ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УРСР

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

ІСТОРІЯ МІСТ
І СІЛ
УКРАЇНСЬКОЇ
РСР

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

В ДВАДЦЯТИ ШЕСТИ ТОМАХ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

КИЇВ — 1972

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
АН УРСР

9(С2)
І—90

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА
ім. М. В. ФРУНЗЕ

1—6—4
378—72—М

ПРЕЗИДИУМ ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР
ПРЕЗИДІЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР
ПРЭЗІДЫУМ ВЯРХОЎНАГА СОВЕТА СССР
СССР ОЛИЙ СОВЕТИНИНГ ПРЕЗИДИУМИ
ССРО ЖОҒАРҒЫ СОВЕТІНІҢ ПРЕЗИДИУМЫ
სსრ კავშირის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმი
ССРИ АЛИ СОВЕТИНИН РӘЯСӘТ ҺЕЙ'ӘТИ
TSRS AUKŠČIAUSIOSIOS TARYBOS PREZIDIUMAS
ПРЕЗИДИУМУЛ СОВЕТУЛУЙ СУПРЕМ АЛ УНИУНИЙ РСС
PSRS AUGSTĀKĀS PADOMES PREZIDIJS
СССР ЖОГОРКУ СОВЕТИНИН ПРЕЗИДИУМУ
ПРЕЗИДИУМИ СОВЕТИ ОЛИИ СССР
ՍՍՌՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅՈՒՆ
СССР ЁКАРЫ СОВЕТИНИН ПРЕЗИДИУМЫ
NSV LIIDU ÜLEMNÕUKOGU PRESIIDIUM

ГРАМОТА

Президиум Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик

за успехи, достигнутые в деле увеличения производства и заготовок зерна, сахарной свеклы, мяса, молока, яиц и других сельскохозяйственных продуктов, Указом от 26 февраля 1958 года наградил

Винницкую область Украинской ССР

ОРДЕНОМ ЛЕНИНА

Председатель Президиума Верховного Совета СССР К. Ворошилов

Секретарь Президиума Верховного Совета СССР М. Георгадзе

МОСКВА—КРЕМЛЬ 4 марта 1958 г.

Мітинг трудящих Вінни з нагоди нагородженн області орденом Леніна.

Свято дружби українських і молдавських колгоспників у Ямпільському районі 1969 р.

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ ТОМУ

Історія міст і сіл Вінниччини — це літопис героїчної боротьби трудящих за своє соціальне й національне визволення, розповідь про революційні, трудові і ратні подвиги народних мас, які під керівництвом Комуністичної партії за роки Радянської влади перетворили свій край у передову область могутньої індустріально-колгоспної Радянської України.

Вінниччина живе єдиним економічним, політичним і культурним життям з усією Радянською Україною — складовою й нерозривною частиною Радянського Союзу. Разом з усім українським народом вінничани під проводом Северина Наливайка, Богдана Хмельницького, Івана Богуна, Максима Кривоноса, Данила Нечая, Івана Гонти, Максима Залізняка, Устима Кармалюка та інших ватажків селянсько-козацьких повстань мужньо виступали проти феодального гніту та іноземного поневолення. Вони брали активну участь у боротьбі за возз'єднання України з Росією, що стало поворотним етапом в історії українського народу. Братерська співдружність українського і російського народів об'єднала їх сили на шляху боротьби з іноземними агресорами та внутрішніми поневолювачами, відкрила, всупереч гнобительскій політиці царизму, широкі перспективи економічного й культурного розвитку.

Вінницька земля породила знатних людей — передовиків народного господарства, видатних громадських діячів, учених, письменників, композиторів та інших митців вітчизняної культури. Вона здавна славиться своїми народними умільцями — вишивальницями, різьбярами, гончарами, килимарями.

Немеркнучі сторінки вписали вінничани в історію боротьби за владу Рад. У складі військових частин, якими командували М. О. Щорс, Й. Е. Якір, О. Я. Пархоменко, Г. І. Котовський, В. М. Примаков і В. Н. Боженко, наші земляки боролися проти іноземної інтервенції та внутрішньої контрреволюції. В роки Великої Вітчизняної війни вінничани відважно захищали здобутки Великого Жовтня від фашистських окупантів. У частинах діючої армії, в глибокому підпіллі, в партизанських загонах вони громили гітлерівські полчища, разом з усім радянським народом у героїчних битвах відстояли честь і незалежність соціалістичної Батьківщини. 137 вінничан удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу.

За роки Радянської влади під керівництвом Комуністичної партії Вінниччина із колись відсталої сільськогосподарської окраїни царської Росії перетворилася на квітучий край. Промислові підприємства області нині виробляють цукор, хімічні

добрива, радіоапаратуру, електронні прилади, машини для харчової промисловості, шарикопідшипники, електроустаткування, гідросистеми, будівельні матеріали. Значного розвитку досягли легка і харчова галузі промисловості. Гордістю вінничан є одна з найпотужніших у Європі Ладижинська ДРЕС.

Вінниччина — край високорозвинутого соціалістичного сільського господарства, її образно називають цукровим Донбасом, відзначаючи цим великі заслуги області у вирощуванні цукрових буряків та виробництві цукру. На її ланах вирощується пшениця, кукурудза, успішно розвивається садівництво та ягідництво. Багато колгоспів досягли високого розвитку всіх галузей сільськогосподарського виробництва, організовують роботу на науковій основі, стали справжніми академіями передового досвіду.

Трудящі області добилися великих успіхів у галузі освіти і культури. В містах і селах працює широка мережа шкіл, палаців піонерів, будинків культури, клубів, бібліотек, музеїв. До участі в народному мистецтві та художній самодіяльності залучені десятки тисяч народних умільців і аматорів.

Буйний розквіт економіки і культури Вінниччини, як і всієї УРСР в сузір'ї братніх народів Радянського Союзу,— яскраве свідчення переваг соціалізму над капіталізмом, животворності безсмертних ідей Леніна.

За самовіддану працю 148 вінничанам присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці. Їх імена відомі всій країні. Вони йдуть в авангарді боротьби за створення матеріально-технічної бази комунізму, за дальше піднесення добробуту трудящих.

Урочисто й радісно відзначили трудящі Вінниччини 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Як і всі радянські люди, вони продемонстрували свою тісну згуртованість навколо ленінської партії. Натхнені історичними рішеннями XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України, трудящі області наполегливо борються за втілення в життя величних накреслень у справі побудови комунізму в нашій країні.

Книга «Вінницька область» є частиною 26-томної праці «Історії міст і сіл Української РСР», що видається за рішенням ЦК КП України. Вона створена на громадських засадах. У збиранні матеріалів і написанні нарисів та довідок брали участь широкі кола громадськості: викладачі вищих навчальних закладів, вчителі, журналісти, партійні, радянські, комсомольські та профспілкові працівники, краєзнавці, співробітники архівів, культосвітніх закладів, ветерани праці і революційних битв, учасники Великої Вітчизняної війни — всього близько двох тисяч чоловік. Над підготовкою матеріалів працювало 26 міських і районних комісій, 660 робочих груп.

У томі вміщено 55 нарисів про міста, районні центри й найвизначніші населені пункти, 601 довідка про центри селищних і сільських Рад. У матеріалах тому подано відомості про час заснування того чи іншого населеного пункту, первісні поселення на його території, кількісний склад населення, шляхи сполучення, історичні пам'ятки, висвітлюється соціально-економічне і політичне становище трудящих, героїчна боротьба робітничого класу і трудового селянства проти експлуататорів за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, розповідається про трудові подвиги радянських людей, здобутки в розвитку економіки і культури.

Для зручності користування томом у кінці додаються іменний і географічний покажчики.

Методологічну основу для наукової розробки й написання історії міст і сіл області становили твори основоположників марксизму-ленінізму, рішення з'їздів партії та Пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України.

Під час роботи виявлено, досліджено й використано велику кількість архівних документів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інституту історії партії ЦК КП України, Центрального державного архіву Жовтневої революції,

вищих органів державної влади та органів державного управління СРСР, Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, Центрального державного історичного архіву СРСР, Центрального державного архіву Радянської Армії, Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві, Вінницького обласного партійного архіву, Вінницького обласного державного архіву, Хмельницького обласного державного архіву, районних архівів.

Авторський колектив вивчив і використав численну літературу з історії Вінниччини. Це, зокрема, збірники архівних документів і матеріалів, статистичні збірники та огляди, енциклопедії, історичні та географічні словники, праці радянських і дореволюційних істориків, економістів та етнографів, земські статистичні звіти, періодичні видання. Чимало цінних відомостей взято із спогадів безпосередніх учасників Жовтневої революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, з поточних архівів промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, культурно-освітніх закладів і організацій, з народних музеїв, а також з управлінь і відділів радянських органів Вінницької області.

Для ілюстрування тому використано фотодокументи Центрального державного архіву кінофотофонодокументів Української РСР, газет і видавництв, місцевих музеїв. Значну кількість фото одержано від старожилів, учасників революційних подій на Вінниччині, ветеранів праці та громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

Велику допомогу авторському колективу у виявленні історичних джерел подали Державна історична бібліотека УРСР, Вінницька обласна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва, бібліотека Вінницького обласного краєзнавчого музею.

Всю свою роботу авторський колектив проводив під керівництвом Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР». Науково-методичну допомогу подав Інститут історії Академії наук УРСР. Наукове редагування і видання книги здійснила редакція «Історії міст і сіл УРСР» Головної редакції Української Радянської Енциклопедії Академії наук УРСР.

Редакційна колегія і авторський колектив висловлюють глибоку подяку робітникам, колгоспникам, працівникам партійних, радянських, комсомольських і профспілкових організацій, навчальних і культурно-освітніх закладів — всім, хто взяв участь у створенні тому «Вінницька область».

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМУ

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

ВІННИЦЯ	Міста з населенням 100 000–300 000 чол.
ЖМЕРИНКА	Міста з населенням 30 000–100 000 чол.
Хмільник	Міста з населенням 10 000–30 000 чол.
Погребище	Селища міського типу з населенням понад 10 000 чол.
Шаргород	Селища міського типу з населенням до 10 000 чол.
Джурин	Села

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Центр області
- Центри районів
- Інші населені пункти

МАСШТАБ

10 0 10 20 30 км

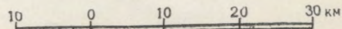

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

інницька область розташована в лісостеповій смузі правобережної частини УРСР. Центр області — місто Вінниця. На південному заході Вінницька область межує з Молдавською РСР, на заході — з Чернівецькою та Хмельницькою, на півночі — з Житомирською, на сході — з Київською, Черкаською, Кіровоградською і на півдні — з Одеською областями. Площа області — 26,5 тис. кв. км. Найбільша її протяжність зі сходу на захід становить 200, а з півночі на південь — 185 км. Населення — 2131,9 тис. чоловік[1]. Густота — 81 чол. на 1 кв. км. Основна частина населення — українці. На території Вінниччини проживають також росіяни, поляки, білоруси, молдавани та представники інших національностей.

У складі Української РСР Вінницька область утворена 27 лютого 1932 року. До її складу входило 69 районів. 22 вересня 1937 року область розукрупнена: з частини її районів утворена Кам'янець-Подільська (тепер Хмельницька) область, кілька районів відійшло до Житомирської області. Водночас територія Вінницької області поповнилася районами, які раніше належали до Київської області. В результаті такого адміністративно-територіального перерозподілу в складі Вінницької області залишилось 42 райони. В післявоєнні роки проведено укрупнення районів. У січні 1954 року Монастирищенський район відійшов до новоутвореної Черкаської області. Так поступово визначились сучасні межі Вінницької області.

Нині Вінницька область поділяється на 25 районів. На її території 9 міст (2 обласного і 7 районного підпорядкування)[2], 27 селищ міського типу та 1518 сільських населених пунктів, які підпорядковані 27 селищним і 619 сільським Радам депутатів трудящих[3].

Більша частина Вінницької області розташована на Волино-Подільській та Придністровській височинах. Поверхня її — підвищене плато, яке понижується

---

[1] Кількість населення в області, а також у містах і селах подано за станом на 15 січня 1970 року.

[2] Міста обласного підпорядкування: Вінниця, Могилів-Подільський, районного — Бар, Бершадь, Гайсин, Жмеринка, Козятин, Тульчин, Хмільник.

[3] Адміністративно-територіальний поділ подано за станом на 1 вересня 1971 р.

На околиці Вінниці. 1970 р.

в напрямку з північного заходу до південного сходу. За характером рельєфу територія області — хвиляста рівнина, порізана численними долинами річок, ярами і балками, особливо в районі Придністров'я.

В області густа мережа річок, які належать до басейнів Південного Бугу, Дністра та Дніпра. Через всю її територію, з північного заходу на південь та південний схід, протяжністю 320 км протікає Південний Буг. В його руслі часто трапляються бар'єри, перекати, загати, створені брилами граніту. На Вінниччині Південний Буг приймає понад 30 приток, найбільші з них — Згар, Рів та Соб.

На межі з Чернівецькою областю та Молдавською РСР протікає Дністер. Його притоки на території Вінницької області — Жван, Лядова, Серебрія, Немія, Мурафа та ін. Якщо Південний Буг тече повільно, то Дністер, навпаки, має досить швидку течію. В багатьох місцях береги Дністра підносяться крутими обривистими скелями. Подекуди їх висота сягає 100—150 м над рівнем ріки.

На притоках багатьох річок створено численні ставки. Їх в області — 2585, площа дзеркала становить 20 тис. га. Найбільше ставків розташовано у Вінницькому, Барському, Жмеринському, Тульчинському, Калинівському та Літинському районах. У річках і ставках водяться коропи, плітки, краснопірки, лящі, окуні, лини, карасі та інша риба. Деякі річки та водоймища частково використовуються для судноплавства, зрошення земель, а також служать джерелом гідроенергії.

На Вінниччині поширена лісостепова рослинність. Ліси займають тут 313 тис. га, чагарники — 10,7 тис. га. Великі масиви лісів розкинулись у південно-східній і центральній частині області. Найбільший з них Чорний ліс (понад 12 тис. га). Переважають широколисті мішані дерева (граб, ясен, липа, клен, дуб). Основна порода — граб. Подекуди зустрічаються рідкісні дерева — платан, веймутова сосна, срібляста ялина, гікорі.

Трав'янистому покриву притаманна величезна кількість видів рослин. Лише диких рослин налічується більше тисячі видів. Серед них чимало медоносних і лікарських (валеріана, татарка, череда, ромашка).

Різноманітний також тваринний світ області. Для нього є характерним поєднання представників лісової і степової фауни. В лісах водяться козулі, борсуки, дикі свині, вовки, лисиці, куниці, зайці. На берегах річок зустрічаються видри, норки, а по водоймах — дикі качки і гуси. З осілих і перелітних птахів найбільш поширені граки, ворони, галки, сороки, шпаки, синиці, дрозди, сови, дятли, солов'ї.

Проводиться значна робота по збереженню та акліматизації деяких видів диких тварин. У Шендерівський лісний заповідник, що має площу 1800 га, з Асканії-Нової завезені далекосхідні плямисті олені. Прижились на Вінниччині уссурійські єнотовидні собаки, нутрії, сріблясті лисиці.

Найкращі лісопарки (Антопільський, Верхівський, Немирівський, Ободівський, Тиврівський і Чернятинський) взяті під державну охорону. Багатством рослинного світу, текучими водами, живописним рельєфом славиться Вінниччина як мальовничий край. Майже всі міста і села потопають у зелені дерев.

На Вінниччині зареєстровано понад 800 родовищ різноманітних копалин. Місцевість багата на такі будівельні матеріали, як піски, глини, вапняки, мергелі. Великі поклади їх залягають на Волино-Подільській та Придністровській височинах. Цінною сировиною для хімічної промисловості є фосфорити, які розташовані смугою від Могилева-Подільського до Бучача Тернопільської області.

З гірських порід поширені граніти. Багато їх залягає в Гайсинському, Жмеринському, Козятинському, Тиврівському, Калинівському і Хмільницькому районах. Славляться граніти Гніванського і Жежелівського родовищ, які використовувалися при спорудженні Мавзолею В. І. Леніна, Московського та Київського метро, Палацу з'їздів у Кремлі, для постаменту пам'ятника Т. Г. Шевченку в Москві.

В Козятинському і Липовецькому районах є поклади каоліну, який використовується у фарфоро-фаянсовій, паперовій, гумовій, парфюмерній та інших галузях промисловості. Особливу славу здобув Глуховецький каоліновий комбінат, який дає майже половину очищеного каоліну в загальносоюзному масштабі. З цього комбінату продукція надходить у різні кінці Радянського Союзу, експортується в країни Європи.

Паливні ресурси області обмежені. Є невеличкі родовища кам'яного і бурого вугілля місцевого значення. В Літинському, Бершадському, Калинівському, Козятинському та Хмільницькому районах виявлено значні запаси торфу, який використовується не тільки як паливо, а й для удобрення земель та виготовлення ізоляційних будівельних плит.

В області трапляються корисні мінеральні джерела. Особливо цінною є багата на родон мінеральна вода Хмільника. Це місто перетворюється на велику союзну здравницю. Прекрасні смакові, а також лікувальні якості має вода з джерела села Житників Мурованокуриловецького району, що дістала назву «Регіна».

Клімат помірно континентальний. Переважає сонячна погода з помірною вологістю та слабкими вітрами. Весна іноді буває затяжною. Літо завжди тепле, але не жарке. Осінь здебільшого суха, зима — м'яка з частими відлигами. Середня річна температура становить +7°, липня +18,8°, січня —5,7°. Кількість опадів — 480—550 мм на рік.

Грунти переважно чорноземні (середньо-гумусні, темно-сірі та опідзолені). В ряді районів — Калинівському, Барському, Жмеринському, Немирівському, Тульчинському і деяких інших — грунти сірі та світло-сірі опідзолені. Грунтово-кліматичні умови області досить сприятливі для розвитку сільського господарства, зокрема для вирощування озимої пшениці, ярих зернових культур і особливо цукрових буряків, а також овочівництва, садівництва.

Територія Вінницької області, зокрема її південно-західна частина понад Дністром, почала заселюватися уже в добу палеоліту. Найдавніша ранньопалеолітична стоянка первісних мисливців, що існувала тут приблизно 100—40 тисяч років тому, виявлена поблизу села Суботівки Могилів-Подільського району, а біля сіл Лядови, Нагорян, Озаринців, Яришева, Яруги існували поселення і за пізнього палеоліту — приблизно 40—13 тисяч років тому[1].

В добу неоліту (VII—IV тис. до н. е.) з переходом до відтворюючих форм господарства — мотижного землеробства і скотарства — густіше заселяється також

[1] Материалы и исследования по археологии СССР, вып. 81. М.—Л., 1960, стор. 19, 105—106.

басейн Південного Бугу. В Немирівському, Тростянецькому, Гайсинському районах відомо близько 30 поселень найдавніших у Східній Європі землеробів бугодністровської археологічної культури. Вони розташовувались на островах та надзаплавних терасах річок. Найповніше уявлення про господарство та культуру тих часів дали матеріали з поселень, досліджених недалеко від Скибинців Тростянецького району, Печери Тульчинського району, Сокільців Гайсинського та Самчинців Немирівського районів[1].

Порівняно високого, як на ті часи, розвитку досягає землеробство за доби міді (IV—III тис. до н. е.). Тоді Наддністрянщина й Надбужжя були досить щільно заселені землеробськими племенами трипільської культури, нащадками переважно того населення, що мешкало в Надбужжі в неолітичні часи. На Вінниччині виявлено понад 100 пам'яток трипільської культури, а серед них — чимало великих поселень. На поселеннях, які існували поблизу Вербівки та Криштопівки Іллінецького району, виявлено понад 120 великих жител. З них найкраще досліджені є ті, що знайдені в Борисівці (Іллінецький район) та Печері (Тульчинський район).

В добу бронзи (III — початок I тис. до н. е.) Вінниччина входила до тих земель, де проживала велика група землеробсько-скотарських племен, які, на думку багатьох учених, у II — на початку I тис. до н. е. утворили праслов'янське ядро. Тут знайдено і частково досліджено понад 20 пам'яток і серед них праслов'янські поселення білогрудівської культури (XI—IX ст. до н. е.), розташованих у межах Кричанівки, Оленівки, Серебрії, Яришева Могилів-Подільського району, а також могильник у Білому Камені Чечельницького району тощо[2].

На початку I тис. до н. е. населення Надбужжя, Наддністрянщини, так само як і Наддніпрянщини, стало плавити залізо. Це майже співпадає з появою в Причорноморських степах кочівників-скіфів (VII—II ст. до н. е.), які очолили перше державне утворення на Наддніпрянщині. Лісостепове та передстепове Надбужжя в цей час було заселене, як гадають вчені, нащадками білогрудівських племен, праслов'янськими землеробськими племенами. Геродот згадує їх як скіфів-орачів. На Вінниччині збереглося понад 20 городищ, поселень та курганних могильників; найбільш грунтовно досліджено городища поблизу сіл Северинівки (Жмеринський район) та Григорівки (Могилів-Подільський район). Однією з найвизначніших пам'яток скіфських часів на Україні є велике Немирівське городище VII—VI ст. до н. е. Його площа — 150 га, оточена валами, що й тепер височать на 8—9 м. Їх протяжність — 4 кілометри.

З кінця I тис. до н. е. і протягом I тис. н. е. територія Вінниччини була досить густо заселена землеробськими слов'янськими племенами, які свого часу входили до антського племінного союзу. Слов'яни культивували всі основні відомі в Європі зернові культури і вже у перших століттях нашої ери обробляли землю плугом із залізним наконечником, застосовуючи сівозміну. Можна гадати, що вони знали паровий клин[3]. Високий розвиток орного землеробства та ремесел (залізообробного, ювелірного, косторізного, гончарного), які тепер стали окремими галузями виробництва, сприяли розвитку внутрішньої та зовнішньої

Сучасний вигляд Немирівського городища. 1969 р.

[1] Археологія, т. 10. К., 1957, стор. 36—49.

[2] Краткие сообщения и доклады о полевых исследованиях Института истории материальной культуры, т. 59. М., 1955, стор. 113—117.

[3] Журн. «Советская археология», 1962, № 4, стор. 66—89.

ОСНОВНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ на ТЕРИТОРІЇ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Δ Поселення доби палеоліту

▲ Поселення доби неоліту

♦ Поселення трипільської культури

Поховання доби міді

◇ Поселення доби бронзи

Кургани з похованнями доби бронзи

Могильники доби бронзи

Поселення і городища скіфських часів

Кургани з похованнями скіфських часів

Поселення зарубинецької культури

Могильник зарубинецької культури

Поселення черняхівської культури

Могильники черняхівської культури

Скарби римських монет

⊠ Поселення слов'ян 6-9 ст.

□ Поселення давньоруських часів

■ Городища давньоруських часів

Кургани давньоруських часів

Скарби давньоруських ювелірних прикрас

Кургани з похованнями кочовиків 9-12 ст.

торгівлі. Основним предметом експорту було зерно, в обмін на яке в Наддністрянщину, Надбужжя та Наддніпрянщину надходило срібло у вигляді римських монет. Чимало знайдено їх і на Вінниччині.

На всій території Вінницької області, і насамперед у Гайсинському, Іллінецькому, Немирівському, Могилів-Подільському районах, виявлено понад 150 ранньослов'янських поселень та могильників зарубинецької (II ст. до н. е.— II ст. н. е.) та черняхівської (II—VI ст. н. е.) культур.

Найбільш раннім з досліджених є могильник зарубинецької культури поблизу села Рахнів Гайсинського району, що існував тут у II ст. н. е. Біля села Косанового цього ж району на могильнику черняхівської культури (III—V ст. н.е.) розкопано 121 поховання. Разом з померлим у могильну яму, крім гончарного посуду, ставили скляні келихи, покійника прикрашали виробами із скла, сердоліку, бронзи. В одному з поховань знайдено срібну шийну гривну. Неподалік Самчинців та Семенків (Немирівський район) досліджено слов'янські поселення VI—VII ст., на яких розкопано близько 80 злегка заглиблених жител та господарських споруд, а також залишки залізоплавильного виробництва[1]. В Коржівці Немирівського району, Копіївці та Хрінівці Іллінецького району виявлено слов'янські поселення VIII—IX століть.

Зростання продуктивних сил у східних слов'ян та розвиток торгівлі уже в перших століттях нашої ери призводять до утворення заможної верхівки, яка зосереджувала в своїх руках значні багатства. Доказом цього є знахідки численних монетних скарбів. Найбагатшими з них, зокрема, були: скарб у Погорілій (Теплицький район) з 450 римських монет; у Переорках (Вінницький район) виявлено 400 монет, у Комсомольському (Козятинський район) — 800. На території Чечельницького району 1887 року знайшли 1348 римських монет II ст. нашої ери[2].

Поблизу Юрківців Немирівського району та Копіївки Іллінецького району знайдено цінні скарби X—XI ст., що включали, крім арабських монет, великі злитки срібла та ювелірні прикраси[3]. В Копіївському скарбі, виявленому в 1928 році, було 500 монет, кілька срібних злитків, близько 30 ажурних сережок тощо. Немає сумніву, що названі цінності належали представникам феодальної верхівки. Про те, що територія Вінниччини у період Київської Русі була густо заселена, свідчать також понад 50 городищ та великих поселень. З літопису відомо, що в цей час на Побужжя, в т. ч. на вінницькі землі, з Нижнього Подніпров'я переселилися слов'янські племена уличів.

У період феодальної роздробленості частина території Вінниччини разом із землями верхнього Побужжя відійшла до Галицько-Волинського князівства. Ця місцевість здобула назву Пониззя, як гадають, від скорочення давнього найменування «Русь низшая» — на відміну від «Руси горней», що прилягала до Карпатських гір[4].

Після загарбання Києва в 1240 році монголо-татарські завойовники далі просувалися на захід і захопили землі Поділля. Так з цього часу іменується Пониззя. Назва Поділля походить, очевидно, від скорочення колишнього найменування «Русь дольная», вживаного як доповнення до назви «Русь низшая»[5]. Населення Поділля чинило мужній опір, але не могло протистояти навалі завойовників. На своєму шляху орди Батия, як засвідчує літописець, міста і села «подільські знищили вогнем і мечем»[6].

---

[1] Материалы и исследования по археологии СССР, вып. 108. М., 1963, стор. 320—342.
[2] М. Ю. Брайчевський. Римська монета на території України. К., 1959, стор. 120—121, 124.
[3] Г. Ф. Корзухина. Русские клады IX—XIII вв. М.-Л., 1954, стор. 84.
[4] Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1843, стор. 166—167.
[5] Сборник сведений о Подольской губернии, вып. 1. Каменец-Подольский, 1880, стор. 1—3.
[6] Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись, стор. 339.

Срібні речі та арабські монети з Копіївського скарбу.

Не знайшовши підтримки від західних держав, Галицько-Волинське князівство змушене було в 1246 році визнати залежність від Золотої орди, але й після цього князь Данило Романович не припиняв боротьби проти загарбників. Від окремих сутичок з монголо-татарами, які кочували на Придніпров'ї, війська Галицько-Волинського князівства переходили в наступ. У 1254—1255 рр. вони визволили землі по річці Південному Бугу. Карл Маркс писав, що «*Данило, князь Галицький*... не раз бив монголів, відняв у них всі міста між ріками *Бугом і Тетеревом;* мала відбутися головна битва, коли *нова незліченна орда монголів* на чолі з *Бурондаєм* з'явилася на кордоні Русі і Литви; Данило пробував прийти до угоди з Бурондаєм, але останній, наводнивши Литву, вирушив у *Галицьку область;* стіни укріплених Данилом міст повинні були впасти...»[1]. В 1259 році монголо-татарські завойовники підкорили Поділля.

Понад сто років населення краю терпіло від гніту Золотої орди. На загарбаній території завойовники встановили податкові округи, т. зв. тми. Вони об'єднувалися в один улус, за яким закріпилась назва Подільський.

Обложивши місцеве населення великою даниною, монголо-татарські орди кочували в степах нижче річок Ягорлика, Синюхи і Тясмина. Для збирання данини «на Поділлі були призначені отамани, які відали всіма прибутками, і до них приїжджали татарські баскаки [намісники] і, забираючи у тих отаманів данину, відвозили в орду»[2].

На землі Галицько-Волинського князівства, ослаблені монголо-татарськими поневолювачами, зазіхали угорські, литовські й польські феодали. Особливу активність проявляв великий князь литовський Ольгерд. Зібравши чимале військо, 1362 року в битві біля річки Сині Води він розгромив татарські орди братів Кутлубугу, Хачибея і Дмитрія, яким належало Поділля. З цього часу цей край потрапляє під зверхність Литовського князівства. Створюються окремі намісництва, в яких управляти почали племінники князя — Юрій, Олександр і Костянтин Корятовичі.

Щоб захистити свої володіння від татарських нападів і тримати населення в покорі, литовські феодали споруджують укріплення. У другій половині XIV ст. були збудовані фортеці у Вінниці, Брацлаві, Сокільцях та в інших місцях. На початку 90-х років усім Поділлям заволодів наймолодший з племінників князя Ольгерда — Федір Корятович. Він не хотів бути слухняним великокнязівській владі[3]. Це викликало прихід військ великого литовського князя на Поділля. Федір Корятович відійшов на Закарпаття, а литовські війська захопили Брацлав, Сокілець та інші міста. Тоді ж по всіх містах поставили таких старост, які були покірні великокнязівській владі.

Наступники Ольгерда за вірну військову службу роздавали подільські землі литовським та українським феодалам. Феодальне землеволодіння також зростало за рахунок захоплення землі у селян. Водночас з обезземеленням селян ішов процес їх закріпачення. Після Кревської унії, укладеної 1385 року між Польщею і Литовським князівством з метою об'єднання військових сил, посилюється наступ

---

[1] Архив Маркса и Энгельса, т. 8, стор. 146.
[2] Хроника Быховца. М., 1966, стор. 56.
[3] Там же, стор. 57.

польських феодалів на українські землі. У 1431 році вони захоплюють Західне Поділля, яке оголошується окремим Подільським воєводством. Тоді ж польські феодали спробували загарбати і Східне Поділля, але їх війська натрапили на стійкий опір місцевого населення і змушені були відійти[1].

Східне Поділля (Брацлавщина) залишалось під владою литовських феодалів. Тут виділяються три окремі повіти: Брацлавський, Вінницький, Звенигородський. Західне Поділля, що перебувало під владою Польщі, теж поділялося на три повіти: Кам'янецький, Летичівський і Червоноградський.

Важко жилося трудовому селянству. Невпинно зростали податки та різні побори. В XVI ст. грошова рента з лану в Барському повіті визначалася від 30 до 120 і навіть 180 грошів (за один гріш тоді можна було купити пуд жита). У селі Головчинцях, зокрема, селяни щорічно платили податок зланового двору від 150 до 200 грошів. Порівняно високою була тут натуральна і відробіткова рента. Селяни Барського староства в середньому з лану давали землевласникам по 5—6 пудів пшениці, по 6—8 пудів вівса, по 10—12 яєць та виконували дводенну панщину[2]. Феодальний гніт значно посилився із запровадженням у 1442 році вотчинного суду, за яким місцеві феодали одержали право розглядати справи селян навіть у тих випадках, коли вони скаржилися на них. Народні маси не мирилися з неволею. Вони відмовлялися виконувати феодальні повинності. Найбільш поширеною формою протесту з кінця XV ст. стає втеча селян у малозаселені райони України, в т. ч. і на південні землі Брацлавщини[3].

З розвитком ремесел і торгівлі збільшується кількість міського населення. Щоб захистити свої інтереси, ремісники об'єднувалися в цехи. Окремі міста одержували магдебурзьке право. Міщани Хмільника його добилися 1448, Брацлава — 1564, Вінниці — близько 1630 року. Це право, звичайно, мало обмежений характер. Воєводи, старости вимагали з місцевого населення численні податки та відробітки. Міщани Брацлава, наприклад, сплачували нарівні з селянами подимщину, виконували натуральні й грошові повинності. Міське населення зобов'язане було ще утримувати охорону замку і польову сторожу, ремонтувати мости, дороги. Ремісники повинні були віддавати старості частину своїх виробів. У містах і селах Західного Поділля повинності були ще більшими. Селян примушували вносити подимне, обробляти поля феодала, виконувати різні роботи у його дворі.

Населенню Поділля доводилося відбивати грабіжницькі напади орд султанської Туреччини та кримських татар, які повторювались майже щорічно. Найбільш спустошливими були напади 1541, 1562, 1566, 1568, 1575, 1589 років[4]. Татарські орди палили і руйнували села й міста, захоплювали в полон або вбивали людей, забирали худобу. Лише в 1575 році на Поділлі, Волині і в Галичині вони захопили 150 тис. коней, 500 тис. голів великої рогатої худоби, 200 тис. овець, взяли в полон 55 340 чоловік[5].

Литовські феодали і польська шляхта неспроможні були захистити землі Поділля. Населення рятувалось як могло: ховалося в лісових хащах, річкових плавнях та виритих печерах з численними підземними ходами. Немало таких печер збереглося до наших днів у Погребищі, Липовці, Барі та інших місцях. Силами міщан та приміських селян споруджувалися дерев'яні та кам'яні фортеці, навколо яких насипались оборонні вали. Міцними, на той час, опорними пунктами в боротьбі з турками і татарами були фортеці Брацлава, Бершаді, Бара, Вінниці, Шаргорода, Прилук, Погребища[6]. Історія зберегла імена тих, хто героїчно боровся з турецько-татарськими загарбниками на землях Поділля. Відзначилися в цій боротьбі ко-

[1] Історія Української РСР, т. 1. К., 1967, стор. 142—143.
[2] Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967, стор. 82—83.
[3] Історія Української РСР, т. 1, стор. 134.
[4] Газ. «Подольские губернские ведомости», 6 і 13 січня 1845 р.
[5] Архив Юго-Западной России, ч. 7, т. 2. К., 1890, стор. 20.
[6] Мемуары, относящиеся к истории Южной России, вып. 1. К., 1890, стор. 153—154.

заки, селяни-втікачі, які освоювали землі південної Брацлавщини. Особливу мужність виявив Іван Підкова. На Поділлі він формував загони для боротьби з султанською Туреччиною. Його підступно схопили польські шляхтичі в Немирові й на вимогу турецького султана скарали у Львові 16 червня 1578 року. Козаки помстилися за Івана Підкову, знищивши чимало маєтків польської шляхти.

В середині XVI ст. польські феодали посилили наступ на Україну. За Люблінською унією 1569 року землі Брацлавщини переходять під зверхність Польщі. Тут було створено Брацлавське воєводство. На новозахоплені землі ринула польська шляхта. В її руках зосереджувались основні земельні володіння. Магнатові Конецпольському на Побужжі належало 740 сіл, 170 міст і містечок[1]. Величезні володіння мали також Потоцькі, Замойські, Любомирські, Синявські, Збаразькі, Четвертинські та інші магнати.

І на той же час майже половина селянства Поділля не мала землі, постійно жила в злиднях і нестатках. За переписом 1583 року, в Подільському воєводстві тяглих, які володіли землею, налічувалося 1190 дворів, неімущих (безземельних)— 1065. У північно-східній частині Брацлавщини безземельних селян було 50 проц.[2]. Дещо більша забезпеченість землею була на півдні Брацлавщини, але тут через часті наскоки татар селяни не мали можливості нормально господарювати, зокрема вести зернове господарство, їм доводилося більше уваги приділяти тваринництву, рибальству та бджільництву. Частина населення займалася ремеслом: кравецтвом, шевством, ткацтвом, бондарством тощо.

На другу половину XVI — першу половину XVII ст. припадає економічне піднесення ряду міст. Швидко зростають Шаргород, Могилів, Літин, Янів, Межирів, Тульчин та ін. В 40-х роках XVII ст. на Брацлавщині було 122 міста й містечка. Великі магнати, володіючи переважною більшістю міст, були зацікавлені в їх розвитку і не заперечували, а нерідко й самі домагалися, щоб уряд визнав право на торги та ярмарки за їх містами. Потрапити в число міських мешканців деколи прагнули й самі селяни, бо їм надавалися деякі пільги. Крім того, за міськими оборонними спорудами вони знаходили захист від нападів татар.

Українське населення зазнавало ще й національного пригнічення, яке особливо посилилось після прийняття 1596 року Брестської унії. З метою насадження католицизму, полонізації українського населення у Вінниці, Барі, Немирові були відкриті єзуїтські школи, до яких вербували дітей українських феодалів і заможного міщанства. Ці школи одержували матеріальну допомогу від польських магнатів і шляхти. Для них споруджувалися великі будівлі, які обносилися кам'яними мурами з міцними баштами. Залишки таких мурів і досі збереглися у Вінниці.

Трудящі маси не мирилися з соціальним і національним гнітом, піднімалися на визвольну боротьбу. Велике заворушення селян на Брацлавщині мало місце в 1591 році. Воно виникло під впливом повстання запорожців на чолі з гетьманом реєстрових козаків Криштофом Косинським проти польської шляхти. Хоч це повстання було придушене, антифеодальна боротьба не припинялася, а, навпаки, переросла в масовий визвольний рух, який очолив Северин Наливайко. До цього руху приєдналися запорізькі козаки. Об'єднані сили повстанців у жовтні 1594 року прибули на Брацлавщину. Їх прихід ознаменувався виступом міщан Брацлава. Місцеві жителі, очолювані війтом Романом Тищенком, вигнали з міста ненависного їм старосту і всю польсько-шляхетську адміністрацію. Для придушення повстання королівський уряд направив на Брацлавщину нові військові підкріплення, але вони були розгромлені повстанцями на підступах до Брацлава. В листопаді того ж року повстанці оволоділи Баром. Тут була скликана козацька рада, яка звернулася до населення із закликом піднятися на визвольну боротьбу. Повстанці

---

[1] Історія Української РСР, т. 1, стор. 175.

[2] І. Д. Бойко. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963, стор. 300, 306.

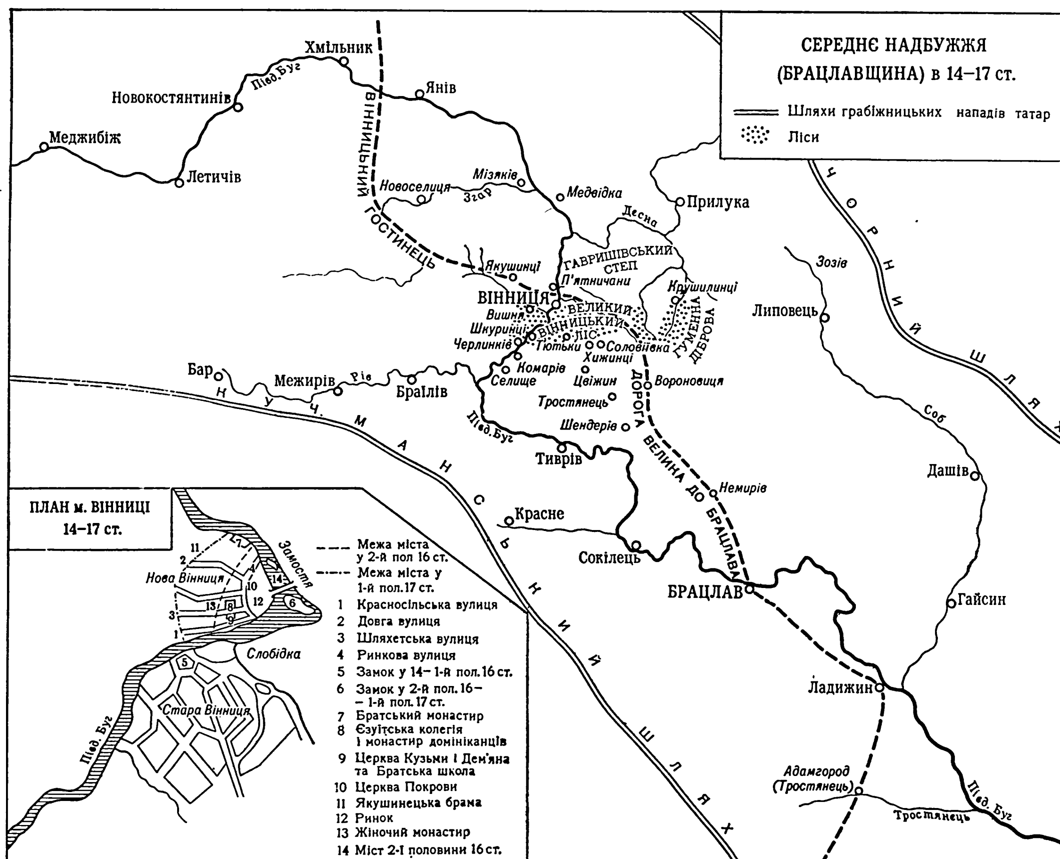

тримали під контролем майже все Поділля. Тільки з допомогою великих збройних сил польському урядові вдалося придушити повстанський рух. Польська шляхта жорстоко розправилась з його учасниками[1].

З новою силою розгорнувся визвольний рух у першій половині XVII ст. 1612 року спалахнуло велике повстання в Бершаді та навколишніх селах. Тоді ж проти визискувачів виступили міщани й селяни Мацохи, Щурівців та інших сіл поблизу Брацлава.

Рятуючись від експлуатації і нелюдських знущань, селяни тікали у південні степи, до козаків. Втечі набрали настільки масового характеру, що навіть польський уряд змушений був визнати це. В 1615 році сейм прийняв спеціальний закон, який передбачав жорстоку кару за втечі. Але й після цього становище не змінилося.

В боротьбі проти наступу католицизму і полонізаторської політики уряду важливого значення набирали церковні братства. Серед них виділялися Шаргородське, засноване в 1618 році, Немирівське та Вінницьке[2]. Братства турбувалися про піднесення грамотності населення. З цією метою вони відкривали школи. Братські школи були засновані у Вінниці, Немирові. Згодом виникли парафіяльні школи в містах і селах краю. Крім того, в кінці XVI ст. у Хмільнику була відкрита протестантська школа.

[1] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. К., 1888, стор. 77.
[2] Є. М. Мединський. Братські школи України і Білорусії в XVI—XVII століттях. К., 1958, стор. 32.

Антикатолицький рух на Поділлі набирав чимдалі ширшого розмаху. Це бентежило служителів католицької церкви. У 1622 році постійний представник римського папи у Варшаві доповідав Ватікану, що «населення Волині, Русі і Поділля повернулося до схизми разом з єпископами, які їздили висвячуватись у Москву»[1].

Соціально-економічні й національно-релігійні суперечності загострилися до краю. І даремно польська шляхта чванилась, що настало десятиріччя «золотого спокою» (1638—1648 рр.)[2]. Це було затишшя перед бурею. В 1648 році під керівництвом видатного полководця і державного діяча Богдана Хмельницького почалася народно-визвольна війна. На Запоріжжя потяглися втікачі з Брацлавщини. За свідченням сучасника, туди направлялося «все, що лиш живо»[3].

Після перемоги запорізьких козаків під Жовтими Водами й Корсунем над польською шляхтою визвольний рух поширився на все Поділля. Численні повстанські загони нападали на поміщиків. Захопивши маєток брацлавського воєводи А. Киселя в Новосілках, повстанці забрали продовольство, худобу, порох та зброю.

Визвольна боротьба на Брацлавщині ще більше активізувалася з приходом сюди в червні 1648 року 10 тис. запорізьких козаків на чолі з Максимом Кривоносом. Тоді ж були визволені від польської шляхти міста-фортеці Тульчин, Брацлав і Погребище.

Проти повстанців виступило багатотисячне військо під проводом Яреми Вишневецького. Із звірячою жорстокістю шляхта розправлялася з населенням. Людям відрубували руки, ноги, садили на палі, вішали.

Під Махнівкою (тепер Комсомольське) відбулася перша битва між повстанськими загонами, якими керував сподвижник Кривоноса — полковник Гиря, і військом Яреми Вишневецького. 25 липня повстанці оволоділи Барською фортецею, яка в руках польської шляхти була своєрідним ключем до Східного Поділля. Під час боїв використовувались гуляй-городи — пересувні дерев'яні щити з бійницями, за якими наступали козаки й селяни.

Територія Поділля була місцем найбільших битв і військових походів. Звідси восени 1648 року виступила армія під командуванням Богдана Хмельницького назустріч польському війську. Бій під Пилявцями завершився 13 вересня повною перемогою повсталого народу. За Зборівською угодою, укладеною 8 серпня 1649 року, Західне Поділля залишилось під владою Польщі, а Брацлавщина і частина подільських земель, починаючи від Студениці, через Зіньків, Меджибіж, Бар до Вінниці відійшли до складу гетьманства.

На визволеній території було ліквідовано польське феодальне землеволодіння і королівську адміністрацію. Брацлавщина поділялася на козацькі полки: Брацлавський і Кальницький. Влада перейшла до козацької старшини. Система податків, введена польським урядом, була відмінена. Для утримання війська, суду, органів управління на населення накладалися нові податки й натуральні повинності. Від них гетьманський уряд звільняв козацьку старшину і духівництво[4].

Польській шляхті дозволялося повернутися до своїх маєтків. Це викликало рішучий протест народних мас. На Поділлі знову відновили активну діяльність повстанські загони. На Брацлавщині ними керував полковник Данило Нечай. Він згуртував навколо себе близько 40 тис. озброєних селян, які не ввійшли до складу реєстрового козацтва.

Під час молдавського походу в серпні 1650 року війська Богдана Хмельницького переходили через Брацлавщину. Багато місцевих селян приєдналося до козацького війська і взяло участь у битвах з польськими гнобителями.

[1] Правда про унію. Документи і матеріали. Львів, 1968, стор. 36—37.
[2] Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. К., 1954, стор. 84.
[3] Там же, стор. 89.
[4] Там же, стор. 116.

У січні 1651 року перемир'я, встановлене Зборівською угодою, віроломно порушив королівський уряд. Польсько-шляхетська армія почала свій кривавий похід на Брацлавщину. Самовіддано бився з навалою ворогів невеликий гарнізон у Красному. Коли загинув Данило Нечай, обороною керував його побратим — Кривенко. Захопивши фортецю, польські загарбники зруйнували її і знищили усіх козаків, жінок, стариків і дітей. Так само польсько-шляхетські війська винищували населення в Шаргороді, Мурафі, Чернівцях, Ямполі, Сутисках та багатьох інших містах і селах.

Основний удар ворожі війська скерували проти Вінниці, але взяти місто не змогли. Тут зосереджувалися значні сили козаків на чолі з полковником Іваном Богуном. Героїчна оборона міста тривала з 28 лютого по 11 березня. На допомогу козакам Богдан Хмельницький направив Уманський полк під керівництвом полковника Йосипа Глуха і Полтавський полк на чолі з Мартином Пушкарем. Польськошляхетські війська з великими втратами почали відступати. За кілька днів вся Брацлавщина і Поділля аж до Кам'янця-Подільського були визволені від польських загарбників.

Але влітку 1651 року після Берестецької битви польсько-шляхетські війська знову вирушили в похід на Брацлавщину і Київщину. Народні маси героїчно боролися проти ворога. Озброєні селяни й міщани нападали на польські загони і знищували їх. Боротьбою народних мас Брацлавщини проти загарбників керував Іван Богун. Загони повсталих селян діяли на всій Брацлавщині й Поділлі.

Після підписання Білоцерківського договору польська шляхта знову поверталася до своїх маєтків і намагалася відновити старі феодально-кріпосницькі порядки. Але визвольна боротьба продовжувалась. Нерідко озброєні селяни нападали на загарбників і розправлялися з ними. Коли шляхтич Г. Прушинський приїхав до села Вищої Жерденівки на Брацлавщині збирати податок на утримання польського війська, його побили киями і камінням. Ні один польський шляхтич не міг пересуватись без військової охорони. Скрізь польських загарбників чекала небезпека.

23 травня 1652 року козацьке військо на чолі з Богданом Хмельницьким під Ладижином на полі, яке називалося Батіг (нині Тростянецький район), вщент розгромило польсько-шляхетську армію. Ця блискуча перемога (яку інколи прирівнюють до перемоги карфагенського полководця Ганнібала над римлянами під Каннами) зміцнила позиції повсталого народу, сприяла розгортанню боротьби за визволення Брацлавщини й Поділля від польської шляхти.

На Брацлавщині не закріпилася польська шляхта і в березні 1653 року, коли наступальні операції розгорнув 15-тисячний військовий загін під командуванням полковника Стефана Чарнецького. Ворожі війська спалили беззахисні Борщагівку, Немирів, Погребище, Кальник, але зазнали поразки під Монастирищем, де зустрілися з військами полковника Івана Богуна[1].

Визвольна війна наближалась до переможного завершення. 8 січня 1654 року на Переяславській раді було проголошене рішення про возз'єднання України з Росією. Возз'єднавшись з Росією, український народ врятував себе від поглинення агресивними загарбниками — султанською Туреччиною і шляхетською Польщею. Перед українським народом, незважаючи на жорстокий гніт царизму, відкривалися широкі перспективи для економічного, політичного і культурного прогресу.

За роки визвольної боротьби зросла самосвідомість народних мас. Значними були здобутки в галузі освіти і культури. Арабський мандрівник Павло Алеппський, який особисто зустрічався з Богданом Хмельницьким, влітку 1654 року, їдучи через Брацлавщину до Умані, у своїх записах засвідчив, що він бачив чимало козаків і навіть їхніх жінок, які вміли читати й писати. Це, на його думку, чудова риса місцевих людей[2].

---

[1] Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, стор. 232—233.

[2] Чтения в «Обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1897, кн. 4, стор. 2.

Невдоволений рішенням Переяславської ради, уряд Польщі в лютому — березні 1654 року направив свої війська на Поділля і Брацлавщину. Озвірілі загарбники винищували цілі міста і села. На захист завойованої свободи піднялися народні маси. Мужній опір населення і військ Івана Богуна змусили ворога відступити.

В листопаді — грудні того ж року королівські війська знову відновили наступ на Поділля й Брацлавщину. Запеклі бої розгорнулись під Могилевом. Винятковим героїзмом відзначилися оборонці фортеці Буші (нині Ямпільський район). В нерівному бою з переважаючим військом всі вони загинули, але не здалися ворогові.

Та наступ загарбників спинили об'єднані російські й українські полки. Їх спільними діями у серпні—вересні 1655 року все Поділля і Східна Галичина були визволені. Однак польська шляхта за допомогою кримських татар у жовтні того ж року відновила своє панування на Поділлі й Брацлавщині.

Народні маси не мирилися з відновленням панування польських магнатів і продовжували боротьбу. На допомогу повсталим двічі приходили запорізькі козаки, очолювані Іваном Сірком. За другим разом запорожці прийшли із загоном російських солдатів під керівництвом воєводи Касогова[1]. Спільними діями повстанців, запорожців і російських військ влада шляхетської Польщі на землях Брацлавщини і Поділля була повалена.

Боротьба за визволення Брацлавщини і Поділля була складною і тривалою. Ці землі, будучи театром безперервних воєнних сутичок, численних вторгнень польсько-шляхетських військ і татарських орд, зазнавали великого спустошення.

Політичні інтриги і чвари ще більше посилились, коли на Правобережній Україні став гетьманом Петро Дорошенко (1665—1676 рр.). Його турецько-татарську орієнтацію не поділяли козацькі і селянські маси. Проти нього виступили брацлавський полковник В. Дрозденко, овруцький полковник Децик і уманський полковник І. Сербин. Діставши допомогу від кримських татар, Дорошенко жорстоко придушив народне повстання.

В 1670 році на Брацлавщину вриваються війська шляхетської Польщі. Замість Петра Дорошенка шляхта у Брацлаві оголосила гетьманом Правобережної України свого ставленика М. Ханенка. Його підтримували польські гарнізони, які стояли в Барі, Ладижині, Могилеві, Немирові та Рашкові.

Перебування польсько-шляхетських військ на Брацлавщині не було тривалим. Весною 1672 року сюди прийшла численна турецька армія. За Бучацьким договором вся Брацлавщина й Поділля опинилися під владою турецьких загарбників. Ця нестерпно важка окупація краю тривала 27 років[2]. Осівши на Придністров'ї, турецькі загарбники розташували свої гарнізони в Браїлові, Могилеві, Рашкові та інших містах. Брацлавщина була передана під управління васала Туреччини гетьмана Петра Дорошенка.

Турецький уряд вживав заходів, щоб послабити українські військові сили на загарбаних землях. З цією метою він скасував Подільський полк. Частина козаків цього полку переселилася на Київське Полісся і підтримувала лівобережне козацтво. Брацлавський полк продовжував своє існування, його козаки й населення вели боротьбу проти польської шляхти, турків і кримських татар.

В 1677 році на Брацлавщині спалахнуло народне повстання. До повстанців приєднався загін козаків на чолі з Мурашком. Центром повстання став Ладижин. Протягом двох тижнів героїчно оборонялися повстанці. Захопивши Ладижин, турецькі орди зруйнували місто й вирізали майже всіх людей.

Тим часом шляхетська Польща докладала немало зусиль, щоб відвоювати у турків подільські землі. В 1699 році за Карловицьким мирним договором турецькі загарбники залишили ці землі і тут відновила своє панування королівська Польща[3].

---

[1] Журн. «Киевская старина», 1885, № 12, стор. 667.
[2] Н. И. Петров. Подолия. Историческое описание. СПб., 1891, стор. 139.
[3] Там же, стор. 148.

Намагання шляхти відродити колишні порядки викликало нову хвилю визвольного руху. Від шляхетської неволі селяни тікали у малозаселені місця — південні частини Брацлавщини і Київщини, де вступали у козацькі полки, на чолі яких стояли С. Палій, А. Абазин, З. Іскра та інші.

В 1702 році на Правобережній Україні вибухнуло велике повстання. Народні маси виступили проти польсько-шляхетського поневолення, за возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Росії. На Брацлавщині повстання очолив полковник А. Абазин. Цей рух перекинувся у Подільське воєводство і поширився на великій території. Повстанці оволоділи Баром, Немировом та іншими містами. В березні 1703 року під Ладижином сталася битва повстанців з польсько-шляхетським військом. Численно переважаючі ворожі війська захопили Ладижин, де знищили 2 тис. жителів, а ватажка повстання А. Абазина посадили на палю[1].

Відновлюючи своє панування на землях Брацлавщини й Поділля, польська шляхта докладала немало зусиль, щоб викорінити волелюбні настрої в місцевого населення. Загрозу для неї становили такі люди з простонароддя, які «вміють читати своє письмо». В «Проекті знищення Русі» від 1717 року зазначалося: «Навчений у простій селянській школі хлоп втікає на декілька десятків миль з підданства та шукає волі, на що найбільш скаржаться воєводства земель руських — Волинське, Подільське і Брацлавське. Потрібно отож в інструкції для економів і адміністраторів внести рекомендації... зокрема, щоб привчати селянських дітей не до книжок, а до плуга, сохи й до ціпа»[2]. Переслідувані польською шляхтою, школи припиняли своє існування.

Волелюбний український народ і далі вів боротьбу проти польсько-шляхетського гноблення. Широкого розмаху на Брацлавщині набирав гайдамацький рух, що зародився тут ще на початку XVIII ст. У 1734 році спалахнуло велике селянсько-гайдамацьке повстання. Один з найбільших загонів, сформований у Шаргороді з надвірних козаків, під проводом сотника Верлана розгорнув боротьбу на великій території. До повстанців приєднувалися селяни. На своєму шляху повстанці громили маєтки польської шляхти та орендарів. Поряд діяли ще загони Медведя, Писаренка, Гриви, Моторного та ін. З допомогою царських військ Польща придушила повстання.

В 40-х роках у районі Гайсина, Немирова, Тульчина діяв гайдамацький загін на чолі з Гнатом Голим. 1741 року цей загін в с. Степашках (нині Гайсинський район) розправився із зрадником Савою Чалим, який перейшов на службу до графа Потоцького.

Гайдамацький рух наростав. У 1757 році повстанці взяли Немирів, а в 1764 році — Вінницю[3]. На придушення гайдамацького руху польська шляхта направляла все нові й нові військові загони, але даремно. Очевидець подій Є. Кітович відзначав винятковий героїзм повсталих мас. «На п'ятдесят гайдамаків,— писав він,— треба було наших двісті, триста і більше, щоб їх перемогти»[4].

Найреакційніші верстви польської шляхти та католицької церкви намагалися будь-що придушити заворушення народних мас і зберегти свої позиції на Україні. Вони створили воєнно-політичне об'єднання — т. зв. Барську конфедерацію. Озброєні конфедерати чинили люту розправу над українським населенням, намагаючись остаточно його покорити. Це в свою чергу викликало протидію, посилило гайдамацький рух. Виступи гайдамацьких загонів переросли у велике повстання — Коліївщину. Полум'я повстання швидко охопило Київщину, Брацлавщину і перекинулось на Поділля. Повстанські загони, які діяли біля Гранова, Теплика, Даше-

---

[1] Г. Я. Сергієнко. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963, стор. 162.

[2] Правда про унію, стор. 84.

[3] К. Гуслистий. Коліївщина. К., 1947, стор. 19.

[4] J. Kitowicz. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III, t. 2. Petersburg — Mohylew, 1855, стор. 140.

ва, Тульчина, Гайсина, Ладижина, знищували шляхту, католицьке духівництво, орендарів. Антифеодальний характер гайдамацького руху став небезпекою не лише для польської шляхти. Його поширення боялися російський царизм та уряди інших сусідніх країн.

За підтримкою царських військ шляхетській Польщі вдалося придушити повстанський рух. Шляхта вчинила криваву розправу над тими, хто вважався польськими підданими. Учасників повстання привселюдно вішали, відтинали їм голови, руки, ноги, садовили на палі. Одного з ватажків гайдамаків Івана Гонту закатували в с. Сербах.

Народні повстання XVIII ст. ослаблювали шляхетську Польщу, що стало однією з причин її падіння як самостійної держави. В 1793 році землі Брацлавщини і Поділля в складі Правобережної України були возз'єднані з Росією. Ліквідація польсько-шляхетської неволі сприяла дальшому зростанню продуктивних сил, розвитку економічного і культурного єднання українського та російського народів.

Щоб усунути небезпеку іноземного вторгнення в Росію з півдня, на землях Брацлавщини в 1796—1797 рр. була розташована російська армія на чолі з фельдмаршалом О. В. Суворовим. Військові частини стояли в Немирові, Тиманівці, Чечельнику та інших містах і селах. Штаб-квартира знаходилася в м. Тульчині.

23 квітня 1793 року було створено Подільське і Брацлавське намісництва. 1797 року їх ліквідували у зв'язку з утворенням Подільської губернії з центром у Кам'янці-Подільському. З 1804 року губернія поділялася на 12 повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летичівський, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький і Ямпільський.

Царський уряд прагнув зберегти й узаконити на возз'єднаних землях кріпосницьку систему. Без змін залишалося магнатське і шляхетське землеволодіння. Всім польським панам надавалися права і привілеї нарівні з російським дворянством. Щоб зміцнити свої позиції на Поділлі, царський уряд роздавав кращі землі російським поміщикам. Генерал І. Морков одержав Сальницьке староство, села Кукавку, Нижчий Ольчедаїв, Пеньківку, граф Безбородько — Хмільницьке староство[1].

Як і раніше, безправним залишалося трудове селянство. В Подільській губернії 90 проц. всього населення перебувало в кріпосницькій залежності[2]. Це був найбільший процент серед губерній України. Хижацьке господарювання польської шляхти привело до занепаду економіки краю. Процес розкладу феодально-кріпосницьких і зародження капіталістичних відносин тут відбувався повільніше, ніж в інших частинах України. Саме в Подільській губернії найдовше зберігалося кріпосництво в його найганебніших проявах.

Кріпаки жили в нелюдських умовах, їх нещадно експлуатували, над ними жорстоко знущалися. За найменшу непокору чи прагнення до волі нерідко катували до смерті. В селі Кузьминцях Гайсинського повіту поміщик Врублевський 50 ударами забив 15-річного пастуха Гаврила Щасливого тільки за те, що хлопець без відома прикажчика відлучився додому переодягтися. Жертвами поміщицької розпусти ставали жінки й дівчата. Поміщик Я. Якубовський в Липовецькому повіті на зразок турків влаштував гарем, в якому знаходились навіть і неповнолітні дівчата[3].

Найбільш поширеною формою експлуатації закріпаченого селянства була панщина. Незважаючи на те, що за царським маніфестом від 5 квітня 1797 року

---

[1] Н. И. Петров. Подолия, стор. 17.

[2] Центральний державний історичний архів СРСР (далі: ЦДІА СРСР), ф. 1281, оп. 11, спр. 107, арк. 74.

[3] Київський облдержархів, ф. 2, оп. 3, спр. 6981, арк. 9.

панщина обмежувалась трьома днями на тиждень, поміщики самовільно примушували людей працювати на себе щотижнево по 4—6 днів, а часом навіть і в неділю.

Визиск посилювався шляхом запровадження урочної системи, за якою селянинові на робочий день встановлювався такий обсяг роботи, що виконати його можна було лише за кілька днів. Крім відбуття панщини, селянина зобов'язували ще виконувати різноманітні натуральні та грошові повинності. Кріпаки віддавали поміщикам десяту частину зібраного меду, двоє-троє курей, гроші, худобу тощо. Очевидець тих часів російський генерал С. П. Шипов засвідчив, що на Поділлі поміщики нестерпно пригнічують селян, тут «народ доведений до крайнього злиденно-вбогого становища, яке хіба тільки на плантаціях негрів існувало»[1].

Навіть польська офіційна статистика змушена була визнати, що орендарі, економи «гноблять і душать різними способами бідного селянина, нищать його фізичну силу надмірною працею, грабують його худобу, продукти, призводять його до останнього убозтва і нужди»[2]. Ще важчим було становище жінок-матерів, яких примушували ходити на жнива з грудними дітьми.

Наростання антипоміщицького руху змушувало царський уряд вишукувати нові, більш гнучкі засоби закабалення народних мас. З кінця 1839 року на Правобережній Україні державних селян стали переводити на оброчне становище[3]. Цим забезпечувалось більше надходження грошей у казну.

Необмежена влада приводила до цілковитого свавілля поміщиків над селянами. Пани зганяли їх з родючих земель і за цей рахунок збільшували посіви товарного хліба. Часто поміщики відбирали у них всю землю, переводячи їх на т. зв. місячну роботу. Гніт кріпосників деколи набирав таких страхітливих розмірів, що царський уряд змушений був на Правобережній Україні запровадити в 1847—1848 рр. інвентарну реформу. За селянами закріплялись ті землі, які знаходились у їх користуванні. Це, як правило, були малородючі або непридатні для обробітку землі. Три чверті всієї землі належало поміщикам. За інвентарними правилами панщина обмежувалась до трьох днів на тиждень. Визначались розміри селянських повинностей. Натуральна рента скасовувалась. Але за впровадженням у життя інвентарних правил не було встановлено належного контролю, і становище закріпачених мас не змінилося.

Поряд з існуванням на Поділлі великого поміщицького землеволодіння гостро відчувалося безземелля селянства. В середньому на одну ревізьку душу припадало 1,23 десятини, менше, ніж в інших губерніях України[4]. Крім великих феодальних латифундій, багато землі було в заможних селян. Основна маса селян не мала тяглової сили, що пагубно відбивалося на їхньому економічному становищі. Якщо 1799 року в Подільській губернії безкінні селяни становили 36,5 проц., то напередодні реформи 1861 року їх було вже 66,5 проц.[5]. Більшість селянських господарств користувалась мізерними наділами. Багато селян мали лише садиби. Їх називали городниками. А ті селяни, які зовсім не мали землі, належали до халупників.

Кріпосництво гальмувало розвиток сільськогосподарського виробництва. Поля засівалися здебільшого вручну, врожай збирався серпами і косами. Відстала агротехніка зумовлювала низькі врожаї. З 1799 по 1856 рік в Подільській губернії неврожаї повторилися 7 разів[6].

---

[1] Н. Яворовский. История гражданской и церковной жизни Подолии. Каменец-Подольский, 1912, стор. 74.

[2] W. Marczyniecki. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej, t. 2. Wilno, 1822, стор. 143.

[3] Історія селянства Української РСР, т. 1, стор. 320.

[4] Там же, стор. 303.

[5] Праці Комісії для виучування народного господарства України, вип. 2. К., 1929, стор. 19.

[6] Історія селянства Української РСР, т. 1, стор. 305.

В цей період зростало число промислових підприємств, зароджувався робітничий клас. Там працювало також чимало кріпаків. Робота на підприємствах була для них найтяжчим видом панщини.

З 30-х років XIX ст. у Подільській губернії швидко розвивається цукрова промисловість, а водночас і бурякосіяння. В 1860 році під цукровими буряками було зайнято 5788 десятин. В 1861 році 32 цукрові заводи губернії виробили 530 644 пуди цукру.

Однією з провідних галузей промисловості Подільської губернії було гуральництво. На нього припадало $^3/_4$ всієї продукції. В середині XIX ст. в губернії працювали 251 гуральня і 122 броварні. Розвивалося також млинарство. Існували й такі галузі промисловості, як суконна, панчішна, селітрова.

Значного поширення в XIX ст. набувають дрібні селянські промисли, засновані на використанні дешевих місцевих матеріалів: глини, дерева, каменю. Важливими осередками гончарства стають Бубнівка, Бар, Жерденівка та Майдан-Бобрик. Виготовлені тут посуд та різні іграшкові вироби відзначалися особливою оригінальністю. Майстри гончарної справи з покоління в покоління передавали свій досвід. У селі Жерденівці сім'я Федора Лавренюка становила цілу династію гончарів.

З дерева виробляли сани, вози, бочки, столи, вулики, ложки, веретена, сопілки. Цей промисел став масовим у Літинському, Гайсинському, Могилівському, Ямпільському та інших повітах. Про високий рівень майстерності подільських теслярів свідчить уціліла до нашого часу у Вінниці старомiська дерев'яна церква, споруджена без єдиного цвяха.

Майже в кожному селі Подільської губернії виготовляли полотно, рушники, пояси, запаски, рядна, мішки. З сукна шили чоловічі й жіночі свити, з декоративних тканин — одяг та різні речі для внутрішнього оздоблення житла. Художні тканини виробляли в Ольгопільському, Могилівському і частково Гайсинському повітах.

Населення здавна займалося килимарством. Чудові узорчасті килими виготовлялися в Немирові, Тульчині, Ямполі[1]. Характерним для подільських килимів були геометричний та рослинний орнаменти. Найбільш вживаними кольорами були коричневий, чорний, білий, малиновий, сірий.

Побутове й ритуальне призначення мало народне вишивання. В сільському побуті встановився звичай, щоб кожна дівчина сама собі готувала в придане вишиті сорочки, рушники, полотно та інші предмети одягу. Оздоблювалися вишивкою свити, кожухи, спідниці, хустки, рушники, скатерки, рядна. Найпопулярнішими на Вінниччині були вишивальниці сіл Клембівки та Яланця Ямпільського повіту.

Селянські промисли поміщики нерідко використовували як джерело своїх додаткових прибутків. Для ткачів, наприклад, крім звичайного відбування панщини, встановлювалась повинність виготовляти ще й полотно. В селі Северинівці Літинського повіту кожного ткача змушували виткати для поміщика 50 мір[2] полотна. В цьому ж селі поміщик вигадав ще й таку повинність: кожну дівчину, яка виходила заміж, зобов'язували передати йому 150 мір полотна[3].

В економіці Поділля першої половини XIX ст. важливу роль відігравала торгівля. В гонитві за одержанням прибутків поміщики збільшують вивіз сільськогосподарської продукції за кордон та в інші губернії Росії. На експорт ішли озима і яра пшениця, мед, поташ, вовна, хутра, тютюн, шкіра. Могилівські вишивки, гаптування золотом і сріблом на мусліні та бавовняних тканинах продавалися нарівні з кращими зразками турецьких виробів. Кілька разів на рік відбувалися великі ярмарки у Вінниці, Барі, Стрижавці, Могилеві та інших населених пунктах.

---

[1] А. К. Жук. Українські народні килими (XVII — поч. XX ст.). К., 1966, стор. 11.
[2] Одна міра дорівнювала приблизно 75 сантиметрам.
[3] Кустарные промыслы Подольской губернии. К., 1916, стор. 127.

П. І. Пестель — організатор і керівник Південного товариства декабристів.

Важливі суспільно-політичні події першої половини XIX ст. сприяли формуванню самосвідомості народних мас, активізації визвольного руху. Патріотичне піднесення викликала героїчна боротьба російського народу проти французьких загарбників у 1812 році. На Поділлі був сформований полк. Коли селян закликали записуватися в ополчення (міліцію), їм хоч і неофіційно, але з мовчазної згоди імператора, було обіцяно звільнення від кріпосної залежності як нагороду за патріотизм[1]. Успішно завершилась визвольна війна, а народні сподівання про звільнення з кріпосницької неволі не здійснились.

Передові представники дворянства розуміли, що кріпосницьку систему треба ліквідувати. Це були декабристи. На Україні діяло Південне товариство декабристів. Його очолював командир Вятського полку П. І. Пестель. Центром цього нелегального товариства став Тульчин. У його діяльності брали участь такі офіцери, як О. П. Юшневський, О. П. Барятинський, М. В. Басаргін, М. О. Крюков, брати Бобрищеви-Пушкіни, М. І. Лорер та ін. З обуренням декабристи говорили про важке становище селянства, зокрема на Поділлі. Декабрист В. Ф. Раєвський, наприклад, бачив, що в багатьох місцях Подільської губернії селяни цілими тижнями змушені були трудитися на поміщика, а в одному маєтку вони працювали навіть у кайданах. Це ж саме засвідчив і декабрист М. О. Крюков[2]. У програмному документі товариства «Руська правда» була втілена ідея знищення кріпацтва і встановлення в країні республіканського ладу. Повстання декабристів зазнало поразки, але воно сприяло розвитку визвольного руху в Росії.

Визвольна боротьба народних мас, незважаючи на репресії царського уряду, продовжувалась. На Поділлі в першій половині XIX ст. діяли селянські повстанські загони на чолі з мужнім ватажком селянином-кріпаком Устимом Кармалюком. Майже чверть століття (1813—1835 рр.) він керував боротьбою проти поміщиків. Його не лякали переслідування і тортури. Багато разів Кармалюка кидали в тюрму. Чотири рази засилали на каторжні роботи в Сибір, але він звідти тікав на рідне Поділля і знову продовжував боротьбу.

Повстанський рух під проводом Устима Кармалюка охопив майже всю Подільську губернію, а також суміжні повіти Бессарабії та Київщини. В його загонах брало участь близько 20 тис. селян, міщан, солдатів-утікачів. Кармалюк знаходив притулок і друзів у кожному селі, роздавав біднякам худобу і майно, захоплене у поміщиків[3].

Вдячний народ навічно зберіг ім'я Устима Кармалюка. Йому присвячена пісня «За Сибіром сонце сходить», численні легенди й перекази. Т. Г. Шевченко назвав його «славним лицарем». О. М. Горький підкреслював, що ім'я Кармалюка «навіки овіяне славою». На честь відважного борця село Головчинці Жмеринського району, де він народився, перейменовано на Кармалюкове. В 1965 році тут споруджено йому пам'ятник.

Селянський рух на Поділлі розгортався і в наступні десятиріччя. Лише в 1845 році за неповними даними в губернії відбулося 18 селянських виступів. Масового характеру набрало підпалювання поміщицьких садиб. Кримінальний суд Подільської судової палати тільки з 1832 по 1860 рік розглянув 53 справи про селян, які звинувачувалися у підпалах поміщицьких маєтків[4].

---

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12. К., 1963, стор. 657.
[2] В. И. Семевский. Политические и общественные идеи декабристов. СПб., 1909, стор. 108.
[3] І. О. Гуржій, О. С. Компан. Устим Кармалюк. К., 1960, стор. 61.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. 197, спр. 385, 388, 401, 402, 419, 420, 423.

Особливого піднесення набирає антипоміщицька боротьба в 1848 році, коли розгорнулись революційні події в Західній Європі. Тільки того року в Подільській губернії селянським рухом було охоплено 91 село і 5 маєтків[1]. На придушення селянських заворушень кидались значні поліцейські й військові сили.

Великих страждань народним масам завдавали епідемічні захворювання. 1848 року в губернії від холери померло 32 960 чоловік. У зв'язку з майже повною відсутністю ветеринарної служби в губернії того року від виснаження і ящура загинуло 7 тис. голів великої рогатої худоби[2]. Подібні народні бідування часто повторювалися.

Організовані форми охорони здоров'я у губернії по суті перебували ще в процесі зародження. До 1861 року були відкриті в кожному повіті перші маленькі лікарні. Всього в лікарнях губернії нараховувалося 410 ліжок. Сільські лікарні, як правило, перебували в поміщицьких маєтках. Будучи на утриманні поміщиків, вони, звичайно, обслуговували їх сім'ї. В таких умовах тільки заможні верстви населення за велику плату могли одержати медичну допомогу. Акушерську «допомогу» подавали 12 повитух. А тим часом у губернії проживало майже мільйон жінок[3].

На низькому рівні знаходилась і народна освіта. Окремі парафіяльні школи, які уціліли до початку XIX ст. у Брацлавському, Вінницькому, Літинському, Могилівському повітах, перебували в такому жалюгідному стані, що їх під час ревізії 1820 року навіть не включали до списків діючих шкіл. На рівні гімназій існували школи тільки у Вінниці, Барі та 4-класна школа в Немирові. Вони перебували під контролем польської шляхти. Викладали в них польською мовою. Школи були недоступні дітям трудящих. Після придушення польського повстання 1830—1831 рр. царський уряд запровадив у школах навчання російською мовою. Остання стала офіційною мовою діловодства в усіх судових установах Подільської губернії. Певні зрушення в розвитку освіти відбулися в середині XIX ст. За даними 1854 року, в губернії вже діяло 364 навчальні заклади, в т. ч. 2 гімназії, повітове училище[4].

Щоб тримати народні маси в покорі, самодержавство всебічно використовувало релігію. Царський уряд давав щедрі привілеї духівництву, виділяв великі кошти на будівництво й обладнання церков, монастирів та різних культових установ. Ще в кінці XVIII ст. на Поділлі нараховувалось аж 1442 церкви. Подільська губернія залишалась однією з найбільш відсталих окраїн царської Росії.

Та, незважаючи на несприятливі умови, в краї пробуджувалась громадська думка. Розвивалось культурне життя, на яке великий вплив мали видатні діячі культури, що перебували на Вінниччині. В різні роки тут жили російський художник-реаліст В. А. Тропінін, український письменник І. П. Котляревський, польський поет і драматург Юліуш Словацький. До Тульчина приїздив О. С. Пушкін, де зустрічався з керівником Південного товариства П. І. Пестелем.

В кінці 20-х років XIX ст. на Вінниччині збирав народні легенди письменник О. П. Стороженко. На їх основі він написав такі оповідання, як «Голка», «Кіндрат Бубенко-Швидкий» та ін. Уродженець Поділля Ян Засідатель став відомим художником-портретистом. Його роботи «Селянська дівчина», «Українка», «Невідома жінка», «Подолянка» експонуються

Пам'ятник Устиму Кармалюку, с. Кармалюкове Жмеринського району. 1970 р.

[1] Історія Української РСР, т. 1, стор. 387.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 1, спр. 7355, арк. 17, 19.
[3] Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні. К., 1957, стор. 217.
[4] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 1, спр. 11 296, арк. 26.

В. А. Тропінін — видатний російський художник.

Марко Вовчок — видатна українська і російська письменниця.

у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. Багато портретів на Поділлі створив близький друг Т. Г. Шевченка, український художник І. М. Сошенко, який викладав малювання у Немирівській гімназії.

З Поділлям було тісно пов'язане життя палкого захисника знедолених народних мас уродженця села Антонополя Вінницького повіту С. М. Олійничука (1798—1852). У своєму незакінченому творі «Історична розповідь природних або корінних жителів Малоросії Задніпровської, тобто Київської, Кам'янець-Подільської і Житомир-Волинської губерній, про своє життя-буття» Олійничук гнівно засуджував феодально-кріпосницький лад. За антикріпосницькі погляди в 1849 році був заарештований і помер у Шліссельбурзькій фортеці.

В середині 50-х років XIX ст. визначним культурним осередком стає Немирівська гімназія, в якій працювали такі демократично настроєні вчителі, як математик І. П. Дорошенко, історик А. Г. Теодорович, відомий фольклорист О. В. Маркович. Про цих учителів збереглися спогади сучасника Д. О. Вілінського, він називав їх «лицарями честі й дружби». В Немирові розпочала свою літературну діяльність і здобула визнання класика української літератури та видатної російської письменниці Марко Вовчок.

На Вінниччині любили усну народну творчість. Тут побутували численні легенди і перекази, казки й оповідання, пісні й думи. Місцеву основу має пісня «Ой я нещасний, що маю діяти?», варіант її взято з рукописної збірки погребищенського дяка Данила Бондаревського[1]. В пісні «А в неділю пораненьку в усі дзвони дзвонять» згадується село Уланів і наголошується, що кріпакам «від неділі до неділі треба панщину робити»[2]. За свідченням тогочасних фольклористів, серед подолян можна було почути такі пісні, як «Ой за гаєм, гаєм», «Зажурилась дівчинонька», «Іду я лугом, лугом», «Косарі косять, а вітерець повіває», «За річкою, за водою», «Крикнув козак Нечай» та ін. Пісні, які співалися на Поділлі, увібрали сум і стогін народних мас, їх протест проти кріпосницької неволі.

Урочисто проводились святкові й весільні обряди, з музикою і співами. На Вінниччині не існувало такого села, в якому б не було своїх музикантів. Найбільш поширені інструменти — скрипка, бас, бубон і цимбали. Зустрічалися також флейта і кларнет.

Віками на Поділлі складався своєрідний народний побут, формувалися оригінальні звичаї. Оригінально, зокрема, тут будувалися і архітектурно оздоблювались сільські оселі. Якщо в районі Надбужжя переважали забудови й огорожі дерев'яні, то на Наддністрянщині широко використовувались камінь та вапняки. Основними приміщеннями здавна вважалися хати-мазанки. Їх будували з дерева, а там, де було обмаль дерева, брали глину, перемішану з соломою. Хата накривалась чотирискатним солом'яним дахом з невеликим звісом. Покрівлю по краях прикрашували рядами уступчастих гребенів з снопів. Хатні двері навішувалися на бігунах — дерев'яних осях. Вікна робилися невеликі чотирикутні або круглі. Місцем для спання здебільшого служив піл з дощок. З меблів були нерухома лавка, стіл, мисник для посуду та скриня для зберігання одягу. Стіни всередині хати й лицева сторона зовнішньої стіни білилися, а бокові й задня — обмазувалися жовтою глиною. Зовнішні стіни хати доповнювалися ще розписами. Ними прикрашалися

[1] Пісні та романси українських поетів, т. 1. К., 1956, стор. 326.
[2] Этнографические сведения о Подольской губернии. Каменец-Подольск, 1869, стор. 52.

також двері, віконниці, печі, грубки, комини. Однак в тодішньому селі панувала бідність. Часто під одним дахом тулилася ціла селянська родина разом з худобою і птицею. Рідко на дворах можна було побачити стодолу для збіжжя, а ще рідше комору.

Іншу картину становила поміщицька садиба. Польська панівна верхівка, щоб підкреслити свою велич і багатство, зводила в містах і селах розкішні палаци з парками. На їх будівництво запрошувалися майстри з Франції та Англії, а основні роботи виконували місцеві кріпаки, талановиті народні умільці. Особливою пишністю виділявся маєток графа Потоцького в Тульчині, який «блищав колись царською розкішшю»[1]. Це багатство досягалося за рахунок жорстокого гноблення трудящих мас.

Феодально-кріпосницька система сковувала прогресивні сили, стояла на перешкоді дальшого розвитку політичного й культурно-освітнього життя. Соціальна криза існуючого ладу щодалі загострювалась і посилювала наростання класової боротьби. Особливо активізувався антипоміщицький рух після поразки російського царизму в Кримській війні. Селяни села Юрківки Ямпільського повіту під керівництвом односельчанина Павла Коломійчука відмовилися виконувати панщину[2]. Проти поміщицького гніту виступили селяни Брацлавського, Вінницького та інших повітів.

Проголошена 1861 року селянська реформа, яка проводилась царським урядом в інтересах поміщиків, не здійснила народних сподівань про землю. Значна частина земель відійшла від селян. Лише в 50 волостях Подільської губернії селяни втратили 186 426 десятин. Основні землі і далі зосереджувалися в руках поміщиків. До них перейшли громадські ліси, пасовища, водопої та ін. 382 поміщикам губернії належало більше, ніж по тисячі десятин кожному, а такі магнати, як Потоцький, Грохольський, Браницький та інші, володіли десятками тисяч десятин землі. Середній наділ на ревізьку душу становив 2,4 десятини. За землю селяни повинні були платити великий викуп. По губернії він перевищував ціну ділянок землі у 2,5 раза[3].

Не випадково, що зразу ж після оголошення «Положення» про реформу в Подільській губернії спалахують селянські заворушення і набирають масового характеру. Ними було охоплено 11 повітів[4]. Лише протягом квітня 1861 року відбулося 139 виступів, у яких взяли участь селяни понад 200 сіл губернії[5].

На придушення селянських заворушень царський уряд кинув війська. У квітні 1861 року за участь в антиурядових виступах 147 селян сікли різками, 88 заарештували, а 15 засудили до тюремного ув'язнення та на каторжні роботи. Але жорстокі репресії не могли спинити селянського протесту. Селянські виступи в Подільській губернії складали $^1/_3$ всіх виступів на Україні.

---

[1] Е. Сецинский. Исторические местности Подолии и их достопримечательности. Каменец-Подольск, 1911, стор. 11.

[2] Хмельницкий облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 3062, арк. 1—4.

[3] Н. Н. Лещенко. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.). К., 1959, стор. 422.

[4] Обзор действий министерства внутренних дел по крестьянскому делу с января 1861 по 19 февраля 1864 год. СПб., 1864, стор. 4.

[5] Н. Н. Лещенко. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года, стор. 170.

Інтер'єр селянської хати на Вінниччині. Кінець XIX ст.

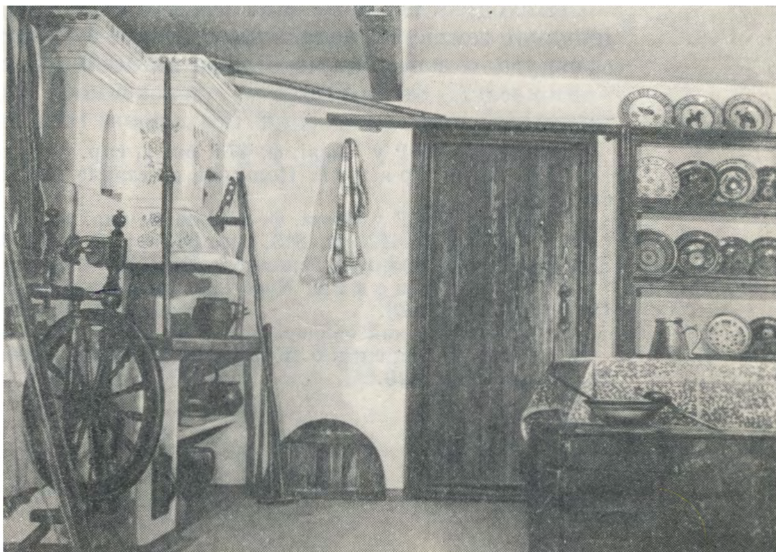

Масові селянські заворушення активізували діяльність польських революціонерів. У боротьбі за визволення Польщі вони хотіли скористатися революційністю народних мас і сподівалися знайти підтримку в місцевого населення. З цією метою вони в 1861 році в Ладижині, Томашполі, Печері, Гранові та інших поселеннях засновували підпільні школи[1]. Учні цих шкіл знайомилися з демократичними прокламаціями, патріотичними творами О. Пушкіна, А. Міцкевича, Т. Шевченка. Цими школами керував спеціальний комітет таємного товариства навчальної допомоги польському народу[2].

Польське повстання, що спалахнуло в Королівстві Польському в січні 1863 року, перекинулося того ж року і на територію Поділля. В губернії формувалися повстанські загони. Один з них у Липовецькому повіті нараховував 300 чол.[3]. Загін, що діяв у районі Турбова, Вахнівки, Самгородка і Погребища, налічував 200 повстанців[4]. Проте приєднання українського селянства до польських повстанців не набрало масового характеру. І це сталося тому, що в програмі польських діячів половинчасто вирішувалося аграрне питання. Невдачею закінчився прихід повстанського загону з Волинської губернії до Літинського повіту. До загону приєдналося всього кілька десятків місцевих селян[5]. За допомогою військових сил повстанські загони на Поділлі були розгромлені.

Хоч польське повстання й зазнало поразки, однак воно сприяло розгортанню визвольної боротьби у Подільській губернії. З березня 1861 по квітень 1870 року тут відбулося 757 селянських заворушень проти поміщицького гніту. Вони охопили 1126 сіл з населенням 577 914 чоловік[6]. Селяни Немирова і сусідніх сіл відмовлялися платити викуп за землю. Сюди прибув каральний загін солдатів. Після арешту керівників заворушення та екзекуції виступ припинився, але селяни викупних платежів не внесли. За участь у виступах на Поділлі покарали різками 1293 селянина, кинули в тюрми та заслали на каторжні роботи 1014 чоловік[7].

Невтомна боротьба подільського селянства примусила російський царизм поступитися. Якщо в окремих місцях України проведення викупу селянських наділів в інтересах поміщиків відкладалось надовго, аж до січня 1883 року, то в Подільській та інших губерніях Правобережної України царський уряд змушений був за спеціальним указом від 30 липня 1863 року запровадити обов'язковий викуп селянських наділів, зменшивши його суму на 20 проц.[8]. Тоді ж переглянули й повернули селянам частину інвентарних наділів, захоплених поміщиками з 1848 по 1861 рр. Невеличкі наділи, як виняток, одержали деякі групи безземельного селянства.

Звільнившись від кріпосницької неволі, селяни потрапили в нову економічну залежність, яка втягувала їх в орбіту товарного виробництва. Обезземелені селянські маси стали постійним резервом постачання дешевої робочої сили для поміщицьких економій і промислових підприємств. Створилися умови для швидкого розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві та промисловості.

Виходу з тяжкого економічного становища селяни шукали ще в оренді поміщицької землі. За неповними даними, в 1865 році селяни Ольгопільського повіту орендували в поміщиків більше як 1000 десятин землі. За половину врожаю бід-

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 473, оп. 1, спр. 8, арк. 3.

[2] Г. И. Марахов. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. К., 1967, стор. 74—83.

[3] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 473, оп. 1, спр. 153, арк. 12—13, 102.

[4] Там же, ф. 442, оп. 813, спр. 88, арк. 2.

[5] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 4135, арк. 18.

[6] Н. Н. Лещенко. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года, стор. 520.

[7] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 2, спр. 786, арк. 2.

[8] Н. Н. Лещенко. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года, стор. 519.

нота орендувала землі в Брацлавському, Літинському та інших повітах[1]. Це було своєрідне закабалення, нова форма визиску і гноблення селян.

Водночас зростали різні види селянських недоїмок. У 1867 році за селянами Могилівського повіту їх числилось 112,4 тис. крб., Гайсинського — 51,3 тис. крб. Не могли врятувати селян від розорення і промисли — рибальство, візникування, ткацтво, гончарство та інші.

Пореформені роки позначені швидкою диференціацією селянства. Якщо в 1861 році в Подільській губернії з числа колишніх поміщицьких селян з тяглом нараховувалося 37 проц. господарств, піших — 48 проц., городників — 7 проц. і безземельних — 8 проц.[2], то в 1890 році з тяглом було лише 16,8 проц., піші становили 56,2 проц., городники — 14,5 проц. і безземельні — 12,5 проц. За рахунок зубожіння й розорення бідноти зростала глитайська верхівка села. В руках куркулів зосереджувалося все більше землі. Вони використовували вільнонайману працю. Розорені поміщицько-куркульською кабалою, селянські сім'ї залишали рідні місця і переселялись на Херсонщину, в Бессарабію та різні губернії Росії.

Нестерпні умови життя примушували селян до рішучої боротьби проти поміщицького землеволодіння. На розгортання визвольного руху в 70-х роках XIX ст. певний вплив зробила революційна пропаганда різночинної інтелігенції. В 1874 році на Поділлі активну діяльність розгорнули представники Київської народницької організації. Серед населення Браїлова та Немирова вели агітаційну роботу народники В. К. Дебогорій-Мокрієвич та Я. В. Стефанович[3].

У селі Жорнищі (тепер Іллінецький район) розгорнув антиурядову пропаганду революційний народник, вчений-винахідник, публіцист М. І. Кибальчич. Під час літніх канікул, які він тут проводив, працював на полі, відвідував волосні сходи, ярмарки, цікавився, чи забезпечені селяни землею, довго розмовляв з ними. Серед селян М. І. Кибальчич розповсюджував народницькі видання, зокрема книгу Л. О. Тихомирова «Где лучше? Сказка о четырех братьях и об их приключениях». Діяльність М. І. Кибальчича викликала занепокоєння місцевих багатіїв і попа, який про «крамольну книгу» доповів київському митрополиту, а той зі свого боку — представникам державної влади. Так була заведена справа і розпочате слідство. Коли М. Кибальчича арештували, у нього знайшли два тюки з різними підпільними виданнями[4].

В пореформений період швидко розвивається промисловість. Коли 1862 року на Поділлі було 567 підприємств, то в 1901 році їх налічувалось вже 5197. Особливо інтенсивно розгорталося будівництво фабрик і заводів в останнє десятиріччя XIX ст.[5]. На переважній більшості цих підприємств працювало менше як по 10 робітників. Число зайнятих у промисловості робітників у середньому за рік з 1891 по 1900 рік становило 27 294 чоловіка[6].

У промисловому виробництві губернії найважливіше місце посіла харчова промисловість. На її частку припадало 85 проц. всього промислового виробництва. В 90-х роках у губернії було 51 цукровий, 79 винокурних, 20 спиртових, 18 пивоварних заводів, 3537 млинів. Наприкінці XIX ст. на перше місце виходить цукрова промисловість. На цукрових заводах було зайнято 60 проц. загальної кількості робітників. Появляється нова галузь промисловості — виробництво сільськогосподарських машин. Їх випускали невеличкі заводи, які були споруджені у Вінниці та Могилеві.

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 4202, арк. 16, 20, 23—24.

[2] Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.). Днепропетровск, 1960, стор. 22.

[3] ЦДАЖР СРСР, ф. 112, оп. 1, спр. 803, арк. 142—143.

[4] Там же, ф. 112, оп. 1, спр. 844, арк. 4.

[5] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 2. К., 1962, стор. 9.

[6] Історія робітничого класу Української РСР, т. 1. К., 1967, стор. 123.

Для розвитку економіки губернії важливе значення мало залізничне сполучення. В 1870 році закінчилось будівництво Києво-Балтської залізниці, яка проходила через Козятин, Вінницю, Жмеринку з розгалуженням від Козятина на Бердичів. Через рік була введена в експлуатацію залізнична лінія від Жмеринки до Волочиська. Пізніше були прокладені залізниці Козятин—Умань, Вапнярка—Христинівка, Жмеринка—Могилів та ін. Все це сприяло розвитку промисловості, пожвавленню торгівлі. Набагато зріс експорт за кордон пшениці, цукру, спирту, шкіри.

За рахунок експлуатації робітників наживалися підрядчики та підприємці. Нерідко підрядчики в подільських селах наймали зубожілих і розорених селян на роботу на цукрові заводи за 4—6 крб. у місяць, а одержували за кожного по 8—10 крб. чистого прибутку[1]. Підприємці довели робочий день до 12—15 годин. Великим тягарем для робітників були штрафи, які часто накладалися самовільно за кожну дрібницю. На Лознянсько-Літинському цукровому заводі штрафували і навіть звільняли з роботи тих, хто відмовлявся називати паном онука управляючого або не знімав перед ним шапки[2]. Підприємці не дбали про охорону праці робітників. Медичний інспектор губернії засвідчив, що протягом одного виробничого сезону на цукрових заводах на кожну тисячу робітників припадало 30 чол. убитих і поранених[3]. Широко використовувалась праця жінок і дітей, які одержували тільки половину плати робітника-чоловіка. Робітники жили в тісних і брудних бараках. На примітивних нарах, де вони спали, лише раз на рік мінялися солома чи сіно. Погане повітря, холод, бруд призводили до частих епідемічних захворювань. За свідченням одного сучасника, в губернії «тиф і дифтерит гуляв, як вітер по полі»[4]. Щорічно від інфекційних хвороб вмирали тисячі людей. Тільки в 1872 році від холери і скарлатини на Поділлі загинуло 9888 чол., в 1874 році — від чуми й дизентерії — 9402 чоловіка[5].

Робітники у міру зростання їх політичної свідомості все частіше виступали проти експлуататорів. Одним з перших таких виступів був страйк робітників, які працювали на будівництві залізниці в 1874 році біля Жмеринки. В 1878 році страйкували робітники Бершадського цукрового заводу, а в 1879 році — Турбівського і Загнітківського заводів. Особливо гострий характер мав страйк на Бабинському цукровому заводі Липовецького повіту, що відбувся наприкінці жовтня 1878 року. Приводом до виступу було те, що прикажчик побив артільного старосту робітників. 394 чол. відмовилися працювати, зупинився завод. Своєю стійкістю робітники добилися того, що директор заводу змушений був поступитись і видати їм розписку, засвідчену помічником справника. В ній зазначалось: той, хто підніме руку на робітника, відповідатиме за свій вчинок[6].

Під впливом промислового пролетаріату ширився масовий рух трудового селянства. Активно відстоювали право на землю селяни с. Лядови Могилівського повіту. Протягом трьох років поміщик не зміг користуватися ділянкою, яку він захопив у селян під час розмежування 1880 року. Цей виступ очолили односельчанки Я. Микитюк, Я. Олійник та Я. Гончарук[7]. Селянські заворушення, що супроводжувались захопленням поміщицьких земель, відбулися у Вознівцях і Скалополі Ямпільського повіту. В умовах зростаючого безземелля частішали випадки, коли селяни випасали свою худобу на поміщицьких посівах, сінокосах. Подекуди селяни вирубували

---

[1] Газ. «Новороссийский телеграф», 5 листопада 1884 р.

[2] О. А. Парасунько. Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы XIX в.). К., 1963, стор. 146.

[3] К. П. Сулима. Несчастные случаи с рабочими на свеклосахарных заводах и меры предупреждения их. (Материалы к фабричной гигиене). СПб., 1894, стор. 20.

[4] Газ. «Вольное слово» (Женева), 22 жовтня 1883 р.

[5] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 52, спр. 437, арк. 9; оп. 54, спр. 392, арк. 60.

[6] Там же, оп. 828, спр. 5, арк. 37.

[7] Історія селянства Української РСР, т. 1, стор. 414.

Могила героя визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Данила Нечая, с. Черемошне Тиврівського району.

Монумент на честь Батозької битви 1652 р. Тростянецький район. 1970 р.

Бій козаків під проводом Івана Богуна з польською шляхтою в 1651 році під Вінницею. Діорама. Робота художників студії ім. Грекова М. І. Ананьєва, П. І. Жигимонта і Г. І. Марченка. 1969 р. Вінницький обласний краєзнавчий музей.

Вінницьке збройне повстання в жовтні 1917 року. Діорама. Робота художників студії ім. Грекова М. І. Ананьєва, П. І. Жигимонта і Г. І. Марченка. 1969 р. Вінницький обласний краєзнавчий музей.

М. І. Подвойський оглядає кулеметну роту на станції Жмеринка. 1919 р.

Будинок колишньої Вінницької міської думи, де 17 січня 1918 року було проголошено Радянську владу на Вінниччині. 1968 р.

дерева в лісах місцевих поміщиків. У першій половині 90-х років селянськими заворушеннями було охоплено на Поділлі 194 населені пункти[1]. За допомогою військ і поліції царський уряд жорстоко розправлявся з учасниками цих виступів. Тілесні катування застосовувалися дуже часто. Та ніякі репресії не могли спинити селянський рух, який безперервно зростав.

Наприкінці XIX ст. класова боротьба трудящих Поділля набирала дедалі більшої організованості, виразнішого політичного характеру. Все частіше страйкували робітники й селяни, всюди появлялися революційні прокламації. Трудящі наполегливо добивалися поліпшення свого економічного становища. Масова демонстрація відбулася у травні 1899 року в Жмеринці[2]. Прокотилася хвиля страйків у Вінницькому, Гайсинському та Ольгопільському повітах.

Розгортання революційного руху на Поділлі нерозривно пов'язане з розповсюдженням ленінської газети «Искра». Газета разом з марксистською літературою переправлялася в Росію через прикордонні пункти, у т. ч. розташовані у Подільській губернії. Нелегальна література не тільки транспортувалася через Поділля, але й поширювалася тут серед місцевого населення. Вона була виявлена у Немирові, у солдатів Могилева, робітників Гніванського цукрового заводу, в Тульчині. Під безпосереднім впливом «Искры» в кінці травня 1903 року засновується соціал-демократичний гурток у Могилеві[3]. В цьому році виникають і встановлюють зв'язки з газетою «Искра» соціал-демократичні гуртки Вінниці, Жмеринки, Козятина, Немирова[4].

Революція 1905—1907 рр. сколихнула все Поділля. Протестуючи проти кривавої розправи царського уряду над мирними демонстрантами 9 січня 1905 року в Петербурзі, застрайкували робітники Козятина, Могилева, Жмеринки. Піднесенню революційної боротьби народних мас сприяла більшовицька пропаганда. У лютому того ж року серед жмеринських робітників поширювалася стаття В. І. Леніна «Початок революції в Росії»[5]. Листівки, прокламації, революційні брошури проникали в села Брацлавського, Вінницького, Гайсинського та інших повітів.

Весною 1905 року страйкували робітники Ялтушківського, Гніванського, Шпиківського та інших цукрових заводів. Великого розмаху набрав спільний виступ робітників і селян Деребчина. В село прибула сотня козаків, було заарештовано 92 чол. У відповідь на репресії робітники цукрового заводу розгромили контору підприємства[6]. На знак солідарності з деребчинцями одночасно оголосили страйк селяни 19 сіл Ямпільського повіту. Для придушення селянського руху царизм посилав війська і поліцію, проводив масові арешти і суди над селянами. Лише у Вінницькому повіті весною 1905 року було притягнуто до суду 474 чоловіка.

Під час загальноросійського політичного страйку в жовтні 1905 року революційними виступами було охоплене все Поділля. Найбільші страйки відбулися у Гнівані на цукровому заводі і каменоломнях та в залізничному депо у Жмеринці. 19 жовтня у Вінниці та Могилеві під лозунгом «Геть самодержавство!» пройшли масові демонстрації[7]. Під час Грудневого збройного повстання в Москві в Ямпільському та інших повітах губернії селяни громили поміщицькі маєтки. Тоді ж застрайкували залізничники Жмеринки, Козятина, Крижополя. Уряд вдавався до військової сили. В Козятині солдати оточили робітників під час мітингу, щоб розі-

---

[1] Історія селянства Української РСР, т. 1, стор. 419.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 849, спр. 486, арк. 2.
[3] Журн. «Вопросы истории КПСС», 1963, № 12, стор. 97.
[4] Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 53.
[5] Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі. Збірник документів. Вінниця, 1956, стор. 25—28.
[6] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 3, спр. 227, арк. 36.
[7] Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі, стор. 51—53.

3 1-302

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ 1905-07 років на ВІННИЧЧИНІ

гнати його, застосували зброю. Кілька чоловік було вбито. Серед них — брати Михайло і Василь Валдаєви, керівники страйку козятинських залізничників. У ці дні страйки відбулися також на Соболівському цукровому заводі, на підприємствах Могилева. Трудящі вимагали 8-годинного робочого дня, оплати праці незалежно від віку. Стійко трималися страйкарі Носківецького цукрового заводу. Вони протягом місяця не приступали до роботи. Адміністрація підприємства змушена була поступитися. Робочий день скоротили до 10 годин, а заробітну плату збільшили на 40 процентів[1].

Революційний рух дедалі розгортався. Якщо в 1905 році в Подільській губернії відбулося 278 виступів, то в 1906 році — 493 виступи, з них — 389 страйків[2]. Весною і влітку 1906 року з новою силою прокотилася хвиля селянських заворушень. У селах Стадниці Вінницького повіту та Марківці Гайсинського повіту мали місце сутички між селянами і військами.

Царизм жорстоко розправлявся з учасниками революції. Тільки в Ямпільському повіті за травень і червень 1906 року власті кинули в тюрму понад 200 селян. Заарештований був також один із студентів Петербурзького університету, який розповсюджував марксистську літературу. В нього знайшли твір В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції»[3]. Під час арештів учасників революційного руху в Могилеві, Вінниці була виявлена праця В. І. Леніна «До сільської бідноти»[4].

Особливо шалений наступ царське самодержавство розгорнуло проти робітничого класу та його організацій у період спаду революції. У Вінниці жандармерія заарештувала 50 активних учасників революційного руху. Однак і в період наступу реакції вони продовжували свою діяльність. У Вінницю і Бар надходили газети «Пролетарий» і «Социал-демократ»[5]. У Брацлавському, Вінницькому, Ольгопільському повітах відбулися селянські заворушення. Селяни вимагали підвищення поденної плати, робили потрави на панських ланах. 7 травня близько трьохсот трудівників с. Бугакова Брацлавського повіту під керівництвом Н. Дудника, озброївшись кілками та камінням, вчинили опір поліції, яка відкрила по них стрільбу з гвинтівок. Селяни побили пристава та урядників[6]. Їх активні виступи примусили поміщиків піти на деякі поступки: у с. Рожепах Літинського повіту замість одинадцятого чи дванадцятого снопа почали жати за восьмий.

Але революція ішла на спад. У містах і селах запанувала реакція. Тисячі робітників і селян зазнали жорстоких репресій. Царський уряд провів столипінську реформу. Це було прагнення самодержавства створити з куркульства свою соціальну опору на селі, паралізувати наростання революційної боротьби серед селянства, ізолювати його від робітничого класу. За час цієї реформи на Поділлі створені 21 192 відрубні і хуторні господарства. Як і раніше, залишалося велике поміщицьке землеволодіння. Тривало класове розшарування на селі, зростало безземелля і малоземелля. Якщо у Вінницькому повіті в 1905 році з наділами до 3-х десятин налічувалось 28,5 проц. селянських господарств, то в 1913 році їх стало вже 68,2 проц. Це було типовим для всього Поділля. Дві третини всіх селянських господарств не мали робочої худоби. Безземелля й малоземелля з їх супутником — голодом і злиднями примушували селян шукати заробітків у містах. У 1906—1910 рр. щороку йшли на заробітки у середньому 132,6 тис. чоловік[7]. Натомість куркулі по дешевій ціні скуповували землю бідноти й багатіли.

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 575, оп. 1, спр. 334, арк. 29.
[2] М. Н. Лещенко. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр. К., 1955, стор. 95.
[3] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 301, оп. 1, спр. 975, арк. 17.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 782, арк. 15; оп. 4, спр. 80, арк. 1.
[5] Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 100.
[6] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 276, оп. 1, спр. 8, арк. 5—6.
[7] Л. Е. Минц. Отход крестьянского населения на заработки в СССР. М., 1925, стор. 17.

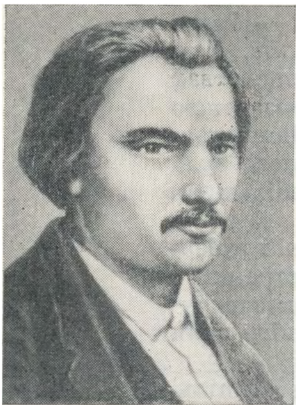

С. В. Руданський—видатний український поет.

М. М. Коцюбинський — великий український письменник, революціонер-демократ.

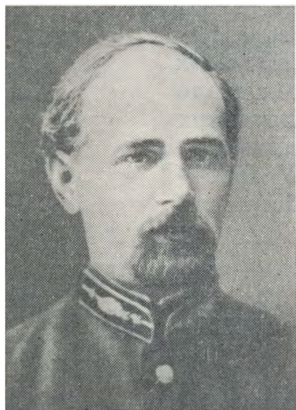

Видатний український композитор М. Д. Леонтович.

Столипінська реформа ще більше загострила класові протиріччя на селі. Боротьба проти самодержавства й поміщицької сваволі не припинялася. Особливо вона активізувалася після 1910 року, коли розпочалося нове революційне піднесення в країні. Робітники станції Журавлівка вимагали від адміністрації підвищення заробітної плати. В листопаді 1911 року застрайкували робітники Соболівського цукрового заводу. Трудящі Поділля рішуче протестували проти кривавого Ленського розстрілу. Всюди відбувалися мітинги, збори, страйки. В с. Щітках Вінницького повіту селяни захопили панські сіножаті, в с. Кричанівці Могилівського повіту спалили фільварок. Між селянами і поліцією в с. Кривошиях Вінницького повіту відбулися збройні сутички[1].

Для промислових підприємств потрібні були освічені робітники, і царський уряд змушений був розширювати шкільну мережу. 1865 року на Поділлі нараховувалося 2281 школа, в т. ч. парафіяльних 1385. Але, не маючи матеріальних засобів, більшість шкіл, особливо сільських, не відповідали своєму призначенню. Нерідко сільські школи тулилися в звичайних селянських хатах. У селі Білоусівці (нині Тульчинський район) школа не мала ні парт, ні столів. Під час навчання діти сідали на земляну долівку, а вчитель примощувався на лежанці і звідти проводив урок[2]. З 1863 по 1869 рік у Подільській губернії відкрито 30 училищ, але вони були недоступними для широких народних мас. 1877 року в губернії на 232 мешканців припадав один учень[3]. Мало поліпшувалося становище з освітою і в наступні роки. За даними перепису 1897 року в губернії було 89,7 проц. неписьменних. До революції в межах сучасної Вінницької області існувало 22 світські і 4 духовні середні навчальні заклади, в яких навчалося до 5 тис. учнів. Відвідували ці школи переважно вихідці з панівних класів. Царський уряд забороняв навчання рідною мовою.

На території сучасної Вінниччини до кінця XIX ст. не існувало ні музеїв, ні наукових товариств. До 1870 року не було жодної публічної бібліотеки. На 998 жителів передплачувалась одна газета чи журнал[4]. Коли до цих даних додати те, що на 47 260 чол. населення на початку XX ст. в середньому був лише один лікар[5], то стає очевидною вся неприваблива картина важкого життя трудового народу, приреченого гнобительською політикою російського царизму на злидні, темряву і неосвіченість.

Але трудящі маси Вінниччини, як і всієї країни, не корилися тяжкій долі. Вони весь час піднімалися на революційну боротьбу проти соціального і національного гніту. Їх підтримували й допомагали організовуватись діячі більшовицької партії, на їх захист виступали прогресивні вчені, представники культури.

На Вінниччині народилися й творили музику українські композитори П. І. Ніщинський і М. Д. Леонтович, у Тиврові й Голово-Русаві працював композитор К. Г. Стеценко, протягом 1878—1888 рр. у села Браїлів та Сьомаки приїжджав П. І. Чайковський, де написав ряд музичних творів. Світову славу завоював співак-гітарист, уродженець Погребища М. Д. Соколовський. Його віртуозна гра вражала слухачів своєю неповторною майстерністю. Велику громадську й наукову

[1] Вивчай історію свого краю. Вінниця, 1964, стор. 17—18.
[2] Журн. «Образование», 1899, № 4, стор. 89.
[3] Газ. «Вольное слово», 15 квітня 1883 р.
[4] Россия. Военно-статистический сборник, вып. 4. СПб., 1871, стор. 887.
[5] В. П. Фиалковский. Краткий обзор состояния медицины в Подольской губернии за 1911 год. Каменец-Подольск, 1913, стор. 10.

роботу на Вінниччині проводили великий російський хірург М. І. Пирогов та український мікробіолог і епідеміолог Д. К. Заболотний, який за радянських часів був президентом Академії наук УРСР.

Героїка минулого краю знайшла художнє змалювання в історичних творах письменника М. П. Старицького, який неодноразово сюди приїздив і жив у Могилеві та навколишніх селах. Подільська земля животворними соками наснажала і творчість класика української літератури, революційного демократа М. М. Коцюбинського. Його дитинство і юність пройшли, як він говорив, «все на тім же багатім природою, теплім, прекраснім Поділлі»[1]. В будинку, де народився і жив письменник, створено літературно-меморіальний музей.

Уродженцями Вінниччини є також українські письменники А. П. Свидницький та С. В. Руданський. Перший з них у своєму романі «Люборацькі» відтворив чарівну красу Поділля, а другий — дотепно використав життєві факти краю у своїх співомовках.

З любов'ю показував подільське життя російський письменник Г. О. Мачтет, який у свій час вчився у Немирівській гімназії. Він — автор улюбленої пісні В. І. Леніна «В неволі скатований люто».

Мальовнича краса Поділля привертала увагу великої поетеси Лесі Українки. Проїжджаючи залізницею через Вінницю і Жмеринку до Одеси, вона зачаровано оглядала тутешні сади й гаї. Подільському краю поетеса присвятила ніжні свої слова:

Красо України, Подолля!
Розкинулось мило, недбало!
Здається, що зроду недоля,
Що горе тебе не знавало! [2]

Напередодні першої світової війни Подільська губернія залишалася аграрним краєм. За даними 1912 року сільське населення становило 74,9 проц. Дві третини всіх селян належали до бідняків і потребували додаткового заробітку. Всі наявні підприємства в переважній більшості були дрібними. В межах теперішньої Вінницької області їх було 3772, з яких 92 проц. мали не більше як по 10 робітників. Вони розміщались переважно в селах. На долю цукрової промисловості припадало 80 проц. всієї продукції. З інших галузей найбільш розвиненими були пивоварна, горілчана і борошномельна. Великим попитом на ярмарках Брацлава, Бара та інших міст Поділля користувалися гончарні вироби народних умільців-кустарів с. Бубнівки Гайсинського повіту[3]. Вишивки трудівниць с. Клембівки експонувалися на Всесвітній виставці в Чікаго[4].

На початку XX ст. у межах теперішньої області залізнична мережа становила 865 верст. Крім того, було 386 верст шосейних шляхів. Наявність залізничної колії та шосейних доріг сприяла розвитку торгівлі, збільшенню продажу цукру та пшениці.

Перша світова війна принесла трудящим Поділля великі бідування. За час війни посівна площа скоротилася на 18 проц. Це сталося за рахунок бідніших селянських господарств, бо в армію були мобілізовані чоловіки. Водночас для потреб фронту забрали багато коней, не було чим обробляти землю. Підвищились ціни на предмети споживання. Все це погіршувало і без того тяжке становище трудящих мас. З 1915 року знову розгорнулася страйкова боротьба. Страйкували робітники Вінницького суперфосфатного заводу, вимагаючи підвищення заробітної плати. Великий страйк відбувся на Вінницькій взуттєвій фабриці «Яструб», яким керували робітники Юрченко, Мороз і Павленко[5]. Трудівники села відмовля-

[1] Михайло Коцюбинський. Твори в шести томах, т. 6. К., 1962, стор. 7.
[2] Леся Українка. Твори в десяти томах, т. 1. К., 1963, стор. 51.
[3] Кустарные промыслы Подольской губернии, стор. 95.
[4] Михайло Коцюбинський. Твори в шести томах, т. 4. К., 1962, стор. 19—21.
[5] Вінниця. Історичний нарис. Вінниця, 1964, стор. 116.

лися йти в армію, не сплачували податків, не виконували повинностей. Застрайкували сільськогосподарські робітники на цукрових плантаціях Корделівського цукрового заводу, до них приєдналися селяни сусідніх сіл. Революційний рух ще більше посилився в 1916 році. Найбільшого розмаху він набрав у Ольгопільському повіті.

Народні маси Поділля радо сприйняли звістку про повалення самодержавства в лютому 1917 року. На заводах і фабриках відбувалися мітинги і збори, на яких робітники вітали революційних петроградських робітників і солдатів. У містах розпочалися вибори до Рад. В березні відбулося перше засідання Вінницької Ради робітничих і солдатських депутатів. Ради були створені в Козятині, Могилеві, Барі, Жмеринці, Гайсині та інших містах.

За підтримкою меншовиків і есерів буржуазія у Вінниці створила т. зв. Раду об'єднаних громадських організацій. В усіх повітах виникли органи Тимчасового уряду. Українські буржуазно-націоналістичні організації створили «Спілку подільських українців». Поведінка меншовиків і есерів у Радах переконливо показала, що вони лише прикривалися революційною фразеологією, а насправді виступали проти інтересів трудящих мас. На ряді підприємств Вінниці робітники приймали рішення відкликати їх з Рад. Під тиском трудящих Вінницька Рада робітничих і солдатських депутатів ухвалила запровадити на підприємствах міста 8-годинний робочий день, створити народну міліцію[1].

Керуючись Квітневими тезами В. І. Леніна і рішеннями VII (Квітневої) конференції РСДРП(б), більшовики Вінниці розгорнули широку політичну роботу серед мас. Сюди за дорученням Київського комітету РСДРП(б) прибув М. П. Тарногродський. Тут він очолив більшовицьку організацію. Більшовики виїжджали в Калинівку, Жмеринку та інші місця, де організовували мітинги, збори, роз'яснювали масам, які завдання стоять перед ними у революційній боротьбі, викривали угодовство меншовиків та есерів, українських і єврейських буржуазних націоналістів. Під впливом більшовицької агітації селяни створювали сільські комітети, Ради селянських депутатів, захоплювали поміщицькі і церковні землі, розганяли старі волосні суди.

В боротьбі з реакцією зростали революційні сили Поділля. На бік революції переходили армійські частини. Про підтримку більшовицької політики заявили солдати 15-го запасного піхотного полку — найбільшої військової частини у Вінниці. Про зростання впливу більшовиків на маси яскраво свідчили вибори до міської думи у серпні 1917 року, на яких більшовицький список пройшов першим, зібравши найбільшу кількість голосів[2].

Трудящі Вінниччини енергійно боролися проти корніловщини. Для роз'яснення справжньої суті контрреволюційних замислів корніловців у військові частини виїжджали більшовики. Було організовано патрулювання революційних солдатів на вокзалі у Вінниці та на околицях міста[3]. У Гайсині комітет охорони революції, який був під впливом більшовиків, заарештував повітового комісара, його заступника та інших керівників місцевої буржуазної влади.

Після розгрому корніловщини посилився процес більшовизації Рад. Більшовицькою стає і Вінницька Рада робітничих і солдатських депутатів. 15 жовтня під час виборів делегата на II Всеросійський з'їзд Рад Вінницька Рада висловилася за негайну передачу в країні влади Радам. Делегатом на з'їзд було обрано більшовика І. О. Яковлева. Повсюдно посилювався революційний рух на селі. Начальник літинської повітової поліції повідомляв, що протягом тижня з 27 вересня до 2 жовтня в південній частині повіту селяни розгромили поміщицькі економії.

---

[1] Вивчай історію свого краю, стор. 23.

[2] Л. Тарнопольський і С. Федулкін. Жовтень на Вінниччині. Вінниця, 1927, стор. 20—21.

[3] Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1957, стор. 476—477.

Швидко революціонізувалися частини армії, розташовані на території Поділля. У Могилеві, де містився штаб 8-ї армії, було створено районний комітет більшовиків, діяльність якого поширювалася на місто, повіт і військові частини. Комітет видавав газету «Красное знамя»[1]. Солдати брали участь у селянських виступах. Спільно із селянами солдати Волинського полку розгромили маєток поміщика Ренненкампфа в селі Слободі-Носковецькій[2].

Голова Вінницького комітету РСДРП(б) М. П. Тарногродський. 1917 р.

Тимчасовий уряд намагався силою зброї придушити революційний рух. З цією метою в повіти Подільської губернії були направлені військові підрозділи, а Жмеринка, Літин, Ялтушків, Копайгород оголошені на воєнному становищі[3]. Стягуючи козацькі війська до Вінниці, командування Південно-Західного фронту віддало наказ вивести з міста 15-й запасний полк, який виступав за більшовиків. Але солдати відмовились виконати цей наказ. За рішенням армійських більшовиків вони обрали командиром полку безпартійного поручика І. Зубриліна. 23 жовтня весь полк з оркестром, з червоними прапорами й лозунгами «Вся влада Радам!» пройшов вулицями Вінниці. Населення радісно вітало революційних солдатів. Того ж дня було створено військово-революційний комітет.

26 жовтня 1917 року трудящі Вінниччини з телеграфних повідомлень дізналися про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді і утворення Радянського уряду на чолі з В. І. Леніним. В містах, селах і військових частинах, розташованих на Поділлі, відбулися багатолюдні збори і мітинги, на яких приймалися резолюції про підтримку Радянської влади і готовність зі зброєю в руках відстоювати завоювання соціалістичної революції[4].

З 28 жовтня протягом двох з половиною днів у Вінниці точилися кровопролитні бої між робітниками і революційними солдатами, з одного боку, та каральними загонами, направленими командуванням Південно-Західного фронту, з другого боку. Після жорстоких боїв повстанці залишили місто.

В ці дні за передачу влади Радам виступали революційні солдати 2-го гвардійського корпусу, якими керували більшовики І. П. Васянін та В. Зенькович[5]. Частини корпусу зайняли Жмеринку і вирушили на допомогу повстанцям Вінниці. 2 листопада контрреволюційні війська спішно залишили Вінницю. До Рад перейшла влада у Літині, Могилеві та інших містах і повітових центрах губернії.

Але закріпитись Радянська влада на Вінниччині не змогла. На перешкоді стала контрреволюційна Центральна рада, яка почала роззброювати революційні військові частини. Під впливом агітації більшовиків, що перейшли на нелегальне становище, народні маси не припиняли боротьби проти контрреволюційних сил. Особливо активних форм вона набрала після 1-го Всеукраїнського з'їзду Рад, у роботі якого брали участь делегати Вінниччини. 24 грудня у Могилів вступили революційні війська[6]. З участю революційних солдатів 2-го корпусу наприкінці грудня була встановлена влада Рад у Жмеринці. 17 січня 1918 року, після вигнання військ Центральної ради, відновлено Радянську владу у Вінниці.

---

[1] Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади. Збірник статей. К., 1957, стор. 152.
[2] Вінницький облдержархів, ф. 192, оп. 1, спр. 328, арк. 35.
[3] Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р.— лютий 1918 р.). Документи й матеріали. Хмельницький, 1957, стор. 118.
[4] І. С. Зеленюк. 1917 рік на Поділлі. Львів, 1966, стор. 127—128.
[5] П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 года — февраль 1918 года). К., 1958, стор. 193.
[6] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 232.

Ф. Ю. Криворучко — один з організаторів повстання проти німецьких окупантів на Поділлі в 1918 році. Фото 1916 р.

Одразу після встановлення Радянської влади у Вінниці сюди прибули представники від трудящих Петрограда. 19 лютого 1918 року на засіданні виконавчого комітету Вінницької Ради вони заявили, що «скрізь і всюди організовуються осередки майбутнього соціалістичного ладу, що скрізь і всюди робітники й селяни беруть владу в свої руки»[1]. Передаючи вітання від петроградського пролетаріату трудящим Вінниці, посланці з центру радили, як розгортати соціалістичне будівництво, налагоджувати на фабриках і заводах виробництво предметів народного споживання, організовувати в селах ремонт сільськогосподарського знаряддя. В лютому цього року влада Рад була встановлена по всій Вінниччині. Розпочалося будівництво нового життя. Створювались нові органи влади. Тоді ж було націоналізовано ряд промислових підприємств, банків. Розгортали роботу школи, створювались нові культурно-освітні заклади. Селяни ділили поміщицьку землю. Для захисту завоювань Жовтня організовувалися загони Червоної гвардії.

Мирне будівництво було короткочасним. Кайзерівська Німеччина розпочала окупацію України. Першими на Вінниччині вступили в бій з ворогом червоногвардійські загони станції Жмеринка. Під натиском переважаючих сил окупантів червоногвардійські загони 8 березня 1918 року залишили Жмеринку. Кайзерівські війська продовжували наступ у глиб країни.

На окупованих землях австро-німецькі інтервенти за допомогою Центральної ради встановили жорстокий колоніальний режим, грабували народне господарство, місцеве населення. Тільки на Вороновицькому, Бершадському та Степанівському цукрових заводах вони реквізували 200 тис. пудів цукру[2]. Окупанти по-звірячому розправлялися з людьми.[3]

Трудящі Поділля, як і всієї Радянської України, не скорилися загарбникам. У містах і селах створювались підпільні організації. У Літинському, Могилівському та інших повітах діяли партизанські загони. Великий загін у Ямпільському повіті нараховував понад 300 чол. Його очолив більшовик Ф. Ю. Криворучко. В кінці липня застрайкували залізничники Жмеринки, Козятина та інших станцій. У серпні вибухло велике повстання в Могилівському повіті. Повстанськими загонами керував І. М. Чебан. Повстанцям співчували солдати 20-го австрійського полку, розташованого у Могилеві. Вони підняли повстання і були розгромлені каральними частинами після 12-годинного запеклого бою. Значна частина повсталих солдатів приєдналася до місцевих партизанських загонів[4].

Важливу роль у згуртуванні революційних сил відіграла перша Подільська губернська партконференція, яка відбулася нелегально 12 вересня 1918 року в Жмеринці. На ній було обрано губком КП(б)У.

Після перемоги революції в Німеччині почалася масова евакуація окупаційних військ. У цей час посилюється боротьба трудящих проти гетьманщини. Повстанський рух охопив усе Поділля. Активно діяли повстанці у Вінницькому, Літинському та інших повітах[5]. Скориставшись боротьбою народних мас проти уряду гетьмана Скоропадського, петлюрівська Директорія з середини листопада до середини грудня 1918 року прибрала до своїх рук владу на Поділлі. Директорія прово-

[1] Вінницький облдержархів, ф.-Р 4364, оп. 1, спр. 7, арк. 18.
[2] Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1. К., 1967, стор. 368.
[3] Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р.— грудень 1920 р.). Документи й матеріали. Вінниця, 1959, стор. 61.
[4] Газ. «Правда», 25 серпня 1918 р.
[5] Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 2. К., 1968, стор. 28.

дила антинародну, контрреволюційну політику, відновлювала поміщицьке землеволодіння, влаштовувала криваві погроми.

На боротьбу з петлюрівщиною партійні організації спрямували усі революційні сили. 9 січня 1919 року в Жмеринці нелегально відбулася друга губернська партійна конференція. Новообраний губком звернувся до трудящих Поділля із закликом виступити на боротьбу проти Директорії. Губком КП(б)У і губревком створювали в містах і селах підпільні ревкоми, організовували повстанські загони. Готувалося загальне збройне повстання. У ряді населених пунктів влада переходила до рук трудящих. Масовий повстанський рух створив сприятливі умови для успішного наступу радянських військ. 18 березня полки 1-ї Української радянської дивізії під командуванням М. О. Щорса визволили Вінницю. До кінця березня на всій Вінниччині була відновлена Радянська влада.

М. Г. Козицький — голова Подільського губревкому в 1920 році.

На визволеній території розгортали діяльність ревкоми, Ради. Для керівництва народним господарством була утворена Подільська рада народного господарства. Провадилась націоналізація цукрової промисловості. Щоб забезпечити селян сільськогосподарським реманентом, створювались прокатні станції. Надійну допомогу радянським органам у налагодженні нового життя подавали комсомольські організації, які почали засновуватись на Вінниччині у квітні 1919 року.

Влітку над країною нависла нова небезпека. З півдня насувались білогвардійські війська генерала Денікіна. На боротьбу з ними направлялися основні сили Червоної Армії. Тим часом петлюрівські частини на початку липня захопили Кам'янець-Подільський, Жмеринку та інші міста й села Поділля. Але червоноармійські частини під керівництвом народного комісара військових справ УРСР М. І. Подвойського затримали ворога і перейшли в контрнаступ. Швидко були визволені станції Гнівань, Браїлів, Жмеринка[1].

Наприкінці липня петлюрівські війська за підтримкою польських інтервентів і куркульських банд знову перейшли в наступ. У тяжких оборонних боях під Калинівкою особливо відзначився Вінницький робітничий комуністичний батальйон. Під тиском великих сил денікінців і петлюрівців радянські війська вимушені були тимчасово залишити Поділля. Загони місцевих партизанів влилися в регулярні частини Червоної Армії. Окремим полком 45-ї дивізії став загін І. М. Чебана.

В жовтні 1919 року Червона Армія перейшла в загальний контрнаступ проти денікінців і петлюрівців. У ході успішних наступальних операцій 3 січня 1920 року були визволені Вінниця, Літин, 6 січня — Жмеринка. На території Вінниччини відновилася Радянська влада. В боях за визволення Вінниччини від білогвардійців, націоналістичної контрреволюції, інтервентів активну участь взяли з'єднання Червоної Армії під командуванням видатних полководців Г. І. Котовського, В. М. Примакова, О. Я. Пархоменка, І. П. Уборевича, Й. Е. Якіра, М. О. Щорса.

Найголовнішим завданням трудящих Поділля, як і всієї країни, була ліквідація господарської розрухи. Майже всі підприємства Вінниці та інших міст не працювали. Половина цукрових заводів була повністю зруйнована. Транспорт не діяв. Найбільшого руйнування зазнала залізнична колія на ділянці Вінниця—Жмеринка. Давалася взнаки продовольча й паливна криза. Відсутність необхідних насіннєвих запасів, сільськогосподарського реманенту, спеціалістів та робочої сили затримували освоєння посівних площ. Потрібно було насамперед відновити цукрову промисловість, відремонтувати залізничні колії і мости. На цьому й зосе-

[1] Вінниця. Історичний нарис, стор. 167.

Актив комсомольської організації Подільської губернії. Вінниця. 1922 р.

редила свою увагу четверта губернська партійна конференція, яка відбулася 27—28 лютого 1920 року. Конференція розробила заходи для здійснення земельної програми, продовольчої справи, визначила шляхи зміцнення органів Радянської влади в місті і на селі. В піднесенні трудового ентузіазму народних мас важливу роль відіграли комуністичні суботники та недільники, в яких взяли участь тисячі трудящих. На суботнику, який відбувся 1 лютого 1920 року в Жмеринці, працювало 600 робітників-залізничників. Протягом лютого і березня у Вінниці відбулося 2 суботники і 5 недільників. У мобілізації селян на виконання господарських завдань велику роль відіграло проведення «тижня селянина».

Поряд з відбудовою промисловості й сільського господарства розгорталося культурне будівництво. Повсюдно відкривалися трудові школи, клуби, хати-читальні, бібліотеки, налагоджувалася робота по ліквідації неписьменності, організовувалися драматичні і музичні гуртки.

Мирне життя трудящих Вінниччини 6 квітня було перерване збройним вторгненням польських інтервентів і петлюрівських військ на Радянську Україну. У Вінниці, Головчинцях, Березівці, Томашполі, Крижополі та в інших місцях були створені загони самооборони, які сміливо вступали в бій проти переважаючого ворога[1].

Населення краю зазнавало великого лиха від грабіжницької армії панської Польщі. Окупанти по селах забирали продовольство, коней, палили оселі, вбивали людей. В одному тільки селі Головчинцях Літинського повіту 20 червня 1920 року загарбники спалили 586 хат та інших будівель. Вони вбили 138 жителів, серед яких було багато жінок та дітей[2].

Та польським окупантам не довго довелося хазяйнувати на вінницькій землі. Червона Армія у червні перейшла в контрнаступ. Бої точилися запеклі, ворог чинив відчайдушний опір. В районі Гайсина, який виявився ключем до всієї оборони польських інтервентів і петлюрівців, тільки після кількаденної битви вдалося прорвати фронт. Під час наступу Червоної Армії на ділянці Самгородок—Озерна—Сніжна стояла дощова погода, і просуватися вперед було дуже важко. До того ж, противник відкрив суцільний рушнично-кулеметний і артилерійський вогонь. Але кінармійці ввірвалися в окопи і в рукопашному поєдинку вибили ворога з оборонних позицій і примусили його тікати[3]. В червні Червона Армія визволила Вінниччину від польських інтервентів. Але підтримані панською Польщею, продовжували діяти ще петлюрівські банди. У вересні 1920 року польські війська знову захопили Західне Поділля, частину Літинського і Могилівського повітів. В середині листопада 1920 року Червона Армія остаточно розгромила ворогів.

З глибокою вдячністю ставилися трудящі Вінниччини до своїх визволителів — воїнів Червоної Армії. Вінницька селянська повітова нарада, що відбулася в лютому 1921 року, в постанові висловила «подяку робітникам і селянам Росії і кращим синам України, які зі зброєю в руках поливали своєю кров'ю поля України і очистили [їх] від найманців світової контрреволюції — царського генерала Денікіна, Петлюри та інших банд»[4].

[1] Вивчай історію свого краю, стор. 61.
[2] З історії Радянської Вінниччини. Вінниця, 1960, стор. 10.
[3] Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 3. К., 1970, стор. 246—247.
[4] Газ. «Вісти» (Вінниця), 20 лютого 1921 р.

Перехід до мирного будівництва відбувався в складних умовах. Господарство було зруйноване. Валовий збір зерна на Поділлі зменшився порівняно з 1913 роком майже втроє. Цукрові заводи у сезоні 1920—1921 рр. виробили цукру тільки 4,45 проц. довоєнного рівня[1]. Господарські труднощі намагалися використати у своїх інтересах ворожі недобитки. Підтримані іноземними державами, куркульські елементи організовували бандитські зграї, які відчайдушно боролися проти органів Радянської влади.

Для боротьби з бандитизмом створювалися робітничі загони, діяли також частини особливого призначення. Важливу роль відігравали комітети незаможних селян. На квітень 1921 року на Поділлі вже було 145 волосних і 1935 селянських організацій КНС. Понад 2,5 тис. членів комнезамів взяли безпосередню участь у розгромі куркульських банд. У 1922 році в складі КНС перебувало близько 100 тис. селян Поділля[2].

Велику допомогу трудящим Вінниччини в ліквідації бандитизму подав 1-й кінний корпус Червоного козацтва, яким командував В. М. Примаков. Глибоко вдячні були подоляни героям-кавалеристам за розгром куркульських банд.

Успішному подоланню розрухи сприяв перехід до нової економічної політики, запровадженої в країні відповідно до рішень X з'їзду РКП(б). У перші роки непу були досягнуті значні результати в розвитку економіки Вінниччини. В 1922 році пущено сірникову фабрику, миловарний та цегельний заводи. Розпочав працювати завод «Молот», який виконував замовлення цукрової, борошномельної, винокурної промисловості. В 1923 році на Поділлі працювало 1489 підприємств, у т. ч. державних 142, кооперативних 68. Решта підприємств, переважно дрібних, належала приватним особам або орендувалась ними. На долю державних і кооперативних підприємств припадало 91,9 проц. всього промислового виробництва губернії.

На допомогу Подільському губкому партії ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У протягом серпня—жовтня 1921 року направили на роботу 280 досвідчених працівників. На Вінниччині з допомогою державних кредитів робітники Ленінградського електромашинного тресту в 1923—1925 рр. разом з місцевим населенням здійснювали електрифікацію. Вперше в історії сіл краю лампочки Ілліча засяяли в Демидівці, Качанівці, Черемошному та інших населених пунктах[3].

У різний час у Вінниці побували М. В. Фрунзе, Г. І. Петровський та інші партійні і державні діячі. Трудящі активно підтримували всі починання партії, з кожним роком прискорювались темпи відбудови народного господарства. В 1925 році була повністю відновлена довоєнна посівна площа, успішно відроджувалась цукрова промисловість.

Радянські органи на Поділлі робили все можливе, щоб піднести економіку й культуру на селі. У своїй роботі вони спиралися насамперед на незаможне селянство. Йому надавалися пільги і переваги, коли здійснювали розподіл землі, виділялися державні позики. Радянська влада у Вінницькому, Тульчинському та Могилів-Подільському округах безкоштовно передала селянам понад 560 тис. гектарів поміщицьких, монастирських та інших земель. Однак малоземелля за

Командири корпусу Червоного козацтва. Другий зліва у верхньому ряді — В. М. Примаков. Вінниця. 1921 р.

[1] Журн. «Хозяйство Подолии», 1922, № 1, стор. 6—7.

[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-1907, оп. 1, спр. 31, арк. 6.

[3] Поділля в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). Збірник документів і матеріалів. Вінниця, 1957, стор. 512—514.

Делегати Першого Подільського губернського з'їзду профспілок. Вінниця. 1921 р.

великої густоти населення не було ліквідовано. Приблизно 60 проц. всіх господарств цих округів мали не більше як по 2—2,5 га землі. До того ж, ділянки розміщувалися в різних місцях і на значній віддалі від селянських садиб. Становище ускладнювалось ще й тим, що багато бідняків, не маючи робочої худоби та інвентаря, сіяли руками, збирали врожай серпом і косою, молотили ціпами. Продуктивність праці залишалась на низькому рівні, товарна продукція сільськогосподарських культур була мізерною.

Життя з кожним роком все більше переконувало сільських трудівників, що дрібним господарствам, як учив В. І. Ленін, із злиднів не вибратися. Бажаючи краще обробити землю, селяни переходили до спільної праці, починали об'єднуватися в колективи. Одна з перших сільськогосподарських артілей на Вінниччині була заснована в 1921 році в с. Мізяківських Хуторах[1]. Її назвали «Перше травня», вона об'єднувала сім одноосібних господарств, а до серпня 1922 року до неї вступило ще 23. Артіль з кожним роком міцніла. У 1925 році вона вже мала трактор, молотарки, сівалки, культиватори. Врожаї тут збирали значно вищі, ніж в одноосібників, і це був один з найпереконливіших доказів переваг колективної праці.

На початку 1923 року в Бабчинецькому районі Могилів-Подільського округу за ініціативою сільських комуністів у колишньому поміщицькому маєтку створюється сільськогосподарська артіль «Нове життя». Того ж року в с. Гулівцях Калинівського району засновано комуну «Плугатар». Комуна зростала, зміцнювалась її економіка. Через 6 років на її полях вирощували в 2,5 раза вищі врожаї, ніж в одноосібних господарствах. Широко відомою на Вінниччині була комуна в с. Ободівці, створена з ініціативи героя громадянської війни Г. І. Котовського[2]. Основне її ядро становили котовці — демобілізовані бійці кавалерійського корпусу. На полях комуни в творчій співдружності трудилися українці, росіяни, молдавани, білоруси, поляки, люди інших національностей. На 1 травня 1923 року на Поділлі існувало 17 комун і 181 артіль[3]. Правда, вони були ще невеликі, об'єднували в середньому по 20—25 родин, але перші кроки колективного господарювання переконливо показали, що за ними велике майбутнє. Радянська держава сприяла зміцненню перших колективних господарств, турбувалася, щоб їх досвід став надбанням широких верств бідняцького селянства.

Відродженню й піднесенню сільськогосподарського виробництва сприяло розгортання партійно-політичної роботи на селі. Для зміцнення сільських парторганізацій протягом 1922—1925 рр. з міст було послано понад 800 комуністів. Помітно поліпшувалась діяльність сільських Рад. Активну участь у них взяли представники комітетів незаможного селянства. На 1 жовтня 1923 року на Поділлі в складі

---

[1] Газ. «Більшовицька правда», 26 грудня 1940 р.
[2] С. Мокрицкий. Бессарабская коммуна. Кишинев, 1956, стор. 18.
[3] Газ. «Червоне село», 9 травня 1923 р.

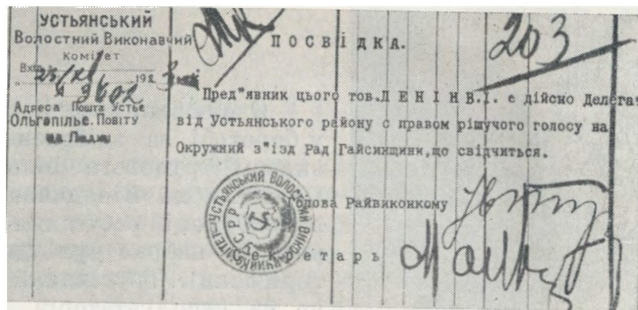

УСТЬЯНСЬКИЙ
Волостний Виконавчий
Комітет
Вих. 25/IX 1923
№ 3602
Адреса Пошта Устье
Ольгопільс. Повіту
на Под.

ПОСВІДКА. 203

Пред"явник цього тов. Л Е Н І Н В. І. є дійсно Делегат від Устьянського району є правом рішучого голосу на Окружний з"їзд Рад Гайсинщини, що свідчиться.

Голова Райвиконкому

Секретарь

Посвідчення про обрання В. І. Леніна делегатом на Гайсинський окружний з'їзд Рад. 1923 р.

КНС перебувало 125 437 чоловік[1]. Комітети незаможних селян повсякденно підтримували бідноту, допомагали їй придбати реманент, обробляти землю.

Ленінському курсу радянського будівництва чинили запеклий опір рештки експлуататорських класів, троцькісти. В боротьбі з ними росла й міцніла партійна організація Поділля. Комуністи краю одностайно засудили ворожу діяльність троцькістів. 4 грудня 1923 року пленум Подільського губкому КП(б)У, в роботі якого взяли участь М. В. Фрунзе і Д. З. Мануїльський, заявив про свою підтримку генеральної лінії партії і висловив рішучий протест проти спроб троцькістів та інших антипартійних елементів створити фракції. Боротьбу партії проти троцькізму підтримав комсомол. Збори активу Подільської організації ЛКСМУ 26 листопада 1924 року закликали «весь спілковий актив до дружньої відсічі намаганням Троцького перекрутити суть ленінізму і до об'єднання навколо тих, хто завжди був і залишився більшовиками»[2].

Водночас з відбудовою народного господарства радянські органи Поділля велику увагу приділяли розвитку охорони здоров'я трудящих. Всі медичні заклади були взяті на державне утримання. Відкривалися нові амбулаторії і поліклініки. В 1923 році працювало 20 лікарень на 1026 ліжок, 5 поліклінік, 6 жіночих і дитячих консультацій, 7 санітарно-гігієнічних лабораторій. На 1 січня 1925 року працювало 538 лікарів[3].

Розгорталася культосвітня робота. В школах запроваджувалось навчання рідною мовою. Кращі будинки, в яких раніше жили поміщики й капіталісти, передавалися під школи та культурно-освітні заклади. В 1921 році на Поділлі працювало понад 1600 шкіл та 23 школи для дорослих, 26 дитячих будинків, 13 дитсадків, 28 бібліотек, 99 хат-читалень, 6 музеїв, 4 театри[4]. Популярним стає професійне навчання. В 1920—1922 рр. на території Вінниччини організовуються будівельні, механічні, електротехнічні, агрономічні та інші професійні школи. Йшло навчання в сільськогосподарському, фармацевтичному і музичному технікумах, на педагогічних та акушерських курсах. У 1924 році на Поділлі було 3 інститути, 62 технікуми та профтехшколи. У селах і містах діяло 1556 лікнепів. Справжнім бійцем з неписьменністю став гранівський учитель К. О. Кривий, який навчив грамоти 1710 чоловік. Серед ентузіастів ліквідації неписьменності був і житель села Павлівки О. Л. Кундзіч — згодом відомий український письменник.

Завдяки самовідданій праці трудівників міст і сіл до 1926 року народне господарство Вінниччини було в основному відбудовано. На повну потужність запрацювали 26 цукрових заводів із 42, що діяли до першої світової війни. За сезон 1925—1926 рр. вони виробили близько 2 млн. цнт цукру.

Траурна процесія у Вінниці в день похорону В. І. Леніна. 1924 р.

---

[1] Комітети незаможних селян України (1920—1933). Збірник документів і матеріалів. К., 1968, стор. 311.

[2] П. Бачинський, О. Бородін. Боротьба КП України проти троцькізму, за єдність рядів партії (1918—1927 рр.). К., 1968, стор. 126—127.

[3] Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні, стор. 252.

[4] ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 272, арк. 75.

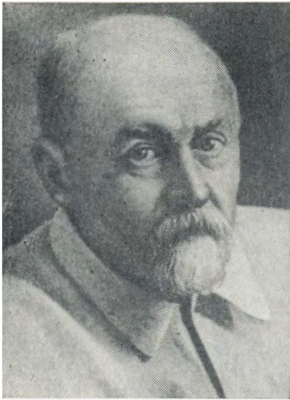

Президент АН УРСР Д. К. Заболотний. 1929 р.

Вінницький робітник-двадцятип'ятитисячник О. І. Яценко.

Очолювані комуністами, трудящі Вінниччини брали активну участь у боротьбі за здійснення соціалістичної індустріалізації. Яскравим виявом трудового піднесення стало масове соціалістичне змагання. Першими на Вінниччині договір на соціалістичне змагання підписали в 1929 році робітники-залізничники Козятинського депо. Великого розмаху набрав рух ударних бригад під лозунгом «П'ятирічку за чотири роки!». Трудівники Вінниччини усвідомлювали, що вони працюють не на експлуататорів, а на себе, в ім'я своєї соціалістичної Вітчизни. Це надихало їх на нові трудові звершення. Звільнена праця стала справою честі будівників соціалізму, вона приносила їм радість і задоволення. Трудівники міста й села працювали з величезним піднесенням, виконували й перевиконували взяті соціалістичні зобов'язання. Протягом 1928—1932 рр. було реконструйовано Вінницький суперфосфатний завод, де спорудили нові цехи, зокрема сірчанокислотний. Це дозволило в два рази збільшити виробництво сірчаної кислоти і майже вдвічі суперфосфату. Швидкими темпами здійснювались реконструкція багатьох інших промислових підприємств та будівництво нових заводів, фабрик, електростанцій. На подільській землі, яка з давніх-давен була аграрним краєм, одне за одним ставали до ладу промислові підприємства.

Однією з найбільших новобудов на Поділлі був Вінницький м'ясокомбінат, спорудження якого розпочалося в 1928 році і закінчилося в 1930 році[1]. Обласна газета «Більшовицька правда» вмістила відгук одного американського інженера про цей комбінат. «Я відвідав багато фабрик в Америці,— писав він,— але з задоволенням мушу відзначити, що ніколи не бачив такої досконалої»[2]. Серед підприємств легкої промисловості виділялася Вінницька швейна фабрика ім. Володарського. В 1932 році на ній уже працювало 1500 робітників.

Невпізнанно змінилися підприємства цукрової промисловості. Повністю були реконструйовані Турбівський, Бродецький та інші цукрові заводи[3]. Устаткування для цих підприємств виготовлялося на радянських машинобудівних заводах. Загалом у роки перших п'ятирічок реконструйовано 20 цукрових заводів, введено в дію зруйновані під час громадянської війни Махаринецький та Ситковецький заводи, споруджено найбільший тоді на Вінниччині Гніванський цукровий завод.

Здобуті успіхи в справі індустріалізації країни створювали необхідні матеріально-технічні умови для соціалістичної перебудови села. З 1929 року на Вінниччині, як і по всій країні, розгорнулася масова колективізація сільського господарства. Темпи її швидко зростали. Але під час колективізації мали місце й факти порушення ленінських принципів добровільності в залученні селян до колгоспів. Копітку роз'яснювальну роботу деколи підміняли грубим адмініструванням. Такі факти були у Немирівському, Гайсинському, Літинському та інших районах. Втручання ЦК ВКП(б), який 14 березня 1930 року прийняв постанову «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі», сприяло ліквідації допущених помилок і на Вінниччині. Селу активно допомагало місто. З підприємств у райони посилалися бригади ремонтувати сільськогосподарську техніку, обладнувати майстерні тощо. Велике значення мала посилка на села представників робітничого класу — двадцятип'ятитисячників. Весною 1930 року в селах Вінницького округу працювало 192, Тульчинського — 138 посланців робітничого класу. Про темпи колективізації на Вінниччині свідчать такі дані: в 1932 році колективними

---

[1] Газ. «Ленінський шлях», 7 листопада 1930 р.
[2] Газ. «Більшовицька правда», 8 січня 1934 р.
[3] Промисловість Радянської України за 40 років (1917—1957 рр.). К., 1957, стор. 309.

господарствами було охоплено 59,9 проц., у 1934 році — 80,6, а в 1936 році — вже 93 проценти селян[1].

Соціалістичній перебудові сільського господарства шалений опір чинили куркулі. Вони з-за рогу стріляли в радянських активістів, знищували худобу, підпалювали колгоспні будівлі. В селі Ометинцях Ситковецького району куркулі по-звірячому вбили вінницького робітника-двадцятип'ятитисячника комуніста О. І. Яценка. Від їх рук загинули сільські активісти Є. Король з села Головчинців Жмеринського району, С. Патлатюк з села Дзвонихи Тиврівського району, Л. Горлата з села Чоботарки (нині Заболотного) Крижопільського району.

Для допомоги молодим колгоспам в обробітку землі ще в 1928 році при Сосніведькому цукровому заводі була створена перша в Радянському Союзі машинно-кінна станція. Через два роки на Вінниччині їх було вже 146. Станції мали близько 16 тис. коней, великий парк сільськогосподарських машин. У 1929 році в радгоспі «Титусівка» поблизу Козятина була організована машинно-тракторна станція. Кінну тяглову силу поступово заміняли машини.

Пройшло кілька років, і на полях з'явилися сотні тракторів вітчизняного виробництва. Напередодні Великої Вітчизняної війни на Вінниччині було 84 МТС, які мали 6874 трактори, 1400 комбайнів, тисячі інших машин.

Організаційно-господарському зміцненню колгоспів сприяли політвідділи МТС, створені в 1933 році. Вони укомплектовувались досвідченими комуністами, серед яких немало було робітників. Разом з партійними організаціями політвідділи провели значну виховну роботу по підготовці колгоспних кадрів. За перший рік роботи політвідділи МТС Вінницької області висунули понад 11 тис. активістів на різні посади в колгоспи — від обліковця до голови правління.

В середині 30-х років на Вінниччині широко розгорнувся рух п'ятисотенниць. Щедрі врожаї цукрових буряків збирали Таїса Ткач, Одарка Тимошенко, Христя Чорна, Ганна Пасарар, Людмила Гнатюк, Палажка Слободянюк, Ніна Шипук, Ольга Гвоздієвська. У невеличкому селі Радянському Ямпільського району одразу вісім ланок, очолених славними жінками-ентузіастами, виростили по 500 і більше центнерів буряків з гектара[2]. Серед тридцяти п'яти п'ятисотенниць країни, нагороджених в 1935 році орденом Леніна, сімнадцять було з Вінниччини. В 1937 році за високі показники у вирощуванні цукрових буряків ВУЦВК вручив Вінницькій області перехідний Червоний прапор.

Успіхи соціалістичного сільського господарства Вінниччини демонструвались на Всесоюзній сільськогосподарській виставці в 1939 і 1940 роках. Наприкінці 1940 року 1950 сільгоспартілей області об'єднували 453 тис. селянських дворів. Радянська держава закріпила за колгоспами землю в безплатне і безстрокове користування. У Вінницькій області за колгоспами на початку 1941 року було навічно закріплено 2,1 млн. га землі — в два рази більше, ніж мали селяни до Жовтневої революції.

За роки довоєнних п'ятирічок високого рівня досягла промисловість Вінниччини. Всі підприємства були оснащені сучасною технікою, збагатилися новими цехами. Напе-

Перевірка готовності до весняної сівби в колгоспі села Бирлівки Бершадського району. 1930 р.

[1] Вивчай історію свого краю, стор. 81.

[2] Газ. «Вінницька правда», 20 червня 1967 р.

Від'їзд комсомольців Вінниччини в Донбас. 1930 р.

редодні Великої Вітчизняної війни в області діяло 504 промислові підприємства. В 1940 році вони дали країні валової продукції на 386,3 млн. карбованців (в цінах 1926—1927 рр.). На підприємствах працювало понад 40 тис. робітників. Швидкими темпами розвивалася провідна в області цукрова промисловість.

Набувала розвитку машинобудівна і металообробна промисловість. Їх питома вага перед війною становила 8,9 проц. валової продукції підприємств області[1]. На великі підприємства перетворилися вінницькі взуттєва і меблева фабрики, моторемонтний і суперфосфатний заводи. У соціалістичному змаганні колектив суперфосфатного заводу завоював звання стахановського. Крім того, на Вінниччині працювали 19 спиртових, 34 маслоробні заводи, десятки інших підприємств харчової промисловості.

Багатшала область. Вже в 1937 році її бюджет становив 150 млн. крб. (у тодішньому масштабі цін) — у порівнянні з 1932 роком він виріс майже в 4 рази. За цей час асигнування на освіту підвищились на 438 проц., охорону здоров'я — 550 проц.[2]. В наступні передвоєнні роки обласний бюджет збільшився ще в два рази. Половина коштів йшла на соціально-культурні потреби.

Досягнення в розвитку промисловості й сільського господарства забезпечили дальше поліпшення добробуту трудящих області, піднесення їх політичного й культурного рівня. Підвищувалась середньорічна заробітна плата робітників Вінниччини. Якщо в 1927 році вона становила 712 крб., то в 1937 році — 2200 крб. Через два роки вона ще збільшилась на 46 проц.[3]. Відійшли в далеке минуле колись нужденні села, як Мізяківські Хутори Вінницького району, з шинками, приватними крамницями. 1938 року в центрі цього села виріс чудовий палац культури із залом на 700 глядачів, кімнатами для роботи гуртків, бібліотекою. За передвоєнні роки тут спорудили середню школу, амбулаторію, пологовий будинок, дитячий садок і ясла, універмаг, лазню тощо[4]. Такі новобудови з'явились у багатьох селах Вінниччини. Широко розгорнулось житлове будівництво. Тільки у Вінниці на спорудження житлових будинків 1937 року держава відпустила 1 млн. 100 тис. крб., а в 1940 році — 2,5 млн. карбованців. Населення мало дедалі більші можливості користуватися матеріальними благами, через лікувальні і оздоровчі заклади зміцнювати своє здоров'я. В 1940 році в області працювало близько 1000 лікарів (крім зубних), 4185 чоловік середнього медичного персоналу[5]. В лікарнях було понад 7400 ліжок. У найкращих місцях функціонували 15 санаторіїв, 6 будинків відпочинку.

З кожним роком збільшувалась кількість шкіл, зміцнювалась їх матеріальна база. В 1940/41 навчальному році у 1540 школах області навчалося 366,7 тис. дітей[6]. Успішне здійснення обов'язкового початкового навчання підготувало грунт для розвитку семирічної і середньої освіти. У 1940 році розпочав свою роботу і інститут удосконалення кваліфікації вчителів. У чотирьох вузах навчалося 6542, а в 31 технікумі та інших середніх спеціальних закладах — 7748 чоловік. 1940 року

---

[1] Орденоносна Вінниччина. Вінниця, 1958, стор. 77.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 1, спр. 242, арк. 78—79.
[3] Там же, спр. 281, арк. 32.
[4] Історія селянства Української РСР, т. 2. К., 1967, стор. 211.
[5] Вінницька область в цифрах. Статистичний збірник. К., 1964, стор. 225.
[6] Там же, стор. 215.

в області працювало 1268 бібліотек, 1562 клуби, населення обслуговувало 354 кіноустановки.

З 1926 року успішно працювало обласне літературне об'єднання. Видано було кілька книг: альманах «Літературна Вінниччина», збірку віршів «У поході», твори О. С. Пушкіна в перекладі вінницьких поетів та ін. На Вінниччині розпочали літературну діяльність М. П. Трублаїні, О. С. Левада, К. О. Андрійчук, М. П. Стельмах, В. О. Речмедін, М. П. Годованець та інші письменники. Широку популярність і визнання здобули народний кобзар В. М. Перепелюк, колгоспний поет Л. З. Шпинай. Великий успіх мала обласна хорова капела ім. Леонтовича, якою керував самодіяльний композитор О. Д. Середюк.

Чільне місце посіло народне прикладне мистецтво. Більше сотні гончарних виробів братів Якима і Якова Герасименків з села Бубнівки були представлені на виставці українського мистецтва в Києві і Москві. Мистецькі творіння бубнівських умільців експонували також на виставках у Лондоні і Парижі. Зразки народних вишивок (сорочки, рушники) майстрів Клембівської артілі художньої вишивки П. О. Березовської, М. Т. Коржук та інших були на виставках у Москві, Парижі, Нью-Йорку.

ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У подавали постійну допомогу трудящим Вінниччини в розвитку економіки й культури, постійно турбувалися про зміцнення партійного та радянського апарату досвідченими кадрами. В передвоєнні роки обласний комітет партії тривалий час очолював комуніст з дореволюційним стажем В. І. Чернявський. Під керівництвом партійної організації трудящі Вінниччини добилися великих успіхів на всіх ділянках економічного й культурного розвитку.

Ще більші перспективи накреслювались на найближчий період. Але на перешкоді їх здійснення стала війна, яку нашій країні нав'язала фашистська Німеччина. На священну боротьбу з ворогом піднялися сини й дочки нашої Батьківщини. В містах і селах області проходили масові збори і мітинги, які яскраво демонстрували згуртованість трудящих навколо Комуністичної партії, Радянського уряду, готовність боротися до остаточної перемоги над фашистами. По-бойовому, як цього вимагали обставини військового часу, здійснювались мобілізаційні плани. Першими на призовні пункти з'явились комуністи-добровольці. Уже в перші тижні війни 40 проц. складу обласної партійної організації влилося в ряди Червоної Армії. Патріотичний приклад комуністів наслідували тисячі радянських громадян. Тільки за перший тиждень війни 1440 робітників, колгоспників, представників інтелігенції, людей різного віку і професій, у т. ч. понад 600 жінок, добровільно відправились на фронт. На підприємствах, у колгоспах і радгоспах чоловіків, які пішли на фронт, замінили жінки. Вже на кінець червня 1941 року в промисловість і на транспорт прийшло працювати 1042 жінки, стали трактористами і комбайнерами 1877 жінок[1].

Для охорони важливих промислових об'єктів, шляхів, мостів і для боротьби з шпигунами, диверсантами і ворожими десантниками в області було створено 45 винищувальних батальйонів, які налічували 9200 бійців, у т. ч. 2577 комуністів і 1909 комсомольців. Крім того, організовано 1619 груп сприяння винищувальним батальйонам, де перебувало 38 094 чоловіка[2].

Обком КП(б)У та ЦК ЛКСМУ підтримали ініціативу Вінницького обкому і міськкому ЛКСМУ про організацію полку з місцевих комсомольців-добровольців. Сотні юнаків звернулися з проханням зарахувати їх добровольцями Червоної Армії. Наступ фашистів змусив формування полку перенести спочатку в Миколаїв, а потім — у Запоріжжя і в район Красноармійська. До вінницьких патріотів приєдналися юнаки Донбасу, Миколаївської, Запорізької та інших областей. У жовтні

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 1, арк. 2, 7, 41.
[2] Там же, арк. 44—45.

1941 року полк включився в бойові дії і перетворився згодом на першу штурмову комсомольсько-саперну бригаду[1].

У зв'язку з загрозою окупації області ворогом, партійні організації розгорнули роботу по створенню підпілля, яке мало діяти в тилу фашистів. Було сформовано 7 підпільних райкомів партії: Теплицький, Джулинський, Монастирищенський, Самгородоцький, Барський, Комсомольський, Чечельницький. Підібрано понад 1300 комуністів, комсомольців, радянських активістів для роботи в підпільних організаціях і диверсійних групах, створено 174 партизанські групи. Але швидка окупація території області не дала можливості підпільним райкомам і багатьом місцевим комуністам розгорнути роботу. Чимало секретарів, членів підпільних райкомів, керівників груп трагічно загинули в перші дні боротьби з окупантами, втратились зв'язки між патріотами, порушилась взаємодія.

На кінець липня 1941 року німецькі загарбники окупували всю територію області і штучно її розчленували. Південні і південно-західні райони по лінії Могилів-Подільський—Жмеринка—Бершадь були передані боярській Румунії і увійшли до складу т. зв. Трансністрії (Задністров'я), а решта районів віднесена до Рейхскомісаріату України з включенням у Житомирський генеральний округ.

На окупованих землях Вінниччини фашисти встановили режим кривавого терору, насильства, грабежу. Поблизу села Коло-Михайлівки (недалеко від Вінниці) були розташовані ставка Гітлера, штаб-квартира Герінга, ряд вищих військових установ, аеродроми. Ставка Гітлера споруджувалась у великій таємниці. Тут примусили працювати 15 тис. радянських військовополонених, громадян Франції, Польщі, Чехословаччини та багатьох інших країн. Їх утримували в жахливих умовах. Територія табору була огороджена кількома рядами колючого дроту, через який пропускали струм високої напруги. Коли в 1942 році гітлерівське лігво було закінчене, всіх в'язнів фашисти розстріляли. Щоб забезпечити спокій у цьому районі, навколо ставки розміщались спеціальні каральні команди, сюди у великій кількості засилались шпигуни, за рахунок українських буржуазних націоналістів та різних класових покидьків посилювались загони місцевої поліції і жандармерії. За найменше порушення встановленого режиму фашисти розстрілювали, вішали й знищували в концентраційних таборах радянських людей. На Вінниччині фашисти розстріляли й замучили 204 781 чоловіка цивільного населення, 45 972 військовополонених і 64 167 чоловік силоміць вигнали до Німеччини[2]. Гітлерівці грабували й руйнували промислові підприємства, навчальні заклади, колгоспи і радгоспи. З лютою злобою вони широко застосовували масові репресії — дощенту знищували села. Ними були спалені 17 сіл — Криштопівка, Пархомівка, Пеньківка, Супрунів, Уладівка, Яцків та ін. Десятки населених пунктів були зруйновані.

Трудящі не скорилися ворогові. Вже в липні—грудні 1941 року в місті Вінниці, Теплицькому, Гайсинському, Дашівському, Джулинському, Погребищенському, Бершадському, Оратівському, Калинівському, Немирівському та інших районах утворилися підпільні партійні й антифашистські організації і групи, які мужньо боролися з ворогом[3]. Підпільні групи Вінниці очолював підпільний партійний центр, до складу якого в різний час входили І. В. Бевз, С. С. Левенець, О. Л. Парамонов, Т. О. Тетерівський, Г. Азарашвілі та інші[4].

Ініціатором створення підпільних організацій і груп у Теплицькому і Гайсинському районах став комуніст, колишній старший агроном Теплицького райземвідділу А. К. Микитенко. В жовтні 1941 року в селі Скарженівці Теплицького району на зборах підпільників був створений підпільний комітет у складі:

[1] АІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 10, спр. 77, арк. 4—5; Історія ЛКСМ України. К., 1968, стор. 341—342.

[2] Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3. К., 1969, стор. 150.

[3] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 872, арк. 14.

[4] Там же, спр. 114, арк. 45—46.

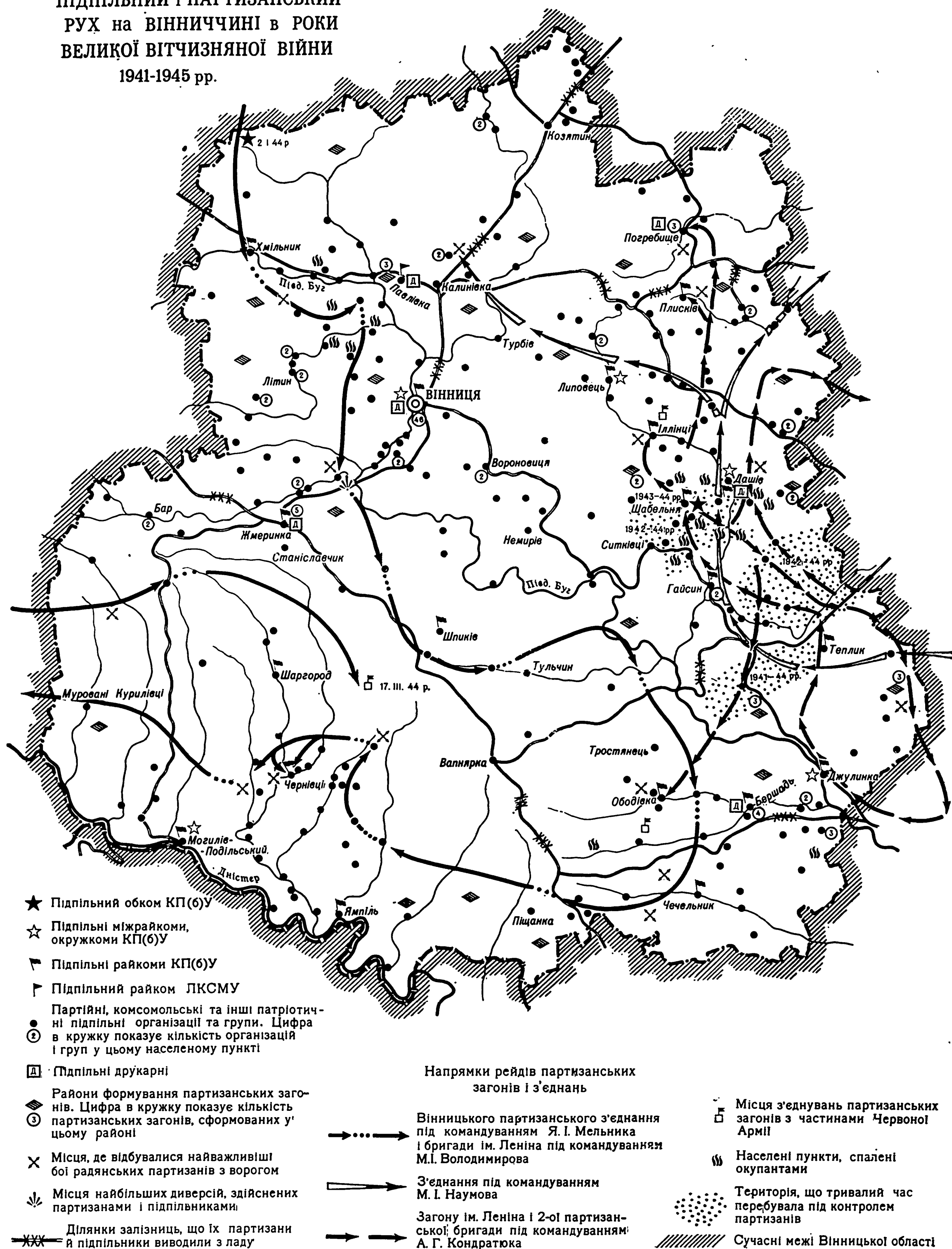
ПІДПІЛЬНИЙ і ПАРТИЗАНСЬКИЙ
РУХ на ВІННИЧЧИНІ в РОКИ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
1941-1945 рр.
Козятин
Хмільник
Пів. Буг
Павлівка
Калинівка
Погребище
Плисків
Турбів
Липовець
Літин
ВІННИЦЯ
Іллінці
Вороновиця
Дашів
Щабельня
1943-44 рр.
1942-44 рр.
Ситківці
Бар
Жмеринка
Станіславчик
Немирів
Гайсин
Теплик
Шпиків
Тульчин
Шаргород
17. III. 44 р.
Муровані Курилівці
1941-44 рр.
Чернівці
Вапнярка
Тростянець
Джулинка
Ободівка
Бершадь
Могилів-Подільський
Дністер
Ямпіль
Піщанка
Чечельник
Підпільний обком КП(б)У
Підпільні міжрайкоми, окружкоми КП(б)У
Підпільні райкоми КП(б)У
Підпільний райком ЛКСМУ
Партійні, комсомольські та інші патріотичні підпільні організації та групи. Цифра в кружку показує кількість організацій і груп у цьому населеному пункті
Підпільні друкарні
Райони формування партизанських загонів. Цифра в кружку показує кількість партизанських загонів, сформованих у цьому районі
Місця, де відбувалися найважливіші бої радянських партизанів з ворогом
Місця найбільших диверсій, здійснених партизанами і підпільниками
Ділянки залізниць, що їх партизани й підпільники виводили з ладу
Напрямки рейдів партизанських загонів і з'єднань
Вінницького партизанського з'єднання під командуванням Я. І. Мельника і бригади ім. Леніна під командуванням М.І. Володимирова
З'єднання під командуванням М. І. Наумова
Загону ім. Леніна і 2-ої партизанської бригади під командуванням А. Г. Кондратюка
Місця з'єднувань партизанських загонів з частинами Червоної Армії
Населені пункти, спалені окупантами
Територія, що тривалий час перебувала під контролем партизанів
Сучасні межі Вінницької області

А. К. Микитенко — секретар міжрайонного підпільного комітету КП(б)У в 1942—1943 рр. Фото 1940 р.

М. С. Корнійчук — секретар підпільного комітету КП(б)У Вінницької області. Фото 1939 р.

Д. Т. Бурченко — секретар Вінницького підпільного обкому КП(б)У. Фото 1944 р.

А. К. Микитенка (секретар), А. Г. Кондратюка, Д. А. Кучера, М. С. Пересунька[1]. Цей комітет фактично виконував функції підпільного райкому партії. У Дашівському і Ситковецькому районах підпільну партійну роботу вели комуністи П. Г. Майданюк, В. С. Кашкань, Г. О. Рибаченко. В с. Корделівці Калинівського району боротьбу проти загарбників вела підпільна організація, яку очолив В. А. Шиманський.

У боротьбі з ворогом зростали ряди підпільників. Наприкінці 1941 року в містах і селах області активно діяло 96 підпільних організацій і груп, в яких нараховувалось понад 1680 чоловік[2].

В 1942 році на Вінниччині широко розгорнулося полум'я партизанської війни. У Теплицькому і Гайсинському районах бився партизанський загін під командуванням А. Г. Кондратюка. В Джулинському районі керував загоном М. С. Корнійчук. Пізніше ці загони об'єднались в один загін ім. Леніна[3]. На території Монастирищенського, Оратівського районів відчутних ударів по ворогові завдавали народні месники загону ім. Чапаєва, командиром якого був І. І. Калашник. У районі Шабельнянського лісу оперував загін «За Батьківщину» під командуванням Г. О. Рибаченка.

В серпні 1942 року в Шабельнянському лісі відбулася нарада керівників підпілля і партизанських загонів кількох районів, на якій обрали міжрайонний підпільний партійний комітет, куди ввійшли: А. К. Микитенко (секретар), А. Г. Кондратюк, І. І. Калашник, Г. О. Рибаченко, М. С. Пересунько, В. О. Зенкін, а пізніше — Ф. С. Волощук і М. С. Корнійчук[4]. Цей комітет очолив підпільну і партизанську боротьбу з ворогом і по суті виконував роль підпільного обкому партії.

У розгортанні масово-політичної роботи серед населення окупованих районів чимала заслуга належала Вінницькій підпільній друкарні «Україна». Навколо неї склалася активна група підпільників: Т. Ф. Кузьмін (керівник), В. К. Степанов, М. Л. Сверчевський, Д. І. Кочетов, К. Й. Кузьміна, Л. С. Ратушна. Друкарня працювала аж до визволення міста. Вона видала близько 70 тис. антифашистських листівок, різних повідомлень і звернень до населення[5]. Підпільні друкарні були в Погребищі, Дашеві, Бершаді та Кам'яногірці[6].

З лютого 1943 року в Чорному лісі (Калинівський район) розгорнув діяльність партизанський загін ім. В. І. Леніна, організований В. М. Месарошем, П. Т. Кугаєм, П. К. Волинцем. На кінець року загін виріс у велике партизанське з'єднання (командир А. С. Мичковський, комісар Д. Д. Садовник). В ньому перебувало близько 800 чоловік. Партизани знищили понад тисячу фашистських солдатів і офіцерів, пустили під укіс 17 ешелонів, захопили значні трофеї[7].

В березні 1943 року через південно-східні райони області пройшло рейдом з'єднання партизанських загонів під командуванням М. І. Наумова. Під час рейду партизани завдавали ударів по тилах ворога. Невеликий загін цього з'єднання, очолюваний І. Альферовим, неподалеку від с. Корделівки Калинівського району наткнувся на

---

1 Вінницький облпартархів ф. 136, оп. 15, спр. 660, арк. 10.
2 Там же, спр. 36, арк. 36, 56, 66, 875.
3 Там же, спр. 660, арк. 17.
4 Там же, арк. 11, 13.
5 Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2. К., 1958, стор. 203—204.
6 Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 14, арк. 53—55.
7 Там же, спр. 804, арк. 2.

охоронні сили ставки Гітлера. Смертю хоробрих полягли в нерівному бою 24 партизани, але не відступили і ворогові не здалися.

Мужня боротьба патріотів не обійшлась без тяжких втрат. Гестапівці схопили й розстріляли І. В. Бевза та інших керівників підпілля Вінниці. Зазнали арешту і були страчені учасники підпільних організацій у Немирівському, Жмеринському, Погребищенському, Могилів-Подільському, Калинівському та інших районах. На початку 1943 року загинули командир партизанського загону І. І. Калашник, секретар міжрайонного партійного комітету А. К. Микитенко. Гестапівці розстріляли члена цього комітету Ф. С. Волощука. Але тяжкі втрати не зламали волю радянських патріотів. Партизанський рух на Вінниччині набирав всенародного характеру. В середині 1943 року на території Гайсинського, Теплицького, Джулинського, Дашівського, Бершадського та інших районів області почали створюватись партизанські зони, де влада окупантів фактично припинила своє існування[1]. В народних месниках місцеве населення вбачало справжніх представників Радянської влади.

Л. С. Ратушна (Ляля) — Герой Радянського Союзу, зв'язкова Вінницького підпільного партійного центру. Фото 1941 р.

Підпільникам і партизанам Вінниччини повсякденно подавали допомогу ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У та Український штаб партизанського руху. До Вінницької області в різний час були направлені організаторська група І. Д. Мединського, уповноважений ЦК КП(б)У Г. Я. Савранчук, групи командного складу М. М. Бойка та І. Є. Горлюкова[2]. У квітні 1943 року на Поліссі, в розташуванні партизанського з'єднання О. М. Сабурова, розгорнув свою роботу Вінницький підпільний обком партії (секретар Д. Т. Бурченко), створений за рішенням ЦК КП(б)У. Обком партії сформував Вінницьке партизанське з'єднання (командир Я. І. Мельник, комісар Д. Т. Бурченко). 16 червня 1943 року з'єднання відвідали секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко і начальник Українського штабу партизанського руху Т. А. Строкач. Вони провели нараду з командним і політичним складом, ознайомились з готовністю партизанів до рейду. З'єднання здійснило два бойові рейди від Полісся на Поділля. Ці рейди сприяли розгортанню партизанського і підпільного руху не тільки на Вінниччині, а й на всій Правобережній Україні. З'єднання пройшло по тилах ворога 6500 км, по території 8 областей, 87 районів, через 1245 населених пунктів. Відбулося 114 боїв з ворожими військами, вбито тисячі фашистських солдатів і офіцерів, пущено під укіс 80 ешелонів, знищено 300 автомашин, зірвано 112 мостів, спалено 17 складів, захоплено великі трофеї[3].

Влітку 1943 року партизанські загони південно-східної частини області (ім. Леніна, «За Батьківщину», ім. Кірова) об'єдналися в партизанське з'єднання № 44, а в листопаді 1943 року воно було перетворено в другу партизанську бригаду (командир А. Г. Кондратюк, комісар І. Д. Мединський). Це дало можливість посилити удари по комунікаціях і живій силі окупантів. У цей же час міжрайонний підпільний партійний комітет (секретар М. С. Корнійчук), який поширював свій вплив на 18 районів Вінницької, Київської і Одеської областей, був перетворений у підпільний партійний комітет Вінницької області[4]. Він став другим обкомом партії, створеним з ініціативи комуністів південно-східної частини Вінниччини.

---

[1] Сонце над Бугом. Одеса, 1967, стор. 48.
[2] АІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 21, спр. 2, арк. 6.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 681, арк. 13.
[4] Там же, спр. 670-а, арк. 19.

Секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко, начальник Українського штабу партизанського руху Т. А. Строкач серед командирів і політпрацівників Вінницького партизанського з'єднання. 1943 р.

Для координації бойових дій партизанських загонів, що діяли на території області, в січні 1944 року створено обласний штаб у складі Я. І. Мельника, Д. Т. Бурченка, М. І. Володимирова, В. Є. Нижника. На початку 1944 року на Вінниччині діяло 6 партизанських з'єднань, 11 загонів і груп, в складі яких нараховувалось понад 8500 чоловік, у т. ч. 1395 комуністів і 2033 комсомольці. Десятки тисяч ворожих солдатів і офіцерів знайшли собі могилу на вінницькій землі від куль народних месників. Партизани пустили під укіс 265 військових ешелонів, зірвали 369 залізничних і шосейних мостів, знищили понад 1500 автомашин та багато іншої бойової техніки ворога. В роки тимчасової окупації в області діяло 2 підпільні обкоми партії, 4 міжрайонні комітети, 2 підпільні партійні центри, 17 підпільних райкомів партії, 284 підпільні партійні, комсомольські організації і групи[1].

Партія й уряд високо оцінили заслуги вінницьких партизанів і підпільників, їх внесок у справу розгрому німецько-фашистських загарбників. Керівникові Вінницького підпілля І. В. Бевзу, зв'язковій Л. С. Ратушній, першому комісарові партизанського загону ім. Леніна П. К. Волинцю в день 20-річчя перемоги над фашистською Німеччиною посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Сотні колишніх народних месників нагороджені орденами й медалями Радянського Союзу.

Партизанські загони Вінниччини сприяли успішному наступу Червоної Армії. Наприкінці 1943 — на початку 1944 року були визволені Козятин, Погребище, Самгородок, Комсомольське та інші населені пункти. У березні 1944 року розгорнувся наступ трьох Українських фронтів на 1100-кілометровому просторі від Луцька до гирла Дніпра. Радянські війська після запеклих боїв прорвали ворожий фронт у районі Липовця—Іллінців і визволили понад 90 населених пунктів. Військові частини, що наступали на захід від Умані, вибили фашистів з Гайсина, Тульчина, Немирова, Жмеринки, Могилева-Подільського.

Командування фашистських військ покладало великі надії на укріплення, які гітлерівці спорудили вздовж Південного Бугу. У районі Вінниці ворог сконцентрував великі військові сили. Але розрахунки окупантів були марними. 20 березня 1944 року столиця нашої Батьківщини Москва салютувала військам 1-го Українського фронту, які визволили Вінницю від ворога.

На відзнаку заслуг, здобутих у боях за визволення Вінниччини, частинам і з'єднанням Червоної Армії були надані почесні найменування: «Вінницьких» — 241-й стрілецькій дивізії, 5-му штурмовому авіакорпусу, 15-й окремій штурмовій інженерно-саперній бригаді; «Жмеринських» — 151-й стрілецькій дивізії і 224-й

[1] Вінницький облпартархів, ф. 138, спр. 120-а, арк. 1—286.

штурмовій авіадивізії; «Вапнярських» — 107-й танковій і 15-й мотострілецькій бригадам.

У боях за визволення Вінниччини від фашистського рабства брали участь українці, росіяни, білоруси, казахи, грузини, вірмени, мужні сини й дочки інших народів нашої багатонаціональної Батьківщини. На честь воїнів і партизанів, які віддали своє життя за свободу й незалежність нашої країни, в містах і селах Вінницької області споруджено понад 800 пам'ятників і обелісків. Трудящі свято шанують своїх визволителів.

Багато славних сторінок в історію Великої Вітчизняної війни вписали і вінничани. 137 чоловікам присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Серед них — кулеметник І. Ю. Бурлака, льотчик І. Л. Могильчак та ін. А уродженець села Жорнища Іллінецького району І. Н. Бойко удостоївся звання двічі Героя Радянського Союзу. Перебуваючи у танкових частинах Червоної Армії, він усю війну хоробро воював проти фашистських загарбників, брав участь у битві на Курській дузі, визволяв Козятин, Калинівку та ряд інших поселень рідної Вінниччини.

Звання Героя Радянського Союзу посмертно присвоєно уродженцю с. Соломірки Хмільницького району, активному учаснику Руху Опору у Франції В. В. Порику. Його ім'я навічно викарбуване на стіні Арраської фортеці серед найславніших борців проти фашистів. Трудящі Франції назвали його своїм національним героєм. Про нього складають пісні, легенди. Шануючи пам'ять героя, земляки його іменем назвали своє село. Тут відкрито меморіальний музей про В. В. Порика. Разом з ним на французькій землі борслися з ворогом вінничани В. Колесник, В. Доценко, Д. Рудковський, Г. Томченко, С. Кондратюк та багато інших[1].

В міру визволення області від фашистських загарбників відновлювали свою роботу партійні і радянські органи. За рахунок кадрів, що прибували за відрядженням ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, комуністів, що поверталися з партизанських загонів і підпілля, в містах і селах створювались партійні організації. Розгортали свою діяльність комсомольські організації, профспілки. Наприкінці 1944 року всі виконкоми місцевих Рад були майже повністю укомплектовані кадрами. І, незважаючи на складні умови воєнного часу, регулярно проводились сесії обласної та районних Рад депутатів трудящих, накреслювались заходи щодо відбудови зруйнованого господарства.

Перед партійними організаціями і радянськими органами визволеної Вінниччини стояло складне завдання. Гітлерівці знищили всі основні промислові підприємства області. Самі руїни залишились від виробничих корпусів Вінницького суперфосфатного заводу, були зруй-

В. В. Порик — Герой Радянського Союзу і національний герой Франції, учасник Руху Опору. Фото 1940 р.

Бюст двічі Героя Радянського Союзу І. Н. Бойка, с. Жорнище Іллінецького району. 1970 р.

---

[1] Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 334—335.

Вокзал у Вінниці, зруйнований німецькими фашистами. 1944 р.

новані моторемонтний завод ім. Горького, вінницькі швейна та взуттєва фабрики. Окупанти повністю знищили 17 цукрових заводів. Ворог завдав великої шкоди сільському господарству. Фашисти вивезли або знищили 4670 тракторів, 840 комбайнів, сотні інших сільськогосподарських машин, 345 тис. голів великої рогатої худоби, 450 тис. свиней, 178 тис. коней, 151 тис. овець. Були пограбовані колгоспи і радгоспи, зруйновані майже всі МТС. У селах було спалено і зруйновано 44 230 будинків, у т. ч. 4868 виробничого призначення. Окупанти розграбували і спалили 433 школи, 22 технікуми, медичний, педагогічний інститути, сотні бібліотек, клубів, лікарень. Сума збитків, завданих народному господарству Вінниччини, становила 24,1 млрд. карбованців[1].

Під керівництвом обласної партійної організації трудящі енергійно взялися за відбудову зруйнованого господарства. Керуючись постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 21 серпня 1943 року «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації», Вінницький обласний комітет партії і облвиконком розробили конкретні заходи, спрямовані на успішну відбудову промисловості, сільського господарства і побутових підприємств. На відбудовних роботах у містах і селах Вінниччини масовий героїзм показували жінки, молодь, старики. Вінничанам братню допомогу подавали союзні республіки. З Москви, Ленінграда, з Уралу, Сибіру, Кавказу до області надходили інструменти, машини, промислове обладнання.

Вже наприкінці 1944 року відновили роботу 30 цукрових заводів, 22 з них працювали на повну потужність. Тоді ж діяло 2 м'ясокомбінати, 7 консервних заводів, 16 електростанцій, 15 спиртових заводів та багато інших підприємств[2]. Область взяла шефство над трестами Донбасу «Радянськвугілля» і «Дзержинськвугілля», на шахти яких виїхало 4 тисячі колгоспників Вінниччини.

Багато колгоспів і радгоспів у 1944 році успішно провели сівбу зернових культур і цукрових буряків. Жителям села довелося подолати величезні труднощі. Через нестачу тяглової сили використовували на оранці корів, обробляли землю лопатами. Збирання врожаю проходило теж у складних умовах: обмаль було сільськогосподарських машин, не вистачало робочих рук — велика кількість хліборобів перебувала ще в армії, багато людей загинуло на полі бою та в гітлерівських катівнях. І хоч продовжувалась війна, яка вимагала величезних матеріальних засобів та людських резервів, неоціниму допомогу колгоспам Вінниччини подавала держава. Весною 1944 року вони одержали від держави посівний матеріал — 134,2 тис. цнт зернових культур та 28 тис. цнт насіння однорічних трав, 9 тис. голів великої рогатої худоби, 15 тис. овець, 3 тис. свиней[3]. Порядком реевакуації поверталась худоба з Саратовської, Івановської, Воронезької, Тамбовської та інших областей РРФСР[4]. Колгоспники успішно справились з польовими роботами,

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 13, спр. 7, арк. 32.
[2] Сонце над Бугом, стор. 57.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-2700, оп. 5, спр. 12, арк. 116.
[4] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 15, спр. 15, арк. 58.

до 25 жовтня 1944 року виконали план хлібоздачі і натуроплати. Крім того, у фонд Червоної Армії було здано 1 млн. пудів хліба, 1,5 млн. пудів картоплі[1]. В наступному році трудящі Вінниччини зробили дальший крок у відбудові сільського господарства. В області було 1936 колгоспів, 84 МТС і 6 МТМ.

Активну участь у відродженні колгоспного та радгоспного виробництва області взяли демобілізовані воїни, які поверталися з фронтів Великої Вітчизняної війни. Серед них був і тракторист К. І. Шайдаюк. У 1932 році він сів на першого трактора Вахнівської МТС і працював на ньому до початку війни. Вже під гуркіт гармат мужній патріот виїхав на своєму сталевому коні далеко в поле за рідне село і там протягом ночі розібрав його, змастив частини, замотав їх у ганчір'я і закопав у яму. Повернувшись з фронту, він склав свій трактор і на ньому працював ще 16 років. Тепер цей трактор як експонат можна побачити в одному із залів обласного краєзнавчого музею.

Зразу ж після вигнання гітлерівських окупантів розпочалась відбудова міст і сіл області. На кінець 1944 року було відбудовано й заново споруджено 5500 житлових будинків. У наступних роках ця робота набрала ще більших масштабів. На місці руїн і згарищ виростали нові села, а в містах — впорядковані квартали. Під час тимчасової окупації фашисти спалили все село Криштопівку Дашівського району. З 360 хат уціліло лише 13. Комуністи і комсомольці очолили боротьбу за відродження села. Держава виділила будівельні матеріали, ліс, дала грошову допомогу. На кінець 1945 року в Криштопівці вже стояло 254 нові будинки.

З перших днів визволення відновлювалась робота культурно-освітніх і лікувальних закладів. На початок 1945/1946 навчального року на Вінниччині працювало 1479 загальноосвітніх шкіл, у яких навчалося близько 300 тис. дітей. Ішло навчання у вузах і технікумах. На кінець 1945 року в області діяло 968 клубних закладів, 263 бібліотеки з книжковим фондом 469,8 тис. примірників, 77 кіноустановок, 59 радіовузлів.

У відбудові народного господарства зосереджувалась увага, насамперед, на цукровій промисловості. Ставилося завдання не тільки відбудувати зруйновані цукрові заводи, але й технічно їх переозброїти, запровадити у виробничому процесі передовий досвід кращих підприємств. Швидко йшла реконструкція на Жданівському, Моївському, Степанівському цукрових заводах. На повну потужність запрацював Гніванський цукровий завод.

Понад 130 підприємств області в 1947 році, змагаючись за гідну зустріч 30-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, достроково виконали річний виробничий план. У 1948 році введено в дію Вінницький суперфосфатний завод. Це була велика трудова перемога. Адже завод був настільки зруйнований, що по суті споруджувалося нове підприємство на сучасній технічній базі.

Суперфосфатний завод, м'ясокомбінат, кондитерська і меблева фабрики Вінниці та багато інших підприємств уже в 1949 році значно перевершили довоєнний рівень виробництва. Успішно розгорталося спорудження Вінницького інструментального заводу, який незабаром почав випускати металорізальний та слюсарно-монтажний інструмент. Стали до ладу великий завод автоелектроапаратури у селі Сутисках Тиврівського району, електротехнічний завод у Вінниці та інші підприємства. Значно збільшили свою виробничу потужність Могилів-Подільський та Барський машинобудівні заводи.

Поряд з відбудовою і дальшим розвитком промисловості неухильно відроджувалося сільське господарство Вінниччини. Конкретні завдання по налагодженню колгоспного виробництва були визначені у постанові Ради Міністрів СРСР від 13 квітня 1946 року «Про заходи по дальшому відновленню зернового виробництва, буряківництва і олійних культур в колгоспах Української РСР» та матеріалах лютневого (1947 р.) Пленуму ЦК ВКП(б). Керуючись настановами партії та уряду,

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 20, спр. 1, арк. 125.

Вінницька обласна партійна організація мобілізувала трудящих на боротьбу за високі врожаї, за підвищення продуктивності тваринництва. У більшості колгоспів були відновлені сівозміни, в усіх сільськогосподарських артілях створено не менше трьох тваринницьких ферм.

Обласний і районні комітети партії, місцеві Ради депутатів трудящих багато докладали зусиль, щоб організаційно зміцнити колгоспи, ліквідувати порушення Статуту сільськогосподарської артілі, які мали місце в окремих селах. У колгоспах, радгоспах і МТС налагоджувалося соціалістичне змагання за піднесення продуктивності праці.

За успіхи в розвитку сільського господарства в 1947 році уряд нагородив орденами й медалями 1113 трудівників Вінниччини, а 44 передовикам колгоспів і радгоспів області було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Цього почесного звання удостоїлись колишні воїни Радянської Армії, які стали головами колгоспів, К. М. Сапчук із села Вишківців, Ф. Г. Іваницький з села Івашківців, знатна ланкова села Голубечого Крижопільського району Т. П. Марцин та інші.

В 1949 році колгоспи області значно перевищили довоєнний рівень посівів цукрових буряків, кукурудзи і соняшнику. Зміцнилась матеріально-технічна база сільського господарства. В області було 2765 тракторів (фізичних), 529 зернових комбайнів, 580 складних молотарок, 1621 тракторний плуг тощо. Виробіток на один 15-сильний трактор становив 620 га — значно більше, ніж до війни.

В боротьбі за розвиток сільського господарства зміцнювалась трудова дисципліна, зростала активність широких мас. Ще в грудні 1945 року за ініціативою партійної організації колгоспники Березнянської артілі Хмільницького району звернулись із закликом до всіх хліборобів Вінниччини та інших областей республіки розгорнути змагання за спорудження своїми силами сільських електростанцій. Ця ініціатива була схвалена Вінницьким обкомом КП(б)У і облвиконкомом. Протягом 1946 року колгоспники Вінниччини за допомогою робітників та інженерно-технічних працівників підприємств збудували 213 електростанцій[1]. Вони ще були малопотужними, споруджувались переважно на ставах та річках. Електроенергія їх використовувалась для освітлення будинків, вулиць і частково в сільськогосподарському виробництві. Наприкінці 1950 року на Вінниччині вже діяла 451 сільська електростанція загальною потужністю 11 тис. квт. Було електрифіковано 500 колгоспів і 84 МТС. Почин вінничан підтримали трудівники сільського господарства Київської, Харківської та інших областей.

Для раціонального використання сільськогосподарської техніки, підвищення ефективності виробництва, доцільнішої розстановки кадрів, досконалішої організації праці вирішено об'єднати дрібні колгоспи у великі господарства. Замість 1932 колгоспів на кінець 1950 року в області їх стало 1059. Дедалі зміцнювалась економіка колгоспів, що в свою чергу позначалося на підвищенні добробуту мас. Розширювалась торговельна мережа на селі,зростало споживання товарів на душу населення.

Наприкінці четвертої п'ятирічки в основному було завершено відбудову народного господарства області. В 1950 році обсяг промислового виробництва досяг 101 проц. довоєнного 1940 року. Швидко відроджувалась і набирала дальшого розвитку машинобудівна і металообробна промисловість.

Нові перспективи розвитку економіки і культури області відкривалися в наступних п'ятирічках. Капіталовкладення в народне господарство Вінниччини за 1951—1955 рр. становили 159 млн. крб. проти 118 млн. крб. за попереднє п'ятиріччя. Випуск валової продукції промисловості області в 1955 році складав 161,9 проц. до рівня 1950 року[2]. Цукрові заводи виробляли близько 500 тис. тонн цукру.

[1] В. Юрчук. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.). К., 1965, стор. 113.

[2] Основні показники розвитку народного господарства Вінницької області. Статистичний збірник. Вінниця, 1957, стор. 15.

Успішне виконання п'ятого п'ятирічного плану було зумовлено великим трудовим піднесенням, яке охопило весь радянський народ. На промислових підприємствах Вінниччини в 1955 році працювало 7 тис. раціоналізаторів і винахідників. Особлива увага приділялась технічному прогресу, реконструкції та модернізації обладнання підприємств.

Протягом порівняно невеликого часу Вінниччина перетворилася в область розвиненої індустрії, особливо харчової. Виробничого розгону набирали машинобудівні заводи, підприємства по випуску електрообладнання, заводи будівельної індустрії. Розвиткові промисловості сприяла братерська допомога, яка надходила з багатьох республік нашої країни. Барський машинобудівний і Вінницький агрегатний заводи одержали верстати, автоматичні лінії та багато іншого устаткування з підприємств Москви, Ленінграда, Свердловська, Краснодара, Горького. Робітники Вінниччини старанно вивчали досвід трудящих братніх республік і з радістю ділились з ними своїми успіхами. На Могилів-Подільський машинобудівний завод неодноразово приїздили робітники підприємств Підмосков'я, Молдавії, Литви[1].

Для налагодження сільськогосподарського виробництва у колгоспи і радгоспи підбиралися досвідчені кадри, організовувалися курси по підвищенню кваліфікації. Протягом 1954 року на роботу в села області направлено понад 1500 комуністів. Уже в 1955 році майже половина голів колгоспів мали вищу і середню спеціальну освіту. Кожна артіль у цей час мала щонайменше по одному-два спеціалісти сільського господарства. Працювати в МТС виявили бажання близько 250 інженерів і техніків, на тваринницьких фермах — 650 комуністів і 3300 комсомольців.

Партійні організації Вінниччини посилили масово-політичну роботу серед трудящих. У 1953 році в містах і селах працювало 48 тис. агітаторів і пропагандистів, тисячі культосвітніх працівників, які несли в маси слово партії. Патріотичний почин московських робітників за подання допомоги сільському господарству підхопили вінничани. Першими виробничими колективами, що взяли шефство над колгоспами, були Глуховецький каоліновий комбінат, Вінницький суперфосфатний завод ім. Свердлова та ін. Шефи на селі проводили виховну роботу серед колгоспників, допомагали їм налагоджувати виробництво, споруджувати ферми, ремонтувати машини.

Сільське господарство області поповнювалося новою технікою, що дало змогу механізувати трудомісткі процеси праці, ущільнити строки обробітку колгоспних ланів. Ширше стала входити у виробництво і побут людей електрика. Наприкінці 1958 року на Вінниччині було електрифіковано переважну більшість колгоспів.

Вжиті партією і урядом заходи, самовіддана праця колгоспників Вінниччини забезпечували піднесення сільського господарства. Значно збільшилося виробництво зерна, цукрових буряків, м'яса, молока, яєць. У селах області було споруджено тисячі добротних виробничих будівель, виросли нові житлові райони. На перше січня 1958 року неподільні фонди колгоспів становили 1531,5 млн. карбованців. На фермах було 805,5 тис. голів великої рогатої худоби.

Свої досягнення вінничани демонстрували на Всесоюзній сільськогосподарській виставці. В 1955 році дипломами ВСГВ 1-го ступеня відзначено колгоспи ім. Шевченка Вінницького району, ім. Леніна Джулинського району, «III вирішальний» Крижопільського району та ін. 123 учасники виставки відзначені золотими і 1036 срібними медалями та цінними подарунками.

За досягнуті успіхи в розвитку сільського господарства 1958 року Вінницька область була нагороджена орденом Леніна. Тоді ж 2120 чоловік відзначено урядовими нагородами. Знатні колгоспники Т. П. Марцин та П. К. Романенко були нагороджені другою золотою медаллю «Серп і Молот». 18 передовикам сільського господарства області присвоєне звання Героя Соціалістичної Праці.

---

[1] Орденоносна Вінниччина, стор. 75.

Висока нагорода ще більше підносила трудову активність мас. У містах і селах розгорталося соціалістичне змагання за дострокове виконання виробничих планів, за почесне звання колективів комуністичної праці. В 1963 році за це звання боролося 482 промислові та сільськогосподарські підприємства, 8659 цехів, бригад і змін.

Робітничий клас, колгоспне селянство і трудова інтелігенція Вінниччини під керівництвом обласної партійної організації добились великих успіхів і в здійсненні накреслень семирічного плану розвитку народного господарства. Новий крок вперед зробили і промисловість, і сільське господарство.

За Вінниччиною справедливо закріпилася назва цукрового Донбасу. Однак тут дедалі більше розвиваються й інші галузі промисловості. Один за одним включаються у виробничий процес нові підприємства електротехнічної, машинобудівної та хімічної промисловості. Продукція області відома не лише в нашій країні, але й далеко за її межами. Значними промисловими центрами, крім Вінниці, стали Могилів-Подільський, Бар, Гайсин, Жмеринка.

Всесоюзне визнання дістали кукурудзонавантажувачі Могилів-Подільського заводу ім. Кірова, буртоукладачі Калинівського машинобудівного заводу, металорізальні інструменти Вінницького інструментального заводу. В 1967 році стала до ладу перша черга Вінницького підшипникового заводу, в спорудженні і оснащенні якого брали участь заводи Москви, Ленінграда, Тбілісі, Куйбишева, Новосибірська і Єревана.

Не так давно хімічну промисловість області представляв лише Вінницький суперфосфатний завод. Тепер у Могилеві-Подільському виготовляє різноманітну продукцію фабрика побутової хімії, у Вінниці діє фабрика фарб з експериментальним цехом виробництва покрівельного матеріалу з кольорового пластика. В Калинівці споруджено первісток лісохімії Вінниччини — найбільший у республіці деревностружковий комбінат.

Дедалі більше розвивається в області промисловість будівельних матеріалів. Швидкими темпами зростає потужність каменедробильних заводів, що виробляють щебінь у Гнівані, Стрижавці, Ладижині, Черепашинцях. На базі покладів черепашника в Крижопільському та інших районах створені заводи стінних блоків. Розширювалась мережа цегельних заводів. Їх тепер — близько 150.

Харчова промисловість Вінницької області посідає важливе місце на Україні і в Радянському Союзі: вінницькі спиртові заводи випускають приблизно 30 проц. спирту, що виробляється на Україні, а цукрові — близько 17 проц. республіканського виробництва цукру-піску. Держава відпускала великі кошти на переоснащення цукрової промисловості області: 32 заводи з 38 були в 1959—1966 рр. докорінно реконструйовані. В 1966 році почав працювати другий Кирнасівський цукровий завод, який переробляє щодоби 25 тис. цнт сировини.

Дальшого розвитку набула легка промисловість. Саме в цій галузі найбільш повно виявилися тенденції до вдосконалення організації виробництва шляхом створення госпрозрахункових об'єднань. 11 швейних підприємств області на чолі з Вінницькою швейною фабрикою створили виробниче швейне об'єднання ім. Володарського. На базі взуттєвих фабрик Вінниччини з'явилося виробниче взуттєве об'єднання ім. Щорса. Досвід роботи показав їхню життєздатність і перспективність.

За роки семирічки на Вінниччині збудовано 31 підприємство: Тростянецький м'ясокомбінат, Гніванський шиноремонтний комбінат тощо. Якщо в 1959 році на промислових підприємствах Вінниччини працювало 4,2 тис. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, то в 1965 році — 9,1 тис. чоловік. Це забезпечило чітку організацію виробничого процесу.

З ентузіазмом працювали трудящі області над здійсненням величної програми восьмої п'ятирічки. Всюди розгорталося соціалістичне змагання за гідну зустріч 50-річчя Великого Жовтня. Понад встановлене завдання підприємства випустили

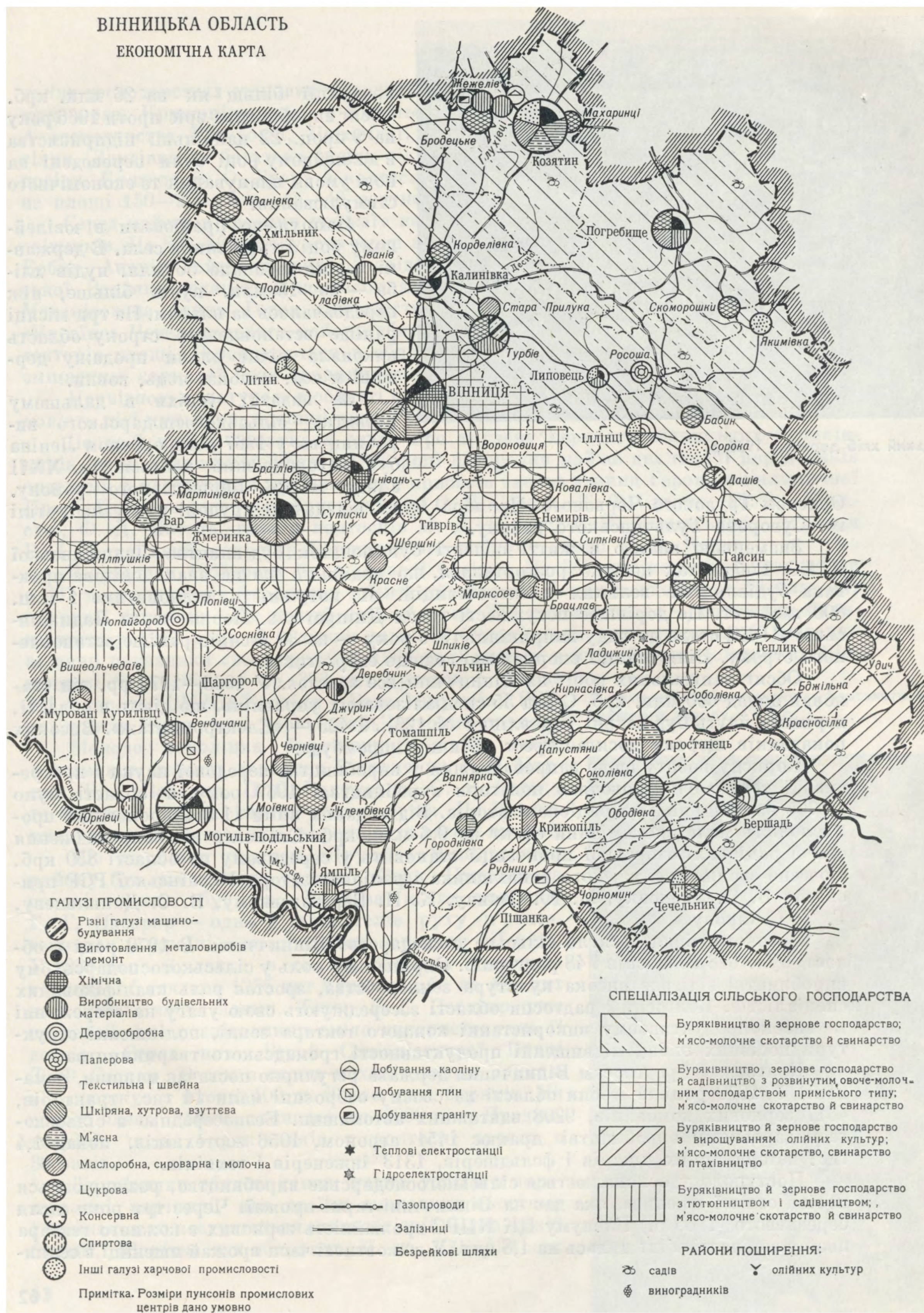
ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
Жежелів
Махаринці
Бродецьке
Глуша
Козятин
Жданівка
Хмільник
Погребище
Корделівка
Іванів
Порик
Уладівка
Калинівка
Десна
Стара Прилука
Скоморошки
Турбів
Якимівка
Росоша
Літин
Липовець
ВІННИЦЯ
Бабин
Іллінці
Вороновиця
Сорока
Браїлів
Гнівань
Дашів
Мартинівка
Новалівка
Сутиски
Бар
Тиврів
Немирів
Жмеринка
Шершні
Ситківці
Ялтушків
Гайсин
Красне
Марксове
Попівці
Брацлав
Копайгород
Соснівка
Шпиків
Теплик
Удич
Вищеольчедаїв
Ладижин
Тульчин
Деребчин
Бджільна
Шаргород
Нирнасівка
Соболівка
Джурин
Мурованi Курилівці
Красносілка
Вендичани
Томашпіль
Тростянець
Капустяни
Чернівці
Вапнярка
Соколівка
Дністер
Мовка
Клембівка
Ободівка
Бершадь
Юрківці
Крижопіль
Могилів-Подільський
Городківка
Мурафа
Рудниця
Ямпіль
Чорномин
Чечельник
Піщанка
Дністер
Пд. Буг
ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ
Різні галузі машинобудування
Виготовлення металовиробів і ремонт
Хімічна
Виробництво будівельних матеріалів
Деревообробна
Паперова
Текстильна і швейна
Шкіряна, хутрова, взуттєва
М'ясна
Маслоробна, сироварна і молочна
Цукрова
Консервна
Спиртова
Інші галузі харчової промисловості
Примітка. Розміри пунсонів промислових центрів дано умовно
Добування каоліну
Добування глин
Добування граніту
Теплові електростанції
Гідроелектростанції
Газопроводи
Залізниці
Безрейкові шляхи
СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
Буряківництво й зернове господарство; м'ясо-молочне скотарство й свинарство
Буряківництво, зернове господарство й садівництво з розвинутим овоче-молочним господарством приміського типу; м'ясо-молочне скотарство й свинарство
Буряківництво й зернове господарство з вирощуванням олійних культур; м'ясо-молочне скотарство, свинарство й птахівництво
Буряківництво й зернове господарство з тютюнництвом і садівництвом; м'ясо-молочне скотарство й свинарство
РАЙОНИ ПОШИРЕННЯ:
садів
олійних культур
виноградників

Вінницький хліб державі. 1968 р.

продукції більш як на 26 млн. крб. Обсяг виробництва зріс проти 1966 року на 9 проц. 22 найбільші підприємства в ювілейному році були переведені на нові умови планування та економічного стимулювання.

Напружено працювали в ювілейному році і трудівники села. В державні засіки засипано 56 млн. пудів хліба — на 15 млн. пудів більше, ніж передбачалось за планом. На три місяці раніше встановленого строку область виконала річні плани продажу державі м'яса, молока, яєць, вовни.

За видатні успіхи в дальшому розвитку сільськогосподарського виробництва у 1967 році орденом Леніна був нагороджений колгосп ім. XXII з'їзду КПРС Бершадського району. Орденом Трудового Червоного Прапора були відзначені трудові здобутки артілі ім. Суворова Тульчинського району.

Знаменною подією в житті області був початок будівництва Ладижинської ДРЕС. Робота так швидко розгорталася, що подібного ще не знала світова практика будівництва великих електростанцій. Її потужність становитиме 1 млн. 800 тис. квт. Це дорівнює потужності трьох Дніпрогесів. Перша черга Ладижинської ДРЕС стала до ладу наприкінці 1970 року — на 30 місяців раніше встановленого строку. Біля станції споруджено селище енергетиків.

Обсяг капітальних робіт на Вінниччині все зростає. У 1968—1970 рр. він становив понад 600 млн. крб. Серед 55 спеціалізованих управлінь, що діють в області, першими йдуть будівельні управління № 126, № 425 — «Електромонтаж». Високих показників щороку досягає трест «Вінницькпромбуд».

Корисну роботу щодо запровадження у виробництво передової науки і прогресивної технології проводять новатори виробництва. 1969 року в області було 11 705 винахідників та раціоналізаторів. Від поданих ними 11 300 пропозицій промисловість мала економічний ефект на 9,6 млн. крб. Економія від запровадження однієї раціоналізаторської пропозиції становить у середньому по області 850 крб. Почесне звання заслуженого винахідника і раціоналізатора Української РСР присвоєно В. П. Ткаченку, М. Ю. Сеничу, К. Н. Березовському, В. О. Данильцеву, Г. Т. Сахарову.

Високого рівня досягло сільське господарство Вінниччини. В 1970 році в області було 628 колгоспів і 48 радгоспів. Вирішальну роль у сільськогосподарському виробництві відіграє висока культура землеробства, зростає роль кваліфікованих спеціалістів. Колгоспи і радгоспи області зосереджують свою увагу на збереженні та високопродуктивному використанні кожного гектара землі, поліпшенні структури посівних площ, підвищенні продуктивності громадського тваринництва.

Колгоспам і радгоспам Вінниччини держава регулярно постачає машини, реманент. У 1970 році колгоспи області на своєму озброєнні мали 14 тис. тракторів, 4817 зернових комбайнів, 9208 вантажних автомашин. Безпосередньо в сільськогосподарському виробництві працює 1451 агроном, 1056 зоотехніків, понад 1,4 тис. ветеринарних лікарів і фельдшерів, 1313 інженерів і техніків.

Поступово удосконалюється сільськогосподарське виробництво, розширюються посіви озимої пшениці, яка дає на Вінниччині гарні врожаї. Через три роки після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС врожайність зернових з кожного гектара посіву в області збільшилась на 1,8 цнт. У дожовтневі часи врожай пшениці в селян-

ських господарствах становив у середньому 10,5 цнт з гектара. Тепер колгоспи Бершадського, Крижопільського і Ямпільського районів збирають її по 29—31 цнт. А господарства Шляхової, Погорілої, Маньківки, Баланівки, Левкова, Красносілки, Дзигівки та багатьох інших сіл — по 35—42 цнт з гектара на всій площі посіву. Бригада В. О. Грома з колгоспу «Україна» Ямпільського району вирощує на площі 150—200 га по 45—46 центнерів.

Серед майстрів високих урожаїв на Вінниччині немало славних імен кукурудзівників. По 80—100 цнт сухого зерна збирали відомі ланки Раїси Пасічник, Ганни Бобик, Андрія Ройтаровського, Зінаїди Юсипець, Єви Співак, Фросини Каніковської. Завдяки механізації колгоспники добиваються нині ще кращих результатів. Механізована ланка Героя Соціалістичної Праці І. М. Щербатого з колгоспу «Україна» Чечельницького району збирає по 100 цнт кукурудзи на кожному з ста гектарів площі. Розширюються в області посіви кукурудзи на силос, що сприяє зміцненню кормової бази тваринництва.

Провідною культурою в області є цукрові буряки. Враховуючи велику прибутковість цієї культури, посівну площу її значно збільшено.

По всій країні пролунала слава про трудову перемогу вінницьких буряківників, коли радянський уряд в 1966 році нагородив майже дві тисячі передовиків орденами й медалями, а кращим з них присвоїв високе звання Героя Соціалістичної Праці. Цього звання удостоїлись ланкові О. Я. Середа, Т. Ф. Столяр, Н. А. Комасюк, Ф. Д. Мотель, голови колгоспів М. Д. Білоус, І. Й. Димінський, агроном В. І. Хрипливий, секретар Бершадського райкому партії В. З. Качур.

Результати 1965 року були справді радісні. По 240 цнт коренів видав кожен з 237 тисяч гектарів бурякових плантацій області. Держава одержала 55 млн. цнт цукрової сировини. Ще вищий врожай — по 282 цнт з гектара — одержали буряківники у 1967 році. З великим запалом буряківники розгортали далі змагання за вищі показники своєї праці. В 1968 році вперше в історії бурякосіяння на Вінниччині було зібрано по 373 цнт буряків з площі 231,4 тис. га. ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР присудили Вінниччині перехідний Червоний прапор.

Молоде покоління буряківників шанує своїх наставниць, перших ланкових Вінниччини Т. П. Марцин, Г. Г. Пасарар, П. С. Вакуленко, О. Я. Середу та багатьох інших героїв землеробства. На їх прикладі вчились колгоспники вирощувати високі врожаї.

Ще до війни колгосп «Дружба» Ямпільського району був удостоєний ордена «Знак Пошани» за високі врожаї буряків. Ланкова цього колгоспу Г. Г. Пасарар — одна з зачинателів руху п'ятисотенниць у країні — нагороджена орденом Леніна. У 1936 році її ланка в складі 8 жінок одержала з площі 2,5 гектара 1255 цнт буряків, або по 157 цнт на кожного члена ланки. Тепер Г. Г. Пасарар уже на пенсії, але послідовники вміло використовують її досвід. Серед них Герой Соціалістичної Праці Т. Ф. Столяр. Разом з своєю механізованою ланкою він одержує з площі 100 га 49 тис. цнт. буряків. На одного члена ланки припадає по 3000 цнт. Продуктивність праці буряківників у колгоспі зросла в 30 разів.

Трудівники області також мають успіхи у вирощуванні картоплі, яка своїми смаковими якостями і врожаями не поступається славнозвісній білоруській бульбі. Щорічно тут збирають її по 100—120 цнт

У механоскладальному цеху Барського машинобудівного заводу. 1970 р.

з гектара. В південній частині області культивується соняшник, який з давніх-давен був емблемою Поділля. У колгоспах Шляхової Бершадського, Вербки, Заболотного Крижопільського, Дмитрашківки Піщанського районів врожай соняшнику з кожного гектара дає по 10—12 цнт олії.

Вінниччину називають ще краєм садів. У області щорічно вирощується близько 2 млн. цнт яблук, груш, вишень, черешень, слив — це майже 15 проц. валового збору фруктів республіки. Сталих врожаїв досягли садівники таких спеціалізованих радгоспів, як «Білки», «Носківці», ім. 9-ї Кримської кавалерійської дивізії, ім. ДПУ та «II п'ятирічки». Ці господарства дають половину всіх яблук, які заготовляє область. Багато садівників відзначено урядовими нагородами.

В Могилів-Подільському, Ямпільському та інших південних районах значні прибутки приносить виноградарство. В Могилів-Подільському районі, наприклад, працює спеціалізований на вирощуванні винограду радгосп «КІМ». У північній частині області (Козятинський, Літинський та Хмільницький райони) успішно вирощується хміль.

Розвивається рибництво — вигідна галузь сільського господарства. Тільки спеціалізовані господарства щорічно вирощують понад 20 тис. цнт товарної риби. Найбільшими рибними господарствами є Пиківське, Дашівське, Бершадське, Барське та інші.

Вінниччина належить до числа трьох областей УРСР, де немає жодного колгоспу без пасіки. В колгоспах і радгоспах нараховується близько 100 тис. бджолиних сімей. Бджільництвом займаються також лісгоспи, підсобні господарства, школи, десятки тисяч колгоспників, робітників та службовців. За останнє десятиріччя середньорічний збір товарного меду по колгоспах і радгоспах складає 700 тонн. Деякі колгоспи Іллінецького і Тульчинського районів від пасік мають щорічно по 16—17 тис. крб. прибутку.

Належна увага приділяється в області розвитку тваринництва. Поголів'я худоби у колгоспах і радгоспах у 1970 році, порівняно з довоєнним 1940 роком, зросло майже в 3,5 раза. Зміцнення кормової бази, застосування механізації на тваринницьких фермах сприяло піднесенню продуктивності худоби. Річний надій молока в середньому на одну корову становить 2195 кг. А Герої Соціалістичної Праці Федір Хоменко, Катерина Карман, Марія Брацлавська та інші від кожної корови надоювали до 5400—5800 кг молока.

Все більшу роль у виробництві тваринницької продукції відіграють спеціалізовані колгоспи, які були створені вперше в області 1960 року. Тепер їх нараховується 110. На їх базі споруджено ряд промислових комплексів по виробництву яловичини, свинини, пташиного м'яса та яєць. Це справжні тваринницькі фабрики. Одна з таких фабрик збудована в колгоспі «Україна» Вінницького району. Тут одночасно відгодовують 6 тис. свиней, а 2 тис. голів знаходяться на дорощуванні.

Створення в області промислових комплексів сприяє значному збільшенню виробництва продукції тваринництва. Господарства Вінниччини щороку продають державі понад 130 тис. тонн м'яса, 500 тис. тонн молока та багато іншої продукції. Важливе значення у зміцненні кормової бази тваринництва належить міжколгоспним комбікормовим заводам. Їх в області на початку 1971 року було 5, а споруджується ще 20. Для тваринників споруджені

Механізоване збирання цукрових буряків у колгоспі «Шляхом Леніна» Вінницького району. 1969 р.

будинки, де обладнано кімнати відпочинку, червоні кутки, медичні профілакторії. Повсюдно впроваджується двозмінна робота. Звичним стали оплачувані відпустки працівникам тваринницьких ферм.

Обласною лабораторією передового досвіду колгоспного виробництва, справжньою школою для сільських керівних кадрів став широко відомий ордена Леніна колгосп ім. XXII з'їзду КПРС села Шляхової Бершадського району. Чудові успіхи цього дружного працьовитого колективу, яким тривалий час керував талановитий організатор і вихователь мас Герой Соціалістичної Праці, кандидат сільськогосподарських наук В. М. Кавун служать яскравим прикладом усім господарствам. На III Всесоюзному з'їзді колгоспників наводились яскраві цифри і факти про успіхи артілі. У Шляховій щороку збирають високі врожаї зернових і технічних культур, тут добре налагоджені всі галузі виробництва. У 1967 році «саме цей колгосп з Вінниччини представляв багатство, культуру землеробства нашої країни на Всесвітній виставці в Монреалі»[1].

Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці Т. П. Марцин, с. Голубече Крижопільського району. 1965 р.

Народними академіями називають на Вінниччині і колгоспи ім. Суворова села Тиманівки та «Дружба» села Уланова. Вони першими в області запровадили внутрігосподарський розрахунок і грошову оплату праці. Саме в цих колгоспах проходили перепідготовку ланкові, бригадири, голови правлінь багатьох артілей Вінниччини. Тут не раз відбувалися обласні і районні семінари новаторів сільськогосподарського виробництва. Вивчати досвід сюди приїздили представники багатьох областей СРСР, численні зарубіжні делегації.

Благотворно впливають на піднесення сільськогосподарського виробництва селекціонери і вчені Вінницької та Уладово-Люлінецької дослідних станцій. Широко відомі сорти гороху Уладівський 6 і Уладівський 7, які вивів М. С. Шульга. Селекціонери П. О. Дубинін, Т. С. Іващенко та Л. А. Гаврилюк виростили 9 сортів цукрових буряків, з них два сорти районовані (Немирчанський 010 та Немирчанський 030) висіваються в області, а інші проходять державні сортовипробування в багатьох областях УРСР та РРФСР. Кандидат сільськогосподарських наук Н. Г. Аврамчук вивела 4 сорти ярого ячменю, з них 3 сорти (Іллінецький 43, Вінницький 128 та Вінницький 3) впроваджені у виробництво. Селекціонери Ялтушівського дослідного пункту Барського району О. В. Попов і Г. С. Мокан за участь у виведенні нового сорту однорносткового насіння цукрових буряків удостоєні звання лауреатів Ленінської премії. Впровадження нових сортів, виведених тільки селекціонерами Вінницької сільськогосподарської дослідної станції, дає щорічно додаткової продукції на суму 2 млн. карбованців.

Для обслуговування потреб народного господарства широко використовується транспорт. Довжина експлуатаційної сітки залізниць становить 1253 км. Якщо колишнє Поділля характеризувалось бездоріжжям, то тепер на території Вінниччини близько 3 тис. км шосейних і 12 тис. км поліпшених грунтових шляхів. За післявоєнні десятиріччя особливо великого розвитку набув автотранспорт. Лише через Вінницю проходить 110 маршрутів. Щодня з воріт Вінницького автобусного

[1] П. Ю. Шелест. Україно наша радянська. К., 1970, стор. 210.

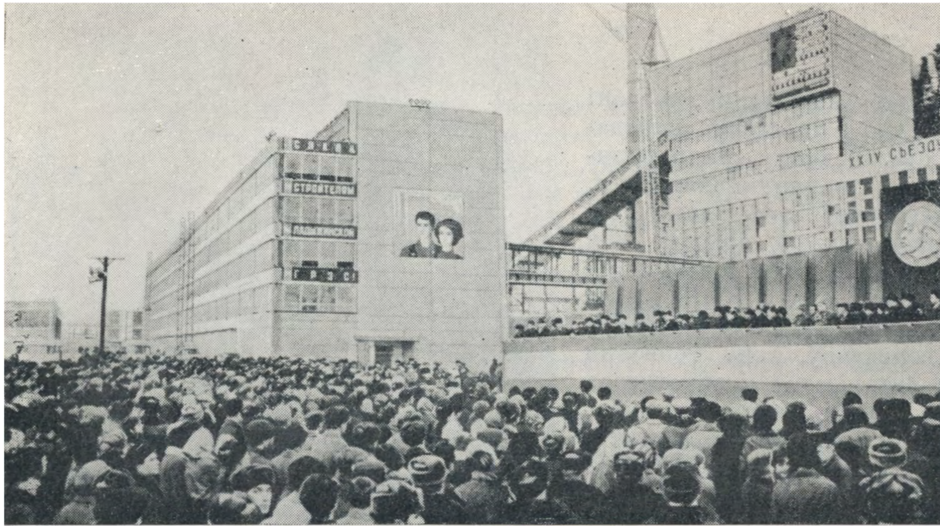

Мітинг трудящих, присвячений пуску першого блоку Ладижинської ДРЕС. 1970 р.

парку виїжджає понад 120 автобусів. Набуває дедалі більшого розвитку повітряний та річковий транспорт. Інтенсивніше використовуються Південний Буг, Дністер. Під час навігаційного періоду річковики області щоденно перевозять 6—7 тис. пасажирів, транспортують близько 1500 тонн будівельних матеріалів.

Успішному виконанню завдань соціалістичного будівництва сприяло змагання за гідну зустріч 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, в яке включилися всі виробничі колективи області. 14 кращих колективів нагороджено Ленінськими ювілейними почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС. 10 колективів відзначено Ленінськими ювілейними почесними грамотами ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР, Укрпрофради. 40 колективів, 50 передовиків виробництва, працівників науки, культури, освіти занесено до обласної Ленінської Книги трудової слави. Понад 92 тис. трудящих області нагороджено Ленінськими ювілейними медалями.

Здобутки в розвитку промисловості та сільського господарства сприяють поліпшенню матеріального становища трудящих. Середньомісячна зарплата робітників і службовців за роки восьмої п'ятирічки на Вінниччині підвищилась на 27 проц. Доходи колгоспників — на 21 проц. В 1965 році роздрібний товарооборот становить 614 млн. крб., а в 1970 році — 906 млн. крб. Збільшилося споживання м'яса, риби, цукру, кондитерських виробів. Населення почало більше купувати товарів культурно-побутового призначення. Коли в області 1965 року продано 4717 холодильників і 12 250 пральних машин, то в 1970 році відповідно 13 277 і 21 000. Для населення області в 1970 році реалізовано побутових послуг на суму 22,5 млн. крб. проти 8,3 млн. крб. в 1965 році. На 1 січня 1971 року до 157 тис. квартир був підведений природний газ. У 1966—1970 рр. трудівники сіл звели 39 тис. нових житлових будинків. Для потреб населення побудовано фабрики хімічної чистки одягу, майстерні і павільйони лагодження взуття, одягу, металовиробів тощо Тепер в області у сфері побутового обслуговування зайнято понад 10 тис. чоловік.

Все виразніше виявляються риси індустріально-колгоспної Вінниччини. З'являються нові селища міського типу, зростають сучасні міста. Добре впорядковані районні центри Могилів-Подільський, Гайсин, Тульчин, Хмільник. Міського вигляду набирають десятки сіл — Шляхова Бершадського району, Дзигівка, Клембівка — Ямпільського, Уланів — Хмільницького, Тиманівка — Тульчинського, Соболівка — Теплицького, Ободівка — Тростянецького, Комсомольське — Козятинського районів.

Трудящих області обслуговують 253 лікарні, 234 поліклініки, жіночі та дитячі консультації. В них працює понад 4 тис. лікарів з вищою освітою. Тепер на 10 тисяч населення припадає 21 лікар, а в 1940 році їх було лише 4.

Вінниччину по праву називають краєм здоров'я. Про курорт Хмільник, його чудодійні джерела знають в усіх куточках країни. До Немирівського будинку відпочинку приїздять набиратися здоров'я не тільки трудящі Поділля, але й з далекого Заполяр'я, Уралу, із зарубіжних країн.

Радянська влада успішно вирішила таку складну соціальну проблему як пенсійне забезпечення трудящих. На Вінниччині пенсії отримують 475 тис. чоловік, у т. ч. 301 тис. колгоспників.

Для обслуговування населення розширюється торговельна мережа. Протягом 1967—1970 рр. в області відкрито понад 600 магазинів, ресторанів та їдалень.

За останні роки трудящі Вінниччини досягли нових успіхів у культурному будівництві. Понад 22 тис. педагогів працюють нині в області. Вчиться тепер кожен четвертий житель міста й села. У 1448 школах навчається 383,1 тис. дітей. Створені всі умови для навчання й виховання: є кваліфіковані кадри, обладнані кабінети, майстерні, лабораторії. Щороку середню освіту одержує 16—17 тис. юнаків і дівчат. Для розвитку талантів дітей відкрито 29 музичних та художніх шкіл. До послуг дітей обладнано 30 палаців та будинків піонерів, працює велика обласна екскурсійно-туристська станція. З допомогою станції в школах організовано товариства юних краєзнавців, клуби і лекторії. Станція залучає школярів до вивчення й охорони природи рідного краю.

В області є 4 вищі навчальні заклади. 30 тисяч вчителів вийшло з Вінницького педагогічного інституту. У медичному інституті ім. М. І. Пирогова, ініціатором заснування якого був Д. К. Заболотний, нині навчається близько 3 тис. студентів. Тут працює тридцять докторів, більше ста кандидатів наук. Багато спеціалістів народному господарству дають також Вінницький філіал Київського політехнічного інституту, філіал Київського торгово-економічного інституту та технікуми. Внаслідок розширення навчальних закладів на селі все більше з'являється людей з вищою й середньою освітою. На кожен колгосп області нині припадає 7 спеціалістів сільського господарства, 50 механізаторів.

Відчувається дедалі більший потяг трудящих до знань, книги. В області налічується понад 2440 державних, профспілкових і колгоспних бібліотек, де зібрано 12,3 млн. книг. Ними користуються понад мільйон постійних читачів. У містах і селах працює 1415 клубів і палаців культури. Діють обласний музично-драматичний театр ім. М. Садовського і театр ляльок, обласна філармонія. У 1960 році Вінницький театр у числі кращих театральних колективів республіки брав участь у Декаді української літератури і мистецтва в Москві. Вінницькі артисти під час гастролей виступали в Ленінграді, Києві, Мінську, Баку, Свердловську, Челябінську та інших містах нашої країни.

Понад 120 тис. вінничан беруть участь у художній самодіяльності. Їх об'єднують близько 8 тис. колективів, з яких 23 одержали звання народних і заслужених. Такі колективи, як Тульчинська хорова капела ім. М. Д. Леонтовича, Іллінецький народний хор, Могилів-Подільський танцювальний ансамбль «Дністрове гроно», духовий оркестр с. Городківки Крижопільського району гідно представляли самодіяльне мистецтво Вінниччини на республіканському та всесоюзному фестивалях, присвячених 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції

Зустріч делегації трудящих Польської Народної Республіки з учнями Вінницької середньої школи № 1. 1966 р.

Виступ хору-ланки колгоспу ім. І. Франка Шаргородського району у Вінницькому обласному музично-драматичному театрі ім. М. Садовського. 1968 р.

і 100-річчю з дня народження В. І. Леніна. Відзначена Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР хорова капела Тульчинського районного будинку культури побувала у Москві, Ленінграді та інших великих містах країни. Не лише самодіяльні, а й професійні колективи і виконавці співають пісні вінницьких композиторів Р. А. Скалецького, Я. В. Поляхівського, В. П. Папаїки, Р. Ц. Мархлевського.

У післявоєнні роки на Вінниччині розпочали творчий шлях українські письменники М. Я. Зарудний, В. Л. Юхимович, А. П. М'ястківський, М. В. Білкун, Є. П. Гуцало, О. Ф. Чорногуз. В області діє організація Спілки письменників України. Встановлена в 1965 році обкомом комсомолу літературна премія ім. М. Трублаїні активізувала творчість молодих авторів. Цією премією відзначені книги ряду місцевих письменників. В області працює також організація Спілки журналістів УРСР, яка об'єднує понад 150 працівників преси і радіомовлення. У Вінниці трудиться чималий загін художників-професіоналів. Їх картини експонуються на обласних та республіканських виставках, неодноразово відзначалися дипломами.

Вінниччина багата на майстрів образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва. Виявити народні таланти допомагають сільські, міські, районні та обласні художні виставки, на яких щорічно представляються різноманітні за жанром і тематикою роботи з графіки, кераміки, аплікації, живопису, вишивки, різьби по дереву, скульптури.

Багато робіт народних умільців експонувалося на обласних виставках. Кращі твори народних художників, майстрів декоративно-прикладного мистецтва Вінниччини демонструвалися на республіканських виставках, вони прикрашають експозиції обласного і столичного музеїв, їх дивилися далеко за межами нашої Батьківщини — в Індії, Франції, Канаді, США. Почесне звання заслуженого майстра народної творчості УРСР присвоєно скульпторам С. Х. Печеному з Бершадського району та В. С. Бичковій з Бару, вінницькій вишивальниці О. А. Сидоренко та майстру художньої і технічної мініатюри М. Г. Маслюку з Жмеринки.

Широко запроваджуються в області нові народні звичаї та обряди. Деякі з них уперше відроджені на Вінниччині — це зустріч весни з поетичними веснянками, Нового року з колядками та щедрівками. Перше післявоєнне комсомольське весілля відбулося весною 1948 року в с. Лядові Могилів-Подільського району[1]. Тепер воно стало звичайним явищем у містах і селах області.

Масовим і емоційно наснаженим стало свято комуністичної праці. Особливо цікаво й колоритно воно проводиться в с. Качківці Ямпільського району. Під звуки урочистого маршу прикрашеною центральною вулицею прямує велична колона до центру села. Очолюють похід уславлені ветерани праці, новатори виробництва.

---

[1] І. Бражник. Про свято весільне. К., 1964, стор. 7.

Лунають пісні про трудову славу. Тут же відбувається і парад сільськогосподарської техніки. Біля пам'ятника В. І. Леніну передовим колгоспникам вручаються грамоти, подарунки, підносяться традиційні короваї. Свято завершується всенародним гулянням з виступом місцевої художньої самодіяльності, масовими танцями та іграми.

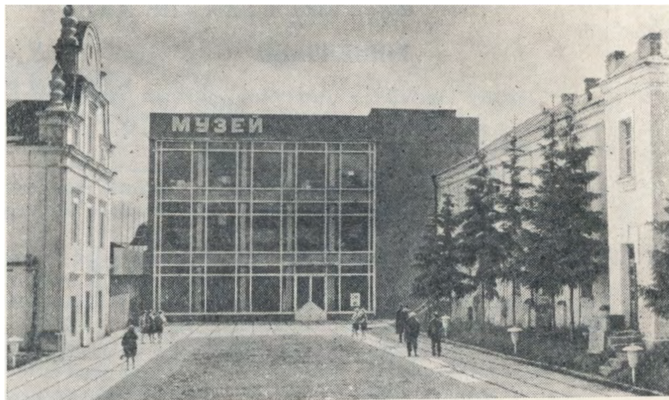

Вінницький обласний краєзнавчий музей. 1970 р.

Всенародно відзначаються на Вінниччині свята врожаю, дні хлібороба, механізатора, тваринника, буряківника, виноградаря. Входять у побут і такі трудові та родинні свята, як вшанування трудових династій, присвоєння звання заслуженого хлібороба, посвячення в хлібороби тощо. Дедалі більшого поширення набувають урочисті проводи до лав Радянської Армії. Під час проводів юнаків до армії на підприємствах, у колгоспах чи в установах влаштовуються збори, мітинги. Колектив дає наказ новобранцям вірно служити народу й Батьківщині, примножувати традиції воїнів-земляків. Біля прапора вони дають обіцянку з честю виконати свій священний обов'язок. Перед від'їздом призовники з квітами йдуть до могил полеглих героїв, вшановують їх пам'ять. Після проводів юнаків до армії колектив тримає зв'язок з ними та з командуванням військових частин, стежить, як їхні вихованці проходять військову службу. Про запровадження нових звичаїв та обрядів турбуються виконкоми міських, районних та сільських Рад депутатів трудящих. За їх ініціативою в містах і селах області створені громадські комісії, які об'єднують понад 3 тис. активістів. Відбуваються конкурси на кращий населений пункт в організації і проведенні нової радянської обрядності.

Великою пошаною на Вінниччині користуються митці й носії народної поетичної творчості. Багато скарбів народної мудрості зібрали талановиті фольклористи Г. Т. Танцюра, Н. А. Присяжнюк, М. А. Руденко, М. В. Рябий.

Близько півтори тисячі пам'яток історії та культури на Вінниччині взято під охорону держави. Значну цінність становлять пам'ятки культури — ансамбль Свято-Троїцького монастиря в Браїлові (споруджено в 1768 році), комплекс палацових споруд XVIII—XIX ст. у Тульчині, колишній палац Щербатових у Немирові, дерев'яна Миколаївська церква у Вінниці, церква у Кукавці, розписана В. А. Тропініним. Збереглися будинки, де жили Марко Вовчок, М. М. Коцюбинський, М. І. Пирогов, П. І. Пестель, О. Ф. Можайський та інші вітчизняні діячі. В області працюють 3 краєзнавчі (Вінницький, Тульчинський, Могилів-Подільський) та 3 меморіальні музеї (М. Пирогова, М. Коцюбинського та Д. Заболотного). За ініціативою громадськості створено 210 самодіяльних народних музеїв та музейних кімнат. Тільки в одному колгоспі с. Тиманівки Тульчинського району, який очолює ветеран колгоспного руху Герой Соціалістичної Праці П. О. Желюк, відкрито три музеї (меморіальний О. Суворова, художній та краєзнавчий). На базі цих музеїв у лютому 1968 року відбулася республіканська нарада працівників народних музеїв. У ній взяли участь представники Російської Федерації, Білорусії, Грузії, Казахстану, Молдавії та інших братніх республік.

Виховне значення мають ленінські кімнати, музеї бойової та трудової слави, а також краєзнавчі музеї, створені в школах та навчальних закладах. Їх в області понад 1100. Музей В. І. Леніна Вінницької школи-інтернату в 1970 році посів перше місце на республіканському огляді ленінських музеїв.

1466 кіноустановок, з них 320 широкоекранних, обслуговують міста й села області. Лише за останні роки нові кінотеатри збудовано у Вінниці, Барі, Бершаді, Гайсині, Козятині, Могилеві-Подільському.

ВИЗНАЧНІ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ВІННИЧЧИНИ

Умовні позначення

1. Сабарівське городище та місце першої фортеці у Вінниці (1362 р.).
2. «Мури» — пам'ятка архітектури XVIII ст. Вінниця.
3. Літературно - меморіальний музей М. М. Коцюбинського у Вінниці.
4. Староміська церква у Вінниці. Пам'ятка архітектури XVIII ст.
5. Обеліск на честь битви козаків під проводом Івана Богуна з польською шляхтою під Вінницею в 1651 р.
6. Братська могила героїв Вінницького Жовтневого збройного повстання та громадянської війни. Вінниця.
7. Могила П. К. Запорожця. Вінниця.
8. Залишки Барської фортеці.
9. Успенський собор у Барі. Пам'ятка архітектури XVIII ст.
10. Пам'ятник учасникам повстання проти австро-німецьких окупантів у 1918 р., с. Ялтушків Барського району.
11. Залишки земляних валів-укріплень часів визвольної війни 1648—1654 рр. Бершадь.

12. Водяний млин XVII ст. в с. Баланівці Бершадського району.
13. Сторожова башта XVII ст. в с. Баланівці.
14. Палац. Пам'ятка архітектури XIX ст. Вороновиця.
15. Музей-садиба М. І. Пирогова і церква-мавзолей, де зберігається тіло видатного хірурга, с. Пирогове Вінницького району.
16. Пам'ятник військовополоненим, розстріляним фашистами в 1942 році, с. Коло-Михайлівка Вінницького району.
17. Пам'ятник борцям за владу Рад у Гайсині.
18. Будинок у Жмеринці, в якому 1918 році відбулася перша Подільська губернська партійна конференція.
19. Пам'ятник Устиму Кармалюку в с. Кармалюковому Жмеринського району.
20. Залишки будинку — полкового куреня Кальницького полку в с. Кальнику Іллінецького району.
21. Стародашівська церква. Пам'ятка архітектури XVII ст., с. Дашів Іллінецького району.
22. Партизанський табір часів Великої Вітчизняної війни в Шабельнянському лісі. Іллінецький район.
23. Партизанський табір часів Великої Вітчизняної війни в Чорному лісі біля Калинівки.
24. Пам'ятник С. В. Руданському і літературно-меморіальний музей письменника в с. Хомутинцях Калинівського району.
25. Залізнична будка. Місце розстрілу керівників страйку козятинських залізничників у 1905 р.
26. Меморіальний музей і могила академіка Д. К. Заболотного в с. Заболотному Крижопільського району.
27. Будинок, у якому народився й жив український письменник М. П. Трублаїні, с. Вільшанка Крижопільського району.
28. Залишки Літинської тюрми-фортеці, в якій був ув'язнений Устим Кармалюк.
29. Пам'ятник героям громадянської війни у Липовці, побудований у 1927 р.
30. Григорівське городище. Пам'ятка археології скіфських і ранньослов'янських часів.
31. Кукавська церква, розписана художником В. А. Тропініним. Могилів-Подільський район.
32. Пам'ятник Івану Гонті на місці його страти в с. Гонтівці Могилів-Подільського району.
33. Залишки Лядовського скельного монастиря. Пам'ятка історії X—XI ст.
34. «Подільський Версаль» — палац і парк-заповідник. Пам'ятка архітектури XVIII ст. Муровані Курилівці.
35. Мінеральне джерело «Регіна» в с. Житниках Мурованокуриловецького району.
36. «Великі вали» — скіфське городище VI—V ст. до нашої ери біля Немирова.
37. Парк-заповідник і палац—пам'ятка архітектури XVIII ст. Немирів.
38. Пам'ятник матросу Петру Кішці в с. Ометинцях Немирівського району.
39. Пам'ятник на місці страти А. Кочубея та І. Іскри в с. Борщагівці Погребищенського району.
40. Обеліск на місці прориву Першою Кінною армією польського фронту між селами Сніжною й Озерною Погребищенського району.
41. Могила композитора М. Д. Леонтовича в с. Марківці Теплицького району.
42. Пам'ятники В. І. Леніну у Витаві й Тиврові, побудовані в 1924—1925 рр.
43. Могила брацлавського полковника Данила Нечая біля с. Черемошного Тиврівського району.
44. Могила композитора П. І. Ніщинського, с. Ворошилівка Тиврівського району.
45. Городище — археологічна пам'ятка трипільської культури, с. Стіна Томашпільського району.
46. Залишки фортеці, під якою точилися жорстокі бої під час визвольної війни 1648—1654 рр., с. Стіна Томашпільського району.
47. Пам'ятник комсомольцям, героям громадянської війни. Томашпіль.
48. Парк-заповідник і палац XVIII—XIX ст. в с. Антополі Томашпільського району.
49. Парк-заповідник і палац XIX ст. в с. Ободівці Тростянецького району.
50. Обеліск на честь Батозької битви біля с. Четвертинівки Тростянецького району.
51. Будинок декабристів у Тульчині, в якому жив П. І. Пестель.
52. Пам'ятник композитору М. Д. Леонтовичу. Тульчин.
53. Домініканський собор. Пам'ятка архітектури XVII ст. Тульчин.
54. Будинок-музей О. В. Суворова, де жив великий російський полководець, с. Тиманівка Тульчинського району.
55. Цілющі радонові джерела у Хмільнику.
56. Будинок у с. Сальниці Хмільницького району, в якому народився український поет Я. Г. Шпорта.
57. Бондурівське городище. Пам'ятка археології IV ст. Чечельницький район.
58. Церква — пам'ятка архітектури XVIII ст. в с. Каташині Чечельницького району.
59. Фортеця та залишки козацьких укріплень XVII ст. в Шаргороді.
60. Шаргородська бурса, в якій училися С. В. Руданський та М. М. Коцюбинський.
61. Єзуїтський монастир. Пам'ятка архітектури XVI ст. Шаргород.
62. Обеліск на згадку про розкріпачення селян у 1861 р., с. Лозова Шаргородського району.
63. Залишки фортеці в Буші, де відбулася в 1654 р. героїчна битва.
64. Печерний язичеський храм з наскельними зображеннями. Пам'ятка ранньослов'янської культури, с. Буша Ямпільського району.
65. Гайдамацький Яр — останнє місце притулку гайдамаків. Ямпільський район.

В багатьох районах області й у Вінниці самодіяльними кіностудіями створено немало документально-художніх короткометражних фільмів. Тільки в Бершадському районі працює 12 кіностудій, які створили понад 30 фільмів. На Вінниччині знімались такі повнометражні художні кінофільми, як «Кров людська — не водиця», «Дмитро Горицвіт» та інші.

На Вінниччині завершено суцільну радіофікацію. Діють обласний комітет по телебаченню і радіомовленню, 25 районних радіоредакцій. На громадських засадах виходять 6 фабрично-заводських, понад 180 колгоспних, а також сотні радіогазет у навчальних закладах. Радіо ввійшло в квартиру робітника і службовця, в дім колгоспника. Кожний четвертий-п'ятий двір має телевізор. У Вінниці збудовано одну з найвищих у Європі телевізійну башту. Трудящі одержують 2,5 млн. примірників газет і журналів.

В області видається 2 обласні («Вінницька правда», «Комсомольське плем'я»), 24 районні, одна міська й районна та 416 багатотиражних газет у колгоспах, на підприємствах, у вузах. При обласних та районних газетах працюють літературні об'єднання, секції ентузіастів краєзнавства.

За роки Радянської влади великого розмаху набули фізкультура і спорт, про які трудівник-подолянин до революції навіть не мав уявлення. Нині в області спортом займаються близько 500 тис. робітників, колгоспників, інтелігенції, студентської та учнівської молоді. Споруджено 55 стадіонів, 353 спортивні зали, 1461 баскетбольний і 3450 волейбольних майданчиків, 840 футбольних полів. За 1955—1970 рр. підготовлено 213 майстрів спорту СРСР. Імена таких спортсменів-вінничан, як А. Бондаренко (чемпіон світу і Європи з боротьби самбо і дзюдо), М. Гавриш (чемпіонка Радянського Союзу з плавання), А. Житецький (неодноразовий учасник міжнародних змагань і рекордсмен з важкої атлетики), А. Рутковська (завоювала шосте місце в киданні диска на Олімпійських іграх у Мельбурні), Н. Тимчук (учасниця багатьох міжнародних кросів на приз газети «Юманіте»), Ф. Ляховський (зайняв 5 місце по веслуванню на байдарці на Олімпійських іграх у Римі) відомі не лише в нашій країні, але й за рубежем.

Трудові зусилля трудящих в боротьбі за виконання завдань комуністичного будівництва очолює обласна партійна організація, яка налічує 84,2 тис. комуністів. У повоєнні роки першими секретарями Вінницького обкому КП України в різний час працювали М. М. Стахурський, Г. І. Шевчук, П. О. Дорошенко, М. Д. Бубновський, П. П. Козир. Нині обласну партійну організацію очолює кандидат у члени ЦК КПРС В. М. Таратута. Бойовим, випробуваним резервом партійних організацій області є комсомольці. У їх лавах — 165,5 тис. юнаків і дівчат. Комуністи й комсомольці завжди йдуть в авангарді, показують зразки самовідданої праці. Понад 518 тисяч трудящих області є членами профспілок.

Близько 25 тис. чоловік є депутатами місцевих Рад. Склад обласної Ради депутатів трудящих яскраво відбиває соціальну структуру сучасного суспільства. Більшість посланців державних органів ті, хто починав свою діяльність простим робітником чи хліборобом, або ж тепер працює в полі, біля верстата. В складі обласної Ради — 213 депутатів, з них 93 жінки. Головою облвиконкому працює член ЦК КПРС, Герой Соціалістичної Праці В. М. Кавун. Депутатами обласної Ради є бригадир комплексної бригади колгоспу ім. Леніна с. Березної Хмільницького району П. Б. Кухар, ланковий механізованої ланки колгоспу «Україна» с. Серебрії Могилів-Подільського району, Герой Соціалістичної Праці В. І. Попов, телятниця колгоспу ім. Свердлова с. Безіменного Козятинського району М. П. Голомисюк, шліфувальник Вінницького заводу тракторних агрегатів А. М. Ткачук, робітниця Тростянецького лісокомбінату Н. Д. Цепкало та багато інших трудівників.

Особливо велика організуюча роль Рад у розвитку економіки області, в дальшому піднесенні матеріального добробуту й культурного рівня трудящих. Місцеві Ради області регулярно розглядають на сесіях річні і перспективні плани розвитку господарств, результати діяльності підприємств, колгоспів, бригад, ферм, постійно

займаються такими питаннями, як збереження і ефективне використання техніки, земельних фондів, організація праці, виконання планів продажу державі сільськогосподарської продукції. Багатогранною є діяльність постійних комісій місцевих Рад області, в роботі яких беруть участь 21 тис. депутатів і 34 тис. активістів.

Постійну увагу місцеві Ради області приділяють питанням соціально-культурного будівництва. В результаті їх копіткої роботи протягом восьмої п'ятирічки в області споруджено 211 шкіл, 322 дошкільні заклади, 231 профілакторій, 287 приміщень для майстерень і пунктів побутового обслуговування населення, 357 підприємств торгівлі й громадського харчування, 370 будинків для спеціалістів тощо[1]. За ініціативою сільських Рад у багатьох колгоспах створені комунгоспи, які займаються ремонтом будинків колгоспників, забезпечують їх паливом.

Делегати XXIV з'їзду КПРС від Вінницької обласної партійної організації. 1971 р.

Про високі темпи розвитку економіки та культури переконливо свідчить бюджет області. Якщо в 1940 році він становив 29,8 млн. крб., то в 1971 році зріс до 176,6 млн. крб. Основним джерелом, яке забезпечує неухильне зростання бюджету, є доходи від промислових підприємств та інших галузей господарства. Вони становлять понад 90 проц. усіх доходів, які надходять до місцевого бюджету. Зростання його дає можливість з кожним роком збільшувати асигнування на соціально-культурні заходи. У 1940 році з цією метою було витрачено 22,7 млн. крб., а 1971 року — 145,2 млн. крб. Особливо зросли асигнування на освіту, культуру та охорону здоров'я. За рахунок лише місцевого бюджету в області тепер працює 2560 клубів, бібліотек та інших культурно-освітніх закладів.

В області працюють організації Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, наукові, спортивні, оборонні організації, народні дружини. Через ці організації й товариства до участі в громадсько-політичному житті, в державному управлінні залучаються десятки тисяч трудящих. Лише товариство охорони пам'ятників історії та культури має в своєму складі 370 тис. членів. Широку пропаганду політичних і наукових знань серед трудящих проводить обласна організація товариства «Знання», яке об'єднує в своїх рядах понад 22 тис. чоловік.

Між трудящими Вінниччини та Келецького воєводства ПНР давно тривають тісні контакти. Основною формою дружніх взаємин став обмін делегаціями та спеціалізованими групами. Посланці Вінниччини і Келецького воєводства вивчають досвід передових промислових підприємств, будов, колгоспів і кооперативів, навчальних закладів, роботу партійних, комсомольських та господарських організацій. Успішно й активно діє обласне відділення Товариства радянсько-польської дружби. Понад 150 великих підприємств, колгоспів та радгоспів, шкіл і вищих навчальних закладів стали його колективними членами.

---

[1] Журн. «Комуніст України», 1971, № 3, стор. 98.

Член Політбюро ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР М. В. Підгорний вручає орден Леніна і золоту медаль «Серп і Молот» Герою Соціалістичної Праці, трудівниці колгоспу «Росія» Теплицького району М. П. Бабенко. 1971 р.

Про квітучу Вінниччину захоплено писав поет-академік М. Т. Рильський:

Сади круг Вінниці рясні,
Цвітуть круг Вінниці пісні,
Як правди голос, голосні,
Як сонце золоте іскриться
Під сонцем золота пшениця —
Це людський труд, це волі криця![1]

Розквітлим і багатим краєм зустріла Вінниччина XXIV з'їзд КПРС та XXIV з'їзд КП України. В дні підготовки до з'їздів трудящі області підводили підсумки своєї роботи за роки восьмої п'ятирічки. Продуктивність праці у промисловому виробництві за цей час зросла на 11,5 проц., а в сільському господарстві — на 25,3 проц., загальний обсяг виробництва збільшився на 43 проц., понад завдання виготовлено продукції майже на 170 млн. крб. Вироби області експортуються у 86 країн світу.

Випереджаючими темпами розвивається в області машинобудівна, радіоелектронна, приладобудівна та хімічна промисловість. За роки восьмої п'ятирічки тільки в цих галузях основні виробничі фонди зросли у 2,7 раза, а кількість працюючих збільшилась в 1,6 раза і складає тепер майже 50 тисяч чоловік. Це третина всіх працюючих на промислових підприємствах області. Велике значення для промислового розвитку мають новозбудовані у Вінниці підшипниковий, радіоламповий заводи, а також заводи засобів автоматики та радіотехнічної апаратури.

Успішно завершили восьму п'ятирічку і трудівники села. Валова продукція сільського господарства області за цей час зросла на 13 проц., а середньорічна урожайність зернових підвищилась з 20 до 23,4 цнт. Виробництво м'яса збільшилось на 46 проц., молока на 36 проц., яєць — більш як у три рази. Достроково виконано п'ятирічні плани по виробництву майже всіх видів продукції сільського господарства.

За успіхи, здобуті в роки восьмої п'ятирічки, колгосп ім. Леніна Теплицького району нагороджено орденом Леніна, Вінницький м'ясокомбінат — орденом Жовтневої Революції. Високих урядових відзнак удостоєно колгоспи «Шляхом Леніна» Тиврівського і «Дружба» Хмільницького районів, Вінницький центральний універмаг.

Завдяки постійним турботам Рад на Вінниччині за 1966—1970 рр. збудовано 280 палаців культури і клубів, відкрито 41 нову середню школу і 6 технікумів. Навчальні заклади області випустили 13 тис. спеціалістів з вищою та середньою освітою.

---

[1] Газ. «Ленінське плем'я», 18 вересня 1960 р.

На XXIV з'їзді КПРС обласну партійну організацію представляли 30 делегатів. Серед них токар Калинівського машинобудівного заводу А. Є. Доценко, ланкова колгоспу ім. Карла Маркса Томашпільського району Г. С. Продан, бригадир слюсарів Скоморошківського цукрокомбінату М. К. Дерев'янко, трудівниця колгоспу «Росія» Теплицького району М. П. Бабенко та ін. Ці люди уособлюють кращі риси сучасника, вони успішно поєднують самовіддану працю на виробництві з активною партійною та громадською роботою, користуються заслуженим авторитетом серед трудящих області.

Як бойову програму сприйняли комуністи і всі трудящі Вінниччини історичні рішення XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України. Робітники, колгоспники, інтелігенція області одностайно схвалили внутрішню і зовнішню політику Комуністичної партії, її генеральну лінію, спрямовану на створення матеріально-технічної бази комунізму, всемірне зміцнення могутності країни, на дальше піднесення матеріального і культурного рівня життя радянських людей. Ця велична програма викликала нову хвилю трудового й політичного піднесення, розгорнулось всенародне соціалістичне змагання за дострокове виконання завдань, поставлених з'їздами.

Ще ширші перспективи відкриває перед Вінниччиною нова, дев'ята п'ятирічка. У три рази збільшиться випуск продукції машинобудування, виробництво електроенергії зросте до 12 млрд. кіловат-годин. Стануть до ладу десятки нових підприємств. З січня 1972 року на повну потужність почала діяти Ладижинська ДРЕС.

Швидкими темпами розвиватиметься сільське господарство. Хлібороби Вінниччини планують довести середньорічний збір зерна до 2 млн. 586 тис. тонн. Урожайність зернових культур становитиме 29—30 цнт з гектара, а цукрових буряків — 310—315 цнт з гектара. В області буде споруджено 74 промислові комплекси по виробництву продукції тваринництва, 15 птахофабрик, 23 комбікормові заводи.

У новій п'ятирічці будуть введені в дію десятки нових шкіл, клубів, лікарень. Буде побудовано 383 нові магазини. Особлива увага приділятиметься житловому будівництву.

Величні накреслення XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України надихають трудящих області на славні звершення. Скрізь кипить творча праця. Разом з усім радянським народом робітники, колгоспники, трудова інтелігенція Вінницької області впевнено прямують до великої мети, до комуністичного суспільства.

М. Л. БАБІЙ, М. Ф. ПРИСЯЖНЮК, В. О. ПТУЩЕНКО,
І. П. ПШУК, Й. Г. ТЕЛЬМАН

ВІННИЦЯ

Вінниця — місто, адміністративний, економічний і культурний центр Вінницької області. Розташована на обох берегах середньої течії Південного Бугу, за 260 км від Києва (по шосейному шляху). Вузол залізничних та автомобільних шляхів, аеропорт. Шосейними та повітряними шляхами місто зв'язане з Москвою, Києвом, Одесою, Львовом, Чернівцями, Луцьком, всіма райцентрами та багатьма селами області. Вінниця — одне з найбільш мальовничих міст України. Її територія — 59,9 кв. км, населення — 211,4 тис. чоловік.

На території сучасної Вінниці та її околиць людина селилася з давніх часів. Тут знайдено знаряддя праці доби неоліту; поховання доби бронзи, а також ранньослов'янське поселення черняхівської культури[1].

З середини X ст. територія сучасного міста та його околиць була заселена уличами і тиверцями, що входили до складу Київської Русі, а після її розпаду відійшла до Галицько-Волинського князівства. Землі Вінниці з середини XIII ст. опинилися під владою монголо-татарських загарбників, а з 1362 року, після їх розгрому військами литовського князя Ольгерда, Поділля перейшло під контроль Литовської держави. На захоплених землях литовські князі будували міста-фортеці. Серед них була й Вінниця, яка в документах згадується 1363 року[2]. Є підстава вважати датою заснування міста 1362 рік. Існує кілька версій щодо походження назви міста. Найбільш вірогідною з них вважається та, що зв'язана з давньоруським словом «вѣно» — посаг, придбання. З розвитком мови внаслідок певних фонетичних процесів слово «Вѣница» перейшло у «Вінниця»[3].

---

[1] Материалы и исследования по археологии СССР, вып. 82. М., 1960, стор. 16.
[2] Українська Радянська Енциклопедія, т. 2, стор. 468.
[3] Вінниця. Історичний нарис, стор. 27.

Першою великою спорудою міста був замок, побудований на високому лівому березі Південного Бугу. Місцевість тут з трьох боків оточували круті неприступні схили. З четвертого пологого боку замок укріпили глибоким ровом. Площа замку становила 1100 кв. м. Складався він з комплексу споруд. Стіни були подвійні, зроблені з дерева, простір між ними засипаний землею. Над стінами підносилося шість башт з бійницями. В'їжджали до фортеці через підйомний міст. Навколо неї тулилися малі дерев'яні будинки міської бідноти. Для оборони міста в замку утримували гарнізон.

У перші десятиліття існування Вінниці її мешканці займалися землеробством, тваринництвом, бджільництвом, полюванням і рибальством. Пізніше почали розвиватися ремесло й торгівля. В середині XVI ст. у місті вже жили ремісники багатьох спеціальностей. Свої цехи мали ювеліри, ковалі, лучники, гончарі, шевці, кравці, кушніри, бондарі, пивовари та ін. В місті виробляли селітру та порох, розвивалося млинарство та винокуріння. 1545 року у Вінниці числилося 273 будинки, а через сім років їх уже було 429[1]. В місті 1552 року працювали 2 водяні млини, було 42 корчми.

З розвитком сільського господарства та ремесла пожвавлювалася торгівля. В середині XVI ст. Вінниця стає одним із значних торговельних центрів України. З навколишніх сіл сюди привозили зерно, худобу та інші сільськогосподарські продукти. На ярмарку продавали вироби із заліза, міді, тканини, кожухи, взуття, килими, гончарні та ювелірні предмети. До Вінниці доставляли свої товари ремісники з Києва та інших міст. Через Вінницю йшли торгові шляхи до Чорноморського узбережжя, на Волощину й Туреччину. Розвиток ремесла й торгівлі сприяв швидкому зростанню населення й забудові міста.

Значною перешкодою у розвитку Вінниці були міжусобні війни у Литовському князівстві й напади зовнішніх ворогів. З 1400 до 1569 року Вінниця зазнала 30 великих нападів татар[2]. Чужинці грабували й руйнували місто, а значну частину населення, насамперед молодих чоловіків і жінок, забирали в ясир. Для укріплення Вінниці в 1558 році збудували нову фортецю на острові Кемпа Південного Бугу.[3] Після спорудження цієї фортеці на правому березі річки виникає «Нове місто», а за лівобережним районом закріплюється назва «Старе місто».

Вінницькій бідноті доводилося вести боротьбу і з панівною верхівкою, яка дедалі посилювала феодальні утиски. Вінничани змушені були нерідко братися до зброї. Велике повстання міської бідноти відбулося 1541 року. Повсталі утопили шляхтича Богуша Слупицю, а в старости Семена Пронського відібрали майно. Повстання набрало такого загрозливого характеру, що волинський маршалок Федір Сангушко закликав місцевих феодалів негайно виступити на його придушення. Шляхта вирішила умовити вінницьких міщан припинити виступ, і з свого боку пішла на деякі поступки. Пізніше найактивніші учасники цього повстання за вироком королівського суду були «скарані на горло». Але це не залякало вінничан. Вони енергійно добивалися самоврядування і, насамперед, виборного війта та незалежного від старости міського суду[4]. В 1560 році мешканці обрали війтом жителя міста Яцька Палагенка. Але цей своєрідний виступ був придушений, виборного старосту посадили у замкову в'язницю, а згодом стратили. В наступні десятиріччя класова боротьба набрала ще більшого розмаху. Після Люблінської унії Вінниця потрапила під владу Польщі. Польські магнати і шляхта посилюють експлуатацію народних мас, жорстоко розправляються з учасниками заворушень. Але й за цих важких умов Вінниця продовжує розвиватись як економічний і культурний осередок. Вона була повітовим містом, а з 1598 року стала центром Брацлавського воєводства.

---

[1] И. А. Ерофеев. Винница. М., 1960, стор. 28.
[2] О. Бируля. Архітектурна історія Вінниці. Вінниця, 1930, стор. 14.
[3] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 2. СПб., 1865, стор. 150.
[4] К. Гуслистий. Нариси з історії України, вип. 2. К., 1939, стор. 134.

У другій половині XVI — першій половині XVII ст., з одного боку, досить інтенсивно зростає міська економіка, розвиваються ремесло і торгівля, а з другого — триває наступ на земельні володіння міщан. Вінницький староста Юрій Струсь чимало міських земель приєднав до своїх фільварків. Його наступник — староста В. Калиновський — відібрав у вінничан всі королівські привілеї й листи про відмежування міських земель від шляхетських і фактично експропріював усі міські землі. Розширюючи свої фільварки, старости на міських землях засновували слободи й села. Становище вінницьких міщан-землеробів значно погіршилося, вони потрапили в особисту залежність від старости і, власне, нічим не відрізнялися від замкових селян. Невпинно посилювався гніт, зростали податки, жителі міста несли сторожову службу, платили податки за будинки, город та ін. Одноденна панщина перетворилася на триденну, з'являлися різні панщинні обов'язки[1]. Селян-землеробів примушували для потреб старости давати свої підводи, косити сіно, виділяти приміщення й утримувати послів, які приїздили в місто. Вінницьких міщан насильно виганяли на різні фортифікаційні роботи.

Зростало ремісниче населення, що об'єднувалось у цехи: ковальський, шевський, кушнірський, гончарний, бондарський, пекарський та ін. Виникали нові галузі ремесла — виробництво зброї та пороху. Інтенсивно розвивалася торгівля, яку вели переважно єврейські купці. Їм належала більшість крамниць та шинків. Користуючись грошовою підтримкою польського короля, торгова верхівка поступово прибрала до своїх рук майже весь лихварський капітал на Брацлавщині. Разом із старостою та феодалами купці й лихварі нещадно експлуатували ремісниче населення міста й села, наживали величезні багатства[2].

З розвитком ремесла й торгівлі у Вінниці помітно збільшувалась кількість населення. Якщо в середині XVI ст. у місті нараховувалось близько 1120 жителів, то на початок XVII ст. їх було понад 4 тисячі. Йшло досить інтенсивне будівництво, яке розгорталося головним чином у Новому місті. Від замку, напроти мосту, через усе місто в західному напрямку йшла велика вулиця. Праворуч від неї знаходився ринок. Навколо нього зосереджувалися торговельні склади, заїзди, шинки, ремісничі майстерні, а також будинки торговельно-ремісничої частини міського населення. Поблизу ринку було збудоване дерев'яне приміщення для міської ратуші. Біля неї оголошувалися судові вироки місцевої влади. До Нового міста перенесли також кілька церков, які були у Старому місті.

Польська шляхта робила все можливе, щоб обмежити права міста, ще дужче покріпачити трудове населення. Водночас з соціальним гнітом посилювалось національно-релігійне поневолення. Шляхта з презирством ставилася до українського населення, намагалася знищити українську мову. Вірним помічником польської шляхти в цій ганебній справі виступали католицька церква та Ватікан. Зразу ж після Люблінської унії до Вінниці посунулися ксьондзи, єзуїти та інші служителі католицизму. Вони тут засновували школи, через які окатоличували й ополячували українське населення. У Вінниці 1617 року католики збудували свій монастир у вигляді феодального замку, обнесли його високим кам'яним муром з міцними наріжними баштами. В 1624 році вони відкрили другий монастир. Польські власті виділили для них великі ділянки землі, їм належали частина міста, кілька приміських сіл, ліси, луки. В 1642 році в місті відкрили єзуїтський колегіум.

Іноземній експлуатації українське населення чинило мужній опір. Важливу роль у боротьбі з колонізацією і католицькою експансією відіграли православні церковні братства. Популярним стало вінницьке братство Кузьми й Дем'яна, що виникло після Люблінської унії. З останньої чверті XVI ст. воно утримувало в місті українську братську школу, яка існувала близько двох сотень років. У цій школі

---

[1] В. Д. Отамановский. Винница как тип украинского города Южного Правобережья XIV—XVII вв. М., 1964, стор. 108.

[2] Там же, стор. 124.

вчилися переважно діти міщан. Заходами відомого діяча української культури Петра Могили та брацлавського підсудка Михайла Кропивницького у Вінниці при братському Вознесенському монастирі 1632 року було відкрито православний колегіум. У ньому працювали Опанас Кальнофойський, Івашкевич, Софрон Почаський, Літопольський та інші викладачі. Він діяв близько семи років. Єзуїти добилися, що король Владислав IV видав наказ про закриття колегіуму. В 40-х роках XVII ст. при жіночому православному монастирі було створено нову братську школу[1].

Багаторічна боротьба вінницьких міщан проти феодалів завершилась важливою перемогою — в 1640 році місто дістало магдебурзьке право. Відтоді Вінницею правив виборний міський уряд або магістрат з шести бурмистрів на чолі з війтом. Цей уряд виконував адміністративні і судові функції. Першим вінницьким війтом був Парфен Омельянович (1639—1643 рр.), потім він став бурмистром, а в 1645 році його знову обрали війтом. Вінниця мала свою печатку й герб[2].

З Вінницею пов'язано чимало подій народно-визвольної війни 1648—1654 рр. Під керівництвом талановитого народного полководця Максима Кривоноса 7 липня 1648 року повстанці визволили місто від шляхетських військ. До 1653 року Вінниця входила до Кальницького полку. З 1653 по 1667 рік центр цього полку знаходився у Вінниці, а сам полк все частіше називався Вінницьким. Кальницький (Вінницький) полк брав активну участь у всіх вирішальних боях визвольної війни[3]. У Вінниці з військом побував Богдан Хмельницький. Вперше тут гетьман зупинявся в листопаді 1649 року, коли повертався з-під Зборова, і вдруге у грудні 1654 року, їдучи на раду до Переяслава.

Один з найяскравіших епізодів визвольної війни стався у Вінниці на початку 1651 року. Польсько-шляхетські війська порушили перемир'я і несподівано вдерлися на Поділля. Захопивши ряд подільських міст, вони швидко наближалися до Вінниці. Гетьман Калиновський, що йшов на чолі загонів, хотів захопити місто і зробити його опорним пунктом дальшого наступу на Україну. 11 березня авангард польських військ підійшов до Вінниці. В місті тоді стояв трьохтисячний гарнізон, армія ж поляків нараховувала більше двадцяти тисяч жовнірів. Козацьким військом командував талановитий сподвижник Богдана Хмельницького, один з найславетніших полководців України Іван Богун, який активно готував оборону міста, закликав на допомогу міщан і селян з навколишніх сіл, ремонтував вали навколо Вознесенського монастиря, що став і козацькою фортецею[4].

Польське командування хотіло оволодіти Вінницею раптовим нападом і направило сюди свій авангард — кінноту під командуванням шляхтича Лянцкоронського. Проти польської кінноти виступив невеликий кінний загін захисників міста. Після короткої сутички козаки прикинулись, ніби вони панічно відступають через річку до своєї фортеці. Досягнувши річки, кіннота атакуючих потрапила у заздалегідь прорубані й замасковані сіном ополонки. В цей момент на поляків з фортеці вдарили з гармат і рушниць. Козаки пішли на ворога в рішучу контратаку. З кількатисячного шляхетського загону втекли жалюгідні рештки. Сам Лянцкоронський ледве вибрався з крижаної купелі. Згодом підійшли основні польські підкріплення. Почалася облога міста. Шляхетські загони багато разів йшли на штурм монастиря. Але всі приступи закінчувалися невдало, захисники дружно відбивалися, шляхта зазнавала великих втрат[5].

Дізнавшись про героїчну оборону Вінниці, Богдан Хмельницький послав на допомогу І. Богунові два полки. Звістка про це викликала паніку в стані ворога.

---

[1] В. Д. Отамановский. Винница как тип украинского города Южного Правобережья XIV—XVII вв., стор. 272—274.

[2] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9. Каменец-Подольский, 1901, стор. 217.

[3] М. Н. Петровський. Нариси з історії України, вип. 4. К., 1940, стор. 232—236.

[4] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. 3. М., 1954, стор. 386.

[5] І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький. К., 1954, стор. 179—180.

Шляхетські війська почали тікати. Недалеко від Вінниці під селом Якушинцями козаки Богуна завдали відступаючим нищівного удару. Деморалізовані рештки війська польського гетьмана Калиновського відкотилися до Бара й далі до Кам'янця-Подільського[1].

Населення Вінниці радісно сприйняло рішення Переяславської ради про воз'єднання України з Росією. Воно гостинно зустрічало російського посланця Ф. Г. Богданова[2].

Після Андрусівського перемир'я у Вінниці довгий час не визнавали польської влади. 1671 року сюди направляється військово-каральна експедиція під командуванням Яна Собеського, яка мала на меті примусити вінничан підкоритись польській шляхті. Але козаки й міщани хоробро захищались і відбили напад загону. Зазнавши чималих втрат, Собеський відвів війська. Та згодом польські феодали встановили свої порядки.

Великою небезпекою для Вінниці, як і для всього населення Правобережної України, в цей час була також Туреччина. 1672 року численна турецька армія захопила Поділля. Вінниця під владою турків перебувала до 1699 року. За цей час місто було напівзруйноване. Польська шляхта знову майже на сто років заволоділа Вінницею. У школах та установах запроваджувалася лише польська мова. Феодали ще дужче посилили натиск на жителів міста, добилися прав на земельні і торговельно-промислові володіння, а більшість міщан фактично перетворили на кріпаків, змушуючи їх два дні на тиждень працювати на панщині. Ремісники платили велике мито за продаж своїх виробів.

Волелюбний український народ не мирився з тяжкою неволею, він продовжував визвольну боротьбу. Під час народного повстання в 1702—1704 рр. проти польсько-шляхетського гніту багато міст, серед них і Вінниця, перейшли в руки повстанців. Але польська шляхта незабаром придушила виступ народних мас.

За часів панування шляхетської Польщі Вінниця розвивалася слабо. На початку XVIII ст. з господарського погляду вона мало чим відрізнялася від навколишніх старостинських сіл. Ремісництво звужувалося, занепадала торгівля. Міщани втрачали свої права і потрапляли в цілковиту залежність від старости.

У важких умовах розвивалася українська культура. Внаслідок переслідування українських шкіл і витіснення їх польськими, культурний рівень вінницьких міщан дуже знизився. В 60—70-х рр. XVIII ст. неписьменними були всі цехові майстри, весь склад міського уряду, сам війт і навіть керівники братства при церкві Кузьми й Дем'яна, яке утримувало братську школу. Цю школу 1778 року закрили[3].

Діти заможних вінницьких міщан вчилися у польських школах, які були створені у Вінниці після закриття єзуїтських навчальних закладів. Коли в Краківському університеті почали готувати лікарів за рахунок самих міст, з Вінниці 1785 року туди виїхали троє стипендіатів — Яків Педченко, Влас Хмель, Іван Крубович. Один з них (Яків Педченко) після закінчення університету в 1792 році здобув ступінь доктора медицини і повернувся до Вінниці, де й зайнявся лікарською практикою[4].

Протягом XVIII ст. вінничани брали участь в усіх значних виступах народних мас Правобережної України проти соціального та національно-релігійного гноблення. Вони активно сприяли гайдамацькому рухові. Під час великого селянсько-гайдамацького повстання, яке вибухнуло в 1734 році, повстанський загін на чолі з запорізьким козаком Гривою захопив Вінницю[5]. З цього часу селянські заворушення навколо міста не припинялись до 60-х років XVIII ст. 12 липня 1750 року

---

[1] Воссоединение Украины с Россией, т. 3, стор. 62.
[2] Там же, стор. 478.
[3] В. Д. Отамановский Города Правобережья Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVll до конца XVlll вв. М., 1954, стор. 85.
[4] Журн. «Советское здравоохранение», 1959, № 7, стор. 35—41.
[5] Вінниця. Історичний нарис, стор. 64.

несподіваним нападом гайдамаки захопили Вінницький замок, зруйнували громадську (замкову) канцелярію, знищили судові справи та чимало шляхетських документів на землеволодіння. У 1764 році гайдамаки знову оволоділи Вінницею[1]. Після розгрому польської шляхти в самій Вінниці чи в інших містах їм доводилося відступати перед загрозою переважаючих сил ворога.

В другій половині XVIII ст. у Вінниці поступово з'являються капіталістичні підприємства. На березі Південного Бугу в 70-х роках було побудовано велику гамарню, де роботу молота механізували з допомогою рушійної сили води. Тут застосовувалась вільнонаймана праця. Це була перша капіталістична мануфактура у Вінниці. Жвавішала робота ремісничих об'єднань.Коли у першій чверті XVIII ст. у місті існував лише один спільний цех, то в 1777 році працювали шевський, кравецький, кушнірський та інші цехи. Місто розросталося, з'являлися нові будинки, райони. Напроти замку виникає містечко, яке пізніше дістало назву Забужжя (теперішнє Замостя). В описі Вінницького староства 1782 року вперше трапляється згадка про слободу Тяжилів. Разом з передмістями у Вінниці 1767 року було 530 будинків, а через 15 років їх стало 610. Вінниця на той час належала до найбільших міст Правобережної України.

Своєрідними будівлями міста були дерев'яні церкви, які споруджувалися місцевими майстрами. Серед них виділялася церква святого Миколи, зведена 1746 року в західноукраїнському стилі. Розташована на горі лівого берега Південного Бугу, вона прекрасно вписується в міський пейзаж. Будівля завершується трьома блискучими банями. Здаля церква нагадує групу струнких ялин, що в народному уявленні символізують поривання у височінь. Народні умільці її збудували без жодного залізного цвяха.

Центром економічних зв'язків Вінниці залишався ринок, де жваво йшла торгівля. Крім ремісничих виробів, тут продавали рогату худобу, свиней, птицю, городину, садовину, зерно, борошно, мед, віск, тютюн тощо. Навколо ринку споруджували житлові будинки, ремісничі майстерні та інші приміщення. Від Мурів у напрямі ринку і Південного Бугу йшли підземні ходи.

З розвитком економіки міста загострювалися взаємовідносини між новонароджуваною буржуазією і феодалами. Посилювалась боротьба вінницьких міщан проти старости, вони все рішучіше виступали проти позбавлення їх міських прав та вольностей. Ці протиріччя в своїх інтересах використовувала міська буржуазія. Вона часто в магістраті встановлювала вигідні їй порядки. Населення міської території було поділено на дві частини з різним правовим станом. Жителі Вінниці з передмістями підлягали магдебурзькому праву і належали до повноправних міщан, а для мешканців приміського села Тяжилова обов'язковим було панщизняне право, вони вважалися кріпаками міста. Ця друга група населення усувалася і від участі в керівних міських органах. Міська верхівка багатіїв захопила в свої руки ринок, підприємства (броварні, млини, гуральні тощо) і перетворила міські землі в свою спадкову власність. Це вело до нових класових протиріч — боротьби міської бідноти проти новонароджуваного класу буржуазії.

Після возз'єднання Правобережної України з Росією Вінниця стає центром Брацлавського намісництва, а з утворенням Подільської губернії в 1797 році — Вінницького повіту. Протягом перших років перебування у складі Росії відбулися значні зміни в юридичному статусі міста. На початку 1798 року у Вінниці введено «Городовое положение», яке мало більш прогресивний характер, ніж середньовічне магдебурзьке право. Правда, і воно забезпечувало інтереси найперше заможних верств населення. Право голосу при виборах до «Зборів міського товариства» мали лише особи, які володіли капіталом не менше 5 тис. крб. і досягли 25 років. Ці збори та загальна й шестигласна думи були органами міського самоврядування.

---

[1] В. Д. Отамановский. Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до XVIII вв., стор. 89—93.

Міським самоврядуванням керували губернське правління і губернський магістрат. Запроваджені у місті нові органи проіснували майже без змін до 70-х років XIX століття.

Основу промисловості в першій половині XIX ст. складали кустарні промисли. Серед них головне місце належало кравецьким, шевським, ковальським майстерням. У місті існувало кілька дрібних промислових підприємств. Працювала суконна мануфактура, яка спочатку мала два верстати, що обслуговували 5 вільнонайманих робітників. У 1809 році на цій мануфактурі працювало вже 47 чоловік, а ще через сім років їх було 108. Завдяки технічному вдосконаленню підприємства і внаслідок поступового посилення експлуатації робітників протягом цих же восьми років випуск продукції збільшився у 6,5 раза[1]. У 30-х роках працювала фабрика вовняних виробів[2], невеличкі кустарні майстерні виготовляли екіпажі, мило, капелюхи, сальні свічки, переробляли тютюн та іншу сільськогосподарську продукцію. На окремих підприємствах налагодили виробництво шкіри й цегли. Дальшого розвитку набула торгівля. Тут продавалися хліб, сало, м'ясо, спирт, цукор, а також продукція місцевих кустарних промислів і підприємств. Серед товарів, що привозилися з центральних районів Росії, переважали текстиль і залізо. Періодично у Вінниці влаштовувалися ярмарки. 1852 року в місті нараховувалося 136 крамниць, 2 трактири і 35 шинків. За вісім наступних років у місті відкрилося ще 54 крамниці.

Поступово розширялася територія Вінниці. Але переважна більшість будинків споруджувалася з дерева. Для покрівлі їх в основному використовували солому, дранню і дуже рідко черепицю. В 1852 році із 1427 будинків кам'яних було 23. В 1860 році у Вінниці числилось півтори тисячі будинків, проживало понад 10 тис. чоловік. З них: 6606 міщан, 804 купці, 866 ремісників. За національним складом населення розподілялося: українців і росіян — 51,7 проц., євреїв — 35,3 проц., поляків 8,4 проц. та інших 4,6 процента[3]. Значне збільшення єврейського населення йшло за рахунок його переселення з Польщі.

Розвиток освіти й культури також відбувався повільно. В 1793 році тут відновила свою роботу братська школа. У 1814 році відкрили губернську польську гімназію. Вона мала бібліотеку, ботанічний сад та кабінети. Але гімназія проіснувала недовго. У зв'язку з польським повстанням в 1831 році її закрили. Після придушення повстання офіційною мовою стає російська, якою велося все діловодство, а також навчання в школах. У 1832 році у тих же Мурах відкрили Вінницьку російську гімназію. В 1847 році її перевели до Білої Церкви.

У Вінницькій гімназії в різний час навчалися передові діячі культури. Серед них — борець проти кріпацтва С. М. Олійничук, відомий польський поет Северин Гощинський, історик і лікар Йосип-Антоній Ролле.

Крім гімназії, у Вінниці існували приватна музична школа композитора Л. Козловського, два приватні жіночі пансіони та дві початкові школи для дітей заможних міщан. У 1860 році в місті було лише 5 шкіл. Працював театр. З медичних закладів функціонувала одна лікарня на 23 ліжка. Лікування було платне і стояло на низькому рівні.

Значно швидше почала розвиватися економіка міста і набагато активізувалося громадське життя після реформи 1861 року. Важливим стимулом цього розвитку було залізничне сполучення. З 1871 року, коли закінчилось будівництво Києво-Балтської залізниці, Вінниця сполучалася з Одесою, Києвом, Москвою, Петербургом. У 1873 році відкрито рух на залізниці Козятин—Здолбуново. Цим самим Вінницю було зв'язано із західними містами України і Польщею. Водночас швидко

---

[1] Т. І. Дерев'янкін. Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Текстильне виробництво. К., 1960, стор. 104—108.

[2] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1. К., 1959, стор. 413.

[3] Вінниця. Історичний нарис, стор. 77.

збільшувалось населення міста. За останні 40 років XIX ст. воно зросло майже в три з половиною рази. Провідною галуззю промисловості міста весь час залишалася харчова. Видавали продукцію пивоварний завод, заснований у 1863 році, горілчаний завод, млин, тютюно-махорочна фабрика та інші підприємства[1]. В 1880 році закінчується будівництво чавуноливарного заводу «Молот». Це було по суті перше індустріальне підприємство міста. На ньому виробляли обладнання для цукрових і винокурних заводів, нескладні сільськогосподарські машини та знаряддя. З інших значних підприємств почали працювати насіннєвий і суперфосфатний заводи, взуттєва фабрика «Яструб».

Чимале місце в економічному житті Вінниці посідала торгівля. Крім торгівлі хлібом та іншими сільськогосподарськими продуктами, широкого розмаху набрав збут промислових товарів. За розміром товарообігу Вінниці належало перше місце в Подільській губернії. Через місто проходило близько чверті всіх товарів Поділля. В 1881 році було засновано Вінницький міський банк.

Забудова міста після реформи прискорилась, але вона, як і раніше, відбувалася безсистемно. Біля своїх будинків власники часто споруджували майстерні або крамниці, не дотримуючись якогось певного плану. Фасади будинків прикрашалися без смаку, спотвореними елементами старих стилів ренесансу й бароκко. Лише з 90-х років забудову міста почали частково планувати. Були сплановані вулиці на Замості, які являють собою прямі і широкі магістралі. Нового вигляду місту надавали адміністративні та громадські будинки. Вони здебільшого з'являлися далеко від центру. 1887 року було споруджено цілий ансамбль великих стандартних будинків — військове містечко. В 1897 році завершено будівництво психіатричної лікарні на 1200 місць. Основні корпуси лікарні побудовані з цегли. Тоді ж з'явилися перші великі будинки на центральній Поштовій вулиці (нині Леніна). В 1890 році тут виросло приміщення реальної школи, а через десять років — жіночої гімназії. Значною подією для Вінниці було спорудження приміщень культурних закладів: Народного дому (1902 р.) на Замості та міського театру (1910 р.) в центрі міста. В 1911 році на Поштовій вулиці закінчується будівництво приміщення міської думи. Однією з найоригінальніших будов того часу був готель «Савой» (нині «Україна»). Це великий п'ятиповерховий будинок, спорудження якого закінчилося 1912 року. Він був обладнаний центральним водяним опаленням та електричним ліфтом. На той час це була новинка для Вінниці[2].

На початку XX ст. постало питання про надійне сполучення центру міста з Замостям. Раніше через Південний Буг переправлялись паромом. У 1886 році було збудовано дерев'яний міст. Нові залізні мости спорудили в 1902 році через обидві протоки ріки, що омивають острів Кемпу.

З 1880 року вулиці Вінниці освітлювалися гасовими світильниками. Через тридцять років, коли Київське відділення російського товариства «Всеобщей компании электричества» спорудило в місті електростанцію, на вулицях встановлюються перші електричні ліхтарі. Електрикою обслуговували адміністративні будинки та житла багатіїв[3].

Однією з найважливіших проблем у місті залишалося постачання населення водою. В 1910 році почалося будівництво водогону, а наступного року перша його черга (кілька центральних вулиць міста) була закінчена. Єдиним засобом міського транспорту довгий час лишалися переважно фаетони. В 1912 році від центру до Замостя відкрито трамвайне сполучення. На початку XX ст. поліпшились і інші засоби зв'язку. Почала працювати телефонна станція. Дещо було зроблено і щодо впорядкування міста: забруковувались і озеленювались центральні вулиці, вимощувалися плитами або цеглою тротуари, було закладено міський парк. У 1911 році

---

[1] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 2, стор. 147.
[2] О. Бируля. Архітектурна історія Вінниці, стор. 57—59.
[3] Вінницький облдержархів, ф. 262, оп. 1, спр. 8, арк. 18.

в місті було 44 вулиці, 11 провулків, 6 майданів. Напередодні першої світової війни площа міста становила майже 4 тис. десятин.

Санітарно-гігієнічні умови та медичне обслуговування трудящих Вінниці були незадовільними. На вулицях — бруд і безладдя. 1897 року в місті на 30,5 тис. чоловік було лише 8 лікарів. У 1910 році працювало вже 16 лікарів, 19 фельдшерів, 12 акушерок, а також 4 спеціалісти щеплення віспи. Послугами лікарів могли користуватися тільки заможні верстви населення.

Поліпшення медичного обслуговування жителів міста і навколишніх сіл пов'язане з ім'ям великого російського вченого, анатома і педагога, засновника військово-польової хірургії Миколи Івановича Пирогова. В 1866 році під Вінницею біля с. Шереметки (тепер Пирогове) на садибі Вишня, придбаної ним ще в 1861 році, він звів будинок, де прожив останні п'ятнадцять років свого життя. Звідси М. І. Пирогов уважно слідкував за розвитком медичної науки, не кидав лікарської практики. Лише за півтора року, писав вчений у своїх спогадах, він здійснив у Вишні близько двохсот складних операцій (резекцій, ампутацій та ін.). Всі вони завершились успішно[1]. Пирогов брав участь у заснуванні Вінницької лікарні для психічно хворих. Він вибрав місце для її спорудження і довів, що правий берег Південного Бугу за Садками — найкращий і найздоровіший щодо клімату й гігієни куточок міста. За ініціативою М. І. Пирогова в Шереметці збудували школу. У психіатричній лікарні працювали відомі вітчизняні лікарі, які внесли значний вклад у теорію й практику психіатрії. Першим директором лікарні був В. П. Кузнецов, який доклав багато зусиль у справі розгортання й організації роботи цього великого медичного закладу. З 1897 по 1900 рік у ній молодшим ординатором працював О. І. Ющенко, згодом академік Академії наук УРСР, ім'ям якого названа тепер лікарня.

У травні 1917 року в місті відкрили другий великий лікувальний заклад — лікарню ім. М. Пирогова. Її засновником був хірург Л. І. Малиновський, ім'ям якого названа одна з міських вулиць.

З розвитком капіталізму помітні зрушення сталися в системі освіти, зростала кількість навчальних закладів. Та все ж на кінець XIX ст. переважна більшість дітей залишалася поза школою. 1899 року у Вінниці проживало 4027 дітей шкільного віку, а в школах міста вчилося всього 1179 учнів[2]. Тим часом розвиток господарства вимагав усе більшої кількості освічених людей. Не випадково громадськість міста з початку 80-х років наполегливо добивається перед урядом відкрити у Вінниці середній навчальний заклад. Лише після довгих клопотань 1890 року з Могилева до Вінниці перевели реальне училище, через 10 років у місті відкрили міністерську (державну) жіночу гімназію. В дореволюційній Вінниці функціонувало також кілька приватних навчальних закладів. Найбільшим з них була жіноча гімназія Драганової. В 1907 році почалося навчання в чоловічій гімназії[3]. Проте й ці навчальні заклади не задовольняли мінімальних потреб населення. Урядові органи змушені були створювати учительські семінарії та інститути: 1909 року у Вінницю з села Поток перевели учительську семінарію, а в липні 1912 року тут розгорнув роботу вчительський інститут[4].

Видатним явищем у культурному житті Вінниці другої половини XIX ст. була літературна й громадська діяльність класика української літератури, революційно-демократичного письменника М. М. Коцюбинського. Він народився у Вінниці 17 вересня 1864 року і проживав тут з перервами до літа 1897 року. Саме у Вінниці письменник написав «Маленький грішник», «Ціпов'яз», «Помстився», «На крилах пісні», «Для загального добра» та інші оповідання, що знаменують собою важливий етап у творчості великого майстра української прози. В березні

[1] С. Я. Штрайх. Николай Иванович Пирогов. М., 1949, стор. 152.
[2] Вінницький облдержархів, ф. 262, оп. 2, спр. 10, арк. 204.
[3] Там же, спр. 22, арк. 18—21.
[4] Там же, ф. 54, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

1888 року М. М. Коцюбинського було обрано на 4 роки гласним Вінницької міської думи.

Великий вплив на розвиток музичної культури мав славетний український композитор М. Д. Леонтович. З 1902 по 1904 рік він викладав співи у середніх навчальних закладах Вінниці. Леонтович створював хорові колективи і виявив себе невтомним організатором і популяризатором музики серед широких народних мас.

Певну роль у громадсько-політичному й культурному житті міста відіграли місцеві газети. Першою була «Винницкая газета». Почала вона виходити в 1906 році, але проіснувала всього 4 місяці. Недовговічними виявились і її наступниці «Винницкий листок» (1907 р.) та «Куранты» (1911 р.). Цікавою була газета «Винницкий голос», що почала виходити з березня 1912 року. Вона широко висвітлювала місцеве життя і займала негативну позицію щодо реакційної політики царського уряду. Але за наказом генерал-губернатора її закрили. Довше за інші (1912—1916 рр.) проіснувала газета «Юго-Западный край» — орган Вінницької міської думи.

Напередодні першої світової війни у Вінниці відкриваються кінотеатри, які належали приватним особам. У міському театрі і Народному домі часто гастролювали російські і українські театральні трупи, зрідка приїжджали сюди і польські актори.

Пам'ятник М. І. Пирогову. Вінниця. 1971 р.

Визначною подією в мистецькому житті міста був приїзд на гастролі в 1915 році корифеїв українського театру М. К. Заньковецької та П. К. Саксаганського. Уславлені актори, виступаючи з трупою Ф. Свєтлова, виконали провідні ролі у найвидатніших п'єсах І. К. Карпенка-Карого, М. Л. Кропивницького, Панаса Мирного, М. П. Старицького.

В процесі розвитку капіталізму народжувався й формувався робітничий клас. Робітники від світанку до ночі надривались у непосильній праці, одержуючи за неї від 8 до 15 крб. на місяць. За таку ж саму роботу жінкам платили 5—7 крб., а підліткам — ще менше. Значна частина заробітку йшла на штрафи, які здиралися з трудящих за кожну дрібницю. З поширенням марксистсько-ленінських ідей зростала класова свідомість пролетаріату Вінниці. Цьому значною мірою сприяла марксистська література, яка поширювалась у Вінниці[1]. Під час обшуків поліція не раз виявляла заборонену літературу, зокрема: «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, праці К. Маркса «Класова боротьба у Франції» та «Наймана праця і капітал», В. І. Леніна «До сільської бідноти» та ін.[2]. Особливе значення в справі революціонізації пролетаріату відіграла ленінська «Искра». В цій газеті за серпень 1901 року друкувалася кореспонденція з Вінниці, у якій викривалося свавілля губернатора. З 1904 року в місті активно діяла соціал-демократична організація. Її члени розповсюджували серед населення революційні листівки, закликали його до боротьби з царизмом.

На знак протесту проти кривавого злочину царизму — розстрілу мирної робітничої маніфестації перед Зимовим палацом 9 січня 1905 року — разом з трудящими країни застрайкували і робітники вінницьких підприємств. Особливо активізувалась боротьба у квітні 1905 року. Робітники механічного заводу «Молот», пивоварного, цегельного заводів та ряду інших підприємств проводили мітинги та збори, на яких обговорювали вимоги до капіталістів. 25 квітня більшість ремісників

[1] ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 530, спр. 111, арк. 152.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 301, оп. 1, спр. 816, арк. 42—46.

і прикажчиків Вінниці припинили роботу. Через три дні до них приєднались друкарі. Страйкарі вимагали збільшити заробітну плату, зменшити робочий день та поліпшити умови праці[1].

Під час Всеросійського жовтневого політичного страйку майже всі підприємства Вінниці припинили роботу. Робітники збирались на сходки, слухали виступи агітаторів про політичне становище в країні, обмінювались думками, готувались до збройної боротьби. Трудящі рішуче протестували проти царського маніфесту 17 жовтня. За почином учнів реального училища припинились заняття в усіх навчальних закладах міста. На площі біля Народного дому відбувся великий мітинг. Робітники відтіснили поліцію та солдатів 47-го полку, що прибули сюди, проникли в приміщення Народного дому, позривали з стін портрети Миколи II, розбили гіпсові бюсти царя та його родини. Після мітингу кількатисячний натовп демонстрантів під червоними прапорами, з потретами К. Маркса і М. Горького, з гаслами: «Геть самодержавство!», «Хай живуть політичні свободи!» рушив головною вулицею через міст до центру. Демонстранти співали «Марсельєзу», грав духовий оркестр. У центрі міста знову відбувся мітинг. Тільки пізно ввечері демонстранти розійшлися[2].

Революційний рух у Вінниці не вичерпувався страйковою боротьбою та демонстраціями. В грудні 1905 року у місті виникла бойова дружина, до складу якої входило близько 400 чоловік. Ця дружина мала стати ядром вінницьких повстанців. Але агентура поліції вистежила керівників дружини. 7 січня 1906 року 19 організаторів збройної боротьби було заарештовано. Потім у місті сталися нові арешти й обшуки. Поліція конфіскувала велику кількість зброї та нелегальну літературу. Слідчі органи особливо пильно стежили за братами революціонерами Степаном та Василем Пустовойтовими. Їх вони вважали найнебезпечнішими[3].

В складних умовах відступу революції Вінницька організація РСДРП стояла на чолі мас, вела серед них агітаційну та організаторську роботу. Протягом 1906 року страйкували робітники ряду підприємств Вінниці. Та умови для революційної боротьби ставали дедалі складнішими. У тому ж році поліції вдалося викрити нелегальну друкарню. Шрифт, папір та різні матеріали було конфісковано. У другій половині 1907 року поліція заарештувала близько 50 активних учасників революційного руху в місті[4].

У важкий період столипінської реакції Вінницька організація РСДРП, перебуваючи в підпіллі, продовжувала керувати революційною боротьбою. Серед робітників міста в січні 1908 року поширювалися революційні прокламації. Політичну літературу привозили з інших міст, а то й друкували у Вінниці. 30 листопада того ж року було заарештовано робітника В. Ігнатовича, що підпільно друкував листівку, яка закликала солдатів не коритися царському урядові й не виконувати офіцерських наказів[5]. Незважаючи на столипінську реакцію, у Вінниці розповсюджувалися газети Центрального Комітету РСДРП «Пролетарий» і «Социал-демократ».

Нова хвиля страйкової боротьби робітників Вінниці припадає на 1912 рік. У травні страйкували робітники кондитерської фабрики. Активно включилися в боротьбу робітники взуттєвої фабрики «Яструб». Поряд з революційною молоддю тут діяли досвідчені організатори класових виступів. Серед них виділявся А. Бєльський, за яким пильно стежили жандарми[6]. У жовтні 1913 року робітники фабрики «Яструб» знову застрайкували. Приводом до виступу стала заява адміністрації про намір звільнити робітників без виплати двотижневого утримання. Страйк три-

[1] Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі, стор. 28.
[2] Там же, стор. 51.
[3] Там же, стор. 140.
[4] Вінниця. Історичний нарис, стор. 114.
[5] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 301; оп. 1-а, спр. 897, арк. 3; ф. 419, оп. 1, спр. 5970, арк. 1—2.
[6] Там же, ф. 442, оп. 863, спр. 8, арк. 21.

вав майже тиждень, і адміністрація змушена була поступитися. В лютому 1914 року на фабриці теж припинилася робота. Робітники вимагали звільнення майстра Ф. Мажепова, який люто поводився з ними. Адміністрація спочатку чинила опір, але потім змушена була виконати вимогу взуттєвиків[1].

Активно включилися в боротьбу і робітники насіннєвого заводу. Звідси було відряджено групу агітаторів для революційної роботи в 5-му саперному батальйоні. Кілька робітників підприємства на чолі з Дмитром Рухвадзе виготовляли бомби[2]. У березні 1913 року поліція натрапила на їх слід і заарештувала чотирьох робітників. Навесні 1914 року троє робітників втекли з в'язниці, а Рухвадзе було заслано до Сибіру.

Імперіалістична війна вкрай загострила класові протиріччя. Вінницькі робітники все рішуче виступали проти несправедливої загарбницької війни, незважаючи на жорстоке переслідування. Почалися заворушення серед рядового складу Вінницького гарнізону. Цьому сприяла революційна агітація. У солдатів 15-го запасного Кримського полку 1916 року виявили прокламацію з протестом проти війни і закликом до революційної боротьби.

Коли трудящі Вінниці довідались про повалення царизму і перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції в Петрограді, у місті відбулися багатолюдні мітинги й демонстрації. Робітники підприємств обрали Вінницьку Раду робітничих депутатів. У цей же час солдати місцевого гарнізону обрали Раду солдатських депутатів. Незабаром вона об'єдналася з Радою робітничих депутатів. У другій половині березня її компетенція поширилась на все Поділля. Разом з фабрично-заводськими комітетами Рада добивається запровадження 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці та здійснення деяких інших вимог трудящих.

Однак більшість у Раді тоді займали меншовики, есери та представники інших дрібнобуржуазних партій. До того, проти революційних сил виступали органи Тимчасового уряду та українські буржуазні націоналісти. В цих умовах дуже ускладнювалась робота вінницьких більшовиків, які діяли ще розрізнено, не об'єднувалися в міську організацію. Наприкінці квітня у Вінниці створюється парторганізація, яка з перших днів свого існування, керуючись ленінськими настановами, розгорнула широку агітаційну роботу серед трудящих.[3] Більшовики часто скликали мітинги, на яких роз'яснювали політику партії щодо війни, викривали зрадницьку діяльність Тимчасового уряду. Значну увагу вони приділяли розповсюдженню більшовицьких газет «Правда», «Социал-демократ», «Голос социал-демократа» та революційних листівок.

У серпні 1917 року Вінницька більшовицька організація почала випускати газету «Борьба». Її вийшло кілька номерів. Газета роз'яснювала, що єдино правильна політика, яка відповідає інтересам народу, проводиться більшовицькою партією. Тоді ж у Вінниці була видана брошура «Більшовики про землю», в основу якої взято виступ В. І. Леніна на І Всеросійському з'їзді Рад.

Перший трамвай у Вінниці. 1912 р.

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 419, оп. 3, спр. 346, арк. 9—13.
[2] Там же, оп. 1, спр. 6701, арк. 41.
[3] Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957, стор. 350—351.

Народний дім, у якому відбувалося засідання Вінницької Ради робітничих і солдатських депутатів під час Жовтневого повстання. 1917 р.

Вінниця на той час стала місцем перебування 20-тисячного гарнізону, до складу якого входили: 15-й запасний полк, 2-а повітряна ескадра, 530-а Вятська піхотна дружина та інші військові частини. Більшовики проводили серед солдатів гарнізону агітацію і мали тут великий успіх. Солдати 15-го запасного полку активно підтримували революційні виступи трудящих. Більшовики Вінниці водночас викривали контрреволюційну діяльність меншовиків, есерів, бундівців та українських буржуазних націоналістів, вели боротьбу за витіснення їх з Рад. Проведена робота давала свої наслідки, есерівсько-меншовицькі депутати втрачали вплив на маси, робітники відкликали їх з Рад й обирали замість них більшовиків. У виконкомі Ради створилася більшовицька фракція, куди ввійшли М. П. Тарногродський, П. М. Жуков, С. Кудряшов та ін. На своєму засіданні 3 вересня Рада робітничих і солдатських депутатів уперше прийняла більшовицьку резолюцію з основних питань поточного моменту. В резолюції йшлося про конфіскацію поміщицької землі, в ній закликалися трудящі до боротьби з контрреволюцією. Під керівництвом міської партійної організації робітники Вінниці готувалися до збройного повстання. Виконком Вінницької Ради схвалює рішення сформувати червоногвардійський загін[1]. 23 жовтня у місті створюється ревком.

Щоб придушити революційний рух, штаб Південно-Західного фронту направив у Вінницю каральний загін. Як тільки карателі прибули до міста, вони насамперед вирішили захопити склади зі зброєю. Але революційні солдати 15-го полку не дозволили цього зробити. Рада робітничих і солдатських депутатів винесла рішення обеззброїти каральний загін і заарештувати помічника комісара Південно-Західного фронту меншовика П. Костіцина. Останньому вдалося втекти з міста.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді була поштовхом до рішучої боротьби трудящих Вінниці. Становище в місті стало дуже напруженим. 26 і 27 жовтня сюди з Південно-Західного фронту перекидаються значні контрреволюційні сили. 28 жовтня війська оточили Народний дім, де в цей час відбувалось засідання Ради, і зажадали повної капітуляції. Тоді ревком дав наказ революційним солдатам і робітникам виступити проти карателів. На вулицях міста почався запеклий бій[2]. Повстанці весь час чекали допомоги з Жмеринки від революційних солдатів 2-го гвардійського корпусу. Але допомога гвардійців запізнилася. Повсталі робітники й солдати змушені були відступити за межі міста. Частину революційних бійців було заарештовано.

Дізнавшись про повстання в Києві та виступ солдатів у Жмеринці, 2 листопада контрреволюційні війська спішно залишили Вінницю. До міста ввійшли частини 2-го гвардійського корпусу та вінницькі повстанці. Зразу відновила свою діяльність Рада. Вінниця була одним з перших міст на Україні, де робітники й солдати піднялись зі зброєю в руках на боротьбу проти буржуазного Тимчасового уряду.

Джон Рід у своїй книзі «10 днів, що потрясли світ», високо оціненій В. І. Леніним, писав: «З найвіддаленіших кінців неосяжної Росії, якою прокотилася хвиля запеклих вуличних боїв, звістка про розгром Керенського озвалася громовою

[1] Журн. «Архів Радянської України», 1933, № 7—8, стор. 60—61.
[2] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 160.

луною пролетарської перемоги: Казань, Саратов, Новгород, Вінниця, де вулиці залиті кров'ю»[1].

Проте закріпити революційні здобутки трудящим Вінниці не вдалося. Контрреволюційні війська Центральної ради в середині листопада встановили в місті свою владу. Народні маси не припиняли боротьби проти контрреволюційних сил. 20 листопада більшовики скликали багатолюдний мітинг робітників і солдатів. Учасники мітингу в своїй резолюції писали: «Ми, робітники і солдати, що боролись тут, у Вінниці, за владу пролетаріату, вітаємо уряд робітників, солдатів і селян — Раду Народних Комісарів та обіцяємо підтримувати його всіма силами, не шкодуючи життя...»[2]

Разом з усім народом України трудящі Вінниці виступили з вимогою скликати Всеукраїнський з'їзд Рад. На цей з'їзд вони послали своїх представників. Одностайно з усіма делегатами вони голосували за встановлення Радянської влади на Україні.

Для керівництва революційною боротьбою у Вінниці більшовицька організація створила військово-революційний штаб. Цей штаб встановив тісний зв'язок з революційними військами 2-го гвардійського корпусу, які ввечері 9 січня 1918 року ввійшли у Вінницю. 17 січня в Білому залі міської управи під головуванням більшовика А. В. Іванова відбулось засідання Вінницької Ради разом з представниками підприємств і військових частин. На цьому ж засіданні обрали новий склад виконавчого комітету Ради робітничих і солдатських депутатів.

Міська дума, що в основному складалася з представників буржуазії, відмовилася визнати нову владу. Тоді Вінницька Рада ухвалила розпустити думу, що й було зроблено 23 січня, а членів міської управи заарештували за саботаж[3].

Вінницька Рада робітничих і солдатських депутатів розмістилася в будинку окружного суду і зразу ж розгорнула роботу. Вона встановлює робітничий контроль на підприємствах, налагоджує міське господарство, допомагає зміцнювати Радянську владу в інших містах і селах Поділля. Для підтримання революційного порядку в місті сформували загін Червоної гвардії. Буржуазію обклали контрибуцією. Важливу роль у розгортанні масово-політичної роботи відіграла газета «Набат», що почала виходити у Вінниці 26 січня 1918 року. На її сторінках друкувалися промови В. І. Леніна, постанови Радянського уряду, місцеві матеріали.

Мирне будівництво тривало недовго. На початку березня 1918 року Вінницю загарбали австро-німецькі окупаційні війська. Окупанти жорстоко розправлялись з робітниками, грабували народне добро. Про їх звірства на Поділлі газета «Правда» писала: «Як правило, німецькі батальйони, виїжджаючи в повіт або містечко, вводять стан облоги, встановлюють на всіх висотах кулемети з посиленими караулами і оголошують, щоб за дві години була здана вся зброя, причому на основі того, що мешканцями не здана ніби-то вся зброя, проводять поголовні обшуки, які супроводжуються побоями без різниці статі і віку та арештом багатьох. Заарештованих б'ють кожен день кілька разів палицями... Після цього відсилають у Вінницю, в головний штаб. Тут розстрілюють, засуджують до каторги»[4].

Трудящі міста активно боролися проти окупантів та їх поплічників. Вінницька більшовицька організація відкрила підпільну друкарню, де випускала листівки. У липні застрайкували залізничники Вінниці. Рух поїздів через станцію був повністю припинений.

Під ударами Червоної Армії і повсталого українського народу восени 1918 року австро-німецькі війська почали відступати з України, але на зміну окупантам прийшла Директорія. Після безславної поразки в Києві вона отаборилася у Він-

---

[1] Джон Рід. 10 днів, що потрясли світ. К., 1958, стор. 201.
[2] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 188.
[3] Там же, стор. 263.
[4] Газ. «Правда», 30 червня 1918 р.

ниці. Тут буржуазно-націоналістичні запроданці чинили масові арешти, грабували населення. У ніч з 14 на 15 лютого 1919 року проти петлюрівців розпочалося повстання. Але заарештувавши перед початком бойових дій керівників виступу, Директорія придушила це повстання. Однак воно відіграло значну роль у боротьбі за Радянську владу на Україні.

Несподіваним ударом для петлюрівців був нестримний наступ Богунського й Таращанського полків на Вінницю. 18 березня 1919 року вони оволоділи містом. До рук радянських військ потрапили великі трофеї, зокрема кілька ешелонів зі зброєю і спорядженням. Самому голові Директорії Петлюрі ледве вдалося втекти з Вінниці. Того ж дня в місті відбувся багатолюдний мітинг, на якому виступав М. О. Щорс. Було створено міський ревком. Незабаром він реорганізувався у Подільський військово-революційний комітет.

Користуючись тим, що основні сили Червоної Армії були кинуті проти Денікіна, петлюрівці влітку 1919 року знову перейшли в наступ і 15 серпня захопили Вінницю. В жовтні денікінці відтіснили петлюрівські військові частини з Вінниці і встановили свій контроль над містом.

В умовах петлюрівської, а потім денікінської окупації у Вінниці революційною боротьбою керував Подільський підпільний губком партії. Він мав зв'язок з Зафронтбюро ЦК КП(б)У, звідки одержував більшовицьку літературу. Під ударами Червоної Армії контрреволюційні війська 3 січня 1920 року залишили Вінницю. Відновилося мирне життя. 1 лютого трудящі організували в місті суботник. Робітники й службовці розчищали шляхи, вантажили вагони.

Але й цього разу перепочинок, відвойований Червоною Армією, тривав недовго. Весною 1920 року буржуазно-поміщицька Польща почала широкий наступ на радянську республіку. Польським інтервентам допомагали петлюрівські банди, які діяли в тилу Червоної Армії.

До армії мобілізували комуністів Київської, Волинської та Подільської губерній[1]. Взялися за зброю комуністи й комсомольці Вінниці. Відступаючи, радянські війська вели запеклі оборонні бої, а 28 квітня змушені були залишити Вінницю. З польськими окупантами й петлюрівцями поверталися поміщики й капіталісти.

Однак довго хазяйнувати інтервентам і петлюрівцям не довелося. Червона Армія перейшла в рішучий контрнаступ. Уже 19 червня 1920 року вона вибила ворога з Вінниці і переможно продовжувала наступ[2]. У боях за визволення міста особливо відзначилась 8-а дивізія Червоного козацтва під командуванням В. М. Примакова. Трудящі з великою радістю зустріли своїх визволителів — воїнів Червоної Армії.

Швидко відновили свою діяльність органи Радянської влади, партійні, комсомольські та профспілкові організації. Трудящі енергійно відбудовували народне господарство, наводили порядок у місті. Масового характеру набирали суботники. Коли вони відбувалися, вінничани заготовляли паливо для шкіл та лікарень, очищали територію станції від завалів і брухту.

Під час громадянської війни і на початку відбудовного періоду Вінниця відігравала важливу роль як центр Подільської губернії. Тут перебували губернські партійні і радянські органи та громадські організації, у липні 1921 року відбувся перший з'їзд Рад Поділля.

В листопаді 1921 року вперше після громадянської війни була обрана Вінницька міська Рада робітничих і червоноармійських депутатів. Вона здійснювала керівництво господарським і культурним життям міста.

Зразу після закінчення громадянської війни головна увага зосереджувалась на відбудові промислових підприємств. У 1921 році відновила роботу взуттєва

---

[1] М. Супруненко. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—1920 рр.). К., 1951, стор. 279.

[2] Газ. «Красная звезда», 12 червня 1935 р.

фабрика. В цей час стають до ладу чавуноливарний, цвяховий, олійний, миловарний, цегельні заводи та інші підприємства. Вже наступного року вінничани добиваються великих досягнень. Почав випускати продукцію суперфосфатний завод, у відбудові якого поряд з робітниками брали участь селяни навколишніх сіл. Відродивши завод, робітники й службовці підприємства надіслали вітальну телеграму В. І. Леніну, в якій заявили, що вони «щасливі вітати свого улюбленого вождя з новою перемогою на трудовому фронті»[1].

Починаючи з 1923 року, відбудова фабрик і заводів Вінниці значно прискорилась. Незабаром ряд підприємств міста перевершили довоєнний рівень випуску промислової продукції. Суперфосфатний завод вдвоє збільшив виробництво мінеральних добрив, цегельні заводи — майже в 6 раз, чавуноливарний — в 4 рази[2].

Одночасно з відбудовою підприємств значна увага приділялась поліпшенню міського господарства. Найгострішою проблемою того часу було забезпечення трудящих житлом. Переважна частина пролетаріату до революції мешкала в бараках, підвалах та землянках. Незважаючи на те, що населення міста за роки громадянської війни зменшилось майже до 38 тисяч, потреба в житлах була дуже гострою. Радянські органи націоналізували будинки колишніх капіталістів, купців і передали їх під житло населенню. Але значна частина приміщень була занедбаною, довелося їх ремонтувати. Однак повністю задовольнити потреби трудящих не змогли. Тому поряд з відбудовою зруйнованого житлового фонду розгорталось спорудження нових будинків.

Погано забезпечувалися потреби в електропостачанні. Електростанція давала струм лише для трамвайного руху, освітлення центральних кварталів та для деяких підприємств. І хоч у 1924 році закінчилось будівництво Сабарівської гідростанції на Південному Бузі, гостра нестача електроенергії у Вінниці і далі відчувалася.

Були занедбані водогінна і каналізаційна мережі міста. Це було однією з причин поширення інфекційних хвороб. Місцеві органи Радянської влади вжили заходів, щоб якнайшвидше відремонтувати й удосконалити водогінну систему. Разом з тим водогін прокладався на тих вулицях, де раніше його не було. В грудні 1921 року відновлено міський трамвайний рух. Вагонний парк тоді складався з 11 моторних вагонів та 3-х вантажних платформ. Між Вінницею та іншими містами курсували автобуси. Ремонтувалися вулиці, поліпшувалось зелене господарство. Це були перші кроки в справі впорядкування Вінниці, ширшого розмаху вони набрали в наступних роках.

Трудящі Вінниці за перші роки Радянської влади досягли значних успіхів у культурному будівництві та в галузі охорони здоров'я. Були не лише відновлені всі дореволюційні лікувальні заклади, а й відкриті нові. Розширила діяльність лікарня ім. М. І. Пирогова. Вона стала базою для фельдшерсько-акушерської школи та фармацевтичного технікуму, які розпочали заняття у вересні 1921 року. На загальних зборах медичних працівників та студентів було прийнято рішення про відкриття у Вінниці вищої медичної школи. Незабаром у місті почав працювати протитуберкульозний диспансер. На підприємствах створювались медпункти, гуртки першої медичної допомоги.

Піклуванням у Вінниці були оточені діти, які в роки імперіалістичної та громадянської воєн втратили батьків і зазнали багато лиха. В січні 1921 року, під час проведення «Тижня захисту дітей», у місті організували 5 дитячих будинків[3]. Невдовзі у них виховувалося близько 700 дітей.

Щоб прискорити розвиток освіти у Вінниці, місцеві органи Радянської влади потурбувалися своєчасно відремонтувати всі шкільні приміщення, забезпечити

---

[1] Газ. «Известия» (Вінниця), 18 жовтня 1922 р.
[2] И. А. Ерофеев. Винница, стор. 51.
[3] Культурне будівництво на Вінниччині в роки Радянської влади. Вінниця, 1959, стор. 7.

учнів підручниками й шкільним приладдям. Для підготовки вчительських кадрів у 1920 році було відкрито інститут народної освіти. На кінець відбудовного періоду в місті працювало 14 загальноосвітніх шкіл.

Робилися значні кроки щодо ліквідації неписьменності серед дорослого населення. У 20 школах міста навчалось близько 700 неписьменних і малописьменних. До активної участі у цій важливій справі залучалися вчителі, студенти, працівники культосвітніх закладів.

В ці роки розгорталась мережа професійної освіти. В місті створюються короткотермінові курси для підвищення кваліфікації робітників і службовців за різним фахом, а також курси для підготовки до вузів. У 1924 році відкрилися вечірні трирічні робітничі курси. Успішно працювали робітничий університет на 450 чоловік, 14 профшкіл та 4 технікуми.

Одним з вогнищ культури став драматичний театр ім. І. Франка, який зародився у Вінниці на початку 1920 року і працював тут до 1923 року. Його заснували корифеї українського театру А. М. Бучма, Г. П. Юра, М. М. Крушельницький, О. М. Ватуля. В цей час функціонував ще один український театральний колектив, у складі якого виступала талановита співачка М. І. Литвиненко-Вольгемут. Артисти давали вистави й концерти у робітничих і сільських клубах, військових частинах. Зібрані від вистав кошти часто передавалися у фонд допомоги населенню Самарської та інших губерній Росії, що терпіли від голоду[1].

У 1919—1921 роках у місті успішно виступав хор, диригентом якого був український композитор Г. М. Давидовський. Як пристрасний любитель мистецтва, він полум'яно пропагував українську народну пісню. У Вінниці композитор написав оперу «Перемога пісні» та ряд інших чудових творів. У 1925 році І. А. Савченко, згодом відомий радянський кінорежисер, заснував у Вінниці аматорський театр «Червоний галстук».

Значними пропагандистами культури були Народна консерваторія (з 1921 року), відділення музичного товариства й хорова капела ім. М. Леонтовича. За три роки капела дала 85 концертів.

Через клуби, художні самодіяльні гуртки до культурного життя широко залучалася робітнича молодь. 1921 року у Вінниці відкрили Центральний показовий робітничий клуб. При ньому працювали театральна, літературна, хорова студії та студія живопису. 1924 року в місті нараховувався 21 клуб. Громадськість увічнювала пам'ять видатних українських і російських діячів культури. Дбайливо зберігалася садиба М. М. Коцюбинського, де в 1927 році було відкрито літературно-меморіальний музей письменника.

В 20-х роках у Вінниці створюється кабінет вивчення Поділля, який очолював вчений В. Д. Отамановський. Кабінет видавав краєзнавчі праці — «1905 рік на Поділлі» та інші.

В побудові нового радянського життя важлива роль належала місцевій партійній пресі. З січня 1920 року у Вінниці виходила газета «Вісті». Через рік вона друкувалася під назвою «Подольский пролетарий», а ще через два роки перейменовується на «Рабоче-крестьянскую газету». В 1921 році виходила газета «Червона молодь», а з березня 1922 року — «Молодий незаможник». З квітня 1924 року випускається губернська газета «Червоний край». Друкувалися у Вінниці також журнали «Наша кузница», «Пролетарська освіта». В 1928—1930 рр. видавалась «Робітнича газета», а в 1930—1932 рр.— «Ленінський шлях».

Успішно розгортала свою роботу Вінницька міська комсомольська організація. Комсомольці відкрили свій клуб, при якому працювали хоровий, драматичний та інші гуртки, а також школа політграмоти. У клубі часто влаштовувалися мітинги й збори, на які сходилося багато робітничої молоді. Губернське бюро комсомолу видавало газету «Молодий більшовик». Грандіозною демонстрацією молоді

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-545, оп. 1, спр.1 , арк. 87, 93; спр.2, арк. 8, 35.

міста відзначено Міжнародний юнацький день у вересні 1923 року. Всенародний рух за створення радянського повітряного флоту захопив комсомольців міста. Юнаки й дівчата активно збирали кошти на будівництво літаків «Червона Вінниця» і «Комсомолець України». У 1923 році до Вінниці прибули Г. І. Котовський і В. М. Примаков. Вони щиро подякували комсомольцям і молоді міста за допомогу Червоній Армії.

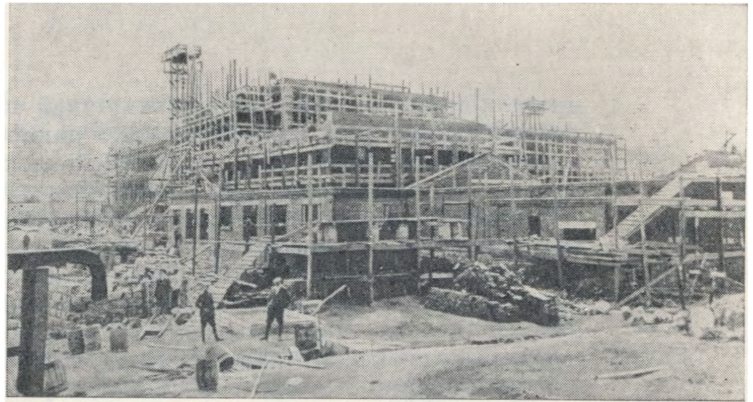

Будівництво нового цеху на Вінницькому суперфосфатному заводі. 1930 р.

Радість трудових успіхів радянських людей була затьмарена смертю В. І. Леніна. Міська конференція профспілок, висловлюючи скорботу, у своїй резолюції записала: «Пролетаріат ще не знав втрати, подібної до тієї, якої зазнав світовий пролетарський рух з передчасною смертю великого стратега Володимира Ілліча. Почуття й свідомість робітників не миряться і не можуть миритися з думкою про те, що Ілліча фізично немає серед нас. Перенесемо ж любов на спадщину Леніна, на Компартію і поклянемось під прапором партії проводити великі заповіти ленінізму»[1].

Присягаючи на вірність ідеям великого Леніна, кращі люди Вінниці подавали заяви про вступ до партії. «Ми усвідомили,— писали робітники взуттєвої фабрики «Яструб»,— що Комуністична партія є єдиним і вірним захисником робітників і селян. Ми бажаємо разом з вами в рядах партії продовжувати шлях, який вказав нам дорогий учитель Ленін»[2]. Робітники суперфосфатного заводу гаряче схвалювали «тверду та витриману лінію завершення соціалістичного будівництва»[3].

Згуртувавшись навколо міської партійної організації, трудящі Вінниці продовжували самовіддану боротьбу за дальший розвиток народного господарства. В цей час починається реконструкція підприємств, зокрема проводились великі роботи на суперфосфатному заводі ім. Свердлова, на заводі «Молот». Зростає виробнича потужність цвяхового заводу, стає до ладу лісотарний завод, збільшує випуск продукції меблева фабрика, розширюють видобуток граніту кам'яні кар'єри[4]. З 1928 року в місті починає працювати центральна універсальна майстерня для ремонту сільськогосподарських машин, згодом обладнуються пересувні майстерні. В 1927 році відкривається державна швейна фабрика. Зростає обсяг виробництва і на інших підприємствах. Після відбудови знову запрацював єдиний у країні завод насіння цукрових буряків.

За перші довоєнні п'ятирічки промисловість міста набрала ще більших темпів розвитку. До діючих підприємств приєдналися плодозавод, кондитерська фабрика, сірчанокислотний цех суперфосфатного заводу. Урізноманітнювалась промислова продукція. Суперфосфатний завод одним з перших у країні освоїв виробництво суперфосфату стандартної якості з хібінських апатитів, збільшився обсяг виробництва сірчаної кислоти. На базі заводу «Молот» і машинно-тракторної майстерні створюється моторемонтний завод, де вже працювало 500 робітників. Великим підприємством став м'ясокомбінат, обладнаний за останнім словом тогочасної техніки. Він виріс на пустирі, неподалік залізничного вокзалу. Серед підприємств легкої промисловості виділялася швейна фабрика ім. Володарського, на якій в кінці першої п'ятирічки працювало понад півтори тисячі робітників. Колектив

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-528, оп. 1, спр. 483, арк. 13.
[2] Вінниця. Історичний нарис, стор. 189.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 29, оп. 1, спр. 13, арк. 87.
[4] Вінницький облдержархів, ф. Р-151, оп. 1, спр. 67, арк. 9.

цього підприємства виконав п'ятирічний план за 2,5 роки. Швидко відбулася реконструкція двох кондитерських, макаронної, меблевої, трикотажної фабрик, млина № 15. Обсяг валової продукції міських підприємств в останньому році п'ятирічки у 12 разів перевищував рівень випуску продукції 1913 року[1].

Виконуючи завдання соціалістичної індустріалізації, трудящі Вінниці водночас дбали і про соціалістичну перебудову села. Для трудового селянства вони не тільки виготовляли різноманітне сільськогосподарське знаряддя, а надсилали туди кращих виробничників для організації колективної праці, проведення політмасової роботи. Лише весною 1930 року на період посівної кампанії в села було направлено 246 робітничих бригад у складі 1110 чоловік.

Коли Вінниця стала обласним центром, то це посилило адміністративні, економічні й культурні зв'язки міста з периферійними населеними пунктами. У Вінниці почали виходити обласні газети «Більшовицька правда» та «Молодий більшовик».

У цей час значними темпами зростає продуктивність праці, широкого розмаху набирає рух ударників і особливо стахановський рух. На вінницьких заводах і фабриках створюються ударні бригади. Під кінець 1935 року на 27 підприємствах працювало 930 стахановців, а вже через рік їх стало 2371. Першими стахановцями у Вінниці були робітники А. П. Худа з взуттєвої фабрики, Л. Ф. Гуцалюк з суперфосфатного заводу, П. М. Твердохлібов з м'ясокомбінату, П. С. Самойленко з швейної фабрики, А. Ф. Тринос з трамвайного депо. І не тільки окремі робітники, а й цілі цехи перевиконували виробничі завдання. У третьому році другої п'ятирічки випуск валової продукції міських підприємств у 15 разів перевищив довоєнний рівень.

Новий трудовий ентузіазм серед вінницьких робітників викликала підготовка до Надзвичайного VIII з'їзду Рад СРСР. На багатьох підприємствах міста відбулися багатолюдні мітинги, учасники яких гаряче схвалили проект нової Конституції СРСР. Колективи ряду підприємств достроково виконали плани другої п'ятирічки. До відкриття з'їзду лише моторемонтний завод дав надпланової продукції на один мільйон карбованців. 15 листопада 1936 року колектив м'ясокомбінату рапортував про виконання плану другої п'ятирічки.

За прикладом машинобудівників Свердловська й Харкова на підприємствах Вінниці з'явилися багатоверстатники. Новатор моторемонтного заводу Погребнюк, працюючи на двох верстатах, у вересні 1939 року виконав завдання на 1075 проц., а пізніше він домігся виконання змінної норми на 3081 проц. На фабриках і заводах почав ширитись рух за оволодіння суміжними виробничими професіями, розвиваються раціоналізаторство та винахідництво.

Поряд з старими реконструйованими підприємствами у місті виникали нові виробничі об'єкти: взуттєва фабрика індивідуального пошиття, вощильний завод та ін. Підвищувався рівень технічного обладнання фабрик і заводів. У 1940 році у Вінниці працювало 50 промислових підприємств. Набагато зросла їх виробнича потужність. До революції взуттєва фабрика «Яструб» виготовляла лише 50—70 пар взуття на добу, а в 1940 році — 2400 пар.

Продукція вінницьких підприємств мала не тільки місцеве, а й союзне значення. До них в першу чергу належав суперфосфатний завод, який 1940 року давав у 9 разів більше продукції, ніж вироблялось її до Великої Жовтневої соціалістичної революції. М'ясокомбінат, швейна, взуттєва й кондитерська фабрики та деякі інші підприємства Вінниці свою продукцію постачали багатьом індустріальним центрам країни і навіть виробляли її для експорту. Разом з розвитком промисловості збільшувалася кількість робітників. Якщо в 1913 році у місті їх було 1,3 тис. чоловік, то в 1940 році — понад 10 тис. чоловік[2].

---

[1] Вінниця. Історичний нарис, стор. 212.

[2] Там же, стор. 219.

Поступово розширювались масштаби житлового будівництва. Почали з'являтися 3—5-поверхові будинки на багатьох вулицях. Вінниця ставала сучасним соціалістичним містом. Напередодні Великої Вітчизняної війни тут було 6002 житлові будинки, проживало близько 100 тис. чоловік[1].

Місцеві органи приділяли багато уваги задоволенню потреб міста в електроенергії. У 1934 році була побудована паротурбінна електростанція, яка значно зміцнила енергетичне господарство міста. Виробництво електроенергії в останньому передвоєнному році досягло 26,2 млн. кіловат-годин. Але для зростаючих потреб населення електроенергії не вистачало.

Одним з невідкладних завдань було докорінне поліпшення водопостачання, бо потреби жителів у фільтрованій воді задовольнялися погано. В 1940 році здано в експлуатацію новий водогін. Довжина водогінної мережі досягла 57,5 км. Проблема постачання населення доброякісною водою була розв'язана.

З 1932 року почалась реконструкція трамвайного господарства — споруджуються нові лінії, поповнюється вагонний парк. Це забезпечило перевезення понад 10 млн. чоловік на рік. До послуг населення стали легкові та вантажні таксі. В жовтні 1940 року здано в експлуатацію новий залізничний вокзал.

У зв'язку з розвитком міста виникали нові вулиці, площі. Довжина міських вулиць у 1941 році перевищила 113 км. Капітально були відремонтовані вулиці Котовського, Дзержинського, Першотравнева, Ворошилова, Пирогова. Змінила своє обличчя центральна магістраль Вінниці — вулиця Леніна. Вона була значно розширена і заново замощена. Поліпшувалось вуличне освітлення. В ці роки місто покривалося зеленим убранням. На місці саду, що до революції належав царському генералу, виріс міський парк культури і відпочинку, якому присвоєно ім'я Максима Горького. У парку працювали 2 кінотеатри, естрада, читальні, танцювальні майданчики. В різних районах міста виникали нові сквери. В 1940 році міські зелені насадження становили 203,2 гектара.

Дедалі поліпшувалась організація радянської торгівлі. Ще в роки першої п'ятирічки торгівля у місті проводилася головним чином органами споживчої кооперації. Розвивалася також колгоспна торгівля. В 1936 році торговельна мережа міста поповнюється державними спеціалізованими магазинами для продажу населенню м'ясних, рибних, овочевих, молочних та інших продуктів, що сприяло дальшому збільшенню обсягу роздрібного товарообігу. Питома вага державної торгівлі набирала все більших розмірів.

Органи Радянської влади весь час дбали про охорону здоров'я трудящих. У місті зростала мережа лікувальних закладів, збільшувалась кількість медичних працівників. З 1934 року у Вінниці почала працювати інфекційна лікарня, згодом закінчилось будівництво двох пологових будинків. Напередодні Великої Вітчизняної війни у місті функціонувало 10 лікарень на 2,5 тис. ліжок, 2 пологові будинки, 6 поліклінік, 3 водолікарні, протитуберкульозний диспансер та інші лікувальні заклади. На підприємствах працювали медпункти. В порівнянні з 1913 роком кількість лікарняних ліжок збільшилась у місті майже в 40 разів. На початок 1941 року в місті працювало 327 лікарів — майже в 15 разів більше, ніж у 1913 році.

Серйозна увага приділялася народній освіті. Міська Рада дбала, щоб усіх дітей охопити школою, щоб не було неписьменних серед населення. На кінець другої п'ятирічки неписьменність у Вінниці в основному ліквідували. Перед війною в 26 міських школах навчалося 12 655 дітей. Популярністю користувалася дитяча музична студія. Щоб задовольнити зростаючі потреби учнівської молоді, її перетворили на музичну школу. Велику допомогу школам у навчально-виховній роботі надавав міський палац піонерів, відкритий у 1935 році. 62 юннати палацу брали участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці. У місті працювали дитяча технічна

[1] Вінниця. Історичний нарис, стор. 220—221.

та туристсько-екскурсійна станції, будинок художнього виховання, спортивні товариства.

Педагогічні кадри все більше поповнював Вінницький інститут соціального виховання, відкритий у 1930 році, який через три роки був реорганізований у педагогічний інститут. У ньому навчалося близько 2,5 тис. студентів.

Вінниця стала одним з центрів підготовки фахівців у галузі охорони здоров'я. В 1932 році тут організовано філіал заочного медичного інституту, а через рік відкрито стаціонарний медичний інститут. Для нього споруджувався великий корпус. На кінець 1940 року в інституті навчалося близько 1800 студентів. До війни він підготував 990 лікарів. Зважаючи на потребу в медичних працівниках середньої ланки, у Вінниці ще в 1929 році створили медичний, а в 1932 році — психоневрологічний технікуми. Після реорганізації вони злилися в середню фельдшерсько-акушерську школу. В місті відкрилася зуболікарська школа. Розширювались масштаби підготовки фельдшерів, зубних лікарів та інших медпрацівників. Тільки за передвоєнне десятиріччя середню медичну освіту у місті здобули близько двох тисяч чоловік.

З 1930 року у Вінниці почалися заняття в технікумі комунального будівництва. На базі профшколи створено індустріальний технікум. Останній пізніше реорганізовано на енерготехнікум. В 1935 році плодоовочевий технікум перетворено на технікум радянської торгівлі. Працювала також вища комуністична сільськогосподарська школа. В роки третьої п'ятирічки вона стала сільськогосподарським технікумом. З 1939 року розпочалися заняття у вечірній консерваторії. За період довоєнних п'ятирічок середні спеціальні навчальні заклади міста закінчили близько 10 тис. чоловік.

Підготовку спеціалістів у вузах і технікумах здійснювала велика група професорів і викладачів. Справжніми фахівцями цієї справи стали: ректор вищої сільськогосподарської комуністичної школи К. Д. Топорков, директор désінституту Я. К. Литвинов, професори медичного інституту Б. С. Шкляр, М. М. Болярський та інші.

У місті працювало 53 бібліотеки з книжковим фондом понад 600 тис. примірників. Справжнім центром пропаганди політичних і наукових знань стала обласна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва, для якої збудували спеціальне приміщення по вулиці Леніна.

В культурному житті населення міста важливу роль відіграли кінотеатри, музеї, клуби, радіо. Популярним став будинок Червоної Армії, відкритий наприкінці 1925 року. Він обслуговував не лише військові частини, а й цивільне населення. Його роботі пильну увагу приділяв визначний радянський військовий діяч, командир 17-го стрілецького корпусу Я. Ф. Фабриціус, що близько трьох років проживав у Вінниці. Свого командира любили й поважали бійці. Вони обрали його почесним червоноармійцем. Про високий авторитет та повагу трудящих міста до Яна Фабриціуса свідчить те, що його неодноразово обирали до складу республіканських та місцевих партійних і радянських органів[1].

Успішно розгортав роботу міський радіовузол, зростала кількість радіоточок. Перед війною їх було 11 тисяч. З 1933 року функціонує вінницька радіостанція. Перший звуковий кінотеатр відкрили в 1931 році. Кінокартини демонструвалися також у робітничих клубах, навчальних закладах.

Серед культурних закладів міста відзначалися обласний краєзнавчий та літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського. Вони з року в рік збагачувалися новими експонатами, цінними документальними матеріалами. 1934 року в краєзнавчому музеї було зібрано понад 12 тисяч експонатів. Екскурсанти мали змогу оглянути художні роботи О. А. Кіпренського, І. К. Айвазовського, І. М. Крам-

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-151, оп. 1, спр. 126, арк. 1, 4; ф. Р-254, оп. 1, спр. 135, арк. 19.

ського, В. А. Тропініна, експонати про далеке минуле Поділля й сучасне соціалістичне будівництво на Вінниччині.

Для культурного обслуговування населення з 1932 року у Вінниці на постійну роботу залишено оперну студію, яка гастролювала по Україні. Її колектив ставив опери вітчизняних і зарубіжних композиторів. На опері М. І. Глінки «Іван Сусанін», зокрема, побували майже всі колгоспники Вінницького району. Зростали культурні запити трудящих, тому постало питання — відкрити у Вінниці ще один театр. З січня 1941 року почали діяти музично-драматичний та ляльковий театри.

Вінничани із захопленням зустрічали виступи приїжджих артистів — Оксани Петрусенко, Давида Ойстраха, учасників драматичної студії М. К. Садовського, Державного ансамблю народного танцю СРСР під керівництвом І. О. Мойсеєва та інших творчих колективів. На запрошення вінничан у місті виступали російські і українські радянські письменники. Двічі сюди приїздив В. В. Маяковський (у 1924 і 1928 рр.). Зі сцени міського театру він читав свої твори. У жовтні 1935 року в першій школі ім. Коцюбинського відбулася зустріч учнів старших класів з письменником М. П. Трублаїні. Перед громадськістю виступали П. Г. Тичина, В. М. Сосюра, О. Є. Корнійчук, І. Л. Ле, І. К. Микитенко, М. Т. Рильський, О. І. Копиленко, О. І. Безименський та ін. Культурне життя міста з роками ставало повнокровнішим і багатшим.

Коли німецькі фашисти віроломно напали на Радянський Союз, того ж дня відбулось засідання Вінницького міськкому КП(б)У, на якому були визначені конкретні завдання міської парторганізації в умовах війни. На підприємствах і в установах міста проходили мітинги робітників, інженерно-технічних працівників та службовців. Трудящі одностайно заявили, що вони всі сили віддадуть на захист Радянської Батьківщини.

Організовано проходила в місті мобілізація до лав Червоної Армії. Сотні робітників, службовців та інженерно-технічних працівників добровільно пішли на фронт. Для боротьби з диверсантами та охорони промислових підприємств був сформований винищувальний батальйон, який нараховував 300 чоловік. Тисячі жителів міста брали участь у спорудженні укріплень, несли службу в загонах протиповітряної оборони. А коли над містом нависла загроза ворожої окупації, евакуювали на схід основні підприємства, навчальні заклади. Партійні і комсомольські організації підбирали людей для підпільної і партизанської боротьби, готували бази і явочні квартири.

На початку липня 1941 року перша танкова група і 6-а німецька армія прорвали оборону радянських військ на північ від Вінниці і значно просунулись у напрямку Києва. Щоб уникнути оточення, радянські війська дістали наказ відступити. 19 липня останні частини Червоної Армії залишили Вінницю.

Фашисти у Вінниці творили нечувані злочини. Вони без суду розстрілювали людей, грабували мирне населення. У своєму наказі начальник вінницької жандармерії зазначав, що жандармські пости мають право страчувати на свій розсуд, без усякого дозволу[1]. В місті окупанти створили два табори військовополонених. Тут було знищено 12 тисяч чоловік[2]. 19 вересня 1941 року гітлерівці провели масову облаву на мирних жителів. Усіх схоплених, близько 10 тис. чоловік, було розстріляно. Другу облаву вони вчинили у квітні 1942 року. Окупанти схопили і по-звірячому розстріляли ще 15 тисяч радянських громадян[3]. Гітлерівці знищували навіть хворих. Вони заморили голодом і отруїли понад 700 хворих, що лікувались у Вінницькій психоневрологічній лікарні, а приміщення перетворили в офіцер-

---

[1] Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944 гг.). М., 1963, стор. 106.

[2] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 13, спр. 96, арк. 17—18.

[3] Там же, стор. 16.

І. В. Бевз — Герой Радянського Союзу, організатор підпілля у Вінниці. Фото 1941 р.

ський клуб[1]. За час свого «хазяйнування» гітлерівські головорізи лише у Вінниці знищили близько 42 тис. чоловік мирного населення і вигнали на каторжні роботи 13 400 чоловік.[2]

Безмежна любов радянських людей до своєї соціалістичної Батьківщини, глибока їх ненависть до гітлерівських поневолювачів надихали патріотів на священну визвольну боротьбу. У Вінниці створювалися антифашистські організації й групи, діяльність яких спрямовував підпільний центр. Енергійно працювала підпільна організація, яку очолював І. В. Бевз. Активними учасниками її були комсомольці Л. С. Ратушна, І. О. Войцехівський, Н. Медвідь, І. В. Бутенко, Н. Рудь. Центр організації містився в бібліотеці ім. Крупської. Підпільники проводили агітаційну роботу серед населення міста, здійснювали диверсії, здобували зброю для партизанів. За ініціативою І. В. Бевза радянські патріоти біля Вінниці підірвали 2 ешелони, які прямували на фронт з фашистськими солдатами і військовою технікою, на станції вивели з ладу обладнання зв'язку. Енергійно працювала в підпіллі Л. С. Ратушна. З перших днів війни вона залишила навчання в Московському університеті і пішла добровольцем у Червону Армію. В бою була тяжко поранена і потрапила в полон, але з фашистського табору втекла і добралася до рідного міста Вінниці. Тут комсомолка виконувала всі доручення І. В. Бевза, підпільникам виготовляла фальшиві документи, вела розвідку, допомагала друкувати й розповсюджувати листівки.

Одночасно на м'ясокомбінаті діяла підпільна група під керівництвом І. В. Рибалки (Колпакова). Підпільники Л. І. Гречко, М. П. Коваленко, О. В. Кокорєв та інші на залізничній станції здійснили ряд диверсій на перегонах Голендри — Гулівці, Калинівка — Голендри та станції Вінниця. Було знищено чимало цистерн з пальним, живої сили ворога, неодноразово припинявся рух поїздів[3]. До початку 1942 року у Вінниці нараховувалось 18 підпільних організацій і груп[4], до яких входило близько 300 чоловік.

У зв'язку з тим, що поблизу Вінниці (недалеко від села Коло-Михайлівки) було розташовано ставку Гітлера, в місті зосереджувалось багато есесівських частин, загонів гестапо та різних шпигунів. Це ускладнювало дії підпільників. Однак боротьба тривала. Вінницькі підпільники налагодили зв'язки з партизанськими загонами, що діяли на території області, передавали народним месникам розвідувальні відомості, готували резерви для поповнення загонів, постачали їх медикаментами й продуктами харчування. Вони також налагодили зв'язок з підпільними організаціями, що діяли в Немирівському, Жмеринському, Козятинському, Гайсинському та інших районах області.

В травні 1942 року вчитель П. П. Мельник організував молодіжну бойову групу, члени якої С. О. Семенець, Ю. І. Курій та інші розповсюджували листівки, добували зброю для партизанів, організовували диверсії[5].

Влітку того ж року міський партійний центр для встановлення зв'язку з великою землею посилає зв'язкових І. Я. Бялера, Г. Т. Прокудіна та Г. А. Бондаря в білоруські ліси для того, щоб за допомогою місцевих партизанів зв'язатися з Центральним штабом партизанського руху в Москві. Один з них — Г. Т. Прокудін

[1] Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. К., 1963, стор. 305.
[2] Преступные цели — преступные средства, стор. 137.
[3] Газ. «Вінницька правда», 12 травня 1965 р.
[4] Сонце над Бугом, стор. 40.
[5] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 114, арк. 60—62.

був відряджений у Москву, де особисто доповідав про патріотичні справи вінницьких підпільників, про будівництво ставки Гітлера під Вінницею[1].

Наприкінці серпня 1942 року вінницькі патріоти зазнали тяжких втрат. Гітлерівцям вдалося вислідити і заарештувати багатьох підпільників. Тоді потрапило в тюрми, табори смерті і загинуло близько 100 чоловік[2]. Але на місце загиблих ставали нові бійці проти загарбників.

Багато радянських бійців, жителів міста врятувала патріотична група «Медик», на чолі якої стояв лікар С. П. Белканія, нині доцент медичного інституту. Учасники групи обладнали підпільний медичний пункт, де подавали допомогу пораненим, хворим, утікачам з таборів. Підпільники регулярно постачали партизанським загонам медикаменти.

С. П. Белканія — лікар-підпільник. Фото 1941 р.

Червона Армія, долаючи впертий опір ворога, в березні 1944 року наблизилась до Вінниці. На світанку 16 березня підрозділи 305-ї стрілецької дивізії Червоної Армії в районі с. Лаврівки форсували Південний Буг і створили плацдарм на західному березі річки. Ворог чинив шалений опір, неодноразово переходив у контратаки. Розширивши плацдарм, радянські війська 18 березня підійшли до північно-західної околиці міста. Після очищення від ворога Замостя, частини 241-ї та 211-ї дивізій, а також 70-ї гвардійської дивізії, що вели бої за місто, не затримуючись, рушили в наступ. Розгром ворога в центральній частині міста та остаточне його визволення здійснювала 183-я стрілецька дивізія, яка розташувалася вздовж східного берега Південного Бугу. 19 березня підрозділи цієї дивізії форсували річку в районі П'ятничан і Садків. Відступаючи з Вінниці, гітлерівці підірвали й підпалили ряд будівель. У місті спалахнули пожежі. Цілу ніч не вщухали бої за переправи через річку. 20 березня Вінниця назавжди стала вільною[3]. Майже весь гарнізон німецько-фашистських військ було знищено. Разом з частинами Червоної Армії до міста ввійшли партизани.

В боях за визволення Вінниці радянські воїни виявили справжній героїзм і відвагу. Бронебійник Онуфрій Войцехівський вступив у єдиноборство з трьома німецькими танками і вийшов переможцем. Комсомольці Кухенко, Григоріаді та інші бійці увірвались до міста по уламках підірваного мосту, перебрались на протилежний берег Південного Бугу і забезпечили переправу всього підрозділу[4]. Льотчики авіаційних з'єднань генералів С. Я. Красовського і М. П. Каманіна, незважаючи на те, що навколо міста було сконцентровано багато зенітної артилерії і ворожих винищувачів, успішно бомбардували опорні пункти ворога. Хоробро воював у повітряних боях над містом підрозділ вінничанина, Героя Радянського Союзу капітана І. Л. Могильчака.

Далеко від рідного міста на різних фронтах Великої Вітчизняної війни мужньо билися з ворогом тисячі вінничан. Чимало з них було відзначено урядовими нагородами, а льотчикам, вихованцям Вінницького аероклубу В. Т. Топольському, Г. І. Герману, П. А. Колеснику, В. Я. Хасіну, присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Гітлерівці завдали місту величезних збитків, які становили майже 500 млн. крб. З 50 промислових підприємств, що існували до війни, тільки 10 вціліло,

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 65, арк. 25—31.
[2] Там же, спр. 48, арк. 66—67.
[3] ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 21, спр. 46, арк. 197.
[4] Вінниця. Історичний нарис, стор. 258.

Зустріч червоноармійців з жителями Вінниці в день визволення міста від фашистських загарбників. 1944 р.

майже повністю були зруйновані суперфосфатний і моторемонтний заводи, швейна, макаронна та інші фабрики[1]. Руїни залишилися від медичного інституту, будівельного технікуму, обласної бібліотеки ім. К. А. Тімірязєва, театру, обласної лікарні ім. М. І. Пирогова та багатьох інших соціально-культурних закладів. Були знищені готелі, вокзал, трамвайний парк, багато житлових будинків, пошкоджено водопровід і трамвайні колії.

Особливо місто зазнало величезних людських втрат. Якщо напередодні війни тут проживало близько 100 тис. чоловік, то в 1944 році залишилося лише 27 тисяч. За тимчасової окупації гітлерівці знищили 41 600 мирних жителів, вивезли на каторгу в Німеччину 13 тисяч чоловік.

З перших днів після вигнання гітлерівців партійна організація підняла все населення Вінниці на відбудову міста. На допомогу радянський уряд направив сюди понад 600 досвідчених спеціалістів різних професій. Незабаром були частково відроджені м'ясокомбінат, взуттєва і кондитерська фабрики, млинзавод № 15, спиртовий завод та інші підприємства. Відбудували водопровід, трамвайні колії та допоміжні об'єкти міського господарства.

Трудящі міста гаряче підтримували ініціативу робітників Вінницького хлібозаводу про розгортання відбудовних робіт силами громадськості. Міський комітет партії і виконком міської Ради депутатів трудящих кожної п'ятиденки вручали колективу, що завоював першість на відбудові, перехідний Червоний прапор. Активну допомогу Вінниці у відродженні промисловості подавали робітники Москви, Ленінграда, Києва та багатьох інших міст країни[2]. Магнітогорський металургійний комбінат постачав метал для відбудови Вінницького суперфосфатного заводу, Красноуральський завод — труби, підмосковні підприємства — кислотривку кераміку. Різноманітні матеріали прибували з Казахстану та республік Закавказзя.

На квітень 1945 року у Вінниці діяло понад 30 промислових підприємств. Стали до ладу водонасосні станції, було відремонтовано шляхи й мости, здано в експлуатацію 17,4 тис. кв. м житлової площі. Відчинилися двері медичного й педагогічного інститутів, будівельного та інших технікумів, багатьох шкіл і закладів культури.

Поряд з відбудовою народного господарства йшла технічна реконструкція підприємств, які оснащувалися новим устаткуванням, сучасними верстатами. Багато виробничих процесів було механізовано й автоматизовано. Всюди розгортався раціоналізаторський рух, що дало відчутний економічний ефект і прискорювало відбудовні роботи. На кінець 1948 року майже всі підприємства Вінниці були відроджені. В порівнянні з 1946 роком обсяг продукції майже на кожному підприємстві збільшився у кілька разів.

Докорінно реконструювали моторемонтний завод ім. Горького. До війни це підприємство було в основному ремонтним. На ньому ремонтували машини,

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-2355, оп. 4, спр. 60, арк. 10.
[2] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, 33, спр. 117, арк. 16.

тракторні мотори тощо. Після відбудови тут спорудили нові корпуси. Крім ремонту техніки, на заводі почали випускати запасні частини до тракторів та інших сільськогосподарських машин, виготовляли свердлильні та розточувальні верстати. А згодом підприємство освоїло виробництво важливих вузлів до самохідних комбайнів.

Розгорталося будівництво нових підприємств. Швидко було споруджено інструментальний завод. У його обладнанні активну участь взяли колективи московських заводів «Фрезер», «Калібр», ім. Калініна. Вони надіслали устаткування, відрядили для допомоги своїх спеціалістів та кваліфікованих робітників. Вінницькі інструментальники освоїли виробництво конче потрібного для народного господарства різального і слюсарно-монтажного інструменту. Вводились в дію електротехнічний, молочний заводи, акумуляторно-зарядна станція, новий консервно-ковбасний цех м'ясокомбінату та інші об'єкти. З 1955 року почав видавати продукцію новоспоруджений олієжировий комбінат — одне з найбільших підприємств такого роду на Україні.

На підприємствах міста вдосконалювалися процеси виробництва, різноманітнішав асортимент виробів. На швейній фабриці запроваджено раціональний розкрій тканин, нову технологію клейового з'єднання деталей тощо. У 1957 році фабрика випускала 25 фасонів чоловічого й жіночого одягу.

За короткий строк у Вінниці було відбудовано довоєнні цегельні заводи і споруджено кілька нових підприємств будівельної індустрії. Серед них комбінат будівельних деталей, асфальто-бетонний завод. Розвиток промисловості будівельних матеріалів набагато прискорив розгортання промислового та житлового будівництва.

Відбудова і дальший розвиток міста значною мірою залежала від енергетичної бази. Міські електростанції під час війни були зруйновані. Відбудована паротурбінна електростанція не могла задовольнити зростаючих потреб. Постало питання про значне розширення енергетичного господарства. Були споруджені Сабарівська ГЕС, стали до ладу ТЕЦ суперфосфатного заводу і олієжирового комбінату. Згодом здійснили кільцювання міських електростанцій.

Довгий час у післявоєнні роки гостро стояло питання про забезпечення трудящих Вінниці житлом. Багатьом не вистачало квартир, бо фашисти зруйнували у місті 1881 будинок[1]. До того, після війни швидко розвивалася промисловість, на підприємствах невпинно збільшувалась кількість робітників. На початок 1955 року населення міста досягло 106,1 тис. чоловік.

На кошти державних капіталовкладень, підприємств і установ протягом четвертої і п'ятої п'ятирічок було споруджено понад 52 тис. кв. м житла. В районі суперфосфатного заводу, олієжиркомбінату виникли нові житлові масиви. З допомогою держави велике будівництво в районах Слов'янки, Старого міста, П'ятничан, Хмельницького і Немирівського шосе розгорнули індивідуальні забудівники. Лише в 1948—1950 рр. було зведено більше тисячі житлових будинків.

Відбудова старих і спорудження нових будинків змінювали вигляд міста. Будинки обкому партії та облвиконкому, бібліотеки ім. Тімірязєва, готелю «Україна», музично-драматичного театру прикрасили центральні вулиці. Красиві будинки виросли на Замості. На Південному Бузі збудували три бетонні мости. З 1956 року в місто почав надходити дашавський газ[2].

Пам'ятник воїнам, які загинули під час визволення Вінниці, і могила П. К. Запорожця. 1970 р.

[1] Преступные цели — преступные средства, стор. 137.
[2] Орденоносна Вінниччина, стор. 132.

Щоб захистити Київську вулицю від весняних поводей, у шостій п'ятирічці почалося будівництво водозахисної дамби вздовж лівого берега Південного Бугу від П'ятничанського до Староміського мостів.

У післявоєнні роки розвивається і міський транспорт. Були прокладені нові трамвайні лінії, на Хмельницькому шосе споруджено трамвайне депо. Налагоджувався регулярний автобусний рух. З Вінниці почали курсувати автобуси в усі районні центри міста, а також у Київ, Львів та інші міста України. Поліпшенню роботи міського транспорту дуже сприяла здача в експлуатацію 1955 року нового залізобетонного мосту через Південний Буг, який з'єднав Замостя з центром.

Трудящі Вінниці багато попрацювали над впорядкуванням міста. Заасфальтували вулиці і майдани.

Вінниця заслужено славиться своїм зеленим вбранням. І в повоєнні роки в місті з'явилось чимало нових скверів, бульварів, багато обсаджених деревами вулиць. Методом народної будови вінничани впорядкували й розширили міський парк культури та відпочинку ім. М. Горького. Тут спорудили літній і зелений театри, виставочні павільйони, лекторій, бібліотеку-читальню, стадіон, майданчики для дітей.

Одним з важливих завдань післявоєнного періоду було налагодження системи шкільної освіти. Радянські органи добилися того, що всі діти шкільного віку були охоплені навчанням. Будувалися нові школи, обладнувалися шкільні кабінети, бібліотеки, спортивні майданчики. Налагоджувати виховну роботу допомагали комсомольці. В обладнанні навчальних майстерень допомагали шефські колективи — підприємства й установи міста.

В естетичному вихованні дітей міста брала участь музична школа. На її базі почала працювати вечірня музична школа. Вона розгорнула підготовку вчителів співів, керівників хорових та музичних гуртків. Значна робота провадилася у Вінницькому палаці піонерів ім. Л. С. Ратушної. У місті відновили свою діяльність технічна й сільськогосподарська дитячі станції.

В 1944 році почалося навчання в будівельному й енергетичному технікумах, фельдшерсько-акушерській школі, яка пізніше була перетворена на медичне училище, технікумі радянської торгівлі. Останній невдовзі перевели до Могилева-Подільського, а в його приміщенні відкрили сільськогосподарську школу, що готувала молодших агрономів. За 9 років свого існування вона дала чимало спеціалістів для сільського господарства. Відкрилися також нові спеціальні середні заклади: технікуми — залізничного транспорту, агромеліоративний, кооперативний; музичне училище. Працювало кілька навчальних закладів системи трудових резервів та спеціальних шкіл і курсів. Кожен рік сотні кваліфікованих спеціалістів випускають медичний та педагогічний інститути. З 1945 по 1958 рік дипломи Вінницького педагогічного інституту ім. М. Островського одержали понад 6 тисяч учителів.

Щоб задовольнити всезростаючий інтерес трудящих мас до різних галузей науки, літератури, мистецтва та міжнародного життя в 1959 році було створено

Літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського. 1970 р.

міське товариство «Знання». До його складу ввійшли професори та викладачі вузів, лікарі, вчителі, інженери, працівники партійних організацій. Багато вінничан навчалося у вечірньому університеті марксизму-ленінізму при міськкомі КП України.

Музей-садиба М. І. Пирогова. 1970 р.

Розгорталася робота в палацах культури, клубах, бібліотеках, кінотеатрах. Чудовим подарунком став споруджений палац культури хіміків. Тут читаються лекції, проводяться бесіди, концерти, вечори відпочинку, демонструються кінофільми, працюють музичний, драматичний, хореографічний та інші гуртки художньої самодіяльності. У Вінниці 1957 року відбувся перший обласний фестиваль молоді, в якому взяли участь тисячі обдарованих співаків, декламаторів, танцюристів, музикантів.

На повну силу в післявоєнний період розгорнув творчу роботу колектив музично-драматичного театру. В його репертуарі були п'єси радянських драматургів. а також твори української, російської і зарубіжної класики. Разом з театром плідно працював місцевий драматург Микола Зарудний, п'єси якого ставились на сцені. Вінницькі артисти виїжджали на гастролі в райони області, у Москву, Ленінград, Київ, Мінськ, Челябінськ, Хабаровськ тощо.

В цей же час у містах і селах області виступали вінницькі творчі колективи — капела бандуристів, 2 естрадні бригади філармонії, ляльковий театр.

На міцні осередки науково-культурної роботи перетворилися вінницькі музеї. Загальне уявлення про історію й природу краю дає експозиція обласного краєзнавчого музею. В окремому залі представлене самодіяльне образотворче та декоративно-прикладне мистецтво народних умільців, що живуть і працюють на Вінниччині. Увагу відвідувачів особливо привертають роботи видатного майстра художньої кераміки Івана Гончара, вишивальниці Одарки Сидоренко, різьбяра по дереву Володимира Дороша.

Поблизу Вінниці у мальовничій місцевості розташовані будинок і садиба, де жив і працював російський хірург М. І. Пирогов. З 1947 року музей-садибу було відкрито для широкого огляду трудящих. На відстані 1,5 км звідси знаходиться склеп, де покоїться набальзамоване його тіло. В 1971 році на одній з площ міста, що розташована на початку вулиці М. І. Пирогова, встановлено пам'ятник великому вченому.

Ще швидше розвивалася економіка й культура Вінниці в період семирічки і восьмої п'ятирічки. Обласний центр перетворювався на місто машинобудівників, хіміків, будівельників. З роками підвищувалася продуктивність праці на підприємствах, народжувалися нові патріотичні починання, що забезпечувало успішне виконання виробничих планів. У місті розгорталося змагання за право називатися бригадами й ударниками комуністичної праці. Не тільки окремі трудівники, але й цілі колективи прийняли девіз: «Жити і працювати по-комуністичному!». У змаганні робітники взуттєвої фабрики досягли великих трудових успіхів, і в 1960 році колективу було присвоєно звання підприємства комуністичної праці. Це звання вінницькі взуттєвики підтверджували з року в рік. 1961 року у змаганні за право називатися бригадами й ударниками комуністичної праці брали участь 16 тисяч робітників міста. 322 бригади і 1690 робітників були удостоєні цієї високої честі.

Наслідуючи славний почин Валентини Гаганової, передовики виробництва — апаратник сірчанокислотного цеху О. М. Сушинський, робітник олієжиркомбінату

200-тисячний громадянин Вінниці Володимир Зразюк. Народився 20 грудня 1969 року. Його мати — Лідія Федорівна працює токарем на інструментальному заводі.

І. А. Лихий та багато інших перейшли працювати на відстаючі ділянки виробництва і вивели їх в число передових.

Колективи заводів і фабрик, будов шукали й знаходили все нові резерви виробництва. На підприємствах міста розгорталася боротьба за «українську годину». Робітничі колективи брали зобов'язання виконувати денну норму не за сім, а за шість годин. За рахунок цього на підприємствах у 1963 році було вироблено надпланової продукції майже на 5 млн. карбованців.

У виробничий прогрес творчу думку вносили вінницькі раціоналізатори. В 1961 році на підприємствах міста їх налічувалося понад 2100 чоловік. За рік вони подали майже 4000 пропозицій, з яких 2200 впроваджено у виробництво, що дозволило зекономити близько 900 тис. карбованців.

Уже в перші роки семирічки на підприємствах Вінниці були здійснені великі роботи, пов'язані з дальшим технічним прогресом: на багатьох заводах і фабриках встановлені автоматичні і напівавтоматичні верстати, автоматичні та потокові лінії, здійснено модернізацію машин і агрегатів. Це дало змогу збільшити випуск продукції та підвищити її якість.

Визначною подією в житті трудящих міста було відзначення в 1962 році історичного ювілею — 600-річчя заснування Вінниці. На честь цієї знаменної події розгорталося соціалістичне змагання за дострокове виконання виробничих планів, за перетворення обласного центру в зразкове місто високої культури. На підприємствах, в культурно-освітніх закладах, установах проходили збори, організовувались концерти, художні виставки. 17 грудня відбулося урочисте засідання міської Ради депутатів трудящих з участю партійних, профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій. Вінничан тепло вітали посланці багатьох міст Радянського Союзу, моряки танкера «Вінниця». Від імені дружнього польського народу трудящих Вінниці привітала делегація Келецького воєводства ПНР, що прибула в гості. Радісне свято продемонструвало єдність і згуртованість трудящих Вінниці, їх волю до боротьби за перетворення в життя грандіозних планів побудови комуністичного суспільства в нашій країні.

До числа діючих ставали все нові підприємства — завод залізобетонних конструкцій, швейна фабрика № 2 та ін. Новими цехами збагатились хімічний комбінат, агрегатний, інструментальний, електротехнічний заводи, взуттєве об'єднання ім. Щорса, м'ясокомбінат. Олієжиркомбінат за роки семирічки збільшив випуск продукції в 6 разів. А на всіх підприємствах Вінниці за 1959—1965 роки зріс обсяг продукції вдвоє.

Впроваджуючи найновіші науково-технічні та інженерні досягнення, зокрема автоматичні лінії, постійно дбаючи про піднесення продуктивності праці, вінницькі підприємства з року в рік удосконалюють виробничий процес, поліпшують якість продукції, розширяють її асортимент.

З напівкустарної механічної майстерні до великого, оснащеного найновішим технологічним обладнанням підприємства, виріс Вінницький завод тракторних агрегатів. Продукція, яку випускає його колектив, йде для сільськогосподарського машинобудування. Коли Таганрозький самохідний комбайн було відзначено на Всесвітній виставці в Брюсселі призом, вінничани із задоволенням написали своїм колегам: «Разом з вами ми теж пишаємося тим, що в створенні цієї машини брав участь і колектив нашого агрегатного...»[1].

Вінницькі агрегатники першими в області перейшли на нову систему планування й економічного стимулювання. У перший рік роботи по-новому завод одержав

---

[1] Вінниччина в семирічці. Вінниця, 1959, стор. 5.

Площа Ю. О. Гагаріна у Вінниці. 1969 р.

У Вінницькому парку ім. М. Горького. 1971 р.

Вулиця В. І. Леніна у Вінниці. 1969 р

більші прибутки, ніж мав раніше. Це дало змогу виділити значні кошти у фонд матеріального заохочення. За рівнем продуктивності праці колектив заводу в 1969 році досяг контрольних показників, визначених на кінець восьмої п'ятирічки[1].

Єдиним у Радянському Союзі підприємством, яке проектує і виготовляє електроверетена й електротехнічну апаратуру для машин, що виробляють хімічні волокна, є Вінницький електротехнічний завод. Освоєння заводом нових видів продукції, окремі з яких випускаються на рівні кращих світових стандартів, дало можливість звільнити країну від імпорту технологічного устаткування для прядильної промисловості. 370 робітників підприємства за 4 роки успішно виконали завдання, передбачене планом восьмої п'ятирічки.

Фрези й розвертки з маркою Вінницького інструментального заводу значно перевершують за якістю подібні інструменти відомих закордонних фірм. Не випадково їх експортують до 80 країн світу. Вироби заводу знаходять широке застосування в Польщі, Болгарії, Японії, Уругваї. Завод був споруджений в перші повоєнні роки. З дня його заснування і до сьогодні директором підприємства працює П. А. Горобець. За його активною участю було впроваджено 6 автоматичних ліній, що дало сотні тисяч карбованців економічного ефекту. П. А. Горобець нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. На заводі є чимало ветеранів, які назавжди зв'язали свою долю з підприємством, працюють тут понад 20 років.

Цілим комплексом заводів став Вінницький хімічний комбінат. Уперше в нашій країні він освоїв безперервне виробництво суперфосфату, першим перейшов на випуск гранульованого суперфосфату. Тісно переплелась трудова біографія багатьох виробничників з історією комбінату. Тут працює чимало робітничих династій. До них, зокрема, належить родина Д. А. Жмура. На підприємство він прийшов комсомольцем ще в 1922 році, брав участь у його відбудові. Почав роботу рядовим слюсарем і став начальником сірчанокислотного цеху, вступив до партії. Його три сини — Анатолій, Валерій і Юрій та дві невістки — Тамари трудяться на комбінаті. Всі вони працюють завзято, мають вищу або середню освіту, живуть у достатку. Високих показників домігся старший апаратник суперфосфатного цеху В. Я. Шевлюга. Не перший рік він віддає свій труд і творчість підприємству. Разом з товаришами по праці Шевлюга примусив швидше обертатись камери безперервної дії, удосконалив виробництво суперфосфату. Це дало змогу цехові за два роки восьмої п'ятирічки вийти на рубіж 1970 року.

На колишньому пустирі на 32 гектарах з'явилися світлі корпуси нового шарикопідшипникового заводу, що включився у виробництво напередодні 50-річчя Великого Жовтня. Його споруджувала вся країна. Проект заводу розробляв Московський інститут «Гіпроавтопром», над технологічною частиною працювали куйбишевські вчені. Обладнання постачали заводи Ленінграда, Києва, Вітебська, Одеси, Москви, Чимкента, Воронежа. Підприємству були потрібні кадри. На допомогу йому прийшли заводи Москви, Харкова, Куйбишева, Мінська. Вони прийняли на навчання й підготували близько 700 наладчиків, токарів, шліфувальників, слюсарів.

На великі підприємства, оснащені за останнім словом техніки,

У монтажно-складальному цеху Вінницького радіолампового заводу. 1970 р.

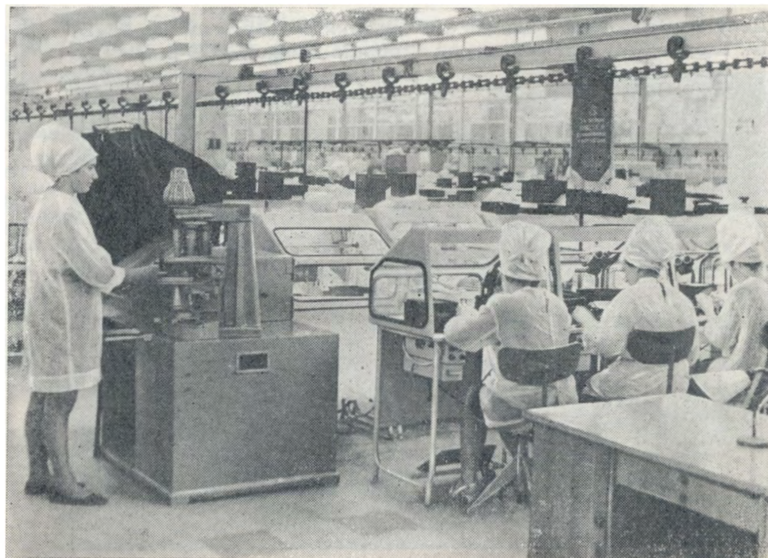

[1] Газ. «Вінницька правда», 7 листопада 1969 р.

перетворились вінницькі взуттєва фабрика ім. Щорса, швейна фабрика ім. Володарського, кондитерська фабрика, м'ясокомбінат. У ювілейному 1967 році колективу м'ясокомбінату вручили пам'ятний Червоний прапор ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів Союзу РСР та ВЦРПС. Олієжиркомбінату тоді ж присвоєно звання підприємства високої культури.

Промисловість міста розвивається на науковій основі. Заводи і фабрики підтримують постійний зв'язок з місцевими вузами й науковими центрами країни. Інженери хімічного комбінату спільно з працівниками Ленінградського технологічного інституту розробили технологію виробництва концентрованої екстракційної ортофосфорної кислоти і потрійного суперфосфату. Ленінградські вчені допомогли колективу освоїти випуск складнозмішаних добрив. Окремі важливі проблеми виробничого характеру розв'язано у співдружбі з Дніпропетровським хіміко-технологічним інститутом, політехнічними інститутами Києва, Харкова й Одеси. За розробку нових технологічних процесів і впровадження їх у виробництво директор комбінату І. П. Худолій та інженери Є. А. Малишева, Б. К. Чорний, Д. М. Шевченко одержали авторські свідоцтва.

Знаменним для трудящих Вінниці став ювілейний 1970 рік. У змаганні за гідну зустріч 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна включились усі вінничани. В ході цього змагання були примножені успіхи, досягнуті колективами підприємств і будов за попередні роки. Колектив м'ясокомбінату нагороджено орденом Жовтневої Революції.

12 колективів — переможців соціалістичного змагання — занесено до обласної Ленінської Книги трудової слави. Серед них — олієжировий комбінат, трикотажна фабрика, радіоламповий завод, будівельно-монтажне управління крупнопанельного домобудування та ін. До цієї Книги внесено імена робітника взуттєвого об'єднання Д. І. Бондаря, монтера вузла зв'язку В. Т. Грушу, робітниці радіолампового заводу С. Г. Музиченко, бригадира слюсарів підшипникового заводу В. І. Стахмича, доцента педінституту І. Ф. Нелюбової. За трудові успіхи Ленінськими ювілейними почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС нагороджено м'ясокомбінат, центральний універмаг. Ленінськими ювілейними почесними грамотами ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради відзначені електротехнічний завод, шкіряно-галантерейна фабрика, завод залізобетонних конструкцій, автобаза № 1 автотресту Головпромтранспорту. Ювілейними Ленінськими медалями нагороджено понад 13 тисяч вінничан.

В ювілейному році ще більше зміцніли дружні зв'язки робітників Вінниці з колгоспним селянством області. Здійснюючи рішення липневого (1970 р.) Пленуму ЦК КПРС, в яких накреслено чітку програму дальшого розвитку сільського господарства, трудящі Вінниці посилили шефську допомогу колгоспам та радгоспам області. Колектив робітників будівельно-монтажного управління «Хімбуд» у колгоспі ім. Шевченка с. Великих Крушлинців Вінницького району обладнав літні табори для худоби, спорудив гараж, механічну майстерню, дитячий садок тощо. Будівельники разом з сільськими механізаторами лагодять техніку, збирають урожай. Робітники радіолампового заводу в колгоспі ім. Горького села Біркова Літинського району механізували трудомісткі процеси на фермах. У місті немає такого підприємства, яке б не шефствувало над одним із колгоспів області.

Депутат Верховної Ради СРСР, робітниця взуттєвої фабрики ім. Щорса В. Г. Штанько серед виборців Вінниці. 1970 р.

Проспект космонавтів у Вишеньці — новому районі Вінниці. 1970 р.

У 1970 році промисловість Вінниці за один день виробляла у 5 разів більше продукції, ніж усі підприємства міста до революції протягом року. Щодня підприємства міста видають 1900 тонн мінеральних добрив, 2500 електродвигунів, 10 тис. пар взуття, 200 тис. умовних банок консервів тощо. Вже на початок 1970 року 4,5 тисячі новаторів підприємств міста виконали свої особисті п'ятирічні завдання. В рахунок 1971 року працювали на той час всі виробничники трикотажної фабрики.

Виробничі успіхи стали можливими тому, що на підприємствах міста виросли чудові, технічно грамотні, до кінця віддані партії і народові люди. Робітники електротехнічного заводу з повагою і любов'ю говорять про обмотувальницю Г. Т. Куртанич. Свій виробничий досвід, набутий багатолітньою працею на підприємстві, вона охоче передає молодим. Працелюбність, глибоке знання своєї справи, готовність допомогти іншим принесли їй заслужену шану. Її нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, обрано депутатом міської Ради депутатів трудящих.

Чверть століття працює на Вінницькій взуттєвій фабриці В. Г. Штанько. Вона прийшла сюди з ремісничого училища, а потім без відриву від виробництва закінчила середню школу. Нині вона вчиться в політехнічному інституті. Їй трудящі виявили високе довір'я — вдруге обрали депутатом Верховної Ради СРСР. Водночас її обрали членом бюро міськкому КП України.

Двадцять років тому прийшла на взуттєву фабрику ім. Щорса і Р. М. Симакова. Тут вона стала ініціатором змагання за випуск продукції лише першого сорту. Комуністи обрали її членом обкому КП України, а уряд нагородив орденом Леніна.

У Вінниці частіше з'являються не тільки нові корпуси підприємств, а дедалі більше зростає житлове й культурно-освітнє будівництво. До визначних споруд останніх років належать будинок побуту, палац піонерів, поштамт, висотний готель на Жовтневій площі, спортивний комплекс. Великий житловий масив виріс на вулиці Свердлова. Забудовано багатоповерховими спорудами вулиці Пирогова, Грибоєдова, Островського та ін. Районом найбільш інтенсивної забудови стала південно-західна частина міста. На площі 250 га освоєно житловий масив Вишенька, де вже мають безкоштовно квартири понад 25 тис. вінничан. В найближчі роки тут житиме близько 70 тисяч чоловік, значно більше, ніж у всій Вінниці до революції. Де раніше був базар Каліча, створено велику площу, якій присвоєно ім'я Ю. О. Гагаріна. На ній споруджено центральний універмаг, готель, житлові будинки тощо.

Вінничани одержали нові приміщення шкіл, дитячих установ, лікарень, магазинів, підприємств громадського харчування. За всю свою багатовікову історію Вінниця ще не знала такого бурхливого розмаху будівництва, як за роки Радянської влади. За повоєнні роки створено по суті нове місто.

Швидкими темпами зростає комунальне господарство, значні роботи проводяться для забезпечення міста водою, газом, електроенергією. Більшість населення користується газом. Лише за останні роки газифіковано понад 15 тисяч квартир трудящих.

На вулицях Вінниці все більше з'являється зелені й квітів. Площа зелених насаджень тепер досягла 571,6 гектара. У 1963 році у Вінниці був закладений

Заслужений діяч науки УРСР, доктор медичних наук І. М. Грабченко у робочому кабінеті. 1968 р.

ботанічний сад. У ньому чимало рідкісних дерев і чагарників. Для субтропічної флори обладнана оранжерея.

Дальшого розвитку набуває міський транспорт. Значно реконструйовано трамвайне господарство, прокладено трамвайні лінії на нові житлові масиви, виріс вагонний парк. Щодня цим видом транспорту користується 140—150 тисяч чоловік. Порівняно недавно з'явився у Вінниці тролейбус. Містом курсують 70 автобусів, 200 таксі. Автобусними лініями Вінниця зв'язана з основними містами країни. Аеропорт обслуговує десятки авіаліній. Через залізничну станцію Вінниця за добу проходить десятки пасажирських поїздів.

Міська Рада депутатів трудящих вживає дійових заходів, щоб і далі поліпшувати обслуговування населення. Розширено мережу побутових підприємств, впроваджено велику кількість нових видів послуг. Відкриті нові ательє. Споруджено механічну фабрику хімчистки «Сніжинка», великий будинок побуту.

Багато робиться в місті для зміцнення матеріально-технічної бази та докорінного поліпшення торгівлі. За останні 10 років побудовано і реконструйовано майже 200 продовольчих і промтоварних магазинів, їдалень тощо. Споруджено критий ринок на 500 торговельних місць. Зразковим торговим підприємством став центральний міський універмаг. За успіхи, досягнуті в ювілейному 1967 році, його колектив нагороджено пам'ятним Червоним прапором ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів Української РСР та Укрпрофради. Колектив універмагу першим у країні запровадив нову прогресивну форму торгівлі — відкритий доступ до товарів. За зразкове обслуговування і дострокове виконання п'ятирічного плану роздрібного товарообороту в 1971 році універмаг нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Наполеглива організаторська робота його директора М. М. Малишенка була відзначена орденом Леніна. Тепер у місті функціонує 276 магазинів, понад 200 кіосків, 199 підприємств громадського харчування, у т. ч. кілька великих ресторанів. У сфері торгівлі працює понад 5 тисяч чоловік.

Великі асигнування відводяться у Вінниці на розширення і поліпшення мережі медичних закладів. Лише в 1971 році з міського бюджету на охорону здоров'я було виділено 9 млн. крб. Недавно здано в експлуатацію дитячу лікарню № 2, міську лікарню, зведено новий лікувальний корпус психоневрологічної лікарні. На околицях міста відкрито нові амбулаторії. Тепер у Вінниці діє 8 лікарень, 2 пологові будинки, кілька диспансерів, десятки амбулаторій, жіночих і дитячих консультацій. Споруджено радіологічний корпус, будується науково-дослідний інститут експертизи працездатності та організації праці інвалідів.

Бурхливо розвивається у Вінниці культурне будівництво. Росте загальноосвітній рівень вінничан. Кожен другий дорослий мешканець має вищу або середню освіту. Для створення нормальних умов праці в школах будуються нові приміщення. Недавно споруджено приміщення для 11 і 15 шкіл. Справжнє шкільне містечко виросло у Старому місті. Тут для учнів є хороші кабінети, гуртожиток, їдальня. У розширенні мережі шкіл бере активну участь громадськість. Колективи заводу тракторних агрегатів і хімічного комбінату обладнали на своїх підприємствах школи робітничої молоді. В 1971 році у місті працювало 27 загальноосвітніх шкіл та школа-інтернат, у яких навчалося близько 25,4 тисячі учнів, 9 шкіл робітничої молоді. У місті працюють 2 музичні, художня та спортивна школи. Учнівська молодь міста виховується на революційних традиціях старших поколінь. Майже в кожній школі організовано ленінські кімнати й кутки. В ряді шкіл створено музеї В. І. Леніна. Багатством експозиції, розмахом діяльності відомий усій рес-

публіці музей школи-інтернату ім. Ю. О. Гагаріна. Школярі збирають експонати для свого музею з дня заснування інтернату. Утворилась навіть своєрідна традиція: до дня народження В. І. Леніна кожен учень, навіть колишній, готує подарунки для поповнення експозиції. В музеї 14 відділень, де зібрано з усіх куточків країни і світу понад 6 тис. експонатів. Діти підтримують дружні зв'язки з 29 радянськими і 10 зарубіжними музеями В. І. Леніна, листуються з 369 підприємствами, що носять ім'я Ілліча. Роботою музею керує заслужена вчителька УРСР К. І. Новакова.

Серед великого загону педагогів міста є багато чудових майстрів своєї справи. За самовіддану працю 26 учителів нагороджено орденами й медалями Радянського Союзу, 138 — значком «Відмінник народної освіти», 4 — Грамотами Президії Верховної Ради УРСР, 27 педагогам присвоєно звання заслуженого вчителя УРСР.

За останні роки Вінниця перетворилась на студентське місто. Крім педагогічного й медичного інститутів, розширюється філіал Київського ордена Леніна політехнічного інституту. З 1969 року почав працювати філіал Київського торгово-економічного інституту. Тепер у вузах навчається 13,2 тисячі студентів, а в 7 технікумах міста (політехнічному, електронних приладів, будівельному, залізничному, кооперативному, громадського харчування, м'ясо-молочному), медичному та музичному училищах — понад 12,1 тисячі чоловік. Вузи й технікуми міста одержали за останні роки нові гуртожитки, навчальні корпуси, спортивні зали, навчально-виробничі майстерні.

Головний корпус Вінницького державного педагогічного інституту ім. М. Островського. 1970 р.

Вносять свій внесок у розвиток науки і вчені вінницьких вузів, зокрема медики-професори І. М. Грабченко, Н. В. Братусь, Л. Г. Лєкарев, В. О. Паньова, О. І. Гнатюк та ін. Викладацький склад медичного інституту працює над проблемами, які мають важливе значення для охорони здоров'я трудящих і народного господарства. Науковці інституту за післявоєнні роки видали 24 підручники, 4 монографії, 29 збірників наукових праць. Чимало шкільних і вузівських підручників, монографій і збірників наукових праць опублікували також вчені Вінницького педагогічного інституту — В. М. Борщевський, Д. І. Водзінський, А. П. Коржупова та ін. У вузах міста працюють 35 професорів і докторів наук, 282 доценти й кандидати наук.

Лекція у Вінницькому державному медичному інституті ім. М. І. Пирогова. 1970 р.

У Вінниці багато книголюбів. Загальний книжковий фонд бібліотек міста перевищує 3 млн. томів. Обслуговують читачів обласна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва та 18 міських бібліотек. Є свої бібліотеки в навчальних закладах, на підприємствах. Полюбили свою бібліотеку трудівники хімічного комбінату ім. Я. М. Свердлова. У ній майже 4,5 тисячі читачів. Людей приваблюють нові прогресивні форми обслуговування. На комбінаті створено 20 пунктів видачі книг у цехах. Потрібну літературу можна замовити бібліотекареві або вибрати в книгопересувці. Молодь міста знає багату наукову бібліотеку медичного інституту, часто приходить на літературні диспути в бібліотеку будівельного технікуму.

У місті створені добрі умови для розвитку народних талантів. Розквіт самодіяльного мистецтва яскраво показали фестивалі, присвячені 50-річчю Радянської влади і 100-річному ювілеєві В. І. Леніна. Лише в останньому з них взяли участь понад 4 тисячі аматорів — представники близько 200 різних гуртків. Щороку у Вінниці організовуються виставки народного образотворчого мистецтва, працює будинок народної творчості.

Популярність серед вінничан завоювали заслужений самодіяльний ансамбль танцю УРСР «Подолянка» заводу тракторних агрегатів ім. М. Горького, самодіяльна народна хорова капела педагогічного інституту ім. М. Островського, самодіяльний народний ансамбль танцю «Вінничанка» хімічного комбінату ім. Я. М. Свердлова, самодіяльна народна хорова капела лікарні ім. О. Ющенка. Танцювальні колективи заводу тракторних агрегатів та хімічного комбінату успішно виступали в Польській Народній Республіці.

Значне зростання виконавчої майстерності показують такі колективи, як духовий оркестр заводу тракторних агрегатів, танцювальний колектив медичного інституту ім. М. І. Пирогова, оркестр електронних інструментів радіолампового заводу, естрадний оркестр заводу залізобетонних конструкцій, ансамбль бандуристок швейної фабрики № 2.

Всебічну допомогу самодіяльним гурткам подають артисти Вінницького музично-драматичного театру ім. М. Садовського. Театр виріс у здібний мистецький колектив. У 1960 році він брав участь у Декаді української літератури і мистецтва в Москві, побував на гастролях у багатьох містах нашої країни, у 1963 році протягом десяти днів звітував про свої творчі досягнення на сцені Кремлівського театру в Москві. Імена народних артистів УРСР Ф. Г. Верещагіна, І. М. Сікала, М. Є. Педошенка, заслужених артистів УРСР В. Я. Сироватко, Г. Т. Тищенка, А. М. Овчаренка та інших відомі далеко за межами області.

Зростає популярність і лялькового театру, який в 1967 році на республіканському огляді в Києві нагороджений дипломом 1 ступеня. Театр одержав нове приміщення, де створені сприятливі умови для творчої роботи.

Завжди багато відвідувачів на концертах, які відбуваються в залі обласної філармонії. Колись у Вінниці працював лише один кінотеатр, тепер їх числиться дев'ять.

У місті зведено один з найбільших у Європі телевізійних ретрансляторів, щогла якого досягає 354 метри. Це відкриває великі можливості для телепередач.

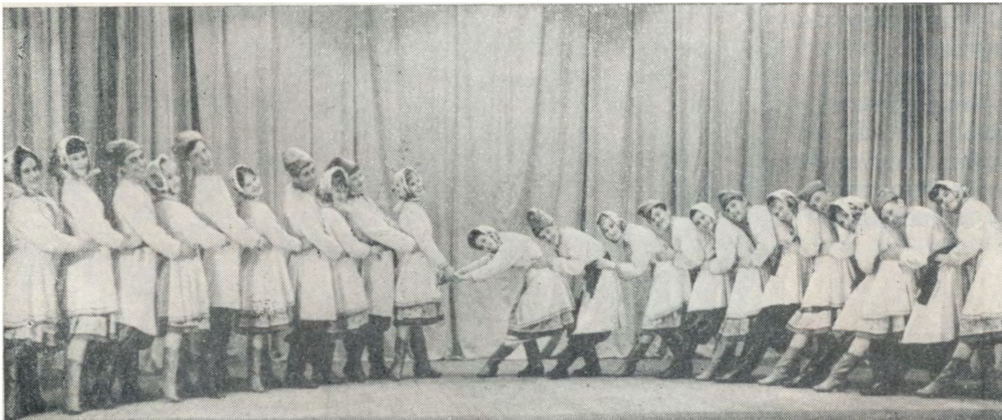

Виступ танцювального колективу палацу культури Вінницького хімкомбінату ім. Я. М. Свердлова. 1967 р.

Двічі Герой Радянського Союзу, льотчик-космонавт Г. Т. Береговий. 1969 р.

Розгортається в місті літературне життя. Тут працює організація Спілки письменників України. Серед прозаїків, поетів, літературознавців А. А. Бортняк, Д. Г. Дереч, М. Ю. Тарновський та ін. Працює у Вінниці відділення Художнього фонду, 10 вінничан, майстрів пензля,— члени Спілки художників УРСР.

У березні 1969 року трудящі Вінниці урочисто відзначили знаменну дату — 25-річчя з дня визволення міста від фашистських загарбників. У гості до вінничан приїжджав двічі Герой Радянського Союзу льотчик-космонавт СРСР, генерал-майор авіації Г. Т. Береговий. У роки Великої Вітчизняної війни в складі 5-го Вінницького штурмового авіаційного корпусу він брав участь у боях за визволення Вінниччини. В урочистій обстановці на житловому масиві Вишеньці було відкрито пам'ятник-монумент бойової слави доблесним радянським льотчикам. Під час святкування трудящі вшанували почесних громадян міста. Це звання було присвоєно двічі Герою Радянського Союзу Г. Т. Береговому, мужньому підпільнику Великої Вітчизняної війни С. П. Белканія, активному громадському діячеві, колишньому секретарю міськкому КП України О. Т. Павлоцькій, Герою Радянського Союзу генералу М. П. Каманіну. Ще раніше звання почесного громадянина Вінниці було присвоєно першому космонавту Ю. О. Гагаріну.

Зміцнюються зв'язки вінничан і з містами братніх республік Радянського Союзу. Немало будівельників з Надбужжя допомагали піднімати з руїн розбиті землетрусами квартали Ташкента.

Щороку до Вінниці прибуває багато узбецьких юнаків і дівчат вчитися на філологічному факультеті педагогічного інституту. За сумлінну роботу з ними уряд братньої республіки нагородив групу викладачів значком «Відмінник народної освіти Узбекистану».

Трудящі Вінниччини дбайливо зберігають пам'ятники історії та культури, всі місця, тісно пов'язані з подвигами вінничан у період громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Ці місця відзначено меморіальними дошками, пам'ятниками, гранітними й мармуровими стелами. На могилах полеглих героїв завжди свіжі квіти. З особливою теплотою трудящі відвідують могилу соратника В. І. Леніна по петербурзькому «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» революціонера-марксиста П. К. Запорожця, похованого у Вінниці.

Споруджується в місті пам'ятник В. І. Леніну. Його відкриють у квітні 1972 року — на відзначення роковин з дня народження великого вождя.

Питанням господарського й культурного будівництва у Вінниці постійну увагу приділяє міська Рада. У своїй повсякденній роботі вона спирається на депутатські гру-

Спортивне свято у Вінниці. 1970 р.

пи, громадські самодіяльні організації. Через своїх 350 депутатів міська Рада зв'язана з підприємствами, закладами, громадськими організаціями, вирішує проблеми, які висувають трудящі Вінниці. За останні роки міська Рада багато зробила в справі поліпшення благоустрою міста, налагодження місцевого транспорту, подбала про водопостачання населення. Старий водогін, розрахований на подачу 30 тис. куб. м води на добу, не задовольняв потреб. За ініціативою депутатів вирішено будувати новий водогін, значно потужніший. Всі будівельні роботи вони взяли під свій контроль. На будівництві використовувались допоміжні кошти, місцеві матеріали. Завдяки злагодженій роботі новий водогін завершили достроково, і проблема водопостачання міста була розв'язана.

З кожним роком збільшуються асигнування на задоволення матеріально-культурних потреб населення. Про це яскраво свідчить бюджет міської Ради. В 1970 році він становив 20,5 млн. крб. Це в два з лишнім рази більше проти 1960 року. Основну частину бюджету (13 млн. крб.) було виділено на освіту й охорону здоров'я. Значні суми відводяться на розвиток житлово-комунального господарства, торгівлі, побутового обслуговування та виплату пенсій трудящим.

Громадсько-політичну й трудову діяльність жителів Вінниці спрямовує міська партійна організація. В її складі 18 130 комуністів, які самовіддано працюють на всіх ділянках виробництва і культури, виховують трудящих у дусі радянського патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму. Бойовими помічниками комуністів є комсомольці. Міська комсомольська організація об'єднує 40 580 юнаків та дівчат.

Готуючись до XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України, трудящі міста брали соціалістичні зобов'язання — достроково виконати виробничі плани восьмої п'ятирічки. З цим почесним і відповідальним завданням вони справилися до 5 листопада 1970 року. Понад план було вироблено на 103 млн. крб. промислової продукції. За п'ятирічку значно підвищилася продуктивність праці: в хімічній промисловості міста — на 42 проц., деревообробній — 48,7 проц., легкій — 67,8 проц. На окремих підприємствах досягнуто ще кращих наслідків. Зокрема, на заводі тракторних агрегатів продуктивність праці зросла на 86,3 проц. До відкриття партійних форумів у місті завершили будівництво палацу спорту товариства «Авангард», широкоформатного кінотеатру «Росія», готелю «Південний Буг» та інших споруд. План першого кварталу 1971 року вінничани завершили до 27 березня.

Досягнення в розвитку економіки й культурного будівництва Вінниці за роки Радянської влади величезні. Чудові перспективи розвитку її відкриваються у дев'ятій п'ятирічці. В 1971—1975 роках обсяг продукції підприємств міста зросте в півтора раза. Для трудящих передбачається збудувати близько 600 тисяч кв. м житлової площі. В експлуатацію буде здано дитячих садків на 8 тис. місць, пологовий будинок та новий корпус лікарні ім. М. І. Пирогова. Вінничани одержать нові міжміську телефонну станцію на 300 каналів зв'язку, будинок побуту. Незабаром завершиться спорудження комплексу другої програми телебачення, на міських маршрутах збільшиться кількість тролейбусів, трамваїв та автобусів.

Вінниці понад шістсот років, але вона не старіє. Все потужнішими стають її заводи, ростуть нові будівлі, розвиваються наука і культура.

Г. Я. БУРТЯК, С. Я. ВІНІКОВЕЦЬКИЙ, В. П. ВОЛОВИК,
Н. С. КВЄТНИЙ, Г. А. ЛЮТВОРТ

БАРСЬКИЙ РАЙОН

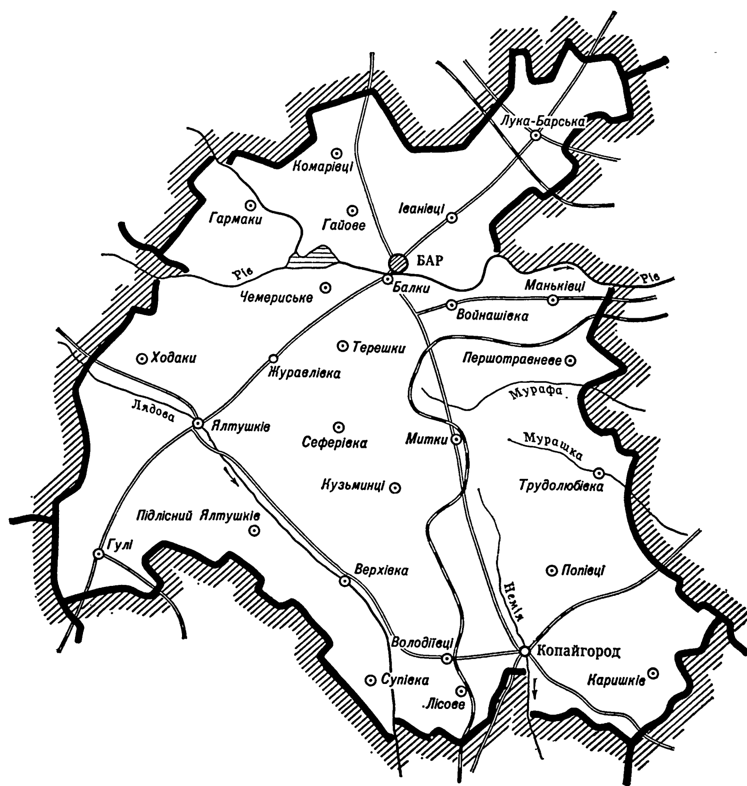

БАР

Бар — місто районного підпорядкування (з 1938 року), розташоване на річці Рові (басейн Південного Бугу), за 7 км від залізничної станції Бар, за 65 км від Вінниці. З обласним центром має шосейне сполучення. Населення — 13 519 чоловік.

Бар — центр району, площа якого становить 1100 кв. км, населення — 82,6 тис. чоловік. У районі 98 населених пунктів, у т. ч. одне місто, одне селище міського типу, 25 центрів сільських Рад. Територію району перетинають залізничні колії Київ—Львів та Київ—Івано-Франківськ. З корисних копалин залягають граніти, вапняки, гончарні глини. В районі налічується 18 підприємств, переважно харчової промисловості; 25 колгоспів, 4 радгоспи; 7 лікарень, районний тубдиспансер, дитячий тубсанаторій, санітарно-епідеміологічна станція, 42 фельдшерсько-акушерські пункти, 12 колгоспних пологових будинків, 9 аптек, 7 жіночих і дитячих консультацій, 12 профілакторіїв; 60 шкіл, 2 професійно-технічні училища, 2 технікуми, 12 будинків культури, 67 клубів, 2 широкоекранні кінотеатри, 65 стаціонарних кіноустановок, у т. ч. 17 широкоекранних, 63 бібліотеки. У селах району встановлено пам'ятники й обеліски полеглим у війні з німецько-фашистськими загарбниками.

Перша письмова згадка про Бар (під назвою Ров) датується 1425 роком. Лежав він на правому березі річки Рову, там, де тепер Барські Чемериси[1]. На території міста розкопано курган доби бронзи, в урочищі Рові знайдено залишки давньоруського поселення X—XI століть[2].

В 30-х роках XV ст. Західне Поділля до річки Мурафи, у т. ч. Ров, загарбала шляхетська Польща. Місто увійшло до складу Подільського воєводства. Польські королі щедро роздавали українські землі шляхті й магнатам. У 1443 році Ров

---

[1] Архив Юго-Западной России, ч. 8, т. 2. К., 1894, стор. 103.

[2] Археология, т. 2. К., 1948, стор. 76; Труды XI археологического съезда, т. 1. М., 1901, стор. 252.

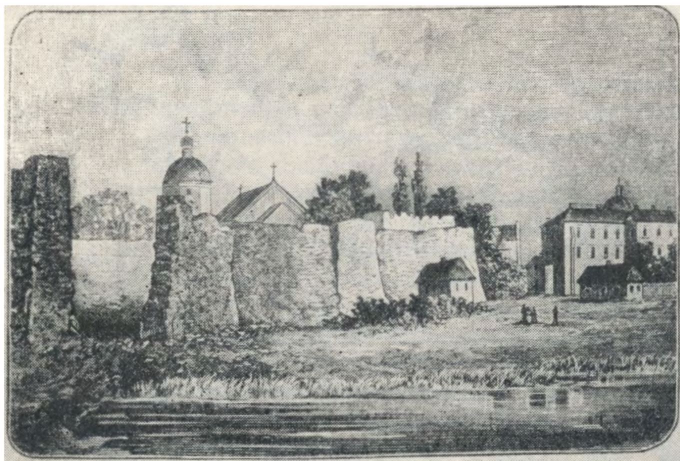

Фортеця в Барі. Гравюра. Кінець XIX ст.

став власністю шляхтича Стогнєва Рея. Місто лежало на Кучманському шляху й багато років зазнавало спустошливих нападів турків і татар, які руйнували населені пункти, знищували та забирали в полон населення. 1452 року татари захопили Ров і зруйнували його. Частина населення втекла до Зінькова, на річці Ушиці, частину було знищено або забрано в рабство[1].

1537 року польська королева Бона Сфорца купила Ров у магнатів Одровонжів і перейменувала його на Бар (на честь італійського міста Барі, де народилася). Вона розпорядилася перенести місто на лівий берег річки Рову, в район, оточений з трьох боків водою. Щоб сприяти будівництву й заселенню Бара, король 1538 року надав його мешканцям привілеї на 16 років, а через два роки — магдебурзьке право[2]. Тоді ж сюди було переселено частину жителів Зінькова, а в 1542 році — з Ялтушкова. 1540 року з дозволу короля в Барі поселилися перші кілька родин вірменських і єврейських купців[3]. 1546 року Бар став центром староства, до якого входило 30 сіл.

У 1558 році Бар знову захопили й спустошили татари. Але місто оживало. Руками поневоленого селянства зводилися стіни зруйнованого дерев'яного замку, будівлі. Праця тут була такою важкою, що багато селян втікало за межі староства[4].

Населення міста терпіло від «своїх» і «чужих» феодалів соціально-економічний і національно-релігійний гніт. Це яскраво проявилося і в заселенні Бара. Місто ділилося на три частини. У Польському Барі — центральній частині із замком — жила шляхта, торговці й ремісники польського походження, в Руському, що прилягав до замку,— переважно українські селяни. В Гірському, або Чемериському Барі, який знаходився на території колишнього міста Рову, жили татари. За сторожову службу їм платили понад 200 злотих на рік. За даними 1565 року, в усьому Барі налічувалося 322 будинки[5].

Незважаючи на існуючі пільги, староста міста обмежував права населення, головним чином Руського й Гірського районів Бара, більше того, примушував його платити за пільги. По закінченні пільгових років (1554 р.) населення було обкладено податками. Жителі Руського й Чемериського районів Бара платили податки по 15 грошей, вносили мостове, виконували військову службу, ремонтували греблю й міст. Натуральні податки сплачували медом, вівсом та різними продуктами. У Руському Барі платили також весільне й за розлучення[6]. Жителі Гірського Бара сплачували поволовщину, виконували по 3 дні польових робіт у фільварку. В цілому населення цих двох частин міста багато чим наближалося до феодально-залежних селян. Привілеями користувалися лише жителі Польського Бара. В 1556 році їм дозволили займатися винокурінням, торгувати спиртними напоями, звільнили від мита й провіантського побору. Під тиском міщан у 1566 році це право було поширене на Руський, а через 10 років — і на Чемериський Бар. Староста і військовий гарнізон утримувалися за рахунок володінь, які належали до замку. В 1552 році замок мав 7 фільварків, 14 ставків, 10 млинів, пасіку[7].

[1] Записки Історично-філологічного відділу ВУАН, кн. 17. К., 1928, стор. 116.
[2] Вінницький облдержархів, ф. 472, оп. 1, спр. 294, арк. 1.
[3] «Подольские епархиальные ведомости», 1875, № 8, стор. 251.
[4] Архив Юго-Западной России, ч. 7, т. 2, стор. 87.
[5] Архив Юго-Западной России, ч. 8, т. 1. К., 1893, стор. 127—135.
[6] Там же, стор. 165—166.
[7] Архив Юго-Западной России, ч. 7, т. 2, стор. 134, 502—520.

З розвитком ремесла й торгівлі в середині XVI ст. в Барі появляються цехи гончарів, шевців, інших ремісників[1]. Ремесло й торгівля концентрувалися в польській частині міста. Займатися ними мали право поляки та іноземці, українці — лише після прийняття католицтва. Релігія була основним засобом духовного поневолення, покатоличення місцевого населення.

Трудящі не раз піднімалися на визвольну боротьбу проти соціального й національного гноблення. Населення Бара брало участь у повстанні 1594—1596 рр. В жовтні 1594 року у місто вступили запорізькі козаки. В середині листопада сюди прибув загін С. Наливайка. В Барі козацькі загони стояли до початку 1595 року. Звідси вони рушили на Волинь.

Польський уряд, придушивши селянсько-козацьке повстання, посилив наступ на трудящих. Бар було перетворено в головний укріплений пункт, де розмістився великий військовий гарнізон. У 30-х роках XVII ст. під керівництвом інженера Боплана збудували кам'яну фортецю (замість дерев'яної), а військовий гарнізон поповнили за рахунок найманців з Німеччини. В 1637 році Бар був резиденцією коронного гетьмана С. Конєцпольського.

На початку XVII ст. Бар став також оплотом католицизму на Поділлі. З допомогою магната Жолкевського 1616 року в Барі поселилися єзуїти. Польський король надав їм право одержувати десятину з Барського й Комаровецького маєтків, звільнив від податків. Єзуїти стали великими власниками. Їм належали частина Бара, пивоварний, свічковий, цегельний заводи, став, будинок ратуші, заїжджий будинок і шинок[2]. 1635 року в місті відкрито єзуїтський колегіум[3], 1662 року з'явилися й францісканці.

Наприкінці XVI і особливо на початку XVII ст. розширюються економічні й культурні зв'язки між Росією та Україною. Через Бар проходив торговий шлях на Кам'янець-Подільський, Молдавію. У 1638 році в місті зупинялися брянські торгові люди[4]. Бар на той час був людним містом. У 1648 році тут налічувалося 5200 мешканців[5].

В часи визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького Бар був одним з важливіших об'єктів, за який точилися запеклі бої між польсько-шляхетськими й українськими військами. В липні 1648 року козацький загін Максима Кривоноса підійшов до Бара. Після кількаденної підготовки повстанці, застосовуючи гуляй-городи й димову завісу, почали штурм міста[6]. На допомогу їм прийшло міське населення. Здобувши фортецю, загін захопив великі військові трофеї: гармати, порох, ядра тощо[7]. Проте 18 березня 1649 року Бар знову опинився в руках польського загону. Прибуття козаків Кальницького полку змусило шляхту відступити. Однак відповідно до Зборівського договору Бар відійшов до Польщі. В лютому—березні 1651 року польські війська, які концентрувалися в районі Бара, підійшли до Вінниці. Але поблизу міста вони зазнали поразки. Переслідуючи ворога, уманський полковник Й. Глух взяв Бар. Незабаром польська шляхта знову захопила його. В 1652 році селянсько-козацьке військо після перемоги під Батогом зайняло Бар.

У вересні 1653 року шляхетська Польща почала стягувати великі сили в район Поділля, сподіваючись взяти реванш за поразку. В район Бара й Шаргорода прибули головні сили селянсько-козацького війська на чолі з Б. Хмельницьким. Резиденцією гетьмана був деякий час Бар. Тут гетьман одержав через свого посланця

---

[1] Кустарные промыслы Подольской губернии, стор. 424.
[2] «Подольские епархиальные ведомости», 1887, № 36-37, стор. 831—832.
[3] Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 1. СПб., 1863, стор. 217.
[4] Воссоединение Украины с Россией, т. 1, стор. 207.
[5] О. С. Компан. Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963, стор. 77.
[6] Воссоединение Украины с Россией, т. 2, стор. 75.
[7] Л. К. Полухін. Максим Кривоніс — герой визвольної війни українського народу в 1648—1654 рр. К., 1952, стор. 15.

Л. Капусту грамоту царя, в якій зазначалося, що він «под крепкую руку принимает Украину»[1]. Після возз'єднання України з Росією, польська шляхта не облишила своїх планів силою відновити своє панування на всій Україні. В листопаді—грудні 1654 року польське військо вдерлося на Брацлавщину і Поділля. В 1655 році російські й українські війська вирушили на Бар і Кам'янець-Подільський. На Поділлі спалахнуло народне повстання. Селянські загони допомогли взяти Бар та інші міста, ліквідувати владу польської шляхти. Населення сподівалося на визволення з-під гніту Польщі. Проте за Андрусівським перемир'ям Бар залишився під владою Польщі. Магнати й шляхта відновили старі порядки. У Барі почав діяти польський магістрат. Повернулися єзуїти. З 1672 по 1699 рік місто перебувало під владою турецьких завойовників.

Населення Бара брало участь у народному повстанні під проводом С. Палія. 14 листопада 1702 року повстанці визволили місто від польсько-шляхетських військ[2]. Але вже на початку 1703 року польські війська захопили Бар і вчинили жорстоку розправу над учасниками повстання.

Внаслідок багаторічних воєн місто обезлюдніло, господарство занепало. Лише в 30-х роках XVIII ст. почалося його піднесення. В 1737 році тут налічувалося 262 будинки, близько 1,5 тис. жителів. В 1774 році в Барі було вже 450 будинків, мешкало 2,5 тис. чоловік. З'явилися перші кам'яні будівлі, відновлювалися цехи, пожвавилася торгівля.

Протягом XVIII ст. Бар залишався опорним пунктом польсько-шляхетської реакції й католицизму. В лютому 1768 року в місті відбувся з'їзд реакційної польської шляхти, на якому була створена т. зв. Барська конфедерація — воєнно-політичне об'єднання шляхти та католицького духівництва. Конфедерати мали на меті зберегти необмежені права й привілеї шляхти, католицької церкви та протидіяти впливу Росії, під тиском якої в жовтні 1767 року Надзвичайний сейм прийняв закон про зрівняння в Польщі православних у правах з католиками. Конфедерати розпочали жорстоку розправу над православними. Зухвале насильство над поневоленим народом посилило гайдамацький рух, вершиною якого була Коліївщина. Царський уряд допоміг польським панам придушити повстання, одночасно розгромив конфедератів. 30 липня 1768 року російські війська вступили в Бар. Барська конфедерація, підтримувана Туреччиною і Францією морально й матеріально, продовжувала боротьбу. 1771 року російські війська вдруге розгромили загони конфедератів і взяли Бар. У 1772 році Барська конфедерація розпалася.

З возз'єднанням Правобережної України з Росією Бар увійшов до складу Брацлавського намісництва, а з 1797 року—Могилівського повіту Подільської губернії.

Протягом першої половини XIX ст. місто помітно зросло. Якщо в 1846 році тут було 4709 жителів, то в 1861 році — 7965. Бар був значним торгово-ремісничим містом Поділля, мав 14 промислових підприємств, у т. ч. 4 шкіряні, 2 чавуноливарні, 8 черепичних заводів, 4 водяні млини, добре розвинений візничий промисел. В місті налічувалося 463 ремісники[3]. Щороку тут відбувалося 22 ярмарки, на які з'їжджалися купці з Поділля, Волині та інших місць. У місті було 129 лавок, 22 заїжджі двори. Більшість населення жила коштом торгівлі, ремесла, поденної роботи або з найму і тільки частина міського населення (460 господарств) — переважно за рахунок хліборобства, орендуючи міські землі.

Розвиток промисловості й ремесла сприяв виникненню культурно-освітніх закладів. У місті було два училища — повітове, створене 1803 року на базі повіто-

---

[1] Воссоединение Украины с Россией, т. 3, стор. 497.

[2] Г. Я. Сергієнко. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст., стор. 149.

[3] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 142—147.

вої школи уніатів-базиліан, і духовне, відкрите 1837 року. 1860 року в місті працювало 2 лікарні[1].

Соціальний і національний гніт трудящих у першій половині XIX ст. викликав хвилю народних повстань. Повстанські загони діяли і навколо Бара. В грудні 1829 року вони напали на економію сусіднього села Комарівців, звідки походив один із сподвижників Устима Кармалюка — Й. Серветник. Повстанці знаходили співчуття й підтримку серед міщан Бара. Відомо, що і сам Устим Кармалюк таємно бував тут і зупинявся в сестри Й. Серветника і її знайомих[2].

Після скасування кріпацтва царський уряд, задовольняючи інтереси буржуазії, здійснив 1870 року реформу міського самоврядування. Однак проведення буржуазної реформи затягувалося на догоду дворянству. В Барі міське положення запровадили тільки 1892 року. До обраних міської думи й управи ввійшли багатії міста.

Бар перетворювався в промислове місто. Проте цей процес відбувався дуже повільно. В 1865 році був збудований спиртовий завод. З 1880 року почав працювати пароводяний млин. Дальшому піднесенню економіки міста сприяло будівництво залізниці Жмеринка—Могилів. У 1900 році збудовано цукровий завод, який став найбільшим підприємством міста. З 658 робітників міста 400 працювали на цукровому заводі. Напередодні першої світової війни в місті діяли також 4 цегельні підприємства, які мали по кілька робітників. Одночасно місто зберігало ремісничий характер. У 129 ремісничих закладах працювало 440 кравців, шевців та ін. Товари народних майстрів у великій кількості продавалися на ярмарках. Щороку в місті відбувалося 26 ярмарків[3].

Розвиток промисловості вплинув на соціальний склад населення. Частина жителів лишала сільське господарство й переходила працювати на заводи та фабрики. Однак ще багато міщан орендувало міські землі, і це було їх головним джерелом існування. Робітники працювали по 12—14 годин за мізерну заробітну плату. Особливо важко жилося сезонним робітникам. Селяни навколишніх сіл восени і взимку працювали й жили тут же, на заводі, у брудних і сирих бараках. Весною і влітку вони разом із своїми односельцями працювали за наймом на бурякових плантаціях, де заробітна плата в день становила 15—20 копійок.

Революційна боротьба пролетаріату промислових центрів Росії чим далі більше впливала на свідомість робітників Бара, переконувала їх у необхідності спільного виступу на захист своїх прав. У травні 1905 року трудівники цукрового заводу взяли участь у загальному страйку сільськогосподарських робітників. Страйкарі вимагали підвищити заробітну плату, не допускали до роботи найманих робітників з інших районів[4].

Обличчя міста почало помітно змінюватися тільки на початку XX ст. 1911 року в ньому було 124 кам'яні будинки, появилися тротуари, освітлення. Але в цілому Бар забудовувався безпланово, вздовж кривих і брудних вуличок стояли впритул низенькі будиночки, в яких поневірялася міська біднота. Каналізації не було, і місто душив сморід. На міський благоустрій виділялись незначні кошти. Населення обслуговували міська і заводська лікарні на 10 ліжок, 2 приватні лікарні, де працювали 3 лікарі, 3 фельдшери і 5 акушерок.

Інтереси зростаючого капіталізму вимагали дальшого розвитку народної освіти. 1911 року в місті відкрили гімназію, працювало училище. Вчилося в цих навчальних закладах 409 чоловік — вихідці з багатих сімей. Для дітей сільської бідноти і робітників існували (з 1874 р.) двокласне міське початкове народне училище

[1] Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 1, стор. 217.

[2] Устим Кармалюк. Збірник документів, стор. 47, 75, 167.

[3] Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. Каменец-Подольский, 1911, стор. 192—194.

[4] Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955, стор. 357.

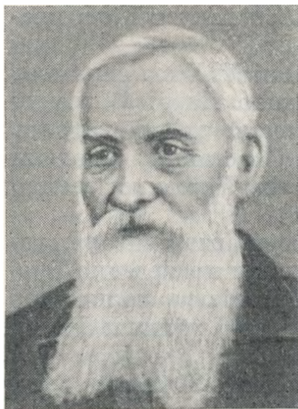

В. Я. Буняковський — академік Петербурзької Академії наук.

і церковнопарафіяльна школа. Їх відвідувало 614 дітей[1]. У місті була бібліотека (відкрита в 1900 році).

З Баром пов'язане життя й діяльність ряду видатних діячів культури і науки. В 1872—1875 рр. тут жив і закінчив третій клас народного училища видатний український письменник М. М. Коцюбинський. У Барі народився відомий російський математик В. Я. Буняковський (1804—1889), який був віце-президентом Петербурзької Академії наук.

Імперіалістична війна завдала нових бідувань населенню. Значно зросли ціни на промислові товари й продукти, поширилася спекуляція, на якій наживалися купці й буржуазія. В Барі була розквартирована військова частина, утримання якої теж лягло тягарем на плечі місцевого населення.

Дізнавшись про перемогу Лютневої революції, робітники Барського цукрового заводу виступили з вимогою обрати новий орган влади — Раду робітничих депутатів. На початку березня 1917 року відбулися вибори до Ради робітничих і солдатських депутатів на всіх підприємствах та в установах. Через політичну недосвідченість мас, відсутність більшовицької організації, меншовикам, есерам, бундівцям вдалося захопити Раду до своїх рук — головою її стала меншовичка[2]. Одночасно існувала й міська дума, до якої входили кадети, монархісти, сіоністи, чорносотенці. В місті створювалися професійні спілки цукровиків, кравців, учителів, медиків, поліграфістів. Робітники цукрового заводу в квітні 1917 року обрали головою своєї спілки слюсаря-апаратника С. М. Каськевича. Під тиском робітників Рада робітничих і солдатських депутатів у травні прийняла рішення про запровадження 8-годинного робочого дня[3]. Тоді ж у Барі засновано більшовицьку групу. До неї входило 17 членів партії і 14 співчуваючих[4].

У липні 1917 року в місті розміщувалися штаб 7-ї армії, 1-й і 2-й гвардійський полки. Солдати-більшовики, об'єднавшись з місцевими більшовиками, створили єдину партійну організацію. Більшість членів її становили армійські більшовики. За рахунок солдатів поповнилася Рада робітничих і солдатських депутатів[5]. Більшовики Бара розгорнули велику агітаційну роботу серед робітників і солдатів. Вони очолили боротьбу проти реакційної частини офіцерів штабу 7-ї армії, яка підтримувала корніловських змовників. У вересні 1917 року в частинах Барського гарнізону відбулися збори і мітинги, на яких солдати рішуче засуджували імперіалістичну політику Тимчасового уряду.

Радісно зустріли трудящі Бара звістку про перемогу збройного повстання в Петрограді. За ініціативою більшовиків відбулися збори з участю представників підприємств і військових частин, які переобрали Раду. Був створений ревком на чолі з М. Є. Врублевським. Робітники й солдати Бара вимагали передати владу Радам[6].

1 листопада до Бара прибули частини 2-го гвардійського корпусу, які підтримували більшовиків. Юнкери й офіцери втекли з міста. Влада перейшла до рук ревкому. Але на початку листопада війська буржуазно-націоналістичної Центральної ради захопили Бар. Більшовикам довелося піти в підпілля. В середині листопада відбулися підпільні збори більшовиків міста, де було створено новий ревком. Ревком очолив боротьбу робітників міста проти буржуазних націоналістів. На допомогу

---

[1] ЦДІА СРСР, ф. 1286, оп. 28, спр. 775, арк. 95.
[2] Газ. «Радянський прапор», 2 жовтня 1957 р.
[3] Вінницький облдержархів, ф. 4205, оп. 1, спр. 3, арк. 11.
[4] Поділля в роки громадянської війни, стор. 245.
[5] Газ. «Радянський прапор», 2 жовтня 1957 р.
[6] Газ. «Радянський прапор», 4 жовтня 1957 р.

трудящим Бара прийшли революційні солдати. За наказом військово-революційного комітету й комісара 7-ї армії більшовика І. П. Васяніна 6-й Фінляндський полк на чолі з командиром В. О. Малаховським визволив Бар від військ Центральної ради. Було відновлено Радянську владу. З 23 листопада 1917 року в місті почала виходити газета «Известия военно-революционного комитета 7-й армии». Друкарню очолив більшовик Пирейко[1]. У січні 1918 року в Барі був сформований червоногвардійський загін. Активними організаторами його стали Д. Л. Мазур і М. Є. Врублевський.

У лютому 1918 року Бар окупували війська кайзерівської Німеччини. У боях з австро-німецькими окупантами брав участь Барський червоногвардійський загін. У районі Жмеринки він приєднався до 6-го Фінляндського полку і разом з ним пробивався на з'єднання з Червоною Армією[2]. Частина більшовиків повернулася в Бар, перейшла на нелегальне становище, створила підпільну партійну організацію і продовжувала боротьбу в тилу ворога. Більшовики посилили діяльність, спрямовану на організацію боротьби проти окупантів. Новообраний ревком призначив повстання в ніч на 20 серпня 1918 року. Ядро повстанців становили робітники цукрового заводу. Але виступ був невдалим, над повстанцями окупанти вчинили жорстоку розправу. У листопаді з робітників Бара і селян навколишніх сіл був створений партизанський загін на чолі з учителем П. А. Горбатим. Наприкінці місяця повстанський загін, підтриманий населенням міста, розгромив гетьманську варту в Барі. Однак петлюрівцям вдалося знову захопити місто.

23 березня 1919 року Богунський полк визволив Бар. У цей же день відбулися збори парторганізації, яка налічувала тоді 10 чоловік. Тут же створили новий ревком. Ревком і комітет більшовиків вжили ряд заходів для зміцнення Радянської влади. Управління цукровим заводом перейшло до фабрично-заводського комітету. Здійснено розподіл земель. Розпочала роботу трудова школа. Проте з наступом Денікіна на Поділлі активізувалися петлюрівці, в кінці червня вони оволоділи Баром. Більшовики з глибокого підпілля керували боротьбою мас.

19 січня 1920 року загони Червоної Армії разом з партизанами вигнали петлюрівців з Бара[3]. Під керівництвом комуністів трудящі міста знову взялися до будівництва нового життя. Але й цього разу перепочинок був короткочасним. У квітні Бар захопили білополяки та їх спільники — петлюрівці. 24 червня в місто вступили частини Червоної Армії. Радянська влада була встановлена остаточно. Значну допомогу у відновленні органів Радянської влади подавали комуністи розташованого в Барі 72-го Петроградського полку 24-ї Самаро-Симбірської дивізії. Швидко зростав чисельний склад міської партійної організації. На початку 1921 року вона об'єднувала 114 чоловік з місцевого населення і 70 — з військових частин гарнізону[4].

По закінченні громадянської війни першочерговим завданням стало відродження промисловості й сільського господарства. Почалися роботи на відбудові цукрового, спиртового та інших заводів, відкрито шпагатно-прядильні майстерні[5]. В 1923 році стали до ладу цукровий завод та 12 дрібних майстерень, 4 цегельні, млин і друкарня. 1925 року здійснено першу реконструкцію спиртового заводу. Завод виробив 180 тис. декалітрів спирту.

Водночас велася велика робота в галузі культурного будівництва. В колишніх будинках міської знаті відкрили школу і хату-читальню, агрономічну та індустріально-технічну школи, розмістили також лікарню. В 1922 році почав діяти червоноармійський клуб і при ньому — міська бібліотека. Були організовані гуртки лікнепу на цукровому, спиртовому заводах, при міськраді, механічній школі,

---

[1] В боях за Жовтень. Хмельницький, 1958, стор. 112.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-4205, оп. 1, спр. 18, арк. 33.
[3] Газ. «Коммунист», 21 січня 1920 р.
[4] Вінницький облдержархів, ф. Р-489, оп. 1, спр. 851, арк. 375.
[5] Там же, ф. Р-992, оп. 1, спр. 67, арк. 108.

агрошколі та інших підприємствах і установах. 1925 року відкрито ще дві школи, механічний технікум[1].

Промисловість міста продовжувала зростати в роки перших п'ятирічок. Відбулася реорганізація колишніх ремісничих майстерень і артілей, створено п'ять промислових артілей. На повну потужність працював цегельний завод. 1932 року він виробив 5,2 млн. штук цегли і 425 тис. штук черепиці. З'явилися нові підприємства — електростанція, хлібозавод, швейна фабрика, створена на базі артілі «Кооптекстиль»[2].

Провідним підприємством міста став машинобудівний завод, споруджений на базі механічних майстерень. Він випускав складні агрегати й запасні частини для підприємств харчової промисловості, які раніше завозилися з-за кордону. 1934 року на підприємстві відкрито школи техмінімуму і майстрів соціалістичної праці. Після реконструкції значно зросла виробнича потужність цукрового і спиртового заводів. У 1939 році на підприємствах міста працювало понад 1200 робітників, у т. ч. на машинобудівному заводі — 340, цукровому — 282, спиртовому — 135. Розгортався стахановський рух. У січні 1941 року на машинобудівному заводі налічувалося 217 стахановців. Десятки робітників заводу стали раціоналізаторами. Від застосування їх пропозицій в 1939 році завод одержав 42,2 тис. крб. економії[3].

Значні зміни сталися і серед населення, зв'язаного із сільськогосподарською працею. В 1926 році частина міської бідноти, що займалася сільським господарством, об'єдналася в КНС. Цього ж року виникло кредитне товариство[4]. В 1929 році утворилася сільськогосподарська артіль «Єврейський хлібороб», для якої виділили 200 га міської землі. Колгосп очолював двадцятип'ятитисячник — робітник Одеського порту Кушнір. У 1930 році були організовані товариство спільного обробітку землі «Змагання», сільськогосподарська артіль ім. Фрунзе, МТС. Напередодні Великої Вітчизняної війни МТС мала 160 тракторів, 30 комбайнів, 29 двигунів, 62 молотарки та багато інших машин[5].

Самовіддано працювали на полях і фермах колгоспники. Однією з кращих ланок вирощування цукрових буряків у Барському колгоспі була ланка Ф. Меламуд. На початку 1939 року ланка звернулася з відозвою до всіх буряківників району розпочати соціалістичне змагання на честь XVIII з'їзду ВКП(б)[6]. Свої передз'їздівські зобов'язання ланка виконала з честю. За одержання 500—660 цнт цукрових буряків з гектара ланкову Ф. Меламуд нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. В 1939 і 1940 рр. вона була учасницею Всесоюзної сільськогосподарської виставки в Москві.

Невпинно зростали матеріальний рівень і добробут трудящих. Міська рада систематично дбала про впорядкування будинків, де жили робітники, про замощування вулиць. Забудова міста здійснювалася планово. З завершенням спорудження електростанції 1936 року місто було електрифіковано. Наступного року до будинків центральних вулиць підведено водогін. Поліпшилося медичне обслуговування. В місті збудували районну лікарню, відкрили інфекційне відділення, пологовий будинок, дитячу консультацію, при кожному підприємстві працював медпункт.

Людно було в районній і заводській бібліотеках, трьох заводських клубах, кінотеатрі. На клубних сценах машинобудівного заводу та інших підприємств виступали учасники художньої самодіяльності, професіональні театри Вінниці, Одеси та інших міст. Значно пожвавилася спортивно-масова робота. Збудували міський стадіон, силами трудящих заклали парк.

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 41, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 9.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-2355, оп. 1, спр. 40, арк. 20; ф. Р-4268, оп. 1, спр. 130б, арк. 3.
[3] Газ. «Більшовицька правда», 20 червня 1940 р.
[4] Вінницький облдержархів, ф. Р-401, оп. 1, спр. 6, арк. 112.
[5] Вінницький облпартархів, ф. 41, оп. 1, спр. 1149, арк. 29.
[6] Газ. «Більшовицькими темпами», 8 березня 1939 р.

Трудящі Бара, користуючись усіма благами, які дала Радянська влада, ніколи не забували про те, що в країнах капіталу мільйони робітників і селяни живуть в умовах поневірянь та злиднів. Вони вносили свої заощадження у фонд допомоги страйкуючим робітникам капіталістичних країн, борцям за свободу, ув'язненим, революціонерам. 1939 року робітники і службовці машинобудівного, цукрового заводів та інших підприємств міста зібрали значні кошти на допомогу дітям і жінкам Іспанії[1].

Випуск трактористів у Барській МТС. 1935 р.

У довоєнні роки значних успіхів досягнуто в галузі народної освіти. Вже в 1930/31 навчальному році всі діти шкільного віку вчилися. 1937 року в місті працювали середня й дві неповні середні школи, середня школа для дорослих. За досягнення у справі навчання й виховання дітей вчителеві середньої школи Г. М. Ярошенку одному з перших на Вінниччині присвоєно звання заслуженого вчителя Української РСР. Його було удостоєно високої нагороди — ордена Леніна. В 1941 році цього почесного звання, а також ордена Леніна було удостоєно П. А. Горбатого — українського радянського педагога, методиста в галузі математики.

Напад військ фашистської Німеччини тимчасово перервав дальший розвиток міста. 16 липня Бар окупували гітлерівці. Настали страшні дні кривавого режиму. Гітлерівці розстріляли в місті понад 6,5 тис. радянських громадян, 1200 вивезли на каторгу до Німеччини[2]. Для боротьби з фашистськими загарбниками в лютому 1942 року в місті створено підпільну організацію, в червні — підпільно-патріотичний комітет — штаб підпільної групи, до якого ввійшли бухгалтер маслозаводу Л. Л. Гуменний, С. І. Козловський, К. Ф. Шкарлет, а також керівник Ялтушківської групи інженер В. С. Банос (Москвін). Було призначено явки — в квартирах К. Горбатого, Є. Заболотної, в селі Шершнях — у вчителя В. Я. Короля[3], встановлено зв'язок з підпільниками сусідніх районів Кам'янець-Подільської області. На складі, де працював Я. Валентюк, знаходився радіоприймач штабу. Тут приймали зведення Радінформбюро, а потім на цьому матеріалі випускали листівки, розповсюджували їх серед населення. Патріоти Я. М. Богданов, А. І. Хамзін, Р. З. Якупов спалили залізничний міст біля станції Бар, влаштовували аварії на цукровому заводі, виводили з ладу машини й деталі на спиртовому заводі[4]. Підпільники збирали зброю, заготовляли продукти, медикаменти, а восени 1943 року багато барських патріотів влилося в партизанський загін М. Р. Соболєва, який діяв у південних районах Кам'янець-Подільської області. Партизани громили поліцейські загони, німецькі обози, знищили фашистську варту на кінному заводі села Гуль, а коней роздали селянам.

Багато трудящих Бара билося на фронтах Великої Вітчизняної війни. За героїзм і мужність, виявлені в боротьбі з фашистськими окупантами, близько тисячі воїнів— жителів Бара — нагороджені орденами й медалями, а колишньому робітнику Барського цукрового заводу, старшині, парторгові артилерійської батареї М. В. Медведецькому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Двома орденами Слави і орденом Червоної Зірки нагороджено кулеметника Григорія Грабов'яка.

---

[1] Газ. «Більшовицькими темпами», 28 січня 1939 р.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-4422, оп. 1, спр. 2, арк. 13.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 88, арк. 5—6.
[4] Там же, арк. 6—11.

25 березня 1944 року бійці 203-го стрілецького полку 70-ї дивізії визволили Бар від німецьких загарбників. У боях за місто загинуло 453 воїни Червоної Армії. Їх поховано в центрі міського парку в братській могилі. Окупанти завдали великих збитків народному господарству міста. Вони вивезли із спиртового та інших заводів цінне устаткування, пограбували всі культурно-освітні заклади. Під час відступу гітлерівці зруйнували машинобудівний завод, спалили районний клуб, сотні житлових будинків.

З переходом до мирного життя відновили свою діяльність органи Радянської влади — райвиконком, міська і сільська Ради, на підприємствах створювались партійні, профспілкові і комсомольські організації. Щоб допомогти діючим військам Червоної Армії швидше розбити ворога, робітники машинобудівного заводу ремонтували танки, автомашини. Трудящі міста збирали гроші на побудову танкової колони[1], будівництво ескадрильї «Прапор перемоги», подавали допомогу сім'ям фронтовиків. На спиртовому заводі в червні 1944 року робітники й службовці внесли триденний заробіток на користь родин фронтовиків, забезпечили їх на зиму паливом, допомогли хлібом[2]. Цього року відновили виробничу діяльність цегельний завод, електростанція, промкомбінат з 11 цехами, артілі індивідуального шиття, окремі цехи машинобудівного заводу, цукровий і спиртовий заводи.

Включившись у соціалістичне змагання за дострокове виконання плану четвертої п'ятирічки, колектив машинобудівного заводу виконав п'ятирічку за 4 роки і 5 місяців, а 50 робітників підприємства — за 2 і 3 роки. В 1947 році 127 робітників заводу стали стахановцями, а 60 — ударниками праці.

Не легко доводилося відроджувати сільське господарство. Окупанти зруйнували будівлі колгоспів, вивезли трактори, забрали коней, корів та іншу худобу. На початку 1945 року колгоспи ім. Фрунзе та «Єврейський хлібороб», які об'єднували 104 господарства, мали лише 18 голів великої рогатої худоби, 52 коней, незначну кількість сільськогосподарського реманенту[3]. Незважаючи на недостатню забезпеченість тяглом і знаряддям, колгоспи засіяли майже всі довоєнні площі. 1950 року обидва барські колгоспи об'єдналися в одну сільськогосподарську артіль — ім. Фрунзе. Через кілька місяців колгосп ім. Фрунзе злився з артіллю ім. 13-річчя Жовтня села Хутора Комаровецького (нині село Гайове).

Було зроблено перші кроки щодо відбудови медичних і культосвітніх закладів. Вже в 1944 році відновила роботу поліклініка. Медичні заклади міста одержали сучасну апаратуру, яку надіслали трудящі Російської Федерації. Робітники цукрового і машинобудівного заводів відремонтували свої клуби. Запрацювали школи.

Міська Рада депутатів трудящих розробила ряд заходів для поліпшення благоустрою міста. До 1952 року було завершено реконструкцію стадіону, обладнано міський парк, закладено нові сквери, піднято з руїн десятки житлових будинків, міські школи, відкрито курси медсестер.

Швидко розвивалась промисловість міста. На місці старого зруйнованого німецько-фашистськими загарбниками заводу було збудовано новий спиртовий завод, який видав першу продукцію 1950 року. За виробничі успіхи, досягнуті на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією, Міністерство харчової промисловості УРСР присвоїло спиртовому заводу звання підприємства відмінної якості. Машинобудівний завод став заводом союзного значення. Він випускає найскладніші машини й обладнання для підприємств харчової промисловості. Машини з маркою Барського машинобудівного заводу тепер можна зустріти на багатьох підприємствах харчової індустрії СРСР і соціалістичних країн — Болгарії, Чехословаччини, Монголії, його продукція надсилається в Індію, Судан та інші країни. На початку 1965 року на заводі працювало майже 1,5 тис. робітників. В результаті реконструк-

[1] Барський райдержархів, ф. 119, оп. 1, спр. 2, арк. 2.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 559, оп. 2, спр. 2, арк. 1.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-3375, оп. 4, спр. 40, арк. 78, 81, 88, 91.

ції цукрового заводу підприємство стало виробляти до 26 тис. тонн цукру на рік проти 20 тис. тонн у 1960 році і в два рази більше порівняно з 1940 роком. Великими підприємствами стали фабрики господарських і побутових товарів, швейна. В Барі створено рибгосп, пересувну механізовану будівельну колону, ведеться будівництво великого консервного комбінату. Масовим стало раціоналізаторство й винахідництво. Кращому раціоналізаторові, начальнику технічного відділу Барського машинобудівного заводу Г. Т. Сахарову присвоєно звання заслуженого раціоналізатора Української РСР. 36 внесених ним рацпропозицій і впроваджених у виробництво дали заводові 41 тис. крб. економії.

У 1963 році на спиртовому заводі було споруджено перший в Радянському Союзі цех сухих кормових дріжджів на відходах мелясної барди. Через два роки завод перетворили на спирто-дріжджовий комбінат, відкрили дослідну лабораторію вирощування хлорели — цінного джерела одержання харчових і технічних речовин. У 1967 році комбінат випустив понад 2 млн. декалітрів спирту вищої очистки, 3,5 тис. тонн хлібопекарських дріжджів, 2,5 тис. тонн сухих кормових дріжджів. У квітні 1970 року колектив підприємства за високі показники в соціалістичному змаганні на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна нагороджено Ленінською ювілейною Почесною грамотою ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та Української Ради профспілок.

Ленінський ювілейний рік був періодом найвищого напруження трудящих у боротьбі за успішне виконання плану восьмої п'ятирічки, за гідну зустріч XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України. Трудящі Бара достроково виконали п'ятирічне завдання. Машинобудівники завершили п'ятирічний план напередодні Ленінського ювілею, освоїли серійний випуск 11 нових машин. За п'ятирічку обсяг валової продукції заводу зріс у 1,7 раза. Спирто-дріжджовий комбінат виконав п'ятирічне завдання за 4 роки і 10 місяців. Барські цукровики дали країні понад план близько 40 тис. цнт цукру. В 1970 році 1185 кращих робітників і службовців Бара відзначені медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна».

Значно зросла торговельна мережа міста: збудовано великий раймаг, 6 нових продовольчих магазинів, магазин культтоварів тощо. В 1967 році в місті введено в дію комбінат побутового обслуговування. Все більше в побут населення входять газ, пральні машини, холодильники. Поліпшується медичне обслуговування трудящих. Нині в Барі функціонує лікарня на 200 ліжок, протитуберкульозний диспансер, 4 медпункти, дитяча консультація, санітарно-епідеміологічна станція, пологовий будинок, 3 аптеки. Для пропаганди медичних знань серед населення відкрито університет здоров'я. 13 медпрацівників нагороджені значками «Відмінник охорони здоров'я».

Бар з кожним роком кращає. За останні роки з'явилося багато 4—5-поверхових будинків, прокладено й заасфальтовано вулиці в центральній частині міста, побудовано 274 квартири та 186 власних будинків. Окрасою міста стали вулиці Леніна та Пролетарська. Вздовж вулиці Леніна розташовуються триповерховий палац Рад, де містяться міські та районні установи, будинок культури, кінотеатр, райунівермаг, будинок побуту. На площі ім. Жовтневої революції стоїть пам'ятник В. І. Леніну, біля підніжжя якого завжди живі квіти. Для кращого обслуговування пасажирів у 1971 році споруджено красиве приміщення нового автовокзалу. Автобусні лінії з'єднують місто з усіма райцентрами області, з Вінницею та іншими обласними центрами республіки. Визначні пам'ятки архітектури

Дослідна лабораторія вирощування хлорели на Барському спирто-дріжджовому комбінаті. 1969 р.

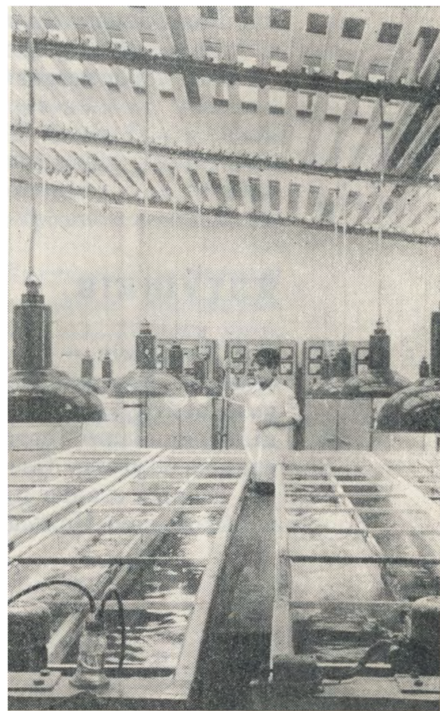

XVIII ст.— католицький собор і православна церква, а також залишки військової фортеці взято під охорону держави.

В місті багато зроблено для виховання підростаючого покоління в комуністичному дусі, для підготовки кваліфікованих кадрів народному господарству. Нині у Барі працює 4 загальноосвітні середні школи, заочна середня школа, школа-інтернат, музична школа, міське і сільське професійно-технічні училища, автошляховий технікум. У 1963 році при машинобудівному заводі відкрито вечірній технікум. У 1967 році 275 робітників заводу навчалося без відриву від виробництва у вузах, технікумах та загальноосвітніх школах. 14 вихованців шкіл Бара стали кандидатами наук.

До послуг трудящих міста багато культурно-освітніх закладів. Працюють будинок культури, широкоекранний кінотеатр, 4 профспілкові клуби, 2 районні, 3 профспілкові і 5 шкільних бібліотек з загальним фондом близько 100 тис. книжок. Є народний музей М. М. Коцюбинського, в раді якого активно працює заслужений майстер народної творчості УРСР В. С. Бичкова. В місті виходить районна газета «Червоний промінь». При будинку культури та клубі машинобудівного заводу відкрито університети культури. При всіх клубах працюють гуртки художньої самодіяльності — хорові, танцювальні, музичні тощо. Колектив будинку культури став лауреатом республіканського конкурсу. Міністерство культури УРСР присвоїло йому почесне звання народного самодіяльного ансамблю танцю. Пропаганду політичних і наукових знань проводять 300 членів товариства «Знання», діє районне відділення Товариства охорони пам'ятників історії та культури. Сотні ентузіастів фізкультури та спорту об'єднує товариство «Колос».

В життя громадян Бара міцно входять нові традиції, звичаї. Загальнонародними стали свята «Серпа і Молота», День тваринника. В ці дні представники усіх колгоспів приїздять до райцентру, де їх урочисто зустрічають робітники й службовці. На стадіоні відбуваються мітинги, виступи художньої самодіяльності, спортивні змагання. На заводах і фабриках вже стало традицією урочисто проводжати ветеранів праці на пенсію, посвячувати молодь у робітничий клас.

1144 комуністи нараховує у своєму складі Барська міська партійна організація, 1270 комсомольців об'єднує комсомольська організація райцентру.

Понад 300 громадян міста беруть активну участь у роботі депутатських комісій. Кращих людей міста обрано до вищих органів влади. Пресувальниця Барського машинобудівного заводу Н. С. Шуцька є депутатом Верховної Ради УРСР, робітниця Барського спирто-дріжджового комбінату О. І. Мізерна — депутат обласної Ради депутатів трудящих.

За роки Радянської влади Бар перетворився у квітуче промислове місто з великими перспективами дальшого розвитку.

А. Р. ЛОКАЄНКО, І. П. ПШУК

ЯЛТУ́ШКІВ

Ялтушків — село (до 1938 року — містечко), центр сільської Ради, залізнична станція. Розташований на річці Лядові — притоці Дністра, за 16 км від районного центру, за 23 км від станції Бар. Населення — 3500 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Біличин, Мигалівці, Слобода-Ялтушківська, Черешнéве, селища Лугове, Слобода.

Перша згадка про Ялтушків належить до 30-х років XV ст. Серед загарбаних шляхетською Польщею населених пунктів Західного Поділля в 1434 році згадує-

ться і Ялтушків (Єлтушків)[1]. 1537 року його купила польська королева Бона Сфорца. Тоді ж Ялтушкову надано права містечка[2]. Ялтушків лежав на т. зв. Кучманському шляху і понад сто років був важливим оборонним пунктом. У 1542 році Бона Сфорца частину його жителів переселила в Бар.

З початку XVI ст. Ялтушків фігурує не лише як оборонний пункт, а й як один з місцевих центрів ремесла й торгівлі. 1556 року йому було надано магдебурзьке право, яке, однак, не звільняло населення від феодальних повинностей. Міщани зобов'язані були вирушати з барським старостою у військові походи, платити податки по 15 грошів з диму, давати 2 третини вівса, бджільну десятину, один день орати панське поле. Найтяжчою повинністю для населення було утримувати польський гарнізон, що розташувався у Барі[3]. Необмежені права старост, їх сваволя викликали невдоволення місцевих жителів. Населення Ялтушкова в 1556 і 1562 рр. скаржилося польському королеві на барського старосту Б. Претвича, який накладав на них додаткові податки, запроваджував різні повинності.

Крім феодального й національного гніту, населення терпіло також від частих набігів татар і турків. Тричі — в 1549, 1568 і 1569 рр.— турецько-татарські завойовники нападали на Ялтушків, знищували або забирали в полон населення. В 1570 році в Ялтушкові залишилося всього 20 господарств міщан (в 1565 році ще було 48)[4].

У другій половині XVII ст. посилився наступ феодалів на селян і міщан. Влада старости лишалася необмеженою. Частина жителів рятувалася втечею на Брацлавщину й Київщину. Блискучі перемоги повстанського війська під проводом Богдана Хмельницького під Жовтими Водами і Корсунем, взяття Кривоносом Барського замку викликала заворушення серед населення Ялтушкова. Багато його мешканців пішли в загони Кривоноса, Нечая, Богуна. Але на підставі Зборівського договору Ялтушків та інші міста й села Поділля залишилися під владою Польщі[5]. Це було підтверджено й Андрусівським перемир'ям між Росією і Польщею. В 1672 році за Бучацьким договором Ялтушків у складі Поділля потрапив під владу Туреччини. Турецьке поневолення, яке тривало 27 років, знову змінилося польсько-шляхетським.

Після возз'єднання Правобережної України з Лівобережною у складі Росії Ялтушків за новим адміністративним поділом увійшов до Могилівського повіту Подільської губернії. За півстоліття з часу возз'єднання в містечку сталися значні зміни. Появилися деякі підприємства. 1844 року тут уже були винокурний, пивоварний і цегельний заводи, які належали поміщикові[6]. Але становище населення залишалося дуже важким. Запровадження урочної системи для селян призвело до того, що в період збирання врожаю вся сім'я від неділі до неділі гнула спини на пана, не маючи змоги зібрати врожай із свого клаптика землі. Частина селян-кріпаків працювала на цукровому, пивоварному й цегельному заводах. У квітні 1826 року до Ялтушкова дійшла чутка про появу сина Івана Гонти, який закликає до другої Коліївщини. Сотні селян Ялтушкова, Слободи-Ялтушківської, Шершнів та інших сіл поповнили загони У. Кармалюка, Й. Серветника та І. Малярчука, які діяли в районі Ялтушкова—Бара—Ушиці. Повстанці громили поміщицькі маєтки, чинили розправу над ненависними панами.

Маніфест про скасування панщини обнародували в Ялтушкові в березні 1861 року. Вже на початку квітня цього року селянки Ялтушкова припинили роботи в економії поміщика, стали вимагати скасування жіночих панщинних днів.

---

[1] Архив Юго-Западной России, ч. 8, т. 1, стор. 29.
[2] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 145.
[3] Вінницький облдержархів, ф. 472, оп. 1, спр. 294, арк. 1.
[4] Архив Юго-Западной России, ч. 7, т. 2, стор. 217.
[5] Історія України в документах і матеріалах, т. 3. К., 1941, стор. 186.
[6] «Журнал министерства внутренних дел», 1845, № 9, стор. 517.

Вважаючи себе вільними, жінки заявили управляючому, що не будуть виконувати панщини. Але цей виступ придушили[1]. Реформа здійснювалась так, що кінець кінцем селяни були приречені на злидні й розорення. Відпускаючи на волю, селян примушували купувати свою ж споконвічну землю в поміщика. 1870 року в Ялтушкові налічувалося 190 селянських дворів, з них 73 — на чиншовому праві і 117 власницьких[2]. Найбіднішою частиною були чиншовики. На кожен їх двір припадало по 2 десятини землі. Майже 30 років між селянами й поміщиками точилася тяжба за землю, за розмежування, і лише 1894 року, коли сюди прибуло 2 роти солдатів, які заарештували 8 селян, розмежування провели. Наступного року власник цукрового заводу (збудований 1871 року), посилаючись на своє давнє право на землю і заборгованість селян, став відбирати у них землю. В містечку розпочалося заворушення. Викликаний сюди каральний загін вчинив жорстоку розправу над селянами. Їхнього ватажка В. Луканішина прилюдно покарали 50 ударами й засудили до тюремного ув'язнення. З дозволу губернатора загін 7 днів залишався на повному утриманні ялтушківських селян. Це був, за їх висловом, «тиждень екзекуції»[3].

1863 року в містечку відкрили парафіяльну школу. Пізніше при цукровому заводі почала працювати заводська лікарня, а в самому Ялтушкові — поштове відділення[4]. Діяв також селекційний пункт.

Події першої російської революції 1905—1907 рр. не обминули і Ялтушкова. Серед робітників цукрового заводу розповсюджувалися листівки з закликом до страйку. 1 травня 1905 року робітники, оголосивши страйк, вимагали від адміністрації квартирних грошей для тих, хто не має житла, підвищити зарплату, відкрити школи, поліпшити медичну допомогу тощо. Дирекція підприємства змушена була піти на деякі поступки[5]. Під впливом виступів робітників сталися заворушення селян Слободи-Ялтушківської та інших сусідніх сіл.

До Великої Жовтневої соціалістичної революції майже 80 проц. ялтушківських селян були малоземельними або зовсім не мали землі. В середньому на кожне господарство припадало 1,8 десятини землі. Частина селян працювала сезонними робітниками на цукровому заводі. Перед першою світовою війною на цукровому заводі вже налічувалося до тисячі робітників. Становище заводських робітників було дуже важким. Робочий день тривав 12 годин і більше, сезонники одержували по 15—20 коп., а підлітки — вдвічі менше. Робітники жили у вогких, темних і брудних бараках. Ялтушків залишався невеликим містечком, у якому було 20 дрібних крамниць, заїжджий дім, 48 ремісників — кравців, шевців, булочників. На Ялтушківський базар з'їжджалися жителі навколишніх сіл не лише продавати свої продукти, а й купувати вироби ремісників Бара, Мурованих Курилівців та інших поселень.

Імперіалістична війна загострила класові суперечності. Про революційні події у Петрограді, повалення царя стало відомо в Ялтушкові на початку березня 1917 року. Сюди прибули мешканці сіл Слободи-Ялтушківської, Ходаків, Мигалівців і разом з робітниками взяли участь у мітингу й демонстрації. Але й після Лютневої революції Ялтушківський завод залишався в руках власника. Селянам обіцяли землю, але не давали. Незадоволення Тимчасовим урядом наростало з кожним днем. У Ялтушкові був створений ревком, який очолив робітник заводу більшовик Г. Є. Назаренко.

Радісно зустріли робітники й селяни Ялтушкова перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Проте наявність військ, що підтримували Тимчасовий

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 300, спр. 24, арк. 8.
[2] Календарь Юго-Западного края на 1873 г. К., 1872, стор. 424.
[3] Газ. «Більшовицькими темпами», 14 лютого 1937 р.
[4] А. Крылов. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1905, стор. 473.
[5] Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі, стор. 33—35.

уряд, перешкодила ревкому взяти владу до своїх рук. У листопаді в Ялтушкові почала хазяйнувати буржуазно-націоналістична Центральна рада.

В січні 1918 року в містечку було проголошено Радянську владу. У відповідності з ленінським декретом селяни отримали землю, на цукровому заводі запровадили робітничий контроль. Перші кроки Радянської влади перервала навала австро-німецьких окупантів. Робітники цукрового заводу, селяни Ялтушкова та навколишніх сіл чинили мужній опір загарбникам. Чимало патріотів поповнили загони червоногвардійців. Влітку 1918 року в Ялтушкові був створений підпільний ревком, до якого увійшли робітники Г. Є. Назаренко, В. М. Пирч та інші.

Всю свою діяльність ревком спрямував на підготовку до збройного повстання. Він потурбувався про озброєння робітників, створив бойові групи, виробив план повстання, послав у сусідні села агітаторів, щоб залучити до виступу селян. Активну участь у підготовці повстання взяли робітники М. Ю. Магдієв, брати С. Г. і Т. Г. Боднар та ін.[1]. 9 серпня 1918 року місцеві окупаційні власті заарештували активних агітаторів, робітників Н. Лисовика, А. Векалюка, Т. Кристалюка та ін. Згідно з наказом ревкому виступ у Ялтушкові розпочався в ніч на 19 серпня. Повстанці заарештували волосне управління й захопили цукровий завод, роззброїли австрійську охорону. Ревком оголосив про мобілізацію чоловіків від 18 до 45 років. Повстанці в запеклому бою примусили відступити дві роти австрійців. Проти повсталих робітників та селян 20 серпня було направлено батальйон з артилерією[2]. Окупанти жорстоко розправилися з робітниками й селянами. 50 повстанців, у т. ч. майже всіх членів ревкому, було страчено[3]. Смертю героїв загинули В. Я. Котик, С. Полонський, члени ревкому Г. А. Богатир, Т. Й. Бабійчук, А. Назаренко, представник Могилівського революційного комітету Д. І. Шмуклерман. Гордій Богатир перед стратою не став на коліна і, зірвавши пов'язку з очей, крикнув: «Хай живуть більшовики!». Т. М. Бабійчука і А. Назаренка окупанти вивезли на цвинтар, де вчинили допит. Т. М. Бабійчуку завдали 19 штикових ударів у груди, А. Назаренка повісили. Були розстріляні батьки й родичі багатьох учасників повстання. Окупанти знищили 200 хат у Ялтушкові і 180 хат у Слободі-Ялтушківській.

Пам'ятник повстанцям, закатованим австро-німецькими окупантами і гетьманцями в 1918 році. Ялтушків. 1970 р.

Незважаючи на жорстоку розправу, трудящі Ялтушкова не підкорилися. В листопаді знову спалахнуло повстання. 16 листопада 1918 року влада перейшла до рук ревкому, але в грудні Ялтушків захопили петлюрівці. Наприкінці березня 1919 року містечко визволив Богунський полк. 50 місцевих робітників і селян влилися до загонів 1-ї Української радянської дивізії, якою командував М. Щорс. Влітку цього року Ялтушків знову потрапив до рук петлюрівців, які були вигнані в січні 1920 року. Проте в квітні містечко окупували білополяки, а в жовтні Ялтушків знову опинився під владою петлюрівців.

У середині листопада 1920 року Ялтушків був остаточно визволений частинами кавалерійської бригади під командуванням Г. І. Котовського. З цього часу розпочалося мирне будівництво. Зразу ж були створені ревком (голова В. Я. Дубчак), комітет незаможних селян (голова А. Кретюк)[4]. Трудящі взялися до відбудови зруйнованих заводів. Уже в 1921 році в Ялтушкові став працювати шкіряний завод, відновила роботу селекційна станція.

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-4205, оп. 1, спр. 6, арк. 38.
[2] Поділля в роки громадянської війни, стор. 86, 99.
[3] Газ. «Киевский коммунист», 22 вересня 1918 р.
[4] Газ. «Більшовицькими темпами», 22 жовтня 1937 р.

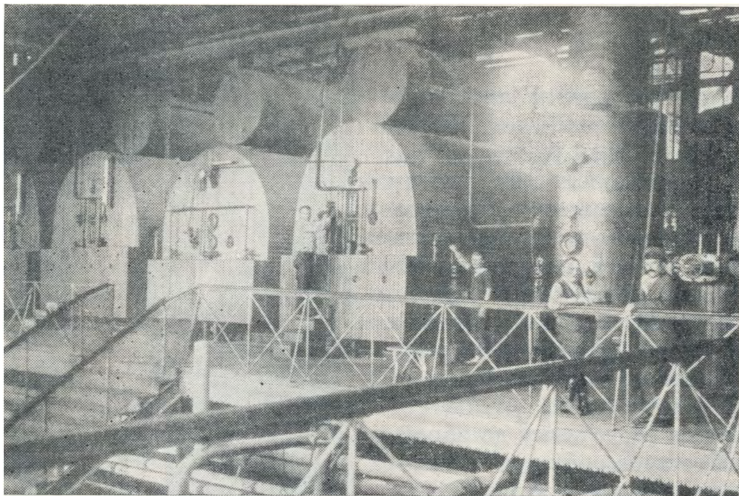

Внутрішній вигляд Ялтушківського цукрового заводу. 1922 р.

В перші роки Радянської влади важливу роль у виробничому, громадському і культурно-освітньому житті в Ялтушкові відіграв цукровий завод. Йшла не лише відбудова його, а й формування нових виробничих відносин, соціалістичного ставлення до праці, до людини. Наприкінці 1920 року при заводі почала працювати професійно-технічна школа, де навчалося 60 чоловік. Профтехшкола мала два відділення — технічне й медичне. Весь курс навчання був розрахований на три роки. Викладали українську, російську і німецьку мови, фізику, хімію, історію, ботаніку; учні механічного відділення вивчали ще й технологію обробки дерева, механіку, креслення тощо. Практичні заняття проходили на заводі, в селекційній станції, майстернях, у лікарнях, аптеці. Підручниками й спеціальною літературою учнів забезпечувала заводська бібліотека, а також бібліотека селекційної станції. Заняття відбувалися в колишній робітничій казармі, яку відремонтували робітники цукрового заводу. У цьому ж приміщенні розмістили і заводський клуб. Відкриття його (7 листопада 1922 року) збіглося з річницею Великого Жовтня, пройшло святково й урочисто. При клубі почали працювати гуртки художньої самодіяльності — хоровий у складі 60 чоловік, драматичний — 15 чоловік, музична студія, яку відвідувало 13 дітей робітників. Самодіяльні робітничі митці виступали не лише на сцені заводського клубу, а й виїжджали в сусідні села. 10 проц. від зборів вони відраховували дитячим будинкам та у фонд голодуючим Поволжя[1]. З 1923 року, після завершення будівництва заводської електростанції, в клубі почали демонструвати кінофільми. У вільний від роботи час робітники цукрового заводу впорядкували невеликий парк, де збудували літній кінотеатр, влаштовували атракціони, спортивні майданчики. 20 травня 1922 року трудящі Ялтушкова, зібравшись у парку на святкування ювілею Спілки цукровиків країни, надіслали вітальну телеграму на ім'я ЦК Комуністичної партії і В. І. Леніна, в якій повідомляли про зарахування великого вождя революції почесним цукроваром[2]. Цього року завод дав країні перші пуди цукру, а через два роки добовий випуск продукції досяг майже довоєнного рівня. На землях, які належали заводу, створили бурякорадгосп. У 1923 році завод і радгосп увійшли до Ялтушківського цукрового комбінату[3].

1922 року в Ялтушкові виникла комсомольська організація. У жовтні наступного року при цукровому заводі організували партійний осередок з 14 членів і 8 кандидатів у члени партії, який очолила член партії з 1919 року М. П. Черкасова. Згодом її обрали головою Ялтушківського райвиконкому.

Значний культурний осередок сформувався також навколо селекційної станції. При ній працювала бібліотека, червоний куток, випускались стінні газети, діяли військово-стрілецький, математично-географічний, природничий гуртки, відбувалися спортивні змагання. Медичні знання серед населення пропагували колективи аптеки, лікарні. Ялтушків завдяки активній діяльності робітничих колективів

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-254, оп. 1, спр. 1155, арк. 2—3, 6—8; ф. Р-3547, оп. 1, спр. 1, арк. 29; спр. 357, арк. 4, 28, 34.

[2] Там же, ф. Р-518, оп. 1, спр. 357, арк. 28.

[3] Вінницький облпартархів, ф. 554, оп. 1, спр. 1, арк. 58.

та сільської інтелігенції перетворювався в один з культурних центрів, який мав значний вплив на навколишні села щодо ліквідації неписьменності, підвищення культурно-освітнього рівня населення. За ініціативою комуністів робітники цукрового заводу взяли шефство над селами Підлісним Ялтушковом, Слободою-Ялтушківською і Біличиним. Вони допомагали в організації й роботі хат-читалень, лікнепів, проводили читки газет, виступали з доповідями і лекціями[1].

У березні 1923 року Ялтушків став райцентром Могилів-Подільського округу. За даними 1924 року, в Ялтушкові налічувалося 681 господарство, мешкало 3547 чоловік[2]. В центрі розміщувалися всі районні організації. Діяли промислове й споживче товариства.

Радянська влада змінила становище селян. Вони не лише одержали землю, а й назавжди звільнилися від експлуатації поміщиків і куркулів. Для забезпечення селян сільськогосподарським реманентом наприкінці 1920 року створено прокатну станцію, в 1924 році — сільськогосподарське кредитне товариство і товариство бурякосіяння. Перший колгосп у Ялтушкові організувався восени 1928 року з 16 сімей, що жили в центрі містечка. Очолив його М. Т. Котик. Наступного року утворилася сільськогосподарська артіль на околиці. Незабаром вони об'єдналися в один колгосп — «Серп і молот». Головою його обрали двадцятип'ятитисячника В. О. Ющенка — комуніста, робітника з Донбасу. Трудівники цукрового заводу й бурякорадгоспу подавали велику допомогу в організаційно-господарському зміцненні артілі, вони постійно ремонтували колгоспний реманент. 1932 року в колгосп прибула група демобілізованих червоноармійців, направлених райкомом партії. В організаційному й політичному зміцненні колгоспу велику роль відіграли Ялтушківська МТС і її політвідділ, створені в 1932—1933 рр. Радянський уряд високо оцінив самовіддану працю ялтушківських механізаторів. 1937 року МТС нагороджено орденом «Знак Пошани», в 1939 році вона взяла участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці. Застосування техніки, дотримання агротехніки в обробітку посівів стали основою вирощування високих врожаїв зернових і цукрових буряків. У 1937 році ланка Ф. М. Сесюк з колгоспу «Серп і молот» зібрала по 506 цнт цукрових буряків з гектара. Це була перша п'ятисотенниця в районі[3]. Напередодні Великої Вітчизняної війни Ялтушківський колгосп об'єднував 660 селянських господарств. Артіль мала 4 тваринницькі ферми, птахоферму. Колгоспний цегельний завод забезпечував цеглою артільне будівництво.

Примножували трудову славу Ялтушкова робітники бурякорадгоспу — тваринники, рільники. У 1940 році доярки Г. Бадена і Л. Кулевич надоїли від кожної з 18 закріплених за ними корів по 4 тис. літрів молока.

В роки першої п'ятирічки було здійснено реконструкцію Ялтушківського цукрового заводу. Партійна організація заводу проводила велику політико-виховну роботу серед робітників, добилася закріплення постійних кадрів, створення умов для роботи раціоналізаторів, організації соціалістичного змагання. Вже в 1937 році 105 виробничників стали стахановцями. У травні 1941 року з 1133 робітників було 240 стахановців. За сезон 1938/1939 року ялтушківські цукровики виробили 123 060 цнт цукру-піску і 216 435 цнт рафінаду. Це був рекордний довоєнний виробіток. За виробничі успіхи директора цукрового комбінату І. П. Жадана удостоєно ордена «Знак Пошани», обрано депутатом Верховної Ради УРСР. Ударно працювали в цей час залізничники під'їзної Ялтушківської заводської колії.

Роки довоєнних п'ятирічок залишили помітний слід у культурному житті Ялтушкова. В 1928 році тут розпочав роботу робітфак Київського інституту харчової промисловості, працювали 2 семирічні школи, одну з яких 1934 року перетворено на середню. Збудували кінотеатр на 350 місць, великий клуб на цукровому

[1] Вінницький облпартархів, ф. 554, оп. 1, спр. 1, арк. 43, 45.
[2] Населені місця Поділля. Вінниця, 1925, стор. 252.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 41, оп. 1, спр. 1124, арк. 49.

заводі. Одним з найголовніших звершень культурної революції була ліквідація неписьменності. Індивідуальні заняття з неписьменними проводили вчителі, робітфаківці, а також учні-семикласники. Багато молоді після закінчення робітфаку і школи стало вливатися до заводських бригад, поповнюючи ряди робітників.

У червні 1941 року війська фашистської Німеччини віроломно напали на нашу країну. 15 липня гітлерівці окупували Ялтушків. Фашисти встановили режим кривавого терору. Вони розстріляли близько тисячі мирних радянських громадян, 120 чоловік сільської молоді вивезли на каторгу до Німеччини. Від рук окупантів загинула П. Я. Буга — передова ланкова, з 1934 року — член ВУЦВК.

Радянські люди не схилили голову перед ворогом. Першу підпільну групу в Ялтушкові організували восени 1941 року. Її очолювали інженер В. С. Банос, старший агроном М. Ченчик, бухгалтер сільського споживчого товариства Г. С. Кришталь. У квітні 1942 року створено ще одну підпільну групу під керівництвом директора школи І. М. Щербацького. До її складу увійшли комсомольці — робітник цукрового заводу Т. Г. Бондар, вчителька Н. Й. Мірчук та ін. Обидві групи підтримували зв'язок з Кам'янець-Подільським підпільним обкомом партії через підпільницю вчительку Г. С. Щербацьку[1]. В лютому 1943 року групи встановили між собою зв'язок. Підпільники розповсюджували листівки, проводили агітаційну роботу, здійснили ряд диверсій. На цукровому заводі вони виводили з ладу агрегати, псували продукцію, вивішували на стінах листівки, які закликали робітників і селян не підкорятися ворогові. Одного з активних учасників підпілля П. М. Гапонова за антифашистську агітацію було розстріляно. В катівнях гестапо загинув В. С. Банос.

Жителі Ялтушкова мужньо билися на фронтах Великої Вітчизняної війни. Близько 500 односельців віддали своє життя за свободу і незалежність Батьківщини. Багато учасників війни уряд нагородив орденами і медалями. З орденами Слави трьох ступенів повернувся додому М. В. Савчук. Бойовий шлях він почав стрільцем-радистом авіаційного полку, захищав Ленінград, брав участь у розгромі німецьких військових кораблів у Балтійському морі, у визволенні Кенігсберга. У повітряних боях М. В. Савчук збив шість ворожих літаків. Закінчив війну лейтенантом[2]. Зараз працює в Ленінградській області. В боротьбі проти німецько-фашистських окупантів прославився полковник Г. К. Остапишин. Він командував підрозділами, які громили гітлерівців під Сталінградом, на Курській дузі, а його батько К. В. Остапишин, учасник повстання проти німецьких окупантів у 1918 році, був членом підпільної групи М. Ченчика. Житель Слободи-Ялтушківської П. У. Багатир удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

25 березня 1944 року після запеклого бою Червона Армія визволила від окупантів Ялтушків[3]. У боях за визволення села загинуло 360 радянських воїнів— представників різних національностей, серед них молодий російський письменник В. Кудрін. Їх поховали у трьох братських могилах. Окупанти залишили по собі руїни й згарища. Вони зруйнували МТС, колгосп, селекційну станцію, культурно-освітні заклади, цукровий завод, устаткування якого вивезли.

Самовідданою працею радянські люди відроджували зруйноване господарство. Робітники, колгоспники та інтелігенція Ялтушкова збирали кошти на танкову колону, вносили продукти у фонд Червоної Армії, допомагали сім'ям фронтовиків й дітям-сиротам. У вересні 1945 року дав першу продукцію цукровий завод. Відбудова його здійснювалася на базі нової техніки, яку надсилали трудящі РРФСР. За роки четвертої п'ятирічки завод перевершив довоєнний рівень виробництва цукру. Зразу ж після вигнання окупантів відновила свою роботу бондарна артіль

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 876, арк. 11.

[2] В. Ф. Лобода. Солдатская слава. М., 1963, стор. 228.

[3] Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. (Хроніка подій). К., 1965, стор. 71.

Вивезення торфу на поля колгоспу «Рóдина», с. Мигалівці. 1969 р.

лісопромспілки, на базі якої пізніше відкрили тарний цех Барського райпромкомбінату. Запрацювали відгодівельний пункт, лісництво, плодоовочевий перевалочний пункт, пункт «Заготзерно», насіннєва база, автоколона, дорожньо-експлуатаційна дільниця.

З перших днів визволення від німецько-фашистських окупантів з допомогою держави відроджувався колгосп «Серп і молот». В артілі залишилося лише 22 голови великої рогатої худоби, 70 коней, 22 плуги, 30 борін, 7 культиваторів, 6 сіялок, 2 жатки, одна молотарка. Цього було дуже мало для вчасного обробітку колгоспних ланів. Сільська Рада й правління колгоспу змушені були звернутись по допомогу до громадян Ялтушкова. Колгоспники виявили високу організованість і свідомість. Виводили на поле своїх корів, щоб вчасно виорати і засіяти артільні масиви, вивезти з плантацій цукрові буряки. Допомагали колгоспникам робітники заводу та їх сім'ї — ремонтували сільськогосподарські машини, працювали на будівельних роботах, разом з колгоспниками пололи й копали буряки. Велику роль у зміцненні артілі відіграла МТС, яку теж доводилося піднімати з руїн.

При Ялтушківській сільській Раді систематично працювали постійно діючі комісії — шляхового будівництва, благоустрою, охорони здоров'я. Сільвиконком регулярно розглядав питання про роботу шкіл і подавав їм потрібну допомогу. В 1948 році сільське споживче товариство, виконуючи рішення сільської Ради, забезпечило школярів підручниками, зошитами, олівцями, артіль ремонту взуття організувала його лагодження для учнів і вчителів безпосередньо в школі. Тоді ж розпочалося будівництво нової школи. На початку 1949 року сільвиконком звернувся із закликом до населення взяти участь у будівництві електростанції, радіовузла, лазні, двох криниць, водної станції, ремонті мостів. Заклик сільради знайшов відгук серед робітників, колгоспників, службовців. Було посаджено багато декоративних і фруктових дерев та кущів. Прикрашувалось село, виростали нові будови загального користування, зводились будинки колгоспників.

За післявоєнні роки трудівники сільськогосподарської артілі відродили своє господарство, спорудили нові приміщення для тваринницьких ферм, широко запроваджували механізацію. Встановили кормокухню, а на фермах — підвісну дорогу, автопоїлки. Колгосп збудував власний млин, електростанцію. В 1958 році після реорганізації МТС артіль закупила майже на півмільйона карбованців різної техніки. Проте невелика площа колгоспної землі (707 га) обмежувала ефективне використання цієї техніки. Тому колгосп села Ялтушкова об'єднався з артіллю села Мигалівців в одне господарство під назвою «Рóдина» з центром у Мигалівцях. Створене в селі Ялтушківське відділення «Сільгосптехніки» перетворилося в потужне підприємство. Тут запроваджено новітні методи ремонту техніки, зростає культурно-технічний рівень робітників.

Значних успіхів досяг бурякорадгосп Ялтушківського цукрового комбінату, який постачає високоякісне насіння буряків колгоспам області. На його полях працюють 46 тракторів, 36 автомашин, 30 комбайнів, 16 тракторних сівалок та багато іншої техніки. Особливо високих показників досягають робітники відділення бурякорадгоспу «Лугове». Вони збирають з гектара по 16—17 цнт першосортного насіння цукрових буряків, 35—36 цнт пшениці, понад 300 цнт маточних

Лауреати Ленінської премії, селекціонери О. В. Попов (стоїть) та Г. С. Мокан. 1959 р.

буряків. Хороших успіхів досягли тваринники. Телятницю О. Закордонець із відділення «Слобода» за високі виробничі показники нагороджено орденом Леніна.

Далеко за межами нашої республіки відомі імена селекціонерів Ялтушківського селекційного пункту О. В. Попова, Г. С. Мокана. В 1955 році вони вивели новий сорт насіння цукрових буряків — Ялтушківський одноростковий 2. В 1960 році О. В. Попова і Г. С. Мокана удостоїли високого звання лауреатів Ленінської премії. Нині цей сорт буряків висівають на великих площах. З усіх площ бурякосіяння Радянського Союзу 40 проц. займають сорти цукрових буряків Ялтушківського селекційного пункту[1]. На пункті виведено також інші сорти насіння цукрових буряків — Я-010, Я-026, Я-476, Я-116, Ялтушківський гібрид. Раціоналізатор М. Ф. Яковина за нові конструкції бурякосійних машин одержав авторські свідоцтва Комітету у справах винаходів та відкриттів при Раді Міністрів СРСР. Йому присвоєно почесне звання заслуженого раціоналізатора УРСР.

З року в рік наполегливо працював колектив цукрового комбінату, добиваючись нових виробничих перемог. Завдяки реконструкції, впровадженню у виробництво раціоналізаторських пропозицій потужність заводу в 1970 році становила 9922 цнт цукру на добу проти 7265 цнт у 1956 році. Це наслідок широкого розгортання соціалістичного змагання за комуністичну працю. В 1966 році 2 цехам — електричному й парокотельному — та 6 бригадам присвоєно звання комуністичних. Першими удостоєні звання ударника комуністичної праці комуністи-токарі М. Г. Бадіка, Ю. І. Шимко, М. О. Король, шофер П. П. Сторчак, електрозварювальник Г. Д. Ксенюк. Робітника заводу слюсаря В. М. Остапишина 1971 року вдруге обрали депутатом Вінницької обласної Ради депутатів трудящих. Наприкінці 1970 року став до ладу комбікормовий завод потужністю 300 тонн борошна на добу.

Завдяки напруженій праці депутатів сільської Ради та широкій участі в культурному будівництві всіх робітників, колгоспників, службовців змінилось обличчя Ялтушкова. Нині тут функціонує поліклініка, лікарня на 50 ліжок, де працюють 6 лікарів та 27 середніх медичних працівників. Є побутовий комбінат, фабрика господарських товарів, понад 30 торговельних точок, 7 підприємств громадського харчування. Багато сімей мають телевізори, газові плитки. Використання електроприладів, пральних машин, газових плиток стає масовим у робітничих і селянських родинах. В Ялтушкові працюють 2 клуби — заводський і сільський з стаціонарними кіноустановками, 8 бібліотек. Понад 300 жителів регулярно відвідують заняття 13 гуртків художньої самодіяльності.

Радянська влада відкрила народним масам шлях до науки і культури. В Ялтушкові трудяться майже 200 спеціалістів народного господарства і культури з вищою та середньою освітою. За роки Радянської влади середню школу села закінчили понад 1600 чоловік, з них 850 здобули вищу освіту. 85 чоловік стали учителями, 68 — лікарями, 92 — інженерами, 38 — агрономами, 88 — механізаторами, 42 — офіцерами Радянської Армії, 81 — працівниками партійних, радянських, господарських органів. Серед колишніх учнів Герой Радянського Союзу О. І. Якимчук, кандидати наук Т. П. Волкова, А. М. Котик, М. Я. Штейнман. В Ялтушківській середній школі працює 46 вчителів, які навчають понад 800 дітей. Педагогічний колектив протягом багатьох років очолює комуніст В. М. Лиськов,

---

[1] Газ. «Комсомольское племя», 15 січня 1967 р.

нагороджений орденом Леніна та медалями. Сім педагогів відзначені урядовими нагородами, у т. ч. медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна». Вчителі організовують з учнями екскурсії до міст-героїв, по історичних місцях Поділля, виховують у дітей любов до рідної Батьківщини. В школі силами учнівського колективу створено ленінський зал, експонати якого розповідають про життя й діяльність В. І. Леніна. Біля підніжжя пам'ятника вождю, спорудженому методом народної будови після визволення села від фашистських окупантів, перші комсомольці села — учасники встановлення Радянської влади вручають комсомольські квитки учням старших класів, виступають перед піонерами.

Молоді Ялтушкова, яка виховується на бойових революційних і трудових традиціях, є з кого брати приклад. Нині в Ялтушкові налічується 224 комуністи і 216 комсомольців, які трудяться на вирішальних ділянках господарства і культури села. Ялтушківці пишаються своїми земляками — учасником збройного повстання в Петрограді боцманом крейсера «Аврора» Т. П. Стецюком, Героєм Соціалістичної Праці О. І. Лукіяновим, лауреатами Ленінської премії О. В. Поповим і Г. С. Моканом. В 1970 році 322 жителі Ялтушкова відзначено Ленінськими ювілейними медалями. Трудящі Ялтушкова творчою працею наближають ще краще майбутнє свого села.

Е. Ю. ЛЄСКОВ, А. Р. ЛОКАЄНКО, І. П. ПШУК

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СЕЛИЩНИХ І СІЛЬСЬКИХ РАД БАРСЬКОГО РАЙОНУ

БА́ЛКИ — село, центр сільської Ради, розташоване на правому березі річки Рову, за 1,5 км від районного центру, за 5 км від залізничної станції Бар. Населення — 1630 чоловік. Сільраді підпорядковані села Адамівка, Йосипівці, Окладне, Чемериси-Барські.

М. Є. Врублевський. 1917 р.

У Балках розташована бригада колгоспу ім. Фрунзе, центральна садиба якого міститься в селі Йосипівцях. За бригадою закріплено 241 га землі, у т. ч. 208 га орної. В господарстві вирощують зернові культури, цукрові буряки, розвинуте тваринництво м'ясо-молочного напряму.

Працюють восьмирічна школа, бібліотека, клуб, фельдшерсько-акушерський пункт.

Є партійна (утворена 1925 року) і комсомольська (1927 рік) організації, які об'єднують 31 комуніста і 51 комсомольця.

Балки засновані в XV ст. Під час народно-визвольної війни, у 1649 році, село визволяли від польської шляхти загони полковника Максима Кривоноса, а в 1651 році — війська Богдана Хмельницького.

В селі жив М. Є. Врублевський — член першого Радянського уряду України.

ВЕРХІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Лядові, за 25 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Копай. Через село проходить шосе. Населення — 935 чоловік. Сільраді підпорядковане село Примощаниця.

У Верхівці розташований колгосп «Зоря комунізму», за яким закріплено 3775 га землі, у т. ч. 2775 га орної, а також відділення Барського рибгоспу. 1971 року в селі став до ладу комбікормовий цех, де виробляють за зміну до 3 тонн борошна білкових кормів.

Протруювання насіння в артілі с. Йосипівців. 1934 р.

В селі є середня школа, клуб, 2 бібліотеки, дільнична лікарня. Виходить колгоспна багатотиражна газета «Вперед до комунізму».

33 комуністи і 87 комсомольців трудяться на вирішальних ділянках господарства і культури. Комсомольська організація існує тут з 1927 року.

Село засноване у XVII ст. В 1826—1827 рр. в селі жив видатний польський поет-демократ Юліуш Словацький. У 1845 році селяни-кріпаки відмовились коритися поміщикові, для їх утихомирення ввели військову команду. В липні 1905 року спалахнув страйк. Організатором його була батрачка Ф. С. Криворучко.

Під час Великої Вітчизняної війни діяла підпільна група, яку очолював М. І. Гринюк. Після розстрілу патріота нею керував П. М. Кривда. Воїнам-односельцям, які загинули під час війни, в селі встановлено пам'ятник.

ВОЙНАШІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 5 км від районного центру, поряд з залізничною станцією Бар. Населення — 707 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Заможне, Затоки, Каноницьке, Мирне, Міжлісся, Пляцина і селище станції Бар.

У Войнашівці розміщується центр радгоспу «Заповіт Леніна». Господарство має 2846 га землі, у т. ч. 1892 га орної, 56 га саду. В радгоспі розвинене землеробство і тваринництво. Вирощують зернові, цукрові буряки, соняшник та інші культури. В 1969 році зібрано по 30 цнт пшениці з гектара на всій площі посіву.

Працюють середня школа, клуб, бібліотека, медпункт.

Є партійна і комсомольська (утворена 1921 року) організації. Нині в селі налічується 56 комуністів та 36 комсомольців.

18 червня 1905 року відбувся страйк сільськогосподарських робітників, вони вимагали підвищення заробітної плати.

ВОЛОДІ́ЇВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Лядові, за 26 км від районного центру, за 3 км від залізничної станції Копай. Населення — 938 чоловік. Сільраді підпорядковані села Зелене, Мар'янівка.

У Володіївцях розташована комплексна бригада колгоспу ім. Кірова, за якою закріплено 1201 га землі, у т. ч. 1088 га орної. В господарстві вирощують зернові культури, розводять м'ясомолочну худобу.

Працюють восьмирічна школа, дві бібліотеки, клуб, фельдшерсько-акушерський пункт.

З 1927 року існує партійна організація, з 1928 — комсомольська. Нині вони об'єднують 37 комуністів і 50 комсомольців.

Володіївці засновані у XV столітті.

ГАЙОВЕ́ — село, центр сільської Ради, розташоване за 5 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Бар. Населення — 477 чоловік. Сільраді підпорядковані села Колосівка Шпирки, селища Івановецьке і Котова.

В Гайовому міститься центральна садиба колгоспу ім. Щорса. Господарство спеціалізується на відгодівлі молодняка великої рогатої худоби та вирощуванні птиці, користується 2779 га землі, у т. ч. 2123 га орної.

Працюють початкова школа, будинок культури, бібліотека. В селі є 30 комуністів і 24 комсомольці.

ГАРМА́КИ — село, центр сільської Ради, розташоване на правому березі річки Рову, за 12 км від районного центру, за 18 км від залізничної станції Бар. Населення — 1712 чоловік. Сільраді підпорядковані селище Діброва й село Козарівка.

На території села розташовані центральна садиба колгоспу ім. Леніна (за господарством закріплено 3683 га землі, у т. ч. 2576 га орної), а також відділення радгоспу Ялтушківського цукрокомбінату. Колгосп має цегельний завод.

Працюють восьмирічна школа, 2 бібліотеки, клуб, медичний пункт, пологовий будинок.

Є партійна і комсомольська (створена 1926 року) організації, які об'єднують 34 комуністи і 52 комсомольці.

Гармаки засновані наприкінці XV ст. Вперше вони згадуються в люстрації 1493 року як Станковичі.

В 30-х роках XIX ст. в Гармаках і навколишніх селах діяли повстанці під керівництвом У. Кармалюка. Його бойовим побратимом був житель з села Гармаків Ілля Малярчук.

Після реформи 1861 року при розмежуванні земель гармацькі селяни вимагали передати їм 200 десятин поміщицької землі. Дізнавшись про відмову, вони захопили землю самовільно, виорали й засіяли. Наляканий поміщик викликав військо, і багатьох селян було покарано різками.

25 жовтня 1923 року в селі заснували сільськогосподарське кооперативне товариство «Праця».

340 жителів села зі зброєю в руках відстоювали на фронтах Великої Вітчизняної війни незалежність Батьківщини.

ГУЛІ́ — село, центр сільської Ради, розташоване за 28 км від районного центру, за 34 км від залізничної станції Бар. Населення — 1200 чоловік. Сільраді підпорядковане село Слобода-Гулівська.

На території села розміщується центральна садиба колгоспу «Червоний хлібороб». Господарство користується 3885 га землі, у т. ч. 2306 га орної. Тут вирощують зернові культури, цукрові буряки, розводять сади. Розвинене м'ясомолочне тваринництво.

Працюють середня школа, будинок культури, 2 бібліотеки, фельдшерсько-акушерський пункт, профілакторій. Виходить колгоспна багатотиражна газета «Ленінським шляхом». В усіх галузях господарства і культури села трудиться 25 комуністів і 94 комсомольці.

Село засноване в першій половині XVII ст. У червні 1905 року гулівські селяни, влаштувавши страйк, 4 дні не працювали в господарстві поміщика. Їх виступ придушили солдати.

ІВА́НІВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 4 км від районного центру, за 11 км від залізничної станції Бар. Через село проходить шосейна дорога. Населення —1732 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Антонівка, Глинянка, Шевченка, Широке.

На території села міститься господарський центр колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС. За господарством закріплено 2446 га землі, у т. ч. 1798 га орної. Тут вирощують зернові культури та цукрові буряки. Розвинуте м'ясо-молочне тваринництво. Ланкову І. С. Кормиліцину нагороджено орденом Леніна.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт, профілакторій. Виходить колгоспна багатотиражна газета «Прапор Жовтня». Партійна організація села налічує у своєму складі 21 комуніста, комсомольська — 68 членів ВЛКСМ.

Село засноване у XV столітті.

КАРИ́ШКІВ — село, центр сільської Ради, розташоване за 42 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Копай. Через село протікає річка Коритниця. Населення — 1559 чоловік. Сільраді підпорядковане село Червоне.

Каришківський колгосп ім. Дзержинського користується 4377 га землі, у т. ч. 2984 га орної. Тут вирощують зернові, цукрові буряки та інші культури. 208 га зайнято під садами. Розвинене м'ясо-молочне тваринництво. Комбайнера М. І. Калиника удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт, зуболікарський кабінет, профілакторій. Виходить колгоспна багатотиражна газета «Зоря комунізму». 61 чоловіка об'єднує у своєму складі партійна організація, 80 — комсомольська.

Село засноване в другій половині XVI ст. В 1672 році воно зазнало нападу татар.

В період першої російської революції 1905—1907 рр. в селі відбувся страйк сільськогосподарських робітників.

678 жителів села брали участь у боях проти німецько-фашистських загарбників в роки Великої Вітчизняної війни, 250 з них відзначені бойовими нагородами.

КОМА́РІВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 8 км від районного центру, за 7 км від залізничної станції Комарівці. Населення — 1891 чоловік.

В селі розміщена центральна садиба радгоспу «Подільський». За господарством закріплено 2676 га землі, у т. ч. 1752 га орної. Тут вирощують зернові, цукрові буряки та інші культури. 188 га зайнято під садами. Розвинене м'ясомолочне тваринництво. В радгоспі працює В. М. Крохмаль — заслужений садівник республіки, нагороджена орденом Леніна.

Є середня школа, бібліотека.

На вирішальних ділянках господарства і культури села трудиться 34 комуністи і 131 комсомолець. Партійна організація існує з 1932, комсомольська — з 1924 року.

Село засноване у XVI ст. 1822 року народний месник У. Кармалюк з групою повстанців напав на маєток місцевого поміщика. В роки буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. селяни намагалися заволодіти землею поміщика.

Поблизу села виявлено поселення трипільської культури.

КОПА́ЙГОРОД — селище міського типу, центр селищної Ради, розташоване між річками Немією та Малою Немією, за 5 км від станції Копай, за 29 км від районного центру. Населення — 1940 чоловік. Селищній Раді підпорядковані села Переліски, Українське, Шевченкове, Шипинки, селище станції Копай.

На території Копайгорода розташовані відділок радгоспу «Більшовик» плодоягідного напряму (з 790 га землі 560 га тут займає орна), пересувна механізована колона-207, що проводить лугомеліоративні роботи, «Міжколгоспшляхбуд», на станції Копай — деревообробний комбінат.

Працюють середня школа, будинок культури, 4 бібліотеки, лікарня.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 87 комуністів і 164 комсомольці.

Копайгород заснований 1624 року. Назва походить від слів «копати вали і городити». 1648 року його населення, приєднавшись до загонів Максима Кривоноса, брало участь у штурмі Барської фортеці.

КУ́ЗЬМИНЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 15 км від районного центру, за 8 км від залізничної станції Митки. Населення — 1476 чоловік. Сільраді підпорядковані села Голубівка, Мартинівка.

В селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Леніна. За господарством закріплено 3878 га землі, у т. ч. 2524 га орної.

Працюють восьмирічна школа, сільське професійно-технічне училище; фельдшерсько-акушерський пункт, клуб. Виходить колгоспна багатотиражна газета «Шлях Леніна».

Діють партійна і комсомольська (з 1924 року) організації, які об'єднують 37 комуністів і 407 комсомольців.

Село засноване в XVI ст. 1905 року відбувся виступ селян проти поміщика. Наймити оголосили страйк. Головна їх вимога — підвищення оплати праці — була задоволена.

1922 року селяни утворили сільськогосподарське товариство «Культурний господар».

ЛІСОВЕ́ — село, центр сільської Ради, розташоване за 45 км від районного центру, за 4 км від залізничної станції Котюжани. Населення — 1092 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Польове.

У селі розміщена бригада колгоспу ім. Куйбишева, за якою закріплено 1020 га землі, у т. ч. 951 га орної.

Працює восьмирічна школа, 2 бібліотеки, клуб, фельдшерсько-акушерський пункт. В колгоспі, школі і культосвітніх закладах села трудиться 31 комуніст і 47 комсомольців.

1905 року селяни виступали проти поміщика.

У Лісовому народився український радянський математик О. С. Смагаржевський (1896—1968).

ЛУ́КА-БА́РСЬКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 13 км від районного центру, за 3 км від залізничної станції Васютинці. Населення — 1150 чоловік. Через село проходить шосе. Сільраді підпорядковані села Васютинці. Горяни, Зоряне, Квітка.

У Луці-Барській розташована центральна садиба колгоспу ім. Г. І. Котовського. За господарством закріплено 4392 га землі, у т. ч. 2906 га орної. 1971 року на фермі колгоспу вступив у дію відгодівельний комплекс, розрахований на одноразове утримання 6 тис. свиней.

Працюють середня школа, 2 бібліотеки, будинок культури, дільнична лікарня, пологовий будинок. Виходить колгоспна багатотиражна газета «За перемогу комунізму».

Існують (з 1929 р.) партійна і комсомольська організації. Нині вони об'єднують 71 комуніста і 82 комсомольці.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції житель Луки-Барської І. Я. Каша добровільно вступив у Червону Армію і став бійцем 24-ї Самаро-Симбірської стрілецької Залізної дивізії. Він був командиром кінної розвідки. За героїчні подвиги в боях з білополяками І. Я. Кашу нагородили орденом Червоного Прапора, пізніше — іменним годинником та особистою зброєю.

В 1969 році в селі встановлено бюст Г. І. Котовського.

Під час Великої Вітчизняної війни 520 громадян Луки-Барської билися з ворогом на фронтах, 187 з них полягли смертю хоробрих.

Село засноване в XVI столітті.

В селі Васютинцях 1918 року діяла підпільна більшовицька організація під керівництвом Ф. Підгурського і М. Т. Абрамовського. Підпільники очолювали боротьбу селян проти австро-німецьких окупантів.

МА́НЬКІВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Рові, за 12 км від районного центру, за 7 км від залізничної станції Бар. Населення — 1812 чоловік. Сільраді підпорядковані села Мельники, Улянівка.

У селі Маньківцях міститься центральна садиба колгоспу «Комінтерн». Господарство обробляє 2294 га землі, у т. ч. 1593 га орної.

Працюють середня школа, бібліотека, будинок культури, амбулаторія, дитячий туберкульозний санаторій. Видається колгоспна багатотиражна газета «Зоря комунізму».

На вирішальних ділянках господарства і культури села трудиться 42 комуністи і 60 комсомольців. Уродженець села М. Д. Бубновський — Герой Соціалістичної Праці, перший секретар Хмельницького обкому КП України.

Село засноване в XVI ст. під назвою Тегін, згодом перейменоване в Маньківці.

МИ́ТКИ — село, центр сільської Ради, розташоване за 14 км від районного центру, на вододілі річок Немії, Мурафи і Мурашки, поряд з залізничною станцією Митки. Населення — 1164 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Киянівка.

В Митках розташована центральна садиба колгоспу ім. Калініна. За господарством закріплено 2661 га землі, у т. ч. 1798 га орної. У 1930 році в селі заснували артіль художньої вишивки (нині цех Вінницької фабрики художніх виробів ім. Шевченка). Продукція митківських вишивальниць надходить у різні місця СРСР та зарубіжні країни, кращі вишивки експонувались на Всесвітній виставці 1969 року в Монреалі.

Є середня школа, клуб, 2 бібліотеки, фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, стадіон. Виходить багатотиражна газета «Колгоспник».

Партійна та комсомольська організації села існують з 1926 року. Нині вони об'єднують 40 комуністів і 90 комсомольців.

Село вперше згадується в люстрації 1493 року під назвою Митківці.

В 90-х роках XIX ст. через село прокладено залізничну колію. 18 червня 1905 року відбувся страйк наймитів. Керував ним учитель Л. Д. Кубов (в роки громадянської війни по-звірячому вбитий білогвардійцями у місті Спаську). Страйк придушили військовою силою. Найактивнішими учасниками заворушень були брати Єремій, Трохим і Григорій Костюки та С. Клебан.

Під час Великої Вітчизняної війни в Митках та сусідніх селах діяла підпільна антифашистська організація, яку очолював П. М. Кривда. Підпільників А. К. Фальберга, М. М. Загребельну, Т. П. Седлецьку і М. І. Гринюк окупанти розстріляли у Жмеринці.

В селі споруджено пам'ятники В. І. Леніну та М. І. Калініну.

З села вийшли П. О. Юкало — інженер-авіабудівник, лауреат Державної премії, М. О. Мосьондз — кандидат технічних наук.

ПЕРШОТРАВНЕ́ВЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 18 км від районного центру, за 1,5 км від станції Степанки. Територія села є найвищою точкою Подільського плато (362 м над рівнем моря). Населення — 977 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Мальчівці.

В селі розташована комплексна бригада колгоспу ім. Кірова, центр якого знаходиться в Мальчівцях. За бригадою закріплено 1073 га землі, у т. ч. 930 га орної.

Працюють восьмирічна школа, 2 бібліотеки, 2 клуби, фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 42 комуністи і 55 комсомольців. Виходить багатотиражна газета «Колгоспник».

Село засноване в XVII ст. Влітку 1905 року тут відбувся страйк сільськогосподарських робітників.

ПІДЛІ́СНИЙ ЯЛТУ́ШКІВ — село, центр сільської Ради, розташоване за 19 км від районного центру, за 24 км від залізничної станції Бар. Поблизу села протікає річка Лядова, ліва притока Дністра. Населення — 1877 чоловік. Сільраді підпорядковані село Лядова і селище Трухань.

У селі розташована центральна садиба колгоспу «Соціалізм». За господарством закріплено 3856 га землі, у т. ч. 2855 га орної.

Працюють середня школа, бібліотека, будинок культури, АТС, дільнична лікарня, амбулаторія, пологовий будинок. Виходить багатотиражна газета «Колгоспна правда».

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 47 комуністів і 82 члени ВЛКСМ.

Село засноване в 1563 році.

18 червня 1905 року у Підлісному Ялтушкові відбувся великий страйк сільськогосподарських робітників.

Поблизу села Лядови збереглися залишки скельного монастиря.

ПОПІ́ВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 27 км від районного центру, за 7 км від залізничної станції Копай. Населення — 2154 чоловіка. Сільській Раді підпорядковані села Верешки і Кошаринці.

В селі розташована бригада колгоспу ім. XX з'їзду КПРС, центральна садиба якого міститься в селі Антонівці. Провідна галузь господарства — садівництво. В 1928 році в селі збудовано плодоконсервний завод. В 1969 році на підприємстві працювало 204 робітники та інженерно-технічні працівники, а в період основного виробничого сезону — понад 350 робітників. Плодоконсервний завод випускає в рік 5 млн. умовних банок консервів.

Працюють середня школа, будинок культури, клуб, 3 бібліотеки. У школі створено ленінський музей. В ньому зберігаються експонати, зібрані вчителями та учнями в місцях, де жив і працював В. І. Ленін. Діє дільнична лікарня, амбулаторія, аптека.

Партійна організація об'єднує 91 чоловіка, комсомольська — 79.

Село засноване в кінці XV століття.

У селі Кошаринцях на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна встановлено пам'ятник вождеві.

СЕФЕ́РІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 13 км від районного центру, за 8 км від залізничної станції Бар. Поблизу села є 2 штучні ставки, протікає річка Мощанка. Населення — 602 чоловіка. Сільській Раді підпорядковані села Буцні, Журавлівка, Пилипи.

У Сеферівці розміщена бригада колгоспу «Гігант», центр якого знаходиться в селі Журавлівці. За нею закріплено 1170 га землі, у т. ч. 1088 га орної.

Тут працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

Є партійна організація, яку засновано 1946 року, а також комсомольська, створена в 1930 ро-

ці. Нині вони об'єднують 63 комуністи і 36 комсомольців.

Село засноване в другій половині XVI століття.

В селі Буцнях народився Герой Радянського Союзу М. В. Медведецький.

СУПІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 30 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Копай. Населення — 730 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Барок, Губачівка.

На території села розміщений центр колгоспу «За мир». За господарством закріплено 2925 га землі, у т. ч. 2297 га орної.

Працюють клуб, восьмирічна школа, бібліотека, будинок тваринника, фельдшерсько-акушерський пункт, профілакторій.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 28 комуністів і 48 комсомольців.

Село виникло у другій половині XVI століття.

В травні 1905 року тут відбувся страйк сільськогосподарських робітників, які вимагали підвищити заробітну плату. В квітні 1918 року селяни повставали проти австро-німецьких окупантів. 1920 року на території села відбувся бій частин дивізії Г. І. Котовського з білополяками. Окупантів було розгромлено.

ТЕРЕ́ШКИ — село, центр сільської Ради, розташоване за 8 км від районного центру, за 10 км від залізничної станції Бар. Населення — 1047 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Гавришівка й Семенки.

В селі міститься радгосп «Перше травня». Господарство має 2273 га землі, у т. ч. 841 га садів, 42 га ягідників. За високі врожаї фруктів у 1967 році радгоспу присуджено перехідний Червоний прапор Міністерства сільського господарства УРСР.

Працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, 2 їдальні.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 31 комуніста і 80 комсомольців. Встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

Село засноване у XVIII ст. 18 червня 1905 року тут відбувся страйк наймитів.

ТРУДОЛЮ́БІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 24 км від районного центру, за 9 км від залізничної станції Митки. Населення — 597 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Матейків, Мурашка, Павлівка.

У селі розташована бригада колгоспу «Україна». За нею закріплено 950 га землі, у т. ч. 855 га орної.

Працюють восьмирічна школа, бібліотека, клуб, фельдшерсько-акушерський пункт.

Партійна організація існує з 1924, комсомольська — з 1927 року. Нині вони об'єднують 14 комуністів і 53 комсомольці.

Село засноване на початку XVIII століття.

18 червня 1905 року тут відбувся страйк наймитів, які вимагали підвищення заробітної плати.

В роки німецько-фашистської окупації в селі діяла підпільна група, активними учасниками якої були І. П. Кушнір, О. Й. Ковталюк. Поблизу села відбувся бій партизанів з гітлерівцями, в якому знищено 78 фашистів, захоплено полонених та багато трофеїв.

ХОДА́КИ — село, центр сільської Ради, розташоване за 25 км від райцентру, за 29 км від залізничної станції Бар. Населення — 775 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Бригидівка, Слобода-Ходацька.

В селі міститься відділок Ялтушківського бурякорадгоспу. За ним закріплено 2478 га землі, у т. ч. 1674 га орної.

Працюють восьмирічна школа, бібліотека, клуб, фельдшерсько-акушерський пункт. Є партійна і комсомольська організації. Вони об'єднують 34 комуністи і 67 комсомольців.

Село засноване 1600 року. 1826 року тут і в навколишніх лісах діяли загони У. Кармалюка. В 1847—1848 рр. селяни повставали проти панщини.

Уродженцеві села О. І. Якимчуку за виявлений героїзм у роки Великої Вітчизняної війни присвоєно звання Героя Радянського Союзу. В боях з фашистами брали участь 314 громадян села, 70 з них загинули на фронтах.

ЧЕМЕРИ́СЬКЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 8 км від районного центру, за 14 км від залізничної станції Бар. Населення — 660 чоловік. Сільраді підпорядковані села Борщі, Регентівка, Стасюки, Шершні.

В Чемериському розташований колгосп ім. Чкалова. За господарством закріплено 2248 га землі, у т. ч. 1583 га орної. Колгоспники вирощують зернові і технічні культури, розводять м'ясо-молочну худобу.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт. Виходить колгоспна багатотиражна газета «Ленінський прапор».

Є партійна і комсомольська організації. Нині вони об'єднують 32 комуністи і 72 комсомольці.

Село засноване у XVIII ст. Спочатку воно називалося Хутором Чемериським. Барські міщани, займаючись торгівлею, здавали свої землі в оренду. Орендарі селились на тій землі, яку обробляли. Спочатку виник хутір з 10 господарств, пізніше — кілька хуторів. Вони дістали загальну назву Хутір Чемериський або Великі Хутори.

В травні 1905 року в селі страйкували сільськогосподарські робітники.

БЕРШАДСЬКИЙ РАЙОН

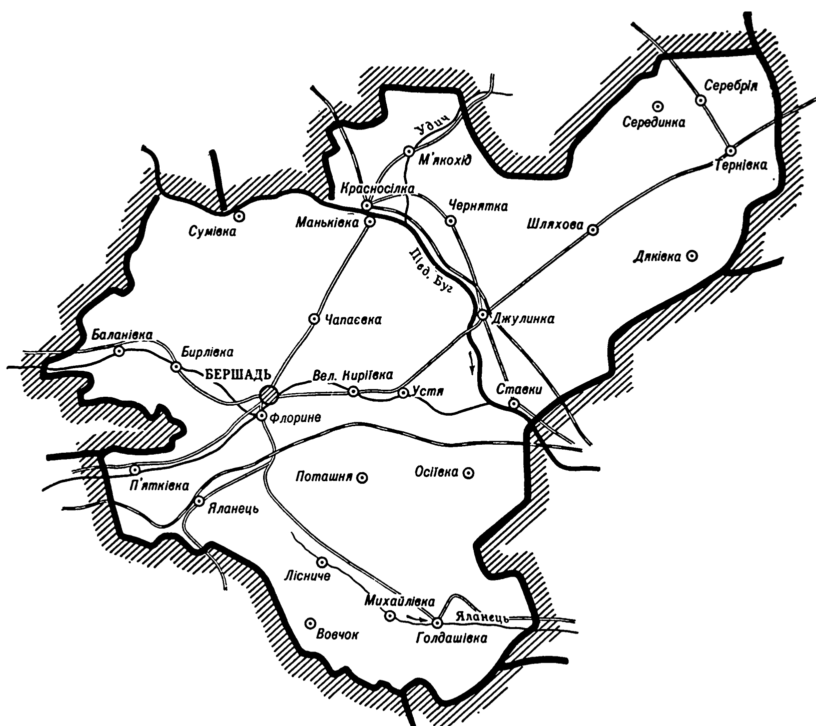

БЕ́РШАДЬ

Бершадь — місто районного підпорядкування (з 1966 року), залізнична станція. Розташоване при злитті річок Дохни і Берладинки. Населення — 11 442 чоловіка.

Бершадь — центр району, площа якого 1,3 тис. кв. км, населення 94,9 тис. чоловік. В районі 46 населених пунктів, що підпорядковані 1 міській та 26 сільським Радам. Надра містять каолін, високоякісні глини, кварц, пісок. У користуванні 24 колгоспів 128,6 тис. га землі, в т. ч. 89,6 тис. га орної. Є радгосп і рибгосп. Значні площі зайняті цукровими буряками, пшеницею, горохом, виноградниками. Тваринництво м'ясо-молочного напрямку, розвинуто овочівництво, бджільництво. В районі є 16 промислових підприємств, 305 магазинів, 79 підприємств громадського харчування. Працюють 46 шкіл, 4 будинки культури, 37 клубів, 2 кінотеатри, 51 бібліотека, 10 лікарень, 23 фельдшерсько-акушерські пункти, 5 колгоспних пологових будинків, санепідемстанція.

Вперше згадується Бершадь в історичних джерелах 1459 року. Розташована була на південному кордоні Литовського князівства. Обнесена шестиметровим валом, з фортецею у центрі, Бершадь являла важливий форпост у боротьбі проти турків і татар[1].

Виникнення козацтва посилило оборонне значення Бершаді. Ще в першій половині XVI ст. сюди з Поділля і Волині збиралися втікачі, які створювали козацькі загони. Існування «непослушного» населення мало значний вплив на місцеве селянство, яке відмовлялося платити феодальні податки. В матеріалах опису староства 1616 року є відомості, що в південних районах селяни податків не платили.

На початку XVII ст. Бершадь була значним населеним пунктом: тут налічувалося 275 дворів і близько 1650 чоловік населення[2].

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. 4971, оп. 1, спр. 40, арк. 41—42.

[2] Д. Н. Бантыш-Каменский. История Малой России, ч. 1—2. К., 1822, стор. 111—115.

З перших днів визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького козаки, селяни й міщани Бершаді створили селянсько-козацький загін на чолі з Трифоном, який приєднався до Уманського полку і брав участь у визволенні Брацлавщини та Поділля від польсько-шляхетських загарбників. 1648 року Бершадь стала сотенним містом Уманського полку. За свідченням сучасників, у 1660 році вона мала міцні укріплення із мурів та земляних валів. Успішно розвивалися ремесло й торгівля. Бершадь мала торговельні зв'язки з Кам'янцем-Подільським, Уманню, Сороками. Але після Андрусівського перемир'я місто відійшло до Польщі, а з 1672 року майже на 30 років опинилося під гнітом Туреччини, війська якої зруйнували Бершадь. У кінці XVII ст. відновилось панування шляхетської Польщі.

І в наступні роки не вщухала на цих землях боротьба проти поневолювачів. Жителі Бершаді були учасниками повстання під проводом С. Палія. Тут було сформовано сотню на чолі з сотником Лук'яном, яка у жовтні 1702 року визволяла від польських військ Немирів. 1734 року надвірні козаки Бершаді підтримали селянсько-гайдамацьке антифеодальне повстання.

В 50-х роках, коли знову пожвавився гайдамацький рух, у районі Бершаді в 1749 і 1757 роках з'являлися великі загони гайдамаків[1]. Біднота Бершаді та навколишніх сіл приєдналася до загонів М. Залізняка і І. Гонти, коли ті 1768 року здобули Умань.

Возз'єднання Правобережної України з Росією було прогресивним явищем в житті українського народу. Це помітно позначилось і на розвитку Бершаді, яка стала центром одноіменного округу Брацлавського намісництва. В 1797 році за новим поділом Бершадь — повітове місто Подільської губернії, а з 1804 року — містечко Ольгопільського повіту. Вже на початку XIX ст. існували бершадські суконна і полотняна мануфактури, що належали поміщикам. Одна з мануфактур мала лише п'ять верстатів і п'ять кріпаків. 1823 року в містечку були ткацька й суконна фабрики, устатковані 3 верстатами, яких обслуговували 26 найманих робітників. У 1827 році тут з'являється одна з перших у Подільській губернії цукроварень, а в 1851 році розпочала роботу винокурня з 14 робітниками. Але більшість населення займалася землеробством і відбувала феодальні повинності. Селяни, яким належало 1,5 тис. десятин землі, за реформою 1861 року втратили випаси та сіножаті. Вони не припиняли боротьби з поміщиком.

Розвиток капіталізму відчутно позначився на зміні соціального складу Бершаді. Лише п'ята частина населення займалась тепер сільським господарством. Все більшу роль у суспільному житті відігравали робітники промислових підприємств. У місті були три млини, тютюнова і макаронна фабрики, винокурний завод, друкарня. Після пожежі 1872 року був модернізований цукровий завод. Напередодні імперіалістичної війни на заводі працювало понад п'ятсот робітників. Жорстока експлуатація, політичне безправ'я штовхали робітників на боротьбу проти поневолювачів. У 1879 році весь робітничий колектив на чолі з К. К. Ващенком застрайкував. Активну участь брали робітники і у виступах під час першої російської революції у 1906 році[2].

Бершадь помітно зростала (з 1904 року вона стала містом), а умови життя трудящих лишалися важкими. Хоч кількість населення досягла вже 12 тис., у місті не було каналізації, водогону, електричного освітлення.

Трудящі фактично були позбавлені права навчати своїх дітей і користуватися медичною допомогою. В Бершаді працювали церковнопарафіяльна школа, народне училище, реміснича школа при монастирі. З 1911 року розпочали роботу приватні чоловіча та жіноча торгові школи. Але вчитися у них могли тільки діти заможних. Понад тисячу дітей трудящих не ходили до школи. Зате активно діяли монастир,

---

[1] Коліївщина. 1768, К., 1970, стор. 52, 55.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 301, он. 1, спр. 72, арк. 26—30.

4 церкви, синагога, 6 молитовних будинків. У місті була тільки земська лікарня на десяток ліжок і заводський медичний пункт.

Прагнучи змінити таке становище, трудящі боролися за свої права. Під час Лютневої буржуазно-демократичної революції робітники цукрового заводу створили заводський комітет. Його члени взяли участь у роботі з'їзду представників робітників цукрових заводів Ольгопільського повіту, який відбувся у серпні 1917 року. З'їзд створив районний комітет профспілки трудящих цукрових заводів з постійним місцем перебування в Бершаді.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції була радісно зустрінута бершадськими трудівниками. В січні 1918 року тут проголосили Радянську владу. Але незабаром до міста вдерлися німецькі окупанти. Окупація та хазяйнування буржуазно-націоналістичних банд важким тягарем лягли на плечі трудящих. Тільки з цукрового заводу було вивезено 50 тис. пудів цукру.

Робітники й селяни не припиняли боротьби: готувались нові виступи. Для їх організації в січні 1919 року Бершадський підпільний ревком створив партизанський загін з жителів Бершаді та сусідніх сіл. Командиром призначили голову ревкому В. Кривоходкіна, а комісаром — П. Соболевського. Внаслідок переможного повстання в лютому 1919 року в Бершаді відновлено Радянську владу. Народна влада здійснила перші соціалістичні перетворення: цукровий завод підпорядкували повітовому раднаргоспу, встановили контроль над млинами, керівництво шкіл передали шкільним радам. Відбулося урочисте відкриття клубу та бібліотеки[1].

Новий наступ внутрішньої і зовнішньої контрреволюції став на перешкоді в здійсненні соціалістичних перетворень. Вже 4 травня 1919 року Бершадь була оголошена на військовому стані. Згодом місто захопили денікінці, і лише на початку 1920 року, після розгрому білогвардійців тут знову розгорнулося соціалістичне будівництво. Відновили роботу підприємства, клуб і бібліотека. Відкрили школи грамоти для дорослих, для дітей робітників і червоноармійців — дитячий садок, а в приміщеннях монастиря — дитячий притулок для сиріт. Влада трудящих з перших днів свого існування дбала про розвиток культури. У ці наповнені напруженою боротьбою часи в Бершаді створили історичний музей.

У квітні—травні 1920 року в районі Бершаді йшли запеклі бої з бандами Тютюнника. В кінці квітня петлюрівці захопили місто і вчинили жорстоку розправу над радянськими людьми. Частини 45-ї дивізії і, зокрема, кіннотники Г. І. Котовського визволили Бершадь від ворогів.

І знову трудящі бралися до мирної праці. В червні 1920 року в Бершаді був створений районний партійний комітет. Під керівництвом партійної організації налагоджувалося трудове творче життя. Приступили до відбудови цукрового заводу, ремонту школи. Селяни успішно провели осінню посівну кампанію. У вересні 1920 року в житті трудящих Бершаді сталася визначна подія — 120 незаможників об'єдналися в КНС, головою обрали І. Васильківського.

У вересні відбулася ще одна подія — почала своє існування Бершадська комсомольська організація. Комсомольці були бойовими помічниками комуністів у соціалістичному будівництві. Вони зі зброєю в руках боролися проти бандитів, вели велику культосвітню роботу, організовували хати-читальні. Багато чого було зроблено тоді для налагодження контактів місцевої комсомольської організації з молоддю міста і навколишніх сіл. Це, зокрема, сприяло успішному проведенню «тижнів зміцнення фронту»[2]. Молодь організувала самодіяльний театр ім. Шевченка, вистави якого користувалися успіхом у жителів Бершаді і навколишніх сіл.

У роки мирного будівництва реконструйовано цукровий завод, відбудовано і розширено спиртовий та шкіряні заводи. Ще на початку 1921 року ремісники почали об'єднуватися в артілі, яких під кінець року налічувалося 26: металістів, ковалів, столярів, шевців, кравців тощо.

[1] Поділля в роки громадянської війни, стор. 248.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 7, оп. 1, спр. 6, арк. 42, 43.

Важливим завданням, яке постало згодом перед трудівниками, була соціалістична перебудова сільського господарства. Взимку 1923 року в Бершаді створюється сільськогосподарська трудова артіль «Колос», а влітку — артіль «Серп»[1]. Це були невеличкі кооперативні об'єднання селян. 105 членів артілі «Серп» хазяйнували на 90 десятинах землі. Артіль з самого початку добилася добрих показників: урожай був вищим, ніж в одноосібних господарствах. Розгорнулась також і культурно-освітня робота — артіль мала свій клуб і бібліотеку. За успіхи в господарській та культурно-масовій роботі вона здобула право участі у всеукраїнському конкурсі на краще сільське колективне господарство.

Радість від успіхів у радянському та господарському будівництві була затьмарена звісткою про смерть В. І. Леніна. Понад 3 тис. трудящих Бершаді та навколишніх сіл 23 січня 1924 року зібрались на траурний мітинг, щоб заявити про свою відданість ленінським заповітам. Тільки робітниками цукрового заводу було подано 19 заяв з проханням прийняти до лав партії.

За роки відбудови народного господарства зросло політичне та економічне значення Бершаді в губернії. 1922 року Бершадь стала центром Ольгопільського повіту. Тепер у місті працювало чотири школи, два лікнепи, клуб, районна бібліотека. Поліпшилося й медичне обслуговування: в лікарні працювали 17 медпрацівників.

Трудівники Бершаді в складних міжнародних умовах, коли імперіалістичні уряди всіляко намагалися зірвати соціалістичне будівництво, активно зміцнювали обороноздатність країни. Вони дружно включились у «тиждень оборони» 1927 року й відрахували дводенний заробіток на побудову літаків «Службовець», «Харчовик» та інших[2].

Соціалістична перебудова сільського господарства тривала. Крім раніше створених кооперативних об'єднань селян, у березні 1928 року виникає ТСОЗ «Геть злидні». З метою зміцнення невеликих господарств, кращого використання знарядь виробництва в районі створили чотири кущові об'єднання колективів, з машинно-кінними станціями у кожному. В самій Бершаді колективи об'єдналися в кущ у складі трьох колгоспів — ім. Ворошилова, ім. Будьонного, «П'ятирічка за 4 роки». Головою куща став двадцятип'ятитисячник М. А. Красилін, робітник з Донбасу. Бершадська спілка цукровиків направила до колгоспів кращих робітників цукрового заводу, комуністів П. В. Постеля, М. І. Демчука та передовика виробництва М. Ф. Топара[3].

Проведені заходи сприяли кращій організації праці в сільському господарстві, піднесенню творчої ініціативи трудівників. Колгоспник артілі ім. Ворошилова С. Плахотнюк сконструював ручний підживлювач, який був прийнятий обласною комісією і рекомендований для використання всіма колгоспами. З року в рік зростала врожайність колгоспних ланів, підвищувався добробут трудівників. Збільшувалась вагомість трудодня. В передвоєнні роки у колгоспах Бершаді на трудодень припадало понад три кілограми зерна. За сумлінну працю трудівники колгоспів Бершаді дістали право взяти участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці 1939 року.

У розвиток сільськогосподарського виробництва зробили великий внесок механізатори Бершадської МТС, створеної у березні 1930 року[4]. В 1932 році вона обслуговувала 35 колгоспів, що мали близько 20 тис. га орної землі. Але на шляху виконання намічених планів в цей період були й труднощі. Партійна організація провела значну роботу, щоб зміцнити механізаторські кадри і трудову дисципліну. Все це дало позитивні наслідки: підвищилась якість обробітку землі, поліпшилося використання техніки. Зразком для всіх працівників МТС була бригада,

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 33, оп. 1, спр. 773, арк. 15.
[2] Там же, ф. 39, он. 1, спр. 41, арк. 4.
[3] Там же, ф. 33, оп. 1, спр. 963, арк. 3, 18.
[4] Вінницький облдержархів, ф. Р-3375, оп. 4, спр. 3, арк. 15.

яку очолював І. Д. Синявський, нагороджений 1935 року орденом «Знак Пошани». Бершадська МТС перетворилась на одну із найбільших і кращих в області. Напередодні війни колгоспні лани обробляли вже 48 тракторів.

Внаслідок успішної реконструкції спиртового заводу продуктивність його зросла напередодні війни в порівнянні з 1925 роком у 4 рази[1]. Значну роботу здійснив колектив цукрового заводу щодо перетворення підприємства з відсталого у передове. Кількість робітників зросла у довоєнний час до 700 чоловік, а продукція становила 200 тис. пудів цукру на рік.

Суттєво змінилося становище численних дрібних артілей бершадських ремісників. Всі вони були об'єднані у шість промислових артілей, де працювало понад 600 робітників[2]. А одна з них перетворилася на меблеву фабрику.

Роки соціалістичних перетворень були наповнені для трудівників Бершаді досягненнями у розвитку культури, охорони здоров'я. Про щасливе життя робітників, селян та службовців міста за радянських часів, їх трудові звершення розповідала районна газета «Соціалістичний шлях», що почала виходити з 1932 року. 1936 року в новому приміщенні відкрили бібліотеку. Молодь набувала знання в середній, педагогічній та медичній школах, на учительських курсах. Бершадці любили свій літній театр. Діти трудівників охоче відвідували палац піонерів. Поліпшили медичне обслуговування населення працівники районної лікарні, яку очолював хірург Г. Я. Будкевич. Він 30 років свого життя віддав благородній справі охорони здоров'я трудящих. Вдячні жителі Бершаді увічнили пам'ять заслуженого лікаря Української РСР, назвавши його ім'ям одну з вулиць міста і встановивши меморіальну дошку на будинку лікарні, де працював талановитий хірург[3].

Виконуючи інтернаціональний обов'язок, трудящі Бершаді неодноразово збирали кошти на допомогу республіканським військам Іспанії[4]. Значні кошти надходили від бершадців у фонд зміцнення обороноздатності нашої країни, на рахунок добровільних організацій Червоного Хреста та Тсоавіахіму.

За роки соціалістичного будівництва Бершадь стала промислово-аграрним центром півдня області. Але її мирне життя було перервано війною. Вже 29 липня 1941 року Бершадь окупували німецько-румунські війська. Фашисти утворили тут гетто для єврейського населення. Від катувань, голоду, епідемій у Бершаді загинуло багато радянських людей, розстріляно 327, вигнано в рабство 1203 чоловіка[5].

Радянські люди і в умовах жорстокого терору чинили фашистським окупантам опір. Для організації боротьби райком КП(б)У залишив на тимчасово окупованій території комуніста О. Р. Пилипчука, який вже в серпні 1941 року організував першу в районі підпільну групу, а в листопаді того ж року разом з Я. Ш. Талісом створив підпільну групу в м. Бершаді. В грудні виникла підпільна група з робітників та службовців Бершадської МТС на чолі з робітником В. М. Глущенком. Скеровував діяльність підпілля штаб у складі О. Р. Пилипчука, Я. Ш. Таліса, О. Ю. Романченка. У зв'язку із збільшенням підпільних груп до штабу ввели інструктора райкому КП(б)У І. П. Добровольського та працівника райвиконкому К. О. Пустовойтова[6].

До складу підпільних груп, кількість яких зростала, вступали все нові члени. В березні 1943 року для координації розгалуженої сітки підпілля та керівництва двома партизанськими загонами підпільний райком КП(б)У створив Раду на чолі з О. Р. Пилипчуком та партійне бюро у складі Н. Ферштендікера, К. О. Пустовой-

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-4268, оп. 1, спр. 130-б, арк. 4.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 39, оп. 1, спр. 252, арк. 143.
[3] Там же, оп. 2, спр. 1, арк. 30—31.
[4] Газ. «Соціалістичний шлях», 3 жовтня 1936 р.
[5] Вінницький облдержархів, ф. Р-4422, оп. 1, спр. 3, арк. 12.
[6] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 48, арк. 54—55.

О. Р. Пилипчук — один з керівників підпільної партійної організації під час фашистської окупації.

това, Я. Ш. Таліса, О. Р. Пилипчука та Н. Т. Друзя[1]. Через 51 комуніста бюро здійснювало керівництво підпільними партійними організаціями, 5 підпільними групами, 15 підпільними антифашистськими організаціями та 2 партизанськими загонами. Диверсійні акти, саботаж, знищення жандармів та поліцаїв, напади на німецько-румунські військові частини не давали фашистам спокою. Підпільна друкарня випустила понад 150 листівок, брошур, наказів разовим тиражем від 100 до 1500 примірників. Районна підпільна комуністична організація через ці видання інформувала населення про події на фронті, про розгортання бойових дій народних месників, закликала до опору, підносила віру радянських людей у перемогу над лютим ворогом. Безсилі знайти друкарню, гестапівці провели масові облави, заарештувавши понад 100 чоловік, кількох робітників цукрового заводу повісили. Але населення продовжувало читати правдиве слово комуністів-підпільників.

Горіла земля під ногами окупантів. Група К. О. Пустовойтова спалила на залізничній станції до тисячі тонн сіна, заготовленого для коней румунських військ, група В. М. Глущенка вивела з ладу 64 трактори, знищила понад 400 тонн пального, сховала 12 розібраних тракторів, які після приходу частин Червоної Армії полагодили.

Широкий розмах руху підпільників та партизанів у Бершадському районі змушений був визнати префект Балтського повіту. Він зазначав у листопаді 1943 року, що тут збільшилась кількість загонів, учасники яких захоплюють зброю у жандармів та військових; зникають з фашистських обозів разом з підводами місцеві провідники.

Активно діяли й молодіжні підпільні групи. Ватажок однієї з комсомольсько-молодіжних груп Борис Нижник (підпільна кличка Роман Бурий) разом з товаришами здійснив кілька нападів на румунських жандармів. Підпільники знищили ворогів та забрали їх зброю. Гестапівці натрапили на слід групи. Вже отримавши смертний вирок, вихованець ленінського комсомолу в листах до рідних жалкував, що не зможе далі продовжити боротьбу проти окупантів. Його посмертно було нагороджено медаллю «За бойові заслуги».

Не тільки на окупованій території бершадці боролися проти фашистської нечисті. Вони билися на фронтах Великої Вітчизняної війни. Серед воїнів були колишні робітники, селяни, вчителі, медпрацівники, службовці установ. 18-річною дівчиною пішла на фронт медична сестра Н. Ю. Тартачна. Вона брала участь у боях під Москвою, де винесла з поля бою понад двісті поранених. Там же була прийнята до лав партії. Рятувала життя поранених радянських воїнів під Курськом, Орлом, Білгородом, дійшла до Берліна. Після війни повернулася до мирної праці в лікарню[2]. Боронив рідну Вітчизну вчитель І. В. Пустовойтов. Після важкої контузії він втратив зір, але й досі продовжує навчати учнів. За покликом серця залишила школу молода 19-річна вчителька М. П. Чугуєвська, щоб добровільно вступити до лав Червоної Армії. Двічі поранена, відзначена урядовими нагородами М. П. Чугуєвська — відмінник народної освіти — передає свої знання молодому поколінню.

Прославив земляків подвигом П. І. Миколаєнко. В одному з жорстоких боїв він, командир роти 134-го танкового полку, особисто знищив кілька танків противника, забезпечивши виконання бойового завдання. За цей подвиг йому

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 89, арк. 1—2.
[2] Газ. «Вогні комунізму», 15 червня 1968 р.

присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Його ім'ям названо одну з вулиць Бершаді[1].

14 березня 1944 року для бершадців настав радісний день: війська 2-го Українського фронту визволили їх рідне місто. В пам'ять про воїнів та земляків, які віддали своє життя за визволення Бершаді, в центрі міста на братських могилах споруджено обеліски та скульптурні групи, біля підніжжя яких завжди живі квіти.

Визволені від фашистської неволі, натхнені перемогами Червоної Армії, трудящі енергійно взялись за відбудову народного господарства, за ліквідацію наслідків окупації. На цукровому заводі окупанти зруйнували майстерні, склади, вивезли цінне устаткування, знищили інвентар радгоспу. Величезну шкоду було заподіяно спиртовому заводу, спалено будинки в центрі міста, виведено з ладу водогін. Завдяки стрімкому несподіваному наступу радянських військових частин та активним діям підпільників вдалося зберегти від знищення деревообробну фабрику, шкіряний завод, маслозавод, взуттєво-швейну фабрику та інші об'єкти.

Відновлені органи Радянської влади приділяли велику увагу нормалізації життя та налагодженню роботи установ міста. Були вжиті заходи, спрямовані на поліпшення санітарного стану міста і громадського харчування. Розроблено план відбудови промислових об'єктів, набору та відправки робочої сили на відродження шахт Донбасу[2]. Силами місцевих лікарів у Бершаді для поранених солдатів і офіцерів відкрили госпіталь, матеріальна база якого була створена за рахунок колгоспів, радгоспів, підприємств, установ. Для воїнів діючої армії зібрали чимало продуктів харчування[3].

Партійні органи організували широку допомогу сім'ям фронтовиків. З цією метою проводились декадники, місячники допомоги, під час яких збирали гроші, продукти харчування, одяг. Виділені рішенням райкому партії підприємства та установи ремонтували квартири, забезпечували паливом родини військовослужбовців. Подбали й про дітей, батьки яких загинули. Майже 150 підлітків були прийняті до дитячого будинку, малята забезпечувались яслами та дитячими майданчиками[4].

У важких умовах воєнного часу, відчуваючи гостру нестачу ремонтно-будівельних матеріалів і робочих рук, трудящі відбудовували підприємства. Під час масових суботників та недільників робітники й службовці розбирали завали каменю та цегли, в позаробочий час монтували устаткування, яке надходило все в більшій кількості від підприємств братніх республік. У короткий строк налагодили випуск продукції шкіряний, пивний, спиртовий та маслозаводи, меблева, взуттєво-швейна фабрики, артілі[5].

Особливо багато праці довелося прикласти для відбудови заводу та господарства радгоспу дружному колективу цукровиків на чолі з комуністом директором цукрового комбінату К. П. Казіміровим. Протягом чотирьох з половиною місяців 1944 року робітники працювали добровільно по 10—12 годин. Уже з жовтня, перекривши заплановані строки, завод став до ладу, почав переробляти цукрові буряки із складів кількох ще не відбудованих цукрових підприємств області. До кінця року країна одержала майже 200 тис. пудів цукру, а завод одержав премію Народного комісаріату харчової промисловості СРСР та ВЦРПС.

В цілому підприємства міста в 1944 році завдяки наполегливій праці трудящих випустили продукції на загальну суму понад чверть млн. крб.[6] Успішному виконанню виробничої програми значною мірою сприяло розгортання соціалістичного

[1] Газ. «Вогні комунізму», 31 березня 1970 р.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-2700, оп. 5, спр. 289, арк. 109, 111.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 39, оп. 2, спр. 1, арк. 10.
[4] Так же, спр. 2, арк. 38, 40.
[5] Там же, спр. 6, арк. 1.
[6] Там же, спр. 1, арк. 25.

В кабінеті політосвіти Бершадського РК КП України. 1970 р.

змагання, яке очолили комуністи. Приклад у перевиконанні виробничих завдань показували робітники — члени партії І. Ф. Яроцький, І. І. Олійник, які систематично виконували не менше півтори норми.

Широкого розмаху стахановський рух набув на спиртовому та пивному заводах, меблевій фабриці, маслозаводі, серед робітників артілей. Учасники змагання, маючи значні трудові досягнення на своїх підприємствах, подавали шефську допомогу сільським трудівникам. Ще з довоєнних часів збереглись міцні зв'язки робітничого колективу цукровиків з селянами с. Поташні. Робітники після закінчення громадянської війни відраховували частину заробітку, щоб купити книжки, газети та журнали для сільської бібліотеки, хати-читальні, допомагали придбати сільськогосподарський інвентар. Прийшли на допомогу селянам робітники і в особливо важкі післявоєнні роки. Після закінчення зміни в майстернях виготовляли тракторні деталі, інструмент, вози, ремонтували колгоспний інвентар. В с. Баланівці змонтували електростанцію, електрифікували колгоспи ім. Кірова та ім. Куйбишева.

Допомога робітничих колективів прискорила відродження сільськогосподарського виробництва, сприяла підвищенню культури землеробства.

Незважаючи на труднощі першої мирної сівби, колгоспники докладали всіх зусиль, щоб виростити добрий урожай, потрібний фронту. Поля доводилося обробляти переважно лопатами, сіяти вручну, використовувати як тяглову силу корів. Але і за таких умов ланкова колгоспу ім. Ворошилова З. С. Дабіжа збирала високі врожаї кукурудзи — майже 50 цнт., цукрових буряків — до 300 цнт. з га. Партійна організація колгоспу багато уваги приділяла розвитку багатогалузевого господарства. Колгосп значно перевиконував завдання по вирощуванню цукрових буряків, садівництву, по всіх видах тваринництва. Грошова оплата становила майже 4 крб. на трудодень.

Проте дальший розвиток певною мірою гальмувався невеликими розмірами господарства. Щоб краще організувати працю, повніше використати техніку й кадри, в 1950 році бершадські колгоспи ім. Ворошилова, ім. Будьонного, «П'ятирічка за 4 роки» об'єдналися в одне господарство — ім. Будьонного. Згодом до новоствореного господарства приєднався колгосп с. Бирлівки. Новий колгосп назвали ім. Леніна[1].

Вирощувати високі й сталі врожаї сільськогосподарських культур допомагали механізатори Бершадської МТС, яка вже з 1944 року відновила обробіток колгоспних ланів. Приклад умілого використання техніки показував депутат Верховної Ради УРСР, бригадир однієї з тракторних бригад К. Н. Синявський. Його бригада щорічно виконувала виробничі завдання на 150—180 проц. МТС міцно тримала першість у районі, була однією з кращих в області.

Поряд з досягненнями в економіці відчутні зміни відбувалися в культурному житті. З перших днів після визволення почала виходити районна газета «Соціалістичний шлях» (з 1963 року — «Вогні комунізму»). Відкрилося педагогічне училище, в якому з числа молоді, що мала семирічну освіту, готували учителів початкових

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-3375, оп. 4, спр. 4119, арк. 85—88.

класів. У цьому закладі більш як 20 кваліфікованих викладачів навчали понад 300 слухачів. Учні педучилища брали активну участь у громадському житті міста, району, часто в складі агіткультбригад виїжджали до колгоспів, виступали перед трудящими підприємств. Училище проіснувало 10 років і було закрито, а приміщення передані середній школі № 2. Відновили роботу заводські клуби, райбібліотека, яка розширила свій книжковий фонд.

Робітники і службовці Бершадського лісгоспу в парку культури та відпочинку своїми силами збудували спортивні майданчики, водну станцію[1]. На колгоспні кошти спорудили стадіон, де відбувалися змагання сільських спортсменів, а також перші районні спартакіади. З 1950 року в Бершаді почала працювати спортивна школа на 60 учнів. Спортсмени Бершаді стали ініціаторами створення єдиного сільського добровільного спортивного товариства «Колгоспник».

Краще стали працювати медичні установи. Відбудовано фельдшерські пункти на всіх підприємствах, тубдиспансер, поліклініку, райлікарню на 100 ліжок.

З нагоди 3-х роковин визволення Бершаді від німецько-фашистських загарбників на масовому мітингу було урочисто відкрито пам'ятник В. І. Леніну.

Успішне завершення відбудови та дальшого розвитку народного господарства трудящі Бершаді відзначили новими трудовими досягненнями. Великий обсяг капітальних робіт здійснено на спиртовому заводі, внаслідок чого підприємство перетворилося на комбінат. Крім спирту, тут почали виробляти кормові дріжджі й пиво. Під час реконструкції багато творчої видумки виявили кваліфіковані робітники — комуністи коваль Г. О. Краснощока, слюсар І. І. Яниш та багато інших. Вони вносили раціоналізаторські пропозиції, залишаючись після робочого дня разом з інженерами, щоб механізувати виробничі процеси у бродильному й котельному цехах. Незрівнянно збільшився випуск основної продукції. У 1966 році спиртовому комбінату присвоїли почесне звання підприємства високої культури виробництва. Тоді ж колектив комбінату виборов першість у всесоюзному змаганні серед своєї групи підприємств. У роки семирічки хлібозавод, який значно розширив асортимент та якість виробів, був реорганізований в комбінат хлібопродуктів. Як найкраще підприємство Вінницької області на честь 50-річчя Радянської влади на Україні комбінат нагородили пам'ятним Червоним прапором ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та Української Республіканської Ради профспілок[2].

З невеликої майстерні, де кілька ремісників виготовляли раніше на замовлення селян вози та брички, до сучасного підприємства з потужною енергетичною базою — такий шлях за роки Радянської влади меблевої фабрики. Нині вона дає для квартир трудящих та підприємств громадського харчування меблів на 2 млн. крб. щорічно.

Характерною є історія заводу металовиробів, у якій немов відбито шлях розвитку економіки міста. Перед революцією в заштатному містечку існувало понад двісті дрібних майстерень, продукція яких реалізовувалась через подібні ж дрібні крамнички. В радянський час ремісники об'єдналися в артілі, які в роки семирічки переросли в сучасний завод металовиробів. У 1971 році асортимент підприємства перевищував 50 найменувань виробів, які відомі не тільки в межах області, вони йдуть за кордон, до Куби та інших соціалістичних країн[3].

Найбільше Бершадське підприємство — цукровий комбінат. Завдяки комплексній механізації та автоматизації технологічних процесів, широкому застосуванню електродвигунів, після спорудження в 1960 році електростанції цукрокомбінат виробляє щорічно понад 2 млн. цнт цукру. В 1971 році тут працювало понад 600 робітників. Колектив заводу славиться своїми трудовими успіхами, більшість

[1] Вінницький облпартархів, ф. 39, оп. 2, спр. 40, арк. 86.
[2] Газ. «Радянська Україна», 13 грудня 1967 р.
[3] Газ. «Вогні комунізму», 13 вересня 1969 р.

бригад, змін, дільниць, цехів носять звання комуністичних. Повагою і любов'ю всього колективу користуються ветерани заводу І. С. Левицький, Г. І. Тартачний, В. О. Боровецький, Є. Г. Якимович та інші. По 40—50 трудових років віддали вони рідному підприємству.

Цукровики постійно борються за впровадження на підприємстві високої культури виробництва. Поруч з виконанням виробничих планів багато уваги приділяється естетиці виробництва: цехи просторі, світлі, всюди вазони з квітами. На території заводу робітники посадили фруктовий сад, розбили квітники, заасфальтували доріжки. У затінку шумлять струмені невеликого фонтану, поруч — альтанки. В центрі скверу встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

Славною традицією став зв'язок з трудівниками соціалістичних ланів — вже багато років шефствує комбінат над колгоспом «Перемога» села Поташні.

Серед інших бершадських підприємств, що нещодавно утворились,— райоб'єднання «Сільгосптехніки», якому на честь 50-річчя Комуністичної партії України було присвоєно звання колективу комуністичної праці. Самовіддана праця здруженого колективу об'єднання напередодні ленінського ювілею високо відзначена Комуністичною партією та Радянським урядом — колектив нагороджено Ленінською ювілейною почесною грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів Союзу РСР та ВЦРПС, 72 кращим спеціалістам вручено медалі «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна»[1].

Квітне старовинна Бершадь, за роки Радянської влади вона перетворилася на соціалістичне місто. В грудні 1966 року, враховуючи питому вагу в розвитку економіки й культури, збільшення кількості населення, Президія Верховної Ради УРСР ухвалила перевести Бершадь з селища міського типу в місто районного підпорядкування. На вулицях, що після вигнання окупантів являли згарища та самі руїни, споруджено понад 300 нових житлових будинків. В останні роки зводять багатоповерхові будівлі. Населення користується мережею водогону та газом, у багатьох будинках проведено центральне опалення. Для будівництва використовується цегла, вироблювана на заводі будівельних матеріалів потужністю понад 1,5 млн. штук на рік.

Своєрідне містечко виникло на колишньому пустирі, де на кошти колгоспів у 1967 році збудовано кількаповерхові навчальні корпуси медучилища з сучасними лабораторіями, гуртожитком та їдальнею. Тут навчаються понад 400 майбутніх фельдшерів та акушерок, які працюватимуть у лікарнях, колгоспних пологових будинках, на медпунктах. Майбутні медики заклали новий парк, посадили тисячі кущів та декоративних дерев, розбили сквери й квітники. Поруч споруджено спортивний комплекс. Доброю традицією стала посвята в медики біля склепу, де покоїться прах заслуженого лікаря Української РСР хірурга Г. Я. Будкевича.

Прикрасилась новими спорудами центральна площа, де височить будинок райкому КП України та районної Ради депутатів трудящих. Окрасою площі є чудовий пам'ятник вождеві трудящих В. І. Леніну.

Колишнє містечко, в якому переважали дрібні ремісники і селяни, пригноблені нужденністю й позбавлені людських прав, перетворилося в сучасне соціаліс-

Авіамоделісти Бершадського будинку піонерів. 1970 р.

[1] Газ. «Вінницька правда», 8 квітня 1970 р.

Вулиця Леніна в Бершаді. 1970 р.

тичне місто з суцільною письменністю. Про здоров'я трудящих піклуються понад 50 лікарів, які працюють у 2 лікарнях, а також медпрацівники інших медичних закладів. Діти шкільного віку навчаються в 2 середніх школах, восьмирічці та в школі-інтернаті. Їм передають знання і досвід понад 100 педагогів. Більш як двісті обдарованих дітей розвивають свої здібності в семирічній музичній школі, яка існує понад 10 років. Жителі Бершаді відвідують 4 бібліотеки, 3 міські клуби, 2 кінотеатри, в т. ч. широкоформатний кінотеатр «Космос».

Цікаво проводять своє дозвілля трудящі в численних гуртках та студіях художньої самодіяльності, які є на всіх підприємствах, в навчальних закладах. Хоровий і танцювальний колективи спиртового комбінату — дипломанти республіканського огляду колективів художньої самодіяльності. Незмінним успіхом користуються не тільки в районі, але й в області хор вчителів міста, естрадний оркестр, драматична студія медучилища. Чоловіча народна хорова капела районного будинку культури — переможець республіканського конкурсу серед колективів районних будинків культури. В новому приміщенні районного будинку культури завжди багато молоді, вона вдосконалює свою виконавську майстерність в численних студіях та гуртках. Тут же працюють члени самодіяльної кіностудії «Колос», вагомим доробком якої є кілька кінострічок про творчу працю, дозвілля, побут жителів міста.

Пишаються бершадці своїм містом, цікавляться його історією, знають видатних земляків, самовідданою працею здобувають трудову славу підприємствам. На революційних, бойових, трудових традиціях виховується нове покоління. Впевнено дивляться вони у майбутнє свого квітучого соціалістичного міста, вносять свій особистий вклад у спільну справу.

А. Р. ЛОКАЄНКО, О. О. ХИЖУК

ДЖУ́ЛИНКА

Джулинка — село, центр сільської Ради, розташоване за 25 км від районного центру, на лівому березі Південного Бугу, залізнична станція. Через село протікають дві безіменні притоки Південного Бугу. Населення — 4685 чоловік.

Назва села, очевидно, походить від татарського слова «джуя», що значить «сміливий». Напередодні реформи 1861 року у Джулинці налічувалося 323 двори, 922 ревізькі душі[1]. Реформа 1861 року не виправдала сподівань селян. Тяжка підневільна праця, великі викупні платежі (щорічно слід було сплачувати близько 5 тис.

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 1002, арк. 31—36.

крб.) вели до посилення опору селян. Тому, коли в квітні 1861 року в Ольгопільському повіті почався виступ незадоволених реформою, джулинці підтримали їх. Боячись зростання селянських заворушень, подільський губернатор послав солдатів Мінського, Брянського та Єлисаветградського полків для придушення непокірних. Царський уряд жорстоко карав всяку спробу розкрити селянам грабіжницьку суть реформи. Гайсинський повітовий суд у травні 1861 року розглядав справу про обвинувачення відставного фельдшера С. Балицького, який, роз'яснюючи джулинцям зміст реформи, нібито перекручував затверджені царем положення про становище селян, що звільнялися від кріпацтва[1].

В пореформений час прискорився економічний розвиток села.

Починаючи з 1873 року в Джулинці кожні два тижні відбувалися ярмарки[2]. Наприкінці XIX ст. у навколишніх селах Усті й Красносілці будувалися цукрові заводи, що зумовило деякі зміни в заняттях населення Джулинки. Селяни почали висівати цукрові буряки для цих підприємств. У селі з'являлися підрядчики, які наймали селян на сусідні цукроварні. На кінець XIX ст. припадає завершення будівництва залізниці Вінниця—Гайворон, що проходила біля села. Це також значною мірою вплинуло на заняття населення.

До початку XX ст. Джулинка виростає у велике село з 798 дворами і населенням 3307 чоловік[3]. Найбільшими земельними власниками у Джулинці були поміщики та товариство Соболівського цукрового заводу. Йшов швидкий процес диференціації селянства. В селі було більше десятка куркульських господарств, зміцненню яких сприяло відкрите 1913 року кредитне товариство. Життя трудящих було важким, основна маса селян, позбавлена землі і людських умов праці, бідувала. Коли до села дійшла звістка про революційні події 1905 року, селяни активно виступили проти жорстокої експлуатації. Під керівництвом батраків Ф. Моруса, А. Білого, С. Печеного вони розгорнули боротьбу за скорочення робочого дня і підвищення оплати праці.

В культурному відношенні Джулинка була відсталим селом. 1863 року тут відкрили першу парафіяльну школу, для якої у 1869 році звели окремий будиночок. Її відвідувало на початку 70-х років близько 70 хлопчиків та 10 дівчаток щорічно. Згодом у 1892 році в Джулинці почала працювати окрема церковнопарафіяльна школа для дівчаток, а в 1899 році — церковна школа грамоти. Перед першою світовою війною дві джулинські школи закрили, в селі залишилась одна школа, в якій працювало 3 вчителі і навчалися 172 учні[4]. Ще гірше було з охороною здоров'я. До XX ст. в селі про медичні заклади навіть не знали. Лише напередодні першої світової війни земство збудувало в селі невелику лікарню, де працювали лікар, фельдшер і медсестра.

Схвально зустріли трудящі звістку про повалення царської влади. Селяни чекали закінчення війни і повернення солдатів додому. Та скоро вони переконалися, що Тимчасовий уряд не поліпшить їх долі. Коли ж до села докотилася звістка про Жовтневу соціалістичну революцію, найбідніше селянство сприйняло її з радістю. На початку 1918 року колишній матрос М. Кравченко з місцевими бідняками Костянтином та Лаврентієм Кобійчуками здійснили розподіл поміщицької землі, худоби та реманенту серед селян.

Але в березні 1918 року Джулинку загарбали німецькі війська. Окупанти повернули поміщикові землю, худобу, реманент, грабували селян, забирали хліб.

Протягом 1919—1920 рр. село неодноразово потрапляло до рук петлюрівців, денікінців та польських інтервентів. Крім того, в цих місцях лютували банди різних буржуазно-націоналістичних отаманів. Вони жорстоко знущалися з населення,

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. 471, оп. 1, спр. 771, арк. 1—68.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 52, спр. 151, арк. 1—2.
[3] Сведения о населении Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1907, стор. 37.
[4] Вінницький облпартархів, ф. 2147, оп. 2, спр. 332, арк. 31.

грабували і без того розорені селянські господарства, палили хати й господарські будівлі селян.

Влітку 1920 року в Джулинці остаточно встановлюється Радянська влада. В селі розгорнув роботу волревком, який очолив Іван Плосков[1]. Джулинський волревком та його земельний відділ проводили велику роботу, зміцнюючи Радянську владу на селі, дбаючи про допомогу найбіднішим селянам. Було обліковано землю нетрудового користування і розподілено між селянами 776 десятин такої землі.

В 1921 році голова ревкому І. Плосков і член ревкому Ф. Уваров вступили до партії більшовиків. Це були перші більшовики в Джулинці[2]. Тоді ж у селі засновано комсомольську організацію, яка 1923 року об'єднувала 6 членів. У цей час створюється комнезам, на чолі якого став Ю. Рублєвський. Комнезам всіляко підтримував бідняцьке селянство в його боротьбі з куркулями. Місцеві радянські органи розподілили між малоземельними 683 десятини землі, яку вилучили в 159 куркульських та багатоземельних господарствах.

Головною метою був поступовий перехід до колективного господарювання. Перше колективне господарство організували в Джулинці 1923 року. Це був ТСОЗ «Крок до соціалізму», який об'єднував 7 сімей (34 чоловіка, з них 20 працездатних). Колектив мав 6 коней, 2 плуги, 3 вози, 6 борін і обробляв 44 десятини орної землі. У господарстві працював агроном, під наглядом якого в землеробстві застосовували шестипільну сівозміну. Крім господарських справ, члени ТСОЗу вирішували інші питання соціалістичного будівництва на селі. Вони поставили завдання ліквідувати неписьменність членів колективу та їх сімей, передплачували газети й журнали, провадили політико-роз'яснювальну роботу серед населення Джулинки.

У 1924 році село стає районним центром Тульчинського округу. На цей час тут було 1100 дворів і 4057 чоловік населення. Значно зріс культурний рівень Джулинки. В селі працювали школа, лікнеп і бібліотека. Відкрився районний сільгоспбудинок, який проводив велику політико-виховну роботу. Селян обслуговувала лікарня й амбулаторія.

Боляче переживали джулинці смерть В. І. Леніна. Комуністичний осередок провів відкриті збори комуністів, комсомольців, членів КНС, всіх жителів села[3], учасники яких поклялися йти шляхом, накресленим рідним Іллічем. Джулинській лікарні було присвоєно ім'я В. І. Леніна.

Зростав авторитет партійного осередку в селі, його вплив на селянські маси. 1925 року він складався з 7 чоловік. Осередок проводив велику політико-виховну роботу серед населення. В селі працював гурток колективного читання. Жителі передплачували 20 примірників газет та журналів. У жовтні 1925 року в Джулинці відбулося свято врожаю, відкрилася перша сільськогосподарська виставка, на якій було представлено 90 кращих селянських господарств[4].

У 1927 році в Джулинці налічувалося 1176 дворів, проживало 4413 чоловік. Господарство велося в основному одноосібно, а єдиний ТСОЗ «Крок до соціалізму» об'єднував тільки частину незаможників. Партійна організація багато попрацювала, прилучаючи селян до колективних форм господарювання.

Протягом 1929 року в селі утворилося ще три ТСОЗи: «Незаможник», ім. Леніна, «Червона зірка». Джулинські ТСОЗи об'єднували 105 бідняцьких господарств, які обробляли 447,8 га землі. Врожайність на усуспільнених ланах була значно вищою, ніж на одноосібних. Біднота наочно переконувалася в перевагах колективного господарства. Весною 1930 року утворився ТСОЗ — «13-річчя Жовтня».

Процес колективізації у Джулинці відбувався в складних умовах. Куркулі всіляко перешкоджали цій справі. У 1930 році деякі хлібороби почали розбирати

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 30, оп. 1, спр. 191, арк. 1.
[2] Там же.
[3] Там же, спр. 518, арк. 100.
[4] Там же, ф. 2147, оп. 1, спр. 2, арк. 19.

худобу, реманент і кидати колективне господарство. Але комуністи, комсомольці й активісти успішно викривали підступи ворогів.

Багато зробила для роз'яснення селянам суті ленінського кооперативного плану районна газета «Колгоспна праця», перший номер якої вийшов 27 грудня 1931 року[1]. Газета ганьбила ворожі вчинки куркулів, пропагувала передовий досвід кращих колгоспів і переконувала селян в перевагах колективного господарства. В цьому ж році вона організовувала рейд перевірки стану колгоспів, а навесні 1932 року — змагання бригад колгоспів за кращу бригаду району і утворила грошовий фонд для преміювання передовиків змагання.

На кінець травня 1933 року в Джулинці утворилося три колгоспи: ім. Ворошилова, «Більшовик», «13-річчя Жовтня». Вони об'єднували 81 проц. господарств і близько 90 проц. усіх орних земель села. В колгоспах нараховувалося 329 коней, чимало рогатої худоби. Успіхи колективізації викликали лють ворогів колгоспного ладу. І в ці часи вони підмовляли колгоспників зволікати з посівною, вдавалися до економічних диверсій[2].

У 1933 році колгоспи Джулинки вже добилися певних успіхів. Колгосп ім. Ворошилова був одним з кращих у районі. Особливо відзначилася бригада М. Трохименка, визнана переможцем обласного змагання за кращу колгоспну бригаду у весняній посівній того року. Ударницею серед жінок-колгоспниць була П. Микитюк. На перший Всесоюзний з'їзд колгоспників джулинці делегували передовика колгоспного виробництва члена артілі ім. Ворошилова Ф. О. Печеного.

Важливою подією в історії села було створення в серпні 1933 року Джулинської МТС. Вона мала 24 трактори, які були розподілені між 5 бригадами і обслуговували 17 колгоспів. Велику роль у справі соціалістичного будівництва в цей період відіграв політвідділ МТС, в зоні діяльності якого 20 членів і кандидатів у члени партії, 14 комсомольських осередків були активною силою в боротьбі з залишками куркульства.

Перед початком Великої Вітчизняної війни всі джулинські колгоспи були економічно і організаційно міцними. Зростав і тракторний парк Джулинської МТС, яка 1940 року мала 81 трактор, 12 комбайнів та іншу техніку. На околиці села виросло містечко МТС з майстернями й гаражами. Змінювалося й обличчя села, поліпшувався добробут трудящих. У 1931 році в Джулинці відкривається семирічна школа, а через 4 роки у новому будинку — середня. В селі звели великий районний будинок культури; вів передачі радіовузол, працювала стаціонарна кіноустановка, тисячі книжок налічувалося в сільській бібліотеці. У мальовничому куточку села розмістилася лікарня.

Але продовжувати мирну працю джулинці не змогли: почалася війна. 28 липня 1941 року фашистські загарбники вдерлися в село. Окупанти грабували жителів, знущалися з них. Чудовий сосновий бір став місцем, де фашисти та поліцаї знищували радянських людей. Від рук гітлерівців загинули голова колгоспу А. Д. Мартинюк, комуніст В. З. Кузьменко, безпартійний Д. Я. Малюта та багато інших. Всього у Джулинці розстріляно 156 чоловік. За роки окупації на каторгу до Німеччини звідси вивезли 236 чоловік[3].

Та населення не скорилося окупантам, піднялося на боротьбу. В Джулинському районі виникає одна з перших підпільних організацій на Вінниччині. Вже у грудні 1941 року в районі розгортає діяльність підпільна організація, на чолі якої стояли залишені Джулинським РК КП(б)У комсомолець М. С. Корнійчук (Саша Жалов) та комуніст Ф. С. Волощук.

Влітку 1942 року під керівництвом М. С. Корнійчука був організований партизанський загін. А восени створено підпільний Джулинський райком партії, який

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 6, спр. 128, арк. 50, 71—72.
[2] Газ. «Колгоспна праця», 24 червня 1933 р.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 15, арк. 76, 102—103.

скеровував всю діяльність підпілля району й Джулинки. Йому доводилось працювати в дуже складних умовах. На початку 1943 року гестапо натрапило на слід джулинського підпілля. Був заарештований і розстріляний Ф. С. Волощук.

У 1942—1943 рр. джулинці допомагали партизанському загону С. О. Печеного та іншим, які проходили через район. У серпні 1942 року група підпільників підірвала в районі Джулинки два залізничні ешелони з пальним і з зерном, награбованим окупантами у населення[1].

З великим нетерпінням чекали джулинці визволення з фашистської неволі, яке несла їм Червона Армія. 11 березня 1944 року частини 2-го Українського фронту вступили на околицю села. А вже 12 березня Джулинка стала вільною.

Зразу ж після визволення села почалося відродження зруйнованого фашистами господарства. Правління колгоспу ім. Ворошилова вжило заходів щодо підготовки весняної сівби, здачі зерна у фонд Червоної Армії. На своїх зборах хлібороби колгоспу ім. Ворошилова заявили: «Рідна Червона Армія здобуває перемогу за перемогою, очищає нашу радянську землю від німецько-фашистських загарбників. Немає в нас іншого бажання, іншої турботи, як своєю працею підтримувати переможний наступ на фронті, допомогти Червоній Армії остаточно розгромити і знищити ненависного ворога». І колгоспники дотримали свого слова. План посіву ярих того року було виконано на 150 проц.[2] За березень—листопад 1944 року від трудівників Джулинки пораненим у госпіталь було надіслано 4565 посилок.

Зусилля трудящих, спрямовані на відбудову господарства, дали хороші наслідки. Міцніли колгоспи. 1947 року на фермах артілі ім. Ворошилова вже було 130 корів, 160 свиней, 230 овець. Колгосп «13-річчя Жовтня» одержав цукрових буряків по 250 цнт з га. Ланка М. А. Стрельбицької отримала 614 цнт цукрових буряків з га. Налагоджувала роботу МТС. З братніх республік сюди надходила сільськогосподарська техніка. Допомагали й частини Червоної Армії.

Відновили свою діяльність всі заклади культури і охорони здоров'я. Влітку 1944 року в Джулинці почала виходити районна газета «Соціалістична праця». 1 вересня 1944 року відчинилися двері середньої школи, за парти сіло 430 учнів, їх навчало 20 учителів. В 1946 році населення Джулинки методом народної будови відремонтувало будинок культури. При ньому працювали гуртки художньої самодіяльності, бібліотека, демонструвалися кінофільми[3].

В 1950 році всі три колгоспи села об'єдналися в один — «13-річчя Жовтня». Це позитивно позначилось на виробничих досягненнях господарства — врожай пшениці становив 25,5 цнт, цукрових буряків — 250,6 цнт з га, а грошові прибутки колгоспу у 1950 році досягли 2696 тис. крб. Колгоспне стадо збільшилося до 770 голів великої рогатої худоби[4].

Зростала технічна оснащеність господарства. Джулинську МТС 1958 року було реорганізовано в РТС. Колгосп «13-річчя Жовтня» придбав 18 тракторів і багато іншої техніки. До артілі перейшло 105 чоловік механізаторів, які раніше працювали в МТС. Господарство міцніло, зростали його прибутки, того року вони становили 7 млн. карбованців.

В 1959 році Джулинський район ліквідували, і Джулинка ввійшла до складу Бершадського району Вінницької області. Цього ж року артіль «13-річчя Жовтня» об'єдналася з сусіднім колгоспом села Берізок-Бершадських у колгосп — ім. Ко-

Герой Соціалістичної Праці Г. К. Пойдюк (праворуч) і бригадир тракторної бригади М. Я. Мазур. 1969 р.

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 311, арк. 2.
[2] Там же, ф. 2147, оп. 2, спр. 3, арк. 2.
[3] Газ. «Соціалістична праця», 9 червня 1946 р.
[4] Вінницький облпартархів, ф. 2147, оп. 2, спр. 332, арк. 7, 18.

Заслужений майстер народної творчості УРСР С. Х. Печений за роботою. 1969 р.

товського. Загальна площа земельних угідь утвореного господарства досягла 7055 га. Восьма п'ятирічка була новим етапом піднесення колгоспного виробництва. Колгоспники в 1970 році зібрали по 40,9 цнт зернових, по 371,0 цнт цукрових буряків, по 190,2 цнт картоплі, по 191,1 цнт овочів на 1 га посіву. Тваринники одержали на 100 га сільгоспугідь 499 цнт молока, 124 цнт м'яса.

На кінець 1970 року в колгоспі було 115 тракторів, 32 комбайни, 40 автомобілів та багато іншої техніки. Працювало 3 кузні, 4 майстерні, млин, олійня, 2 пилорами тощо.

В різних галузях колгоспного виробництва трудилося 1970 року понад 2 тис. чоловік. Виросли свої кадри спеціалістів з вищою й середньою освітою. За досягнуті успіхи колгосп і окремі колгоспники неодноразово відзначалися урядовими нагородами та грамотами і дипломами ВДНГ. Керівникові механізованої ланки Г. К. Пойдюку за високі врожаї кукурудзи 1966 року присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

За успішне виконання восьмого п'ятирічного плану орденом Леніна було нагороджено доярку М. А. Павляк, яка надоїла понад 4 тис. кг молока на кожну фуражну корову. Ордена Жовтневої Революції удостоєно голову колгоспу М. С. Шеремету та бригадира тракторної бригади М. Я. Мазура.

Поряд з трудівниками колгоспних ланів гідний внесок у спільну справу вносять колективи цегельного заводу, черепичного та столярного цехів, маслозаводу. Розширено хлібоприймальний пункт з добре обладнаними зерносховищами та потоковою лінією кукурудзяного заводу, на якому працює понад сто чоловік. Джулинське відділення «Сільгосптехніки» обслуговує 10 колгоспів району.

Підвищені зобов'язання брали колгоспники, робітники та інтелігенція села у ювілейному 1970 році, і з честю їх виконали. За успіхи в розвитку економіки й культури села в змаганні на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна ювілейна медаль «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна» була вручена 250 чоловікам.

Ініціаторами всіх добрих починань є комуністи. З 107 членів КПРС колгоспної парторганізації на фермах працювало 27, а в рільництві — 44 чоловіка. В цехах місцевого відділення «Сільгосптехніки» зайнято 24 комуністи.

Розвиток виробництва зумовлює зростання добробуту. У ювілейному році колгоспники отримали по 4,5 крб. на людино-день. Для них зведено близько 800 нових будинків, село повністю електрифіковано й радіофіковано. На варті охорони здоров'я жителів села стоїть великий колектив, який нараховує 18 лікарів і 44 медпрацівники середньої кваліфікації. З 1961 року при лікарні працює молочна кухня, яка безкоштовно забезпечує харчуванням немовлят. В сосновому бору розташовано піонерський табір, де щоліта зміцнюють здоров'я 150 дітей. В селі діють 3 колгоспні дитячі садки.

Розвиваються освіта й культура на селі. 1970 року в Джулинці працювало 3 школи, де 72 вчителі навчали 1235 дітей.

За останні десять років 214 випускників школи працюють в рідному селі, в т. ч. механізаторами — 32, тваринниками — 58, будівельниками — 27 чоловік. 73 випускники школи стали педагогами, 67 — інженерами, 24 — медпрацівниками, 5 — науковими співробітниками. В селі на базі вечірньої школи з 1963 року засно-

вано учбовий комбінат. Тут готують трактористів, садівників, майстрів кравецької справи. При цьому закладі працюють групи підвищення кваліфікації ланкових, буряківників, тваринників і ін. Створено спеціальну координаційну раду, яку очолює голова місцевого колгоспу. До її складу входять директор комбінату, головний агроном колгоспу, голова сільради, спеціаліст «Сільгосптехніки», вчителі. Рада розробляє і контролює запровадження в життя планів підготовки спеціалістів, виходячи з потреб економіки села.

В селі працює будинок культури, 5 бібліотек, видається багатотиражна газета «Котовець». У Джулинці споруджено пам'ятник Г. І. Котовському, ім'ям якого названо місцевий колгосп.

Активно працює сільрада, до складу якої входить 81 депутат, з них — 37 жінок.

У побут входять нові свята, звичаї та обряди. Щорічно в листопаді відбувається свято врожаю, на якому вшановують передовиків колгоспного виробництва. Урочисто проходять проводи до армії, зустрічі з ветеранами і передовиками виробництва, учасниками Вітчизняної війни.

Уродженцем села є український скульптор, заслужений майстер народної творчості УРСР С. Х. Печений.

Невпізнанно змінилось обличчя Джулинки. За роки Радянської влади з відсталого села вона перетворилась на село сучасного сільськогосподарського виробництва. Дальший розквіт культури, зростання достатку — завтрашній день Джулинки.

К. Ф. ЛІПСЬКИЙ, Ф. М. РОБОТЬКО

ШЛЯХОВА́

Шляхова — село, центр сільської Ради. До найближчої залізничної станції Джулинка — 10 км. Населення — 2401 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Завітне, Кавкули, Теофілівка, Тирлівка.

Біля села виявлено залишки поселення трипільської культури. За переказами, село спочатку мало назву Кринички, тому що оселі перших поселенців нібито з'являлися у місцевості, багатій на природні криниці (їх сліди лишилися і до наших часів). Минули роки, і Кринички стали великим селом. Наявність води, левад приваблювала до себе чумаків, які їхали в Одесу та Крим по сіль і рибу. Це й зумовило нову назву — Шляхова.

Під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. жителі Шляхової в лавах Брацлавського полку брали активну участь у боротьбі проти польської шляхти. Вони були учасниками селянсько-гайдамацького повстання 1734 року. 1768 року чимало шляхівчан влилося в загони Максима Залізняка.

Важко жилося селянам під ярмом кріпосників. Трудове населення дуже терпіло від панщини, яка становила 5—6 днів на тиждень, злидарювало через постійні побори. Основна маса господарств не мала землі й робочої худоби. Одній поміщиці 1845 року належало 1556 десятин землі, а в користуванні всіх селян було 1023 десятини. Незважаючи на т. зв. інвентарні правила, введені урядом для Правобережної України в 1847—1848 рр., поміщики продовжували безкарно збільшувати панщину і зменшувати селянські наділи.

Після скасування кріпацтва більшість шляхівчан так і не одержала землі, яка фактично залишилась у приватному поміщицькому володінні. Це викликало нову хвилю боротьби трудящих проти жорстокої експлуатації. На початку травня 1861 року близько 400 селян Шляхівського маєтку, який належав поміщикові Зенону Бжозовському, вирішили відбувати панщину тільки по одному дню з пішого і по два дні з тяглового селянського двору, а виконувати жіночу панщину та інші

повинності відмовилися. Спроба поміщика з допомогою поліції та військового загону примусити селян підкоритися виявилася марною.

Напередодні революції 1905—1907 рр. у Шляховій було 620 дворів і 2771 житель. Куркулям належало 2273 десятини землі, а переважній більшості селян — середнякам і біднякам — 2050 десятин. Землі не вистачало, тому майже все доросле населення Шляхової працювало на бурякових плантаціях поміщика. В роки першої російської революції селяни свій гнів проти сваволі пана виявляли в різних формах: страйкували на бурякових плантаціях, палили гуральню, млин. 1908 року розбили панську економію, забрали в поміщика пшеницю.

До Жовтневої революції Шляхова була одним з найбідніших, відсталих сіл на Поділлі. Понад 90 проц. її населення не знали грамоти. Першу церковну школу в селі відкрили у 1862 році. Тут був один учитель, а в хаті, не пристосованій під шкільне приміщення, навчалось 30 дітей. 1877 року в Шляховій заснували однокласне міністерське училище, яке відвідували 62 хлопчики і тільки 6 дівчаток, в 1897 році почала працювати церковнопарафіяльна школа для дівчат.

З початком першої світової війни розгорнувся антивоєнний рух селян. Запасні Шляхової, призвані до армії, вчиняли наскоки на економію, псували сільськогосподарські машини, знищували реманент. 150 запасних напали на ферму Свідерського, спалили солому, захопили хліб з поміщицького поля[1].

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила дорогу трудовому селянству Шляхової до вільного і заможного життя. Наприкінці 1917 року в село повернулися з фронтів імперіалістичної війни солдати. Колишні фронтовики-комуністи І. С. Шамрайчук та П. С. Макарчук створили в Шляховій ревком — перший орган революційної влади на селі.

Наприкінці 1919 року кіннотники Г. І. Котовського визволили Шляхову від денікінців, в селі відновилася Радянська влада. На цей час у Шляховій проживало 2757 чоловік. Селянам виділили понад 2 тис. десятин землі, що належала раніше поміщикові.

Влітку 1920 року почав діяти комнезам, який відіграв важливу роль у боротьбі з куркулями, зміцненні Радянської влади, організації бідноти та середняків на відбудову господарства. В січні 1921 року проходили перевибори сільських Рад та вибори делегатів на V Всеукраїнський з'їзд Рад. Виборчим правом тоді користувалися 1542 чоловіка, а 62 — куркулі та їх прихвосні — були позбавлені прав обирати до Рад. На волосний з'їзд Тернівської волості обрали 16 шляхівчан.

Господарське та культурне будівництво в Шляховій здійснювалося в умовах гострої класової боротьби. Куркулі скаженіли й чинили опір Радянській владі. Вони тричі стріляли в першого шляхівського більшовика Івана Шамрайчука, двічі підпалювали його хату.

Шляхівчани мужньо долали величезні труднощі, робили все можливе, щоб відродити господарство, створити економічну базу для його дальшого розвитку. 1923 року село складалося з 706 дворів. Тут був паровий млин, вітряк. Почало діяти сільське споживче товариство. Поступово налагоджувалося медичне обслуговування населення. В селі відкрили початкову школу[2]. Вчителі самовіддано працювали над подоланням культурної відсталості селян. Вони навчали дітей у школі, викладали на курсах ліквідації неписьменності, проводили значну культосвітню роботу в хаті-читальні.

В кінці відбудовного періоду велика увага приділялася розвитку колективних форм господарювання. 1926 року в Шляховій заснували товариство спільного обробітку землі. Перший колгосп організували 1929 року. Головою правління колгоспу ім. Політвідділу обрали С. Я. Запорожця[3]. На початку 1930 року в Шля-

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 419, оп. 1, спр. 6607, арк. 1, 3, 9; ф. 1292, оп. 1, спр. 1729, арк. 69.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-886, оп. 1, спр. 62, арк. 15.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 7, спр. 284, арк. 6.

ховій виникає ще два колгоспи. Їх очолили П. Г. Кибал та робітник з Москви — двадцятип'ятитисячник І. П. Чертов. Село стало повністю колективізованим. Артілі Шляхової обслуговувала Тернівська МТС.

Колгоспний лад забезпечив розквіт заможного й культурного життя. Колективні господарства Шляхової зміцнювались, зростала їх економіка, все вагомішим ставав трудодень. Шляхівські колгоспи ще в середині 30-х років були найбагатшими не тільки в Джулинському районі, але й у навколишніх — Бершадському, Гайсинському, Чечельницькому. Артіль ім. Політвідділу першою на Вінниччині стала господарством-мільйонером.

Зростали соціалістична свідомість селян, почуття високого громадського обов'язку, їх політична активність.

На Другий Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників у 1935 році вони обрали делегатом О. П. Сторожука. Під час перших виборів до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради Української РСР та місцевих Рад депутатів трудящих в селі було створено дві виборчі дільниці. 90 агітаторів роз'яснювали виборцям Положення про вибори, розповідали про свого першого кандидата в депутати, одну з найкращих колгоспниць Катерину Кожушану. Їй виборці і віддали свої голоси на виборах у грудні 1937 року, обравши до Верховної Ради СРСР[1].

Вже в передвоєнні роки Шляхова славилася високою культурою землеробства, колгоспники старанно впроваджували у виробництво досягнення радянської науки, все нове, прогресивне, здобуте передовиками. Ще 1932 року в колгоспі ім. Політвідділу обладнали першу в районі хату-лабораторію для проведення дослідів вирощування різних сільськогосподарських культур. А в 1939 році вона стала справжньою науково-дослідною станцією. Завдяки цим заходам урожаї зернових культур і цукрових буряків в Шляховій були найвищі.

Колгоспна Шляхова першою в довоєнні часи представляла Поділля на Всесоюзній сільськогосподарській виставці у Москві. Головний комітет затвердив учасниками виставки всі колгоспи Шляхової, а також окремих колгоспників: бригадирів Г. Ф. Дудника, К. Г. Нікитчука, П. М. Худолія, Ф. Ю. Сторожука, П. А. Гуцола; свинарів — Д. Ю. Ільницького, М. М. Кондратюка, К. Л. Кибала, Й. Т. Буку. Колгоспи Шляхової були відзначені грамотами за зразкове ведення господарства, понад 40 передовиків нагороджено золотими й срібними медалями та різними цінними подарунками. Бригадир І. І. Куценко першим одержав високу урядову нагороду — орден «Знак Пошани»[2].

Напередодні Великої Вітчизняної війни діти трудівників села здобували знання у 3 школах. Був у селі піонерський клуб, хата-читальня, діяла кіноустановка. Шляхівчани відвідували дві бібліотеки, в яких налічувалося 1146 книг.

На перешкоді мирного життя став напад фашистської Німеччини на Радянську країну. 29 липня 1941 року гітлерівські війська окупували Шляхову. З початком Великої Вітчизняної війни в тодішньому Джулинському районі почали створюватися підпільні організації. Одна з них, що базувалася в селі Червоному, мала зв'язки з Шляховою. Її учасники розповсюджували листівки, в яких розповідалось про події на фронті, був заклик братися до зброї, саботувати заходи окупантів. Восени 1942 року народні месники з загону Максима Корнійчука, що діяв у районі, підпалили в Шляховій сільську управу. Згоріли списки молокоздавців і осіб, призначених до вивезення в Німеччину. В селі діяла також невелика місцева підпільна група. Учасники її допомагали партизанам харчами, медикаментами, розклеювали листівки.

12 березня 1944 року село стало назавжди вільним. За ратні подвиги понад 900 шляхівчан були нагороджені бойовими орденами і медалями. З війни не повернувся 251 житель Шляхової. За час окупації село зазнало збитків. Було зруйно-

[1] В. М. Кавун. Широкий крок семирічки колгоспу. К., 1961, стор. 7.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 7, спр. 411, арк. 25

вано багато громадських будівель, шкільні приміщення, спалено сільський клуб, клуб піонерів, господарські будівлі. На примусові роботи окупанти вивезли 171 чоловіка, більшість з яких загинула. Руїни і згарища, вирубані сади, поля, порослі бур'янами,— такою була колись квітуча Шляхова навесні 1944 року. Але тимчасова скрута не похитнула волю радянських людей. Шляхівчани взялися піднімати з руїн колгоспне господарство, зводити ферми. Вже 1948 року виростили добрий на той час урожай зернових і технічних культур.

Тоді ж уперше після війни було повністю виконано план державних закупок всіх сільськогосподарських продуктів[1]. У 1949 році велику групу шляхівських колгоспників нагородили орденами й медалями. Рішенням виконкому обласної Ради депутатів трудящих від 27 червня 1949 року шляхівські колгоспи були представлені кандидатами на Всесоюзну сільськогосподарську виставку 1950 року.

Поряд з відбудовою економіки в перші післявоєнні роки багато уваги приділялося створенню нормальних умов для навчання дітей. У Шляхівській неповній середній школі 1945 року навчалося 240 учнів.

1950 року три колгоспи Шляхової об'єдналися в одне велике господарство, яке стало найбільшим у районі. Укрупнена артіль мала 4110 га землі, в т. ч. 3812 орної[2]. Об'єднаний колгосп зміцнювався, зростала його економіка. Грошові прибутки на кінець 1950 року складали 3,5 млн. крб. Багатшими ставали врожаї. Пшениці збирали з кожного га по 29 цнт, цукрових буряків — по 320 центнерів.

Крім землеробства, артіль розвивала й допоміжні галузі господарства. Збудували великий ставок, цегельну майстерню, пилораму, що дало змогу розгорнути будівництво господарських приміщень, зокрема нового корівника, в якому запровадили автонапування. Колгосп повністю електрифікували. Високий урожай зернових культур і цукрових буряків та великий грошовий прибуток колгоспу сприяли піднесенню матеріального й культурного рівня шляхівчан. Кожний трудівник артілі в 1950 році одержав на трудодень 5 кг хліба і 4 крб. грішми. 278 колгоспників і колгоспниць Шляхівської артілі було нагороджено орденами і медалями. Серед нагороджених шляхівчан — цілі сім'ї: Небелюки, Коновки, Ільницькі.

Після укрупнення колгоспів Шляхової значно підвищилася роль партійної організації у боротьбі за дальший розквіт колгоспного виробництва. Вона зміцніла організаційно, зросла кількісно. Це забезпечило створення на головних ділянках колгоспного виробництва партійних і партійно-комсомольських груп.

У 1951 році було успішно виконано план розвитку громадського тваринництва. Широко розгорнулося будівництво виробничих приміщень у колгоспі, побудували цегельний завод. Після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС Шляхівський колгосп досяг нових успіхів у розвитку свого багатогалузевого господарства. За 1953—1958 рр. середній урожай зернових становив 30,2 цнт з га, врожай цукрових буряків — 398,7 цнт з га. Значних успіхів було досягнуто і в тваринництві.

Зміцнювалася економіка артілі — кращими ставали культурно-побутові умови шляхівчан. До 40-річчя Великого Жовтня в селі побудовано школу, клуб з стаціонарною кіноустановкою та бібліотеку, стадіон. Значно поліпшилася робота в галузі охорони здоров'я. В селі відкрили лікарню, пологовий будинок, спорудили лазню. Впорядковувалися вулиці села, садиби колгоспників. У Шляховій з'явилося понад 200 нових просторих і світлих будинків, вкритих шифером, бляхою й черепицею. Через село аж до районного центру проклали шосейну дорогу, посадили багато фруктових дерев біля житлових будинків і вздовж вулиць та шляхів. Спільно з сусідніми колгоспами у Шляховій було збудовано міжколгоспну гідроелектростанцію.

На полях і фермах об'єднаного колгоспу, який 1958 року очолив відомий організатор, агроном, комуніст В. М. Кавун, усе більше з'являється техніки. Машин-

[1] Вінницький облпартархів, ф. 2143, оп. 1, спр. 2, арк. 17.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-3375, оп. 4, спр. 1604, арк. 74.

ний парк уже в 1960 році нараховував 46 тракторів, 23 вантажні автомобілі, 36 комбайнів, 36 електродвигунів. Повністю було механізовано обробіток грунту, очистку і транспортування зерна, роздачу кормів, доїння худоби. Вперше механізованим способом збирали кукурудзу. 1960—1961 рр. для шляхівського господарства були дуже несприятливими: сувора зима, град і зливи. Пересівали не тільки озимі, а й ранні ярові. І все ж шляхівчани перемогли: в 1961 році артіль одержала по 31,6 цнт зернових і по 350 цнт цукрових буряків.

Багатий урожай виростили на шляхівських полях у 1962 році. Всіх зернових зібрали по 42,1 цнт з га. Високоврожайними стали пшениця, кукурудза, горох, гречка, цукрові буряки, соняшник. У тваринництві також були досягнуті значні успіхи. Стадо великої рогатої худоби складало 3867 голів. На сто га сільськогосподарських угідь виробили по 102 цнт м'яса. Вартість валової продукції основних галузей колгоспу становила близько 4 млн. карбованців. За вміле керівництво колгоспним виробництвом, раціональне використання землі, одержання високих і сталих урожаїв зернових, бобових та технічних культур на великих площах і збільшення виробництва продуктів тваринництва голові колгоспу В. М. Кавуну присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

На полях артілі ім. XXII з'їзду КПРС Герой Соціалістичної Праці В. М. Кавун і його брат Ф. М. Кавун (голова колгоспу «Прогрес» с. Серединки). 1969 р.

Багатів колгосп. Його великі щорічні прибутки дозволяли вкладати чимало коштів у будівництво господарських приміщень. За 1961—1967 рр. спорудили 6 корівників, 4 свинарники, 4 тракторні стани, 4 склади мінеральних добрив, телятник, пташник. Колгосп Шляхової перетворився на одне з великих і економічно міцних сільських господарств на Україні. Загальна земельна площа становить 8539,1 га, в т. ч. орної землі — 7144,2 га, садів і ягідників — 116,4 га, виноградників — 28,9 га, природних лук і пасовиськ — 172,9 га, лісових насаджень — 88,1 гектара.

Новий тріумф самовідданої праці, світову славу, великі нагороди Батьківщини приніс Шляховій 1967 рік. Шляхівський колгосп був удостоєний високої честі представляти сільське господарство Країни Рад на Всесвітній виставці в Монреалі. «Ми приїхали сюди,— розповідав голова колгоспу Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради СРСР В. М. Кавун,— не за тим, по що їздили колись на всесвітні виставки російські купці, збуваючи на них за безцінь коноплі чи зерно. Ми показуємо правду про нашу рідну Шляхову, колгоспний лад, який переорав на селі не тільки межі, а й людські душі, вивів наших хліборобів на шлях розвитку і достатку, досвідченості і високої культури»[1]. Це був показ не тільки успіхів хліборобів Шляхової. Це була переконлива демонстрація перед усім світом великих перемог ленінського кооперативного плану, наших соціалістичних перетворень за 50 років Радянської влади.

За досягнуті успіхи в розвитку сільського господарства, чесну й самовіддану працю шляхівських трударів артіль ім. XXII з'їзду КПРС нагороджено 1967 року орденом Леніна. А напередодні п'ятдесятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції колгосп відзначений пам'ятним Червоним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Понад п'ятсот трудівників села нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу. Серед тих, хто

[1] В. Єременко. Місто звалось «Експо-67». К., 1968, стор. 37—38.

підносить трудову славу Шляхової, доярка К. П. Карман. За високі надої молока ще 1962 року її було нагороджено орденом «Знак Пошани», а в переддень відкриття XXIII з'їзду КПРС вона удостоєна звання Героя Соціалістичної Праці. За чверть віку роботи на фермі К. П. Карман надоїла мільйон кілограмів молока. З року в рік вона добивається зростання надоїв. У 1968 році прославлена доярка одержала Золоту медаль Виставки досягнень народного господарства. Так, вона стала володаркою двох золотих, трьох срібних і однієї бронзової медалей ВДНГ.

План на 1966—1970 роки відкрив нові перспективи для шляхівчан, які добилися дальших успіхів у розвитку колгоспного виробництва. За роки восьмої п'ятирічки країна одержала понад мільйон пудів шляхівського хліба. А тваринники колгоспу ще в першій половині 1970 року успішно справилися з планами п'ятирічки у виробництві м'яса, молока, яєць. Завдання п'ятирічного плану виконані і по всіх інших галузях виробництва.

Ідучи назустріч 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, трудівники Шляхової взяли високі зобов'язання на 1970 рік. За досягнуті успіхи в соціалістичному змаганні на честь Ленінського ювілею ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС нагородили ордена Леніна колгосп ім. XXII з'їзду КПРС Ленінською ювілейною Почесною грамотою[1], а 226 колгоспників — ювілейною медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна». Голова колгоспу Г. Й. Кузик за успіхи, здобуті господарством у минулій п'ятирічці, нагороджений орденом Жовтневої Революції.

Дальшому піднесенню господарства сприяє комплексна механізація, яка дедалі ширше впроваджується в усіх галузях. Якщо на початку існування колгоспу тут був лише один трактор, то тепер щовесни на лінійку готовності стають 87 тракторів, 57 комбайнів, 89 автомашин, понад 400 різних грунтообробних знарядь. Господарство повністю електрифіковано. Всі основні роботи на вирощуванні і збиранні врожаю механізовано. Ефективно використовуються механізми в тваринництві. Гордістю шляхівчан є тваринницьке містечко. Тут усе поставлено на промислову основу з дотриманням передових технологічних способів відгодівлі худоби, свиней і птиці. У корівниках — система трубопроводів, машини для доїння, автонапувалки, транспортери.

Великий рівень механізації основних галузей колгоспного виробництва і зростання енергоозброєності полегшує умови праці трудівників села, збільшує питому вагу серед сільського населення кваліфікованих спеціалістів-механізаторів. У Шляховій в колгоспному господарстві працює понад 200 трактористів, комбайнерів і шоферів. Тепер у Шляховій живуть і працюють трудівники багатьох спеціальностей: агрономи різного профілю, інженери, зоотехніки, механізатори, механіки, крановщики, сантехніки, муляри та багато інших. Професійна підготовка здійснюється через курси майстрів рільництва й тваринництва, школи підвищення класності механізаторів. Працюють університети сільськогосподарських та економічних знань. Збільшується число спеціалістів сільського господарства з вищою й середньою спеціальною освітою, яким належить важлива роль у веденні господарства. У селі їх — двадцять п'ять чоловік, а головний агроном Г. В. Задніпрянець — кандидат сільськогосподарських наук.

В селі діє лекторій, до його роботи залучені вчителі, агрономи,

Відгодівельний майданчик свиноферми колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС. 1969 р.

[1] Газ. «Радянська Україна», 7 квітня 1970 р.

Село Шляхова Бершадського району. 1970 р.

Плантація соняшнику в колгоспі ім. XXII з'їзду КПРС. Бершадський район. 1970 р.

Збирання пшениці в колгоспі «Україна». Немирівський район. 1970 р.

Вклейка надрукована на Харківській друкоофсетній фабриці

Центр села Шляхової. 1969 р.

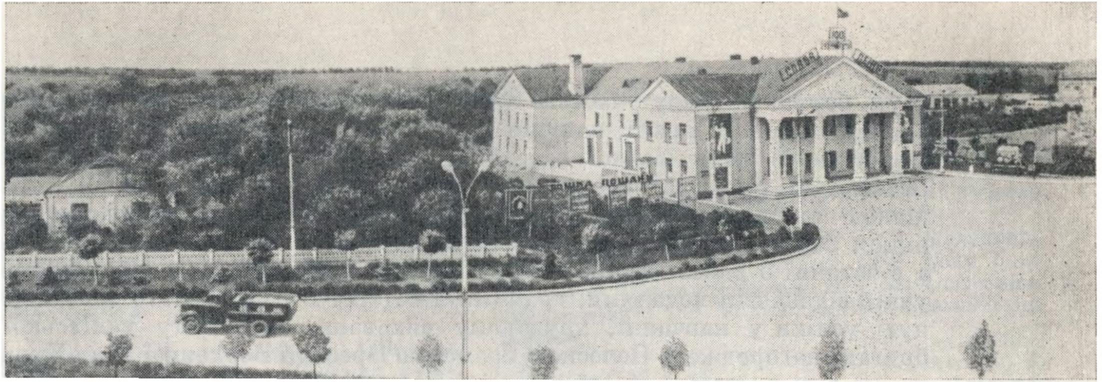

зоотехніки, медичні працівники, новатори виробництва. Первинна організація товариства «Знання» нараховує в своєму складі 38 чоловік. Протягом 1969—1970 рр. лекторами товариства прочитано понад 600 лекцій. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна було проведено шість теоретичних конференцій, вісім тематичних вечорів, організовано кінолекторій, прочитано 78 лекцій.

Активною силою в боротьбі за нові досягнення трудівників села в розвитку виробництва й культурного будівництва є молодь. Комсомольська організація об'єднує майже всю молодь села і налічує 310 комсомольців, переважна більшість яких зайнята у виробництві.

Важливу роль у бурхливому розвитку Шляхової відіграє сільська Рада. В нинішньому складі її — 53 депутати, з яких 23 жінки. Сільська Рада дбає про розвиток господарства, благоустрій, поліпшення медичного й побутового обслуговування населення. Зведено торговий центр. 1970 року збудовано медичне містечко, на території якого розмістилися лікарня, дитяча поліклініка. В селі працює хлібозавод, ательє хімчистки, баннопральний комбінат, є стадіон. Понад 80 об'єктів культурно-побутового і виробничого призначення прикрасили село за останні 5 років. У 1971 році завершено будівництво двоповерхового будинку побуту і чотириповерхового корпусу, в якому розмістяться готель, ресторан, універмаг. Поліпшуються житлові умови шляхівчан. Тільки за останні роки споруджено 630 зручних багатокімнатних котеджів. Всі колгоспні сім'ї живуть у добротних будинках, багато осель мають водопровід і газ.

Невпізнанно змінилася Шляхова за повоєнні роки. Село перебудовується, стає поселенням міського типу. Шляхова — це асфальтовані вулиці, тротуари, цегляні будинки під бляшаними та шиферними дахами, антени телевізорів. Село прикрашають більше десяти штучних ставків, сквери, квітники, алеї струнких дерев, висаджених руками шляхівчан. Усі бригади й ферми з'єднані шосейними дорогами. В центрі села — майдан. Його обступили палац культури, будинок сільської Ради, школа, універмаг тощо. А на штучному пагорбку височить 14-метровий гранітний обеліск, споруджений у 1969 році шляхівчанами на честь земляків, які загинули під час Великої Вітчизняної війни.

Значні досягнення мають трудівники Шляхової у розвитку культури, освіти. Палац культури на 600 місць з бібліотекою, лекційним залом і кімнатами для роботи гуртків — до послуг жителів села. Велику роботу проводить агіткультбригада палацу культури. На обласному огляді кращих агіткультбригад на честь Ленінського ювілею вона посіла друге місце в області і нагороджена дипломом та цінним подарунком. На території сільради є ще чотири клуби, вісім бібліотек з 40-тисячним книжковим фондом (це набагато більше, ніж мали всі бібліотеки дореволюційного Поділля), кінотеатр. Видається багатотиражна газета «Ленінським шляхом». Працює музична школа, аматорські студії: театральна й музична. В селі є два книжкові магазини.

В трьох школах Шляхової навчається більше тисячі дітей. Серед учителів багато ентузіастів народної освіти, які забезпечують учням глибокі знання з основ

наук, беруть активну участь у громадсько-політичному житті села. Школа виховує в дітей любов до праці, почуття гордості за свій колгосп, своє село. Гурток юних натуралістів Шляхівської середньої школи ще 1955 року відзначений премією Всесоюзної сільськогосподарської виставки, а його керівник С. І. Косіловська — Малою срібною медаллю. З 1960 року Шляхівська середня школа щорічно є учасником Всесоюзної виставки досягнень народного господарства і має грамоти ВДНГ, а в останні 5 років і грамоти Міністерства освіти УРСР та ЦК ЛКСМУ. Понад 200 учнів відзначені медалями, грамотами ВДНГ. В березні 1970 року школу за досягнуті успіхи у навчанні, трудовому вихованні та роботу учнівської виробничої бригади нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР.

В селі є музей бойової і трудової слави. Двадцять стендів красномовно розповідають про історію Шляхової, її жителів, про дружний, працьовитий колектив сільських трудівників.

Згідно з рішенням ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР на Україні будується 16 експериментально-показових сіл. У Вінницькій області таким селом буде Шляхова. Але й тепер вона — зразок культурного й заможного села, сучасного передового господарства, всесоюзний маяк колективного господарювання, всенародна академія передового досвіду. Сюди приїздять численні делегації з усієї країни запозичити досвід. За останні роки село відвідали більше 40 тис. працівників сільського господарства з багатьох областей України, союзних республік і з закордону. В обласній газеті «Вінницька правда» протягом довгого часу випускалися сторінки під загальною рубрикою «Шляхова — народна академія». Шляхова готує кадри спеціалістів для інших господарств області. Тут створена школа голів колгоспів. Тепер у багатьох селах Вінниччини на посадах голів колгоспів, а також агрономів, бригадирів працюють випускники «Шляхівської академії».

Шляхова — одне з тисяч передових сіл нашої Батьківщини, трудівники якого демонструють свою відданість Комуністичній партії, вносять частку своєї праці у створення матеріально-технічної бази комунізму.

В. А. ВИСОЦЬКИЙ, Д. М. БІЛОДІД

БАЛАНІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розкинулося на берегах річки Берладинки, за 12 км від районного центру і за 16 км від залізничної станції Бершадь. Через село проходить автомобільна дорога. Населення — 4803 чоловіка.

У Баланівці є колгосп ім. Кірова. За ним закріплено 6372 га землі, в т. ч. 4947 га орної. Основний напрям господарства — вирощування зернових і технічних культур та м'ясо-молочне тваринництво. На території села знаходиться також рибгосп «Комунар», який має 531 га ставів. Колишньому головному агрономові колгоспу В. І. Хрипливому, голові колгоспу І. О. Дяченку присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Бригадир тракторної бригади В. Х. Бровченко нагороджений орденом Леніна.

В Баланівці працюють середня школа, будинок культури, дві бібліотеки, лікарня, поліклініка, аптека та 5 дитячих ясел. Видається багатотиражна газета «Кіровець». За 1967—1970 рр. у селі побудували приміщення школи, звели адміністративний будинок, у якому розміщені правління колгоспу, сільська Рада, відділення зв'язку, дитячий комбінат; споруджено також цегельний завод потужністю 3 млн. штук цегли на рік.

Партійну організацію засновано 1926 року. Зараз у селі працюють 91 комуніст та 324 комсомольці.

Баланівка належить до старих поселень, вона згадується в історичних документах XVI ст. Наприкінці XVIII ст. село стало містечком, тут відбувалися ярмарки. 1906 року селяни Баланівки виступили проти гнобителів. Їх очолили Я. Ганченко та М. Білий.

У роки Великої Вітчизняної війни в селі діяла підпільна партійна група.

На фронтах, в партизанському русі та підпіллі брало участь 1119 жителів села.

БИ́РЛІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване на берегах річки Берладинки, за 2 км від райцентру і за 6 км від залізничної станції Бершадь. З райцентром зв'язане автодорогою. Населення — 2658 чоловік.

На території села міститься центральна садиба колгоспу ім. Леніна. У господарстві 4864 га землі, в т. ч. 3749 га орної, спеціалізується на відгодівлі свиней, вирощуванні зернових культур та цукрових буряків. Тракторист колгоспу ім. Леніна Г. Я. Зарудянський у 1971 році нагороджений орденом Леніна.

Діти бирлівських трудівників навчаються у восьмирічній школі. У селі є 2 бібліотеки, будинок тваринника, будинок культури, фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, дитячі ясла. Виходить багатотиражна газета «Шляхом Леніна».

1929 року засновано партійну організацію. Зараз у селі 90 комуністів та 155 комсомольців.

Бирлівку засновано в кінці XVI — на початку XVII століття.

Передова ланкова колгоспу М. І. Максимець (зараз пенсіонерка) в лютому 1935 року була делегатом Другого Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників від колгоспників Бершадського району.

ВЕЛИ́КА КИРІ́ЇВКА — село, центр сільської Ради, знаходиться за 7 км від районного центру, на берегах річки Дохни. З райцентром сполучене автодорогою. До найближчої залізничної станції Устя — 5 км. Населення — 2375 чоловік.

В селі — центральна садиба колгоспу «Маяк». За ним закріплено 2680 га землі, в т. ч. 1989 га орної. Основний напрям господарства — вирощування зернових і технічних культур та м'ясо-молочне тваринництво. Свинарку А. П. Гавлюк нагороджено орденом Леніна.

Місцеві жителі користуються двома бібліотеками. Освіту вони здобувають у восьмирічній школі, проводять дозвілля в будинку культури.

У селі працюють 48 комуністів та 121 комсомолець.

В боротьбі проти німецько-фашистських загарбників брало участь 637 жителів села, 420 солдатів та офіцерів з цього числа були нагороджені орденами та медалями СРСР.

Як свідчать археологічні знахідки, тут було поселення трипільської культури.

ВО́ВЧОК — село, центр сільської Ради. Віддаль до районного центру 19 км, до найближчої залізничної станції Яланець — 13 км. Населення — 919 чоловік.

В селі розташовано комплексну бригаду, яка з 1963 року входить до складу колгоспу «Шлях до комунізму» села Лісничого. За бригадою закріплено 1773 га землі. Напрям виробництва — зернові й технічні культури, м'ясо-молочне тваринництво.

Працюють восьмирічна школа, клуб, стаціонарна кіноустановка, 2 бібліотеки, а також фельдшерсько-акушерський пункт, аптека, дитячі ясла.

Водяний млин XVII ст. у с. Баланівці. 1970 р.

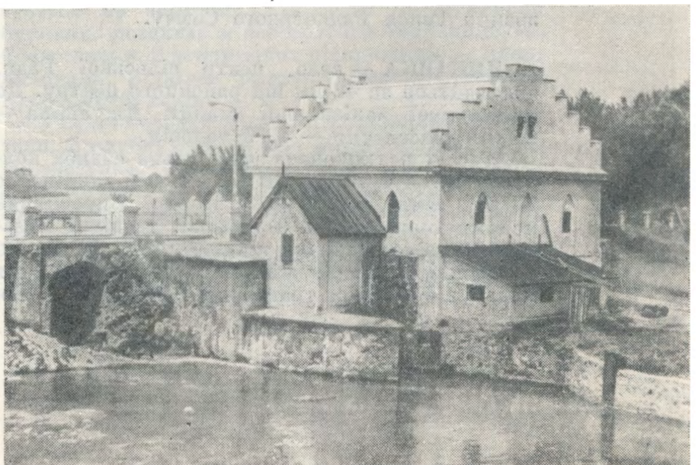

27 комуністів та 39 комсомольців трудяться нині у селі.

За переказами, село Вовчок засновано в другій половині XVII ст. Революційні події 1905—1907 років знайшли тут широкий відгук. Разом з жителями села Лісничого селяни розгромили панський маєток, спалили скирти.

1919 року в село повернувся моряк-балтієць Тарас Гуртовий. Він організував ревком і очолив боротьбу селян проти петлюрівських банд. Того ж року Т. Гуртовий загинув у бою з бандитами. В роки громадянської війни в селі перебували частини кавалерійської бригади Г. І. Котовського.

ГОЛДАШІ́ВКА — село, центр сільської Ради, лежить у долині невеличкої річки Яланця, на відстані 21 км від районного центру. Населення — 1915 чоловік. Сільраді підпорядковане село Кидрасівка.

С. О. Печений — командир партизанського загону. 1939 р.

В селі розміщується центральна садиба колгоспу «Червона зірка». У господарстві 5911 га землі, в т. ч. 4389 орної. Напрям виробництва — зернові й технічні культури, м'ясо-молочне тваринництво. За високі врожаї насіння багаторічних трав орденом Леніна нагороджено колгоспника М. П. Заболотного.

В селі видається багатотиражна газета «Червона зірка», є восьмирічна школа, 2 бібліотеки, сільський клуб, медпункт.

1924 року було засновано партійну й комсомольську організації села. Тепер тут є 44 комуністи та 46 комсомольців.

Заснування Голдашівки належить до початку XVIII століття.

Під час колективізації велику роль відіграв двадцятип'ятитисячник, посланець пролетаріату Донбасу О. Герасименко, який довгий час очолював колгосп «Червона зірка» села Кидрасівки. В роки Великої Вітчизняної війни у районі Джулинки — Голдашівки активно діяв партизанський загін С. О. Печеного, до складу якого входили й жителі села Голдашівки. Уродженець села Кидрасівки Д. А. Ковальчук удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

ДЯКІ́ВКА — село, центр сільської Ради, знаходиться за 42 км від районного центру. До найближчої залізничної станції Джулинка — 25 км. Населення — 1059 чоловік.

У селі розташована центральна садиба колгоспу ім. XX з'їзду КПРС. За ним закріплено 2371 га землі, в т. ч. 2042 га орної. Виробничий напрям господарства — зернові, технічні культури та м'ясо-молочне тваринництво. За високі показники у вирощуванні сільськогосподарських культур бригадира тракторної бригади Г. І. Волянського і доярку Г. М. Малу удостоєно ордена Леніна.

В селі є восьмирічна школа, сільська та шкільна бібліотеки, будинок культури; фельдшерсько-акушерський пункт.

Партійна організація села об'єднує 34 комуністи, комсомольська — 67 членів ВЛКСМ.

Село засноване 1730 року. Під час Великої Вітчизняної війни на його території діяла підпільна група під керівництвом І. К. Кириченка, до складу якої входило 16 чоловік.

Уродженцю села О. М. Чухнюк за самовіддану працю у Московському товарно-паровозному депо в роки Великої Вітчизняної війни присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

КРАСНОСІ́ЛКА — село, центр сільської Ради, лежить на лівому березі Південного Бугу. Віддаль до районного центру — 20 км. Через село проходить вузькоколійна залізниця Вінниця — Гайворон. У селі знаходиться залізнична станція Генріхівка. Населення — 2561 чоловік.

На території села розміщується комплексна бригада Даньківського колгоспу «12-річчя Жовтня», яка користується 1972 га землі, в т. ч. 1582 га орної. Основний господарський напрям бригади — зернові й технічні культури, м'ясо-молочне тваринництво. На її території розташовані допоміжні підприємства — столярні й слюсарні майстерні, вальцьовий млин та пилорама. В селі також є цукровий завод, заснований 1844 року. В ювілейному 1967 році підприємству вручено на вічне збереження пам'ятний Червоний прапор ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та Укрпрофради.

В селі є середня школа, будинок культури, 3 бібліотеки, 2 стаціонарні кіноустановки, 2 дитячі садки, дільнична лікарня, аптека.

Партійна організація налічує 54 комуністи. У селі працюють 36 комсомольців.

В роки Великої Вітчизняної війни у Червоній Армії перебувало 442 чоловіка. За мужність і відвагу, виявлені в боях з фашистами, 441 воїн був нагороджений орденами і медалями СРСР.

ЛІСНИ́ЧЕ — село, центр сільської Ради, розкинулося за 14 км від районного центру, в пониззі річки Яланця. До найближчої залізничної станції Бершадь — 10 км. З райцентром село сполучене автодорогою. Населення — 2656 чоловік.

В селі розміщено центральну садибу колгоспу «Шлях до комунізму». За господарством закріплено 6094 га землі, в т. ч. 4653 га орної. Тут вирощують зернові й технічні культури. Жителі займаються також виноградарством та садівництвом. Тваринництво — м'ясо-молочного напрямку. Господарство має допоміжні підприємства: млин, майстерню, 2 пилорами.

Є восьмирічна школа, бібліотека, будинок культури, працюють фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла. Виходить колгоспна багатотиражна газета «Шлях до комунізму».

1923 року засновано партійну та комсомольську організації. Зараз у Лісничому працюють 81 комуніст й 108 комсомольців.

Як стверджують археологічні розвідки, на території сучасного Лісничого існувало поселення трипільської культури. За переказами, до XIII ст. тут було містечко Копистирин, яке вщент зруйнували монголо-татарські загарбники.

В 1924 році селяни організували перший колгосп «Битий шлях». У центрі села 1967 року споруджено обеліск на честь воїнів, що загинули на фронтах Вітчизняної війни.

Уродженець села М. Д. Тодощенко — кандидат медичних наук.

МАНЬКІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розміщене на правому березі річки Південного Бугу, за 17 км від районного центру та за 1 км від залізничної станції Генріхівка. Населення — 2262 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Крушинівка та Шумилів.

У Маньківці розташована центральна садиба колгоспу «12-річчя Жовтня». За ним закріплено 6007 га землі, в т. ч. 4642 га орної. Виробничий напрям господарства — вирощування зернових та технічних культур, м'ясо-молочне тваринництво. За вирощування високих урожаїв зернових культур (по 31—38 цнт з га) колгосп у 1960, 1962, 1963 роках був учасником ВДНГ СРСР і відзначений дипломом першого та двома дипломами третього ступенів. У колгоспі працює знатний комбайнер А. К. Рябокоровка, який за високі намолоти зерна двічі нагороджений орденом Леніна.

У Маньківці є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла-садок. Тут виходить багатотиражна газета «Комуністичним шляхом».

Партійна організація існує з 1931 року. Нині тут є 61 комуніст.

Маньківку засновано у XVII столітті.

МИХАЙЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розташоване по обидва боки невеличкої притоки Південного Бугу — Яланця. Віддаль до районного центру 20 км, до найближчої залізничної станції Бершадь — 17 км. Населення — 1820 чоловік. Сільраді підпорядковане село Романівка.

В Михайлівці — центральна садиба колгоспу «Україна». У господарстві 4430 га землі, в т. ч. орної 3289 га. Тут вирощують зернові й технічні культури, розвинуте тваринництво м'ясо-молочного напрямку. Завершено будівництво великого водоймища з водяним дзеркалом близько 80 га.

В Михайлівці є середня школа, клуб, стаціонарна кіноустановка, дві бібліотеки, дільнична лікарня, аптека. Видається багатотиражна газета «Ленінським шляхом».

Партійна організація налічує 60 членів КПРС. В селі є 43 комсомольці.

У роки Великої Вітчизняної війни в селах Михайлівці та Романівці діяла підпільна група під керівництвом С. Б. Чернеги. Уродженці Михайлівки — Герой Радянського Союзу П. Л. Лещенко, доктор технічних наук К. Р. Понько.

М'ЯКОХІ́Д — село, центр сільської Ради, знаходиться за 25 км від райцентру, по обох берегах річки Удичу, що впадає в Південний Буг. З районним центром сполучене автодорогою, до залізничної станції Генріхівка — 6 км. Населення — 2422 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Раківка, Чорна Гребля.

В селі розташована центральна садиба колгоспу ім. 40-річчя Жовтня. Господарство користується 4200 га землі, в т. ч. 3391 га орної. Основний виробничий напрям — вирощування зернових і технічних культур та м'ясо-молочне тваринництво.

Діти сільських трудівників навчаються у восьмирічній та двох початкових школах. У селі є 3 бібліотеки, 2 клуби, 3 дитячих ясел, 2 медпункти. Видається багатотиражна газета «Вперед».

Партійна організація налічує 62 комуністи. У селі трудяться 93 комсомольці.

Село М'якохід виникло в другій половині XVI ст. Воно містилося на низовині, яка двічі на рік заливалася водою і заносилася намулом. Перша назва його була Тутів Брід, а потім М'ягкіходи, і, нарешті,—М'якохід. 1905 року відбувся виступ селян, які спалили кілька скирт хліба, тваринницькі приміщення, що належали поміщику. Організаторами селянського виступу були У. Я. Куницький, Т. І. Семенюк та А. О. Скрипник.

М. О. Воронцов — Герой Радянського Союзу. Уродженець с. М'якоходу. 1938 р.

В селі 1921 року народився Герой Радянського Союзу лейтенант М. О. Воронцов, якому в день 25-річчя перемоги Радянської Армії у Великій Вітчизняній війні встановлено пам'ятник. Уродженець села Л. І. Медвідь — академік Академії медичних наук СРСР.

ОСІ́ЇВКА — село, центр сільської Ради, розташоване на берегах невеличкої річки Оси. Віддаль до районного центру 23 км, до залізничної станції Устя — 6 км. Населення — 2406 чоловік. Сільській Раді підпорядковані селища Жданове та Партизанське, село Мала Киріївка.

В Осіївці знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Жданова та відділення радгоспу Бершадського цукрокомбінату. У колгоспі 4789 га землі, в т. ч. орної 3619 га. Він спеціалізується на зернових культурах та цукрових буряках, розвиває м'ясо-молочне тваринництво. Є три ставки. З допоміжних підприємств — млин, пилорама. Відділок радгоспу вирощує насіння цукрових буряків.

У селі є середня й початкова школи, 3 бібліотеки, 2 клуби, стаціонарна кіноустановка та кінопересувка. Працюють фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, три дитячі садки. Виходить багатотиражна газета «Вперед до комунізму».

На різних ділянках колгоспного виробництва трудяться 71 комуніст та 57 комсомольців.

Село Осіївку засновано у XVI столітті.

В період фашистської окупації у селі діяла підпільна партійна організація на чолі з посланцем Бершадського райкому партії О. Р. Пилипчуком. Були також підпільні групи К. С. Бойчука, Д. Постоловського. В селищі Партизанському базувався загін С. О. Печеного. 18—19 грудня 1943 року народні месники розбили військову частину окупантів. Під час бою було знищено близько 140 ворожих солдатів та офіцерів. У цьому бою смертю хоробрих загинув командир загону.

В Осіївці народилися: С. Ф. Манзій — доктор біологічних наук; О. Ю. Романченко — лауреат Ленінської премії, який у роки Великої Вітчизняної війни був розвідником і радистом партизанського загону С. Печеного. Уродженцем села Малої Киріївки є Герой Радянського Союзу Г. Л. Івашко.

ПОТА́ШНЯ — село, центр сільської Ради, розташоване за 8 км від районного центру. До найближчої залізничної станції Бершадь — 5 км. Населення — 1978 чоловік.

В селі міститься колгосп «Перемога», за яким закріплено 2315 га землі, в т. ч. орної 1725 га. Господарство спеціалізується на вирощуванні зернових і технічних культур.

У Поташні є 8-річна школа, 2 бібліотеки, будинок культури, стаціонарна кіноустановка. Відкриті дитячі ясла, фельдшерсько-акушерський пункт.

Партійна організація має у своєму складі 55 комуністів, комсомольська — 64 члени ВЛКСМ.

Поташня виникла в другій половині XVIII ст. Назва її походить від поташного заводу, що існував до 1801 року.

1930 року в селі створено 2 колгоспи. З листопада 1941 по листопад 1943 року в селі діяла підпільна партійна група в складі 16-ти чоловік. Її організаторами й керівниками були комуністи О. С. Ткачук та Я. Г. Мазур. Підпільники входили до складу партизанського загону С. Печеного, який 19 листопада 1943 року розгромив загін румунських окупантів. В той час у селі два тижні існувала Радянська влада, а над сільською Радою майорів червоний прапор. У героїчній боротьбі з фашистами загинули комуністи О. С. Ткачук, Я. Г. Мазур, Я. С. Гребенюк, партизани Т. Х. Бойко та П. В. Малішевський.

П'ЯТКІ́ВКА — село, центр сільської Ради, знаходиться за 11 км від Бершаді, обабіч річки Дохни. Сполучене з райцентром шосейною дорогою, до залізничної станції Яланець 6 км. Населення — 2961 чоловік. Сільраді підпорядковано населений пункт Глинське.

В селі розташована центральна садиба колгоспу «Комунар». За господарством закріплено 5371 га землі, в т. ч. 3794 га орної. Напрям виробництва — зернові й технічні культури та м'ясо-молочне тваринництво.

У П'ятківці є середня школа, будинок культури, 2 бібліотеки, дільнична лікарня, поліклініка, аптека, дитячі ясла. У селі працюють 65 комуністів й 226 комсомольців.

Першою п'ятисотенницею бурякових ланів у селі стала ланкова М. А. Дричкіна. В 1936 році вона виростила по 500 цнт буряків з га. В роки Великої Вітчизняної війни у селі діяла підпільна антифашистська група з 5 чоловік, її очолював О. С. Багнюк.

У визволенні села від фашистських загарбників брала участь дивізія генерал-майора Д. А. Дричкіна, який народився у П'ятківці. В лавах Червоної Армії, в партизанському русі билися з фашистами 650 жителів П'ятківки.

У П'ятківці живе Герой Соціалістичної Праці О. С. Плахотна, яку називають дочкою двох республік. Народилася вона в селі П'ятківці, трудову славу здобула в Грузії і знову повернулася в рідне село, де працює дояркою колгоспу.

СЕРЕБРІ́Я — село, центр сільської Ради. Віддаль до районного центру — 44 км, до найближчої залізничної станції Удич — 12 км. Населення — 937 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Березівка.

В селі розташована центральна садиба колгоспу «Зоря комунізму». В господарстві 3310 га землі, в т. ч. орної 2700 га. Основний напрям виробництва — зернові й технічні культури та м'ясо-молочне тваринництво. За високі врожаї цукрових буряків ланкову колгоспу З. Л. Ткачук нагороджено орденом Леніна. В селі трудяться 38 комуністів й 22 комсомольці.

У Серебрії — початкова школа, 2 бібліотеки, будинок культури, дитячі ясла. Видається багатотиражна газета «Колгоспне село».

За бойові заслуги в боротьбі за свободу і незалежність Батьківщини у 1941—1945 роках 156 жителів села були нагороджені орденами і медалями.

Село існує з середини XVIII століття.

Поблизу Березівки виявлено залишки поселення доби неоліту.

СЕРЕДИ́НКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 52 км на північний захід від районного центру, з яким сполучене автодорогою. Населення — 1684 чоловіка.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу «Прогрес». Артіль має 3042 га землі, в т. ч. орної 2522 га. Основний напрям виробництва — зернові й технічні культури та м'ясо-молочне тваринництво. Голову колгоспу Ф. М. Кавуна та ланкового І. П. Горбоноса нагороджено орденом Леніна.

В Серединці є середня школа, консультпункт заочної середньої школи, будинок культури, 2 бібліотеки, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла.

1926 року засновано партійну та комсомольську організації. В селі нині працюють 38 комуністів і 101 комсомолець.

Під час революції 1905—1907 рр. селяни виступали проти місцевих поміщиків. Жителів О. О. Смерчука, А. А. Подоляна, М. О. Цока, які керували революційним виступом, було засуджено до трирічного ув'язнення.

В 1918—1920 рр. у селі тривалий час був розташований штаб героя громадянської війни О. Я. Пархоменка. В роки фашистської окупації

на території села вели боротьбу партизани на чолі з учителем-комсомольцем М. С. Корнійчуком, який організував загін народних месників. В селі з вересня 1941 по березень 1944 року виконувала різні завдання підпільна антифашистська група. До її складу входило 25 чоловік, керував групою Ф. М. Коваль.

СТАВКИ́ — село, центр сільської Ради, лежить у долині Південного Бугу. Віддаль до районного центру — 25 км, до залізничної станції Гайворон — 7 км. Населення — 2089 чоловік.

Місцевий колгосп «Авангард» користується 2852 га землі, в т. ч. 2137 га орної. Господарство спеціалізується на вирощуванні зернових та технічних культур і тваринництві м'ясо-молочного напрямку. Допоміжні галузі — садівництво й птахівництво. У селі є млин, олійня. Завідуючий фермою В. Ф. Плаксієнко нагороджений орденом Леніна.

У Ставках — 8-річна школа, клуб, бібліотека, медпункт, пологовий будинок, дитячі ясла. Партійна організація має в своєму складі 38 комуністів, комсомольська — 49 членів ВЛКСМ.

Село виникло у XVI столітті.

У Ставках споруджено пам'ятник воїнам-односельцям, які загинули в боротьбі проти фашизму.

На правому березі Південного Бугу виявлено залишки неолітичного поселення.

СУМІ́ВКА — село, центр сільської Ради, лежить на правому березі Південного Бугу, за 18 км від районного центру, до залізничної станції Генріхівка — 13 км. Населення — 2834 чоловіка.

Сільраді підпорядковане село Кошаринці.

В селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Ілліча. Господарство користується 3807 га землі, в т. ч. орної 3053 га. Виробничий напрям колгоспу — зернові й технічні культури та м'ясо-молочне тваринництво. Завідуючу фермою Н. М. Гонтарук нагороджено орденом Леніна.

Діти жителів Сумівки виховуються і навчаються у яслах, 8-річній школі. В селі є дві бібліотеки, будинок культури, дві стаціонарні кіноустановки, фельдшерсько-акушерський пункт. Виходить багатотиражна газета «Промінь комунізму».

В селі трудяться 52 комуністи й 53 комсомольці.

Перші документальні згадки про село належать до 1629 року.

В 1929 році тут створено перший колгосп «Нива», головою якого обрали двадцятип'ятитисячника М. І. Лещенка, робітника з Донбасу. Активного учасника боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади на селі П. В. Дроговоза 1929 року обрано членом ВУЦВК. 1937 року в Сумівці було організовано одну з перших у районі жіночу тракторну бригаду, яку очолювала Є. Сташенко.

ТЕРНІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 51 км на північний схід від районного центру, на берегах невеличкої річки Гнилого Ташличка, що впадає в річку Удич. Віддаль до залізничної станції Джулинка — 20 км. Населення — 2814 чоловік.

У селі знаходиться центральна садиба колгоспу «Комунар». У господарстві 3314 га землі, в т. ч. орної 2750 га. Основний напрям виробництва — вирощування зернових і технічних культур та м'ясо-молочне тваринництво. Серед допоміжних підприємств — великий вальцьовий млин, олійня.

Працюють середня школа, клуб, 2 бібліотеки, будинок культури, лікарня, амбулаторія, дитячий садок, ясла, аптека.

На різних ділянках колгоспного виробництва трудяться 74 комуністи й 168 комсомольців.

Тернівка належить до старих поселень. Через тяжкі умови життя селяни кидали село і переїжджали до Балтського повіту, в Херсонську та Томську губернії. У травні 1907 року селяни виступили проти поміщика.

У роки Великої Вітчизняної війни в селі діяла підпільна організація. Організаторами її були М. С. Корнійчук, Ф. С. Волощук. Підпільники 1942 року передали партизанам 13 гвинтівок, 2 ящики патронів, визволили 28 військовополонених і направили їх до партизанів. У селі на території МТС був табір для військовополонених, де окупанти знищили 2150 чоловік. 27 травня 1942 року біля села карателі розстріляли 2400 чоловік.

Уродженці села — майори Я. А. Риндюк, М. Ф. Видайко нагороджені орденом Леніна.

У́СТЯ — село, центр сільської Ради, лежить на річці Дохні, за 12 км від районного центру. Сполучене з райцентром шосейною дорогою, до залізничної станції Устя — 3 км. Населення 3447 чоловік. Сільраді підпорядковане село Лугова та селище Устя.

Тут розташовано центральну садибу колгоспу «Шлях Ілліча» та відділок радгоспу Бершадського цукрокомбінату. Село має 5341 га землі, в т. ч. орної 3796 га. Колгосп спеціалізується на вирощуванні зернових, технічних, овочевих культур, а також м'ясо-молочному тваринництві.

Голова колгоспу В. В. Палій та бригадир М. І. Уманський нагороджені орденом Леніна. Відділок радгоспу вирощує насіння цукрових буряків, зернові культури, а також велику рогату худобу. В селі є 2 млини, 2 майстерні.

Діти трудівників села навчаються у середній та восьмирічній школах. Тут є 4 бібліотеки, будинок культури, клуб, 3 стаціонарні кіноустановки, а також лікарня, 3 дитячих ясел, дитячий комбінат, аптека. Виходить багатотиражна газета «Шлях Ілліча».

В селі працюють 94 комуністи та 129 комсомольців.

Першу згадку про село знаходимо в документах 1651 року. 1886 року у ньому спорудили цукровий завод. У липні 1906 року відбувся виступ селян проти поміщицького гніту.

В 1923 році трудящі села обрали В. І. Леніна делегатом на окружний з'їзд Рад Гайсинського повіту. На честь цієї події у селі 1960 року відкрито ленінську кімнату-музей. З 1923 року село було центром Устянського району, який 1927 ро-

ку ввійшов до складу Джулинського району. 1924 року було засновано партійну та комсомольську організації. В роки Великої Вітчизняної війни в селі Усті діяла підпільна партійна організація, до складу якої входило 16 комуністів, а також антифашистська група з 36 чоловік, керівником її був І. Д. Козаренко. За трудові успіхи в післявоєнні роки орденом Леніна нагороджено бригадира Р. Т. Римаренка, тракториста О. О. Хмару, вчителя Є. Д. Роговського.

ФЛО́РИНЕ — село, центр сільської Ради, розташоване на правому березі Дохни, за 2 км від районного центру. На території села — залізнична станція Бершадь. Населення — 4915 чоловік.

В селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Димитрова, який користується 4219 га землі, в т. ч. орної 2840 га. Основний напрям виробництва — вирощування зернових та технічних культур, м'ясо-молочне тваринництво.

У Флорині є середня й початкова школи, дитячі ясла, садок, бібліотека, будинок культури, медпункт.

1923 року засновано партійну організацію. Зараз у селі працюють 73 комуністи й 104 комсомольці.

В роки Великої Вітчизняної війни тут діяла підпільна партійна група на чолі з комуністом К. О. Пустовойтовим, а також антифашистська група під керівництвом Г. К. Краснощоки.

В селі народився Герой Радянського Союзу С. І. Бойко.

ЧАПА́ЄВКА (до 1946 року — Войтівка) — село, центр сільської Ради. Віддаль до районного центру 7 км, до залізничної станції Генріхівка — 9 км. З райцентром сполучене автодорогою. Населення — 5011 чоловік.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Леніна. Господарство користується 6506 га землі, в т. ч. 5035 га орної. Відділок радгоспу Бершадського цукрокомбінату обробляє 1756 га землі. Колгосп вирощує зернові й технічні культури, тут розвинуте тваринництво м'ясо-молочного напрямку, а також — птахівництво. Відділок радгоспу вирощує насіння цукрових буряків. У селі є млин, олійня, столярні майстерні.

Ланковій М. М. Маринич у 1971 році присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, голова колгоспу І. О. Печериця та доярка А. А. Ворона нагороджені орденом Леніна. Орденом Леніна також нагороджено М. І. Якимишина, Д. Ф. Маршука, В. К. Богача, Ф. С. Коряву та О. А. Бабенка.

В селі є середня школа, 2 бібліотеки, будинок культури, лікарня, медпункт, пологовий будинок, аптека, 3 дитячих ясел. Видається колгоспна багатотиражна газета «Ленінець». У селі працюють 94 комуністи та 170 комсомольців.

За архівними даними виникнення села належить до 1625 року.

В 1924 році було організовано ТСОЗ по вирощуванню цукрових буряків. 1925 року утворився перший колгосп «Радянський господар». 1931 року на базі початкової школи було відкрито семирічну, 1939 року — середню школи.

На фронтах Великої Вітчизняної війни та в тилу ворога билися 1119 жителів села, 778 з них нагороджено орденами та медалями.

У селі споруджено пам'ятники В. І. Леніну, В. І. Чапаєву і воїнам, що полягли на фронтах Великої Вітчизняної війни.

ЧЕРНЯ́ТКА — село, центр сільської Ради, знаходиться на лівому березі Південного Бугу. Віддаль до районного центру 26 км, до залізничної станції Джулинка — 6 км. З райцентром сполучене автодорогою. Населення — 2309 чоловік. Сільраді підпорядковане село Хмарівка.

1958 року біля села Чернятки силами колгоспів колишнього Джулинського району побудовано міжколгоспну гідроелектростанцію потужністю 1,4 тис. квт, яка зараз входить до єдиної державної енергосистеми. На території Чернятки розташована центральна садиба колгоспу ім. Леніна та відділення радгоспу Бершадського цукрокомбінату. В колгоспі є 5316 га землі, в т. ч. 4146 га орної. Основний напрямок виробництва— вирощування зернових і технічних культур та м'ясо-молочне тваринництво, а також вирощування насіння городніх культур. Розвинуте також садівництво й виноградарство. Відділок радгоспу вирощує насіння цукрових буряків. За трудові успіхи орденом Леніна нагороджено Г. Н. Горбатюка, Д. І. Кисіль, В. Д. Прибильську, Я. Є. Шегеду, П. В. Чернегу, Я. Т. Яківця. Колишньому голові колгоспу Т. М. Судачку присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

В селі є восьмирічна школа, будинок культури, 3 бібліотеки, 2 фельдшерсько-акушерські пункти, 3 дитячих ясел. Видається багатотиражна газета «Шляхом Ілліча». За післявоєнні роки 37 громадян села закінчили вузи, з них 2 стали кандидатами наук — Ф. Г. Кисіль та Ф. М. Масловський.

Партійну організацію засновано 1924 року. Зараз у селі працює 59 комуністів й 55 комсомольців.

Чернятка заснована у XVII ст. 1860 року в антикріпосницьких заворушеннях брало участь 333 жителі села. У травні 1905 року тут відбувся страйк, організатором якого був Я. Кравець. Він притягався до суду царським урядом 8 разів.

ЯЛА́НЕЦЬ — село, центр сільської Ради. Віддаль до районного центру 10 км, до залізничної станції Яланець — 3 км. Населення — 2837 чоловік. Сільраді підпорядковане селище Яланець.

В селі розташований колгосп ім. Карла Маркса, за яким закріплено 3763 га землі, в т. ч. орної 2475 га. Виробничий напрям — вирощування зернових і технічних культур та м'ясо-молочне тваринництво. Розвинуто також городництво.

У Яланці є восьмирічна школа, сільський будинок культури, 2 бібліотеки, стаціонарна кіноустановка, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла. В селі трудяться 47 комуністів й 100 комсомольців.

Під час фашистської окупації тут діяла підпільна антифашистська група з 6 чоловік під керівництвом комуніста І. І. Балабановського.

На честь воїнів, полеглих під час Великої Вітчизняної війни, споруджено пам'ятник.

ВІННИЦЬКИЙ РАЙОН

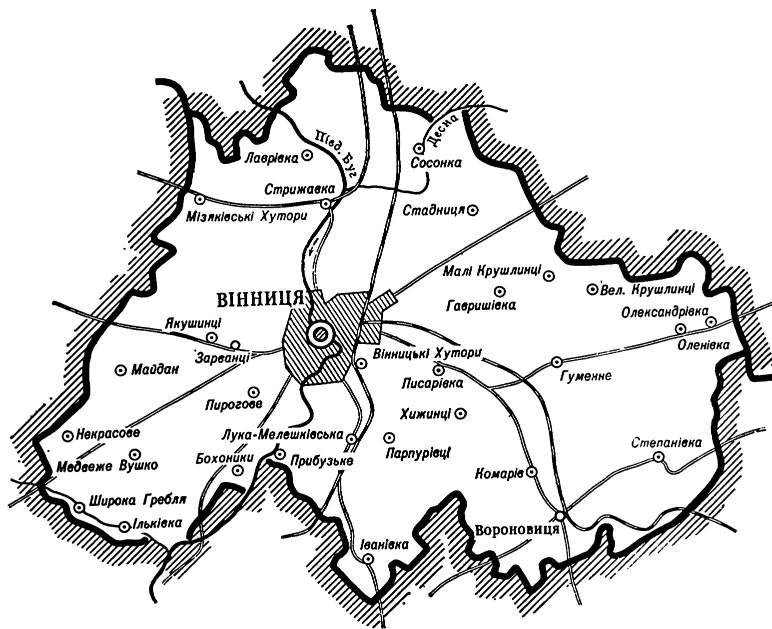

лоща Вінницького району становить 922 кв. км, населення — 69,8 тис. чоловік. Густота населення — 70 чоловік на 1 кв. км. 55 населених пунктів району підпорядковані селищній та 28 сільським Радам. Район перетинають автошляхи на Київ, Кишинів, Львів, Одесу. З корисних копалин є кристалічні сірі й дрібнокристалічні рожеві пегматитові граніти, які використовуються в будівництві, а також лесові й черепичні глини, пісок, торф. У районі 29 колгоспів і один радгосп, Вінницька державна обласна дослідна сільськогосподарська станція, Вінницьке державне лісове господарство, Подільська дослідна станція садівництва. Грунти переважно сірі лісові і незначна кількість чорноземних. Всього в районі 59,5 тис. га землі, з яких 52,8 тис. га орної; 2653 га садів, 15,8 тис. га лісу, 3 тис. га сіножатей, 1,1 тис. га пасовищ і 1,9 тис. га водоймищ. Працюють 12 лікарень, 40 фельдшерських і фельдшерсько-акушерських пунктів, 17 пологових будинків, 6 постійних, 46 колгоспних сезонних ясел-садків, 36 профілакторіїв, санітарно-протиепідеміологічна станція. В селах району є 59 шкіл, 20 будинків культури, 29 клубів, 49 стаціонарних кіноустановок, 50 бібліотек.

ВОРОНОВИ́ЦЯ

Вороновиця — селище міського типу (з 1956 року), центр селищної Ради[1]. Розміщена на підвищеній рівнині поблизу невеличкої річки Воронки, притоки Південного Бугу. До обласного центру — 24 км. Через Вороновицю пролягають автошлях та залізнична лінія. Населення — 6223 чоловіка. Селищній Раді підпорядковане село Сорочин. Селище славиться садами. З півдня до нього підступає великий масив листяного лісу.

Багаті землі, на яких виникло село, були об'єктом нападів завойовників і переходили з рук до рук. Тут в різні часи хазяйнували татари, литовці, турки, поляки[2]. Про жорстокі бої, що відбувалися в цих місцях, свідчать залишки фортеці, спорудженої у XIV ст., й підземні ходи в самому селищі.

Про походження назви села існує кілька легенд. В одній з них розповідається про жорстоку битву місцевих мешканців з турками. Після бою над полем, встеленим трупами, кружляли зграї воронння. Від слів — ворони в'ються — нібито

---

[1] З березня 1923 по вересень 1959 року — районний центр. З укрупненням районів Вороновиця ввійшла до Немирівського, пізніше — до Вінницького району.

[2] Н. Молчановский. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г., стор. 37.

й пішла назва села. В іншій говориться, що найменування села походить від назви річки Воронки.

Через село пролягав торговий шлях з Вінниці на Брацлав та Балту.

Перша згадка про Вороновицю зустрічається у письмових джерелах за 1545 рік.

Польські пани, які володіли селом, не раз перепродували його, що призводило до посилення закріпачення мешканців. Лише за першу чверть XVII ст. Вороновицю продавали тричі і нею заволоділи Грохольські. Останні тримали її в своїх руках понад двісті років. Поміщикам належало 4 тис. десятин кращих земельних угідь і понад 2,5 тис. десятин лісу, а 1362 селянам припадала лише 961 десятина землі[1]. До того ж, половина дворів залишалася без корів і коней. Село виглядало злиденно. Низенькі селянські хати, криті соломою, були часто без димарів. У них завжди було напівтемно, тісно й непривабливо. Ввечері тут світили скалками. Над селянськими хатами височів триповерховий палац поміщика, споруджений 1625 року руками кріпаків серед великого саду. На фоні дрібних селянських хаток виділялись ще етапний будинок і тюрма[2].

1748 року Вороновиці надано статус міста. Та розвитку його перешкоджало кріпацтво. За матеріалами інвентаризації, складеної на 1850 рік, до маєтку Грохольського, який об'єднував Вороновицю, Ганщину, Сорочин (тепер це одне село), було приписано чоловіків — 665, жінок — 717. З усіх селянських господарств, що підлягали поміщику, було тяглових — 66, напівтяглових — 142, городників — 35, бобилів — 19, дворових (переважно жінок) — 32.

Більшість селян мала мізерні клаптики землі або й зовсім лишалася безземельною. Протягом року селяни відробляли 162 дні панщини. Працюючи від світання до смеркання, селянин мусив за день виорати 2 морги землі, вижати хліба чи скосити сіна 1 морг, нарубати 1/3 кубічного сажня дров чи виготовити 500 цеглин, обстригти 10 овець і т. д. Селянам не під силу був такий «урок». Завдання переносилося на наступний день, панщина ставала фактично щоденною. Крім того, кожен селянський двір мусив постачати поміщикові натурою прядиво, курей, яйця ще й по 3 крб. 60 коп. грішми. До того ж, треба було сплачувати державні податі, зокрема подушне, утримувати в справності поштові шляхи, супроводжувати військові команди. Всі ці повинності й податки селяни сплачували й виконували за себе, а також за тих, що вибули з общини (померлих, рекрутів, утікачів). Виснажувала праця й на різних підприємствах. У 50-х роках XIX ст. у Вороновицькому маєтку налічувалось 8 млинів, у т. ч. 6 водяних, 2 вітряні, полотняна фабрика з 24 верстатами, пивоварня, винокурня, цегельний завод. У маєтку працювали також наймані майстри — ковалі, ткачі, шевці.

В умовах гострої класової боротьби здійснювалася реформа 1861 року. За уставною грамотою селяни одержали після скасування кріпацтва лише 388 десятин землі, з них 49 десятин зовсім непридатної. Викупні платежі становили понад 68 крб. за десятину. Лише за перші 4 роки селяни Вороновиці заплатили понад 8 тис. карбованців.

Реформа 1861 року прискорила зубожіння села. Кількість господарств, які мали тяглову силу, незабаром зменшилася з 66 до 21. Тим часом кількість «піших» безкінних господарств зросла до 595[3].

Розвиток капіталістичних відносин на селі вплинув і на Вороновицю. 1866 року на околиці села спорудили Степанівський цукровий завод, проклали вузькоколійну залізницю. Тоді ж почали працювати ще 4 водяні млини. В селі з'явилися 3 заїжджі двори, поштове відділення, аптека. Єдиний навчальний заклад — двокласне народне училище, щойно відкрите, утримувалося переважно на кошти, зібрані з селян.

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр. 123, арк. 23.

[2] Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. 10, ч. 2. Подольская губерния. СПб., 1849, стор. 59, 74, 90.

[3] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 400, арк. 3—4.

Вкрай незадовільним було й медичне обслуговування населення. В організованій 1890 року лікарні працював лише один лікар, подаючи допомогу жителям усього повіту.

З появою промислових підприємств і розвитком торгівлі зростало населення. Якщо до реформи у Вороновиці налічувалося 169 дворів і 1716 жителів, то 1905 року вже було понад 500 дворів і 3291 житель[1].

З весни 1869 по осінь 1876 року у Вороновиці в маєтку свого брата жив О. Ф. Можайський, російський конструктор та винахідник. Тут він провів свої перші досліди. О. Ф. Можайський збудував дерев'яний планер з нерухомими крилами, змонтований на чотириколісному візку. Планер прив'язували довгим мотузком до воза. Коли запряжені коні швидко тягли воза, особливо з гори, планер злітав у повітря і рухався за возом. При зменшенні швидкості апарат знижувався і котився на своєму візку.

В кінці XIX і на початку XX ст. процес розшарування селян у Вороновиці посилився. На 1903 рік тут вже було 200 бідняцьких господарств, які зовсім не мали землі. Близько 100 господарств мали менше однієї десятини кожне. Земельний голод і злидні змушували бідноту йти на заробітки в міста, наймитувати в поміщицьких маєтках та в куркулів. Рятуючись від голоду, частина селян вирушила до Казахстану, Сибіру, в степи України. За 1901—1903 рр. з села виїхало 17 родин. У наступні роки кількість переселенців зросла.

Тяжко жилося й робітникам Степанівського цукрозаводу. Робочий день тривав 14—15 годин. Мізерні заробітки скорочувались різними штрафами. Жили робітники у глиняних халупах та землянках. В казармах на одне спальне місце припадало по двоє робітників, які відпочивали позмінно.

Таке становище трудящих вело до загострення класових протиріч на селі.

Вороновиця не лишалася осторонь революційних подій 1905—1907 років. Восени 1905 року застрайкували робітники Степанівського цукрового заводу. Вони вимагали 8-годинного робочого дня, поліпшення умов праці. На підприємстві розповсюджувалися листівки, в яких повідомлялося про кривавий злочин царизму 9 січня в Петербурзі, про революційні події в країні. Листівки закликали робітників і селян посилювати боротьбу проти самодержавства. Брацлавський повітовий справник доповідав губернським властям, що страйк робітників Степанівського цукрозаводу став загрозливим. Застрайкували й селяни, які працювали в економіях Вороновиці, Сорочина, Зарудинців, Обідного та інших сіл. Селянськими заворушеннями позначені й наступні роки.

Пожвавлення капіталістичних відносин на селі напередодні першої світової війни призвело до посилення експлуатації і дальшого розшарування селян Вороновиці. В цей час сталися певні зрушення в розвитку освіти. Вороновиця вже мала дві однокласні і одну двокласну школи. 1913 року на кошти селян відкрили ремісничу школу, в якій 28 чоловік навчалися ковальського й столярного ремесла[2].

Звістка про повалення самодержавства надала трудящим нових сил у їх боротьбі. Організаторами її стали бідняки й солдати, що повернулися з фронту. В жовтні 1917 року відбувся збройний виступ. Жителі Вороновиці та прилеглих сіл заарештували і роззброїли начальника місцевої міліції Тимчасового уряду, звільнили з-під арешту слюсаря А. Обливача, якого власті затримали перед цим за вчинений опір. Лише силою карального козацького загону виступ селян було придушено.

Трудящі Вороновиці схвально зустріли Велику Жовтневу соціалістичну революцію і рішення II Всеросійського з'їзду Рад. Надрукований за ініціативою вінницьких більшовиків і доставлений у кількох десятках примірників до села

---

[1] А. Крылов. Населенные места Подольской губернии, стор. 228.

[2] Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913/14 учебный год, ч. 2. К., 1913, стор. 186.

текст Декрету про землю, підписаний Леніним, селяни не випускали з рук. Його читали на мітингах і зборах. Повітовий комісар Центральної ради доповідав своєму начальству, що селяни Вороновиці знаходяться під великим впливом більшовицького з'їзду Рад.

Радянську владу у Вороновиці проголосили в січні 1918 року.

В роки громадянської війни та іноземної інтервенції трудящі села брали участь у партизанському русі проти німецьких загарбників та петлюрівської Директорії. У березні 1919 року Вороновицю визволили від петлюрівців частини 1-ї Української радянської дивізії. Однак після цього село ще не раз зазнавало ворожих нападів. Особливо запеклі бої з петлюрівськими бандами відбувалися тут улітку 1919 року. В січні 1920 року село визволили частини Червоної Армії, підтримані місцевим населенням. Навесні його знову захопили війська буржуазно-поміщицької Польщі й петлюрівці. В червні цього ж року жителі Вороновиці назавжди стали вільними.

До створеного ревкому увійшли: голова В. Малафєєв, члени — З. Андрійчук, В. Галаганюк, К. Добринчак, К. Кобець, від робітників цукрового заводу — С. Вдовиченко, П. Дзюбанчук і Ситник[1].

Почалося будівництво нового життя. Ревком видав наказ, за яким всі підприємства, маєтки, ліси й води, що були приватною власністю, переходили у загальний фонд держави і ставали надбанням всього народу[2].

В центрі уваги ревкому стояли питання політичного виховання трудящих, культурного будівництва, кооперування селян, роботи серед молоді. Трудящі вирішували питання про клуб, бібліотеку, охорону майна, відбувалися вибори делегатів на повітовий селянський з'їзд, розглядалися конфліктні справи.

На мітингу, скликаному ревкомом 18 липня 1920 року, робітники Степанівського цукрового заводу прийняли резолюцію, в якій говорилося: «Ми, робітники і службовці Степанівського цукрового заводу, клянемося, що за першим закликом Радянської влади підемо всі, як один, на боротьбу з внутрішньою розрухою і польськими панами. Хай живе Радянська влада. Хай живе Червона Армія, яка несе свободу трудовому народові!»[3].

Відбудова господарства здійснювалася в складних умовах боротьби з куркульськими бандами. Селянинові доводилося виходити в поле не тільки з плугом, але і з гвинтівкою. Та вороги були безсилі спинити нове життя, бандитів невдовзі знищили.

Трудящі Вороновиці гаряче вітали рішення X з'їзду партії про перехід до нової економічної політики. Вже 1921 року вони одними з перших в повіті виконали продподаток.

Наприкінці 1920 року у Вороновиці був створений сільський комітет незаможних селян. З його ініціативи 1922 року у селі організували 3 кооперативні товариства — два споживчі і пізніше одне сільськогосподарське — «Хлібороб». У відкритій профтехшколі стали готувати слюсарів і теслярів. Розпочали роботу дві загальноосвітні школи, 3 бібліотеки.

При цукровому заводі запрацював клуб. У травні 1923 року у Вороновиці засновано комсомольський осередок[4]. Колишній секретар комсомольського осередку села Ганщини (об'єднане з Вороновицею), нині полковник запасу О. В. Веретинський, у своїх спогадах пише, що сільські комсомольці в ті роки брали участь у створенні сільськогосподарських кооперативів, вели боротьбу з куркулями, проводили виховну роботу серед молоді. 9 червня 1923 року створюється партійна організація (секретар — О. М. Нижник)[5].

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-1154, оп. 1, спр. 1, арк. 17—18, 25, 48, 58.
[2] Там же, спр. 3, арк. 10.
[3] Там же, спр. 1, арк. 21.
[4] Вінницький облпартархів, ф. 29, оп. 1, спр. 45, арк. 36.
[5] Там же, спр. 78, арк. 1—2.

За новим адміністративно-територіальним поділом 1923 року Вороновиця стає районним центром. Це сприяло більш швидкому розвитку селища.

У 1923 році відновив роботу Степанівський цукровий завод, який налічував тоді близько 100 робітників, почали працювати млини та інші підприємства.

Зростала трудова й політична активність селян та робітників Вороновиці, міцніли авторитет і керівна роль на виробництві комуністів. Лише за один рік, після ленінського призову, кількість комуністів подвоїлася за рахунок робітників і бідноти.

Багато уваги партійні і радянські організації приділяли кооперуванню села. У квітні 1924 року виникло сільськогосподарське кооперативне товариство «Гурт», воно об'єднувало понад 800 членів з 10 сіл району, у т. ч. і Вороновиці. Товариство постачало селянам насіння, фураж, промтовари, сільськогосподарський реманент, дбало про контрактацію. Воно мало в своєму розпорядженні олійницю, соломорізку, молотарку, прокатний пункт, займалося виробництвом цементних кругів[1]. 10 проц. прибутку товариство відраховувало на школу й культосвітні заходи.

В 1925—1926 рр. у Вороновиці існувало вже вісім кооперативних об'єднань: три споживчі кооперації, дві сільськогосподарські, три промислові артілі[2].

Водночас з відродженням господарства здійснювалось і культурне будівництво. Вживались заходи до ліквідації неписьменності, діти трудящих пішли до школи. 1924 року у Вороновиці і при Степанівському цукровому заводі працювали 3 школи, клуб, 2 хати-читальні, 2 пункти ліквідації неписьменності, школа малописьменних, профтехшкола. Останню згодом перетворили в школу механізації, а потім у сільськогосподарський технікум. Тут також функціонували аптека, 2 лікарні, ветдільниця тощо. 1926 року жителі Вороновиці вперше дивилися кіно, а 1927 року — слухали радіо.

1927 року в селі створюються два ТСОЗи, які згодом об'єдналися. Широко розгорнули свою діяльність кооперативні об'єднання — молочне, садово-городнє, буряківниче[3]. До товариства спільного обробітку землі вступили всі члени й кандидати у члени партії та незаможники. У вересні 1929 року ТСОЗ перейшов на статут артілі, яку назвали «Перше серпня». Згодом виникли ще дві артілі. Наприкінці 1930 року майже всі селяни вступили до колгоспів. Значну підтримку хліборобам у створенні й зміцненні колгоспів подавали робітники Степанівського цукрозаводу. Вони організували тракторну бригаду, яка допомагала обробляти поля.

Значну роль у зміцненні колгоспу «Перше серпня» та інших господарств району відіграло створення у 1933 році Вороновицької МТС. Через рік вона вже мала 52 трактори, 37 молотарок, 150 сівалок, 22 двигуни. Вороновицька МТС була однією з передових на Вінниччині. У соціалістичному змаганні механізаторів перед вели тракторна бригада К. Будника, трактористи Т. Ничипорук і М. Полянський, комбайнер К. Петрук[4].

Для підготовки колгоспних кадрів у Вороновиці відкрили технікум соціалістичного обліку сільського господарства та районну колгоспну школу. В цих навчальних закладах здобували знання бригадири й ланкові та інші працівники колгоспів району.

Швидко розвивався Степанівський цукровий завод. Колектив підприємства гаряче підтримав змагання за ударну працю. На кінець першої п'ятирічки тут вже було 10 ударних бригад і 84 ударники. Питання продуктивності праці, впровадження госпрозрахунку, боротьба за зниження собівартості продукції, профтехнавчання, питання робітничого постачання та інші були в центрі діяльності комуністів заводу. Вже за два роки першої п'ятирічки колектив цукрового заводу,

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-137, оп. 1, спр. 898, арк. 145.
[2] Там же, ф. Р-934, оп. 3, спр. 13, арк. 6.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 43, оп. 1, спр. 172, арк. 11, 44.
[4] Там же, спр. 254, арк. 36.

Пам'ятка архітектури XIX ст. Колишній поміщицький палац, тепер середня школа ім. Можайського. 1971 р.

випускаючи якісну продукцію, збільшив виробіток на 122 проц., а добова продуктивність його виросла з 6898 цнт до 8446 цнт[1]. Разом з тим робітники багато допомагали підшефним селам в організації колгоспів, ремонті техніки тощо. В 1935 році завод переробив 928 тис. цнт сировини і одержав цукру близько 150 тис. цнт замість 93 тис., визначених планом. Собівартість центнера цукру знизилася з 42 крб. до 27 крб. Завод одержав прибутку понад 800 тис. крб.[2]. У 1940 році вироблено цукру майже в 2 рази більше, ніж до революції.

У передвоєнні роки поліпшився й матеріальний добробут, значно зросла культура трудящих Вороновиці. До 1933 року було ліквідовано неписьменність. Усі діти шкільного віку навчалися. Великою популярністю серед населення користувалися клуб і бібліотеки. Кіно, радіо, книга міцно ввійшли в побут трудящих. При клубі почали працювати різні гуртки, які об'єднували близько 200 юнаків та дівчат. Минулися лихі часи, коли жителі села кидали рідні домівки, шукаючи кращої долі в інших краях. Трудяще населення Вороновиці почало жити заможно й культурно.

Але розмаху нового життя перешкодив напад на нашу країну німецько-фашистських загарбників. 21 липня 1941 року село окупували фашистські війська. Катування і смерть принесли вони радянським людям. Та не корилися жителі ворогові. Незабаром вороновицькі комуністи створили підпільні й партизанські групи.

З вересня 1941 року на території Вороновицького району розгорнули боротьбу з ворогом 3 підпільні групи. Організатором і керівником однієї став комуніст І. Ф. Яковенко, до війни працівник редакції районної газети та кореспондент львівської обласної газети. До складу групи входили Д. Андріяш, І. Галаган, С. Самофалов, А. Суворов, М. Сученко, О. Сученко, Б. Шуляк. Група встановила зв'язок з Вінницькою підпільною організацією. До складу групи І. Ф. Яковенка входили жителі Вороновиці й Ганщини.

Згодом виникла ще одна група в Зарудинцях, яку очолив комуніст П. Т. Гармидер. Підпільник, працівник друкарні М. Сученко складав і друкував листівки. Частину їх передавали Вінницькій підпільній організації, розповсюджували в районі. За завданням Вінницького підпільного партійного центру були вивезені з Вороновицької друкарні 2 каси шрифту, одну передали у Вінницю, а друга зберігалася в І. Ф. Яковенка. Ворогу вдалося натрапити на слід підпільників. 27 грудня 1943 року гестапівці вдерлися до квартири І. Ф. Яковенка і на місці розстріляли його. Були заарештовані М. Сученко і С. Самофалов, яких пізніше розстріляли в гестапо. Заарештували і всіх працівників друкарні. Решта членів групи пішла в ліс, щоб з'єднатися з партизанським загоном.

Вороновицькі партизани під керівництвом Б. Шуляка здійснили ряд диверсій на лініях зв'язку, знищили німецький радіовузол, убили начальника місцевої поліції і одного поліцейського. В 1943 році загинули в бою з німецькими загарбни-

[1] Вінницький облпартархів, ф. 43, оп. 1, спр. 25, арк. 53—54.
[2] Там же, спр. 255, арк. 16—17.

ками в селі Війтівцях Липовецького району активні учасники Вороновицької підпільної групи Д. Андріяш, А. Суворов, Б. Шуляк.

Група підпільників в селі Зарудинцях продовжувала діяти до приходу частин Червоної Армії. Вона здійснювала диверсії на телеграфних лініях і на дільниці вузькоколійної залізниці Вороновиця — Фердинандівка, пустила під укіс кілька німецьких ешелонів з боєприпасами і продовольством. Патріоти провадили також агітаційно-пропагандистську роботу серед жителів навколишніх сіл, залучали їх до боротьби з гітлерівськими окупантами, друкували й розповсюджували антифашистські листівки[1].

Сотні жителів Вороновиці самовіддано билися з окупантами на фронтах Великої Вітчизняної війни. Багатьох з них було нагороджено орденами й медалями. Високого звання Героя Радянського Союзу удостоєні військовий моряк нині контрадмірал В. С. Пилипенко, льотчики П. А. Колісник, Г. М. Олійник.

У районі Вороновиці протягом тривалого часу відбувалися жорстокі бої з фашистами. Радянські воїни визволили село 13 березня 1944 року. Окупанти, відступаючи під ударами Червоної Армії, залишили після себе у Вороновиці згарища і руїни. Загарбники зруйнували майже всі споруди колгоспу, громадські приміщення, багато житлових будинків, цукровий завод та інші підприємства. Повністю знищили техніку, на фермах не залишилося жодної тварини.

Ще неподалік гриміли бої, а трудящі селища взялися за відбудову господарства. Доводилося робити все спочатку. Незабаром відновила діяльність партійна організація цукрового заводу. Під її керівництвом колектив робітників та інженерно-технічних працівників розпочав відбудовувати підприємство. На суботники й недільники виходили всі мешканці. Вони ремонтували пошкоджені будинки, садили дерева.

Розгорнули роботу медичні установи, культурно-освітні заклади, районний клуб, бібліотека. На початку 1945/1946 навчального року в районі була відновлена довоєнна мережа шкіл.

Поверталися додому фронтовики, бралися до мирної праці. На Степанівському цукрозаводі партійна організація вже в 1948 році нараховувала 38 чоловік. Комуністи очолили соціалістичне змагання, в якому брали участь майже всі робітники підприємства. Завод став давати продукцію. Вже в перший рік після відбудови на підприємстві не було жодної бригади, жодного робітника, які б не виконали норми. Завод виконав річне завдання на 124 проц. і одержав понадпланового прибутку 350 тис. крб. Знижувалася собівартість продукції. Собівартість одного центнера цукру зменшилась за четверту п'ятирічку на 6 крб. За рахунок цього підприємство одержало надпланових нагромаджень 400 тис. крб. Понад 300 виробничників перевиконали взяті соціалістичні зобов'язання. Одинадцять бригад і два цехи завоювали звання колективів відмінної якості. За перевиконання виробничих завдань заводу було присуджено третю всесоюзну премію Міністерства харчової промисловості СРСР та ВЦРПС[2].

В 1947 році почало працювати ще одне підприємство — швейна фабрика.

Важко було колгоспникам. Не вистачало тягла, сільськогосподарського реманенту. Бракувало робочих рук. У селі лишилися в основному жінки, старики й діти. З великими труднощами колгоспники провели першу сівбу і збирання врожаю. Трудящі Вороновиці дістали від держави значну допомогу. На початок січня 1945 року Вороновицька МТС мала 30 тракторів, які вирушили на колгоспні поля. Тракторист І. Поліщук та його товариші виступили ініціаторами руху за економію пального. Вороновицька МТС перевиконала річний план робіт і посіла провідне місце в соціалістичному змаганні механізаторів Вінниччини[3]. Колгосп за допомогою

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 274, арк. 3, 5, 6, 7.
[2] Там же, ф. 657, оп. 4, спр. 1, арк. 17, 18, 57.
[3] Там же, ф. 43, оп. 2, спр. 124, арк. 26.

МТС вже у 1946 році повністю освоїв довоєнну посівну площу. Він один з перших у районі успішно закінчив збирання врожаю, перевиконав план здачі хліба державі, зібрав найвищий урожай цукрових буряків[1]. Наприкінці четвертої п'ятирічки неподільний фонд колгоспу «Перше серпня» зріс з 86 тис. до 288 тис. крб.

У 1950 році Вороновицький колгосп «Перше серпня» об'єднався з артілями сіл Сорочина, Ганщини, Комарового. Укрупнений колгосп «Шлях до комунізму» швидко міцнів. Зростала культура землеробства. Понад 80 проц. польових робіт було механізовано.

У всесоюзному змаганні значних успіхів добилися вороновицькі колгоспники, готуючись зустріти 40-у річницю Великої Жовтневої революції. Урожай з кожного гектара зернових та цукрових буряків у порівнянні з 1953 роком зріс у 1,5—2 рази, надої молока від кожної корови перевищили в середньому 3600 кг. Колгосп став мільйонером. Його прибутки перевищили 1 млн. 500 тис. карбованців.

Ще більших господарських успіхів досягли колгоспники, робітники та службовці підприємств Вороновиці за роки семирічки. Готуючись гідно зустріти XXII з'їзд КПРС, Вороновицький колгосп вийшов у число передових господарств області. Було вирощено по 25 цнт зернових з га, виробництво м'яса збільшилося в 3 рази. Зібрано урожай цукрових буряків по 380 цнт з гектара. Особливо швидкими темпами розвивалося господарство артілі після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. Поліпшилася структура посівних площ, підвищилася продуктивність праці.

Не впізнати колишній колгосп «Перше серпня» (з 1961 року ім. Можайського). У восьмій п'ятирічці зміцніла його технічна оснащеність. Він має 46 тракторів, 35 автомашин та багато іншої техніки. Виросли кадри механізаторів. Нині господарство спеціалізується на вирощуванні великої рогатої худоби та розведенні птиці.

Сталі врожаї і висока продуктивність тваринництва забезпечують колгоспу постійне зростання прибутків. У порівнянні з 1953 роком вони збільшилися в три рази і досягли у 1968 році 380 тис. крб. Це дало можливість колгоспу ім. Можайського першим у районі перейти на гарантовану оплату праці. За п'ятирічку врожайність зернових підвищилася на 25 проц., соняшнику — на 40 проц., цукрових буряків — на 20 проц. На 100 га сільськогосподарських угідь вироблено 155 цнт м'яса.

В колгоспі ім. Можайського багато ентузіастів праці, які примножують славу артілі. Серед них комуністи — делегат Третього Всесоюзного з'їзду колгоспників ланкова Л. М. Кобець, бригадир комплексної бригади М. Ф. Томчук, тваринники Н. Л. Романюк, М. Т. Паперова. Тракторні бригади П. Д. Катеринюка та В. Н. Голоти завоювали почесне звання бригад комуністичної праці. Добре розвинуте господарство має великі доходи від землеробства і від тваринництва. Завдяки цьому стало можливим за роки восьмої п'ятирічки розгорнути капітальне будівництво. Споруджено 6 великих типових, чотирирядних, повністю механізованих телятників, приміщення машинно-тракторної майстерні. Побудовано промисловий комплекс виробництва яловичини, де виробляється 15 тис. цнт м'яса.

Машинно-тракторний парк колгоспу ім. Можайського. 1969 р.

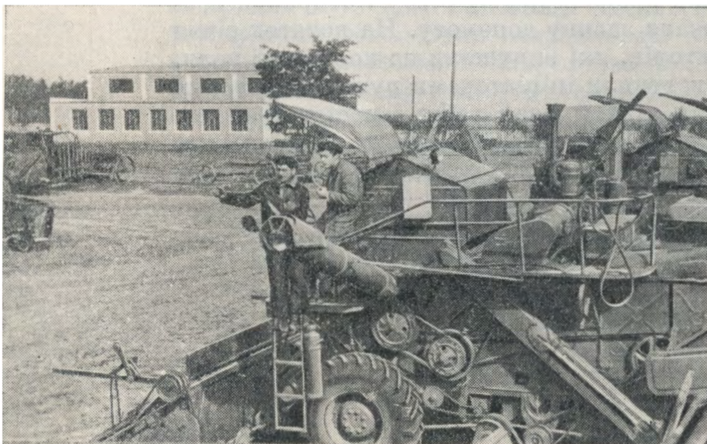

У Вороновиці добре налагоджено підготовку кадрів і виробниче навчання колгоспників. Серед хліборобів, які безпосередньо зайняті на виробництві, понад 20 чоловік мають вищу і середню спеціальну освіту. Для підвищення агротехнічних знань колгоспників у селі відкрито університет сільськогосподарських знань. Крім того, в кожній ви-

[1] Вінницький облпартархів, ф. 43, оп. 2, спр. 1, арк. 29.

робничій бригаді працює агрошкола. Колгоспники удосконалюють свої знання і оволодівають суміжними професіями. Багато колгоспників заочно здобувають освіту у вузах і технікумах.

Автобусна зупинка у Вороновиці. 1971 р.

На велике підприємство, оснащене найновішою технікою, перетворився за післявоєнні роки Степанівський цукровий завод. З кожним роком він набирав темпів; виробничі плани перевиконувалися, знижувалася собівартість його продукції.

У 1966 році колектив заводу відзначив 100-річчя свого підприємства. За ці роки воно змінилося докорінно. Якщо у роки найвищого економічного піднесення (1910—1914) виробництво цукру в середньому за рік становило 16 тис. цнт, то вже 1940 року — 74 тис., 1965 — майже 170 тис., а 1970 — 225 тис. цнт. Виробничий план останнього року восьмої п'ятирічки щодо обсягу реалізації продукції перевиконано на 400 тис. крб. Завод повністю реконструйовано, широко впроваджено автоматику[1]. Стане до ладу новий бурякопереробний цех. З його введенням завод на 1975 рік має переробляти продукції у 1,5—2 рази більше, ніж у 1970 році.

На заводі склався міцний дружний колектив. Багато передовиків виробництва, ініціаторів змагання за комуністичну працю. Серед них керівник бригади комуністичної праці, Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради УРСР А. О. Мушинський, машиніст І. Л. Дзісь, кадровий робітник А. М. Голумбіовський та багато інших.

Добре працює колектив Вороновицької швейної фабрики. На ній широко розгорнуто соціалістичне змагання, в якому перед ведуть бригади, які очолюють комуністи В. А. Васильєва, В. М. Шкробіт. У 1965 році звання колективів комуністичної праці завоювали 10 бригад і підготовчий цех, звання ударників — 225 робітників. До 50-річчя Великого Жовтня 4 цехи удостоєно звання цеху комуністичної праці, а 328 робітників стали ударниками комуністичної праці. Передовими бригадами виявились ті, якими керують комуністи В. А. Васильєва, Н. Г. Савчук, О. В. Стовпяк, В. М. Шкробіт. За восьму п'ятирічку випуск продукції підприємства збільшився майже наполовину. Значних успіхів досягнуто й колективами хлібокомбінату, консервного та цегельного заводів, промкомбінату, інкубаторної станції та лісництва.

Відзначаючи успіхи трудящих Вороновиці в змаганні на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, районний комітет КП України та виконком районної Ради депутатів трудящих занесли до почесної Ленінської Книги трудової слави колективи Вороновицького відділення «Сільгосптехніки», Степанівського цукрозаводу, а також голову колгоспу ім. Можайського Л. Г. Веретинського, бригадира комплексної бригади артілі М. Ф. Томчука, тракториста А. В. Форманчука, доглядачку великої рогатої худоби М. Я. Пацалюк, учителя Вороновицької середньої школи В. Х. Горденка. 370 трудівників Вороновиці уряд нагородив ювілейною медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна».

З року в рік зростає культура, поліпшуються побутові умови трудящих Вороновиці. Молодь навчається у двох середніх, початковій, заочній середній школах,

[1] Вінницький облпартархів, ф. 43, оп. 2, спр. 383, арк. 49—50; спр. 91, арк. 3.

у середній школі робітничої молоді та профтехучилищі. Добре працює заслужений учитель Української РСР Г. С. Черногалов.

Є у Вороновиці кінотеатр, клуб цукрового заводу і сільський будинок культури, 4 бібліотеки. В гуртках художньої самодіяльності при сільському будинку культури (музичному, співочому, драматичному, танцювальному) бере участь понад 250 аматорів.

В травні 1971 року прийняв перших відвідувачів музей ім. О. Ф. Можайського, в якому розповідається про винахідника першого в світі літака, про розвиток вітчизняної авіації. В музеї широко представлені документи про розвиток вітчизняної авіації і освоєння космосу, моделі від першого літака О. Ф. Можайського до сучасних повітряних лайнерів і ракет.

Багато уваги приділяється медичному обслуговуванню трудящих Вороновиці. В селищі працюють районна лікарня на 100 ліжок, дільнична лікарня на 25 ліжок, дитяча консультація, санепідстанція, поліклініка.

Загін інтелігенції в селі становить понад 200 чоловік, у т. ч. 5 агрономів, 14 інженерів, 115 вчителів, 70 медпрацівників.

З Вороновиці вийшло чимало громадських діячів, літераторів — поет К. О. Андрійчук, народний співець і кобзар — соліст Державного українського народного хору В. М. Перепелюк, юрист, колишній прокурор УРСР Д. Х. Панасюк, Герой Радянського Союзу Г. М. Олійник. Тривалий час тут жив і творив М. П. Старицький.

Вороновиця багата народними талантами. До літературно-художнього об'єднання входять місцеві поети, прозаїки, художники, різьбярі, вишивальниці. Серед них майстер різьби по дереву М. І. Пилявець, художник І. П. Каниболоцький, вишивальниця Г. О. Мостицька, поетеса Н. А. Зборовська та інші.

Змінюється зовнішній вигляд Вороновиці. Тепер вона — велике впорядковане селище з широкими вулицями, тротуарами, цегляними будинками. За післявоєнні роки зведено 700 житлових будинків з цегли та шлакобетону, побудували двоповерховий універмаг, новий залізничний вокзал, споруджено водоймище площею 25 га, прокладено водопровід. Заплановано звести новий типовий будинок культури. Над будинками нині височить близько 600 радіо- і телеантен. Завершується спорудження водонапірної башти та артезіанського колодязя для постачання водою населення.

В усіх цих чудових звершеннях, які відбулися у Вороновиці, виявилася сила соціалістичного ладу, творча ініціатива вільної радянської людини.

О. В. БУДКО, А. І. КАДИШЕВА, Д. Ф. МАЮК, Й. Г. ТЕЛЬМАН

СТРИ́ЖАВКА

Стрижавка — село, центр сільської Ради, розташоване на правому скелястому березі Південного Бугу, за 3 км від Вінниці. З півночі та північного заходу до села підступають значні масиви мішаних лісів. Населення — 4719 чоловік.

Вигідне географічне розташування сприяло заселенню території Стрижавки з давніх часів. На південний схід від села, на березі Південного Бугу, виявлено поселення черняхівської культури. В середині XVI ст. Стрижавка була значним населеним пунктом, в ній 1552 року нараховувалося 80 димів. Володіли нею в різні часи українські та польські феодали. Закабаливши стрижавських селян, магнати намагалися й ополячити їх. Жителі Стрижавки не раз піднімалися на боротьбу з гнобителями, зокрема вони брали активну участь у повстанні 1702—1704 рр. Коли 4 лютого 1704 року в село прибув з Вінниці загін карателів, селяни розгро-

мили приміщення, де вони розташувалися, позабирали коней та військове майно. Всіх, хто чинив опір, побили, у т. ч. й хорунжого. Протягом багатьох років польські магнати, що володіли селом, тримали значні військові сили в Стрижавці, захищаючи свої володіння.

Після возз'єднання Правобережної України з Росією Стрижавка відійшла до Вінницького повіту Подільської губернії.

Селяни, як і раніше, залишалися малоземельними, політично безправними, були обтяжені непосильними повинностями й податками. В 1845 році у Стрижавці, Слободі Стрижавській та Переорках поміщику належало 3529 десятин кращої землі, а 1084 селянські двори користувалися лише 1083 десятинами, майже половина її була непридатною для обробітку[1].

Не вирішила земельного питання й реформа 1861 року. Тому між селянами й поміщиками часто виникали сутички. 16 травня 1863 року, наприклад, представники влади виселили із Стрижавки селянина П. І. Полторака, якого неодноразово до цього засуджували до різних строків тюремного ув'язнення за те, що він підбурював селян відібрати у поміщиків землю.

У 1888 році 246 селянських господарств мали 1239 десятин землі. Сюди входили й різні сінокісні угіддя, розташовані в поміщицькому лісі, якими селяни користувалися на сервітутних правах. Та й на ці землі зазіхав поміщик. Навесні 1898 року він захопив 185 десятин землі, яка належала сільській громаді і наказав обкопати її. Але селяни не дозволили цього і засипали канаву. Поміщицька охорона і місцева влада виявилися безпорадними, щоб подолати організований виступ. Тоді поміщик звернувся до генерал-губернатора по військову допомогу. 9 квітня того ж року до Стрижавки прибули 2 роти солдатів і перебували тут 10 днів[2]. Жителів села зігнали на площу і прилюдно почали карати ватажків. По 50 ударів різками дістали С. Маляренко та М. Лаврентюк, 30 — Ф. Соломко. Проте екзекуцію довелося припинити, бо багатолюдний натовп з криками «Бийте і ріжте нас всіх, хабарники... захисники поміщика...» почав наступати на солдатів. Виступи селян були частими. До 1904 року за виступи проти поміщика та представників місцевої влади зазнали покарань 225 стрижавських селян[3].

Після реформи в селі зростають кустарні промисли: ткацтво, виробництво глазурованого посуду, мисок, дерев'яних речей, взуття, пошиття верхнього одягу[4]. Ремісники збували свої вироби через торговців, які мали 22 лавки. На рік у селі відбувалося 6 ярмарків, а через кожні 2 тижні — базари. Тут працювали 2 невеликі водяні млини, винокурний, пивоварний та цегельний заводи. Робочою силою на них були місцеві селяни[5].

Розвиток товарно-грошових відносин на селі, пожвавлення торгівлі й ремесел наприкінці XIX ст. сприяли зростанню населення Стрижавки. З 1893 і до 1905 року кількість дворів збільшилась з 265 до 360, а жителів — з 1928 до 3412 чоловік.

Трудящі Стрижавки мріяли не лише про економічне визволення. Вони прагнули вирватися з віковічної темряви та неписьменності. Коли до Стрижавки та навколишніх сіл дійшли чутки про вихід у травні 1869 року положення про організацію початкових сільських шкіл, сходи кількох навколишніх сіл добивалися відкриття хоч би однієї такої в Стрижавці. Це примусило власті зважити на вимогу селян. Однокласну школу відкрили[6]. Звичайно, вона аж ніяк не задовольняла потреб кількох сіл. З 4 сіл прийняли до школи лише 72 хлопчики та 7 дівчаток.

До кінця XIX ст. в селі створили 4 заїжджі двори, приймальну палату, аптечний склад.

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр. 243, арк. 7.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 633, спр. 510, арк. 22.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 5872, арк. 96—99.
[4] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 248.
[5] Кустарные промыслы Подольской губернии. К., 1916, стор. 92, 94, 96, 401, 418, 525.
[6] «Журнал Министерства внутренних дел», 1845, № 9, стор. 513.

Стрижавка розвивалася як волосний центр, якому підпорядковувалися 11 сільських общин. І все ж вона не мала вигляду добре забудованого села. Переважали глинобитні будови і тільки 4, що належали багатіям, були кам'яними.

Шукаючи засобів до існування, багато місцевих жителів кидали свої оселі, вирушали в міста, на підприємства. Село спустошувалось, занепадало.

Безперервні виступи стрижавських селян відіграли важливу роль у житті мешканця села Б. Л. Ейдельмана — відомого діяча соціал-демократичного руху на Україні, члена першого складу Центрального Комітету РСДРП, обраного І з'їздом партії.

Не випадково стрижавські селяни брали активну участь у революційних виступах під час революції 1905—1907 рр. і пізніше. До тих, хто тоді виступав, власті застосовували не тільки т. зв. попереджувальні арешти, але й притягали їх до кримінальної відповідальності. Подільський губернський суд у селянських справах скасував ряд постанов мирового посередника 2-ї дільниці Вінницького повіту, які були начебто м'якими, вимагав вжити більш суворих покарань.

Та незважаючи на погрози й кари, селяни продовжували боротьбу за землю й свободу, читали заборонену літературу. 27 квітня 1906 року поліцейський охоронник вилучив у селянина К. М. Лаврентюка 14 прокламацій та книги революційного змісту. В повідомленні начальника подільського жандармського управління за 1906 рік згадується про те, що селяни Стрижавки захопили землю графа Грохольського.

В роки столипінської реформи становище жителів погіршало. Значна частина селян розорилася. Через нестачу тягла й реманенту погано оброблена земля давала низькі врожаї. Навіть у кращі врожайні роки селянин збирав до 7 цнт пшениці чи жита з десятини. Такого врожаю, звичайно, не вистачало, щоб сплатити податки, борги й дочекатися нового врожаю. У 1909 році селяни Стрижавки заборгували близько 4,5 тис. пудів хліба.

Новий поштовх для розгортання боротьби за землю стрижавських селян дала Лютнева буржуазно-демократична революція. Не дочекавшись від Тимчасового буржуазного уряду вирішення аграрного питання, селяни під впливом революційних подій в країні за прикладом стрижавських робітників цегельного та винокурного заводів, які почали страйкову боротьбу, стали відбирати у поміщиків землю і майно. Та невдовзі для розправи над повсталими до Стрижавки прибули солдати 8-ї армії, а трохи згодом їх замінили козаки 29-го Донського полку[1].

Місцеві власті, щоб придушити народний революційний рух у повіті, оголосили в кінці жовтня 1917 року воєнний стан, заборонили будь-які збори. Загони Центральної ради стали на захист поміщицьких маєтків.

Скоро трудящі з радістю дізналися про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. У Стрижавці та інших селах повіту розповсюджувалися листівки Вінницького комітету РСДРП(б) з декретами про землю, про мир та звернення II Всеросійського з'їзду Рад — «Робітникам, солдатам і селянам». Незабаром до Стрижавки прибув делегат II Всеросійського з'їзду Рад, уродженець села Коло-Михайлівки М. І. Ванжула і розповів селянам про роботу з'їзду, про те, як селяни села Переорок уже відібрали у багатіїв млин та землю. Це підняло на боротьбу за владу Рад і трудящих Стрижавки. 9 січня 1918 року в селі було встановлено владу Рад.

Та скоро село захопили австро-німецькі окупанти. На окупаційний режим, сваволля багатіїв, що повернулися до влади, трудящі відповіли партизанською війною. Багато селян Стрижавки пішли до партизанських загонів, якими командував К. П. Борисов — більшовик, учасник збройного повстання у Вінниці і член Вінницького підпільного комітету КП(б)У. Щоб зламати партизанський рух, петлюрівці обіцяли за голову Борисова 35 тис. крб., але селяни оберігали його і самі

[1] ЦДВІА СРСР, ф. 2067, оп. 1, спр. 47, арк. 3.

йшли до партизанських загонів. У першій половині березня 1919 року частини 1-ї Української радянської дивізії з участю партизанів визволили Стрижавку. Відновила роботу волосна Рада селянських депутатів[1].

Весною 1920 року на короткий час до села вдерлися війська буржуазно-поміщицької Польщі. Дорого коштувало трудящим Стрижавки хазяйнування окупантів та петлюрівців. Кількість жителів села скоротилася до 558 чоловік[2]. Господарства селян занепали — не було тягла, реманенту. Окупанти зруйнували міст через Південний Буг. Відновленню господарства деякий час заважали куркульські банди, які ще нишпорили в лісах.

Долаючи труднощі, жителі Стрижавки будували нове життя. Значну роботу, спрямовану на упорядкування землекористування, провели сільські організації, зокрема комітет незаможних селян[3]. Для облікування землі та для її перерозподілу при волвиконкомі розгорнув роботу сільземвідділ. За його рішенням у шести куркульських господарів відрізали частину землі й передали біднякам. Взяли на облік інвентар колишніх поміщицьких маєтків та куркулів, що повтікали, 48 залізних плугів, 90 залізних рал, 6 культиваторів, 2 віялки, 4 дряпаки та багато дрібного інвентаря. З таким реманентом селяни почали відбудовувати своє господарство.

За пропозицією президії сільради та комнезаму організували прокатний пункт конфіскованого інвентаря. На його базі створили спілку трудової взаємодопомоги (СТВ), а на конфіскованих панських землях — радгосп. Минуло небагато часу і господарство стало багатогалузевим, прибутковим. Воно мало кілька ремонтних майстерень. Досвід нового господарства висвітлювала на сторінках «Рабоче-крестьянская газета». Його досягнення переконували селян в перевазі колективного господарювання. Це відіграло позитивну роль в організації колгоспів у Стрижавці та навколишніх селах.

На кінець 1924 року в Стрижавці нараховувалося вже 428 господарств, у т. ч. 320 середняцьких, на які припадало майже 70 проц. всієї землі й рогатої худоби. Бідняки і середняки все більше залучалися до колективних форм господарювання. 26 листопада 1924 року в селі виникло сільськогосподарське кредитне товариство «Об'єднання». Засновниками його були комуністи та активісти О. Марченко, І. Чернега, А. Д. Севастьянов, Г. Соломко. До товариства увійшли також жителі навколишніх сіл Слободи Стрижавської, Переорок, П'ятничан, Лаврівки, Стадниці, Мізяківських Хуторів[4]. Інваліди І. Ф. Соломко, І. М. Шеленг та інші в 1924 році заснували ковбасну артіль «Труд інваліда». До споживчої та сільськогосподарської кооперації увійшло 165 середняків.

Керівною силою в здійсненні ленінського кооперативного плану на селі стали комуністи. В Стрижавці деякий час містився Вінницький районний партійний комітет. 15 травня 1925 року відбулося перше засідання новоствореного бюро Стрижавського партосередку, на якому секретарем обрали К. П. Борисова. Йому доручили прийняти всі справи від РК КП(б)У і завести справи осередку[5]. Комсомольська організація в селі почала діяти з 1921 року.

За роки відбудовчого періоду було багато зроблено і для розвитку культури, освіти, активізації громадського життя на селі. Початкова школа з 1920 року стала єдиною трудовою школою, де навчання здійснювалося українською мовою. Всі діти шкільного віку пішли до школи. Вчителі й комсомольський актив стали організаторами товариства «Геть неписьменність!» і приступили до ліквідації неписьмен-

---

[1] Журн. «Літопис революції», 1930, № 2, стор. 140; Поділля в роки громадянської війни, стор. 216.

[2] Отчет Подольского Губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. Винница, 1922, стор. 10.

[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-400, оп. 2, спр. 21, арк. 7, 10.

[4] Там же, ф. Р-135, оп. 1, спр. 1029, арк. 18.

[5] Вінницький облпартархів, ф. 42, оп. 1, спр. 90, арк. 1.

ності і малописьменності серед дорослого населення. Через товариство «Друзі дітей» подавали допомогу дітям-сиротам та дітям бідняків.

Виховну роботу серед трудового селянства розгорнула хата-читальня, відкрита у вересні 1920 року. Селяни слухали лекції і доповіді з питань внутрішнього і зовнішнього становища країни, про досягнення агрохімії, про кооперування, з питань медицини. Відбувалися бесіди про організацію кооперативних товариств, виховання дітей тощо. З лекціями виступали вчителі, лікарі, партійні і радянські керівники району та губернії. Жителі села у хаті-читальні могли почитати газети, книжки, прослухати концерт місцевих гуртківців чи приїжджих з Вінниці. Активну участь у громадському житті села брали вчителі. Чималу роль у залученні жінок до громадського життя відігравали делегатські збори, що скликалися партосередком.

Партосередок неодноразово заслуховував питання про роботу КНС, який відігравав значну роль у відновленні розореного господарства, зміцненні влади, кооперуванні селян тощо. Головою його за рекомендацією партосередку у 1926 році був вихідець із батрацької сім'ї П. М. Задорожний[1]. Актив КНС став основою створення у Стрижавці на базі існуючого сільськогосподарського кредитного товариства «Об'єднання» ТСОЗу, який називався «В єднанні сила»[2]. На кінець листопада 1929 року товариство об'єднувало 122 господарства. Воно мало 320 десятин землі. Матеріальну базу ТСОЗу складали 26 коней, 19 волів, 83 корови, 33 плуги[3]. Не вистачало посівного матеріалу. Бракувало кадрів, які б мали досвід управління великим господарством.

Ворожі елементи намагалися використати труднощі, щоб зірвати колективізацію на селі. Вони навіть вдавалися до терору, нападали на членів КНС, комуністів, на депутатів сільради, активістів. Куркульська агітація та допущені помилки організаційного порядку призвели до того, що на початку 1930 року частина селян вийшла з ТСОЗу. Та після постанови ЦК ВКП(б), проведеної роз'яснювальної роботи навесні селяни почали повертатися до ТСОЗу. Через місяць ТСОЗ перейшов на Статут сільськогосподарської артілі. Колгосп назвали «Стрижавська червона сільськогосподарська артіль». В цей час налагоджуються шефські взаємозв'язки між колгоспом та колективами робітників Вінницького заводу «Молот» та Вінницької спілки металістів. Шефи допомогли колгоспу відремонтувати сільськогосподарський інвентар, вчасно підготуватися до весняної сівби.

Для господарського й адміністративного зміцнення колгоспу було вжито ряд заходів: створені виробничі бригади стали господарською одиницею, належна увага приділялася зміцненню трудової дисципліни, ліквідації знеосібки, підготовці кадрів, політичному вихованню колгоспників[4]. 4 липня 1930 року головою артілі було обрано комуніста І. М. Придеуса[5].

Значну роль у зміцненні трудової дисципліни, згуртованості колгоспників, виконанні господарських завдань відігравали загальні колгоспні збори, на які запрошувалися й одноосібники.

Зростав авторитет колгоспу. Вже в першій половині лютого 1931 року артіль об'єднувала майже 70 проц. всіх господарств і 75 проц. всієї землі. В березні 1932 року «Стрижавська червона сільськогосподарська артіль» об'єдналася з колгоспом «Нова громада» Слободи Стрижавської в один, який дістав назву ім. XVII конференції ВКП(б).

З об'єднанням господарств злилися і села в одне під назвою Стрижавка. Колгосп ім. XVII конференції ВКП(б) тоді об'єднував 400 господарств і мав понад 1000 га землі. Напередодні Великої Вітчизняної війни він досяг значних успіхів у рільництві, мав чотири тваринницькі ферми. З 1935 року в селі почала працю-

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 42, оп. 1, спр. 115, арк. 47.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-130, оп. 1, спр. 64, арк. 79.
[3] Там же, ф. Р-135, оп. 1, спр. 263, арк. 17.
[4] Там же, спр. 180, арк. 1.
[5] Вінницький облпартархів, ф. 42, оп. 1, спр. 181, арк. 19.

вати МТС. За господарськими показниками колгосп став одним з передових в області. Натхненну працю трудівників артілі гідно оцінили уряд і партія. За хорошу організацію праці на молочно-товарній фермі ордена Леніна удостоєно А. О. Очеретного, першого завідуючого фермою, де від кожної фуражної корови в 1940 році отримали в середньому понад 3 тис. кг молока. На фермі розпочинала свою трудову біографію доярка О. П. Островська, яка за високі виробничі показники у 1937—1939 рр. стала учасницею Всесоюзної сільськогосподарської виставки й була нагороджена дипломом I ступеня та грошовою премією. Зростав матеріальний добробут трудівників села, підвищувався їхній культурний рівень.

Настав новий етап у культурному будівництві. 1940 року в селі заклали нову школу на 280 місць, відкрили бібліотеку. Почали роботу дитячі ясла, майданчики. Вчасну медичну допомогу жителі села могли дістати в новій лікарні. При сільському клубі запрацювали гуртки художньої самодіяльності — драматичний, танцювальний, співочий. Самодіяльні артисти виступали перед колгоспниками Стрижавки та навколишніх сіл з виставами, концертами, славили радянську дійсність, нове щасливе життя.

22 червня 1941 року війська фашистської Німеччини розпочали загарбницьку війну проти Радянського Союзу. 19 липня 1941 року гітлерівці окупували село. Майже щодня фашистські солдати перевіряли кожну хату, кожний двір. Під час однієї з таких перевірок було заарештовано і розстріляно 14 осіб, що викликали підозру[1]. Німецько-фашистські загарбники систематично полювали на молодь села, яку силоміць відправляли на каторжні роботи до Німеччини. За роки окупації з села вивезли 173 чоловіка[2].

Жителі Стрижавки посилювали опір фашистам. Багато пішло до партизанів і в підпілля. Ініціаторами опору були комуністи й комсомольці. Вже в березні 1942 року склалась підпільна організація у складі І. М. Войтенка, В. З. Качура, Г. Й. Мельника, А. О. Очеретного, Л. Роговського-Журавського, С. О. Севастьянова, М. М. Середовича, І. Ф. Солов'я та інших[3]. Підпільники вбили старосту села Мізяківських Хуторів, нападали на поліцаїв і німецькі загони. Особливо сміливо діяла група патріотів на чолі з комуністом Г. Й. Мельником. Під час одного з таких нападів народні месники розгромили німецький загін, який налічував понад сто окупантів. Двадцять ворожих солдатів було вбито, захоплено обоз[4]. Про боротьбу з окупантами розповідали листівки, написані рукою на звичайних аркушах учнівського зошита. Писала їх мати М. М. Середовича — вчителька М. Т. Туровська, яка виконувала багато партизанських доручень. Стрижавські підпільники з літа 1943 року встановили тісний зв'язок з партизанським загоном ім. В. І. Леніна, що базувався в Чорному лісі. Сюди доставляли продовольство, йшли люди. В боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками полягли смертю хоробрих Г. Й. Мельник, О. А. Лисенко, А. О. Очеретний, комсомолець В. І. Севастьянов, І. Ф. Соловей.

19 березня 1944 року частини Червоної Армії вибили німецько-фашистських окупантів із Стрижавки. Відступаючи, фашисти залишили після себе розорене село, зруйнували й спалили всі громадські приміщення, 37 селянських хат, усі будівлі колгоспу та МТС. В господарстві лишилася одна майстерня, кузня та два воли[5]. З допомогою держави господарство Стрижавки поступово відроджувалося. За перший рік після визволення колгоспники одержали прибуток, що перевищив 100 тис. карбованців.

Поверталися додому воїни. За участь у Великій Вітчизняній війні понад 213 чоловік були відзначені урядовими нагородами. Серед них учасники оборони

---

[1] И. Безуглый. Тайны «Вервольфа». Винница, 1962, стор. 92—150.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-4422, оп. 1, спр. 5, арк. 5, 28.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 56, арк. 51.
[4] Газ. «Вінницька правда», 7 листопада 1945 р.
[5] Вінницький облдержархів, ф. Р-3375, оп. 1, спр. 43, арк. 212.

Москви, Сталінграда, битви під Курськом, штурму Берліна. Від стін Сталінграда М. В. Гнатенко, Г. Й. Дідух, Г. І. Зозуля, П. А. Котловой, М. С. Севастьянов, Н. П. Чумак дійшли до Берліна, добивали ворога в його лігві. С. Г. Дудик завершив свій бойовий шлях на Далекому Сході — брав участь у розгромі мілітаристської Японії. За активну участь у партизанському русі були нагороджені медалями «Партизанові Вітчизняної війни» В. В. Іванова, В. З. Качур, М. Т. Туровська та інші.

Змінивши зброю на знаряддя мирної праці, стрижавчани поступово повертали селу трудову славу. Почав працювати колгосп. До кінця четвертої п'ятирічки він досяг довоєнного рівня.

Відновили роботу школи, бібліотека, лікарня, клуби. Навесні 1948 року трудівники Стрижавки відбудували цегельний завод. З виробленої цегли в цьому ж році було споруджено кілька приміщень на фермах для утримання тварин. Налагодили випалювання вапна. Стрижавські хлібороби багато зробили, щоб підвищити родючість колгоспних ланів. Коли став до ладу Вінницький суперфосфатний завод, вони одержали більше мінеральних добрив. Якщо у 1948 році було внесено 348 цнт всіх видів добрив, то у 1953 році вже 810 центнерів. Це допомогло збільшити врожаї, зміцнити кормову базу. З 1948 по 1953 рік значно зросло тваринництво. Рогатої худоби збільшилося у 3,5 раза, свиней — у 15 разів, овець — у 10 разів.

Господарство перетворилося на багатогалузеве. Зростали прибутки від усіх галузей господарства. Якщо в 1948 році колгосп одержав від рослинництва 207 361 крб., від тваринництва — 41 112 крб., а всього від усіх галузей 297 760 крб., то в 1953 році тваринництво дало 419 327 крб., рослинництво — 328 361 крб., а від усіх галузей — мав 825 330 крб.[1]. Особливо зросли прибутки від тваринництва. Щороку підвищувався надій молока. У 1953 році середній надій молока замість запланованих 2200 кг на корову становив близько 3 тис. кг. У цьому велика заслуга неодноразової учасниці сільськогосподарських виставок, доярки О. П. Островської, про яку місцеві жителі склали пісню. Односельці виявили їй велике довір'я, тричі обирали депутатом Вінницької обласної Ради. До Островської приїжджали вчитися доярки з різних колгоспів області. За високі виробничі досягнення, за виведення високопродуктивної племінної породи білоголових українських корів колгосп у 1954 році був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки (ВСГВ). Виставочний комітет нагородив доярок О. П. Островську та Г. Г. Островську Великою срібною медаллю, зоотехніка Л. С. Комар та доярок Н. О. Мельник і С. П. Севастьянову — Малою срібною медаллю[2].

На ВСГВ від Стрижавки того ж року була представлена і МТС. За високу якість обробітку колгоспних ланів бригадир тракторної бригади комуніст Й. В. Шиманський та інші колгоспники нагороджені Малими золотими медалями ВСГВ, а 13 трактористів одержали Малі срібні медалі й цінні подарунки.

На виборчій дільниці с. Стрижавки. В центрі — Герой Соціалістичної Праці О. П. Островська. 1955 р.

Щоб пропагувати досвід передовиків виробництва, за ініціативою партійної організації у селі почала діяти лекторська група.

Колгосп досяг добрих успіхів не лише в тваринництві, а й у вирощуванні високих урожаїв. Наслідуючи приклад ветеранів колгоспних ланів, значних успіхів

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-3375, оп. 4, спр. 2918, арк. 388—389.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 42, оп. 2, спр. 457, арк. 2—5.

досягає й молодь. Комсомольсько-молодіжні ланки, якими керували Г. Я. Гура і Г. І. Качур, добилися збільшення врожаю кукурудзи у 2—2,5 раза.

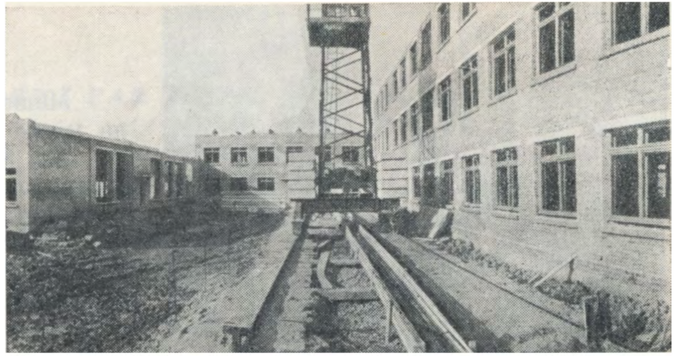

Будівництво середньої школи у с. Стрижавці. 1971 р.

На кінець 1955 року в селі вже працювали кілька підприємств. Найбільшим з них був цегельний завод, продукція якого йшла на потреби й інших сіл району. Крім нього, тут працювали млин, крупорушка, теслярська майстерня, кузня.

Значні зміни сталися в Стрижавці за наступні роки (1956—1970) в економічному, культурному й громадському житті. 1956 року колгосп ім. XVII партконференції ВКП(б) об'єднався з господарством села Коло-Михайлівки і дістав назву «Родина». Через два роки до нього приєднався П'ятничанський колгосп. Об'єднаний колгосп мав міцну технічну базу — 17 тракторів, 15 комбайнів, 20 автомашин, 24 сівалки тощо, став багатогалузевим, високорозвиненим господарством області. За вирощування високих урожаїв та досягнення в тваринництві колгосп «Родина» вдруге, у 1958 році, був учасником ВСГВ у Москві. Виставочний комітет нагородив його дипломом II ступеня, доярку С. П. Севастьянову — почесною грамотою ВСГВ, а кілька передовиків виробництва були відзначені преміями й дипломами. Уряд високо оцінив самовіддану працю доярки О. П. Островської і присвоїв їй звання Героя Соціалістичної Праці. Передова доярка щороку добивалася високих виробничих показників, надоювала по 7 тис. кг молока від кожної закріпленої корови. Вона щедро ділилася своїм досвідом з тваринниками району та області, виступала з лекціями на нарадах, семінарах, курсах.

Нових успіхів досягли хлібороби у восьмій п'ятирічці. П'ятдесятиріччя Великого Жовтня вони ознаменували новими виробничими досягненнями. По 24—25 цнт зернових зібрали з кожного га та понад 100 цнт фруктів. Повна механізація всіх процесів на тваринницьких фермах сприяла значному підвищенню продуктивності праці. Лише з 1966 по 1968 рік вона зросла на 17 проц. Витрати на виробництво 1 цнт молока і м'яса скоротилися у 2—2,5 раза. Господарство стало високопродуктивним, рентабельним. За ці три роки рентабельність зросла на 21 проц. Колгосп тепер мільйонер, його прибутки перевищили 1 млн. 300 тис. крб. Значні доходи має господарство від садівництва. Для переробки фруктів та ягід на соки колгосп відкрив спеціальний цех. За високі виробничі показники керівник садової бригади А. І. Дідух нагороджений Головним комітетом Виставки досягнень народного господарства СРСР золотою медаллю.

Високо цінують у колгоспі працю на користь суспільства. За багаторічну бездоганну працю в ювілейному 1970 році загальні збори колгоспників удостоїли звання почесного колгоспника трудівників П. С. Гончарук, І. К. Київського, Т. З. Лисенка. Кілька десятків хліборобів відзначено урядовими нагородами — орденами й медалями.

Зростає, красивішає Стрижавка. Лише за восьму п'ятирічку село збагатилося новими житловими будинками, приміщеннями культурно-побутового та громадського призначення. Будівництво здійснюється за планом, затвердженим виконкомом сільської Ради. Активну роль у виконанні цього плану відіграють комуністи, їх у селі 249 чоловік, комсомольці (350 членів спілки) та депутати Ради, яких обрано з числа кращих виробничників 62 чоловіка. Це за їх контролем споруджено міст, прокладено шосе, здійснюється озеленення. Село прикрашають сади, декоративні дерева, сквери. За час місячника деревонасадження було посаджено кілька тисяч дерев та кущів. Тільки школярі біля будинків школи, дитячих ясел та правління колгоспу висадили 9 тис. дерев. Зведено будинок побуту. Над дахами села збільшується кількість радіо- та телевізійних антен.

Пам'ятник жертвам німецьких фашистів біля с. Стрижавки. 1971 р.

Мешканцям Стрижавки вже не доводиться їхати до міста за медичною допомогою. В селі є дільнична лікарня з кількома кабінетами спеціального призначення, оснащеними найновішою апаратурою. Є в селі аптека та кілька медичних пунктів.

Добре працює середня загальноосвітня школа. Для неї зводиться нове триповерхове приміщення. За післявоєнні роки понад 30 випускників закінчили школу з медалями. З числа її колишніх вихованців троє стали докторами, а четверо — кандидатами наук. Молодь, яка працює, здобуває освіту в середній вечірній школі. Поповнення для першого класу денної школи готує дитячий садок.

Трудівники села шанують друковане слово. На 1971 рік вони передплатили 8 тис. примірників газет і журналів. Є дві бібліотеки, багато жителів мають власні бібліотеки.

Сільський палац культури завжди приваблює своєю багатогранною діяльністю не лише молодь, а й багатьох трудящих села. В 5 гуртках — талановиті співаки, танцюристи, музиканти, які виступають вже по 10—15 років. В палаці відбуваються теоретичні конференції, семінари, проходять заняття політшкіл, лекції. Великою популярністю користується університет здоров'я. Мешканці села з задоволенням слухають кваліфіковані лекції медичних працівників. На честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна було проведено теоретичну конференцію на тему «В. І. Ленін — засновник і організатор Комуністичної партії Радянського Союзу та першої в світі соціалістичної держави». А на урочистому вечорі 68 кращим людям села вручили ювілейні медалі, грамоти, премії.

Керуючись рішеннями XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, трудівники Стрижавки достроково виконали виробничі завдання першого року дев'ятої п'ятирічки.

Стрижавка на новому піднесенні, підвищується добробут її людей, зростає культурний рівень трудівників цього радянського села.

Є. І. ЛІСКУН, А. Р. ЛОКАЄНКО

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ВІННИЦЬКОГО РАЙОНУ

БОХО́НИКИ — село, центр сільської Ради, розташоване на правому березі Південного Бугу, за 10 км від Вінниці і за 9 км від станції Гнівань. Населення — 1341 чоловік.

На території села — центральна садиба колгоспу «Комуніст». У користуванні колгоспу є 2588 га землі, з них 1765 га орної. Напрям господарства — вирощування зернових культур, цукрових буряків, а також тваринництво.

Є середня школа, будинок культури, бібліотека, медичний пункт.

Партійна організація виникла в 1926 році, об'єднує понад 30 комуністів, комсомольська — створена у 1921 році і має на обліку 143 члени.

ВЕЛИ́КІ КРУ́ШЛИНЦІ (давні назви — Калитинці, Калиповці) — село, центр сільської Ради, лежить за 23 км від Вінниці і за 5 км від станції Гуменне. Населення — 1331 чоловік.

Колгосп ім. Шевченка має у своєму користуванні 1631 га землі, з них 1185 га орної. Напрям господарства — вирощування зернових і технічних культур, розвинуто також м'ясо-молочне тваринництво.

Передова ланкова В. Н. Коврига у 1938 році була обрана депутатом Верховної Ради УРСР першого скликання.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, дитячі ясла, медпункт та пологове відділення. При школі відкрито ленінський зал; споруджено пам'ятник воїнам, загиблим у Великій Вітчизняній війні.

Партійна і комсомольська організації виникли 1924 року, комуністів на обліку — 47, комсомольців — 60.

В кінці травня 1890 року тут стався виступ селян, які вимагали підвищення плати за обробіток цукрових буряків.

ВІ́ННИЦЬКІ ХУТОРИ́ — село, центр сільської Ради, знаходиться за 2 км від Вінниці. Населення — 5014 чоловік.

За місцевим колгоспом ім. Шевченка закріплено 2211 га землі, з них 1394 га орної і 40 га садів. Господарство — багатогалузеве, вирощуються зернові, овочеві культури, цукрові буряки, розвинуте тваринництво.

За вирощування високих урожаїв кок-сагизу голові колгоспу Ю. А. Надкриничному, ланковим Є. А. Швець і Г. Д. Швець присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Працюють середня школа, медичний пункт. Із села вийшло за післявоєнні роки понад 600 фахівців з вищою та середньою спеціальною освітою.

Партійна організація села (виникла у 1933 році) об'єднує 50 чоловік, комсомольська (існує з 1925 року) — 120 чоловік.

Учасником революційних подій у жовтні 1917 року був житель села — командир червоного бронепоїзда М. Івченко.

За виявлений героїзм у Великій Вітчизняній війні 858 воїнів — жителів села — нагороджено орденами й медалями СРСР. Житель села льотчик П. А. Матієнко (1915—1944) на придбаному земляками літаку збив 17 ворожих літаків, за що удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

ГАВРИШІ́ВКА (давня назва — Гавришівський Степ) — село, центр сільської Ради, лежить за 8 км від Вінниці. Населення — 1132 чоловіка. Сільській Раді підпорядковано населений пункт Телепеньки.

На території села — центральна садиба колгоспу «Зоря». У користуванні колгоспу 2371 га землі, з них 1796 га орної. Напрям господарства — вирощування зернових, технічних культур і тваринництво. В 1966—1968 рр. в колгоспі вироблено на 100 га сільськогосподарських угідь по 643 цнт молока і по 78,9 цнт м'яса. Його голову П. Г. Задворного нагороджено орденом Леніна й удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Орденом Леніна нагороджено доярку Г. Й. Вінницьку.

Працюють середня школа, дільнична лікарня, будинок культури, бібліотека.

Партійна організація у Гавришівці виникла 1929 року, на обліку — 30 комуністів. Комсомольська — існує з 1924 року, вона об'єднує 140 членів ВЛКСМ.

1881 року в селі відкрито однокласне народне училище. Делегати п'ятого волосного з'їзду Рад, що відбувся 9 листопада 1922 року у Гавришівці, надіслали вітального листа В. І. Леніну з приводу його видужання.

ГУМЕ́ННЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 18 км від Вінниці. Поблизу села — залізнична станція Гуменне. Населення — 1 тис. чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Михайлівка.

Комплексна бригада колгоспу ім. Чапаєва (центральна садиба колгоспу знаходиться у селі Михайлівці) вирощує зернові й овочеві культури, займається м'ясо-молочним тваринництвом. Споруджується промисловий комплекс виробництва молока на 1300 корів. Голова колгоспу ім. Чапаєва Я. І. Ксенчин за виробничі успіхи господарства двічі нагороджений орденом Леніна.

Політінформація на фермі колгоспу ім. Шевченка, с. Вінницькі Хутори. 1969 р.

Є восьмирічна школа, однорічна сільськогосподарська школа підготовки спеціалістів сільського господарства, медпункт, клуб, кіноустановка, дитячі ясла.

Комуністів у селі — 24, комсомольців — 58.

Назва села походить від назви лісу Гуменна Діброва. В історичних джерелах воно згадується у XVIII столітті.

В січні 1832 року тут відбувся виступ селян, які відмовилися виконувати панщину і платити оброк.

У 1924 році виникла перша артіль, головою якої був Д. П. Піснячевський (пізніше депутат Верховної Ради УРСР, голова Харківського облвиконкому).

На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з фашистами 419 жителів села, 386 з них нагороджені орденами й медалями СРСР.

ІВА́НІВКА — село, центр сільської Ради, знаходиться за 15 км від Вінниці, за 4 км на схід від залізничної станції Тюшки. Населення — 800 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Цвіжин.

Місцевий колгосп «Переможець» користується 2226 га землі, у т. ч. 1665 га орної та 73 га саду. Напрям господарства — вирощування зернових і технічних культур, м'ясо-молочне тваринництво. Збудовано хлібозавод.

Є восьмирічна школа, 2 бібліотеки, 2 будинки культури, лікарня.

Партійна організація села заснована 1925 року, має на обліку 27 комуністів, комсомольська — існує з 1922 року і об'єднує близько 50 членів.

Письмові джерела свідчать, що село виникло в першій половині XVII століття.

Перша сільськогосподарська артіль створена в 1923 році. З 1924 до 1962 року її головою був П. Н. Кушнір, якому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. За одержання високих урожаїв зернових культур орденом Леніна нагороджені Н. Ф. Андрійчук, А. М. Волинець, А. Й. Косецька.

ІЛЬКІ́ВКА — село, центр сільської Ради, лежить за 18 км від Вінниці і за 5 км від станції Гнівань. Через село протікає річка Рівець. Населення — 725 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Горбанівка й Рівець.

В Ільківці — комплексна бригада колгоспу «Маяк», за якою закріплено 646 га землі, у т. ч. 629 га орної. Спеціалізується на відгодівлі свиней та вирощуванні зернових і овочевих культур. За високі показники в сільському господарстві голову колгоспу А. П. Барчука нагороджено орденом Леніна.

В селі є восьмирічна школа, бібліотека.

Комуністів у селі — 17, комсомольців — 53.

У письмових джерелах є відомості, що село існує з XVIII століття.

КОМАРІ́В — село, центр сільської Ради, розташоване за 16 км від Вінниці та за 7 км від залізничної станції Вороновиця. Через село проходить автодорога Вінниця—Могилів-Подільський. Населення — 1491 чоловік.

У Комарові — комплексна бригада колгоспу ім. Можайського. Загальна площа землі бригади — 1440 га, з яких 1330 га орної. Напрям господарства — буряко-зерновий, розводять також м'ясо-молочну худобу.

Працюють школа, клуб з стаціонарною кіноустановкою, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

Партійна організація об'єднує 6 комуністів, комсомольців у селі — 30.

Комарів заснований у середині XVII ст. на місці зруйнованого монголо-татарами Копайгорода. 1890 року тут стався виступ мешканців села проти поміщика.

Уродженець села полковник Г. П. Савчук за успішне форсування Дніпра і виявлений героїзм удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

ЛАВРІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розкинулося на правому березі Південного Бугу, за 12 км від Вінниці. Населення — 1266 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Дорожне й Медвідка.

Колгосп «Дружба» користується 2823 га закріпленої землі, у т. ч. 1504 га орної. Напрям господарства — вирощування зернових культур й тваринництво.

В селі є восьмирічна школа, клуб з стаціонарною кіноустановкою, бібліотека, дитячі ясла, медичний пункт.

Партійна організація, що заснована у 1935 році, має 30 комуністів, комсомольська — виникла 1927 року, об'єднує 54 члени ВЛКСМ.

Село засноване в кінці XVII ст. Назва його походить від імені першого поселенця Лаврика Наконечного. У 1844 році в Лаврівці відбувалися селянські заворушення проти поміщика.

ЛУКА́-МЕЛЕ́ШКІВСЬКА — село, центр сільської Ради, міститься за 5 км від Вінниці та за 1 км від станції Тюшки. Через село протікає річка Чапля — притока Південного Бугу. Населення — 3 тис. чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Тютьки.

Місцевий радгосп «Перше травня» користується 3833 га землі, з них 2429 га орної та 150 га саду. Напрям господарства — плодове розсадництво, вирощування зернових і овочевих культур, розведення м'ясо-молочної худоби.

За одержання високого врожаю кок-сагизу Г. Д. Гринишина, Н. Л. Кокарека та Ф. Л. Ящук удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а Є. В. Білецьку, К. В. Головняк, І. С. Горбатюк, І. Н. Гордаш, В. Д. Шеремета нагороджено орденом Леніна.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека, медамбулаторія, пологовий будинок, дільнична лікарня, дитячі ясла.

Комуністів у селі 59 (організація заснована в 1932 році), комсомольська об'єднує близько 200 членів (виникла 1922 року).

Ланкова Г. З. Горбатюк, яка виростила на кожному гектарі по 1017 цнт цукрових буряків, була обрана делегатом Надзвичайного VIII з'їзду Рад СРСР.

В період тимчасової окупації багато жителів села були бійцями у партизанській бригаді А. Г. Кондратюка.

Уродженцеві села В. Н. Баранюку, командиру танкової бригади, за героїзм, виявлений при штурмі Берліна, присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Перші згадки про Луку-Мелешківську належать до XVI століття.

МАЙДА́Н (до 1949 року — Майдан-Юзвинський) — село, центр сільської Ради, розташоване за 16 км від Вінниці і за 4 км від автодороги. Населення — 800 чоловік. Сільській Раді підпорядковано населений пункт Слобода Дашковецька.

За колгоспом «Шлях до комунізму» закріплено 1944 га землі, у т. ч. 1345 га орної. Напрям господарства — вирощування зернових культур, цукрові буряки, молочне тваринництво.

Є восьмирічна школа, бібліотека, клуб з стаціонарною кіноустановкою, радіовузол, медичний пункт, пологовий будинок.

Партійну організацію засновано у 1928 році, в ній — 15 комуністів, комсомольців у селі близько 60 чоловік.

Під час Великої Вітчизняної війни уродженець Слободи Дашковецької комсомолець П. П. Мельник організував у Вінниці підпільну молодіжну групу. Він був також комісаром партизанського загону ім. Богуна Вінницького партизанського з'єднання. Офіцерові з Слободи Дашковецької С. О. Гуменюку посмертно присвоєне звання Героя Радянського Союзу. В селі Українка Миколаївської області, за визволення якої він загинув, споруджено пам'ятник герою.

Село засноване на початку XIX століття.

МАЛІ́ КРУ́ШЛИНЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 14 км від Вінниці. Населення — 2108 чоловік.

Місцевий колгосп ім. Леніна має закріпленої землі 2693 га, з них 2030 га орної. Виробничий напрям господарства — вирощування зернових, цукрових буряків, м'ясо-молочне тваринництво.

За успіхи в розвитку сільськогосподарського виробництва у 1955—1956 рр. колгосп ім. Леніна відзначено дипломом II ступеня ВСГВ і вантажною автомашиною, а голова його Д. П. Ткачук та завідуючий свинофермою О. С. Ткачук нагороджені орденом Леніна.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт. Партійну і комсомольську організації створено 1929 року. Комуністів у селі — 25, комсомольців — близько 100 чоловік. 430 жителів села стали на захист соціалістичної Батьківщини в час Великої Вітчизняної війни, з них 376 удостоєні орденів і медалей.

У письмових джерелах є відомості, що село існує з середини XVIII століття.

МЕДВЕ́ЖЕ ВУ́ШКО (давня назва — Медведже Вухо) — село, центр сільської Ради, розташоване від Вінниці за 13 км, від станції Гнівань за 8 км. Населення — 1679 чоловік.

В селі міститься Подільська дослідна станція садівництва, яка використовує 1760 га землі, з них 1243 га орної.

Тут є восьмирічна школа, дві бібліотеки, медпункт, двоє дитячих ясел, два клуби.

На обліку в парторганізації, що заснована у 1933 році, 32 комуністи. Комсомольська — існує з 1929 року, комсомольців понад 60 чоловік.

МІЗЯКІ́ВСЬКІ ХУТОРИ́ — село, центр сільської Ради, розкинулось на правому березі Південного Бугу, за 18 км від Вінниці. Населення — 2944 чоловіка. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Переорки, Тютюнники.

Місцевий колгосп ім. Кірова має в користуванні 4566 га землі, у т. ч. 2812 га орної. Виробничий напрям господарства — вирощування зернових і технічних культур, м'ясо-молочне тваринництво.

У зв'язку з 50-річчям колгоспу ім. Кірова його нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. За вирощування високого врожаю пшениці (по 32 цнт з га) голові колгоспу П. С. Бойку і ланковим М. З. Гончарук, М. М. Задніпрянець, Є. І. Ромащук присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, 20 колгоспників нагороджено орденом Леніна.

Працюють середня, восьмирічна, 2 початкові школи, будинок культури, 2 бібліотеки, музей революційної, бойової і трудової слави, дільнична лікарня, пологове відділення, 3 фельдшерсько-акушерські пункти, аптека.

У 1921 році тут організували першу артіль.

В селі з 1925 року існує партійна організація, комуністів на обліку 76 чоловік. Перша комсомольська організація створена у 1923 році, комсомольців налічується 173 чоловіка.

Учасники Ленінського агітпоїзда. Вінницький район. 1969 р.

Німецько-фашистські окупанти зруйнували колгоспні будівлі, спалили середню школу. Забрали в громадян понад 300 коней і 200 корів. На каторгу до Німеччини вигнали 119 юнаків та дівчат. У парку культури, на братській могилі біля пам'ятника воїнам, які загинули, визволяючи село від фашистів, палає вічний вогонь.

Перша згадка про село зустрічається в документах XVII століття.

Поблизу Переорок виявлено рештки поселення трипільської культури, городище та кілька курганів скіфського часу й залишки селища черняхівської культури. В урочищі Ленник знайдено скарб з 400 римських монет II—III століть.

НЕКРА́СОВЕ (до 1946 року — Юзвин) — село, центр сільської Ради, лежить за 12 км від Вінниці. Населення — 1397 чоловік.

За місцевим колгоспом ім. Чкалова закріплено 2063 га землі, у т. ч. 1599 га орної. Напрям господарства — зернові, цукрові буряки, м'ясо-молочне тваринництво.

Є восьмирічна школа, бібліотека, дільнична лікарня з рентген-кабінетом, аптека.

В селі — 26 комуністів і 52 комсомольці.

Письмові джерела свідчать, що село існує з XVIII ст. Тут провів раннє дитинство поет М. О. Некрасов. Напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції у Юзвині почалося селянське заворушення проти поміщиків та властей.

Бригадир колгоспу М. Т. Бабич був делегатом II Всесоюзного з'їзду колгоспників. Житель села Д. А. Велінкевич бився в інтернаціональній бригаді в Іспанії і за ратні подвиги нагороджений орденом Червоного Прапора.

ОЛЕКСА́НДРІВКА — село, центр сільської Ради, лежить за 30 км від Вінниці. Населення — 826 чоловік. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Жабелівка.

Місцевий колгосп «Богатир» має закріпленої землі 1250 га, з яких 962 га орної. Напрям господарства — зернові, цукрові буряки, м'ясо-молочне тваринництво. Допоміжні галузі — городництво, бджільництво, рибництво; працюють млин, механічна майстерня. Колгосп відзначається високими виробничими показниками. В 1970 році тут на 100 га угідь вироблено понад 530 цнт молока, по 60 цнт м'яса, збирають врожаї по 30—34 цнт пшениці, понад 480 цнт цукрових буряків. За високі надої молока доярку Н. А. Поліщук удостоєно ордена Леніна.

Працюють школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

У всіх галузях господарства села працює близько 40 комуністів. Комсомольська організація заснована 1930 року, комсомольців — 23 чоловіка.

Перші відомості про село зустрічаються в 40-х роках XIX століття.

ОЛЕ́НІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 25 км від Вінниці і за 9 км від залізничної станції Гуменне. Населення — 1148 чоловік. Поблизу села протікає невелика річка Десенка.

У користуванні місцевого колгоспу «Шляхом Леніна» є 1893 га землі, у т. ч. 1509 га орної. Виробничий напрям господарства — вирощування зернових культур, цукрових буряків, розведення м'ясо-молочної худоби.

Працюють середня школа, клуб, бібліотека, медпункт, пологовий будинок.

Комуністів у селі — 39 чоловік, комсомольців — 152. За успіхи у навчально-виховній роботі директору школи І. Є. Поліщуку присвоєно почесне звання заслуженого вчителя УРСР та нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Заснована Оленівка у 1765 році.

ПАРПУ́РІВЦІ — село, центр сільської Ради, лежить за 7 км від Вінниці. Населення — 591 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Майдан-Чапельський і Соловіївка.

В селі є комплексна бригада колгоспу «Перемога», за якою закріплено 1449 га землі, у т. ч. 673 га орної і 100 га саду. Напрям господарства— зерново-тваринницький, розвинуте садівництво. У 1954 і в 1958 роках місцевий колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки і нагороджений срібною медаллю.

За трудові успіхи 240 колгоспників нагороджено орденами й медалями Радянського Союзу, а голову колгоспу Л. Д. Найколюка удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Відкрито школу, клуб, бібліотеку, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла.

В селі працює 12 комуністів, комсомольців на обліку 29 чоловік.

Виникли Парпурівці в середині XVII ст. Назва їх пішла від першого поселенця козака Запорізької Січі Бориса Парпури.

ПИРОГО́ВЕ (до 1950 року — Шереметка) — село, центр сільської Ради. Від Вінниці на відстані 2 км. Населення — 2365 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Агрономічне.

В селі — відділок обласної державної науково-дослідної сільськогосподарської станції, яка має 1575 га закріпленої землі, у т. ч. 1010 га орної і 90 га садів. На станції виведено високоврожайні сорти ярої пшениці, ячменю, конюшини, озимого рапсу, цукрових буряків. Тут діє племінний завод великої рогатої худоби симентальської породи, ферма племінних свиней, виводять курей породи білий леггорн і російська біла.

В селі є восьмирічна школа, бібліотека.

Партійну організацію засновано у 1922 році, комуністів на обліку — 10 чоловік, комсомольська — виникла у 1920 році, комсомольців на обліку 50 чоловік.

Вперше Шереметка згадується на початку XV ст. У 1905 році тут відбувся страйк селян.

У 1920 році до села з Америки приїхали українці-комуністи і організували комуну ім. Джона Ріда.

В селі у 1947 році відкрито меморіальний музей-садибу М. І. Пирогова, який жив тут з 1861 по 1881 рік.

ПИ́САРІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 8 км від Вінниці. Населення — 1222 чоловіка. Сільській Раді підпорядковано село Щітки.

У Писарівці — центральна садиба колгоспу «Комунар». За господарством закріплено 2176 га землі, у т. ч. 1362 га орної. Виробничий напрям господарства — вирощування зернових культур, цукрових буряків, розведення м'ясо-молочної худоби.

Працюють восьмирічна школа, бібліотека, лікарня, медпункт, дитячі ясла.

В партійній організації, створеній у 1939 році, на обліку 47 комуністів. Комсомольців у селі 52 чоловіка.

Засновано село у XVII столітті.

1906 року в Писарівці відбулися селянські заворушення.

Бригадирам рільничих бригад П. К. Томашевському, А. П. Чумаку та ланковій П. Р. Корсун за одержання високих урожаїв жита й пшениці присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, орденом Леніна нагороджено ланкову Г. П. Власюк, завідуючого молочно-товарною фермою Г. В. Панчука і доярку Г. В. Науменко.

ПРИБУ́ЗЬКЕ (до 1964 року — Шкуринці) — село, центр сільської Ради, лежить на лівому березі Південного Бугу, за 8 км від Вінниці. Населення — 1010 чоловік.

У селі розташована комплексна бригада колгоспу «Комуніст», в користуванні якої 970 га землі, у т. ч. орної 820 га. Виробничий напрям господарства — вирощування озимої пшениці та цукрових буряків.

Є восьмирічна школа, бібліотека, будинок культури, медпункт.

У Прибузькому працюють 5 комуністів та 50 комсомольців.

Поблизу села збереглося городище скіфських часів з складною системою валів. Воно використовувалося слов'янами у X—XI століттях.

СО́СОНКА — село, центр сільської Ради, простяглося вздовж берега річки Десенки, лівої притоки Південного Бугу, за 15 км від Вінниці і за 5 км від автодороги. Населення — 2765 чоловік.

Місцевий колгосп «Ленінський шлях» обробляє 2060 га закріпленої землі, у т. ч. 1700 га орної. Виробничий напрям його — вирощування зернових, технічних, овочевих культур та розведення м'ясо-молочної худоби.

За одержання високих урожаїв кок-сагизу агрономові Т. І. Романенку, ланковим Т. Ф. Ковальчук та Є. І. Романенко присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Члени ланок Г. Ф. Головня, Є. Я. Мороз, Г. І. Ковальчук і Н. К. Козак нагороджені орденом Леніна, а ще 12 — відзначені орденом Трудового Червоного Прапора. Голова колгоспу П. К. Романенко двічі удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці. В селі встановлено його бюст.

Працюють середня школа, бібліотека, лікарня, палац культури з стаціонарною кіноустановкою.

Партійну організацію створено в 1927 році, комуністів у селі 33 чоловіка. Комсомольців — 153, організацію створено у 1922 році.

Сосонку засновано в кінці XVII ст. У 1884 році тут відбулося селянське заворушення. Нова хвиля виступів селян пройшла в Сосонці влітку 1906 року.

Відкриття погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці П. К. Романенка, с. Сосонка. 1965 р.

СТА́ДНИЦЯ — село, центр сільської Ради, лежить на відстані 10 км від Вінниці. Населення — 1800 чоловік.

Місцевий колгосп «Україна» має 2700 га закріпленої землі, з яких 1803 га орної. Значне місце в господарстві посідає тваринництво. З 1970 року став до ладу комплекс відгодівлі свиней.

За успіхи, досягнуті в сільськогосподарському виробництві, доярка Г. М. Ілик удостоєна звання Героя Соціалістичної Праці. Орденом Леніна нагороджено П. М. Бондарчук, М. Ю. Войтенко, Н. П. Кравчук, 24 колгоспників нагороджено орденами і медалями Союзу РСР. Вісім ветеранів колгоспної праці удостоєно звання заслуженого колгоспника.

В селі є восьмирічна школа, палац культури, будинок тваринника з профілакторієм, медичний пункт, пологовий будинок, бібліотека.

Стадницю засновано у XVII столітті.

24 червня 1906 року тут відбулися страйк та збройна сутичка селян, які працювали в панському маєтку, з стражниками і солдатами. Страйком керували М. Суприган, Ю. С. Войтенко і В. М. Романенко.

СТЕПА́НІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване на відстані 30 км від Вінниці і за 4 км від залізничної станції Вороновиця. Населення — 1669 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Кордишівка, Побережне, Чагарі і Чайка.

За місцевим колгоспом «Мир» закріплено 2822 га землі, у т. ч. 2193 га орної. Напрям його — вирощування зернових, цукрових буряків та розвиток тваринництва. З 1970 року в селі почала працювати птахофабрика.

Ланкова М. К. Волошина за високі виробничі показники удостоєна ордена Леніна.

Є середня школа, палац культури, медпункт, дві бібліотеки, дитячі ясла, будинок механізатора й тваринника.

Партійну і комсомольську організацію засновано у 1923 році. Комуністів на обліку — 37, комсомольців — 140 чоловік.

Перша письмова згадка про село датується XVIII століттям.

В роки Великої Вітчизняної війни 379 жителів села билися на фронтах. За бойові подвиги 130 чоловік відзначені нагородами. Уродженець Степанівки старший лейтенант П. А. Колісник (1918—1944) зробив 199 бойових вильотів, потопив у Балтійському морі 7 фашистських військових кораблів, за що йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Вихідцем із села є науковий працівник Ленінградського інституту землеробства П. Я. Гульчак, удостоєний звання лауреата Державної премії. З села Кордишівки вийшов письменник І. Ф. Стаднюк.

ХИ́ЖИНЦІ — село, центр сільської Ради, віддалене від Вінниці на 10 км. Населення — 1881 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Сокиринці.

В селі розміщена бригада колгоспу «Дніпро». За нею закріплено 2629 га землі, у т. ч. 1753 га орної. Напрям його — вирощування зернових, цукрових буряків; тваринництво.

У Хижинцях є середня школа, бібліотека, клуб, медпункт, дитячі ясла.

Партійну і комсомольську організації засновано у 1927 році. Комуністів на обліку — 35, комсомольців — 126.

В період фашистської окупації житель села І. С. Бондар був помічником начальника штабу партизанського загону, що входив до партизанської бригади, очолюваної В. Ф. Слюсаренком.

ШИРО́КА ГРЕ́БЛЯ — село, центр сільської Ради, розташоване за 20 км від Вінниці і за 8 км від залізничної станції Гнівань. Населення — 900 чоловік.

Місцевий колгосп ім. Щорса має 1611 га закріпленої землі, з них 1028 га орної. Виробничий напрям господарства — вирощування зернових, цукрових буряків, тваринництво. За високі надої молока (7200 кг на корову) доярку О. В. Петрунько нагороджено орденом Леніна.

Є середня школа, клуб, бібліотека, медпункт, дитячі ясла.

З 1931 року в селі існують партійна і комсомольська організації, комуністів працює 28 чоловік, комсомольців 49.

Назву село дістало від греблі на річці Ровці. Перші письмові відомості про Широку Греблю належать до XVIII століття.

В роки Великої Вітчизняної війни житель села М. П. Баленко, командир ланки штурмового авіаполку, удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Я́КУШИНЦІ — село, центр сільської Ради, віддалене від Вінниці на 5 км. За 1 км від села проходить автотраса. Населення — 2259 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Зарванці, Ксаверівка, Лисогора.

Місцевий колгосп «Правда» має 1438 га закріпленої землі, у т. ч. 1061 га орної. Виробничий його напрям — вирощування зернових, цукрових буряків, тваринництво. У Якушинцях працюють рибокомбінат, відгодівельний пункт, холодильник Вінницької облспоживспілки.

Є профтехучилище, середня школа, дільнична лікарня, аптека, дитячі ясла, палац культури, бібліотека.

Партійну організацію створено в селі у 1925 році, на обліку — 87 комуністів. Комсомольців — 133, організація виникла у 1924 році.

Перша письмова згадка про село датується XVI ст. В 1864 році тут відкрито початкову школу.

За фашистської окупації у Якушинцях діяла підпільна група з 24 чоловік (організатори М. К. Якубов і П. Т. Красноярчук), вона тримала зв'язок з Браїлівською підпільною групою. На фронтах Великої Вітчизняної війни захищали Батьківщину 295 жителів села, з них 270 нагороджені орденами й медалями Радянського Союзу.

Поблизу Якушинців виявлено городище скіфського часу.

ГАЙСИНСЬКИЙ РАЙОН

ГА́ЙСИН

Гайсин (давні назви — Гальшин, Айсин) — місто районного підпорядкування. Розташований на річці Собі, за 94 км від Вінниці. Залізнична станція. Населення — 23 725 чоловік. Міській Раді підпорядковано населений пункт Млинки.

Гайсин — центр району, площа якого — 1,1 тис. кв. км, населення — 87,5 тис. чоловік. Густота населення — 79,5 чоловіка на кв. км. В районі — 66 населених пунктів, підпорядкованих одній міській та 26 сільським Радам. Сільськогосподарських угідь — 72,6 тис. га, в т. ч. орних земель — 67,3 тис. га, садів — 1,2 тис. га. На ланах працюють 583 трактори, 433 комбайни, 387 вантажних автомашин, 70 автонавантажувачів, 1418 електродвигунів. В районі 26 колгоспів і 2 радгоспи. Розвинута переважно харчова промисловість, підприємств — 18, магазинів — 248, підприємств громадського харчування — 79. Працюють 56 шкіл, медичне училище, 18 будинків культури, 34 клуби, 59 бібліотек; 44 фельдшерсько-акушерські пункти, 4 профілакторії, 11 колгоспних пологових будинків.

У межах міста знайдено залишки двох поселень доби пізньої бронзи та ранньослов'янського поселення черняхівської культури.

Перші відомості про Гайсин належать до 1600 року, коли він входив до складу Брацлавського воєводства[1]. 1629 року в Гайсині проживало 822 чоловіка.

В 40-х роках XVII ст. Гайсин був однією з фортець, що прикривали Брацлавщину від вторгнення ворогів. Укріплення складалося з земляного валу, дубового частоколу з двоповерховими воротами. Мешканці міста виконували панщину на користь замку, платили чинш, відбували толоки[2].

Жителі Гайсина не мирилися з утисками поневолювачів. Селяни та міщани брали активну участь у народно-визвольному русі проти феодально-кріпосницького

---

[1] «Подольские епархиальные ведомости», 1863, № 23, стор. 883.

[2] В. Б. Антонович. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России, т. 1, стор. 160, 165.

і національно-релігійного гніту польської шляхти в 30—60-х роках XVIII ст. В Гайсинському повіті діяв селянський загін, який очолював Грива[1]. Чимало місцевих жителів вступило до загонів Гонти і Залізняка.

Після возз'єднання Правобережжя з Росією Гайсин 1795 року став центром Гайсинського округу Брацлавського намісництва[2], а з 1797 року — повітовим містом Подільської губернії.

Із 9206 чоловік, що проживали в Гайсині наприкінці 50-х років XIX ст., близько 7 тис. становили міщани, 150 — дворяни, 500 — купці, 421 — цехові ремісники. Основними заняттями жителів міста були землеробство, дрібне ремесло та торгівля. В Гайсині налічувалося 95 майстерень, переважно гончарських, шевських та лимарських[3], було багато шинків. Через кожні два тижні щочетверга відбувалися торги. Багато гайсинських міщан здобували собі на прожиття поденними заробітками на винокурних і цукрових заводах, у навколишніх поміщицьких маєтках або ж кожного літа вирушали на заробітки до Одеси та Бессарабії[4].

В 60-х роках у Гайсині працювали одна приватна лікарня на 10 ліжок; двокласне училище, пошта. Наприкінці 80-х років відкрито церковнопарафіяльну школу.

В другій половині XIX ст. в Гайсині почали споруджуватися промислові підприємства. 1870 року став до ладу цегельний завод, 1880 року — перша тютюнова фабрика, а в 1897 — друга. Ще через два роки на околиці міста виросли паровий млин та цукровий завод, до якого підвели вузькоколійну залізничну лінію. Хоча ці підприємства були малопотужними і з примітивною технікою, все ж вони давали мешканцям міста заробіток, сприяли притоку в Гайсин робочої сили і зростанню населення міста. За переписом 1897 року, в Гайсині проживало 700 робітників і 500 ремісників. Робітники працювали по 12—14 годин на добу за 50—60 копійок, а жінкам платили 35—40 копійок[5]. Жили робітники в тісних бараках, де було брудно й холодно. Через антисанітарні умови поширювалися інфекційні хвороби.

Робітники тютюнової фабрики та пивоварного заводу 1904 року неодноразово виступали з вимогою скоротити робочий день, поліпшити умови праці та підвищити заробітну плату. З особливою силою розгорнулася революційна боротьба в 1905 році. Звістка про розстріл мирної демонстрації 9 січня в Петербурзі докотилася і до Гайсина. На цукровому заводі розповсюджувалися листівки із закликами до страйку, з гаслами: «Геть самодержавство!», «Геть царя!», «8-годинний робочий день для всіх робітників заводу!». В страйку цукровиків у грудні 1905 року взяли участь майже всі працівники підприємства. Включалися в боротьбу й робітники інших підприємств. Гайсинський повітовий справник повідомляв подільського губернатора про «небезпечний страйк» робітників цукрового, винокурного і пивоварного заводів наприкінці листопада — на початку грудня 1905 року. Приєднувалися до страйкового руху і сільськогосподарські робітники поміщицьких економій навколишніх сіл. Наляканий справник просив губернатора терміново «перевести ескадрон із Хащеватої у Гайсин, де настрій навколишніх селян і гайсинських міщан дуже збуджений»[6].

Жандармам вдалося заарештувати організаторів виступів — членів соціал-демократичної групи, створеної в Гайсині 1905 року за допомогою Уманської со-

---

[1] Журн. «Русский вестник», 1863, т. 45, стор. 335.

[2] С. Ф. Рубинштейн. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии, Малороссии за 240 лет с 1652 по 1892 г. Вильно, 1894, стор. 175.

[3] Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 1, стор. 608.

[4] Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—1862 гг., ч. 1, стор. 34.

[5] ЦДІА СРСР, ф. 1290, оп. 11, спр. 1797, арк. 25, 27, 29.

[6] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7470, арк. 15.

ціал-демократичної організації — вчителів П. Крошку, Г. А. Ксендзюка та інших[1]. Ті, хто залишився на волі, змушені були піти в глибоке підпілля.

На промислових підприємствах Гайсина в 1906—1907 рр. розповсюджувалися праці В. І. Леніна[2], більшовицька газета «Пролетарий». В березні 1906 року одне за одним летіли термінові донесення губернаторові про надзвичайно тривожний стан у Гайсині, про появу прокламацій із закликами до збройних виступів, про необхідність негайно подати військову допомогу. Не припинявся і страйковий рух. У липні 1906 року знову страйкували майже всі робітники гайсинських підприємств, а також ремісники — кравці, теслярі, столяри. Власники змушені були скоротити робочий день на 1 годину 15 хвилин та піти на інші поступки[3].

В період реакції, використавши приплив дешевої робочої сили, хазяї зменшили заробітну плату багатьом категоріям робітників, підвищили квартирну плату. Швидко зросли ціни на товари першої потреби[4].

На 13,2 тис. населення в місті 1911 року було лише дві лікарні на 46 ліжок. У 1913 році відкрили земську аптеку, яка тоді була єдиною на весь Південно-Західний край[5].

На початку XX ст. ніяких зрушень у справі освіти не відбулося — в Гайсині діяли тільки церковнопарафіяльна школа й міське двокласне училище. Письменність населення становила 25 процентів. У 1902 році в Гайсині відкрили бібліотеку ім. О. С. Пушкіна. Кожний читач, згідно із статутом цієї бібліотеки, сплачував 3 крб. річних членських внесків[6]. Користуватися нею могли тільки заможні.

Нове піднесення революційного руху, що було викликано ленськими подіями, проявилося і в Гайсині. Великий страйк робітників Соболівського цукрового заводу відбувся в червні 1912 року на знак протесту проти звільнення з роботи тих, хто вів революційну агітацію. В ньому взяли участь 400 чоловік. На підтримку соболівців виступили робітники Гайсинського цукрового заводу та навколишніх сіл. Страйкарі трималися стійко, й адміністрація змушена була задовольнити їхні вимоги — поновити на роботі звільнених та підвищити оплату праці на бурякових плантаціях[7].

Перша світова війна значно погіршила становище селян і робітників. Більшість чоловіків мобілізували до армії. Близько 50 проц. коней і значну кількість худоби було реквізовано. Через нестачу сировини і робочих рук багато підприємств не працювало. Зокрема, було законсервовано Гайсинський винокурний завод. Імперіалістична війна принесла трудящим голод, безробіття, ще більш жорстоку експлуатацію.

Як тільки трудящі Гайсина дізналися про лютневі події 1917 року в Петрограді, відбулася демонстрація робітників та солдатів місцевого гарнізону. Були розгромлені поліцейське управління і в'язниця, звільнено понад 220 в'язнів і знищено слідчі документи[8]. Вже в перші дні березня 1917 року в Гайсині виникла Рада робітничих і селянських депутатів. Місцева буржуазія, намагаючись утримати владу в своїх руках, утворила т. зв. раду громадських організацій. Але ця рада авторитету не мала, бо її діяльність зводилася до демагогічних обіцянок і підтримки буржуазного Тимчасового уряду. В квітні було створено профспілкову організацію. Спеціальна комісія, призначена нею, прийняла рішення запровадити 8-годинний робочий день.

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7470, арк. 16.
[2] «Український історичний журнал», 1963, № 2, стор. 111.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7470, арк. 3—5, 40.
[4] В. В. Филимонов. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. Каменец-Подольский, 1911, стор. 173.
[5] Журн. «Экономическая жизнь Подолии», 1913, № 8—9, стор. 65.
[6] ЦДІА СРСР, ф. 1290, оп. 11, спр. 1797, арк. 26.
[7] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 3136, арк. 7—8, 10.
[8] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 419, оп. 1, спр. 7157, арк. 1—6.

Після липневих подій у Петрограді обстановка в країні стала напруженою. Для захисту завоювань революції гайсинські більшовики створили комітет. Щоб запобігти виступам корніловців, більшовики Гайсина 1 вересня 1917 року взяли під свій контроль пошту, телеграф.

З великою радістю дізналися трудящі Гайсина про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Відразу вони роззброїли загони, що підтримували Тимчасовий уряд[1]. Було запроваджено робітничий контроль на цукровому заводі та інших підприємствах. Однак восени 1917 року владу захопила в свої руки буржуазно-націоналістична Центральна рада. Більшовики змушені були перейти тимчасово на нелегальне становище та готувати сили до повалення органів Центральної ради. Вони закликали трудящих не виконувати розпоряджень запроданців, не платити податків[2]. Помічниками в пропаганді революційних ідей були солдати-більшовики, які прибули з центральних губерній Росії.

Щоб подолати контрреволюцію і виконати рішення Першого Всеукраїнського з'їзду Рад, трудящі Гайсина беруться до зброї. «Спасіння ніякого,— скаржився повітовий комісар,— сили немає. Поліція нічого не може зробити»[3]. В січні 1918 року за допомогою революційних військових частин, що прийшли з Вінниці, в Гайсині встановлено Радянську владу. Та вже на початку березня сюди вдерлися австро-німецькі загарбники.

У червні 1918 року в Гайсині прокотилася хвиля революційних заворушень. Саме в цей час оформилася Гайсинська підпільна більшовицька організація[4], в складі її було 18 членів партії і 20 співчуваючих. Перебуваючи в підпіллі, більшовики очолили боротьбу трудящих міста проти націоналістичної контрреволюції, що утвердилася після краху австро-німецької окупації. Вони агітували солдатів петлюрівських частин, розповсюджували газету «Киевский коммунист», більшовицькі листівки, у яких викривалося справжнє обличчя Директорії.

Трудящі Гайсина взяли участь у подільському повстанні проти петлюрівців, що почалося в ніч на 18 січня 1919 року[5]. Хоч Директорії вдалося придушити це повстання, воно відіграло велику роль, бо розхитало тили петлюрівців, сприяло успішним діям Червоної Армії. 23 березня 1919 року 7-й Сумський радянський полк разом з партизанськими загонами визволив Гайсин. До скликання Ради робітничих та селянських депутатів владу здійснював Гайсинський повітовий військово-революційний комітет. Партійна організація і ревком спрямували всю увагу на нормалізацію життя міста, політичне виховання робітників, селян і червоноармійців. Уже в кінці березня почала виходити більшовицька газета «Прапор комунізму». Незабаром відкрили червоноармійський клуб ім. Свердлова. Для трудящих читали лекції на теми: «Значення загальної письменності», «Що таке комуна» тощо[6]. 10 травня 1919 року в Гайсині відновила діяльність Рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

Але вороги Радянської влади ще не склали зброї. Куркульські банди тероризували населення, чинили диверсії на залізницях[7]. Від рук бандитів загинули члени Гайсинського ревкому Вдовиченко, Гнилозуб, Богачук, Бабур та ін. Бандити по-звірячому вбили військового комісара Міхейкіна, уповноваженого ЦК КП(б) України.

На боротьбу з бандитами піднялось усе трудяще населення міста, сюди також було направлено 45-у стрілецьку дивізію Червоної Армії. Боротьба була

---

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 334, оп. 1, спр. 43, арк. 24.
[2] Там же, ф. 1792, оп. 2, спр. 43, арк. 276.
[3] Там же, арк. 331, 332, 333.
[4] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, спр. 186, арк. 22.
[5] І. К. Рибалка. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. Х., 1962, стор. 132—133.
[6] Поділля в роки громадянської війни, стор. 185, 246.
[7] Журн. «Літопис революції», 1932, № 1—2, стор. 137—138.

кровопролитною. З початку травня до середини липня 1919 року Гайсин вісім раз потрапляв до рук петлюрівських бандитів[1]. Лише 27 лютого 1920 року вся влада в Гайсині перейшла до ревкому.

Гайсинський повітовий військово-революційний комітет. 1920 р.

В полум'ї громадянської війни росла й міцніла міська партійна організація. На початку квітня 1920 року в ній налічувалося 35 комуністів. Найголовнішим у той час для комуністів було зміцнення місцевих органів Радянської влади. 9 квітня в Гайсині створено відділення робітничо-селянської інспекції, яке стежило за виконанням декретів Радянської влади.

Та й цього разу перепочинок був дуже короткий — 15 травня польські мілітаристи разом з петлюрівцями захопили місто. 14 червня частини Червоної Армії визволили Гайсин, і в місті остаточно встановилася Радянська влада. Було створено особливий відділ для боротьби з контрреволюцією[2]. В червні націоналізовано тютюнову фабрику, друкарню, книжкові магазини та 82 житлові будинки. Щоб повніше забезпечувати трудящих Гайсина продовольчими товарами, ревком прийняв обов'язкову постанову про встановлення твердих цін на продукти харчування.

Значну допомогу в радянському будівництві Гайсинському повітовому військово-революційному комітету подав штаб 45-ї стрілецької дивізії. Командир дивізії Й. Е. Якір був тоді начальником гарнізону Гайсина. Восени 1920 року на суботниках трудящі разом з червоноармійцями заготовляли дрова для залізниці та для частин Червоної Армії.

Хоч закінчилася громадянська війна, в повіті ще діяли різні банди. На їх розгром були кинуті частини Червоної Армії, зокрема дивізія, очолювана героєм громадянської війни Г. І. Котовським. В умовах післявоєнної розрухи ревкоми та партійні організації особливу увагу звернули на відновлення та активізацію профспілкових і заводських комітетів, комсомольських організацій, яких 1921 року в повіті було 10, та створення комітетів незаможних селян. Трудящі з ентузіазмом відбудовували зруйноване господарство. У травні 1921 року розпочали роботу олійниця, тютюнова фабрика, пивоварний, миловарний, салотопний та шкіряний заводи, а також кілька промислових артілей, млин, обозна майстерня[3]. В 1923 році відбудовано найбільше підприємство міста — Гайсинський цукровий завод.

Внаслідок засухи 1921 року голод охопив багато районів країни. Трудящі Гайсина подали допомогу робітникам пролетарських центрів Росії хлібом та іншими продуктами. Вони прийняли 180 дітей, евакуйованих з Поволжя.

Партійні та комсомольські органи виховували трудящих в дусі пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів. Мешканці Гайсина уважно стежили за революційними боями німецького пролетаріату в 1923 році. На підприємствах, в установах, у кожному комсомольському осередку були створені кутки «Німеччина», які зібрали значні суми грошей і надіслали у фонд допомоги дітям німецьких робітників. 1925 року гайсинські комсомольці вирішили взяти шефство над Люблінською комсомольською організацією (Польща). Об'єднані збори партійних, комсомольських та профспілкових організацій в червні 1926 року висловили повну солідарність з трудящими Західної Європи і закликали всіх жителів

---

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 59, арк. 125.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-2616, оп. 2, спр. 4, арк. 1.
[3] Там же, ф. Р-992, оп. 1, спр. 64, арк. 114.

міста підтримати матеріально й морально революціонерів, що поневіряються в тюрмах, та їх сім'ї[1].

Смерть В. І. Леніна була тяжкою втратою для радянських людей. У Гайсині і селах відбулися багатолюдні мітинги. Комуністи надіслали телеграму в ЦК РКП(б), в якій говорилося: «З великою скорботою ми слухали звістку про тяжку втрату, яка спіткала нашу партію, про смерть любимого вождя Ілліча, але, пам'ятаючи його заповіти, ми запевняємо, що якою б тяжкою не була втрата, смутку немає місця в наших рядах і кращою пам'яттю про Ілліча буде повне досягнення союзу робітників і селян. З подвоєною енергією будемо продовжувати розпочату справу»[2].

За ленінським призовом у партію вступило 85 робітників міста, серед них 18 кращих виробничників цукрового заводу. 1925 року в місті налічувалося 590 комуністів, у т. ч. 378 робітників, 151 селянин[3]. Протягом 1925—1928 рр. організовано партійні осередки трикотажної фабрики, млина, друкарні, винокурного заводу, артілі будівельників.

У 1925 році Гайсинський цукровий завод досяг довоєнного рівня виробництва. Одночасно з розширенням і реконструкцією старих підприємств споруджувалися нові: консервний завод, машиноремонтні майстерні, маслозавод, промкомбінат, хлібопекарня.

На основі нової економічної політики відроджувалося сільське господарство району (створеного в 1923 році). Серед селян розгорнувся кооперативний рух. Радянська влада подавала велику допомогу селянським кооперативним об'єднанням. У 1924 році організовано сільськогосподарське товариство «Плугатар», кредитно-кооперативне товариство «Працівник», наступного року — «Червоний господар». На початку 1928 року на базі цих кооперативів створено товариство спільного обробітку землі, а в 1930 році — сільськогосподарську артіль «III Інтернаціонал». Одночасно засновано машинно-тракторну станцію.

За час перших п'ятирічок зросла економіка Гайсина, поліпшився благоустрій, підвищився добробут трудящих. Значно розширилися консервний і цукровий заводи, державний млин № 17 та м'ясокомбінат, було створено інкубаторну станцію. На сторінках районної газети «За соціалістичне село» часто згадувались імена стахановців: Дем'яна Скрипки, тракториста Гайсинської МТС, апаратниці спиртового заводу ударниці М. А. Рокач, робітників цукрового заводу Ю. Коваля, П. П. Бондаря та В. Ф. Поляруша.

Гайсин значно виріс (тут мешкало 18,2 тис. чол.) і перетворився на один з економічних і культурних центрів Вінниччини. В місті було більше десяти промислових підприємств, які з року в рік нарощували свої виробничі потужності. Багато робилося щодо поліпшення благоустрою. На вулицях Леніна та Карла Маркса виросли нові багатоповерхові будинки. Лише в 1938 році на комунальні потреби міста витрачено понад 500 тис. крб. Невпинно зростав роздрібний товарооборот.

Чимало було зроблено і для розвитку охорони здоров'я населення. В місті працювали районна лікарня, пологовий будинок, 2 диспансери, жіноча та дитяча консультація. Їх обслуговували 42 лікарі та 72 чоловіка середнього медичного персоналу. При районній лікарні обладнали електрокабінет, налагодили службу швидкої медичної допомоги. В Гайсині діяла і фельдшерсько-акушерська школа.

В період перших п'ятирічок розширено мережу шкіл. У Гайсині були 4 середні і одна неповна середня школи, в яких працювало понад 100 вчителів. В місті функціонували кінотеатр, вісім профспілкових клубів, дві бібліотеки (дитяча та для дорослих).

Продовжуючи традиції інтернаціональної дружби, мешканці Гайсина збирали кошти у фонд допомоги іспанським республіканцям. Так, учні і вчителі середньої

[1] Вінницький облпартархів, ф. 45, оп. 1, спр. 10, арк. 2.
[2] Там же, ф. 30, оп. 1, спр. 269, арк. 1.
[3] АІІП ЦК КП України, ф. 28, оп. 1, спр. 227, арк. 3; спр. 239, арк. 53.

школи № 1 зібрали близько тисячі карбованців. Працівники районної газети «За соціалістичне село» та друкарні віддали у цей фонд свій одноденний заробіток.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна проти німецьких фашистів, трудящі міста піднялися на захист своєї Батьківщини. Сотні мешканців Гайсина брали участь у будівництві оборонних споруд, які зводились вздовж Південного Бугу, допомагали збирати врожай, евакуювати підприємства на схід. Понад 1 тис. чоловік були в діючій армії.

В липні 1941 року розгорнулися запеклі бої за Гайсин. Прикриваючи відступ основних сил Червоної Армії, бійці 78-го полку 96-ї гірськострілецької дивізії вчинили стійкий опір німецько-фашистським військам у Тимарському лісі, неподалік станції Зятківці. Полк своїми діями значно затримав наступ ворога[1]. Останніми захисниками Гайсина були 12 червоноармійців, що окопалися на території середньої школи № 1. Всі вони загинули смертю хоробрих у нерівному бою з гітлерівцями.

Окупанти вдерлися до Гайсина 25 липня 1941 року. Вони встановили в місті кривавий режим. Лише протягом вересня фашисти розстріляли 3 тис. радянських громадян. Особливо по-звірячому розправлялися з комуністами, комсомольцями. В неволю вивезли близько 2 тис. жителів міста. Окупанти створили в Гайсині пересильний табір для військовополонених. Тут людей піддавали тортурам. За час окупації населення міста зменшилося на 9458 чоловік. Фашисти зруйнували майже всі підприємства, 286 житлових будинків, пограбували колгосп «III Інтернаціонал».

Радянські патріоти вели активну боротьбу проти фашистських окупантів. Наприкінці 1941 року в Гайсині почала діяти підпільна організація на цукровому заводі, якою керував А. З. Кропив'янський. В ній налічувалося понад 40 чоловік. Виникли підпільні групи на спиртовому і консервному заводах, на залізничній станції.

Підпільники встановили кілька радіоприймачів, випускали і розповсюджували листівки, допомагали партизанам зброєю, продовольством та медикаментами. До боротьби з лютим ворогом приєдналися й юні мешканці міста. Учні середньої школи № 4 Г. О. Громов, Ф. Ф. Кириченко, Є. В. Стрельбицький, П. М. Шнуренко, М. І. Щипов були добрими помічниками підпільників. Народні месники організовували диверсії, вели розвідку в тилу ворога, зривали виробництво цукру й спирту, перешкоджали відправці до Німеччини продовольства.

За рішенням міжрайонного підпільного комітету, у вересні 1942 року створено Гайсинський підпільний партійний комітет у складі В. А. Федика (секретар), А. Г. Кондратюка, І. М. Мельника. Комітет спрямовував свої зусилля на створення нових підпільних організацій на території району і скеровував їх діяльність[2]. Через І. Бутенка він налагодив зв'язок з Вінницьким партійним підпіллям. 19 травня 1943 року в Бубнівському лісі поблизу Гайсина виник партизанський загін ім. В. І. Леніна. Його бійцями стали переважно жителі Гайсина. Згодом на базі цього загону створено партизанський полк, який влився в партизанське з'єднання № 44.

Восени 1943 року гестапівцям вдалося натрапити на слід партійного підпілля. Вони заарештували і розстріляли В. А. Федика та інших членів комітету і підпільників[3]. Після нечуваних катувань фашисти розстріляли керівника міської партійної організації Ф. Т. Щербу. Ф. Б. Скакодуб, на квартирі якої збиралися підпільники, фашисти повісили на центральній площі. Загинули й юні підпільники. До в'язниці було кинуто сотні патріотів. Комісія по розслідуванню злочинств німецько-фашистських загарбників у березні 1944 року розкрила кілька могил у місті, в яких поховані жертви фашизму, серед них підпільники — фельдшер П. О. Розуменко, лікар А. О. Забіяка та інші.

---

[1] С. А. Борзенко. Жизнь на войне. М., 1958, стор. 25, 58.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 672, арк. 16, 60.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-4422, оп. 2, спр. 7, арк. 10.

Відправка понадпланового цукру з Гайсинського цукрового заводу робітникам Дніпропетровщини. 1945 р.

Частини 232-ї стрілецької дивізії 2-го Українського фронту 14 березня 1944 року визволили Гайсин.

Свято шанують гайсинці пам'ять мужніх синів і дочок, які віддали своє життя за свободу і незалежність любимої Вітчизни. В міському парку ім. Богдана Хмельницького і на Белендійці, де в братських могилах поховано воїнів, партизанів і підпільників, стоять величні пам'ятники.

Більшість мешканців міста, що воювали на фронтах, нагороджені орденами й медалями за виявлену мужність і відвагу, а полковник С. Ю. Пономарчук удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Нагороджено також багатьох народних месників — партизанів і підпільників. Уродженець Гайсина О. С. Пироговський очолював підпільний Залізничний райком партії в Києві. Його розстріляли гітлерівці напередодні вступу Червоної Армії до міста. О. С. Пироговському посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Перед Гайсинським райкомом КП(б)У та районною Радою депутатів трудящих постали невідкладні завдання: мобілізувати всі сили на допомогу фронтові й підготуватися до весняної сівби, вжити заходів проти епідемічних хвороб, налагодити мирне життя. На початку квітня 1944 року розпочалося навчання в усіх чотирьох школах міста. Поступово відновили роботу промислові підприємства та торговельні організації. Місто піднімалося з руїн. 21 вересня 1944 року став до ладу Гайсинський цукровий завод. Відновився колгосп «III Інтернаціонал». Наприкінці 1944 року в артілі працювало 178 колгоспників. Господарство мало 99 голів худоби, 120 штук птиці[1]. На початку наступного року відбудували маслозавод, державний млин, інкубаторну станцію, склади «Заготзерно», м'ясокомбінат, машинно-тракторну станцію. Становище утруднювалося через нестачу робочої сили, особливо бракувало кваліфікованих кадрів. Кожному доводилося працювати за двох. Але, незважаючи на це, робітники цукрового заводу, млина, маслозаводу, м'ясокомбінату набагато перевиконували свої виробничі завдання.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни відбудовні роботи прискорилися. Приділялася увага й благоустрою міста, поліпшенню його санітарного стану. Вже в 1946 році були досягнуті значні успіхи у відродженні промисловості і комунального господарства міста. Більшість підприємств до 30-х роковин Великого Жовтня завершили виконання виробничих планів другого року четвертої п'ятирічки[2].

Високими темпами розвивалася промисловість Гайсина і в наступні роки. Колективу м'ясокомбінату в 1953 році було вручено перехідний Червоний прапор Міністерства м'ясо-молочної промисловості СРСР та ВЦРПС. Спиртовий завод також вийшов переможцем у всесоюзному соціалістичному змаганні, був нагороджений грамотою Міністерства промисловості продовольчих товарів СРСР, ЦК профспілки та грошовою премією. Йому присвоєно звання підприємства високої продуктивності праці і відмінної якості продукції[3].

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-3375, оп. 4, спр. 45, арк. 42.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 45, оп. 2, спр. 195, арк. 90.
[3] Газ. «Радянське село» (Гайсин), 25 лютого 1955 р.

Наполегливо боролася за високі врожаї у колгоспах Гайсинська МТС, 15 тракторних бригад якої обслуговували 12 артілей району. МТС мала 26 гусеничних і 57 колісних тракторів, 30 комбайнів, 6 автомашин, свою електростанцію.

Розширилася й мережа шкіл, клубів, лікувальних установ. У ці роки відкрито вечірню та денну школи.

З особливим піднесенням жителі Гайсина відзначили 300-річчя возз'єднання України з Росією. З цієї нагоди виконком Гайсинської міської Ради депутатів трудящих прийняв рішення про перейменування вулиці Комунальної на Богдана Хмельницького, а Брацлавської — на Івана Богуна. В центрі міста відкрито новий парк культури та відпочинку ім. Богдана Хмельницького, в ньому встановлено погруддя гетьмана та діячів української і російської культури.

В 1959 році почато реконструкцію Гайсинського цукрового заводу. Тут встановлено дві турбіни потужністю в 3500 квт, споруджено ТЕЦ, запроваджено нові машини і механізми. Завод переведено на рідке паливо, більшість виробничих процесів механізовано й автоматизовано. Після реконструкції потужність заводу зросла майже вдвоє.

Консервний завод перетворився на одне з найбільших консервних підприємств області. В 1967 році тут введено в дію новий томатний цех, в якому обладнано автоматичну лінію. Це дало можливість збільшити випуск продукції майже втроє. Завод щорічно випускає 13 млн. умовних банок консервів. Істотні зміни відбулися на Гайсинській швейній фабриці, яка теж значно розширена. В приміщенні нового пошивного цеху встановлено швидкохідні універсальні машини, впроваджено комплексну механізацію трудомістких процесів.

В зв'язку з реорганізацією промислової кооперації колишня артіль, що випускала бочкотару і кошики, перетворена в державну меблеву фабрику. Невелика цегельня стала потужним заводом, що дає понад 3 млн. штук цегли на рік. Решта артілей влилася до пром- і харчокомбінату. На базі державного млина № 17 створено комбінат хлібопродуктів.

З початку семирічки сотні робітників гайсинських підприємств включилися в патріотичний рух за комуністичну працю. 1960 року бригади Є. І. Кочетової та А. О. Кравцової із швейної фабрики і столярний цех меблевої фабрики на чолі з майстром М. Б. Стародубом перші в місті завоювали звання колективів комуністичної праці. Бригада швейниць, очолювана Є. І. Кочетовою, протягом тривалого часу систематично перевиконувала завдання. Є. І. Кочетова нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Ударниця комуністичної праці з швейної фабрики Л. П. Лінчевська була делегатом XXIII з'їзду КП України. Всі 17 промислових підприємств міста в 1965 році випустили продукції майже в два рази більше, ніж на початку семирічки.

У роки восьмої п'ятирічки на підприємствах Гайсина кипіла напружена праця. Величезним стимулом соціалістичного змагання було прагнення трудящих гідно відзначити 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. В місті з'явилися 151 бригада і 1198 ударників комуністичної праці.

На підприємствах розширювалися існуючі цехи, споруджувалися нові, запроваджувалася нова техніка. За цей період цукровий завод збільшив переробку сировини за добу на 10 тис. цнт, випуск валової продукції меблевої і швейної фабрик, заводу оцинкованого посуду зріс майже вдвоє. Комбінат хлібопродуктів 5 років підряд завойовував перехідний Червоний прапор Державного комітету хлібопродуктів при Раді Міністрів УРСР і республіканського комітету профспілки працівників сільського господарства і заготівель. 9 працівників цукрового заводу нагороджено значком «Відмінник соціалістичного змагання УРСР». 1298 працівників підприємств та установ Гайсина удостоєні ювілейних ленінських медалей. Серед них і кавалери ордена Леніна: слюсар цукрового заводу В. Ф. Поляруш, секретар парторганізації нафтобази А. К. Щербатюк, шофер автопідприємства І. У. Олійник та інші.

Всі гайсинські підприємства завершили виконання плану восьмої п'ятирічки до 7 листопада 1970 року. Обсяг їх валової продукції збільшився на 43 проценти. Знаменно, що основою цього зростання була більш висока продуктивність праці. Серед робітників дедалі ширився рух за оволодіння суміжними професіями. Значних успіхів у цій справі досягли ударники комуністичної праці. По кілька спеціальностей мають газозварник заводу О. С. Родіонов, слюсар «Сільгосптехніки» А. Н. Іванченко, шофер автобази І. А. Таганцев. Їх удостоєно ордена Леніна. 76 передовиків виробництва, які відзначилися в це п'ятиріччя, нагороджено орденами й медалями.

В будь-якій справі на кожному підприємстві завжди відчувалась авангардна роль комуністів та комсомольців. Вони дбають і про комуністичну працю й про виховання трудящих в дусі радянського патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму. Наприкінці 1962 року Гайсин відвідала делегація Келецького воєводства ПНР. В складі української молодіжної делегації в Польщі побувала група гайсинців. Їздили до Чехословаччини робітники цукрового заводу та працівники шкіл. Гайсинські учні листуються з дітьми Чехословаччини, НДР, Угорщини.

Росте і впорядковується місто. У 60-х роках зведено будинок культури на 780 місць, школу-інтернат, широкоекранний кінотеатр, третю чергу водогону. На новому житловому масиві виросли багатоповерхові будинки. Стали до ладу нові об'єкти: аеровокзал, готель, ресторан, автобусна станція. Споруджено майстерні райоб'єднання «Сільгосптехніки», будуються цегельний завод потужністю 28 млн. штук цегли на рік, нові цехи на консервному та спиртовому заводах і на м'ясокомбінаті. В ці ж роки трудящі звели 1755 індивідуальних будинків, виросли нові вулиці — Мічуріна, Тімірязєва, Коцюбинського, Лермонтова, Суворова, Нагорна, Польова та ін. Вулиці Леніна, Карла Маркса, Богдана Хмельницького значно розширено і заасфальтовано. Скрізь прокладено тротуари, встановлено світильники денного світла. Газифіковано понад 3 тис. квартир трудящих. У центрі міста, на площі Миру, височить пам'ятник В. І. Леніну. Сьогоднішній Гайсин — типове соціалістичне місто — зелене, чисте, з прямими вулицями, з кварталами новобудов. Тут є 63 спеціалізовані магазини, кілька десятків підприємств громадського харчування.

В Гайсині працюють центральна й дитяча лікарні на 350 ліжок, три диспансери, жіноча та дитяча консультація. В них трудяться 87 лікарів та 350 чол. середнього медперсоналу.

За 40 років існування Гайсинське медичне училище підготувало близько 7500 фельдшерів, медсестер і акушерів. Багато його випускників стало досвідченими лікарями, а Г. Л. Балабановський та М. П. Вургафт — докторами медичних наук. Понад 50 медичних працівників Гайсина удостоєно урядових нагород.

Нині в місті є чотири середні школи, школа-інтернат, восьмирічна та заочна загальноосвітні школи. Крім того, є музична школа та три автошколи. Серед працівників освіти — заслужені вчителі УРСР К. Л. Коваль, С. С. Небесний, В. К. Рудик, Ф. С. Чернілова, Є. І. Болтянська та Т. О. Галузинська. Всі школи міста устатковано необхідним приладдям, є в них різні навчальні кабінети. При школі-інтернаті створено музей В. І. Леніна, середній школі № 4 — музей бойової і трудової слави. Велику допомогу школам у справі виховання молодого покоління подає Гайсинський районний будинок

Нові житлові будинки в Гайсині. 1970 р.

піонерів, при ньому працюють 17 гуртків. На громадських засадах діє кіностудія «Космос». Аматорська студія будинку піонерів створила фільм «Слідами героя» — про піонера-партизана з села Михайлівки Степана Чорнобая.

Штаб червоних слідопитів загону «Факел», м. Гайсин. 1969 р.

В Гайсині немало культурно-освітніх закладів — будинок культури, широкоформатний та літній кінотеатри, 8 профспілкових клубів, 2 районні та міська бібліотеки. На сцені Гайсинського будинку культури часто виступають артисти театрів Києва, Львова, Одеси, Кишинева, Вінниці та інших міст. При ньому створено народний драматичний театр, де зайнято майже 70 аматорів. У 1964 році цей колектив виступав у Києві з виставою «Украдене щастя» І. Франка. Він здобув друге місце на республіканському огляді-конкурсі і нагороджений дипломом 2-го ступеня. При будинку культури є народний університет.

З історією Гайсина пов'язане життя фольклориста, вчителя Г. Т. Танцюри (1901—1962). Він у 1917 році почав збирати народні пісні, казки та прислів'я. З уст жительки с. Зятківців Я. М. Сивак записав понад тисячу пісень, близько 400 прислів'їв і приказок, 156 казок тощо. Високу оцінку його діяльності дав академік М. Т. Рильський. Він писав: «Безкорислива праця Г. Т. Танцюри — це справжній громадський подвиг, який заслуговує на високе визнання. Зібрані матеріали є без сумніву єдиним зразком в історії української та світової фольклористики». 1965 року опублікована книга Г. Т. Танцюри «Пісні Явдохи Зуїхи». Там, де жив дослідник народної творчості, встановлено меморіальну дошку, а в районному будинку культури в 1968 році відкрито музейну кімнату Г. Т. Танцюри.

Відповідальні завдання поставлено перед гайсинськими трудящими на 9-у п'ятирічку. Найперше будуть значно розширені виробничі площі більшості підприємств. Завдяки комплексній реконструкції цукрового заводу його потужність зросте до 35 тис. цнт переробки цукрових буряків на добу. Вдвоє збільшиться випуск продукції м'ясокомбінату. 1972 року завершиться спорудження цегельного заводу.

Відповідно до рішень XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України значні кошти асигнуються на задоволення соціально-культурних і побутових потреб трудящих. Бюджетом Гайсинської міської Ради на дев'яту п'ятирічку на ці заходи виділено 4 млн. 585 тис. карбованців.

За п'ятиріччя в місті зростуть новобудови — районна лікарня, середня школа, 3 дитячі садки, 3 магазини, будинок побуту, стадіон на 8 тис. місць, 10 багатоквартирних житлових будинків. Заплановано прокласти 3,2 км шляхів з твердим покриттям, 14,7 км тротуарів, на 20 проц. розширити міську автобусну мережу, впорядкувати набережну Собі та значно поглибити її русло, на 20 га закласти дендропарк.

Трудящі міста, натхненні ленінськими ідеями, з великою енергією і творчим піднесенням будують та прикрашають рідне місто, множать славу своєї Радянської Вітчизни.

А. Т. ДАВИДЮК, П. С. КРИВКО

ГРА́НІВ

Гранів — село, центр сільської Ради. Лежить по обидва береги річки Вербича, за 16 км від районного центру і залізничної станції Гайсин. Населення — 4393 чоловіка. Сільській Раді підпорядковане селище Голубів.

Село згадується в історичній літературі початку XV ст. під назвою Вербич. У першій чверті XV ст. поселення стало власністю польського магната Грановського, який і перейменував його на Гранів[1]. 1605 року село захопив магнат Синявський. На той час у Гранові налічувалося 140 будинків, проживало 807 чоловік. Змінювалися власники Гранова, але становище селян-кріпаків не поліпшувалося. Вони, напівголодні, від зорі до зорі працювали на панських ланах. Незважаючи на жорстоку експлуатацію, селянської праці не вистачало, аби обробляти всі землі феодала. Щоб переманути до Гранова нові робочі руки, власники села пообіцяли переселенцям пільги на 30 років. Потім переселенців чекала така ж гірка доля, як і місцевих кріпаків.

У XVII ст. населення Гранова не раз зазнавало грабіжницьких наскоків кримських татар.

З 1646 року Гранів орендував польський феодал Б. Важинський, який посилив експлуатацію селян, бо його фільварок був тісно зв'язаний з ринком. Він вів жваву торгівлю з Данцігом. У поміщицьких клунях стояло багато кованих т. зв. коломийських возів. Двічі на рік ними возили до Балтійського узбережжя подільський мед, віск і вовну, сало і шкіру. В обмін привозили прянощі, вина, цукор, столовий посуд, тканини, металеві вироби, а також землеробське знаряддя. Все це з великою вигодою він продавав сусіднім панам.

Звістка про блискучі перемоги селянсько-козацького війська, очолюваного Богданом Хмельницьким, в травні 1648 року долетіла до Гранова. Наляканий Важинський втік до Львова, наказавши стражникам і писареві оберігати його майно. Всі коштовності вони склали в діжки і кинули у ставок. Мешканці Гранова повстали. Вони вбили панських стражників і писаря, випустили з ставка воду, щоб витягнути затоплені діжки, і все добро поділили між собою[2].

Протягом XVIII ст. Гранів кілька разів переходив від одного поміщика до іншого. Прибутки з економії постійно зростали. Відповідно посилювався й визиск кріпаків — панщина становила 5 днів на тиждень, а в гарячу пору — 6 днів. Панські гайдуки не допускали найменшого непослуху селян, а за непокору садовили їх на палі. Під час селянсько-гайдамацького повстання 1750 року селяни Гранова також повстали. Вони спалили економію. Перелякана шляхта повідомляла урядовців, що «повстанці про остаточне знищення наше думають, так що не тільки в будинках наших небезпечно знаходитись, але навіть державну службу виконувати неможливо, не кажучи вже про безперервну загрозу нашому здоров'ю»[3].

Протягом XVIII ст. село зростало. З метою покатоличення місцевого населення поміщик збудував костьол. 1775 року в селі налічувалося 180 будинків[4].

За участь у польському повстанні 1830 року маєток власника Гранова конфіскував царський уряд. Селяни сподівалися, що врешті позбудуться одвічного панського гніту. Але марними виявилися сподівання. В 1836—1837 рр. створено Києво-Подільський округ військових поселень, до якого віднесли й Гранів.

Військові поселення були найважчою формою державного кріпосництва. Для поселенців запроваджувався суворий режим, який до дрібниць регламентував усе їхнє життя. Поселенці зобов'язані були носити військову форму, два дні на тиж-

---

[1] Журн. «Киевская старина», 1888, № 1, стор. 80.
[2] Там же, стор. 85—90.
[3] О. К. Касименко. Історія Української РСР. Популярний нарис. К., 1960, стор. 105.
[4] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajow Słowiańskich, t. 2. Warszawa, 1881, стор. 797.

день займатися військовим навчанням. Вставати, йти в поле, обідати, лягати спати вони повинні були за військовими сигналами, під барабанний дріб. Усі господарки в один і той же час мали палити в печі, заборонялося вночі світити вогонь. Під командою капрала шеренгами ходили на роботи. Поселянам не дозволялося відлучатися з села; навіть одружуватися вони не мали права без дозволу начальства. Дітей поселян з 6-річного віку одягали у солдатську форму й муштрували. За найменшу провину і дорослих, і дітей жорстоко карали шпіцрутенами.

Загальний вид Гранова. 1970 р.

Постійна муштра, прокладання шляхів, спорудження мостів, казарм позбавляли поселенців можливості займатися своїм господарством; вони з року в рік убожіли, розорялися. Торгівля сільськогосподарськими продуктами у військових поселеннях була заборонена.

Улітку 1837 року в Гранові вибухнуло повстання. Поселенці відмовилися від роботи, вбили своїх начальників. Та повстання придушили. 52 найбільш активних учасників його прогнали 12 разів крізь стрій з тисячі чоловік[1].

Хоч важким був економічний і національний гніт, жахливі життєві умови, та не вбили вони в народі вільнолюбного духу, талановитості, народної мудрості. В селі були чудові умільці, майстри-самоуки. 1840 року місцевий селянин Федір Іванов сконструював самохідну машину. Однак для завершення її бракувало коштів. Іванов звернувся по допомогу до подільського губернатора, зазначаючи в своєму «прошенії», що виготовляє власноруч самокатний візок, який легко управлятиметься на різних дорогах. Аби було відпущено кошти, він спорудив би за два місяці ще й паровий млин[2]. Та ніякої підтримки селянин не знайшов.

В середині XIX ст. у Гранові існувала одна народна школа та невеличка лікарня, тим часом звели ще один костьол та церкву. У володінні церкви й двох костьолів було понад 300 десятин землі[3].

Військове поселення ліквідовано в 1856 році, а його мешканці стали державними селянами. Майже третина жителів села після скасування військових поселень не мала робочої худоби. Реформа 1861 року теж не принесла гранівцям справжнього визволення. Дорого коштувала селянам земля. 1873 року по закінченні земельного впорядкування села кожний двір одержав наділ по 2,04 десятини землі. Щороку громада вносила викупний платіж — 106 карбованців[4].

Економічне становище селян постійно гіршало. В рільництві використовувалися примітивні знаряддя праці. Врожаю з наділів не вистачало й до нового року. Селяни йшли на заробітки, ставали напівпролетарями, обезземелені ж — пролетаризувалися.

В другій половині XIX ст. у Гранові з'явилися невеликі підприємства, що переробляли сільськогосподарську продукцію,— паровий та кілька вітряних

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 9080, арк. 16.
[2] Там же, оп. 1, спр. 9089, арк. 2, 10.
[3] Там же, арк. 9.
[4] Там же, ф. 112, оп. 1, спр. 1031, арк. 1.

млинів, олійня, винокурня. Найбільшим підприємством була суконна фабрика, що виробляла за рік 4500 аршинів сукна, на ній працювало 50 робітників[1].

Під час революції 1905—1907 рр. гранівські селяни піднялися на боротьбу. Вони травили поміщицькі посіви, захоплювали майно. На втихомирення їх були викликані війська.

Внаслідок здійснення столипінської реформи зріс прошарок куркульських господарств, які зосередили в своїх руках понад 1 тис. десятин землі, багато різних угідь, ставків, млинів та олійниць. В своїх господарствах куркулі застосовували кінні молотарки, соломорізки, двигуни та ін. Основна маса селянських господарств (2 тис.) мала лише по 1—2 десятини землі.

На початку XX ст. в Гранові було вже дві школи — двокласна міністерська та церковнопарафіяльна, в них навчалося 100 дітей. Навчання було платним, а заробітки сільської бідноти — надто малими, їх ледь вистачало на злиденне прожиття, тому дітям бідняків була недоступною навіть початкова освіта. У земській лікарні, що тулилася в невеличкому приміщенні, працювало два фельдшери. Зате в селі налічувалося кілька молитовних будинків, а неподалік них містилося 12 корчем.

В період першої світової війни селяни все активніше виявляли невдоволення політикою царського уряду. В травні 1915 року в Гранові вибухнуло повстання, організаторами його були Парфентій Заєць і його брат Пилип. 31 травня обидва брати разом з В. А. Жуком напали на стражників і урядника. Це послужило сигналом для давно вже назрілого виступу селян проти ненависного ладу. В боротьбі з поліцією селяни використали вогнепальну зброю. Було вбито трьох стражників. Та скоро охоронці порядку дістали допомогу. Повстання придушили. Під час перестрілки загинув Пилип Заєць. Парфентія Зайця разом з активними учасниками повстання засудили до різних строків заслання. За неблагонадійними селянами було встановлено поліцейський нагляд[2].

Але боротьба проти гнобителів тривала. Влітку 1916 року 250 селян через нестерпні умови роботи і голодування відмовилися працювати на поміщицьких землях. Жандарми, що були викликані в село, жорстоко розправилися з страйкуючими.

З нагоди перемоги Лютневої революції у селі відбулася багатолюдна маніфестація, очолювана матросом-фронтовиком Л. Гнилозубом та учителем Г. Совенком. Люди вийшли на вулицю святково вдягнені, з червоними прапорами, співали революційних пісень. Тимчасовий уряд всіляко зволікав розв'язання земельного питання. Селяни не мирилися з цим, посилювали боротьбу проти поміщиків. Гранівці одностайно відмовилися сплачувати орендну плату[3]. А коли чутка про Жовтневе збройне повстання в Петрограді долетіла до Гранова, селяни стали громити поміщицькі маєтки, відбирати хліб, худобу, реманент, різне майно. Дізнавшись про події в Гранові, 23 листопада 1917 року подільський губернський комісар вимагав від гайсинського повітового комісара «вжити заходів до революційно настроєних селян»[4].

На початку 1918 року до села повернулося багато фронтовиків, які вели широку агітацію за Радянську владу, розповідали селянам про Другий Всеросійський з'їзд Рад, про перші декрети, підписані В. І. Леніним. У лютому в селі створено ревком, головою його став Леонтій Гнилозуб[5]. 27 лютого 1918 року селяни Гранова під керівництвом ревкому розігнали волосну міліцію буржуазно-націоналістичної Центральної ради. Ревком приступив до розподілу поміщицьких земель. Але

[1] Т. І. Дерев'янкін. Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX століття, стор. 111.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. 229, оп. 1, спр. 8182, арк. 6.
[3] Вінницький облдержархів, ф. 778, оп. 3, спр. 4, арк. 8.
[4] ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 43, арк. 223.
[5] Вінницький облдержархів, ф. Р-788, оп. 2, спр. 4, арк. 41.

закінчити цю роботу та зберегти владу не вдалося: село окупували війська кайзерівської Німеччини. Куркулі і поміщики, підтримані окупантами, чинили розправу над біднотою.

Гранівці почали активну боротьбу проти ворога. Л. Гнилозуб став організатором партизанського руху в усій волості. Цей рух не припинявся й після краху німецької окупації. Героїчно боролися проти петлюрівців місцеві селяни М. Люлька, Є. Безкурський, А. Совенко та інші. 12 березня 1919 року група фронтовиків, очолювана М. Шевчуком та представником Гайсинського повітревкому Т. Вдовиченком, організувала мітинг, на якому створено волосний революційний комітет. До його складу ввійшло кілька мешканців Гранова. Головою його став С. М. Бобровський. Того ж дня волревком розігнав петлюрівську управу і призначив свою варту. Однак через тиждень петлюрівські банди, що знаходились у селі Тишківцях, захопили Гранів. Вони пограбували і підпалили село. Пожежа не вщухала більше трьох днів. У ніч на 19 березня петлюрівці закатували понад 40 жителів села. Тоді від побоїв загинули активні борці за Радянську владу Д. Совенко, Ф. Кривий, І. Гук та інші. 22 березня 1919 року гранівські селяни створили повстанський загін і під керівництвом волревкому підняли повстання. Та владу втримати не вдалося, сили були нерівними. Повстанці відступили, а потім влилися в 7-й Сумський радянський полк. Волревком пішов у підпілля. Зрадник видав петлюрівцям список волревкомівців. У липні 1919 року бандити захопили голову волревкому С. М. Бобровського. Кілька тижнів водили його по селах, а потім привели до Гранова, геть скривавленого, побитого нагаями. На центральний майдан зігнали все населення і тут прилюдно його повісили[1].

В січні 1920 року в село вступили радянські війська. Волревком відновив свою діяльність. У 1920 році в Гранові створено комітет незаможних селян. Його очолив А. Ратушняк. Бідняки дружно вступали до комнезаму. Незабаром він об'єднав понад 100 чоловік. Та радянському будівництву перешкодив напад військ буржуазно-поміщицької Польщі. У червні 1920 року окупантів вигнано, і радянські органи продовжували будувати нове життя. Комнезам насамперед відібрав лишки землі та реманент у нетрудових елементів. Понад 500 десятин землі наділено бідняцьким господарствам. Успішно впроваджувався в життя закон про наділення землею і реманентом безземельних і малоземельних селян, було встановлено суворий контроль за виконанням продрозкладки.

Петлюрівці разом з місцевими куркулями вчиняли терористичні акти. Від рук бандитів загинув секретар ревкому А. В. Ляховський, райпродкомісар А. Л. Моряк та активний продпрацівник Бахтерєв[2]. Для боротьби з рештками петлюрівських банд у Гранівську волость 20 квітня 1921 року прибув 6-й полк Червонокозачого корпусу. На кінець року бандитське кубло у Гранові в основному розгромлено. 1922 року до села прибув загін чекістів, який повів рішучу боротьбу з куркульськими елементами. Поступово нормалізувалося життя. В 1923 році в Гранові налічувалося 2034 двори з 6779 жителями[3]. Тоді в селі створено партійний осередок. Наприкінці 1923 року засновано й комсомольську організацію. Комуністи і комсомольці виступали пристрасними ініціаторами всіх заходів щодо будівництва нового життя. Мешканці села охоче обирали комсомольців до сільради, правлінь різних організацій і товариств. Пильно стежила молодь за збереженням громадського добра, загони «легкої кінноти» були грозою для несумлінних працівників.

Комуністи і комсомольці мобілізували селян на відбудову сільського господарства, проводили масову політико-виховну роботу, організовували кампанії допомоги червоноармійцям — Тиждень допомоги дітям полеглих червоноармійців, Тиждень допомоги пораненим тощо. Гранівці з ентузіазмом працювали на

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-788, оп. 1, спр. 4, арк. 20.
[2] Там же, ф. Р-992, оп. 1, спр. 60, арк. 366.
[3] ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 2, спр. 382, арк. 6.

комуністичних суботниках[1]. Після запровадження продподатку селяни розширили посівні площі. Крім своєї землі, вони спільними зусиллями зорали і засіяли 70 десятин громадського клину, а також ділянки для забезпечення сімей червоноармійців[2].

У період непу в Гранові розширилася торгівля, відкривалися нові крамниці. Проте пожвавлення було не тільки серед приватних власників. Саме в цей час широкі верстви селян залучалися до кооперації. Спочатку виникло споживче товариство, а 1924 року — бурякове, яке заохочувало селян розширювати посіви цукрових буряків, забезпечувало бідняків реманентом на час польових робіт. При товаристві було створено 32 тяглові гуртки. 1924 року в Гранові відкрито сільськогосподарське кредитне товариство. Цього ж року гранівці вперше відзначали свято врожаю.

У відбудовний період зміни відбулися й в адміністративному становищі Гранова. 1923 року створено Гранівський район, що до 1925 року входив до Гайсинського, а потім до Уманського округу (в 1930 році Гранівський район приєднано до Гайсинського).

На 1925 рік господарство Гранова не тільки було відроджено, а й перевершило довоєнний рівень — збільшилися посівні площі, зросла й врожайність усіх культур.

Тоді відкрили сільський клуб та бібліотеку, єдину трудову семирічну школу, організували понад 100 гуртків ліквідації неписьменності та малописьменності. Навчання проводили не тільки вчителі. Культармійцями ставали всі, хто міг вільно читати й писати.

У 1927/1928 навчальному році в Гранівській школі навчалося близько 600 учнів, працювало 35 учителів. У цей час у селі відкрили трирічну школу сільської молоді, яку пізніше перетворено на школу колгоспного учнівства. Вона працювала за програмою семирічної школи з агрономічним ухилом. Тут готували кадри бригадирів, ланкових, обліковців.

Після XV з'їзду ВКП(б) в Гранові поглибився процес кооперування. На початку 1930 року з 32 тяглових гуртків створилося 12 ТСОЗів. Пізніше вони укрупнилися й перейшли на Статут сільськогосподарської артілі, їх у селі стало п'ять. Очолили колгоспи посланці робітничого класу — двадцятип'ятитисячники. Куркулі намагалися будь-що зірвати колгоспне будівництво. Влітку 1932 року вбили з-за рогу заступника голови колгоспу І. К. Міщенка.

Крім колгоспів, у Гранові організовано риборадгосп «П'ятирічка». При Гранівській МТС, створеній 1932 року, працювали курси трактористів. Невпинно зростав обсяг робіт, виконуваних механізаторами.

Організаційно-господарським зміцненням колгоспів району, вихованням колгоспного активу займався політичний відділ Гранівської МТС. У травні 1934 року на садибі МТС організовано сільськогосподарську виставку, на якій демонструвалися досягнення колгоспів та шкіл. Близько 1000 експонатів розмістили у відділах рільництва, садівництва, городництва, бджільництва, тваринництва, кустарних виробів тощо. На виставці можна було також ознайомитися з сільськогосподарською літературою, формами і методами агітаційно-масової і культурно-освітньої роботи.

Колгоспи Гранова успішно розвивалися. Наприкінці 30-х років колгоспники одержували на трудодень по 4—8 кг зерна. У селі працювали середня школа, клуб із залом на 300 глядачів, бібліотека; лікарня на 25 ліжок, дитячі ясла, кілька магазинів, їдальня. Комсомольці обладнали стадіон, насадили багато плодових та декоративних дерев.

Багатства нашої землі, її соціалістичний лад не давали спокою німецько-фашистським варварам. Прагнучи скористатися здобутками радянських людей, гітлерівці нав'язали СРСР криваву війну. Стіною стали на захист Вітчизни й гранівці. Близько

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 30, оп. 1, спр. 197, арк. 3.
[2] Там же, спр. 198, арк. 6.

1 тис. чоловік пішло на фронт. 27 липня 1941 року гітлерівці вдерлися до Гранова. Окупанти створили управу на чолі з старостою, штат поліцейських, які разом з німецькими загарбниками знищували культурні та господарські цінності, вистежували військовополонених, що втекли й переховувалися в селі, комуністів та їх сім'ї, радянських активістів, молодь. За час окупації понад 450 юнаків і дівчат вигнали в німецьке рабство. Селяни не виконували натуральних поставок, накладених на них, ухилялися від роботи. Окупанти та їх найманці жорстоко карали і знищували людей, що чинили опір. Так загинуло 70 жителів села[1].

В червні 1942 року в Гранові почала діяти підпільна організація, яку очолив І. С. Кальницький. Організація об'єднала 12 патріотів, називалася вона «загоном імені Леніна»[2]. Підпільники мали зв'язок з міжрайонним підпільним партійним комітетом і партизанським загоном. Завдання одержували через зв'язкових штабу загону і допомагали народним месникам розповсюджувати листівки, збирати відомості про розташування німецьких військ, їх озброєння. Окупанти дізналися про організацію. Вони схопили комуністів Ф. П. Маркелова та Г. О. Закревського і закатували їх. У червні 1943 року підпільники змушені були залишити село і перейти в діючий партизанський загін.

12 березня 1944 року частини Червоної Армії визволили село від німецьких окупантів. Сумну картину являв собою Гранів — загарбники спалили 17 будинків, зруйнували культурно-освітні заклади, вирубали сквери і сади, розграбували колгоспи.

В авангарді боротьби за відбудову йшли комуністи і комсомольці, які словом і ділом показували приклад у роботі, ставали на ті ділянки колгоспного виробництва, де були найбільші труднощі. Найперше зібрали насіння для сівби, відремонтували плуги, борони, культиватори та інший реманент. Було укомплектовано бригади, ланки. Корови стали основною тягловою силою.

Сільська Рада подбала про відбудову школи, лікарні, клубів та побутових установ. Учителі спільно з учнями обладнали шкільні кімнати, заготовили паливо, зібрали кілька десятків підручників. Через місяць після визволення у школі почалося навчання.

Важкими були перші повоєнні роки, але сільські трудівники долали всі перешкоди. Поступово налагоджувалися колгоспні справи: в 1947 році відбудовано чотири колгоспи, стала до ладу МТС. А наприкінці четвертої п'ятирічки кожний із колгоспів в середньому одержав по 20 цнт жита, 23 — пшениці, 28 — кукурудзи, 290 цнт цукрових буряків з гектара. Від корови в середньому надоювали по 1770 кг молока. Це стало можливим завдяки збільшенню сільськогосподарської техніки, механізації тваринницьких ферм.

У 1950 році з чотирьох колгоспів створено одне велике господарство — артіль ім. Леніна, яке згодом розукрупнили на два — ім. Леніна та ім. Сталіна. Колгосп ім. Сталіна 1962 року дістав нову назву — ім. XXII з'їзду КПРС. Обидва господарства існують донині. За колгоспами закріплено 5988 га землі, в т. ч. 5730 га орної. 1959 року колгосп ім. Леніна уже вважався одним із кращих у районі. Перший рік семирічки приніс йому відрадні наслідки: було вироблено 38 цнт м'яса і 180 цнт молока на 100 га сільськогосподарських угідь. Надої на кожну корову зросли до 2188 кіло-

Перевірка стиглості пшениці в колгоспі ім. Леніна. 1970 р.

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-4422, оп. 1, спр. 7, арк. 42—43.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 283, арк. 22.

грамів. Покажчики колгоспу ім. Сталіна були трохи меншими. Зате овочів тут вродило рясно — по 284 цнт на гектарі. В цей період колгосп ім. Леніна звів 12 тваринницьких приміщень, млин, олійню, збудував 3 ставки, проклав водогін.

Значного піднесення всіх галузей виробництва досягнуто наприкінці семирічки. Головну роль у цьому відіграли перебудова господарства, застосування правильних сівозмін, краще удобрення ланів, чітка організація і стимулювання праці. Після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС значно поліпшилося оснащення колгоспів новою технікою, що дало змогу повністю механізувати трудомісткі процеси виробництва. Удосконалення планування сприяло зростанню прибутків, допомогло розширити тваринницькі ферми.

Колгосп ім. XXII з'їзду КПРС спеціалізувався на відгодівлі свиней. У 1965 році він одержав 1 млн. карбованців прибутків.

Зміцнення економіки господарств забезпечило широке розгортання капітального будівництва, були придбані сучасні потужні сільськогосподарські машини. Встановлення підвищених цін на понадплановий продаж продукції посилило матеріальну зацікавленість колгоспів у збільшенні виробництва всіх сільськогосподарських продуктів. У ювілейному 1967 році колгоспи Гранова продали державі понад 173 тис. пудів хліба, 2742 цнт овочів та фруктів, 8 тисяч цнт м'яса, 7600 цнт молока тощо.

Зростання прибутків від громадського господарства значно поліпшило добробут трудівників села. Якщо 1966 року вартість одного людино-дня становила 3,7 крб., то в 1970 році вона збільшилася до 4,4 карбованця.

У колгоспах трудиться 58 комуністів та 85 комсомольців. В бригадах і на фермах створено партійні групи. В селі працюють 165 спеціалістів сільського господарства та механізаторів. Тут виросли свої майстри високих врожаїв. Серед них — комбайнер П. А. Горшинський, колгоспниця Є. Т. Лещенко нагороджені орденом Леніна. Багатьох славних трудівників відзначено медалями, похвальними грамотами. Кращу свинарку колгоспу ім. Леніна О. Д. Осипишину обрано до обласної Ради депутатів трудящих.

За роки восьмої п'ятирічки зросли врожаї в обох колгоспах. Якщо на початку 60-х років тут збирали по 22 цнт пшениці з га, то 1970 року по 24,2 цнт. Колгосп ім. XXII з'їзду КПРС тепер виробляє по 140 цнт м'яса на 100 га угідь. На дев'яту п'ятирічку гранівські колгоспники запланували довести врожай пшениці до 32 цнт з га, виробництво м'яса — до 200 цнт на 100 га угідь.

Змінив Гранів і свій зовнішній вигляд. Тепер нові садиби розміщуються за планом загального впорядкування і перебудови села. Щорічно справляють новосілля 40—50 колгоспників. Трудівники села мають де культурно провести дозвілля — до їх послуг будинок культури, бібліотека. Систематично демонструються кінофільми, відбуваються концерти і вистави гуртків художньої самодіяльності.

У Гранові є лікарня на 30 ліжок, амбулаторія; дитячі ясла і садки.

За час існування середньої школи (з 1935 року) її закінчило понад 2500 гранівців. Багато вихованців школи здобули вищу та середню спеціальну освіту. Випускники школи О. П. Калайда та Г. В. Задністрянець стали кандидатами наук.

Тих, хто після школи йде працювати до колгоспу, через рік посвячують у хлібороби. З цієї нагоди влаштовується свято. «У добру путь, молоді хлібороби!» — напучують юних ветерани колгоспу, розповідають їм про розвиток свого господарства. Молода зміна дає клятву хлібороба. Високі почуття радянського патріотизму виховують у молоді й інші свята, зокрема вшанування пам'яті фронтовиків. Колгосп заклав сад щастя, де з появою на світ нового громадянина висаджується деревце.

Добробут і культура, радість і щастя стали постійними супутниками трудівників Гранова. З великим натхненням зустріли вони рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України й наполегливо трудяться, щоб своєю працею піднести ще вище економіку і культуру села, вносити гідний вклад у здобутки всього радянського народу.

Ф. І. ГУМЕНЮК, Т. А. СТОРОЖУК

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ГАЙСИНСЬКОГО РАЙОНУ

БОНДУРІ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані на річці Червоній (притока Собі), за 12 км від районного центру і залізничної станції Гайсин. Населення — 1135 чоловік. Сільраді підпорядковане село Шура-Бондурівська.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Петровського. Земельні угіддя його становлять 2288 га, в т. ч. понад 1550 га орної землі. Виробничий напрям — вирощування зернових і технічних культур, м'ясо-молочне тваринництво. На честь 50-річчя Великого Жовтня колгосп нагороджено перехідним Червоним прапором Міністерства сільського господарства УРСР.

У Бондурах є середня школа, клуб, бібліотека. Видається колгоспна багатотиражна газета «Шляхом Ілліча». Комуністів у селі — 31, членів ВЛКСМ — 41 чоловік.

Бондурі засновані в XVII ст. Ймовірно, що назва походить від «бондарів», адже тут було розвинене бондарське ремесло. 1905 року в селі відбувся страйк сільськогосподарських робітників.

Під час Великої Вітчизняної війни, коли Червона Армія визволяла м. Проскурів, відзначився уродженець с. Шури-Бондурівської Г. С. Чесак. Йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

БУБНІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Лежить на правому березі річки Собі, за 12 км від районного центру, за 9 км від залізничної станції Ладижин. Через село проходить автодорога. Населення — 1340 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Дмитренки й Новоселівка.

В Бубнівці розташована центральна садиба радгоспу «Бубнівський». Господарство має 3126 га землі, спеціалізується на відгодівлі свиней, яких щорічно в середньому відгодовує 6 тисяч.

Є 8-річна школа, клуб, бібліотека. 1929 року в селі засновано партійну та комсомольську організації. Тепер на обліку 30 комуністів та 41 комсомолець. Село здавна уславилося своїми гончарами. Тут відкрито гончарну майстерню, де довгий час працювали заслужені майстри народної творчості Яким та Яків Герасименки. Їхні вироби експонуються в багатьох музеях України.

Бубнівка згадується вперше в історичних джерелах XVIII ст. Під час революції 1905—1907 рр. в селі відбулися заворушення.

В роки Великої Вітчизняної війни недалеко від Бубнівки діяв партизанський загін, очолюваний А. Г. Кондратюком.

Мешканець Бубнівки О. І. Семенів (1866—1922) був депутатом 2-ї Державної думи від селянської курії. За радянських часів його обирали членом Подільського губревкому і ВУЦВК.

Поблизу Новоселівки знайдено залишки поселень трипільської та черняхівської культур.

ГРУЗЬКЕ́ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 25 км від районного центру, за 10 км від залізничної станції Кублич. Населення — 1598 чоловік.

За колгоспом ім. Леніна закріплено 2495 га землі, в т. ч. 1918 га орної. Колгосп вирощує зернові й технічні культури. Розвинуто м'ясо-молочне тваринництво.

Є 8-річна школа, клуб, бібліотека. У Грузькому працюють 28 комуністів та 40 комсомольців.

Грузьке згадується в писемних джерелах XVIII ст. Поряд з цією назвою зустрічається й назва Миколаїв, за ім'ям тогочасного власника села.

Під час німецько-фашистської окупації у Грузькому діяла підпільна група, очолювана комуністом І. О. Запрутою. У вересні 1943 року гестапівцям вдалося схопити керівника і розстріляти. Однак підпільники продовжували боротьбу з ворогом до приходу Червоної Армії.

ГУ́БНИК — село, центр сільської Ради. Лежить на лівому березі Південного Бугу, за 25 км від районного центру, за 2 км від залізничної станції Губник. Населення — 3277 чоловік. Сільраді підпорядковані селища Губник і Зелений Клин.

У селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Леніна. За колгоспом закріплено близько 3750 га землі, в т. ч. 2872 га орної. Господарство зерно-бурякового та м'ясо-молочного напряму.

Працюють середня школа, будинок культури, бібліотека; дільнична лікарня та амбулаторія. Видається колгоспна багатотиражна газета «Губницька зоря». Споруджено пам'ятник В. І. Леніну.

Партійну організацію створено 1925 року, наступного року — комсомольську. Тепер у селі 49 комуністів та 111 комсомольців.

Село виникло в другій половині XIV ст., тоді воно називалося Сокільцем.

1918 року в Губнику створена підпільна організація для боротьби з німецькими окупантами й петлюрівцями, її очолював І. Й. Стецько. Підпільники організували партизанський загін.

На Пушкарьовому острові, недалеко Губника, знайдено залишки двох неолітичних поселень, а біля Зеленого Клина — слов'янського поселення VI—VII століть.

ГУ́НЧА — село, центр сільської Ради. Лежить на лівому березі річки Собі, за 12 км від районного центру і залізничної станції Гайсин. Населення — 1136 чоловік. Сільраді підпорядковане село Адамівка.

В селі розташована центральна садиба колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС. За господарством закріплено близько 3180 га землі, в т. ч. 2170 га орної. Вирощує зернові й технічні культури. Розвинуто м'ясо-молочне тваринництво.

Працюють 8-річна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт.

Партійну організацію засновано в 1926 році. Тепер в ній 36 комуністів. Комсомольська організація існує з 1923 року. Нині в селі 51 комсомолець.

Село вперше згадується в писемних джерелах XVIII ст. Під час революції 1905—1907 рр. у Гунчі відбулися заворушення.

На околиці села виявлено рештки ранньотрипільського та ранньослов'янського поселень.

ЖЕРДЕ́НІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 10 км від районного центру, за 3 км від залізничної станції Зятківці. Населення — 1658 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Розівка й Тимар.

У селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Жданова. Господарство обробляє 3154 га землі, в т. ч. 2174 га орної. Основний виробничий напрям — рільництво. Розвинуто й м'ясо-молочне тваринництво.

Працюють 8-річна школа, будинок культури, бібліотека; медичний пункт. Комуністів у селі 30, комсомольців 94.

Історичні джерела вказують на те, що в 1545 році Жерденівка належала до Брацлавського замку. В період революції 1905—1907 рр. жителі села, очолювані матросом Е. А. Бойченком, виступили проти місцевого поміщика.

Під час Великої Вітчизняної війни в навколишніх лісах діяв партизанський загін, якому допомагали місцеві жителі. В с. Тимарі активно виступала підпільна група опору фашистам, нею керував В. П. Шутилов.

Уродженець Жерденівки І. М. Педанюк (1917—1965) очолював Державний комітет по пресі при Раді Міністрів УРСР, А. О. Куцак під час Великої Вітчизняної війни був партизанським командиром, а після її закінчення — міністром деревообробної промисловості БРСР.

Неподалік с. Тимара виявлено велике поселення черняхівської культури.

ЗЯТКІ́ВЦІ — село, центр сільської Ради. Лежать на лівому березі річки Кубличу, за 12 км від районного центру, за 3 км від залізничної станції Зятківці. Населення — 2544 чоловіка. Сільраді підпорядковані село Бур'яни та селища Зятківці і Лісна Поляна.

В селі розташована центральна садиба колгоспу «Більшовик України», є 3466 га землі, в т. ч. 2553 га орної. Виробничий напрям — зерно-буряковий.

Працюють середня школа, будинок культури, бібліотека; дільнична лікарня. Комуністів у селі 56, комсомольців 134.

Село належить до стародавніх поселень Поділля, в середині XVI ст. воно було власністю Брацлавського замку. У 1590 році під час турецько-татарського наскоку Зятківці були вщент зруйновані. Лише з 1610 року знову почали відроджуватися. 1884 року відбувся виступ селян проти поміщика, ним керували М. Кожушаний, О. Танцюра, В. Форись, К. Дмитренко. На придушення його кинули дві роти солдатів. Організаторів виступу було засуджено на 8 років каторги. В період революції 1905—1907 рр. страйк сільськогосподарських робітників у Зятківцях придушили.

Керівник підпільної організації В. А. Федик, с. Зятківці. Фото 1940 р.

Під час німецько-фашистської окупації в грудні 1941 року місцевий учитель комуніст В. А. Федик створив підпільну організацію. Пізніше він очолив партійний комітет, що здійснював керівництво партизанським рухом на території Гайсинського району.

У Зятківцях народився український радянський етнограф Г. Т. Танцюра.

КАРБІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Лежить на правому березі річки Собі, за 7 км від районного центру, за 10 км від залізничної станції Гайсин. Населення — 1976 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Заріччя та Кисляк.

У Карбівці розташована центральна садиба колгоспу «Радянська Україна». За господарством закріплено 3822 га землі, в т. ч. 2487 га орної. Колгосп спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби.

В селі є 8-річна школа, будинок культури, бібліотека; медичний пункт. Видається колгоспна багатотиражна газета «Промінь комунізму». Працюють партійна (з 1925 р.) та комсомольська (з 1922 р.) організації. В них на обліку 58 комуністів і 193 комсомольці.

Карбівка вперше згадується в історичних джерелах XVIII ст. В грудні 1648 року поблизу села козацький полк Івана Богуна завдав поразки польсько-шляхетському війську.

На території Карбівської сільради знайдено залишки поселень ранньотрипільської культури, скіфських часів та трьох поселень давніх слов'ян.

КІ́БЛИЧ — село, центр сільської Ради. Лежить по обидва береги річки Кубличу, за 20 км від районного центру, за 14 км від залізничної станції Кублич. Через село проходить автомагістраль. Населення — 1681 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Мелешків та Огіївка.

В селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Леніна, є 4346 га землі, в т. ч. 3342 га орної. Колгосп постачає іншим господарствам сортове насіння зернових культур. Зоотехнік І. Д. Бабій та бригадир тракторної бригади І. М. Грабовий нагороджені орденом Леніна.

Працюють середня школа, будинок культури, бібліотека; дільнична лікарня. Видається колгоспна багатотиражна газета «За комуністичну працю». Комуністів у Кібличі — 67, комсомольців — 166.

Село виникло в XVII ст. як фортеця, споруджена для захисту від нападів турків і татар. Під час німецько-фашистської окупації у селі діяла підпільна організація, очолювана агрономом П. А. Біликом. Підпільники постачали партизан-

ський загін ім. Леніна одягом, продуктами, влаштовували явки, розповсюджували по селах антифашистські листівки. Гестапівцям вдалося заарештувати членів організації й розстріляти їх. В березні 1943 року в Кібличі загинув смертю хоробрих секретар міжрайонного підпільного комітету КП(б)У А. К. Микитенко.

Уродженцеві Кіблича А. П. Касяну посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

В Кібличі знайдено скарб з арабських дирхемів, золотоординських монет та празьких грошів. Біля с. Мелешкова збереглися залишки великого поселення черняхівської культури.

КРАСНОПІ́ЛКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 25 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Христинівка. Через село проходить автомагістраль. Населення — 2359 чоловік.

За колгоспом «Більшовик» закріплено 4305 га землі, в т. ч. 3662 га орної. Виробничий напрям — зерно-буряковий. Комбайнер колгоспу М. Д. Коломієць та доярка Б. І. Кудерська нагороджені орденом Леніна.

Є середня школа, клуб, бібліотека; пологовий будинок, медичний пункт. У партійній організації — 49, у комсомольській — 105 членів.

Село засноване в XVII ст. в мальовничій місцевості, від якої і дістало свою назву. 20 червня 1906 року малоземельні селяни розгромили садиби трьох місцевих глитаїв, за що 20 селян було ув'язнено.

У Краснопілці народився Ю. К. Делімарський, академік АН УРСР, хімік. Уродженцеві села Д. О. Чуті (1920—1960) за героїзм, виявлений при форсуванні Дніпра, присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

КУЗЬМИ́НЦІ — село, центр сільської Ради. Лежать поблизу Південного Бугу, за 2 км від районного центру і залізничної станції Гайсин. Населення — 1577 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Павлівка, Сокільці, Щурівці.

В селі розташована центральна садиба колгоспу «Зоря комунізму». За господарством закріплено 5006 га землі, в т. ч. 3540 га орної. Провідними культурами є озима пшениця та цукрові буряки. Розвинуто м'ясо-молочне тваринництво. Доярка Г. А. Гончарук нагороджена орденом Леніна.

У Кузьминцях є середня школа, бібліотека, клуб; медичний пункт. В селі працюють 60 комуністів та 142 комсомольці.

Кузьминці — одне з найстародавніших поселень Поділля. В 1545 році вони належали Брацлавському замку. В середині XVIII ст. село перейменовано на Златополь, однак через 40 років знову стало називатися Кузьминцями. Невдоволені реформою, проведеною на користь поміщика, селяни повстали в травні 1861 року. На придушення повстання було кинуто частини Мінського і Брянського піхотних та Єлисаветградського гусарського полків. З квітня по листопад 1906 року відбувалися заворушення селян.

1922 року куркулі по-звірячому вбили одного з перших сільських комсомольців Тодосія Терещука. В селі споруджено йому пам'ятник. Уродженець Щурівців О. Г. Чорноморець удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

В с. Щурівцях народився В. П. Дідиченко, професор біології.

Поблизу сіл Сокільців та Щурівців збереглися залишки поселень доби неоліту, крім того, біля Щурівців виявлені поселення трипільської культури та ранніх слов'ян.

КУНА́ — село, центр сільської Ради. Лежить на правому березі річки Собі, за 3 км від районного центру і залізничної станції Гайсин. Через село проходить автомагістраль. Населення — 1977 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Кочурів, Крутогорб, Мар'янівка.

В селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Леніна. За господарством закріплено 4853 га землі, в т. ч. близько 3180 га орної, основний виробничий напрям — тваринництво. Доярка М. В. Поляруш, комбайнер Я. П. Іщенко та голова колгоспу О. К. Карпенко нагороджені орденом Леніна.

Працюють 8-річна школа, будинок культури, бібліотека; медичний пункт, комбінат побутового обслуговування. Видається колгоспна багатотиражна газета «Вперед до комунізму». На обліку в партійній організації 45 комуністів, у комсомольській — 59 членів ВЛКСМ.

Село відоме з XVI ст., називалося тоді Великою, або Старою Куною.

Поблизу Куни виявлено два поселення черняхівської культури.

КУ́НКА — село, центр сільської Ради. Лежить на річці Кунці, за 10 км від районного центру і залізничної станції Гайсин. Населення — 1348 чоловік. Через село проходить автомагістраль.

За колгоспом ім. Шевченка закріплено понад 2534 га землі, в т. ч. 1805 га орної. Основний виробничий напрям — зерно-буряковий.

В селі є 8-річна школа, будинок культури, бібліотека; медичний пункт. Нині в Кунці працюють 40 членів КПРС та 48 комсомольців.

Вперше згадується Кунка в писемних джерелах 1595 року.

КУ́ЩИНЦІ — село, центр сільської Ради. Лежать на правому березі річки Кубличу, за 9 км від районного центру, за 6 км від залізничної

Після урочистої реєстрації новонароджених у будинку культури с. Куни. 1969 р.

станції Зятківці. Через село проходить автошлях. Населення — 857 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Бережне, Борсуки та Гнатівка.

В селі розташована центральна садиба колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС, є 3024 га землі, в т. ч. близько 2270 га орної. Виробничий напрям — зерно-буряковий.

В 1923 році створено партійну організацію, наступного року — комсомольську. Тепер у Кущинцях працюють 33 комуністи та 83 комсомольці.

Працюють 8-річна школа, будинок культури, бібліотека; медичний пункт.

Село вперше згадується в документах XVIII ст. Під час революції 1905—1907 рр. страйкували сільськогосподарські робітники.

ЛАДИ́ЖИНСЬКІ ХУТОРИ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 18 км від районного центру, за 5 км від залізничної станції Губник. Населення — 1549 чоловік.

В селі знаходиться колгосп «Нове життя». За ним закріплено понад 1900 га землі, в т. ч. 1480 га орної. Виробничий напрям — зерно-буряковий, розвинуто й м'ясо-молочне тваринництво.

У Ладижинських Хуторах є середня школа, клуб, бібліотека; пологовий будинок, медичний пункт. У сільській партійній організації — 30 комуністів, у комсомольській — 89 членів ВЛКСМ.

Село вперше згадується в історичних джерелах XVIII ст., воно було місцем заслання кріпаків. У роки першої російської революції сталося заворушення селян Ладижинських Хуторів.

На території села виявлено сліди поселення трипільської культури.

МИ́ТКІВ — село, центр сільської Ради. Розташований за 22 км від районного центру і залізничної станції Гайсин. Населення — 1534 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Степове, Тишківка, Тишківська Слобода.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу «Думка Леніна». Господарство обробляє 4027 га землі, в т. ч. 3120 га орної, вирощує зернові й технічні культури, має розвинуте м'ясо-молочне тваринництво.

Працюють 8-річна школа, будинок культури, бібліотека; пологовий будинок, медичний пункт. В партійній організації села — 48 членів, у комсомольській — 80.

Історичні джерела вказують, що в 1545 році Митків належав до Брацлавського замку. В 1906 році тут відбулося заворушення селян.

Під час німецько-фашистської окупації фашистам вдалося схопити й розстріляти сім підпільників.

МИХА́ЙЛІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 12 км від районного центру і залізничної станції Гайсин. Населення — 1900 чоловік.

Тут міститься колгосп «Перемога», за яким закріплено 2764 га землі, в т. ч. 2067 га орної.

С. В. Чорнобай — партизанський розвідник. Фото 1939 р.

Провідними культурами є озима пшениця та цукрові буряки. Розвинуто м'ясо-молочне тваринництво. Бригадир садовогородньої бригади П. П. Ющенко нагороджена орденом Леніна.

Працюють 8-річна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт. 35 трудівників села — члени КПРС, 53 — члени ВЛКСМ.

Михайлівка вперше згадується в історичних джерелах XVIII ст. В грудні 1905 року мешканці Михайлівки приєдналися до страйкарів Соболівського цукрового заводу.

Комуніст В. О. Волков у січні 1943 року в селі створив групу опору з 11 чоловік. Багато селян стало бійцями партизанського загону ім. Леніна. Активним розвідником був С. В. Чорнобай. Юний підпільник потрапив до рук гестапо й був закатований фашистами. Його ім'ям названо піонерську дружину місцевої школи.

МІТЛИ́НЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 10 км від районного центру і залізничної станції Гайсин. Населення — 1385 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Карбівське та Шура-Мітлинецька.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Карла Маркса. За господарством закріплено 3505 га землі, в т. ч. 2515 га орної. Виробничий напрям — зерно-буряковий та м'ясомолочний.

Працюють 8-річна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт. Партійна організація працює з 1932 року, комсомольська — з 1921. В них нині на обліку 47 комуністів та 76 комсомольців.

Згадується село вперше в документах XVIII століття.

Уродженець села П. І. Николаєнко (1914—1943) — командир танкової роти, відзначився високою доблестю в боях. Йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Вдячні земляки спорудили в селі пам'ятник П. І. Николаєнку.

На околиці Мітлинців виявлено поселення трипільської культури.

НАРА́ЇВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 30 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Монастирище. Населення — 1793 чоловіка.

За місцевим колгоспом «Україна» закріплено 3500 га землі, в т. ч. понад 2400 га орної. Основний виробничий напрям — зерно-буряковий.

У Нараївці є 8-річна школа, клуб, бібліотека; пологовий будинок, медичний пункт. Видається багатотиражна газета «Нараївський колгоспник». Споруджено пам'ятник В. І. Леніну. Сільська партійна організація налічує 40 комуністів, комсомольська — 85 членів ВЛКСМ.

В писемних джерелах XVIII ст. Нараївка згадується вперше. В травні 1906 року місцеві селяни, очолювані М. Ковалем, Г. Гульком, Т. і П. Кужільними, оголосили страйк, вимагаючи від поміщика підвищення плати за працю на полях.

НО́СІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 22 км від районного центру, за 6 км від залізничної станції Ситківці. Населення — 1757 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Косанове, Трубочка.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Леніна. За господарством закріплено 4333 га землі, в т. ч. 3215 га орної. Основний виробничий напрям — рільництво й тваринництво.

Є середня школа, клуб, бібліотека; дільнична лікарня. Видається багатотиражна газета «Шляхом Ілліча», споруджено пам'ятник В. І. Леніну. Комуністів у селі 77, комсомольців 163.

Село згадується в історичних джерелах XVI ст. Під час революції 1905—1907 рр. в Носівцях відбулися заворушення селян.

Уродженцеві с. Косанового Т. Я. Гулеватому за героїзм, виявлений в роки Великої Вітчизняної війни, присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

На околиці с. Косанового досліджено могильник черняхівської культури. Розкопано 121 поховання, де знайдено срібні та бронзові прикраси, зокрема шийну гривню, і скляний посуд.

СЕМИРІ́ЧКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 15 км від районного центру і залізничної станції Гайсин. Населення — 765 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Рахни та Хороша.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Дзержинського. Земельні угіддя колгоспу становлять 2970 га, в т. ч. близько 1870 га орної землі. Виробничий напрям — зерно-буряковий та м'ясо-молочний.

Є початкова школа, клуб, бібліотека. 36 колгоспників — члени КПРС, 62 — члени ВЛКСМ.

Село вперше згадується в історичних джерелах XVIII століття.

Біля с. Рахнів виявлено залишки двох поселень трипільської культури та могильник зарубинецької культури.

СТЕПА́ШКИ — село, центр сільської Ради. Лежать на лівому березі Південного Бугу, за 25 км від районного центру і залізничної станції Гайсин. Населення — 1566 чоловік.

За місцевим колгоспом ім. Леніна закріплено 2140 га землі, в т. ч. 1425 га орної. Провідними культурами є озима пшениця й цукрові буряки. Розвинуто м'ясо-молочне тваринництво.

У Степашках є середня школа, клуб, бібліотека; дільнична лікарня. В партійній організації — 25 комуністів, у комсомольській — 70 членів ВЛКСМ.

Село існувало на початку XVIII ст. Тут 1741 року відважний гайдамацький ватажок Гнат Голий покарав зрадника Саву Чалого, що володів Степашками за вірну службу польській шляхті. В травні 1861 року понад 600 селян виступили проти сваволі поміщика в здійсненні реформи. Повстання придушено військовою силою. Навесні 1907 року селяни спалили поміщицький маєток.

Пам'ятник Герою Радянського Союзу М. М. Рудику, с. Степашки. 1970 р.

У Степашках народився І. М. Жмурко (1914—1954) — Герой Радянського Союзу. Уродженцю села М. М. Рудику (1918—1943) посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. В Степашках мешкає У. Н. Романюк — депутат Верховної Ради СРСР трьох скликань (1946—1958 рр.).

На території села виявлено сліди ранньослов'янського поселення.

ХАРПА́ЧКА — село, центр сільської Ради. Лежить на лівому березі Південного Бугу, за 20 км від районного центру, за 16 км від залізничної станції Ладижин. Населення — 1539 чоловік.

Місцевий колгосп «Прогрес» користується 1943 га землі, в т. ч. 1540 га орної. Вирощує зернові й технічні культури, має розвинуте м'ясо-молочне тваринництво.

Є 8-річна школа, будинок культури, бібліотека. Видається колгоспна багатотиражна газета «Ленінським шляхом». 28 колгоспників — члени КПРС, 43 — члени ВЛКСМ.

Згадується село в історичних джерелах XVIII ст. У травні 1861 року селяни повстали проти поміщика. На придушення повстання було кинуто кілька рот солдатів. У червні 1905 року селяни вимагали переділу поміщицької землі.

На околиці Харпачки виявлено ранньотрипільське поселення.

ЧЕЧЕЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 10 км від районного центру і за-

лізничної станції Гайсин. Населення — 1580 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Рахнівка й Тарасівка.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. 40-річчя Жовтня. За господарством закріплено 4378 га землі, в т. ч. 3212 га орної. Колгосп спеціалізується на відгодівлі свиней, яких за рік відгодовує понад 7 тис. Доярка О. Р. Ільченко нагороджена орденом Леніна.

Працюють 8-річна школа, бібліотека, клуб. У сільській партійній організації — 46 комуністів, у комсомольській — 119 членів ВЛКСМ.

Вперше село згадується в писемних джерелах XVIII ст. Назву дістало від прізвища Чечель. Під час революції 1905—1907 рр. в селі сталося кілька заворушень.

1884 року селяни Рахнівки повстали проти місцевого поміщика. Для їх придушення були кинуті дві роти солдатів.

ЯРМОЛИ́НЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 10 км від районного центру і залізничної станції Гайсин. Населення — 1388 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Басаличівка й Ократове.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Леніна. Земельні угіддя становлять 2807 га, в т. ч. 2088 га орної землі. Господарство вирощує зернові й технічні культури, має розвинуте м'ясомолочне тваринництво.

Працюють 8-річна школа, клуб, бібліотека; дільнична лікарня. Комуністів у селі — 31, комсомольців — 35.

Село — одне з найстародавніших на Поділлі, у 1545 році воно належало Брацлавському замку. В роки першої російської буржуазно-демократичної революції у селі діяв підпільний революційний гурток, організаторами його були В. О. Підвашецький і Ф. І. Слюсаренко. Члени гуртка розповсюджували революційні листівки. Пізніше Ф. І. Слюсаренко працював на Ленських золотих копальнях, був активним учасником страйку в квітні 1912 року. Після Лютневої революції організував загони Червоної гвардії в Мінську. Брав участь у жовтневих подіях. Після революції працював у ВЧК, пізніше — на керівній роботі в Наркоматі шляхів СРСР.

Поблизу Ярмолинців виявлено залишки поселення трипільської культури, а біля с. Басаличівки — двох поселень черняхівської культури.

ЖМЕРИНСЬКИЙ РАЙОН

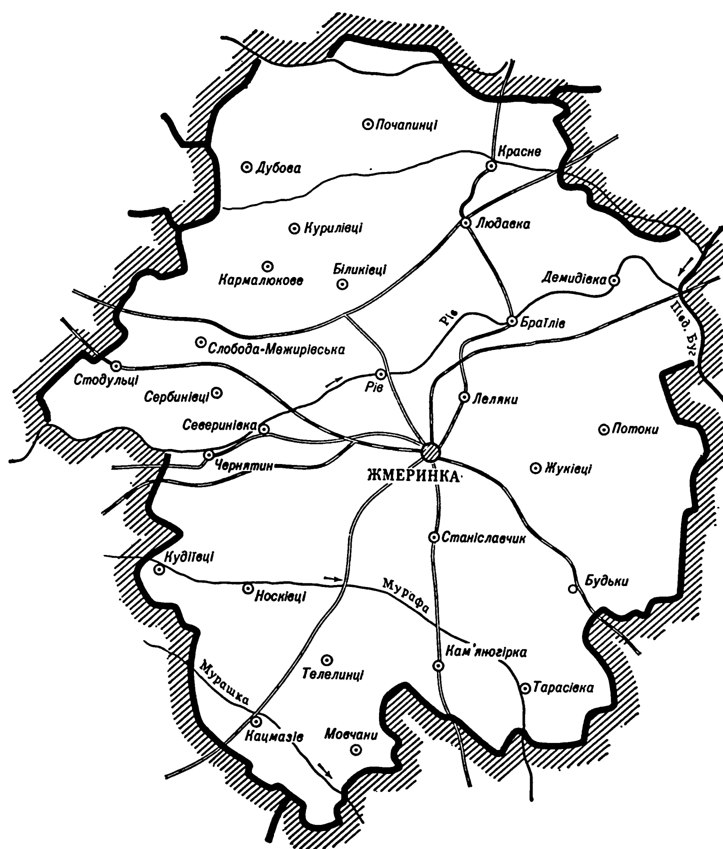

ЖМЕ́РИНКА

Жмеринка — місто районного підпорядкування, важливий залізничний вузол, розташований за 47 км від Вінниці. Населення — 36,2 тис. чоловік. Жмеринка — центр району, населення якого 109,3 тис. чоловік. 74 населені пункти підлягають міській та 26 сільським Радам. Територія району 1189 кв. км. Орних земель 68 192 га, багаторічних плодових насаджень 3600 га, сінокосів 1777 га, пасовиськ 4261 га. В районі 22 колгоспи, 5 радгоспів. У Жмеринському районі є 9 підприємств харчової промисловості. Працюють 65 шкіл, технікум, училище, професійно-технічне училище, 9 будинків культури, 53 клуби, 82 кіноустановки, 81 бібліотека, 17 лікарень, 114 медичних пунктів, 16 профілакторіїв, санепідстанція.

Засновано Жмеринку у другій половині XIX ст. в зв'язку з будівництвом залізниці Київ—Балта (1865 р.). Саме тут, між двома селами — Великою і Малою Жмеринкою, було побудовано невелику станцію Жмеринка, біля якої утворилося робітниче селище. Жмеринка швидко зростала і з часом перетворилася на вузлову станцію. Вже у вересні 1871 року відкривається рух поїздів по Волочиській лінії, яка найкоротшим шляхом з'єднала південь Росії з Австрією та іншими країнами Західної Європи. 30 серпня 1892 року стала до ладу ще одна лінія — до Могилева. Тоді ж почалося спорудження нового паровозного депо. 1899 року архітектор-будівельник З. І. Журавський розробив проект нового вокзалу. Відкритий у 1904 році[1] вокзал станції Жмеринка став однією з кращих споруд Південно-Західної залізниці.

[1] Краткий очерк современного состояния и деятельности Юго-Западных железных дорог. К., 1905, стор. 39, 41.

Жмеринка до 1917 року.

Збільшувався залізничний вузол, швидко зростало й робітниче селище, в якому на початку XX ст. вже проживало понад 9 тис. чоловік. Зміцнення пролетарського прошарку серед трудящих Жмеринки привернуло до себе увагу соціал-демократичних організацій України, які поширювали свій вплив на робітників вузла. В ніч на 28 квітня 1899 року на станції Жмеринка були розклеєні 8 прокламацій, в яких робітників закликали до страйку в день Першого травня. В районі залізниці було знайдено ще 2 примірники газети «Вперед». Поліція вжила заходів, щоб запобігти виступам. Та незважаючи на це, група робітників (близько 200 чоловік) 1 Травня вийшла на демонстрацію[1].

В лютому 1905 року жмеринські робітники застрайкували на знак солідарності з російськими пролетарями. Страйкарі висунули вимоги: 8-годинний робочий день, підвищення заробітної плати, безплатне навчання дітей, державне страхування, впорядкування медичної допомоги тощо. В жовтні залізничники знову припиняють роботу, наполягаючи задовольнити вимоги, пред'явлені ними під час лютневого страйку. 10 грудня оголосили страйк телеграфісти, їх підтримали працівники служби руху. За наказом губернатора 11 грудня в Жмеринці запровадили воєнний стан. Грудневий страйк жмеринських залізничників було придушено збройною силою[2].

Досвід страйкової боротьби робітників Жмеринки у 1905 році свідчив, що їм бракувало ще класової свідомості і організованості, серед вимог переважали економічні, не було бойової робітничої політичної організації.

На початку 1906 року створюється вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці. На станції Жмеринка став діяти партійний комітет, який поширював свою діяльність і на інші ділянки залізниці. Він налагодив зв'язки з робітниками Жмеринки, Окниці, Волошків, Колюшків та інших пунктів, заснував кілька гуртків. Організація швидко зростала і вже влітку 1906 року об'єднувала 117 чоловік. Вона проводила значну роботу серед робітників і солдатів місцевого гарнізону, мала свою бібліотеку, розповсюджувала нелегальну літературу, готувала виступи в дні пролетарських свят. Першотравень 1907 року робітники депо відзначили сходкою в лісі. Промовці закликали до боротьби з царським урядом, присутні співали «Марсельєзу».

Наприкінці XIX — початку XX ст. у Жмеринці дещо зроблено для розвитку освіти. Ці заходи диктувалися інтересами панівних класів. 1907 року відкрили чоловічу гімназію, а в 1909 році — приватну жіночу. Навчання в них було платним — 100 крб. щорічно, а у випускному класі жіночої гімназії — 120. Вчилися тут здебільшого діти дворян, попів, купців та чиновників. Робітники й рядові службовці, які одержували за свою працю щомісяця 15—20 крб., не могли посилати своїх дітей до гімназії. Для них лишалася тільки двокласна залізнична школа, відкрита 1890 року. Тривалий період населення міста терпіло від епідемічних хвороб, не мало медичної допомоги. Тільки в серпні 1898 року побудували залізничну лікарню на 20 ліжок.

Напередодні першої світової війни у Жмеринці діяло 9 фабрик і заводів та 36 ремісничих майстерень. Серед них: машинобудівний завод сільськогосподарського

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 849, спр. 486, арк. 1—3.
[2] Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі, стор. 61.

профілю, чавуноливарний, лісопильний та два цегельні заводи. Звичайно, це були підприємства та майстерні напівкустарного й кустарного типу, де загалом трудилося 129 робітників. Більша частина трудового населення міста працювала на залізниці. На цей час у ньому налічувалось 1737 будинків. Населення становило 27 195 чоловік.

Звістка про повалення царизму викликала революційне піднесення серед трудового населення Жмеринки. Робітники влаштовують демонстрації, роззброюють поліцію. Це пробудження широких мас трудящих до політичного життя використовують меншовики й есери, які мали підтримку серед службовців вузла та офіцерів місцевого гарнізону. Було обрано т. зв. демократичну думу, до складу якої входили представники саме цих партій.

В умовах двовладдя, коли меншовики і есери обманювали трудящих революційними фразами і все тісніше змикалися з буржуазією, з робітників-залізничників виникла невелика група (14 чоловік), очолювана токарем Г. К. Маниловським, яка співчувала більшовикам, виступала проти продовження війни і вела боротьбу за вплив на робітників вузла та селян навколишніх сіл[1].

У вересні 1917 року робітники-залізничники організували загін Червоної гвардії, що налічував 200 чоловік.

Перемогла Велика Жовтнева соціалістична революція. Владу Рад було проголошено в Жмеринці 3(16) листопада 1917 року за допомогою революційних частин 2-го гвардійського корпусу. Залізничники радо зустріли гвардійців ще за містом, до них приєднались війська Жмеринського гарнізону. Частини корпусу, зокрема 4-й Кексгольмський і 3-й стрілецький полки, негайно взяли під контроль залізницю і спинили просування на Москву відданих Тимчасовому уряду військ. За кілька днів було організовано ревком, у якому переважали більшовики, обрано Раду робітничих і солдатських депутатів. Але діяльність їх була короткочасною, бо з відходом революційних військ владу захопили представники Центральної ради.

В останні дні грудня 1917 року до Жмеринки знову вступили вірні революції війська 2-го гвардійського корпусу, і владу Рад було поновлено. Загальні збори робітників та службовців усіх служб станції Жмеринка, на яких було присутніх 3,5 тис. чоловік, 15 січня 1918 року висловили недовір'я Центральній раді, вимагаючи передати всю владу Радам. Збори ухвалили також організувати народну Червону гвардію в місті й на селі. За перші два дні до загону Червоної гвардії записалося понад 200 робітників вузла. Він поповнювався також солдатами й селянами навколишніх сіл. Жмеринський загін Червоної гвардії мав два бронепоїзди з гарматами і кулеметами, брав участь у боях проти військ Центральної ради та австро-німецьких окупантів[2], які на початку березня 1918 року захопили Жмеринку. У бою за станцію смертю героя загинув машиніст Й. С. Кашевич.

Більшовики Жмеринки розгорнули боротьбу проти інтервентів. У травні 1918 року в умовах підпілля створюється Жмеринська партійна організація, а 12 вересня у Жмеринці відбулася перша губернська конференція більшовиків Поділля[3]. В її роботі взяли участь 12 представників партійних організацій Вінниці, Літина, Жмеринки, Гайсина та інших міст. Конференція обрала губком партії, заслухала інформацію про I з'їзд КП(б)У і у відповідності з його рішеннями розробила конкретні заходи, спрямовані на дальше розгортання боротьби проти окупантів та гетьманщини.

Однією з масових форм опору окупантам були страйки. У всеукраїнському страйку залізничників, що тривав з середини липня до початку вересня 1918 року, залізничники Жмеринки взяли активну участь. Вони обрали страйковий комітет

---

[1] А. Тарнопольський, С. Федулкін. Жовтень на Вінниччині, стор. 39.
[2] «Більшовицька правда», 26 грудня 1932 р.
[3] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, спр. 58, арк. 3—6.

з 14 чоловік і не з'являлись на роботу 21 день. Командування австро-німецьких військ, щоб відновити рух на залізниці, викликало залізничників з Австро-Угорщини, Польщі, однак це не дало бажаних наслідків. Поїзди вирушали й прибували до місця призначення невчасно.

В боротьбі з ворогом жмеринські залізничники застосовували й диверсії. В ніч на 8 серпня 1918 року було розгвинчено рейки на перегоні Жмеринка—Ярошенка, що призвело до аварії кур'єрського поїзда. Наступного дня війська окупантів оточили робітничі квартали. Всіх, хто не бажав негайно стати до роботи, ув'язнювали або примусово вивозили працювати до Австрії. На місто було накладено контрибуцію — 18 тис. пудів пшениці і 250 тис. грішми. Кількість ув'язнених лише в жмеринській тюрмі досягала 1800 чоловік.

Одночасно з організацією активних дій проти окупантів жмеринські більшовики, залишаючись у підпіллі, вели агітаційну роботу серед солдатів австрійського корпусу, розташованого в місті. Події, які розгорнулися трохи згодом, свідчили про позитивні наслідки цієї діяльності. Звістку про перемогу буржуазно-демократичної революції в Німеччині австрійські частини Жмеринського гарнізону сприйняли з великим піднесенням. Начальник державної варти повідомляв із Жмеринки, що «в місті почалася стрілянина, австрійці мітингують, зривають кокарди з офіцерів. Можливі виступи більшовиків. Потрібна допомога»[1]. Тоді ж повстали частини 7-ї угорської кірасирської дивізії.

Наприкінці 1918 року Жмеринку захопили війська буржуазно-націоналістичної Директорії.

За рішенням другої губернської партійної конференції більшовиків Поділля, яка проводила свою роботу в умовах петлюрівського переслідування, в січні 1919 року[2] були створені ревкоми, що готували маси до повстання проти петлюрівського режиму. Жмеринські робітники організували партизанський загін, він встановив зв'язки з селянами навколишніх сіл. Коли ж під ударами Червоної Армії петлюрівці покотилися на захід, жмеринські партизани підняли в тилу повстання. 17 березня застрайкували залізничники. Було створено тимчасовий революційний комітет, який очолив боротьбу з ворогами та взяв під охорону станційне майно[3].

20 березня до міста вступили бійці Таращанського полку під командуванням В. Н. Боженка. Їх радо зустріли трудящі, які вийшли на вулиці з червоними прапорами. Цілий день у місті відбувалися багатолюдні мітинги й маніфестації. Командування радянських військ оголосило подяку жмеринським залізничникам: вони за короткий строк відновили рух, налагодили телеграфний і телефонний зв'язок.

У визволеному місті розгорнули діяльність органи Радянської влади. 26 березня 1919 року відбулися збори ініціативної групи комуністів, де було відновлено діяльність міської партійної організації та обрано комітет з 5 чоловік. Головою комітету партосередку став П. Л. Кобринець[4]. Організація насамперед подбала про добір нових членів, військову підготовку комуністів і співчуваючих, допомагала створювати комітети бідноти в селах. Почали працювати партійні осередки в залізничних майстернях. Вийшли перші номери газети «Жмеринський комуніст». Під керівництвом партійної організації трудящі міста налагодили також роботу вузла й служб. Залізничники були ініціаторами збору хліба в фонд допомоги голодуючим дітям Москви й Петрограда.

Радісним був у місті Першотравень 1919 року. В торжествах взяли участь 20 тис. робітників, селян, воїнів, учнів. 10 травня відбувся багатолюдний мітинг. Його учасники ухвалили підтримати Радянську владу та організувати Червону дружину залізничників. Наприкінці травня в місті було сформовано збройні батальйони робітників. Велика група агітаторів вирушила в села.

---

[1] Поділля в роки громадянської війни, стор. 110.
[2] АІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 2, спр. 58, арк. 3—6.
[3] Журн. «Наша кузница», 1922, № 8, стор. 5.
[4] АІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, спр. 62, арк. 2—10.

Виснажені безперервними боями, радянські війська не змогли успішно протидіяти переважаючим силам петлюрівців і змушені були відступити. Жмеринка опинилася в руках ворога. За дорученням Ради робітничо-селянської оборони на Поділля прибув народний комісар у військових справах України М. І. Подвойський. Затримавши просування петлюрівців, наші частини почали організований контрнаступ. Після тривалого бою 7 липня Жмеринку було визволено. 10 липня в місті ховали робітників, які загинули від рук петлюрівців. На траурному мітингу з промовою виступив М. І. Подвойський[1].

Проте радянським військам ще раз довелося залишити місто 10 серпня 1919 року. В жовтні того року Червона Армія, перейшовши в наступ, почала швидко визволяти територію України від петлюрівців і денікінців. 6 січня 1920 року Жмеринка стає знову радянською. Партійна організація вийшла з підпілля. Під її керівництвом відбулися перші суботники. В села виїхали агітатори, які проводили бесіди і організовували мітинги, роз'яснювали селянам політику Радянської влади. Як повідомляла газета «Украинская беднота» в кореспонденції з Жмеринки від 19 квітня 1920 року, селяни охоче виконували продрозкладку, допомагали революційним органам влади.

Але завойований у боях з ворогом перепочинок був коротким, знову Жмеринка потрапила до рук ворогів, на цей раз польських інтервентів. Проте вже наприкінці травня Червона Армія переходить у рішучий наступ і 23 червня визволяє місто. В боях за нього відзначилися бійці бригади легендарного героя громадянської війни Г. І. Котовського. Тут же на очищеній від ворога станції, в одному з вагонів, перебував його штаб. У Жмеринці Г. І. Котовського прийняли до лав більшовицької партії. Розгромом білополяків та решток петлюрівської армії у жовтні — листопаді 1920 року завершується на Поділлі період іноземної інтервенції та громадянської війни. Але на території Жмеринського повіту ще майже рік точилася боротьба проти куркульсько-петлюрівських банд.

Трудящі Жмеринки з глибокою вдячністю бережуть пам'ять про своїх земляків — героїв громадянської війни і активних борців за Радянську владу. Серед них — діяч підпілля й депутат Ради робітничих і солдатських депутатів, токар вагонних майстерень Г. К. Маниловський, токар депо П. Л. Кобринець, машиністи Й. С. Кашевич, Й. В. Гумінський, П. П. Птахін. Іменами Кашевича, Кобринця, Птахіна названі вулиці міста. На їх робочих місцях у локомотивному депо та вагоноремонтному заводі встановлено меморіальні дошки.

Активним борцем за владу Рад була також жмеринська молодь. 18 травня 1919 року засновано міську комсомольську організацію і обрано бюро. Його першим секретарем став Семен Дикий, другим — Борис Біров, активний учасник боїв з петлюрівцями. Він загинув смертю хоробрих у бою з бандами Махна 3 серпня 1920 року. На будинку, де вчився Борис Біров (тепер тут середня школа № 1), встановлено меморіальну дошку. Влітку 1922 року почала виходити жмеринська комсомольська газета «Гудок молоді».

Першою радянською установою в місті після громадянської війни був ревком, створений на початку листопада 1920 року. В грудні починає роботу редакція газети «Вісті», запрацювали інші установи. Органи Радянської влади вживали рішучих заходів проти тяжких наслідків війни: пошестей, безпритульності. В місті відкрилися 2 лікарні, було націоналізовано аптеки, ціни на ліки доведені до мінімальних, більшість ліків видавали безплатно. В квітні 1921 року відкрили дитячий будинок і два притулки. Жителі Жмеринки, комуністи і безпартійні, трудилися на недільниках, а зароблені гроші надходили у фонд допомоги голодуючим.

З 1921 року Жмеринка стає повітовим містом. На перший повітовий з'їзд Рад, який зібрався 6 лютого того року, прибули делегати робітників і селян з 12 волос-

---

[1] Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 2. К., 1967, стор. 225.

тей. У день його відкриття в місті зупинився інструктивно-агітаційний поїзд ім. В. І. Леніна, яким приїхали голова ВУЦВК Г. І. Петровський і група відповідальних працівників республіканських установ. Вони ознайомилися з роботою органів Радянської влади в повіті, допомогли практично здійснювати політику партії і радянського уряду. Г. І. Петровський виступив перед делегатами з доповіддю про міжнародне становище молодої Країни Рад.

Велике значення для відбудови економіки міста й повіту мали рішення X з'їзду РКП(б) про запровадження нової економічної політики. Жмеринська волосна партконференція, що працювала 16—18 травня 1921 року, повністю схвалила лінію X з'їзду. На виконання його рішень у місті створили промислові артілі, передавали в оренду деякі дрібні підприємства, розпочали випуск продукції кустарі, в т. ч. ковалі, бляхарі, кравці, шевці, токарі та ін. До червня 1924 року в місті було 222 ремісники, а на початок 1925 року налічувалось 320 закладів кустарно-ремісницького типу, в яких було зайнято 492 робітники.

Міська партійна організація приділяла в цей час значну увагу шефству робітничих колективів над селами. Спочатку шефство мало характер періодичного обміну делегаціями робітників і селян на революційні свята. Посланці з міста допомагали селянам організовувати мітинги, виступали перед ними з доповідями. Згодом візити шефів стали частішими; робітники привозили на село газети, політичну літературу, допомагали налагодити роботу хати-читальні, пунктів ліквідації неписьменності. В лютому 1926 року відбулося засідання активу, на якому заснували шефське добровільне товариство. Головною метою його, як вказувалось у статуті, було зміцнення союзу робітників з селянством шляхом систематичної політичної і організаційно-господарської допомоги селу. На початок квітня 1926 року товариство вже об'єднувало 265 індивідуальних членів, з них 244 були робітниками[1].

Головним завданням, що постало перед партійними і радянськими органами, перед трудящими міста, було відбудова і налагодження безперебійної роботи транспорту. Насамперед треба було повернути на транспорт кадрових робітників, подбати про матеріальні умови їх життя. В серпні 1923 року на 55 проц. підвищили зарплату працівникам транспорту, і це значною мірою забезпечило дальші успіхи в роботі. Вже в листопаді паровозне депо виконувало свій план на 200, а вагонні майстерні на 140 проц. Відкриті збори парторганізації паровозного депо в лютому 1924 року відмічали вже значні досягнення в справі відбудови. Зокрема, запрацювала механічна майстерня, в паровозному депо виконували середній і поточний ремонт локомотивів, поліпшилась його якість.

В 1923 році робітники локомотивного депо і вагонних майстерень з ініціативи комуністів в надурочний час безкоштовно відремонтували паровоз і 36 вагонів, пущених під укіс разом з окупантами ще в 1918 році. В дні святкування шостої річниці Жовтня ешелон завантажили зерном і відправили до Москви. Свій подарунок трудящі супроводили словами: «В шості роковини великих пролетарських перемог над світовою буржуазією — засновнику і керівнику світового пролетарського Жовтня Володимиру Іллічу Леніну — подарунок від жмеринського залізничного пролетаріату».

Звістка про смерть В. І. Леніна глибоким болем відгукнулася в серцях трудящих міста. На підприємствах проходили траурні мітинги, партійні збори. До 20 червня 1924 року 918 робітників подали заяви про вступ до ленінської партії[2]. З іменем засновника Комуністичної партії і першої у світі держави робітників і селян трудящі міста зв'язують свої найдорожчі спогади. На честь 10 роковин Жовтня комуністи залізничного вузла виготовили бронзове погруддя вождя і надіслали його в дар делегатам X з'їзду більшовиків України з написом: «Бережіть єдність партії, як беріг її В. І. Ленін...». Під час Великої Вітчизняної війни фашист-

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 51, оп. 1, спр. 120, арк. 9, 13, 48.
[2] Таж же, ф. 29, оп. 1, спр. 216, арк. 3—4.

ські окупанти вивезли погруддя вождя до Австрії на переплавку, але робітники-комуністи м. Вергля, ризикуючи життям, надійно сховали його і зберігали майже 20 років. Напередодні 49 річниці Жовтня погруддя В. І. Леніна повернули робітникам Жмеринки. Тепер воно прикрашає музей історії локомотивного депо.

Бюст В. І. Леніна, який австрійські робітники-комуністи зберегли від знищення німецькими фашистами.

В роки індустріалізації країни на підприємствах міста розгорнувся рух за ліквідацію плинності робочої сили, оволодіння технікою та підвищення виробничої кваліфікації. Різними формами навчання протягом 1931—1932 рр. було охоплено понад 4 тис. робітників. Щоб подолати знеосібку в використанні локомотивів і підвищити продуктивність праці, парторганізація паровозного депо виступила ініціатором спареної їзди паровозних бригад. Відбулося два конкурси на кращий локомотив, який обслуговувався спареними бригадами. Залізничники Жмеринського локомотивного депо вийшли переможцями. Серед робітників за час конкурсу зросла кількість ударників до 998 чоловік.

У 1933 році вагонні майстерні Жмеринського вузла були реконструйовані і перетворені на завод ім. 1 Травня. Вже 1936 року підприємство мало 9 виробничих цехів, де працювало 1100 чоловік.

Стахановський рух на підприємствах Жмеринського вузла першими підхопили машиністи А. А. Новицький, А. Н. Карев, А. М. Щерба, М. О. Царюк, які водили великовагові поїзди до 2800 тонн при нормі 900 тонн. Від них не відставала й робітнича молодь. Кращою паровозною бригадою Південно-Західної залізниці була жмеринська комсомольська бригада В. А. Степанкова. Молоді диспетчери-експлуатаційники, комсомольці І. І. Кротов та О. А. Акчасянов виступили ініціаторами швидкого просування поїздів, за що були відзначені наркомом шляхів нагрудними значками ударника. Серед вагонників заспівувачем передових методів праці був оглядач вагонів А. Т. Дахновський, обраний депутатом Верховної Ради Союзу РСР першого скликання і за зразкову роботу нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. В 1939 році 60 проц. робітників Жмеринського вузла були стахановцями й ударниками. Коли за почином старшого машиніста Новосибірського депо М. О. Луніна в країні розгорнувся рух за відмінний ремонт паровозів власними силами паровозних бригад, то першими такий ремонт почали здійснювати стахановці Жмеринського депо М. Ю. Кучер і Л. Ф. Дацько, а на кінець 1940 року за методом М. О. Луніна працювала вже 21 паровозна бригада[1].

Крім залізничного транспорту, в місті успішно розвивалися різні промислові підприємства. В 1929 році почав випускати продукцію цегельний завод, 1932 року побудовано фабрику-кухню, хлібозавод і пекарню. В 1932 році стали до ладу молочний та тютюново-ферментаційний заводи. Організували також 8 артілей промкооперації. Понад 500 кустарів-одинаків залучили до колективної праці.

Водночас з налагодженням економічного життя в місті багато зробили тоді для поліпшення комунального обслуговування жителів, розвитку культосвітніх закладів та охорони здоров'я. Побудували банно-пральний комбінат, пожежне депо, капітально відремонтували житловий фонд, забрукували й заасфальтували частину вулиць. До 1940 року в Жмеринці працювало 8 загальноосвітніх шкіл, у т. ч. 6 середніх, клуб піонерів, дитяча технічна станція. Трудівники міста мали можливість відвідувати будинок культури, кінотеатр, 13 бібліотек.

Значна увага приділялась охороні здоров'я трудящих. Їх обслуговували дві лікарні, дві поліклініки, пункт швидкої допомоги, пункт переливання крові, лабо-

[1] Вінницький облпартархів, ф. 51, оп. 1, спр. 966, арк. 11, 45.

К. С. Гришин — один з керівників Жмеринської підпільної організації.

раторія. Особливо велику турботу проявляла держава про здоров'я дітей. Для них відкрили 7 ясел, дитбудинок і медичну консультацію.

Вже в перші дні Великої Вітчизняної війни місто зазнало нападу гітлерівської авіації. Ворог рвався до життєвих центрів Радянської країни, намагався вивести з ладу важливий стратегічний пункт — Жмеринський залізничний вузол. День і ніч по-фронтовому працювали залізничники, забезпечуючи безперервне просування поїздів на фронт і в тил. 10 липня радянські війська в районі Жмеринки змушені були відступити, а 17 липня німецько-фашистські загарбники увірвалися до міста. Пожежі, грабежі, насильства, вбивства — таким запам'ятався жмеринцям фашистський «новий порядок». На околиці, за колючим дротом, окупанти розташували табір для військовополонених, у якому закатували 12 тис. радянських людей[1].

Фашистський терор не зламав волі радянських патріотів до боротьби, не примусив їх скоритися ворогові. Вже через місяць після фашистської окупації на станції Жмеринка партизани підпалили і знищили 4 ворожі ешелони з бензином і боєприпасами. Восени 1941 року в місті створюються підпільні групи опору. З листопада 1941 року по грудень 1943 року вела боротьбу підпільна партизанська група паровозного депо, яка об'єднувала 24 члени. Її очолював комуніст М. С. Пархоменко. Підпільною групою вагонного депо в складі 23 чоловік керував К. А. Квятковський. З грудня 1942 року по березень 1944 року поблизу міста, в с. Чернятині, діяла підпільна група в складі 25 народних месників під керівництвом М. Д. Микитюка[2].

Восени 1942 року виникла підпільна організація «Радянські патріоти». Її керівне ядро утворили комуністи К. С. Гришин, В. В. Киняєв, Г. Г. Навроцький. Організація налічувала 13 груп, найбільшими з яких були — на вагоноремонтному заводі (керівник Г. Навроцький), на міській електростанції (керівник С. І. Бубновський), на станції водогону в с. Рові (керівник Е. М. Семілєтов) та інших об'єктах. Підпільники вчиняли диверсії на залізничному вузлі, влаштовували втечі військовополонених з табору, розповсюджували зведення Радянського інформбюро, випускали рукописну газету «Красный партизан». Було підготовлено все потрібне для випуску газети друкарським способом, та липневого ранку 1943 року почались арешти. Фашисти схопили понад 200 чоловік. Допити арештованих тривали понад місяць. Нічого не добившись, жандарми вивезли в'язнів до тираспільської тюрми. В неймовірно тяжких умовах тюремного режиму мужні патріоти продовжували боротьбу, встановлювали зв'язки з підпільниками Тирасполя, через них одержували медикаменти, готували групи до втечі. Знесилені, надломлені фізично, але сильні духом 18 жмеринських партизанів боролися до останнього подиху. Коли на світанку 2 грудня 1943 року прибули жандарми, щоб виконати смертний вирок, патріоти відмовилися йти на страту поодинці і вчинили опір.

Окупація тривала 975 днів. 18 березня 1944 року доблесні воїни 1-го Українського фронту визволили Жмеринку від фашистського ярма. За час окупації вороги вщент зруйнували залізничне господарство, промислові підприємства, культурно-освітні заклади, житла, в місті не було води й світла. Звитяжна праця жмеринчан дала гідні наслідки: вже за 10 днів після визволення через станцію Жмеринка рушили військові ешелони. За успішне відновлення руху залізничники дістали подяку від командуючого 2-м Українським фронтом Маршала Радянського Союзу

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-4422, оп. 1, спр. 11, арк. 23.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 56, арк. 85—89, 91.

І. С. Конєва. 20 чоловік були удостоєні урядових нагород, 115 одержали нагороди від Наркомату шляхів СРСР.

Велику допомогу залізничникам у відродженні зруйнованого гітлерівцями господарства і особливо на розчистці території вузла подавали трудящі міста. Вони провели 16 масових недільників, в яких взяло участь 45 тис. чоловік. Роботи на відбудові ускладнювалися систематичними нападами фашистської авіації, що тривали до початку серпня 1944 року. За цей час фашисти скинули на місто понад 5 тис. бомб, зруйнували 15 км колії, станційні будівлі, депо, залізничну лікарню і значну частину міських будов. Але завдяки трудовому героїзму, який виявляли жителі міста, навіть після найдужчих бомбардувань через кілька годин військові ешелони знову йшли на захід.

Разом з відбудовою транспорту відроджувались й почали випуск продукції хлібозавод, харчокомбінат, цегельний завод. До кінця 1944 року діяло 27 підприємств. Важким іспитом була остання воєнна зима 1945 року. Для забезпечення безперебійної роботи транспорту колективи підприємств брали шефство над окремими локомотивами, збирали різне шмаття, щоб утеплити їх на зиму. На вузлі власними силами було виготовлено понад 3 тис. лопат. Регулярну допомогу на очистці колії від снігу подавали 250 колгоспників з 10 навколишніх сіл. Жінки-активістки з міста приносили гарячу їжу на робочі місця робітників станції. Завдяки злагодженій роботі, в якій відчувалось уміле керівництво партійної організації, залізничники успішно впоралися з завданнями перевезення народногосподарських вантажів. У лютому 1945 року колективу Жмеринської дистанції колії було присуджено перехідний Червоний прапор Наркомату шляхів СРСР і грошову премію. Батьківщина високо оцінила трудовий внесок жмеринських залізничників у перемогу над ворогом. 38 працівників вузла було нагороджено бойовими орденами і медалями, 710 — медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.», ордена Леніна удостоєно машиніста М. І. Жеребецького.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни розмах відбудовних робіт в місті різко зростає. Необхідно було не лише залікувати рани війни, а й перевершити довоєнний рівень виробництва. Залізничний вузол поступово удосконалювався для приймання і формування великовагових поїздів, закладалися виробничі потужності на вагоноремонтному заводі.

Значно підвищили виробничі показники райпромкомбінат, артіль «Харчовик», тютюново-ферментаційний завод. У грудні 1948 року за прикладом ленінградців на підприємствах міста розгорнулося змагання за виконання післявоєнної п'ятирічки в 4 роки. Попереду в змаганні йшов колектив паровозного депо, який за 10 місяців виконав план перевезень на 109,2 процента.

Але війна ще часто нагадувала про себе, відчувалися труднощі з житлом. З 399 будинків, які належали до міського громадського фонду перед війною, 235 будинків загальною площею 18 742 кв. м були зруйновані фашистськими загарбниками. Трудящі перед 30-ю річницею Великого Жовтня зобов'язалися відпрацювати по 50 годин на відбудові рідного міста. Протягом 3 місяців в позаурочний час було відпрацьовано 49 384 людино-години. За ініціативою молоді міста методом народної будови спорудили стадіон «Локомотив» на 15 тис. глядачів. Питання дальшого благоустрою міста, поліпшення побутових, матеріальних і культурних умов життя трудящих успішно вирішувалися після історичного XX з'їзду КПРС. Вже 1956 року почала працювати нова потужна ТЕЦ, яка повністю забезпечила потреби міста в електроенергії. Цього ж року 84 сім'ї робітників переїхали у нові квартири, а в 1958—1960 рр. лише на підприємствах Жмеринського відділку залізниці було споруджено 9 тис. кв. м житла. Лінія новобудов давно сягнула вже за межі довоєнної Жмеринки. Тепер у місті є 246 вулиць, з них 35 повністю забудовані в післявоєнний час.

Великого поширення на підприємствах Жмеринки набув рух за комуністичну працю. Першими у Жмеринці і на відділку залізниці в грудні 1960 року добилися

почесного звання колективу комуністичної праці трудівники вокзалу станції Жмеринка. В 1961 році удостоїли перехідного Червоного прапора і назви підприємства комуністичної праці колектив дистанції сигналізації і зв'язку, а напередодні з'їзду високе звання підприємства комуністичної праці ім. XXII з'їзду КПРС завоював колектив Жмеринської дистанції колії.

Науково-технічна революція в нашій країні особливо помітною була для трудящих міста за тими змінами, що відбувалися на транспорті. Замість паровозів з початку 60-х років почали надходити тепловози, зростала швидкість поїздів, підвищувалася продуктивність праці. За почином луганців, що виступали ініціаторами в змаганні за «українську годину», на відділку залізниці ширився рух за «жмеринську хвилину». Досягнуті успіхи у виконанні семирічного плану перевезень вантажів 1966 року були відзначені урядовими нагородами. Ордени і медалі одержали 73 чоловіка. Орденом Леніна удостоєно машиніста М. І. Тищенка, шляхового майстра А. С. Чорного, чергового по станції М. С. Плахотнюка.

Трудовими подарунками зустріли трудящі міста 50-річний ювілей Радянської влади. Працівники промисловості й транспорту достроково виконали річну виробничу програму, дали країні майже на 2,3 млн. крб. надпланової продукції. За досягнуті успіхи в ювілейному змаганні і дострокове виконання нової п'ятирічки локомотивному депо присвоєно ім'я 50-річчя Жовтня, а в 1968 році воно стає підприємством комуністичної праці. Станцію Жмеринка на честь 50-річчя Жовтня занесено до Книги пошани Міністерства шляхів сполучення і ЦК профспілки залізничного транспорту. Значних успіхів досягли і працівники заводу ім. 1 Травня. Тут створене і успішно працює добровільне товариство винахідників та раціоналізаторів, яке на початку 1971 року налічувало 192 члени. За п'ятирічку ними здійснено 848 технічних нововведень з економічним ефектом 188 367 карбованців.

Новими трудовими подарунками зустріли трудящі міста 100-річний ювілей засновника і вождя Комуністичної партії В. І. Леніна, XXIV з'їзд КПРС і XXIV з'їзд КП України. На честь цих знаменних подій в усіх робітничих колективах міста розгорнувся рух за дострокове виконання виробничих планів. Трудові зусилля жмеринчан відзначені пам'ятними прапорами райкому партії і виконкому районної Ради депутатів трудящих, а 2300 чоловік удостоєні медалі «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя від дня народження В. І. Леніна».

Пам'ятним днем в житті трудящих міста було 100-річчя Південно-Західної залізниці, яке урочисто відзначили у червні 1970 року.

Жмеринка, що більш відома як залізничний вузол, за роки Радянської влади стала одним з культурних центрів області. В місті є 6 середніх загальноосвітніх шкіл, 2 вечірні школи робітничої молоді, 2 школи-інтернати, профспілково-технічне училище, музична школа, дитяча спортивна школа, функціонують 10 дошкільних дитячих закладів. З жмеринських шкіл вийшло 17 науковців — кандидатів наук. До революції у місті була одна невеличка приватна бібліотека, а тепер книжковий фонд 13 масових бібліотек становить понад 90 тис. томів. Улюбленим місцем відпочинку трудящих стали районний будинок культури, клуб залізничників ім. В. І. Леніна. В будинку культури працюють громадські університети культури, здоров'я, міжнародних і правових знань. Місцевий драматичний колектив з 1965 року має звання народного театру. 1969 року в місті відкрили

Жмеринський залізничний вокзал. 1970 р.

Площа Ю. О. Гагаріна у Жмеринці. 1970 р.

перший в області широкоформатний кінотеатр. Ще на початку 60-х років при міському будинку піонерів організували дитячу кіностудію «Романтик». За цей час створено 28 самодіяльних фільмів. Свої досягнення студійці не раз демонстрували на республіканських фестивалях, завойовували призові місця.

Медичну допомогу трудящим подають центральна районна лікарня, стоматологічна поліклініка, дитяча й жіноча консультації, онкологічний диспансер, протитуберкульозний диспансер, пункт швидкої допомоги. Багатопрофільною лікувальною установою є залізнична лікарня.

Минуле й сучасне міста тісно пов'язане з іменами багатьох видатних діячів культури і мистецтва. В 1878—1880 рр. у місті бував видатний російський композитор П. І. Чайковський. У Жмеринці почав свої перші трудові кроки відомий український радянський письменник Ю. К. Смолич. Тут навчався і починав працювати у місцевому театрі народний артист СРСР, двічі лауреат Державної премії СРСР актор МХАТу М. П. Болдуман. У 1930—1934 рр. в місті на партійній роботі працював А. Т. Чеканюк — тепер член-кореспондент АН УРСР, ректор Вищої партійної школи при ЦК КП України. В Жмеринці народився В. А. Чеканюк — нині заслужений діяч мистецтв УРСР.

Далеко за межами району лине слава про жмеринських народних умільців. Особливе захоплення і щирий подив усіх викликають мініатюри заслуженого майстра народної творчості УРСР М. Г. Маслюка. Його твори можна побачити в Москві, на ВДНГ СРСР, у Музеї Революції, де, зокрема, експонується золотий барельєф Леніна розміром чверть квадратного міліметра. Не менш відоме цінителям образотворчого мистецтва ім'я заслуженого майстра народної творчості УРСР різьбяра В. В. Дороша (1898—1964). За 30 років плідної творчої роботи він створив чудові погруддя М. Горького, І. Франка, М. Коцюбинського, багато портретів знатних людей Вінниччини.

Колишній працівник Жмеринського залізничного депо І. Н. Асмолов (1905—1943) проявив героїзм під час визволення Києва. За це він удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Жмеринка — одне з наймолодших міст Вінниччини. Невеличке залізничне поселення в 60-х роках минулого століття невпізнанно змінилося за свої сто років, половина з яких минала під щасливою зорею Радянської влади. Сучасна Жмеринка — один з найбільших вузлів Південно-Західної залізниці, провідний економічний і культурний центр області. Трудящі міста, виховані на славних революційних, бойових і трудових традиціях старшого покоління, з гордістю оглядають свої досягнення за роки Радянської влади і накреслюють нові рубежі, прагнуть внести свій трудовий вклад у будівництво комунізму.

В. О. КОЛЕСНИЧЕНКО, В. І. КРОТОВ

СТАНІСЛА́ВЧИК

Station text:

Станіславчик — село, центр сільської Ради. Розташований за 7 км від районного центру і залізничної станції. Населення — 4500 чоловік. Сільській Раді підпорядковане селище Першотравневе.

В історичних документах XVI ст. село мало назву Юшків[1]. В результаті нападів татар та наїздів шляхтичів село було знищене, і на початку XVII ст. тут виникло поселення Чачарин (у наш час цю назву має лісове урочище в околицях села).

Литовські, а з другої половини XVI ст. польські магнати Замойські і Тишкевичі вимагали сплати численних грошових та натуральних податків. Так, 1613 року жителі Станіславчика, крім подимного податку, повинні були відробляти по 2 дні панщини. З кожним роком посилювалося гноблення населення. В 1629 році власник Станіславчика збирав подимне уже з 445 димів. Село входило до Краснянської волості[2].

Крім важкої панщини та інших феодальних повинностей, селяни терпіли від страшної сваволі панів. Все це викликало обурення трудящих мас. З особливою силою вибухнув гнів під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Все населення Брацлавщини, в т. ч. і Станіславчика, за допомогою козацьких загонів полковника М. Кривоноса громило панські маєтки. В Станіславчику сформувалась сотня Брацлавського полку.

Лише на початку XVIII ст. графи Потоцькі, спираючись на татарських і німецьких найманців та на уніатських священиків, яким виділили понад 100 десятин землі, відновили кріпосницькі порядки. Особливим здирством відзначився С. Потоцький, який довів панщину до 6 днів на тиждень.

Після возз'єднання Правобережної України з Росією власником Станіславчика став подільський губернатор О. Бахметьєв, який одержав село як посаг за дочкою С. Потоцького. Дбаючи про зростання прибутків від свого маєтку, О. Бахметьєв у 1816 році запросив ремісників і торговців з Копайгорода, Браїлова і Немирова. Станіславчик стає містечком.

Основним заняттям населення лишалося землеробство. Панщина, як і раніше, становила 6 днів на тиждень. Селяни Зваричевки, Григорівки та Деркачівки (околиці містечка Станіславчика) повинні були випалювати вапно, виготовляти гончарні вироби та працювати на збудованій в 1830 році гуральні.

За інвентарним переписом 1847—1848 рр. за маєтком поміщика рахувалося 5044 десятини землі. На 285 селянських дворів припадало трохи більше 2 тис. десятин. Із року в рік збільшувалась кількість піших і городників[3]. Не поліпшила становища селян Станіславчика реформа 1861 року, за якою звільненню підлягало 1082 кріпаки. Придбати надільну землю змогли тільки 200, інші викупали лише присадибні ділянки. Селянам було заборонено будувати на своїх наділах млини, користуватись лісом і річкою.

У 60-х роках поблизу села почалося будівництво залізниць з Києва на Одесу і Могилів. Тут біднота працювала від зорі до зорі на земляних роботах. Сільські багатії — підрядчики платили по 1—1,5 коп. за годину каторжної праці.

Близькість залізниці сприяла розвитку в селі промисловості по обробці сільськогосподарської сировини та торгівлі. В 70—80 роках XIX ст. на винокурному заводі трудилося 14 робітників. Завод виготовляв 21 тис. відер горілки з хліба і картоплі. Його власник А. Ф. Добровольський отримував щороку 17—20 тис. крб. прибутку. 30—40 тис. пудів муки мололи млини поміщика Протасова-Бахметьєва[4]. В селі

[1] Źródła dziejowe, t. 22. Warszawa, 1897, стор. 721.

[2] А. И. Баранович. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). М., 1959, стор. 136.

[3] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр. 241, арк. 9—10.

[4] Указатель фабрик и заводов. СПб., 1894, стор. 931.

також були печі, в яких випалювали вапно, гончарні та інші майстерні, де працювало 12 ремісників. Тут було 11 крамниць, збиралося 2 ярмарки і 26 торгів (через тиждень по неділях).

На початку XX ст. з'являються нові крамниці: 14 бакалійних, 8 мануфактурних, 2 залізних виробів, сільськогосподарських машин і знарядь та ін.; медоварний та пивоварний заводи, лісний склад.

Видатний український письменник М. М. Коцюбинський, який у 1881—1882 рр. проживав у Станіславчику, писав у своєму творі: « ... ті низенькі, біленькі стіни закривають собою багато гірких сліз, тяжкої нужди, багато безпросвітної темноти людської. Кожна хата має свою журбу, своє горе»[1].

Царизм тримав трудящих у темряві. Сільська громада Станіславчика багато раз наполягала відкрити школу, але її відкрили лише в 1863 році. Спочатку школа працювала в приватному будинку, а з 1867 року — в приміщенні, збудованому на кошти населення. Проте це ніякою мірою не могло задовольнити потреби селян, що змушений був визнати інспектор народних училищ Подільської губернії, порушуючи клопотання про створення у Станіславчику однокласного парафіяльного училища, яке почало працювати у вересні 1875 року[2]. Однак переважна більшість населення залишалася неписьменною. Загальна кількість мешканців села в 1905 році складала 4862 чоловіка. Дітей віком від 8 до 11 років налічувалось 437. Тим часом у двох школах вчилося лише 79 учнів. Здебільшого це були діти багатіїв.

Селяни піднімались на боротьбу проти сваволля поміщика та сільських багатіїв. Нерідко повсталі самочинно захоплювали випаси, водопої та інші угіддя, користуватись якими їм забороняв поміщик.

Під впливом боротьби робітничого класу в період революції 1905—1907 рр. почалися масові виступи в селі проти поміщиків і куркульства. Цьому сприяла агітація, яку проводили кращі представники сільської інтелігенції. 10 травня 1905 року в Станіславчику була знайдена листівка — заклик до повалення існуючого державного ладу. Подібні листівки поліція вилучала в станіславчицьких селян і пізніше[3].

В липні того року наймити, що працювали у Станіславчицькій економії, застрайкували. Організаторами страйку були брати Д. Ф. Рожок і П. Ф. Рожок та Я. Г. Заярнюк. Селяни тиждень не ставали до роботи, не дозволяли працювати жителям інших сіл. Вони вимагали збільшити зарплату на 50 проц., збирати хліб не за 9—10-у копу, як давав поміщик, а за 5—6-у, наполягали зменшити орендну плату за землю з 25—30 до 6 крб. за десятину орної землі і по 3—4 замість 8—9 крб. за випаси. Активних учасників страйку було заарештовано і ув'язнено.

23 листопада 1905 року вчитель М. М. Добровольський і селянин Ф. І. Чепис виступили на сходці з промовами, закликаючи селян до повалення існуючого ладу. «Ми повинні добитися того,— говорив у своєму виступі Добровольський,— щоб цар нас боявся, а тому виборного в думу нам не потрібно, а потрібний виборний до установчих зборів... Височайший маніфест нуль, робіть так, як я вам раджу, і тоді ви одержите всю поміщицьку землю безкоштовно... Ніяких зборів ні в казну, ні в волость не сплачуйте!»[4].

5 грудня 1905 року відбувся виступ 200 селян Станіславчика. Поліція вчинила жорстоку розправу над непокірними. Протягом 1905—1906 рр. у волості заарештували й віддали до суду 153 чоловіка, з яких чимало було і жителів Станіславчика.

Столипінська реформа поглибила класове розшарування серед селян, збільшила безземелля й малоземелля. В 1912—1914 рр. у Станіславчику налічувалося трохи більше 1300 селянських дворів, на які припадало лише 1600 десятин землі.

---

[1] М. Коцюбинський. Твори, т. 1. К., 1961, стор. 310—311.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 707, оп. 225, спр. 135, арк. 3, 11.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7244, арк. 239, 419.
[4] Там же, спр. 7407, арк. 12—13.

Близько 60 господарств були зовсім безземельними. В той же час поміщикові належало 2400 десятин землі. Чимало її було в руках куркулів. Тяжке і злиденне життя примушувало селян наймитувати у поміщика та сільських багатіїв. Дехто займався кустарними промислами: ткацтвом, гончарним виробництвом, вичинкою шкір та ін. Щороку сотні трудівників вирушали на заробітки до сусідньої Бессарабії. Були й такі, що залишали рідне село і їхали за кордон.

Ще гіршим стало життя селян під час першої світової війни, яка призвела до занепаду і без того відстале господарство, викликала дорожнечу й нестатки. Постійні окопні роботи та реквізиції коней виснажували трудове населення Станіславчика, сприяли зростанню антивоєнних настроїв. Наприкінці вересня 1917 року біднота Станіславчика самочинно захопила й розподілила між собою поміщицькі землі.

Велику Жовтневу соціалістичну революцію трудящі Станіславчика вітали з особливим піднесенням. На численних зборах і мітингах вони висловлювали повне довір'я і підтримку Радянській владі. Учасники жовтневих подій у Петрограді Г. П. Притвор і К. Ф. Тріщик організували в рідному селі ревком. На початку лютого 1918 року в Станіславчику створено Раду робітничих, селянських і солдатських депутатів. Але розгорнути соціалістичне будівництво тоді не вдалося: в березні 1918 року село окупували підрозділи австро-німецьких військ. Населення Станіславчика відразу ж включається в активну боротьбу проти окупантів. У селі створюється партизанський загін, який очолив житель села А. В. Хильський. Партизани брали участь у боях за визволення Жмеринки. В цій операції відзначились жителі Станіславчика Г. П. Швець, Я. Д. Репей, І. О. Козачок та інші[1].

Мешканці Станіславчика й сусіднього села Будьок вдавались до саботажу на залізниці в районі Жмеринка—Будьки, внаслідок чого траплялися аварії, просування ешелонів ворога порушувалося. В серпні 1918 року пущено під укіс поїзд. Жителі Станіславчика зазнавали репресій. Командування окупаційних військ примусило їх сплатити штраф у розмірі 250 тис. карбованців.

На зміну австро-німецьким окупантам вдерлися війська петлюрівської Директорії. Та довго втриматись вони не змогли. У грудні 1919 року Таращанський полк разом з місцевими партизанами визволив Станіславчик. Свою відданість Радянській владі трудящі Станіславчика довели знову, коли на Україну напали білополяки. Вони служили у Червоній Армії, яка вела боротьбу проти нових поневолювачів. У селі перебували підрозділи радянських військ.

Остаточно від військ буржуазно-поміщицької Польщі село очистили в кінці червня 1920 року. Відразу ж широко розгорнулося радянське будівництво. У Станіславчику створюються волосний і сільський ревкоми[2] та комітет незаможних селян, який очолював Г. П. Швець. Комітет незаможних селян розділив поміщицьку й церковну землі, сільськогосподарський реманент, захищав інтереси трудового селянства від лихварства та експлуатації куркулів, допомагав біднякам засівати землю. 13 вересня 1920 року в Станіславчику відбувся волосний з'їзд комнезамів. Ревкоми і комнезами підготували й провели вибори місцевих Рад. У Станіславчику сільську Раду обрали на початку 1921 року. Про велику роль сільського комнезаму та його вплив на селян може свідчити і той факт, що у травні 1923 року в Станіславчику було 1023 члени КНС[3].

Поряд з чоловіками в боротьбі за зміцнення Радянської влади брали участь жінки. Особливо відзначилися в цій справі сільські активістки Д. Т. Погруш, Д. К. Савруцька, М. Т. Андрущак, О. Д. Савчук, Г. А. Мельник та інші. Вони входили до комітетів незаможних селян, сільської Ради.

Неабияке значення для дальшого розвитку села мало перетворення його в квітні 1923 року на центр Станіславчицького району.

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-5047, оп. 1, спр. 28, арк. 3.
[2] Там же, ф. Р-2625, оп. 2, спр. 86-а, арк. 104.
[3] Там же, ф. Р-489, оп. 1, спр. 836, арк. 151.

Важливою подією в житті Станіславчика було створення сільської партійної організації в кінці 1925 року, яка уже в грудні налічувала 9, а в січні наступного року — 24 члени партії. Вона виникла з партійного осередку, який 1922 року було створено при Станіславчицькому волосному виконкомі. Перші збори партійного осередку майже збіглися з п'ятими роковинами Жовтня — вони відбулися 10 листопада 1922 року[1].

21 листопада 1926 року запрацював перший комсомольський осередок. Комсомольці згуртовували батрацьку й бідняцьку молодь села, вели боротьбу з куркулями. Вони були першими організаторами клубів, ініціаторами й найактивнішими учасниками художньої самодіяльності, залучали молодь відбудовувати школи, ліквідовувати неписьменність.

Партійна і комсомольська організації, сільська Рада, комітет незаможних селян очолили боротьбу за соціалістичну перебудову села, за здійснення ленінського кооперативного плану. Було проведено велику роз'яснювальну роботу про переваги колективного господарювання над індивідуальним. У цих перевагах селяни поступово переконувалися завдяки безпосередній участі у різних товариствах та організаціях, підпорядкованих одній меті — об'єднати зусилля трудівників села у веденні господарства.

У червні 1923 року в селі засновано сільськогосподарське кредитно-кооперативне товариство «Обнова». Менше як через рік воно об'єднувало 80 членів. Крім 75 хліборобів, до складу товариства входили ремісники й службовці. Правління складалось з трьох осіб, серед яких було два члени партії[2]. Товариство сприяло організації спільного обробітку землі, використанню сільськогосподарських машин. Були передбачені заходи щодо виробництва черепиці та інших будівельних матеріалів. З 1925 року в Станіславчику діяла сільська каса взаємодопомоги, сільське споживче товариство «Праця», а 1928 року виникли два виробничі сільськогосподарські кооперативи. У березні 1929 року створюється товариство спільного обробітку землі «Червоний сівач», а 1930 року — ще три такі товариства.

Наприкінці 1929 року члени товариства «Червоний сівач» ухвалили створити колгосп, назвавши його «Більшовик». На 20 березня 1930 року ця артіль об'єднувала 34 господарства. До кінця 1930 року в селі заснували три нові колгоспи: «Батрак», «Перше травня», ім. Петровського.

Вороги вели відкриту й замасковану боротьбу проти колективізації, саботували заходи Радянської влади, приховували зерно. У 1931 році куркулі спалили 27 будівель незаможників і активістів села[3].

Та незважаючи на підступи ворожих елементів, з кожним роком міцніли молоді колгоспи. На 14 вересня 1933 року в колгоспі «Більшовик» було вже 374 господарства.

Роботу щодо організаційного й господарського зміцнення станіславчицьких колгоспів очолювала партійна організація колгоспу «Більшовик», створена в січні 1930 року. В грудні 1930 року парторганізація складалась з 11 членів та 7 кандидатів у члени партії. Вона поширювала свій вплив на решту артілей, а також на сільську Раду, кооперацію і комнезам. Партійна організація колгоспу вважала за потрібне в цей період особливо активно працювати з жінками й бідняками, які вже об'єднані в колгоспи, і з тими, хто поки що залишався поза колгоспами.

Велику допомогу молодим колгоспам подавала машинно-тракторна станція, створена в Станіславчику в березні 1929 року.

На заклик Комуністичної партії — збільшити виробництво сільськогосподарських продуктів трудівники соціалістичних ланів у 1935—1936 рр. широко розгорнули боротьбу за підвищення продуктивності праці в усіх галузях виробництва. Особливо великого розмаху набрав рух послідовників знатної ланкової-п'ятисотенниці Марії Демченко. Ланкові Т. І. Тріщик, Г. Я. Воронюк, Є. І. Фундамент,

[1] Вінницький облпартархів, ф. 749, оп. 1, спр. 2, арк. 1; спр. 3, арк. 2.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-925, оп. 1, спр. 19, арк. 32.
[3] Там же, ф. Р-5047, оп. 1, спр. 5, арк. 87.

Х. Г. Линдрик з членами своїх ланок виростили по 350—400 цнт цукрових буряків на кожному гектарі.

Відчутні зміни сталися в культурному розвитку села. Ще у 1920 році в Станіславчику було три початкові школи. Проте чимало дітей лишалося поза навчанням. Потрібний був час, щоб підготувати кадри вчителів, побудувати шкільні приміщення тощо. І Радянська влада невтомно піклувалася про це. На початку 1927 року в школах навчалося 385 дітей. При другій школі працювали школи підлітків. Скрізь були створені пункти ліквідації неписьменності. А вже в кінці двадцятих років у Станіславчику засновано семирічну, на початку тридцятих — десятирічну школи.

У 1923 році відкривається селянський будинок, або, як їх тоді називали, сельбуд. 1926 року починає працювати хата-читальня. У 1927 році сельбуд перетворено на райсельбудинок. Активну участь у його роботі брали жителі села. Серед них були учасники художньої самодіяльності, а також керівники гуртків — місцеві вчителі, агрономи, лікарі. Велика увага приділялась політико-виховній роботі, ліквідації неписьменності й боротьбі з релігійними пережитками. При клубі працювали відповідні гуртки і школи; політгурток, школа ліквідації неписьменності, гурток безбожників. 1936 року споруджено будинок культури з залом на 300 глядачів, кімнатами для бібліотеки та масових ігор. У районній бібліотеці напередодні Великої Вітчизняної війни налічувалося близько 10 тис. книг.

Якщо до революції жителів Станіславчика та ще 30 сіл волості обслуговував лише один фельдшер, то тепер у селі працювала райлікарня. Медичну допомогу населенню подавали 10 кваліфікованих лікарів.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, жителі Станіславчика стали на захист Радянської Батьківщини. Понад 800 чоловік билося проти гітлерівців у лавах Червоної Армії. Багато мешканців села брали участь у будівництві оборонних споруд. Вони виявляли героїзм на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Під час фашистської окупації, яка почалася 16 липня 1941 року, жителі села вели боротьбу проти гітлерівських загарбників. Ф. М. Головко, М. Тараканов, Г. В. Павлущенко, М. А. Штопко, М. С. Бурдельний були активними учасниками Жмеринської підпільної організації «Радянські патріоти». З числа зв'язкових цієї організації зараз у селі проживає В. С. Денисов — учитель Станіславчицької середньої школи. Підпільники розповсюджували листівки, інформації про події на фронтах, організовували саботаж, закликали населення до непокори загарбникам. Фашисти, напавши на слід патріотів, жорстоко їх покарали. М. А. Штопко та М. С. Бурдельний були страчені, а В. С. Денисов ув'язнений[1].

Станіславчик визволили бійці 1-ї танкової бригади 1-ї танкової армії 18 березня 1944 року. Відразу по визволенні в сільській школі розташувався великий польовий госпіталь. Все село допомагало транспортувати, доглядати, харчувати поранених воїнів.

Окупанти заподіяли великих збитків колгоспному господарству, зруйнували житла колгоспників. Машинно-тракторну станцію було повністю пограбовано, в чотирьох колгоспах не лишилося жодного трактора чи автомашини.

Партійні і комсомольські організації мобілізували людей на якнайшвидшу відбудову народного господарства. Успішно провели колгоспники весняну сівбу 1944 року, а потім швидко і без втрат зібрали врожай. У жовтні вони організували червоні валки з хлібом, здали багато зерна понад план у фонд Червоної Армії.

В тяжких умовах проходила відбудова господарства, але наполеглива праця винагороджувала людей. У 1949 році колгосп «Перше травня» виконав план розвитку тваринництва, достроково розрахувався з державними поставками хліба. Ланка Є. І. Фундамент виростила по 279 цнт цукрових буряків, ланка М. Я. Ходацької — по 241 цнт з гектара[2].

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 527, арк. 4—6.
[2] Там же, ф. 2631, оп. 2, спр, 1, арк. 26, 29.

Першокласники йдуть до школи, с. Station Станіславчик, 1970 р.

У 1949 році колгосп «Більшовик» був серед тих господарств, які першими в районі завершили виконання плану хлібоздачі. Тоді ж перевершив довоєнні показники колгосп «Червоний прапор» (колишній «Батрак»).

Колгоспи «Червоний прапор» і «Перше травня» 1950 року об'єдналися в одну артіль ім. Ворошилова (з 1958 року — ім. Мічуріна), щоб спільними зусиллями прискорити розвиток колективного господарства. Завдяки зміцнілій економіці громадських господарств стало можливим у 1956 році запровадити щомісячне авансування, збільшити додаткову оплату праці в усіх колгоспах Станіславчика[1]. Бригада, очолювана І. З. Фундаментом, зібрала по 27 цнт пшениці з га, бригада Я. З. Козачка виростила по 28 центнерів.

Особливо швидкими темпами почала зростати економіка села після 1959 року, коли всі колгоспи об'єдналися в одну артіль ім. XXI з'їзду КПРС. Це господарство тепер має в своєму користуванні 5848 га землі, в т. ч. 3992 га орної, близько 100 га саду, 70 га ставків. Невпинно зростає технічне оснащення виробництва: Станіславчицький колгосп ім. XXI з'їзду КПРС має 32 трактори, 17 комбайнів, 19 автомашин.

Певних успіхів досягла артіль і в 1968 господарському році. Особливо врожайним видався він для буряківників, які виростили з кожного га по 460 цнт цукрових буряків. Кращі ланки Є. Ю. Кучер, О. П. Савруцької, Є. К. Власової, М. С. Ілюк, Є. Д. Дацишиної, Є. І. Швець, П. Я. Федоришиної, П. М. Андрусь зібрали по 500 і більше цнт цукрових буряків з кожного га закріпленої за ними площі. Перевиконали виробничі плани й тваринники: м'яса і молока на 100 га угідь одержано більше, ніж передбачалось планом. Вони успішно завершили восьму п'ятирічку: на 100 га угідь вироблено по 417,8 цнт молока і по 59,5 цнт м'яса. За господарські успіхи 1971 року голову артілі С. А. Войтовича та колгоспника П. Н. Литвиненка нагороджено орденом Жовтневої Революції, О. С. Солоненка, М. П. Чеписа, М. І. Чижика удостоєно ордена Трудового Червоного Прапора.

Зростаючі прибутки йшли на розгортання будівництва в колгоспі. Протягом 1963—1968 рр. було побудовано 10 добротних господарських приміщень. Споруджено два типові заклади для дітей дошкільного віку, прокладено шосейну дорогу. 1968 року, за рішенням загальних зборів колгоспників, у селі розпочато спорудження нового будинку культури на 600 місць. За останні 15 років у Станіславчику зведено 300 нових і капітально відремонтовано 480 житлових будинків.

У селі працюють майстерні Станіславчицького відділення «Сільгосптехніки». З часу заснування МТС у цьому колективі трудяться механізатори І. М. Сенько

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 70, оп. 2, спр. 382, арк. 21, 24.

та А. П. Назарчук. Поряд з ними ціла когорта молодих. Це токарі А. М. Ткаченко, М. А. Сорокендя, І. М. Затей та інші, яких удостоєно звання ударників комуністичної праці. Є у селі також цегельний завод, хлібозавод та цех м'ясних продуктів.

Значних успіхів досягли трудівники Станіславчика у розвитку культури, освіти. Сільську й шкільні бібліотеки відвідують понад 3 тис. читачів. У читальному залі сільської бібліотеки часто відбуваються читацькі конференції, які організовують культосвітні працівники з активною допомогою вчителів. Центром всієї масово-політичної роботи став будинок культури. Тут працюють різні гуртки художньої самодіяльності, агіткультбригада. Великий інтерес викликали літературні вечори, присвячені творчості Т. Г. Шевченка, О. М. Горького та ін. Корисну роботу проводить педагогічний колектив Станіславчицької десятирічної школи, яка добре готує своїх вихованців до трудового життя. Так, у 1964/1965 навчальному році було підготовлено 13 шоферів, 25 тваринників-механізаторів, 9 виховательок дошкільних дитячих закладів. При школі є столярна та слюсарна майстерні, тракторний клас, кіноустановка, спортивний майданчик. Школа має свої дослідні ділянки землі.

В селі багато сімей, де всі діти здобули вищу освіту. К. Ф. Твердохліб закінчив лише двокласну церковнопарафіяльну школу, а його дружина була зовсім неписьменною. П'ятеро ж їх дітей — випускники вузів. Сини — Василь, Михайло і Микола стали інженерами, старша дочка Ольга — працівником торгівлі, а молодша, Марія, викладає в середній школі.

Про охорону здоров'я жителів села постійно дбають 7 лікарів, 30 медичних працівників із середньою спеціальною освітою, що працюють у дільничній лікарні та поліклініці. Дуже багато для фізичного виховання населення роблять члени спортивного товариства «Колос», яких є в Станіславчику 243 чоловіка.

Успіхи села, досягнуті за роки Радянської влади,— це результат умілого керівництва партійних організацій, сільської Ради депутатів трудящих, громадських організацій. У чотирьох партійних організаціях села налічується більше ста членів і кандидатів у члени партії. У Станіславчику є 200 комсомольців, у профспілкових організаціях об'єднано понад 300 чоловік.

Значна роль у господарському й культурному будівництві, в усьому житті села належить сільській Раді, до якої входять 53 депутати. Всі обранці народу — кращі виробничники. Вшосте обирається депутатом сільської Ради завідуючий молочнотоварною фермою колгоспу кавалер ордена Леніна І. В. Ломачко. Ферма, яку він очолює, вісім років підряд посідає одне з перших місць у районі. 1970 року на кожну фуражну корову тут надоїли понад 3 тис. кг молока. Десятий раз обирається депутатом передова ланкова колгоспу Г. М. Савкова. Щороку її ланка вирощує по 45—50 цнт зерна кукурудзи на гектарі.

Проявом великих змін у житті й побуті жителів Станіславчика є нові традиції і обряди, які народилися за радянських часів. Урочистими стали проводи земляків на службу до Радянської Армії, комсомольські весілля, реєстрування шлюбів, новонароджених тощо.

Партійні організації села, спираючись на творчу ініціативу комуністів і безпартійних, мобілізують колгоспні маси на боротьбу за успішне виконання величних завдань, накреслених у рішеннях XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України.

В. М. МАЗИЛО, С. Г. ПРИТВОР

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ЖМЕРИНСЬКОГО РАЙОНУ

БІЛИКІВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 10 км від районного центру. Населення — 918 чоловік. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Лопатинці.

В селі міститься колгосп «Україна», за яким закріплено 2443 га землі, в т. ч. орної 1686 га. Господарство спеціалізується на вирощуванні зернових і технічних культур. Розвинуто м'ясо-молочне тваринництво.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт, дитячі ясла.

Партійну організацію села засновано 1930 року, комсомольську — 1931. Зараз у селі працюють 26 комуністів і 45 комсомольців.

Село Біликівці належить до найстаріших поселень Поділля. Воно згадується в історичних джерелах першої половини XV століття.

Уродженка села Лопатинців Галина Томченко була активною учасницею Руху Опору у Франції і зв'язковою Героя Радянського Союзу В. В. Порика.

БРАЇЛІВ — село, центр сільської Ради. Віддаль до районного центру 8 км, до залізничної станції Браїлів — 3 км. Через село протікає річка Рів. Населення Браїлова становить 7475 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Браїлів, Володимирівка, Сьомаки.

У селі розташований радгосп цукрокомбінату. Господарство багатогалузеве. Основний напрямок — цукрове насінництво. За радгоспом закріплено 8132 га землі, в т. ч. орної 5897 га. Розвинуте тваринництво м'ясо-молочного напрямку. У Браїлові також працюють цукровий, сокоморсовий, комбікормовий заводи, швейна фабрика.

За високі показники у виробництві й заготівлі зерна, цукрових буряків, м'яса, молока та інших продуктів сільськогосподарського виробництва орденом Леніна нагороджено О. Т. Чумака, М. М. Бахера, Д. А. Пастухова та К. Ф. Ткач. У Браїлові трудиться Герой Радянського Союзу Г. В. Яровий.

Тут працюють 2 середні і одна початкова школи, професійно-технічне училище, бібліотека, будинок культури, кінотеатр, клуб, 3 дитячі садки, амбулаторія, лікарня, ветеринарна амбулаторія.

Партійна організація налічує 275 членів, комсомольська — 668.

Село засноване в XV ст. Тут зберігається архітектурний пам'ятник — монастир XVIII ст. У період 1878—1880 років до Браїлова неодноразово приїздив П. І. Чайковський. Композитор написав тут кілька своїх творів, зокрема п'єси для скрипки з фортепіано «Роздум», «Мелодія». На будинку, де він проживав, встановлено меморіальну дошку. Під час першої російської буржуазно-демократичної революції на поміщицьких цукрових плантаціях страйкували робітники, вимагаючи підвищення заробітної плати та поліпшення умов життя.

Навесні 1922 року у Браїлові створили радгосп. В серпні 1942 року комуніст В. Ф. Слюсаренко організував у селі підпільні групи, які об'єдналися в середині 1943 року в партизанський загін ім. Устима Кармалюка, що увійшов до партизанського з'єднання ім. Леніна. Трудящі села свято бережуть пам'ять про своїх визволителів. У центрі села в братській могилі поховано 249 воїнів, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни. На їх честь споруджено пам'ятник.

ДЕМИДІВКА — село, центр сільської Ради. Віддаль до районного центру 17 км, до залізничної станції Браїлів — 8 км. Населення — 1754 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Могилівка.

У Демидівці міститься центральна садиба колгоспу ім. Орджонікідзе. За господарством закріплено 3994 га землі, в т. ч. орної 2746 га. Основний напрям — вирощування зернових і технічних культур. Розвинуте м'ясо-молочне тваринництво.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека.

Партійну організацію засновано 1921 року. Нині тут працюють 33 комуністи й 97 комсомольців.

Перші згадки про Демидівку припадають на XVII ст. У 1905 році селяни виступали проти поміщицького гніту.

В день Першого травня 1924 року відкрито першу у районі гідроелектростанцію. В селах Демидівці і Могилівці споруджено пам'ятники-обеліски воїнам, що загинули в період Великої Вітчизняної війни. Колгоспницю М. Д. Чупиру 1950 року обрали депутатом Верховної Ради СРСР.

ДУБОВА — село, центр сільської Ради, лежить за 30 км від районного центру. Населення — 1307 чоловік. Сільраді підпорядковане село Лисогірка.

Місцевий колгосп ім. Калініна користується 3979 га землі, у т. ч. орної 2562 га. Тут вирощують зернові й технічні культури.

Герой Радянського Союзу Г. В. Яровий проводить бесіду з робітниками Браїлівського цукрового заводу. 1965 р.

Ланкова Ф. З. Лиснюк, яка виростила в 1956 році по 500 цнт цукрових буряків на площі 16 га, нагороджена орденом Леніна.

У селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, дитячий садок.

Партійна організація об'єднує 57 комуністів. Тут працюють 69 комсомольців.

Село засновано в XVII ст. Його спалили монголо-татари. Жителі поселилися в дрімучому дубовому лісі, звідки й пішла назва села. В лютому 1919 року в Лисогірці відбувся збройний виступ селян проти петлюрівців.

На центральній садибі артілі споруджено пам'ятник-обеліск воїнам-односельцям, які загинули під час Великої Вітчизняної війни.

ЖУ́КІВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 5 км від районного центру та залізничної станції Жмеринка. Населення — 1594 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Петрівка, Сідава, Щучинці, Ярошенка.

У Жуківцях міститься центральна садиба колгоспу ім. Кірова. За господарством закріплено 4441 га землі, в т. ч. орної 2937 га, воно спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби, вирощуванні зернових і технічних культур. З допоміжних галузей розвинуте садівництво й птахівництво. За високу продуктивність праці тракторист Ф. К. Качуровський нагороджений орденом Леніна.

В Сідаві розташований Жмеринський відгодівельний радгосп.

Є восьмирічна школа, бібліотека, медпункт, клуб. В селі трудяться 44 комуністи та 42 комсомольці.

Жуківці засновані у XVII ст. У 1886—1887 рр. селяни намагалися захопити поміщицьку землю.

КАМ'ЯНОГІ́РКА (до 1946 року — Дзялів) — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від районного центру та залізничної станції. Населення — 1502 чоловіка. Кам'яногірській сільській Раді підпорядковане село Олексіївка.

Місцевий колгосп ім. Г. І. Котовського користується 2705 га землі, в т. ч. орної 2558 га. Напрям господарства — зерно-м'ясо-молочний.

У селі восьмирічна школа, 2 клуби, 3 бібліотеки, 2 медпункти, 2 дитячих ясел, 2 сільмаги.

Партійна організація виникла 1924 року. Нині вона налічує 43 комуністи. Їх помічниками є 55 комсомольців.

Кам'яногірку засновано у XVIII ст. В 1905—1906 рр. селяни Дзялова й Олексіївки захопили поміщицькі землі. Боротьбою повсталих керували бідняки М. Т. Цвігун та Д. Г. Зварич.

Уродженці села І. М. Тарута та О. Н. Харченко стали докторами медичних наук.

КАРМАЛЮКО́ВЕ (до 1955 року — Головчинці) — село, центр сільської Ради, лежить за 25 км від районного центру і за 8 км від залізничної станції Сербинівці. Населення — 1517 чоловік.

Сільраді підпорядковані населені пункти Майдан-Головчинський і Петрані.

У селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Жданова. За господарством закріплено 3578 га землі, в т. ч. 2546 га орної. Господарство спеціалізується на вирощуванні зернових і технічних культур, м'ясо-молочному тваринництві. В селі є середня школа, бібліотека, клуб, стаціонарна кіноустановка. При школі створено музей У. Кармалюка.

У Кармалюковому працюють 39 комуністів і 107 комсомольців.

Перші згадки про село належать до XVI ст. На сільському кладовищі є надмогильний пам'ятник сількорові Є. Королю, вбитому куркулями 1928 року. В селі народився 10 березня 1787 року видатний керівник боротьби селянства Поділля проти кріпосництва У. Я. Кармалюк. 1 серпня 1965 року тут відкрито йому пам'ятник.

КАЦМА́ЗІВ — село, центр сільської Ради. Віддаль до районного центру 25 км. Населення — 2256 чоловік. Сільраді підпорядковано населений пункт Настасіївку.

В селі міститься колгосп «Росія», за яким закріплено 3253 га землі, в т. ч. орної 2160 га. В господарстві вирощують зернові й технічні культури. Розвинуте тваринництво м'ясо-молочного напряму. За високу продуктивність праці комбайнер П. З. Задорожний нагороджений орденом Леніна.

У селі є середня школа, клуб, стаціонарна кіноустановка, бібліотека, дільнична лікарня, дитячі ясла.

Партійну організацію створено 1933 року. Нині тут є 31 комуніст. Комсомольська організація налічує 108 комсомольців.

Перші згадки про село належать до XV ст. Під час революції 1905—1907 рр. селяни організовували страйки.

Уродженець села Т. П. Абрамов — генерал-майор танкових військ, Герой Радянського Союзу.

КРА́СНЕ (до 1937 року — Махнівка) — село, центр сільської Ради. Віддаль до районного центру 25 км. Населення — 881 чоловік. Сільраді підпорядковані села Лисянка, Пултівці.

В селі розташований відділок радгоспу «Красный», основний виробничий напрям якого — вирощування насіння зернових культур. Розвинуте м'ясо-молочне тваринництво, а також допоміжні галузі: хмелярство, садівництво, бджільництво, ставкове господарство. Радгосп користується 3761 га землі, в т. ч. орної 2432 га.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

Партійна організація налічує 28 комуністів.

Перші письмові згадки про село належать до XVIII ст. У вересні 1915 року місцеві селяни разом з робітниками Жмеринки розгромили поміщицький маєток.

Уродженець села М. А. Постовий — кавалер трьох орденів Слави.

КУДІ́ЇВЦІ — село, центр сільської Ради, розкинулося в долині річки Мурафи, за 25 км від райцентру та за 17 км від залізничної станції Матейкове. Населення — 1240 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Олександрівка, Шевченкове.

На території сільської Ради розташований радгосп ім. 50-річчя Великого Жовтня, за яким закріплено 2200 га землі, в т. ч. орної 514 га.

Основний напрям господарства — садівництво. Під садами і ягідниками зайнято 1144 га. За високу якість яблук джонатан, кальвіль сніговий, ренет Симиренка радгосп удостоєний двох золотих медалей Міжнародної виставки садівництва в місті Ерфурті (НДР). Розвинуте також тваринництво м'ясо-молочного напрямку, бджільництво. Радгосп — постійна база практикумів для садівників району і області. Директору радгоспу С. С. Дегтярьову присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. На честь 50-річчя Великого Жовтня радгосп нагороджено пам'ятним Червоним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС.

В селі є 2 школи, 2 клуби, 2 бібліотеки, дитячий садок, аптека, 2 медпункти.

Партійна організація об'єднує 44 комуністи, комсомольська — 34 члени ВЛКСМ.

Кудіївці — одне з найстаріших поселень України. Перші згадки про нього належать до XV ст. У вересні 1917 року селяни за допомогою солдатів Кексгольмського та Волинського полків захопили поміщицький маєток, майно, розподілили землю.

В селах Олександрівці і Кудіївці на братських могилах воїнів, що загинули в 1941—1945 рр., височать пам'ятники-обеліски.

КУРИ́ЛІВЦІ — село, центр сільської Ради, лежить за 20 км від районного центру та за 11 км від залізничної станції Сестринівка. Населення— 967 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Василівка й Новоселиця.

В селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Щорса. За господарством закріплено 4350 га землі, в т. ч. орної — 2925 га. Основний напрям — вирощування озимої пшениці й технічних культур. Розвинуте м'ясо-молочне тваринництво.

У Курилівцях є восьмирічна школа, бібліотека, клуб, дільнична лікарня.

Партійна організація заснована 1921 року. Зараз у селі є 28 комуністів і 32 комсомольці.

Перші згадки про село належать до XVI ст. 1906 року в Новоселиці мали місце селянські заворушення. В 1919 році жителі неодноразово повставали проти петлюрівців.

В 1943 році у Новоселиці було створено підпільну організацію під керівництвом Ф. Ф. Пшонка, в Курилівцях — підпільну групу під керівництвом В. Т. Бухтіярова та І. Саманя. В селі Василівці підпільною групою керував О. Грабик.

ЛЕЛЯ́КИ — село, центр сільської Ради, розташоване за 5 км від районного центру. Населення — 807 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Мала Жмеринка, Подільське, Тартак.

В селі міститься колгосп «Перемога», за яким закріплено 3925 га землі, в т. ч. орної 2560 га. Тут вирощують пшеницю, цукрові буряки. Розвинуте м'ясо-молочне тваринництво. Господарство спеціалізується на відгодівлі свиней. Бригадир тракторної бригади І. П. Стасишин нагороджений орденом Леніна.

У селі є початкова школа, клуб, бібліотека, медпункт, дитячі ясла.

Партійна організація складається з 33 членів партії. У Леляках працюють 22 комсомольці.

Уродженцеві села Г. Я. Усатому за подвиги під час Великої Вітчизняної війни присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У Малій Жмеринці під час Вітчизняної війни діяла партизанська група під керівництвом Я. Я. Назаренка.

На території села Тартак знайдено поховання доби міді.

ЛЮ́ДАВКА—село, центр сільської Ради, розташоване за 15 км від районного центру та за 9 км від залізничної станції Браїлів. Населення — 1269 чоловік.

В селі розміщено відділок радгоспу Браїлівського цукрокомбінату, який спеціалізується на вирощуванні насіння цукрових буряків. Тут вирощують зернові культури, розвинуто м'ясо-молочне тваринництво. Допоміжними галузями є бджільництво, городництво й садівництво.

У Людавці є восьмирічна школа, дитячий садок, 2 бібліотеки, медпункт.

Партійна організація існує з 1933 року. Зараз тут є 34 комуністи і 11 комсомольців.

Село засноване у XVII ст. В липні 1906 року сюди прибули два агітатори, які розповсюджували серед населення програму Російської соціал-демократичної робітничої партії. Тоді ж у селі відбулися селянські заворушення.

В роки Великої Вітчизняної війни у навколишніх лісах діяв партизанський загін В. Ф. Слюсаренка, а на початку 1943 року в самому селі створили підпільну групу на чолі з П. Машталером.

МОВЧАНИ́ — село, центр сільської Ради, розташоване за 25 км від районного центру. Населення — 949 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Гута-Мовчанська, Лука-Мовчанська.

Місцевий колгосп ім. Леніна користується 4628 га землі, в т. ч. орної 3247 га. Основний напрям господарства — вирощування зернових і технічних культур. Розвинуто м'ясо-молочне тваринництво.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт.

Партійну організацію було створено 1922 року. Зараз у селі працюють 22 комуністи і 50 комсомольців.

Засноване село у XVII столітті.

Уродженець села Луки-Мовчанської військовий фельдшер В. П. Карпенчук першого дня Великої Вітчизняної війни у прикордонному місті Сокалі ціною власного життя врятував від загибелі жінок з дітьми і товаришів: він запалив на собі облитий бензином одяг і кинувся під фашистський танк. За цей подвиг народ назвав його українським Данко. Уродженці села: П. П. Байда — професор Ставропольського педінституту, С. Н. Івасишин — заступник міністра сільського господарства Киргизької РСР.

НО́СКІВЦІ — село, центр сільської Ради, лежить на правому березі річки Мурафи, притоки Дністра, за 18 км від районного центру і залізничної станції Жмеринка. Населення — 3350 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Демків, Повал.

У селі міститься колгосп ім. В. І. Леніна, який користується 4583 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. орної землі 3215 га. Господарство вирощує зернові й технічні культури. Розвинуте тваринництво м'ясо-молочного напряму.

У Носківцях є середня школа, 2 бібліотеки, стаціонарна кіноустановка, клуб, лікарня.

На різних ділянках колгоспного виробництва трудяться 64 комуністи і 87 комсомольців.

Перша письмова згадка про село датується 1431 роком.

У шкільному музеї зберігаються кам'яні знаряддя праці, які знайдено на території села. В 60-х роках XIX ст. мали місце селянські заворушення, які були придушені військовою силою. В дореволюційний час у селі працював цукровий завод, робітники якого 1905 року застрайкували і добилися часткового задоволення своїх вимог.

Жителеві села І. І. Оленичу за виявлений героїзм при форсуванні Дніпра в 1943 році присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Визначною пам'яткою архітектури в Носківцях є палац, збудований у XVII ст. Тут в 1885—1886 рр. жив російський поет С. Я. Надсон.

ПОТО́КИ — село, центр сільської Ради, розташоване обабіч річки Потоки, за 8 км від районного центру і залізничної станції Жмеринка. Населення—1474 чоловіка. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Рижавка і Яр.

У Потоках міститься колгосп «Ленінський шлях», за яким закріплено 5366 га землі, в т. ч. орної 3605 га. Господарство вирощує зернові й технічні культури, тут розвинуте тваринництво м'ясо-молочного напряму. В колгоспі працює трактористкою Г. О. Паламарчук — депутат Верховної Ради УРСР.

Діти трудівників села навчаються у середній школі. У Потоках є бібліотека, клуб.

Партійну організацію створено 1921 року. Зараз у селі є 49 комуністів і 52 комсомольці.

Село виникло у XVI ст. Воно було місцем виселення непокірних селян — кріпаків графа Потоцького. Під час революції 1905—1907 рр. житель села Г. Семенишин підтримував зв'язок з Жмеринською організацією РСДРП і проводив серед селян політичну агітацію, розповсюджував листівки.

Комсомолець П. С. Мацера в роки фашистської окупації зберіг колгоспний прапор і державний акт на вічне користування землею.

1967 року встановлено меморіальну дошку «Вони боролися за встановлення Радянської влади у селі Потоках».

В Рижавці народився М. Г. Маслюк — заслужений майстер народної творчості УРСР. На сільському кладовищі в 1900 році похована українська актриса Є. П. Боярська (Богемська).

ПОЧА́ПИНЦІ — село, центр сільської Ради. Віддаль до районного центру 25 км, до залізничної станції Браїлів — 22 км. Населення — 1420 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Зоринці і Слобода.

В селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Дзержинського. Господарство користується 4798 га угідь, у т. ч. орної землі 2979 га. Тут вирощують зернові, серед яких перше місце посідає озима пшениця; висівають також цукрові буряки; розвинуте тваринництво м'ясо-молочного напряму. Комбайнер колгоспу Г. С. Рудяк удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці.

Є у Почапинцях середня школа, клуб, бібліотека. Тут працюють 49 комуністів і 109 комсомольців.

Перша згадка про село належить до XIV ст. 1862 року у селі відбувся антифеодальний виступ трудящих.

Під час революційних подій 1905—1907 рр. селяни підпалили поміщицький маєток, розібрали худобу.

У центрі села є братська могила, де поховано 36 воїнів, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни. У могилі — прах командира партизанського загону ім. Леніна В. Г. Должникова. Над могилою — пам'ятник загиблим героям.

РІВ — село, центр сільської Ради, розташоване обабіч річки Рову, за 7 км від районного центру. Населення — 816 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Мартинівка й Межирів.

Місцевий колгосп ім. Дзержинського користується 3107 га угідь, у т. ч. орної землі 2025 га. Основний напрям господарства — вирощування зернових і технічних культур. Розвинуте м'ясо-молочне тваринництво. У селі Мартинівці працює спиртовий завод.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт, дитячі ясла.

Партійну організацію створено 1921 року. Нині у селі працюють 24 комуністи, 37 комсомольців.

1920 року місцеві селяни подали велику допомогу Богунському полку, за що командування його дякувало жителям села через газету «Вісті».

СЕВЕРИ́НІВКА — село, центр сільської Ради. Віддаль до районного центру — 18 км. Населення — 2385 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Голубівка, Коростівці, Матейкове, Слобода-Носковецька, Хатки, Чапаєвка.

В селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Шевченка, який користується 5209 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3355 га орної землі. Основний напрям господарства — вирощування зернових і технічних культур. Розвинуто м'ясо-молочне тваринництво. Доярка В. О. Чернова нагороджена орденом Леніна. В селі працює також цегельний завод.

У Северинівці є середня школа, 5 бібліотек, стадіон, кістковотуберкульозний санаторій.

Партійна організація налічує 80 членів, комсомольська — 129.

Северинівка — одне з найстаріших поселень. В урочищі Пауза-Журавель виявлено сліди поселення доби бронзи та городище скіфських часів. 1848 року місцеві селяни відмовилися виконувати панщину. 1905 року сільські трудівники повстали проти поміщицького гніту. У вересні 1917 року селяни разом з солдатами 2-го гвардійського корпусу розгромили поміщицький маєток.

Тут споруджено пам'ятник Т. Г. Шевченку.

СЕРБИ́НІВЦІ — село, центр сільської Ради. Віддаль від районного центру — 18 км, від залізничної станції Сербинівці — 2 км. Населення — 1850 чоловік.

У селі розміщено колгосп ім. Димитрова. За ним закріплено 2125 га землі, в т. ч. орної 1602 га. Господарство спеціалізується на вирощуванні пшениці та цукрових буряків, тут розвинуто тваринництво м'ясо-молочного напряму. Допоміжними галузями є ставкове господарство, садівництво й городництво.

У Сербинівці є середня школа, бібліотека, клуб, медпункт, стадіон.

Партійну організацію створено 1929 року. Зараз у селі працює 41 комуніст, 101 комсомолець.

Село виникло у XVI столітті.

СЛОБОДА́-МЕЖИ́РІВСЬКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 25 км від районного центру, в долині невеликої річки Думки. Населення — 1147 чоловік.

У селі міститься центральна садиба колгоспу «Червоний шлях». За колгоспом закріплено 1584 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. орної землі 1171 га. Господарство вирощує зернові культури й цукрові буряки. Розвинуто тваринництво м'ясо-молочного напрямку.

Село має восьмирічну школу, клуб, бібліотеку, фельдшерсько-акушерський пункт.

У селі трудяться 26 комуністів і 44 комсомольці.

Перші згадки про село є в письмових джерелах XVIII століття.

СТОДУ́ЛЬЦІ — село, центр сільської Ради, знаходиться за 27 км від районного центру та за 7 км від залізничної станції Сербінівці. Населення — 1415 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Мельники і Рожепи.

В селі розташований колгосп «Перше травня», а також відділок Чернятинського радгоспу-технікуму (навчально-практичного напряму) і Державна сортодільниця по впровадженню виведених сортів зернових культур. За колгоспом закріплено 3019 га землі, в т. ч. орної 1728 га. Тут вирощують зернові й технічні культури. Тваринництво м'ясо-молочного напряму. З допоміжних галузей розвинуте садівництво. Ланкову А. В. Овчарук та пташницю І. А. Стоколос нагороджено орденом Леніна.

В селі є восьмирічна школа, бібліотека, клуб, дитячі ясла, медичний пункт.

Партійна організація налічує 36 комуністів. У селі є 44 комсомольці.

Вперше Стодульці згадуються в письмових джерелах XVII ст. У 40-х роках XIX ст. в селі Рожепах відбулося селянське заворушення. В жовтні 1917 року його жителі захопили поміщицький маєток.

ТАРА́СІВКА — село, центр сільської Ради, лежить на лівому березі річки Мурафи, за 18 км від районного центру та за 7 км від залізничної станції Ярошенка. Населення — 1344 чоловіка. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Будьки й Вознівці.

Місцевий колгосп «Зоря комунізму» користується 5086 га землі, в т. ч. орної 3575 га. Господарство спеціалізується на виробництві зерна, цукрових буряків, м'ясо-молочному тваринництві. З допоміжних галузей розвинуті садівництво й овочівництво. Доярку М. Ю. Горін нагороджено орденом Леніна.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека, дитячі ясла.

Партійну організацію засновано 1926 року. Зараз тут працюють 47 комуністів і 61 комсомолець.

Перші згадки про Тарасівку належать до початку XVIII століття.

На честь жителів села, що загинули в період Великої Вітчизняної війни, споруджено обеліск.

Мешканцю села Тарасівки І. П. Ковальову присвоєно звання Героя Радянського Союзу. У Вознівцях народився нині Герой Радянського Союзу А. М. Грабчак.

У Великій Вітчизняній війні брали участь 289 жителів села, 160 з них нагороджені орденами і медалями СРСР.

ТЕЛЕ́ЛИНЦІ — село, центр сільської Ради, знаходиться в долині річки Батіжок, за 20 км від районного центру. Населення — 1101 чоловік. Сільраді підпорядковане село Ленінка.

У селі міститься колгосп ім. Свердлова, за яким закріплено 2252 га угідь, у т. ч. орної землі 1648 га. У господарстві вирощують зернові й технічні культури, розводять худобу й птицю.

Юні жителі села здобувають освіту у восьмирічній школі; тут є клуб, 2 бібліотеки, медпункт.

У селі працюють 27 комуністів та 43 члени ВЛКСМ.

В письмових джерелах збереглися відомості про існування села в першій половині XVIII ст. 1905 року селяни застрайкували, підпалили поміщицький маєток. Вони вимагали збільшення поденної оплати.

Уродженцем села є депутат Верховної Ради СРСР шостого скликання, кандидат економічних наук А. А. Мазур.

ЧЕРНЯ́ТИН — село, центр сільської Ради, лежить на правому березі річки Рову, за 16 км від районного центру та за 3 км від залізничної станції Матейкове. Населення — 1618 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Слобода-Чернятинська, Токарівка.

В селі розташовано центральну садибу колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС. За господарством закріплено 2896 га землі, в т. ч. орної 1914 га. Колгосп вирощує зернові й технічні культури. Розвинуте тваринництво м'ясо-молочного напрямку. Допоміжними галузями є городництво, садівництво, бджільництво. На території села розташований пивоварний завод.

Тут працюють восьмирічна школа, бібліотека, клуб, дитячі ясла, лікарня. У селі є сільськогосподарський технікум.

Партійна організація налічує 65 комуністів, комсомольська — 445 членів ВЛКСМ.

Чернятин засновано у XVII столітті.

В листопаді 1917 року селяни самочинно конфіскували ліси й збіжжя поміщицького маєтку. Під час Великої Вітчизняної війни в Слободі-Чернятинській діяла підпільна партизанська група М. Д. Никитюка.

ІЛЛІНЕЦЬКИЙ РАЙОН

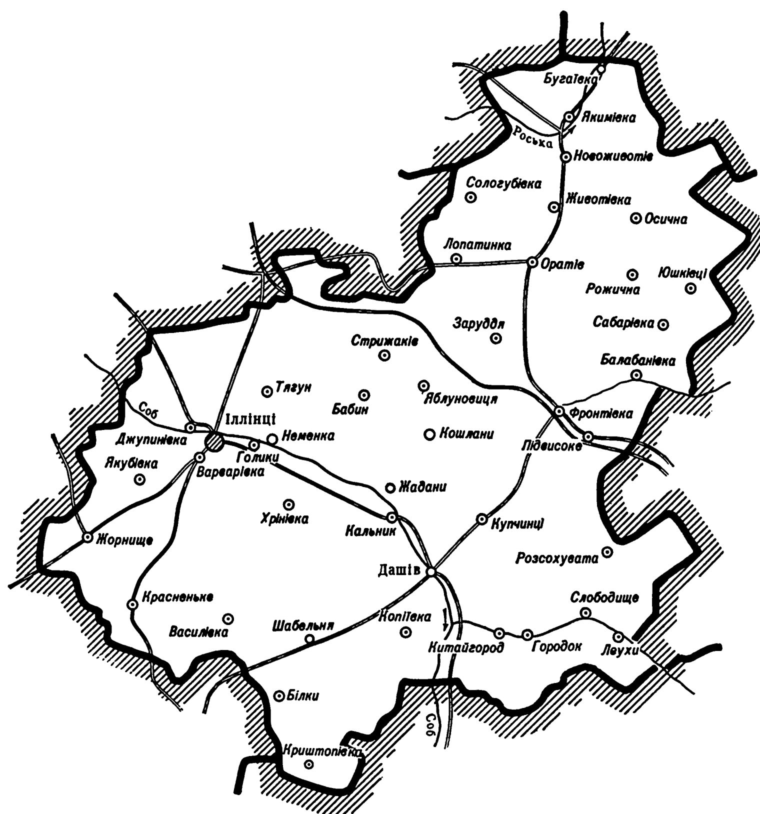

ІЛЛІНЦІ

ллінці — селище міського типу (з 1925 року), розташоване на річці Собі — притоці Південного Бугу, за 72 км від Вінниці, за 16 км від станції Липовець. Автомобільними шляхами селище зв'язане з багатьма райцентрами області, а з Вінницею — ще й авіалінією. Населення — 3479 чоловік.

Іллінці — центр району, територія якого становить 1446 кв. км, населення — 87,5 тис. чоловік, у т. ч. міського — 9,2 тис. чоловік. У районі — 92 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 37 сільським Радам. Усієї землі — 144,6 тис. га, у т. ч. 91,7 тис. га орної, 2,8 тис. га садів, 8,6 тис. га лук і пасовищ, 19,6 тис. га лісів, 2,3 тис. га водоймищ. Працюють 15 промислових підприємств, у т. ч. 3 цукрові заводи; 38 колгоспів, 6 радгоспів, 279 магазинів і 88 підприємств громадського харчування; 9 лікарень, 66 фельдшерсько-акушерських пунктів; 5 оздоровчих пунктів на підприємствах, 7 пологових будинків, санітарно-епідеміологічна станція, 10 профілакторіїв; 68 шкіл, 1 технікум, 24 будинки культури, 47 клубів, 76 кіноустановок, 80 бібліотек. Майже в усіх селах встановлено пам'ятники й обеліски полеглим у боротьбі з німецько-фашистськими окупантами.

Територія нинішнього селища була заселена давно. На схід і південь від Іллінців є добре помітні скіфські кургани (IV—III ст. до н. е.). На місці селища в середині минулого століття знаходили залишки укріпленого замку, а також валу й рову. Замок стояв тут у XIV—XVII ст. В джерелах XVII—XVIII ст. селище частіше називається Лінцями, в кінці XIX ст. за ним остаточно закріпилася назва Іллінці. Як містечко Іллінці вперше згадуються в письмових джерелах середини XVII століття[1].

[1] Летопись Григория Грабянки. К., 1854, стор. 118.

В роки визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського гноблення 1648—1654 рр. Іллінці входили до Кальницького полку, на чолі якого стояв сподвижник Б. Хмельницького І. Богун. Жителі містечка брали активну участь у боротьбі проти польських магнатів і шляхти. 1653 року озброєні іллінчани спільно з козаками розбили в бою під містечком великий польський загін. Наступного року військовий загін Чарнецького, який ішов каральним походом на Брацлавщину, спалив Іллінці разом з передмістями. Були зруйновані укріплення, загинула частина мешканців[1].

Шляхетська Польща не припиняла своєї агресії і після возз'єднання України з Росією. За Андрусівським перемир'ям 1667 року Іллінці відійшли до Польщі. Жителям містечка ще довго довелося терпіти гніт польських поневолювачів, який посилювався частими нападами татарських орд. Іллінчани разом з мешканцями навколишніх сіл взяли участь у битві, яка відбулася у вересні 1671 року за 15 верст від містечка між запорізькими козаками на чолі з кошовим отаманом Іваном Сірком і 40-тисячним військом кримських татар. Було знищено 2 тис. татар. Ворог відступив[2]. Коли у жовтні цього року на Іллінці й сусідні населені пункти напало чисельне польське військо, мешканці містечка перейшли в село Кальник і разом з кальничанами оборонялися від польської шляхти. У листопаді вони спільно з кальничанами й козацьким загоном примусили ворога відступити. Через два тижні під Іллінцями відбулася рада козацьких старшин і представників польського уряду. Під тиском національно-визвольного руху представники Польщі обіцяли від імені свого уряду не обмежувати привілеїв українських міст[3].

Польські феодали посилювали закріпачення селянства, насильно запроваджували католицьку віру, польську мову. Соціальний і національний гніт викликав опір населення, народні виступи. В 1702 році загін повстанців напав на маєток іллінецького поміщика. Польська шляхта жорстоко придушила цей виступ[4]. Населення Іллінців стало на бік загону гайдамаків, коли вони у травні 1735 року вчинили напад на панський маєток[5].

Іллінці у XVIII ст. — невелике містечко, що переходило від одного магната до іншого. 1775 року в ньому налічувалося 309 дворів, мешкало 942 чоловіка. 1793 року Іллінці у складі Правобережної України відійшли до Росії. Містечко тоді належало графам Плятерам, маєток яких мав ще 7 сіл[6]. 1844 року вони збудували в Іллінцях цегельний, черепичний, пивоварний і винокурний заводи[7]. З розвитком промисловості зростала і торгівля. В середині і другій половині XIX ст. в містечку відбувалося 6 великих ярмарків на рік, а раз на два тижні — торги.

У 20-х роках XIX ст. в Іллінцях містилася штаб-квартира Вятського піхотного полку, яким командував один з видатних діячів декабристського руху П. І. Пестель. Він жив тут з невеликими перервами з 1823 до кінця 1825 року[8]. Будинок, у якому мешкав П. І. Пестель, зруйнували фашисти у роки Великої Вітчизняної війни.

У березні 1861 року селянам графського маєтку об'явили про скасування панщини. Дізнавшись про суть реформи, про мізерні наділи землі, за яку мали сплатити великий викуп, селяни Іллінців відмовились працювати на графа, вимагали розподілу усієї його землі. Переляканий граф звернувся до повітових властей по допомогу. Надісланий в містечко військовий батальйон придушив селянський виступ. Над

[1] Летопись Григория Грабянки, стор. 118.
[2] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 9. СПб., 1877, стор. 581.
[3] В. В. Волк-Карачевский. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и в начале XVIII века. К., 1899, стор. 179, 180.
[4] Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 2. К., 1868, стор. 60, 433—435.
[5] Там же, стор. 141—142.
[6] Л. Похилевич. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864, стор. 312.
[7] ЦДІА СРСР, ф. 1287, оп. 34, спр. 53, арк. 39.
[8] М. В. Нечкина. Движение декабристов, т. 1. М., 1955, стор. 347.

частиною «порушників порядку» вчинили фізичну розправу, зокрема Г. Біличенка, І. Резника, К. Бойка покарали різками — двадцятьма ударами[1].

Одержані за реформою земельні наділи не забезпечували прожиткового мінімуму селян, і вони, продавши їх або віддавши за борги чи недоїмки, наймалися до куркулів, до підприємців свого містечка, працювали в інших містах Подільської губернії, у Києві, Одесі. 1866 року Іллінці стали волосним центром Липовецького повіту Київської губернії[2]. 1875 року власниця маєтку Демидова побудувала в Іллінцях цукровий завод. На період цукроваріння сюди йшли на заробітки селяни передмість Іллінців та сусідніх сіл[3]. Частина населення займалася торгівлею і ремеслом. В містечку жили ковалі, шевці, кравці, бондарі, гончарі та робітники невеликих промислових підприємств — двох млинів, цегельного та черепичного заводів. Містечко поступово зростало. Якщо в середині XIX ст. в Іллінцях разом з передмістями налічувалося 690 дворів, 6441 житель[4], то в 1900 році — 1185 дворів, 9400 жителів. З усієї землі 7979 десятин лише 2614 десятини належали селянам[5]. Більшість селян зовсім не мала землі.

Царський уряд не дбав про трудящих, про охорону їх здоров'я, умови життя. Робочий день робітників не регламентувався, на Іллінецькому цукровому заводі він тривав 12 годин. Мешканці Іллінців жили переважно в мазанках, убогих будиночках. Протягом довгого часу лікарні не було. Лікар жив у поміщицькому маєтку. Лише 1904 року на цукровому заводі відкрили лікарню на 13 ліжок, де працювали лікар і фельдшер[6].

До 1881 року, коли в Іллінцях почала працювати двокласна школа, тут діяли дві двокласні парафіяльні школи, навчалося 200 учнів — дітей торговців, заможних селян. Дальший розвиток промисловості привів до збільшення навчальних закладів. 1909 року на базі церковних шкіл було відкрито початкове двокласне чоловіче училище. В 1913 році його перетворили у вище чотирикласне, яке відвідували 127 дітей[7]. Проте через високу плату діти іллінецьких робітників і селян не могли навчатися в цих школах, залишалися неписьменними.

Трудящі Іллінців не мирилися з тяжким становищем. Селяни часто самовільно захоплювали поміщицькі землі, рубали ліс тощо. В 1897 році за порубку поміщицького лісу трьох іллінецьких селян посадили на 7 днів до в'язниці й оштрафували[8]. В 1905 році під впливом революційних подій жителі Іллінців разом з селянами Джупинівки спалили скирти на поміщицькому полі і, вигнавши управителя, вимагали збільшення плати. Цим виступом керував М. М. Терешко, робітник цукрового заводу. Наступного року його судили й заслали до Сибіру.

Бурхливі події розгорнулися в Іллінцях після Лютневої буржуазно-демократичної революції. Робітники цукрового заводу 26 вересня 1917 року побили й прогнали геть директора, технічних працівників й самі стали управляти підприємством. Незважаючи на звернення адміністрації до властей, робітники відмовилися виконувати накази місцевих урядовців[9]. Піднялося на революційну боротьбу й селянство. В іллінецьких маєтках поміщика Ярошинського люди збирали й ділили між собою врожай, вимагали розподілу поміщицької землі.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції у грудні 1917 року до містечка повернулися колишні матроси Чорноморського флоту Д. Д. Кобелєв,

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 300, спр. 11, арк. 33—35.
[2] Там же, спр. 82, арк. 8.
[3] Вінницький облдержархів, ф. 55, оп. 1, спр. 4, арк. 47.
[4] Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 2. СПб., 1862, стор. 323; ЦДІА СРСР, ф. 1287, оп. 34, спр. 53, арк. 39.
[5] Список населенных мест Киевской губернии. К., 1900, стор. 1873.
[6] ЦДІА СРСР, ф. 1281, оп. 5, спр. 61, арк. 48—49; оп. 6, спр. 20, арк. 62; Вінницький облдержархів, ф. 55, оп. 1, спр. 4, арк. 47, 65.
[7] Памятная книжка Киевского учебного округа на 1903 год, ч. 1. К., 1909, стор. 221; Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913/1914 учебный год, ч. 2, стор. 82.
[8] ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 101, спр. 7905, арк. 93.
[9] Київський облдержархів, ф. 398, оп. 1, спр. 52, арк. 7; ф. 1879, оп. 1, спр. 41, арк. 92.

І. Цибульський, Г. Таран, з Сибіру — М. М. Терешко. Під їх керівництвом була встановлена Радянська влада в Іллінцях. У березні 1918 року містечко окупували війська кайзерівської Німеччини. З допомогою українських буржуазних націоналістів окупанти грабували населення, вивозили хліб та інші продовольчі товари, забрали обладнання телеграфу[1]. Для боротьби з окупантами в Іллінцях був створений партизанський загін з 40 чоловік. Командував ним Д. Д. Кобелєв. Месники громили військові частини ворога, перешкоджали вивезенню продовольства в Німеччину, руйнували залізничну колію біля станції Липовець. Після визволення Іллінців від німецьких інтервентів, вигнання петлюрівців у березні 1919 року в містечку відновлюється Радянська влада. Новостворений ревком очолив Д. Д. Кобелєв. У квітні в Іллінцях почав працювати волосний комітет КП(б)У. З іллінецьких комуністів до нього увійшли М. К. Лебедєв, Й. І. Ольшанецький та ін. На цукровому заводі заснували профспілку, яка об'єднала робітників і службовців містечка.

23 квітня 1919 року в Іллінцях відбувся волосний з'їзд робітничих, селянських та солдатських депутатів, на якому були також делегати від сільських комбідів, робітників Бабинського цукрового заводу, профспілки Іллінецького цукрового заводу, від вчителів. З'їзд обрав перший волвиконком на чолі з М. К. Лебедєвим. Виконком зосередив у своїх руках всю владу. Він займався розподілом поміщицької землі, боровся з спекуляцією, організував бойову дружину для ліквідації банд. До дружини вступали також селяни сусідніх сіл. У травні 1919 року, коли у зв'язку з наступом генерала Денікіна активізувалися петлюрівські недобитки, Іллінецький ревком звернувся до населення з відозвою. Тавруючи ганебні антинародні підступи Петлюри та різних банд, відозва закликала: «Всі, як один чоловік, на захист уряду робітництва та селянства. Хай живе Радянська влада!»[2]. На необхідність боротьби з Денікіним, вступу до Червоної Армії націлив волосний з'їзд комбідів, який відбувся в Іллінцях 26 червня 1919 року. З'їзд комбідів скерував незаможників на остаточне завершення розподілу поміщицьких земель, обробіток їх, на створення землеробських комун[3]. Проте здійснення цих і багатьох інших заходів перервав напад військ Директорії. В жовтні петлюрівців витіснили денікінці. В грудні 1919 року частини Червоної Армії вигнали денікінців з містечка. Але на початку травня 1920 року Іллінці захопили білополяки. Та недовго хазяйнували тут інтервенти. В липні Червона Армія остаточно визволила містечко.

Відновивши Радянську владу, трудящі Іллінців приступили до дальшого втілення в життя накреслень революції. Ревком разом з комнезамами навколишніх сіл проводив перерозподіл землі на користь біднішого селянства за рахунок землі куркулів, допомагав демобілізованим червоноармійцям з влаштуванням на роботу, в придбанні сільськогосподарського реманенту, здійснював продрозкладку. Як і раніше, ревком очолював боротьбу з бандами, які продовжували нападати на Іллінці і сусідні села.

В містечку був створений спеціальний загін з бідноти. Остаточно з бандами покінчили червоноармійські загони 17-ї кавалерійської дивізії під командуванням Г. І. Котовського. У квітні 1921 року в Іллінцях розміщувався штаб дивізії[4].

Зразу ж після визволення трудящі Іллінців взялися відбудовувати цукровий завод. Значну частину панських володінь держава передала селекційній станції заводу, створеній 1920 року. Приватні кустарі й ремісники містечка об'єдналися в артілі — кравецьку, шевську, бондарну. В 1922 році організувалося сільськогосподарське кредитне товариство «Селянин», яке охоплювало 11 навколишніх сіл[5]. У травні 1923 року в Іллінцях відбувся районний з'їзд комнезамів. Підсуму-

---

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 59, арк. 44.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-4935, оп. 1, спр. 1, арк. 24—25.
[3] Там же, ф. Р-954, оп. 1, спр. 1, арк. 27—45.
[4] Г. И. Котовский. Документы и материалы, стор. 332—336.
[5] Вінницький облдержархів, ф. Р-137, оп. 1, спр. 864, арк. 4; ф. Р-3966, оп. 1, спр. 12, арк. 26.

вавши результати роботи перших сільськогосподарських комун і артілей, з'їзд постановив проводити колективізацію селянських господарств.

Однією з важливих справ місцевих органів Радянської влади була турбота про охорону здоров'я трудящих. В 1919 році в Іллінцях відкрили аптеку, інфекційну лікарню, на базі якої через два роки створили дільничну (на 35 ліжок), де працювали лікар, два фельдшери, акушерка. Згодом відкрили пологове відділення, дитячу консультацію, збільшили штат лікарів.

Коли настав мирний час, робітники цукрового заводу своїми силами відбудували приміщення двох початкових шкіл, а згодом впорядкували й передали під школу будинок колишнього управителя заводу з великим садом. В 1920—1921 рр. в Іллінцях відкрили 4 трудові початкові школи, дитячий садок[1], професійно-технічну школу, яка готувала механіків для цукрових заводів, агрономічну школу. Школи мали хорошу матеріальну базу, професійно-технічно-механічну, столярну, слюсарну майстерні, гуртожиток, бібліотеку; агрономічна школа — 150 десятин землі, необхідне знаряддя[2].У новоствореному клубі ім. Т. Г. Шевченка читали лекції, працювали драматичний гурток, заснований ще 1913 року самодіяльними артистами О. Саковським і О. Авдієнком, музична й хорова студії, група лікнепу, бібліотека. 1923 року в Іллінцях відкрили районний селянський будинок ім. В. П. Затонського.

В березні 1923 року на цукровому заводі створили окремий комуністичний осередок, який поповнився за рахунок виробничників, а в травні — першу в Іллінцях комсомольську організацію. Комуністи й комсомольці заводу вели виховну роботу не тільки серед робітників, а й серед селянства. Вони виступали з лекціями, шефствували над сусіднім селом Морозівкою, допомагали хліборобам придбати реманент.

Відповідно до нового адміністративного поділу в 1923 році Іллінці стають райцентром Бердичівського округу, 1925 — селищем міського типу, райцентром Вінницького округу, з 1932 року — райцентром Вінницької області. У 1930 році в селищі почала виходити районна газета «Життя колгоспника». 1932 року в Іллінцях створено МТС, 1934 — маслозавод. Поступово нарощували виробничі потужності МТС і підприємства селища. Якщо на початку свого існування МТС мала лише три трактори, одну молотарку, 4 сівалки, то в 1940 році — 89 тракторів, 24 комбайни, багато інших машин. Найбільшим підприємством селища був цукровий завод. Ставши до ладу в 1925 році, він систематично збільшував випуск продукції, знижував її собівартість. В 1940 році потужність підприємства зросла проти 1913 року вдвічі[3].

В передвоєнні роки в селищі створено лісгосп, промкомбінат, збудовано електростанцію, яка забезпечила електроенергією все селище. Працювали водяний млин, крупорушка, діяли пошта, телеграф, радіовузол.

Водночас розвивалися освіта і культура. Напередодні війни в Іллінцях працювали середня, неповна середня і початкова школи, сільськогосподарський технікум, який виник на базі агрономічної школи. До 1940 року з Іллінців вийшло 840 агрономів-рільників. Широку культурно-масову роботу проводили районний будинок культури, клуб при цукровому заводі, кінотеатр, бібліотеки.

Напад німецько-фашистських загарбників перервав мирну працю трудящих селища. 23 липня 1941 року Іллінці окупували гітлерівські війська. Майже 3 роки тривали чорні дні рабства і неволі. Фашисти закатували й розстріляли 2489 жителів селища, 146 юнаків та дівчат вивезли на каторжні роботи до Німеччини[4]. Жорстоко

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-954, оп. 1, спр. 94, арк. 2, 14, 28, 29, 55.

[2] Філіал Житомирського облдержархіву в Бердичеві, ф. Р-158, оп. 1, спр. 184, арк. 210—211; ф. Р-208, оп. 1, спр. 151, арк. 72; спр. 157, арк. 2.

[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-2355, оп. 1, спр. 40, арк. 2.

[4] Там же, ф. Р-4422, оп. 1, спр. 12, арк. 2.

знущались фашисти з єврейського населення. Час від часу вони проводили над ним т. зв. акції — вивозили людей в Іллінецькій ліс і там розстрілювали. Масові знищення були вчинені 5 листопада 1941 року, 24 квітня та 27 травня 1942 року. Під час останнього фашисти розстріляли 1500 чоловік[1]. Німці створили в Іллінцях в двоповерховому будинку єврейське гетто. 15 грудня 1942 року карателі облили його бензином і підпалили. Живцем згоріло майже 300 чоловік, переважно жінки й діти. Всього за роки окупації фашисти знищили в селищі біля 5 тис. жителів Іллінців, навколишніх сіл та біженців. Тільки у двох братських могилах, що недалеко від Іллінців, лежить близько 4 тис. розстріляних[2].

Кривавий терор окупантів не зламав волі трудящих до боротьби. Іллінчани чинили опір загарбникам, переховували поранених, допомагали радянським бійцям, що потрапили в оточення. Наприкінці 1941 року в селищі та навколишніх селах зароджується підпілля. Його учасниками стають місцеві жителі та військовослужбовці, які з різних причин залишилися в Іллінцях. У січні 1942 року вони створили військову раду, до складу якої входили М. Ф. Євдокимов, І. Д. Гаврищук, М. В. Бистриченко, В. М. Камінський та ін. Рада фактично виконувала функції партійного комітету. Її вплив поширювався також на Липовецький район. Члени ради бували в селах, знайомилися з людьми, підбираючи і залучаючи їх до підпільної діяльності. В січні—березні 1942 року підпільні групи були створені в Голиках, Паріївці, Райках, Стрижакові, Володимирівці. Всього в районі тоді діяло 10 груп, які об'єднували понад 60 підпільників[3]. Між групами підтримувався тісний зв'язок. В Іллінцях на квартирі підпільниці Л. Ф. Томашевської друкувалися листівки, які розповсюджувались у селах району[4]. В квітні 1942 року в селищі на квартирі К. Ф. Кирилюка відбулися загальні збори представників підпільних груп району. Обговорювалось питання про розширення підпільної організації, про утворення партизанського загону та його озброєння[5].

Восени 1942 року за рішенням Липовецького-Іллінецького міжрайонного підпільного комітету (військової ради) підпільні групи району створили партизанський загін, який очолив офіцер Червоної Армії М. Ф. Євдокимов. Загін базувався у 9-му кварталі Іллінецького лісництва. Підпільники, що залишились в Іллінцях та навколишніх селах, постачали партизанам зброю, боєприпаси, хліб, продукти харчування, підготовляли та направляли людей для вступу у загін, розповсюджували листівки[6]. Діяльність підпільників Іллінців, як і всього району, спрямовував міжрайонний підпільний партійний комітет, що перебував у сусідньому Дашевському районі. За рішенням комітету восени 1942 року був створений Іллінецький підпільний райком партії[7]. Наступного 1943 року партизанський рух набрав широкого розмаху. Загін М. Ф. Євдокимова, який значно поповнився, злився з партизанським загоном ім. С. М. Кірова.

У боротьбі з німецькими фашистами загинули учасники підпільного та партизанського руху в Іллінцях Г. Д. Гаврищук, М. В. Бистриченко, В. М. Камінський, К. Ф. Кирилюк, М. К. Малеванчук, Р. Г. Бойко, І. А. Липко та ін. Та звірства карателів не залякали радянських патріотів. Підпільники продовжували свою діяльність аж до часу визволення району від гітлерівських загарбників. У жовтні 1943 року партизани здійснили збройний напад на іллінецьку жандармерію, визволили групу заарештованих перед цим патріотів, забрали зброю — 150 гвинтівок, близько 7000 патронів, 4 кулемети, гранати. В листопаді 1943 року партизани з групи М. А. Головка розгромили в селищі пошту, знищили обладнання, перервали

[1] Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., стор. 29.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-4463, оп. 1, спр. 15, арк. 10, 13.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 47, арк. 133, 134, 135, 138.
[4] Там же, спр. 350, арк. 7.
[5] Там же, спр. 47, арк. 134; спр. 350, арк. 6.
[6] Там же, спр. 350, арк. 7; спр. 977, арк. 7.
[7] Там же, спр. 47, арк. 137; спр. 977, арк. 4, 11.

Герой Соціалістичної Праці, доярка Голиківського колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС М. Ю. Плахотник на традиційній зустрічі з друзями-підпільниками в Іллінцях. 1965 р.

зв'язок. У бою було вбито 12 фашистів, захоплено в полон 7 поліцаїв. Зрадники Батьківщини стали перед судом партизанів[1].

13 березня 1944 року Іллінці визволили частини 1-го Українського фронту[2]. В боях за селище взяли участь воїни партизанської бригади, яка ще в січні з'єдналася з частинами Червоної Армії. На території селища і навколо нього ворог залишив 38 підбитих і спалених танків, 11 самохідних гармат[3].

Німецько-фашистські окупанти заподіяли Іллінцям великої шкоди. Було зруйновано і спалено переважну більшість житлових будинків, майже всі крамниці, приміщення райлікарні, поліклініки, дитячої консультації, аптеки, школи, бібліотеки, технікуму; знищено обладнання МТС, цукрового заводу.

Мешканці Іллінців дружно взялися за ліквідацію наслідків окупації. Розчищали вулиці, ремонтували приміщення. Через два тижні після визволення були відбудовані електростанція, радіовузол, кінотеатр, МТС. Почала виходити районна газета «Прапор перемоги». Створена для подання допомоги населенню постійно діюча комісія взяла на облік сім'ї військовослужбовців та інвалідів Великої Вітчизняної війни, виявила тих, хто гостро потребував матеріальної підтримки. Працівники Іллінецького цукрового заводу відрахували у фонд допомоги родинам фронтовиків та інвалідів Великої Вітчизняної війни свій одноденний заробіток, завезли їм дрова[4]. Водночас мешканці міста збирали кошти у фонд Червоної Армії. У листопаді 1944 року за почином учнів Іллінецької середньої школи школярі району розпочали збір коштів на побудову танка ім. двічі Героя Радянського Союзу гвардії полковника І. Н. Бойка. Було зібрано і внесено 13 тис. крб. Робітники Іллінецького промкомбінату внесли 35 тис. карбованців.

У серпні—вересні 1944 року відновив роботу цукровий завод. Наступного року почали працювати лісгосп, маслозавод, промкомбінат, підприємства громадського харчування, комунального обслуговування трудящих. Відкрито їдальню, шевську, кравецьку та інші майстерні. Знову стали функціонувати лікарня, поліклініка, аптека.

У районному будинку культури виступали гуртки художньої самодіяльності, регулярно демонструвалися кінофільми. З книжок, зібраних серед населення, створили бібліотеку. Відкрилися двері дитячого садка, двох шкіл, сільськогосподарського технікуму.

50—60-і роки були для Іллінців періодом дальшого розвитку народного господарства. Найбільше підприємство — цукровий завод — здійснив за цей час повну технічну реконструкцію. Замість фільтпресів змонтовано дискові фільтри. Обладнано потокову лінію в цеху готової продукції, встановлено нові високопродуктивні центрифуги, безперервно діючу дифузію. По суті споруджено новий бурякопереробний цех. Якщо в 1965 році за добу переробляли в середньому 9790 цнт цукрових буряків, то в 1970 році — 12 300 цнт. Водночас росли й кадри. Комуніст Олек-

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 350, арк. 4—5, 11; Вінницький облдержархів, ф. Р-4422, оп. 1, спр. 12, арк. 5.
[2] Сообщения Советского информбюро, т. 6. М., 1944, стор. 125.
[3] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, спр. 302, арк. 26; Вінницький облпартархів, ф. 52, оп. 2, спр. 24, арк. 1—3.
[4] Газ. «Вінницька правда», 27 грудня 1944 р.

сій Паламаренко, працюючи котельником, заочно закінчив технікум, став змінним інженером ТЕЦ, шофер Володимир Рекуненко, здобувши спеціальну освіту, нині працює начальником зміни. Робітники Л. П. Омелянчук та О. І. Болюх виросли до змінних технологів. За роки п'ятирічки значно поліпшилися побутові умови робітників. За рахунок нових будов зріс житловий фонд, змонтовано централізоване опалення в робітничій їдальні і гуртожитку, в цехах заводу. Завершується теплофікація робітничого селища. Включившись у соціалістичне змагання на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, Іллінецький цукровий завод у 1970 році здобув одне з перших місць в області. Колективу заводу вручено Ленінську ювілейну почесну грамоту ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС. Серед 76 нагороджених Ленінською ювілейною медаллю бригадир слюсарів цукрового заводу С. Г. Антонюк, коваль В. С. Мазур, начальник зміни П. П. Муштай.

Значним промисловим підприємством селища є маслозавод. У 1959 році для нього побудували типове приміщення, в 1963—1968 рр. встановили нове устаткування, потокову лінію. Завод з року в рік перевиконує виробничі плани, одержує значні прибутки за рахунок випуску високоякісної продукції. В 1969 році план реалізації продукції завод виконав на 113 процентів.

Поблизу Іллінців — смуга лісів. 1960 року Іллінецький лісгосп перетворено в лісгоспзаг. Колектив працівників його заготовляє деревину, здійснює лісовідновлювання, проводить значну дослідну роботу. В розпорядженні лісгоспзагу 36 автомашин, 22 трактори, 8 пересувних електростанцій. Усі трудомісткі процеси механізовані. В господарстві працює майже 70 чоловік з вищою та спеціальною середньою освітою.

Іллінецьке відділення «Сільгосптехніки» обслуговує 14 колгоспів району, здійснює технічний нагляд за 230 тракторами, 77 зерновими комбайнами, іншою сільськогосподарською технікою колгоспів.

Значно поліпшився зв'язок. Телефонна мережа зросла до 700 номерів. 1970 року завершено будівництво нового будинку пошти, де розмістилася й АТС. Телефонізовано всі установи, підприємства і колгоспи району. Районний радіовузол нараховує близько 25 тис. точок.

Підвищується добробут, зростає купівельна спроможність населення. У селищі працює 13 магазинів, 7 підприємств громадського харчування. В 1969 році відкрито новий двоповерховий універмаг, комісійний магазин. За останній час щорічно в середньому продається понад 200 телевізорів, 200 радіоприймачів.

Помітних успіхів досягнуто в галузі медичного обслуговування. За післявоєнний період районна лікарня зросла до 250 ліжок. Тут працюють хірургічне, терапевтичне, дитяче, акушерсько-гінекологічне та інфекційне відділення. В 1968—1970 рр. збудовано ще один лікувальний корпус. При лікарні є поліклініка, дитяча консультація. Крім того, існує медичний пункт на цукровому заводі. Лікарню, 2 фельдшерсько-акушерські, 13 сільських аптечних пунктів постачає ліками районна аптека.

Великі зміни сталися в галузі народної освіти. В Іллінцях в середній школі навчається пересічно близько тисячі учнів. Працює 65 вчителів. В селищі є також заочна середня школа, де здобувають освіту коло 2 тис. виробничників.

У 1964 році Іллінецький сільськогосподарський технікум було перетворено у радгосп-технікум. Він має міцну виробничу базу: близько 4 тис. га землі, понад 2 тис. корів та свиней, понад 150 тракторів, комбайнів та автомобілів. Радгосп-

Міжрядний обробіток молодих посадок в Іллінецькому лісництві. 1970 р.

Сцена з п'єси О. Корнійчука «В степах України» в постановці драмгуртківців Іллінецького будинку культури. 1968 р.

технікум готує агрономів та зоотехніків. За післявоєнні роки в ньому підготовлено понад 2 тис. спеціалістів. Нині тут закінчується будівництво навчального корпусу та двох гуртожитків на 900 чоловік. У цьому корпусі розмістяться нові відділення, які готуватимуть ветеринарів та механізаторів для сільського господарства.

В селищі працюють дитячі ясла-сад, дитячий садок.

До послуг населення — районна бібліотека для дорослих, бібліотека для дітей і юнацтва, бібліотека при цукровому заводі. У районному будинку культури працюють народний театр, народний хор, 12 гуртків художньої самодіяльності, які охоплюють 260 учасників. Особливо великою любов'ю жителів користується народний театр. Йому вже сповнилося 59 років. В 1962 році цей колектив удостоєно звання народного самодіяльного театру. За участь у республіканському конкурсі народних театрів він нагороджений дипломом 3-го ступеня, а за постановку п'єси «Фата-Моргана» (за однойменною повістю М. Коцюбинського) відзначений срібною медаллю. Срібну медаль республіканського, бронзову — всесоюзного фестивалів самодіяльного мистецтва одержав тоді ж хор Іллінецького будинку культури. Йому присвоєно звання самодіяльного народного хору, а в 1971 році нагороджено Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Створена з його учасників агіткультбригада протягом останніх п'яти років завойовує на обласних оглядах перше й друге місця, нагороджена грамотою ЦК ЛКСМУ. У будинку культури читають лекції і доповіді представники районної організації товариства «Знання», яке налічує у своєму складі 1057 чоловік, проводяться тематичні вечори, вечори запитань і відповідей на медичні та юридичні теми. Будинок культури організовує також урочисті проводи молоді в Радянську Армію, реєстрацію шлюбів, народжень.

Пристрасні краєзнавці району створили в селищі історико-краєзнавчий музей. Його відкрили на честь 50-річчя встановлення Радянської влади на Україні. Тут працює постійний лекторій історії та культури рідного краю. В 1971 році музею присвоєно звання народного.

За останні роки багато зроблено в галузі комунального будівництва і благоустрою селища. Споруджено лазню, готель, нову перукарню. Після війни в селищі було лише 4 криниці, а в 1969 році — 16 шахтних та 2 артезіанські колодязі, прокладено 6 км водопроводу. Газифіковано понад 600 квартир трудящих. Працює побутовий комбінат з великим ательє та різними майстернями. В 1967 році відкрито стадіон на 3 тис. місць. Там, де був пустир, закладено парк на 1,5 га.

У зеленому вбранні все селище. Багато дерев, квітів на території цукрового заводу, лікарні, школи, радгосп-технікуму. Заасфальтовані вулиці К. Маркса, В. І. Леніна, С. М. Кірова, площа біля музею. На залізобетонних стовпах — лампи денного освітлення.

Ще кращими стануть Іллінці в недалекому майбутньому. Нові кінотеатр, палац піонерів, триповерховий готель з рестораном, автовокзал, пральня, водонапірна башта, житлові будинки збудують трудящі селища в роки дев'ятої п'ятирічки.

О. С. ПОКРОВСЬКА, Л. С. ТАРНАВСЬКИЙ

ДА́ШІВ

Дашів — селище міського типу (з 1959 року), центр селищної Ради. Розташований на мальовничих берегах річки Собі — лівої притоки Південного Бугу, за 14 км від залізничної станції Фронтівка, за 22 км від райцентру. Дашів перетинає автодорога Липовець—Умань. Населення — 5680 чоловік.

Дашів як населений пункт існує давно[1]. Перша згадка про нього належить до початку XV ст.[2]. Тоді Дашів являв собою замок, оточений високим валом і повноводною річкою Собі.

До XVII ст. Дашів був одним поселенням. З розвитком містечка поступово утворилася нова частина його — Новий Дашів. Документи XIX ст. вказують на існування Нового й Старого Дашева.

За даними подимного перепису 1629 року, в Дашеві нараховувалося 3215 чоловік населення[3], переважно селян-кріпаків. Пани й орендарі жорстоко експлуатували селян. Панщину відробляли по 4—5 днів на тиждень. Крім оброку, 536 селянських господарств платили ще й т. зв. подимне.

Містечко Дашів у першій половині XVII ст. було одним з ремісничих центрів на Поділлі. В ньому проживало до 300 ткачів і шевців[4]. Але й ця група населення зазнавала великого гніту від польсько-шляхетських поневолювачів та українських феодалів. Крім того, населення Дашева терпіло через часті татарсько-турецькі напади.

Не витримуючи феодального гніту, жителі Дашева вступали до загонів повстанців. У період народно-визвольної війни українського народу проти феодально-кріпосницького та національно-релігійного гноблення (1648—1654 рр.) в районі Дашева відбувалися бої українських селян та козацьких загонів Максима Кривоноса з польсько-шляхетськими військами.[5] На околицях селища збереглися укріплення — німі свідки цих битв. У 1648 році селянсько-козацькі загони Максима Кривоноса визволили Дашів з-під гніту польської шляхти. Відтоді до 1712 року Дашів був сотенним містечком Кальницького (Вінницького)[6] та Брацлавського полків. На чолі сотні тривалий час стояв Грицько Сурмач.

Населення Дашева брало участь також у народному повстанні 1702—1704 рр. Селяни прагнули назавжди позбутися гнобителів. «За Віслу треба прогнати польських панів, щоб більше тут і ноги не було»[7],— вимагали вони. В 30-х роках XVIII ст. прокотилася хвиля гайдамацького руху проти шляхетського панування. В районі Дашева діяв загін Верлана — одного з відомих ватажків селянсько-гайдамацького повстання 1734 року[8]. У 1737 році під Дашевом гайдамаки розгро-

Пам'ятка архітектури XVIII ст. Стародашівська церква. 1970 р.

---

[1] Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 2, стор. 16.

[2] Н. Молчановский. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г., стор. 236.

[3] О. С. Компан. Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. К., 1954, стор. 28.

[4] Археологическая летопись Южной России. К., 1901, стор. 98.

[5] Вінницький облдержархів, ф. 4971, оп. 1, спр. 10, арк. 151.

[6] Журн. «Киевская старина», 1888, № 8, стор. 761, 762.

[7] Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 2, стор. 284.

[8] А. Ефименко. Южная Русь. СПб., 1905, стор. 135.

мили великий загін шляхти. Під час Коліївщини жителі Дашева і навколишніх сіл разом з гайдамацькими загонами громили шляхту, палили панські маєтки. Через містечко проходили загони Максима Залізняка[1]. Селянські виступи проти гнобителів були жорстоко придушені польсько-шляхетськими і царськими військами.

Містечко Дашів у другій половині XVIII століття стало володінням графа Плятера, а в останні роки цього ж століття перейшло до польського магната В. Потоцького. Після возз'єднання Правобережної України з Росією містечко ввійшло до складу Подільської губернії.

Географічне розташування Дашева на кордоні Київської і Подільської губерній, на шляху з Липовця на Умань сприяло розвитку торгівлі, зростанню населення. Раз на два тижні в містечку відбувалися великі ярмарки. В 1859 році в ньому мешкало 4769 чоловік[2].

В першій половині XIX ст. пожвавлюється економічне життя містечка. В 1845 році тут були суконна й полотняна мануфактури, на яких працювало 70 вільнонайманих робітників, каретна фабрика, винокурний, лісопильний і черепичний заводи, водяний млин[3]. Селяни панського маєтку, до якого, за даними інвентарної комісії 1851 року, належали Старий і Новий Дашів та ще 10 сіл, несли важкий тягар панщини, виконували багато різних повинностей. Власного хліба їм не вистачало і, щоб прохарчуватися, більшості з них доводилось щорічно ходити на заробітки. Про культуру й здоров'я трудящих ніхто не дбав. На містечко і кілька навколишніх сіл припадала лікарня з одним лікарем. Загальноосвітньої школи в Дашеві взагалі не було. Зате діяли дві православні церкви, синагога[4].

Скасування кріпацтва не принесло очікуваного полегшення. Поміщики відрізували собі кращі землі, які належали селянам, відводячи їм за викуп гірші, розташовані далеко від хат. Дашівські хлібороби мали заплатити за одну десятину землі 102 крб. викупу[5]. Не погоджуючись з такою «волею», селяни відмовлялися працювати на панів, рубали ліс, нищили посіви, палили поміщицькі маєтки. За несплату боргів поміщики, лихварі відбирали у них землю. Обезземелені селяни змушені були йти на заробітки. Лише 1885 року по Дашівській волості було видано 140 паспортів на відхідництво[6]. Селяни наймалися також до місцевих панів, орендарів, куркулів. Наявність великої кількості дешевих робочих рук сприяла розвитку промисловості, зростанню містечка. В 1886 році Дашів став центром волості. 1872 року на його околиці швейцарець Ф. Енні збудував цукроварню[7]. В 1881 році там, де був старий дерев'яний млин, збудували кам'яний крупчатовальцьовий млин. Орендував його австрієць Х. Лангер. У 1895—1897 рр. споруджено два невеликі чавуноливарні заводи, де виробляли букси до возів, кінні приводи до січкарень, пічне литво, чавунний посуд тощо[8]. Було збудовано також винокурний завод та інші підприємства. Робітники працювали за важких умов. 1878 року внаслідок відсутності техніки безпеки на винокурному заводі стався вибух парового котла, який призвів до людських жертв[9].

Тяжке економічне становище і політичне безправ'я селян, робітників і реміс-

---

[1] Журн. «Русский вестник», 1863, т. 45, стор. 334.

[2] Л. Похилевич. Сказание о населенных местностях Киевской губернии, стор. 318.

[3] Т. І. Дерев'янкін. Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст., стор. 62; Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. 10, ч. 1. СПб., 1848, стор. 104, 105; ЦДІА СРСР, ф. 1287, оп. 34, спр. 53, арк. 40.

[4] Энциклопедический словарь, т. 10. СПб., 1893, стор. 163.

[5] Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1961, стор. 119—120.

[6] В. Г. Мозговой. Кустарная промышленность и отхожие промыслы Киевской губернии. К., 1887, стор. 26.

[7] С. Ф. Рубинштейн. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии, Малороссии за 240 лет с 1652 по 1892 г., стор. 792.

[8] Київський облдержархів, ф. 801, оп. 1, спр. 2614, арк. 35.

[9] О. А. Парасунько. Положение и борьба рабочего класса Украины, стор. 207.

ників породжувало невдоволення трудящих, посилювало революційні настрої. Революційна хвиля, що охопила всю Росію, мала певний відгук і в Дашеві. 1905 року найбільш свідомі робітники організували підпільний соціал-демократичний гурток. Члени його розповсюджували серед населення революційну літературу, вели політичну агітацію, вивісили на будинку бібліотеки червоний прапор з революційними гаслами[1]. Листівки Уманської соціал-демократичної групи «Маніфест», «Чого хочуть люди, що ходять з червоним прапором», «Як відібрати землю у поміщиків» та ін., які з'явилися у Дашеві, закликали трудящих до революційних виступів, до повалення існуючого ладу[2]. Не припинялася революційна пропаганда і після революції 1905—1907 років.

Після поразки революції життя трудящих погіршало. Щоправда, селянам надавалося право закріплювати землю в особисту власність, але, не маючи робочої худоби, біднота змушена була продавати землю куркулям. У 1912 році в Дашеві проживало 6 тис. чоловік. 183 селянські господарства мали по 4 десятини землі, 462 — від 2 до 4 десятин, близько 100 господарств були безземельними[3]. За даними анкети обслідування маєтку Ф. Енні, проведеного в 1919 році, поміщику належало 950 десятин землі, селянським господарствам — лише 155 десятин[4]. Мізерними були заробітки робітників і ремісників. Жили впроголодь, у тісних брудних бараках. Антисанітарні умови спричинялися до частих захворювань. Всю Дашівську волость обслуговувала одна лікарня, де працював лікар і два фельдшери. В містечку було дві церковнопарафіяльні школи[5]. В 1913 році з кожних 100 дітей шкільного віку їх відвідувало лише 15 учнів[6].

Радісно зустріли трудящі Дашева звістку про повалення царя в лютому 1917 року. Палко вітали вони перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Наслідуючи приклад робітників революційного Петрограда, в січні 1918 року дашівці утворили Раду робітничих і селянських депутатів, яка зразу ж приступила до здійснення ленінських декретів — передачі землі селянам, націоналізації підприємств. Проте зміцненню Радянської влади в Дашеві перешкодила навала військ кайзерівської Німеччини. Містечко часто переходило з рук у руки. Його захоплювали і грабували війська гетьмана Скоропадського, петлюрівської Директорії, генерала Денікіна, панської Польщі, різні банди, підтримувані інтервентами і внутрішньою контрреволюцією. У районі Дашева відбувалися запеклі бої Червоної Армії, повстанських загонів з ворожими військами[7]. Трудяще населення боролося з ворогами Радянської влади, всіляко допомагало частинам Червоної Армії. 22 березня 1919 року в Дашеві утворився волосний ревком, очолюваний колишнім матросом, комуністом В. К. Морозом. Наприкінці 1920 року Дашів назавжди визволили від білополяків і петлюрівських банд частини 17-ї кавалерійської дивізії Г. І. Котовського. 18 квітня 1921 року тут розміщувались після розгрому банд 99-й кінний полк і штаб бригади котовців[8].

З відновленням Радянської влади трудящі Дашева взялися до здійснення соціалістичних перетворень, відбудови господарства. Вже у 1921 році стали до ладу чавуноливарний завод, електростанція, паровий і водяний млини, шкіряна майстерня та інші підприємства.

---

[1] А. Зекцер. 1905 рік на Поділлі, ч. 2. Вінниця, 1925, стор. 84.

[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 317, оп. 1, спр. 3493, арк. 3—15.

[3] Итоги переписи скота у сельского крестьянского населения Киевской губернии в 1912 году. К., 1914, стор. 225.

[4] Вінницький облпартархів, ф. 48, оп. 1, спр. 39, арк. 2.

[5] Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. К., 1913, стор. 550, 551.

[6] Вінницький облпартархів, ф. 48, оп. 1, спр. 277, арк. 31.

[7] Пам'ятні місця Великої Жовтневої соціалістичної революції й громадянської війни на Вінниччині. Вінниця, 1958, стор. 13; Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). К., 1951, стор. 283.

[8] Г. И. Котовский. Документы и материалы, стор. 332.

1922 року у Дашеві створили волосний партійний осередок на чолі з робітником більшовиком О. В. Погоржевським, а також комсомольську організацію[1].

За новим адміністративним поділом 1923 року Дашів поділився на села Новий Дашів, Старий Дашів і Польове. Новий Дашів став районним центром Гайсинського округу. Районна і сільські Ради, партійна і комсомольська організації здійснювали заходи, спрямовані на дальший розвиток промисловості і сільського господарства. У 1924 році в райцентрі, Старому Дашеві і Польовому налічувалося 8 тис. мешканців, 1617 господарств, в користуванні яких було 5426 десятин землі. Працювали робкооп, кредитне товариство «Хлібороб», кооперативне бурякове і виноградно-пасічне товариства, райспоживспілка. В 1925 році створено перше сільськогосподарське кооперативне об'єднання ім. В. І. Леніна.

З перших кроків своєї діяльності органи Радянської влади дбали про охорону здоров'я трудящих. В 1921 році було відкрито поліклініку, в 1923 — районну лікарню, аптеку, фельдшерсько-акушерські пункти.

Безперервно зростала кількість учнів у школах. Всі діти шкільного віку навчалися у двох загальноосвітніх школах, відкритих 1921 року, дорослі — в гуртках лікнепу. Працювали районний селянський будинок, 2 клуби, 3 хати-читальні, районна і сільські бібліотеки, пошта, телеграф. У серпні 1923 року Стародашівська сільська Рада обговорила питання про активізацію роботи секцій сільської Ради, які займалися освітою і культурою, дбали про ліквідацію неписьменності[2]. Районний з'їзд комітетів незаможних селян, що відбувся у червні 1924 року, прийняв рішення про взяття незаможниками до своїх рук відповідальних ділянок на селі, про охоплення бідняків кооперацією[3]. Наприкінці 1928 року до всіх видів сільськогосподарської і споживчої кооперації було залучено 80 проц. бідняцьких і середняцьких господарств. 1929 року в Старому Дашеві організувався ТСОЗ. Незабаром у межах Старого Дашева на базі ТСОЗу утворився колгосп «Боротьба». 1934 року він об'єднував 597 селянських господарств, 1457 га землі. Цього ж року колгосп поділився на дві артілі — ім. Кірова та ім. Чубаря (остання пізніше стала називатися ім. XIV з'їзду КП(б)У). В Новому Дашеві існував колгосп «До врожаю», в селі Польовому — «Перемога». 1932 року в Новому Дашеві утворено МТС.

Колективізація сільського господарства відкрила перед селянством шлях до нового, заможного життя. В колгоспах розгорнувся рух за високу продуктивність праці, з'явилися перші п'ятисотенниці — колгоспниці артілей ім. Чубаря та ім. Кірова А. М. Хворостян, В. К. Ротай, Т. К. Хорунжа, М. П. Пелих та інші.

Зросла й промисловість Дашева. На початку 30-х років зведено нові промислові підприємства — райпромкомбінат на 5 цехів, гудзикову фабрику. Збільшив виробничі потужності чавуноливарний завод. Найкраще працювала гудзикова фабрика. Значно перевиконавши виробничий план 1939 року, вона на заощаджені кошти розширила й збудувала нові цехи. В роки довоєнних п'ятирічок в усіх колгоспах було споруджено нові громадські будівлі, тваринницькі ферми, майстерні, склади, нові цехи на райпромкомбінаті, гудзиковій фабриці, механічному заводі, радіотрансляційний вузол, телефонну станцію, 100 житлових будинків. У райцентрі виросло ціле медичне містечко з лікарнею, поліклінікою, дитячою консультацією. Спорудили новий будинок середньої школи. Збільшення потужності електростанції дало змогу підвести електрику й радіо до хат і квартир мешканців. У районному клубі працювали співочий, драматичний, музичний гуртки, агіткультбригада, демонструвалися звукові кінофільми, при райсельбуді відкрилися курси підвищення кваліфікації голів колгоспів, бригадирів рільничих бригад, гуртки агрономічного навчання.

Дальшому розвитку Дашева перешкодив розбійницький напад фашистської Німеччини. 25 липня 1941 року сюди вдерлися гітлерівські війська. Лише незнач-

[1] Вінницький облпартархів, ф. 752, оп. 1, спр. 102, стор. 52.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-913, оп. 1, спр. 1, арк. 154.
[3] Газ. «Червоний край», 29 червня 1924 р.

ній частині мешканців вдалося евакуюватися в глибокий тил країни. Ті, що залишилися, потрапили під страшний окупаційний режим. Центральну частину Старого Дашева, де проживало єврейське населення, фашисти зруйнували, розстріляли 882 чоловіка[1]. Багато мешканців Дашева, переважно молоді, було вивезено до Німеччини.

Проте населення не корилося ворогові. На початку грудня 1941 року на зборах підпільників, що відбулися в Шабельнянському лісі, створено Дашівський підпільний райком партії, до складу якого увійшли Г. О. Рибаченко, П. Г. Майданюк, В. С. Кашкань. Центром партійного підпілля стало село Білки[2]. На базі підпільних організацій і партизанських груп навесні 1942 року було сформовано Дашівський партизанський загін «За Батьківщину», яким командував Г. О. Рибаченко. Невеличкий загін згодом виріс у полк і ввійшов до складу 2-ї партизанської бригади[3]. На околицях Дашева і в Дашівському районі діяв також партизанський загін ім. Чапаєва, очолюваний І. І. Калашником. Комісаром загону був В. О. Зенкін — батальйонний комісар Червоної Армії. Партизани здійснювали напади на ворожі гарнізони, комунікації, склади, установи, а 16 листопада 1943 року на кілька годин оволоділи Дашевом, вивели з ладу пошту і телеграф, розгромили жандармерію[4]. Дії партизанського загону ім. Чапаєва були настільки відчутними й небезпечними для окупантів, що це привернуло увагу головного штабу німецько-фашистського командування[5].

З вересня 1941 по жовтень 1943 року в Дашеві діяла підпільна комсомольсько-молодіжна організація, до складу якої входило 12 чоловік. Керував нею П. В. Корноухов (нині доцент Київського політехнічного інституту). Найбільш активними членами організації були М. Г. Мороз, Я. Возовий, Р. З. Денікаєв, Ю. Б. Вольський та ін. Підпільники мали свою друкарню, радіоприймач. Комсомольці випустили чимало багатотиражних листівок, які разом з інформацією, записаною із зведень Радянського інформбюро, розповсюджували серед населення[6]. Листівка під назвою «Гітлер прорахувався», випущена організацією тиражем 500 примірників, розповсюджувалась у Дашівському, Іллінецькому, Оратівському районах, її передруковували в загоні «За Батьківщину», читали партизанам[7]. Мужньо працювала в німецькому тилу, добуваючи цінні відомості, підпільниця О. Д. Гончар. Боротьба, яку вели підпільники й партизани в тилу ворога, не обійшлася без жертв. У лютому 1943 року від руки зрадника-поліцая загинув І. І Калашник[8], згодом полягли В. С. Кашкань та ще кілька народних месників.

13 березня 1944 року після жорстоких боїв з німецькими окупантами частини 240-ї та 4-ї стрілецьких дивізій визволили Дашів. У боях за село особливо відзначилися бійці 15-го піхотного полку, яким командував підполковник М. Г. Сидорок. У центрі Дашева височить братська могила, де поховані 13 офіцерів, зокрема майор П. М. Соков, гвардії капітан Герой Радянського Союзу О. Ф. Володін, капітани Д. Ф. Жувака, М. Г. Балан, лейтенанти І. Г. Бухаров, А. І. Гражданін, П. М. Сухотін, 142 сержанти й солдати, 5 партизанів (серед них І. І. Калашник), 17 невідомих воїнів. Могилу прикрашає монументальна постать солдата з автоматом в одній руці, букетом троянд — у другій. Щороку тут у День Перемоги відбуваються мітинги трудящих.

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 295, арк. 12.

[2] Там же, спр. 888, арк. 2.

[3] Там же, спр. 306, арк. 2—4.

[4] Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 370; Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., стор. 43.

[5] Газ. «Вінницька правда», 14 жовтня 1945 р.

[6] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 306, арк. 2—21, 12, 14, 21; спр. 872, арк. 54.

[7] Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1. К., 1967, стор. 494, 495.

[8] «Український історичний журнал», 1964, № 3, стор. 45; Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 48, стор. 123.

Визволене з фашистської неволі дашівське населення спрямувало свої зусилля на відбудову народного господарства, щоб своєю працею прискорити розгром гітлерівців. Найперше відремонтували державний млин, який через кілька днів після вступу радянських воїнів став переробляти зерно для потреб Червоної Армії і населення. Невдовзі запрацювали чавуноливарний завод, райпромкомбінат, гудзикова фабрика. З допомогою держави було відбудовано й споруджено десятки виробничих будівель, електростанцію, цегельний завод. Завирувало життя в колгоспах. У Старому Дашеві їх було два — ім. XIV з'їзду КП(б)У та ім. Кірова, у Новому Дашеві — два — «До врожаю» та ім. Пархоменка. 1944 року дашівські колгоспи успішно впоралися з усіма сільськогосподарськими роботами, перевиконали план здачі хліба державі, здали у фонд Червоної Армії 51 768 пудів хліба. Жителі Дашева зібрали й передали бійцям і пораненим червоноармійцям десятки тонн печеного хліба і борошна, десятки тисяч яєць, багато молока, цукру та інших продуктів.

Поступово відновлювали свою роботу районна лікарня, поліклініка; стали працювати фельдшерсько-акушерські пункти. Трудящі відбудували культурно-освітні заклади, школи, радіотрансляційний вузол, кінотеатр, телеграф. 15 квітня 1944 року вийшов перший номер районної газети «Трибуна праці».

Із закінченням Великої Вітчизняної війни з великим трудовим піднесенням населення Дашева включилось у боротьбу за здійснення завдань четвертої п'ятирічки. Протягом 1944—1945 рр. на гудзиковій фабриці було встановлено 30 нових верстатів, у 1946—1947 рр.— ще 22. Чавуноливарний завод виробничий план 1947 року виконав за 10 місяців, дав продукції вдвічі більше, ніж у 1945 році.

Успішно працювали колективи промислових підприємств Дашева в роки п'ятої п'ятирічки і семирічки. Чавуноливарний завод з великим перевиконанням виробничого плану завершив 1952 рік. Бригаді слюсарів присвоїли звання колективу відмінної якості, а підприємству вручили перехідний Червоний прапор. У 1955 році чавуноливарний завод перетворено на ливарно-механічний.

З великим напруженням працювали трудівники колгоспів. 1950 року всі артілі Дашева освоїли довоєнні посівні площі. В цьому році стародашівські колгоспи об'єдналися в один — ім. Кірова. В 1954 році до нього було приєднано колгоспи Нового Дашева. 1966 року Дашівський район ліквідували. Новодашівська, Стародашівська і Полівська сільські Ради об'єднано в одну — Дашівську селищну Раду Іллінецького району. Відтоді існує один населений пункт Дашів, з єдиними вулицями, єдиними номерами будинків.

Колгосп ім. Кірова тепер велике спеціалізоване господарство відгодівлі великої рогатої худоби. Щорічно тут відгодовують близько 3 тис. голів. Водночас колгосп успішно займається рільництвом, вирощуючи високі врожаї зернових і технічних культур. У 1969 році одержано в середньому по 27,4 цнт озимих і по 30,5 цнт озимої пшениці з гектара. 347 цнт цукрових буряків на гектарі виростила ланка М. Турко. На колгоспних ланах працює потужна сучасна техніка — 13 комбайнів, 20 тракторів, 14 автомашин та багато інших сільськогосподарських машин і знарядь. На східній околиці Дашева виросла нова центральна садиба колгоспу, в комплексі якої 20 капітальних будівель. Споруджено 2 телятники, тракторну ремонтну майстерню. З 1957 року в селищі видається багатотиражна газета «Ленінським шляхом» — орган правління і партійної організації колгоспу, яка нині налічує 32 комуністи. З кожним роком зростає оплата праці колгоспників. В 1959 році видали на трудодень по 88 коп., у 1967 — по 2,5 крб. В 1969 році середній заробіток колгоспника становив 80 крб. на місяць.

Збирання гороху в колгоспі ім. Кірова. 1968 р.

В партійному комітеті колгоспу ім. Кірова. 1971 р.

Значно зросла виробнича потужність промислових підприємств селища. На ливарно-механічному заводі, який 1967 року реорганізовано в ремонтно-механічний і підпорядковано Міністерству харчової промисловості УРСР, відкрито кілька нових цехів, впроваджено потокові лінії. Нині завод випускає насоси КВН-1 і вагонетки для будівельників, поворотні круги, бетономішалки, розчиномішалки, обладнання для харчової промисловості. В 1970 році на заводі працювало близько 300 робітників та інженерно-технічних працівників, у т. ч. 68 ударників комуністичної праці. Достроково завершив завод план восьмої п'ятирічки. Виробниче завдання ювілейного 1970 року по реалізації продукції виконано на 115 процентів.

Трудові успіхи колгоспників, працівників промислових підприємств відзначено високими нагородами. В 1970 році 213 чоловікам селища Дашева вручено медалі «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна».

Зріс добробут, поліпшилися побут, медичне обслуговування трудящих Дашева. Поряд з будівлями, які було споруджено за рахунок державних і колгоспних коштів, в селищі виросло 500 приватних будинків. У 1967—1969 рр. став до ладу комбінат побутового обслуговування, прокладено 3 км шосейної дороги. Працює хлібозавод, сувенірна фабрика, «Міжколгоспбуд», 17 магазинів і торговельних точок, споруджено двоповерховий будинок дитячого садка. 80 лікарів і середніх медичних працівників обслуговують населення в лікарні сучасного типу на 100 ліжок, пологовому будинку, селищній поліклініці та інших медичних закладах. В 1971 році, до XXIV з'їзду КПРС, споруджено двоповерховий будинок поліклініки.

У післявоєнний час дальшого розвитку в селищі набули освіта і культура. В Дашеві працюють середня, восьмирічна і початкова школи, школа-інтернат, яка міститься в колишньому будинку графа Потоцького, вечірня школа, бібліотека для дорослих, дитяча бібліотека, будинок піонерів. Поряд з середньою школою розташувався найкращий у районі дитячий садок. В усіх школах Дашева трудиться 135 учителів. Педагогові середньої школи Л. О. Шпиці присвоєно звання заслуженого вчителя УРСР. Ряд учителів нагороджено значком «Відмінник народної освіти» та медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна». 70 колишніх вихованців шкіл Дашева стали інженерами, 90 — лікарями, 140 — вчителями, 70 — офіцерами Радянської Армії. Колишні випускниці дашівських шкіл О. К. Ганаженко, Г. П. Павленко удостоєні високого звання Героїв Соціалістичної Праці.

Є де відпочити трудящим селища у вільний від роботи час. В Дашеві працює будинок культури, клуби підприємств, де демонструються кінофільми, виступають на сценах з виставами й концертами учасники художньої самодіяльності. 2,5 тис. дашівців — постійні читачі бібліотек. Понад 200 сімей дивляться цікаві передачі на екранах власних телевізорів. Кожна сім'я передплачує газети і журнали. Для любителів спорту в Дашеві збудовано спортивне містечко з водною станцією, стадіон тощо.

В недалекому майбутньому Дашів стане ще кращим. Вже тепер вирівнюються й асфальтуються вулиці, прокладаються тротуари, закладаються нові сквери, сади. Трудівники селища кожного ранку поспішають до робочих місць, щоб своєю працею внести вклад у зміцнення економіки й обороноздатності рідної Вітчизни.

П. С. КРИВКО, І. В. ПИЛИПЧУК

ОРА́ТІВ

Оратів — село (з 1811 до 1923 року — містечко), центр сільської Ради. Розташований по обидва боки річки Живої, притоки Роськи, за 33 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Оратів. Населення — 2397 чоловік. Оратівській сільській Раді підпорядковане село Прибережне.

Першу згадку про Оратів знаходимо в люстрації Брацлавського замку за 1545 рік[1]. Село тоді належало магнатам Оратовським і Кліщівським. Після Люблінської унії 1569 року польська шляхта посилила гноблення закріпаченого населення. Селяни опинилися в цілковитій залежності від феодала. Під владою польської шляхти мешканці Оратова зазнавали не тільки жорстокого соціального, а й національно-релігійного гніту. На посилення феодальної експлуатації селяни відповідали виступами проти магнатів і шляхти. Вони активно підтримували повстанців в роки визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. 1648 року один із загонів Богдана Хмельницького оволодів Оратовим[2].

Запеклі бої, які точилися в Оратові і навколо нього між загонами польської шляхти і селянсько-козацького війська, напади татар, зокрема в 1649 році, спустошили село. На деякий час воно перестало бути місцем проживання його власників — тут отаборились запорізькі козаки. За Андрусівським перемир'ям 1667 року Оратів відійшов до Польщі, але місцевим поміщикам вдалося повернутися до своїх маєтків лише в 1713 році.

Виступи селян тривали, переростаючи в грізний антифеодальний рух — гайдамаччину. 11 червня 1735 року загін гайдамаків,захопивши Оратів, підпалив поміщицькі маєтки[3]. У 1768 році, під час Коліївщини, в районі Оратова діяли повстанські загони.

З возз'єднанням Правобережної України з Росією Оратів відійшов до Подільської губернії. Економічне зростання села, в якому розвивалися промисловість і ремесло, вигідне географічне положення сприяли тому, що у 1811 році воно дістало статус містечка[4]. На той час тут уже працювали винокурний і цегельний заводи. 1854 року в Оратові було 150 дворів, мешкало 494 чоловіка[5].

Дореформений період у житті місцевих селян був надзвичайно тяжкий. Вони сплачували поміщикам натуральні та грошові повинності, терпіли свавілля панів. 1821 року оратівські селяни подали скаргу в суд на посесора Козицького, який самовільно збільшував кількість панщинних днів. Так, Карпа Хоменка він примушував відробляти 250 замість 180 днів панщини на рік, а 60-річного Семена Слободу змушував працювати щоденно. Тих, хто не виконував цих наказів, карали різками до непритомності[6]. В 50—60-х роках XIX ст. важким тягарем для селян була урочна система панщини, за якої заліковий день перевищував фактичний. В жнива селяни для власних потреб працювали лише вночі. Не кращим було становище державних селян Оратова, яких з 1 січня 1852 року обклали новим люстраційним оброком за наділену землю.

Посилення панщини, яка фактично зводилася до 6 днів на тиждень, викликало опір оратівських селян. Вони відмовлялися виконувати панщину, палили панські маєтки. Велику пожежу в маєтках оратівських поміщиків було заподіяно 25 листопада 1860 року[7].

Виступи селян збіглися з посиленням польського національно-визвольного руху. В лютому 1861 року в Оратові побував син великого польського поета Адама

---

1 Źródła dziejowe, t. 22, стор. 229.
2 Słownik geograficzny, t. 7. Warszawa, 1886, стор. 573.
3 Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 3, стор. 143—144.
4 Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 3. СПб., 1867, стор. 663.
5 Київський облдержархів, ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 9.
6 Вінницький облдержархів, ф. 608, оп. 1, спр. 164, арк. 111, 115.
7 ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 37, спр. 1, ч. 1, арк. 60.

Міцкевича Владислав-Юзеф. На Україну він прибув з Франції для встановлення зв'язків з польськими підпільними організаціями, які готували повстання[1].

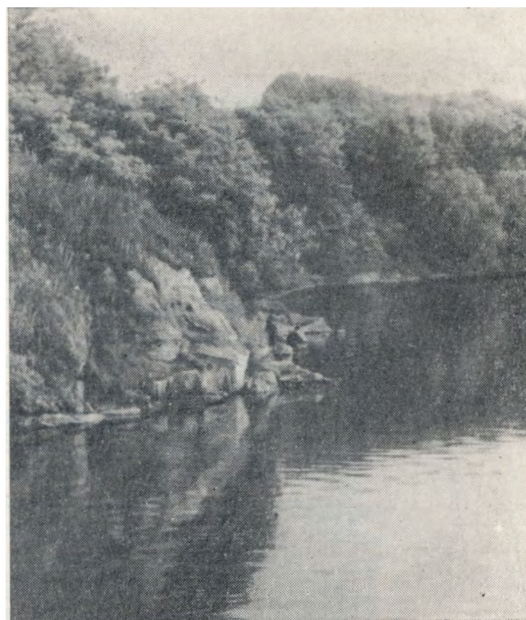

Краєвид біля Оратова. 1970 р.

Скасування кріпосницького права не поліпшило економічного становища селян. Одержані ділянки землі були мізерними, а викупні платежі дуже великими, вищими за продажну ціну землі в той час. За 168,2 десятини селяни повинні були сплатити поміщику Виговському 5149 крб., поміщику Росінському — 1561 крб. за 54 десятини[2]. У 1863 році поміщик Г. Малиновський мав 193 десятини орної землі і лісу, у користуванні ж 80 селянських дворів було тільки 55 десятин. До цього слід додати непосильні податки, що обтяжували селян після реформи. З 4624 десятин землі селяни Оратівської волості повинні були сплачувати на рік 9496 крб. казенних і 3551 крб. мирських зборів, крім того, на утримання волосних і сільських начальників — 1405 крб., тобто всього на кожну десятину припадало 3 крб. 13 коп.[3] Відібравши у селян значну частину наділів, поміщики одночасно позбавили їх лісу, пасовиськ, водопоїв тощо. Наприклад, у примітці до документу про передачу маєтку оратівського поміщика Лодзінського у відомство державного майна Київської губернії 3 жовтня 1863 року зазначалося, що селяни зовсім не мають сіножатей[4].

Класове розшарування, процес обезземелення селян Оратова після реформи 1861 року дедалі зростали. Якщо в 1863 році на душу припадало близько однієї десятини землі, то в 1900 році — в середньому лише 0,5 десятини. Безземельні та малоземельні, безкінні й однокінні селяни змушені були працювати на цукрових заводах, на будівництві залізниці Київ—Умань, переселятись у Херсонську та Бессарабську губернії. Особливо багато виїжджало тих, у кого за борги відбирали землю. Хоч царизм заборонив переселення, однак кількість жителів Оратова різко зменшувалася. Якщо 1866 року він згадується як волосний центр з населенням 1495 чоловік, то в 1873 році тут мешкало лише 778 чоловік[5]. Зменшення населення Оратова пов'язано також з великою смертністю внаслідок систематичних захворювань скарлатиною, дифтеритом і дизентерією.

Нестерпне соціальне гноблення в пореформений період викликало активізацію селянського руху. 1868 року в маєтку найбагатшого оратівського поміщика М. М. Вороновича сталася велика пожежа. 25 листопада 1896 року селяни Оратова вчинили рішучий опір намаганням поміщика захопити їх худобу, що випасалась на панських пасовищах.

Зубожіння й нестатки, безпросвітна темрява були постійним супутником оратівчан. У 1897 році кількість неписьменних становила понад 70 проц. 1900 року в церковнопарафіяльній чотирикласній школі вчилося 40 хлопчиків та 25 дівчаток. У селі працював лише один фельдшер.

Революція 1905—1907 рр. посилила боротьбу селян за землю. Селяни Оратова неодноразово залишали роботу в поміщицьких маєтках, вимагали підвищення заробітної плати, відмовлялися вносити викупні платежі. Тому повітові власті звер-

---

[1] Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 гг. , т. 1. К., 1962, стор. 101—102.

[2] Київський облдержархів, ф. 4, оп. 99, спр. 689, арк. 5; спр. 1066, арк. 21.

[3] Список населенных мест Киевской губернии, стор. 960—961.

[4] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 491, оп. 75, спр. 104, арк. 1.

[5] Календарь Юго-Западного края на 1873 г. К., 1872, стор. 410.

нулися до губернатора з просьбою розквартирувати в поміщицьких маєтках батальйон військ[1]. В роки революції припинили стягнення викупних платежів. Однак цю акцію звели нанівець підвищенням податків, а згодом — орендної плати за землю. Розвиток капіталізму на селі супроводжувався обезземеленням селянських господарств, дальшим зубожінням бідноти, її пролетаризацією, що призводило до загострення класової боротьби. Оратівські селяни продовжували виступати проти своїх поміщиків, існуючих порядків. Вони самовільно випасали худобу на поміщицьких землях, рубали ліс, відмовлялися платити податки і недоїмки. Безземелля й малоземелля, нестача тягла й реманенту, аграрне перенаселення — таким було становище оратівських селян напередодні першої світової війни. За даними 1912 року, 505 селянських господарств Оратова володіли 1208 десятинами землі, тобто в середньому на одне господарство припадало 2,38 десятини. Проте із загальної кількості господарств 263 мали в своєму користуванні лише 265 десятин, з них 32 володіли лише 16 десятинами, а 76 господарств були безземельними. До того ж 225 не мали худоби[2]. А тим часом кільком оратівським поміщикам належало 1595 десятин землі, священнослужителям — 88 десятин[3].

Доведені до відчаю злиденним становищем, яке особливо посилилося в період першої світової війни, трудящі містечка активно виступали проти своїх гнобителів. Повалення царя, звістки з повіту про самовільне захоплення селянами поміщицьких земель вселили в оратівських хліборобів надію на швидке звільнення від гніту експлуататорів. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в Оратові відбувся сход селян, де створили волосний революційний комітет на чолі з С. С. Лопатинським. Тоді ж виник сільський ревком, головою якого став селянин А. М. Іващенко. Сільський ревком фактично виконував функції сільської Ради. Проте невдовзі Оратів опинився під владою контрреволюційної Центральної ради. Після проголошення І Всеукраїнським з'їздом Рад Радянської влади на Україні влада в Оратові в січні 1918 року перейшла до ревкому. Та не встигла Радянська влада утвердитися, як наприкінці лютого 1918 року Оратів зайняли австро-німецькі окупанти. Вони і з їх допомогою українська буржуазія та поміщики стали відновлювати дореволюційні порядки. Трудящі Оратова піднялися на боротьбу з внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією. В містечку створили збройну групу борців за Радянську владу, яку називали «винищувачами тиранів». Група здійснювала збройні напади на окупантів і гетьманські війська. 14 липня 1918 року Липовецький повітовий староста повідомляв про дії партизанів міністерство внутрішніх справ гетьманського уряду. Член міністерства оратівський поміщик Воронович дав розпорядження просити німецьке командування послати війська[4].

Після вигнання австро-німецьких військ Оратів опинився в руках петлюрівської Директорії. 18 березня 1919 року частини Червоної Армії зайняли станцію Оратів[5], а згодом визволили містечко. Проте на початку травня 1920 року його окупували війська панської Польщі. В червні того ж року частини Першої Кінної армії остаточно визволили Оратів. Створений тут у червні 1920 року волосний ревком вжив енергійних заходів для ліквідації наслідків війни. Почали діяти відділи ревкому, зокрема земельний на чолі з оратівськими жителями К. Т. Лопатинським і Т. Г. Новицьким[6], сільська Рада, головою якої обрали А. Шебенюка. У другій половині серпня 1920 року в Оратові організовано комітет незаможних селян. КНС допомагав сім'ям червоноармійців, займався питаннями мобілізації у Червону Армію, відбудовою зруйнованого господарства, розподілом між селянами колишньої

---

[1] Київський облдержархів, ф. 2, оп. 176, спр. 235, арк. 73.
[2] Итоги переписи скота у сельского крестьянского населения Киевской губернии в 1912 году, стор. 252.
[3] Київський облдержархів, ф. 2, оп. 223, спр. 441, арк. 7, 10, 13—14, 16—17, 21, 24.
[4] Журн. «Літопис революції», 1928, № 6, стор. 78.
[5] Журн. «Літопис революції», 1932, № 1-2, стор. 138.
[6] Вінницький облдержархів, ф. Р-2807, оп. 4, спр. 2, арк. 15, 19.

поміщицької і церковної землі. В листопаді 1920 року в Оратові був скликаний волосний з'їзд комітетів незаможних селян. На ньому обрали двох делегатів від Оратова на Київський губернський з'їзд комнезамів[1].

В період відбудови господарства трудящим Оратова довелося долати серйозні труднощі. Між селянами було розподілено 1740 десятин колишньої поміщицької і церковної землі. Але не вистачало робочих рук, щоб обробити її — багато місцевих жителів ще перебували в лавах Червоної Армії. Бракувало тягла, реманенту, насіння. В 1920 році 50 селянських господарств змогли посіяти 20 десятин цукрових буряків, а в 1925 році 30 бідняцьких сімей, що об'єдналися в товариство спільного обробітку землі, — лише 47 га зернових.

1922 року в Оратові утворився партійний осередок, до нього входили три члени партії і кілька чоловік співчуваючих[2]. Цього року містечко відійшло до Уманського повіту, а з березня 1923 року стало районним центром. У червні 1925 року Оратівський район увійшов до складу Уманського округу.

Велику роботу проводив у цей час комітет незаможних селян. Була організована допомога сиротам, голодуючим Росії. Населення Оратова брало участь у відбудові залізничної колії. Налагоджувалися освіта і культурне життя. 1920 року в колишньому поміщицькому будинку відкрили лікарню на 10 ліжок, де працював один лікар. 1925 року прибуло ще два лікарі, у т. ч. Є. Д. Самгородецька, якій пізніше присвоїли звання заслуженого лікаря Української РСР. Відкрили початкову школу, хату-читальню, організували гуртки ліквідації неписьменності.

У 1928—1929 рр. організувалися два невеликі колгоспи, а наступного року вони разом з ТСОЗом злилися в одну артіль — «Більшовик». Головою її був Я. А. Коханюк[3]. Колгосп об'єднував 433 господарства, 1801 га землі, мав сільськогосподарські машини і реманент. 1930 року організовано ще один колгосп — «Червоний схід», створено Оратівську МТС. Серед колгоспників було 13 комуністів, 32 комсомольці. В період весняно-літніх робіт працювали їдальня на 300 чоловік, дитячі майданчики. Площа всіх угідь Оратова на той час становила 3195 га, з них 474 га садибної землі, 2721 га орної.

1932 року Оратівський район відійшов до Київської області.

Перед членами колгоспу «Більшовик» стояли складні завдання. Ще невисоким був рівень механізації основних сільськогосподарських робіт колгоспу. У 1934 році питома вага робіт, що їх виконувала МТС у колгоспному виробництві, становила лише 64 проц., навантаження на одного коня — 18,6 гектара[4]. В колгоспі було всього 65 коней, кілька робочих волів, 13 корів, 58 свиней. Велику допомогу для зміцнення свого господарства артіль одержала від держави. До 1934 року вона використала 12 тис. крб. держкредиту[5]. В 1935 році колгосп збудував зерносховище, розпочав спорудження тваринницьких приміщень — великої стайні і корівника. В МТС було організовано підготовку трактористок без відриву від виробництва. Оратівські комсомолки М. Гаврищук, Г. Назарчук, Г. Сучак, ставши трактористками, очолили соціалістичне змагання за високу продуктивність праці серед механізаторів району.

10 січня 1939 року Оратівський район увійшов до складу Вінницької області.

Рік у рік зміцнював своє господарство колгосп «Більшовик», невпинно зростала трудова активність його членів, потужною стала Оратівська МТС. Трактористи С. А. Мордко, А. І. Глущенко, І. К. Швець, М. В. Кравчук були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1939 року. У 1940 році МТС мала 100 тракторів, десятки інших сільськогосподарських машин, які забезпечили механізацію основних процесів сільськогосподарського виробництва колгоспу. За дово-

---

[1] Київський облпартархів, ф. 14, оп. 1, спр. 4, арк. 11.
[2] Там же, спр. 14, арк. 11.
[3] Газ. «Трудова слава», 8 липня 1965 р.
[4] Київський облдержархів, ф. Р-354, оп. 1, спр. 968, арк. 198.
[5] Там же, ф. Р-1311, оп. 1, спр. 1, арк. 12.

єнний час колгосп «Більшовик» побудував 19 господарських приміщень, у т. ч. 15 тваринницьких. Зміцнення господарства артілі позначилось і на підвищенні добробуту колгоспників. Кожен колгоспний двір у селі мав корову, свині, птицю. В середньому колгоспна сім'я з двома працездатними одержувала, крім грошової оплати, 100 пудів хліба — по 3 кг на трудодень. На заощаджені кошти колгоспники звели 150 житлових будинків. В Оратові з'явилися нові промислові підприємства — маслозавод, промкомбінат, млинзавод, планувалось будівництво цукрового заводу.

Значно поліпшилася служба охорони здоров'я. В Оратові працювала лікарня на 35 ліжок, амбулаторія.

Розвивалися також освіта й культура села. 1930 року початкову школу перетворили на семирічку, а в 1934 році вона стала середньою. Напередодні війни у ній вчилося 500 дітей. Відкрилася заочна школа. 1923 року в Оратові відкрито районний сельбуд. Під час капітального ремонту в 1937 році до нього добудували п'ять великих кімнат, зал, встановили кіноапаратуру. Завирувало життя в гуртках художньої самодіяльності. В будинку культури читали лекції, проводили конференції, урочисті вечори, виступали артисти Вінниці, Одеси та інших міст. Місцеві аматори поставили кілька п'єс класиків української драматургії, радянських письменників. 7 березня 1939 року урочисто пройшов вечір вшанування великого українського поета Т. Г. Шевченка. Районна бібліотека, книжковий фонд якої зріс у 1939 році до 12 тис. томів, організовувала пересувки з творів художньої, суспільно-політичної та сільськогосподарської літератури.

Дальший розвиток господарства, охорони здоров'я і культури села перервав віроломний напад гітлерівської Німеччини. 27 липня 1941 року Оратів окупували фашистські війська. Та незважаючи на кривавий терор, населення не зігнуло голови перед ворогом.

Фашистські загарбники жорстоко розправлялися з трудящим населенням. 22 грудня 1942 року гітлерівці повісили в центрі Оратова двох жінок, яких звинуватили у зв'язках з партизанами, розстріляли кількох чоловік, зокрема комсомолку-трактористку Клаву Гром[1]. За роки окупації в селі було розстріляно 38 чоловік, 187 оратівчан вигнано на роботи у Німеччину.

7 січня 1944 року частини Червоної Армії визволили Оратів від фашистських загарбників. Проте через деякий час гітлерівцям вдалося відтіснити наші війська і вдруге захопити село. Остаточно його визволили 11 березня 1944 року частини 151-ї стрілецької дивізії. Багато місцевих жителів билося з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни. 180 чоловік з них відзначено урядовими нагородами. Трьома орденами Слави нагороджено Л. С. Лелеку, трьома орденами Червоної Зірки — І. О. Трохимчука, двома орденами Вітчизняної війни та орденом Червоної Зірки — О. К. Дацюка. Фашисти залишили село зруйнованим і пограбованим. Ворог зруйнував або пошкодив будівлі організацій та установ, спалив 30 хат і надвірних будівель, пограбував громадське майно і власність 143 сімей Оратова. Загальна сума збитків, завданих лише колгоспу і МТС, становила майже 12 млн. карбованців[2].

З великим ентузіазмом трудящі Оратова взялися відроджувати зруйноване господарство. План відбудовчих робіт прийняли на спільному засіданні райкому партії та райвиконкому наступного дня після визволення. Щоб наблизити перемогу над ворогом, колгоспники зібрали і внесли у фонд Червоної Армії понад 58 тис. пудів зерна, 46 470 пудів картоплі, передплатили державну воєнну позику і внесли готівкою 1,5 млн. крб.[3] Колгоспники артілі «Більшовик», механізатори Оратівської МТС докладали багато зусиль, щоб якнайшвидше підняти сільське господарство.

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-4422, оп. 1, спр. 26, арк. 6—7.
[2] Там же, ф. Р-1683, оп. 1, спр. 7, арк. 32; спр. 22, арк. 141; спр. 52, арк. 53, 55, 77.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 2054, оп. 2, спр. 1-а, арк. 141—142.

В 1945 році МТС мала 28 готових до роботи тракторів. Механізатори вчасно і якісно провели осінньо-зимовий ремонт машин. У цьому ж році колгосп розгорнув капітальне будівництво. Значні суми були витрачені на придбання і ремонт двигунів, автомобілів та іншої техніки, купівлю продуктивної худоби. 1947 року відновила свою діяльність колгоспна партійна організація. З допомогою держави поступово відтворювалося поголів'я громадської худоби, у 1950 році на колгоспних фермах налічувалося вже 1026 голів.

Незабаром після визволення почала приймати хворих районна лікарня. Під час недільників колгоспники, службовці впорядкували районний центр, посадили дерева біля установ, на вулицях і в садибах.

Швидко ліквідовувалися наслідки окупації в галузі освіти й культури. Вже 1944 року запрацювали школа, будинок культури. У червні 1946 року в Оратові відбувся районний огляд художньої самодіяльності, під час якого виступило 200 чоловік.

Подальші успіхи в розвитку економіки висунули колгосп «Більшовик» на передове місце в районі[1]. В 1950 році до нього приєднали колгосп «Червоний схід», а в 1962 році — артіль села Прибережного. З 1960 року колгосп «Більшовик» спеціалізується на розвитку тваринництва. Вже наступного року передові доярки колгоспу надоїли по 4 тис. кг молока від корови. В 1962 році в колгоспі відгодували 7500 свиней. За 1965 рік досягнуто в середньому 429 грамів добового приросту тварин. Колгосп побудував кормоцех, який забезпечує відгодівлю 3 тис. голів свиней. Колгоспники добилися хороших результатів і в рільництві. Виконуючи накреслення XXIV з'їзду КПРС, в 1971 році вони одержали високий урожай зернових — по 31 цнт з га на площі 516 га і по 300 цнт з га цукрових буряків на площі 370 гектарів.

Нині колгосп «Більшовик» — велике багатогалузеве, оснащене сучасною технікою господарство. За артіллю закріплено 3730 га землі, у т. ч. 2652 га орної, вона має 34 потужні трактори, 16 різних комбайнів, стільки ж автомобілів та багато іншої техніки. Колгосп провадить велике будівництво. В перші повоєнні роки збудовано телятник з кормокухнею, свинарник, гараж, пожежне депо, склад мінеральних добрив та ряд інших господарських будівель, приміщення для сучасної хімічної лабораторії. В період восьмої п'ятирічки на кошти місцевого колгоспу споруджено двоповерховий адміністративний будинок, електростанцію, приміщення початкової школи в селі Прибережному, водонапірну башту, перші 3 км водогону, два свинарники на 8 тис. свиней, два корівники на 420 голів великої рогатої худоби, овочесховище на 500 тонн, ремонтну майстерню, критий тік та інші об'єкти. У дев'ятій п'ятирічці колгосп збудує ще чотири свинарники на 6 тис. голів, дві ставкові греблі з водозливами. До вальцьового млина буде добудовано олійню, крупорушку. Значно поповниться машинний парк колгоспу.

Водночас дальшого розвитку набували освіта й культура. Нині у селі є стаціонарна й заочна загальноосвітні середні школи, де працюють 45 учителів. Завершується будівництво нової школи на 560 місць. Тільки за післявоєнні роки близько 2 тис. юнаків та дівчат села здобули середню освіту, з них 47 стали вчителями, 27 — лікарями, 16 — спеціалістами сільського господарства. Серед випускників Оратівської школи — доктор економічних наук І. С. Ступницький, кандидат фізико-математичних наук Б. М. Бублик, які працюють у Київському університеті, та інші.

В селі працює новий будинок культури, в якому демонструють кінофільми, виступають народні митці. Колективи художньої самодіяльності Оратова добре зарекомендували себе в селах Погребищенського, Липовецького, Тетіївського

---

[1] У зв'язку з укрупненням сільських районів УРСР Оратів у грудні 1962 року ввійшов до складу Липовецького району Вінницької області, а в січні 1965 року — до Іллінецького району.

та інших районів Вінницької і Київської областей. При будинку культури працює університет культури. 26 тис. книжок має сільська бібліотека.

Село електрифіковано, радіофіковано, в ньому є універмаг, 5 інших магазинів, велика їдальня, комбінат побутового обслуговування. 8 лікарів і 56 працівників середнього медичного персоналу дбають про здоров'я населення. Лікарня тепер має 100 ліжок. В селі функціонує амбулаторія з терапевтичним, хірургічним, стоматологічним та іншими кабінетами, жіноча й дитяча консультації, пологовий будинок.

Роботу господарських, культосвітніх і громадських організацій повсякденно скеровує Оратівська сільська Рада, в якій діє 7 постійних комісій. З кожним роком зростає її бюджет. Якщо в 1967 році він становив 46 тис. крб., то в 1970 — 82,9 тис. крб., при цьому на благоустрій села було використано 6 тис. крб., поповнення бібліотечного фонду — 6195, на будинок культури — 8244, утримання дитячих садків — 43 820 карбованців.

Невпізнанно змінилось село, умови праці, життя людей. Їх творчий труд — запорука ще кращого майбутнього.

Я. Б. РОЗЕНФЕЛЬД

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ІЛЛІНЕЦЬКОГО РАЙОНУ

БА́БИН — село, центр сільської Ради, розташоване обабіч річки Синарни, за 10 км від районного центру, за 8 км від залізничної станції Оратів. Населення — 1734 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Даньківка й Дашів.

Колгосп ім. XXI з'їзду КПРС користується 2127 га землі, у т. ч. 1616 га орної. Господарство спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби. На території села розміщується також цукровий завод, збудований 1862 року.

Працюють середня школа, 3 бібліотеки, 2 клуби, лікарня, аптека, телефонна станція, радіовузол.

В селі є 3 партійні і 3 комсомольські організації. Заводська партійна організація заснована 1920, комсомольська — 1929 року. Нині в них об'єднано 76 комуністів і 192 комсомольці.

Історичні джерела свідчать, що село існувало вже в середині XVI ст. 1852 року тут відбувся виступ селян проти поміщика й попа.

1920 року в селі організовано партизанський загін. Згодом він влився до 8-ї червонокозачої дивізії. Багато бабинців перебувало у складі команди бронепоїзда «Червоний ураган».

З жовтня 1942 по березень 1944 року на Бабинському цукровому заводі діяла підпільна партійна група, яку очолював Ф. Сущинський.

БАЛАБА́НІВКА — село, центр сільської Ради, лежить на річці Гірському Тікичі, за 43 км від районного центру, за 5 км від залізничної станції Фронтівка. Населення — 1652 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Богданівка, Лінеччина, Ступки.

За місцевим колгоспом «Росія» закріплено 4594 га землі, у т. ч. 3208 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють середня школа, 2 бібліотеки, будинок культури, медпункт, пологовий будинок. Виходить багатотиражна газета «Колгоспна правда».

Партійна організація існує з 1926 року, комсомольська — з 1924 року. Вони об'єднують 58 комуністів і 120 членів ВЛКСМ.

Заснована Балабанівка 1612 року. На місці сучасного села в давнину знаходилося місто Угорськ. Під час татарської навали його зруйнували.

Навесні 1893 року в Балабанівці сталося заворушення селян. 1910 року відбувся страйк сільськогосподарських робітників.

1918 року у селі спалахнуло повстання проти австро-німецьких окупантів.

Під час Великої Вітчизняної війни діяла антифашистська підпільна група, яку очолювали В. Г. Татарчук (загинула) і Л. П. Столяр.

БІ́ЛКИ — село, центр сільської Ради, лежить на річці Білці, притоці річки Собі, за 40 км від районного центру, за 4,5 км від залізничної станції Криштопівка. Населення — 1171 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Вербівка, Криштопівка, Криштопівське, Привільне.

У Білках розташований відділок радгоспу «Білки». Господарство користується 4394 га землі, в т. ч. 1898 га орної. 1283 га тут зайнято під садами.

Працюють восьмирічна школа, 2 бібліотеки, клуб, дільнична лікарня, аптека.

1919 року в селі засновано комсомольську організацію, 1927 — партійну. Нині в селі є 18 комуністів і 78 комсомольців.

Перша письмова згадка про село датується 1629 роком. Назва його походить від однойменної річки Білки, яка бере свій початок на околиці села.

Під час першої російської революції 1905—1907 рр. у Білках відбулося заворушення. Селяни спалили маєток поміщика.

За тимчасової гітлерівської окупації у Білках діяла підпільна партійна організація, очолювана В. С. Кашканем. До організації входило 7 комуністів, 2 комсомольці, 11 безпартійних. Підпільники сформували партизанський загін «За Батьківщину», збирали зброю, боєприпаси.

У Криштопівці фашисти розстріляли 59 жителів села, спалили 285 дворів, вивезли в Німеччину 115 чоловік.

Поблизу Вербівки і Криштопівки археологами виявлено рештки поселень трипільської культури.

Підготовка ранніх фруктів для відправки до промислових центрів, с. Білки. 1970 р.

ВАРВА́РІВКА (до 7 червня 1946 року—Барбарівка) — село, центр сільської Ради, лежить на правому березі річки Собі, за 2 км від районного центру, за 17 км від залізничної станції Липовець. Населення — 1345 чоловік. Сільраді підпорядковане село Борисівка.

Місцевий колгосп ім. Шевченка обробляє 1884 га землі, у т. ч. 1316 га орної. Господарство спеціалізується на відгодівлі молодняка великої рогатої худоби і птиці. Тут вирощують озиму пшеницю, цукрові буряки, городину. В селі споруджується цегельний завод «Міжколгоспбуду». Підприємство працюватиме на місцевій сировині і вироблятиме 9 млн. штук цегли в рік.

Працюють восьмирічна школа, 2 бібліотеки, будинок культури, фельдшерський пункт. Виходить багатотиражна газета «Колгоспне життя».

Партійна і комсомольська організації засновані в 1923 році. В селі — 9 комуністів і 61 комсомолець.

Село згадується в історичних джерелах XIX ст. як передмістя Лінців (нинішнього селища міського типу Іллінців).

У 1823—1824 рр. тут стояв Вятський піхотний полк, яким командував декабрист П. І. Пестель.

Жителі села в 1905 році активно підтримали виступ робітників Іллінецького цукрового заводу проти гнобителів.

Недалеко від Борисівки виявлено два поселення трипільської культури і слов'янське городище X—XI століть.

ВАСИЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради, лежить на річці Кальничці, притоці річки Собі, за 11 км від районного центру, за 27 км від залізничної станції Липовець. Населення — 733 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Кабатня.

Василівський колгосп ім. Першого травня обробляє 1809 га землі, у т. ч. 1185 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють восьмирічна школа, 2 бібліотеки, будинок культури, фельдшерсько-акушерський пункт.

Є партійна (існує з 1928 року) і комсомольська (заснована 1926 року) організації, які об'єднують 20 комуністів і 45 членів ВЛКСМ.

Заснована Василівка у XVII стотітті.

У 90-х роках XIX ст. селяни неодноразово повставали проти гнобителів, били поміщицьких прислужників, самоправно випасали худобу на засіяних панських землях.

Навесні 1942 року жителі Василівки і навколишніх сіл створили партизанський загін «За Батьківщину», командиром якого був Г. О. Рибаченко. Пізніше сюди перебазувалися загони ім. Леніна та ім. Кірова, які об'єдналися й створили 2-у партизанську бригаду. Василівка була господарчою базою бригади. З вересня 1942 року тут діяла підпільно-розвідувальна група, яку очолював А. С. Сова.

20 грудня 1943 року під селом відбувся бій партизанів 2-ї партизанської бригади з німецько-фашистськими загарбниками. Ворог втратив понад 100 солдатів та офіцерів. На честь перемоги партизанів на місці бою споруджено обеліск.

Неподалік Василівки виявлено поселення трипільської культури.

ГО́ЛИКИ — село, центр сільської Ради, лежить на правому березі річки Собі, за 2 км від районного центру, за 17 км від залізничної станції Липовець. Населення — 1338 чоловік. Сільраді підпорядковані села Паріївка і Райки.

За місцевим колгоспом ім. XX з'їзду КПРС закріплено 2418 га землі, у т. ч. 1731 га орної. Господарство — багатогалузеве. Є поклади каоліну та будівельної глини. Доярку М. Ю. Плахотник удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Працюють середня школа, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт. Виходить колгоспна багатотиражна газета «Вперед». В селі є 27 комуністів і 90 комсомольців.

Голики у XVIII ст. були передмістям Іллінців.

У квітні 1918 року жителі села піднялися на боротьбу проти німецьких загарбників, багато з них влилося у партизанський загін, який очолював Д. Д. Кобелєв.

На околиці Голиків збереглися скіфські кургани.

ГОРОДО́К — село, центр сільської Ради, знаходиться за 32 км від районного центру, за 18 км від залізничної станції Монастирище. Населення — 1953 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Первомайське і Чортория.

В селі розташована центральна садиба колгоспу «Авангард». За господарством закріплено 4260 га землі, у т. ч. 3184 га орної. Колгосп спеціалізується на відгодівлі свиней, має майстерні обробки дерева й металу, 2 млини, пилораму, цегельний завод потужністю 1,5 млн. штук цегли на рік. Голову колгоспу І. В. Драча, бригадира Н. П. Кирпача і ланкову А. М. Лисицю нагороджено орденом Леніна. Механік колгоспу М. Х. Ілик був делегатом XXIV з'їзду КПРС.

Працюють середня школа, 2 бібліотеки, клуб, фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок.

Партійна організація існує з 1933 року, комсомольська — з 1924 року. Нині вони об'єднують 42 комуністів і 41 комсомольця.

1629 року Городок являв собою містечко, в якому налічувалося 513 будинків. Тут був замок, обнесений ровом і валом.

Під час визвольної війни українського народу проти польської шляхти в 1648—1654 рр. біля села військо Максима Кривоноса завдало поразки ворогу. Озеро, яке знаходиться поблизу місця битви, зветься Перебийніським.

На північ і схід від села є дві могили до 6 метрів заввишки. Тут же спостерігається ще 9 підвищень.

У селі Чорторії 1918 року народився В. А. Гелета — Герой Радянського Союзу.

ДЖУПИ́НІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване на лівому березі річки Собі, за 3 км від районного центру, за 16 км від залізничної станції Липовець. Населення — 1863 чоловіка. Сільраді підпорядковані селище Іллінецьке й села Павлівка, Романово-Хутір, Слобідка.

У Джупинівці розміщується центральна садиба колгоспу «Зоря комунізму». За колгоспом

закріплено 3813 га землі, у т. ч. 3135 га орної. Господарство — багатогалузеве. На території села міститься також районне об'єднання «Сільгосптехніки», підстанція районної електромережі, лікарня і поліклініка.

Працюють школа, 3 бібліотеки, клуб, медпункт, їдальня. Виходить багатотиражна газета «Зоря».

Є партійна (існує з 1923 року) і комсомольська (заснована 1927 року) організації, які об'єднують 87 комуністів і 113 членів ВЛКСМ.

Село згадується в історичних джерелах XVIII ст. як Ольшанка — передмістя Лінців (Іллінців).

1905 року робітник Іллінецького цукрового заводу М. М. Терещенко підняв своїх односельців на боротьбу проти підприємців. Селяни спалили поміщицькі скирти, вигнали управителів, вимагали скорочення робочого дня, збільшення зарплати. За це М. М. Терещенка заслали на каторгу в Сибір.

У 1917 році до села прибув матрос чорноморського броненосця «Синоп» Д. Д. Кобелєв. Він організував бойовий загін, який боровся за встановлення і зміцнення Радянської влади.

ЖИВОТІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розташоване на лівому березі річки Живої, притоки річки Роськи, за 36 км від районного центру, за 16 км від залізничної станції Оратів. Населення — 1762 чоловіка.

Колгосп ім. Жданова користується 2700 га землі, в т. ч. 2048 га орної. Господарство — багатогалузеве. Дояру І. Д. Паламарчуку присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, ланкову Г. Т. Мельничук нагороджено орденом Леніна.

Працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, медпункт, пологовий будинок.

Є партійна (існує з 1932 року) і комсомольська (заснована 1926 року) організації, які об'єднують 24 комуністи і 118 комсомольців.

В селі народилися Б. К. Бабенко, капітан-десантник, командир партизанського загону «Іскра», який бився з німецькими фашистами та їх прибічниками на території Вінницької і Київської областей, М. С. Антонець — Герой Радянського Союзу.

Уродженці села О. І. Гнатюк — доктор медичних наук, В. С. Вознюк — полковник, кандидат технічних наук.

ЖО́РНИЩЕ — село, центр сільської Ради, лежить на Семирічці, притоці Собика, за 12 км від районного центру, за 22 км від залізничної станції Немирів. Населення — 1430 чоловік. Сільраді підпорядковані села В'язовиця й Шевченкове.

На території села розташована центральна садиба радгоспу ім. Леніна. Господарство користується 3817 га землі, в т. ч. 2842 га орної. Тут розвивають усі галузі сільського господарства.

Працюють середня школа, бібліотека, будинок культури, лікарня.

Партійна організація існує з 1925 року, комсомольська — з 1923 року. Вони об'єднують 50 комуністів і 100 членів ВЛКСМ.

Серпень—вересень 1825 року пам'ятні тим, що біля села відбувся військовий табірний збір, у якому брав участь Вятський піхотний полк під командуванням декабриста П. І. Пестеля. Сюди неодноразово приїжджав М. П. Бестужев-Рюмін.

У Жорнищі перебував видатний винахідник, народник М. І. Кибальчич.

Село — батьківщина двічі Героя Радянського Союзу І. Н. Бойка, колишнього командира танкової бригади, яка в 1944 році визволяла територію району від фашистських загарбників. 1949 року в центрі села встановлено бронзовий бюст І. Н. Бойка.

Недалеко від Жорнища і Шевченкового виявлено залишки трьох поселень трипільської культури, курганний могильник скіфського часу, слов'янські городище і селище IX—XI століть.

ЗАРУ́ДДЯ — село, центр сільської Ради, знаходиться у верхів'ї річки Живої, притоки Роськи, за 27 км від районного центру, за 8 км від залізничної станції Оратів. Населення — 1283 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Гоноратка.

У Заруддії розташований радгосп «Ударник», який має 4259 га землі, у т. ч. 3176 га орної. Господарство — багатогалузеве. На 48 га тут вирощують ягідні культури.

Працюють восьмирічна школа, будинок культури, 2 бібліотеки, фельдшерсько-акушерський пункт.

Є партійна (існує з 1921 року) і комсомольська організації, які об'єднують 40 комуністів і 85 комсомольців.

У XVIII ст. на території сучасного села виникло поселення, яке від містечка Оратова відокремлювалося низиною, болотами і рудами. Тому місцеві жителі стали називати його Заруддям.

1890 року відбувся виступ селян проти поміщика.

Жителі села 1918 року повставали проти австро-німецьких окупантів.

КАЛЬНИ́К — село, центр сільської Ради, розташоване поблизу впадіння річки Кальнички в річку Соб, за 15 км від районного центру, за 20 км від залізничної станції Фронтівка. Населення — 1739 чоловік. Сільраді підпорядковані села Жадани й Шабельня.

У Кальнику розміщуються центральна садиба колгоспу «Жовтень» і відділення «Сільгосптехніки». Колгосп користується 2813 га землі, у т. ч. 1906 га орної, розвиває всі галузі сільського господарства.

Працюють середня школа, клуб, бібліотека, тублікарня. Видається колгоспна багатотиражна газета «За високий урожай».

Партійна і комсомольська організації засновані в 1923 році. Нині вони об'єднують 48 комуністів і 107 комсомольців.

В роки визвольної війни 1648—1654 рр. Кальник був полковим містом.

У листопаді 1917 року селяни захопили поміщицьку економію. 1920 року робітники цукрового заводу об'єдналися в партизанський загін, який поповнив 8-у червонокозачу дивізію. За німецько-фашистської окупації у Кальнику діяла

підпільна організація. Гітлерівські кати по-звірячому замордували 85 радянських громадян. Уродженцеві села О. С. Западинському за героїзм, виявлений у боях, присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Кальник — батьківщина польського письменника й громадського діяча Ярослава Івашкевича.

Між Кальником і Шабельнею розташоване скіфське городище з двокілометровим валом. Біля городища є 20 курганів. Недалеко від Кальника виявлено поселення черняхівської культури, знайдено скарб римських монет II століття.

КИТА́ЙГОРОД — село, центр сільської Ради, лежить на річці Сороці, притоці Собі, за 27 км від районного центру, за 20 км від залізничної станції Фронтівка. Населення — 1742 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Кам'яногірка.

У селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Ілліча. За колгоспом закріплено 2303 га землі, в т. ч. 1455 га орної. Тут займаються вирощенням зернових і технічних культур, мають розвинене тваринництво, розводять рибу. Колгосп має став з водним дзеркалом 60 га, млин, майстерні для ремонту сільськогосподарської техніки. Бригадира колгоспу М. В. Тодоровського нагороджено орденом Леніна.

Працюють середня школа, бібліотека, клуб, медпункт, аптека.

На вирішальних ділянках господарства і культури села трудиться 26 комуністів і 80 комсомольців.

У XVII—XVIII ст. Китайгород вважався містечком, у якому було 170 дворів з 1638 мешканцями. 1862 року жителі виступили проти поміщиків. Організатором заворушення був селянин Н. Чечельницький. В період буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. селяни читали листівки Уманської соціал-демократичної організації.

Після поразки революції на Кам'яногірському цукровому заводі відбувала строк заслання група поляків-революціонерів. Вони розгорнули серед робітників підпільну роботу, навчили їх співати «Інтернаціонал», розповсюджувати листівки РСДРП.

За часів Великої Вітчизняної війни в Кам'яногірці діяла підпільна комсомольська група. Нею керував С. А. Попик.

КОПІ́ЇВКА — село, центр сільської Ради, знаходиться за 28 км від районного центру, за 18 км від залізничної станції Фронтівка. Сільраді підпорядковані села Іванівка, Олексіївка. Населення — 1095 чоловік.

За колгоспом ім. Леніна закріплено 2342 га землі, у т. ч. 1364 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють восьмирічна школа, 2 бібліотеки, клуб, медпункт.

Є партійна (існує з 1928 року) і комсомольська (створена 1926 року) організації, які об'єднують 28 комуністів і 75 членів ВЛКСМ.

Вперше в історичних джерелах село згадується в 1545 році.

Жителі села брали активну участь у повстанні (1702—1704 рр.) під проводом Семена Палія та у Коліївщині.

За німецько-фашистської окупації у Копіївці діяла антифашистська підпільна організація, яку очолювала О. Д. Гончар. Підпільники тримали зв'язок з партизанським загоном «За Батьківщину».

В центрі села збереглися залишки двох давньоруських городищ. Поблизу них у 1929 році знайдено скарб ювелірних прикрас та срібних диргемів X—XI ст., який експонується в Київському державному історичному музеї.

Жителька села Олексіївки М. М. Вербіна в роки Великої Вітчизняної війни врятувала життя важко пораненому поету Є. А. Долматовському.

КОШЛАНИ́ — село, центр сільської Ради, лежить на річці Скибі, лівій притоці Собі, за 20 км від райцентру, за 7 км від залізничної станції Оратів. Населення — 956 чоловік. Сільраді підпорядковане село Дібровинці.

У селі — колгосп ім. 50-річчя Жовтня. За ним закріплено 2988 га землі, у т. ч. 2226 га орної. Є цегельний завод потужністю 1,5 млн. шт. цегли на рік.

Працюють восьмирічна школа, клуб, дві бібліотеки, медпункт.

На вирішальних ділянках виробництва і культури села трудиться 18 комуністів і 89 комсомольців.

Першу згадку про село знаходимо в документах XVIII століття.

Під час громадянської війни тут зупинялися частини бригади Г. І. Котовського.

За німецько-фашистської окупації жителі села активно допомагали народним месникам. В Дібровинцях тоді діяла підпільна молодіжна антифашистська група, керівництво якою здійснювала Бабинська партійна організація.

Уродженець Дібровинців В. О. Домарецький — кандидат технічних наук.

КРАСНЕ́НЬКЕ — село, центр сільської Ради, знаходиться у верхів'ї річки В'язовиці, за 12 км від райцентру, за 28 км від залізничної станції Липовець. Населення — 1442 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Лиса Гора.

Колгосп «Більшовик» — багатогалузеве господарство. Воно користується 4140 га землі, у т. ч. 2920 га орної. 140 га зайнято під садами. Колгосп має пасіку на 250 вуликів.

Працюють середня школа, будинок культури, дві бібліотеки, фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок.

1924 року засновано першу комсомольську організацію, наступного року — партійну. Нині в селі є 37 комуністів і 187 членів ВЛКСМ.

В історичних джерелах село вперше згадується 1629 року. Виникло воно на місці злиття чотирьох хуторів: Кіщини, Красненького, Паланки і Токарівки.

Уродженець села Е. Д. Мусієнко брав активну участь у повстанні матросів броненосця «Потьомкін». Після повернення з Румунії його засудили на 2 роки позбавлення волі.

З села вийшли: доктор медичних наук професор Д. П. Чухрієнко, кандидат хімічних наук доцент А. З. Гуменюк, лауреат Ленінської премії, кандидат технічних наук І. М. Семенюк та інші.

В селі Лисій Горі проживає старий більшовик Т. К. Різник, який у 1917 році бачив і слухав В. І. Леніна.

КУ́ПЧИНЦІ — село, центр сільської Ради, лежить на річці Купі, притоці Собі, за 24 км від районного центру, за 8 км від залізничної станції Фронтівка. Населення — 1504 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Кантелина і Яструбинці.

За колгоспом ім. Горького закріплено 4017 га землі, у т. ч. 3037 га орної. Господарство — багатогалузеве. Завідуючу фермою І. С. Денисюк, доярку Р. М. Левченко нагороджено орденом Леніна. Дояр Ф. П. Хоменко — Герой Соціалістичної Праці.

Працюють восьмирічна школа, 2 бібліотеки, клуб, фельдшерсько-акушерський пункт. Видається колгоспна багатотиражна газета «До нових перемог».

Є партійна і комсомольська організації, які існують з 1930 року. Нині вони об'єднують 49 комуністів і 168 членів ВЛКСМ.

Назва села походить від назви річки Купи.

Під час визвольної війни 1648—1654 рр. біля села відбувся бій козаків з польською шляхтою.

1649 року татари спалили село, а людей забрали в полон.

Купчинецькі селяни допомагали повстанцям Боснії і Герцеговини, які в 1875—1876 рр. виступили проти турецького гніту. Вони зібрали кілька свит, полотно, близько 40 крб. грішми і відправили повстанцям.

На початку 1917 року в селі Яструбинцях селяни виступили проти поміщика.

У селі Кантелині 28 лютого 1943 року при виконанні бойового завдання загинув прославлений командир партизанського загону ім. Чапаєва І. І. Калашник (похований у Дашеві).

ЛЕУ́ХИ — село, центр сільської Ради, лежить на лівому березі річки Сороки, притоки Собі, за 40 км від районного центру, за 10 км від залізничної станції Монастирище. Населення — 2127 чоловік.

Багатогалузевий колгосп ім. Жовтневої революції користується 3390 га землі, у т. ч. 2689 га орної. Колгосп має електростанцію, млин та інші допоміжні підприємства.

Працюють середня школа, будинок культури, 2 бібліотеки, медпункт.

Партійна організація існує з 1927 року. Перший комсомольський осередок засновано у 1923 році. Очолював його С. С. Бердій — нині полковник у відставці, учасник двох воєн, кавалер ордена Леніна, ордена Трудового Червоного Прапора, двох орденів Червоної Зірки, багатьох медалей. В селі працює 40 комуністів і 124 комсомольці.

Село як козацьке поселення відоме з XVII ст. Тут було побудовано невелике укріплення.

В роки Великої Вітчизняної війни 386 жителів села билися з ворогом на фронтах, 132 з них відзначено урядовими нагородами.

ЛОПАТИ́НКА — село, центр сільської Ради, знаходиться за 25 км від районного центру, за 3 км від залізничної станції Оратів. Населення — 649 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Лишава, Оратів і Тарасівка.

У Лопатинці розташована центральна садиба колгоспу «Зірка». За господарством закріплено 1363 га землі, у т. ч. 946 га орної. Розвинуті всі галузі сільського господарства.

Є восьмирічна школа, бібліотека, клуб, фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок.

Партійна і комсомольська організації об'єднують 21 комуніста і 72 члени ВЛКСМ.

Влітку 1920 року поблизу села й станції Оратів відбулися жорстокі бої команди бронепоїзда ім. героя громадянської війни М. Руднєва з польськими інтервентами.

НЕ́МЕНКА — село, центр сільської Ради, лежить на лівому березі річки Собі, за 4 км від районного центру, за 14 км від залізничної станції Оратів. Населення — 705 чоловік. Сільраді підпорядковане село Морозівка.

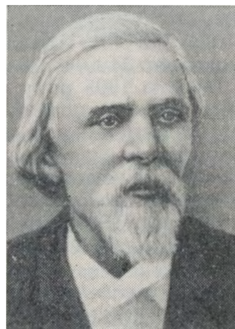

П. І. Ніщинський — український композитор і поет-перекладач.

У селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Богдана Хмельницького. Багатогалузеве господарство користується 2373 га землі, у т. ч. 1906 га орної, має піщаний, кам'яний кар'єри та інші допоміжні підприємства.

Працюють початкова школа, будинок культури, бібліотека, акушерський пункт. В центрі села закладено парк.

Є партійна і комсомольська організації (засновані 1923 року), які об'єднують 20 комуністів і 22 члени ВЛКСМ.

Перша письмова згадка про село датується 1629 роком.

Неменка — місце народження талановитого українського композитора і поета-перекладача П. І. Ніщинського (1832—1896), який жив тут довгий час.

Колгоспники М. Г. Болюх та Л. Я. Болюх одержують пенсію, с. Морозівка. 1968 р.

НОВОЖИВО́ТІВ (до 1920 року — Животів)— село, центр сільської Ради, лежить на річці Росьці, притоці Росі, за 43 км від районного центру, за 8 км від залізничної станції Скоморошки. Населення — 2359 чоловік.

У Новоживотові розташований колгосп ім. Свердлова. Багатогалузеве господарство користується 3511 га землі, у т. ч. 2401 га орної. В селі є цегельний завод «Міжколгоспбуду» потужністю 3 млн. штук цегли на рік.

Працюють середня школа, клуб, лікарня, аптека.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 30 комуністів і 117 членів ВЛКСМ. Першу комсомольську організацію створено 1929 року.

У XVII ст. Новоживотів був містечком, де проживало 1100 чоловік.

Весною 1905 року в Новоживотові відбулося селянське заворушення. Селяни припинили роботу в поміщицьких маєтках і приєдналися до повсталих із села Скали (нині Погребищенського району). Поміщик викликав жандармів, і виступ було придушено.

У червні 1920 року в місцевій школі перебував штаб Першої Кінної армії.

ОСИ́ЧНА — село, центр сільської Ради, лежить у долині річки Вишневої, притоки Роськи, за 42 км від районного центру, за 19 км від залізничної станції Оратів. Населення — 1026 чоловік. Сільраді підпорядковані села Березівка, Каленівка й Угарове.

За колгоспом ім. Леніна закріплено 2460 га землі, у т. ч. 1676 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють восьмирічна школа, 2 бібліотеки, клуб, фельдшерський пункт.

Є партійна (існує з 1928 року) і комсомольська (заснована 1927 року) організації. Вони об'єднують 30 комуністів і 46 членів ВЛКСМ.

Село відоме з XIII століття.

Його жителі брали участь у повстанні гайдамаків 1768 року.

ПІДВИСО́КЕ — село, центр сільської Ради, знаходиться за 40 км від районного центру, за 3 км від залізничної станції Фронтівка. Населення — 1244 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Тарасівка.

За місцевим колгоспом ім. Димитрова закріплено 2250 га землі, у т. ч. 1767 га орної.

Працюють восьмирічна школа, бібліотека, клуб, фельдшерсько-акушерський пункт.

Партійна організація існує з 1930 року, комсомольська — з 1924 року. Нині вони об'єднують 16 комуністів та 57 членів ВЛКСМ.

Історичні документи свідчать про існування села в XVI ст. З 1811 до 1826 року його жителі вели боротьбу за скасування панщини. Лише силою зброї поміщикові вдалося придушити заворушення. У липні 1896 року селяни виступили проти поміщика, за що 40 чоловік було заарештовано.

У червні 1912 року в селі відбувся страйк. Селяни вимагали від поміщика підвищення заробітної плати.

Активно боролися жителі села проти гітлерівців. З червня 1942 року по січень 1944 року діяла підпільна організація в складі 25 чоловік, у т. ч. 11 комуністів. Очолювали її Я. Г. Нижник, потім — Ф. Ф. Слободянюк. Пізніше група влилася в партизанський загін ім. Чапаєва.

РОЖИ́ЧНА — село, центр сільської Ради, знаходиться за 39 км від районного центру, за 16 км від залізничної станції Оратів. Населення— 719 чоловік. Сільраді підпорядковане село Оратівка.

За місцевим колгоспом ім. Чкалова закріплено 2557 га землі, у т. ч. 1894 га орної. Хлібороби вирощують зернові і технічні культури. Розвинене тваринництво. Є велика пасіка.

Працюють восьмирічна школа, клуб, 2 бібліотеки, фельдшерсько-акушерський пункт.

Є партійна (існує з 1927 року) і комсомольська (заснована 1922 року) організації, які об'єднують 28 комуністів і 54 комсомольці.

В історичній літературі село відоме з XVII століття.

РОЗСОХУВА́ТА — село, центр сільської Ради, розташоване за 38 км від районного центру, за 5 км від залізничної станції Монастирище. Населення — 1163 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Петро-Марківка.

У Розсохуватій міститься центральна садиба колгоспу «Ленінський шлях». За колгоспом закріплено 2100 га землі, у т. ч. 1405 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють восьмирічна школа, бібліотека, медпункт, пологовий будинок.

Партійну організацію в селі засновано 1930 року, комсомольську — 1927 року. Нині вони об'єднують 18 комуністів і 52 комсомольці.

В історичних документах Розсохувата вперше згадується на початку XVI століття.

САБА́РІВКА — село, центр сільської Ради. Лежить у верхів'ї річки Юшки, притоки річки Гірського Тікича, за 43 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Фронтівка. Населення — 994 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Дівочина.

В Сабарівці розташована центральна садиба колгоспу ім. Горького. За господарством закріплено 2151 га землі, у т. ч. 1602 га орної. Розвинуті всі галузі сільського господарства.

Працюють восьмирічна школа, будинок культури, 2 бібліотеки, медпункт.

Є партійна (існує з 1930 року) і комсомольська організації, які об'єднують 26 комуністів і 84 члени ВЛКСМ.

Сабарівку засновано на початку XVII ст. Тут осідали поселенці, які прибули з різних районів Росії.

В 1735 році гайдамаки напали на маєток пана і спалили всі документи.

СЛОБОДИ́ЩЕ — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Сороці — притоці річки Собі, за 35 км від районного центру, за 10 км від залізничної станції Монастирище. Населення — 1729 чоловік.

За колгоспом «Хвиля революції» закріплено 3067 га землі, у т. ч. 2316 га орної. Господарство— багатогалузеве.

Працюють восьмирічна школа, 2 бібліотеки, клуб, медпункт, аптека.

З 1932 року в селі існує партійна і комсомольська організації. Нині вони об'єднують 32 комуністи і 89 членів ВЛКСМ.

Слободище виникло у XVII столітті.

Під час Великої Вітчизняної війни в Слободищі діяла підпільна комсомольська організація «Нескорена юність» у складі 37 чоловік. Керував нею Л. П. Нужда.

СОЛОГУ́БІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 30 км від районного центру, за 10 км від залізничної станції Оратів. Населення— 1305 чоловік.

Колгосп «Першого травня» — багатогалузеве господарство, яке користується 1943 га землі, у т. ч. 1401 га орної, має млин, механічну майстерню, цегельний завод потужністю 1,5 млн. штук цегли на рік.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок.

Є партійна (існує з 1925 року) і комсомольська (заснована 1924 року) організації, які об'єднують 22 комуністи і 81 комсомольця.

Сологубівка вперше згадується в документах XVIII століття.

Під час Великої Вітчизняної війни в селі діяла підпільна антифашистська організація під керівництвом М. М. Стельмащука. В хаті М. Й. Вільцанюка містилася явочна квартира. Господар виготовляв необхідні документи партизанам, тримав радіоприймач.

СТРИЖАКІ́В — село, центр сільської Ради, розташоване за 19 км від районного центру, за 4 км від залізничної станції Оратів. Населення — 597 чоловік. Сільраді підпорядковані селища Вірне, Стрижаків і село Синарна.

У Стрижакові — садиба колгоспу «Нове життя». За господарством закріплено 2351 га землі, у т. ч. 1957 га орної. Тут розвивають усі галузі сільського господарства.

Працюють початкова школа, бібліотека, будинок культури, фельдшерсько-акушерський пункт.

Партійна і комсомольська організації села об'єднують 11 комуністів і 19 комсомольців.

Село відоме з середини XVII ст. як таке, де розводили на продаж породистих лошат-стригунів.

Під час Великої Вітчизняної війни в Стрижакові діяла підпільна антифашистська група, яку очолював К. Ф. Кирилюк. Житель села Р. І. Павлишин зберіг тоді червоний прапор Центральної комісії сприяння держкредиту та ощадсправі.

ТЯГУ́Н — село, центр сільської Ради, розкинулось на схилах правого берега річки Неменки, лівої притоки річки Собі, за 11 км від районного центру, за 10 км від залізничної станції Липовець. Населення — 1056 чоловік. Сільраді підпорядковане село Володимирівка.

Перша в області жіноча тракторна бригада, с. Фронтівка. 1934 р.

У Тягуні розташована центральна садиба колгоспу ім. Леніна. За господарством закріплено 2159 га землі, у т. ч. 1813 га орної.

Працюють восьмирічна школа, бібліотека, будинок культури, медичний пункт.

1921 року в селі утворилася перша партійна організація, в 1920 році — комсомольська. Нині в селі є 24 комуністи і 67 членів ВЛКСМ.

Село вперше згадується в історичних джерелах кінця XVIII століття.

З січня 1942 по березень 1944 року в селі Володимирівці діяла підпільна партійна група на чолі з комуністом М. Ф. Євдокимовим.

ФРОНТІ́ВКА — село, центр сільської Ради, лежить у верхів'ях річки Гірського Тікича, за 36 км від районного центру, за 0,5 км від залізничної станції Фронтівка. Населення — 1472 чоловіка.

В селі розташований колгосп «Праця». За господарством закріплено 1642 га землі, у т. ч. 1255 га орної. Тут вирощують зернові і технічні культури, розвинуте тваринництво. На станції Фронтівка містяться бурякоприймальний пункт Кам'яногірського цукрокомбінату, перевалочний пункт заготконтори Іллінецької райспоживспілки.

Є середня школа, будинок культури, 3 бібліотеки, лікарня, аптека. Виходить багатотиражна газета «Колгоспна праця».

З 1933 року в селі існує партійна організація, з 1926 — комсомольська. Нині вони об'єднують 45 комуністів і 95 комсомольців.

Село Фронтівка відоме з XVII століття.

Під час Великої Вітчизняної війни багато жителів Фронтівки входили до підпільної антифашистської групи, яку очолювала В. Г. Татарчук, а після її загибелі — Л. П. Столяр.

ХРІНІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розташована за 10 км від районного центру, за 3 км до найближчої залізничної станції Сорока. За 1,5 км від села проходить автодорога. Населення — 1207 чоловік. Сільраді підпорядковані села Пархомівка, Сорока й селище Червоне.

У Хрінівці є відділок радгоспу Кам'яногірського цукрокомбінату. Господарство — бага-

тогалузеве. Воно користується 1614 га землі, у т. ч. 1191 га орної.

Працюють восьмирічна школа, 2 бібліотеки, клуб.

1920 року засновано першу партійну організацію, наступного — комсомольську. Нині на обліку 10 комуністів і 52 комсомольці.

З історичних джерел село відоме з XVIII ст. Неподалік Хрінівки знаходиться одна з найбільших на Україні могила Сорока. Під час визвольної війни 1648—1654 рр. біля цієї могили відбувся бій козаків Максима Кривоноса з військами польської шляхти.

З вересня 1941 по березень 1944 року в Хрінівці діяла підпільна партійна організація «Центр» з 29 чоловік на чолі з С. І. Безчаснюком. Уродженцеві села Г. Л. Шимку присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

1967 року в Хрінівці на могилі Сороці було знайдено жіночу прикрасу з бронзи.

За кілометр на південний схід від села Пархомівки збереглися залишки городища та поселення давньоруських часів. Тут виявлено залізоплавильні та гончарні печі.

Ю́ШКІВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 48 км від районного центру, за 15 км від залізничної станції Фронтівка. Населення — 906 чоловік.

У Юшківцях — центральна садиба колгоспу ім. Шевченка. За господарством закріплено 2513 га землі, у т. ч. 1852 га орної. Колгоспники вирощують зернові і технічні культури. Розвинене тваринництво.

Є восьмирічна школа, 2 бібліотеки, клуб, фельдшерсько-акушерський пункт.

1938 року створено першу партійну організацію, 1929 — комсомольську. Нині в селі є 28 комуністів і 48 членів ВЛКСМ.

Найменування села походить від назви невеликої річки Юшки. Виникли Юшківці в середині XV ст. як сторожовий пост на Козацькому шляху. Спочатку це було укріплення, обнесене земляним валом і ровом, із залізними ворітьми. Згодом сюди переселили 5 родин з-під Мінська й Дубно. Ці сім'ї стали засновниками села.

У XVIII ст. в селі побудовані фаянсово-фарфоровий, скляний та цегельний заводи, які працювали на місцевій сировині.

1735 року гайдамаки спалили всі документи поміщика, серед них і списки повинностей селян.

У травні 1905 року тут відбулося селянське заворушення. Селяни тривалий час не працювали на бурякових плантаціях.

ЯБЛУНО́ВИЦЯ — село, центр сільської Ради, знаходиться за 19 км від районного центру, за 5 км від залізничної станції Оратів. Населення — 1199 чоловік.

У Яблуновиці розташований колгосп ім. Карла Маркса. Господарство — багатогалузеве. За ним закріплено 1980 га землі, у т. ч. 1476 га орної.

Є восьмирічна школа, 2 бібліотеки, будинок культури, фельдшерсько-акушерський пункт.

1926 року в Яблуновиці засновано партійну організацію, 1926 — комсомольську. Нині на їх обліку 28 комуністів і 62 комсомольці.

Село відоме з XVII століття.

У 1833 і 1852 рр. в Яблуновиці відбулися заворушення селян.

ЯКИ́МІВКА — село, центр сільської Ради, лежить на березі річки Роськи, за 46 км від районного центру, за 22 км від залізничної станції Оратів. Населення — 2034 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Бугаївка.

За колгоспом «Україна» закріплено 2856 га землі, у т. ч. 1990 га орної. Він спеціалізується на відгодівлі молодняка великої рогатої худоби. У Якимівці є дріжджовий завод. Збудували його ще 1831 року.

Працюють середня школа, клуб, 3 бібліотеки, фельдшерсько-акушерський пункт. Видається багатотиражна газета «Колгоспна зірка».

1930 року в селі створено партійну організацію, 1929 — комсомольську. Нині вони об'єднують 55 комуністів і 97 комсомольців.

До XVII ст. Якимівка мала назву Київське, бо розташована на шляху до Києва.

В січні — лютому 1920 року в селі стояв кінний полк Червоного козацтва.

Під керівництвом Д. А. Бордюженка з 1942 року в Бугаївці і Якимівці діяла антифашистська група.

ЯКУ́БІВКА — село, центр сільської Ради, лежить на берегах річки Собику, притоки Собі, за 6 км від районного центру, за 22 км від залізничної станції Липовець. Населення — 748 чоловік. Сільраді підпорядковані села Лугова таУланівка.

В Якубівці розташована центральна садиба колгоспу ім. Чапаєва. За колгоспом закріплено 2558 га землі, у т. ч. 2056 га орної. Господарство — багатогалузеве. Голову колгоспу О. А. Короля, доярку М. П. Парубок нагороджено орденом Леніна.

Працюють восьмирічна школа, бібліотека, будинок культури, дитячий дошкільний комбінат, фельдшерсько-акушерський пункт. Видається колгоспна багатотиражна газета «Ленінським шляхом».

З 1925 року в селі існує партійна організація, з 1922 — комсомольська. Нині вони об'єднують 38 комуністів і 54 комсомольці.

Поблизу села Уланівки виявлено поселення ранньотрипільської культури (IV тис. до нашої ери).

КАЛИНІВСЬКИЙ РАЙОН

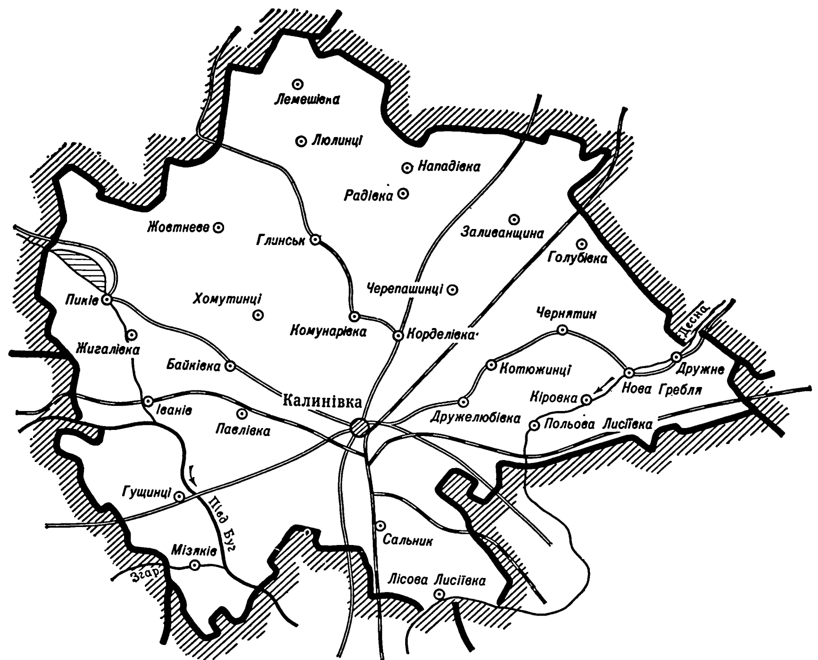

КАЛИ́НІВКА

Калинівка — селище міського типу (з 1935 року), залізнична станція. Розкинулася на рівнині Подільського плато, вздовж берегів маленької річки Жерді, притоки Південного Бугу, за 26 км на північ від обласного центру. З 1969 року населені пункти Варшиця, Вільхова та Шевченківка об'єднані з нею і стали околицями селища. Через селище проходить залізнична лінія Київ — Одеса та автодорога. Населення — 14 200 чоловік.

Калинівка — центр району, площа якого 1,1 тис. кв. км. Населення — 81,5 тис. чоловік, у т. ч. міського 14 200, сільського 67 300 чоловік. Густота населення на кв. км. 74 чоловіка. З 58 населених пунктів 1 є центром селищної Ради, 27 — центрами сільських Рад. Територію району перетинає залізниця Київ—Одеса. В районі є 31 колгосп, 1 радгосп, 1 рибгосп та селекційна станція. Загальна площа землі становить 108,2 тис. га, у т. ч. орних — 67 тис. га, лісів — 13 тис. га, садів — 1,4 тис. га, водоймищ — 2,3 тис. га, сіножатей і пасовиськ — 6,9 тис. га. Переважають родючі чорноземи та опідзолені грунти. На ланах використовуються 568 тракторів, 415 комбайнів. У районі розташовано 14 промислових підприємств, більшість з яких переробляє сільськогосподарську продукцію. З числа навчальних та культурно-освітніх закладів працюють 58 шкіл, 1 технологічний технікум побутового обслуговування, 2 сільські професійно-технічні училища, 50 клубів, районний будинок культури, 56 бібліотек, 55 кіноустановок. Є 3 районні лікарні, 7 дільничних сільських лікарень, 42 медичні та оздоровчі пункти, 27 профілакторіїв, районна санепідемстанція, 10 аптек.

Калинівку засновано в першій половині XVIII ст., 1774 року в ній налічувалося 44 двори, в яких проживало 143 чоловіка. Хоч поселення було невеликим, пани відкрили тут пивоварню, винокурню, млин, які давали їм чималий прибуток. Розвивалась Калинівка повільно. Через сто років в ній стало 145 дворів з населенням 1138 чоловік[1]. На той час село перетворилося на містечко. Всі кращі

[1] Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 2, стор. 438.

землі та ліси захопили поміщики. Малоземелля селян та поміщицький гніт були причиною неодноразових антифеодальних виступів мешканців Калинівки та навколишніх сіл. Особливої гостроти ця боротьба набрала в першій половині XIX ст., коли її очолив Устим Кармалюк. Його загони базувалися поблизу Калинівки, в Чорному лісі. Калинівчани всіляко підтримували повстанців, ховали їх від переслідувань, брали участь у нападах на поміщицькі маєтки. Сам Устим Кармалюк не раз бував у Калинівці, користувався схованками калинівчан. У 1828 році калинівський селянин К. Древицький притягався до суду за переховування Устима Кармалюка[1].

В 60-х роках XIX ст. Калинівським маєтком, якому належало 2660 десятин землі, з них 1540 у Калинівці, заволодів німець Л. Вальков. Найкращі землі він залишив собі і лише 664 десятини віддав на викуп селянам. Тоді у Калинівці вже було 187 дворів. Переважна більшість селян не мала ні тягла, ні корів і не могла звести кінці з кінцями. Щоб знайти заробіток, багато з них йшли на заводи, фабрики, залізницю.

Після скасування кріпацтва в Калинівці все більше розвивалися капіталістичні відносини, з'являлися промислові підприємства. У 1871 році закінчилося будівництво залізниці Київ—Одеса, яка пролягала через Калинівку. Це мало велике значення для розширення її економічних зв'язків з іншими районами. Пізніше будуються цукровий та винокурний заводи[2]. Розвивалися й ремесла. У 80-х роках налічувалось близько 20 різних ремесел. Разом з промисловістю в Калинівці зростала і торгівля. Щороку тут відбувалося 4 ярмарки. В містечку було 27 лавок[3].

На кінець XIX ст. кількість населення Калинівки перевищила 1600 чоловік. Значна частина калинівських селян пролетаризувалася і перейшла працювати на цукровий і винокурний заводи, залізницю, займалась ремеслами, йшла на заробітки в інші губернії.

Освітній рівень населення Калинівки був дуже низьким. Майже всі її мешканці лишалися неписьменними. Тільки в 1885 році відкрили школу. Це була невеличка однокласна церковнопарафіяльна школа[4]. Її відвідувало небагато дітей. У 1902 році відкрили двокласне училище, але й після цього більшість підлітків залишалася поза навчанням.

Перша російська буржуазно-демократична революція підняла на боротьбу і жителів Калинівки. Разом з селянами сусідніх сіл вони брали участь у страйку в маєтку поміщика Ольшевського. На придушення страйку до маєтку надіслали ескадрон драгунів. Та, незважаючи на це, страйкарі добилися підвищення оплати праці з 20 коп. до 50 коп. на день. Щоб попередити поширення страйку, в усі села Калинівської та Пиківської волостей прибуло ще 3 ескадрони драгун[5]. Але й це не допомогло. Заворушення виникали в різних селах[6]. В ніч на 30 жовтня 1906 року жителі спалили панський маєток. Згоріли панські конюшні, воловні, корoварні, свинарники, скирди хліба на полях. Щоб придушити заворушення, кількох учасників революційних виступів у Калинівці каральний загін розстріляв[7].

У роки реакції ще більше посилився визиск трудящих — знизились заробітки, почастішали штрафи, збільшився робочий день.

На початку першої світової війни в Калинівці заробітна плата на цукровому й спиртовому заводах була низькою. Переважна більшість селянських сімей не мала

[1] Устим Кармалюк. Збірник документів, стор. 143.
[2] С. Ф. Рубинштейн. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений, стор. 448; Фабрично-заводские предприятия Российской империи. Пг., 1914, стор. 5396—5417.
[3] Календарь Юго-Западного края, стор. 418.
[4] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 256.
[5] Революция 1905—1907 гг. на Украине, стор. 356—357.
[6] Наукові записки Вінницького педінституту, вип. 3. К., 1954, стор. 10.
[7] Вивчай історію свого краю, стор. 16.

тягла і неспроможна була вчасно обробити свої земельні наділи. Багато землі в ці роки залишилось незасіяною. Солдатські сім'ї ледь животіли.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції і повалення царизму трудящі Калинівки активно включилися у політичне життя. Перед ними часто виступали представники Вінницького комітету більшовиків, влаштовували мітинги, розповсюджували більшовицьку літературу[1].

Вітаючи перемогу Великого Жовтня і рішення II Всеросійського з'їзду Рад, трудящі Калинівки в січні 1918 року проголосили владу Рад. На сільському сході в кінці січня трудящі сіл Калинівської волості одностайно схвалили ленінські Декрети про мир і землю, Маніфест ЦВК України про утворення українського Радянського уряду, затвердили волосний ревком (голова Т. М. Тилюк) і доручили йому розподілити поміщицькі землі й майно. В результаті цього розподілу дві третини всіх селянських дворів Калинівки одержали 1600 десятин панської землі, 150 волів, 150 коней, 100 корів, понад 6 тис. пудів зерна-насіння[2]. Збулася віковічна мрія багатьох поколінь. Трудящий селянин уперше в історії став господарем на своїй землі, щедро политій його потом і кров'ю.

Та ось у країну вдерлися австро-німецькі окупанти. На початку березня 1918 року вони захопили Калинівку. Окупанти та місцева влада зобов'язали населення сплатити податок за 1916—1918 рр., повернути поміщикам землю і майно[3]. Настали тяжкі дні окупації й панської сваволі.

Та калинівці не хотіли відмовлятися від революційних завоювань. Землю і майно поміщикові не повертали, податків не сплачували. Тоді на початку квітня 1918 року до Калинівки вдерлися загони карателів. Всіх людей, які не встигли сховатись, зігнали на площу й вчинили над ними звірячу розправу. Однак жоден калинівець не схилив голови перед карателями. Кати всіх називали більшовиками й вимагали видачі членів ревкому. Потім наклали контрибуцію, забрали заложників і виїхали до Вінниці, попередивши жителів: якщо не сплатять податків і контрибуції, не повернуть майна, то заложники будуть розстріляні.

Але й після цього калинівці не скорилися, продовжували чинити опір. Розподілену панську землю засіяли, врожай зібрали, а окупантам та їх запроданцям хліба не дали. Гетьманці, налякані зростанням ненависті серед населення, змушені були звільнити заложників.

Радо зустрічали жителі щорсівців, які визволили Калинівку 16 березня 1919 року. Щорсівці були найдорожчими гостями в сім'ях калинівців. Після мітингу, що відбувся на площі, добровольцями пішли до Червоної Армії Т. А. Бурлака, брати І. та З. Друкери, Ю. С. Кисіль, А. М. Колотнюк, К. С. Манічев та багато ін. В Калинівці налагоджувалося мирне життя. Відновив свою роботу ревком. 10 квітня відбувся волосний з'їзд Рад, на якому представник Вінницької Ради і комітету більшовиків О. Первин виступив з доповіддю про становище в країні, про закони й заходи Радянського уряду та чергові завдання волосної Ради. Пізніше, згадуючи про цей з'їзд, він писав, що вибори до Ради пройшли активно, члени Ради з великим довір'ям поставились до прагнень і завдань Радянської влади й одразу взялися до роботи[4].

На плечі новообраного волвиконкому лягли невідкладні турботи про те, як швидше і краще засіяти землю, організувати виконання продрозкладки, забезпечити хлібом вдів і дітей-сиріт загиблих фронтовиків. Про політичну й трудову активність калинівців О. Первин писав, що в них є бажання прийти на допомогу Радянській владі і після жнив вони всі підуть до Червоної Армії.

Влітку 1919 року, стримуючи новий наступ петлюрівців, Вінницький комуністичний батальйон захищав підступи до Козятина, в якому зосередилось багато

---

[1] Журн. «Летопись революции», 1923, № 5, стор. 215.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-196, оп. 1, спр. 196, арк. 3—4.
[3] Вінниця. Історичний нарис, стор. 150—151.
[4] Поділля в роки громадянської війни, стор. 167—168.

військового майна. Під Калинівкою між Вінницьким батальйоном і петлюрівцями, які встигли зайняти залізничну станцію, зав'язався запеклий бій, що тривав понад три доби. Більшість бійців полягла смертю хоробрих. Лише невелика частина прорвалася через фронт до своїх.

Члени Калинівського ревкому й виконкому пішли в підпілля. Через п'ять місяців частини Червоної Армії 2 січня 1920 року визволили Калинівку[1]. Калинівський ревком і волвиконком відновили свою діяльність. На сільському сході жителі обрали сільську Раду. Ревком і сільська Рада допомагали бідноті обробляти землю, заготовляли хліб та інші продукти для Червоної Армії. Але новий похід Антанти перервав мирне будівництво. Вороги, на цей раз білополяки, знов вдерлися до містечка. Та не минуло й двох місяців і частини 14-ї армії 20 червня 1920 року визволили Калинівку.

Після громадянської війни відбудову підприємств та сільського господарства калинівцям довелось починати в дуже важких умовах. Устаткування цукрового й спиртового заводів за роки війни вийшло з ладу. Поголів'я худоби і тягла скоротилося наполовину. Землю довелося обробляти з великими труднощами, врожаї збирали мізерні.

Організаторами жителів Калинівки на відбудові господарства стали перші комуністи Ф. І. Вільчинський, Л. П. Гурецький, Г. Є. Павлуник, О. П. Шпорт, які в квітні 1922 року заснували при волвиконкомі партосередок. Наприкінці року в ньому вже налічувалось 9 комуністів[2].

Тоді ж у Калинівці була створена й комсомольська організація[3].

Партійна і комсомольська організації разом з сільською Радою, волвиконкомом і комітетом незаможних селян взялися за здійснення нової економічної політики партії на селі. Запроваджували продподаток замість продрозкладки, організовувалися товариства споживчої і сільськогосподарської кооперації, до яких залучили майже всіх бідняків і частину середняків.

Споживче товариство швидко налагодило торгівлю. Сільськогосподарське кооперативне товариство відкрило прокатний і насіннєочисний пункти. Вже у 1922 році воно придбало 7 сівалок, кінну молотарку, 15 плугів, 5 віялок, різний реманент і почало обслуговувати селян. Відбудований спиртовий завод у 1922 році дав першу продукцію — 600 декалітрів спирту[4]. Майстерні цукрового заводу були передані в розпорядження Корделівського цукрокомбінату, де ремонтували сівалки та сільськогосподарський реманент. Нормалізувалася робота залізничної станції.

Коли неодноразові спроби куркулів підірвати довір'я селян до Радянської влади провалилися, вороги вирішили використати релігію і влітку 1923 року влаштували «калинівське чудо». А було це так. Хтось з них на околиці Калинівки прострелив хреста, що стояв при дорозі. Попи одразу ж зчинили галас, звинувачуючи в цьому комуністів. Вони поширювали чутки, ніби з прострілу капає кров. Спритний місцевий піп підправив кулевий отвір на хресті і почав підливати за іржаву бляху розведену водою тваринну кров. Попи, що зібралися біля «чудодійного хреста», почали правити молебні й загрібали «дари» віруючих, які сходились сюди. В натовпі сновигали контрреволюційні недобитки і обіцяли невдовзі «суд божий над антихристами й грішниками». Та скоро шахрайство церковників було викрито.

В присутності комісії губвиконкому та медичних працівників, яка прибула на місце події 2 серпня 1923 року, подільський єпископ та інші церковнослужителі змушені були оголосити перед натовпом, що ніякого чуда тут нема, а було це звичайне шахрайство. Того ж дня обдурені богомольці розійшлися[5]. Провокаційну вилазку ворогів і цього разу було бито.

---

[1] Вінниця. Історичний нарис, стор. 168, 170.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 843, оп. 1, спр. 109, арк. 5—6, 17, 21.
[3] Там же, ф. 353, оп. 1, спр. 11, арк. 12—13.
[4] Вінницький облдержархів, ф. Р-4268, оп. 1, спр. 130, арк. 10.
[5] «Рабоче-крестьянская газета» (Вінниця), 4 серпня 1923 р.

За новим адміністративно-територіальним поділом 1923 року Калинівка стала центром однойменного району. З цього часу значно краще налагодили роботу сільськогосподарське, споживче й кредитове кооперативні товариства.

На кінець відбудовного періоду за їх допомогою селянські господарства зміцніли. Якщо до революції дві третини дворів (понад 500) вважалися бідняцькими, то тепер більше двох третин стали середняцькими.

Калинівські комуністи Ф. І. Вільчинський, Г. Є. Павлуник та інші у квітні 1923 року організували в селі Гулівцях (під Калинівкою) комуну «Пахарь». Скоро вона стала зразковим господарством і відіграла важливу роль у розгортанні колективізації[1].

Чималу допомогу селянам подавав прокатний пункт, перетворений на машинно-тракторне товариство. Воно придбало трактора й молотарку, які використовувались на обмолоті хліба та на інших роботах. Першим трактористом у Калинівці був С. Бабій.

1928 року калинівські комсомольці організували нову комуну, якій присвоїли ім'я Х-річчя ЛКСМУ[2]. Головою її обрали секретаря комсомольської організації С. Ф. Дударя.

Розвивалася й культура Калинівки. З 1922 року в Калинівці працювали дві семирічки (сільська й залізнична), школа лікнепу, сельбуд, бібліотека.

Калинівський район став першим районом суцільної колективізації на Вінниччині. Поступово селяни долали звички одноосібного господарювання. Та багато ще хліборобів вагалося і вийшло з колгоспу. Постанова ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі» остаточно переконала їх в необхідності колективізації, і вони повернулися до колгоспу. В Калинівці утворилося два колгоспи: «Батрак» (голова 25-тисячник І. Єльманов) та ім. Куйбишева (голова Г. У. Нейман). До 1 квітня 1930 року колгоспниками стали майже всі бідняки й середняки. Того ж року відкрили машинно-тракторну станцію, яка обслуговувала всі 24 колгоспи району. Значну допомогу в організаційно-господарському зміцненні мали колгоспи від політвідділу МТС (начальник С. В. Воронов) При МТС почали працювати курси механізаторів. Лише за один 1933 рік було підготовлено 377 спеціалістів[3]. Колгоспи міцніли. У 1934 році два колгоспи об'єднались в один під назвою «Батрак».

За роки передвоєнних п'ятирічок розширився в Калинівці спиртовий завод. Після реконструкції його потужність збільшилася у 15 разів в порівнянні з дореволюційним часом. На початок 1941 року щодоби вироблялося по дві тисячі декалітрів спирту-сирцю.

Відчутних успіхів досягнуто в галузі медичного обслуговування населення та в розвитку культури. Відкрили простору поліклініку з кабінетами. Якщо до революції у Калинівці були лише лікар і фельдшер, то у 1940 році — 30 лікарів і середніх медичних працівників.

Почали працювати універмаг, перукарня, їдальня, лазня, дитячі ясла і дитячий садок. У хатах засвітилася лампочка Ілліча. В 30-х роках у Калинівці завершено ліквідацію неписьменності, здійснено загальне початкове навчання. Відкрили дві середні школи. З 1936 року перших відвідувачів прийняли кінотеатр, будинок культури. Розширилась бібліотека.

Віроломний напад фашистів порушив ритм мирного життя. В перші дні Вітчизняної війни понад 1200 чоловік з селища пішли захищати Вітчизну. Серед добровольців було й 12 жінок. Більш як 200 чоловік записалося до винищувального батальйону[4]. Фронт наближався до селища.

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 18—22.
[2] Там же, ф. 53, оп. 1, спр. 211, стор. 9—10.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-2355, спр. 43, арк. 58.
[4] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 1, арк. 19а, 42—45.

Німецько-фашистські війська окупували Калинівку 22 липня 1941 року. Розстрілами й побоями окупанти намагалися залякати радянських людей і перетворити їх на рабів. На вулиці Дзержинського гестапівці і влаштували гетто. Під загрозою розстрілу заборонялося людям виходити за його межі, під конвоєм виганяли людей на роботи. На околиці селища був табір для військовополонених. Цілу зиму тримали людей в холодних конюшнях. Всіх, хто хворів, знесилювався і не тримався на ногах, щоранку підбирав спеціальний фургон і вивозив на розстріл в лощині між Калинівкою і Павлівкою. За рік у цьому таборі з кількох тисяч невільників лишилося живими не більше сотні чоловік. У ніч на 30 червня 1942 року фашисти розстріляли понад 700 чоловік, з них 12 комуністів[1].

На боротьбу з ворогом калинівчан піднімали підпільники. Підпільну групу в Калинівці організував комуніст М. П. Архипович, який перед війною працював секретарем райкому комсомолу. З перших днів війни він був у лавах Червоної Армії заступником командира роти. Поранений під Полтавою потрапив в оточення. Йому пощастило вирватись і добратись до Калинівки. Після одужання влаштувався на роботу в Калинівському відділенні Корделівського земгоспу і там наприкінці 1941 року створив підпільну групу. Учасниками цієї групи були молоді месники В. Клименко, І. Мазур, В. Муржинський та інші — всього 27 чоловік[2]. 19 травня 1942 року в Калинівці відбулося перше засідання підпільного райкому комсомолу, на якому затвердили склад загону. Йому присвоїли ім'я «Більшовик». Комісаром призначили М. П. Архиповича, командиром В. І. Дюнова[3]. Одночасно на залізничній станції Калинівка утворилася друга підпільна група, очолювана офіцером Червоної Армії М. І. Бариловим. До її складу ввійшли два брати Д. О. й Г. О. Блохіни, Г. Бєлов, Л. Толстіхін, учителька М. Д. Полянчук, та інші жителі селища. Більшість з них вирвалася з оточення та повтікала з концтаборів і влаштувалася на залізничній станції вантажниками й на інших роботах. Дії підпільників з кожним днем набирали все більшого розмаху. В своїх листівках підпільники висвітлювали хід боїв на фронтах, друкували зведення Радінформбюро, викривали злочини й брехливу пропаганду фашистів. Листівки закликали населення чинити опір окупантам, зривати польові роботи, не давати фашистам продовольства, саботувати їхні розпорядження.

В червні 1942 року на станції Калинівка в хаті М. Д. Полянчук відбулося засідання керівників підпільних груп Калинівки, Павлівки, Самотнього, Курави, на якому було вирішено об'єднатись у Калинівську підпільну організацію і створити єдиний партизанський загін. Загонові присвоїли ім'я В. І. Леніна. Командиром призначили В. М. Месароша[4].

Незабаром у селищі згоріли барак фашистських зв'язківців і радіостанція, а на аеродромі — склад пального. На залізничній станції однієї ночі патріоти знищили 7 вагонів хліба[5]. Почали зникати фашистські офіцери, поліцаї, старости. Радянські люди один одному передавали відомості, вичитані в листівках про героїчну боротьбу Червоної Армії, захоплено говорили про сміливі вчинки підпільників. Зростала віра в сили радянського народу і його армію, міцніла воля до боротьби. Люди всіляко саботували польові роботи. Не менше третини землі залишилось незасіяною. А в жнива добра половина зібраного врожаю не дісталась окупантам; колгоспники за порадами підпільників ночами розібрали його по домівках і поховали.

Умови роботи підпільників були надто важкими. Вся околиця кишіла гестапівцями й есесівцями. В кінці 1942 року гестапо натрапило на слід підпільників.

---

[1] Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., стор. 31.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-4422, оп. 1, спр. 13, арк. 1.
[3] Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.), стор. 89.
[4] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 48, арк. 141.
[5] Там же, спр. 371, арк. 31—40.

Почались провали. На початку 1943 року гестапівці схопили з листівками Д. О. Блохіна й після катувань розстріляли. Заарештували Г. Бєлова й ін. Але вони розрізали тюремні грати і вирвалися з пазурів катів. З Павлівської групи схопили й закатували К. В. Волинця та його 12-річного сина Лесика. В ніч на 5 березня 1943 року в селі Котюжинцях вистежили М. П. Архиповича. Вдерлися до квартири місцевого вчителя, де він переховувався, і хотіли взяти живим. Та Архипович не здався, загинув у єдиноборстві з цілою зграєю фашистів. Всього в ті дні фашисти схопили й закатували 23 підпільники[1].

Всі групи підпільної організації ім. Леніна, більшість калинівських месників напровесні 1943 року перебазувались у Чорний ліс. Разом з ними була й Л. Л. Волинець — партизанська мати.

Весною 1943 року В. М. Месарош вибув до іншого району. Командування загоном прийняв П. Т. Кугай. Комісаром став П. К. Волинець. Своїми діями загін ім. Леніна все більше наводив жах на фашистів. Начальник поліції у Вінниці доповідав, що навколо «Вервольфа» в тих селах, де немає поліції, вже 6 тижнів, як старости сплять не у себе вдома, а в копицях сіна, що дії комуністичних організацій і партизанів не можуть бути зупинені ні німецькими воєнними, ні політичними силами. А начальник таємної поліції писав, що з грудня 1941 року по вересень 1943 року в цьому районі зареєстровано 1360 пригод[2]. Багато їх були вчинені месниками з організації і загону ім. Леніна.

Звістка про дії партизанів швидко облетіла всі села Калинівського і навколишніх районів. До Чорного лісу все більше йшло радянських людей. Комсомолка К. Ю. Гуменчук, яку підпільники надіслали працювати в Калинівський табір військовополонених, влаштовувала втечі полонених і направляла їх до загону. Через кілька місяців в його підрозділах уже налічувалось близько 800 чоловік. Командування прийняв А. С. Мичковський, комісаром був Д. Д. Садовник (Васильєв)[3]. До осені 1943 року загін ім. Леніна виріс і перетворився в партизанське з'єднання ім. Леніна, що об'єднувало близько 1400 партизанів.

Після закінчення війни багато партизанів за подвиги в тилу ворога були відзначені урядовими нагородами. А комісарові загону ім. Леніна П. К. Волинцю, в зв'язку з 20-річчям від дня Перемоги, посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

В лавах радянських військ на різних фронтах Вітчизняної війни сотні калинівчан самовіддано билися з ворогом. Старший лейтенант М. Ф. Степовий удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Його ім'я присвоєно Калинівській середній школі № 1, де він навчався. Звання Героя Радянського Союзу було присвоєно й С. В. Антонюку за форсування Одера й оволодіння плацдармом. Всього за подвиги на фронтах нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу 620 калинівчан. У боях за незалежність Вітчизни полягло смертю хоробрих на фронтах 548 чоловік селища. Нема сім'ї в Калинівці, яка б не втратила на війні когось з рідних.

Визволили Калинівку частини 74-го стрілецького корпусу 14 березня 1944 року.

Окупанти зруйнували її вщент. Вивели з ладу залізничну станцію й залізницю, спиртовий завод, ремонтно-механічні майстерні, МТС, всі громадські будівлі колгоспів, приміщення шкіл та багатьох установ,

В. М. Месарош — організатор партійного підпілля в Калинівському районі в роки Великої Вітчизняної війни. 1940 р.

Л. Л. Волинець — партизанська мати. 1948 р.

П. К. Волинець — Герой Радянського Союзу. Комісар партизанського загону. 1939 р.

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15; спр. 48, арк. 147.
[2] И. Безуглый. Тайны «Вервольфа», стор. 216—218.
[3] Вивчай історію свого краю, стор. 94.

розграбували майно колгоспів і колгоспників. У колгоспах селища не лишилося ні машин, ні коней, ні худоби й реманенту. МТС не мала жодного трактора.

Навесні 1944 року в Калинівці створено територіальну партійну організацію. У її складі переважно були жінки. Насамперед треба було засіяти землю. Але не вистачало реманенту і тягла. Комуністи, депутати сільради, правління колгоспів та активісти селища взялись за лопати і почали вручну копати землю. За ними пішли всі працездатні жінки, старі й підлітки. Колгоспниці запрягали в ярма своїх корів, що лишилися. У такий спосіб обсіяли майже 70 проц. колгоспної землі тієї весни.

Механізатори відремонтували частину розбитих тракторів МТС. У 1946 році калинівчани вже обробили всю землю, але труднощі відродження господарства були великі. Та на допомогу прийшла держава. Кожного року надходили машини, мінеральні добрива, сортове насіння, грошова позичка.

В грудні 1950 року три колгоспи об'єдналися в один — «Більшовик». Головою новоствореної артілі обрали І. Й. Димінського, секретарем парторганізації — вчительку І. Д. Гослінську. Протягом двох років господарство вже досягло довоєнних врожаїв.

Усували наслідки окупації і калинівські підприємства. Колектив спиртового заводу своїми силами підняв з руїн головний корпус заводу, відремонтував його устаткування. У 1948 році завод вже досяг довоєнної потужності — 2500 декалітрів спирту на добу.

Калинівські залізничники протягом кількох місяців розчистили територію станції, поновили колію і забезпечили безперебійний рух поїздів[1].

За перші місяці після окупації жителі відбудували школи, лікарню. Відновили роботу школи, бібліотеки, клуби, кінотеатр, пошта й телеграф, магазини, районні установи.

У наступні роки в Калинівці сталися чималі зміни в господарському, культурному й громадському житті. Паровозоремонтні майстерні після реконструкції були перетворені на завод, де не тільки ремонтували паровози, а й виготовляли устаткування для цукрових підприємств країни. Випуск продукції на ньому до 1958 року зріс майже в три рази. Продуктивність праці збільшилася у 2,4 раза.

Чималих успіхів було досягнуто і на спиртовому заводі. До кінця 1958 року потужність його зросла до 6 тис. декалітрів на добу, а випуск продукції збільшився на 25 процентів.

Нині Калинівка одне з великих селищ міського типу в області з добре розвинутим промисловим господарством. Вісімдесят проц. її населення зайняті в промисловості і 20 проц.— в сільському господарстві. Найбільшим підприємством є Калинівський машинобудівний завод, колишній механоремонтний. Він перейшов на випуск буртоукладальних машин для цукрових підприємств країни. Виготовлені тут машини працюють на кагатних полях майже всіх цукрових заводів Радянського Союзу і соціалістичних країн — Польщі, НДР, Румунії, Югославії. На заводі склався дружний колектив, який поповнюють випускники шкіл, технікумів, вузів. Кожен п'ятий робітник та інженерно-технічний працівник заводу став раціоналізатором. Третину колективу складають комуністи й комсомольці.

За створення нової буртоукладальної машини, завойовану першість у змаганні серед машинобудівників України колективу калинівських маши-

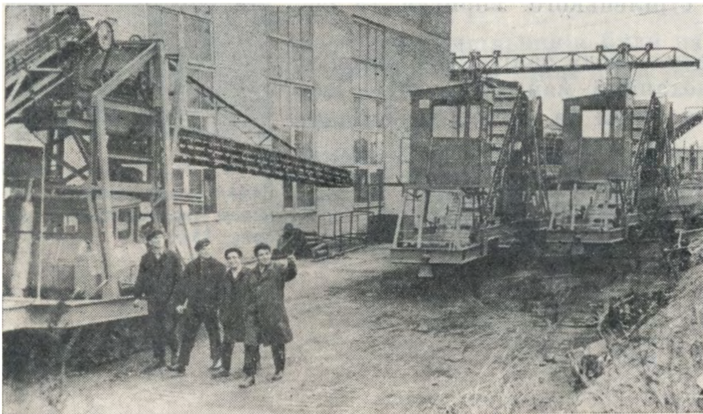

На Калинівському машинобудівному заводі. 1970 р.

[1] Вінницький облпартархів, ф. 53, оп. 2, спр. 2, арк. 22.

нобудівників присуджено перехідний Червоний прапор Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС[1]. На Всесоюзній виставці досягнень народного господарства ця машина відзначена дипломом другого ступеня, а 17 працівників заводу нагороджені золотими, срібними і бронзовими медалями. З нагоди 50-річчя Радянської влади колективу підприємства вручено пам'ятний Червоний прапор ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради. Свою восьму п'ятирічку завод закінчив 26 листопада 1970 року і дав понад план продукції на 2 млн. крб. Обсяг виробництва за п'ятирічку зріс у 2,4 раза, а продуктивність праці — в 1,7 раза. За цей час колектив заводу сімнадцять разів завойовував перші місця в соціалістичному змаганні. Другим за значенням серед підприємств є спиртовий завод. Він реконструйований, переобладнаний новою технікою і перейшов на випуск спирту-ректифікату. Працюють нові цехи — виробництва дріжджів і вуглекислотний. Хоч кількість робітників на ньому не змінилася, та випуск продукції набагато збільшився.

Селище Калинівка. 1970 р.

На початку семирічки почав працювати у Калинівці ремонтний завод. Вартість його продукції тепер обчислюється сумою, яка дорівнює майже 1,5 млн. крб. За восьму п'ятирічку став до ладу експериментальний завод деревинно-стружкових матеріалів. Крім цих підприємств, у Калинівці діють автотранспортне підприємство, відділення «Сільгосптехніки», побутовий комбінат, «Міжколгоспбуд», які обслуговують колгоспи і трудящих району. За роки восьмої п'ятирічки обсяг промислового виробництва селища збільшився на 68 процентів.

Значну роль у господарському житті Калинівки відіграє залізниця. Всі вантажно-розвантажувальні роботи механізовано, що дало змогу збільшити вантажообіг на 57 проц. З усіх показників колектив станції вважається кращим у Жмеринському відділенні залізниці.

Добре попрацювали й колгоспники. На початок семирічки колгосп став передовим у районі й області. Його валовий грошовий доход виріс до 1 млн. 275 тис. крб., або в 3 рази, а неподільні фонди зросли в 3,5 раза. Дванадцять ланок колгоспу виростили у 1958 році по 500—550 цнт цукрових буряків з га. З вирощених калинівчанами в 1958 році цукрових буряків держава одержала понад 100 тис. пудів цукру. Значні досягнення мав колгосп і в тваринництві. На фермах утримувалось понад 3 тис. голів великої худоби й свиней.

Відзначаючи господарські успіхи колгоспників за роки семирічки, уряд нагородив орденами й медалями 20 чоловік. Серед них ордена Леніна удостоєно голову колгоспу І. Й. Димінського, ланкових П. Ю. Ворону, Г. В. Дарморoз, Є. С. Панасевич і Б. О. Стрельбицьку. Ветеранові колгоспних ланів Є. М. Ковальчук селищна

[1] Газ. «Вінницька правда», 17 серпня 1966 р.

Рада присвоїла звання почесної громадянки Калинівки[1]. Велике довір'я виявили колгоспники голові колгоспу І. Й. Димінському. Його обрали депутатом Верховної Ради Союзу РСР 5-го скликання. Врожаї зернових перевищують 32 цнт з га, а пшениці—34 цнт. Цукрових буряків збирають по 380—450 цнт з га, а в ланках А. М. Іванової і М. С. Древицької — по 530—560 цнт. Колгосп спеціалізується на відгодівлі свиней. У 1970 році вироблено м'яса на кожні 100 га угідь по 160 цнт (в живій вазі) і молока по 415 цнт. В роки восьмої п'ятирічки середньорічні врожаї у колгоспі збільшилися на 4 цнт і досягли 28,7 цнт зернових і по 412 цнт цукрових буряків з гектара.

За досягнуті успіхи голові колгоспу «Більшовик» І. Й. Димінському присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а 7 колгоспників відзначені різними урядовими нагородами. Орден Леніна одержали ланкові О. В. Глуханюк і Є. М. Ковальчук. Агроном колгоспу Л. Є. Жабокрик була делегатом XXIII з'їзду КПРС.

Натхнені рішеннями XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України трудівники колгоспу зобов'язалися у дев'ятій п'ятирічці виростити — по 34 цнт зернових з га, у т. ч. озимої пшениці — по 35 цнт, цукрових буряків по 450 центнерів.

Заможно, культурно живуть трудівники Калинівки. За 1951—1970 рр. селище виросло у два рази. За допомогою держави жителі спорудили понад 800 2—4-кімнатних житлових будинків. Більше половини сімей Калинівки справили новосілля. Навколо заводів, поблизу залізничної станції виросли нові вулиці й робітничі квартали. Вулиці селища асфальтуються, квартири газифікуються. Центр і околиці забудовуються багатоповерховими будинками. Калинівка щороку прикрашається садами, декоративними деревами. Добре тут дбають про потреби населення. Щороку комбінат побутового обслуговування виконує по 60—70 тис. замовлень трудящих.

Незрівнянно поліпшилась охорона здоров'я. За 1955—58 рр. в центрі селища виросло справжнє медичне містечко. В його основному триповерховому корпусі і в допоміжних приміщеннях — світлі й просторі кімнати районної лікарні на 350 ліжок, дієтична їдальня, дитяча лікарня, рентгенологічний, хірургічний, кардіографічний та інші кабінети обладнані найновішою апаратурою й необхідним устаткуванням; є терапевтичне, хірургічне, інфекційне, стоматологічне, дитяче та пологове відділення, а також поліклініка. При ній відкрито протитуберкульозний і психоневрологічний диспансери, кардіоревматологічний, ендокринологічний і урологічний кабінети.

Багато нового досягнуто трудящими Калинівки в галузі освіти й культури. В селищі працюють технологічний технікум, 3 середні, восьмирічна й початкова школи, в них навчається близько 2,5 тис. дітей, а в двох вечірніх середніх школах — близько 500 чоловік робітничої та колгоспної молоді. Працює і заочна середня школа. В чотирьох дитячих яслах та садках виховується понад 1000 дошкільнят. В селищі понад 20 років самовіддано трудяться заслужені вчительки республіки Л. Ф. Ніколаєва та О. В. Борівська. Н. І. Ситник у 1967 році нагороджена орденом Леніна. Тут працюють заслужений хірург республіки І. Д. Попик, заслужений агроном республіки Герой Соціалістичної Праці П. І. Рубель, заслужений механізатор республіки П. П. Загурський.

Зростає культура селища. На території машинобудівного заводу виріс чудовий палац культури із залом на 400 місць, а в селищі — районний будинок культури на 600 місць та широкоекранний кінотеатр. У заводському палаці і в районному будинку культури та в 6 клубах підприємств селища працює 12 гуртків художньої самодіяльності. В них налічується понад 300 учасників. Жителі селища можуть дивитися кінофільми, які демонструються щодня в 2 кінотеатрах.

Селище одержує понад 12 тис. примірників газет та журналів. У Калинівці виходить районна газета «Прапор перемоги» тиражем 7 тис. примірників. Любителів

[1] Газ. «Прапор перемоги», 9 березня 1958 р.

книги привітно зустрічають районна, заводська та шкільні бібліотеки. Багато жителів мають власні бібліотеки.

В селищі працюють райвідділ зв'язку, телефонна автоматична станція, телеграф. По його вулицях регулярно курсують автобуси. Все селище потопає в молодих яблуневих і вишневих садах, у декоративних зелених насадженнях.

Внаслідок соціалістичних перетворень, які відбулися в Калинівці за роки Радянської влади, зовсім змінилось її обличчя. Це тепер нове селище. Живуть в ньому й нові люди, які творять в ім'я комунізму.

П. І. СИТНИК, О. О. ХИЖУК

КОРДЕЛІ́ВКА

Корделівка — село, центр сільської Ради, розташоване в пологій долині невеликої річки Постолової, притоки Південного Бугу, за 7 км від районного центру, на автошляху Київ—Вінниця. До залізничної станції Гулівці — 4 км. Населення — 3190 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Загребельня.

З XVII ст. Корделівка відома в числі вотчинних володінь польського коронного гетьмана Калиновського. Для захисту від повсталих селян гетьман спорудив земляні укріплення, залишки яких збереглися до наших днів. Доля села і його жителів не різнилася від інших сіл. Пани часто перепродували його один одному, що призводило до посилення гніту, збільшення панщини і уповільнювало розвиток села. Для оплати оброку пану селяни здавали й продукти бджільництва, рибальства та інших промислів, які давали їм ліс і заплави річки Постолової. Навіть вірування селян було під контролем панів — у селі 1743 року побудували уніатську церкву.

Село розвивалося повільно. На кінець XVII ст. тут було 117 будинків і проживало 1055 чоловік. За даними ревізії панам належало 2669 десятин землі та 1055 кріпаків. Селяни ж користувалися лише 899 десятинами землі, з них орної 618 десятин[1]. Земля серед селян розподілялась дуже нерівномірно, значна частина господарств була малоземельною. До того ж, багато селян не мали тягла, знарядь для обробітку землі. У 1850 році в селі нараховувалось 174 двори, з них лише 36 мали робочу худобу.

1840 року в селі з'являється один з перших на Поділлі цукровий завод, відкритий поміщиком[2]. Це було невелике й малопродуктивне підприємство, на якому працювали селяни-кріпаки. Всі роботи виконувались вручну. З тих часів на заводі, як музейний експонат, збереглися чавунні плити, що служили пресами. На полях і на заводі після реформи 1861 року все в ширших масштабах застосовувалась праця найманих робітників, число яких більшало за рахунок жителів Корделівки та навколишніх сіл.

З скасуванням кріпацтва на кожного мешканця села припадало менше десятини землі. Збільшувалася кількість різних податків. У 1892 році селяни сплатили 1199 крб. 13 коп. викупних платежів, а в наступному внесли податків і платежів на загальну суму 3423 крб. 69 коп.[3]. Селяни не тільки обробляли землю поміщиків, а й працювали на цукровому заводі, в економіях, займалися промислами, бджільництвом, торгівлею. Були і селяни-ткачі. Після скасування кріпацтва прискорився процес роздрібнення господарств і земельних наділів. Якщо до реформи в селі нараховувалось 174 господарства, то в 1883 році їх уже було близько 250. Звичайно,

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр. 191, арк. 11.
[2] Там же, ф. 228, оп. 1, спр. 487, арк. 4, 5.
[3] Вінницький облдержархів, ф. 470, оп. 1, спр. 406, арк. 5—6.

в сільській громаді верховодили багатії. Селян дуже розоряли різні виплати. За 1901 рік вони сплатили близько 4,5 крб. з десятини поземельних та інших виплат, а тим часом поміщик сплачував всього по 27 коп. поземельних.

Життя основної маси селян дедалі гіршало. Майже кожного року хлібороби просили відстрочити виплату позички. 20 вересня 1886 року сход слухав заяву багатьох односельчан, які через неврожай озимих і ярових хлібів виявилися неспроможними розрахуватися з недоїмками та боргами із запасного фонду[1]. 17 грудня 1892 року громада, розглядаючи такі ж заяви, знову дійшла висновку, що селяни не в змозі повернути борг. Тому й цього разу громада вирішила просити власті відкласти повернення боргів до врожаю 1893 року[2].

У 90-х роках виникає на селі капіталістичне акціонерне товариство цукровиків «Корделівка». Товариство було в значній економічній залежності від іноземців. Майже третиною всіх паїв і такою ж кількістю голосів володів німецький підданий В. М. Рау.

Удосконалювався процес виробництва, збільшувалися власні й орендовані плантації цукрових буряків, зростали й прибутки власників заводу. В 1909 році під цукровими буряками було зайнято понад 1700 десятин землі[3]. Лише за один рік, з 1 березня 1904 до 1 березня 1905 року, підприємці одержали 199,7 тис. крб. прибутку, 60 тис. крб. яких дістались іноземцю Рау. Великі прибутки одержували підприємці шляхом жорстокої експлуатації робітників і селян на плантаціях, за рахунок зниження заробітної плати, високих штрафів та використання дешевої сировини. На заводі працювало понад 430 робітників. Робочий день дорівнював 12—16 годинам на добу, а за виснажливу працю їм сплачували 4—6 крб. на місяць. На заводі не дбали про організацію безпеки праці. Про це свідчать великі списки в книзі потерпілих внаслідок нещасних випадків. За 1904—1911 рр. на 14 аркушах цієї книги перелічено прізвища кількох сотень робітників, які стали жертвою капіталістичної експлуатації. Дружинам загиблих призначали лише разову допомогу в розмірі від 20 до 26 крб., зате великі суми щорічно відраховувалися на премії службовцям, майстрам. Тільки у 1898—1899 рр. в середньому на кожного представника адміністрації припало більш як по 220 карбованців.

Важкі умови праці й життя революціонізували робітників та селян Корделівки. Цьому сприяла також агітація, яку вели члени політичного гуртка, створеного на той час у Корделівці. Селяни Корделівки виступали разом з робітниками цукрового заводу. Такі спільні виступи сталися в 1905 і 1906 роках. 18 травня 1905 року правління цукрового заводу телеграмою повідомляло подільського губернатора, що селяни припинили роботу і погрожують економіям, які орендує товариство цукрового заводу «Корделівка». Губернатор просив у військових властей допомоги придушити виступи селян та страйк робітників[4].

Революційна боротьба жителів Корделівки не припинялася і в наступному році. В переліку сіл Подільської губернії, де з квітня по листопад 1906 року відбулися селянські заворушення, значиться й Корделівка.

В дореволюційні часи трудящі Корделівки не знали медичної допомоги. У селі не було лікарні.

Не краще було й з освітою. Вперше початкову парафіяльну школу відкрили у 1861 році. Друга школа почала працювати на заводі з 1892 року[5]. Однак і напередодні війни $^4/_5$ дітей шкільного віку лишалися поза школою. Тому й не дивно, що більшість населення Корделівки була неписьменною. Так, коли довелося підписати постанову сходу, з присутніх письменним виявився тільки один чоловік[6].

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. 229, оп. 1, спр. 181, арк. 22.
[2] Там же, спр. 207, арк. 48.
[3] Там же, ф. 6, оп. 1, спр. 12, стор. 211.
[4] Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі,. стор. 86.
[5] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 257.
[6] Вінницький облдержархів, ф. Р-229, оп. 1, спр. 171, стор. 1—2.

В роки першої світової війни боротьба трудящих тривала. 18 травня 1915 року застрайкували сезонні сільськогосподарські робітники. Вони вимагали підвищення заробітної плати, яка була надзвичайно низькою. У цьому страйку взяли участь кілька сот селян сіл Корделівки та Писарівки. Їх виступ власті придушили, використавши загони поліції[1]. Щоб забезпечити безперебійну роботу на заводі, запобігти страйкам, адміністрація замінювала селян військовополоненими. З літа 1916 року почали прибувати перші партії полонених. За липень — серпень їх надіслали понад 140 чоловік[2].

Великий Жовтень визволив трудівників з ярма експлуататорів. Але за утвердження влади Рад потрібно було ще боротися. Ще з середини жовтня 1917 року селяни за рішенням сходу почали ділити поміщицьку землю, розбирати майно з економії. Для підтримання «порядку» в селі власті Центральної ради терміново надіслали сюди сотню 40-го Донського козачого полку[3]. Та невдовзі її відкликали до Вінниці для придушення збройного повстання робітників і солдатів, що почалося 28 жовтня 1917 року.

В цей час селяни разом з робітниками розібрали готову продукцію заводу, підготовлену для відправки Центральній раді. Місцеві органи Центральної ради в кінці листопада надіслали до Корделівки сотню солдатів для охорони панських економій та цукроварні. В селі запанував режим терору й насильства. Але робітники цукрового заводу разом з селянами вигнали солдатів із села і на початку січня 1918 року проголосили Радянську владу. Мирне життя тривало недовго. Незабаром до Корделівки вдерлися загони австро-німецьких окупантів, які відновили владу поміщиків і капіталістів.

Після вигнання інтервентів та розгрому петлюрівців у селі поновлено Радянську владу. Почалося будівництво нового життя. В квітні 1919 року пройшли вибори до сільської Ради робітничих і селянських депутатів. Було створено комбід, здійснювався перерозподіл землі[4]. Селянські наділи збільшилися на 694 десятини. Та будівництву нового перешкоджали деякий час залишки контрреволюційних банд, що бешкетували в районі. Навесні 1919 року ворожі елементи, підтримані куркулями, вчинили антирадянський заколот, який скоро було ліквідовано.

Однак корделівські робітники й селяни, переборюючи труднощі, вважаючи себе справжніми господарями землі та цукрового заводу, взялися відроджувати зруйноване господарство. Відбудова заводу здійснювалася за активною участю селян. Майже кожна сім'я була так чи інакше зв'язана з підприємством. 15 квітня 1919 року відбулися загальні збори службовців і робітників, на яких обрали для управління заводом колегію з 4 спеціалістів та 2 робітників — П. С. Бойчука і В. М. Ремчука[5]. Обрали і товариський суд у складі А. Серпа, С. С. Харламова та ін. Робітники й селяни вважали цукровий завод народною власністю, тому вони проявляли турботу про охорону його устаткування. Представники завкому й робітники дійшли згоди з головою та членами сількомбіду про участь селян в охороні підприємства. Для зміцнення зв'язку між робітниками і селянами й посилення впливу робітників до комбіду було обрано робітника Т. Ю. Бохонка.

Робота заводу в цей час гальмувалась ще й тому, що спеціалісти, представники колишньої адміністрації, повтікали. Багато шкоди своїми грабунками завдали заводу петлюрівці та білополяки. Знизилась врожайність цукрових буряків. Занепад виробництва та сировинної бази турбували робітників і селян. Загальні збори членів профспілки вибрали другу комісію для управління заводом. До її складу ввійшли службовець В. Бойновський, робітники Т. Ф. Демчук, П. Мосієнко, М. Нагорний. Це фактично й було тимчасове керівництво. Воно розгорнуло роботу, готу-

[1] Вивчай історію свого краю, стор. 21.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 724, арк. 163, 164.
[3] ЦДАЖР УРСР, ф. 98, оп. 1, с. 628, спр. 11, арк. 32.
[4] Собрание узаконений и распоряжений Правительства УССР. 1919, № 3, стор. 29.
[5] Вінницький облдержархів, ф. Р-3120, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

ючи підприємство до нового сезону. Скоро завод запрацював на повну потужність. Очолював його тоді робітник О. І. Розуванов. Всього тут працювало 119 чоловік. За досягнуті успіхи і для обміну досвідом завод здобув право відрядити до Москви у 1923 році представника на сільськогосподарську виставку. Загальні збори рекомендували з цією метою активіста, кращого виробничника— ливарника Є. І. Харламова[1].

Провідну роль в організації відбудови й дальшого розвитку господарства відігравав партійний осередок цукрового заводу, що виник у лютому 1923 року. Його очолював тоді робітник Б. І. Андрушкевич[2]. На початку 1924 року осередок нараховував 8 членів і 1 кандидата в члени партії.

Виробнича діяльність підприємства була в центрі уваги парторганізації. Комуністи звітувались про свою роботу перед всім робітничим колективом на загальних зборах. В обговоренні всіх питань брали участь поруч з комуністами і безпартійні. До лав партії вступали кращі виробничники.

Важливе значення для розвитку цукрового заводу мало зміцнення сировинної бази. За Корделівським заводом закріпили 5 великих масивів у селах Лемешівці, Нападівці, Глинську, Черепашинцях, Корделівці загальною площею понад 2500 десятин. На цих землях виник радгосп. Тут вирощували цукрові і маточні буряки, зернові культури, однолітні трави[3]. Пізніше радгосп перетворився в багатогалузеве господарство.

За роки передвоєнних п'ятирічок радгосп став одним з передових в області. Урожайність з 1 га складала: насіння цукрових буряків — 18 цнт, маточних буряків — 253,3 цнт, цукрових буряків — 250,8 цнт, зернових — 18,3 цнт; надої на кожну фуражну корову перевищували 2400 кг молока. За високі показники та низьку собівартість продукції в 1939 році колектив радгоспу здобув право участі у Всесоюзній сільськогосподарській виставці в Москві. Дояр І. Г. Гопанюк від 13 закріплених корів одержав майже по 4900 кг молока. Це було найвище досягнення серед радгоспів Вінниччини. Під керівництвом партійної організації, яка об'єднувала 30 комуністів, за активною участю комсомольців (понад 80 членів) в радгоспі широкого розмаху набув стахановський рух. Трактористи, робітники ферм та полів виконували свої норми на 180, 200 й більше процентів. Одну з кращих робітниць радгоспу Г. П. Олексишину обрали депутатом Верховної Ради УРСР[4]. Радгосп з перших кроків свого існування став добрим прикладом для корделівських селян.

Одночасно з виникненням радгоспу в Корделівці з'являються і сільськогосподарські товариства, ТСОЗи. Сільськогосподарське кооперативне товариство «Селянин» вирощувало цукрові буряки для цукрового заводу. У 1926 році воно вже об'єднувало понад 190 членів[5].

Після перереєстрації наявних земельних площ, проведеної у 1926 році, в селі заснували новий ТСОЗ. Масовий перехід на колективний шлях господарювання починається з кінця 1929 року. Селянам Корделівки в цьому допомагали партійна організація і колектив робітників цукрового заводу, надсилаючи бригади агітаторів, ремонтників, ковалів[6]. Колективізація проходила в напруженій боротьбі з рештками експлуататорських класів, які підбурювали селян проти колективізації. Під впливом куркульської агітації частина малосвідомих селян у березні 1930 року навіть вийшла з ТСОЗу, розібрала 150 коней, реманент, але через кілька днів почала повертатися назад. 8 квітня 1930 року ТСОЗ перейшов на Статут сільськогосподарської артілі, яка дістала назву «Перемога». Спочатку в ній об'єдналося 129 господарств. Колгоспники обрали головою артілі двадцятип'ятитисячника кому-

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-3120, оп. 1, спр. 4, арк. 5.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 29, оп. 1, спр. 55, арк. 1.
[3] Там же, ф. 136, оп. 7, спр. 88, арк. 3.
[4] Там же, спр. 398, арк. 5.
[5] Вінницький облдержархів, ф. Р-137, оп. 1, спр. 410, арк. 131.
[6] Вінницький облпартархів, ф. 53, оп. 1, спр. 200, арк. 1.

ніста І. Ф. Хабая. Велику допомогу колгоспникам в обробці ланів подавала Калинівська МТС, створена в травні 1931 року. Колгосп «Перемога» (з 1934 року ім. С. М. Кірова) став зразком для некооперованих селян. До кінця цього ж року об'єдналося 50 проц. господарств. На кінець першої п'ятирічки до артілі вступили понад 76 проц. селянських господарств. На той час у їхньому користуванні було близько 70 проц. орної землі. З року в рік зростала врожайність колгоспних ланів, збільшувалися прибутки хліборобів.

Особлива увага зверталася на культурне будівництво, яке розгорнулося з перших років Радянської влади. Культкомісія сільради подбала про створення хати-читальні, яку відкрили в травні 1923 року. З цієї нагоди відбувся мітинг, селяни прослухали доповідь про міжнародне становище, на закінчення драматичний гурток показав уривки із спектаклів «Запорожець за Дунаєм» та «Назар Стодоля». Тут завжди можна було послухати лекції, подивитися виставу драматичного колективу району чи міста. Культкомісія цукрового заводу допомагала сільській хаті-читальні коштами, привозила газети, кінопересувку для демонстрування фільмів тощо. При хаті-читальні відкрилася бібліотека. Культкомісія сільської Ради стежила за поповненням її книжкового фонду.

Комсомольці й молодь села допомагали поширювати політичні знання, підвищувати культурно-освітній рівень селян, пояснювали необхідність кооперування та колективізації селянських господарств, брали участь у ліквідації неписьменності, були активними культармійцями.

В сільській школі у 1924 році 6 учителів навчали 215 дітей. Оволодівали грамотою й дорослі. Відвідували заняття 86 селян. У 1929 році в селі повністю ліквідували неписьменність.

Навчання дітей у трудовій школі було поєднане з працею в сільському господарстві — в колгоспі, радгоспі, на цукровому заводі. Частина випускників здобувала освіту у навчальних закладах району й міста. Вчитися направляли насамперед дітей червоноармійців, робітників, незаможних селян.

З ініціативи партійної організації цукрового заводу початкову школу села у 1927 році реорганізовано в семирічну. Сільська Рада разом з заводом виділили кошти, щоб добудувати нові приміщення для класів та кабінетів. Напередодні війни контингент учнів зріс до 700, школа перетворилась у середню[1].

Значно кращим стало медичне обслуговування населення. 1930 року на базі медичного пункту відкрили сільську амбулаторію, яка мала 6 ліжок.

Вирувало в селі громадське життя. Ще в жовтні 1924 року на загальних зборах громадян було затверджено організацію МОДРу. Першими її членами стали комуністи, весь склад сільради. На кінець року вона об'єднувала 130 селян та робітників. Члени МОДРу зібрали чималу суму коштів у фонд допомоги міжнародному пролетаріату. Доброю школою політичного виховання трудівників села були мітинги й збори. 22 січня 1925 року на мітингу, присвяченому пам'яті В. І. Леніна, селяни й робітники прийняли резолюцію, в якій підтвердили свою відданість Комуністичній партії, заповітам Ілліча. Сорок робітників і селян подали заяви до партійної організації з проханням прийняти до лав ленінської партії[2].

В селі все більше утверджувалися нові звичаї. Одним з найяскравіших стало свято Перше травня, під час якого відбувалися маніфестації, спортивні змагання та атракціони. Багато уваги приділялося антирелігійній роботі. Активно працював гурток «Безвірник». До кінця 1924 року в релігійній громаді села налічувалося лише 50 чоловік. І в цьому була певна закономірність. Соціалістичні перетворення в селі, радянська дійсність вибивали грунт з-під ніг церковників.

Велику роль у громадсько-політичному житті села відігравали жінки. Вони працювали в кооперативах, клубі, бібліотеці та сільській Раді.

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-2076, оп. 1, спр. 2, арк. 2.
[2] Там же, ф. Р-524, оп. 1, спр. 16, арк. 9.

Та скоро фашисти розв'язали розбійницьку війну проти Країни Рад. Для жителів Корделівки настали чорні дні окупації. Гніт і переслідування ще більше посилилися, коли поблизу Корделівки почали споруджувати стратегічні об'єкти — військовий аеродром, прокладати кабельну лінію телефонного зв'язку, будувати залізобетонні підземні укріплення. Тому в селі весь час перебували значні військові з'єднання ворога, що утруднювало створення підпілля. Проте в 1941 році на території села почала підпільну діяльність антифашистська організація, яка складалася з втікачів з концтаборів та корделівців. Вона діяла при цукровому заводі і поділялася на дві диверсійні групи. До її складу входили комуністи Ю. І. Боровський, А. Т. Євтухов, П. Максименко, Т. П. Новосельцев, комсомольці В. В. Васильєв, Є. В. Ляховецький, В. К. Тришин та ін. Очолював організацію підпільників В. А. Шиманський (П. П. Лещенко), який підписував документи кличкою «Старик». Організація мала постійні зв'язки через братів І. П. й В. П. Остапчуків з підпільним райкомом та партизанським з'єднанням ім. В. І. Леніна, куди підпільники переправили багато втікачів з концтаборів. Радитися підпільники часто збиралися в хаті колгоспниці Горпини Харчук. Командиром однієї бойової групи при відділку Корделівського радгоспу був О. С. Шихов, ветеринарний військовий лікар. Підпільники розповсюджували листівки, чинили диверсії на залізниці, цукровому заводі. Їх активно підтримували місцеві селяни й робітники заводу. Патріоти ліквідували кількох зрадників та провокаторів, збирали цінні відомості про воєнні об'єкти — аеродром, підземні укріплення лінії зв'язку тощо[1]. Окупанти посилили терор. В селі вони вбили 15 чоловік, вигнали до Німеччини на каторгу 185 чоловік.

Частини Червоної Армії визволили село 10 березня 1944 року. В боях за Корделівку полягли смертю героїв понад 150 бійців 74-го стрілецького полку 38-ї армії — славні сини багатонаціональної Вітчизни, яким мешканці спорудили обеліск на братській могилі, щоб зберегти у віках пам'ять про патріотів[2].

На фронтах Великої Вітчизняної війни захищали Батьківщину понад 400 жителів Корделівки, з них 115 загинули, визволяючи рідну землю, Польщу, Чехословаччину, Угорщину, Німеччину. Не повернулись з фашистської неволі 10 чоловік, загинуло в селі за допомогу підпільникам 24 чоловіка. За активну участь у боях проти німецько-фашистських загарбників Батьківщина відзначила орденами й медалями понад 200 жителів Корделівки. Серед них була й випускниця Корделівської школи К. П. Карпуніна (нині Казаніна). Вона закінчила льотне училище, перших бойових успіхів добилася, захищаючи Сталінград. Згодом майор Карпуніна стала комісаром жіночого авіаполку. Нині вона проживає в Москві і підтримує зв'язки зі своєю школою.

Розорене село, зруйновані радгосп, завод — ось що залишили після себе окупанти. У важких умовах довелося відроджувати колгоспне господарство. 1944 року тут налічувалося лише 479 працездатних та 139 підлітків. Зовсім не залишилося сільськогосподарських машин. Було обліковано всього 18 плугів, 1 січкарню та 20 виснажених коней.

Партійна організація, сільська Рада, спираючись на широкий актив трудівників, докладали чимало зусиль, щоб у найкоротший строк відновити господарство. Налагоджувалась організація праці в рільничих бригадах, на фермах. Вжиті заходи сприяли тому, що трирічний план розвитку тваринництва колгосп виконав успішно: в господарстві відкрили ферми великої рогатої худоби, свиней, коней, овець.

За роки четвертої п'ятирічки парторганізація багато уваги приділяла відбудові та благоустрою села. Впорядковувалися вулиці, ремонтувалися будинки, шляхи. Під час суботників та недільників, які проводилися щорічно, було засаджено деревами й кущами вулиці та двори села, упорядковано могили радянських воїнів.

---

[1] И. Безуглый. Тайны «Вервольфа», стор. 251—269.

[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-2243, оп. 6, спр. 68, арк. 6.

У селі відкрили пологовий будинок, а при цукровому заводі почав працювати фельдшерський здоровпункт. 1949 року при відбудованій лікарні відкрилася жіноча та дитяча консультації. З першого року після визволення села розгорнули роботу школи. Всі діти сіли за парти. За четверту п'ятирічку трудящі Корделівки поступово заліковували рани, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками, село відбудовувалося.

Нових успіхів досягли жителі Корделівки в господарському, культурному й громадському житті в наступні роки. Вже до 1953 року колгосп став передовим у районі з надоїв молока. Зростали його прибутки. 1953 року неподільні фонди збільшились у порівнянні з першим післявоєнним роком майже в 5 разів.

1955 року місцевий колгосп об'єднався з господарством села Комунарівки. Корделівський колгосп став комплексною бригадою артілі «Україна». Колгосп «Україна» широко розгорнув будівництво тваринницьких ферм, які були добре механізовані, всі господарські об'єкти електрифікували.

Організаційне зміцнення колгоспу, самовіддана праця хліборобів сприяли підвищенню врожайності колгоспних ланів, зростанню продуктивності тваринництва. За успіхи у відгодівлі й вирощуванні худоби 9 працівників відгодівельного пункту в 1956 році були нагороджені бронзовими медалями Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Працівника відгодівельного пункту Н. П. Лапковську відзначено вдруге Малою срібною медаллю ВСГВ у 1957 році. За добрі показники в роботі на колгоспних фермах було нагороджено медалями «Юний учасник ВСГВ» групу учнів школи.

Високих урожаїв добилися хлібороби за восьму п'ятирічку. Якщо врожай цукрових буряків у 1960 році становив 196,3 цнт з га, то за восьму п'ятирічку середньорічний урожай складав 250 цнт. Середньорічний збір зернових за це ж п'ятиріччя перевищив 21 цнт з га, тобто на 5—6 цнт з га було зібрано більше, ніж за попередні п'ять років. За досягнуті успіхи в колгоспному виробництві 3 колгоспники відзначені урядовими нагородами.

Господарські успіхи сприяли значному розширенню громадських фондів для задоволення культурно-побутових потреб колгоспників. До 50-річчя Радянської влади в селі почав працювати комбінат побутового обслуговування з відділеннями: пошиття одягу, перукарня, фотографія, хімчистка, ремонт взуття; відкрили нове ательє. Для дітей колгоспників побудували дитячі ясла. Значні суми з громадських фондів йдуть на виплату пенсій хліборобам.

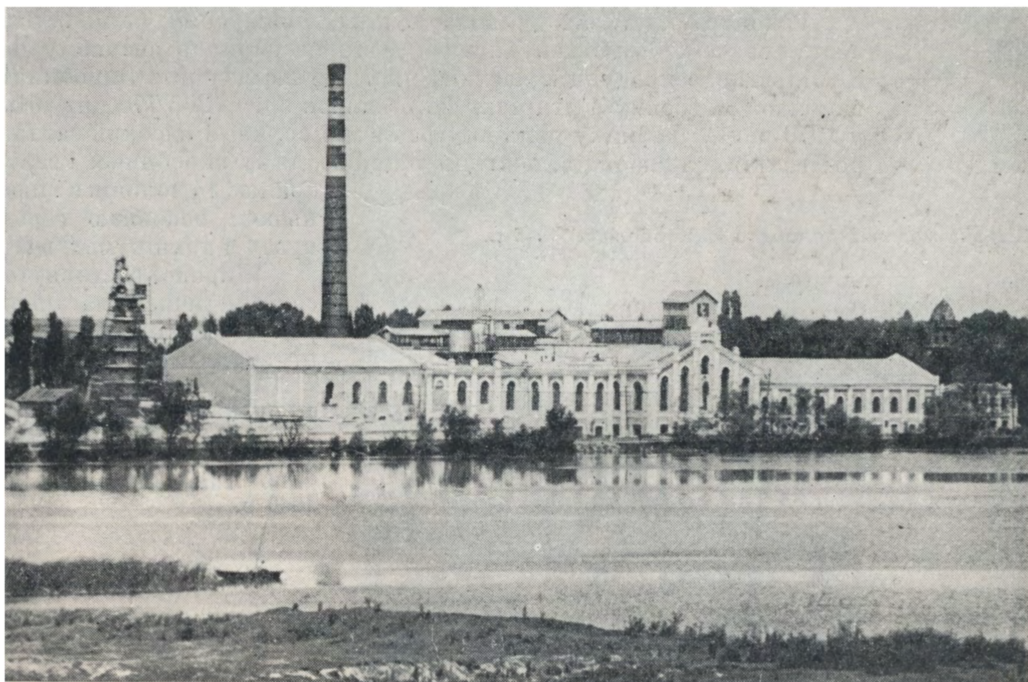

Корделівський цукровий завод. 1970 р.

Відроджувався й міцнів Корделівський елітно-насінний радгосп. Він мав завдання — вирощувати буряки для цукрового заводу і постачати колгоспам та радгоспам високосортне бурякове насіння. Колектив працівників (директор кавалер ордена Леніна Д. Г. Баршак) вже за четверту п'ятирічку не тільки відновив господарство, а й досяг перших успіхів. Вже у 1948 році урожай зернових подвоївся, а окремі ланки збирали до 33 цнт з га. Цукрових буряків зібрано майже 200 цнт, а маточних — понад 280 цнт з га. Протягом п'ятої п'ятирічки радгосп став мільйонером, а ще через три роки його доходи перевищили 3 млн. крб. Понад 60 робітників радгоспу, які досягли високих сталих врожаїв та надоїв молока — понад 3 тис. кг від однієї корови (Є. Є. Коляско, А. І. Чорна, С. С. Лелюк), були відзначені орденами й медалями Союзу РСР. Нині це один з передових радгоспів в області. У ювілейному 1967 році тут знято урожай зернових по 38,5 цнт з га, цукрових буряків — по 291 цнт, маточних буряків — по 358 цнт з га. Прибутки перевищили 360 тис. крб. Вже у перший рік восьмої п'ятирічки за високі виробничі показники колектив радгоспу удостоєний перехідного Червоного прапора ВЦРПС. Всі контрольні цифри заплановані на 1970 рік щодо здачі державі молока, цукрових буряків тощо було значно перевиконано.

Керівництво, парторганізація і профспілка радгоспу приділяють увагу поліпшенню умов побуту робітників. Тільки за 1965 рік індивідуальним забудовникам було продано 250 куб. метрів лісоматеріалу, 22 тис. штук цегли, в необхідній кількості цементу, скла. В радгоспі широко розгорнуто будівництво виробничих, культурно-побутових та житлових приміщень. Зведено десятки типових будинків кожний на дві робітничі сім'ї, клуб, їдальню тощо.

З промислових підприємств у селі є найбільшим цукровий завод. На початку 1966 року Корделівку відвідала делегація з Польської Народної Республіки. Один з членів делегації працював у минулому на цьому підприємстві виконробом і захотів побачити його. Після відвідання заводу гість заявив, що за роки Радянської влади підприємство так змінилося, що його важко впізнати[1]. І це відповідало дійсності. Післявоєнні роки стали в житті заводу періодом справжнього відродження на базі нової техніки. Реконструйовано головний корпус заводу, парокотельню. Ручну працю при завантаженні печей парових котлів та вивантаження шлаку замінили механізми. Автоматизовано регулювання всіх основних технологічних процесів. В освоєнні нової техніки відзначились активні раціоналізатори: Л. П. Семенчук — черговий електрик, В. Є. Мельник — інженер-електрик, Ю. В. Мазуркевич — бригадир[2]. Тільки за 1964 рік на заводі впровадили у виробництво понад 80 пропозицій з економічним ефектом більш як на 80 тис. карбованців.

Реконструкція заводу, нова техніка, поширення раціоналізаторського руху, змагання за комуністичну працю — все це сприяло значному підвищенню якості й збільшенню продукції, частина якої йде на експорт. Виробництво цукру зростає щорічно. За восьму п'ятирічку його випуск зріс з 265 770 цнт у 1966 до 346 530 цнт у 1970 році. Неабияку роль відіграє в цій справі й високий загальноосвітній рівень робітників, службовців, постійне підвищення їх виробничої кваліфікації. На заводі працює 14 чоловік з вищою та 374 з середньою і неповною середньою освітою, у вузах і технікумах вчаться 15 робітників.

Широко розгорнуто на підприємстві соціалістичне змагання. На кінець 1970 року за звання бригад комуністичної праці змагалися 7 дільниць і 10 бригад —

Швидка медична допомога, с. Корделівка. 1965 р.

[1] Газ. «Комсомольське плем'я», 2 лютого 1966 р.

[2] Газ. «Ленінське плем'я», 28 вересня 1960 р.

Кирнасівський цукровий завод. 1970 р.

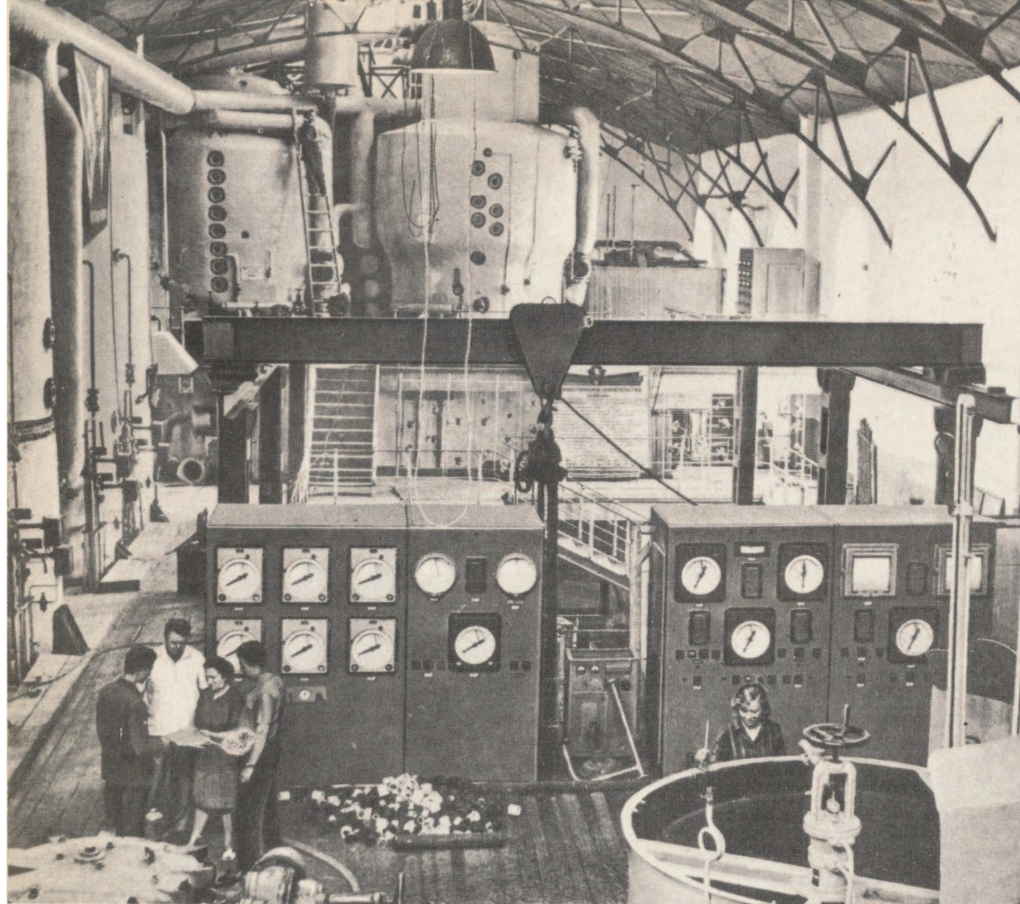

Підготовка до виробничого сезону на Корделівському цукровому заводі. 1970 р.

Кагати буряків на Кирнасівському цукровому заводі. 1970 р.

Вклейка надрукована на Харківській друкоофсетній фабриці

Вручення комсомольських квитків, с. Корделівка. 1971 р.

всього 331 чоловік. Удостоєно звання ударника комуністичної праці 103 чоловіка. За трудові досягнення нагороджено орденами й медалями 8 чоловік. Завод відзначений пам'ятним Червоним прапором обкому Комуністичної партії України, облвиконкому та облпрофради.

У виробничих досягненнях цукрового заводу та колгоспних ланів певна заслуга і робітників Корделівської автобази, яка обслуговує підприємство транспортом. Автобаза створена в 1958 році. В селі працюють ще й автоколона та майстерні, обладнані токарними й свердлильними верстатами. 1963 року автобазу розширено. Нині це велике підприємство, яке має понад 200 автомашин та більш як два десятки тракторних лопат. Тут працюють 184 ударники комуністичної праці.

Серед робітників заводу, автобази, радгоспу та трудівників колгоспу багато випускників Корделівської середньої школи. Педагогічний колектив її складається з 34 кваліфікованих учителів, 5 з них удостоєні медалі «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна». Завдяки турботам сільської Ради та громадськості села за останні роки школу значно розширено, добудовано 12 класних кімнат, 2 навчальні кабінети, 2 виробничі майстерні. Фонд шкільної бібліотеки зріс до 6500 книжок. У середній школі навчалося в 1969/1970 навчальному році 656 учнів. В школі створено клуб юного глядача, ляльковий театр. Їх учасники часто виступають перед глядачами інших сіл, шефствують над дитячим садком. В селі є ще середня школа й класи вечірньої школи. Кілька десятків робітників і колгоспників вчаться у вечірніх і заочних класах. Серед вихованців школи, які працюють у різних містах нашої країни, є доктор геологічних наук В. О. Горецький, доктор педагогічних наук І. О. Синиця, Герой Радянського Союзу В. М. Яремчук, письменники С. П. Колісник, Є. П. Гуцало.

Поліпшилося медичне обслуговування. Наприкінці 50-х років стаціонар Корделівського лікарського відділку був розрахований на 25 ліжок. За останні роки в лікарні відкрили 5 нових кабінетів, створили хірургічний блок. Тепер тут працюють стаціонар на 35 ліжок, лабораторія, аптека, дитяча консультація. З 1963 року в селі є молочна кухня. Обслуговують корделівців 4 досвідчені лікарі та 28 медпрацівників середньої кваліфікації, серед них великою повагою й авторитетом користується лікар Т. М. Кокарева. Учасник Великої Вітчизняної війни, вона понад 20 років працює в лікарні.

У вільний від роботи час трудівники Корделівки відвідують 4 бібліотеки, книжковий фонд яких перевищує 20 тис. примірників. У селі є 3 клуби: колгоспний, радгоспний, цукрового заводу та літня естрада. Тут виступають учасники художньої самодіяльності, артисти обласного театру, демонструються кінофільми. Перед трудящими часто виступають з лекціями та доповідями члени первинної організації товариства «Знання». Тільки 1969 року відбулося 180 лекцій на різні теми. У Корделівці відкрито новий сільський клуб. Про нове на заводі, у радгоспі, колгоспі корделівчан інформує сільський радіовузол. У 1970 році в селі налічувалось понад 300 телевізорів, 540 радіоприймачів. Кількість їх безперервно зростає.

Про поліпшення добробуту трудящих Корделівки свідчить їх зростаюча купівельна спроможність. У селі в особистому користуванні є 800 велосипедів, 490 швейних машин.

Мешканці Корделівки шанують друковане слово. У 1970 році на кожного жителя припадало по одному примірнику газет та журналів. Урочисто відзначили

трудящі Корделівки ленінський ювілей. В клубах проходили вечори, на яких передовикам соціалістичного виробництва вручалися медалі «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна». Ними відзначено 45 трудівників цукрокомбінату, 52 робітники й службовці радгоспу.

У травні 1968 року на центральній площі відбувся урочистий мітинг, де звучала українська, російська, білоруська, осетинська та інші мови. Це прибули з різних куточків Батьківщини сини, дочки й батьки на відкриття пам'ятника тим, хто загинув у роки Великої Вітчизняної війни, визволяючи село від фашистів. На гранітній плиті пам'ятника викарбувано 180 прізвищ жителів села та воїнів, що полягли в боротьбі проти фашистів. З промовами виступили учасник штурму Зимового палацу П. С. Кутовий, ветерани Великої Вітчизняної війни. Вони говорили про інтернаціональну дружбу, радянський патріотизм, виявлений під час захисту соціалістичної Батьківщини.

Корделівка з кожним роком красивішає. В селі споруджено понад 300 нових будинків. Виникло селище Загребельне, в якому проживають робітники радгоспу. Вулиці прикрашають нові житлові й культурно-побутові приміщення. Стає більше зелені на подвір'ях, у скверах.

В дев'ятій п'ятирічці Корделівка перетвориться у селище міського типу.

Є. І. ЛІСКУН, А. Р. ЛОКАЄНКО

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД КАЛИНІВСЬКОГО РАЙОНУ

БАЙКІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розташоване по обох берегах річки Постолової, притоки Південного Бугу, за 9 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Холоневська. Населення — 843 чоловіка. Сільській Раді підпорядковане село Грушківці.

Центральна садиба колгоспу «Дружба» міститься в Байківці. За господарством закріплено 3370 га землі, у т. ч. 2238 га орної. Його напрям— вирощування зернових і технічних культур, виробництво м'яса й молока. З допоміжних підприємств є 2 млини, майстерня.

Працюють початкова школа, будинок культури, кіностаціонар, 2 бібліотеки, медпункт, дитячі ясла.

Є в селі 32 комуністи, комсомольців — 32. Комсомольська організація заснована у 1927 році.

В писемних джерелах вперше село згадується за 1704 рік. 1886 року тут сталися селянські заворушення. За першої російської буржуазно-демократичної революції в Байківку проникає соціал-демократична література. 1905—1906 рр. тут відбулися селянські страйки, організатором їх був А. Томчик.

1919 року в селі найбідніші селяни об'єднались в комуну, одну з перших на Вінниччині.

Під час Великої Вітчизняної війни в Байківці діяли підпільні групи на чолі з колишнім головою колгоспу А. С. Мечківським.

Уродженець села підполковник С. В. Антонюк за мужність і відвагу при форсуванні Одера удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу.

ГЛИ́НСЬК — село, центр сільської Ради, розкинулося по обох берегах річки Постолової, лівої притоки Південного Бугу, за 20 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Гулівці. Населення — 2155 чоловік. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Панасівка.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу «Родина». За господарством закріплено 3441 га землі, у т. ч. 2608 га орної. Виробничий напрям його — вирощування зернових і технічних культур, виробництво м'яса й молока. Є тут електростанція, млин, майстерні обробки дерева й металу.

Працюють восьмирічна школа, консультаційний пункт заочної середньої школи, клуб, кіностаціонар, 2 бібліотеки, дільнична лікарня, дитячі ясла.

Партійна організація заснована у 1932 році, на обліку 50 комуністів. Комсомольців — близько 100, організація існує з 1928 року.

Глинськ відомий з XV ст. Відтоді збереглися залишки фортеці, оточеної оборонними валами.

У 1734 році в Глинську відбулися селянські заворушення. В роки першої російської буржуазно-демократичної революції тут пройшла хвиля селянських заворушень, організаторами яких були селяни Ф. М. Пузир та Д. М. Тимчишин.

Під час Великої Вітчизняної війни в селі діяла група опору, очолювана комуністами О. К. Бассом, І. Й. Димінським, К. І. Лисим. У боротьбі з фашистами й націоналістами загинули К. І. Лисий і О. К. Басс.

Вшановуючи загиблих у роки Великої Вітчизняної війни, їм у селі спорудили пам'ятник.

ГОЛУБІ́ВКА (до 1947 року — Леонардівка)— село, центр сільської Ради, лежить за 23 км від районного центру і за 1 км від залізничної станції Голендри. Населення — 412 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Гарасимівка, Голендри, Червоний Степ.

В селі центральна садиба колгоспу ім. Шевченка. За господарством закріплено 1394 га землі, у т. ч. 1092 га орної. Його виробничий напрям — вирощування зернових, технічних культур, м'ясо-молочне тваринництво. Працюють тут майстерні ремонту сільськогосподарської техніки.

Є в селі восьмирічна та вечірня середня школи, консультаційний пункт заочної середньої школи, бібліотека, клуб, кіностаціонар, медпункт, дитячі ясла.

Партійна організація виникла у 1935 році, комуністів — 31 чоловік, комсомольців на обліку 34, організацію створено у 1934 році.

Засноване село 1830 року.

1861 року тут сталися селянські заворушення.

Радянську владу в селі встановлено у січні 1918 року.

ГУ́ЩИНЦІ — село, центр сільської Ради, розкинулося по обох берегах Південного Бугу, за 12 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Холоневська. Населення — 3073 чоловіка. Сільській Раді підпорядковане село Кам'яногірка.

У селі — центральна садиба колгоспу ім. Куйбишева. За колгоспом закріплено 2333 га землі, у т. ч. 1167 га орної. Господарство вирощує зернові й технічні культури, розвиває м'ясо-молочне тваринництво. З підприємств працюють цегельний завод Вінницького об'єднання «Керамік» потужністю 2,5 млн. штук цегли та 1,5 млн. штук черепиці за рік, державний млин.

У Гущинцях відкриті загальна й вечірня восьмирічні школи, профтехучилище механізації сільського господарства, консультаційний пункт заочної середньої школи, 2 клуби, кіностаціонар, дільнична лікарня, аптека, радіовузол, 3 бібліотеки.

Партійну організацію в селі засновано 1924 року, на обліку комуністів 57, комсомольська — виникла у 1927 році, об'єднує понад 400 чоловік.

Перша письмова згадка про село датується 1735 роком.

В 1891 році в Гущинцях стався виступ селян проти поміщика.

За зв'язок з партизанами фашисти розстріляли 14 жителів села. На фронтах Великої Вітчизня-

ної війни билися проти окупантів понад 200 чоловік.

Поблизу Гущинців в урочищах Городиському та Білому Камені виявлено ранньослов'янські поселення черняхівської культури.

ДРУЖЕЛЮ́БІВКА (до 1964 року — Курава) — село, центр сільської Ради, розташоване за 8 км від районного центру і за 3 км від залізничної станції Гулівці. Населення — 1435 чоловік.

У селі — центральна садиба колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС. Господарство має 1846 га землі, у т. ч. 1429 орної. Напрям його — вирощування зернових і технічних культур та тваринництво. Є тут майстерні ремонту сільгосптехніки та деревообробна. Колгосп досяг сталих високих врожаїв. У середньому збирають зернових по 30,3 цнт з га, цукрових буряків—380 цнт з га, на 100 га сільськогосподарських угідь вироблено по 73,4 цнт м'яса та по 517,2 цнт молока. За досягнуті успіхи в колгоспному виробництві нагороджені орденом Леніна колишній голова колгоспу Л. О. Корнет (очолював колгосп з 1930 по 1960 рік), голова колгоспу В. О. Боровик та чабан М. В. Гуменюк, бригадир М. І. Мушенко удостоєна звання Героя Соціалістичної Праці.

Є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, пологовий будинок, дитячі ясла.

В селі 34 комуністи, комсомольців — 37, спілку молоді організовано у 1932 році.

Село засноване в другій половині XVI століття.

У травні 1861 року в Кураві спалахнуло селянське заворушення. Навесні 1905 року селяни застрайкували, вимагаючи підвищення плати.

Радянську владу встановлено в січні 1918 року.

Колгосп засновано в 1930 році. З 1939 року він постійно був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки і нагороджувався дипломами за високі врожаї зернових культур та цукрових буряків.

В роки Великої Вітчизняної війни у Кураві й Куравському відділку радгоспу діяла підпільна група, створена П. І. Лукашевичем та М. І. Сидоренком. Після невдалої спроби захопити підпільників фашисти спалили хату Муржинського, а його матір і дружину Лукашевича замордували в гестапо.

На дільниці підзимових посівів цукрових буряків Уладово-Люлинецької селекційно-дослідної станції. 1970 р.

ДРУ́ЖНЕ (до 1964 року — Овечаче) — село, центр сільської Ради, віддалене від районного центру на 30 км і на 7 км від залізничної станції Нова Гребля. Населення — 1506 чоловік.

У селі — центральна садиба колгоспу «Більшовик». В господарстві 2091 га землі, у т. ч. 1590 орної. Тут вирощують зернові й технічні культури, розвинуте м'ясо-молочне тваринництво. Є млин, майстерні ремонту сільськогосподарської техніки. Працює в селі спиртовий завод, побудований у 1907 році.

В Дружному є загальноосвітня й вечірня восьмирічні школи, консультаційний пункт заочної середньої школи, клуб, кіностаціонар, 3 бібліотеки, радіовузол, медпункт, пологовий будинок, дитячі ясла.

Партійну організацію засновано у 1921 році, комуністів на обліку 57 чоловік. Комсомольців є 47, організацію створено у 1921 році.

Село існує з кінця XVII століття.

ЖИГА́ЛІВКА — село, центр сільської Ради, розкинулось на лівому березі річки Сниводи — лівої притоки Південного Бугу, за 18 км від районного центру і за 7 км від залізничної станції Холоневська. Населення — 1308 чоловік.

У селі — центральна садиба колгоспу ім. Чапаєва. За колгоспом закріплено 1779 га землі, у т. ч. 1273 орної. Господарство зернового й тваринницького напряму, має млин, майстерні для ремонту сільгосптехніки.

Працюють восьмирічна школа, клуб, кіностаціонар, бібліотека, медпункт, пологовий будинок, дитячі ясла.

Комуністів у селі 24, комсомольців — близько 70.

У письмових джерелах Жигалівка вперше згадується за 1795 рік.

В роки першої російської революції 1905—1907 рр. тут відбулися селянські заворушення.

ЖОВТНЕ́ВЕ (до 1960 року — Попівка) — село, центр сільської Ради, від районного центру віддалене на 25 км і на 12 км від залізничної станції Холоневська. Населення — 1700 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Антонопіль. В зоні села розміщена Уладово-Люлинецька селекційна станція.

Уладово-Люлинецька селекційна станція найстаріша на Україні, заснована в 1888 році. Тут вирощували насіння цукрових буряків. Тоді на станції працювало лише 3—4 чоловіка. За Радянської влади станція вивела і впровадила у виробництво 52 сорти цукрових буряків. У 1964 році сортами гороху, виведених станцією, засівалося на Україні 1 млн. 100 тис. га. Станція нагороджена 5-ма дипломами Всесоюзної сільськогосподарської виставки і Виставки досягнень народного господарства, а селекціонера Л. Л. Семполовського нагороджено орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

Працюють загальноосвітня й вечірня середні школи, консультаційний пункт заочної середньої школи, 4 бібліотеки, будинок культури, кіностаціонар, медпункт, дитячий садок.

Партійна організація заснована у 1930 році, комуністів є 82, комсомольська існує з 1928 року, на обліку — 130 комсомольців.

У письмових джерелах село згадується вперше за 1779 рік.

У травні 1905 року в Попівці відбувся страйк селян.

З села Антонополя вийшов С. М. Олійничук — непримиренний борець проти кріпацтва.

В роки Великої Вітчизняної війни 354 жителі села воювали проти фашистів. 266 з них нагороджено орденами й медалями Радянського Союзу. За роки Радянської влади з села вийшло 56 інженерів і техніків, 21 медичний працівник, 40 спеціалістів сільського господарства, 28 учителів.

ЗАЛИВА́НЩИНА — село, центр сільської Ради, простяглося вздовж річки Постолової — лівої притоки Південного Бугу, за 24 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Голендри. Населення — 1311 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Весела та Первомайське.

В селі — центральна садиба колгоспу ім. Калініна. За колгоспом закріплено 2364 га землі, у т. ч. 1823 га орної, 32 га саду. В господарстві вирощують зернові, цукрові буряки, розводять м'ясо-молочне тваринництво. Є майстерні ремонту сільськогосподарської техніки.

Працюють середня школа, консультаційний пункт заочної середньої школи, клуб, кіностаціонар, бібліотека, дільнична лікарня, аптека, дитячі ясла.

Засновано партійну організацію 1933 року, комуністів у селі — 22 чоловіка, комсомольську створено у 1923 році, на обліку 72 комсомольці.

У 1847—1848 рр. селяни Заливанщини відмовились працювати на панщині. Власті заарештували керівника страйку О. Красноголового. 1863 року жителі села виступили проти кабального викупу землі. У травні—червні 1905 року в селі відбулися заворушення селян, які вимагали підвищення плати. В грудні 1906 року застрайкували селяни й робітники цукрозаводу.

За тимчасової окупації села гітлерівцями тут діяла підпільна група на чолі з комсомольцем А. Безпальком.

Житель села Т. Н. Звонко, командир гармати, за героїзм, виявлений у бою, удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

ІВА́НІВ (до 1946 року — Янів) — село, центр сільської Ради, віддалене від районного центру на 16 км, лежить на лівому березі Південного Бугу. Через село проходить залізнична колія. Населення — 5781 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Слобідка.

В Іванові — центральна садиба колгоспу ім. Свердлова. Господарство обробляє 3669 га землі, у т. ч. 2220 орної. Тут вирощують зернові, цукрові буряки, розводять м'ясо-молочну худобу. Є млин, майстерні обробки дерева, металу та ремонту сільськогосподарської техніки. На території села є щебеневий завод, гранітний кар'єр, цех районного побутового комбінату, відділення «Сільгосптехніки», лісництво.

Працюють середня, 2 восьмирічні школи, спецшкола-інтернат, 5 бібліотек, 2 клуби, 2 кіностаціонари, аптека, 2 лікарні.

У всіх галузях господарства села працює 153 комуніста. Організацію засновано 1922 року. Комсомольців — близько 350, організація існує з 1924 року.

Перша письмова згадка про село датується 1703 роком. З 1812 по 1820 рік у поміщицькому замку містилася друкарня. В 1905 році у Янові мали місце селянські заворушення.

Під час фашистської окупації у селі і на станції Холоневська діяла підпільна група, очолювана В. Муржинським.

635 жителів села воювали на фронтах Великої Вітчизняної війни, 500 з них нагороджені орденами й медалями Союзу РСР. П. Г. Свинарю за героїзм при форсуванні Дніпра присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

В Іванові народився польський поет Стефан Вітвицький, заслужений лікар УРСР Ю. І. Островський, український письменник О. Ф. Чорногуз.

Поблизу села в урочищі Острів знайдено ранньослов'янські поселення черняхівської культури та давньоруських часів.

КІ́РОВКА (до 1934 року — Псярівка) — село, центр сільської Ради, розкинулось по обох берегах Десенки — лівої притоки Південного Бугу, за 20 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Нова Гребля. Населення — 1212 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Червона Трибунівка.

На території села — центральна садиба колгоспу «Мічурінець». У господарстві 2802 га землі, у т. ч. 2133 орної. Тут вирощують зернові, технічні культури, розводять м'ясо-молочну худобу. Є млин, майстерні ремонту сільгосптехніки.

Працюють восьмирічна школа, консультаційний пункт заочної середньої школи, 2 клуби, кіностаціонар, 2 бібліотеки, медпункт, пологовий будинок, дитячі ясла.

В селі працює 34 комуністи й 65 комсомольців.

Село виникло в кінці XVI ст. У травні місяці 1861 року тут сталося заворушення: селяни відмовилися відробляти панщину.

В роки фашистської окупації у селі діяла група опору. В бою з фашистами загинув командир партизанського загону ім. Леніна, організатор партійного підпілля В. М. Месарош. Жителеві Кіровки І. П. Коновченку за подвиг при форсуванні Дніпра посмертно присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

КОМУНА́РІВКА (до 1946 року — Гулівці) — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Постоловій — лівій притоці Південного Бугу, за 10 км від районного центру і за 10 км від залізничної станції Гулівці. Населення — 1642 чоловіка. Сільській Раді підпорядковане село Писарівка.

На території села — центральна садиба колгоспу «Україна». Колгосп користується 3875 га землі, у т. ч. 2984 орної. Господарство вирощує зернові культури, цукрові буряки, розводить м'ясо-молочну худобу; має майстерні ремонту

сільгосптехніки, млин. Тракторист колгоспу С. Ф. Вдовиченко нагороджений орденом Леніна.

В селі — середня школа, консультаційний пункт заочної середньої школи, будинок культури, бібліотека, медпункт, дитячі ясла.

Партійна організація заснована 1923 року, комуністів на обліку — 50 чоловік. Комсомольців — 144, організація існує з 1924 року.

Перша письмова згадка про село датується 1735 роком. На території села, понад ставом, збереглися рештки земляного укріплення.

Під час революції 1905—1907 рр. в селі відбувалися неодноразові виступи селян.

В лютому—березні 1923 року в Гулівцях були утворені комуни «Комашня» та «Пахар». Вони стали передовими колективними господарствами на Вінниччині і не раз преміювалися.

Жителеві села В. М. Яремчуку, командиру партизанського загону ім. Кармалюка, присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Його загін діяв у Житомирській, Хмельницькій, Ровенській, Волинській областях і в Люблянському воєводстві Польщі.

В Комунарівці споруджено пам'ятник воїнам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.

КОТЮ́ЖИНЦІ — село, центр сільської Ради, лежить за 13 км від районного центру і за 1,5 км від залізничної станції Гулівці. Населення — 1443 чоловіка. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Гулівці й Тарасівка.

На території села — центральна садиба колгоспу «Зоря комунізму». За господарством закріплено 3036 га землі, у т. ч. 2380 га орної. Вирощують зернові культури, цукрові буряки, розводять м'ясо-молочну худобу. Є майстерні ремонту сільгосптехніки. Доярка колгоспу Г. А. Яремчук нагороджена орденом Леніна.

Працюють восьмирічна школа, будинок культури, 2 бібліотеки, кіностаціонар, медпункт, пологовий будинок, дитячі ясла.

Партійна організація існує в селі з 1929 року, комуністів на обліку є 50 чоловік. Комсомольців— 60, організацію засновано у 1924 році.

За письмовими джерелами село відоме з 1635 року. У травні 1861 року в Котюжинцях відбувся страйк селян, які відмовилися відробляти панщину.

В боротьбі з фашистськими окупантами у Котюжинцях загинув один з керівників підпілля Калинівського району — секретар Калинівського РК ЛКСМУ М. П. Архипович.

ЛЕМЕ́ШІВКА — село, центр сільської Ради, віддалене від районного центру на 40 км і на 20 км від залізничної станції Голендри. Населення — 1116 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Адамівка і Райки.

На території села — центральна садиба колгоспу «Україна». Є 3381 га землі, у т. ч. 2538 орної. Напрям господарства — зернові й технічні культури та м'ясо-молочне тваринництво.

Працюють загальноосвітня й вечірня середні школи, будинок культури, кіностаціонар, бібліотека, медпункт, пологовий будинок, дитячі ясла.

Партійну організацію засновано в 1929 році, комсомольську — у 1927. Комуністів є 66, комсомольців — 153 чоловіка.

Село відоме з XVII століття.

У червні місяці 1905 року в Лемешівці мали місце селянські заворушення.

ЛІСОВА́ ЛИСІЇ́ВКА — село, центр сільської Ради, розкинулось на лівому березі Десенки — лівої притоки Південного Бугу, за 8 км від районного центру і за 6 км від залізничної станції Сосонка. Населення — 3206 чоловік.

Тут розміщена центральна садиба колгоспу «Перемога». Господарство обробляє 3597 га землі, у т. ч. 2385 га орної. Спеціалізується на вирощуванні зернових і технічних культур, розведенні молочної худоби.

Працюють 2 восьмирічні школи, консультаційний пункт заочної середньої школи, 2 медпункти, пологовий будинок, клуб, кіностаціонар, 3 бібліотеки.

В селі є 35 комуністів, 120 комсомольців. Партійну організацію засновано у 1932, комсомольську — у 1930 році.

Перша згадка про село в письмових джерелах датується 1753 роком.

Жителі Лісової Лисіївки у травні 1861 року перестали відробляти панщину, а через два роки відмовились сплачувати викуп за землю.

500 жителів села у роки Великої Вітчизняної війни захищали Батьківщину, 287 з них нагороджені орденами й медалями Союзу РСР.

ЛЮ́ЛИНЦІ — село, центр сільської Ради, від районного центру віддалене на 30 км та від залізничної станції Холоневська на 18 км. Населення — 950 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Великі Кутища й Малі Кутища.

Місцевий колгосп ім. XXII з'їзду КПРС користується 2332 га землі, у т. ч. 1999 га орної. Виробничий напрям його — вирощування зернових і технічних культур та м'ясо-молочне тваринництво. В господарстві збирають сталі врожаї. Щороку за восьму п'ятирічку тут мали по 24,4 цнт зернових та по 300 цнт цукрових буряків з га; на 100 га угідь виробляли по 51,8 цнт м'яса та по 321,8 цнт молока.

В Люлинцях є восьмирічна школа, консультаційний пункт заочної середньої школи, бібліотека, клуб, кіностаціонар, 2 лікарні, аптека, дитячі ясла.

Партійна й комсомольська організації створені у 1922 році. Комуністів у селі 23, комсомольців — 60 чоловік.

Село вперше згадується у 1782 році. Навесні 1905 року в Люлинцях мали місце селянські заворушення.

В центрі села височить пам'ятник односельчанам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.

В Люлинцях народився український актор і режисер Тит Гембицький (1842—1908).

МІЗЯ́КІВ — село, центр сільської Ради, розташоване при впадінні річки Згару у Південний Буг, за 12 км від районного центру і за 10 км від залізничної станції Калинівка-II. Населення —

1695 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Мізяківська Слобідка й Павленки.

В селі — центральна садиба колгоспу ім. 13-річчя Жовтня. У господарстві 2917 га землі, у т. ч. 1393 га орної. Тут вирощують зернові й технічні культури.

Працюють середня й початкова школи, консультаційний пункт заочної середньої школи, клуб, кіностаціонар, бібліотека, медпункт, пологовий будинок, дитячі ясла.

Партійну організацію засновано у 1922, а комсомольську — у 1929 році. Комуністів у селі близько 40, комсомольців — 66 чоловік.

Село засноване в XIV столітті.

1735 року селяни Мізякова приєдналися до гайдамаків.

1918 року в селі був створений підпільний ревком на чолі з Ф. С. Гончаренком. Він мав тісний зв'язок з Вінницьким комітетом більшовиків. За завданням ревкому невдовзі організували партизанський загін, на чолі якого стали командир Ф. С. Гончаренко, комісар Біляєв. В лютому 1919 року загін об'єднався з Таращанським полком.

Під час Великої Вітчизняної війни частина жителів села пішла до партизанського загону, що базувався у Чорному лісі.

НАПА́ДІВКА — село, центр сільської Ради, лежить на правому березі річки Волоки — лівої притоки Сниводи, за 27 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Голендри. Населення — 559 чоловік. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Мончинці.

На території села — центральна садиба колгоспу ім. Леніна. У господарстві 2838 га землі, у т. ч. 2293 га орної. Тут вирощують озиму пшеницю й цукрові буряки.

В селі є восьмирічна школа, консультаційний пункт заочної середньої школи, клуб, кіностаціонар, 2 бібліотеки, 2 медпункти, пологовий будинок, дитячі ясла.

Комуністів у селі близько 50, комсомольців — 52 чоловіка. Партійну організацію засновано у 1930, комсомольську — в 1929 році.

Перша письмова згадка про село датується 1777 роком.

1863 року в Нападівці відбулося селянське заворушення.

Уродженцеві Нападівки майору С. Л. Козаку (1923—1945) посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

В селі встановлено пам'ятник воїнам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.

НОВА́ ГРЕ́БЛЯ — село, центр сільської Ради, від районного центру віддалене на 25 км і на 5 км від залізничної станції Нова Гребля. Населення — 1986 чоловік.

Місцевий колгосп ім. Леніна обробляє 2235 га землі, у т. ч. орної 1784 га. Виробничий напрям господарства — вирощування зернових й технічних культур та розведення м'ясо-молочної худоби.

В селі є середня школа, училище механізації сільського господарства, клуб, кіностаціонар, 3 бібліотеки, дільнична лікарня.

Партійну й комсомольську організацію створено у 1922 році. Комуністів у селі — 63, комсомольців — близько 200 чоловік.

Село засноване у XVII столітті.

У травні місяці 1861 року в Новій Греблі відбулося заворушення селян. У 1886 році вони самочинно захопили панські землі й зорали їх. В 1899 році в селі відкрили цукровий завод. В роки першої російської буржуазно-демократичної революції у Новій Греблі відбулися неодноразові виступи селян проти поміщика.

В роки Великої Вітчизняної війни 313 жителів села билися на фронтах проти фашистів. 115 з них нагороджені орденами й медалями Союзу РСР.

За роки Радянської влади з села вийшло понад 200 спеціалістів, у т. ч. 52 вчителі, 37 агрономів, 32 лікарі.

ПАВЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розкинулося по обох берегах невеликої річки Верхової — лівої притоки Південного Бугу, за 2 км від районного центру і за 1,5 км від залізничної станції Калинівка-II. Населення — 4036 чоловік.

На території села — садиба колгоспу ім. Леніна. У господарстві 3672 га землі, у т. ч. 1419 га орної; вирощують тут озиму пшеницю, цукрові буряки, розводять м'ясо-молочну худобу. Є черепичний завод, майстерні ремонту сільськогосподарської техніки.

Працюють середня й початкова школи, вечірня школа, консультаційний пункт заочної середньої школи, клуб, кіностаціонар, бібліотека, медпункт, пологовий будинок, дитячі ясла.

В селі 46 комуністів і 88 комсомольців. Партійну організацію створено у 1922, комсомольську — у 1924 році.

Село відоме з XV століття.

У листопаді 1942 року в селі виникла підпільна група, керівником якої був П. Т. Кугай, а комісаром П. К. Волинець. У лютому 1943 року підпільники вийшли в Чорний ліс, невеликий загін став зародком партизанського з'єднання ім. Леніна. Уродженцеві Павлівки, штурману ескадрильї авіаполку І. І. Ковальчуку присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У Павлівці народився український радянський письменник О. Л. Кундзіч.

ПИ́КІВ — село, центр сільської Ради, розташоване по обох берегах річки Сниводи, за 25 км від районного центру і за 10 км від за-

Риболовецька бригада Пиківського рибгоспу. 1969 р.

лізничної станції Холоневська. Населення — 3611 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Шепіївка.

На території села — центральна садиба колгоспу ім. Леніна. Господарство має у своєму користуванні 4547 га землі, у т. ч. 3308 га орної; вирощують тут зернові культури, цукрові буряки, розводять м'ясо-молочну худобу. Є цегельний завод, майстерні ремонту сільгосптехніки, млин, агролабораторія.

В Пикові розташований рибгосп, який має став площею 1136 га.

Відкрито середню і восьмирічну школи, консультаційний пункт, заочну середню школу, 2 клуби з кіностаціонаром, 5 бібліотек, дільничну лікарню, аптеку.

В усіх галузях господарства села зайнято 88 комуністів і 256 комсомольців. Партійну організацію засновано у 1920, комсомольську — у 1923 році.

Село Пиків відоме з XVI століття.

У 1596 році трудящі Пикова приєдналися до повстання козаків під керівництвом С. Наливайка. В роки першої російської революції 1905—1907 рр. у селі сталося кілька селянських заворушень, які закінчилися сутичками з військами.

Під час Великої Вітчизняної війни в Пикові діяла підпільна група на чолі з учителем А. П. Тимощуком. Підпільники тримали тісний зв'язок з партизанами.

В центрі села споруджено пам'ятник В. І. Леніну.

ПОЛЬОВА́ ЛИСІ́ЇВКА — село, центр сільської Ради, розкинулося по обох берегах річки Десенки — лівої притоки Південного Бугу, за 17 км від районного центру і за 3 км від залізничної станції Польова Лисіївка. Населення — 954 чоловіка.

На території села — центральна садиба колгоспу ім. XVII партз'їзду. У господарстві — 2030 га землі, у т. ч. 1491 га орної. Виробничий напрям його — зернові й технічні культури та м'ясо-молочне тваринництво. Є млин, пилорама, майстерня ремонту сільгосптехніки.

В селі — восьмирічна школа, консультаційний пункт заочної середньої школи, клуб, кіностаціонар, бібліотека, медпункт, пологовий будинок, дитячі ясла.

Партійна організація села виникла у 1930, комсомольська — у 1924 році. Комуністів на обліку — 25, комсомольців — 40 чоловік.

Перша згадка про село датується 1755 роком.

РА́ДІВКА — село, центр сільської Ради, віддалене від районного центру на 15 км і на 12 км від залізничної станції Голендри. Населення — 930 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Софіївка.

В Радівці — центральна садиба колгоспу «Росія». Господарство обробляє 2631 га землі, у т. ч. 2124 га орної, його виробничий напрям — вирощування зернових і технічних культур, розведення м'ясо-молочної худоби. За роки восьмої п'ятирічки колгосп досяг сталих врожаїв. У середньому тут зібрано по 26,6 цнт зернових та по 340 цнт цукрових буряків з гектара. Завідуючу фермою Л. Є. Козак нагороджено орденом Леніна.

Працюють загальноосвітня й вечірня восьмирічні школи, клуб, кіностаціонар, 2 бібліотеки, медпункт, пологовий будинок, дитячі ясла.

В селі — 42 комуністи і 68 комсомольців. Партійну організацію засновано у 1937, комсомольську — у 1925 році.

За роки першої російської революції 1905—1907 рр. у селі мали місце селянські заворушення.

Радянську владу у Радівці проголошено в листопаді 1917 року.

Першу сільськогосподарську артіль створено в 1924 році. Поблизу села є кілька стародавніх курганів.

СА́ЛЬНИК — село, центр сільської Ради, розташоване за 3 км від районного центру і залізничної станції Калинівка-І. Населення — 2698 чоловік.

Місцевий колгосп «Зірка» користується 2600 га землі, у т. ч. 1844 га орної. Є млин, майстерня для ремонту сільгосптехніки. Вирощують тут зернові й технічні культури, розводять м'ясо-молочну худобу.

В селі є восьмирічна, середня вечірня школи, будинок культури, кіностаціонар, 2 бібліотеки, медпункт, пологовий будинок, дитячі ясла.

Партійна організація села виникла у 1934, а комсомольська — у 1926 році. Комуністів на обліку 27, комсомольців — 90 чоловік.

Вперше у письмових джерелах село згадується за 1756 рік. Протягом 1884—1886 років жителі Сальника здійснювали масові потрави сіножатей поміщика. За розпорядженням губернатора в село було послано дві роти солдатів. Протягом 1884—86, 1891—94 років у Сальнику відбувалися селянські заворушення. Виступи селян у 1905—1906 рр. закінчилися збройними сутичками з поліцією, внаслідок чого було вбито й поранено кількох селян. 29 червня 1906 року в селі знову відбулися виступи селян і сутичка з військами, під час якої було вбито одного місцевого жителя й 4 поранено.

ХОМУ́ТИНЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване на правому березі річки Постолової — лівої притоки Південного Бугу, за 18 км від районного центру і залізничної станції Калинівка-І. Населення — 1137 чоловік.

На території села — садиба колгоспу «Комуніст». За господарством закріплено 1714 га землі, у т. ч. 1325 га орної. Виробничий напрям його—зернові культури й м'ясо-молочне тваринництво.

Працюють восьмирічна школа, консультаційний пункт заочної середньої школи, клуб, кіностаціонар, бібліотека, медпункт, дитячі ясла, пологовий будинок, готель.

В селі 28 комуністів і 26 комсомольців. Партійну організацію засновано 1945, комсомольську — 1928 року.

Вперше у літературі село згадується за 1735 рік.

З кінця грудня 1906 і у 1907 році в Хомутинцях відбувалися селянські заворушення. Орга-

нізатори виступу З. Ф. Орлюк, С. В. Хомич, М. І. Цюпик були заслані до Архангельської губернії.

В боротьбі з окупантами загинула вся сім'я підпільників Супрунів.

Хомутинці — батьківщина відомого українського поета-демократа С. В. Руданського (1834—1873). На знак глибокої пошани до земляка в селі створено меморіальний музей письменника.

ЧЕРЕПА́ШИНЦІ — село, центр сільської Ради, розкинулось по обох берегах річки Постолової — лівої притоки Південного Бугу, за 12 км від районного центру і за 3 км від залізничної станції Гулівці. Населення — 2527 чоловік.

На території села — центральна садиба колгоспу ім. Леніна. За господарством закріплено 3909 га землі, у т. ч. 3073 га орної. Виробничий напрям його — вирощування зернових культур, м'ясо-молочне тваринництво. Поблизу села діє камене-щебеневий завод.

Функціонують середня школа, будинок культури, кіностаціонар, 2 бібліотеки, готель, медпункт, пологовий будинок, дитячі ясла.

Партійна і комсомольська організації створені в селі у 1924 році. Комуністів на обліку 52, комсомольців — 109 чоловік.

Черепашинці відомі з XV ст. Тут збереглися рештки стародавнього земляного укріплення. 1877 року у Черепашинцях відбувся виступ селян під керівництвом Т. Заремби, якого після придушення заворушення заслали до Сибіру.

У червні 1905 року в Черепашинцях відбувся страйк селян, які вимагали підвищення оплати праці.

Радянську владу в селі встановлено у січні 1918 року.

Першу сільськогосподарську артіль «Рух» засновано в селі у квітні 1922 року.

Поблизу села в Черепашинецькому лісі 23 березня 1943 року відбувся бій загону партизанського з'єднання М. І. Наумова з німецькими фашистами.

ЧЕРНЯ́ТИН — село, центр сільської Ради, від районного центру віддалене на 18 км і на 4 км від залізничної станції Голендри. Населення — 1756 чоловік.

Пам'ятник С. В. Руданському в с. Хомутинцях. 1969 р.

У селі центральна садиба колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС. Господарство обробляє 3437 га землі, у т. ч. 2737 га орної. Вирощують тут зернові й технічні культури.

Є восьмирічна, початкова й вечірня середня школи, 2 клуби, кіностаціонар, 2 бібліотеки, радіовузол, 2 медпункти, пологовий будинок, дитячі ясла.

В селі 40 комуністів і 70 комсомольців. Партійна організація виникла у 1939, комсомольська — у 1929 році.

Вперше село згадується в літературі за 1790 рік.

Під час земельної реформи 1861 року в Чернятині сталося заворушення селян. Кілька чоловік було покарано. Виступи селян тут відбулися і в 1905 році.

КОЗЯТИНСЬКИЙ РАЙОН

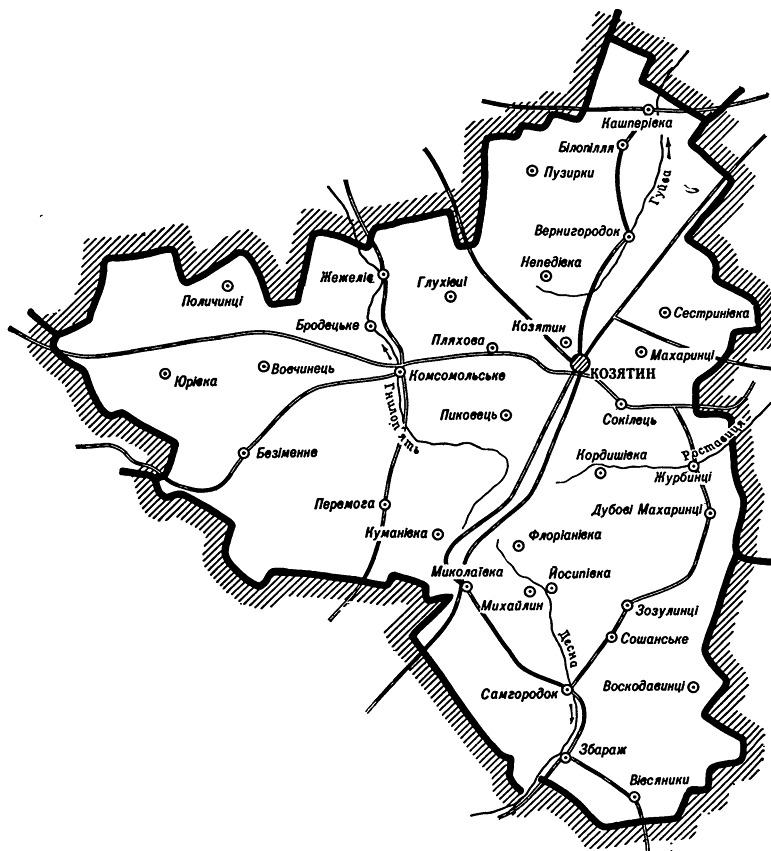

КОЗЯ́ТИН

Козятин — місто районного підпорядкування (з 1938 року). Розташований у верхів'ї річки Гуйви (притока Тетерева), за 62 км від обласного центру. Вузол залізничних ліній. Населення — 26 654 чоловіка.
Козятин — центр району, площа якого — 1131 кв. км, населення — 102,2 тис. чоловік, густота — 85,2 чол. на 1 кв. км. У районі — 76 населених пунктів, підпорядкованих 1 міській та 34 сільським Радам.

Грунти в основному чорноземи (малогумусні, сірі), сірі та темно-сірі опідзолені. Земельний фонд становить 113,1 тис. га, в т. ч. орних земель — 82,2 тис. га, багаторічних насаджень — 1,5 тис. га, водоймищ — 2 тис. га. Є великі поклади каоліну та граніту. Основний напрям сільського господарства — рослинництво (зерно-бурякове), розвинуте м'ясо-молочне тваринництво. На ланах району працюють 753 трактори, 510 комбайнів, 480 автомашин. В районі 30 колгоспів і 4 радгоспи, 15 промислових підприємств, в т. ч. 3 цукрові заводи, вагонне і локомотивне депо; 400 торговельних підприємств. У районі 73 школи, 20 будинків культури, 41 клуб, 2 кінотеатри, 80 кіноустановок, 75 бібліотек; 9 лікарень, протитуберкульозний диспансер, дитячий тубсанаторій, 67 медичних пунктів, 25 профілакторіїв.

Виникнення Козятина пов'язане з будівництвом Києво-Балтської (Одеської) залізниці. В липні 1870 року закінчено прокладання вітки від станції Козятин до Бердичева. Назву станція дістала від сусіднього села Козятина (тепер с. Козятин Козятинського району). Одночасно будувалося робітниче селище Козятин, 7 липня 1874 року його віднесено до категорії містечок (Бердичівського повіту Київської губернії). 1878 року в містечку відкрили однокласне народне училище, яке тільки наприкінці 90-х років перетворено на двокласне. На початку 80-х років XIX ст. в містечку було 76 дворів[1]. Близькість залізниці,

[1] Słownik geograficzny, t. 4. 1883, стор. 543—544.

потреба в обслуговуванні залізничного вузла сприяла швидкому зростанню Козятина. З 1888 до 1890 року тривали роботи — розширювалася станція, споруджувався новий вокзал, проект якого склав архітектор В. І. Куликовський[1]. Козятинський вокзал був одним з найкрасивіших на Південно-Західній залізниці. В 90-х роках XIX ст. Козятин став великою станцією. Звідси відправлялися поїзди на Брест, Одесу, Умань. Пересічно на рік з Козятина вивозилося 30 400 тис. пудів різних вантажів.

В порівнянні з теперішніми, поїзди були малопотужними. Поїзд складався щонайбільше з 30 двохосьових вагонів, його вага не перевищувала 480 тонн. Состав обслуговувало кілька кондукторів. За сигналом машиніста кондуктор крутив ручку гальма. Засобом зв'язку між машиністом і головним кондуктором була звичайна мотузка, за її допомогою з паровозної будки передавалися сигнали. «За одну поїздку так накрутишся, що ледве дійдеш додому,— згадує колишній головний кондуктор, пенсіонер О. М. Довгалюк,— нашому братові кондукторові доводилося перебувати в поїздці майже всі 24 години на добу. Після цього — лише тригодинний відпочинок на зворотному пункті[2]».

Майстерні служби рухомого складу в 1906 році обслуговували 483 чоловіка. В них налічувалося 26 верстатів, один локомобіль. Простій паровозів на ремонті тривав від 360 до 450 днів[3].

Із ростом залізничного вузла збільшувалася кількість робітників. Становище їх було важким, а заробітна плата — низькою. Робочий день тривав 12—16 годин. За всяку провину з робітників стягували великі штрафи. Вже в 1871 році в Козятині відбувся перший страйк стрілочників. Вони вимагали поліпшення свого становища. У жовтні 1885 року знову застрайкували стрілочники, вимагаючи скорочення надмірно довгого робочого дня. В страйку брали участь майже всі стрілочники (47 із 52). Наказ адміністрації про звільнення з роботи не залякав страйкуючих, і, твердо стоячи на своєму, вони добилися певних поступок[4].

Інші категорії залізничників також включалися у боротьбу, створювали свої організації. 1903 року в Козятині вже існувала соціал-демократична група, що була зв'язана з «Искрою»[5]. Організатором її був інженер Д. Д. Тіц. До групи входили машиніст М. Л. Валдаєв, майстер дистанції колії М. І. Голембіовський, телеграфіст П. Вишинський, конторник В. В. Рабчинський, учителька В. Тіц. Козятинські соціал-демократи допомагали транспортувати «Искру» до Києва. В Козятині також розповсюджувалася ленінська газета. Коли вийшла праця В. І. Леніна «До сільської бідноти», група розповсюдила її в навколишніх селах.

Дізнавшись про революційні події 1905 року, першими в Козятині виступили з економічними вимогами найгірше забезпечені — вугільники та дровоклади. Вони вимагали скорочення робочого дня до 9 годин і підвищення денного заробітку до 70 копійок. У лютому 1905 року застрайкували телеграфісти, які добивалися поліпшення побутових умов, права на відпустку, оплати на час непрацездатності через хворобу тощо. Власті зрештою визнали, що заробітна плата більшості залізничних службовців тоді була недостатньою[6].

Весь робітничий колектив станції Козятин взяв участь у Всеросійському політичному страйку в жовтні 1905 року. А 20 листопада відбулися бурхливі збори протесту проти маніфесту 17 жовтня. Лунали лозунги: «Геть самодержавство!», «Хай живе демократична республіка!».

Масові збори робітників, скликані 27 листопада 1905 року, перетворилися на загальнополітичний мітинг. Промовці говорили про нестерпність поліцейських

---

[1] ЦДІА СРСР, ф. 219, оп. 1, спр. 24 635, арк. 427, 722—723; ф. 378, оп. 3, спр. 902, арк. 401.
[2] Газ. «Жовтневі зорі» (Козятин), 21 жовтня 1967 р.
[3] ЦДІА СРСР, ф. 273, оп. 6, спр. 2429, арк. 120, 231; спр. 2445, арк. 56.
[4] О. А. Парасунько. Положение и борьба рабочего класса Украины, стор. 241, 349.
[5] Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 51.
[6] ЦДІА СРСР, ф. 273, оп. 12, спр. 345, арк. 73, 74, 149.

Керівники страйкового комітету в грудні 1905 року — брати М. Л. та В. Л. Валдаєви.

порядків, наполягали на проведенні страйку, щоб примусити владу поважати робітничі права[1]. В ніч на 9 грудня 1905 року жандарми заарештували В. В. Рабчинського, П. Вишинського, М. І. Голембіовського, а згодом і Д. Д. Тіца, але зірвати страйк їм не вдалося. Робітники Козятинського вузла застрайкували, висунувши вимоги про встановлення 8-годинного робочого дня, збільшення заробітної плати тощо. Адміністрація не схотіла їх виконати, і робітники продовжували страйк. Рух поїздів через станцію Козятин припинився на всіх напрямках. У містечку пройшли мітинги, трудящі виступали на підтримку страйкуючих[2]. Хоч адміністрація і жандарми прагнули будь-що зламати опір страйкарів, зробити це їм не вдалося. До робітників приєдналися телеграфісти, дрібні службовці. Страйк став загальним. Страйковий комітет, обраний залізничниками, очолили брати Валдаєви — член соціал-демократичної групи Михайло Леонтійович і помічник машиніста Василь Леонтійович. 12 грудня жандарми застосували зброю проти страйкуючих. Було вбито чотирьох робітників, чотирьох поранено[3]. Загинули від куль брати Валдаєви. Розстріл страйкарів викликав нову хвилю гніву й обурення. Залізничний рух не відновлювався[4]. Стан «посиленої охорони», оголошений 13 грудня 1905 року властями, скасували лише 18 січня 1906 року.

В роки реакції Козятинська соціал-демократична організація підтримувала зв'язки з київськими більшовиками-залізничниками. Кореспонденція з Козятина була опублікована в травні 1908 року газетою «Железнодорожный пролетарий» (орган вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці)[5]. Більшовики готували трудящих до нових революційних виступів.

В перше десятиліття XX ст. істотних зрушень в справі загальної освіти в Козятині не сталося. В містечку було лише одне двокласне народне училище, тільки дещо збільшився контингент його учнів. 1909 року поблизу Козятина відкрито агрошколу, перший випуск агрономів відбувся в 1912 році.

Під час першої світової війни Козятин як вузлова станція мав стратегічне значення для Південно-Західного фронту. Залізничники, обслуговуючи військові ешелони, особливо ті, що везли з фронту поранених, все більше переконувалися в необхідності покінчити з безглуздим кровопролиттям, а зброю спрямувати проти експлуататорів.

Після Лютневої революції в Козятині створено Раду громадських організацій, до якої увійшло 10 соціал-демократів (переважно меншовики). Під тиском мас Рада змушена була заарештувати поліцію і жандармерію. 11—12 березня 1917 року в Козятині відбулися багатолюдні мітинги, де обрали Раду робітничих депутатів[6].

Більшовицька група створена в Козятині в квітні 1917 року. Представник її В. А. Катаказі виступав на окружній конференції РСДРП Південно-Західного краю, що проходила 15—17 квітня в Києві. Більшовики вели підготовку до соціалістичної революції. У жовтні—листопаді 1917 року в Козятині діяла міцна організація РСДРП(б).

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 957, арк. 6—7.
[2] Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі, стор. 54.
[3] Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, ч. 1, стор. 643—644.
[4] Вивчай історію свого краю, стор. 15.
[5] Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967, стор. 84.
[6] Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г.— февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957, стор. 20.

У середині липня 1917 року більшовицька організація ухвалила створити бойову робітничу дружину Червоної гвардії. До неї спочатку записалося 100 чоловік, а напередодні Жовтневого повстання в Петрограді вона налічувала вже 150 бійців[1]. В січні 1918 року дружина Червоної гвардії, очолювана В. А. Катаказі, взяла під свій контроль усі важливі об'єкти в Козятині. Червоногвардійці налагодили зв'язок з революційним Кексгольмським полком. 24 січня 1918 року полк вступив до Козятина і допоміг робітникам встановити Радянську владу[2].

На початку березня 1918 року містечко окупували австро-німецькі війська. В середині липня цього року, щоб перешкодити вивезенню до Німеччини продовольства і затримати пересування ворожих військ, залізничники найважливіших залізничних вузлів України почали страйкувати. 17 липня до них приєдналися й робітники Козятинського вузла. На чолі їх стояв страйковий комітет, до складу якого входили О. С. Головін, Счастливий та інші, але 19 липня окупанти заарештували членів комітету[3]. Однак скоро був створений новий комітет з 16 чоловік, яким керував Ф. Ф. Васьковський.

В умовах окупації, а згодом хазяйнування петлюрівської Директорії Козятинська більшовицька організація діяла підпільно. До більшовицького комітету входили Ф. Ф. Васьковський, Г. Слєпцов, М. Г. Ластовняк та А. Крижанівський[4].

Буржуазно-націоналістична Директорія зосередила в Козятині в лютому 1919 року 12 тис. петлюрівців (у т. ч. дивізію галичан-січовиків). 21 лютого 1-а Українська Радянська дивізія розпочала наступ з Фастова на Козятин. Саме в цей час три ешелони галичан-січовиків, розташовані на станції Козятин, відмовилися виступати і зажадали від петлюрівського командування відправки їх до Галичини[5]. 7 березня Таращанський полк під командуванням В. Н. Боженка оволодів містом і залізничним вузлом. У ворога було захоплено багато зброї, а також 40 паровозів, 1280 вагонів тощо. Наступного дня в Козятин прибув командир 1-ї Української радянської дивізії М. О. Щорс.

9 березня 1919 року створено Козятинський тимчасовий військово-революційний комітет. Головою ревкому став керівник партійної організації Ф. Ф. Васьковський[6]. Козятинська парторганізація тоді налічувала понад 50 комуністів. Партійний комітет створив культурно-освітню комісію, яка посилала в навколишні села своїх агітаторів[7]. Але обстановка в цей час була тривожною. В квітні посилився натиск петлюрівських військ і куркульських банд. За ініціативою комуністів робітники паровозного депо збудували бронепоїзд «3-й Інтернаціонал». Командиром його призначили комуніста С. В. Макаревича. Бронепоїзд виконував бойові завдання командування Червоної Армії і був грозою для ворогів[8]. За дальше зміцнення Радянської влади боровся й інтернаціональний загін, створений у квітні—травні 1919 року[9]. Саме тоді в Козятині виникла і перша комсомольська організація, що складалася з 15 членів КСРМУ.

На початку червня 1919 року війська Директорії, спираючись на допомогу іноземних імперіалістів, прорвали радянський фронт. З півдня в цей час наступали денікінські війська. В серпні вони досягли угоди, за якою кордон між військами Петлюри і Денікіна проходив по лінії Козятин—Фастів—Київ. Та не довго довелося

---

[1] «Український історичний журнал», 1965, № 11, стор. 113.

[2] А. Васильков. Військова діяльність більшовиків України в період підготовки і проведення Великого Жовтня (березень 1917 р.— січень 1918 р.). К., 1964, стор. 93.

[3] Ю. Я. Белан. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. К., 1960, стор. 211.

[4] Київський облпартархів, ф. 9238, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

[5] Гражданская война на Украине 1918—1920, т. 1, стор. 670, 676—677.

[6] Київський облпартархів, ф. 9238, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

[7] Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1962, стор. 178, 195, 202—203.

[8] Київський облпартархів, ф. 9238, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

[9] «Український історичний журнал», 1965, № 11, стор. 42.

Члени Ради робітничих депутатів Козятинського залізничного вузла. 1920 р.

їм тут панувати. Вже на початку січня 1920 року радянські війська визволили Козятин. 9 січня створено Козятинський волосний ревком. Але 27 квітня цього року польські інтервенти захопили Козятин. Позвірячому поводилися польські загарбники з військовополоненими. Групу червоноармійців, захоплених на станції Козятин, запрягли у візок і під крики та лайку жандармів примушували з ранку до вечора перевозити вантажі зі станції[1].

На початку червня 1920 року частини Червоної Армії перейшли в контрнаступ у районі Попільня — Козятин і 5 червня 1920 року визволили місто. Г. І. Котовський, призначений начальником гарнізону, вжив термінових заходів щодо відновлення телеграфного зв'язку[2].

16 червня відновилася робота революційного комітету. Активну діяльність розгорнула влітку 1920 року Козятинська організація ЛКСМУ. Вона звернулася з відозвою до молоді, закликаючи її поповнювати ряди борців за зміцнення Радянської влади[3].

Відстоявши Радянську владу, трудящі Козятина енергійно взялися за відбудову народного господарства. Робітники надурочно і безкоштовно ремонтували паровози. В серпні 1920 року 29 чоловік відремонтували паровоз «Щ» № 3006, на якому зробили напис: «Ми трудом свідомих майстрових-козятинців створили цей рухомий пам'ятник на честь червоних героїв, що полягли за визволення трудящих України і всього людства». До кінця року в депо було відремонтовано 165 паровозів[4]. Залізничники виходили і на недільники заготівлі дров для залізничного транспорту.

Увага радянських органів і громадських організацій була зосереджена не тільки на економіці. 3 квітня 1921 року волревком видав наказ про націоналізацію театрів «Експрес» та «Аудиторія». Відділ народної освіти організував українську та російську акторські трупи. Розгорталася робота й щодо створення гуртків художньої самодіяльності, зокрема синьоблузників. 150 комсомольців навчали грамоти неписьменних.

4 серпня 1921 року в Козятині створено комітет допомоги голодуючим Поволжя та півдня України. В Татарську АРСР від трудящих Козятина й волості відправлено 5 вагонів хліба та інших продуктів. Транспорт супроводжувала делегація робітників містечка[5].

За новим адміністративним поділом 1923 року, Козятин став районним центром. Тоді ж проведено й розширення меж містечка. 1925 року в ньому налічувалося 887 будинків, 11 193 мешканці[6].

Зростали ряди комуністів. У січні 1924 року Козятинська територіальна парторганізація складалася з 17, а партосередок залізничного вузла — з 46 комуністів. За час ленінського призову до територіальної організації вступило 10 чоловік, до вузлової — 48 робітників. Партійний осередок залізничного вузла здійснював шефство над 6 селами району. Комуністи щотижня виїздили в села, читали доповіді, допомагали налагодити культурно-освітню роботу, надсилали селянам книги і газети[7].

---

[1] З історії Радянської Вінниччини, стор. 10.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-2478, он. 1, спр. 3, арк. 1; спр. 12, арк. 1.
[3] Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны. Документы и материалы. К., 1959, стор. 505.
[4] Вінницький облдержархів, ф. Р-2625, оп. 2, спр. 111, арк. 211.
[5] Там же, ф. Р-2691, оп. 1, спр. 15, арк. 6; спр. 37, арк. 6.
[6] Філіал Житомирського облдержархіву в Бердичеві, ф. Р-158, оп. 1, спр. 178, арк. 11.
[7] Вінницький облпартархів, ф. 714, оп. 1, спр. 4, арк. 19, 61, 276; спр. 11, арк. 68, 118, 121.

У роки відбудови народного господарства поліпшилося медичне обслуговування жителів Козятина. В місцевій лікарні було 20 ліжок, працювали 2 лікарі, 2 фельдшери та акушерка, почав діяти протитуберкульозний диспансер. При станції відкрито лікарню на 30 ліжок та поліклініку.

Волосна комісія реорганізації шкіл 1922 року відкрила в Козятині п'ять шкіл[1]. Було також відкрито школу робітничої молоді, яку згодом реорганізували на школу ФЗН. Агрошколу перетворили на технологічний технікум. Він став справжньою кузнею спеціалістів сільського господарства та м'ясо-молочної промисловості.

З 1929 року стала видаватися районна газета «Колективна праця».

Ще в роки відбудови народного господарства почалося технічне переозброєння Козятинського залізничного вузла. Стрілочні переводи, що обслуговувалися вручну, заступила надійна механічна централізація стрілок, було створено станційне блокування, почали будувати напівавтоматичне блокування на перегонах. Розформування поїздів тепер тривало одну годину, а вагу їх доведено до 800 тонн. На початку 30-х років добовий вагонооборот по станції доведено до 2 тис. вагонів. Переломним у реконструкції вузла став 1936 рік. Вагонне господарство перевели на автоматичні гальма, одержали нові машини, а наступного року — потужні паровози, завдяки чому вагу поїздів довели до 2 тис. тонн. На залізничному вузлі створили нове підприємство — вагоноремонтний пункт.

У період перших п'ятирічок і реконструкції народного господарства в Козятині зросли й інші галузі промисловості, зокрема було побудовано птахокомбінат, 1933 року стала до ладу нова теплова електростанція. Через два роки пущено хлібозавод.

Трудовий ентузіазм робітників виявлявся в соціалістичному змаганні. Машиністи паровозів Наркевич і Сидорчук 1932 року домоглися першості у всесоюзному конкурсі локомотивних бригад[2]. Робітники комплексної бригади станції Козятин, очолюваної Д. О. Терентьєвим, добилися значного скорочення робочого часу при виконанні операцій формування поїздів. Козятинські комсомольці виступили ініціаторами всесоюзного конкурсу комсомольських паровозів на честь XVII з'їзду ВКП(б)[3]. За ініціативою комсомольців було організовано комсомольсько-молодіжну зміну в складі 80 молодих фахівців.

За видатні виробничі звершення 1939 року орденом Трудового Червоного Прапора нагороджено начальника Козятинського відділку руху П. С. Карповця та машиніста депо Г. П. Ліба.

З розвитком промисловості і транспорту зростало й саме місто. 1939 року населення його становило близько 20 тис. чоловік. В 1936 році відкрито середню медичну школу, через два роки — загальноосвітню середню школу, яка розмістилася в новозбудованому триповерховому будинку. Трохи пізніше відбулася реорганізація школи ФЗН у залізничне училище, яке готувало транспортників різних спеціальностей. Відкрито новий, добре обладнаний культмаг. Книжковий фонд Козятинської районної бібліотеки перевищував 15 тис. томів.

З розв'язанням імперіалістами другої світової війни посилилася загроза їх нападу й на Радянську країну. Тому в місті широко розгорнулася оборонно-спортивна робота. Кожний юнак прагнув стати ворошиловським стрільцем. На підприємствах та в установах організовувалися гуртки протиповітряної та протихімічної оборони. Масово-оборонна робота велася і серед жінок-домогосподарок. Під час санітарно-хімічних змагань восени 1938 року жіноча команда міста здобула першість серед команд Вінницької області. Ця команда стала учасницею республіканських санітарно-хімічних змагань[4].

---

[1] Філіал Житомирського облдержархіву в Бердичеві, ф. Р-208, оп. 1, спр. 90, арк. 18.
[2] Газ. «Більшовицька правда» (Вінниця), 12 березня 1932 р.
[3] По місцях комсомольської слави. Довідник-путівник. К., 1959, стор. 57.
[4] Газ. «Колективна праця» (Козятин), 3 грудня 1938 р.

Коли німецькі фашисти віроломно напали на нашу Вітчизну, мешканці Козятина виявили високу свідомість і організованість. Місто зазнавало безперервних нальотів ворожої авіації. Але залізничники швидко відновлювали зруйновані колії, успішно справлялися з пропуском військових ешелонів. На станції формувалися санітарні поїзди з пораненими воїнами. Машиністи З. С. Барабаш, Г. С. Гуріна, І. В. Дудін, К. М. Співаченко, помічник машиніста М. О. Гнасько та багато інших працювали по 11—12 діб без зміни. В ті дні вони здійснили безприкладні подвиги. Працюючи недалеко від лінії фронту і під вогнем ворога, залізничники часто разом з бійцями брали участь у розвідках і бойових операціях. Одного разу на станції Фронтівка раптово з'явилися два фашистські танки і почали обстрілювати состави. Секретар партійної організації станції Козятин Ф. В. Стецюк і голова місцевкому депо А. Ф. Шкуратовський, які були там з ешелоном евакуйованих, негайно організували відсіч ворогові. В'язками гранат і пляшками з пальним підбили танки, групу фашистів взяли в полон[1].

Одночасно організовано здійснювалася евакуація робітників, залізничного училища і технічного устаткування підприємств. Хоч бої вже точилися на околиці міста, 12 липня 1941 року паровозне депо було повністю евакуйоване — не залишилося жодного паровоза, вагона; були вивезені навіть запаси рейок та шпал.

14 липня 1941 року гітлерівські війська вдерлися у Козятин. Фашисти закатували 98 чоловіків, 140 жінок і 147 дітей, вивезли на каторгу до Німеччини 107 чоловік.

Але радянські люди не скорилися ворогові, не втратили віри в перемогу. Підпільники, які працювали на залізниці, зривали перевезення вантажів, затримували в ремонті паровози. Особливо відзначився машиніст І. І. Сербін[2]. Він здійснював диверсії в паровозному депо. Запідозривши Сербіна, гестапівці почали стежити за ним. Патріота заарештували саме тоді, коли він приймав по радіо передачу з Москви. Його піддали нечуваним катуванням і після знущань повісили. Перед стратою, свідком якої стало зігнане окупантами населення, І. І. Сербін вигукнув: «Смерть фашистам!». За активну участь у партизанському русі та в підпіллі 24 чоловіка нагороджені медалями «За відвагу» та «За бойові заслуги». Козятинці гордяться своєю землячкою Г. Г. Висоцькою, яка в роки Великої Вітчизняної війни воювала в складі 46-го гвардійського жіночого Таманського авіаційного полку. За мужність і героїзм, виявлені при виконанні бойових завдань, її відзначено орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки, Вітчизняної війни 2-го ступеня і кількома медалями. 1 серпня 1943 року в повітряному бою в районі Кубані мужня льотчиця загинула смертю хоробрих. Уродженець Козятина М. Ю. Шнейдерман за доблесть, виявлену на фронті, удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Наприкінці 1943 року ворог зосередив у Козятині великі військові сили. Тут же були і склади військового майна, зброї. Ворог міцно тримав у своїх руках усі підступи до Козятина. Та війська 1-го Українського фронту, розвиваючи наступ, наближалися до міста. 28 грудня 1943 року піхотні і танкові частини оволоділи залізничним вузлом і містом Козятином, розгромивши німецький гарнізон і частини, спеціально перекинуті на цю ділянку[3].В боях за визволення Козятина відзначилися підрозділи 67-го гвардійського танкового полку під командуванням гвардії підполковника І. Н. Бойка та рота лейтенанта Г. І. Бессарабова. Наступного дня в бою Г. І. Бессарабов загинув. Його поховано в центрі Козятина. Г. І. Бессарабова було посмертно нагороджено орденом Леніна. За безстрашність і героїзм, виявлені при визволенні Козятина, І. Н. Бойко, П. П. Грибальов, В. М. Підгорбунський та М. І. Бушилов удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

---

[1] Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 136.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 872, арк. 42.
[3] Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., стор. 45.

Розгромлені тут гітлерівці не хотіли змиритися з втратою Козятина. Вони піддали місто шаленому дводенному бомбардуванню. Мешканці міста разом із зенітниками відстоювали склади пального та продовольства. А вже третього дня колони трофейних машин, навантажених цукром, борошном, крупою, маслом, були відправлені з Козятина як новорічний подарунок киянам. Проте систематичні артилерійські обстріли та бомбардування тривали до 15 березня 1944 року[1]. За цих умов козятинці трималися мужньо. Залізничники забезпечували вчасне відправлення ешелонів, постійно відновлювали зруйновані ділянки залізничної колії.

Вже в січні 1944 року відновив роботу птахокомбінат. Через рік на комбінаті було пущено в дію меланжевий цех. Швидкими темпами відбудовувався Козятинський залізничний вузол — протягом 1945 року стало до ладу 38 об'єктів. У 1944 році створено нове підприємство — мостопоїзд № 1, який протягом кількох років відбудував на всьому Правобережжі 25 мостів і багато інших залізничних споруд[2].

Герой Соціалістичної Праці машиніст Д. П. Павленко. 1970 р.

Разом з відбудовою підприємств йшло і відродження міста. Протягом трьох років, що минули після визволення, було відремонтовано й зведено заново 114 житлових будинків, приміщення середньої школи та більшості районних і міських установ, відремонтовано тверде покриття вулиць, впорядковано міський парк ім. Пушкіна, посаджено багато дерев.

У 1949 році відновив роботу Козятинський технологічний технікум. Вже наступного року відбувся перший випуск спеціалістів.

Протягом 50-х років зростала промисловість Козятина — з'явилися цегельно-черепичний завод, промкомбінат, районний харчокомбінат. За час семирічки пущено в дію маслозавод.

До 1962 року завершено перший етап технічного переозброєння залізничного вузла — здійснено перехід на тепловозну тягу. Одночасно почалися роботи, пов'язані з електрифікацією Козятинського відділку, що є складовою частиною електрифікованої магістралі Донбас—Чоп.

Краще стали використовувати техніку, впроваджували передовий досвід. Творче ставлення до праці, глибока зацікавленість в успіхах підприємств виявилися в постійно зростаючій кількості раціоналізаторських пропозицій, внесених робітниками. Лише в депо 1956 року запроваджено 18 пропозицій, а за останні 10 років на Козятинському відділку залізниці впроваджено понад 10 тисяч раціоналізаторських пропозицій та удосконалень. За видатний вклад у технічний прогрес головному механіку локомотивного депо М. Ю. Сенику присвоєно почесне звання заслуженого раціоналізатора УРСР. Він удосконалив калориферну установку для сушіння тягових двигунів електровозів. За його участю модернізовано конструкцію кількох верстатів, підйомних кранів і механізмів. Усього на рахунку М. Ю. Сеника 180 раціоналізаторських пропозицій.

Колектив локомотивного депо неодноразово одержував перехідний Червоний прапор Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС[3]. Старшому машиністу паровозного депо Козятин-1 Д. П. Павленку присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

[1] Вінницький облпартархів, ф. 714, оп. 2, спр. 4, арк. 39.
[2] Газ. «Жовтневі зорі», 28 травня 1970 р.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 714, оп. 4, спр. 1, арк. 36.

Залізничники та робітники інших козятинських підприємств включились у рух за комуністичну працю. Якщо в 1960 році лише одній із бригад Козятинського локомотивного депо було присвоєно звання бригади комуністичної праці, то вже 1963 року все депо стало підприємством комуністичної праці[1]. В 1965 році Козятинський відділок залізниці завоював першість у всесоюзному соціалістичному змаганні залізничників. Йому присуджено перехідний Червоний прапор Міністерства шляхів СРСР і ЦК профспілки залізничників.

Восьма п'ятирічка — період бурхливого технічного прогресу. На Козятинському залізничному вузлі введення в експлуатацію електровозів дало змогу підвищити вагу поїздів на 1 тис. тонн. Запровадження потужнішої тяги викликало потребу в реконструкції верхньої будови колії — на залізобетонних шпалах прокладено рейки важкого типу.

Керування всіма стрілочними переводами здійснюється тепер з пункту чергового по станції за допомогою електричної централізації. За восьму п'ятирічку обсяг механізованого розвантажування та навантажування зріс до 65 проц. Комплексна механізація значно підвищила пропускну здатність вузла.

Великі зміни сталися і в майстернях вагонного депо — тут також запроваджено комплексну механізацію та автоматизацію. Відповідно змінилася й технологія ремонту вагонів.

Локомотивне депо ім. братів Валдаєвих має просторі світлі цехи, обладнані унікальним устаткуванням. Для оперативного керівництва технологічним процесом впроваджено сучасні засоби зв'язку між основними та допоміжними цехами— в диспетчерській обладнано пульт управління, світлове табло, промислову телевізійну установку, а в цехах за ходом робіт стежать телекамери.

Сіткове планування виробничого процесу впроваджено в локомотивному і вагонному депо, на енергодільниці та інших підприємствах вузла. Із запровадженням сіткового графіка значно прискорилися ремонтні роботи в усіх ланках залізничного господарства.

Завдяки науковій організації праці на вузлі успішно використовується електроннообчислювальна техніка в плануванні перевозок, комплексної механізації вантажних робіт, швидкісного будівництва колій. Колективами інженерно-технічних працівників станції та дистанції сигналізації і зв'язку створена нова система обробки документів на поїзди, що прибувають. В локомотивному депо працює рада з питань естетики. За її ініціативою в цехах створено найбільш сприятливі умови для праці: стіни пофарбовано в світлі кольори, прикрашено картинами, в усіх цехах багато квітів. Молодь, що тут працює, не може навіть уявити, що колись депо було скупченням кіптяви, пилу, бруду.

Нова техніка докорінно змінила і працю залізничників, зникло чимало старих спеціальностей: стрілочник, зчіплювач, кочегар, а з'явилися нові: сигналіст, телетайпіст, техконторник-накопичувач, електромеханік-контактник. На базі підприємств Козятинського залізничного вузла періодично працюють школи передового досвіду — всесоюзні та республіканські[2].

Добрих успіхів добився в роки восьмої п'ятирічки Козятинський птахокомбінат. 1966 року

Цех яєчного порошку Козятинського птахокомбінату. 1970 р.

[1] Газ. «Жовтневі зорі», 23 квітня 1964 р.
[2] Газ. «Вінницька правда», 31 липня 1966 р.

він був представлений на Всесвітньому конгресі птахівництва в Києві. Його продукцію було удостоєно диплома 1-го ступеня і медалі. Не менш успішно працював колектив Козятинського маслозаводу, включившись у соціалістичне змагання на честь 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, завоював у першому кварталі 1968 року перше місце серед підприємств м'ясо-молочної промисловості республіки. Йому вручено перехідний Червоний прапор Ради Міністрів УРСР і Української республіканської ради профспілок.

Колективи транспортних і промислових підприємств Козятина успішно справилися з виконанням завдань восьмої п'ятирічки і рапортували про дострокове завершення планів. За п'ятиріччя в місті споруджено 39 виробничих, побутових та культурно-освітніх об'єктів.

На ознаменування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна 2328 передовиків виробництва, працівників культури та освіти, ветеранів праці Козятина нагороджено медалями «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна»[1].

Все красивішим стає місто. Впорядковуються вулиці, озеленюються площі, сквери, присадибні ділянки. На околиці Козятина за післявоєнний час виросло нове селище залізничників ім. Ватутіна. Індивідуальні забудовники спорудили тут 1150 будинків. Відзначаючи 50-річчя Радянської влади, залізничники заклали новий парк.

Мешканці міста шанують пам'ять героїв-патріотів, що полягли в борні з фашизмом. Тут встановлено пам'ятники відважним підпільникам та полеглим на фронтах. Іменами підпільників І. І. Сербіна, Г. М. Кондрацького і Героя Радянського Союзу В. М. Підгорбунського названо вулиці в Козятині.

Місто розширюється з кожним роком. За останнє десятиліття виросли нові вулиці: Московська, Київська, Харківська. Заселено понад 41 тис. кв. м житлової площі. За генеральним планом забудови міста на кінець дев'ятої п'ятирічки Козятин стане одним з найкрасивіших міст області[2]. Планом передбачено будівництво 48 різних об'єктів, зокрема підприємств переробки сільськогосподарських продуктів, а також повну газифікацію міста.

В місті працюють два комбінати побутового обслуговування населення, 5 їдалень, ресторан, кафе, 40 промтоварних і продовольчих магазинів. Споруджено триповерхове приміщення центрального універмагу. З 1958 року в місті курсують автобуси.

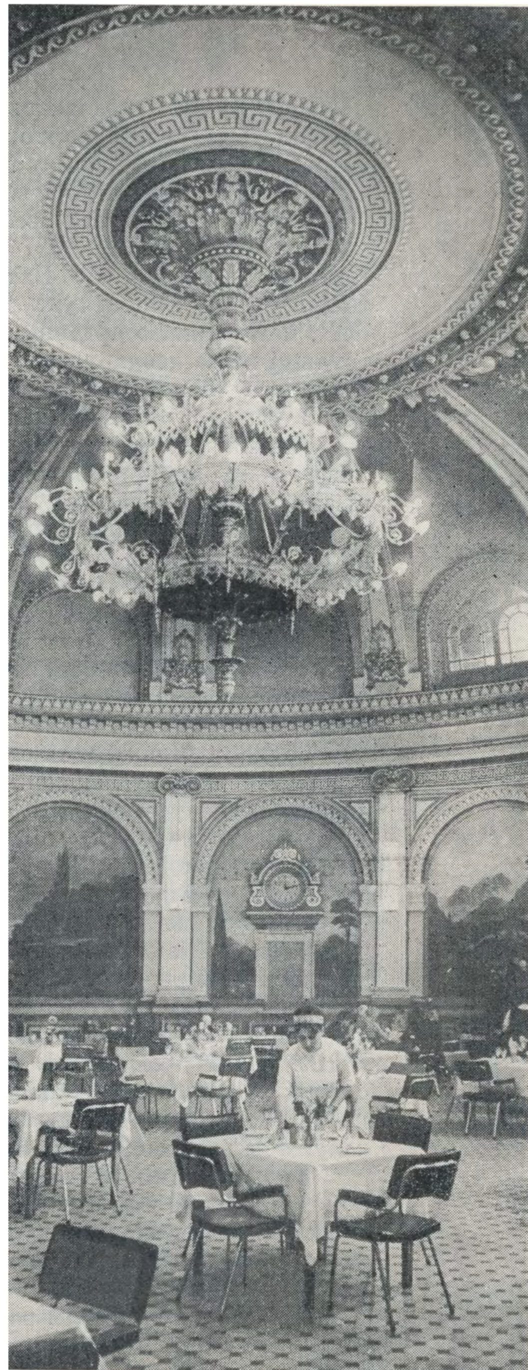

Зал Козятинського залізничного ресторану. 1970 р.

У Козятині є 2 лікарні на 330 ліжок, районна поліклініка, протитуберкульозний диспансер на 50 ліжок. В них працюють 107 лікарів, 30 фельдшерів, 238 медсестер.

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-5047, оп. 1, спр. 46, арк. 131.

[2] Газ. «Вінницька правда», 18 листопада 1960 р.

Щороку 500 козятинських залізничників з родинами відпочивають у своєму пансіонаті на березі Чорного моря, кожного вихідного дня гостинно відчиняються двері одноденного будинку відпочинку поблизу с. Медведівки. Для дітей транспортників у мальовничих місцевостях відкрито два піонерські табори.

У 1969/1970 навчальному році діяли 9 середніх і восьмирічних шкіл, в яких навчалося 5710 учнів. З 1957 року працює музична школа, є також профтехучилище. Вчителів у місті — 326. Близько 50 років трудилася на ниві народної освіти вчителька О. М. Бондарчук. Їй присвоєно звання заслуженого вчителя Української РСР, нагороджено орденом Леніна. Виявляючи високе довір'я народній учительці, трудящі міста неодноразово обирали її депутатом Вінницької обласної Ради. Вона обиралася членом ЦК профспілки працівників початкової і середньої школи УРСР, брала участь у республіканській та всесоюзній конференціях прихильників миру.

Значна частина мешканців Козятина працює в різних громадських організаціях, лише групи сприяння народному контролю охоплюють 4 тис. чоловік. Партійних організацій в місті — 58, комуністів — 2500.

На багатьох підприємствах створено комсомольсько-молодіжні колективи — добра школа трудового виховання молоді. Всього комсомольських організацій в місті 48, у них на обліку понад 2600 комсомольців.

Сотні мешканців міста полюбляють спорт, вони об'єднані в 32 фізкультурні колективи. Особливою популярністю користується народний університет фізкультури і спорту, який у 1965 році завоював перше місце в республіканському і друге — у всесоюзному конкурсі-огляді. В місті споруджено палац спорту, будується плавальний басейн.

Трудящі підвищують свої знання в народних університетах культури, здоров'я, технічного прогресу, економічних знань, в університеті для батьків. Справжніми вогнищами культури в місті є залізничний клуб ім. братів Валдаєвих та районний будинок культури. Тут працюють лекторії, музичні студії, гуртки художньої самодіяльності, демонструються кінофільми, виступають артисти театрів України. У місті є районна, міська та дитяча бібліотеки. Лише районна бібліотека має понад 50 тис. томів. Споруджено новий широкоекранний кінотеатр «Мир» на 600 місць. У будівництві його брала активну участь громадськість. З 1967 року при локомотивному депо діє музей революційної, бойової і трудової слави, експозиція якого відображає героїчну історію робітничого колективу. На мітинг з приводу відкриття музею прибули ветерани депо, комсомолець 20-х років контр-адмірал Л. Ф. Колишев, член КПРС з 1917 року М. І. Мельник та інші земляки. Понад 70 працівників транспорту нагороджено значком «Почесному залізничнику». Двадцять ветеранів праці — кавалери ордена Леніна. Урочисто відзначили залізничники в жовтні 1971 року сторіччя заснування локомотивного депо.

Уродженцями Козятина є поет В. К. Карпеко, доктор сільськогосподарських наук, професор Львівського сільськогосподарського інституту І. Д. Нечипорук. Починали свій трудовий шлях у Козятині професор Московського авіаційного інституту Г. Г. Гахун, член-кореспондент АН УРСР Б. М. Бабій, маршал артилерії Ю. П. Бажанов.

Одним життям з усім радянським народом живе і трудиться місто залізничників Козятин. У напруженому трудовому ритмі його відчувається биття могутнього пульсу нашої неосяжної країни, яка йде по шляху до комунізму.

А. Г. БАБЕНКО, Й. М. МОКОВ

БРОДЕ́ЦЬКЕ

Бродецьке — село, центр сільської Ради. Розташоване по обидва береги річки Гнилоп'яті та її притоки Бродянки, за 22 км від районного центру і залізничної станції Козятин, на автошляху Київ—Вінниця. Населення — 2659 чоловік. Сільраді підпорядковані селище Бродецьке та село Дубина.

Місцевість, де розташоване село, освоювалася вже в далекі часи, про що свідчать залишки поселень трипільської та черняхівської культур, що знаходяться поблизу Бродецького.

Перша письмова згадка про село належить до 1712 року — при переліку населених пунктів, що виникли на давніх попелищах навколо Махнівки, трапляються назви «Бродек, Бродек Малий, Ясенівка»[1]. Нині це окремі частини села. За переказами, назву село дістало завдяки численним бродам на Гнилоп'яті та її притоці.

Бродецьке в період феодалізму було поміщицьким володінням. До 1793 року воно входило до складу Польщі. Після возз'єднання Правобережної України з Росією Бродецьке спочатку ввійшло до Брацлавського намісництва (Махнівський округ), а з 1797 року — до Київської губернії (Махнівський повіт, з 1846 року — Бердичівський).

В 1794 році у Бродецькому проживало 665 чоловік[2], а в 1845 році в ньому нараховувалося 113 господарств і 758 кріпаків. За інвентарним описом цього року, бродецький кріпак відробляв на користь пана 156 днів на рік. Крім того, кожна сім'я здавала на поміщицький двір по 2—4 мітки пряжі, а ткачі — по 1 штуці полотна. Існували й інші повинності, виконання яких навіть не входило в рахунок панщини (ремонт греблі, містків, сторожування на панському подвір'ї тощо). До роботи в поміщицькому господарстві залучались діти від 12 років. «Якщо працівник занедужає,— зазначалося в інвентарі,— то повинен замінити себе іншими членами сім'ї або відробити пізніше»[3]. За кожний непослух панській волі, навіть за підозру в будь-якій провині кріпак зазнавав жорстоких катувань. У 1848 році за наказом орендаря було забито різками до смерті селянина Григорія Сліпуна. Приводом послужила лише підозра в крадіжці, яка потім і не підтвердилася[4].

Тяжкий гніт і панська сваволя були причиною невдоволення селян. В матеріалах Бердичівського повітового суду за 1848 рік є справа на Діонісія Менчиця — племінника місцевого священика. Його звинувачували в тому, що він допоміг селянам з Бродецького і Брицького написати скаргу на ім'я генерал-губернатора, в якій йшлося про збільшення панщини поміщиком і насильне примушування їх поліцейським справником виконувати її. В ході розслідування цієї справи бердичівський справник визнав, що факти непослуху селян і застосування поліцейських заходів до них дійсно мали місце[5]. В листопаді того ж року було спалено панську клуню, де зберігалося 120 кіп пшениці, 141 корець жита, ячменю, вівса тощо. В підпалі звинувачувався молодий селянин А. Г. Любарець, якого згодом заарештували і судили[6].

Виснажлива праця, постійні злидні, відсутність медичного обслуговування викликали серед селян масові захворювання туберкульозом, холерою, кором, віспою, призводячи до високої смертності, особливо серед дітей. Матеріали місцевої церкви свідчать, що в 40—50-х роках XIX ст. смертність серед селян становила 6—9 проц. від кількості населення[7]. Постійним супутником закріпачених селян була також

---

[1] Słownik geograficzny, t. 5. 1884, стор. 878.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 484, оп. 6, спр. 149, арк. 62.
[3] Київський облдержархів, ф. 1, оп. 1, спр. 15, арк. 181, 183.
[4] Житомирський облдержархів, ф. 601, оп. 1, спр. 827, арк. 1.
[5] Там же, спр. 871, арк. 1.
[6] Там же, спр. 745, арк. 2.
[7] Вінницький облдержархів, ф. 644, оп. 1, спр. 2.

масова неписьменність. Тільки в 50-х роках XIX ст. у Бродецькому відкрито парафіяльну школу[1].

З утворенням в 1861 році волостей Бродецьке підпорядковувалося Махнівській волості Бердичівського повіту.

Реформа 1861 року не принесла мешканцям Бродецького бажаного поліпшення становища, хоч селяни дістали ряд юридичних свобод, вони обплутувалися новими формами експлуатації. Згідно з уставною грамотою 1863 року, для 363 ревізьких душ Бродецького відводилося всього 767 десятин землі із 2787, що належали маєтку. Обурені селяни вимагали перегляду уставної грамоти і дозволу на викуп 1207 десятин, тобто тієї землі, якою вони користувалися на підставі інвентаря 1847 року. Хоч бердичівський мировий з'їзд захищав інтереси поміщика, однак змушений був збільшити розмір землі, що підлягала викупу, до 919 десятин. Поміщик протягом багатьох років під різними приводами ухилявся від проведення землеустрою. Тільки в 1879 році було остаточно встановлено межі панських і селянських земель. Вартість викупної землі становила 29 306 крб. Фактично ж хлібороби Бродецького мали заплатити за неї майже втроє більше — 86 162 карбованці.

І за нових умов, які наступили після аграрної реформи, поміщик був у більш вигідному становищі, ніж селяни. В уставній грамоті вказувалося: «Всі доходні статті, а саме: корчмарська оренда, млин, рибна ловля, полювання, збирання всіх місцевих овочів і таке інше, що для користі маєтку може знадобитись і наперед відкритись, поміщик залишає за собою, не даючи в тім ніякого права на участь селянам»[2]. Водопої на річці Гнилоп'яті і ставках залишались у загальному (селянському і поміщицькому) користуванні, але догляд за греблями покладався на селян.

Кабальні умови панської «волі» й малоземелля вели до дальшого зубожіння основної маси селян, прискорювали процес їх класового розшарування. 1863 року в Бродецькому із 93 дворів 69 були безкінними. Селянські наділи систематично дробилися — з часів реформи громадська земельна площа залишалася незмінною.

Селяни дедалі більше включалися в товарно-грошові відносини. Заможніші, ті що мали тягло, почали вирощувати цукрові буряки. Вони засівали не лише свої наділи, а й орендовані в поміщиків і бідняків землі. В той же час бідняки змушені були найматися до них на роботу або йти на завод. У пошуках заробітку десятки бідняків покидали рідні оселі.

Бурхливий розвиток промислового капіталізму в Росії останньої чверті XIX ст. помітно позначився і на Бродецькому. Цьому значною мірою сприяло проведення неподалік села залізничних ліній Київ—Одеса, Козятин—Бердичів і Бердичів—Янів, а також зручне розташування села на берегах річки, наявність дешевих робочих рук. 1885 року поміщик збудував у Бродецькому великий вальцьовий млин, а у 1898 році заводчик Маташевський звів на східній околиці села цукровий завод. Добова переробка сировини на ньому за сезон 1900—1901 рр. становила 2656 десятипудових берковців[3]. Одночасно з пуском підприємства відкрили лікарню на 4 ліжка, яку обслуговував один фельдшер, та аптеку. Навколо заводу почало виростати робітниче селище. Зростала й кількість робітників. Якщо 1899 року в Бродецькому на млині працювали 28 і на цукровому заводі 108 найманих робітників[4], то вже 1904 року їх стало 438[5]. Робочий день тривав 12 годин[6]. За тяжку виснажливу працю робітники одержували низьку платню.

---

[1] Народные школы в Юго-Западном крае, очерк их учреждения, устройства и современного состояния. К., 1863, стор. 9.

[2] Київський облдержархів, ф. 1, оп. 1, спр. 15, арк. 181; ф. 4, оп. 99, спр. 111, арк. 1, 4, 11, 12, 13, 41, 42, 44.

[3] Ежегодник сахарной промышленности Российской империи за 1900—1901 гг., вып. 2. К., 1902, стор. 355.

[4] Список населенных мест Киевской губернии. К., 1900, стор. 361.

[5] Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов, т. 1. СПб., 1905, стор. 814.

[6] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 574, оп. 1, спр. 688, арк. 11.

Нещадна експлуатація, політичне безправ'я спричинялися до активної класової боротьби. В ніч на 17 вересня 1903 року 87 робітників цукрового заводу (із 300 працюючих), на знак протесту проти неправильного розрахунку дирекції з робітником П. Близнюком і безпідставне покарання адміністрацією заводу чотирьох робітників, припинили роботу. Страйкарі відмовилися повернутися на підприємство, поки не приїде фабричний інспектор. Виступ робітників викликав переполох серед власників заводу і властей. Тільки другого дня, коли П. Близнюк одержав належні йому гроші, а цукрозаводчик запропонував мирову (до речі, на примирення згодився лише один робітник, інші троє відмовились миритися з своїми кривдниками і пішли з заводу), робітники приступили до праці[1].

Під впливом революційних подій, що охопили країну на початку 1905 року, в травні—червні відбувся ряд стихійних виступів селян, які працювали в заводських економіях, розташованих у Бродецькому і навколишніх селах. Страйкарі відмовлялись обробляти плантації цукрових буряків, вимагаючи підвищити оплату праці, і не допускали до роботи штрейкбрехерів[2]. Щоб навести «порядок» і попередити нові виступи селян у село Жежелів (за 3 км від Бродецького) було введено роту солдатів.

Невдовзі після революції 1905—1907 рр. поряд з діючою церковнопарафіяльною школою у Бродецькому відкрито земську школу[3].

Нові злигодні принесла трудящим імперіалістична війна. З села було мобілізовано понад 300 працездатних чоловіків[4]. Для потреб армії у селян реквізовували робочу худобу, фураж, вози, сани, що призвело до скорочення посівних площ, занепаду багатьох селянських господарств.

Наростання революційного руху в Росії після 1910 року, і особливо під час імперіалістичної війни, знайшло відображення в настроях трудящих Бродецького. Як згадує робітник цукрового заводу старий комуніст В. А Сулимов, тоді на підприємстві заснували нелегальний гурток, в якому робітники знайомилися з працями Маркса, Леніна, іншою політичною літературою[5].

Повалення самодержавства в лютому 1917 року вселило в робітників і селян Бродецького надії на зміни в їх становищі. Однак все залишалося по-старому. Терпець увірвався, і трудовий люд Бродецького та навколишніх сіл став відверто саботувати роботи в економіях, вимагаючи поділу поміщицьких земель та націоналізації заводу. «При обробітку буряків на багатьох плантаціях Бродецького заводу,— писав у травні до губернських властей заводчик Маташевський,— селяни працюють так, щоб примусити землевласників і заводчиків відмовитись від маєтків і заводів, про це вони, не соромлячись, голосно заявляють».

Завдяки весняним виступам селянам вдалося добитися з 23 травня запровадження на обробітку цукрових буряків восьмигодинного робочого дня і підвищення поденної оплати праці на сільськогосподарських роботах з 1 крб. 75 коп. до 3 крб. 50 коп.[6]. Однак очікуваної землі трудівники села не одержали від Тимчасового уряду.

Ось чому таким радісним для мешканців Бродецького було повідомлення про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Революційно настроєні робітники та селяни-бідняки зібралися на заводському майдані і з червоним прапором вирушили на мітинг до Махнівки. На мітингу було проголошено встановлення Радянської влади у волості[7]. В Бродецькому в ці дні створено революційний комітет,

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 574, оп. 1, спр. 688, арк. 1—16.
[2] Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, ч. 1, стор. 340—341.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-3674, оп. 1, спр. 17, арк. 8.
[4] Попередні підсумки демографічного перепису 1920 р. по Київщині, вип. 5. Бердичівський повіт. К., 1921, стор. 12—13.
[5] Газ. «Червоний прапор» (Комсомольське), 3 листопада 1957 р.
[6] Київський облдержархів, ф. 1716, оп. 1, спр. 23, арк. 10.
[7] Газ. «Червоний прапор», 3 листопада 1957 р.

який очолили бідняки П. Г. Могилевич і Ф. Я. Шостак. Ревком проводив конфіскацію поміщицької землі, зерна, худоби та розподіляв їх між біднотою. Землю одержали 207 безземельних сімей[1].

Важливою політичною подією на селі були збори 15 листопада, на яких робітники цукрового заводу висловилися за скликання з'їзду Рад України і утворення Радянського уряду. Резолюція зборів була надрукована 30 листопада 1917 року в київській газеті «Пролетарская мысль»[2].

Однак соціальні перетворення, що розпочалися в Бродецькому після перемоги Великого Жовтня, перервано 1918 року вторгненням австро-німецьких окупантів. З їх приходом підняла голову місцева контрреволюція. Поміщики на чолі з заводчиком, блокуючись з гайдамаками, розпочали розправу над робітниками й селянами. Вони заарештували й жорстоко побили П. Могилевича і Ф. Шостака. Повертаючи поміщицькі землі та майно, нещадно грабували бідняків і середняків[3]. Реквізиції, контрибуції тривали протягом усього періоду німецької окупації, гетьманщини та Директорії.

Частини Червоної Армії визволили Бродецьке в березні 1919 року[4]. Одним з перших заходів відновлених повітових органів Радянської влади була націоналізація цукрового заводу і передача управління ним заводській колегії[5].

Улітку 1919 року, коли головні сили Червоної Армії були кинуті проти денікінської навали, Бродецьке знову опинилося під владою петлюрівців. Настали чорні дні терору й грабежів. Становище селян ускладнювалося тим, що село протягом значного часу перебувало в тилу петлюрівських, а потім і денікінських військ.

Жителі Бродецького чинили опір ворогам революції, саботували їхні розпорядження. Юнаки, що підлягали петлюрівській мобілізації восени 1919 року, не з'явилися до збірного пункту. В ніч на 2 жовтня до Бродецького прибув каральний загін, який за вказівкою старости ув'язнив «зачинщиків, котрі вели агітацію не з'являтися на мобілізацію»[6].

В ході грудневого наступу Червоної Армії у напрямі Бердичів—Козятин Бродецьке знову було визволено, але процес дальшого відновлення радянських порядків був ще раз перерваний у квітні 1920 року інтервенцією буржуазно-поміщицької Польщі та поверненням петлюрівців. Остаточно Радянська влада на селі утвердилася в червні 1920 року.

Мешканці Бродецького з радістю вітали відновлення Радянської влади і активно взялися налагоджувати громадське, економічне та культурне життя. Після визволення розпочав роботу тимчасовий військово-революційний комітет. 20 липня було створено комітет незаможних селян, головою його став бідняк М. Ковальчук. Тривав розподіл між безземельними та малоземельними селянами поміщицьких і церковних угідь, який розпочали ще в жовтневі дні 1917 року. Батракам, що не мали власного житла, було передано поміщицькі будівлі[7].

Іноземна інтервенція та громадянська війна завдали великої шкоди промисловим підприємствам і сільському господарству Бродецького. Значна частина орної землі лишалася невикористаною. Через різке скорочення посівів цукрових буряків у 1920 році цукровий завод працював тільки 11 днів — потім його законсервовано. Брак зерна призвів до того, що на початку 1921 року потужний (7 тис. пудів на добу) пароводяний вальцьовий млин працював лише 64 години на місяць.

---

[1] Філіал Житомирського облдержархіву в Бердичеві, ф. Р-148, оп. 1, спр. 48, арк. 82.
[2] Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918. Сборник документов и материалов, т. 2. К., 1957, стор. 533—534.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-5047, оп. 1, спр. 79, арк. 3.
[4] Історія Української РСР, т. 2, стор. 102.
[5] Філіал Житомирського облдержархіву в Бердичеві, ф. Р-204, оп. 1, спр. 3, арк. 14.
[6] Вінницький облдержархів, ф. Р-4092, оп. 1, спр. 1, арк. 134.
[7] Там же, ф. Р-3668, оп. 2, спр. 3, арк. 31—32; ф. Р-3674, оп. 1, спр. 8, арк. 7.

19 червня 1921 року відбулися перші вибори до Бродецької сільської Ради[1]. Однак діяльність першої сільради не була класово витриманою, хоч до неї і входила біднота, а очолював її комнезамівець. Сільська Рада, розв'язуючи такі гострі питання, як наділення землею, обкладання податками, потурала заможній частині селянства. Більшість безземельних одержала гірші землі і подалі від села; розмір податків для куркулів занижувався[2]. Тому селяни вирішили провести нові вибори, які відбулися 9 листопада 1922 року. До складу сільської Ради обрали 28 чоловік: 14 членів КНС, 8 представників заводу, 1 червоноармійця, представників сільської інтелігенції. Очолив сільраду учасник революційних подій 1905—1907 рр. на Чернігівщині робітник Ю. О. Лінник. На цій посаді він працював до 1928 року[3].

Село входило до складу Махнівської волості. 1923 року його включили до Бердичівського району, а через два роки до Махнівського району Бердичівського округу.

Перший партійний осередок створено при заводі в квітні 1922 року. Він об'єднав чотирьох членів партії, що прибули сюди після демобілізації з Червоної Армії. Першим секретарем партосередку обрали столяра К. К. Міклоша. В січні 1923 року осередок налічував 6 членів і 3 кандидати в члени партії[4]. Кількість комуністів зростала, і в листопаді 1925 року із числа селян, що перебували в заводській парторганізації, створено сільський кандидатський осередок КП(б)У. До нього ввійшли 11 чоловік[5]. 1922 року засновано в селі комсомольський осередок, до якого входило 4 молоді комнезамівці[6], а в 1924 році в Бродецькому вже діяли заводська і сільська комсомольські організації[7].

Комнезам, сільрада, комуністи і комсомольці, згуртовуючи навколо себе найбільш свідомих робітників і селян, енергійно роз'яснювали трудящим політику партії, мобілізовували їх на відбудову промислових підприємств, піднесення сільськогосподарського виробництва. В 1921 році на землях колишніх заводських і поміщицьких економій Бродецького і навколишніх сіл створено радгосп, який разом із заводом становив одну господарську одиницю — цукрокомбінат. Радгосп на 4077 гектарах вирощував цукрові буряки, зернові культури; розвивав тваринництво[8]. Через кілька років господарство мало 2 трактори, 114 коней і 232 воли[9]. Вже з початку існування радгоспу його діяльність свідчила про переваги соціалістичного господарювання. Якщо в перший рік урожай цукрових буряків тут складав 93 цнт з десятини, то в 1925 році — 212 цнт. А одноосібники збирали тоді лише по 112 цнт з десятини[10].

В результаті здійснення декрету про землю та землевпорядкування, проведеного у відбудовний період, заходів Радянської влади, спрямованих на всебічну підтримку бідняків, істотно змінилася соціальна структура селянства, яке стало переважно середняцьким. Якщо 1917 року в Бродецькому з 465 господарств 207 були безземельними, а 57 куркульськими, то в 1926 році із 513 господарств 427 були середняцькими і лише 86 бідняцькими[11]. Чимало уваги приділялося підвищенню культури землеробства в одноосібних господарствах. За допомогою районних земельних органів у селі створили зразкове поле (7 десятин), поступово здійснювався перехід від трипільної до чотирипільної системи землеробства. В 1925 році її запровадили 106 господарств[12].

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-3674, оп. 1, спр. 14, арк. 69.
[2] Філіал Житомирського облдержархіву в Бердичеві, ф. Р-148, оп. 1, спр. 306, арк. 38.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 550, оп. 1-а, спр. 34, арк. 13, 32.
[4] Житомирський облпартархів, ф. 88, оп. 1, спр. 302, арк. 15, 42.
[5] Вінницький облпартархів, ф. 550, оп. 1, спр. 57, арк. 1, 17.
[6] Вінницький облдержархів, ф. Р-3668, оп. 1, спр. 11, арк. 16.
[7] Вінницький облпартархів, ф. 611, оп. 1, спр. 1, арк. 5—8.
[8] Сахарная кампания 1922/23 гг. на Правобережной Украине. К., 1923, стор. 298.
[9] Вінницький облпартархів, ф. 550, оп. 1, спр. 44, арк. 6.
[10] Сахарная кампания 1922/23 гг. на Правобережной Украине, стор. 272—273.
[11] Вінницький облпартархів, ф. 550, оп. 1, спр. 57, арк. 177.
[12] Вінницький облдержархів, ф. Р-2413, оп. 1, спр. 666, арк. 81.

Проте вже перші кроки господарювання на власній землі показали біднякам і середнякам, що самотужки їм не вдасться досягнути заможності, тому ленінські ідеї колективного господарювання знайшли в Бродецькому гарячу підтримку. На початку 1921 року в селі організовується споживче кооперативне товариство «Незаможник», у березні 1923 року створено посівний фонд взаємодопомоги, а 1925 року — бурякове товариство. Наступного року виникло машинне товариство «Радянський хлібороб». Товариство спільного обробітку землі «Селянська дружба» організовано в 1927 році. Воно об'єднало 29 дворів, які мали 111 десятин орної землі. Держава неодноразово подавала ТСОЗу допомогу кредитами для закупки робочої худоби й реманенту, виділяла посівний матеріал, трактори. Незабаром виник ще один ТСОЗ. Всього ТСОЗи об'єднали понад 150 господарств — майже третину села.

Незважаючи на труднощі відбудовного періоду, велика увага приділялася питанням розвитку охорони здоров'я, народної освіти, культури. За рахунок державних коштів, з участю трудівників села проведено ремонт і розширено лікарню, в якій тепер працював стаціонар на 8 ліжок. Обслуговувало її 6 медичних працівників, з них 2 лікарі[1]. В липні 1925 року за ініціативою жінделегаток відкрито дитячі ясла. У 1921 році в селі було 3 початкові школи. Згодом на базі двох з них створено трудову семирічну школу, в якій працювало 10 вчителів. Навчалося 318 дітей, або 65 проц. всіх дітей шкільного віку. Одночасно широко розгорнули роботу щодо ліквідації неписьменності серед дорослих, в ній активну участь брали учителі і комсомольці. За два роки курси лікнепу закінчив 121 чоловік.

Незабаром після закінчення громадянської війни в селі відкрито хату-читальню, клуб і бібліотеку на заводі, при них працювали науковий, політичний, драматичний, музичний, хоровий, агрономічний і спортивний гуртки, щомісяця випускалися стінна і «жива» газети.

1926 року почалася реконструкція цукрового заводу, яку завершили на початку 30-х років. На місці одноповерхового дерев'яного тісного виробничого приміщення виросла світла й простора цегляна будівля. Застарілу техніку змінили нові вітчизняні машини й механізми, що відповідали рівню передової техніки[2]. Вже у сезон 1932—1933 рр. середньодобова переробка цукрових буряків становила 8288 цнт, а в 1935—1936 рр.— 9605 центнерів[3].

У 1935 році колектив заводу, вміло використовуючи обладнання, досяг кращих у країні показників у використанні палива (7,27 проц. стосовно до ваги переробленої сировини), добову норму переробки буряків перевершив на 14,8 проц.[4] За підсумками всесоюзного змагання, він неодноразово виходив на перші місця по добовому випуску продукції, ощадному витрачанню палива, виконанню планів виробництва.

За вміле керівництво підприємством директора заводу комуніста А. М. Батамірова 1936 року було нагороджено орденом Леніна. На початку 1940 року його призначено заступником народного комісара земельних справ СРСР.

1937 року на базі вальцьового млина створено сойовий завод, де працювало 200 робітників.

Не менших успіхів добився у роки перших п'ятирічок і бурякорадгосп. За вирощування високих урожаїв насіння та коренів цукрових буряків і зернових культур у 1934 році радгосп нагороджено Почесною грамотою облвиконкому й занесено до Червоної книги передових господарств області. Колективу робітників було виплачено грошову премію[1]. Уславилася своїми досягненнями ланка комсомолки Олександри Сокольвак, яка протягом кількох років вирощувала на гектарі по 350—

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-613, оп. 2, спр. 34, арк. 21; ф. Р-2413, оп. 1, спр. 223, арк. 1—3.
[2] Промисловість Радянської України за 40 років. К., 1957, стор. 308—309.
[3] Главсахар. Статистико-экономический справочник. Промышленность, ч. 2. М.—Л., 1937, стор. 136.
[4] Отчет о работе сахарной промышленности за 1933—1935 гг. М., 1936, стор. 65.
[5] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 7, спр. 186, арк. 22.

400 цнт цукрових буряків. 1936 року ланкову О. А. Сокольвак було нагороджено орденом Леніна. В 1940 році її обрали членом Вінницького обкому ЛКСМУ.

1939 року, коли відкрилася Всесоюзна сільськогосподарська виставка, 16 кращих робітників радгоспу стали її учасниками й були занесені до Почесної книги виставки. А вже 1940 року весь колектив радгоспу взяв участь у ВСГВ. Цієї ж відзнаки удостоїлися окремо відділок «Дубина», його молочно-товарна ферма та жомовідгодівельний пункт при заводі.

На початку 1930 року на базі ТСОЗів Бродецького створено сільськогосподарську артіль «Перемога». Головою її обрали комуніста двадцятип'ятитисячника В. К. Брянського. Тоді ж організували промислову артіль ім. 3-го вирішального року п'ятирічки, яка видобувала граніт.

На грудень 1933 року в селі з 544 господарств 479 об'єдналися в колгоспі «Перемога» і 28 в артілі ім. 3-го вирішального року п'ятирічки. Вони обробляли 1086 га орної землі, мали 185 голів робочої худоби. За підсумками роботи у 1932—1933 рр. артіль «Перемога» вважалася кращою в районі.

Становлення у Бродецькому колективних форм господарювання відбувалося за активною допомогою цукрокомбінату, його партійної і профспілкової організацій. Починаючи з 1923 року, завод систематично надавав селянам, найперше біднякам, кредити на посів буряків, видавав свій інвентар, допомагав у ремонті селянського інвентаря, організовував заняття для вивчення передової агротехніки. Навесні 1929 року профспілкова організація заводу створила декілька робітничих бригад, які ремонтували в господарствах незаможників культиватори, плуги, борони та інше сільськогосподарське знаряддя, очистили заводськими машинами 3480 пудів зерна, відкрили 4 протруйні пункти. Такі ж бригади створювалися й під час жнив та хлібозаготівель. Громадські організації цукрокомбінату брали безпосередню участь в організації ТСОЗів і колгоспів, направляли в село свої кадри. В 1930 році, крім В. К. Брянського, на керівну роботу в колгоспи пішло ще 3 робітники.

Відчутну допомогу в організаційно-господарському зміцненні артілей села подала Махнівська (Комсомольська) МТС, створена в 1931 році на території Бродецького.

За успіхи, досягнуті в 1938 році, група колгоспників і робітників МТС стали учасниками ВСГВ і занесені до Почесної книги виставки. Серед них тракторист В. Т. Харахондя та конюх колгоспу «Перемога» Я. Г. Неліпович.

Протягом перших п'ятирічок була значно розширена і переобладнана лікарня, відкрито пологовий будинок. Наприкінці 30-х років розпочато будівництво нового приміщення для середньої школи, яку створили на базі семирічки. 1941 року відбувся перший випуск десятикласників. Діяла також і початкова школа. Працювали сільський і заводський клуби, бібліотека.

За два десятиліття Радянської влади у Бродецькому сталися докорінні соціально-економічні й культурні перетворення. Забите і злиденне до революції село на початку 40-х років перетворилося на культурне і заможне.

Проте війна, нав'язана нашій країні німецько-фашистськими загарбниками, порушила течію мирного життя. Багато жителів села пішли на фронт. 16 липня 1941 року Бродецьке окупували гітлерівські війська. Настали тяжкі дні неволі. Хоч лютували жорстокий терор і сваволя, жителі Бродецького не схиляли голови перед ворогом. Вони перешкоджали відправці молоді в Німеччину, під час жнив хліб з полів ховали у відлюдних місцях, і окупантам лишалася незначна частина врожаю. Вже восени 1941 року в Бродецькому виникла підпільна антифашистська група, яку очолили комуністи С. С. Марчук, колишній штатний пропагандист Комсомольського РК КП(б)У, і Василь Кузьменко. До складу групи входило 14 жителів Бродецького і Комсомольського. Підпільникам вдалося дістати в конторі заводу 2 друкарські машинки, на яких у хаті комсомолки О. М. Ткачук друкували листівки, що закликали до боротьби з окупантами. Листівки розповсюджували в Бродецькому і в сусідніх селах. Підпільна група прагнула

розгорнути широкий патріотичний рух у районі. 23 листопада 1942 року С. С. Марчук, В. Кузьменко, О. М. Ткачук, О. Г. Погребняк, Ніна Прищепа та її чоловік Олександр Прищепа й Василь Козаков були виказані провокатором. Згодом їх перевезли до вінницької в'язниці, де розстріляли. Підпільники, що залишились, продовжували діяти аж до визволення села[1]. 8 травня 1968 року С. С. Марчук посмертно нагороджений медаллю «За відвагу». Медалями «За бойові заслуги» відзначені й інші учасники підпілля.

8 січня 1944 року Бродецьке визволили частини Червоної Армії. Чорні сліди залишили по собі гітлерівці. Вони зруйнували господарські будівлі колгоспу і радгоспу, приміщення школи, пошкодили чимало обладнання на цукровому заводі.

Під керівництвом партійної та комсомольської організацій і сільської Ради провадилася значна робота щоб допомогти фронту, який протягом двох місяців проходив поблизу села. Жителі Бродецького рили окопи. Комсомольська організація шефствувала над госпіталем, який містився у приміщенні середньої школи. Жителі збирали кошти на танкову колону «Робітник машинно-тракторної станції»[2].

Розгорнулася відбудова промислових підприємств, підготовка до весняної сівби. Незважаючи на нестачу будівельних матеріалів і обладнання, вже восени 1944 року почав працювати цукровий завод, який до кінця року виробив 62 682 пуди цукру, зекономивши при цьому значну кількість вугілля. Наркомат харчової промисловості СРСР визнав Бродецький завод за підсумками роботи за 1944 рік кращим[3]. Налагоджували також роботу колективи МТС і сойового заводу.

За важких умов воєнного 1944 року, коли гостро бракувало робочих рук, машин, інвентаря, трудівники колгоспу «Перемога», до складу якого ввійшла і промартіль, та всіх відділків радгоспу добре впоралися з обробітком, сівбою і збиранням зернових та цукрових буряків, перевиконали плани державних хлібопоставок.

Перемогою закінчилася народна війна проти фашизму. Повернулися додому й воїни-бродечани. На грудях 120 з них виблискували ордени й медалі. Близько 200 односельців загинули смертю хоробрих. На їх честь у травні 1970 року відкрито монумент вічної Слави.

До виконання завдань післявоєнної п'ятирічки працівники сільського господарства Бродецького приступали в складних умовах, викликаних фашистською окупацією, а також великою посухою.

Перших успіхів бродечани добилися в 1947 році. За високі врожаї зернових 17 трудівників радгоспу були відзначені урядовими нагородами. Бригадир Й. С. Рибак удостоєний ордена Леніна: його бригада виростила по 32 цнт пшениці на кожному з 19 га. Орден Трудового Червоного Прапора одержали бригадири А. Я. Климчук, П. К. Ліпський, ланкові П. А. Мартинюк, Л. П. Орденат, А. І. Child Сослюк. Певні зрушення сталися і в колгоспі, який у 1950 році зібрав вже по 10,4 цнт зерна з гектара. Однак урожайність цукрових буряків на кінець п'ятирічки не перевищувала 152 цнт. Низькими були і надої молока.

Нарощував потужності цукровий завод. У цей час він виробляв 12,5 тис. тонн цукру-піску. Розростався сойовий завод, на ньому вже працювало 250 робітників.

Налагоджували роботу медичні й культосвітні заклади села. Добре працювала Бродецька семирічна школа (колишня середня), яка вважалась у районі однією з кращих.

Загоївши рани, завдані війною, трудівники Бродецького з новою енергією взялися за дальший розвиток економіки і культури села. З 1957 року розпочалася нова реконструкція заводу. Завершено повну його електрифікацію, механізовано розвантажувальні та навантажувальні роботи на кагатних полях, автоматизовано паросиловий цех, встановлено автоматичні центрифуги, головний розподільний щит тощо.

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп.15, спр. 47, арк. 149—150; спр. 56, арк. 113.
[2] Газ. «Червоний прапор», 5 січня 1945 р.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 3638, оп. 1, спр. 20, арк. 1.

У 1962 році від станції Козятин прокладено широку залізничну колію, що усунуло проміжні перевантаження. За 1965—1970 рр. побудовано нову вапнякову піч, станцію очищення буряків, встановлено безперервний автоматичний дифузійний апарат, автоматизовано сушильно-пакувальне відділення, виконано інші роботи, які сприяють дальшому зростанню продуктивності праці і культури виробництва.

Нині Бродецький цукровий завод — одне з передових підприємств цукрової промисловості області. В 1970 році він щодоби переробляв майже 17 тис. цнт цукрових буряків. Тут працюють близько 900 робітників.

В 1959 році автоколону, створену при заводі, виділено в окрему господарську одиницю. За короткий час поруч з заводом виросло велике автогосподарство, де працює понад 350 робітників. У його розпорядженні близько двохсот вантажних автомашин. У 1959—1964 рр. колектив кілька разів був переможцем у соціалістичному змаганні автотранспортників Вінницької області.

Зростають й інші підприємства Бродецького. В 1957 році сойовий завод реорганізовано в базу переробки і збереження насіння цукрових буряків. В середині 60-х років на території бази розпочато будівництво заводу залізобетонних конструкцій Вінницького цукротресту. Першу продукцію він видав у 1969 році.

Ветеран радгоспу В. О. Плесна зі своєю молодою зміною. 1970 р.

За післявоєнні п'ятирічки на місці зруйнованого господарства артілі виросли типові приміщення молочної ферми, свиноферми з відгодівельним майданчиком, майстерні, зерносховища, стала до ладу електростанція. 1957 року на прохання колгоспників артіль «Перемога» реорганізована у відділок цукрокомбінату[1]. Відділок «Бродецьке» став спеціалізованим господарством, де вирощують насіння цукрових буряків та відгодовують велику рогату худобу. Тут побудовано і реконструйовано 6 приміщень для худоби, відгодівельний майданчик, пункт штучного запліднення, кормоцех для механізованого приготування і роздачі кормів на 3 тис. голів, цех комбікормів.

Нових успіхів досяг бурякорадгосп, який включає відділки «Бродецьке», «Дубина», «Безіменна», «Пляхова», «Катеринівка», «Вовчинець», «Лемешівка», він розкинувся на 9649 гектарах. Господарство має понад 180 тракторів, 57 комбайнів, 74 автомобілі та інші машини й механізми. Радгосп вирощує зернові культури, насіння й корені цукрових буряків, розвиває інтенсивне молочно-м'ясне тваринництво. Включившись у змагання на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, працівники радгоспу вже в 1969 році виконали восьмий п'ятирічний план продажу державі зерна і цукрових буряків.

Самовіддана праця рільників і тваринників високо оцінена Радянською державою. У 1952 році було нагороджено 15 кращих ланкових. У 1966 році орденом Леніна нагороджена завідуюча фермою ветеран радгоспу комуніст В. О. Плесна, орденом Трудового Червоного Прапора — доярка Л. І. Коновченко, керуючий відділком С. Д. Цимбарович.

142 трудівники Бродецького були нагороджені ювілейною медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна».

Відчутно підвищилася оплата праці. Якщо в 1958 році середньорічна заробітна плата працівників цукрокомбінату становила 541 крб., то в 1969 році — 962 крб.

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 988, оп. 1, спр. 13, арк. 14—15.

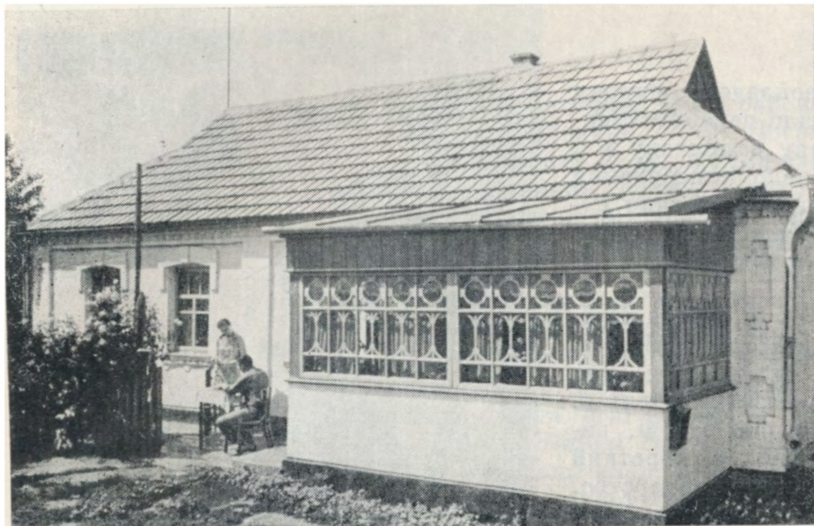

Хата робітника цукрового заводу с. Бродецьке. 1970 р.

За післявоєнний період близько 400 сімей, або половина жителів села, справили новосілля у власних будинках, зведених за допомогою держави. В 60-х роках збудовано також за рахунок державних коштів 4 житлові будинки для робітників комбінату. Невпізнанно змінився зовнішній вигляд Бродецького. В ході забудови заводське селище повністю злилося з селом. Понад півкілометровою дорогою, що йде від Бродецького до автомагістралі, виросли будинки. Завершено електрифікацію села. Одяглися в зелене вбрання території заводу, автогосподарства, школи. З 1966 року розпочалося брукування й асфальтування вулиць. Зведено адміністративні будинки радгоспу і сільської Ради. Діє водогін, яким користується 300 дворів. У селі працюють 11 продуктових і промтоварних магазинів, їдальня, пошта, телефон, швейна і взуттєва майстерні, перукарня, 3 лазні, готель. Сільська лікарня на 25 ліжок має клінічні і рентгеноскопічний кабінети, є аптека. Розпочато роботи по розширенню лікарні та дитячого комбінату.

Буяє й культурне життя Бродецького. Для учнів споруджено нове приміщення початкової школи, пізніше — типовий триповерховий корпус середньої школи. В 1964 році закінчено будівництво ще одного приміщення середньої школи. Якщо до революції переважна частина населення була неписьменною, а вищу і середню освіту мали лише службовці заводу та вчителі, то тепер в селі неписьменних немає. В установах і на підприємствах працюють 67 фахівців з вищою і 97 — з середньою спеціальною освітою. 38 службовців та робітників навчаються заочно у вузах і технікумах. За роки Радянської влади 180 вихідців з села стали вчителями, агрономами, інженерами, лікарями, офіцерами, вченими, серед них доктор історичних наук В. І. Юрчук.

Великий вклад у справу розвитку освіти внесла вчителька комуніст Н. К. Квашенко, яка присвятила Бродецькій школі 19 років життя. За самовіддану працю вона нагороджена орденом Леніна. Мешканці села тричі обирали її до обласної Ради депутатів трудящих.

У Бродецькому є 2 клуби і 2 червоні кутки, де систематично демонструються кінокартини, читаються лекції, виступають гуртки художньої самодіяльності, 3 бібліотеки з книжковим фондом близько 20 тис. томів. У 1970 році на ознаменування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна закінчено будівництво нового двоповерхового заводського будинку культури. Здійснено повну радіофікацію села. Понад 200 сімей користуються телевізорами, 500 — радіоприймачами. Робітники і службовці передплачують близько 3 тис. примірників газет та журналів. 1968 року вийшов перший номер багатотиражної газети Бродецького цукрокомбінату «Шляхом Леніна».

Застрільниками й організаторами всіх починань як в економіці, культурі, так і в благоустрої села виступають 3 парторганізації, що об'єднують у своїх лавах 206 комуністів.

Значний внесок у зміни, що відбулися в економіці, культурі і благоустрої Бродецького, зробила сільська Рада, яка систематично тримала під своїм контролем діяльність усіх установ і підприємств. За успіхи в культурно-побутовому будів-

ництві і благоустрої Бродецька сільська Рада була нагороджена в 1966 році грамотою виконкому Вінницької обласної Ради депутатів трудящих.

Мешканці Бродецького пишаються своїм селом, тими великими змінами, які за Радянської влади сталися в економічному й культурному розвитку, в житті кожної сім'ї.

В. І. БОНДАР, Я. П. БОНДАР

КОМСОМО́ЛЬСЬКЕ

Комсомольське (до 1935 року — Махнівка) — село, центр сільської Ради. Розташоване на берегах річки Гнилоп'яті, за 12 км від районного центру і залізничної станції Козятин. Населення — 4266 чоловік. Сільраді підпорядковані села Марківці, Медведівка, Мшанець та селище Садове.

Існування в далекому минулому поселення на території Махнівки підтверджують археологічні знахідки. В 1782 році тут знайдено скарб з 800 римських срібних монет. Як свідчать перекази, на місці сучасної Махнівки за часів монголо-татарського іга було поселення, в якому знаходився баскак—чиновник, що відав збором податків з населення.

За часів панування литовських феодалів тут споруджено два невеликі замки, один з них стояв на урвистій горі над Гнилоп'яттю, а другий — між річкою та її притокою.

З давніх-давен територія Махнівки належала польським магнатам Тишкевичам. Предок цих магнатів 1430 року одержав від князя Свидригайла в подарунок землі, на яких згодом виросло кілька населених пунктів, серед них і Махнівка[1].

В 1483 та 1585 рр. Махнівка зазнавала руйнівних нападів ординців, внаслідок чого вона довго лишалася спустошеною. Навіть у 1593 році в описі маєтностей Тишкевичів зазначено: «На тій р. П'ятці селище Махнівка стоїть пусткою»[2]. Тільки в першій половині XVII ст. Махнівка помітно розрослася. Так, зокрема у подимному тарифі Київського воєводства за 1629 рік перелічено понад сто міст, в т. ч. Махнівку[3]. Такі міста відрізнялися від звичайних сіл лише тим, що мали укріплення, а значна частина їх населення вела торгівлю. Незадовго до визвольної війни 1648—1654 рр. в Махнівці замість дерев'яного, споруджено міцний мурований замок. Приблизно тоді ж з метою посилення позицій католицизму збудовано костьол бернардинів.

Під час визвольної війни 1648—1654 рр. Махнівка, як і інші укріплені міста та замки служила опорним пунктом для військ польської шляхти. Тут зосередилося добре організоване військо під командуванням Яреми Вишневецького. Йому протистояли об'єднані повстанські загони і козацьке військо на чолі з Максимом Кривоносом[4]. Велика сутичка між повстанцями і польсько-шляхетськими військами сталася в липні 1648 року саме під Махнівкою. Вишневецький у цьому бою двічі мало не загинув. Козацько-повстанські війська завдали шляхті такого відчутного удару, що вона змушена була рятуватися втечею. Велику мужність і неабиякий військовий хист, коли штурмували Махнівку та її укріплення, проявив білоцерківський полковник Гиря, п'ятитисячний загін якого брав участь в облозі замку[5].

---

[1] Słownik geograficzny, t. 5, стор. 875.

[2] Там же, стор. 876.

[3] А. И. Баранович. Украина накануне освободительной войны середины XVII в., стор. 136.

[4] Е. М. Апанович. Исторические места событий освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1954, стор. 31—33.

[5] С. Величко. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, т. 1. К., 1848, стор. 91; І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 139—141.

М. С. Самокиш. «Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким». Олія. 1934 р.
Державний музей українського образотворчого мистецтва УРСР.

Внаслідок розрухи і спустошень, викликаних війною та панськими міжусобицями, Махнівка знову занепала. На початку XVIII ст. нею володіли різні поміщики. Нове піднесення Махнівки почалося в другій половині XVIII ст. У 1767 році П. Потоцький зробив Махнівку своєю резиденцією. Тут було споруджено панські хороми, багато цегляних будівель, костьол, будинок для управителя маєтків тощо. В Махнівці виросло кілька підприємств, де працювали кріпаки, переселені сюди з інших його маєтків. 1796 року Махнівку віднесено до розряду містечок[1]. Вона стала центром повіту. В містечку налічувалося 1517 мешканців[2]. У Махнівці знаходилися різні адміністративні установи, тому вона ще більше розрослася, набрала міського вигляду. Тут було чимало цегляних будинків, звідси й пішла назва Кам'яна або Мурована Махнівка.

В 1798 році в Махнівці працювали панчішна, суконна, каретна і крохмальна мануфактури. Панчішна мануфактура розміщувалась у двох будинках. В одному з них стояли 24 залізні та 10 циліндричних верстатів, а в другому був фарбувальний цех. На цій мануфактурі працювало 8 майстрів-в'язальниць, що були запрошені з Швейцарії, 10 прядильниць та 16 учнів[3]. Суконна мануфактура займала 4 приміщення. В 1823 році на ній працювало 20 найманих робітників, які виготовляли протягом року 5064 аршини сукна та інших виробів[4].

Величезні володіння П. Потоцького на початку XIX ст. перейшли до інших власників, почали роздрібнюватися. Значна частина мешканців Махнівки переселилася до Бердичева, який у цей час почав зростати. Однак протягом першої половини XIX ст. Махнівка ще остаточно не втратила свого адміністративного та господарського значення. Вона була місцем постійного розташування невеликих військових підрозділів.

В першій третині XIX ст. у Махнівці налічувалося 430 житлових будинків, багато адміністративних будівель — повітове казначейство, повітовий та земельний суди, поліція, дворянська опіка тощо. В 1827 році в Махнівці мешкало 1718 осіб чоловічої статі[5]. Деяка частина міщан вела торгівлю — в Махнівці було понад 30 різних крамниць, переважно дрібних. Серед мешканців містечка налічувалося 75 ремісників-кустарів.

Але основним заняттям населення лишалося сільське господарство. 1845 року за Махнівкою рахувалося 3111 десятин земельних угідь. Більша частина їх належала поміщикам[6] і оброблялася кріпосними селянами, яких тоді разом з двірськими

---

[1] Л. Похилевич. Сказание о населенных местностях Киевской губернии, стор. 285; Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 3, стор. 190—191.
[2] Słownik geograficzny, t. 5, стор. 879.
[3] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. I, стор. 249, 385; В. А. Маркина. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). К., 1962, стор 173.
[4] Т. І. Дерев'янкін. Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст., стор. 111.
[5] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 1, спр. 7, арк. 8.
[6] Там же, спр. 5970, арк. 22.

людьми налічувалося 800 душ на 4250 чол. населення[1]. Поміщики грубо поводилися з селянами і жорстоко розправлялися з ними за найменшу непокору чи провину.

Шукаючи захисту від знущань, селяни часто зверталися до вищих урядових установ з проханням заступитися за них. Жителі Махнівки скаржилися київському губернаторові на непомірне обкладання їх різними поборами. Поміщики, до того ж, захопили вигони, відведені для випасання худоби, примушували селян виконувати різні ремонтні роботи на поштових шляхах, забороняли їм вільно продавати худобу на ринку тощо[2].

В другій половині XVIII — першій половині XIX ст. певні зміни сталися в культурному розвитку містечка. 1793 року у Махнівці засновано друкарню. Поряд з книгами про Потоцьких тут видавали підручники, молитовники, здійснювали передрук іноземних творів. Книги друкувалися кількома мовами. В 1802 році власником друкарні став московський купець С. Селезньов. За нього книги друкувалися російською, польською та німецькою мовами. Друкарня проіснувала до 1807 року.

В Махнівці у 20-х роках XIX ст. відкрито дворянське повітове училище, а в 1830 році — однокласну парафіяльну школу.

В цей час у Махнівці працювала міська лікарня. Вона обслуговувала не більше 200 чоловік на рік.

1841 року в Махнівці спалахнула величезна пожежа. Спустошене містечко після неї перетворилося на другорядний населений пункт. 1845 року центром повіту став Бердичів, куди переведено й лікарню. В Махнівці ж практикував лише один лікар.

Махнівські селяни від реформи 1861 року не дістали сподіваної волі й землі. Згідно з уставною грамотою, складеною 29 червня 1862 року, у володінні найбільшого махнівського поміщика Мазаракі налічувалося 199 ревізьких душ (56 селянських дворів). Вони мали викупити 454 десятини 1427 кв. сажнів землі. Починаючи з 1 вересня 1863 року, селяни щорічно мали сплачувати по 968 крб. 90 коп. сріблом протягом 49 років[3]. На таких же кабальних умовах звільняли селян дрібніші й зовсім дрібні поміщики Махнівки, які володіли кількома кріпосними душами.

Всі кращі землі залишилися в поміщиків. Селянам доводилось і далі гнути спину на панів, які не тільки експлуатували їх, а й чинили різні утиски. В листопаді 1864 року жителі Махнівки скаржилися в міністерство внутрішніх справ на поміщика Мазаракі, який привласнив собі виключне право продажу дьогтю, смоли, сальних свічок і олії, віддавши його на відкуп орендареві, який продавав селянам недоброякісні товари по високих цінах[4]. Хоч селяни особисто вже не залежали від поміщика, однак він продовжував чинити свою волю. Запідозрівши М. Стецюка в крадіжці заліза в панській кузні, Мазаракі з допомогою волосного старшини переслідував його, поки М. Стецюк не наклав на себе руки.

Багато горя трудовому люду приносили різні стихійні лиха. 1863 року в Махнівці знову сталася велика пожежа, яка знищила близько 150 житлових будинків і позбавила притулку й засобів до існування близько 300 селянських родин.

Над селянами тяжіли викупні платежі, а малоземельне господарство не могло задовольнити навіть потреб селянської родини. Тому вони змушені були шукати додаткових заробітків у Бердичеві, Козятині та інших містах. Деякі зовсім залишали село, що вело до скорочення населення.

Однак реформа прискорила темпи розвитку капіталізму. Селянське господарство поступово втягувалося в сферу товарно-грошових відносин. Підприємницьке пожвавлення пореформенного часу не обминуло й Махнівку. У Махнівці з'явилися 3 водяні млини й каретна майстерня[5]. 1904 року один з власників збудував механіч-

---

[1] Статистическое описание Киевской губернии, ч. 1. СПб., 1852, стор. 496—497.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 58, спр. 1, арк. 1—31.
[3] Київський облдержархів, ф. 4, оп. 99, спр. 114, арк. 30, 43.
[4] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 43, спр. 671, арк. 5—15.
[5] Київський облдержархів, ф. 127, оп. 103, спр. 325, арк. 1; Список населенных мест Киевской губернии, стор. 365—366.

ний млин, який за добу розмелював понад 100 пудів зерна. 1861 року Махнівка стала волосним центром. Вона знову виросла у великий населений пункт. В 1900 році тут було 709 дворів і проживало 5380 чол. Крім того, в Медведівці, яка примикала до Махнівки, налічувалося 30 дворів з 243 жителями. За містечком числилося 3916 десятин землі. З них 2642 належали поміщикам, 96 — церкві, 1178 десятин припадало на долю всіх махнівських селян.

Чимало малоземельних і безземельних махнівських селян наймалося в поміщицькі економії або на найближчі цукроварні. Їм, як і пролетарям, доводилося терпіти експлуатацію та різні утиски. Звичайно, це піднімало їх на боротьбу проти своїх гнобителів. 1905 року в Махнівці відбулися масові виступи селян. У донесенні київського губернатора від 24 травня повідомлялося, що в селах Бердичівського повіту, в т. ч. і в Махнівці, продовжуються страйки, робітники і селяни вимагають від поміщиків та підприємців підвищення заробітної плати, «чинять насилля» над службовцями економій і штрейкбрехерами[1].

Революційні виступи тривали в 1906—1907 рр. У документі департаменту поліції відзначається, що в Махнівці та інших населених пунктах спостерігалися заворушення серед молоді. В селі нерідко розповсюджувалися антиурядові прокламації[2].

В 1908—1914 рр. у Махнівці все більше виникало переробних підприємств. За цей час відкрилися 2 кінноприводні крупорушки, 2 механічні млини, які за добу переробляли по 500 пудів зерна кожний. Незадовго до війни з'явилися 2 напівмеханічні маслобойні, миловарний завод, напівкустарна ковбасна фабрика. Збільшилося число торговельних пунктів. Частіше відбувалися базари й ярмарки.

1902 року почалося будівництво брукованої дороги, що зв'язала Махнівку з Бердичевом. Значно зросло й само містечко. Діяли волосне правління, міщанська управа та ін. установи[3]. На початку XX ст. махнівське поштове відділення було перетворено на поштово-телеграфне. Функціонували також земська поштова станція, земська лікарня, приватна аптека і магазин аптекарських товарів. Для приїжджих відкрили кілька постоялих дворів.

Відбулися певні зміни в культурному розвитку Махнівки. Протягом 40 років діяла однокласна міністерська народна школа. Тільки в 1902 році було засновано двокласне сільське народне училище[4]. В 1912 році відкрили в Махнівці двокласне земське училище.

Як тільки надійшло повідомлення про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції в столиці та інших містах, у Махнівці відбувся великий мітинг, на якому було проголошено встановлення Радянської влади у волості.

Коли почалася громадянська війна, й у 1918 році на Україну вдерлися австро-німецькі війська, майже в усіх селах волості були створені підпільні групи, добувалася зброя для боротьби з ворогами. Організаторами підпільних груп у селах Махнівської волості стали дев'ять комуністів і співчуваючих, переважно матросів. Вони підтримували зв'язок з ЦК КП(б)У. Очолював їх військовий політпрацівник, ім'я якого й досі не з'ясовано[5].

Після краху австро-німецької окупації в Махнівці встановилася влада буржуазно-націоналістичної Директорії. Навесні 1919 року Махнівку визволено від петлюрівських військ. 14 березня 1919 року начальник штабу Київської групи радянських військ телеграфував до Харкова про те, що в Махнівці розташувався 9-й стрілецький полк особливої стрілецької бригади. Невдовзі поблизу Махнівки частини Червоної Армії розгромили два петлюрівські полки[6].

---

[1] Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, стор. 168—169.

[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1, оп. 250, спр. 330, арк. 87.

[3] Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям, стор. 488—489.

[4] Памятная книжка Киевского учебного округа на 1903 год. ч. 1. Киевская губерния, стор. 141.

[5] Гражданская война на Украине, т. 2, стор. 482, 534.

[6] Журн. «Літопис революції», 1930, № 2, стор. 121, 146.

Радянське будівництво почалося ще в ході громадянської війни. 3 січня 1920 року в Махнівці створено волосний ревком, на який покладалося завдання підготовки і проведення виборів до Рад. Та виконати його тоді не вдалося через білопольську окупацію, яка продовжувалась з 26 квітня до 15 червня 1920 року.

Трудящі Махнівки активно боролися з різними ворогами Радянської влади. 26 червня 1920 року збори мешканців Махнівки ухвалили: «Одна надія, одна влада, яка може дати спокій змученому народові,— це Радянська влада, влада Рад біднішого селянства та робітників, а через це зобов'язуємось всіма силами підтримувати її як живою силою, посилаючи своїх людей в Червону Армію, так і необхідними продуктами»[1]. Через кілька днів волосний селянський з'їзд вирішив передати Червоній Армії 2 тис. пудів зерна і багато худоби. 30 червня селянський з'їзд Махнівської волості обрав новий склад волревкому і волосного комітету незаможних селян.

В 1920—1921 рр. на території Махнівської волості бешкетували банди. Населення брало участь у знищенні їх. У 1922 році з політичним бандитизмом було покінчено, але траплялися випадки кримінального бандитизму, з яким також рішуче боролося місцеве населення[2].

Перехід до мирного будівництва ознаменувався виборами сільської Ради, які відбулися 26 червня 1921 року. В січні 1923 року в Махнівці створено партійний осередок у складі 4 чоловік. У жовтні 1923 року виникла комсомольська організація села, яка почала швидко зростати. Через 3 роки вже налічувалося 36 комсомольців.

Партійна організація, сільрада, КНС і комсомольський актив очолили боротьбу за відродження господарства, за здійснення ленінського кооперативного плану та культурної революції на селі. Вони не тільки роз'яснювали трудящим переваги кооперування, а й створювали кооперативи та інші товариства. 35—40 проц. мешканців волості в ті роки були неписьменними. В боротьбі з цією ганебною спадщиною минулого ефективним засобом виявилися місячники ліквідації неписьменності. Особливо велику користь вони дали при підготовці допризовників, яких прагнули навчити передусім елементарної грамоти.

Вже восени 1920 року в Махнівці почала працювати єдина трудова семирічна українська школа. Тоді в ній навчалося 48 дітей, проте за 2 роки кількість учнів зросла до 128. Крім цієї школи, 1922 року відкрито три початкові школи. Одну з них невдовзі було перетворено в семирічну.

Значна увага приділялася й пропаганді сільськогосподарських знань. Часто влаштовувалися лекції з питань агротехніки, проводилися бесіди, організовувалася широка наочна агітація.

Важливим стимулом відродження сільського господарства була нова економічна політика Радянської держави. Озимими культурами 1922 і весняними 1923 року в Махнівській волості було засіяно більше землі, ніж передбачалося планом. В середині 1922 року в Махнівці знову стали до ладу 5 приватновласницьких кінноприводних круподерок, 3 маслобойні і 4 механічні млини. Одночасно створювались й державні сільськогосподарські підприємства. На колишніх поміщицьких землях виникло 2 радгоспи — зерновий та плодорозсадник.

Комсомольці власними силами відкрили в селі клуб, пристосувавши для цього вільний будинок. В лютому 1925 року відбулося відкриття клубу. Майже кожної суботи й неділі комсомольці влаштовували вечори. На виручені гроші придбали інструменти для струнного та духового оркестрів. Часто ставили п'єси на антирелігійні теми. Наступного року в селі створено хату-читальню. Разом з школою і товариством ліквідації неписьменності вони відіграли вирішальну роль у ліквідації неписьменності.

Поліпшилося медичне обслуговування селян, яке на початку 20-х років здійснювала лише місцева амбулаторія. 1924 року стаціонарне відділення Бродецької

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-3674, оп. 1, спр. 2, арк. 4—5.
[2] Філіал Житомирського облдержархіву в Бердичеві, ф. Р-157, оп. 1, спр. 213, арк. 9.

заводської лікарні перетворено на районну лікарню, послугами якої було зручно користуватися й жителям Махнівки.

В середині 20-х років ширився кооперативний рух у Махнівці. 1925 року тут було 6 кооперативних об'єднань: споживче, сільськогосподарське кредитне «Господар», виробничо-збутове інвалідів, промислове кооперативне маслобойного промислу «Кустарник», бурякове кооперативне та інтегрально-кооперативне товариства. В звіті Махнівської сільради за перше півріччя 1927 року відзначено, що основні об'єднання — споживча і бурякова кооперація, кредитне товариство — працюють з добрими наслідками, що «селяни схильно ставляться до кооперації».

Вплив на селян справляли й успіхи радгоспу. 1927 року його робітники організували першу сільськогосподарську виставку. Радгосп мав свої трактори, сівалки, що стали чи не найпопулярнішими експонатами для відвідувачів. Захоплювалися вони й високим врожаєм зернових, яких того року радгосп зібрав по 33 цнт з гектара. Виставка справила сильне враження на трудівників села, допомогла їм обрати вірний для себе шлях. У 1928 році в Махнівці створено товариство спільного обробітку землі. Товариство об'єднувало близько 100 найбідніших селянських родин, мало 300 га землі.

Провідну роль у здійсненні колективізації відігравала Махнівська партійна організація. Комуністи вирішили: «Напружити всі сили для проведення суцільної колективізації шляхом широкої агітроботи серед батрацтва, бідняків та активу села»[1]. Було створено штаб керівництва колективізацією, до складу якого ввійшов представник сільської Ради, споживчого товариства, ТСОЗу, комсомольської і деяких районних організацій.

В створенні колгоспів відзначилися також і сільські комсомольці. Майже всі вони стали першими колгоспниками в Махнівці, завзято пропагували серед селян ленінські кооперативні ідеї, зміцнювали колгоспи, боролися з куркульством.

Під час масової колективізації 1930 року в Махнівці організовано 4 колгоспи, а через 2 роки на сільськогосподарську артіль перетворився і ТСОЗ. Таким чином, на селі стало 5 артілей: ім. Леніна (800 га землі), «Перемога» (1092 га), «Зірка» (пізніше «Червона зірка» — 1055 га), «13-річчя Жовтня» (512 га), та «П'ятирічка» (649 га землі). Заснування колгоспів здійснювалося в умовах гострої класової боротьби. Куркулі чинили опір колгоспному будівництву, залякували селян, завдавали збитків господарствам. У колгоспах «Перемога» і «Зірка» вони отруїли 250 робочих коней.

Важливу роль у будівництві і зміцненні колективних господарств відіграла Махнівська МТС, створена в 1931 році. Взимку 1933 року при ній організовано політичний відділ, який проводив організаційну роботу, зміцнюючи колгоспи, виховуючи кадри, дбав про підвищення активності колгоспників, їх дисципліну.

Вже у перші роки існування колгоспи добилися помітних успіхів. Цьому сприяло, насамперед, упорядкування землекористування, запровадження передової агротехніки, допомога МТС в механізації виробничих процесів. 1933 й 1934 року колгоспи ім. Леніна та «П'ятирічка» зібрали рясні врожаї. Решта колгоспів також мала гарні наслідки. 30 передовиків колгоспних ланів стали учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки в 1939 році в Москві й серед них бригадири А. І. Антонюк, Г. І. Пічкур, І. С. Фурдига, які виростили по 19—23 цнт озимого рапсу на гектарі, вони занесені до Почесної книги ВСГВ. Учасниками виставки наступного року були бригадир П. П. Нечипорук і члени бурякосійних ланок Є. С. Присяжнюк, Й. Б. Стецюк та ін. 1940 року Є. С. Присяжнюк нагороджена орденом Леніна.

Відповідно зростала й оплата праці. В 1938 господарському році колгоспники артілі «Червона зірка» на кожний вироблений трудодень одержали по 5 кг хліба і 1,4 крб. грішми. Заможними стали всі колгоспники. Разом з достатком росли й культурні запити, для задоволення яких створювалися умови. В 30-і роки остаточно

[1] Вінницький облпартархів, ф. 612, оп. 1, спр. 14, арк. 15.

ліквідовано в Махнівці неписьменність. Повністю здійснювався закон про обов'язкову початкову освіту. Крім двох початкових шкіл, діяли також дві семирічки, а 1934 року відкрито й середню школу. Читання газет, книг стало характерною ознакою колгоспного побуту.

На честь значних досягнень сільських комсомольців у справі колективізації й здійсненні культурної революції 1935 року Махнівку перейменовано в село Комсомольське.

Під час Великої Вітчизняної війни багато жителів Комсомольського пішло на фронт. Ті, що залишились у селі, подавали різноманітну допомогу частинам Червоної Армії, споруджували оборонні об'єкти. На схід евакуювали близько 1500 голів великої рогатої худоби, кілька сот коней, найбільш цінну техніку. Все, що не вдалося вивезти, псувалось і знищувалося.

14 липня 1941 року до Комсомольського вдерлися гітлерівські війська. Окупанти почали розправи над мирними людьми. Понад 2 тис. чоловік вони зігнали до Жежелівського лісу і розстріляли, багато юнаків та дівчат вивезли на каторжні роботи до Німеччини.

Хоч до відступу радянських військ з Комсомольського не встигли створити підпілля, боротьба проти фашистів тут розпочалася майже з перших днів окупації. До листопада 1942 року діяла Бродецько-Комсомольська підпільна група, яку організував пропагандист Комсомольського райкому партії С. С. Марчук. Всі радянські люди саботували розпорядження окупантів, переховували молодь, щоб вона не потрапила до Німеччини. В житомирських лісах партизанили мешканці Комсомольського Олександр Лукомський і Олександр Корченюк, нагороджені після війни орденом «Червоної Зірки». Сотні жителів Комсомольського перебували в лавах діючої армії. Багато з них не повернулися з ратного поля. Близько 200 жителів села за участь у Великій Вітчизняній війні нагороджені орденами і медалями.

Радянські війська визволили Комсомольське від фашистів 7 січня 1944 року. Загарбники зруйнували майже всі районні і сільські установи, державні і кооперативні підприємства, громадські організації, школу, лікарню, клуб, багато житлових будинків. Великих збитків ворог завдав усім місцевим колгоспам. Війна принесла неймовірні труднощі і нестатки людям, та не зламала споконвічної їхньої працьовитості. З величезним ентузіазмом відбудовували вони свої колгоспи, налагоджували мирне життя. Почали із збирання й відновлення сільськогосподарського реманенту, робочої та продуктивної худоби, забезпечення її кормами. Було відновлено всі 5 колгоспів, хоч становище господарств було надзвичайно важким (в селі не лишилося жодного трактора, автомашини, бракувало й живої тяглової сили, посівного матеріалу, не вистачало робочих рук). Члени артілей зносили на колгоспні двори зерно, овочі, картоплю, сіно, солому, вишукували залишені військовими частинами коні та машини.

Незважаючи на труднощі, вже першого після визволення 1944 господарського року всі артілі вчасно впоралися з весняно-літніми і осінніми польовими роботами, виростили врожай, достроково виконали державний план хлібоздачі та здали 462 пуди хліба у фонд Червоної Армії.

В авангарді боротьби за відродження господарства колгоспів і всього села йшли комсомольці. Вони напружено працювали в полі, на фермах і всюди, де потрібні були молоді й дужі руки. Комсомольці оточили батьківським піклуванням дітей загиблих воїнів, створивши для них притулок на 120 місць.

1944 року відновила роботу Комсомольська машинно-тракторна станція, яка обслуговувала 16 артілей

Центр села Комсомольського. 1971 р.

Ленінський суботник у с. Комсомольському. 1970 р.

району. МТС одержала від держави і військових частин 41 трактор, 100 культиваторів, 10 зернових і 18 бурякових сівалок. Чималу допомогу худобою, насінням, інвентарем подавали східні райони країни. Для відбудови зруйнованих жител родин військовослужбовців Комсомольського району держава надала в 1944 році близько 700 тис. крб. довгострокової позички, виділила 478 куб. м будівельних матеріалів.

Однак господарства артілей зростали повільно. 1950 року колгоспники вирішили об'єднатися, щоб спільними силами прискорити розвиток громадського виробництва. Об'єднану артіль назвали іменем В. І. Леніна. В середині 50-х років завершено відбудову села. 1955 року колгосп подолав відставання, а через два роки вже виростив рекордний, як на той час, врожай ячменю та цукрових буряків. Учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1958 року стали голова колгоспу А. Х. Андрійчук, агроном І. Ф. Сторожук, бригадир рільничої бригади С. Я. Коліжук, ланкові Г. І. Коліжук, В. І. Шевчук, Г. М. Жук, В. А. Чайковська, Є. С. Присяжнюк, М. Г. Антонюк, М. П. Кугай, Є. Г. Лазарчук. 1957 року доярки Н. П. Заїка і Г. О. Гринчук надоїли більше, ніж по 3 тис. кг молока від кожної закріпленої за ними корови.

1950 року в колгоспі створено партійну організацію. Хоч до складу її входило 15 чоловік, майже всі основні ділянки в господарстві очолювали комуністи. В 1959 році до зміцнілого господарства приєдналися невеликі артілі сіл Марківців та Мшанця. З того часу колгосп став носити назву «Росія». Менше ніж за 10 років він перетворився на велике багатогалузеве господарство м'ясо-молочного і зерно-бурякового напряму. За ним закріплено 5958 га земельних угідь. Всього в колгоспі працює 1410 чол., і серед них 170 механізаторів. Весь комплекс виробництва об'єднує 6 рільничих, 5 тваринницьких, 4 тракторні, садово-городню та будівельну бригади. Господарство має 38 тракторів, 24 різні комбайни, 90 електромоторів приводять в рух механізми і агрегати току, майстерні та інших виробничих ділянок. Колгоспне стадо розміщене у 12 добре обладнаних електрифікованих і механізованих приміщеннях. Всього налічується 1510 голів великої рогатої худоби (у т. ч. 600 корів), 2640 свиней.

Особливо помітних успіхів добився колгосп за восьму п'ятирічку. Неподільні фонди зросли більш як удвоє. Відповідно підвищилася й оплата праці. Тепер середньомісячний заробіток колгоспника становить 99 карбованців. За п'ятиріччя колгосп спорудив 3 відгодівельні майданчики і потужний кормоцех. Розгорнуто газифікацію села.

Провідну роль у житті колгоспу відіграє партійна організація, на обліку в ній перебуває 78 комуністів, переважна більшість яких трудиться на вирішальних ділянках виробництва. Гідно продовжують славні традиції комсомольців 20—30-х років юнаки й дівчата. Тепер в селі 85 членів ВЛКСМ. Своїми ділами вони примножують успіхи, здобуті старшим поколінням.

Безперервно зростаючі здобутки артілі — результат умілого керівництва господарством. Багато сил і енергії віддає йому комуніст М. Ю. Каплун, який уже понад десять років очолює правління колгоспу. В 1967 році його нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Цієї ж нагороди удостоєний тракторист М. В. Шостаківський.

Звеличене працею людей Комсомольське зростає з кожним роком. У ньому розташовані відділення «Сільгосптехніки», млин з крупорушкою й олійнею, хлібозавод,

інкубаторна станція, цехи механічний та кравецький, який виготовляє робочий одяг, виробництва фруктових вод, пересувна механічна колона № 2. В селі є відділення зв'язку, радіовузол, комбінат побутового обслуговування, понад двадцять крамниць і підприємств громадського харчування. Для універмагу зведено сучасне приміщення, яке є окрасою села. Комсомольське має автобусне сполучення з обласним і районним центрами та багатьма селами.

Постійно поліпшується медичне обслуговування населення. Тут діє обладнане сучасною медичною апаратурою відділення районної лікарні, де працюють 19 лікарів, 10 фельдшерів, 6 акушерів, 43 медсестри. Колгосп має власний профілакторій.

У Комсомольському є денна та вечірня середні школи. Вчителі Л. М. Волкотруб та І. Т. Юрчук нагороджені орденом Леніна. З грудня 1967 року при Комсомольському відділенні «Сільгосптехніки» розпочали роботу постійно діючі курси сільських механізаторів, на яких оволодівають технікою колгоспники кількох артілей. Усього в Комсомольському працює понад 200 спеціалістів з вищою та середньою освітою. Первинна організація товариства «Знання» об'єднує 28 лекторів.

Справжнім центром культурно-масової роботи став сільський будинок культури. Молодь і доросле населення беруть активну участь у роботі музичного, танцювального, драматичного та інших гуртків художньої самодіяльності. Добре зарекомендував себе вчительський хор, який існує вже понад 20 років. Книжковий фонд двох бібліотек складають близько 20 тис. примірників. Читачами бібліотек є майже всі дорослі жителі села. З 1958 року видається колгоспна багатотиражна газета «Ленінський шлях».

Ззовні Комсомольське досить привабливе. Воно розкинулося на узгір'ї, по обох берегах Гнилоп'яті. Чепурні цегляні будиночки ледь видніються з-за густих садів. Чисті бруковані вулиці обсаджені декоративними деревами і кущами. В центрі села є великий мальовничий став — улюблене місце відпочинку мешканців Комсомольського. За благоустрій села Комсомольській сільраді до 50-річчя Жовтня вручено на вічне зберігання пам'ятний Червоний прапор Козятинського райкому партії та райвиконкому.

На ознаменування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна 160 передовиків колгоспу, установ та підприємств Комсомольського нагороджено ювілейною медаллю.

Натхнені історичними рішеннями XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України трудівники Комсомольського крокують в єдиному строю будівників комунізму.

В. М. МАЗИЛО

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД КОЗЯТИНСЬКОГО РАЙОНУ

БЕЗІ́МЕННЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 25 км від районного центру і залізничної станції Козятин. Населення — 922 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Молодіжне, Молотківці, Хліборобне, Чернички.

За місцевим колгоспом ім. Свердлова закріплено 3988 га землі, в т. ч. 3220 га орної. Виробничий напрям — рільництво й тваринництво. З допоміжних галузей розвинуті птахівництво, бджільництво й рибництво. Доярка Т. П. Голомисюк нагороджена орденом Леніна.

У Безіменному є 8-річна школа, будинок культури, бібліотека; медичний пункт, профілакторій. В селі працюють 58 комуністів та 87 комсомольців.

Вперше згадується Безіменне в документі 1762 року.

БІЛОПІ́ЛЛЯ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 15 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Чорнорудка. Населення — 1130 чоловік.

Місцевий колгосп «Шлях до комунізму» обробляє близько 1673 га землі, в т. ч. 1284 га орної. Вирощує озиму пшеницю й цукрові буряки. Розвинуто м'ясо-молочне тваринництво.

Є середня школа, клуб, бібліотека; дільнична та дитяча лікарні. В партійній організації — 32 комуністи, у комсомольській — 135 членів ВЛКСМ.

Білопілля згадується в історичних джерелах XVII століття.

Під час німецько-фашистської окупації у селі діяла підпільна група, яку очолювали П. А. Богуславський та Л. М. Дука.

ВЕРНИ́ГОРОДОК — село, центр сільської Ради. Лежить на річці Гуйві (притока Тетерева), за 9 км від районного центру і залізничної станції Козятин. Населення — 1230 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Велике і Верболози.

В селі розміщено центральну садибу колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС. За колгоспом закріплено 4171 га землі, в т. ч. 3353 га орної. Основні культури — озима пшениця і цукрові буряки. Розвинуто м'ясо-молочне тваринництво. Допоміжні галузі — городництво й садівництво.

Працюють 8-річна школа, будинок культури, бібліотека; медичний пункт. Видається колгоспна багатотиражна газета «Прапор перемоги». Комуністів у селі — 63, комсомольців — 125.

Вернигородок вперше згадується в документах 1864 року. В травні 1905 року сільськогосподарські робітники на чолі з Ю. Потьомкою оголосили страйк, вимагаючи підвищення плати.

Троє мешканців села — залізничники Т. Ф. Верезуб, М. П. Сизонюк, Г. П. Сизонюк — нагороджені орденом Леніна.

ВІВСЯ́НИКИ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 40 км від районного центру, за 4 км від залізничного блок-поста Сопин. Населення — 1334 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Коритувата і Мухувата.

Місцевий колгосп ім. Фрунзе обробляє 3971 га землі, в т. ч. 3219 га орної. Вирощує зернові й технічні культури, має розвинуте м'ясо-молочне тваринництво.

Є середня школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт.

На обліку в партійній організації—32 члени КПРС, у комсомольській — 90 членів ВЛКСМ.

Вперше село згадується в історичному документі 1755 року.

В травні 1861 року відбулося заворушення селян. 12 активних учасників його було покарано. 1905 року відбулися виступи селян з вимогами підвищення платні за обробіток плантацій цукрових буряків.

ВОВЧИ́НЕЦЬ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 20 км від районного центру і залізничної станції Козятин. Населення — 2291 чоловік. Сільраді підпорядкований населений пункт Катеринівка.

За відділком радгоспу «Вовчинецький» Бродецького цукрокомбінату закріплено 2586 га землі, в т. ч. 1825 га орної. Господарство вирощує насіння цукрових буряків.

Тут є середня школа, клуб, бібліотека. Партійну організацію в селі створено 1928 року, комсомольську — в 1923 році. Тепер у них налічується 29 комуністів та 85 комсомольців.

Село засноване в середині XVIII ст. 1905 року відбувся страйк сільськогосподарських робітників.

136 жителів Вовчинця загинуло на фронтах Великої Вітчизняної війни, 258 жителів за мужність і відвагу, виявлену в боротьбі з фашистами, нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу.

ВОСКОДА́ВИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 25 км від районного центру і залізничної станції Козятин. Населення — 4258 чоловік. Сільраді підпорядковане село Вікторівка.

За місцевим колгоспом ім. Свердлова закріплено 1499 га землі, в т. ч. 1256 га орної. Основний виробничий напрям зерно-буряковий та м'ясо-молочний.

В селі є 8-річна школа, будинок культури, бібліотека.

Сільська партійна організація об'єднує 27 комуністів, комсомольська — 39 членів ВЛКСМ.

Воскодавинці (в минулому — Прилуцький хутір воскодавів) засновані на початку XVIII століття.

ГЛУ́ХІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 12 км від районного центру, за 4 км від залізничної станції Глухівці. Населення — 4339 чоловік. Сільраді підпорядковане селище Глухівці.

За місцевим колгоспом ім. Калініна закріплено 2554 га землі, в т. ч. 1605 га орної. Господарство — багатогалузеве. У Глухівцях також розташовані заводи — каоліновий та залізобетонних виробів.

В селі є середня школа, будинок культури, бібліотека; дільнична лікарня. Серед мешканців села — 182 члени КПРС та 156 членів ВЛКСМ.

Глухівці вперше згадуються у документі 1595 року.

Уродженцями села є доктор економічних наук Ф. П. Абрамчук, кандидат фізико-математичних наук О. П. Бойчук, кандидат технічних наук Д. С. Казмірук.

ДУБО́ВІ МАХА́РИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 18 км від районного центру і залізничної станції Козятин. Населення — 1136 чоловік. Сільраді підпорядковане село Блажіївка.

За місцевим колгоспом ім. XX з'їзду КПРС закріплено 2168 га землі, в т. ч. 1733 га орної. Основний виробничий напрям зерно-буряковий та м'ясо-молочний. Доярка О. І. Ящук нагороджена орденом Леніна.

В Дубових Махаринцях є 8-річна школа, будинок культури, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт. Комуністів у селі — 38, комсомольців — 36.

Історичні джерела свідчать, що село існувало вже на початку XVII століття.

В боротьбі проти німецько-фашистських загарбників брало участь 400 жителів села, 120 солдатів та офіцерів полягли смертю хоробрих, 300 чоловік нагороджено орденами і медалями.

ЖЕ́ЖЕЛІВ — село, центр сільської Ради. Розташований на автошляху, за 18 км від районного центру, за 6 км від залізничної станції Глухівці. Населення — 1855 чоловік.

Місцевий колгосп ім. Чкалова обробляє 1997 га землі, в т. ч. 1436 га орної. Господарство спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби і птиці, розвинуто також городництво. В селі діє великий гранітний кар'єр, де щороку видобувають близько 200 тис. куб. м відомого жежелівського граніту, що йде в усі кінці Радянського Союзу та на експорт.

У Жежелові є 8-річна школа, клуб, бібліотека; 2 медичні пункти. В селі налічується 59 членів КПРС та 49 комсомольців.

Історичні джерела свідчать, що село існувало вже в XVI столітті.

Мешканець села Ф. Г. Ліщук нагороджений орденом Леніна.

Недалеко Жежелова виявлені поселення трипільської та черняхівської культур.

ЖУРБИ́НЦІ — село, центр сільської Ради. Лежать у верхів'ях річки Роставиці, за 13 км від районного центру і залізничної станції Козятин. Населення — 1289 чоловік.

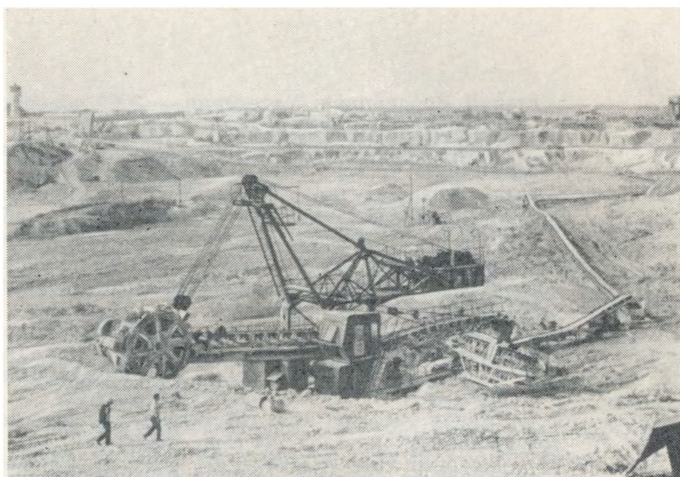

Кар'єр Глуховецького каолінового заводу. 1970 р.

За колгоспом «Передовик» закріплено 2048 га землі, в т. ч. 1663 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють 8-річна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт. Партійна організація села налічує 28 членів КПРС, комсомольська — 40 членів ВЛКСМ.

Вперше село в писемних джерелах згадується 1741 року.

ЗБАРА́Ж — село, центр сільської Ради. Розташований за 32 км від районного центру, за 18 км від залізничної станції Голендри. Населення — 759 чоловік. Сільраді підпорядковане село Лозівка.

У Збаражі містяться цегельний завод та центральна садиба колгоспу «Прогрес». Господарство обробляє 2804 га землі, в т. ч. 2140 га орної, вирощує зернові, технічні та городні культури, має розвинуте молочно-м'ясне тваринництво.

В селі є 8-річна школа, клуб, бібліотека. Серед мешканців села — 30 комуністів і 43 комсомольці.

Збараж засновано у XVIII столітті.

ЗОЗУ́ЛИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 25 км від районного центру, за 13 км від залізничної станції Кордишівка. Населення — 904 чоловіка.

За місцевим колгоспом ім. Кірова закріплено 1899 га землі, в т. ч. 1408 га орної. Основні галузі—рільництво й тваринництво, розвинуті й допоміжні галузі виробництва — садівництво та рибництво. Працює маслозавод потужністю 1,5 тонни масла на добу.

Є середня школа, будинок культури, бібліотека; медичний пункт. Комуністів у селі — 30, комсомольців — 102.

Вперше село згадується в писемних джерелах XVII століття.

У Зозулинцях народився український мовознавець К. П. Михальчук (1840—1914).

ЙО́СИПІВКА (до 1945 року — Юзефівка) — село, центр сільської Ради. Розташована за 18 км від районного центру, за 7 км від залізничної

станції Кордишівка. Населення — 2099 чоловік. Сільраді підпорядковане село Малишівка.

Місцевий колгосп «Ленінець» обробляє 2264 га землі, в т. ч. 1593 га орної. Господарство — багатогалузеве, крім рільництва й тваринництва, розвинуті садівництво, бджільництво, рибництво. В селі є також відділок радгоспу «Юзефівка», що входить до складу Юзефо-Миколаївського цукрокомбінату. У відділку вирощують насіння цукрових буряків.

Є середня школа, клуб, бібліотека; дільнична лікарня. Видається багатотиражна газета «За високий урожай». 37 мешканців села є членами КПРС, 116 — членами ВЛКСМ.

Першу згадку про Юзефівку знаходимо в писемних джерелах XVII століття.

З серпня 1942 до січня 1944 року на Юзефо-Миколаївському цукровому заводі діяла підпільна група.

За бойові заслуги в боротьбі з фашизмом 318 жителів села нагороджені орденами і медалями.

Мешканець Йосипівки І. Т. Катрич нагороджений орденом Леніна.

КА́ШПЕРІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 20 км від районного центру, за 10 км від залізничної станції Чорнорудка. Населення — 924 чоловіка. Сільраді підпорядкований населений пункт Селище.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Ватутіна. За господарством закріплено 2897 га землі, в т. ч. 2310 га орної. Господарство — багатогалузеве.

У Кашперівці є 8-річна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт, дитячий санаторій. Комуністів у селі — 44, комсомольців — 47.

Збереглися архівні документи, що свідчать про існування Кашперівки ще у XVI столітті.

З серпня 1941 по грудень 1943 року в селі діяла підпільна група, яку очолював В. Д. Макєєв.

Уродженець села генерал-лейтенат М. І. Дука під час Великої Вітчизняної війни командував партизанською бригадою на Брянщині. 1942 року удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Недалеко від Селища збереглися залишки поселення черняхівської культури.

КОЗЯ́ТИН — село, центр сільської Ради. Лежить у верхів'ї річки Гуйви, за 3 км від районного центру і залізничної станції Козятин. Населення — 4251 чоловік. Сільраді підпорядковане село Іванківці.

Місцевий колгосп «Здобуток Жовтня» обробляє 2842 га землі, в т. ч. 1788 га орної. Господарство спеціалізується на відгодівлі свиней. Допоміжні галузі — овочівництво, садівництво й бджільництво. Бригадир садово-городньої бригади А. В. Гончарук, залізничники Ф. В. Стецюк та Ф. А. Чичикалюк нагороджені орденом Леніна. В 1970 р. за допомогою робітників локомотивного депо станції Козятин побудовано промисловий комплекс для відгодівлі свиней на 6 тис. голів.

Працюють середня школа, клуб, бібліотека; медичний пункт. У селі налічується 49 комуністів та 181 комсомолець.

Вперше Козятин згадується в зв'язку з повстанням Верлана 1734 року.

За виявлену мужність і відвагу на фронтах Великої Вітчизняної війни 323 жителі села нагороджені орденами і медалями Союзу РСР.

КО́РДИШІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 7 км від районного центру, за 5 км від залізничної станції Кордишівка. Населення — 1219 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Королівка й Прушинка.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу «Україна». Колгосп обробляє 3874 га землі, в т. ч. 3069 га орної. Господарство — багатогалузеве.

У Кордишівці є 8-річна школа, клуб, бібліотека. В сільській партійній організації — 55 членів КПРС, в комсомольській — 177 членів ВЛКСМ.

Село згадується в письмових джерелах XVII століття.

Уродженцем Кордишівки є український радянський письменник Ф. Ю. Маківчук.

КУ́МАНІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 25 км від районного центру і залізничної станції Козятин. Населення — 746 чоловік. Сільраді підпорядковане село Туча.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Куйбишева. За колгоспом закріплено 2666 га землі, в т. ч. 2167 га орної. Господарство— багатогалузеве.

Працюють 8-річна школа, будинок культури, бібліотека, медичний пункт. У сільській партійній організації — 36 членів КПРС. Комсомольців у Куманівці — 44.

МАХА́РИНЦІ (до 1955 року — Волоські Махаринці) — село, центр сільської Ради. Розташовані за 7 км від районного центру, за 2 км від залізничної станції Махаринці. Населення — 2848 чоловік.

Місцевий колгосп ім. Леніна обробляє 2621 га землі, в т. ч. 1854 га орної. Господарство спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби. Розвинуті й допоміжні галузі — садівництво, бджільництво, рибництво. Очолює колгосп Герой Соціалістичної Праці Й. В. Гурик. У Махаринцях є цукровий завод потужністю 1750 цнт цукру на добу та цегельний завод потужністю 1,5 млн. штук цегли на рік.

Тут є 8-річна школа, клуб, бібліотека; дільнична лікарня. Серед трудящих Махаринців — 83 члени КПРС та 88 членів ВЛКСМ.

Село згадується в історичних джерелах XVII століття. В 1905 році селяни Махаринців страйкували, вимагаючи підвищення оплати сільськогосподарських робіт.

Під час німецько-фашистської окупації у Махаринцях діяла підпільна група «Радянські патріоти», яку очолював А. К. Майбродський. У червні 1943 року підпільники влилися в партизанський загін.

МИКОЛА́ЇВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 20 км від районного центру, поблизу залізничного блок-поста Миколаївка.

Населення — 714 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Великий Степ і Лопатин.

У селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Леніна. Земельні угіддя колгоспу — 2889 га, в т. ч. 2303 га орної землі. Господарство — багатогалузеве. За високі показники в розвитку рослинництва й тваринництва колгосп 1957 року був учасником ВСГВ, нагороджений Великою срібною медаллю. Колишній голова його В. К. Ярошек удостоєний ордена Леніна.

Є середня школа, будинок культури, бібліотека; медичний пункт. У 1935 році споруджено пам'ятник В. І. Леніну. Комуністів у селі — 46, комсомольців — 74.

Тут народився український вчений, академік АН УРСР Г. Й. Сухомел (1888—1966).

МИХА́ЙЛИН — село, центр сільської Ради. Розташований за 20 км від районного центру, за 7 км від залізничної станції Голендри. Населення — 1090 чоловік. Сільраді підпорядкований населений пункт Широка Гребля.

Відділок радгоспу «Михайлин», що входить до складу Юзефо-Миколаївського цукрового комбінату, обробляє 5289 га землі, спеціалізується на вирощуванні насіння цукрових буряків. Поблизу села знаходиться Юзефо-Миколаївський цукровий завод, потужність його 1575 цнт цукру на добу. Комуністів у селі — 52, комсомольців — 67.

У Михайлині є 8-річна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт.

Село згадується в писемних джерелах XVIII століття.

В 1941—1944 рр. на цукровому заводі діяла підпільна група з 22 чоловік, яку очолював В. А. Меркулов.

Уродженцеві села І. Г. Плису присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

НЕПЕ́ДІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 10 км від районного центру і залізничної станції Козятин. Населення — 1827 чоловік. Сільраді підпорядкований населений пункт Гурівці.

У Непедівці розміщена центральна садиба колгоспу ім. XX з'їзду КПРС. За колгоспом закріплено 3357 га землі, в т. ч. 2518 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють середня школа, клуб, бібліотека; медичний пункт. Комуністів у селі — 38, комсомольців — 86.

Історичні джерела свідчать, що Непедівка існувала в XVII столітті.

Мешканці села М. Т. Шевчук, В. П. Громалюк та М. Г. Шевчук нагороджені орденом Леніна.

В с. Гурівцях народився Б. М. Бабій, член-кореспондент АН УРСР, голова відділу економіки, історії, філософії і права АН УРСР.

ПЕРЕМО́ГА (до 1944 року — Вуйна) — село, центр сільської Ради. Розташована на автомагістралі, за 26 км від районного центру і залізничної станції Козятин. Населення — 1119 чоловік. Сільраді підпорядковане село Немиринці.

В Перемозі розміщена центральна садиба колгоспу «Шлях до комунізму». Колгосп обробляє 3245 га землі, в т. ч. 2611 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють 8-річна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт. Серед трудящих села — 46 членів КПРС та 86 членів ВЛКСМ.

Село засноване в XVII столітті. Під час революції 1905—1907 рр. тут відбувалися заворушення.

Під час німецько-фашистської окупації з 270 дворів села гітлерівці знищили 222 двори, 83 мешканці насильно вигнали до Німеччини.

ПИ́КОВЕЦЬ — село, центр сільської Ради. Розташований за 7 км від районного центру і залізничної станції Козятин. Населення — 741 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Пустоха й Сигнал.

За відділком радгоспу «Сигнал»— «Пиковець» закріплено 5451 га землі. Господарство вирощує хміль.

У Пиковці є 8-річна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт. Комуністів у селі — 14, комсомольців — 58.

Село засноване в XVI столітті.

ПЛЯХОВА́ — село, центр сільської Ради. Розташована за 10 км від районного центру і залізничної станції Козятин. Населення — 1095 чоловік.

Відділок радгоспу «Пляхова», що входить до складу Бродецького цукрокомбінату, обробляє 1720 га землі, спеціалізується на вирощуванні насіння цукрових буряків. Допоміжні галузі — городництво й рибництво.

В Пляховій є 8-річна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт. Серед мешканців села — 18 членів КПРС та 39 членів ВЛКСМ.

Село засноване в XVII столітті.

ПОЛИ́ЧИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 30 км від районного центру, за 15 км від залізничної станції Бердичів. Населення — 910 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Мала Клітинка й Тернівка.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Кірова. За господарством закріплено 2831 га землі, в т. ч. 2197 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють 8-річна школа, клуб, бібліотека. В селі налічується 29 членів КПРС та 64 комсомольці.

Село згадується в писемних джерелах XVII ст. В роки першої російської революції у Поличинцях відбувалися заворушення селян.

Поблизу Тернівки є залишки великого ранньослов'янського поселення черняхівської культури.

ПУЗИ́РКИ — село, центр сільської Ради. Розташовані поблизу річки Гуйви, за 10 км від районного центру, за 5 км від залізничної станції Глухівці. Населення — 661 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Держанівка та Панасівка.

У Пузирках розміщена центральна садиба колгоспу «Зоря комунізму». Колгосп обробляє

2505 га землі, в т. ч. 1948 га орної. Господарство — багатогалузеве. Ланкова Л. П. Харчук за одержання високих врожаїв цукрових буряків нагороджена орденом Леніна.

Працюють 8-річна школа, будинок культури, бібліотека; медичний пункт. У партійній організації — 42 комуністи, у комсомольській — 59 членів ВЛКСМ.

Вперше село згадується в писемних джерелах XVII століття.

Поблизу с. Держанівки виявлено залишки поселення скіфських часів.

СА́МГОРОДОК — село, центр сільської Ради. Розташований за 25 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Голендри. Населення — 2425 чоловік. Сільраді підпорядковане село Красне.

В селі міститься центральна садиба колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС. В користуванні його є 2768 га землі, в т. ч. 2116 га орної. Виробничий напрям — зерно-буряковий.

Працюють середня школа, школа-інтернат, будинок культури, бібліотека; дільнична лікарня та поліклініка. Комуністів у селі — 49, комсомольців — 164.

Засновано село на початку XVII ст., його не раз спустошували татари. У 1861 році селяни Самгородка виступали проти поміщика, що пограбував їх під час проведення реформи. У 1905—1907 рр. в селі відбувалися заворушення.

У Самгородку мешкають Герої Соціалістичної Праці П. Д. Дзюба, колишній бригадир Юзефо-Миколаївського радгоспу, та Я. Г. Іванова, робітниця Юзефо-Миколаївського цукрозаводу. Я. Г. Іванова була депутатом Верховної Ради УРСР 7-го скликання.

СЕСТРИ́НІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 8 км від районного центру і залізничної станції Козятин. Населення — 2677 чоловік.

Місцевий колгосп ім. Т. Г. Шевченка обробляє 3537 га землі, в т. ч. 2703 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють середня школа, клуб, бібліотека; пологовий будинок, медичний пункт. Серед мешканців села — 36 комуністів та 124 комсомольці.

В історичній літературі збереглися відомості про існування села в XVII столітті.

З травня 1942 року по грудень 1943 року в селі діяла підпільна антифашистська група «Перше травня», в складі якої було 11 чоловік. Керівник групи К. І. Александров був схоплений і розстріляний гітлерівцями.

Загін бідноти Самгородка вливається до лав Червоної Армії. 1920 р.

СОКІЛЕ́ЦЬ — село, центр сільської Ради. Розташований за 5 км від районного центру і залізничної станції Козятин. Населення — 781 чоловік. Сільраді підпорядковане село Титусівка.

Відділок радгоспу «Сигнал» — «Сокілець» спеціалізується на вирощуванні хмелю. За відділком закріплено 1101 га землі.

Працюють початкова школа, будинок культури, бібліотека; медичний пункт. У селі налічується 9 комуністів та 6 комсомольців.

Село згадується в історичній літературі 1722 року.

СОША́НСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 22 км від районного центру, за 18 км від залізничної станції Голендри. Населення — 1112 чоловік.

Місцевий колгосп ім. Т. Г. Шевченка обробляє 1951 га землі, в т. ч. 1394 га орної. Крім рослинництва, тут розвинуті допоміжні галузі — рибництво й садівництво. За одержання високих врожаїв Г. З. Алчевська нагороджена орденом Леніна.

У Сошанському є 8-річна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт. Серед мешканців села — 34 члени КПРС та 47 членів ВЛКСМ.

Вперше Сошанське згадується в писемних джерелах 1727 року.

ФЛОРІА́НІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 10 км від районного центру, за 2 км від залізничної станції Кордишівка. Населення — 1090 чоловік. Сільраді підпорядковане село Рубанка.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу «Ленінським шляхом». В користуванні колгоспу 2111 га землі, в т. ч. 1716 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють 8-річна школа, будинок культури, бібліотека; медичний пункт. Серед колгоспників — 40 комуністів та 33 комсомольці.

Село засновано в XVII столітті.

Ю́РІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 30 км від районного центру, за 20 км від залізничної станції Бердичів. Населення — 1254 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Листопадівка.

В Юрівці розміщена центральна садиба колгоспу ім. 40-річчя Жовтня. За колгоспом закріплено 3601 га землі, в т. ч. 2966 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють 8-річна школа, будинок культури, бібліотека; медичний пункт. Видається колгоспна багатотиражна газета «Прапор Жовтня». Комуністів у селі — 32, комсомольців — 64.

Юрівка вперше згадується в історичних джерелах 1774 року. В травні 1905 року сільськогосподарські робітники оголосили страйк.

За мужність і відвагу, виявлені в боротьбі з фашистами, 497 жителів села нагороджені орденами.

Недалеко Юрівки на протязі кількох кілометрів виявлені поселення черняхівської культури.

КРИЖОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

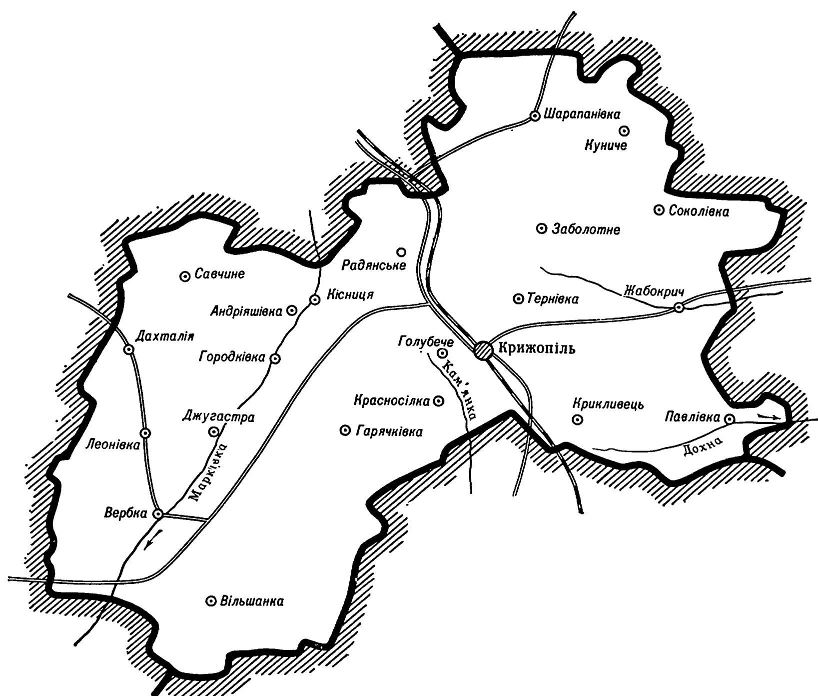

КРИЖО́ПІЛЬ

Крижопіль — селище міського типу (з 1938 р.), розташоване за 150 км від Вінниці. Залізнична станція. Населення — 7701 чоловік.

Крижопіль — центр району, площа якого 0,9 тис. кв. км, населення —59,2 тис. чоловік. 45 населених пунктів підпорядковані селищній Раді і 20 сільським. У районі 20 колгоспів, 1 радгосп. Район відомий високим розвитком зернового господарства, м'ясо-молочного тваринництва, врожаями цукрових буряків. Працюють 13 промислових підприємств, 142 магазини та 40 підприємств громадського харчування. Є 50 шкіл, профтехучилище, музична школа, 46 клубів та будинків культури, 87 бібліотек, 61 кіноустановка. Відкрито 9 лікарень, 31 фельдшерський та фельдшерсько-акушерський пункт, 9 профілакторіїв, 5 колгоспних пологових будинків та дитячий тубсанаторій.

Виникнення населеного пункту та залізничної станції пов'язано з будівництвом залізниці Київ—Одеса, яке розпочалося влітку 1866 року. Свою назву станція дістала від села Крижопіль, розташованого за 17 км від селища. Назва «Крижопіль», можливо, походить від географічного положення села. Саме тут пролягає кряж, що править за вододіл між басейнами Південного Бугу і Дністра. Слова «кряж» і «поле» утворюють «кряжопіль», що, очевидно, видозмінилось згодом у Крижопіль[1]. З часу заснування і до 1923 року Крижопіль належав до Чоботарської волості Ольгопільського повіту.

В серпні 1870 року через станцію Крижопіль почався регулярний рух поїздів. Станцію спорудили на землі поміщика Рубчинського, який скористався цим для особистого збагачення, спекулюючи земельними ділянками. Поблизу неї виникло невелике селище. Першими забудовниками його були робітники залізниці. Поселення з часом стало перевалочним торговельним пунктом. Особливо багато перевозили това-

[1] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 1033.

рів з Крижополя до Ямполя та Сорок. У 80-х роках станція мала невелике паровозне депо, яке в 1892 році ліквідували, коли на сусідній станції Вапнярка збудували нове депо на 6 паровозів.

У Крижополі 1892 року було 488 мешканців і 71 двір[1], а через 12 років — 690 чоловік і 123 двори. Швидке зростання пояснюється тим, що Крижопіль став важливим пунктом відвантаження цукрової сировини. В 1896 році зі станції відправили 582 тис. пудів, а через два роки — 1152 тис. пудів вантажів.

Важко було працювати на залізниці. В серпні 1903 року машиністи й помічники машиністів Південно-Західної залізниці звернулися до міністерства шляхів сполучення зі скаргою. В ній йшлося про дуже низьку заробітну плату, про стягнення різних штрафів — за спізнення, перевитрату вугілля тощо. Залізничники вимагали підвищити зарплату, але їм відмовили в цьому[2].

Революційні події 1905—1907 рр. знайшли відгук і в Крижополі. 19 квітня 1905 року на станції було розповсюджено три прокламації «До залізничних робітників і службовців». На них стояли підписи: «лінійні службовці», «київські управлінські товариші», «Російська соціал-демократична робітнича партія». 16 червня 1906 року на станції відбувся мітинг, у якому взяли участь селяни навколишніх сіл і залізничники Крижополя[3].

Низький життєвий рівень мешканців, бруд та антисанітарія на вулицях і в житлах спричинялися до поширення інфекційних захворювань. Епідемія холери, що спалахнула в 1908 році, змусила місцеві власті прискорити будівництво нової лікарні. І все ж на медичне обслуговування витрачали мізерні кошти. В 1912 році на утримання невеликої лікарні (20 ліжок) відпустили 2 тис. крб. Наскільки незначна ця сума, видно з того, що вона майже дорівнювала річному заробітку лікаря цієї лікарні — 1,5 тис. крб. Крижопільська лікарська дільниця навіть перед першою світовою війною була єдиною на 20 тис. населення.

У 1898 році відкрито Крижопільське двокласне залізничне училище. Навчання було платним, тому багато робітничих родин не могли віддати дітей до школи. У 1908 році з 82 дітей шкільного віку навчалось тільки 58[4].

Під час війни Крижопіль перебував у прифронтовій смузі. Звідси на фронт вирушали військові частини, йшли зброя, продовольство, паливо тощо. Ось чому відгомін імперіалістичної війни доходив і до Крижополя та його околиць, посилюючи антивоєнні і революційні настрої трудящих. В січні 1917 року поліцейські власті заарештували й погнали рити окопи за вияв таких настроїв працівників телеграфу. У жовтні солдати розквартированого в Крижополі 287-го піхотного полку зібрались на мітинг, щоб заявити про свою відмову йти на фронт[5].

Після одержання звістки про Жовтневе збройне повстання в Петрограді у містечку відбувся мітинг робітників-залізничників, солдатів і селян навколишніх сіл. У січні 1918 року тут було встановлено Радянську владу. На початку березня сюди вдерлися австро-німецькі інтервенти. Трудящі Крижополя чинили опір окупантам. Багато місцевих залізничників та селян з Зеленянки, Чоботарки й Голубечого пішли в партизани. Після вигнання австро-німецьких загарбників Крижопіль захопили петлюрівці, від яких містечко визволили частини Червоної Армії на початку квітня 1919 року.

У визволеному від ворога Крижополі було відновлено роботу органів Радянської влади[6]. Вони мобілізували всі сили на боротьбу з контрреволюцією. При волосному ревкомі створили мобілізаційний пункт, куди мали з'явитися всі члени повітового,

[1] В. Гульдман. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1893, стор. 236.
[2] ЦДІА СРСР, ф. 273, оп. 1, спр. 696, арк. 1—4.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7656, арк. 66.
[4] ЦДІА СРСР, ф. 755, оп. 187, спр. 694, арк. 12.
[5] Вінницький облдержархів, ф. 192, оп. 1, спр. 39, арк. 105—108.
[6] Гражданская война на Украине, т. 1, стор. 709, 710.

волосних, селищних і сільських ревкомів та комбідів. Керувати цією роботою доручили Л. Д. Фалаштинському, заступникові голови повітового ревкому. Наступ денікінців з півдня і куркульські повстання зміцнили позиції петлюрівців, і вони знову активізували свої дії. Тому в липні 1919 року третина працівників радянських установ повіту прибула до Крижопільського ревкому, щоб іти на фронт. Через Крижопіль пролягав шлях «Південного походу» — героїчної операції прориву петлюрівсько-денікінського оточення, в якому опинилася Південна група радянських військ[1].

Ці буремні роки пройняті героїзмом, самовідданою боротьбою з ворогами революції. Трудящі Крижополя завжди пам'ятатимуть тих, хто поліг у цій борні. В 1919 році Л. Д. Фалаштинський та його брат Арсен керували партизанами, які діяли в денікінському тилу. Народні месники пускали під укіс ешелони, висаджували в повітря мости. Під час однієї операції у січні 1920 року брати Фалаштинські потрапили до рук ворога й були закатовані. Понівечені тіла підібрали односельчани й поховали героїв у селі Голубечому. Щоб увічнити їх пам'ять, у Крижополі ім'ям братів Фалаштинських названо одну з вулиць.

Після розгрому денікінців на початку 1920 року в Крижополі заново створено ревком, настало мирне життя, але ненадовго. На початку травня банда Тютюнника зайняла Ольгопіль, Бершадь. Бандити захопили станцію Крижопіль і розібрали залізничне полотно. Крижопільський ревком, перебуваючи в підпіллі, очолив боротьбу трудящих проти ворога. У Крижополі вибухнуло повстання, що послабило позиції контрреволюційних сил у цьому районі. 10 травня 538-й полк при підтримці бронепоїзда № 90 несподівано для ворога увірвався в Крижопіль. За цю сміливу операцію командарм І. П. Уборевич представив командира полку Єфімова й командира бронепоїзда Яковлева до нагороди орденом Червоного Прапора. Розгром банди Тютюнника в районі Крижополя було завершено частинами Червоної Армії, підтриманими партизанами й місцевим населенням, 15 травня 1920 року[2].

Розгорнулося радянське будівництво. Було організовано сільревком, який очолив А. Д Деркач[3]. У 1920—1921 рр. націоналізували та передали комунгоспу електростанцію.

Допомогу в радянському будівництві у Крижополі подавали повітові органи влади. Восени 1920 року Ольгопільський ревком організував у селах повіту «Тиждень селянина і червоного добровольця». 2 жовтня в Крижополі відбувся мітинг, під час якого виступили представники політвідділу Одеського відділення Південно-Західної залізниці і провели запис добровольців до Червоної Армії.

Партосередок у Крижополі виник 2 грудня 1920 року в складі 4 членів та 11 кандидатів у члени партії. А в червні 1921 року він зріс до 24 чоловік. Тоді ж почала діяти комсомольська організація.

Численні банди, які лютували у Ольгопільській волості, перешкоджали нормальній роботі органів Радянської влади. Це й було однією з причин переїзду окремих волосних установ з Чоботарки до Крижополя. Восени 1921 року тут розмістився волкомнезам на чолі з М. А. Вихристюком. Від рук бандитів гинули радянські працівники — на початку квітня 1922 року був убитий секретар Крижопільського райкому комсомолу Козаченко. Для боротьби з бандитизмом створили загін особливого призначення. До нього входили комуністи, комсомольці і члени КНС[4].

В січні 1921 року засновано райпартком. Секретарем його комуністи обрали А. І. Баєва. Райпартком здійснював широку організаторську роботу в Крижополі і в навколишніх селах. Передусім комуністи мобілізували залізничників на боротьбу з розрухою та за успішне виконання зобов'язань щодо перевезень народногосподарських вантажів. Організували 2 суботники, взяли участь у недільнику, під час якого

---

[1] Гражданская война на Украине, т. 2, стор. 322.
[2] Г. И. Котовский. Документы и материалы, стор. 191.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-2625, оп. 2, спр. 76, арк. 104.
[4] Вінницький облпартархів, ф. 7, оп. 1, спр. 70, арк. 35.

прибирали майстерні, ремонтували обладнання та вивантажували матеріали тощо. У березні були проведені тижні дитини, чистоти, а в день 50-річчя Паризької комуни місцеві культармійці організували мітинги, влаштували для населення безкоштовні спектаклі.

Крижопільські комуністи для роз'яснення рішень X з'їзду РКП(б) виїжджали в села. Райпартком включав до свого складу в 1921—1922 рр. Піщанський і М'ястківський волосередки. Безпосередньо на місцях комуністи й комсомольці допомагали налагодити роботу культурно-освітніх закладів, піднести рівень сільського господарства та виконати продподаток.

У Крижополі містився зсипний пункт «Заготзерна». Тут велику роботу провели, заготовляючи сировину для промислових центрів країни, хліб для робітничого класу, продовольство і фураж для Червоної Армії, члени Крижопільської продгрупи. Куркулі чинили опір цим заходам, розправлялися з активістами. В грудні 1921 року вони тяжко поранили бійця продгрупи Д. Г. Перенчука.

Трудящі Крижополя й сусідніх сіл у 1921 році подали велику допомогу голодуючим Поволжя. Райпартком створив спеціальну комісію, яка зібрала на користь потерпілих понад 2 млн. крб., 200 пудів хліба, 110 пудів овочів тощо.

Поступово змінювався Крижопіль. До 1917 року це було брудне, занедбане містечко з 243 будівель, розкиданих на 14 вулицях. За Радянської влади тут виникали нові підприємства, установи, зростало населення. На початку 1923 року в Крижополі проживало 2683 чоловіка. Про якісні зміни в розвитку населеного пункту свідчив склад жителів за фаховою ознакою. На крижопільських підприємствах працювали залізничники, металісти, харчовики, будівельники, службовці. У березні 1923 року Крижопіль став центром району, до складу якого входили 13 сільрад.

Одним з першочергових завдань у відбудові й розвитку господарства Крижополя було налагодження роботи залізничного транспорту. Піднесення промисловості та сільського господарства вимагало розширення його пропускних спроможностей. Це добре розуміли залізничники, які немало робили для безперебійного надходження і відправки різних вантажів. З 1923 по 1926 рік обсяг завозу й вивозу вантажів зріс майже вдвічі.

Під час непу в Крижополі розширюється торгівля. Спочатку вона була зосереджена головним чином у руках непманів. Але вже 1922 року виникає кооперативне споживче товариство «Пролетарій», одне з кращих у повіті. Крижопільський кооператив об'єднував 95 проц. всього трудового населення. Приватна торгівля почала скорочуватися — більшість товарів населення купувало в магазинах райспоживспілки[1]. Створювалися виробничі кооперативи.

Одночасно з соціалістичними перетвореннями в господарстві поліпшувалась охорона здоров'я, розгорталася культурна революція. Ще в травні 1921 року відкрилася зуболікарська амбулаторія, розширилася лікарня, продовжував працювати медпункт при залізничній станції.

Здійснювалися заходи щодо ліквідації неписьменності. Активну участь у ній брали місцеві вчителі, комуністи й комсомольці. До 1923 року 80 проц. жителів Крижополя оволоділи грамотою. В семирічній та початковій школах викладало 16 вчителів, а навчалося 390 дітей. Відкрилася також агротехнічна профшкола[2]. З 1923 року при станції Крижопіль діяв клуб профспілки залізничників. Тут була бібліотека, працював драматичний гурток, оркестр. Крім клубу, на території парку лісорозсадника містилося приміщення театру на 400 місць. Вся діяльність клубу й театру проводилась на громадських засадах.

Багато уваги райпартком та виконком районної Ради депутатів трудящих приділяли розвитку сільського господарства, залученню селянства до споживчої та сільськогосподарської кооперацій. На 15 квітня 1929 року в районі існувало 14 колгос-

---

[1] Газ. «Червоний край», 10 жовтня 1924 р.

[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 166, оп. 3, спр. 244, арк. 4.

пів[1]. Велику роботу щодо зміцнення економіки колгоспів виконала Крижопільська МТС, яка почала своє існування 1932 року. 10 тракторних бригад станції обслуговували 22 колгоспи. По-ударному трудилася бригада І. М. Побережного. 2 трактори цієї бригади працювали по 20 годин на добу і за 4—5 днів виорали 89 га. Політвідділ МТС організовував політмасову роботу в бригадах, спрямовував діяльність партосередків, колгоспного активу, провів перший районний зліт бригадирів колгоспних виробничих бригад[2]. У 1936 році МТС перетворилася на найбільше підприємство Крижополя. Вона обслуговувала тоді 28 колгоспів.

Електроенергію для підприємств Крижополя в 30-і роки виробляли 3 невеликі електростанції. Одна з них давала струм з 1923 року. Дві інші електростанції стали до ладу 1935 року. Електроенергія міцно ввійшла в побут жителів[3].

Зросла політична активність трудящих проявилась під час виборів до Верховної Ради СРСР. Крижопільці обрали своїм депутатом учасника громадянської війни, голову райвиконкому Є. Т. Перенчука.

Перед війною в Крижополі було 6 промартілей, які займалися пошиттям і ремонтом взуття, пошиттям і фарбуванням одягу, виготовленням лозових виробів, мила, безалкогольних напоїв. В 1958 році в цих промартілях трудилося 363 чоловіка. Лише в артілі «Червона робітниця», що випускала вироби з лози й соломи, працювало 105 робітників.

Заможно й культурно жили трудящі Крижополя напередодні війни. В селищі було 3 клуби, 3 бібліотеки, працювала середня школа.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, на підступах до Крижополя вів оборонні бої з ворогом 160-й окремий артилерійський дивізіон протитанкових гармат. Фашисти безперервно бомбили позиції радянських військ. Часто артилеристам доводилося відбиватися гвинтівками й гранатами, йти в рукопашну. Дорогою ціною платили гітлерівці за кожну п'ядь нашої землі. 21 липня, стримавши шалений натиск противника, бійці дивізіону контратакували його і відкинули на 15 км. В бою під Крижополем загинув командир батареї старший лейтенант Н. Г. Дворник. Осколок міни влучив йому в серце, пробивши партквиток. З воїнськими почестями Н. Г. Дворника поховали в Крижополі[4].

Фашистські загарбники вдерлися в Крижопіль 22 липня 1941 року. Вони встановили режим кривавого терору і свавілля. Населення не корилося окупантам, а мужньо боролося проти ворогів. Кожний день приносив вісті про помсту: то виявлялась розібраною залізнична колія, то горіли склади з пальним, то знаходили трупи ворожих солдатів. Підпільники, що діяли спершу поодинці, 1943 року були об'єднані керівником Піщанської підпільної організації М. Ф. Підгаєцьким[5]. Під його керівництвом восени 1943 року патріоти Крижополя вели активну підготовку до створення партизанського загону. Провокатори виказали патріотів, і в Крижополі розпочалися масові арешти. Наприкінці вересня 1943 року до крижопільської в'язниці було кинуто 128 підпільників. Заарештовані під час допитів зазнавали мордувань. Але боротьба проти «нового порядку» не припинялася.

Мужньо билися з ненависним ворогом 902 жителі Крижополя на фронтах Вітчизняної війни.

4 червня 1944 року під Яссами 3-я стрілецька рота 2-го Червонопрапорного полку 50-ї Червонопрапорної Запорізько-Кіровоградської стрілецької дивізії, ведучи важкі бої з переважаючими силами ворога, опинилася в оточенні. Скориставшись з цього, противник увів у бій 16 танків та багато піхоти. В цей критичний момент виявив справжній героїзм червоноармієць Р. С. Сміщук. Підпускаючи ближче ворожий танк, радянський воїн виводив з ладу його ходову частину, а потім пляшкою КС під-

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-2231, оп. 1, спр. 36, арк. 87.
[2] Газ. «Шляхом Леніна», 28 листопада 1933 р.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-2355, оп. 1, спр. 40, арк. 9—11, 15.
[4] Газ. «Сільські новини», 8 травня 1971 р.
[5] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 56, арк. 152.

Герой Радянського Союзу Р. С. Сміщук і його син на прийомі у Маршала Радянського Союзу Р. Я. Малиновського. 1944 р.

палював. Так було знищено один за одним 6 п'ятдесятитонних танків, озброєних шістьма 75-міліметровими гарматами і 12 важкими кулеметами. Фашистські танки, не витримавши поєдинку, відійшли. Особовий склад роти, натхнений винятковим героїзмом Р. С. Сміщука, прорвав кільце оточення. Золоту Зірку прикріпив до грудей героя командуючий військами 2-го Українського фронту Р. Я. Малиновський.

За мужність і відвагу, виявлені в боях, звання Героя Радянського Союзу присвоєно О. А. Бичковському, який учився в Крижопільській середній школі. В бою за плацдарм при форсуванні Дніпра він знищив 3 фашистські танки. Смертельно поранений лейтенант продовжував керувати боєм. Четверту атаку ворога солдати його батареї відбивали з вигуками: «За командира! Вперед!». У пам'ять про героя цю батарею назвали його іменем. Ім'я патріота носить також середня школа № 1.

17 березня 1944 року війська 2-го Українського фронту визволили Крижопіль. Кривавий слід залишили по собі загарбники. Вони розстріляли, повісили й закатували 1574 мешканці. Окупанти зруйнували 18 приміщень державних установ, кооперативних організацій, багато житлових будинків[1].

Боротьбу за відбудову Крижополя очолили комуністи селища. У вересні 1944 року працювало 3 первинні парторганізації та 2 партійно-кандидатські групи.

Немало зусиль доклали, щоб Крижопільська МТС зразу ж змогла широким фронтом розгорнути весняні польові роботи в колгоспах. Як і до війни, вона обслуговувала 28 колгоспів. План тракторних робіт за 1944 рік МТС перевиконала. Тракторна бригада, очолювана Т. В. Гичаком, виконала завдання на 200 проц. Вчасне проведення весняної сівби, збирання та обмолоту врожаю дало можливість завершити хлібозаготівлю, здати понад план до фонду Червоної Армії 45 тис. пудів хліба.

Відновилася робота райпромкомбінату і райхарчокомбінату, які не тільки задовольняли потреби населення, але й виготовляли продукцію для Червоної Армії.

Поряд з відбудовою рідного селища трудящі Крижополя подавали шефську допомогу вугільній шахті № 19/20 комбінату «Сталінвугілля». У Донбас йшли індивідуальні та колективні посилки з продовольством і речами[2].

Повсякденний героїзм у праці проявляли жінки, на плечі яких ліг основний тягар, — вони піднімали з руїн господарство. У березні 1945 року в Крижополі відбулася районна конференція дружин фронтовиків. Її учасниці звернулися із закликом до всіх жінок взяти активну участь у підготовці й проведенні посівної кампанії, у зміцненні колгоспів.

Важливе народногосподарське значення мала залізнична станція Крижопіль. Уже 1944 року було відновлено її господарство, обладнано вокзал. Завдяки широкому розмаху змагання залізничників станція Крижопіль добилась у 1945 році безаварійної роботи і виконання річного плану перевезень на 150 проц. Вона посіла одне з перших місць у Котовському відділенні залізниці.

[1] Вінницький облпартархів, ф. 75, оп. 2, спр. 5, арк. 3.
[2] Там же, спр. 2, арк. 41.

Партійні і радянські органи Крижополя зробили все, щоб середня школа могла вчасно приступити до занять. На посаду директора призначили І. П. Маєвську, енергійну комуністку, досвідчену вчительку. Нове двоповерхове приміщення школи зруйнували окупанти, тому діти навчалися в трьох окремих будинках. До занять приступило 658 учнів, яких виховували 24 вчителі.

Трудящі активно включилися у всенародне змагання за здійснення четвертої п'ятирічки за 4 роки. Серед крижопільських виробничих колективів перед вели залізничники. В 1948—1949 рр. вони виконали на 145 проц. план перевезень зерна. Добре працювала Крижопільська МТС. Значних успіхів у достроковому завершенні п'ятирічного плану відбудови й розвитку народного господарства добилися також колективи райхарчокомбінату, млинооб'єднання. 1949 року почав давати продукцію маслозавод.

Урочисто відзначили трудівники селища 300-річчя возз'єднання України з Росією. Відбулася ювілейна сесія райради депутатів трудящих. Цій річниці присвятили день пісні, виставку народної творчості. У травні в Крижополі приймали гостей з братніх республік — Молдавії та Узбекистану[1].

Більшість підприємств селища тісно пов'язана з виробництвом сільськогосподарської продукції і ремонтом сільськогосподарської техніки. З грудня 1962 року тут працює комбінат хлібопродуктів, де приймають, просушують, сортують і перевантажують колгоспне зерно. На комбінаті є елеватор, електростанція, побудовано завод обробки гібридного насіння кукурудзи. На комбінаті тепер — 27 спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою, 102 — з середньою освітою. Тільки за 1963—1968 рр. здобули освіту в заочних вузах і технікумах 56 чоловік. На комбінаті 172 ударники комуністичної праці і 9 бригад комуністичної праці. 1969 року цьому об'єднанню присвоєно звання підприємства комуністичної праці. Досягнення комбінату в соціалістичному змаганні на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна відзначені Ленінською ювілейною почесною грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС[2].

У зміцненні матеріально-технічної бази колгоспів велику допомогу подає Крижопільське райоб'єднання «Сільгосптехніки». Його колективу 1967 року за успіхи у виробничому обслуговуванні колгоспів і радгоспів, ремонті тракторів і сільськогосподарських машин та впровадження в сільське господарство нової техніки, за успішне виконання соціалістичних зобов'язань протягом 1964—1967 рр. вручено найвищу нагороду Батьківщини — орден Леніна і перехідний Червоний прапор Всесоюзного об'єднання «Сільгосптехніки» та ЦК профспілки працівників сільського господарства і заготівель[3]. Майстром високого класу є ударник комуністичної праці, токар О. О. Сатановський. Він автор ряду раціоналізаторських пропозицій, впроваджених на виробництві. У колективі, який налічує 517 чоловік, кожний другий має середню освіту, кожний п'ятий — диплом про закінчення інституту чи технікуму. Крім того, 58 чоловік заочно навчається у вузах і середніх навчальних закладах. Уже зараз половина робітників володіє 2—3 суміжними спеціальностями[4].

Широко розгорнули свою діяльність і інші підприємства Крижополя. Валова продукція фабрики побутових виробів становила в 1965 році 442 тис. крб., а 1968 року її випущено на суму 805 тис. Добре потрудився колектив фабрики, включившись у соціалістичне змагання на честь 100-річчя з дня

Майстерні Крижопільського районного об'єднання «Сільгосптехніки». 1969 р.

[1] Газ. «Шляхом Леніна», 23 травня 1954 р.
[2] Газ. «Вінницька правда», 8 квітня 1970 р.
[3] Газ. «Сільські новини», 7 листопада 1967 р.
[4] Газ. «Правда Украины», 2 листопада 1968 р.

Комбінат хлібопродуктів у Крижополі. 1969 р.

Універмаг у Крижополі. 1971 р.

У Крижопільській дитячій спортивній школі. 1971 р.

народження В. І. Леніна. Імена кращих робітників занесено до обласної Ленінської Книги трудової слави.

700 робітників, інженерів і техніків працюють у «Міжколгоспбуді», який має по-сучасному обладнаний столярний цех, сушильну камеру, залізобетонний полігон, майстерню ремонту автомашин. Понад 280 споруд зведено за останні 10 років будівельниками. Вони побудували у селах району і Крижополі 15 будинків культури і клубів, 10 шкіл, 12 дитячих дошкільних закладів. В колгоспах спорудили 80 корівників та багато інших господарських приміщень. В республіканському змаганні на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна комплексна бригада комуністичної праці, яку очолює комуніст В. І. Дудник, завоювала друге місце серед підприємств спорідненої галузі.

Ритмічно працює і Крижопільський лісгоспзаг. Його продукція відома меблевим фабрикам Вінниці, Львова, Одеси, металургам Дніпропетровська й корабелам Одеси, Севастополя.

Останнім часом у Крижополі почали працювати нові підприємства — сирзавод, асфальто-бетонний завод.

В 1970 році, завершальному у 8-й п'ятирічці, промислові підприємства Крижополя виконали свої плани як по виробництву, так і по реалізації продукції на 101,8 проц. Колектив робітників фабрики побутових виробів перевиконав встановлене завдання по реалізації продукції: понад план її було реалізовано на 59 тис. крб., а маслозавод виконав річний план на 115 проц. Самовіддано трудилися над здійсненням виробничих планів восьмої п'ятирічки завідуюча Крижопільською сортодільницею, заслужений агроном УРСР М. І. Новицька і заслужений працівник сільського господарства УРСР бригадир монтажників райоб'єднання «Сільгосптехніки» О. О. Дерев'янчук. Вони кавалери ордена Леніна.

За післявоєнний період Крижопіль значно розширився. Протягом останніх 10 років у селищі з'явилося 25 нових вулиць. Зараз районний центр повністю електрифіковано. Головні вулиці заасфальтовані, виросло чимало двоповерхових житлових та адміністративних будинків. Лише за останні 8 років житловий фонд збільшився майже в 5 разів.

Про здоров'я трудящих піклуються 47 висококваліфікованих медичних працівників. У селищі є районна лікарня на 200 місць. З північного сходу до його околиць підступають віковічні ліси. В цій мальовничій місцевості 1961 року споруджено міжколгоспний санаторій, де кожний рік зміцнюють своє здоров'я понад 1500 колгоспників.

У Крижополі працюють 2 середні школи, школа робітничої молоді, дитяча спортивна школа, професійно-технічне училище. Відкрито музичну школу. Середня школа № 1 має 26 класних кімнат, 4 кабінети, фізичну й хімічну лабораторії, ленінський зал, кімнати революційної, бойової і трудової слави. В ній навчається понад 800 учнів, працює 60 учителів, серед яких нагороджені орденом Леніна викладач математики, заслужений учитель УРСР Д. Я. Гонорівський, викладач хімії І. П. Маєвська. Серед випускників школи — 5 кандидатів наук: І. Х. Бєлінський, Е. В. Бойчук, М. М. Горбатий, Г. М. Кирилюк, Є. М. Причепій. При школі створено народний університет педагогічних знань, який постійно відвідує 80 слухачів. Популярними стали також університети культури. 1963 року відкрито новий будинок культури.

В побут трудящих міцно увійшли кіно, радіо, телебачення. В 1969 році відкрили широкоекранний кінотеатр «Мир». Кінолюбителі селища зняли кінофільм до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Це розповідь про досягнення трудівників Крижопільського району за роки Радянської влади. Цікаву роботу проводять 11 бібліотек. Вони влаштовують обговорення книг, оформляють стенди, де читачі можуть познайомитись з працями своїх знатних земляків — вченого Д. К. Заболотного, письменника М. П. Трублаїні та інших.

В 1968 році у селищі відкрили пам'ятники В. І. Леніну і Герою Радянського Союзу О. А. Бичковському.

Чудові перспективи для розвитку економіки й культури Крижополя відкрили історичні рішення XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України. Жителі селища живуть єдиним прагненням — успішно втілити в життя рішення з'їздів, що стане новим кроком на шляху побудови комуністичного суспільства в нашій країні.

В. К. ГЕЛЕВЕРА, В. Г. ПЛИСАК, В. Я. ПОЛІЩУК, В. П. ЩЕТИНІН

ЗАБОЛО́ТНЕ

Заболотне — село (до 1929 року — Чоботарка), центр сільської Ради, розміщене за 8 км від райцентру і залізничної станції Крижопіль. Населення — 1980 чоловік.

Територія сучасного села колись була вкрита густим лісом. Тут, за народними переказами, ще у XVII ст. оселялися селяни-втікачі. Одним із перших поселенців був чоботар. Звідси й пішла назва села.

Вперше у письмових джерелах село згадується 1756 року, коли воно було власністю польських панів Бржозовських. В 70-х роках XVIII ст. пани переселили частину селян з Чоботарки в Старо-Сабатинівку, а в 1820 році — до Крижоліна[1], щоб освоювати нові землі і одержувати ще більші прибутки.

Після возз'єднання Правобережної України з Росією в 1793—1804 рр. Чоботарка належала до Балтського повіту, а з 1804 року ввійшла до Ольгопільського повіту Подільської губернії.

Більшість селян довгі роки гнула спини на панській роботі. У 1847 році відробляли панщину 5 парних тяглових, 129 тяглових і 13 безкінних кріпацьких господарств. Завдяки близькості чорноморських портів поміщики щоразу збільшували продаж пшениці на експорт, що давало їм значні прибутки. Заохочувані цим, вони посилювали панщину. Селян позбавляли землі, і поміщики всіляко намагалися

---

[1] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 4. Каменец-Подольский, 1901, стор. 59, 91, 828.

приєднати її до своїх володінь. У 1859 році в Чоботарці мешкало 1387 кріпаків, було 155 дворів. Пан не хотів нарізати нові наділи, і в селі дедалі більшало городників, що мали тільки садиби.

Мало що змінилося після реформи 1861 року. Непомірними були викупні платежі. Щороку селяни мали сплачувати 4427 крб. викупу. За кожну десятину присадибної землі треба було сплатити 102 крб. Не випадково учорашні кріпаки могли викупити лише мізерні ділянки.

Дві третини селян під час наділення садибною землею отримали її значно менше, ніж було зазначено в уставній грамоті. Поміщик захопив найродючіші землі. У селян відібрали вигін і луки, а сінокоси виділили у лісних гущавинах, де трава майже не росла.

Обурені грабіжницьким характером реформи, селяни Чоботарки та інших сіл 10 квітня 1861 року припинили роботу в поміщика й великою групою прибули до містечка Жабокрича. «Кілька тисяч селян,— повідомляв справник Ольгопільського повіту,— вкрай переповнені обурливим духом, роздратовані проти поміщика Зенона Бржозовського настільки, що не стали відробляти панщини і не визнають законних властей»[1]. Умовляння чиновництва й духовенства нічого не дали. Тоді були викликані солдати 1-го батальйону Мінського й 3-го батальйону Єлецького полків. Чотирьох керівників заворушення ув'язнили, серед них ватажка чоботарських селян Ф. Жванецького.

Процес розвитку капіталізму на селі гальмувався пережитками кріпосництва. Викупні платежі нерідко перевищували прибутки селянських господарств, це призводило до зубожіння основної маси селянства. Вихід з гострого безземелля вони шукали в орендуванні поміщицької землі. В 1865 році селяни Чоботарки орендували 109 десятин[2].

На селі лютував земельний голод, а купити в поміщика землю по встановленій ціні (33—35 крб. за десятину) сільська біднота не могла. Цю можливість мали куркулі. Розширюючи свої земельні володіння, вони стали вирощувати різні технічні культури, зокрема цукрові буряки, будувати нові млини, олійні тощо. Худобу куркулі гнали на продаж до м. Жабокрича, а хліб, фрукти, тютюн і мед вивозили до Одеси.

Селяни розорялися і шукали заробітків поза сільським господарством. Біднота змушена була працювати на будівництві залізниці Київ—Одеса та цукрового заводу в Соколівці.

Нещадний визиск, злидні, зубожіння посилювали ненависть селян до експлуататорів. Пробудженню свідомості трудящих сприяла й агітаційна діяльність революційно-демократичної інтелігенції. Жителям села запам'яталися виступи студента Новоросійського університету Д. К. Заболотного, якого в 1889 році заарештували, а потім вислали до Чоботарки. Серед селян поширювалися його революційні вірші. В одному з них йдеться про долю пригноблених.

Ой там, де воля,— пісня ллється,
А де неволя, там нема;
Там чути, як кайдан кується,
Там вічний голод і зима.
В краю, де воля, люд багатий,
В краю неволі — він в ярмі;
Там поле, труд — все забрато,
А кращі люди у тюрмі[3].

За популяризацію революційних пісень потрапив під нагляд поліції і один з перших сільських учителів С. К. Жовтий.

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 422, оп. 303, спр. 314, арк. 4.
[2] ЦДІА СРСР, ф. 1290, оп. 4, спр. 98, арк. 874—875.
[3] В. И. Билай. Жизнь, отданная людям. К., 1966, стор. 16—17.

На початку XX ст. в Чоботарці було 412 дворів і 1940 мешканців. Куркулям належали 13 вітряків, 3 олійниці. Більшість селян опинилася в куркульській кабалі, працювала на бурякових плантаціях власника Соколівської цукроварні, якому лише в Чоботарці належало 595 десятин землі.

Нерівномірний розподіл худоби, землі, знарядь її обробітку зумовлював усе більше розшарування села та загострення класової боротьби. Під час революції 1905—1907 рр. основною формою боротьби селян Чоботарки став рух за землю.

28 червня 1905 року до економії поміщика з'явилась група місцевих селян, що налічувала понад 50 чоловік, під керівництвом М. Н. Криворучка — одного з багатьох вихованців Д. К. Заболотного, яким він допоміг здобути вищу освіту. Криворучко разом з П. В. Стангретом, місцевим жителем, розповсюджував революційні прокламації. Селяни, озброєні кілками, розігнали панську сторожу. Разом з наймитами економії вони зажадали більш справедливої оплати праці — 1 крб. в день замість 75 коп. Адміністрація змушена була погодитись на ці вимоги. Селяни погрожували також зібрати самовільно поміщицький хліб і розгромити економію. Цей виступ було придушено, але боротьба наймитів і селян за землю, за поліпшення умов праці тривала й далі.

Поміщик, володіючи в межах села 177 десятинами лісу, мав загін озброєних лісників, які затримували селянську худобу у поміщицьких володіннях та накладали на селян великі штрафи. В ніч на 23 листопада 1905 року понад 60 селян прибули в ліс, напали на сторожку лісника, підпалили хліви, а потім зрубали 50 великих дерев і повезли їх додому. Через два дні вони знову прибули в поміщицький ліс і під час перестрілки з лісниками одного охоронця вбили та двох поранили.

Повітовий справник просив вищі власті надіслати в його розпорядження «два ескадрони драгунів або 200 козаків» для втихомирення непокірних. 10 чоботарських селян було заарештовано в поміщицькому лісі[1].

В 1906 році в Чоботарці з квітня по листопад тривали революційні виступи селян, які вимагали розподілити поміщицьку землю. В липні біднота Чоботарки розгромила господарства сільських глитаїв.

Силою зброї рух селян було придушено, кинуто до в'язниці Х. В. Якимцова, Г. П. Дороша і Є. Ф. Янюка. Багатьох учасників селянських виступів 1906 року віддали до суду, інші були змушені переховуватись, але революційні виступи не припинялись. В липні 1907 року в Чоботарці на стінах хат було розклеєно і розкидано по вулицях звернення до селян, у яких їх закликали вимагати у поміщиків збільшення плати за працю і скорочення робочого дня[2]. За участь у виступах 1907 року було ув'язнено селянина Т. Д. Гайдиша.

Розорена столипінською реформою сільська біднота все більше потрапляла в куркульську кабалу. Багато знедолених покидали село і шукали щастя на чужині. До 1914 року понад 20 родин у пошуках кращої долі виїхали до Америки.

Невимовно тяжко жилося чоботарським селянам наприкінці XIX — на початку XX ст. Майже все населення було неписьменним. Тільки 1881 року в селі відкрили однокласну школу, де навчалися тільки хлопчики і був лише один вчитель. У 1903—1913 рр. її відвідувало 10 проц. дітей шкільного віку. Важке матеріальне становище не дозволяло більшості мешканців Чоботарки навчати дітей у школі. 1903 року її закінчило 17 хлопчиків і 3 дівчинки.

У 1907 році в селі було відкрито нижчу агротехнічну школу, в якій навчалося 35 селянських дітей. Відомий випадок, коли учень першого класу Л. Фалаштинський (в майбутньому голова Крижопільського ревкому) на запитання завідуючого школою про портрет царя відповів: «Я не хочу знати, хто це такий!». Рада школи постановила за цей вчинок і підбурювання учнів виключити Фалаштинського зі школи. В 1912—

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7335, арк. 14, 16, 20—21, 24.

[2] ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 530, спр. 398, арк. 143; Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі, стор. 124—125, 154—155, 176.

1914 рр. в ній учився Я. Д. Качура — майбутній письменник. 1914 року він очолював групу революційно настроєної молоді[1]. Таємно її учасники збирались в хаті М. Ф. Кравця, читали нелегальну літературу, вивчали заборонені твори Т. Г. Шевченка, М. Г. Чернишевського, М. Є. Салтикова-Щедріна та ін. Я. Качура мав зв'язки з революціонерами Києва, куди і виїхав 1914 року.

В селі не було лікувальних закладів, тому багато людей вмирало від інфекційних захворювань. Земський лікар, що обслуговував населення Чоботарки, жив за 40 км у Кам'янці.

Безперервні реквізиції коней, худоби, возів, упряжі, примусові роботи протягом імперіалістичної війни обурювали селян.

У вересні—жовтні 1917 року загострилася боротьба селян за землю. Солдати 17-го полку, розташованого в Ольгопільському повіті, відмовились іти на фронт, закликали хліборобів до розподілу поміщицької і церковної землі.

Звістка про переможне Жовтневе повстання в Петрограді долинула і до Чоботарки. Трудящі боролися за владу, за землю. В січні 1918 року до Чоботарки прибули солдати 29-го корпусу. Скликали сход. У своєму виступі місцевий житель Г. М. Токаренко заявив: «Ми вирубаємо бур'яни з нашого поля. Побудуємо нове життя на нашій землі». У селі встановили Радянську владу, створили волревком, який очолив Г. М. Токаренко. Було конфісковано панське майно та розподілено 600 десятин поміщицької землі. Так, селянин І. І. Лозовський, маючи 3 десятини власної землі і велику сім'ю, при розподілі одержав ще 3 десятини. Безземельним наділяли по десятині на кожного члена сім'ї[2].

Але радянське будівництво було перерване — в березні 1918 року до села вдерлися австро-німецькі окупанти. Населення Чоботарки ухилялося від мобілізації у гетьманську армію, відмовлялося здавати зброю, платити будь-які податки, продовжувало користуватися панським лісом і засівати розподілену поміщицьку землю. Коли австрійці спробували було роззброїти селян, останні вчинили опір. За агітацію проти окупантів і буржуазних націоналістів у Чоботарці ув'язнили 6 чоловік[3].

Наприкінці 1918 року окупанти залишили Чоботарку, але владу захопили петлюрівці. В лютому 1919 року на Поділлі вибухнуло масове повстання проти петлюрівщини, й у березні Чоботарка знову стала радянською. Створили ревком, який вів боротьбу з бандитизмом, дбав про розподіл землі, організацію освіти й охорони здоров'я.

В 1918—1919 рр. у Чоботарці й Ольгополі проживав вчений з світовим ім'ям Д. К. Заболотний. Як комісар Ольгопільського повітового відділу народної освіти він приділяв велику увагу забезпеченню шкіл книжками, навчальним приладдям та паливом.

Влітку 1919 року під Чоботаркою точилися запеклі бої. Частини Червоної Армії, якими командував Й. Е. Якір, пробивалися на північ районами, що були захоплені денікінцями і петлюрівцями. У вересні підрозділи 45-ої дивізії через село Чоботарку прорвалися на станцію Вапнярку. В цій операції брала участь легендарна бригада Г. І. Котовського.

Петлюрівці в Чоботарці відновлювали старі порядки, намагалися мобілізувати молодь до війська. 20 юнаків під конвоєм погнали на фронт, але дорогою вони роззброїли конвоїрів і розбіглися.

Червона Армія на початку 1920 року визволила село. В Чоботарці відбувся волосний з'їзд Рад. Волвиконком запровадив у життя закон Всеукраїнського революційного комітету «Про землю» від 5 лютого 1920 року і передав селянам поміщицьку землю.

Коротким був мирний перепочинок. 25 квітня окупанти почали наступ на Поділля. Разом з ними в село повернувся поміщик, на селян наклали велику контри-

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. 338, оп. 1, спр. 1, арк. 1—5; спр. 13, арк. 82.
[2] Там же, ф. 192, оп. 1, спр. 39, арк. 106—109; ф. Р-5047, оп. 1, спр. 19, арк. 3, 5, 6.
[3] Гражданская война на Украине, т. 1, стор. 157—158.

буцію і відібрали землю, оброблену й засіяну ними. Однак це тривало недовго. Тікаючи під ударами 41-ої дивізії 14-ої армії, у червні 1920 року польські інтервенти вивезли з Чоботарки обладнання, реманент та майно агротехнічної школи.

Крім ворожих військ, які вдиралися у село, відновлювати нормальне життя мешканцям довго заважали банди. Ховаючись у навколишніх лісах, вони часто нападали на села, катували сільських активістів. У 1920 році бандити вбили військкома лісорозробки Керженера. З бандами вели рішучу боротьбу.

В січні 1921 року в Чоботарці засновано партійний осередок[1]. Тоді ж у селі сформувався комітет незаможних селян. Першим його головою став В. С. Криворучко. КНС на загальних зборах ухвалив передати церковну землю безземельним та малоземельним селянам. Комнезамівці активно включалися в нове життя, вони провели 3 недільники, відремонтували школу, створили комісію для збору хліба голодуючим Поволжя. Потерпілим тоді відрахували по 20 фунтів озимини та по 1 пуду ярини і 3 пуди картоплі з кожної десятини. Для дітей Поволжя організували дитячий будинок.

У зв'язку з активізацією куркульського бандитизму влітку 1921 року в Чоботарці створюється волревком, ревтрійка, а також загін особливого призначення (ЧОП) на чолі з секретарем партосередку М. Я. Смирновим. Завдяки активним заходам полку червоноармійців, загону ЧОП, міліції, КНС та місцевого населення бандитизм у волості було ліквідовано. В селі зазнала провалу куркульська агітація проти продподатку. Виїзна сесія Подільського губревтрибуналу суворо покарала тих, хто злісно ухилявся від нього. На 21 вересня хлібороби волості здали державі авансом 30 тис. пудів хліба[2].

21 листопада 1921 року відбувся з'їзд Рад Чоботарської волості, на який прибули делегати Крижополя, Жабокрича, Голубечого та інших сіл волості. Він поставив завдання боротися за відродження економіки.

Багато енергії і праці у зміцнення Радянської влади доклали місцеві комуністи — Л. І. Матвєєв, Б. А. Степанов, які у різні часи працювали на посаді голови Чоботарського волвиконкому. Вони брали активну участь у проведенні продподаткових кампаній, вели широку роз'яснювальну роботу серед населення Чоботарки.

На шляху відбудови сільського господарства постало чимало труднощів, які одноосібникам важко було подолати. На 603 селянські господарства в 1922 році припадало робочої худоби — 344 голови, сільськогосподарського інвентаря — 350 одиниць, 85 проц. господарств були незаможними. Після запровадження непу пожвавили свою діяльність куркулі. Вони відкривали олійні, млини тощо, використовували працю батраків. На селі загострювалась класова боротьба. Куркулі прагнули проникнути до КНС, сільської та волосної Рад, порушити їх роботу. КНС відповідав на це чистками. В 1922 році в Чоботарці було виключено з КНС 49 членів. 19 куркулів і колишніх білогвардійців позбавили права голосу.

1923 року в зв'язку з утворенням районів Чоботарка увійшла до складу Крижопільського району.

Комуністи села, сільська Рада і КНС велику увагу приділяли розвитку культури і освіти на селі. В 1922 році у Чоботарці було відкрито на базі сільськогосподарського ремісничого училища агротехнічну школу ім. К. Лібкнехта. Навесні наступного року сільська земельна комісія виділила агрошколі 33 га землі, а влітку КНС передав школі садиби попа і дяка, будинок волосного правління та інші будови. У ній працювали 14 викладачів.

Чоботарська агрошкола була в центрі життя рідного села. Тут працювали гуртки політграмоти, літературний і драматичний. Учні й викладачі виготовляли обладнання для маслобоєнь, млинів, допомагали селянам ремонтувати сільськогосподарський реманент. Із 134 учнів 90 проц. становили діти робітників і членів КНС. У 1922 році

[1] Вінницький облпартархів, ф. 75, оп. 1, спр. 26, арк. 1—3.
[2] Газ. «Червоне село», 21 вересня 1921 р.

Комсомолка Люба Горлата. 1929 р.

тут виник комсомольський осередок. Комсомольці очолили учнів школи і сільську молодь на боротьбу з бандитизмом, провели облік сільськогосподарського інвентаря нетрудових господарств. Для 20 молодих наймитів комсомольці і вчителі організували курси, щоб підготувати їх до навчання в школі. Вживалися заходи щодо ліквідації неписьменності. Все це викликало лють у бандитів, які часто нападали на агрошколу. З кінця 1922 року на території школи розмістився штаб 17-го кавполку 3-ої Бессарабської дивізії. Політвідділ і культпрацівники дивізії влаштовували для селян лекції, мітинги, вистави. В 1923 році на великому мітингу перед жителями Чоботарки виступав Г. І. Котовський. Осередок КСМ агрошколи допоміг місцевим комсомольцям створити свою організацію.

На початку 20-х років у зв'язку з посухами й недородами почав ширитися релігійний фанатизм, з проявами якого вели боротьбу комуністи, комсомольці і вчителі Чоботарки. Антирелігійну пропаганду вів природознавчо-науковий гурток агротехшколи. Комсомольці найчастіше застосовували, як форму атеїстичної роботи, диспути на теми: «Як попи запаморочують людей», «Релігія — опіум народу», «Нащо царям і буржуям бог» та ін. На диспути запрошували попа й дяка. Частими були вечори запитань і відповідей, які відвідували сотні людей.

В цей час активно працював сельбуд. 1924 року в його гуртках художньої самодіяльності працювало 113 чоловік. Сельбудівській бібліотеці академік Д. К. Заболотний передав сотні книг і серед них одну з дарчим написом: «Чоботарській молоді від щирого серця. М. Горький».

Селяни поступово усвідомлювали переваги різних форм колективного господарювання. 1926 року в Чоботарці було 110 членів товариства споживчої кооперації, виникло виробниче бурякове товариство. Велику допомогу селянам, які вступили до виробничого бурякового товариства. подавав Соколівський радгосп. Товариство придбало молотарку і двигуна.

Навесні 1929 року члени ТСОЗу, селяни-бідняки утворили колгосп, до якого спочатку увійшло 17 господарств. Назвали його «Червона нива». Колгоспники мали 50 га землі, 22 коней. Цієї ж весни утворився ще один колгосп «Перше квітня»[1].

15 грудня 1929 року помер Д. К. Заболотний. На траурному засіданні Президії АН УРСР було оголошено заповіт вченого-патріота — поховати його в рідному селі. 19 грудня відбулося позачергове засідання пленуму сільради з участю представників республіканських організацій, які прибули на похорон Д. К. Заболотного. Поширений пленум затвердив пропозицію чоботарських трудівників про перейменування села Чоботарки на Заболотне та про створення в селі хати-науки з краєзнавчим музеєм і амбулаторією. Вченого поховали біля рідної хати поряд з могилою його дружини Л. В. Заболотної-Радецької. На могилі напис: «Тут поховано тіло померлого президента Всеукраїнської Академії наук — академіка Данила Кириловича Заболотного, селянина села Чоботарки».

У 1929—1930 рр. куркулі посилили шкідницькі дії — знищували хліб, худобу, реманент, вели ворожу пропаганду серед одноосібників і колгоспників, вдавалися до терористичних актів. Нерідко сільські активісти одержували записки з погрозами, в них стріляли з обрізів. Так загинула від ворожої кулі в 1931 році студентка технікуму механізації сільського господарства Люба Горлата. Вшановуючи пам'ять комсомолки, хлібороби вступали у колгоспи[2].

Завдяки колективному господарюванню поліпшився добробут колгоспників.

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-5047, оп. 1, спр. 19, арк. 1, 12.
[2] Газ. «Шляхом Леніна», 24 вересня 1931 р.

Одна з бригад провела розподіл прибутків у присутності багатьох одноосібників. Ті переконалися в перевагах колективного обробітку землі і групою в 50 родин вступили до колгоспу «Червона нива». Інші одноосібники на питання, як вони готуються до весняної сівби, відповідали: «До початку сівби будемо колгоспниками і будемо сіяти в колгоспі». І справді, на початку посівної кампанії ще 35 господарств вступили до колгоспу[1]. Велику допомогу подавала колгоспу Крижопільська МТС. У 1932 році на ланах загуркотіли перші вітчизняні трактори. 1935—1936 рр. були періодом дальшого зміцнення колгоспу. Придбали різну техніку та сільськогосподарський реманент, три автомашини, збудували цегельний і черепичний заводи, зерносховища, нові тваринницькі приміщення.

У передвоєнні роки Заболотне стало заможним, культурним селом. Тут працювали клуб, три бібліотеки, хата-читальня, меморіальний музей Д. К. Заболотного.

1936 року в селі відкрили середню школу. За відмінну роботу її неодноразово відзначали грамотами, преміями, удостоїли перехідного Червоного прапора ЦК ЛКСМУ. У 1940 році на базі навчально-тракторного комбінату створили також ремісниче училище, яке готувало кадри для сільського господарства. 1936 року на території села збудували лікарню, а з 1939 року на її базі відкрили дитячий санаторій на 60 ліжок.

Багато горя і страждань завдали жителям села фашистські окупанти, які безчинствували тут з 22 липня 1941 року по 16 березня 1944 року. Неодноразових арештів, побоїв і катувань зазнали від гітлерівських катів Г. І. Заболотна, О. М. Заболотна та багато інших жителів. Коли в Заболотному 17, 25 і 26 січня 1944 року зупинялося Вінницьке партизанське з'єднання ім. В. І. Леніна, населення допомагало народним месникам продуктами, лагодило обози тощо[2]. Партизани врятували групу громадян села, яких окупанти тримали як заложників у Крижополі і мали намір розстріляти.

Заболотне визволили частини 52-ї армії 2-го Українського фронту. За час окупації села було знищено багато громадських будівель, пограбовано магазини, школу, санаторій, технікум. Німецько-фашистські окупанти вивезли трактори, 14 жаток, 25 сівалок, 15 культиваторів, зруйнували цегельний і черепичний заводи.

Колгоспники активно взялися відбудовувати господарство, виявляли при цьому справжній трудовий героїзм. Бракувало техніки. Використовували корів, грунт доводилося копати вручну, врожаї збирати косами та серпами. Братню допомогу подавали селу трудящі Російської Федерації, республік Середньої Азії: до Заболотного надходили жатки, культиватори, насіння, худоба[3]. Наполегливою працею підняли колгоспники з руїн господарство, спорудили нові майстерні, гаражі, тваринницькі ферми, склади для мінеральних добрив, зерносховища. 1949 року колгоспники Заболотного досягли довоєнного рівня виробництва продуктів сільського господарства

Громадськість села гаряче відгукнулась на заклик партії та уряду і оточила увагою та піклуванням сім'ї фронтовиків, інвалідів війни, дітей-сиріт. За рахунок артілі звели 7 будинків для сімей фронтовиків. Колгосп відбудував також школу, медичні заклади села.

У наступні роки колгосп зробив значні кроки в своєму розвитку. В 1952 році колгоспники зібрали по 19,3 цнт зернових і 222 цнт цукрових буряків з га. Успіхи, здобуті у вирощуванні кормових культур, сприяли дальшому розвитку тваринництва. Колгосп мав понад 300 корів, на свинофермі відгодовували 350 свиней. З допомогою працівників Крижопільської МТС механізували водопостачання на фермах, обладнали автопоїлки тощо. Успішно працювали садоводи, городники й пасічники. А вже 1958 року колгоспники виростили більш як 300 цнт цукрових буряків з га, одержали

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 7, спр. 92, арк. 6, 8, 13, 93.
[2] Там же, оп. 15, спр. 840, арк. 20.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-3375, оп. 4, спр. 52, арк. 98.

по 106,7 цнт м'яса на 100 га сільськогосподарських угідь. За досягнуті тоді успіхи голову колгоспу В. С. Мурованого нагороджено орденом Леніна. Урядових нагород були удостоєні доярка П. М. Марунчак, свинарка П. П. Кравець, їх і комбайнера І. А. Максименка відзначили також медалями ВДНГ СРСР.

Дальшому розвитку всіх галузей колгоспного виробництва сприяла міцна матеріально-технічна база. 1958 року колгосп придбав у Крижопільській МТС 10 тракторів, 2 зернові комбайни та іншу техніку.

Щороку хлібороби Заболотного долали все нові виробничі рубежі — збільшували валовий збір зерна, розвивали тваринництво. План продажу хліба державі 1963 року вони перевиконали в 2 рази. В 1965 році колгосп виробив по 515 цнт молока на 100 га сільськогосподарських угідь, зібрав по 332 цнт цукрових буряків з га. Завідуючий фермою М. Н. Процько добився найкращих у районі показників — по 25 поросят від свиноматки і по 117 ягнят від 100 вівцематок.

Зростали прибутки колгоспу, міцніло господарство. В 1970 році в артілі було 16 тракторів, 12 комбайнів, 10 автомашин. Зводили нові виробничі й культурно-освітні будівлі. Заболотненський колгосп — один з передових у районі, це розвинуте багатогалузеве господарство. За успіхи у виконанні восьмого п'ятирічного плану орденом Леніна нагороджено голову колгоспу В. С. Мурованого, доярку К. П. Вихристюк, ланкову В. К. Роєнко.

Цікавим і різноманітним стало культурне життя села. Про це свідчить зростання кількості культурно-освітніх закладів, а також форми їх роботи. У сільському клубі відбуваються вечори відпочинку, концерти художньої самодіяльності, тематичні вечори, зустрічі з передовиками сільського господарства, лекції. Безпосередньо у ланках і на фермах виступають агітбригади.

Близько півтори тисячі мешканців села читачі бібліотек. Їх у Заболотному 4 — шкільна, сільська, а також при профучилищі і тубсанаторії ім. Д. К. Заболотного. Хлібороби успішно поєднують роботу з заочним навчанням у вузах і технікумах. Прикладом того, як втілюється у життя право на освіту, може служити родина К. Т. Стороженка, яка дала країні трьох вчителів — Ольгу, Тетяну, Параску, чотирьох офіцерів — Василя, Павла, Михайла, Федора. І таких родин у селі немало.

Крім загальноосвітньої школи, у Заболотному є сільськогосподарське професійно-технічне училище, яке готує трактористів, машиністів широкого профілю, слюсарів для ремонту автомобілів і тракторів, електромонтерів, радіомонтерів. За останні 10 років училище випустило близько 5 тис. спеціалістів сільського господарства. Молодь навчається у добре обладнаних навчальних кабінетах, лабораторіях, майстернях. Училище має 150 га орної землі, молочно-товарну ферму, свиноферму, трактори, комбайни, автомашини. Тут відкрито консультпункт середньої школи.

Гордістю училища є гуртки технічної творчості, де учні виготовляють макети і діючі моделі машин. Радою ВДНГ училищу присуджено диплом 2 ступеня за створення у 1961 році діючої моделі навісної гідросистеми трактора ДТ-54. Училище пишається своїми вихованцями: директором Київського верстатобудівного заводу П. П. Тарасинкевичем, заслуженим працівником сільського господарства УРСР О. О. Дерев'янчуком, заслуженим механізатором УРСР О. Ф. Мазуром. Учень, потім майстер і викладач училища С. А. Коваль — переможець Всесоюзного конкурсу майстрів-скрипалів[1].

В Заболотному працює 8-річна школа. Вона має 8 класних кімнат, лабораторію,

У дитячому санаторії, с. Заболотне. 1965 р.

[1] Газ. «Радянська Україна», 14 грудня 1958 р.

добре обладнані фізичний, математичний і біологічний кабінети, столярну і слюсарну майстерні, власну кіноустановку, спортивний зал. У 1961—1962 рр. з ініціативи сільради і правління колгоспу школу перебудовано методом народної будови. Активно трудилися тут колгоспники, вчителі, лікарі— все населення Заболотного. Школа тримає тісний зв'язок з колгоспним виробництвом. Учні обробляють і доглядають 15 га колгоспного саду. В школі є своє лісництво, якому доручено охорону і догляд 200 га лісу. Юні лісничі заготовляють корми для диких тварин на зиму, взяли під охорону корисних лісових птахів.

Хата, в якій народився і жив Д. К. Заболотний. Тепер меморіальний будинок-музей. 1969 р.

У селі є меморіальний музей Д. К. Заболотного. Різноманітні експонати розповідають про життя славетного вченого, його громадську діяльність, експедиції до Індії і Китаю, про його відважну боротьбу з чумою у Персії і Мессопотамії. В архіві музею зберігається лист Д. К. Заболотного до великого вождя народів В. І. Леніна. «Дорогий Володимир Ілліч. Дозвольте сьогодні в день першої річниці Жовтневої революції, висловити Вам найщиріші і гарячі поздоровлення. ... Мені хочеться сьогодні, в цей світлий і радісний день, помріяти про те, якою буде наша країна через 30 років. Мені вбачається чудове майбутнє країни, виростає молодий густий гай вчених людей, які збагатять науку новими відкриттями. Прийде час, коли наш народ впише яскраві сторінки в історію людства. Я мрію про те, якою чудовою буде Україна і моє рідне село. З глибокою повагою, завжди Ваш, професор Заболотний. 7 листопада 1918 року»[1]. Тут зберігається ювілейна медаль на честь 100-річчя з дня народження Д. К. Заболотного, яке, за ухвалою ЮНЕСКО, відзначав 1966 року весь світ.

У селі є пам'ятники: Д. К. Заболотному, комсомолці Любі Горлатій і воїнам, що загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

З Радянською владою прийшли до трудящих нові обряди, звичаї. Славною традицією стало організовувати 9 травня мітинги трудящих біля пам'ятника, зведеного на честь воїнів-фронтовиків. Поширилися й нові обряди — проводи до Радянської Армії, на пенсію, комсомольські весілля. 1968 року урочисто проводжали на пенсію тракториста П. П. Мазника, який працював на колгоспних ланах з початку заснування артілі.

Невпізнанним стало село за часів Радянської влади. На місці похилих халуп виросли гарні будинки, вкриті бляхою, шифером та черепицею. Воно озеленене фруктовими й декоративними деревами, тут з'явилися нові широкі вулиці. Леніна, Люби Горлатої, Шевченка, Заболотного, Садова. Щасливим, радісним життям живуть трудівники села і впевнено крокують до нових звершень.

Є. С. КОНОШЕВСЬКА, В. Я. ПОЛІЩУК

[1] Журн. «Дружба народов», 1960, № 2, стор. 166.

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД КРИЖОПІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

АНДРІ́ЯШІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване на берегах річки Марківки, за 13 км від райцентру і залізничної станції Крижопіль. Населення — 347 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Висока Гребля, Горби, Кринички.

У селі знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Шевченка. За господарством закріплено 2982 га землі, в т. ч. орної 2305. Тут вирощують озиму пшеницю, кукурудзу, цукрові буряки.

Є початкова школа, будинок культури, бібліотека.

Трудяться у селі 30 комуністів і 32 комсомольці.

Андріяшівка відома з середини XVIII ст. 1889 року бідняки села вирубали поміщицький ліс.

В селі працює заслужений вчитель УРСР К. К. Горецький.

ВЕ́РБКА — село, центр сільської Ради, лежить на берегах річки Марківки, за 31 км від райцентру і залізничної станції Крижопіль. Населення — 1880 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Вербецьке, Долинка, Шуми.

У Вербці міститься центральна садиба колгоспу ім. Жданова. Колгосп користується 5712 га землі, в т. ч. орної 4215. Господарство вирощує пшеницю, кукурудзу, цукрові буряки, розвинуте садівництво, виноградарство, тваринництво м'ясо-молочного напрямку. Є також ремонтна й столярна майстерні, млин.

В селі працюють середня школа, будинок культури, бібліотека, лікарня, пологовий будинок. Колгосп має свій будинок відпочинку.

Партійна організація села налічує 54 комуністи, їм активно допомагають 158 комсомольців.

Уперше село згадується в джерелах XVII століття.

1917 року у Вербці створено ревком.

В селі є пам'ятник односельцям, які полягли на фронтах Великої Вітчизняної війни.

ВІ́ЛЬШАНКА — село, центр сільської Ради. Віддаль до райцентру та залізничної станції Крижопіль 26 км. Через село протікає річка Вільшанка. Населення — 2912 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Доярня, Рудник, Файгород.

Тут розміщений колгосп «Шлях до комунізму», за яким закріплено 6323 га землі, в т. ч. орної 5642. Вирощують пшеницю, кукурудзу, цукрові буряки, розвинуте тваринництво. Є млин, олійня та виноробний пункт.

У селі працюють середня школа, будинок культури, бібліотека, дільнична лікарня, пологовий будинок. Видається багатотиражна газета «Шлях до комунізму».

В селі трудяться 64 комуністи і 145 комсомольців.

1652 року через Вільшанку проходило військо Богдана Хмельницького. 1905 року відбувся страйк селян.

У Вільшанці народився український історик мистецтва К. В. Широцький (1886—1919) та український радянський письменник М. П. Трублаїні (Трублаєвський, 1907 — 1941). У хаті, де народився письменник, відкрито 1967 року музей. В селі споруджено пам'ятник воїнам, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

ГАРЯ́ЧКІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 18 км від райцентру та залізничної станції Крижопіль. Через село протікає річка Вільшанка. Населення — 3721 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Кавків Яр, Одаї.

Тут міститься колгосп ім. Чапаєва, який користується 6508 га землі, в т. ч. орної 5176. Господарство спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці та цукрових буряків. Допоміжне підприємство — кар'єр по видобутку вапняку-черепашнику.

В Гарячківці є середня школа, будинок культури, 2 бібліотеки, дільнична лікарня, поліклініка.

Партійна організація налічує 49 комуністів, комсомольська 177 членів ВЛКСМ.

Гарячківка відома з XVIII ст. 1848 року відбулося заворушення селян проти поміщицького гніту. Великого розмаху набрали виступи селян у 1905—1907 роках.

У центрі села споруджено пам'ятник воїнам, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

ГОЛУБЕ́ЧЕ — село, центр сільської Ради. Віддаль до райцентру та залізничної станції Крижопіль 3 км. Населення — 1952 чоловіка. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Красне, Радянське, Сонячне.

Тут розташований колгосп «Третій вирішальний». За ним закріплено 4642 га землі, в т. ч. орної 3523 га. Господарство спеціалізується на виробництві свинини, вирощують зернові й технічні культури, розвинуто також шовківництво. В селі є олійня, виноробний пункт. За успіхи у вирощуванні високих урожаїв сільськогосподарських культур та успіхи у розвитку громадського тваринництва присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці голові колгоспу К. П. Голотюку, ланковій Ф. Д. Мотель. Ордена Леніна удостоєні доярки О. Д. Онищук і Є. Є. Ярцун та ланкові М. О. Борейко, О. П. Ярова. Т. П. Марцин — двічі Герой Соціалістичної Праці.

У Голубечому працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека. Видається колгоспна багатотиражна газета «Голубецький колгоспник».

Партійну організацію створено 1925 року. Зараз тут трудяться 53 комуністи й 80 комсомольців.

Село існувало вже на початку XVII ст. У 1861 році відбувся виступ селян. Весною 1907 року місцеві жителі брали участь у аграрному заворушенні, яке сталося в сусідньому селі Тернівці.

В селі працює заслужений агроном УРСР М. І. Новицька.

Тут встановлено погруддя Т. П. Марцин, споруджено пам'ятник воїнам-односельцям, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.

ГОРОДКІ́ВКА — село, центр сільської Ради, лежить на річці Марківці. Віддаль до райцентру і залізничної станції Крижопіль 17 км. Населення — 7222 чоловіка.

У Городківці розміщений колгосп «Росія», який користується 7354 га землі, в т. ч. орної 5418. Господарство спеціалізується на вирощуванні пшениці, цукрових буряків, на виробництві продуктів тваринництва. Тут є 2 млини, олійня, виносоковий цех. За успіхи у виробництві свинарку М. Я. Григоришину двічі нагороджено орденом Леніна. В селі розташована майстерня райоб'єднання «Сільгосптехніки», Крижопільський маслозавод, фабрика художніх виробів, продукція якої демонструвалась на Всесвітній виставці «Експо-67» у Монреалі.

У Городківці є 2 середні та 2 початкові школи, 2 консультаційні пункти заочної середньої школи, будинок культури, 3 бібліотеки, лікарня. Видається колгоспна багатотиражна газета «За перемогу». Село відоме гуртками художньої самодіяльності. У 1965 році духовому оркестру присвоєно звання самодіяльного народного оркестру, його керівник І. В. Мазуркевич удостоєний звання заслуженого працівника культури Української РСР.

1921 року було створено партійну і комсомольську організації. Зараз у селі працює 118 комуністів і 485 комсомольців.

1861 року 1597 бідняків села виступили проти кабальних умов реформи. В 1905 році відбувся селянський страйк.

1924 року в селі жив і працював письменник М. П. Трублаїні. На кладовищі зберігається могила професора К. Ф. Вишневського (1805—1863).

В селі працював Герой Соціалістичної Праці Д. Ф. Остапчук. У Городківці встановлено два пам'ятники воїнам Радянської Армії, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

ДАХТАЛІ́Я — село, центр сільської Ради, розкинулось за 26 км від райцентру та за 15 км від залізничної станції Вапнярка. Населення — 1023 чоловіка. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Мар'янівка й Мар'янівське.

У Дахталії розміщено центральну садибу колгоспу «Шляхом Леніна». Земельні угіддя становлять 2969 га, в т. ч. орної 2420 га. Вирощують пшеницю, цукрові буряки.

В селі є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека.

Партійну організацію створено 1921 року, а комсомольську — 1922 року. Тепер тут трудяться 38 комуністів і 55 комсомольців.

Ф. Д. Мотель — Герой Соціалістичної Праці, ланкова колгоспу «Третій вирішальний», с. Голубече. 1969 р.

Дахталія відома з XVIII століття.

На фронтах Великої Вітчизняної війни свободу і честь Батьківщини захищали 530 жителів.

ДЖУГА́СТРА — село, центр сільської Ради, лежить на берегах річки Марківки, за 25 км від райцентру та залізничної станції Крижопіль. Населення — 1626 чоловік. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Суха Долина.

У Джугастрі міститься центральна садиба колгоспу ім. Леніна. За господарством закріплено 3554 га землі, в т. ч. орної 2848 га. Колгосп вирощує зернові культури, цукрові буряки, овочі. На території села — кар'єр для видобутку бутового каменю, міжколгоспний асфальто-бетонний завод.

У селі є восьмирічна й початкова школи, будинок культури, клуб, бібліотека.

Партійну організацію створено 1921 року. Зараз у селі працюють 26 комуністів, 66 комсомольців.

Джугастра відома з XVIII ст. 1849 року селяни-кріпаки відмовилися відробляти панщину. Заворушення було жорстоко придушене. Джугастрянські селяни виступали проти антинародного характеру реформи 1861 року. В 1917 році вони захопили поміщицьку землю та інвентар і розподілили між собою.

У 1923 році в селі було створено ТСОЗ «Червоний світ». В боротьбі з фашистськими загарбниками на фронтах Великої Вітчизняної війни брало участь 520 жителів села.

ЖАБО́КРИЧ — село, центр сільської Ради, розташоване за 10 км від райцентру та залізничної станції Крижопіль. Через село проходить автодорога Крижопіль—Бершадь. Населення — 3383 чоловіка.

Місцевий колгосп «Шляхом Леніна» користується 5010 га земельних угідь, в т. ч. орної землі 3723 га. Це велике господарство. Воно спеціалізується на розвитку птахівництва. Завідуючий фермою Ф. О. Кошовий нагороджений орденом Леніна.

В селі є середня школа, будинок культури, 2 бібліотеки, дільнична лікарня. Видається колгоспна багатотиражна газета «Шляхом Леніна».

Тут працює 61 комуніст. Їм допомагають 185 комсомольців.

У письмових джерелах є відомості про існування села в XVII ст. 1861 року відбулося заворушення селян проти кріпосницьких порядків. Каральна експедиція жорстоко розправилась з непокірними, але селяни продовжували чинити опір. У 1905—1907 рр. селяни Жабокрича відмовились працювати на цукрових плантаціях, рубали панський ліс, підпалювали скирти, загрожували адміністрації. Загін стражників і військових силою зброї примусив селян працювати на поміщика.

Уродженкою села є знатна ланкова-буряківник, двічі Герой Соціалістичної Праці Т. П. Марцин.

У центрі села споруджено пам'ятник воїнам, що загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

КІ́СНИЦЯ — село, центр сільської Ради, лежить на обох берегах річки Марківки, за 12 км від райцентру та за 11 км від залізничної станції Вапнярка. Населення — 989 чоловік.

В селі розміщений колгосп ім. Дзержинського, за яким закріплено 2293 га землі, в т. ч. орної 1794. Тут вирощують пшеницю, цукрові буряки. Розвинуто м'ясо-молочне тваринництво.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

Партійна організація села налічує 18 членів, комсомольська — 47.

13 лютого 1925 року в селі заснували сільськогосподарське товариство «Іскра комуни».

На фронтах Великої Вітчизняної війни у боротьбі проти фашистів брало участь 314 жителів, 230 з них нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу.

КРАСНОСІ́ЛКА (до 1922 року — Романівка) — село, центр сільської Ради. Віддаль до районного центру та залізничної станції Крижопіль 5 км. Населення — 778 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Вигода, Залісся, Зеленянка.

У Красносілці розташована центральна садиба колгоспу ім. Карла Маркса. Земельні угіддя становлять 3194 га, в т. ч. орної землі 2416 га. Тут вирощують озиму пшеницю, цукрові буряки, кукурудзу. За досягнуті успіхи в розвитку сільського господарства 28 колгоспників нагороджені орденами й медалями. Орденом Леніна відзначено ланкового механізованої ланки В. О. Скульkевича й бригадира тракторної бригади Г. С. Доляка. Голова колгоспу М. Я. Діброва — Герой Соціалістичної Праці.

Жителі села користуються початковою школою, будинком культури, бібліотекою. Красносільському будинку культури та бібліотеці присвоєно звання культосвітніх закладів відмінної роботи. Тут створено музейну кімнату, де висвітлюється історія села, та кімнату бойової і трудової слави. За багаторічну й плодотворну роботу завідуючого будинком культури О. Ф. Побережного нагороджено орденом Леніна.

М. Я. Діброва — Герой Соціалістичної Праці, голова колгоспу ім. К. Маркса, с. Красносілка. 1968 р.

Партійна організація налічує 40 комуністів. Є у селі 66 комсомольців.

Красносілка відома з середини XVIII століття.

КРИКЛИ́ВЕЦЬ — село, центр сільської Ради. Віддаль до райцентру та залізничної станції Крижопіль 11 км. Населення — 1979 чоловік. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Іллівка.

Тут міститься колгосп ім. Кірова, який користується 3844 га землі, в т. ч. орної 2818. Вирощують озиму пшеницю, цукрові буряки, кукурудзу. Також розвинене м'ясо-молочне тваринництво.

В селі є середня школа, будинок культури, бібліотека. Видається колгоспна багатотиражна газета «Кіровець».

Партійна організація налічує 44 комуністи, комсомольська — 100 членів ВЛКСМ.

Крикливець відомий з XVIII століття.

У Крикливці народився Герой Радянського Союзу Р. С. Сміщук.

В центрі села встановлено пам'ятник воїнам-односельцям, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.

КУНИ́ЧЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 25 км від райцентру та залізничної станції Крижопіль. Населення — 1406 чоловік.

У селі розташований колгосп «Жовтнева революція», земельні угіддя якого становлять 2152 га, в т. ч. орна земля 1565 га.

Діти вчаться у восьмирічній школі, в селі є бібліотека, клуб.

Партійна організація має у своєму складі 35 членів, комсомольська — 58.

В письмових джерелах збереглися відомості про існування села з XVII століття.

1905 року селяни відмовилися працювати на пана, захопили поміщицьку землю.

В селі проживають заслужена вчителька УРСР Ф. М. Коношевська та кавалер ордена Леніна, колишній голова колгоспу Г. М. Козак.

ЛЕОНІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Віддаль до районного центру та залізничної станції Крижопіль 27 км. Населення — 743 чоловіка. Сільській Раді підпорядковане село Петрунівка.

Тут розміщено центральну садибу колгоспу «Заповіт Ілліча». За господарством закріплено 2153 га землі, в т. ч. орної 1618 гектарів.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

У Леонівці працюють 33 комуністи й 52 комсомольці.

Леонівка відома з XVIII ст. Під час революції 1905—1907 рр. селяни брали участь у заворушеннях проти поміщицького гніту.

ПАВЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Віддаль до районного центру 17 км, до залізничної станції Щербакове — 8 км. Населення — 1373 чоловіка.

Павлівський колгосп «Радянська Україна» користується 1927 га землі, в т. ч. орної 1374. Вирощується озима пшениця, цукрові буряки, овочеві культури. Розвинене м'ясо-молочне тваринництво, птахівництво. Свинар П. С. Шевчишин 1971 року нагороджений орденом Леніна.

В селі є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека.

Партійна організація налічує 36 комуністів, комсомольська — 52 члени ВЛКСМ.

Павлівка відома з середини XVIII століття.

У березні 1905 року павлівські селяни застрайкували, відмовилися працювати в панському маєтку, вимагали підвищити оплату за роботу. Орендар змушений був тимчасово поступитися. В роки Великої Вітчизняної війни жителі села допомагали партизанам з'єднання ім. Леніна.

СА́ВЧИНЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 26 км від районного центру та за 15 км від залізничної станції Вапнярка. Населення — 960 чоловік. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Теклівка.

В селі міститься центральна садиба колгоспу ім. XX партз'їзду. Господарство користується 1967 га землі, в т. ч. 1568 га орної. Тут вирощують зернові та технічні культури, займаються тваринництвом.

1933 року засновано партійну та комсомольську організації. Нині у селі — 27 комуністів та 46 комсомольців.

Працюють сільський клуб, бібліотека, восьмирічна школа.

Село засноване в другій половині XVIII ст. Протягом 1905—1907 рр. селяни 5 разів громили поміщицькі маєтки.

На фронтах Великої Вітчизняної війни билося 250 жителів села, 70 з них полягло смертю хоробрих. Їм встановлено пам'ятник.

Уродженцем Теклівки є український радянський письменник М. Й. Сиротюк.

СОКОЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради, лежить за 20 км від районного центру та залізничної станції Крижопіль. Населення — 3713 чоловік. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Левків.

У селі є цукровий завод, а також колгосп ім. Леніна, що користується 4268 га землі, в т. ч. орної 3190. Голову колгоспу П. І. Бондаренка, доярку М. Т. Красножон, бригадира рільничої бригади І. А. Тимчика, ланкову М. А. Денисюк нагороджено орденом Леніна. Цієї ж нагороди удостоєно робітника цукрового заводу Д. Є. Тихохода.

Діти жителів Соколівки здобувають знання в середній і восьмирічній школах. До послуг трудівників будинок культури, бібліотека, дільнична лікарня.

У селі є 156 комуністів і 273 комсомольці.

Письмові джерела містять відомості про існування Соколівки у XVIII ст. 1861 року селяни виступили проти кабальних умов реформи. 4 травня 1907 року відбувся виступ соколівських селян. У 1917 році застрайкували робітники цукрового заводу, спорудженого 1874 року, вимагаючи підвищення оплати праці та скорочення робочого дня. Їх вимогу адміністрація змушена була задовольнити.

Соколівка — батьківщина українського радянського письменника А. П. М'ястківського.

В центрі села споруджено пам'ятник воїнам, які загинули під час Великої Вітчизняної війни.

ТЕ́РНІВКА — село, центр сільської Ради, знаходиться за 4 км від районного центру та залізничної станції Крижопіль. Населення — 2394 чоловіка.

За Тернівським колгоспом «Україна» закріплено 2860 га землі, в т. ч. орної 2230 га. Це спеціалізоване господарство відгодівлі великої рогатої худоби.

У Тернівці трудиться Герой Соціалістичної Праці ланкова-кукурудзівник О. Ф. Десяк.

В селі є восьмирічна та початкова школи, 2 бібліотеки та 2 будинки культури. У колгоспі видають багатотиражну газету «Голос колгоспника».

Партійна організація села налічує 39 комуністів, комсомольська — 57 членів ВЛКСМ.

Тернівка відома з XIX ст. 1861 року відбувся виступ селян проти поміщицької експлуатації. У 1905—1907 рр. сталися селянські заворушення, їх ватажків Я. Артемчука та Х. Іваницьку було страчено.

ШАРАПА́НІВКА — село, центр сільської Ради. Віддаль до районного центру 16 км, до залізничної станції Вапнярка — 13 км. Населення — 3175 чоловік.

У селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Калініна. Земельні угіддя становлять 3983 га, в т. ч. орної землі 3040 гектарів.

Працюють середня та восьмирічна школи, будинок культури, клуб і 2 бібліотеки, лікарня. В Шарапанівці налічується 32 комуністи й 145 комсомольців.

Село відоме з другої половини XVIII ст. 1905 року селяни розгромили поміщицький маєток, забрали хліб, худобу та інвентар.

В селі є пам'ятник захисникам Батьківщини, полеглим у роки Великої Вітчизняної війни.

ЛИПОВЕЦЬКИЙ РАЙОН

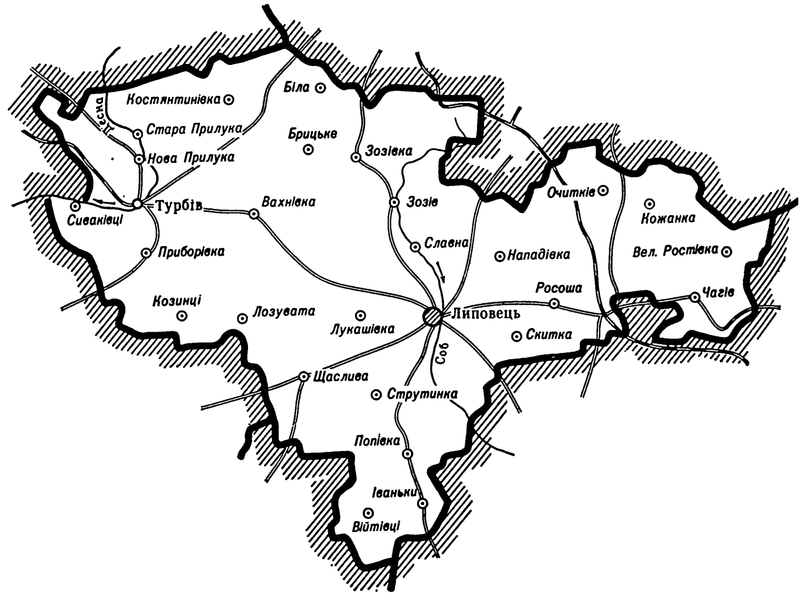

ЛИ́ПОВЕЦЬ

Липовець — селище міського типу (з 1925 року), розташоване на берегах річки Собі та її притоки Скакунки, за 56 км від Вінниці, за 13 км від залізничної станції Липовець. Селище перетинає автодорога. Населення — 5999 чоловік. Селищній Раді підпорядковані села Березівка, Кам'янка.

Липовець — центр району, територія якого становить 1,15 тис. кв. км, населення — 69 тис. чоловік, у т. ч. міського 12,5 тис. чоловік. Усієї землі — 115 тис. га, у т. ч. 86 тис. га орної, 1,5 тис. га садів, 3,8 тис. га лук і пасовищ, 5,8 тис. га лісів, 1,9 тис. га водоймищ. У районі 74 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 26 сільським Радам. Працюють 14 промислових підприємств, у т. ч. 1 цукровий завод; 32 колгоспи, 1 радгосп; 225 магазинів, 57 підприємств громадського харчування; 9 лікарень, 62 фельдшерсько-акушерські і медичні пункти, 12 пологових будинків, санітарно-епідеміологічна станція, 22 профілакторії, 63 школи, 26 будинків культури, 36 клубів, 42 кіноустановки, 56 бібліотек. Майже в усіх селах встановлено пам'ятники й обеліски полеглим у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками.

Існує кілька версій про походження назви Липовця. За однією з них, в давнину околиці його були покриті густими липовими гаями, де мешканці навколишніх поселень переховувались від набігів татар, споруджували з лип житла.

Про існування Липовця в XIV—XV ст. свідчить письмова згадка, що належить до 1545 року, про його північну околицю Айсин Верхній (нині Гайсин). В час грабіжницьких нападів турецько-татарських орд населення Липовця споруджувало оборонні вали та підземні ходи. Залишки їх були помітні ще в XIX ст. Протягом XVI ст. сюди тікали селяни з Подільського воєводства, Галичини, Волині, Київщини, рятуючись від феодального гніту. Втікачі осідали в Липовці і його околицях, засновували нові села, хутори. Після Люблінської унії 1569 року в Липовець ринула польська шляхта. Пани захоплювали селянські землі, закріпачували населення. Майже половина селянських господарств Липовця позбулася землі. Зазнавала переслідувань православна церква, запроваджувалися уніатство й католицизм. Посилення феодального й національного гніту викликало опір місцевих жителів, хвилю народних повстань.

Щоб захиститись від виступів місцевого населення, нападів татар і турків, польська шляхта будувала укріплення. На початку XVII ст. в Липовці, на стрімкому березі Собі, споруджено замок, оточений глибоким ровом[1]. У цей час містечко значно зросло, в ньому налічувалося близько тисячі житлових будинків[2].

Населення Липовця взяло активну участь у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. Селяни й міщани поповнювали загони Максима Кривоноса. У 50—60-х роках XVII ст. Липовець — сотенне містечко Кальницького (Вінницького) полку. В березні 1651 року поблизу нього були розгромлені передові полки польсько-шляхетського війська, очолюваного Калиновським. У ході боїв містечко неодноразово спустошували шляхетські війська. 1653 року війська гетьмана С. Чарнецького під час нападу спалили багато будівель, чимало мешканців вирізали. Зруйнований і спалений Липовець згадується 1654 року в числі «спустошених містечок»[3]. Тривалий час він був невеликим поселенням. За Андрусівським перемир'ям містечко у складі Правобережної України знову й надовго потрапило під владу шляхетської Польщі.

Боротьба за соціальне і національне визволення не вщухала. Населення Липовця брало участь у повстанні 1702—1704 рр., у гайдамацькому русі. В 1737 і 1748 рр. гайдамаки оволодівали містечком[4].

Містечко поступово зростало. 1775 року в ньому налічувалося 250 дворів[5].

З возз'єднанням Правобережної України з Росією Липовець став центром округу Брацлавського намісництва, а з 1797 року — повітовим містом Київської губернії.

За даними 1846 року, всі поля, ліси і луки зосереджувалися в руках одного поміщика, йому належало 4810 десятин землі. Працюючи по чотири, шість, а то і всі сім днів тижня на пана, селяни не могли добре обробити свої наділи, тому й родила земля погано. Мало чим відрізнялися поміщицькі поля, які обробляли кріпаки. Середні врожаї в той час становили 20—30 пудів з десятини. Населення змушене було займатися ремісництвом. У 1845 році в місті налічувалося 77 ремісників чотирнадцяти професій, серед них 35 кравців. Багато міщан і селян чумакувало[6]. В Липовці було 10 шинків і трактирів. Всі кошти міста витрачалися на утримання поліції, пожежної команди, тюрми і присутствених місць. Злиденне життя, безправність, сваволля панів і властей доводили людей до відчаю. Дехто кінчав життя самогубством. У 1845 році на кожну сотню померлих припадало 8 самогубств[7].

Напередодні реформи 1861 року липовецькими землями володіли дев'ять поміщиків. Їм належало 3968 десятин землі і 769 кріпаків чоловічої статі[8]. Селянський наділ на двір в середньому становив 6 десятин. За цю землю колишні кріпаки мали сплатити грошей втричі більше існуючих цін.

Обурені такою «волею», селяни відмовлялися оформляти уставну грамоту. З 1 вересня 1863 року запроваджувався обов'язковий викуп землі. Поміщики, як і раніше, проявляли сваволю, вдавалися до поліцейських розправ з непокірними. Навіть старост карали різками. 1864 року в липовецьку в'язницю пригнали 12 селян-втікачів, закутих по шість чоловік у кайдани. Через непосильні побори, безправність селяни кидали свої злиденні господарства і йшли на заробітки. 1885 року в кожній десятій сім'ї був хтось на заробітках[9]. Найманою працею користувалися також куркулі. У 1897 році по 2—3 чоловіка наймало 58 господарств, по 5—6 —

---

[1] Słownik geograficzny, t. 5, стор. 285.

[2] Źródła dziejowe, t. 22, стор. 502.

[3] Воссоединение Украины с Россией, т. 3, стор. 541.

[4] Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 3. К., 1876, стор. 266.

[5] Słownik geograficzny, t. 5, стор. 286, 288.

[6] Справочный энциклопедический словарь, т. 7, стор. 210—211.

[7] Статистическое описание Киевской губернии, ч. 1, стор. 160.

[8] А. Воронович. Записка о городах и местечках Юго-Западного края, ч. 1. К., 1869, стор. 57.

[9] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 300, спр. 18, арк. 317.

10 господарств. Всього в цьому році по найму працювало 2615 бідняків Липовця, в т. ч. постійно — 587 чоловік. Водночас 128 чоловік жили з прибутків від капіталу і майна, 34 — від церковних доходів.

Після скасування кріпацтва почався швидкий розвиток капіталізму. В 1870—1880 рр. у Липовці було 4 млини, тютюнова фабрика, винокурний, цегельний, пивомедоварний заводи[1]. Наприкінці століття діяли паровий млин, 11 кузень, 2 підприємства штучних мінеральних вод, ливарно-слюсарна майстерня, два цегельні заводи, було 120 лавок і ларків[2]. Розвитку промисловості й торгівлі сприяло будівництво залізниці від Козятина на Христинівку, за 13 км від Липовця, розпочате 1890 року. Зростала кількість населення. Якщо у 1861 році в місті проживало 6290 чоловік, то у 1897 — 8658. За соціальним складом населення розподілялося так: селян — 3405 чоловік, міщан — 4789, дворян, духовенства, купців — 332 чоловіка[3].

Гніт поміщиків, куркулів і підприємців, сваволя царського самодержавства, яке позбавляло трудящих політичних і національних прав, робили життя населення нестерпним. Вони виступали проти поміщиків. 1892 року селяни Липовця випасли худобою десятки десятин панських посівів[4]. 28 листопада 1905 року стався виступ селян. Прибувши з різних сіл, вони разом з жителями міста рушили вулицями. 150 чоловік, увійшовши в будинок, де засідав повітовий комітет, вимагали конфіскації поміщицьких і церковних земель, передачі їх селянам. Чулися вигуки: «Здійснити вимогу силою і негайно!». Поліція виявилася безпорадною, їй не зразу вдалося розігнати селян[5].

Після поразки революції 1905—1907 рр. промисловість перебувала в стані застою. З 1910 року настало деяке пожвавлення. Почало зростати населення. 1913 року в Липовці разом з околицями проживало 13 108 чоловік, у т. ч. селян — 5020, міщан — 5692, купців — 56, духовенства — 52, дворян — 509 чоловік[6]. Побільшало робітників на підприємствах.

Розвиток капіталізму супроводжувався дальшим зубожінням основної маси селянства. У 1912 році з 334 селянських господарств 142 не мали худоби. Лише 127 господарств мали корів. 51 бідняцькому господарству належало 17 десятин землі. Таке ж становище спостерігалося і в передмістях Липовця. З 238 господарств у 101 не було худоби; робочі коні мали 18, а велику рогату худобу — 31 господарство[7].

З часу скасування кріпацтва майже не сталося змін у галузі народної освіти та охорони здоров'я. 1896 року в Липовці працювали однокласне училище, одна повітова лікарня з штатом 5 чоловік, які обслуговували також села. Видатки на охорону здоров'я становили 5,8 коп., на народну освіту — 13 коп. в рік на душу[8]. Не дивно, що й смертність населення була дуже високою. 1913 року в Липовці і навколишніх селах від тифу, скарлатини, кору, коклюшу з кожної тисячі дітей вмирало 722[9]. Зате поміщики, підприємці, купці, місцеві власті, які оберігали їх інтереси, не шкодували коштів на церкви і тюрми. Якщо на всі навчальні заклади Липовця в 1913 році було витрачено 1024 крб. 24 коп., то на утримання лише міської поліції — 4704 крб. 91 копійку[10].

---

[1] ЦДІА СРСР, ф. 1284, оп. 67, спр. 83, арк. 36—39; оп. 70, спр. 482, арк. 57.

[2] Список населенных мест Киевской губернии, стор. 860—861.

[3] Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., вып. 16. Киевская губерния. СПб., 1904, стор. 1—7, 174—175.

[4] Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период, стор. 324—326.

[5] ЦДАЖР УРСР, ф. 273, оп. 1, спр. 13, арк. 9; Київський облдержархів, ф. 2, оп. 222, спр. 301.

[6] Обзор Киевской губернии за 1913 год. К., 1913, відом. № 4,5 .

[7] Итоги переписи скота у сельского крестьянского населения Киевской губернии в 1912 году, стор. 241.

[8] Энциклопедический словарь, т. 34. СПб., 1896, стор. 723—724.

[9] Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год. К., 1914, стор. 79.

[10] Обзор Киевской губернии за 1913 год, відом. 11.

Зубожіння трудящих міста, обезземелення селянських господарств особливо посилилося в роки першої світової війни. Незадоволення населення існуючими порядками, тяжким життям проявлялося у конфліктах з поміщиками. А коли в лютому 1917 року скинули царя, трудящі Липовця запровадили свій порядок у користуванні лісами, заборонили їх рубати, вивозити дерево. У серпні—жовтні селяни захопили поміщицький хліб і землю[1]. Придушити виступи липовецьких селян доручили 49-му Донському полку. Проте революційно настроєні солдати відмовилися це зробити[2].

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, під впливом збройного виступу робітників і солдатів у Вінниці трудящі Липовця в грудні 1917 року піднялися на боротьбу проти буржуазної Центральної ради. У місті утворилася Рада робітничих і солдатських депутатів. Об'явивши себе революційною владою, Рада взяла до своїх рук охорону і контроль над органами місцевого самоврядування, вимагаючи від них повної підтримки в подоланні контрреволюції[3]. Одночасно в Липовці утворився повітовий ревком.

Наприкінці лютого 1918 року Липовець окупували війська кайзерівської Німеччини. У місті та на його околицях було створено підпільну більшовицьку організацію. Підпільники встановили зв'язок з уманською друкарнею, звідки одержували політичну літературу. Листівки друкували і в Липовці — на гектографі. В місті розповсюджувалася також література, яка надходила з Києва,— газета «Киевский коммунист», листівки[4]. Газети «Правда», «Беднота» привозили з Києва члени Липовецької профспілкової організації, створеної у цей період. До профспілки входили місцеві токарі, ковалі, машиністи.

В листопаді 1918 року Липовець був визволений від австро-німецьких окупантів. 8 березня 1919 року Червона Армія вигнала з містечка і петлюрівців. Новостворений ревком приступив до відновлення Радянської влади, організації профспілок, селянсько-бідняцьких об'єднань. Більшовики заснували комуністичний осередок. Для підтримання порядку і боротьби з бандитизмом було створено окремі загони[5]. Члени ревкому, комуністи проводили велику організаційну і виховну роботу серед трудящих Липовця. Під час денікінської навали 1919 року вони першими пішли на фронт.

В липні 1919 року Липовець зазнав нападу петлюрівської банди Тютюнника[6]. Наприкінці липня місто визволили частини Червоної Армії. Проте Липовець і його околиці ще певний час залишалися ареною боротьби з буржуазно-націоналістичними бандами. Велику роль у їх розгромі відіграли члени Липовецької комсомольської організації, до якої входило 40 чоловік. Всі, хто міг носити зброю, були мобілізовані на боротьбу з бандитами. На початку 1920 року органи Радянської влади Липовця, відібравши землю у поміщиків, церкви, розподілили її між селянами, насамперед між бідняками[7].

Дальші революційні перетворення перервав напад білополяків у квітні 1920 року. Новий окупаційний режим тривав недовго. Інтервентів вигнали з Липовця частини 1-ї Кінної армії 15 червня 1920 року. Через два дні запрацював ревком. У липні було створено Липовецький волосний ревком, до складу якого ввійшли Дубровський (голова), Кобелєв, Заїка.

Відновлювали роботу масові організації робітників і селян. Перша конференція комнезамів, яка відбулася в серпні в Липовці, націлила незаможне селянство

---

[1] Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918. Сборник документов и материалов, т. 1. К., 1957, стор. 90, 91, 453, 465, 502.

[2] З історії боротьби за встановлення влади Рад на Україні. К., 1957, стор. 160, 190, 194, 197, 199.

[3] Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г.— февраль 1918 г.), стор. 586.

[4] Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 1, стор. 404.

[5] Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919). Збірник документів і матеріалів. К., 1962, стор. 454; Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции, стор. 198—200.

[6] ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 12, стор. 67.

[7] З історії Радянської Вінниччини, стор. 5.

на здійснення мобілізації до лав Червоної Армії, на подання допомоги фронтовикам та їх сім'ям, налагодження роботи кооперативів, культосвітніх закладів. Під керівництвом ревкому створювалися і вели боротьбу з петлюрівськими бандами збройні загони, здійснювалися перерозподіл землі, податкова політика, втілювалася в життя національна політика тощо. 4 вересня в Липовці відбувся повітовий з'їзд комуністичних спілок молоді. На ньому обрали повітовий комітет КСМУ. З'їзд закінчився святом молоді[1].

Підтримуючи політику Комуністичної партії, трудящі Липовця з ентузіазмом допомагали молодій Радянській владі переборювати труднощі, постачали Червону Армію продовольством, фуражем, транспортом. В один з «тижнів допомоги фронту» вони зібрали 500 тис. крб. готівкою, 45 пудів продуктів, 70 овечих шкур, 25 кожухів, 18 башликів, 170 сорочок, 150 шапок[2].

Жителі міста разом з населенням навколишніх сіл виявляли велику турботу про голодуючих Поволжя. В серпні—вересні 1921 року для них було зібрано близько 11 млн. крб. грішми, біля тисячі пудів хліба[3]. 38 дітей, які прибули з Поволжя, знайшли притулок у Липовці.

За новим адміністративним поділом Липовець у 1923 році став районним центром Бердичівського округу. В цей час у ньому мешкало 3590 чоловік. З 1925 року Липовець — селище міського типу Вінницького округу[4].

Зміни в житті людей, які відбулися в результаті перемоги Жовтневої революції, переконували трудящих у справедливості ленінської політики партії. Про згуртованість радянських людей у боротьбі за нове життя свідчила телеграма районного з'їзду комнезамів, направлена 29 квітня 1923 року Володимиру Іллічу Леніну. В ній трудящі бажали вождеві швидкого одужання. Велику скорботу викликала звістка про смерть В. І. Леніна. Трудівники Липовця поклялися йти ленінським шляхом[5].

В 20-х роках у Липовці працювали механічна майстерня з чавуноливарним цехом, пивоварний завод, який до націоналізації належав Жорницьким. У майстерні налічувалося 13 робітників, на пивоварному заводі — 19. Селище живила струмом електростанція, яка ще в червні 1921 року перейшла у відання комунвідділу. Проте її енергії вистачало лише на освітлення центральної вулиці, установ та незначної частини квартир[6].

Розгорнули свою діяльність профспілки. Були організовані клуб профспілок, пересувна бібліотека ім. Леніна, споруджувались і обладнувались спортивні майданчики. З переходом на мирну працю почалося кооперування селян. Спочатку було створено споживчі товариства, а потім — кооперації сільгоспкредиту і товариства спільного ведення господарства. 1921 року організувалася сільськогосподарська артіль «Прогрес» з 7 господарств, восени 1923 року — артіль «Праця і хліб» у складі 11 господарств. Члени цих об'єднань спільно обробляли землю, використовуючи наявне тягло, допомагали одні одним у збиранні врожаю та проведенні інших сільськогосподарських робіт. Земля, тягло та інвентар ще не усуспільнювалися.

28—29 серпня 1923 року в Липовці відбулася повітова виставка сільськогосподарського виробництва, в якій взяли участь селекційна станція (зараз відділення Іллінецького радгосптехнікуму), агрошкола села Зозова, кооперація, а також 56 селянських господарств. Щоб залучити селян до участі у виставці, були встановлені нагороди грішми, сільськогосподарськими машинами. На виставці селяни одержували консультації з питань землеустрою та колективізації, а бідняцькі господарства могли придбати машини в розстрочку. За два дні виставку відвідало 15 тис. чо-

---

[1] Газ. «Вісті», 4 вересня 1920 р.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-1152, оп. 1, спр. 2, арк. 1—2.
[3] Там же, спр. 22, арк. 47.
[4] Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г., ч. 2, вып. 2. Украина. М., 1925, стор. 132 (табл. 3).
[5] Вінницький облдержархів, ф. Р-404, оп. 1, спр. 17, арк. 8.
[6] Філіал Житомирського облдержархіву в Бердичеві, ф. Р-158, оп. 1, спр. 52, арк. 27, 274.

ловік[1]. Наступного року в Липовці відкрили кредитне товариство «Користь». Воно закуповувало продукцію селянського виробництва, витісняючи приватних скупників. Товариство мало бідняцький фонд[2].

Органи Радянської влади дбали про охорону здоров'я трудящих. Насамперед відбудували і повністю переобладнали лікарню. В ній відкрили відділення для лікування очних хвороб. Медична дільниця Липовця в 1923 році обслуговувала 22 населені пункти. Згодом відкрили робітничо-селянську поліклініку. В лікарні й поліклініці працювало 20 чоловік, у т. ч. 4 лікарі[3].

Вручення одному з полків 45-ї дивізії Червоного прапора Липовецького повітового виконкому. 1922 р.

Розгорталось шкільне й культурне будівництво. Ще 1921 року під школи передали конфісковані у багатих власників приміщення разом з меблями. 1925 року в двох початкових школах навчалося 166 учнів. У двох семирічних школах працювало 23 вчителі, вчилося 616 дітей[4]. Діяли 3 бібліотеки, які мали до 1,5 тис. книг, будинок юнацтва ім. К. Лібкнехта. Тут читали лекції, проводили молодіжні диспути, працювали гуртки художньої самодіяльності. Профспілки підприємств і установ створювали різні гуртки — педагогічні, професійні.

В 1929—1930 рр. було створено 4 колгоспи[5]. В розвитку сільського господарства важливе значення відіграла Липовецька МТС, створена 1930 року. В 1939 і 1940 рр. вона була занесена до Книги пошани Всесоюзної сільськогосподарської виставки і одержала диплом першого ступеня, грошову премію та легкову автомашину.

Продовжувала розвиватися й промисловість селища. В 1931 році на базі ливарної механічної майстерні створили міжрайонну майстерню капітального ремонту сільгоспмашин, де працювало понад 100 робітників. Вони ремонтували тракторні та комбайнові двигуни, виготовляли запасні частини до жниварок тощо. 1932 року в Липовці заснували промисловий, а через два роки — харчовий комбінати. Колишні ремісники об'єдналися в спеціалізовані кооперативні артілі. Реконструювали млин, який став давати близько 40 тонн борошна на добу; переобладнали комунальну електростанцію, хлібозавод. У селищі в цей час діяли промартілі ім. VIII з'їзду Рад та «Нове життя», а також хлібопекарня, харчокомбінат, швейна майстерня, кар'єр розробки граніту[6].

Зросла мережа медичних закладів. Було перебудовано лікарню, амбулаторію, відкрито водолікарню. Застосовуючи цілющі грязі, ванни, електролікування, тут допомагали людям позбутися таких хвороб, як ревматизм, радикуліт та інших.

Більше стало культосвітніх та навчальних закладів. Напередодні Великої Вітчизняної війни в селищі функціонували районний будинок культури, 5 клубів, кіно-

---

[1] Філіал Житомирського облдержархіву в Бердичеві, ф. Р-205, оп. 1, спр. 37, арк. 1—23; спр. 293, арк. 1—11; спр. 371, арк. 1—23.

[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-483, оп. 1, спр. 120, арк. 18; спр. 574, арк. 13, 14, 23.

[3] Київський облдержархів, ф. Р-411, оп. 1, спр. 183; Матеріали до опису округ УРСР. Вінницька округа. Х., 1926, стор. 7.

[4] Вінницький облдержархів, ф. Р-2807, оп. 4, спр. 8, стор. 57—61.

[5] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 7, спр. 251, стор. 31.

[6] Там же, оп. 5, спр. 499, арк. 99; Вінницький облдержархів, ф. Р-3966, оп. 1, спр. 26, арк. 4.

театр, будинок учителя, будинок піонерів. Діти навчалися в трьох неповних середніх та одній середній школах, молодь — у вечірній середній школі. З лютого 1932 року в селищі почала виходити районна газета «Більшовицькими темпами».

Вторгнення військ фашистської Німеччини на територію нашої країни тимчасово перервало творчу працю трудящих Липовця. Всі військовозобов'язані пішли на фронт. 23 липня 1941 року селище окупували гітлерівські війська. 12 вересня після знущань і наруги фашисти вивезли за селище і розстріляли багато мирних жителів, зокрема активістів М. Сторожука, Т. Гончарука, А. Кукурузу, О. Мальованого та ін. Масові знищення мирних громадян Липовця проводилися в травні 1942 і восени 1943 року[1].

Мешканці Липовця боролися проти окупантів. Уже в серпні 1941 року комуністи селища, які залишилися для підпільної роботи в тилу ворога, встановили зв'язки з тими, хто вирвався з ворожого оточення. Було створено підпільну організацію. До неї увійшли Т. П. Кукуруза, Ф. М. Поліщук, М. П. Сплодитель та ін. На території Липовецького і суміжних районів діяв партизанський загін ім. Кірова, командиром якого був М. Ф. Євдокимов, комісаром — І. І. Мишов. Начальником особового відділу загону призначили І. Д. Гаврищука, колишнього працівника органів державної безпеки. Липовець став центром діяльності підпільного ядра. У жовтні 1942 року організували Липовецький-Іллінецький міжрайонний підпільний комітет (військову раду). При військовій раді існувала група зв'язкових: М. П. Оліщкевич-Гончарук, А. М. Дацюк, М. Клименко. Липовець став також центром районної підпільної організації, створеної у вересні 1943 року. Підпільні групи взаємодіяли з партизанським загоном ім. Кірова. Народні месники неодноразово руйнували залізничну колію, обстрілювали військові ешелони гітлерівців, підривали водокачки. Вони знищили 18 сепараторів, 19 тракторів і молотарок, 30 різних складів, захопили і відправили в партизанський загін 100 гвинтівок, понад 10 тис. патронів, 200 гранат, 5 кулеметів, 10 автомашин, близько 6 тонн пального. Підпільна група Липовця брала участь у складанні й розповсюдженні листівок.

Багато підпільників полягло в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. 31 березня 1943 року загинув О. Д. Кукуруза. Щоб попередити арешт учасників Липовецького підпілля, він вступив у поєдинок з 12 поліцаями. Смертельно поранивши начальника поліції, О. Д. Кукуруза загинув у нерівнім бою. Фашисти по-звірячому порубали тіло народного месника на дрібні куски і закопали в землю[2].

Близько 700 жителів Липовця билося на фронтах Вітчизняної війни. За бойові заслуги багатьох нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу, а капітан О. К. Козаченко за форсування Дніпра й утримання плацдарму на його правому березі удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно А. М. Зіндельсу, який в бою за місто Мелітополь підірвав себе разом з великою групою ворогів[3].

7 січня 1944 року у Липовець вступили частини Червоної Армії. Однак бої за селище ще тривали. Остаточно його визволили 13 березня 1944 року[4]. Окупанти завдали великих втрат народному господарству селища. Відступаючи, вони зруйнували центральну частину Липовця — приміщення пошти, середньої школи, будинок піонерів, будинок учителя та інші будівлі[5].

По закінченні війни трудящі селища, приступаючи до відбудови економіки і культури, долали великі труднощі. Держава виділила кредит, насіннєву позику колгоспам у розмірі 176 цнт зернових. Велику братерську допомогу подали трудящі східних районів СРСР. Лише за кілька місяців від них надійшло для Липовецького району 473 голови рогатої худоби, 250 свиней, більше сотні овець і кіз.

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-4422, оп. 1, спр. 18, арк. 66.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 409, арк. 1—11.
[3] Там же, ф. 873, оп. 2, спр. 1, стор. 10—11.
[4] Сообщения Советского информбюро, т. 6, стор. 12, 125.
[5] Вінницький облдержархів, ф. Р-1683, оп. 1, спр. 12, арк. 20—30, 129.

Відновили роботу партійна і комсомольські організації Липовця, районна газета «Колгоспне село». Здійснюючи політику Комуністичної партії, пройняту турботами про трудящих, радянські і партійні органи організували всебічну допомогу сім'ям військовослужбовців та інвалідів Вітчизняної війни. Було виділено гроші й продукти для родин загиблих на фронті. За два роки в Липовці звели понад 60 нових будинків, відремонтували до 200 квартир, забезпечили паливом 80 сімей, видали допомоги понад 30 тис. крб., трудовлаштували 80 інвалідів. Мешканці селища брали активну участь у зборі коштів для фронтовиків. У фонд Червоної Армії колгоспники району зібрали близько 2 тис. цнт хліба, 1500 цнт картоплі. Населення селища відраховувало з своєї зарплати гроші на танкову колону «Колгоспник Вінниччини», давало воїнам продукти, передплатило третю державну позику[1].

Невдовзі після визволення запрацювали поліклініка і лікарня на 200 ліжок. Липовецькі медики повернули здоров'я понад 300 тяжко пораненим бійцям.

У 1944—1945 рр. відновили свою діяльність дві семирічні та одна середня школи.

Поступово відбудували своє господарство колгоспи Липовця. Якщо на початку 1945 року в усіх колгоспах було лише 74 голови великої рогатої худоби і утримувалась вона переважно в пристосованих приміщеннях, то в 1950 році кожне господарство мало типові корівники на 450 голів, нові свинарники. У 1951—1954 рр. відбулося об'єднання колгоспів. З розташованих на території Липовецької селищної Ради артілей утворили один колгосп — ім. Ілліча. Його земельні фонди обчислювались у 5107 га. Колгосп мав три невеликі електростанції, енергія яких використовувалась головним чином для освітлення. В 1960 році артіль перейшла на грошову оплату праці. Господарство спеціалізується на відгодівлі свиней. У 1961 році тваринники відгодували і продали державі 8980 свиней, рільники виростили по 290 цнт цукрових буряків з гектара, по 21 цнт зернових, а спеціалізовані ланки — по 50 цнт кукурудзи з гектара.

Значно зросла матеріально-технічна база колгоспу в 60-х роках. В господарстві працює зараз 38 потужних тракторів, 27 комбайнів, 23 автомашини. Нову техніку обслуговує 150 механізаторів. Застосовується 62 електродвигуни.

Поліпшився матеріальний добробут працюючих, цілком забезпечена старість літніх колгоспників. Крім пенсії, колгосп безкоштовно дає їм електроенергію, оплачує рахунки за радіо, передплачує газети, допомагає в обробітку присадибних ділянок тощо. Колишній телятниці Я. Козак, колгоспницям А. Дубинець, М. Герасименко та іншим за рахунок артілі зведено нові добротні будинки. Багатьох колгоспників премійовано телевізорами, радіоприймачами, пральними машинами та іншими цінними речами. М. Р. Заєць за вирощування високих врожаїв цукрових буряків нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Урядових нагород удостоєно багатьох колгоспників. 75 членів артілі відзначено в 1970 році медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна». Цю нагороду одержав 421 мешканець Липовця.

Загальний вигляд Липовця. 1965 р.

В 50—60-х роках успішно розвивалася промисловість селища. Шеститонні гідравлічні гаражні домкрати, слюсарні верстати, столи для електрозварювальних робіт, трубоприжими та інша продукція Липовецького ремонтного заводу, створеного в 1959—1960 рр. на базі колишньої міжрайонної

[1] Вінницький облпартархів, ф. 873, оп. 2, спр. 1, арк. 5, 9, 19, 20.

Члени колгоспу ім. Ілліча слухають розповідь про червневий Пленум ЦК КПРС та липневий Пленум ЦК КП України. 1970 р.

майстерні капітального ремонту сільськогосподарських машин, відомі за межами області. На цьому підприємстві зараз трудиться понад 230 робітників. У Липовці працюють харчовий та побутовий комбінати, районне об'єднання «Сільгосптехніки», автотранспортна контора, яка має 105 вантажних автомашин, міжколгоспні шляхова та будівельна організації. Місцеві поклади глини стали сировиною для 2 цегельних заводів загальною потужністю 12—13 млн. штук цегли на рік.

З року в рік поліпшується благоустрій селища, зростає торговельна мережа, добробут мешканців. На руїнах і пустирях, що залишилися після гітлерівської навали, працьовиті руки жителів селища звели сотні добротних будинків, висадили тисячі декоративних дерев і кущів. Центр селища прикрашають двоповерхові споруди районного будинку культури, бібліотеки, райкому партії та райкому комсомолу, продмагу і ресторану. В роки восьмої пятирічки споруджено новий універмаг, готель, приміщення почти і телеграфу, стадіон. В селищі працюють 4 чайні, їдальня, 22 магазини, комбінат побутових послуг та комунальних підприємств. На кілька кілометрів простяглась мережа водопроводу.

На околицях Липовця виросло справжнє лікарняне містечко. Тут розташовані лікарня на 250 ліжок, пологовий будинок, поліклініка, водолікарня обласного значення на 100 ліжок. Новітнє медичне устаткування, висококваліфікований штат з 45 лікарів та 174 працівників середнього медперсоналу допомагають боротися з найважчими недугами й хворобами. Цілодобово працює служба швидкої медичної допомоги. Багатьох медичних працівників за самовіддану працю нагороджено орденами й медалями, шістьох — значками «Відмінник охорони здоров'я». В цьому славному колективі трудиться лікар Н. Ф. Присяжнюк, нагороджена орденом Леніна, працював заслужений лікар УРСР В. Л. Приступов, який за свою більш як п'ятдесятирічну діяльність зробив тисячі операцій.

Якщо перед війною середня школа працювала в кількох пристосованих приміщеннях, то зараз у двоповерховій типовій споруді, де вільно розмістилися всі класи, навчальні кабінети й спортивний зал. Навчання здійснюється тепер в одну зміну. У Липовці є три восьмирічні школи, які також мають просторі, світлі приміщення, обладнані всім потрібним. У школах навчається нині понад 1500 учнів, тобто в в 10 разів більше, ніж у 1913 році, працює 120 вчителів. 1967 року відкрито музичну школу, де 7 кваліфікованих викладачів навчають музичного мистецтва 80 дітей робітників, колгоспників та службовців. У селищі працювала заслужена вчителька УРСР К. П. Жникрупа. Працюють три дитячі садки, троє колгоспних дитячих ясел з безкоштовним утриманням дітей, в яких виховується понад 400 малюків.

Багато нового й цікавого з'явилось у роботі культосвітніх закладів. Жителі Липовця на сцені свого будинку культури дивляться вистави київських, ленінградських і московських артистів. Змістовними концертними програмами радують глядачів місцеві аматори сцени. Урочисто проходять відзначення шлюбів у кімнаті щастя, будинку культури, вшанування ветеранів праці, зустрічі з письменниками тощо. В шести бібліотеках селища проводяться читацькі конференції, усні літературні журнали, літературні вечори на різноманітні теми, в яких беруть участь сотні читачів. Лише в дитячій бібліотеці налічується 1,5 тис. читачів, кожен з них прочитує за рік 25—30 книг. 2448 жителів Липовця є читачами районної бібліотеки. Інформацію про внутрішнє життя країни та міжнародні події трудящі Липовця одержують з періодичної преси, по радіо і телебаченню. Лекційну роботу серед трудящих райцентру ведуть понад 150 кваліфікованих лекторів з вищою освітою, більшість яких

комуністи і комсомольці. 530 комуністів об'єднані в 27 первинних парторганізаціях Липовця. 802 члени ВЛКСМ налічує комсомольська організація райцентру. 51 комуніста і 19 комсомольців трудящі обрали депутатами до Липовецької селищної Ради. Серед 101 депутата Ради — 43 нагороджені урядовими орденами і медалями.

Мешканці Липовця спорудили пам'ятники В. І. Леніну, воїнам Радянської Армії, які полягли в боях за визволення селища від німецько-фашистських загарбників, обеліск загиблим за Радянську владу.

Селище — батьківщина академіка АН УРСР геолога П. А. Тутковського (1858—1936), народного артиста УРСР П. С. Столярського (1871—1944), педагога, професора-дефектолога А. В. Володимирського (1875—1936).

Історія Липовця свідчить, що довгий час він був бідним і занедбаним поселенням. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрила для його трудящих нову світлу долю.

П. Т. ВОЛКОВ, Я. М. КУКУРУЗА

ТУ́РБІВ

Турбів — селище міського типу (з 1956 року), центр селищної Ради, залізнична станція. Розташований за 25 км від Вінниці, на берегах Десни, притоки Південного Бугу. Через селище проходить шосе. Населення — 6448 чоловіка.

На північно-східній околиці селища в широкій долині Десни залягає родовище каоліну.

Перша письмова згадка про Турбів трапляється в описі Вінницького замку за 1545 рік. Йдеться про те, що Турбівський маєток приписаний до замку і має постачати його господарям продукти харчування[1]. В другій половині XVI ст. село належало магнатові Янушу Острозькому, в XVII ст. ним володіли кілька поміщиків, які й заснували тут свої маєтки[2]. Впровадження фільварково-панщинної форми господарювання посилило експлуатацію селян. Як свідчать історичні документи, багато селян-кріпаків Турбова повставало проти свавілля землевласників. У 40—50-х роках XVIII ст. вони брали участь у гайдамацькому русі, зокрема в повстанні 1734 року[3].

Після возз'єднання Правобережної України з Росією Турбів увійшов до складу Махнівського, а з 1848 року — Бердичівського повітів Київської губернії. Трудящих села і далі жорстоко експлуатували поміщики, яким у середині XIX ст. належало 4568 десятин землі, лісів і водоймищ. Селяни ж мусили вдовольнятися невеличкими клаптиками поля. За даними інвентарного акту 1845 року, один із турбівських поміщиків А. Райський володів 300 десятинами 874 кв. сажнями землі, а 138 його селян користувалися лише 10 десятинами 1023 кв. сажнями[4].

В 40—50-х роках XIX ст. найбільшими землевласниками були брати Драгомирецькі. Різними шляхами, не цураючись і шахрайства, вони прибирали до своїх рук землю. У Турбові Драгомирецьким належало 148 селянських дворів, 558 кріпаків чоловічої статі[5]. Селян примушували працювати навіть у неділю, залучали до роботи підлітків, зараховуючи їм один день за фактично відроблені два.

Доведені до відчаю турбівські селяни в 1847 році писали цареві про те, що знущання поміщика Драгомирецького, економа та осавула виходили за межі будь-якого

---

[1] Słownik geograficzny, t. 12. Warszawa, 1892, стор. 631.

[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 49, оп. 1, спр. 2284, арк. 1—10; Житомирський облдержархів, ф. 601, оп. 1, спр. 1630, арк. 1—2, 5—8.

[3] Коліївщина, стор. 69—70, 86, 87.

[4] Київський облдержархів, ф. 11, оп. 1, спр. 15, арк. 126.

[5] Житомирський облдержархів, ф. 605, оп. 1, спр. 87, арк. 47.

людського терпіння. За кожний невихід на роботу карали 30 різками. Від тяжких побоїв 1846 року померла чотирнадцятирічна Ганна Атаманчук, а Марія Сивопляс, Устина Чулова, Марія Демидова та ін. передчасно народили мертвих дітей. Селяни скаржились також на те, що поміщик відбирав у них землю, забороняв молоти зерно тощо. Протестуючи проти свавілля пана, вони відмовлялися працювати в неділю, не ходили до церкви. Але все закінчувалося ще більш жорстокою розправою. Царські чиновники заарештували писаря Махнівського міщанського товариства О. Крижанівського, міщанина Р. Ф. Поплавського та інших, звинуватившп їх у підбурюванні селян. Справжнім винуватцям, зокрема економу й осавулу, запропонували лише виїхати з села. Поміщик не тільки не зазнав покарання, а, навпаки, підтриманий властями, вчинив розправу над селянами: кинув у в'язницю Максима Іскрука, Артема Завальнюка і Григорія Присяжнюка, погрожуючи їм 300 ударами за те, що погодились передати скаргу від селянської громади цареві. Проте в'язням вдалося втекти[1].

На початку XIX ст. у Турбові розвиваються капіталістичні відносини, починає застосовуватись наймана робоча сила. 1845 року акціонерне товариство заснувало фабрику сукна, у 1847 році поміщики Драгомирецькі заклали цукровий завод[2]. 1852 року на ньому працювало понад 130 чоловік. Умови праці робітників були дуже важкими, заробітна плата кожного з них не перевищувала 6—7 коп. в день. Дешева робоча сила забезпечувала власникам великі прибутки. Тільки за час з 1 січня по 20 липня 1853 року всі видатки господарів цукроварні становили 370,9 крб. сріблом, прибутки ж — 2415 крб. З пуском підприємства стали більше сіяти цукрових буряків. Вирощували їх навіть селянські господарства. Цукроварня не лише закуповувала буряки, а й сама сіяла їх на орендованих землях, наймаючи для обробітку і копки селян з Турбова та навколишніх сіл. Платили селянам 10 коп. за день. Щоб вони «марно не гаяли часу», за роботою пильно стежили наглядачі.

Рівень культури жителів Турбова у феодальний період відповідав соціально-економічним відносинам, які панували в той час. Село належало кільком поміщикам, і, зрозуміло, ніхто з них не хотів поступитися своїми прибутками, щоб піднести його культурний рівень. У першій половині XIX ст. в Турбові проживало близько 1500 чоловік. Не було жодного навчального, культурно-освітнього й побутового закладу[3]. В селі існувала церква, яка, одурманюючи людей релігійною «сивухою», прагнула перетворити селян у сліпе знаряддя експлуататорів. До того ж церква й сама була землевласником: їй належало майже 50 десятин землі[4]. Турбівські селяни день у день гнули спину на панщині.

Не дбали поміщики й орендарі про охорону здоров'я трудящих. Тільки коли 1853 року в Турбові спалахнула епідемія віспи і багато робітників не вийшло на роботу, господарі змушені були найняти «цирульника», щоб «виявляв хворих та вакцинував дітей»[5].

Своє безпросвітне кріпацьке життя турбівські селяни відображали в усній творчості, зокрема в піснях. В одній з них говорилося:

Ой в святонько бо на Спаса
В церкві дзвони дзвонять;
Осавули з нагаями
На лан з серпом гонять...
Ой бодай тобі, пане,
Та й хата згоріла;
А як мені молодому
Панщина доїла[6].

---

[1] Київський облдержархів, ф. 11, оп. 1, спр. 42, арк. 1—27.
[2] Житомирський облдержархів, ф. 601, оп. 1, спр. 1290, арк. 164; спр. 1699, арк. 1.
[3] Л. Похилевич. Сказание о населенных местностях Киевской губернии, стор. 297.
[4] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 127, оп. 1030, спр. 231, арк. 1.
[5] Житомирський облдержархів, ф. 604, оп. 1, спр. 50, арк. 32.
[6] Записала вчителька Турбівської середньої школи Л. П. Гук від старожила Ф. К. Цимбала.

Хлібороби чекали від реформи 1861 року полегшення свого становища. Але даремно. До 1865 року селяни викупили лише присадибну землю[1]. Через високу ціну викуп польової землі затягнувся на довгі роки. За 609 десятин землі поміщика Млоцького селяни повинні були сплатити в казну 73 080 крб. сріблом[2]. Тільки наприкінці XIX ст. турбівські селяни спромоглися викупити 1927 десятин землі. Однак більшу частину її придбали заможні селяни.

Багато сільської бідноти так і залишилося без землі. Куркулі, скуповуючи значні масиви землі й лісу, наймали працювати у своєму господарстві безземельних і малоземельних селян. Заможний селянин Г. Осадчий придбав 1895 року 179 десятин землі і лісу, а А. Громов — 31 десятину, дехто — по 12—15 десятин[3]. У 1912 році 513 селянським господарствам села належало 1865 десятин землі, причому 96 господарств володіли 813 десятинами, а 407 господарств (тобто 80 проц.)— лише 1052. 15 господарств мали в середньому по 10 голів худоби, 88 господарств її не мали зовсім, на решту припадало по 5 голів[4].

Наявність дешевої робочої сили і сировини сприяли швидкому зростанню промисловості. Наприкінці XIX — початку XX ст. у Турбові були цукровий, шкіряний та цегельний заводи, суконна фабрика, винокурня, броварня, круп'яно-вальцьовий паровий млин та інші підприємства. Ще 1861 року поміщики Драгомирецькі здали цукроварню в оренду купцям на 10 років за 1525 крб. сріблом на рік[5]. Орендарі, а згодом акціонерне товариство, до якого перейшла цукроварня 1879 року, значно розширили підприємство. В 1900 році на цукровому заводі працювало 400 робітників. У 1903/04 році цукровий завод виробив 323 тис. пудів цукру, що у 3,5 раза перевищувало показники 1880/81 року[6]. 1906 року стала до ладу вузькоколійна залізниця, будівництво якої розпочалося в 1890 році. Проте вона задовольняла потреби головним чином промислових підприємств[7]. У 1912 році підприємець Горнштейн заснував невеличке підприємство по видобутку каоліну. Важка, виключно ручна праця в сирих кар'єрах протягом 12 годин до краю виснажувала робітників. Зате продаж високоякісного каоліну забезпечував власнику великі прибутки. В 1914 році на цукровому заводі почали використовувати електроенергію.

Розвиток промисловості супроводжувався швидким зростанням населення. Разом з прибулими з сіл Волинської і Київської губернії 1900 року в Турбові проживав 3121 чоловік. Цього року на цукровому заводі відкрили лікарню на 15 ліжок, де хворих лікував фельдшер.

Трудящі Турбова не мирилися з тяжким соціально-економічним становищем, брали участь у революційному русі. У вересні 1879 року вперше застрайкували робітники цукрового заводу. Приводом до виступу був ганебний вчинок старости та урядника, які жорстоко побили робітників А. Марковського і К. Бурковського. Поліції, яку викликала адміністрація, тільки через кілька днів вдалося примусити страйкарів відновити роботу[8].

Класова боротьба турбівських трудящих посилилася під час першої буржуазно-демократичної революції в Росії. У травні 1905 року відбувся страйк робітників цукрового заводу. У прийнятій резолюції вони вимагали підвищити заробітну плату, скоротити робочий день, поліпшити умови праці тощо. До революційного руху приєдналися також робітники інших підприємств села. 6 травня 1907 року в лісі

---

[1] Житомирський облдержархів, ф. 602, оп. 1, спр. 32.

[2] Вінницький облдержархів, ф. 574, оп. 14, спр. 216.

[3] Житомирський облдержархів, ф. 602, оп. 1, спр. 32, 1156, 1163.

[4] Итоги переписи скота у сельского крестьянского населения Киевской губернии в 1912 году, стор. 38.

[5] Житомирський облдержархів, ф. 601, оп. 1, спр. 1699, арк. 1—17.

[6] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 56, спр. 99, арк. 132; Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1903—1904 гг., вып. 2. К., 1905, приложение.

[7] Житомирський облдержархів, ф. 602, оп. 1, спр. 32.

[8] О. А. Парасунько. Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90 годы XIX в.), стор. 276.

відбувся спільний мітинг трудівників каолінових підприємств Турбова й Глухівця. 26 травня 1907 року група озброєних робітників напала на контору турбівського вальцьового млина і знищила всі документи[1].

Дореволюційний Турбів був відсталим селом. Хоч напередодні першої світової війни тут проживало 3230 чоловік, умов для масової освіти майже не було, населення лишалося неписьменним. Відкрита 1880 року парафіяльна школа містилася в звичайній селянській хаті, з підсліпуватими вікнами і земляною долівкою. 1916 року школу реорганізовано в початкове училище. Проте через матеріальні нестатки діти сільської бідноти не могли тут навчатися[2].

Імперіалістична війна відірвала багатьох турбівців від мирної праці. Село ще більше занепало. Значно знизились врожаї зернових і технічних культур, що особливо згубно позначилося на господарствах сільської бідноти. Врожайність зернових у 1915—1916 рр. становила 50 пудів з десятини, а цукрових буряків — 750—800 пудів[3]. Крім того, скоротилися посівні площі, особливо цукрових буряків, що призвело до зменшення виробництва цукру наТурбівському заводі, безробіття. Закрилося підприємство видобутку каоліну, його кар'єри залило водою. Становище трудящих Турбова дедалі гіршало, підвищувалися ціни на продукти й промислові товари, а заробітна плата весь час знижувалася.

Від експлуатації трудящих Турбова звільнила соціалістична революція. Однак складні умови, що виникли на Україні, дещо затримали встановлення Радянської влади у селі . Її проголосили тут лише 15 лютого 1918 року. Але здійснити соціалістичні перетворення не встигли: в березні до Турбова вдерлися австро-німецькі загарбники. Трудящі швидко розпізнали ворожу суть влади гетьмана Скоропадського, підтриманої багнетами окупантів, і активно стали до боротьби[4]. Окупантів було вигнано з Турбова. Проте в грудні 1918 року владу підступно захопила петлюрівська Директорія. Місцеве населення чинило опір ворогам Радянської влади. 19 березня 1919 року Червона Армія визволила Турбів від петлюрівців[5]. У складі щорсівських полків, що діяли на Поділлі, були турбівці Г. С. Голод та О. Л. Карчевський. Влітку цього року Турбів попав під владу денікінців, які захопили майже всю територію України. Після вигнання денікінських військ у грудні 1919 року, будівництву нового життя перешкоджали напади куркульських банд, які вбивали сільських активістів. У квітні 1920 року Турбів окупували війська буржуазно-поміщицької Польщі. Та вже у червні частини Першої Кінної армії визволили Турбів від польських загарбників.

Цього року в селі налічувалося 720 бідняцьких селянських господарств, яким належало 1500 десятин землі, 100 дерев'яних сох із залізним лемешем, 6 борін, 10 культиваторів[6]. На такій технічній основі організували трудову артіль[7]. Першої мирної весни в селі намічалося посіяти зернових культур і картоплі на площі 1390 десятин. Але тільки для половини площі вистачило насіння[8].

Велику роботу серед селян у цей час проводив комітет незаможних селян, очолюваний М. І. Куприною[9]. Комнезамівці мобілізовували трудящих на боротьбу з бандитами і їх посібниками — куркулями, які по-звірячому вбили активіста, робітника цукрового заводу С. Т. Хацьолу, залякували населення. У глитаїв відібрали 1000 десятин землі та значну кількість насіння і передали незаможникам.

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 2412, арк. 86—87.
[2] Філіал Житомирського облдержархіву в Бердичеві, ф. Р-214, оп. 1, спр. 1, арк. 8.
[3] Там же, спр. 102, арк. 1.
[4] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 17, 276; Пам'ятні місця Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Вінниччині, стор. 22.
[5] Гражданская война на Украине, т. 1, ч. 1, стор. 680.
[6] Філіал Житомирського облдержархіву в Бердичеві, ф. Р-198, оп. 1, спр. 37, арк. 12
[7] Там же, ф. Р-204, оп. 1, спр. 683, арк. 28.
[8] Там же, спр. 204, арк. 2.
[9] Газ. «Вісті» (Бердичів), 21 серпня 1920 р.

Було націоналізовано цукровий завод, управління ним передали колегії, обраній загальними зборами робітників. Проте підприємство працювало з великими перебоями, устаткування виявилося непридатним, не вистачало сировини.

До 1923 року Турбів входив до Бердичівського повіту Київської губернії. На підставі постанови ВУЦВК від 7 березня 1923 року він відійшов до складу Вахнівського району Вінницького округу.

Провідна роль у здійсненні соціалістичних перетворень у Турбові належала партійній і комсомольській організаціям. Секретарем першого партійного осередку обрали в січні 1923 року демобілізованого з Червоної Армії М. М. Родіна. Цього ж року створили комсомольську організацію. В траурні дні смерті В. І. Леніна лави партійної організації зросли до 12, а комсомольської — до 23 чоловік[1].

1924 року в Турбові засновано сільськогосподарське кредитне товариство «Незаможник», яке об'єднало 50 селянських господарств. Після реконструкції, здійсненої на цукровому заводі в 1924—1925 рр., повного освоєння 1150 гектарів землі, виділеної заводу для посіву цукрових буряків, підприємство вже у 1927 році переробляло 5100 цнт буряків на добу[2].

Радянська влада дбала водночас про освіту та культурні запити населення. 1920 року в поміщицькому будинку організували школу для дітей робітників і селян, у 1923 році — дві трудові школи. Вчителів не вистачало. А тим, що були, доводилося також працювати в гуртках лікнепу. При цукровому заводі було відкрито клуб ім. Луначарського[3].

1929 року Турбів став районним центром, у 1931 році увійшов до складу Липовецького району. В лютому 1935 року він знову став районним центром[4].

25 березня 1929 року в Турбові відбувся перший районний з'їзд Рад, який розглянув питання колективізації сільського господарства, посівної кампанії. На виконання рішень з'їзду весною цього року в селі організували на базі товариства спільного обробітку землі, створеного минулого року під назвою «Сніп», два колгоспи — «Соцшлях» та ім. Петровського. Наступного року утворився ще один колгосп — «Нове життя» та промколгосп «Будівельник». У ці ж дні відбулася районна конференція бідняцько-батрацьких представників, яка розглянула контрольні цифри п'ятирічного плану та накреслила заходи завершення колективізації сільського господарства. Делегати конференції провели значну роз'яснювальну роботу серед селян, завдяки чому в колгоспи почали масово вступати й середняки села.

Значну допомогу в організації колгоспного виробництва подавала Турбівська МТС, створена 1932 року. В 1939 році вона мала 104 трактори, 16 комбайнів, 40 автомашин. Завдяки цьому Турбівський колгосп «Нове життя» вийшов у число передових в районі. Урожай зернових тут становив в середньому по 17 цнт, цукрових буряків — по 260 цнт з гектара, а надій молока на кожну фуражну корову — 2686 кг[5]. У 1939 році всі колгоспи Турбова видали колгоспникам на трудодень по 5 кг зерна і по 1,5 крб. грішми[6].

Істотні зміни сталися і в розвитку промисловості Турбова. В 1926—1927 рр. на базі старого підприємства видобутку каоліну, яке не працювало з часів імперіалістичної війни, спорудили завод. У перший рік своєї роботи він дав країні 5 тис. тонн кускового каоліну. Потужність підприємства зростала і на кінець 1937 року досягла

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 29, оп. 1, спр. 58, арк. 2—5, 22; спр. 222, арк. 9—10, 41; спр. 228, арк. 37.

[2] Філіал Житомирського облдержархіву в Бердичеві, ф. Р-204, оп. 1, спр. 251, арк. 1—4; спр. 549, арк. 1—3; Основные показатели работы сахарных заводов СССР. М., 1958, стор. 297.

[3] Філіал Житомирського облдержархіву в Бердичеві, ф. Р-208, оп. 1, спр. 7, арк. 13; Вінницький облпартархів, ф. 29, оп. 1, спр. 58, арк. 16.

[4] Вінницький обласний державний архів. Путівник. Вінниця, 1960, стор. 243.

[5] Вінницький облпартархів, ф. 131, оп. 1, спр. 13, арк. 8; ф. 136, оп. 14, спр. 2129, арк. 14—16; спр. 2125, арк. 8—13; ф. 137, оп. 1, спр. 292, арк. 112—163.

[6] Газ. «Зоря» (Турбів), 28 січня 1939 р.

майже 38 тис. тонн каоліну на рік[1]. Починаючи з 1935 року, систематично перевиконував виробничі завдання цукровий завод. В останньому передвоєнному році він виробив понад план 26 тис. цнт цукру[2].

Широкого розмаху у Турбові набув стахановський рух. Першою послідовницею передових методів праці на цукровому заводі стала бригада вестонників на чолі з І. С. Откидачем та Т. В. Безвершуком. Вестонники перейшли на обслуговування чотирьох апаратів замість двох, що забезпечило підвищення продуктивності праці на 200 проц. До кінця 1936 року на цукровому заводі стахановцями стали 41, а на каоліновому — 140 чоловік. Трудові рекорди окремих передовиків підготували умови для переходу на стахановські методи праці цілих бригад, цехів і змін. У 1937—1938 рр. на ці методи перейшли зміни каолінового заводу, очолювані комуністами Л. Г. Александровим і Г. І. Поповим[3].

В 1935—1938 рр. збудували два дитячі садки на 100 місць, два клуби. Село електрифікували й радіофікували, встановили телефонний зв'язок.

Зросла мережа медичних закладів, поліпшилась охорона здоров'я трудящих. 1930 року відкрили районну лікарню і поліклініку. Населення лікували кваліфіковані лікарі.

На основі докорінних змін, що відбулися в економіці, зросла громадсько-політична активність трудящих Турбова. 1 серпня 1929 року в селі пройшов багатолюдний мітинг трудящих, на якому вони засудили агресивні дії імперіалістичних держав. Проявляючи турботу про зміцнення збройних сил Країни Рад, жителі села у 1929—1930 рр. добровільно відраховували свій одноденний заробіток у фонд РСЧА, зібрали кошти на будівництво літака «Турбівщина»[4].

Складовою частиною соціалістичних перетворень була культурна революція, яка докорінно змінила зміст духовного життя трудящих. Глибокі зміни в Турбові відбулися насамперед у народній освіті. В 1929 році в селі працювали дві семирічні загальноосвітні школи, при цукровому й каоліновому заводах відкрили курси підготовки робітничої молоді до вступу до вищих навчальних закладів[5]. 1934 року одна з семирічних шкіл стала середньою. За п'ять останніх довоєнних років середню освіту здобули 310 юнаків та дівчат села. В організацію навчального процесу середньої школи багато зусиль і досвіду доклав один з перших заслужених вчителів УРСР В. М. Пилипенко[6].

В цей період споруджено сільський будинок культури, при всіх клубах працювали бібліотеки з книжковим фондом понад 30 тис. примірників, демонструвалися кінофільми.

22 червня 1941 року розпочалася Велика Вітчизняна війна. Вже першого дня її 27 турбівців, у т. ч. 13 жінок, подали заяви про добровільну відправку на фронт. 20 липня 1941 року німецькі війська окупували Турбів. За найменшу провину фашисти тяжко карали, а то й убивали. На очах односельців гітлерівці повісили П. Р. Цюпу за те, що плюнув у вічі поліцаєві, який насильно гнав до Німеччини його дочку. За період окупації було вивезено в німецьке рабство 174 молоді жителі села[7].

Проте ворогам не вдалося зламати волю радянських людей. В перший рік окупації патріоти Турбова створили підпільну антифашистську організацію на чолі з колишнім бухгалтером дитячого садка Н. І. Музикант. До групи увійшли лікар В. О. Бабій, пасічник відділку радгоспу П. К. Дробович, санітарка М. К. Дробович, фельдшер колгоспу І. Ю. Петель, акушерка Г. І. Пузир-Борецька, коваль колгоспу К. І. Сернецький та ін. Підпільникам вдалося налагодити зв'язок з нелегаль-

[1] В. И. Лучицкий. Каолины Украины. М., 1928, стор. 207.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 14, спр. 217, арк. 1—2, 29; спр. 2237, арк. 1.
[3] Газ. «Зоря», 31 травня 1937 р. і 1 травня 1938 р.
[4] Вінницький облпартархів, ф. 171, оп. 1, спр. 4, арк. 12; спр. 14, арк. 22; спр. 15, арк. 1.
[5] Там же, спр. 4, арк. 13; спр. 16, арк. 81—83.
[6] Газ. «Зоря», 24 серпня 1937 р.; Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 14, спр. 1924, арк. 8.
[7] Вінницький облпартархів, ф. 171, оп. 1, спр. 33, арк. 2, 4; оп. 2, спр. 1, арк. 24.

ною комуністичною організацією у Вінниці, з партизанським загоном ім. Щорса. Члени групи були зв'язковими та розвідниками партизанського загону, розповсюджували серед населення антифашистські листівки, переховували та лікували партизанів, втікачів з полону, воїнів Червоної Армії, постачали партизанський загін зброєю, ліками й продуктами харчування[1]. Явочна квартира знаходилась у пасічника П. К. Дробовича. Дехто з турбівців, зокрема А. А. Ржетецький, брав безпосередню участь у бойових операціях партизанського загону ім. Щорса, підтримуючи водночас зв'язки з турбівським підпіллям. Вдалося також зв'язатися з підпільниками села Нової Греблі, з партизанським загоном ім. Чапаєва, що діяв на території Турбівського району[2].

В шостому класі Турбівської середньої школи до війни вчилась Олена Яворська. Коли почалася війна, Олена стала зв'язковою партизанського загону «За Батьківщину». Під час виконання одного з бойових доручень командування її разом з дядьком підпільником Р. Р. Закревським та його сім'єю схопили фашисти. Гітлерівці закатували радянських патріотів у Шабельнянському лісі[3]. Тепер ім'я Олени Яворської носить піонерська дружина цієї школи.

14 березня 1944 року прийшло довгождане визволення — частини 183-ї та 70-ї гвардійських стрілецьких дивізій 2-го Українського фронту вибили гітлерівців з Турбова[4]. В цей день, виконуючи бойове завдання (зірвати залізничний міст на перегоні Турбів—Гуменна і тим перешкодити вивезенню німцями награбованого майна), героїчно загинули бійці Червоної Армії М. П. Кириченко і А. П. Труфаленко[5]. В боротьбі з фашистськими загарбниками віддали своє життя понад 300 громадян Турбова. Їх імена увічнені земляками на меморіальній дошці. На честь загиблих воїнів Червоної Армії турбівці спорудили пам'ятник. За виявлений героїзм і мужність під час Великої Вітчизняної війни 139 мешканців села нагороджено орденами і 437 — медалями Радянського Союзу. Орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки, Вітчизняної війни та кількома медалями відзначено підполковників — льотчика П. З. Клецька і розвідника Т. Ф. Заданюка. Орденами і медалями відзначила країна військову мужність І. К. Чулого, Д. П. Шаворського та ін. Тепер їх портрети можна побачити в кімнаті бойової слави Турбова.

Руйнування і злидні залишили окупанти. Підприємства й колгоспи, школи й медичні заклади, бібліотеки й клуби села пограбовано, а 59 будинків зруйновано. Окупанти знищили або вивезли до Німеччини всю колгоспну худобу.

Не гаячи часу, трудящі Турбова зразу ж взялися заліковувати рани війни. На допомогу їм стали 750 колишніх воїнів, серед них 58 комуністів, які повернулися додому після війни. Щоб швидше відбудувати господарство, колгоспники ділилися з артіллю усім, що мали: худобою, щоб відновити тваринницькі ферми, насінням, щоб засіяти колгоспну землю; вони виводили на поле своїх корів, орали й боронували ними землю. На цукровому заводі, який ще не став до ладу, організували виготовлення запасних частин до тракторів і реманенту. Спільними зусиллями трудящих селища першу посівну кампанію, а потім і жнива було проведено вчасно. Помітних успіхів добилися працівники сільського господарства в наступні роки. У 1950 році досягли довоєнного рівня продуктивності тваринництва колгоспи

На околиці Турбова. 1969 р.

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 927, арк. 1—4.

[2] Там же, спр. 121, арк. 24; спр. 568, арк. 1—3; спр. 571, арк. 1—19.

[3] Там же, спр. 359, арк. 1—12.

[4] Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів, стор. 372.

[5] Газ. «Нове життя» (Липовець), 10 лютого 1968 р.

ім. Петровського та «Нове життя». Цього року їх об'єднали в одну артіль ім. Калініна

Чимало зроблено в ці роки й для відбудови промислових підприємств. У 1945—1947 рр. стали до ладу каоліновий і цукровий заводи. 1946 року в приміщенні відгодівельного пункту відкрили завод виробництва скла для потреб цукрових підприємств Вінницької області. Сировиною були місцевий кварцевий пісок, каолін і торф. Під керівництвом партійних організацій робітничі колективи не тільки подолали труднощі, а й успішно виконали завдання четвертого п'ятирічного плану. В 1950 році цукровому заводу присуджено перехідний Червоний прапор та грошову премію Міністерства харчової промисловості СРСР і ВЦРПС, а також присвоєно звання заводу відмінної якості.

В цей період у Турбові було споруджено міжколгоспну електростанцію, в будівництві якої велику допомогу подав колектив цукрового заводу. Ремонтували старі і зводили нові житлові будинки. Почали безперебійно працювати магазини, заводські їдальні, шкільні буфети. Налагодили роботу медичні заклади.

В загальному плані відродження народного господарства важливе місце посідало культурне й побутове будівництво на селі. Вже у перший рік визволення від окупантів відкрилися школи. Під час суботників і недільників населення відремонтувало навчальні приміщення, виготовило парти й столи. Відновили роботу лікарня і поліклініка, почали працювати дитячі садки. В 1949 році медичні заклади були зміцнені кваліфікованими працівниками, що дозволило значно поліпшити медичне обслуговування населення. Дещо гірше працювали в перші повоєнні роки клуби. Якщо бібліотеки зразу відновили свою роботу (їм значну допомогу подали учні, збираючи книжки серед населення), то клуби довгий час працювали з перебоями — їх зали і фойє засипали зерном і цукром: не вистачало складських приміщень. Але в 1950 році все нормалізувалося.

Організаційно зміцнів у цей період колгосп ім. Калініна. 1957 року його реорганізували у два відділки радгоспу новоствореного Турбівського цукрокомбінату.

В 50-і роки трудові колективи промислових підприємств Турбова багато уваги приділяли нарощуванню виробничих потужностей, підвищенню якості продукції. Лише з 1951 по 1954 рік річний приріст продукції на каоліновому заводі збільшився у два рази[1]. В 1958 році завод дав 43,5 тис. тонн каоліну[2]. Одночасно підприємство освоювало виробництво більш якісної продукції — активованого каоліну-порошку, який широко використовують для виробництва штучної шкіри, гумових виробів, будівельного картону, антисептичних препаратів тощо. Щорічно збільшуючи темпи виробництва, цукровий завод у 1958 році дав 168 тис. цнт цукру, на 99 тис. цнт більше, ніж у 1950 році. Інженерно-технічний персонал склозаводу в цей час розробляв технологію виробництва посуду та інших виробів із скла. В 1957 році почав працювати райхарчокомбінат.

Майстер-шліфувальниця Турбівського склозаводу В. В. Куник. 1969 р.

В 1956 році Турбів став селищем міського типу, а сільська Рада — селищною Радою депутатів трудящих. У березні 1959 року ліквідували Турбівський район, а селище Турбів підпорядкували Липовецькому району. Турбів продовжував зростати як промисловий і культурний центр. Нарощували темпи діючі, виникали нові підприємства. 1960 року на базі

[1] Вінницький облпартархів, ф. 171, оп. 2, спр. 217, арк. 11—14, 54.
[2] Там же, спр. 299, арк. 3—7.

колишньої МТС відкрили завод чавунних водопровідних труб. У 1963 році він виготовив для колгоспів 3717 тонн продукції. Наступного року підприємство реорганізували в машинобудівний завод, який виготовляє поливно-мийні машини. До кінця року він випустив 550 машин[1]. В результаті реконструкції цукрового заводу, здійсненої в 1962 році, значно зросла його потужність. В 1965 році підприємство виробило 364 тис. цнт цукру, або у 5 разів більше проти 1950 року і в 6 разів більше, як у 1913 році[2]. Колектив цукрокомбінату достроково виконав завдання семирічного плану. На кінець семирічки в чотири рази зросла потужність склозаводу. В цей період він перейшов на виробництво сортового посуду та кольорового скла. Першими освоїли складний процес шліфування посуду робітниці заводу В. В., Л. З. і К. З. Куники. В досить потужне підприємство з високою енергетично-технічною озброєністю перетворився радгосп цукрокомбінату. В 1959 році тут працювали 59 тракторів, 16 комбайнів, 47 автомашин та інша техніка.

Герой Соціалістичної Праці В. Р. Маєвський. 1969 р.

Готуючи гідну зустріч 50-річчю Великого Жовтня та 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, трудящі селища доклали багато зусиль до того, щоб достроково виконати завдання восьмої п'ятирічки. Машинобудівний завод виконав п'ятирічний план до 6 серпня 1970 року. Його продукція здобула світове визнання. Вироби заводу можна побачити в містах Болгарії, Югославії, Афганістану, Алжіру, Монголії та інших країн. На Міжнародній виставці ««Інтерпобутмаш-1968» машина заводу ПМ-130 була удостоєна диплома 1-го ступеня. В 1970 році колектив заводу розпочав освоєння серійного виробництва нової універсальної машини КО-705 на базі трактора Т-40 А. Достроково, в липні 1970 року, виконав п'ятирічний план каоліновий завод. Щорічно добиваються високих показників робітники радгоспу Турбівського цукрокомбінату. В 1966—1969 рр. урожай зернових тут становив 30,2—31,1 цнт з кожного гектара, маточних буряків — 227—397 цнт, виробництво м'яса на 100 га сільськогосподарських угідь — 58,8—96,5 цнт, а молока — по 514—532 центнери.

Такі виробничі досягнення стали можливими завдяки трудовому героїзмові робітників, інженерів і техніків, передовиків виробництва, яких у Турбові за останнє десятиріччя виросло чимало. Героїчний вчинок здійснив 1960 року колишній працівник Турбівського цукрового заводу А. Ф. Кричківський, який разом із трьома однополчанами 49 днів перебував на баржі у водах Тихого океану. Нині А. Ф. Кричківський працює інженером Київського ордена Леніна заводу «Ленінська кузня», колектив якого ще в 1960 році назвав його почесним робітником підприємства. Багато передовиків турбівських підприємств відзначені урядовими нагородами. Головному механікові цукрового заводу В. Р. Маєвському присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а коваля заводу О. С. Харченка, колишнього директора каолінового заводу З. П. Перейму — нагороджено орденом Леніна.

Швидке зростання промисловості зумовило високі темпи розвитку селища. Замість колишніх селянських хат під солом'яними стріхами в селищі тепер 1558 добротних житлових будинків, серед них багато котеджів та двоповерхових жител. Будівництво житлового фонду в селищі здійснюється також на кошти промислових підприємств. Тільки після війни каоліновий завод збудував 9, цукрокомбінат — 6, машинобудівний завод — 7 і склозавод — 3 двоповерхові житлові будинки. 1160 будинків споруджено індивідуальними забудовниками. До послуг населення

[1] Вінницький облпартархів, ф. 873, оп. 5, спр. 27, арк. 18.
[2] Народне господарство Вінницької області. Статистичний збірник. К., 1969, стор. 20.

14 продуктових, 7 промтоварних, 2 книжкові магазини, чайна та 3 їдальні, хлібозавод потужністю 12 тонн хлібобулочних виробів у день тощо. В розпорядженні турбівців чудові місця відпочинку — селищний парк, лісові дачі, 220 га ставу. Поруч з селищем, у мальовничому місці «Лісова поляна», збудовано піонерське місто-табір, де відпочивають діти робітників і дуже часто — піонери братніх соціалістичних країн. Турбівську лікарню розширено до 125 місць, відкрито додатково дитяче відділення, поліклініку, медичні пункти на підприємствах, дві аптеки, чотири дитячі садки. Тепер загін медичних працівників нараховує 65 фахівців вищої і середньої кваліфікації.

Відчутні зміни сталися на ниві народної освіти. Якщо в 1954 році в селищі працювало 80 спеціалістів різного профілю, то тепер — близько 280 чоловік. Більше половини населення має вищу, середню й неповну середню освіту. Робітнича молодь вчиться у вечірній середній школі, а діти — в загальноосвітніх середній і восьмирічній школах. 1970 року в усіх навчальних закладах Турбова вчилося 1343 чоловіка, працювало 68 вчителів. У складі педагогічних колективів — досвідчені вчителі. Сотні вихованців турбівських шкіл стали інженерами, лікарями та іншими спеціалістами народного господарства, у т. ч. вченими. Серед них М. Г. Трохимчук — генерал-майор інженерно-технічної служби.

Трудящі Турбова пишаються своїми культурно-освітніми закладами. Книжковий фонд чотирьох бібліотек селища нараховує понад 150 тис. книг. На кожного жителя Турбова припадає 20 прочитаних книг у рік. Значну роботу в розвитку народної художньої самодіяльності здійснюють будинок культури і клуби. Хоровому колективу будинку культури Турбівського цукрокомбінату присвоєно звання заслуженого народного хору. Великою любов'ю у глядачів користуються танцювальні ансамблі та естрадний оркестр. При будинку культури цукрокомбінату працює також хор учнів 5—6 класів, духовий оркестр з учнів 6—7 класів, кінотеатр «Чайка», який обслуговують учні.

Повсякденно дбає про розвиток усіх ділянок господарського і культурного життя Турбівська селищна Рада. В семи постійно діючих комісіях Ради працює 87 чоловік. Серед депутатів селищної Ради — 46 комуністів і 7 комсомольців. Всього у Турбові 330 комуністів, об'єднаних у дев'яти первинних партійних організаціях. 633 чоловіка налічується в комсомольській організації селища.

Зростає, гарнішає Турбів — селище робітників.

П. К. КРАЙНИК, Ф. К. СЕРГА, В. К. ШАНОВСЬКИЙ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ЛИПОВЕЦЬКОГО РАЙОНУ

БІ́ЛА — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Вільшанці, за 25 км від районного центру, за 8 км від залізничної станції Мончин. Населення — 1201 чоловік. Сільраді підпорядковані село Нове і селище Червона Зірка.

За місцевим колгоспом ім. Жданова закріплено 3460 га землі, у т. ч. 2894 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють восьмирічна та початкова школи, 2 клуби, 2 бібліотеки, медичний пункт, пологовий будинок. Видається колгоспна багатотиражна газета «За перемогу».

Діють партійна і комсомольська організації, які об'єднують 15 комуністів і 36 комсомольців.

Про існування села є відомості в джерелах першої половини XVIII століття.

В період Великої Вітчизняної війни село було знищене німецько-фашистськими загарбниками. За післявоєнний період його повністю відбудували.

БРИ́ЦЬКЕ — село, центр сільської Ради, розташоване вздовж річки Вільшанки, за 22 км від районного центру, за 16 км від залізничної станції Турбів. Населення — 1210 чоловік. Сільраді підпорядковане село Конюшівка.

У Брицькому — центральна садиба колгоспу ім. Ульянова. За господарством закріплено 4432 га землі, у т. ч. 3838 га орної. Тут розвивають усі галузі сільського господарства.

Працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, медпункт. Виходить багатотиражна газета «Колгоспні вісті».

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 20 комуністів і 50 комсомольців.

Перші письмові згадки про село датуються початком XVIII століття.

Під час Великої Вітчизняної війни у Брицькому діяла підпільна партійна група, яку очолював Г. Ф. Литюк.

У селі Конюшівці 1923 року народився український радянський письменник В. С. Вацик (Земляк).

ВА́ХНІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване на берегах річки Вільшанки, за 20 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Турбів. Через село проходить шосе. Населення — 2438 чоловік. Сільраді підпорядковане село Журава.

Вахнівський колгосп «Росія» користується 5554 га землі, у т. ч. 4437 га орної. Господарство спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби, має два млини, три майстерні ремонту техніки. Механізатора С. В. Магдича нагороджено орденом Леніна. На території села розміщується також відділення районного об'єднання «Сільгосптехніки».

Працюють середня школа, будинок культури, 2 бібліотеки, радіовузол, ветлікарня. Виходить багатотиражна газета «Колгоспне життя».

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 50 комуністів і 150 комсомольців.

Село відоме з XVIII століття.

З січня 1942 по січень 1944 року в Жураві діяла підпільна антифашистська група, очолювана А. С. Римарем.

ВЕЛИ́КА РОСТІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розташоване біля верхів'я річки Роськи, за 26 км від районного центру, за 8 км від залізничної станції Оратів. Населення — 1312 чоловік. Сільраді підпорядковане село Медівка.

Місцевий колгосп ім. Кірова користується 2924 га землі, у т. ч. 2314 га орної, розвиває усі галузі сільського господарства. Доярок колгоспу В. Л. Гончар і Т. Д. Петрик нагороджено орденом Леніна.

Функціонують середня школа, клуб, 2 бібліотеки, радіовузол, фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок. Виходить колгоспна багатотиражна газета «Шлях до перемоги».

Тут є партійна і комсомольська організації. На їх обліку 30 комуністів і 145 комсомольців.

У Медівці народилися міністр заготівель УРСР І. Й. Стафійчук, український радянський письменник П. М. Інгульський.

ВІЙТІВЦІ́ — село, центр сільської Ради, лежить на річці Собику, за 18 км від районного центру, за 36 км від залізничної станції Липовець. Населення — 1592 чоловіка. Сільраді підпорядковані село Іваньківське і селище Пилипенкове.

За колгоспом «Правда» закріплено 3026 га землі, у т. ч. 2476 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють середня школа, клуб, 2 бібліотеки, радіовузол, фельдшерсько-акушерський пункт, пологове відділення. Виходить колгоспна багатотиражна газета «Ленінським шляхом».

Партійна і комсомольська організації об'єднують 31 комуніста і 85 комсомольців.

1865 року у Війтівцях спалахнуло велике селянське заворушення. 80 чоловік, у т. ч. 16 організаторів виступу, заарештували й відправили до в'язниці.

У червні 1905 року страйкували сільськогосподарські робітники.

ЗО́ЗІВ — село, центр сільської Ради, розташоване на берегах річки Собі, за 10 км від районного центру і залізничної станції Нове Погребище. Населення — 2955 чоловік. Сільраді підпорядковані селище Ксаверівка і село Олександрівка.

Місцевий колгосп «Україна» обробляє 4533 га землі, у т. ч. 3575 га орної. Господарство — багатогалузеве. В селі міститься цех художньо-декоративної вишивки Вінницької фабрики ім. Шевченка. Вироби цеху експонувалися на міжнародних виставках — 1960 року в Канаді і 1961 року в Парижі.

Трактор-ветеран, на якому протягом 20 років працював К. І. Шайдаюк, с. Вахнівка. 1965 р.

Працюють середня школа, сільське професійно-технічне училище, 2 клуби, 2 бібліотеки, дільнична лікарня.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 80 комуністів і 180 членів ВЛКСМ. Партійна організація заснована 1922 року.

Перша згадка про село датується 1775 роком.

Під час Великої Вітчизняної війни у Зозові діяли 2 підпільні антифашистські групи. Очолювали їх С. В. Панасюк і І. І. Новиков.

У селі трудиться К. І. Шайдаюк — заслужений механізатор сільського господарства УРСР.

У селі Ксаверівці в 1942—1943 рр. діяла підпільна група, якою керував І. Осадчий.

ЗОЗІ́ВКА — село, центр сільської Ради, знаходиться за 15 км від районного центру, за 33 км від залізничної станції Липовець. Населення — 997 чоловік. Сільраді підпорядковане село Вербівка (до 1946 року — Ротмистрівка).

Зозівський колгосп «Зоря комунізму» обробляє 2327 га землі, у т. ч. 1880 га орної. Тут розвивають усі галузі сільського господарства.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 34 комуністи і 56 комсомольців.

Село відоме з XVIII століття.

Під час німецько-фашистської окупації у Зозівці діяла підпільна група, якою керували К. Є. Любчак, а з вересня 1943 року — М. С. Баранча. У вересні 1943 року тут був створений підпільний партійний комітет на чолі з К. Є. Любчаком. Партизани І. Д. Гаврищук, М. П. Сплодитель та М. С. Гринюк загинули в нерівному бою з фашистами.

В селі працювала заслужена вчителька УРСР О. Г. Панасевич, нагороджена орденом Леніна. Тут народився генерал-майор Радянської Армії І. М. Чернишенко.

ІВА́НЬКИ — село, центр сільської Ради, лежить на річці Собику, за 15 км від районного центру, за 33 км від залізничної станції Липовець. Населення — 1008 чоловік. Сільраді підпорядковане село Пісочин.

Іваньківський колгосп ім. Кірова обробляє 3225 га землі, у т. ч. 2600 га орної. Господарство — багатогалузеве. Має два млини, деревообробну та слюсарну майстерні.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, лікарня. Виходить багатотиражна газета «Трибуна колгоспника».

Партійна і комсомольська організації об'єднують 20 комуністів і 42 комсомольці. Комсомольську організацію створено в 1922 році.

В північно-західній частині села виявлено залишки ранньотрипільського поселення.

КОЖА́НКА — село, центр сільської Ради, знаходиться за 24 км від районного центру, за 9 км від залізничної станції Липовець. Населення — 1005 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Бартошівка.

Кожанський колгосп «Зоря комунізму» користується 2711 га землі, у т. ч. 1894 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, лікарня.

Партійна і комсомольська організації об'єднують 30 комуністів і 78 комсомольців.

Село відоме з початку XVІІІ ст. В історичній літературі є згадки, що воно засноване на місці містечка Кожани.

1863 року відбувся виступ селян Кожанки проти місцевого поміщика. Було заарештовано 23 чоловіка, у т. ч. організатора виступу А. Кругляцького.

За героїзм і відвагу, виявлені в бою проти фашистських окупантів за визволення Севастополя, жителю села І. О. Бурлаці присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

КО́ЗИНЦІ — село, центр сільської Ради, лежить за 25 км від районного центру, за 10 км від залізничної станції Турбів. Населення — 634 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Кобильня, Коханівка, Свердловка.

У Козинцях розташований колгосп ім. Горького. За господарством закріплено 2298 га землі, у т. ч. 1693 га орної. Воно вирощує зернові і технічні культури, розводить м'ясо-молочну худобу.

Працюють середня школа, клуб, бібліотека, лікарня. Виходить багатотиражна колгоспна газета «Шлях до комунізму».

Партійна і комсомольська організації об'єднують 20 комуністів і 86 комсомольців.

Село відоме з XVII століття.

1922 року в Козинцях організована трудова сільськогосподарська спілка «Праця».

КОСТЯНТИ́НІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 33 км від районного центру, за 8 км від залізничної станції Нова Гребля. Населення — 1287 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Петрівка, Чупринівка.

За місцевим колгоспом ім. Свердлова закріплено 3347 га землі, у т. ч. 2735 га орної. У селі є відділок радгоспу Турбівського цукрокомбінату. Колгосп — багатогалузеве господарство. Радгосп спеціалізується на вирощуванні насіння цукрових буряків, розвиває м'ясо-молочну худобу.

Працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, фельдшерський пункт.

Партійна і комсомольська організації об'єднують 16 комуністів і 55 комсомольців.

В літературі є відомості про існування села у XVIII столітті.

ЛОЗУВА́ТА — село, центр сільської Ради, знаходиться за 18 км від райцентру, за 25 км від залізничної станції Турбів. Населення — 1359 чоловік.

У Лозуватій розташована центральна садиба колгоспу ім. Щорса. Господарство користується 2224 га землі, у т. ч. 1777 га орної.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерський пункт, пологовий будинок.

Партійна і комсомольська організації об'єднують 26 комуністів і 57 комсомольців.

1921 року в селі засновано сільськогосподарський кооператив «Праця», в 1923 році — споживчу кооперацію, сільськогосподарське універсальне товариство.

ЛУКАШІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розмістилося у верхів'ях річки Скакунки, притоки Собі, за 10 км від районного центру, за 28 км від залізничної станції Липовець. Населення — 929 чоловік. Сільраді підпорядковані села Берестівка (раніше Феліксіївка), Нарцизівка, Ясенки і селище Ясенецьке.

За колгоспом ім. XXII з'їзду КПРС закріплено 4357 га землі, у т. ч. 3659 га орної. Господарство — багатогалузеве. Ланкового механізованої ланки І. М. Пасічника удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, ланкову Є. В. Лебідь і доярку С. В. Скалацьку нагороджено орденом Леніна.

Є середня школа, будинок культури, бібліотека, фельдшерський пункт, медпрофілакторій, пологовий будинок; ветеринарний пункт. Виходить багатотиражна газета «Колгоспна правда».

Партійна і комсомольська організації об'єднують 25 комуністів і 86 комсомольців.

Село відоме з XVII століття.

У селі Берестівці народився О. К. Козаченко — Герой Радянського Союзу, капітан Радянської Армії.

НАПА́ДІВКА — село, центр сільської Ради, лежить на річці Нападівці, за 10 км від районного центру, за 9 км від залізничної станції Липовець. Населення — 1580 чоловік. Сільраді підпорядковане село Вікентіївка (до 1946 року — Віцентівка).

У Нападівці розташована центральна садиба колгоспу ім. Калініна. Господарство користується 4238 га землі, у т. ч. 3548 га орної, вирощує зернові і технічні культури, розвиває м'ясо-молочне тваринництво.

Працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт. Виходить багатотиражна газета «Нападівський колгоспник».

На обліку партійної і комсомольської організацій 30 комуністів і 70 комсомольців.

Письмові джерела свідчать про існування села на початку XVIII ст. Зберігся палац кінця XVIII століття.

Житель села Нападівки підполковник А. П. Яківчук за героїзм і мужність на фронтах Великої Вітчизняної війни, за допомогу братньому польському народові нагороджений 2 орденами Червоного Прапора, 2 орденами Польської Народної Республіки, 6 медалями СРСР. За виробничі успіхи у відбудові столиці України Києва Х. І. Кравчука нагороджено орденом Леніна.

НО́ВА ПРИЛУ́КА — село, центр сільської Ради, лежить на річці Десні, за 35 км від районного центру, за 5 км від залізничної станції Турбів. Населення — 2454 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Прилуцьке.

Колгосп ім. Чапаєва користується 3606 га землі, у т. ч. 2908 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють восьмирічна та початкова школи, 2 клуби, бібліотека, лікарня, фельдшерсько-акушерський пункт і медпункт, аптека. Виходить колгоспна багатотиражна газета «Ленінським шляхом».

Партійна і комсомольська організації об'єднують 45 комуністів і 56 комсомольців.

Перші письмові згадки про Нову Прилуку датуються кінцем XVIII століття.

1923 року в Новій Прилуці організовано сільськогосподарську артіль «Нове життя», наступного року — колгосп «Червона зірка».

ОЧИ́ТКІВ — село, центр сільської Ради, знаходиться за 20 км від районного центру, за 6 км від залізничної станції Липовець, за 1 км

Герой Соціалістичної Праці І. М. Пасічник, с. Лукашівка. 1969 р.

від шосе. Населення — 1020 чоловік. Сільраді підпорядковані села Богданівка, Люлинці.

В Очиткові міститься центральна садиба колгоспу ім. Фрунзе. За колгоспом закріплено 2978 га землі, у т. ч. 2073 га орної. Господарство— багатогалузеве.

Є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, фельдшерський пункт, пологовий будинок. Виходить колгоспна багатотиражна газета «Ленінським шляхом».

Партійна і комсомольська організації об'єднують 23 комуністи і 85 комсомольців.

Перші письмові згадки про село є в літературі середини XVIII століття.

Поблизу села Богданівки 1900 року був виораний горщик з 770 римськими монетами II—III століть.

ПОПІ́ВКА — село, центр сільської Ради, знаходиться за 10 км від районного центру, за 28 км від залізничної станції Липовець. Населення — 828 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Вернянка, Гордіївка, Троща і селище Хмельове.

Колгосп ім. 40-річчя Жовтня обробляє 2491 га землі, у т. ч. 1994 га орної. Тут вирощують зернові і технічні культури, займаються розведенням м'ясо-молочної худоби, свиней.

Відкрито восьмирічну школу, клуб, бібліотеку, фельдшерсько-акушерський пункт. Виходить колгоспна багатотиражна газета «Зоря комунізму».

На обліку партійної і комсомольської організацій числиться 39 комуністів і 34 комсомольці.

В селі Трощі народилися і деякий час працювали колишній міністр закордонних справ УРСР, нині посол СРСР в Марокко Л. Х. Паламарчук, редактор республіканського журналу «Хлібороб України» О. П. Сидоренко.

Уродженцю села Гордіївки С. Т. Васюті за мужність і героїзм, виявлені в боротьбі проти гітлерівських окупантів на Полтавщині, посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Поблизу Попівки 1891 року розкопано курган доби бронзи.

ПРИБОРІ́ВКА — село, центр сільської Ради, знаходиться за 35 км від районного центру, за 3 км від залізничної станції Турбів. Через село проходить шосе. Населення — 1348 чоловік. Сільраді підпорядковане село Косаківка.

У Приборівці розміщений відділок радгоспу Турбівського цукрокомбінату. Господарство має 1829 га землі, в т. ч. 1163 га орної, займається переважно вирощуванням насіння цукрових буряків та розведенням м'ясо-молочної худоби.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, 2 фельдшерсько-акушерські пункти.

Партійна і комсомольська організації об'єднують 22 комуністи і 20 комсомольців.

Село засноване у XVIII столітті.

У вересні 1922 року в Приборівці організовано сільськогосподарську трудову спілку «Праця», у березні 1923 року — сільськогосподарське універсальне товариство.

РОСО́ША — село, центр сільської Ради, знаходиться у верхів'ях річки Поганки, лівої притоки річки Собі, за 12 км від районного центру, за 5 км від залізничної станції Липовець. Населення — 3047 чоловік. Сільраді підпорядковане селище Липовець.

Місцевий колгосп ім. Карла Маркса користується 3020 га землі, у т. ч. 2360 га орної. У селі міститься паперова фабрика, де працює 200 чоловік.

Працюють середня школа, клуб, бібліотека, радіовузол, лікарня. Виходить багатотиражна газета «Голос колгоспника».

Партійна і комсомольська організації об'єднують 40 комуністів і 150 комсомольців.

Перші письмові згадки про Росошу є в джерелах XVIII століття.

З січня 1942 по грудень 1943 року в Росоші і Липовці діяла антифашистська група, яку очолював В. М. Мищеряков.

У селищі Липовці є хлібоприймальний пункт, асфальтовий завод, нафтобаза, паливний склад.

СИВА́КІВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване на лівому березі річки Десни, за 35 км від районного центру, за 7 км від залізничної станції Турбів. Населення — 1197 чоловік. Сільраді підпорядковане село Соболівка.

За місцевим колгоспом ім. Шевченка закріплено 2334 га землі, у т. ч. 1586 га орної. Колгосп спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерський пункт.

Є партійна і комсомольська організації. У їх складі 14 комуністів і 47 комсомольців.

Село відоме з XVIII століття.

СКИ́ТКА — село, центр сільської Ради, лежить на берегах річки Поганки, за 9 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Липовець. Населення — 943 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Теклинівка, Хороша і селище Тельмана.

Колгосп ім. Тельмана користується 2410 га землі, у т. ч. 1989 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт. Виходить колгоспна багатотиражна газета «За перемогу».

На обліку партійної та комсомольської організацій перебуває 22 комуністи і 75 комсомольців.

Є відомості про існування села у XVIII ст. Тоді воно мало назву Скиток.

СЛА́ВНА — село, центр сільської Ради, розташоване у верхів'ї річки Собі, за 7 км від районного центру, за 25 км від залізничної станції Липовець. Населення — 718 чоловік. Сільраді підпорядковані села Ганнівка, Улянівка.

За колгоспом ім. Котовського закріплено 2933 га землі, у т. ч. 2514 га орної. Колгоспники вирощують зернові і технічні культури, розводять велику рогату худобу, свиней.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерський пункт. Виходить багатотиражна колгоспна газета «Шлях до комунізму».

Діють партійна і комсомольська організації, у складі яких 15 комуністів і 52 комсомольці.

Село відоме з XVIII століття.

СТАРА́ ПРИЛУ́КА — село, центр сільської Ради, розташоване на лівому березі річки Десни, за 38 км від районного центру, за 10 км від залізничної станції Турбів. Населення — 2371 чоловік.

У Старій Прилуці розміщується центральна садиба колгоспу «Родина». За колгоспом закріплено 2862 га землі, у т. ч. 2262 га орної. Господарство — багатогалузеве. У селі містяться також маслозавод і рибгосп.

Працюють середня школа, восьмирічна школа-інтернат, клуб, 3 бібліотеки, фельдшерсько-акушерський пункт. Виходить колгоспна багатотиражна газета «За високий урожай».

Є партійна і комсомольська організації. Вони об'єднують 22 комуністи і 86 комсомольців.

Село в давнину називалося Прилукою. Виникло за часів Київської Русі. В літописах згадується, що близько 1150 року Прилуку взяв Володимир, князь галицький, який воював з великим князем київським Всеволодом. У період визвольної війни українського народу проти соціального і національно-релігійного гніту (1648—1654 рр.) Прилука була сотенним містечком Вінницького (Кальницького) полку. На той час відносять і спорудження земляних укріплень, рештки яких збереглися донині і носять назву в народі «бурти». Наприкінці XVIII ст. поселення, очевидно, досить розрослося, бо вже 1780 року появляються назви Стара і Нова Прилуки.

1920 року в селі була організована сільськогосподарська школа.

СТРУТИ́НКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 8 км від районного центру, за 26 км від залізничної станції Липовець. Населення — 1021 чоловік.

За місцевим колгоспом ім. Леніна закріплено 2562 га землі, у т. ч. 2204 га орної. Господарство — багатогалузеве. В рільництві переважають зернові культури і цукрові буряки, в тваринництві — велика рогата худоба та свині.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт. Виходить багатотиражна колгоспна газета «Ленінська правда».

Партійна і комсомольська організації об'єднують 29 комуністів і 64 комсомольці.

Село відоме з XVIII століття.

У квітні—травні 1861 року жінки відмовлялися відбувати панщину.

ЧА́ГІВ — село, центр сільської Ради, розташоване за 22 км від районного центру, за 10 км від залізничної станції Липовець. Населення — 1021 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Мала Ростівка, Мервин і селище Чагівське.

Місцевий колгосп «Дружба» користується 4721 га землі, у т. ч. 3589 га орної. Господарство— багатогалузеве, з 1968 року спеціалізується на відгодівлі свиней.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок. Виходить колгоспна багатотиражна газета «Шлях до комунізму».

На різних ділянках виробництва і культури трудяться 42 комуністи і 34 комсомольці.

Відомості про існування села датуються початком XVIII століття.

У Чагові народився Г. А. Заїка, якому за героїзм і відвагу в боях з німецько-фашистськими загарбниками присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

ЩАСЛИ́ВА — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від районного центру, за 30 км від залізничної станції Липовець. Через село проходить шосе. Населення — 1468 чоловік. Сільраді підпорядковані села Білозерівка, Королівка і селище Підлісне.

Місцевий колгосп ім. Димитрова обробляє 4202 га землі, у т. ч. 3457 га орної.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерський пункт, пологовий будинок. Виходить колгоспна багатотиражна газета «За комунізм».

Партійна і комсомольська організації об'єднують 46 комуністів і 42 комсомольці.

Село відоме з XVIII століття.

1923 року в селі засновано сільськогосподарське універсальне товариство.

ЛІТИНСЬКИЙ РАЙОН

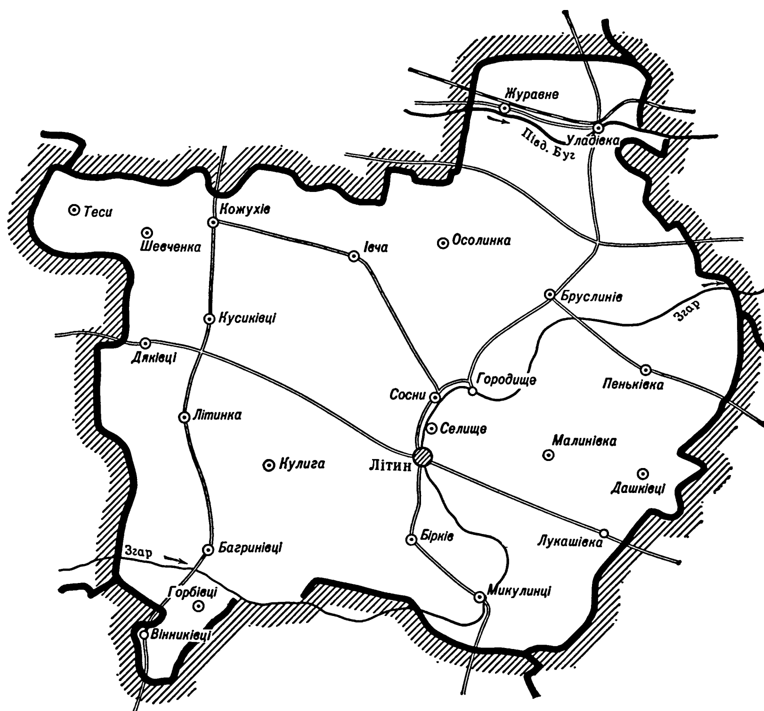

ЛІТИН

Літин — селище міського типу (з 1924 року), розташоване на північно-східних відрогах Подільської височини, в долині річки Згару, притоки Південного Бугу, за 33 км від Вінниці, з якою сполучене автодорогою Вінниця—Хмельницький. Населення — 5300 чоловік.

Літин — центр району, територія якого — 959 кв. км, населення — 62 420 чоловік, у т. ч. сільського — 56,9 тис. Густота населення на 1 кв. км — 63 чоловіка. 63 населені пункти підпорядковані 1 селищній і 21 сільській Радам. На території району є поклади граніту, білої та жовтої глини, піску. Грунти суглинкові, підзолисті та супіски, які потребують багато органічних і мінеральних добрив. У районі 14 колгоспів і 5 радгоспів, які спеціалізуються на вирощуванні зернових і технічних культур. Досить розвинуте м'ясо-молочне тваринництво. Загальна площа землі — 95 900 га, з них орного клину — 50,6 тис. га; садів — 2400, лісів — 16 900, ставків і водосховищ — 2499 га. На ланах району працюють 480 тракторів, 300 комбайнів, 656 вантажних автомашин. Є маслозавод, цукровий, спиртовий, овочевий, консервний, 5 цегельних заводів та інші підприємства, 162 магазини і ларки.

У районі налічується 62 школи, 8 лікарень, 57 профілакторіїв, 46 фельдшерських і фельдшерсько-акушерських пунктів, 23 пологових будинки, 1 палац культури, 10 будинків культури, 36 сільських клубів, 53 бібліотеки, 42 кіноустановки.

Сприятливі природні умови — родючі грунти, великі ліси, багаті на дичину,— здавна приваблювали сюди поселенців.

Вперше Літин згадується в грамоті князя Свидригайла за 1431 рік, коли ці порубіжні між Польщею і Литвою землі стали власністю брацлавського шляхтича О. Кмита[1]. На острові, утвореному річкою Згаром і її притокою Шмигавкою, було споруджено укріплений замок, біля якого поселились вільні люди — болоховці, кріпаки-втікачі, ремісники і торговці. На початку XVI ст. поселення розвивалося

[1] Н. В. Молчановский. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г., стор. 321.

як торговельний і ремісничий центр. Звідси купці вивозили хутро, мед, худобу, а найбільше хліб. У 1511 році навіть була затверджена літинська міра продажу хліба. Щоб більше мати прибутків з населення, багатії відкрили 4 корчми.

Феодальна експлуатація жителів посилювалась. Пан вимагав сплачувати повинності по 1 копі грошей з диму. Крім того, примусив кріпаків перебудувати замок, де було збільшено кількість гармат, створено запаси пороху й куль, споруджено підйомний міст, вирито підземні ходи. В замку постійно перебував гарнізон.

У 1566 році Літин став центром староства і власністю корони. Перетворення його з панського маєтку в староство сприяло дальшому розвитку ремісничого виробництва й торгівлі. Побудовано було два нові млини. Кількість жителів зросла до 900 чоловік. З 1578 року Літин одержав магдебурзьке право і став містечком. Містечко поступово зростало. Поблизу нього виникли поселення: Слобода, Нові Осади, Селище, де поселилися ремісники та селяни. 1614 року, за переписом (до пожежі), у містечку було 160 будинків. У ремісництві було зайнято 6 чоботарів, 2 кравці, 2 гончарі, 2 ковалі та ін. Вулиці називались: Старинська, де розкинулися оселі перших жителів, Завальна, Зарічна.

Літинці терпіли від властей, поміщиків та лихварів. Особливо важко доводилося, коли містечко орендували лихварі. Вони призначали високу плату за користування млином, брали мостове мито з кожного воза (через Літин проходив торговий шлях Київ — Львів). Більшу частину населення Літина складали селяни. З них вимагали платити ще й за плуг (з кожної тяглової сили), за використання лісу під випас та ін. Скаргами на здирства й знущання з кріпаків і міщан, про спустошливі грабіжницькі напади старости Лаща до сусідніх сіл рясніли судові книги воєводства. Тяжких втрат зазнавали жителі Літина й від різних стихійних лих. У містечку часто згоряли цілі вулиці, а пожежа в 1614 році знищила одну третину будинків.

Селяни швидко розорялися, і втечі стали масовою формою протесту проти покріпачення. Особливо почастішали вони з кінця XVI і в першій половині XVII століття.

Коли Літин визволили загони М. Кривоноса (у 1648 році), він увійшов до складу Брацлавського полку. Жителі містечка взяли участь у розгромі польсько-шляхетських військ біля Пиляви. В Літині зупинявся Б. Хмельницький, тут він приймав в листопаді 1653 року послів від хана.

Спустошливі польсько-шляхетські й татарські наскоки на Літин призвели до зменшення його населення. Із 130 будинків, зазначених у люстрації (перепису) 1629 року, через 35 років залишилося 88. Тим часом у другій половині XVII ст. містечко лишалося одним з торгово-ремісничих центрів Поділля й мало тісні торговельні зв'язки з Києвом і Дубном, з Львовом і Молдавією. Щороку в ньому відбувалися від 2 до 4 ярмарків. На той час понад чверть населення займалося ремісництвом і торгівлею[1].

Трудящі Літина не раз піднімалися на боротьбу проти експлуататорів. Вони брали участь у козацько-селянських повстаннях 1687, 1702—1704 й гайдамацькому русі 1750 і 1768 років. Протягом XVIII ст. втечі трудящих Літина посилилися, особливо в причорноморські степи. Щоб затримати селян на землі, старости вдавались до видачі «дарчих» записів на землю, ставки, млини тощо, за що селянам доводилося віддавати від $^1/_3$ до $^1/_2$ прибутків[2]. У 1789 році староство Літина одержало доходу від різних поборів з населення понад 6600 злотих.

З серпня 1797 року Літин став повітовим центром Подільської губернії. Царські чиновники прибирали до своїх рук землі, грабували населення. Літинський городничий примушував міщан і селян косити, громадити й возити сіно,

[1] Архив Юго-Западной России, ч. 7, т. 2, стор. 397, 405; О. С. Компан. Міста України в другій половині XVII ст., стор. 165—166.
[2] Архив Юго-Западной России, ч. 6, т. 2. К., 1870, стор. 111, 223.

Залишки фортеці, в якій був ув'язнений Устим Кармалюк. Літин. 1965 р.

лагодити мости, рубати й доставляти дрова, мастити будівлі, стерегти табуни, що викликало обурення селян. Подільський губернатор з цього приводу повідомляв, що міщани не визнають нових повинностей, запроваджених поміщиками.

Спираючись на підтримку російського царизму, продовжували пригноблювати селян і польські пани. На початку XIX ст. панщина дорівнювала 240 дням на рік. Про гірку долю кріпака свідчать численні пісні, записані в Літинському повіті.

Історія Літина першої половини XIX ст. тісно пов'язана з життям Устима Кармалюка, керівника селянського руху проти поміщиків, який підтримувала і біднота містечка.

В Літині збереглися мури тюрми-фортеці XVIII—XIX ст., в якій у 1814, 1822—23, 1827, 1830—32 роках томився народний герой, а 1823 року і його дружина — Марія. 1827 року Кармалюк очолив тут повстання в'язнів і вирвався на волю. 1832 року після суду й покарання 101 ударом батога у Літині він повторив втечу[1]. Не одне місце в околицях містечка пов'язують з його ім'ям.

У першій половині XIX ст. господарство Літина все більше втягувалося в товарно-грошові відносини. Зростала торгівля хлібом, салом, медом, рибою, товарами промислового й ремісничого виробництва. Тільки 1842 року сюди було завезено товарів на 970 крб. Працювали свічково-сальний, пивоварний, миловарний та два цегельні заводи; від цих підприємств і торгівлі надійшло прибутку понад 5,6 тис. крб. Кількість жителів зросла до 4976 чоловік, більшість яких займалася сільським господарством і візництвом. Відчуваючи нестачу землі, селяни за високу ціну орендували 2447 десятин. Багато господарств не мали ні коня, ні корови[2].

Реформа 1861 року пожвавила розвиток промисловості й торгівлі. Протягом року вже відбувалося 12 ярмарків та 11 торжків. Постійно торгувало 108 лавок. Зросла кількість робітників і ремісників. Робітників, зайнятих на підприємствах, налічувалось 79, ремісників було 449, хлібників — 19, булочників — 12, кравців — 33, чоботарів — 113, столярів — 15, слюсарів — 7, ткачів—22, візників — 12. Скупники й купці значну частину продукції реалізовували за межами Літина. Неабияким попитом у повіті й губернії користувалися вироби з дерева, вози, сільськогосподарські знаряддя, бджолині вулики та ін. 82 кустарі з липи й бересту виготовляли сани «літинянки», які славилися своєю якістю і виглядом[3].

З початку реформи і до кінця XIX ст. кількість промислових підприємств збільшилась з 7 до 10, ремісничих майстерень — з 290 до 300, а виготовлена ними продукція зросла у 9 разів. Працювали в Літині два водяні млини, два цегельні заводи, тютюнова фабрика, свічковий, шкіряний, медоварний, пивоварний і черепичний заводи, глинокопальня й каменоломня[4].

Праця робітника та ремісника оплачувалася дуже низько. Робітникові платили

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. 222, оп. 4, спр. 118, арк. 1—59.
[2] Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 3, стор. 60.
[3] Г. С. Александрович. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии. К., 1916, стор. 102, 108.
[4] Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 3, стор. 60.

24—30 крб. на рік. Робочий день тривав 13—16 годин на добу. За роботу на молотьбі чоловіки заробляли 30—40 коп., жінки — 12—17 коп. за день[1].

Голод, безземелля й безробіття гнали трудящих на каторжну працю до куркулів, на підприємства капіталістів. Селяни втрачали землю ще й тому, що через хижацьку вирубку лісу швидко зростала ерозія грунту. В повіті на початку XX ст. налічувалося понад 500 великих та безліч дрібних ярів. Зневірившись знайти будь-яку роботу, селяни масами переселялися до Сибіру, на Далекий Схід. Лише за 1910—1911 рр. виїхало понад 1500 чоловік. Та багато хто з переселенців повернувся, поповнивши армію батраків і безробітних[2].

Тяжке життя робітників та селян штовхало їх на революційну боротьбу і в XX ст. Рух селян за повернення «відрізків», підвищення плати поденщикам та батракам влітку 1905 року охопив 30 сіл повіту й околиці Літина. Серед робітників, селян, батраків і солдатів розповсюджувалася революційна література. Для придушення заворушень до Літина прибуло 2 ескадрони 36-го Ахтирського полку.

Під впливом Всеросійського політичного страйку в Літині у листопаді 1905 року відбувся мітинг. Влітку 1906 року застрайкували робітники пивоварного заводу. Організаторів страйку Я. Д. Борисенка, Ф. А. Поливаного, П. М. Коритчука власті заарештували[3].

Наступного року страйк охопив усі підприємства Літина. Робітники вимагали підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці. Внаслідок революційної агітації мали місце заворушення і серед солдатів. Власті посилили репресії. До в'язниці, розрахованої на 30 чоловік, вони кинули 115 в'язнів[4]. Революційна боротьба трудящих не припинялась і в наступні роки. До населення все частіше потрапляла антиурядова література. Листівки з текстом революційних пісень читали й солдати.

Населення весь час зростало. На початок XX ст. в Літині нараховувалось понад 11 тис. жителів. Більшість з них мешкала в глиняних мазанках, яких було 930. Кам'яних будівель налічувалося 12, дерев'яних — 128. Вузькі й криві вулички не освітлювались. Очевидець писав, що на них повно калюж, грязі, сюди стікаються всі нечистоти. В містечку не вистачало води, щоб гасити пожежі, які час від часу виникали[5]. Антисанітарний стан вулиць і жител сприяв поширенню епідемій: тифу, холери та ін. В губернії найбільше захворювань на віспу, туберкульоз припадало на Літинський повіт. Медична допомога була вкрай незадовільною. 1909 року в земській лікарні було всього 10 ліжок (на 30 363 жителі, приписаних до лікарні) і працював один лікар[6]. Злиденне життя призводило до того, що чимало дітей залишалися сиротами і потрапляли до притулку. Та власті мало турбувалися про цих дітей. На їх утримання витрачалося на весь день лише 3,6 копійки.

Мало дбали в Літині й про освіту. Першу школу відкрили тут 1812 року на пожертвування офіцерів 28-го єгерського полку. Містилася вона у двох приватних невеликих хатах. Почали навчання 15 хлопчиків і 2 дівчинки. Однак школа довго не проіснувала. Вчителеві Я. М. Семашку вже за перший рік не сплатили жодної копійки. Другу школу (двокласне училище) відкрили 1869 року, а на початку XX ст. — однокласне училище. Ці навчальні заклади могли відвідувати діти заможних батьків. Менш забезпечені мали вдовольнятися церковнопарафіяльною школою. На її утримання у 1909 році власті виділили всього 220 крб. А на будівництво нової церкви в цьому ж році дума виділила 3 тис. крб., хоч у той час

[1] Этнографические сведения о Подольской губернии, вып. 1. Каменец-Подольский, 1869, стор. 6—10.

[2] Газ. «Подолия», 29 травня 1909 р.; 6, 8 березня 1911 р.; 16 жовтня 1913 р.

[3] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 2625, арк. 8; Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі, стор. 94—95, 164—165.

[4] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 419, оп. 1, спр. 5265, арк. 8.

[5] Газ. «Подолия», 28 вересня 1908 р.

[6] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 656, спр. 91, арк. 3.

тут налічувалось 10 церков і молитовних будинків. Та дбали власті про розправу над трудящими. Вони звели в Літині дві в'язниці. Першу ж невелику бібліотечку відкрили лише в 1909 році[1]. Такий стан з освітою залишався аж до встановлення Радянської влади.

Нових страждань і спустошень зазнали трудящі Літина внаслідок першої світової війни. Власті забирали коней, худобу. Чоловіче населення, яке не мобілізували до армії, виганяли на шанцеві роботи. Літинські купці й власники підприємств наживалися на лихварстві та експлуатації сотень робітників, військовополонених. Їхні прибутки збільшилися за 1917 рік у 8 разів. В цей же час робітники й селяни поповняли армію безробітних.

Звістка про перемогу Лютневої революції пробудила трудящих до активного політичного життя. Для захисту своїх інтересів влітку робітники організували першу профспілку. Під впливом більшовиків трудящі виступили проти продовження імперіалістичної війни, боролися проти підвищення цін на хліб. 9 вересня жінки-солдатки провели обшуки в будинках спекулянтів, виявили приховані запаси продуктів і розібрали їх, а лихварів покарали.

Селяни разом з розквартированими тут солдатами захоплювали пасовища, ліси й покоси, поміщицьку землю. Рятуючи поміщицькі землі й своє становище, власті 21 вересня оголосили воєнний стан. До містечка вони відправили кавалерійські частини 7-ї армії й придушили заворушення[2].

Перемога соціалістичної революції в Петрограді підняла на боротьбу за владу Рад і трудящих Літина. 31 жовтня повстала розквартирована під Літином 8-а рота 43-го запасного полку. Оволодівши зброєю інших рот, вона виступила на підтримку частин Вінницького гарнізону. До солдатів приєдналося населення Літина. Серед населення зростав вплив більшовиків, про що свідчили результати виборів до Установчих зборів: список № 5 (більшовицький) зібрав більшість голосів. 9 грудня 1917 року проти Центральної ради виступив розташований в повіті Чугуївський полк, підтриманий біднотою.

В січні 1918 року в Літині встановлено Радянську владу. В березні його захопили австро-німецькі загарбники. Повернулися поміщики. Але селяни не визнавали ні уряду націоналістів, ні окупаційних властей. Літинський повітовий комендант 15 травня 1918 року повідомляв губернські власті, що союз землевласників просить окупантів вжити рішучих заходів до озброєних селян, які захоплюють землю, рубають ліс по всьому повіту[3].

З червня почав діяти підпільний більшовицький осередок (С. Барабаш, А. О. Драчук, М. Ю. Шульга)[4], який формував партизанські загони, готував трудящих до повстання проти окупантів та їх найманців. У жовтні партизани розгромили загін поміщицької самооборони, в листопаді — загін карателів. На початку 1919 року Літин став ареною запеклих боїв. Петлюрівці зосередили тут Чорноморську дивізію, щоб зупинити Богунський і Таращанський полки. 19 березня червоні козаки В. М. Примакова розгромили в Літині петлюрівців. У полон здалися 1200 солдатів — майже у повному складі чотири курені Чорноморської дивізії з штабом, генералом і полковниками. До рук червоних козаків потрапили трофеї — 4 гармати, 60 кулеметів, снаряди, набої та обоз. Ворог втратив 500 вбитими, втекло лише 40 гайдамаків. Населення активно допомагало бити петлюрівців. Місцевий житель Т. Солоненко встановив поблизу цвинтаря кулемет і обстрілював відступаючу кінноту ворога.

У визволеному Літині розгорнули діяльність ревком, партком[5]. Почалася підготовка до виборів у Ради робітничих і селянських депутатів та до скликання

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7748, арк. 8.
[2] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 112, 119.
[3] Там же, стор. 13, 41—42, 45—46, 118, 165—168.
[4] Вінницький облдержархів, ф. Р-4212, оп. 1, спр. 27, арк. 1—8.
[5] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 6, спр. 375, арк. 64.

1-го повітового селянського з'їзду, на який 13 квітня 1919 року прибуло 400 делегатів. З'їзд постановив: «Висловити повне довір'я робітничо-селянському уряду Української РСР, всебічно допомагати організації місцевих Рад і послати братній привіт пролетаріату Російської РФСР»[1].

У ці дні місцеве населення взяло активну участь у пошитті для Червоної Армії одягу, збору військового майна, медикаментів. Органи Радянської влади призначили сім'ям червоноармійців грошову допомогу. За наказом повітового комісара 16 квітня було видано наказ про охорону бібліотеки, історичних пам'ятників та пам'яток мистецтва. На боротьбу з тифом мобілізували всі наявні сили медицини[2].

Вперше трудящі урочисто відзначили свято Перше травня. Відбувся мітинг. Лунала мелодія «Інтернаціоналу». У демонстрації взяли участь селяни найближчих сіл, які з червоними прапорами пройшли вулицями Літина. Тут же з добровольців і партизанів формувалися загони для захисту населення від банд.

6 травня 1919 року в Літині відбулася перша повітова конференція КП(б)У.

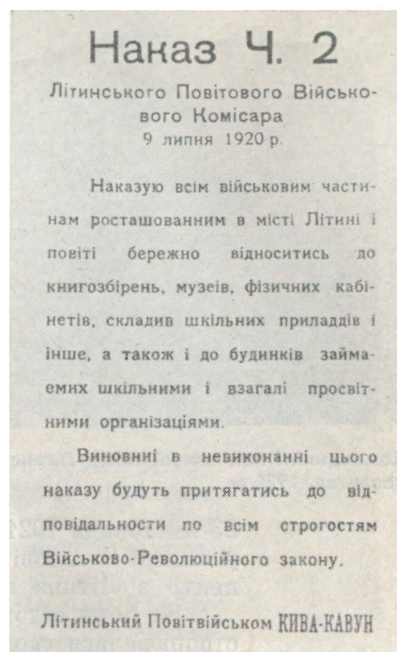
Наказ Ч. 2

Літинського Повітового Військового Комісара

9 липня 1920 р.

Наказую всім військовим частинам розташованним в місті Літині і повіті бережно відноситись до книгозбірень, музеїв, фізичних кабінетів, складив шкільних приладдів і інше, а також і до будинків займаемих шкільними і взагалі просвітними організаціями.

Виновні в невиконанні цього наказу будуть притягатись до відповідальности по всім строгостям Військово-Революційного закону.

Літинський Повітвійськом КИВА-КАВУН

Наказ Літинського повітового військового комісара. 1920 р.

Тяжкими були для трудящих Літина 1919 і 1920 роки. Різні банди не раз вчиняли напади, грабували й палили містечко. У 1919 році вони двічі захоплювали Літин[3]. У боротьбі з ворогами загинули голова ревкому С. Барабаш, секретар повітового парткому М. Гайдзіс, комісари Томсон, Серебрийський, члени ревкому М. О. Галич, Присяжнюк та інші. Для боротьби проти бандитизму був сформований батальйон добровольців, яким командував М. П. Рябчук. 7 червня 300 добровольців, літинських робітників і селян, вирушили на фронт.

Після розгрому петлюрівців у січні 1920 року в Літині розгорнулася творча мирна праця. Подільський губком КП(б)У надіслав сюди досвідчених комуністів. М. В. Юрченко очолив ревком і партком. В січні й лютому відбулися повітові селянські з'їзди[4]. Делегати зобов'язалися вжити всіх заходів для ліквідації бандитизму. Вони схвалили виданий 5 лютого 1920 року Всеукраїнським ревкомом закон про землю і надіслали привітання В. І. Леніну[5]. Селяни все частіше стали затримувати і доставляти в місцеві ревкоми бандитів. Газета «Вісті» писала: «Якщо селяни інших повітів будуть так само активно брати участь в створенні і захисті Радянської влади на місцях, як літинчани, то скоро не буде ні Тютюнника, ні Шепеля, ні інших бандитів»[6].

З 23 квітня по 18 листопада 1920 року Літин ще кілька разів захоплювали й грабували то польські окупанти, то різні банди[7].

18 листопада в Літині остаточно встановлюється Радянська влада. Відновили роботу партком і ревком. Завдяки зусиллям трудящих невдовзі запрацювали млини, хлібопекарні. Населення повело боротьбу з спекуляцією.

Велика увага приділялася підготовці до виборів у Ради. Під керівництвом більшовиків селяни дали рішучу відсіч спробам куркулів проникнути до радянських органів[8]. Чимало зусиль довелося прикласти, щоб ліквідувати залишки банд, які перешкоджали проведенню весняної посівної кампанії та іншим господар-

[1] Газ. «Подольський коммунист» (Вінниця), 13 квітня 1919 р.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-4942, он. 1, спр. 2, арк. 8, 10, 29, 30.
[3] Там же, спр. 8, арк. 86.
[4] ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 612, арк. 2.
[5] Поділля в роки громадянської війни, стор. 315—316, 334.
[6] Газ. «Вісті», 28 березня, 11 квітня 1920 р.
[7] В. Петров. Комкор Червоного козацтва. К., 1964, стор. 118—119.
[8] АІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 621, арк. 6.

Командкий і політичний склад Літинського полку Червоного козацтва. 1921 р.

ським заходам. У цій боротьбі загинуло багато активістів. За знищення банди Палія, закинутої з Польщі, 7-й полк Чернігівської дивізії був нагороджений Червоним прапором Літинського повітвиконкому.

У липні 1921 року в Літині відбувся II повітовий з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, на якому були присутні 142 делегати, у т. ч. 37 комуністів. Делегати обрали В. І. Леніна почесним головою з'їзду[1].

Зростала повітова парторганізація. З 101 комуніста у травні вона до осені збільшилася до 140 чоловік. В цьому ж році оформилася комсомольська організація. 23 листопада 1921 року на III партконференції було обрано повітовий партком у складі 9 чоловік (його очолив секретар М. Чепуров)[2]. Наступного року повітовий центр з Літина перенесено до Хмільника.

За роки відбудовного періоду в історії Літина сталося багато нового. Вперше створювалася своя паливна база. Розпочалася розробка торфу. В грудні 1923 року дала перший струм місцева комунгоспівська електростанція, запрацювали кузні, стельмашні та інші майстерні[3]. В цей час виникає перше сільськогосподарське товариство, яке допомагало селянам зробити перші кроки до колективного господарювання.

Багато було зроблено і в справі охорони здоров'я. Відкрили лікарню, амбулаторію, аптеку.

Щоб допомогти трудівникам Поволжя, яке через неврожай зазнало голоду, трудящі Літина у колишньому поміщицькому маєтку розмістили дітей з Татарії і взяли їх на повне утримання[4].

Освіта стала предметом постійної уваги Радянської влади. Вчителі повіту пройшли курси перепідготовки. В Літині працювало 3 загальноосвітні трудові школи, школа лікнепу, сільськогосподарська школа, 2 бібліотеки, 3 клуби і сельбуд. В сельбуді трудящі могли послухати лекції про створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, про історію РКП(б), про Міжнародний жіночий день та ін. Комсомольці розгорнули виховну роботу серед допризовників, дівчат-робітниць, підлітків-батраків. Уперше в Літині почали виходити стіннівки, які викликали великий інтерес[5]. За ініціативою комсомольців у школах створено перші піонерські організації. Піонери в травні 1923 року надіслали В. І. Леніну таку телеграму: «Ми, діти, бажаємо вам, дорогий Володимир Ілліч, швидко видоровляти, працювати і учити нас. Ми обіцяємо вчитися і всі свої сили віддавати для щастя трудящих»[6].

З березня 1923 року Літин став центром однойменного району Вінницького округу. Зростала й кількість жителів селища. На 1926 рік вже налічувалось близько 8,5 тис. чоловік. У Літині склалася досить міцна, боєздатна партійна організація. В січні 1926 року на районних зборах комуністи рішуче засудили антипартійні виступи «нової опозиції». З доповіддю про роботу XIV з'їзду ВКП(б) виступив старий більшовик, герой громадянської війни Я. Ф. Фабріціус. Серед населення широко велася інтернаціональна виховна робота. Жителі селища дістали можливість слухати радіо й дивитися кіно. Проводились лекції, бесіди, органі-

[1] Газ. «Правда», 21 листопада 1921 р.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 5, оп. 1, спр. 21, арк. 45.
[3] «Рабоче-крестьянская газета», 22 грудня 1923 р.
[4] Вінницький облпартархів, ф. 5, оп. 1, спр. 7, арк. 108.
[5] Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 243, арк. 11—70.
[6] «Рабоче-крестьянская газета», 1 травня 1923 р.

зовувався збір коштів на допомогу іноземним робітникам, які потрапили до в'язниць капіталу.

Ширився кооперативний рух. Сільськогосподарське товариство за кількістю членів зросло в чотири рази, виникло садово-городнє товариство. Комуністи разом з комсомольцями й членами комнезаму стали ініціаторами створення ТСОЗу, допомогли кустарям кооперуватися і організувати артілі: ковалів-стельмахів, бондарів, винокурів, сприяли розширенню кооперування в сфері переробки сільськогосподарської продукції. Один з таких кооперативів («Праця») збільшив виробництво продукції за два роки (з 1926—1928) у 8—9 разів.

Розвиткові кооперативного й колгоспного руху сприяла і селищна Рада. Вона асигнувала гроші на організацію школи кустарів, агрошколи, виділила кошти на розширення маслозаводу та цегельні[1], взяла на свій бюджет сельбуд і хату-читальню.

Роки перших п'ятирічок були новим кроком у господарському й культурному розвитку селища. Замість колишніх майстерень напівкустарного типу створюються підприємства переробки сільськогосподарської сировини. В 30-х роках почали давати продукцію новий маслозавод, плодосушарка. Були реконструйовані та розширені цегельний і черепичний заводи.

Поряд з промисловістю розвивалося й сільське господарство. На базі ТСОЗу в 1930 році організувався колгосп ім. 1-го Травня. 1932 року вступила в дію Літинська МТС. У розвитку й зміцненні колгоспів активну участь брали робітники та службовці селища. Разом з червоноармійцями дивізії ім. Я. Фабріціуса вони взяли участь у суботнику (серпень 1932 р.), зароблені гроші йшли на допомогу колгоспу. Трудящі Літина працювали на розробці й вивезенні експортного лісу та на будівництві Макіївського металургійного заводу[2].

Селищна Рада доклала багато сил, щоб зробити Літин впорядкованим і квітучим. Рівні забруковані вулиці, прикрашені кучерявими деревами, сквер з пам'ятником загиблим за владу Рад, кінотеатр «КІМ», нові будинки невпізнанно змінили його. Поліпшилося побутове й медичне обслуговування. З 1938 року стала працювати водолікарня.

Подією для жителів Літина і району були розпочаті в серпні 1938 року кінозйомки Одеської комсомольської кіностудії історично-революційного фільму «Устим Кармалюк». Тисячі літинців взяли участь у масовках[3].

У 30-х роках завершилася боротьба за ліквідацію неписьменності серед дорослого населення. З 1933 року почала працювати 10-річна політехнічна школа[4]. В довоєнні роки її випускниками були: генерал В. П. Коритчук, доцент Одеського університету П. Т. Маркушевський, доцент Вінницького педінституту М. І. Іщук, доцент Вінницького медінституту О. Г. Процик та ін. В селищі працювали ще 2 семирічні школи та середня вечірня школа. В них навчали дітей понад 30 учителів.

Напад фашистської Німеччини на Радянський Союз приніс тяжкі випробування для жителів Літина. З 17 липня на 977 днів селище оповила чорна ніч фашистської окупації. За перший рік гітлерівці розстріляли 2156 літинців, а в концтаборі замордували 3200 військовополонених[5].

З перших днів окупації в Літині почали діяти підпільники. Вони розповсюджували листівки, зведення Радінформбюро, чинили диверсії, знищували окупантів та їх найманців[6]. На шосе Літин—Вінниця патріоти знищили 4 обози зі зброєю і 14 цистерн з бензином, а 2 цистерни з бензином сховали в лісі для забезпечення паливом партизанських загонів. Підпільну організацію очолював М. Н. Свічко-

[1] Вінницький облпартархів, ф. 58, оп. 1, спр. 101, арк. 1, 4, 8.
[2] Газ. «Колективіст», 14 липня 1932 р.; 8 липня 1933 р.
[3] Газ. «Колективіст», 4 серпня 1938 р.
[4] Газ. «Колективіст», 8 травня, 26 листопада 1933 р.
[5] Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр., стор. 20—24.
[6] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 417, арк. 6.

лап. З 5 груп найбільш численною і активною була група, якою керував І. С. Фіголь. Партизани М. І. Фіголь, В. Н. Свічколап, І. Є. Робота, В. У. Христюк, В. У. Заїка на шляху Літин—Летичів зрізали 17 телеграфних стовпів і перервали зв'язок на 2 дні, на околиці Літина роззброїли 8 поліцаїв, захопили 4 гвинтівки, 3 револьвери, 8 гранат і 350 патронів.

Народні месники вивели з ладу гранітний кар'єр поблизу Літина, знищили всі механізми на ньому, після чого гітлерівці не змогли відремонтувати стратегічну магістраль Летичів—Вінниця. Літинські підпільники взяли участь у підриві підземного броньованого кабелю, що з'єднував ставку Гітлера з Берліном. Підпільники налагодили зв'язки із загоном ім. Чапаєва, що входив до партизанського з'єднання ім. В. І. Леніна. Для народних месників населення збирало продукти харчування, медикаменти, зброю, радіоапаратуру, вибухові речовини. Підпільниця М. І. Драчук організувала випуск та поширення антифашистських листівок.

Тяжких втрат завдали фашисти Літину. Вони вбили 3986 радянських громадян і понад тисячу вивезли на каторжні роботи до Німеччини. Тікаючи під ударами Червоної Армії та народних месників, фашисти знищили половину житлового фонду, всі школи, медичні й культурні заклади, спалили 245 інших громадських будов, вирубали сади, парки, сквери.

20 березня 1944 року частини 317-ї Таманської червонопрапорної стрілецької дивізії 1-го Українського фронту визволили Літин. Почорніле від пожеж селище було забите ворожою технікою.

Після перших днів визволення почалася напружена робота. Протягом трьох тижнів трудящі відбудували маслозавод. Перший річний план він виконав на 150 проц. За найкращі виробничі показники до нагород було представлено 7 чоловік. Харчовий комбінат запрацював уже через місяць, продукцію стали давати бондарний, безалкогольний, плодоовочепереробний цехи[1]. Розпочав роботу райпромкомбінат, який мав цехи: бляхарно-слюсарний, крупорушню, олійню, млин. Відновили виробку цегли та видобуток торфу. Механізатори Літинської МТС за короткий строк відремонтували 43 трактори і сільськогосподарську техніку до весняної сівби.

Багато зусиль доклали партійні, радянські й громадські організації і трудящі селища, щоб відкрити поліклініку, лікарню, дитячу консультацію, санітарно-епідеміологічну станцію і ветлікарню. Відновили роботу кінотеатр, бібліотека, пошта, телеграф, радіо. З вересня 1944 року почалося навчання у школах. Селищна Рада розгорнула роботу по впорядкуванню міста. Всі жителі селища, навіть школярі, виходили розчищати Літин від руїн. За весняні дні висадили на вулицях і в скверах понад 4 тис. дерев. Кожен житель добровільно працював 30 годин.

Населення багато зробило і для Червоної Армії. Зібрали понад 6,5 тис. цнт хліба, 9 тис. цнт картоплі, 1947 цнт м'яса та чимало інших продуктів. Під час місячника допомоги родинам радянських воїнів трудівники зібрали близько 34 тис. крб., 83,2 тис. кг зерна і 840 цнт картоплі. 142 дітям військовослужбовців видали одяг. За 8 місяців 1944 року родини воїнів одержали 356 тис. крб. допомоги. Комсомольці стали шефами госпіталя. Разом з тим трудящі Літина і району зібрали кошти на ескадрилью літаків «Прапор перемоги»[2].

Після війни повернулися додому воїни-переможці. В 240 з них груди прикрашали ордени і медалі. С. М. Лебеденко, С. Г. Марчук, В. Л. Наумчук та інші мають по 10 і більше урядових нагород. В боях загинули 108 воїнів-літинців. У нагородному листі Б. С. Варави, у зв'язку з присвоєнням йому посмертно звання Героя Радянського Союзу, розповідається: «Він в упор розстріляв з гармати 2 німецькі танки, знищив 60 фашистських автоматників, а коли його гармата була розбита, ліг за кулемет і продовжував косити ворожі шеренги». Відважний воїн загинув,

---

[1] Газ. «Колективіст», 9, 16 липня 1944 р.
[2] Газ. «Колективіст», 15 березня 1945 р.

обороняючи плацдарм при форсуванні Одеру[1]. 63 воїни — представники народів СРСР покояться в літинській землі у братській могилі. Вшановуючи їх, мешканці встановили пам'ятник.

Швидкими темпами розвивалося господарство й культура Літина за післявоєнні п'ятирічки. Вже за четверту п'ятирічку у два рази збільшив випуск продукції маслозавод, було відкрито нові цехи в промартілі «Труд». Менш як за 5 років трудящі ліквідували наслідки війни. Молодь селища взяла активну участь і у відбудові шахт Донбасу. До 1957 року понад 1500 чоловік поповнили лави шахтарів[2].

Хорошими показниками зустріли трудівники 40-річчя Жовтня. Колектив одного з кращих підприємств селища — маслозаводу в соціалістичному змаганні достроково виконав план і одержав перехідний Червоний прапор Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС з врученням йому грошової премії[3].

Упорядковувався, озеленювався Літин. До дня народження В. І. Леніна в квітні 1959 року відбулося відкриття пам'ятника вождю[4].

Швидко розростався, прикрашався новими будівлями Літин у наступні роки. До 50-річчя Жовтня відкрито новий торговельний комплекс, введено в дію сучасну автобусну станцію, водолікарню. Значно розширено і реконструйовано маслозавод. За восьму п'ятирічку виробництво продукції зросло у два рази. Його продукція експортується і за кордон — до Чехословаччини, Куби та інших країн. У колективі працює 17 ударників комуністичної праці. Це комуністи: О. Є. Зборовський — електрик і раціоналізатор, Е. О. Балін — майстер сироварного цеху, секретар комсомольської організації; Л. М. Деньгіна — зав. лабораторією, О. Г. Бенедичук — майстер-маслороб та інші.

Літинський плодоовочеконсервний завод створено в 1964 році. На кінець восьмої п'ятирічки тут уже діяли цехи: маринадний, соковий, томатний, консервний, засолочний, сушильний. Усі виробничі процеси механізовано. Підприємство освоїло і випускає понад 40 видів продукції, відомої і за межами області. Завод посідає перше місце в області за випуском асортиментної продукції. Впровадження нової техніки, чітка організація праці, рух раціоналізаторства забезпечують щорічно дострокове виконання плану, зниження собівартості та економію.

В Літинському районному об'єднанні «Сільгосптехніки» праця раціоналізаторів виявилася досить ефективною. В 1968 році впроваджено 26 пропозицій, які дали 3600 крб. прибутку. Серед раціоналізаторів майстром «золоті руки» називають М. П. Артемчука. Він — депутат районної Ради, член райкому комсомолу. Ударник комуністичної праці слюсар В. І. Кучерук щомісяця протягом 20 років перевиконує виробничі завдання і був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Колектив підприємства у ювілейному 1967 році завоював перехідний Червоний прапор обласного об'єднання «Сільгосптехніки» і обкому комсомолу.

Почесне місце в районі посідає колектив автопідприємства. 47 працівників його удостоєні високого звання ударника комуністичної праці. Водій І. Є. Швець понад 20 років працює на підприємстві. Йому вручено 20 почесних грамот і нагороджено значком «Переможець республіканського соціалістичного змагання» та медаллю «За трудову доблесть». За успішне виконання восьмого п'ятирічного плану водії І. Є. Швець та П. П. Лисецький нагороджені орденами.

Селищна Рада багато зробила для благоустрою Літина. Лише за 1967—1970 рр. зведено три багатоквартирні будинки, кінотеатр ім. Кармалюка, розширено лікарню, реконструйовано хлібозавод, зведено будинок побуту. Закладено новий парк на 4 га. До 1967 року в Літині нараховувалося 36 вулиць і провулків, а в 1970 їх стало 45. У назвах вулиць викарбувана багата історія радянського народу. Їм присвоєно назви 9 січня, 25 жовтня, Радянська, Колгоспна, 30 вулиць носять імена

---

[1] Газ. «Радянське життя», 1 серпня 1968 р.; 20 березня, 9 травня 1969 р.
[2] Газ. «Радянське життя», 25 серпня 1957 р.
[3] Газ. «Радянське життя», 7 листопада 1957 р.
[4] Газ. «Радянське життя», 5 травня 1959 р.

Вулиця Леніна в Літині. 1969 р.

видатних людей: Маркса, Леніна, Калініна, а також ім'я ватажка повстанців Кармалюка, першого космонавта Гагаріна.

Справжнім закладом здоров'я стала Літинська лікарня, яка перетворилась на досконалий лікувальний заклад, що має 250 ліжок. Лікувальні кабінети і лабораторії обладнані сучасною діагностичною технікою, профілактичним та лікувальним обладнанням. В них працює 84 лікарі і середній медичний персонал.

Навчання й виховання молоді завжди в центрі уваги партійних, радянських і громадських організацій. Молодь селища здобуває знання у двох середніх школах. Одинадцять навчальних кабінетів, чотири майстерні, оснащені необхідним обладнанням, має середня школа № 2. У кожній школі селища відкрито ленінські кімнати, а в середній № 1 — зал бойової і трудової слави. В школах учні набувають і виробничі спеціальності. Понад сто вихованців оволоділи професією електриків, а 75 стали шоферами.

В школах Літина працює міцний колектив викладачів. За багаторічну і бездоганну роботу М. В. Бояров, Г. А. Киринюк удостоєні звання заслуженого вчителя УРСР і нагороджені орденом Трудового Червоного Прапора. М. В. Бояров був делегатом Всесоюзного з'їзду вчителів у 1969 році. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна нагороджено 12 учителів. Понад 900 чоловік молоді, що працює, здобуває освіту в заочній середній школі. Є в селищі і музична школа, в якій навчається 60 учнів. Своє дозвілля в позашкільний час учні проводять у будинку піонерів. Малята виховуються в дитячому садку.

Після денної праці трудівники Літина можуть добре відпочити, відвідавши будинок культури, широкоекранний кінотеатр чи клуб профспілки. В самодіяльних гуртках будинку культури — вокальному, духовому, естрадному, художнього слова та інших — розвивають свої таланти десятки юнаків та дівчат. За 1969 рік тематичні вечори, вистави й концерти відвідало близько 60 тис. чоловік. Лекції і доповіді прослухали понад 20 тис. чоловік. Люблять тут пісню. 14 років виступає серед односельців триголосий дівочий хор, в якому бере участь близько 50 чоловік.

Поважають трудівники Літина друковане слово. По 1—2 примірники передплачуваних газет і журналів припадає на кожного жителя. 10 бібліотек з книжковим фондом понад 100 тис. примірників обслуговують любителів книги. Районна бібліотека за 1970 рік провела понад 40 літературних і тематичних вечорів, читацьких конференцій. Виховну роботу серед населення ведуть 500 лекторів товариства «Знання».

Ентузіасти своєї справи — кінофікатори селища є одними з кращих в області.

Нове одразу ж стає надбанням трудящих. Усі разом святкують день врожаю, відзначають свято квітів та інші. Урочисто проходять церемонії зорин — реєстрація новонародженого, комсомольські весілля, вручення паспорта, проводи до Радянської Армії. Кожної весни в день свята Перемоги жителі Літина приходять із знаменами, вінками й квітами до братської могили воїнів, загиблих у боротьбі за свободу соціалістичної Вітчизни. У почесній варті стоять піонери. Мітинг відкриває голова селищної Ради депутатів трудящих, виступають ветерани Великої Вітчизняної війни, допризовники дають урочисту клятву бути гідними слави батьків та братів і як найдорожче берегти рідну Батьківщину. Щороку сюди приїздять рідні Героя Радянського Союзу Б. Варави, уродженця Воронежа, П. Губа-

нова та інших. Увечері центральну вулицю освітлюють яскраві вогні факелів. Це учнівська молодь віддає шану загиблим і клянеться на вірність Вітчизні. Секретар райкому комсомолу вручає комсомольські квитки старшокласникам. Учасники факельного походу заявляють: «Святістю братських могил, сивиною матерів наших, радістю Перемоги клянемось: якщо ворог спробує напасти на нашу землю, ми будемо битись до останнього подиху, за честь і свободу Вітчизни. Жоден колосок, жодну стеблину не стопче ворожий чобіт. Приймаючи вашу славу, від імені нашого покоління клянемось, що вічно буде горіти в наших серцях вогонь ленінізму, вогонь боротьби, вогонь революції. Клянемось! Клянемось! Клянемось!». Біля братської могили горить вічний вогонь.

Молодь Літина захоплюється спортом. Тут виросли чемпіон Європи і рекордсмен світу, майстер з стрільби Б. П. Мельник, чемпіон СРСР з велоспорту 1969 року О. Гурба.

В Літині і селах району проживають активні борці за встановлення і зміцнення Радянської влади. Батьківщина відзначила орденами й медалями напередодні 50-річчя Жовтня П. О. Заводюка, Л. К. Варчука, Л. А. Городинського, Г. С. Процика, І. В. Сташкевича, О. Ф. Тихонову.

Люблять своє селище його мешканці, самовіддано трудяться, щоб воно стало ще прекраснішим.

В. Я. ПОЛІЩУК, О. Б. ЧАК

ДЯКІВЦІ

Дяківці — село, центр сільської Ради. Одне з найбільших сіл району, розташоване по обох берегах річки Безим'янки — лівої притоки Згару (басейну Південного Бугу), за 18 км на захід від районного центру Літина. Через село проходить автотраса Вінниця—Львів. Населення — 2,7 тис. чоловік. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Гавришівка.

Перші згадки про Дяківці належать до XIII ст. Це старовинне поселення, що входило до складу Болоховської землі[1]. 1442 року польський король Владислав III на ленних умовах віддав Дяківці, невеличке поселення з 20 дворів, якомусь С. Кослевському[2]. Дяківці часто переходили від одного пана до другого.

Закріпачені селяни зазнавали дедалі жорстокішої експлуатації польських панів[3]. Безправне соціальне становище та знущання панів змушували багатьох кріпаків залишати своє рідне село, тікати в інші місця.

У XVII ст. боротьба селян проти поміщиків набрала більш гострих форм. У 30—40-х роках XVIII ст. вони неодноразово піднімались на збройну боротьбу, підтримували й брали безпосередню участь у діях гайдамацьких загонів[4].

Умови життя селян ставали все більш важкими. Працюючи на поміщика, вони змушені були також за мізерну плату найматися до хазяїв фільварків. На важких польових роботах, наприклад, за повний трудовий день їм платили всього по 12—15 грошів.

Автодорога біля с. Дяківців. 1971 р.

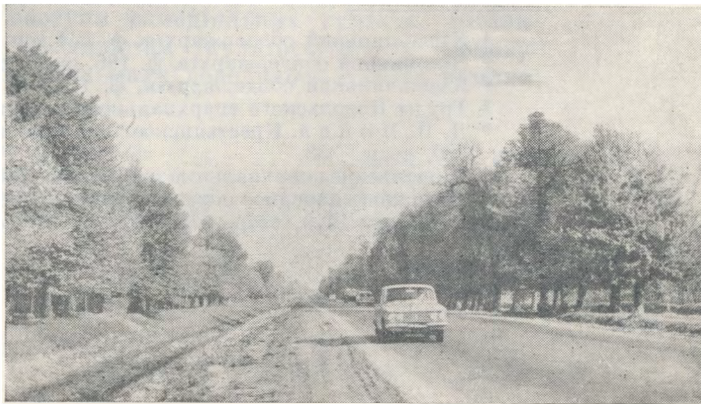

[1] Н. Молчановский. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г., стор. 104—105.

[2] Słownik geograficzny, t. 2, стор. 30.

[3] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 577;

[4] Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 3, стор. 252—257, 415—416.

Напередодні скасування кріпацтва у Дяківцях так розподілялася земля: майже все село (включаючи присілок Нетребівку) з населенням 1078 чоловік належало земельному магнату Г. Ярошинському, який мав у власному господарстві 2005 десятин землі. З усієї землі, 1125,4 десятини було в користуванні 144 селянських господарств. Однак і ця земля ділилася між ними нерівномірно. На кожний тягловий двір, із загальної кількості 42, припадало орної землі по 5 з лишком десятин, на один піший і напівтягловий двір, яких нараховувалось 102,— трохи більше чотирьох. Решта селянської землі, тобто половина, була непридатною для обробітку. У поміщика Дяковського, що володів 54 десятинами землі, селяни зовсім не мали земельних наділів[1]. Селянські господарства були малопродуктивними.

Мало в чому змінилось соціально-економічне становище трудящих села і після скасування кріпацтва. Більшість із них були безземельними й малоземельними. Селяни викупили у поміщиків 1120 десятин землі, більше половини якої складали піски та яри. Відчутним тягарем на плечі селян лягали також різні податки. В цей час лише піврічна сума податків по Дяківцях становила понад 900 крб.[2]. Коштів для викупу землі не було, й це змушувало селян на кабальних умовах брати позику у банку. Так, у січні 1864 року 10 дяківчан взяли грошову допомогу в Селянському поземельному банку на суму 126 крб. і зобов'язалися виплачувати її протягом 49 років по 7 крб. 56 коп. щорічно[3]. Отже, сума виплати за 49 років втричі перевищувала суму позики. Тепер селяни гнули спину ще й на капіталістичний банк. Малоземельні селяни змушені були залишати Дяківці й шукати заробітків у Херсонській, Бессарабській та інших губерніях і на цукроварнях Поділля[4]. Хто залишався в селі, мусив працювати не лише на поміщицьких полях, а й на церковних (церква мала понад 50 десятин землі), на землях куркулів, що прибрали до своїх рук по 30 і більше десятин.

Експлуатація й постійні матеріальні нестатки доводили бідняцьке населення Дяківців до відчаю, змушували його підніматись на боротьбу проти гнобителів. 1883 року в Дяківцях відбулися селянські заворушення, які супроводжувались масовими порубками лісу спадкоємців князя Кочубея. Організатором виступу був місцевий селянин відставний унтер-офіцер Клинечук, якого місцеві власті в порядку покарання вигнали з села[5].

Вигідне розташування Дяківців на торгових шляхах сприяло розвитку ремесел, торгівлі, виникненню підприємств. У кінці XIX ст. поміщик спорудив поблизу села великі майстерні виробництва ободів та клепок. Лихварі й торговці добилися від властей відкриття в Дяківцях постійного ярмарку. Розвиток товарно-грошових відносин та посилення експлуатації ставило бідноту в ще скрутніше становище.

Дуже повільно посувалася справа з освітою й медичним обслуговуванням жителів Дяківців. Перший навчальний заклад у селі відкрито 1839 року. Це було однокласне училище, де навчалося всього 6 хлопчиків — три з духовного середовища, один з дворян та два з селян[6]. В кінці XIX ст. було відкрито церковнопарафіяльну та молитовну школи, а в 1902 році — міністерське однокласне училище. В існуючих училищах і школах напередодні першої світової війни навчалося всього 43 проц. від усієї кількості дітей[7].

Ще гірше становище було з медичним обслуговуванням. На 1911 рік Дяківці з населенням 2274 чоловіка були приписані до Кожухівського фельдшерського

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр. 591, арк. 19—20; спр. 592, арк. 9—10.

[2] Вінницький облдержархів, ф. 196, оп. 1, спр. 8, арк. 485.

[3] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 1769, арк. 14, 31.

[4] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 578.

[5] Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период, 1960, стор. 338.

[6] «Подольские епархиальные ведомости». 1863 г., прибавление к № 10, стор. 397.

[7] Начальное народное образование в Подольской губернии (1908/1909 учебный год.). Каменец-Подольский, 1910, стор. 174—175.

пункту Багринівської лікарняної дільниці, що знаходився на відстані 11 кілометрів. Трудове населення медичної допомоги практично не одержувало.

Від експлуатації й злиденного життя визволила селянство лише Велика Жовтнева соціалістична революція. Радянську владу в Дяківцях проголошено в січні 1918 року.

Буржуазно-куркульські елементи Дяківців чинили шалений опір народній владі. Вони навіть організували вбивство братів Семена та Єфрема Січкорізів, які на початку 1918 року вели активну агітацію серед односельчан проти місцевих багатіїв[1].

З кінця лютого 1918 року подільські села зазнавали грабіжницьких наскоків польських легіонерів, сформованих Пілсудським, які входили до складу австро-німецької окупаційної армії. 13 березня легіонери увірвались до села, пограбували його, забрали у селян продовольство, фураж, коней з підводами та ін. Залишаючи село, відкрили по ньому вогонь, на що дяківчани відповіли рушничними залпами.

Після вигнання в кінці 1918 року німецьких та австрійських окупантів, розгрому петлюрівців у Дяківцях було відновлено владу Рад.

23 лютого 1920 року в Літині відбувся повітовий селянський з'їзд, на який трудящі Дяківців делегували і своїх представників. У надісланій вітальній телеграмі В. І. Леніну, Всеукраїнському революційному комітету і Червоній Армії, делегати запевняли, що після повернення на місця вживуть усіх заходів до знищення бандитизму[2].

Під час боротьби Радянської республіки з польською інтервенцією територія Дяківців та навколишніх сіл стає ареною жорстоких боїв. У районі села діяли частини 45-ї стрілецької дивізії червоних військ та окрема кавалерійська бригада під командуванням Г. І. Котовського, штаб якої протягом кількох днів розміщувався в Дяківцях[3]. З розгромом інтервентів у селі остаточно встановлюється Радянська влада.

З закінченням громадянської війни дяківчани приступили до відбудови зруйнованого війною господарства. Місцеві органи влади організували матеріальну допомогу вдовам, інвалідам та бідноті. На початку 1922 року утворюється сільськогосподарське товариство «Господар». Цього року в Дяківцях нараховувалось 727 дворів з населенням 2976 чоловік. Розгорнув роботу комітет взаємодопомоги, створений за ініціативою комнезаму (голова Ю. Іванцов). Комітет подавав грошову й продовольчу допомогу бідняцькому населенню та сім'ям червоноармійців.

Наступного року виникло ще одне сільськогосподарське товариство «Хлібороб». В березні 1924 року в Дяківцях створюється сільськогосподарське кредитове товариство «Зоря». На час заснування воно нараховувало 60 членів (з них 17 середняків і 43 бідняки). Сума власних та пайових коштів становила 446 крб. На кінець року товариство об'єднувало близько 400 жителів і мало в своєму розпорядженні 58 790 крб. кредитових коштів[4].

Комітет взаємодопомоги, товариства «Господар», «Хлібороб» та «Зоря» допомагали своїм членам — на той час ще не зміцнілим селянським господарствам — придбати сільськогосподарський реманент, тягло, посівні матеріали.

Разом з тим розгорталася й культосвітня робота, до якої залучався широкий актив. Хата-читальня стала центром громадського й культурного життя. Трудівники села слухали тут лекції, дивилися виступи самодіяльних гуртків, читали газети, неписьменні навчалися грамоти. Активістам культосвітнього фронту Є. П. Гуменюку, М. Перепльотчику, П. Д. Стельмаху доводилося долати чимало

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 138, оп. 2, спр. 93, арк. 1.
[2] Поділля в роки громадянської війни, стор. 315—316.
[3] Г. И. Котовский. Документы и материалы, стор. 243—247.
[4] Вінницький облдержархів, ф. Р-483, оп. 1, спр. 531, арк. 1-а, 7, 21.

труднощів — куркульську ворожу агітацію, обмеженість коштів тощо. Перші газети для хати-читальні було передплачено на добровільні внески активістів. Розгорталася робота серед жінок, які все більше залучалися до громадського життя. На жіночих зборах обговорювалися різні питання громадського й культурного життя, жінки обиралися до президії комнезаму, шкільної ради, до правління хати-читальні[1].

В червні 1923 року у Дяківцях створюється комсомольська організація. Першими комсомольцями села стали шість комнезамівців і один робітник, секретарем обрали М. П. Гуменюка[2]. За ініціативою комсомольців, з участю вчителів у хаті-читальні були створені науково-політичний, сільськогосподарський, драматичний, хоровий та музичний гуртки. Почали випускати стінгазету. Вперше на селі проводилась робота щодо санітарної освіти.

В складних умовах класових протиріч відбувалося становлення господарського, громадського й культурного життя. Куркулі саботували заходи Радянської влади. У 1927 році вони двічі зірвали вибори до сільської Ради, намагаючись провести до Ради своїх ставлеників[3].

Новообрана сільська Рада за допомогою широкого активу виявляла й притягала до відповідальності куркулів, саботажників хлібозаготівлі, спекулянтів, самогонщиків, позбавляючи їх виборчих прав. У квітні 1929 року пленум сільради прийняв рішення — виявити всі незорані землі, які протягом кількох років не обсівалися. Якщо багатії, зазначалося в рішенні, недбайливо ставитимуться до обробітку землі, порушувати проти них справу перед судом і відбирати землю[4]. До саботажників застосовувався громадський бойкот. Пленум ухвалив розгорнути соціалістичне змагання за вчасне виконання плану хлібозаготівель та сільськогосподарського податку.

На загальних зборах обговорювались і вирішувались такі питання, як розвиток кооперування на селі, політика індустріалізації. В серпні 1929 року загальні збори виборців вирішили передплатити достроково третю державну позику індустріалізації.

Ранньої весни 1930 року дяковецька біднота об'єдналася в колгосп. Його членами стали комнезамівці. Вони назвали свій колгосп ім. Ворошилова. Першим головою обрали Є. П. Гуменюка. На той час до артілі вступило 30 сімей, вона мала 50 гектарів землі, 45 коней та 36 корів. Перша колгоспна весна розпочалася дружно. Як тільки дяківчанин В. Поляруш проклав першу борозну, розоравши межі, за ним у поле вийшли всі члени артілі. У 1933 році колгосп вже об'єднував 257 дворів, мав 539 га орної землі та 113 коней[5]. Частина дяковецьких земель передавалася радгоспу ім. Якіра. Однак частина селянських господарств на осінь 1933 року лишалася одноосібною.

Нелегким був перехід одноосібного селянства на шлях колективного господарювання. Слабка матеріально-технічна база колгоспу, відсутність досвіду колективного господарювання, недоліки в організації праці та інші хиби — все це гальмувало справу. Та поступово ці недоліки виправлялися. На поля прийшла нова техніка. На польових станах налагодили громадське харчування, відкрили дитячі ясла, зміцнювалася трудова дисципліна. З'явились перші ударники праці — М. П. Бевз, О. М. Романюк, Т. В. Січкоріз, які стали зразком для інших[6]. У жовтні 1933 року загальні збори колгоспників артілі ім. Ворошилова прийняли лист-звернення до всіх колгоспників району — зустріти 16-у річницю Великого Жовтня високими показниками праці, ліквідувати знеосібку, поліпшити дисципліну. Це

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-3581, оп. 1, спр. 1, арк. 2, 25—26.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 353, оп. 2, спр. 23, арк. 17, 19.
[3] Там же, ф. 58, оп. 1, спр. 87, арк. 7, 29, 68.
[4] Вінницький облдержархів, ф. Р-1998, оп 1, спр. 25, арк. 14, 17, 24, 26, 31.
[5] Вінницький облпартархів. ф. 136, оп. 6, спр. 276, арк. 68.
[6] Газ. «Колективіст», 2 липня 1932 р.; 23 жовтня 1933 р.

скоро дало позитивні наслідки. Того року на кожен трудодень колгоспники одержали по 6 кг хліба. Одноосібники охоче йшли до колгоспу. Напередодні Великої Вітчизняної війни всі хлібороби села стали колгоспниками. 1940 року в артілі ім. Ворошилова налічувалося 690 дворів з населенням 2515 чоловік[1]. Колгосп мав 2211 га землі, тваринницькі ферми, птахоферму, пасіку.

Зростало й культурне життя села. У довоєнних Дяківцях працювало дві початкові й одна неповна середня школи, медичний пункт, відділення зв'язку, бібліотека, клуб[2]. У приміщенні клубу пересувна кіноустановка почала щотижневе демонстрування кінофільмів. Часто відбувалися літературні вечори.

Напад фашистів на Радянський Союз порушив мирну працю трудящих. Захищати Батьківщину від фашистської навали пішло багато жителів села. 18 липня 1941 року до Дяківців вдерлися німецько-фашистські загарбники. За час окупації вони по-звірячому замучили й розстріляли в селі 500 радянських громадян[3]. Чимало жителів села потрапило до фашистської неволі у табори, розміщені в самій Німеччині, у окупованій Франції та інших країнах.

Опинившись у Франції, дяківчани пліч-о-пліч з французькими патріотами боролися проти фашистської неволі, зустрічались там із своїм земляком-подолянином з Хмільницького району, героєм партизанського руху у Франції В. В. Пориком. В роки жорстокого терору не схиляли своєї голови перед ворогом і ті, хто залишився в своєму селі. В. І. Купрійчук та інші проводили підпільну роботу, допомагали партизанам добувати зброю, забезпечували їх продовольством, одягом, розповсюджували листівки. В 1943 році В. Купрійчук увійшов до партизанського загону ім. Щорса. 4—6 січня 1944 року поблизу Дяківців партизани цього загону знищили 6 німецьких грузовиків, захопивши у ворога зброю та продовольство[4].

Понад 600 дяківчан відважно билися на фронтах Великої Вітчизняної війни проти фашистських полчищ. 200 радянських патріотів полягли в боях. Смертю хоробрих загинув комсорг підрозділу командир танка Г. Бездітний, який у своєму останньому бою знищив два фашистські танки. З урядовими нагородами повернулись з фронту С. В. Кондратюк — учасник оборони фортеці-героя Бреста, Д. І. Ткачук, К. Г. Кондратюк, Є. П. Гуменюк, що громили фашистські полчища під Сталінградом, С. С. Іванцов, який у складі окремої артбригади пройшов бойовими шляхами від Північного Кавказу і Орловсько-Курської дуги до столиці Чехословаччини Праги та багато інших.

20 березня 1944 року Червона Армія визволила Дяківці від окупантів.

Руїни й попіл залишили після себе фашисти. Майже не стало сільськогосподарських машин, тягла. Значно скоротилося населення. На польових роботах доводилось використовувати корів колгоспників. На кінець 1944 року колгосп ім. Ворошилова вже мав 124 робочих коней, 13 волів, 72 телят, 10 голів свиней, 40 овець, з сільськогосподарської техніки — один двигун, 36 кінних плугів, 84 борони, одну молотарку, 3 віялки та один зерновий трієр.

У 1945 році в Дяківцях нараховувалося 718 колгоспних дворів з населенням 2050 чоловік, у т. ч. працездатних чоловіків від 16 до 60 років — 250, жінок від 16 до 55 років — 511[5]. Обмаль сільськогосподарської техніки й інші недоліки були причиною того, що весняна сівба 1945 року проводилась у важких умовах; вона завершилась невчасно і неякісно. Зі збиранням врожаю теж запізнилися; були втрати. Але з часом усі ці недоліки були усунуті. Вже у 1947 році Дяковецький колгосп входить до числа передових господарств Літинського району[6].

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-2355, оп. 2, спр. 8, арк. 17.

[2] Там же, ф. Р-1998, оп. 1, спр. 25, арк. 60; спр. 96, арк. 11; ф. Р-3581, оп. 1, спр. 11, арк. 64.

[3] Там же, ф. Р-4422, оп. 1, спр. 19, арк. 1.

[4] Вінницький облпартархів, ф. 138, оп. 15, спр. 66, арк. 137; спр. 253, арк. 79.

[5] Вінницький облдержархів, ф. Р-3375, оп. 4, спр. 56, арк. 125, 127; спр. 195, арк. 98.

[6] Вінницький облпартархів, ф. 1545, оп. 2, спр. 1, арк. 10—12.

На кінець 1950 року врожайність основних зернових культур перевищувала довоєнний рівень. Колгосп подвоїв площу під цукрові буряки й зібрав урожай з усієї площі майже по 250 цнт, а ланка О. Т. Паламарчук — по 452 цнт з кожного гектара[1].

Сільська Рада і громадськість села прийняли звернення до всіх колгоспників, робітників і службовців та молоді Літинського району подати матеріальну допомогу всім сім'ям радянських воїнів, що загинули в боротьбі проти фашизму, та інвалідам Великої Вітчизняної війни. Дітей-сиріт безкоштовно забезпечували одягом та взуттям, підручниками, зошитами, щодня всі діти одержували в школі гарячі сніданки. За почином мешканців села трудящі району зібрали в фонд допомоги учням-сиротам і дітям інвалідів війни 30 тис. крб.[2]. Дяковецька сільрада, партійна і комсомольська організації провели недільник ремонту школи, забезпечення її паливом.

Відновив роботу сільський клуб. Тут відбувалися бесіди, колективні читки газет, виступали гуртки художньої самодіяльності. Культбригади виступали перед колгоспниками на місцях польових робіт. Самодіяльність Дяковецького клубу була кращою на той час на районних оглядах.

З 1961 року колгоспу присвоєно ім'я полководця громадянської війни М. В. Фрунзе. За роки семирічки та восьмої п'ятирічки трудівники села досягли успіхів у тваринництві. Артіль мала добре упорядковане тваринницьке містечко з відгодівельними майданчиками та кормокухнею. Надої молока перевищували середньорайонні показники. У 1959 році доярка Ф. Л. Шимкова надоювала по 5180 кг, О. Н. Стельмах — по 4133 кг від кожної фуражної корови.

Нині колгосп ім. Фрунзе — багатогалузеве господарство. Він має 16 тракторів, 8 зернокомбайнів, 16 вантажних автомашин та багато іншої сучасної сільськогосподарської техніки. На колгоспних фермах утримується близько 800 голів великої рогатої худоби, понад 700 свиней, 275 овець. Птахоферма й пасіка дають теж чималий прибуток. Колгосп має у своєму розпорядженні 2000 га орної землі. Середній урожай цукрових буряків перевищує 250 цнт з гектара. Високі прибутки від усіх галузей господарства забезпечили перехід у 1969 році на гарантовану оплату праці.

Культурно, заможно живуть, сумлінно працюють дяківчани на вільній колгоспній землі. За свою працю на благо суспільства 5 чоловік нагороджені орденами, з них П. М. Климчук удостоєна найвищої нагороди — ордена Леніна[3], близько 70 — нагороджені медалями.

Широко ведеться в селі культурно-побутове, житлове й господарське будівництво. За восьму п'ятирічку у Дяківцях зведено чотири магазини, будинок побутового обслуговування, лазню, кафе «Подолянка».

У селі де-не-де можна побачити старий будинок. Хліборобські будівлі стали чепурними. Житлові приміщення зведені переважно з цегли та покриті шифером і бляхою. Там, де недавно зяяв пустир, виникла нова вулиця. Село потопає в зелені садів та декоративних дерев.

В новому просторому приміщенні розміщено дільничну лікарню, розраховану на 35 ліжок. Лікувальні кабінети обладнані сучасною апаратурою. Медичну допомогу жителям подають кваліфіковані лікарі й середній медперсонал. Працює в селі аптека.

Прикрашає центр села новий двоповерховий будинок. Це середня школа. В ній 30 світлих класних кімнат, навчальні кабінети, спортивний зал. Є тут і добре обладнаний гуртожиток. Більшість учите-

Околиці с. Дяківців. 1970 р.

[1] Вінницький облпартархів, ф. 1545, , оп. 2, спр. 4, арк. 40.
[2] Газ. «Колективіст», 11 листопада 1948 р.
[3] Газ. «Нове життя», 11 січня 1968 р.

лів — уродженці села й вихованці місцевої школи. У школі відкрили кімнату бойової слави. Стенди заповнені фотокартками, документами, листами, спогадами. Привертають увагу стенди: «Вихованці школи — на варті миру», «Колишні допризовники —відмінники бойової і політичної підготовки», «Соціалістичні перетворення в Дяківцях».

Жителі Дяківців зустрічають свого земляка — письменника М. П. Стельмаха. 1967 р.

Трудящі Дяківців великі цінителі книги. Вони активні читачі двох бібліотек. В пошані у них й періодичні видання. Якщо до революції село одержувало всього три газети, то сьогодні на кожну тисячу чоловік населення припадає 1400 примірників періодичних видань. Газети й журнали читають у кожній сім'ї.

Клуб і два кіностаціонари — місце відпочинку мешканців села. Тут завжди людно. Численні самодіяльні гуртки, спортивні секції привертають увагу не лише молоді, чимало в них є й ветеранів, які беруть участь у роботі гуртків по 10—15 років.

Важливу роль у багатогранному житті села відіграють депутати сільської Ради. Обранці народу — це трудівники полів: ланкові, механізатори, доярки; робітники підприємства, вчителі, працівники медичних установ, торгівлі й побутового обслуговування — всі, хто своєю сумлінною працею заслужив пошану та довір'я своїх односельчан. Жінки становлять 43 проц. всього складу депутатів.

У відповідності з постановою липневого (1970 року) Пленуму ЦК КПРС та рішеннями XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України по дальшому розвитку сільського господарства в Дяковецькому колгоспі ім. Фрунзе розроблено заходи щодо найбільш ефективного економічного використання землі, повної механізації тваринницьких та птахоферм. Планом передбачено широке впровадження економічно вигідного для колгоспу хмільництва, насіннєвого травосіяння та садівництва. Вже у першому році дев'ятої п'ятирічки закладено 9 з передбачених 26 га хмільника. Наступного року 15 проц. (близько 300 га) всієї орної землі займуть посіви довголітніх трав на насіння. Дальшого розвитку набуде садівництво, під яке відведено 60 га; створена недавно садівнича бригада укомплектована кваліфікованими спеціалістами і відповідною технікою.

Партійна організація й правління колгоспу для успішного виконання господарських заходів особливу увагу звертають на підготовку і виховання висококваліфікованих спеціалістів сільського господарства. Нині в колгоспі налічується 154 фахівці різних виробничих профілів. Серед них особливо відзначаються багаторічною бездоганною працею доярка Г. Ф. Кондратюк, бригадир колгоспних будівельників С. Г. Ніколов один з перших у Літинському районі будівельник, нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, І. І. Демков, бригадир тракторної бригади та ін. Чимало колгоспних спеціалістів підвищують свої знання та кваліфікацію, навчаючись у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах і на курсах. Частина з них здобуває середню освіту на заочному відділенні місцевої середньої школи.

У Дяківцях народився М. П. Стельмах, український радянський письменник, лауреат Ленінської та Державної премій, депутат Верховної Ради СРСР 6—8 скликань.

Трудівники Дяківців впевнено дивляться в своє майбутнє. Запорукою цієї впевненості є відданість справі комунізму, величну будову якого зводять також і працьовиті руки дяківчан.

М. М. ГЛУШКО, П. М. ЛАПТЄВ, В. А. СУКАЧ.

УЛА́ДІВКА

Уладівка — село, центр сільської Ради, розташоване на високому горбистому правому березі Південного Бугу, віддаль до райцентру — 30 км, до залізничної станції Уладівка — 1 км. Населення — 4455 чоловік. Сільраді підпорядковані селище Матяшівка та села Іванопіль, Майдан-Бобрик і Пиківська Слобідка.

Неподалік села збереглося городище скіфських часів. У письмових джерелах село вперше згадується в 1570 році. Польська державна комісія, яка в той час уточнювала кордони Брацлавського воєводства, зазначила, що Уладівка входить до складу цього воєводства[1].

З кожним роком посилювалось гноблення селян, зростали кріпосницькі повинності. Це викликало гнів і обурення. Жителі села брали участь у визвольній війні українського народу 1648—1654 років.

Польська шляхта жорстоко розправлялась з населенням. 27 вересня 1703 року шляхтичі Михайло і Федір Клітинські з загоном найманців пограбували Уладівку й спалили багато селянських садиб[2].

1793 року Уладівка разом з усією Правобережною Україною перейшла під владу Російської держави. З 1796 року вона належала до Вінницького повіту Подільської губернії.

Наприкінці XVIII і в першій половині XIX ст. в міру вирубки лісу й осушування боліт, що оточували раніше Уладівку, частина жителів переселялась на лівий берег Південного Бугу. Утворене тут поселення згодом дістало назву Забужжя і з часом відокремилось від Уладівки.

Уладівка і Забужжя довгий час належали польським магнатам Потоцьким. Головним заняттям населення було землеробство (вирощували пшеницю, жито, овес, просо, картоплю) і тваринництво. В 40-х роках XIX ст. виникають невеликі підприємства місцевого значення — винокурний і цегельний заводи. Частина їх продукції використовувалась для місцевих потреб, а решта збувалася в межах губернії[3].

У 1860 році на північно-західній околиці села Потоцький побудував цукровий завод. Цукрові буряки вирощували тільки на землях пана. На селянських наділах сіяти їх заборонялось, та й можливості такої селяни не мали, бо користувалися невеликими наділами. З 123 дворів Уладівки на початку 60-х років XIX ст. тільки 21 мав тяглову силу.

До скасування кріпосного права селяни обробляли поміщицьку землю та ще й сплачували оброк. У цілому з села збиралось оброку 1880 крб. на рік. Реформа 1861 року не поліпшила економічне становище селян. Їм виділено лише 661 десятину найгірших земель. 50 десятин з них були взагалі непридатні для користування, а 16 десятин зайняті під дорогами й будовами. За одержану землю селяни мали сплачувати 1029 крб. 22 коп. щороку протягом 49 років, починаючи з 1 вересня 1863 року, хоч фактично володіння землею запроваджено лише з вересня 1869 року. Крім того, селяни, перебуваючи в становищі тимчасово зобов'язаних, мусили сплачувати оброк на суму 1504 крб. 35 коп.[4]. Таким чином, загальна річна сума селянських платежів до 1869 року становила 2533 крб. 57 копійок.

Граф Потоцький мав від реформи великий виграш. Віддавши селянам гірші землі й одержавши за них чималий викуп, він значно розширив цукровий завод, відкривши в ньому рафінадний цех. У 1868 році Потоцький побудував спиртоочисний завод[5].

---

[1] Źródła dziejowe, t. 22, стор. 19.
[2] Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 2, стор. 601—602.
[3] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1, стор. 461.
[4] ЦДІА СРСР, ф. 577, оп. 2, спр. 384, арк. 15.
[5] В. К. Гульдман. Подольский табель-календарь, стор. 789.

Через малоземелля, непосильні податки уладівська біднота не раз піднімалась на боротьбу з поміщиком. На сільських сходах селяни вимагали передати їм частину графської землі, протестували проти беззаконня й сваволі. Влітку 1884 року біднота Уладівки й Забужжя почала масові випаси худоби на графських сінокосах. Неодноразові приїзди мирового посередника і земельного справника для заспокоювання селян не мали успіху. Потоцький змушений виділити селянам випас і «подарувати» штраф на 140 крб., який раніше було накладено на них мировим суддею. На становищі селян тяжко відбивались великі податки. В 1894 році селяни виплатили 1725 крб. податку[1]. Рік у рік залишалися борги з хлібних податків. 1893 року недовиконано податок з хліба на 1280 пудів. Сільський сход ухвалив просити Подільську губернську комісію народного продовольства залишити недоїмку до наступного врожаю. В 1899 році селяни силоміць захоплюють землю поміщика. Лише з прибуттям загону карателів панові вдається її повернути[2].

У дуже важких умовах працювали робітники уладівських заводів. Робочий день тривав понад 12 годин. У правилах внутрішнього розпорядку цукрового заводу за 1898—1899 рр. зазначалось: «Безперервна робота по добуванню соків, фугівки, переварки та рафінування відбувається позмінно (в дві зміни по 12 годин кожна), з перервою на обід на півгодини, не відлучаючись з робочого місця»[3]. Постійних вихідних днів робітники не мали. За роботу в святкові дні ніякої додаткової винагороди не одержували. Дуже низькою була заробітна плата, кваліфіковані робітники (майстрові) отримували до 75 коп. в день, чорноробочі — по 42 коп. Зовсім знецінили працю жінок. За такий же робочий день вони одержували лише по 25 коп. На заводі запровадили цілу систему штрафів та стягнень. У правилах внутрішнього розпорядку пункт про штрафи був найбільшим. Штрафували за найменші порушення і особливо суворо — за ігнорування вказівок заводоуправління або його представників. Дуже принижували робітників щоденні обшуки[4].

Робітники страждали не тільки від виснажливої праці і мізерного заробітку. На виробництві бракувало охорони праці, що призводило до тяжких травм та смертельних випадків. 2 вересня 1868 року в машинному відділенні заводу було вбито робітника Сакіна, а робітнику Кодив'янському відірвало обидві руки[5].

Жахливі були житлові умови. Разом із своїми сім'ями робітники жили в загальних бараках. У разі звільнення робітника змушували залишити приміщення протягом двох тижнів. Звільняючись за власним бажанням, сімейні залишали барак через три дні, а неодружені — одразу[6]. Жорстоко експлуатуючи робітників, власники заводу мали великі прибутки. За сезон 1896/97 року одержано прибутку 116,4 тис. крб., в 1900—1901 рр.— 93,2 тис. карбованців[7].

Все це викликало справедливий гнів та обурення. 7 травня 1906 року в рафінадному відділенні заводу спалахнув страйк. В ньому брало участь 419 чоловік. Некваліфіковані робітники вимагали виплати в день 70 коп., а також подвійної оплати за святкові та недільні дні. Адміністрація заводу змушена була поступитися. Після переговорів вимоги робітників задовольнили: вони добилися оплати по 60 коп. в день, а в святкові дні — по 1 крб. 20 копійок[8].

Великим злом була культурна відсталість населення. В селі панувала неписьменність. Навіть вироки селянських сходів за всіх підписував один чоловік, бо решта не знала грамоти. Тільки в середині 60-х років XIX ст. відкрили парафіяльну школу.

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. 57, оп. 1, спр. 108, арк. 4, 9—10.
[2] Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период, стор. 391.
[3] Вінницький облдержархів, ф. 64, оп. 1, спр. 102, арк. 110.
[4] Там же, спр. 21, арк. 13—17.
[5] О. А. Парасунько. Положение рабочего класса Украины, стор. 199.
[6] Вінницький облдержархів, ф. 64, оп. 1, спр. 21, арк. 13—17.
[7] Там же, спр. 5, арк. 2, 5.
[8] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 555, оп. 1, спр. 334, арк. 22.

У лютому 1884 року сільський сход постановив створити в приміщенні церковнопарафіяльної школи народне училище, виділяти для нього 750 крб. на рік і розкладати цю суму залежно від кількості ревізьких душ. Та прохання селян залишилось незадоволеним. Єпіскоп подільський і брацлавський у своїй відповіді заявив, що відкривати в Уладівці училище немає потреби, бо там є церковнопарафіяльна школа, де вчаться 32 хлопчики і 3 дівчинки. На утримання школи кураторство асигнувало 200 крб. на рік. Заборонивши відкрити училище, місцеві власті в грудні того ж року нав'язали сільським зборам рішення дозволити купцеві А. Одинцю побудувати в селі одразу два шинки[1].

Лише 1903 року відкривається при цукровому заводі однокласна школа. В 1908—1909 рр. в обох школах навчалося 154 учні, що складало лише 32 проц. від кількості дітей шкільного віку[2]. Деякий вплив на розвиток культури Уладівки зробила заснована тут у 1886 році дослідна селекційна станція, яка дістала назву Уладово-Люлинецької.

Важке становище більшості мешканців Уладівки посилила імперіалістична війна. Працездатних чоловіків мобілізовано на фронт, селян позбавили значної частини робочої худоби і возів, зросли податки. Це призвело до того, що за роки війни господарства бідняків, залишені на жінок і дітей, ще більше занепали.

На початку березня 1917 року до Уладівки прийшла звістка про повалення царизму. Робітники цукрового заводу провели мітинг, на якому вимагали запровадження 8-годинного робочого дня і скасування графської адміністрації. Але здійснити ці вимоги тоді не вдалося.

Про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції уладівці дізнались на початку листопада і одразу відгукнулись на цю знаменну подію. Селяни почали захоплювати майно графського маєтку[3]. Проте найбільш свідомі робітники і селяни зрозуміли небезпеку стихійних дій і закликали населення до організованості. 6 січня 1918 року на загальних зборах робітників і селян ухвалено рішення, що всі поміщицькі землі, заводи, ліси та інші угіддя переходять у руки трудящих. З більш свідомих селян-бідняків були обрані комісари для завідування поміщицьким майном. Очолювати цукровий завод доручено П. І. Криві, винокурний завод — М. Раболуці, графською економією керував Г. Кравець, нагляд за лісом здійснював М. Степанов[4]. Ці комісари були фактично першою робітничо-селянською адміністрацією, яка поклала початок Радянській владі в Уладівці. Обрані комісари підпорядковувались Пиківському волосному земельному комітету. Проте населенню Уладівки довелося ще вести напружену боротьбу за Радянську владу. Діяльності обраних комісарів намагались перешкодити місцеві власті, які в питаннях про землю, приватну власність фактично підтримували буржуазію. Уладівські заводи за розпорядженням Центральної ради залишалися приватними. В березні 1918 року село захопили німецькі війська, встановлено жорстокий окупаційний режим, який протримався до листопада 1918 року. З листопада 1918 по березень 1919 року село опинилось під владою петлюрівської Директорії. В березні 1919 року була відновлена Радянська влада, але боротьба за неї ще не закінчилась. Навколо Уладівки й сусідніх сіл діяли куркульські банди, які намагались спровокувати селян на виступи проти Радянської влади. 26 травня 1919 року в Уладівку з'явилися бандитські агітатори, які закликали селян приєднатись до них. Але селяни вигнали їх і на сільських зборах ухвалили резолюцію про те, що всі, хто приєднається до куркульських зграй, втратить право повернутися в село[5].

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. 57, оп. 1, спр. 75, арк. 20.

[2] Начальное народное образование в Подольской губернии (1908/1909 учебный год), стор. 126.

[3] Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 518.

[4] М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. К., 1956, стор. 251—252.

[5] Поділля в роки громадянської війни, стор. 242.

Влітку 1919 року в Уладівці створюється комуністичний осередок, який очолив боротьбу селян проти контрреволюції. На початку липня того ж року відбулись організаційні збори осередку, на яких слухався звіт про повітовий з'їзд сільських Рад. Збори висунули резолюцію, в якій говорилось: «Прийняти всі можливі заходи для боротьби з контрреволюцією, а також всіма силами йти назустріч і подавати допомогу як існуючій робітничо-селянській владі, так і партії комуністів-більшовиків України і всього світу»[1].

У квітні 1920 року село окупували білополяки й петлюрівці, які протримались тут до червня того ж року.

По закінченні громадянської війни починається процес соціалістичних перетворень, зміцнення органів Радянської влади і відбудова народного господарства. В 1920 році організовується комітет незаможних селян. 21 грудня 1921 року обирається сільська Рада в складі 26 чоловік.

Визначальну роль у перебудові життя на селі і зміцненні селянських господарств відіграла націоналізація землі. 1698 десятин землі було розподілено між селянами. Уладівські заводи стали державною власністю.

У 1921 році налагоджено роботу Уладівської селекційної станції. Їй виділили земельну ділянку площею 1845 га. З 1922 року почав працювати цукровий завод. На землях Уладівки і суміжних заводських землях організовуються сільгоспи вирощування цукрових буряків.

15 травня 1923 року на цукровому заводі створюється комуністичний осередок, до складу якого ввійшли 5 комуністів. Вони брали участь в роботі комітетів незаможних селян і сільської Ради систематично звітували про свою громадську діяльність.

У центрі уваги партосередку було кооперування населення, налагодження й розвиток виробництва на заводі і в селах. Питання кооперування обговорювалося на відкритих зборах осередку, в яких брала участь більшість робітників і селян. Проводилась роз'яснювальна і організаційна робота з питань культури землеробства і розширення посівів буряків. Протягом 1923—1925 рр. в Уладівці створюється 2 сільськогосподарські, 3 споживчі кооперативи й кілька гуртків бурякосіяння. У 1925 році в сільськогосподарських кооперативах налічувалось уже 127 членів, у споживчих — 293 члени[2].

Трудящі Уладівки з великим сумом зустріли звістку про смерть В. І. Леніна. На мітинг вийшли всі мешканці села, навіть люди похилого віку й діти. Мітинг розпочався траурним п'ятихвилинним мовчанням. Уладівці дали клятву не шкодувати сил у боротьбі за ту справу, якій віддав своє життя В. І. Ленін. 25 січня 1924 року на відкритому засіданні осередку постановили в пам'ять про Ілліча відрахувати одноденний заробіток для зміцнення народного господарства СРСР та утворити фонд Ілліча.

Активна участь комуністів у перебудові життя села сприяла зростанню авторитету партосередку серед населення і поповненню його рядів. У квітні 1924 року обрали бюро осередку в складі 3 чоловік (секретар А. Козак). На початку 1925 року осередок складався вже з 22 комуністів[3]. 8 найбільш свідомих і активних робітників прийнято до лав комуністів за ленінським призовом. Наприкінці 1925 року в Уладівці створено комсомольський осередок. Очолив його А. Байдачний[4].

Під час соціалістичних перетворень, відбудови й розвитку господарства уладівцям доводилося переборювати значні труднощі. Давався взнаки занепад селянських господарств і промислових підприємств у роки імперіалістичної та громадянської воєн. Багато селян не мали тяглової сили й реманенту. Тільки у 225 госпо-

---

[1] Поділля в роки громадянської війни, стор. 272—274.

[2] Вінницький облпартархів, ф. 29, оп. 1, спр. 233, арк. 7—14, 66, 129; ф. 534, оп. 1, спр. 5, арк. 20.

[3] Там же, ф. 534, оп. 1, спр. 3, арк. 1—5.

[4] Вінницький облдержархів, ф. Р-961, оп. 1, спр. 117, арк. 17, 76.

дарствах були вози, а плуги — лише в 48 господарствах. У 1924—1925 рр. 207 господарств із 530 не мали коней[1]. На заводах застаріле устаткування, нестача транспорту, слабка технічна підготовка робітників були причиною низької продуктивності праці. На цукровому заводі на початку 1925 року вона становила 65—70 проц. проти довоєнного рівня. Бракувало житла для робітників, а це теж гальмувало розвиток виробництва.

Ці труднощі використовували у своїй антирадянській діяльності колишні службовці приватних підприємств, зокрема графа Потоцького. Пролізши на керівні посади цукрового заводу і його сільгоспів, а також селекційної станції, вони влаштовували на роботу синів білогвардійських офіцерів, куркулів і разом з ними чинили саботаж на виробництві, затримку заробітної плати, провокували робітників і селян на виступи проти Радянської влади, вели агітацію серед молоді проти вступу до лав Червоної Армії.

Комуністи роз'яснювали робітникам і селянам причини труднощів і мету ворогів. Партосередок постійно виховував керівні кадри, розробляв заходи, спрямовані на поліпшення матеріального становища робітників. Протягом 1925 року значно поліпшено житловий фонд, підвищено заробітну плату робітникам, налагоджено своєчасну виплату її. Селянським господарствам подавалась допомога зерном і сільськогосподарським реманентом. Селянам роз'яснювалась необхідність розширювати посіви цукрових буряків, вступати до кооперативів та гуртків бурякосіяння[2].

Все це позитивно позначилось на трудовій активності робітників та селян і сприяло значним зрушенням у виробничій діяльності. В 1925 році був перевиконаний план посіву буряків, достроково й високоякісно проведено ремонт і переоснащення устаткування цукрового заводу. Контрактація буряків здійснювалась тільки через кооперацію й гуртки бурякосіяння. На селянських землях вирощено хороший урожай зернових та інших сільськогосподарських культур.

Поряд з розв'язанням господарських питань сільська Рада і КНС велику увагу приділяють культурно-виховній роботі серед населення. Відновлюється навчання в школах, а в квітні 1920 року відкривається трудова школа для дорослих. 1922 року починають працювати сільська бібліотека, дитячий притулок, клуб, де було організовано роботу драмгуртка й оркестру.

Восени 1923 року в Уладівці створюється культкомісія, яка практично здійснювала всю культурно-масову роботу. Головна увага приділяється навчанню дітей і ліквідації неписьменності. Того ж року при цукровому заводі відкриваються бібліотека, робітничий клуб, школа лікнепу[3]. В селі почав працювати сельбуд. В ньому проводились читання, бесіди, лекції. За ініціативою партосередку організована робота школи-пересувки. 102 учні були її першими випускниками. З цієї нагоди відбулись урочисті збори громадян села. 1925 року в Уладівці працювало вже 4 трудові школи.

Дедалі швидшими темпами здійснювались соціалістичні перетворення і дальший розвиток господарства. Для поліпшення роботи сільської Ради в її складі створено 5 відділів: земельний, культурно-освітній, фінансово-господарський, допомоги громадським організаціям, адміністративно-санітарний.

Зросли й зміцніли уладівські сільськогосподарські кооперативи. Закладено підвалини для переходу до вищої форми соціалістичних перетворень — колективізації. На цей час значно зросла кількість комуністів і комсомольців. На початку 1929 року виникає партосередок на спиртовому заводі в складі 21 комуніста.

Восени 1929 року в Уладівці засновано перший колгосп. До лютого 1930 року в колгосп записалось 178 родин.

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-137, оп. 1, спр. 1444, арк. 7—10.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 534, оп. 1, спр. 12, арк. 46.
[3] Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 59, арк. 7—14.

Новоствореному колгоспу велику допомогу подавав цукровий завод. Колектив робітників організував бригаду для ремонту і виготовлення сільськогосподарського реманенту. 1932 року в Уладівці створили МТС[1]. У 1934 році колективізація була завершена.

Центр уваги партосередки і сільська Рада зосередили на вихованні соціалістичного ставлення до праці й організації соціалістичного змагання. З ініціативи комуністів і комсомольців у 1936 році на спиртовому заводі, а згодом на цукровому заводі та в колгоспі розгорнувся стахановський рух. Застрільниками його на спиртовому заводі були апаратники І. Коптєв (ініціатор переходу з двох апаратів на обслуговування чотирьох), Селезняк, Москобнюк, Друголевич, кочегари А. Мельник, Т. Довгалюк. Підприємство у 1936 році перевиконало річний план випуску продукції.

Поряд з соціально-економічними перетвореннями йшов процес дальшого розвитку освіти й культури населення Уладівки. На початку 1926 року навчанням у школах було охоплено 80 проц. дітей. У лютому цього ж року сільська Рада облікувала неписьменних і додатково відкрила три лікнепи. На загальних зборах громадян села вирішили відкрити семирічну школу, щоб усі діти сіли за парти[2].Цим рішенням покладено початок здійсненню в Уладівці загального обов'язкового навчання. Центром культурно-масової і політико-виховної роботи був сельбуд. Тут регулярно влаштовували читки, спектаклі, концерти художньої самодіяльності. Велику агітаційну й культурно-масову роботу серед населення проводив клуб цукрового заводу. Неодноразово виїжджала на завод капела Г. М. Домбровського з Вінниці. В 1934 році в селі відкрили середню школу. Початкова, семирічна й середня школи охоплювали освітою всіх дітей шкільного віку. Наприкінці 30-х років в Уладівці було повністю здійснено загальне обов'язкове початкове навчання дітей і остаточно ліквідована неписьменність серед дорослого населення.

Мирну працю трудящих Уладівки перервала Велика Вітчизняна війна. 14 липня 1941 року село окупували фашистські загарбники. Гітлерівці відразу почали грабувати майно й чинити звірячу розправу над жителями. Було розстріляно 18 комуністів, які залишились у селі.

Але звірства катів не зламали опору уладівців. Населення перешкоджало фашистам вивозити хліб, худобу. 654 жителі Уладівки брали активну участь у різних формах боротьби з окупантами[3]. У квітні 1943 року на цукровому заводі з ініціативи головного інженера В. А. Шулькевича створюється антифашистська підпільна організація. В тому ж році в селі формується комсомольсько-молодіжна підпільна група. Очолив її комсомолець Л. Г. Коновал. Група діяла під керівництвом підпільної організації заводу. Підпільники встановили зв'язок з партизанським з'єднанням ім. В. І. Леніна, що діяло в Чорному лісі навколо Уладівки. Вони проводили агітаційну роботу, розповсюджували листівки серед населення, здобували зброю для партизанів, постачали їм продукти й медикаменти та здійснювали за їх завданням розвідку. На заводі вони організували саботаж: робили так, щоб більша частина цукру потрапляла у відходи, внаслідок чого втрачалось 40—45 тис. цнт цукру. Взимку 1943/1944 року підпільники дуже затримали ремонт обладнання, а потім пустили у виробництво підгнилі буряки, внаслідок чого через 8 днів роботи устаткування вийшло з ладу, і виробництво припинилось.

У грудні 1943 року фашисти вчинили звірячі репресії в селах, розташованих біля Чорного лісу. Було розстріляно 600 жителів цих сіл, багато людей кинуто в концтабори, в Уладівці спалено 316 будинків. Усе це дуже ускладнювало діяльність підпільників. Проте й за цих умов вони продовжували інтенсивно допомагати партизанам. До лісу було відправлено понад 80 цнт цукру, біля 6 тонн борошна й круп, а також худобу, спирт, тютюн, овочі та інші продукти. 250 цнт цукру під-

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-3375, оп. 4, спр. 1859, арк. 151.
[2] Там же, ф. Р-961, оп. 1, спр. 117, арк. 17—18.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 872, арк. 49.

пільники роздали населенню. В заводських майстернях ремонтували зброю, акумулятори, виготовляли ліхтарі та інші потрібні партизанам речі. Для партизанської друкарні в ліс було переправлено друкарський верстат, папір та шрифт. Зв'язок підпільників з партизанами вміло здійснювала кам'яногірська підпільниця Ф. Трухановська (Ф. І. Рожкова)[1].

З наближенням фронту уладівські підпільники активізували свою діяльність. Вони знищили три мости по дорозі Янів—Пиків і зіпсували телефонний зв'язок з Хмільником[2].

Громадяни Уладівки внесли свій посильний вклад у спільну справу розгрому фашистських загарбників і на фронтах, і на тимчасово окупованій території. Понад 300 з них нагороджено орденами й медалями за участь у Великій Вітчизняній війні.

Уладівчанин М. Г. Бойко був сподвижником легендарного героя Руху Опору у Франції Героя Радянського Союзу В. В. Порика. М. Г. Бойко — вихованець уладівської школи, колишній секретар комсомольської організації школи й голова учнівського комітету. На початку війни його, 15-річного юнака, райком комсомолу залишив на окупованій території для підпільної роботи. Виданий зрадником, потрапив до концтабору в Німеччину, а потім — у Францію. В серпні 1943 року він утік з табору й приєднався до одного з загонів французького Руху Опору. Невдовзі він очолив один з тих загонів, якими керував В. Порик. Загін М. Г. Бойка пустив під укіс 13 ворожих ешелонів. Вороги називали М. Г. Бойка «грозою ночі», а французькі друзі — «Гранд Мішель».

9 березня 1944 року Уладівку визволили від окупантів частини 129-ї гвардійської стрілецької дивізії. Повертаючись до села, жителі заставали лише згарища.

Одразу ж після визволення було відновлено діяльність сільської Ради, створено спеціальні комісії обстеження стану зруйнованого окупантами громадського господарства й особистих господарств трудящих. Найперше вжито заходів, щоб поліпшити медичне обслуговування населення, допомогти сиротам і найбільш потерпілим сім'ям, поновити роботу шкіл.

Величезні труднощі довелося перебороти жителям Уладівки під час відновлення господарства, яке практично потрібно було створити заново. На весь колгосп залишилось тільки 10 плугів, 10 борін, 8 возів і дві поламані жниварки.

Негайно треба було піднімати з руїн заводи, тваринницькі й господарські приміщення, зводити житлові будинки. До того ж, бракувало робочих рук. Весь тягар відбудови лягав на плечі жінок і підлітків.

Переборюючи труднощі, уладівці взялися гоїти рани, заподіяні війною. Вже першої після визволення весни 1944 року колгоспники зуміли засіяти частину своїх полів, а восени почали випускати продукцію заводи. Наступний рік проходив під знаком посилення темпів відбудови народного господарства. В колгосп і на заводи повертались фронтовики.

Незабаром було відновлено організаційно-виробничу структуру колгоспу, створено 4 бригади з 40 ланками. Комуністів закріплено за окремими виробничими бригадами[3]. Розгорнулося соціалістичне змагання, його передовики виявляли справжній трудовий героїзм. У 1946 році ланка О. О. Рівненко виростила по 450 цнт цукрових буряків з га. Ланкова була нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Цей рік дав колгоспу 111 тис. крб. прибутку. Споруджено конюшню, корівник і зерносховище. За допомогою робітників цукрового заводу побудована колгоспна електростанція.

Перед колгоспниками стояло завдання швидко досягти довоєнного рівня випуску продукції. Загальні збори колгоспників обговорили розроблені заходи розвитку сільського господарства і затвердили їх як програму дій.

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 66, арк. 197.
[2] Там же, спр. 29, арк. 164—167.
[3] Там же, ф. 4171, оп. 1, спр. 1, арк. 18.

Одночасно з відбудовою колгоспу нарощувалась виробнича потужність заводів. У 1946 році добова продуктивність цукрового заводу становила 5234 цнт цукру. Цього ж року почалося технічне переобладнання спиртового заводу, було встановлено новий брагоперегінний апарат потужністю 1700 декалітрів спирту на добу.

До 1950 року рівень виробничо-господарської діяльності колгоспу й заводів не тільки досяг довоєнного, але й значно перевершив його. Колгосп одержав урожай озимої пшениці по 17,4 цнт з га. Поголів'я великої рогатої худоби доведено до 198 голів. Випуск цукру становив 73 391 цнт. Виробництво спирту зросло до 838 тис. декалітрів.

В Уладівці з'являлись нові будинки у селян, культурно-побутові підприємства, відкрилась лікарня на 25 ліжок. Село повністю оновилось.

Біля розподільного щита на Уладівському цукровому заводі. 1965 р.

В 1951—1952 рр. передовики соціалістичного змагання досягли неабияких успіхів. Доярка цукрокомбінату О. І. Єгорова та старший зоотехнік К. В. Мороз за високі показники нагороджені дипломами обласної сільськогосподарської виставки[1]. По виробництву молока колгосп посів перше місце в районі. За перевиконання плану продажу молока державі колгосп одержав премію — автомашину. Значних показників досягли уладівські буряківники. Ще в 1948 році ланкову А. Р. Байдачну за високі врожаї буряків нагороджено орденом Леніна. Її приклад наслідувало молодше покоління. Урожай буряків у 1953 році складав 210 цнт з га, а в ланках М. Бойко і З. Ф. Крижанівської — по 345 і 342 цнт з гектара.

Після лютневого (1958 р.) Пленуму ЦК КПРС колгосп придбав у свою власність сільськогосподарську техніку. Це підвищило ефективність її використання, вже у 1958 році були значно перевершені накреслення перспективного плану. Валовий прибуток колгоспу склав 1750 тис. крб. (в старому обчисленні).

У 1959 році Уладівський колгосп «Перемога» об'єднується з колгоспом ім. Петровського села Забужжя. Земельний масив об'єднаного господарства складав 4174 га. З 1960 року колгосп «Перемога» перетворюється на спеціалізоване господарство відгодівлі великої рогатої худоби.

Ведення спеціалізованого господарства вимагало нових форм його організації, перебудови й зміцнення матеріально-технічної бази, а також іншої розстановки комуністів на виробництві. За рішенням парткому 30 проц. складу комуністів було направлено на ферми. Партійна організація, правління й спеціалісти колгоспу спрямували свої зусилля на пошуки найбільш раціональної організації і удосконалення технології виробництва. Спираючись на рішення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, перебудовано організацію виробництва. Було створено 4 комплексні бригади з послідовним виконанням чітко визначених функцій. Одна бригада приймала молодняк від колгоспів-постачальників, контрактувала його у населення і відгодовувала до 100 кг. Дві бригади відгодовували худобу до 200 кг, а четверта — завершувала відгодівлю худоби. Така організація підвищила ефективність виробництва. Набагато знизились затрати праці й кормів. На фермах постійно перебуває на відгодівлі від 2 до 3 тисяч голів худоби. Щорічно виробляється м'яса понад 10 тис. центнерів.

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-3375, оп. 4, спр. 2614, арк. 49.

Доярка Д. А. Отачук. 1969 р.

З переходом до спеціалізації зросла матеріально-технічна база колгоспу. В 1968 році колгосп обслуговували дві тракторні бригади, в яких налічувалось 24 трактори, 16 комбайнів. У колгоспі є 18 добре обладнаних тваринницьких приміщень, майстерня для ремонту техніки, цегельний завод, що випускає 1 млн. шт. цегли на рік, 5 млинів.

На цей час у колгоспі працював великий загін спеціалістів сільськогосподарського виробництва: 3 агрономи з вищою освітою, 2 спеціалісти тваринництва, 83 механізатори, 28 шоферів, 4 електрики. Колгосп підключено до державної електромережі.

Зміцнення матеріально-технічної бази і кадрів спеціалістів дозволило колгоспу піднести рівень агротехніки й одержати високі й сталі врожаї сільськогосподарських культур. Зростання прибутків забезпечило систематичне підвищення оплати праці колгоспників. З 1967 року колгосп перейшов на гарантовану грошову місячну оплату праці. Оплата одного людино-дня складала: на некваліфікованих роботах — 2 крб. 73 коп., в тваринництві — 3 крб. 03 коп., механізаторів — 5 крб. 39 коп. Водночас значно зросли громадські фонди споживання. В 1968 році колгосп виділив на утримання дитячих ясел 15 139 крб., на пенсійне забезпечення — 30 612 крб. Всі колгоспники мають щорічні оплачувані відпустки від 12 до 24 днів.

Розгортаючи соціалістичне змагання, партійна організація та сільська Рада виховали чудових майстрів сільськогосподарського виробництва. Серед них — подружжя М. П. Посний і О. Т. Посна. Вони обслуговували на відгодівлі протягом 7 років по 300 голів худоби, щорічно здавали по 900 цнт м'яса. Доярка Д. А. Отачук за високі надої молока в 1966 році нагороджена орденом Леніна.

В ці роки постійно розвивалася й удосконалювалась виробнича діяльність заводів. Цукровий завод перейшов на рідке паливо. З кожним роком переобладнуються виробничі ділянки, найбільш трудомісткі процеси механізуються, поліпшується технологія й культура виробництва.

На заводі розгорнулось змагання за звання колективів і ударників комуністичної праці. Першим високе звання завоював колектив електроцеху. Протягом 1961—1965 рр. звання колективу комуністичної праці одержали 10 виробничих бригад, контора заводу та колектив електростанції. Серед ударників комуністичної праці комуністи П. Ф. Олійник, М. М. Шалинський, А. М. Нечипоренко, О. А. Орищук, безпартійні А. І. Кмець, Г. М. Юревич.

Спиртовий завод також планомірно збільшував якість і кількість випущеної продукції. У 1960 році виробництво спирту становило 1 127 190 декалітрів. Наступного року на заводі освоєно виробництво сухих кормових дріжджів та спирту-ректифікату вищого очищення. Частина продукції заводу йде на експорт.

На основі успіхів, досягнутих у виробничо-господарській діяльності, швидкими темпами зростали матеріальний добробут, культура й побутове обслуговування населення. Поліпшився стан охорони здоров'я: розширено дільничну лікарню з 25 до 50 ліжок. Відкрились школа на 520 чол., два дитячі садки при заводах, 4 дитячі ясла, побудовано широкоекранний кінотеатр, два будинки культури.

До 50-річчя Радянської влади колгоспом, підприємствами та іншими установами села було побудовано інтернат при середній школі, клуб при цукровому заводі, 3 магазини, їдальню, майстерні побутового обслуговування, фельдшерсько-акушерський пункт, 3 лазні, 4 будинки спеціалістів сільського господарства, озеленено 8 км шляхів та вулиць. Розпочато будівництво нової лікарні.

В селі працюють одна середня і 3 восьмирічні школи, де навчаються 1150 учнів і викладають 70 вчителів, 4 клуби, в яких організовано 15 різних гуртків, є 3 духові

оркестри. В клубах читаються лекції, відбуваються вечори художньої самодіяльності, вогники, зустрічі молоді з ветеранами праці. Колективи художньої самодіяльності заводу виїжджають з концертами в підшефні села — Широку Греблю, Журавне. На відзначення 100-річчя від дня народження В. І. Леніна пройшов фестиваль художньої самодіяльності.

Важливу культурно-освітню роль відіграють бібліотеки Уладівки: 2 сільські бібліотеки, 2 профспілкові та 4 шкільні. Найбільш активно пропагує книгу сільська бібліотека, де за рік видається понад 19 тис. книг. Їй присвоєно почесне звання бібліотеки відмінної роботи. В Уладівці створено відділення товариства «Знання», в складі якого в 1970 році працювали 42 лектори.

Добре налагоджено в Уладівці медичне обслуговування населення. В селі працюють лікарня з поліклінічним та лікувальним відділами, 4 фельдшерсько-акушерські пункти, аптека.

Широкого розвитку набула мережа торговельних і побутових підприємств. Жителів села обслуговують 16 магазинів — господарчих товарів, книжковий та ін. До послуг мешканців — швейна майстерня, перукарня, виїзне телеательє, ощадкаса, 3 газообмінні пункти. Понад 600 сімей користуються газовими плитами. Село електрифіковане, радіофіковане й телефонізоване. Здійснюється регулярний автобусний зв'язок з райцентром та обласним центром.

Значна робота проводиться сільською Радою та її постійними комісіями для впорядкування села й будинків окремих громадян. Старих хат в Уладівці майже не залишилося. Багато громадян поставили собі нові сучасні будинки на 3—5 кімнат. У селі насаджують сквери, вирівнюють вулиці, прокладають шосейні дороги. В особистому користуванні уладівців є 16 легкових автомобілів, 60 мотоциклів, понад 750 телевізорів, 200 домашніх бібліотек. Кожна сім'я передплачує не менше трьох примірників газет та журналів. Квартири мешканців села мають цілком сучасний вигляд.

Серед уладівців є близько 150 спеціалістів з вищою освітою, майже половина робітників, колгоспників і службовців установ мають середню освіту. Уродженцями Уладівки є брати Присяжнюки: Прокіп Федорович — кандидат сільськогосподарських наук; Костянтин Федорович — кандидат педагогічних наук; Михайло Федорович — кандидат філологічних наук; Омелян Федорович — полковник Радянської Армії.

Місцевим спеціалістам допомагають працівники лукомеліоративної станції, яка діє з 1963 року.

Жителі села свято шанують пам'ять засновника Радянської держави В. І. Леніна. 1956 року в Уладівці встановлено бюст В. І. Леніна. Пам'ятають уладівці й тих своїх земляків, які віддали життя в боротьбі за щастя й свободу на фронтах Великої Вітчизняної війни. В 1952—1953 рр. поставлено 2 пам'ятники загиблим воїнам. 1964 року встановлено погруддя Т. Г. Шевченка.

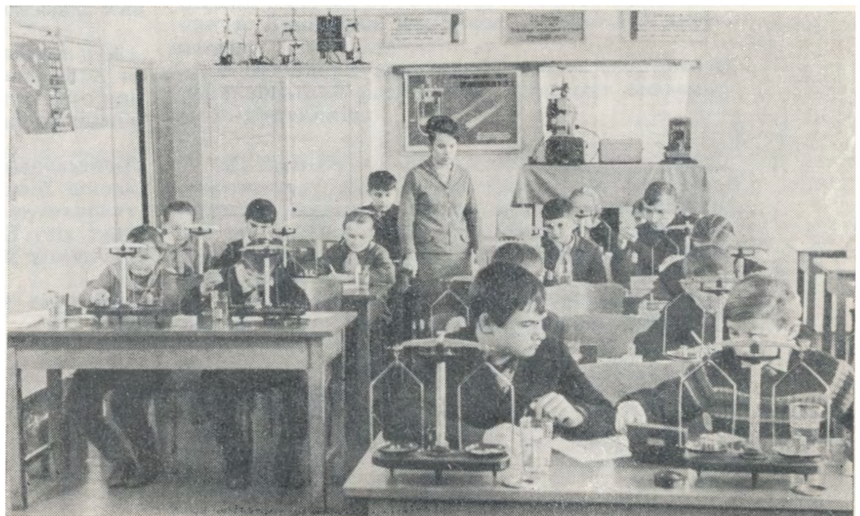

На уроці фізики в середній школі с. Уладівки. 1969 р.

Комсомольці й комуністи наполегливо вивчають теоретичну спадщину В. І. Леніна, його життя й революційну діяльність. Товариством «Знання» в селі створено ленінський популярний лекторій, кінолекторій, проводяться теоретичні конференції, цикли лекцій, вечори зустрічей трьох поколінь. Незвичайним було 22 квітня 1970 року. В цей день у клубах села проходили урочисті збори й святкові концерти. Трудящі підводили підсумки трудових звершень, 247 кращих трудівників села були нагороджені ювілейними медалями.

Гідно зустріли уладівці XXIV з'їзд КПРС і XXIV з'їзд КП України. Колгоспники добились найвищої рентабельності тваринництва в районі.

Трудові успіхи уладівців знайшли визнання й високу оцінку. Передовики соціалістичного змагання удостоєні високих урядових нагород. Серед них: тваринник І. І. Мазур та голова колгоспу В. С. Гронський нагороджені орденом Трудового Червоного Прапора, бригадир колгоспу Г. С. Василець — орденом Жовтневої Революції. За високі показники у виконанні восьмого п'ятирічного плану 22 працівники цукрового заводу нагороджені орденами й медалями Союзу РСР.

Уладівка — це невелика частина області, але своєю невтомною працею її трудівники вносять гідний вклад у велику справу побудови комуністичного суспільства.

І. С. ЗВОНАРЬОВ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ЛІТИНСЬКОГО РАЙОНУ

БАГРИ́НІВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 23 км від районного центру і за 30 км від залізничної станції Хмільник. Населення — 3010 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Гончарівка.

Місцевий колгосп «Росія» обробляє 6093 га землі, у т. ч. 3812 га орної. Тут вирощують зернові й технічні культури. Працює цегельний завод.

Є середня школа, бібліотека, стаціонарна кіноустановка, дільнична лікарня, дитячі ясла.

В селі налічується 45 комуністів і 170 комсомольців. Партійну організацію засновано у 1929, комсомольську — у 1925 році.

У письмових джерелах село згадується на початку XV століття. В роки громадянської війни у Багринівцях перебував штаб однієї з дивізій Першої Кінної армії.

На фронтах Великої Вітчизняної війни брали участь 846 чоловік, з них орденами й медалями СРСР нагороджено 766. Полягли в боях 210 чоловік.

У Багринівцях народився і провів дитячі та юнацькі роки А. Г. Цимбалюк, якому за форсування Дніпра присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

БІ́РКІВ — село, центр сільської Ради, лежить за 5 км від районного центру і за 37 км від залізничної станції Вінниця. Населення — 912 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Залужне й Кіліянівка.

На території села — колгосп ім. Горького, за яким закріплено 3393 га землі, у т. ч. 2148 га орної. Напрям господарства — зерно-тваринницький.

Працюють восьмирічна школа, консультаційний пункт районної середньої заочної школи, бібліотека, стаціонарна кіноустановка, фельдшерсько-акушерський пункт.

У селі — 23 комуністи і 35 комсомольців.

Село уперше згадується в XIV столітті.

БРУСЛИ́НІВ — село, центр сільської Ради, віддалене від районного центру на 16 км і на 15 км від залізничної станції Уладівка. Населення — 1500 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Вербівка й Новоселиця.

На території села розташований відділок радгоспу «Жовтень», за яким закріплено 2158 га землі, у т. ч. 981 га орної. Господарство спеціалізується на вирощуванні хмелю та інших технічних культур.

Відкрито восьмирічну школу, консультаційний пункт районної заочної середньої школи, бібліотеку, клуб, стаціонарну кіноустановку, фельдшерсько-акушерський пункт. В усіх галузях господарства села працює 40 комуністів і 129 комсомольців.

Письмові джерела свідчать, що село існувало ще в XVIII столітті.

З квітня 1942 по березень 1944 року в селі діяла підпільна антифашистська група.

В січні 1944 року за зв'язки місцевого населення з партизанами село спалили німецько-фашистські окупанти.

ГОРБІ́ВЦІ — село, центр сільської Ради, віддалене від районного центру на 30 км і на 23 км від залізничної станції Сербинівці. Населення — 638 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Антонівка, Вінниківці, Соколівка.

На території села є колгосп ім. Кірова, який користується 3488 га землі, у т. ч. 2079 га орної. Вирощування зернових і технічних культур — основний його напрям. У господарстві досягнуто високих сталих врожаїв. 1969 року тут одержано по 25,3 цнт зернових та по 380 цнт цукрових буряків з га, вироблено по 399 цнт молока та по 69 цнт м'яса на 100 га угідь.

У селі живуть і трудяться Герої Соціалістичної Праці П. М. Ольховик, Л. П. Осьмушко та М. М. Шостак. Ланкова І. А. Теклюк нагороджена орденом Леніна.

Працюють початкова школа, бібліотека, клуб, стаціонарна кіноустановка, фельдшерсько-акушерський пункт.

Партійну організацію засновано у 1927, комсомольську — в 1921 році. Комуністів на обліку — 54, комсомольців — 134 чоловіка.

ДА́ШКІВЦІ — село, центр сільської Ради, лежить за 16 км від районного центру і за 18 км від залізничної станції Вінниця. Населення — 3127 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Іскриня та Лукашівка.

В селі — центральна садиба колгоспу ім. Леніна. За господарством закріплено 4915 га землі, у т. ч. 3492 га орної. Тут вирощують зернові й технічні культури.

Є середня школа, клуб, бібліотека, стаціонарна кіноустановка, дільнична лікарня, книжковий магазин.

Комуністів у селі — 57, організацію засновано у 1929 році, комсомольців на обліку 225 чоловік.

Перша згадка про село датується XVIII століттям. З квітня по листопад 1906 року в Дашківцях й Лукашівці відбулися селянські заворушення.

В Дашківцях народився і провів свої дитячі роки видатний радянський економіст академік С. Г. Струмилін.

ЖУРА́ВНЕ — село, центр сільської Ради, лежить на лівому березі Південного Бугу, за 35 км від районного центру, за 4 км від найближчої залізничної станції Уладівка. Населення — 2028 чоловік. Сільраді підпорядковане село Олександрівка.

На території села розташований відділок радгоспу ім. Калініна. Господарство обробляє

Учні школи села Багринівців біля липи Устима Кармалюка. 1968 р.

Покладання вінків коло пам'ятника загиблим партизанам у роки Великої Вітчизняної війни, с. Бруслинівка 1967 р.

Перед вильотом на підживлення озимих у колгоспі ім. Горького, с. Бірків. 1968 р.

2140 га землі, у т. ч. 1515 га орної. Вирощують тут зернові і технічні культури. Робітники радгоспу С. О. Яцик, М. О. Юрчишина, Т. І. Свірень нагороджені орденом Леніна. В 1948 році присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці Е. К. Олійнику та Л. Ф. Слободянюк.

Є восьмирічна школа, бібліотека, клуб, медпункт, профілакторій на тваринницькій фермі.

Комуністів у селі 43 чоловіка, комсомольців— 180. Партійна організація існує з 1948 року.

Журавне засноване в XIII столітті. Тут у братській могилі похований гвардії капітан А. П. Кас'ян, якому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

І́ВЧА — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Хмільник. Населення — 2092 чоловіка. Сільській Раді підпорядковане село Трибухи.

На території села є колгосп ім. Леніна, який використовує 5591 га землі, у т. ч. 3636 га орної. Вирощують тут зернові і технічні культури.

Працюють середня школа, консультаційний пункт районної заочної середньої школи, бібліотека, клуб, стаціонарна кіноустановка, дільнична лікарня, аптека.

Партійну організацію засновано в селі у 1928 році, комуністів є 64 чоловіка. Комсомольська — існує з 1924 року, на обліку 153 члени ВЛКСМ.

В літературних джерелах зазначається, що на місці теперішнього села раніше було містечко Любеш. Поселення Івча існує з першої половини XV століття.

КОЖУ́ХІВ — село, центр сільської Ради, віддалене від районного центру на 22 км і на 18 км від залізничної станції Хмільник. Населення — 1999 чоловік. Сільській Раді підпорядковані селища Красносілка й Лісне.

На території села розташований радгосп «Росія», за яким закріплено 4347 га землі, у т. ч. 2803 га орної. Виробничий напрям його — м'ясо-молочне тваринництво.

Є середня школа, бібліотека, будинок культури, дільнична лікарня. Центральна вулиця забудовується двоповерховими житловими будинками.

Партійну і комсомольську організації засновано у 1923 році. Комуністів на обліку — 54, комсомольців — 130 чоловік.

Село засноване в другій половині XV століття.

КУЛИ́ГА — село, центр сільської Ради, розташоване за 5 км від районного центру і за 36 км від залізничної станції Вінниця. З півночі його омиває річка Фоса, притока Згару. Населення — 690 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Українка.

На території Кулиги є колгосп ім. 40-річчя Жовтня, який користується 2672 га землі, у т. ч. 1890 га орної. Основний напрям господарства — вирощування зернових і технічних культур.

У селі є восьмирічна школа, консультаційний пункт районної заочної школи, бібліотека, сіль-

ський клуб, стаціонарна кіноустановка, фельдшерсько-акушерський пункт.

Партійну організацію створено в 1945 році. Комуністів налічується 30 чоловік. Комсомольська — існує з 1923 року, вона має на обліку 55 членів ВЛКСМ.

Село засноване в XVIII столітті.

КУ́СИКІВЦІ — село, центр сільської Ради, лежить на березі річки Фоси, за 15 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Хмільник. Населення — 903 чоловіка.

Місцевий колгосп ім. Щорса, за ним закріплено 1938 га землі, у т. ч. 1262 га орної. В господарстві вирощують зернові і технічні культури, розводять м'ясо-молочну худобу.

Є восьмирічна школа, бібліотека, будинок культури.

Партійна організація існує з 1937 року, комуністів на обліку — 30 чоловік. Комсомольців— 45.

Перша документальна згадка про село датується XV ст. В середині XV ст. воно було розорене татарами. Згодом на тому ж місці виникло нове село, яке й стало називатися Кусиківці.

ЛІ́ТИНКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 18 км від районного центру і за 21 км від залізничної станції Хмільник. Населення — 1287 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Громадське та Яблунівка.

На території села є радгосп «Літинський», в його розпорядженні 2903 га землі, у т. ч. 2587 га орної. Вирощування племінного молодняка великої рогатої худоби симентальської породи — основний виробничий напрям господарства.

У Літинці працюють восьмирічна школа, бібліотека, клуб, стаціонарна кіноустановка, медичний пункт.

В Літинці — 62 комуністи і 67 комсомольців. Партійна організація в Літинці виникла у 1940 році.

Вперше в письмових джерелах село згадується за 1530 рік.

МАЛИ́НІВКА (до 1959 року — Гута Літинська) — село, центр сільської Ради, лежить за 8 км від районного центру і за 24 км від залізничної станції Вінниця. Населення — 951 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Балин, Вишенька і селище Петрик.

На території села — колгосп ім. XXII з'їзду КПРС, який обробляє 6175 га землі, у т. ч. 3308 га орної. Тут вирощують зернові і технічні культури.

У Малинівці є восьмирічна школа, консультаційний пункт районної середньої заочної школи, бібліотека, 3 фельдшерсько-акушерські пункти.

В селі працюють 40 комуністів і 53 комсомольці. Партійну організацію в селі засновано у 1940 році.

Перша письмова згадка про село датується XVII століттям.

МИКУ́ЛИНЦІ — село, центр сільської Ради, лежить на лівому березі річки Згару, притоки Південного Бугу, за 12 км від районного центру і за 27 км від залізничної станції Жмеринка. Населення — 1038 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Ріжок.

Місцевий колгосп ім. Жданова використовує 2882 га землі, у т. ч. 1936 га орної. Це високопродуктивне господарство, де вирощують зернові і технічні культури. У 1967—1969 рр. тут вирощено врожай зернових по 30 цнт з га, вироблено по 444 цнт молока й по 67,5 цнт м'яса на 100 га угідь.

Є восьмирічна школа, консультаційний пункт районної заочної середньої школи, бібліотека, клуб, стаціонарна кіноустановка, фельдшерсько-акушерський пункт.

Комуністів у селі 26, комсомольців 60 чоловік.

Перша згадка про село є в письмових джерелах XIV століття.

ОСОЛИ́НКА (давня назва — Петухи) — село, центр сільської Ради, віддалене від районного центру на 14 км і на 15 км від залізничної станції Уладівка. Населення — 917 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Кам'янка й Миколаївка.

На території села розташований Осолинський відділок радгоспу «Жовтень», за яким закріплено 1476 га землі, у т. ч. 1074 га орної. Садівництво й хмелярство — головний виробничий напрям відділку.

Є восьмирічна школа, бібліотека, клуб, стаціонарна кіноустановка, фельдшерсько-акушерський пункт.

В усіх галузях господарства села працює 45 комуністів і 156 комсомольців. Комсомольська організація існує з 1923 року.

У другій половині XIX ст. в Осолинці відбулося кілька селянських заворушень.

Під час Великої Вітчизняної війни багато жителів села пішли в партизани. З серпня 1942 по березень 1944 року діяла підпільна група на чолі з М. І. Драчук.

ПЕНЬКІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розкинулося на правому березі річки Згару, притоки Південного Бугу, за 20 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Вінниця. Населення — 1868 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Бруслинівка, Підлісне, Супрунів.

За місцевим колгоспом ім. Свердлова закріплено 4599 га землі, у т. ч. 2780 га орної. Розвинуте тваринництво, птахівництво. Працюють восьмирічна школа, консультаційний пункт районної заочної середньої школи сільської молоді, бібліотека, сільський клуб, стаціонарна кіноустановка, фельдшерсько-акушерський пункт.

У селі — 54 комуністи й 152 комсомольці. Засновано комсомольську організацію 1927 року.

Село виникло в другій половині XVII ст. Назва його походить від слова «пень», яких лишилося багато на місці вирубленого лісу.

6 січня 1944 року німецько-фашистські окупанти спалили село Пеньківку за те, що жителі допомагали радянським партизанам. З 515 хат залишилося лише 8. Така ж доля спіткала й села

Бруслинівку та Супрунів. Понад 90 жителів Пеньківки були розстріляні.

В боях з німецько-фашистськими загарбниками брало участь 582 жителі села, з них орденами нагороджено 300 чоловік. Загинуло 380 чоловік.

У Пеньківці народився І. Ю. Бурлака, якому за мужність, виявлену при форсуванні Вісли в 1944 році, присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

СЕЛИ́ЩЕ — село, центр сільської Ради, від районного центру відокремлене річкою Згаром, притокою Південного Бугу, лежить на автомагістралі, за 32 км від залізничної станції Вінниця. Населення — 1879 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Садове.

На території села розташована бригада колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС, за господарством закріплено 3314 га землі, у т. ч. 1535 га орної. Воно спеціалізується на відгодівлі свиней.

Є восьмирічна школа, бібліотека, стаціонарна кіноустановка, фельдшерсько-акушерський пункт.

У Селищі працює 28 комуністів та близько 100 комсомольців.

Село відоме з XVI ст. Поблизу села виявлено поселення трипільської культури.

СОСНИ́ — село, центр сільської Ради, простяглося вздовж лівого берега річки Згару, притоки Південного Бугу, за 5 км від районного центру і за 36 км від залізничної станції Вінниця. Населення — 1114 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Білозірка, Городище, селище Радянське.

Місцевий племзавод «Україна» використовує 4187 га землі, у т. ч. 2753 га орної. Господарство спеціалізується на вирощуванні племінної української породи свиней. Значне місце належить хмелярству.

Є восьмирічна й початкова школи, бібліотека, 2 клуби, 3 стаціонарні кіноустановки, фельдшерсько-акушерський пункт.

Партійна організація існує з 1955 року. На обліку — 116 комуністів. Комсомольська організація налічує 73 члени.

Село виникло в XIII столітті. Його назва походить від соснових лісів, які оточують село.

В липні 1942 року почала діяти підпільна група на Городищенському лісозаводі, очолювана І. Г. Іллюхіним.

У селищі Радянському провів свої дитячі та юнацькі роки Б. С. Варава, якому за форсування Одера присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

ТЕ́СИ — село, центр сільської Ради, розташоване за 32 км від районного центру та залізничної станції Хмільник.

Населення — 859 чоловік. Сільраді підпорядковані села Іванівці, Лука, Осічок.

Тут міститься виробнича бригада колгоспу «Шляхом Леніна», заснованого в 1930 році. Центральна садиба його розташована в селі Іванівцях. За бригадою закріплено 827 га землі, у т. ч. 708 га орної. Вона вирощує зернові і технічні культури.

У Тесах є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт. На обліку в селі є 35 комуністів і 87 комсомольців.

Історичні джерела датують виникнення села першою половиною XIX століття.

Поблизу села у XIX ст. діяли загони Устима Кармалюка. В роки громадянської війни тут вели бої проти військ буржуазно-поміщицької Польщі та петлюрівців полки М. Щорса й Г. Котовського.

Під час фашистсько-німецької окупації через села, які належать до Тесівської сільради, проходили частини партизанського з'єднання С. А. Ковпака.

Жителя села Луки майора М. С. Пінського удостоєно високого звання Героя Радянського Союзу.

ШЕВЧЕ́НКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 25 км від районного центру та залізничної станції. Населення — 573 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Лисогірка, Медведівка.

На території села розміщена центральна садиба колгоспу ім. Ілліча. Господарство обробляє 2387 га землі, у т. ч. 1415 га орної. Вирощують тут зернові і технічні культури.

Є середня школа, клуб, бібліотека.

Партійну організацію засновано у 1944 році. На обліку 30 комуністів. Комсомольців — понад 100 чоловік.

В селі Лисогірці з січня 1942 по березень 1944 року діяла підпільна група на чолі з С. Т. Марченком.

Село вперше згадується у 1564 році під назвою Зіновинці.

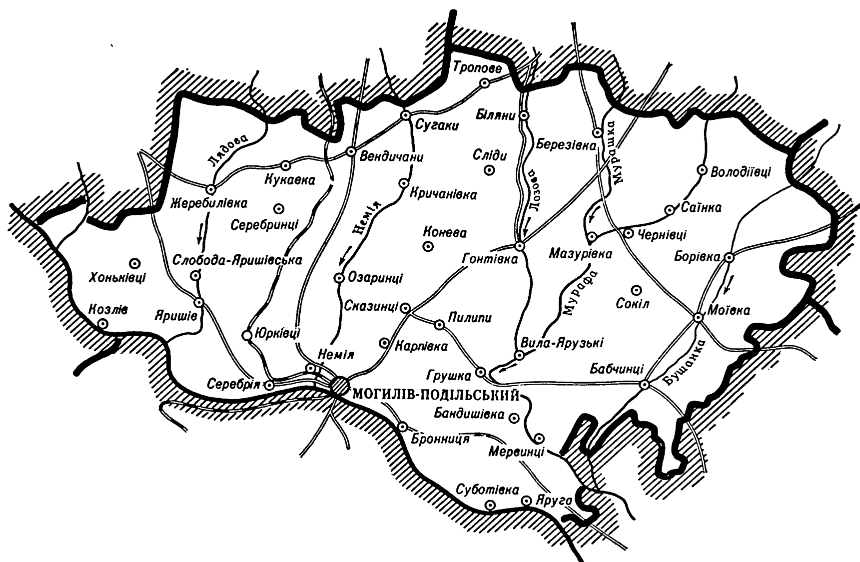

МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКИЙ

огилів-Подільський — місто обласного підпорядкування. Лежить на лівому березі Дністра, при впадінні в нього Дерли та Немії, біля підніжжя високої гори, за 154 км від обласного центру. Залізнична станція та річкова пристань. Автобусне сполучення з Вінницею, Києвом, Хмельницьким і Кишиневом, авіаційне — з обласним центром. Населення — 26 010 чоловік.

Могилів-Подільський — центр району, площа якого — 1524 кв. км, населення — 133,8 тис. чоловік, в т. ч. 26,1 тис. міського та 107,7 тис. чоловік сільського, густота населення — 71,9 чол. на 1 кв. км. В районі 99 населених пунктів, підпорядкованих 1 міській та 38 сільським Радам.

Землі в районі — 152,4 тис. га, в т. ч. орної — 99,1 тис. га, виноградників — 1,1 тис. га, лук та пасовиськ—4,8 тис. га, лісонасаджень — 13,1 тис. га. На полях працюють 1050 тракторів, 590 комбайнів, 660 автомашин. В районі — 42 колгоспи та 4 радгоспи. Могилів-Подільський район посідає друге місце в області у виробництві промислової продукції. Тут є 30 підприємств металообробної, харчової та легкої промисловості, а також промисловості будівельних матеріалів. Трудящих обслуговують 302 магазини, 130 підприємств громадського харчування. В селах району є 82 школи, 80 клубів, 72 бібліотеки, 79 стаціонарних кіноустановок; 12 лікарень, 2 поліклініки, 13 амбулаторій, 70 медичних пунктів, 23 колгоспні пологові будинки, 12 аптек.

Територія міста заселена здавна. Збереглися грамоти від 2 квітня 1450 та від 5 січня 1557 року, в яких йдеться про підтвердження прав на володіння селом Іваньківцями, розташованим між гирлами річок Дерли та Немії[1]. Село заснували селяни, які втікали від кріпосної неволі з північних українських земель. Жителі Іваньківців займалися землеробством, рибальством, виготовленням річкових суден (човнів,

---

[1] Н. В. Молчановский. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г., стор. 91.

барж), на яких перевозили вантажі через Дністер. 1595 року тут засновано місто, яке власник цих земель Ярема Могила віддав у посаг за своєю дочкою. С. Потоцький на честь тестя назвав місто Могилевом. У літературі XVII—XIX ст. його називають Могилів-на-Дністрі, Могилів Подільської губернії, Могилів-Дністровський.

На початку XVII ст. власник Могилева побудував замок та інші оборонні споруди. Розташований при головній переправі через Дністер, на перетині торговельних шляхів з Молдавії на Україну та з Галичини до Чорного моря, Могилів скоро зацікавив вірменських, грецьких, італійських та молдавських купців. Слідом за купцями тут почали селитися й ремісники. Представники різних народів оселялися окремими колоніями. Кожне житло було ізольованим від вулиці та сусідів і являло собою маленьку фортецю[1]. Дерев'яні будинки грецького та італійського типу відрізняли Могилів від інших українських міст. Уже в першій чверті XVII ст. він став найлюднішим містом Поділля, за кількістю мешканців перевершив Кам'янець-Подільський.

Іноземні купці вели широку торгівлю турецькими товарами: шовками, вином, тютюном, бакалією. Місцеві торговці та ремісники збували їм різні шкіряні вироби — сап'ян, замшу, юхту, взуття, а також гончарний посуд, бочки, зброю. З верхів'їв Дністра сплавлялися лісоматеріали, проходили плоскодонні судна і плоти з хлібом, фруктами, хутрами та різними товарами, які везли на продаж на Балкани, в Крим та інші райони Причорномор'я. 1643 року в Могилеві встановлено митницю.

Турецький мандрівник Евлія Челебі побував у Могилеві в травні 1657 року. Він писав, що в місті налічується понад 3 тис. будинків, критих тесом та очеретом, багато виноградників і садів, які старанно доглядаються. На скелі височить гарна кам'яна споруда — фортеця. Базари в Могилеві добре обладнані[2].

Міська община, яка складалася переважно з корінного населення, підлягала магнатській адміністрації (канцлер, скарбник) та судовій владі. Окремі національні колонії мали внутрішнє самоврядування й свою юрисдикцію. В шляхти, що проживала в місті, був свій орган місцевого самоврядування — сеймик. Заможні купці та верхівка ремісників купували в магната привілеї, що забезпечували їм вигоди в торгівлі. Охорону Могилева здійснювали надвірні козаки, загін яких складався з кількох сот чоловік, однак козаки були не дуже надійними для магната, бо не забули «свого хлопського походження» і неохоче виступали на придушення народних повстань[3].

У королівському привілеї 1593 року про права магнатів указувалося, що всі, хто мешкає на землі магната, крім шляхтичів, вважаються його підданими, навіть козаки. Хто не бажає бути підданим магната, повинен піти з його землі[4].

Після проголошення Брестської унії, яку польсько-шляхетський уряд вважав обов'язковою для всіх православних на території Речі Посполитої, православна релігія опинилася на становищі незаконної. Населення Могилева ще з більшим завзяттям боролося проти засилля католицизму, відстоювало національну культуру, підтримувало дружні зв'язки з Росією.

Могилів неодноразово ставав ареною жорстоких боїв між польськими і турецькими військами. Звідси шляхта здійснювала напади на Молдавію і Волощину. На випадок невдалого нападу місто спустошувалося, а багато мешканців потрапляло в полон

За таких умов міська біднота не раз піднімалася проти гнобителів. Приєднавшись до повстанців, очолюваних С. Наливайком, вона 1595 року спалила будинки

---

[1] Журн. «Киевская старина», 1885, № 12, стор. 656.
[2] Э. Челеби. Книга путешествия, вып. 1. Земли Молдавии и Украины. М., 1961, стор. 53.
[3] А. Ефименко. Южная Русь, т. 2, СПб., 1905, стор. 34.
[4] Журн. «Киевская старина», 1894, № 9, стор. 313.

місцевих шляхтичів. Ще більший виступ відбувся 1614 року, коли значна частина жителів Могилева оголосила себе козаками. На придушення непокірних було кинуто коронне військо, яке жорстоко розправилося з повстанцями[1].

Козацьке військо на чолі з гетьманом Яцьком Бородавкою, прямуючи до Хотина, у середині серпня 1621 року зупинялося поблизу Могилева. Мешканці міста допомагали йому боротися з татарами й турками. Виступали могилівці проти визискувачів і в час селянсько-козацьких повстань 1637—1638 років.

У період визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. в Могилеві відбувалися значні події. 1648 року сюди підійшли повстанські загони І. Ганжі та М. Кривоноса, і Могилів було визволено від польської шляхти. Тут запровадили полковий козацький устрій. Могилів став центром полку, до складу якого входили містечка Шаргород, Ямпіль, Вільшанка, Рашків та інші. Улітку 1649 року Могилівський полк влився до Брацлавського, а 1657 року був відтворений як Подільський, або Придністровський полк. В складі селянсько-козацького війська козаки Могилівського полку брали участь у штурмі Барської фортеці, билися під Пилявцями, Зборовом, Збаражем та в інших місцях.

Порушивши Зборівський договір, шляхта наприкінці 1649 року захопила Могилів і спустошила його. Але в березні наступного року за допомогою місцевих селян козаки відбили місто. Вони добре укріпили замок. Незважаючи на численні спроби, шляхтичам не вдалося здобути Могилів.

Мешканці міста радо вітали рішення Переяславської ради про возз'єднання України з Росією. В січні 1654 року населення Могилева і козаки Могилівського полку прийняли присягу на вірність Російській державі[2].

Вигнані повсталим народом пани не хотіли миритися з втратою своїх володінь на Україні. В березні 1654 року польські війська, підтримувані найманими німецькими загонами, рушили на Поділля. А в травні після запеклого бою захопили Могилів і спалили його[3]. Козаки Придністровського полку відійшли до Буші й героїчно захищали її. У серпні 1655 року з допомогою російських частин козакам вдалося відбити Могилів, але ненадовго — вже в листопаді 30-тисячна татарська орда, знищуючи міста і села Поділля, докотилася до Могилева. Козаки відійшли до Умані. Через два роки Могилів знову був відвойований. Полковник Остап Гоголь добре укріпив фортецю. Евлія Челебі писав, що фортеця була обнесена міцним частоколом з величезних колод, а між ними насипано земляні бруствери, в Могилеві налічувалося тоді понад 3 тис. озброєних козаків.

Спільно з І. Сірком населення Могилева боролося проти польської шляхти в 60—70-х роках XVII ст. Двічі місто визволяли козаки І. Сірка (в 1664 та 1671 роках). З літа 1672 року Могилів потрапив під владу турків, хоч вважався підлеглим правобережному гетьманові П. Дорошенку. Лише 1699 року турки залишили Поділля, а Могилів знову відійшов до Польщі.

Мешканці Могилева, приєднавшись до козаків, очолюваних Савою Волошиним[4], у 1709 році визволили місто від польсько-шляхетської влади і проголосили себе підданими Росії. Шляхта жорстоко розправилася з повстанцями.

Загарбницька політика іноземних феодалів, безперервні татарські набіги та польсько-турецькі війни на подільській землі призвели до спустошення міста. 1713 року адміністратор Потоцьких застав у Могилеві самі руїни і лише 162 мешканці. Тільки-но стало спокійно, в місто повернулися грецькі та вірменські купці[5]. Поступово воно залюднювалося — поверталися козаки, ремісники. Крім українців, греків та вірменів, тут поселилося багато сербів, волохів, євреїв. Як і в попередні часи, вони оселялися окремими вулицями, мали своє самоврядування.

---

[1] Н. И. Петров. Подолия, стор. 110—111, 116.
[2] Воссоединение Украины с Россией, т. 3, стор. 517.
[3] Журн. «Киевская старина», 1885, № 1, стор. 72.
[4] Н. И. Петров. Подолия, стор. 155.
[5] Słownik geograficzny, t. 6. стор. 612.

Мешканці Могилева взяли активну участь у селянсько-гайдамацькому повстанні 1734 року, багато з них приєдналося до загонів Верлана.

1743 року Могилеву було надано магдебурзьке право. Ним передусім користувалися католики — поляки, вірмени та ін. Українці не допускалися до цехових організацій (тоді в Могилеві було кілька цехів), не мали своїх навчальних закладів. Міщани платили власникові Могилева численні чинші: подимний, подушний, за робочу худобу, корів тощо.

Міська біднота і селяни навколишніх сіл активно підтримували антифеодальне повстання 1768 року, очолюване М. Залізняком та І. Гонтою. Недалеко міста І. Гонта був четвертований шляхетськими катами. На острах бунтівній «черні» вони прибили голову І. Гонти на воротах Могилева[1]. Проте гайдамацький рух не припинявся і в 70—80-х роках.

У період розкладу феодально-кріпосницького ладу й зародження капіталізму Могилів розвивався швидкими темпами. Жодне місто Поділля не могло зрівнятися з ним за обсягом торгівлі. Всі міста поступалися перед ним і кількістю населення, і розвитком ремесла. В середині XVIII ст. половину мешканців Могилева становили, ремісники і торговці, які не займалися землеробством, а виступали як споживачі сільськогосподарської продукції — продовольства та сировини[2]. Ремісники об'єднувалися в цехи.

Було в місті й кілька невеликих підприємств. Шкіряний завод виробляв на рік близько 15 тис. сап'янових шкір, які не поступалися якістю турецьким. Панський пивоварний завод щорічно давав 1 тис. бочок пива. Налагодженим у Могилеві було й виробництво різних тканин — полотна, сукна, килимів з овечої вовни, серветок, скатерок тощо. Міщани також виробляли вино з власного винограду.

Немалі прибутки власник міста одержував від оренди. 1757 року, наприклад, він здав у оренду право на виготовлення й продаж спиртних напоїв. Мешканці міста повинні були купувати напої тільки в орендаря. Здавав магнат на відкуп і право збору мита з купців, що приїздили на ярмарки.

Значного розвитку досяг Могилів у 60—70-х роках XVIII ст. За інвентарним описом 1772 року, тут були цехи: ткацький (об'єднував 61 ремісника), бондарський (175), кушнірський (143) та шевський (260 ремісників)[3]. Могилівський купецький двір складався з 50 кам'яних та 66 дерев'яних крамниць, які належали переважно грекам, вірменам та євреям (їх відповідно в місті налічувалося 73, 20 та 170 дворів). Торгували вони шовковими та бавовняними тканинами, а також німецькими сукнами, кавою, тютюном тощо. Кожної середи, п'ятниці та неділі в Могилеві відбувалися великі базари, куди навколишні селяни привозили сільськогосподарські продукти та вироби місцевих промислів. А 8 разів на рік з'їжджалися на ярмарки різні купці. Молдавські купці привозили до Могилева товари турецького виробництва, галицькі — полотно та кухонну сіль, бердичівські — сукна, київські — олію та дьоготь. Прибутки з ярмарків одержував власник міста, здаючи це право на відкуп за 8 тис. злотих, а крім мита, кожен купець повинен був заплатити йому по 2 і більше злотих. 1780 року місто одержало привілей на двотижневий ярмарок.

Могилів у цей час був найлюднішим містом Поділля. За переписом 1776 року, в ньому було 1167 будинків, 11 670 мешканців. Найвидатнішими спорудами Могилева вважалися церкви: Миколаївська (зведена в 1754 році), Покровська (1771 р.), Параскевська (1775 р.) та кам'яний (1772 р.) костьол. 1776 року було вибруковано кілька вулиць та збудовано мости.

У 70—80-х роках XVIII ст. мешканцям Могилева довелося переживати великі стихійні лиха. 1770 року спалахнула епідемія чуми, завезеної сюди із східними

---

[1] Журн. «Киевская старина», 1885, № 12, стор. 673—674.

[2] В. А. Маркина. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в., стор. 199.

[3] Хмельницький облдержархів, ф. 49, оп. 1, спр. 1855, арк. 1—13.

товарами; епідемія повторилась в 1784 році. Небачені розливи Дністра в 1780 та 1784 роках лягли страшенним тягарем на місцевих жителів[1]. Повінь пошкодила сади і виноградники, зруйнувала майстерні і крамниці. Торговці і ремісники зазнали великих втрат.

За доби феодалізму, коли Могилів не раз ставав ареною жорстокої збройної боротьби козаків і міщан з іноземними загарбниками, терпів гніт шляхетської держави, знущання турків і татар, культура українського населення розвивалася повільно. Могилівське братство, створене для боротьби проти посилення польсько-шляхетського гніту, національних та релігійних утисків, намагалося поширювати знання в народі. 1616 року воно заснувало друкарню[2]. Навіть у середині XVII ст., коли Могилів був великим розвиненим містом, львівський єпископ докладав зусиль, щоб не допустити спорудження тут православної церкви. 1795 року в Могилів переведено також друкарню з Дубосарів. Тут друкували книги російською, грецькою, молдавською та іншими мовами.

З возз'єднанням Правобережжя з Росією Могилів ввійшов у 1795 році до Брацлавського намісництва. Тоді ж створено Могилівський повіт, до якого входило 103 населені пункти. В Могилеві відкрили міський магістрат, суди та інші адміністративні установи. В 1796 році місту надано герб: на срібному полі грона винограду. Коли створилася Подільська губернія, Могилів ввійшов до її складу як повітовий центр.

Могилівцям довелося терпіти від стихії і на початку XIX ст. Величезна пожежа 1808 року знищила 146 найкращих дерев'яних будинків. Через три роки холера скосила чимало життів. Тоді ж дуже розлився Дністер. Від пожежі й повені найбільш потерпіли грецькі та вірменські купці. Їхні колись уславлені склади вина і взагалі вся торгівля перейшла до єврейських купців, а самі вони покинули Могилів. Незначна частина їх, що залишилася в місті, в решті-решт злилася з місцевим населенням[3].

1806 року царський уряд купив Могилів у В. Потоцького за 587,2 тис. крб[4]. На той час у місті залишилось 7 тис. мешканців. У першій половині XIX ст. в Могилеві розвивалася капіталістична мануфактура, посилювалися товарно-грошові відносини. В селах Могилівського повіту поміщики все більше переводили селян на оброк, і вони забезпечували ринок вільнонайманої праці.

Вже в 20-х роках на суконній фабриці та свічкосальному заводі працювали наймані робітники. Наступного десятиліття в Могилеві засновано шовкову фабрику, три шкіряні підприємства, що виготовляли сап'янові шкіри, текстильну, салотопну, свічкову та тютюнову мануфактури. Під кінець першої половини XIX ст. з'явилося ще дві шовкові та тютюнові фабрики, три черепичні, миловарний заводи, цукроварня, гуральня та інші підприємства. Щорічно в Могилеві відбувалося 6 ярмарків. Могилівський ринок, зв'язаний з Молдавією, Одесою, Києвом, Чернівцями, набував усе важливішого значення в економічному житті Придністров'я. Зростала й кількість жителів у Могилеві — на 1856 рік налічувалося 10 696 чоловік[5].

Незважаючи на швидкий розвиток економіки міста, трудяще населення жило в злиднях і темряві. Робітники на мануфактурах заробляли по 15 коп. на день, а жінкам платили лише 10 копійок.

Медична допомога населенню також була незадовільною. Зокрема, в звіті лікаря-інспектора, який перевіряв могилівську лікарню в 1854 році, сказано, що вона має 60 місць (ліжок), а хворих понад 400 чоловік, вони знаходяться у власних будинках, лежать на соломі в своєму шматті[6].

---

[1] Słownik geograficzny, t. 6, стор. 612.
[2] Журн. «Киевская старина», 1886, № 7, стор. 239.
[3] Słownik geograficzny, t 6, стор. 612.
[4] Энциклопедический словарь, т. 19. СПб., 1896, стор. 575—576.
[5] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 39, спр. 2, арк. 22—47.
[6] Там же, арк. 60.

Багатії навчали своїх дітей приватно, для бідноти ж в місті не було жодного навчального закладу. 90 проц. мешканців Могилева лишалися неписьменними. 1838 року близько половини міського бюджету витратили на утримання тюрми та поліції, жодної копійки — на освіту й культуру[1]. Зате в місті було 25 молитовних будинків — церкви, костьол, синагоги і навіть турецька мечеть.

В 20-х роках XIX ст. в Могилеві жив відомий прогресивний польський поет Ю. Словацький. Він у своїх творах відобразив життя, побут і тяжке становище трудящих міста.

Після реформи 1861 року інтенсивніше розвивалася промисловість. На початку 60-х років у Могилеві було 15 підприємств, на яких працювали 319 робітників і 238 учнів. Крім того, налічувалося 1116 ремісників (122 кравці, 222 шевці, 74 чинбарі, 36 ковалів, 35 столярів, 75 гончарів, 193 бондарі та ін.). Близько 400 сімей займалися садівництвом, виноградарством, шовківництвом[2]. У 80-х роках в місті вже налічувалося 28 підприємств, у т. ч. вісім шкіряних, миловарний, винокурний, пивоварний, три цегельно-черепичні та мінеральних вод заводи, два водяні млини. Зросла й кількість торговельних підприємств — 372 крамниці, 6 магазинів, 43 трактири, 13 заїжджих дворів, 19 винних складів і погребів[3]. На Дністрі діяла поромна переправа, під час Кримської війни збудовано понтонний міст (1870 року він був зруйнований розливом Дністра)[4].

Дальшому розвитку Могилева сприяла залізниця Жмеринка—Могилів, будівництво якої закінчено в 1892 році. Розвивалось і судноплавство по Дністру. Отже, місто мало гарні комунікації, завдяки чому спостерігалося значне економічне пожвавлення. Німецький підприємець в 1887 році збудував у Могилеві невеликий чавуноливарний завод. З пуском залізниці підприємство було розширено, кількість робітників збільшилась до 50—60 чоловік[5]. Протягом останнього десятиліття XIX ст. в місті з'явилися ще два парові млини, пивоварний, лікеро-горілчаний та лісопильний заводи, дві друкарні та дві фотографії[6].

Умови праці на цих підприємствах були важкими, робочий день тривав 12—15 годин. Більшість робітників одержувала на місяць 12—15 крб.[7]. 30—40 проц. заробітку поглинали штрафи. На підприємствах не існувало охорони праці. Більшість робіт вимагала великого фізичного напруження і швидко виснажувала людей.

Після здійснення судової реформи 1864 року в Могилеві створено мировий суд з 12 присяжними засідателями. Міська реформа запроваджена тут лише в 1878 році.

Хоч промисловість розвивалася порівняно швидко, рівень освіти в Могилеві лишався низьким. У місті була одна двокласна повітова школа (з 1869 р.). Тривалий час вирішувалася справа про відкриття чоловічої прогімназії, та її так і не відкрили. Тільки на початку 80-х років відкрито приватний жіночий пансіон. 1885 року почало діяти реальне училище, тоді ж заснували підготовчий пансіон до нього. У 1898 році відкрито однокласне училище та церковнопарафіяльну школу. За переписом 1897 року, лише 35 проц. мешканців Могилева знали грамоту.

Не краще було і з охороною здоров'я. Наприкінці XIX ст. у Могилеві існувало 5 невеликих лікувальних закладів, які разом мали 62 ліжка на повіт. Медперсонал складався з 8 лікарів та фельдшерів і 14 акушерок.

В 70-х роках у Могилеві вчителював російський письменник-демократ Г. О. Мачтет. Трохи пізніше в місті жив видатний український письменник і громадський діяч М. П. Старицький. Його водевілі «Як ковбаса та чарка, то минеться

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442,оп. 69, спр. 276, арк. 83—85.
[2] Там же, ф. 442, оп. 39, спр. 2, арк. 60.
[3] В. Гульдман. Населенные места Подольской губернии, стор. 302.
[4] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 682.
[5] Промышленные заведения Подолии. Винница, 1925, стор. 4, 6—7.
[6] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7093, арк. 86.
[7] Там же, спр. 1210, арк. 10—15.

й сварка», «Чарівний сон», «По-модному» вперше поставлені на аматорській сцені в Могилеві. М. П. Старицький зібрав на Придністров'ї багато фольклорного матеріалу. Тут він написав п'єсу «Оборона Буші».

Вулиця Грецька в Могилеві. 1903 р.

Прискорений розвиток капіталізму спричинявся до зрушень у всіх сферах життя. За рахунок прийшлого населення значно збільшилася кількість жителів, розросталося місто. Будинків налічувалося 1916 (в т. ч. 180 мурованих), а на кінець століття кількість мешканців досягла 28 828 чоловік[1]. Хоч тоді в Могилеві лишався ще значний прошарок ремісників і кустарів, він невпинно танув, поповнюючи лави пролетарів. Саме в другій половині XIX ст. занепали колись славні промисли — виготовлення сап'янових шкір, замші, шовкових тканин, виноградарство[2]. Зате в цей час по всьому Могилівському повіту задиміли цукроварні й гуральні, почалися розробки покладів фосфоритів, вапняків, літографського каменю. Все чіткіше виявлялися ознаки формування основних класів капіталістичного суспільства — робітників та буржуазії. Боротьба між ними ставала основною рисою суспільного життя. В 1870—1895 рр. в Могилеві відбулося кілька заворушень і страйків міської та сільської бідноти.

Пропагандистську роботу серед могилівських пролетарів вели члени соціал-демократичного гуртка, що виник наприкінці 90-х років. У 1903 році гурток мав тісні зв'язки з ленінською газетою «Искра»[3]. Місцеві соціал-демократи — вчитель В. Н. Арнаутов, Є. Ф. Чернявський, який учився в Петербурзі, та робітник О. І. Петров — працювали під керівництвом Південного бюро ЦК РСДРП. У 1904 році вони доставили в Могилів багато марксистської літератури і розповсюдили її. Вони вели роз'яснювальну роботу і в селах повіту[4].

Про криваві петербурзькі події 9 січня 1905 року стало відомо в Могилеві з прокламацій, завезених сюди соціал-демократами. На знак солідарності з пітерським пролетаріатом робітники чавуноливарного заводу 15 січня залишили роботу. Вони пред'явили хазяїну вимоги про скорочення робочого дня на 1 годину, підвищення і своєчасну виплату заробітної плати, створення при заводі лікарняної каси для допомоги родинам хворих робітників[5]. Чавуноливарників 16—17 січня підтримали робітники вальцьового млина, лісопильного заводу, залізничного депо та інших підприємств міста[6]. Робітники друкарні під керівництвом групи РСДРП налагодили випуск листівок, у яких закликали робітників і селян до розгортання революційного руху. В січні 1905 року під червоними прапорами, з революційними гаслами мешканці Могилева вийшли на Соборну (тепер Червона) площу, проголошуючи: «Геть царя-вбивцю!». Після цих подій у місті розквартировано частини 73-го Кримського полку[7].

23 квітня 1905 року робітники Могилева провели політичну демонстрацію під червоними прапорами і гаслами «Геть самодержавство!», а 1 травня зібралися

---

[1] Słownik geograficzny, t. 6, стор. 614.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 50, спр. 364, арк. 52.
[3] Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 53.
[4] Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 1, стор. 467, 468.
[5] Хмельницький облдержархів, ф. 228/37с, оп. 3, спр. 1, арк. 6.
[6] Вінницький облдержархів, ф. 224, оп. 3, спр. 1, арк. 6.
[7] Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, стор. 355.

27 1-302

в лісі на революційну маївку[1]. Влітку страйкова боротьба наростала. До неї включилися працівники пошти і телеграфу. 2 липня застрайкувало понад 200 службовців торговельних підприємств, які добилися задоволення своїх вимог. У серпні за містом відбувся мітинг трудящих, на якому проголошувалися революційні гасла[2].

Першими в Могилеві підтримали загальноросійський політичний страйк залізничники. 14 жовтня 1905 року вони припинили роботу, слідом виступили робітники інших підприємств. 18 жовтня на Володимирській (тепер Мельника) вулиці відбувся масовий мітинг, його учасники виступали з полум'яними промовами, в яких викривали реакційну суть самодержавства, і революційними закликами. Поліція розігнала мітинг[3]. Однак наступного дня робітники вийшли на багатолюдну демонстрацію на Соборну площу. Демонстранти несли лозунги: «Геть самодержавство!», «Хай живе революція і республіка!». З площі учасники рушили по Володимирській та Київській (тепер Леніна) вулицях. Тут їм перетнули шлях кінні та піші загони поліції. В хід пішли палиці та каміння з бруківок, і жандарми відступили. 20 жовтня зранку на Соборній площі знову лунали політичні промови, а потім демонстранти організовано пройшли центральною вулицею міста[4]. Поліція, жандарми і військові підрозділи не змогли розігнати демонстрантів[5].

Могилівські соціал-демократи посилили роботу серед солдатів 73-го Кримського полку. Рядовий Д. Є. Латишев розповсюджував марксистську літературу, революційні листівки, вів у полку революційну агітацію. В квітні 1906 року при обшуку поліція конфіскувала в нього 18 примірників політичних брошур, в т. ч. дві праці Ф. Енгельса і працю В. І. Леніна «До сільської бідноти»[6]. Військовий трибунал засудив Д. Є. Латишева до 4 років каторжних робіт[7]. 1 серпня 1906 року жандарми затримали Я. Грейсера, який розповсюджував серед нижчих чинів 73-го Кримського полку марксистську літературу. Єфрейторові Чуприну він передав працю В. І. Леніна «До сільської бідноти» і прокламації РСДРП: «До солдата», «Що скаже солдат?» та інші.

Після III з'їзду РСДРП серед могилівських соціал-демократів стали переважати меншовики. До того ж, вони посилили свої позиції блокуванням з українською соціал-демократичною «Спілкою» та місцевою організацією Бунду. В квітні 1906 року в Могилеві відбулася окружна конференція місцевих соціал-демократів. Незважаючи на засилля меншовиків, з усіх основних питань більшовики дали їм рішучу відсіч[8].

Економічний розвиток Могилева першого десятиріччя XX ст. характеризувався дальшим зростанням промисловості і торгівлі, більш швидкими темпами розвитку річкового транспорту. В цей період в місті, крім тих, що раніше були, виросли ще підприємства: другий чавуноливарний завод, тютюнова фабрика, кахляний та черепичний заводи. Проте потужності їх були невеликими. 1909 року реконструйовано пристань, споруджено елінг, на Дністрі з'явилися пароплави. Близько 500 мешканців Могилева працювало на переправах, баржах, плотах. 346 візників також перевозили вантажі, що потім транспортувалися Дністром. Завдяки збільшенню обсягів торгівлі замість двотижневого ярмарку, було впроваджено три чотиритижневі ярмарки на рік[9]. Помітне також прагнення підприємців до створення монополістичних об'єднань: 1912 року затверджено статут товариства мануфактурної торгівлі[10].

---

[1] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 1908, спр. 5, ч. 45, арк. 12.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 301, оп. 5, спр. 13, арк. 1.
[3] Там же, оп. 1, спр. 733, арк. 1—15.
[4] Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, ч. 1, стор. 475—476.
[5] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 1908, спр. 1350, ч. 48, арк. 24—25.
[6] Вінницький облдержархів, ф. 220, оп. 1, спр. 710, арк. 8, 15—17.
[7] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 316, оп. 13, спр. 297, арк. 2, 27, 39, 43, 47.
[8] А. Зекцер. 1905 рік на Поділлі, ч. 2, стор. 45.
[9] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 634, спр. 94, арк. 25; оп. 657, спр. 99, арк. 1—82.
[10] Там же, оп. 642, спр. 25, арк. 1—3.

Дещо поліпшився благоустрій міста. В 1910 році тут уже діяв водогін, на початку наступного року дала перший струм електростанція.

1900 року в Могилеві відкрито приватну жіночу та дитячу лікарню. 20 ліжок в міській лікарні було виділено у відання приказа громадської опіки.

Лише на початку XX ст. з'явилися в місті середні навчальні заклади: жіноча (1907 р.) та чоловіча (1911 р.) гімназії, трохи раніше засновано 7-класне комерційне училище. В місті працювало всього 28 учителів. З 1903 року в Могилеві почала діяти приватна бібліотека, згодом — ще одна. Книжковий фонд обох бібліотек становив близько 5 тис. примірників. 1910 року в місті відкрилися чотири приватні кінематографи.

Демонстрація революційних солдатів у Могилеві. 1917 р.

Під час першої світової війни Могилів став місцем дислокації частин другого ешелону Південно-Західного і Румунського фронтів. Тут розмістилися госпіталі, склади, тилові резерви[1]. Імперіалістична війна завдала трудящим неймовірних страждань. Основну масу годувальників робітничих сімей мобілізували на фронт. На підприємствах їх заступили жінки й підлітки, яким платили набагато менше, ніж чоловікам. До того ж, через дорожнечу різко впала реальна заробітна плата. Уже 1916 року в місті почався голод, не було палива, предметів першої потреби. Користуючись цим, буржуазія розгорнула шалену спекуляцію. Підприємці наживалися на військових поставках.

Звістка про повалення самодержавства в лютому 1917 року дійшла до Могилева 3 березня і була радісно сприйнята трудящими. В місті відбулися мітинг і демонстрація робітників та солдатів. Загін моряків, що слідував залізничним ешелоном на фронт, під командуванням матроса Т. В. Січка вступив до міста. Він заарештував городових, жандармів, поліцію і поставив свої патрулі на вулицях. Моряків підтримали солдати запасного полку 8-ї армії. З 6 до 11 березня серед робітників підприємств, солдатів і матросів проходили збори і мітинги, на яких обирали депутатів на повітовий з'їзд Рад. 13 березня буржуазія створила т. зв. комітет громадського порятунку, його очолив комісар Тимчасового уряду. 14 березня 1917 року в приміщенні комерційного училища представники підприємств і військових частин обрали першу Раду робітничих і солдатських депутатів. Очолив Раду більшовик Пересипкін, солдат міського гарнізону. Більшовицька фракція Ради (солдати Пересипкін та С. В. Доброхотов, лікар Г. В. Знаменський, робітник І. Л. Вуколов) разом з керівниками профспілкових організацій вела напружену боротьбу проти меншовиків та інших угодовців, що намагалися підкорити Раду Тимчасовому урядові[2]. Першого травня 1917 року трудящі провели демонстрацію і мітинг проти війни[3]. В липні—серпні 1917 року до Могилева переїхав штаб 8-ї армії і разом з ним армійський комітет РСДРП, в якому важливу роль відігравали загартовані бійці більшовицької партії П. І. Баранов, І. Т. Дунаєв, Б. І. Соллерс, В. П. Дев'ятий, І. Ф. Кучмін. Вони влаштовували збори і мітинги трудящих, виступали з лекціями та доповідями, зміцнювали робітничі організації, які стали опорою більшовиків у боротьбі за маси.

Більшовики боролися проти контрреволюційних сил у Могилеві. Щоб запобігти виступам корніловців, 30 серпня 1917 року створили коаліційну Раду з

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 609, арк. 1—12; оп. 642, спр. 25, арк. 1—3.
[2] Журн. «Бюлетень округового комітету Могилівщини», 1927, № 12, стор. 62—63.
[3] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 6.

представників усіх партійних військових угруповань та міських організацій[1]. 29—30 вересня в кінотеатрі «Гігант» відбулася об'єднана конференція соціал-демократів — більшовиків та інтернаціоналістів 8-ї армії. На конференції більшовики дали відсіч меншовикам та оборонцям, які захищали політику Тимчасового уряду, і вийшли з об'єднаної соціал-демократичної організації, остаточно порвавши з меншовиками[2]. На першій більшовицькій конференції (30 вересня) делегати схвалили рішення VI з'їзду РСДРП(б). Для підготовки збройного повстання створили при 8-й армії районний комітет РСДРП(б). До складу його ввійшли П. І. Баранов, П. Г. Журід, І. Л. Вуколов, Г. В. Знаменський, Т. М. Хохлов, Є. Б. Бош. 7 жовтня 1917 року почала виходити газета «Красное знамя» — орган районного комітету РСДРП(б).

Більшовики в цей час вели напружену боротьбу за маси і добилися переваги в міській Раді. Міським головою теж було обрано більшовика, солдата автоколони П. Г. Журіда.

Отримавши ввечері 25 жовтня 1917 року телеграму II Всеросійського з'їзду Рад про перехід влади до Ради Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним, більшовики Могилева провели мітинг робітників, солдатів і селян, який гаряче вітав перший Радянський уряд[3]. 28 жовтня (10 листопада) друга конференція більшовиків та інтернаціоналістів 8-ї армії записала в своєму рішенні: «Якщо революційному Пітеру буде потрібно, більшовики 8-ї армії подадуть йому підтримку»[4]. Переважна частина інтернаціоналістів пішла за більшовиками, і з 12 листопада 1917 року комітет РСДРП 8-ї армії став називатися більшовицьким. 24 грудня 1917 року створено ревком на чолі з Т. М. Хохловим. Начальником гарнізону ревком призначив М. І. Сікачова. Так в Могилеві була встановлена Радянська влада. Ревком почав запроваджувати перші декрети Радянського уряду—на підприємствах встановлював робітничий контроль, у селах повіту приступив до розподілу поміщицьких земель.

Вночі 11 грудня 1917 року війська буржуазно-націоналістичної Центральної ради раптово напали на 47-й піхотний полк, роззброїли його, заарештували командира, конфіскували газети «Красное знамя», «Известия исполнительного комитета VIII армии», зайняли приміщення ревкому і комітету РСДРП(б). Українські буржуазні націоналісти разом з меншовиками і есерами створили т. зв. Федеративно-національний комітет[5]. Робітники Могилева оголосили загальний страйк, відмовившись підтримувати Центральну раду. Ревком вжив рішучих заходів проти контрреволюційного заколоту. З фронту були викликані частини 159-ї та 165-ї піхотних дивізій, віддані революції. Націоналісти втекли з Могилева. Владу ревкому в місті було відновлено.

Після загарбання боярською Румунією Бессарабії на початку 1918 року Могилів став прикордонним містом. Створилися складні умови: кожну ніч вороги, порушуючи кордон, нападали на місто, грабували і вбивали людей. Могилівський більшовицький комітет організував із 300 добровольців червоногвардійський загін[6], який очолив А. А. Аркадьєв. Червоногвардійці звернулися до солдатів, закликаючи їх стати на захист революції. У січні в Могилеві виникла перша молодіжна організація — Союз соціалістичної молоді. В лютому деякі частини Могилівського гарнізону були реорганізовані в загони Червоної гвардії.

Через складні обставини, що склалися наприкінці березня, революційні війська залишили Могилів, а 2 квітня місто захопили австро-німецькі окупанти. Частина комуністів залишилася в Могилеві для підпільної роботи. Окупанти та українські

---

1 Октябрь на фронте. Воспоминания. М., 1967, стор. 224—225.
2 Е. Б. Бош. Год борьбы. М., 1925, стор. 27.
3 ЦДВІА СРСР, ф. 2134/с. оп. 1, спр. 36, арк. 17.
4 Там же, ф. 4896, оп. 1, спр. 3, арк. 61.
5 М. С. Френкин. Революционное движение на Румынском фронте, стор. 310—311.
6 Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, стор. 191—192.

буржуазні націоналісти замучили сотні патріотів. На місто наклали контрибуцію — 500 тис. крб. золотом. Окупанти грабували населення, вивозили з міста матеріальні цінності. За цих умов нелегальна більшовицька організація розгорнула підготовку до повстання проти окупантів[1]. Вона встановила зв'язок з представниками Вінницького підпільного губкому партії І. М. Ільїнським і М. Л. Француз. Було налагоджено друкування і розповсюдження листівок[2]. Для створення повстанських загонів у села повіту направлялися випробувані комуністи: Т. В. Січко, І. М. Чебан, Ф. Ю. Криворучко та ін. Підпільники також вели агітаційну роботу серед солдатів 20-го австрійського полку і закликали їх до повстання. В ніч на 20 серпня 1918 року солдати, обурені відправкою на Італійський фронт, повстали. Після тривалого бою з карателями полк змушений був здатися. Частина солдатів, що втекла, приєдналася до партизанів[3].

Навколо Могилева в серпні 1918 року діяло 10 тис. партизанів. У серпні — вересні почалися повстання в окремих селах. Повстанці мужньо билися, але ворог був численнішим, добре озброєним, і їм довелося відступити. Окупанти оголосили воєнний стан у Могилівському повіті. Проти трудящих вони кинули гайдамацькі банди, навербовані з куркулів, та свої регулярні частини. Повстання зазнало поразки, але патріоти не склали зброї.

Повітовий комітет КП(б)У, який очолював П. Л. Клинський, у глибокому підпіллі згуртовував лави борців за Радянську владу. Значний вплив на дальший розвиток боротьби з окупантами й петлюрівцями мали рішення II з'їзду КП(б)У.

Коли австро-німецькі окупанти покинули Могилів, владу захопили петлюрівці. Проти них 29 листопада 1918 року виступили повстанці. Після дводенного бою петлюрівці втекли, але, діставши підкріплення, через кілька днів знову захопили Могилів[4].

Комуністи продовжували гуртувати сили для боротьби з лютими ворогами українського народу. Було створено ревком, до якого ввійшли: М. П. Райський, А. А. Аркадьєв, Ю. Г. Єфімов, Я. Д. Мельник, І. М. Чебан, П. Л. Клинський, В. Й. Згурський. У петлюрівські частини відрядили агітаторів — Ф. М. Знайду, Ковальчука, Бєлова та інших.

Чимало могилівських партизанів взяло участь у збройному повстанні мешканців с. Атак в січні 1919 року проти румунських окупантів. А коли повстання придушили, тисячі молдаван перейшли Дністер і влилися до партизанських загонів Могилівського повіту. В ніч на 14 лютого 1919 року в місті почалося збройне повстання. Командирів петлюрівських частин було заарештовано. Понад тисячу солдатів перейшли на бік повстанців. 58-й петлюрівський полк перестав існувати. В Могилеві влада перейшла до ревкому. В другій половині дня до ревкому з червоними прапорами підійшов петлюрівський батальйон. Його командир доповів, що привів батальйон з метою передачі його повстанцям. Назустріч вийшов, нічого не підозрюючи, Я. Д. Мельник, але його схопили і розстріляли[5]. Кілька днів точилися жорстокі бої. Тільки підтягнувши цілий корпус, петлюрівцям вдалося придушити повстання. Полонених повстанців вони розстрілювали без суду і слідства[6].

В березні 1919 року частини Червоної Армії наближалися до Вінниччини. Щоб допомогти їм з тилу, за рішенням губкому партії, 18 березня вдруге піднялися на пов-

---

[1] Є. М. Скляренко. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини. К., 1960, стор. 110, 111.

[2] Ю. Я. Белан. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году, стор. 182, 183.

[3] Газ. «Правда», 25 серпня 1918 р.

[4] Є. М. Скляренко. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини, стор. 186, 187.

[5] ЦДАЖР УРСР, ф. 1078, оп. 1, спр. 10, арк. 398.

[6] «Рабоче-крестьянская газета», 7 листопада 1923 р.

І. М. Чебан — активний борець за Радянську владу. Фото 1920 р.

стання трудящі Могилева. 20 березня вони перемогли, захопивши штаб 10-го петлюрівського корпусу, автороту, 8 літаків та багато різного військового спорядження[1].

Відновлено Радянську владу в Могилеві 22 березня 1919 року. Незважаючи на тяжкі втрати, міська партійна організація зросла з 25 до 60 чоловік за рахунок відважних командирів і бійців повстанських загонів: І. М. Чебана, В. Г. Чебана, К. Є. Чумака, Ф. П. Гоголя та ін. Почала виходити газета «Могилевский коммунист». З метою посилення політмасової роботи повітовий комітет партії відкрив кілька робітничих клубів. 10 травня на повітовому з'їзді Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів було обрано виконком Могилівської повітової Ради, який почав видавати газету «Известия». На підприємствах відновили діяльність профспілкові та молодіжні організації. Було створено два приміські радгоспи. В селах повіту наділяли бідняків землею. У Могилеві формувалися частини Червоної Армії та повітової міліції.

Мирне життя міста неодноразово порушувалося наскоками петлюрівських та румунських банд з-за Дністра. Вони чинили диверсії, обстрілювали місто з гармат. На кордоні неодноразово виникали криваві сутички. Захист кордону було доручено військовій частині, якою командував І. М. Чебан[2]. В ніч на 14 червня 1919 року на місто раптово напала півторатисячна банда отамана Григоренка. На ліквідацію її було кинуто всі сили. За кілька годин банда була повністю знищена[3].

В липні 1919 року мирний перепочинок порушено нападом петлюрівців, пізніше — денікінців. Майже вся партійна організація на чолі з повітовим комітетом КП(б)У приєдналися до 45-ї стрілецької дивізії Червоної Армії, яка пробивалася на північ України, щоб з'єднатися з радянськими військами. Для підпільної роботи в місті залишилися комуністи на чолі з М. М. Сорокіним. Могилів знову опинився під владою ворогів.

17 січня 1920 року трудящі міста, керовані підпільною парторганізацією, яка мала зв'язокз Зафронтбюро, повстали і роззброїли петлюрівців[4]. 20 січня до Могилева ввійшли частини Червоної Армії. Лише три місяці перепочили трудящі — 27 квітня 1920 року війська буржуазно-поміщицької Польщі й петлюрівці знову захопили Могилів і лютували тут. 6 липня 1920 року місто визволили частини 41-ї дивізії Червоної Армії.

Основну увагу ревком приділив зміцненню радянських органів. Було створено надзвичайну комісію, продкомісаріат. В серпні 1920 року створено міську комсомольську організацію. Секретарем її обрали бійця 14-ї армії Л. Б. Стольного. Тоді ж виникла перша дитяча організація «Квіти комуни».

А в жовтні 1920 року Могилів знову захопили білопольські інтервенти та петлюрівці. Комуністи й комсомольці пішли в підпілля. Під натиском Червоного козацтва, очолюваного В. М. Примаковим, та кавалерійської бригади Г. І. Котовського 10 листопада 1920 року вороги залишили місто. За час громадянської війни та іноземної інтервенції влада в Могилеві змінювалася 18 разів[5]. Але трудове населення міста постійно наполегливо боролося за відновлення влади Рад. За ці грізні роки з 34 529 мешканців Могилева залишилося 14 тисяч. На полях битв полягли кращі сини партії: Т. В. Січко, Ф. М. Знайда, В. Х. Гаврилишин, П. Л. Клинський,

---

[1] Журн. «Літопис революції», 1930, № 2, стор. 141.
[2] ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 42, арк. 57.
[3] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, спр. 265, арк. 29.
[4] Поділля в роки громадянської війни, стор. 442.
[5] Журн. «Наша кузница», 1922, № 5—7, стор. 156.

І. Й. Колпакчі та багато інших. Їх іменами названо вулиці і площі Могилева, на багатьох будинках встановлено меморіальні дошки.

Нелегко було починати будівництво нового життя — всюди руїни. Цегельні, цукрові, шкіряні, лісопильні заводи спалені, чавуноливарний та інші підприємства зруйновані, рух по залізниці і судноплавство по Дністру припинені. Власті боярської Румунії перегнали на Дунай всі кораблі, баржі, понтони, човни[1]. Розруху доповнювали голод і епідемії тифу, холери та інших хвороб. Сотні людей були безробітними. В околицях Могилева лютували банди.

Комуністи і комсомольці, державні органи і громадські організації мобілізували трудящих на відбудову. Одночасно запроваджувалися в життя декрети і рішення Радянського уряду, які не вдалося здійснити за часів громадянської війни: було націоналізовано великі підприємства, банки, великі домоволодіння, здійснено реформу школи. Центральні радянські органи подавали могилівцям всебічну допомогу. 15 лютого 1921 року на робітничій конференції виступив голова ВУЦВКу Г. І. Петровський. Він закликав робітників активно боротись з розрухою, відновлювати роботу підприємств, пильно оберігати радянський державний кордон, знешкоджувати бандитів. Подільський губком партії для зміцнення парторганізації керівними кадрами направив у липні 1921 року до Могилева досвідчених бійців партії — С. І. Єрмана та Е. Я. Селянина. Щоб створити Могилівський прикордонний загін, сюди у вересні 1921 року приїздив М. В. Фрунзе.

Трудящі міста з ентузіазмом взялися відбудовувати народне господарство на основі нової економічної політики. Восени 1921 року почала працювати міська електростанція. Згодом стала до ладу залізниця, відновлено поштовий і телеграфний зв'язок, відремонтовано житлові будинки, громадські приміщення. З цією метою було створено ремонтні майстерні. Дрібні підприємства, на яких працювало до десяти робітників, здавали в оренду. Чавуноливарний завод відбудовували господарським способом — виділяючи 5 проц. вартості виробленої продукції на премії робітникам. На підприємствах розгортали діяльність комісії охорони праці.

Комуністи міської партійної організації допомагали селянам відроджувати розорене господарство. Тижнями перебували в селах повіту секретар повітового комітету партії Е. Я. Селянин та голова повітвиконкому С. І. Єрман. 22 січня 1922 року в лісі на них напала куркульська банда й зарубала шаблями. Е. Я. Селянина та С. І. Єрмана поховали на Червоній площі в Могилеві, їх іменами названо вулиці міста.

Трудящі Могилівського повіту подали посильну допомогу голодуючим Поволжя — зібрали понад 11 тис. пудів зерна та значну суму грошей[2].

Протягом 1922—1925 рр. стали до ладу шкіряні, спиртові заводи, кам'яний кар'єр. Виробництво точил збільшилось у два рази порівняно з 1913 роком, виробництво вапна й каменю — більш як у два рази[3]. За 1926—1928 рр. створено 26 промартілей, в які об'єднано кустарні майстерні, салотопні, кондитерські, кравецькі, шевські та інші підприємства. Ряд підприємств міста було об'єднано в комбінати. Дрібна промисловість — шкіряні, миловарні, ткацькі підприємства, олійні та млини—в основному орендувалися власниками, що пожвавило торгівлю приватного сектора. Проте вже в 1925—1926 році питома вага державно-кооперативної торгівлі становила 71 процент. Непмани намагались перешкодити розвиткові промислової і торгової кооперації. Вони відмовлялись брати на продаж вироби кооперативних підприємств, робили націнки на товари. Проти них вживали рішучих заходів. Лише 1927 року ліквідовано 23 приватні підприємства, власники яких порушували радянські закони[4].

---

[1] «Рабоче-крестьянская газета», 9 травня 1923 р.

[2] АІІП ЦК КП України, ф. 28, оп. 1, спр. 846, арк. 1—2.

[3] Поділля в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). Збірник документів і матеріалів. Вінниця, 1957, стор. 297.

[4] Вінницький облпартархів, ф. 31, оп. 1, спр. 12, арк. 4, 14.

Українська письменниця Олена Пчілка.

Вже на початку 20-х років налагоджено безплатне медичне обслуговування мешканців Могилева. Почали працювати дві поліклініки й аптеки, в міській лікарні відкрили дитяче відділення. Тоді ж створено дитячий будинок і ясла.

Паралельно велося й культурне будівництво. Партійний, комсомольський, профспілковий і радянський актив вчився політграмоти в трьох школах. У Могилеві було створено 6 шкіл ліквідації неписьменності. Жіноча й чоловіча гімназії перетворені в єдину трудову школу, де дітей навчали українською мовою. Почав працювати кінотеатр «Червоний прапор», відкрили 5 клубів, 3 бібліотеки. Для підготовки кваліфікованих кадрів організували індустріальну профтехшколу, сільськогосподарський технікум (виноградарський), педагогічні курси, агропункт для допомоги селянам[1].

У 1920—1924 рр. в Могилеві проживали й брали активну участь у культурному житті міста українські письменники Олена Пчілка (О. П. Косач) та Грицько Григоренко (Олександра Судовщикова). Вони керували самодіяльним театром і писали для нього п'єси[2].

Після адміністративної реформи 1923 року місто стало офіційно називатися Могилевом-Подільським. Тоді ж створено Могилів-Подільський округ, до складу якого ввійшло 15 районів.

Під час індустріалізації комуністи Могилева-Подільського зосередили увагу на всебічному розвитку промисловості, підвищенні рентабельності підприємств, додержанні режиму економії. У роки першої п'ятирічки в місті було збудовано трикотажну та швейну фабрики, консервний, олійний, миловарний заводи, 2 пекарні, м'ясокомбінат. П'ятирічку трудящі Могилева-Подільського завершили достроково. Робітники чавуноливарного заводу «Відродження» (з 1934 р.— ім. Кірова) успішно виконали замовлення на відлив деталей для Московського водоканалу, а також турбін, пресів, литва для цукрових заводів[3].

У наступні роки промислові підприємства міста було обладнано новітнім устаткуванням, завдяки чому виробничі потужності їх зросли в 2 рази. Тоді ж у Могилеві-Подільському створили понад два десятки промислових артілей. Розгорнувся рух за оволодіння новою технікою, підготовку кваліфікованих кадрів. У шести школах ФЗН, гуртках і на курсах техмінімуму підготовлено понад тисячу робітників, які стали застрільниками стахановського руху в місті[4].

Другий п'ятирічний план робітники Могилева-Подільського також виконали достроково. В цей час завершено кооперування кустарів. Промартілі також збільшили випуск продукції, зокрема артіль «Червоний Жовтень» — у 4,8 раза, артіль ім. Куйбишева, «Каменотес», «Червоний металіст», «Більшовик» — в 2—3 рази. В 1940 році в місті діяло 45 заводів, фабрик і промартілей. Вони виробляли продукції у 10 разів більше, ніж промисловість Могилева 1913 року. Вироби могилів-подільських підприємств йшли на будови соціалістичної індустрії в різні кінці країни, зокрема Московського метрополітену, підприємств нафтової промисловості Кавказу.

У роки перших п'ятирічок відбувалися зміни й в адміністративному становищі міста. 1930 року Могилів-Подільський округ ліквідовано, а місто спочатку віднесено до Вінницького округу, а потім безпосередньо підпорядковано столиці України — Харкову. З лютого 1932 року Могилів-Подільський входить до Вінницької області.

---

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 20, спр. 142, арк. 32.
[2] Могилів-Подільський краєзнавчий музей, док. № 321.
[3] Г. Скоряк. Господарі заводу. Вінниця, 1964, стор. 6.
[4] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 14, спр. 1410, арк. 42.

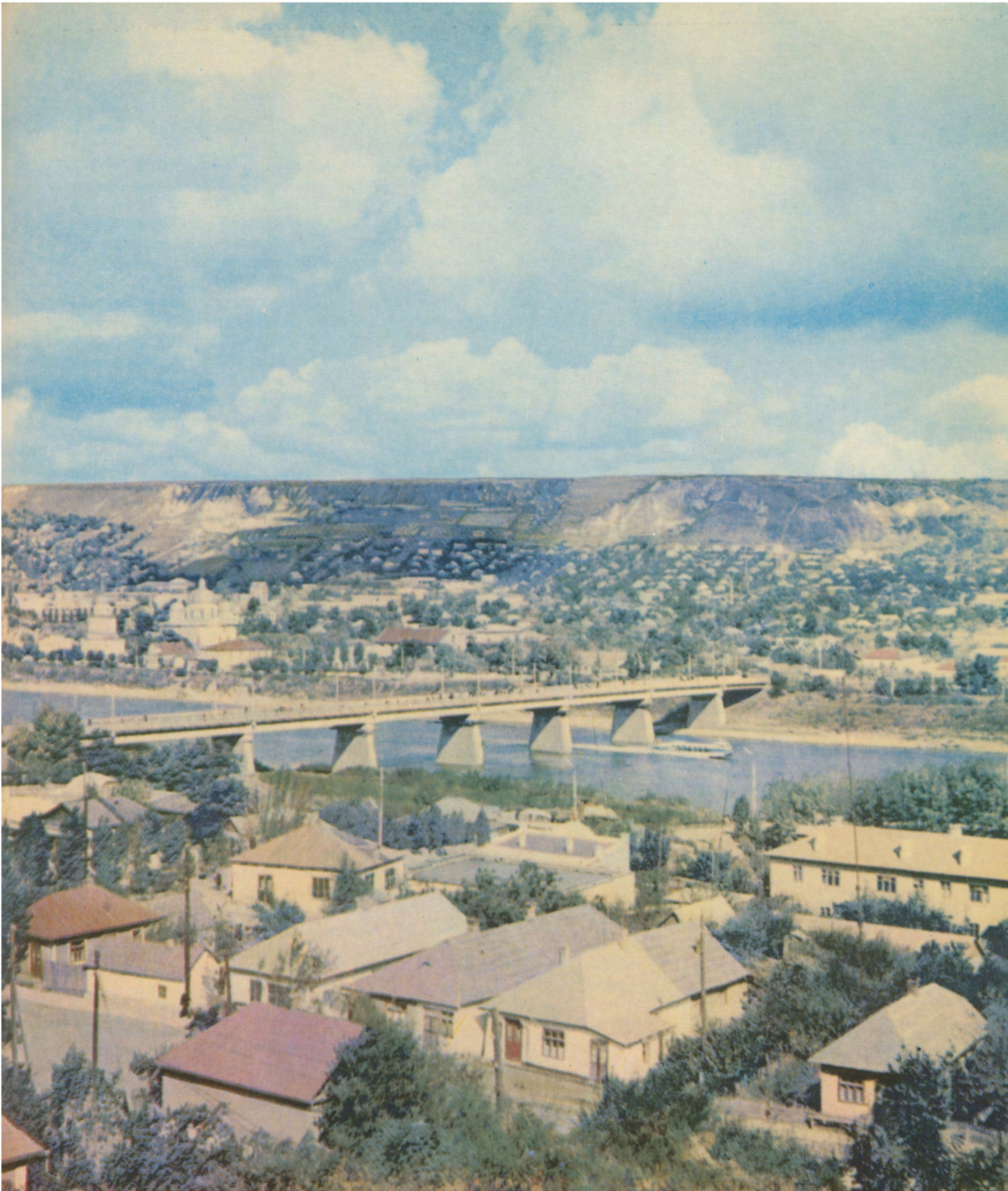

Міст дружби між с. Атаками Молдавської РСР і м. Могилевом-Подільським.
1970 р.

Вулиця В. І. Леніна у Могилеві-Подільському. 1970 р.

Колгоспні сади Ямпільського району. 1970 р.

Вклейка надрукована на Харківській друкоофсетній фабриці

З 1937 року Могилів-Подільський — місто обласного підпорядкування, районний центр.

В Могилеві-Подільському діяли 4 лікарні, один диспансер, водолікарня, дитяча поліклініка. Завдяки поліпшенню умов життя та медичного обслуговування в місті було ліквідовано епідемічні захворювання[1].

Відчутними були й результати культурної революції. Мережа загальноосвітніх навчальних закладів 1940 року складалася з чотирьох середніх, чотирьох семирічних та двох початкових шкіл. У середніх спеціальних навчальних закладах (медична і торгово-кооперативна школи, гірничий, будівельний, фінансовий, електротехнічний і сільськогосподарський технікуми) навчалося близько 2 тис. чоловік. Книжковий фонд двох міських бібліотек становив 40 тис. примірників. 1935 року відкрито дитячу бібліотеку. Мешканці міста в 1938—1940 рр. одержували понад 13 тис. газет та 3670 журналів. З 1930 року почала виходити районна газета «Прикордонна зірка». Тоді ж у місті створена радіотрансляційна мережа.

В роки довоєнних п'ятирічок в Могилеві-Подільському діяли міський та залізничний театри, палац піонерів та жовтенят, кілька кінотеатрів, краєзнавчий музей.

Багато було зроблено й щодо впорядкування міста: закладено п'ять скверів, значно розширено мережу електроосвітлення та водогін, упорядковано Червону площу та 7 вулиць, встановлено пам'ятники В. І. Леніну та борцям революції. Тоді ж побудовано 14 підприємств громадського харчування і 26 магазинів. Для лікарень зведено 6 приміщень.

У всіх справах господарського та культурного будівництва перед вели комуністи й комсомольці. За роки п'ятирічок їх лави зросли в кілька разів, створено 14 нових парторганізацій (на обліку перебувало 457 комуністів та 2035 комсомольців). Вони особистим прикладом запалювали трудящих на нові звершення. Десятки комуністів і комсомольців міста їхали на ударні будови п'ятирічок — Дніпрогес, ХТЗ, Магнітогорський металургійний комбінат. Партійні та комсомольські органи вчили трудящих пильно охороняти радянський кордон, організовували на роботи для зміцнення оборонних споруд, будівництва військових об'єктів. Прикордонники, в свою чергу, допомагали мешканцям міста в господарській та культосвітній роботі.

Після того, як на вимогу Радянського уряду Румунія повернула захоплену нею Бессарабію, Могилів-Подільський перестав бути прикордонним містом.

Вже на другий день Великої Вітчизняної війни фашистська авіація бомбардувала Могилів-Подільський. Відразу всі здатні носити зброю були мобілізовані на фронт. У місті створили винищувальний батальйон для боротьби з ворожими диверсантами і охорони підприємств, складів та інших об'єктів. До нього вступило понад 400 добровольців. 4 липня 1941 року радянські війська відійшли на лівий берег Дністра. 7 липня почалися бої за місто.

Прорвавши оборону наших військ біля села Бронниці, фашистський десант вступив у приміський ліс Липники. Зав'язалася кровопролитна битва. На допомогу бійцям 130-ї стрілецької дивізії під командуванням генерал-майора В. О. Візжиліна було кинуто мотострілецький полк 47-ї танкової дивізії. Вони оточили німецько-румунські частини і в жорстокому бою розгромили фашистський полк «Бранденбург»[2]. Тільки 19 липня 1941 року частини Червоної Армії залишили Могилів-Подільський.

Як і скрізь на загарбаних землях, фашисти встановили тут кривавий режим. Вони розстрілювали комуністів, комсомольців, радянських активістів. Восени окупанти почали масове знищення населення, близько 5 тис. чоловік відправили до таборів смерті. В місті влаштували пересильне гетто. Сюди зганяли єврейське насе-

[1] Вінницький облпартархів, ф. 61, оп. 1, спр. 392-а, арк. 28.
[2] В. А. Анфилов. Начало Великой Отечественной войны. М., 1964, стор. 196—197.

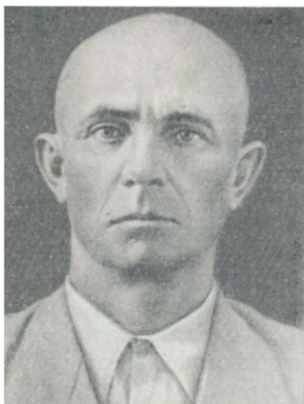

М. Г. Тугушов — керівник Могилів-Подільської підпільної партійної організації в роки Великої Вітчизняної війни. Фото 1939 р.

лення з Румунії і Буковини. Щоденно сотні людей гинули від голоду, побоїв, розстрілів.

У цій складній обстановці в січні 1942 року почала роботу підпільна партійна організація. Її керівником був член КПРС з 1917 року директор приміського радгоспу «КІМ» М. Г. Тугушов[1]. Підпільники знищували і ховали матеріальні цінності, хліб, худобу, щоб не допустити вивезення їх до Румунії та Німеччини, здобували зброю. Вони налагодили зв'язок з підпільними групами в селах району. Прагнучи піднести моральний дух радянських людей, зміцнити їх віру в перемогу над лютим ворогом, патріоти розповсюджували листівки із зведеннями Радінформбюро, викривали брехливу фашистську пропаганду. Одночасно здійснювали окремі диверсії. Брати А. У. та М. У. Власови знищили залізничний міст на Немії[2].

З квітня 1943 року створено Могилів-Подільський підпільний міжрайонний партійний комітет на чолі з М. Г. Тугушовим. До складу його ввійшли представники Могилів-Подільського, Чернівецького та Ямпільського районів[3]. Але в жовтні гестапо натрапило на слід підпілля. В числі заарештованих були члени міжрайонного партійного комітету М. Г. Тугушов, В. Т. Горбатюк та ін. Гітлерівці закатували їх. У1944 році підпільну боротьбу очолили А. К. Обертюк і Я. Ф. Нагірняк[4]. По території Могилів-Подільського району в лютому—березні 1944 року бойовим рейдом пройшли партизанські загони Вінницького з'єднання та кавалерійська партизанська бригада ім. Леніна. Значна частина могилівських підпільників поповнила лави партизанських загонів[5].

Розгорнувши навальний наступ, частини 2-го Українського фронту 19 березня 1944 року оволоділи Могилевом-Подільським. Завдяки блискавичності цієї операції врятовано життя багатьох патріотів, які томилися у фашистських катівнях в ямпільській і тираспільській в'язницях. У боях за місто відзначилися війська 27-ої армії (під командуванням генерал-лейтенанта С. Г. Трофименка), 35-го стрілецького корпусу (під командуванням генерал-лейтенанта С. Г. Горячева), 33-го корпусу (під командуванням генерал-майора О. І. Семенова), 5-го механізованого корпусу (під командуванням генерал-лейтенанта танкових військ М. В. Волкова), артилеристи генерал-майора артилерії П. К. Лебедєва і сапери генерал-майора інженерних військ О. Д. Цирліна. Цим військовим частинам Верховний Головнокомандуючий оголосив подяку[6].

За подвиги, здійснені в боях за місто, звання Героя Радянського Союзу присвоєно полковникові М. Д. Морачевичу, старшому лейтенанту М. П. Матвєєву, лейтенанту В. У. Нетьосову, старшині І. П. Торнєву, старшому сержанту О. М. Лелекову, сержанту М. Д. Шалімову, молодшому сержанту В. В. Заваліну, рядовим П. М. Гранкіну, І. П. Дейниченку, В. В. Єлізарову. Тоді ж посмертно нагороджено орденом Леніна керівника підпільної організації М. Г. Тугушова та медалями — 28 підпільників. Іменем М. Г. Тугушова названо одну з вулиць міста, встановлено меморіальну дошку на будинку, де він жив[7].

Усі підприємства міста було зруйновано. Обладнання заводів і фабрик, пошти, електростанції, друкарні, цінності краєзнавчого музею та інших закладів знищені

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 977, арк. 13.
[2] Там же, ф. 136, оп. 15, спр. 444, арк. 7.
[3] Там же, спр. 977, арк. 12.
[4] Там же, ф. 136, оп. 15, спр. 438, арк. 7; оп. 15, спр. 436, арк. 6; спр. 442,арк. 1.
[5] Там же, спр. 438, арк. 7—8; спр. 682, арк. 3.
[6] Газ. «За счастье Родины», 21 березня 1944 р.
[7] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 442, арк. 1—2.

або вивезені окупантами. На протязі трьох кілометрів уздовж набережної Дністра були зруйновані всі будівлі. В місті залишилося лише 11 тис. жителів[1].

Визволені з фашистського ярма, трудящі енергійно відбудовували рідне місто. Протягом березня — квітня розчистили вулиці від руїн. Відроджувати підприємства вирішили методом народної будови — щоденно в позаурочний час працювати кілька годин. Робітники депо відбудували електростанцію, колективи чавуноливарного, плодоконсервного та інших заводів відбудовували свої підприємства. До 1946 року було пущено чавуноливарний завод ім. Кірова, плодоконсервний завод, два кар'єри — всього 12 підприємств, а також 10 промартілей та підприємство міського товариства сліпих.

Мешканці Могилева-Подільського прагнули прискорити розгром ненависного фашизму, вони передплатили воєнну позику, збирали кошти на будівництво танкової колони[2]. Особливим піклуванням трудящі міста оточили поранених бійців, які лікувались у 18 госпіталях, а також сім'ї полеглих воїнів.

Налагоджувались справи в усіх сферах життя: нормально розпочався навчальний рік у школах, відкрилися лікарні та поліклініки, зводилися житлові будинки та культосвітні заклади, розгортали торгівлю магазини, підприємства громадського харчування.

Промисловість міста в 1947 році досягла довоєнного рівня випуску продукції. А наступного року стали до ладу нові підприємства: ватна фабрика, хлібозавод, потім — швейна фабрика.

Міськком партії, міська та районна Ради депутатів трудящих і робітничі колективи подавали велику допомогу колгоспам — по кілька тисяч чоловік виїжджали в села на збирання врожаю, 50 комуністів направлено з міста на постійну роботу в села. 1949 року завершили радіофікацію всіх сіл району, побудували в колгоспах 18 електростанцій.

Достроково виконала промисловість міста п'ятий п'ятирічний план. Чавуноливарний завод 1951 року перетворено на машинобудівний. Він виробляв силосорізки, кормоподрібнювачі, універсальні млини тощо. За п'ятирічку підприємства Могилева-Подільського освоїли випуск понад ста нових видів продукції. Значно збільшилися виробничі потужності швейної та ватної фабрик, хлібозаводу та промартілей.

У ці роки завершено відбудову житлового фонду, а також споруджено 400 будинків, відремонтовано міський водогін, впорядковано чотири сквери, забруковано багато вулиць. У місті почали курсувати автобуси.

Трудящі Могилева-Подільського широко розгорнули соціалістичне змагання за дострокове виконання планів, підтримували цінну ініціативу або виступали з власним почином. Ініціатором змагання водіїв став А. К. Білоус. Свої завдання він систематично перевиконував. Передового робітника двічі (в 1951 та 1955 рр.) обирали депутатом Верховної Ради УРСР.

Взірцем виконання громадського обов'язку також були комуністи і комсомольці. 76 з них пішло працювати в колгоспи механізаторами, 12 тридцятитисячників очолили артілі. Понад 200 комсомольців поїхало на освоєння цілинних земель до Казахстану.

В наступні п'ятирічки в місті виросли приладобудівний і металообробний заводи, меблева та побутової хімії фабрики, завод стінових будівельних матеріалів. Розширилися потужності машинобудівного, консервного та інших підприємств, реконструйовано пивобезалкогольний, виноробний заводи. На Сулятицьких гірничих розробках введено в дію нову ТЕЦ, вапновипалювальну піч, перший на Україні цех мінеральної вати. Виробництво електроенергії зросло з 3530 тис. до 25 909 тис. квт.-годин. Промартілі перетворено на державні підприємства.

---

[1] Вінницька область в цифрах, стор. 10.

[2] Вінницький облпартархів, ф. 61, оп. 2, спр. 27, арк. 15, 25.

За семирічку більшість підприємств міста було реконструйовано й оснащено новою технікою. Так, машинобудівний завод оновився на 90 проц., повністю замінено верстатний парк металообробного заводу, який 1965 року перетворено на ремонтно-механічний завод комунального обладнання. На швейній фабриці замість ручних машин встановлено сучасні потокові лінії. Ватну фабрику 1965 року перетворено на фабрику нетканих виробів. 1969 року місто підключено до державної енергосистеми.

Комуністи й комсомольці очолили боротьбу трудящих за звання колективів і ударників комуністичної праці. Переможцям змагання — 22 цехам і дільницям, 146 бригадам, в яких працювали понад 3 тис. робітників, присвоєно почесне звання колективів комуністичної праці; 2,5 тис. виробничників завоювали звання ударника комуністичної праці.

За першість у змаганні по благоустрою районних центрів Вінницької області в 1967 році Могилів-Подільському виконкому міської Ради вручено перехідний Червоний прапор Вінницького облвиконкому.

Готуючись до знаменної дати — 100-річчя з дня народження В. І. Леніна,— трудящі міста з великим політичним і трудовим піднесенням боролися за дострокове виконання плану восьмої п'ятирічки. За цей період реконструйовано виробничі корпуси і оновлено устаткування на восьми заводах і чотирьох фабриках. Випуск продукції машинобудування зріс в 1,6 раза, приладів — у 2 рази, швейних виробів — у 5 разів.

Найхарактернішою ознакою технічного прогресу став всеохоплюючий рух раціоналізаторів. Їх ряди в Могилеві-Подільському зросли до 880 чоловік. Раціоналізатори консервного заводу розробили і запровадили комплексну механізацію навантаження та розвантаження сировини й склотари, виготовили нову високоефективну банкомийну машину, а також пристрої для автоматичної роботи артезіанських свердловин. Кращий раціоналізатор заводу слюсар В. І. Бойко нагороджений орденом Леніна.

Машинобудівний завод ім. Кірова за п'ятиріччя 13 разів завойовував першість у змаганні підприємств Міністерства машинобудування для легкої і харчової промисловості та побутових приладів. Душею колективу є партійна організація, в складі якої понад 150 комуністів, і комсомольська, що об'єднує всю молодь заводу. Силами інженерів і передовиків виробництва тут сконструйовано і пущено на потокове виробництво універсальний механічний навантажувач для сипучих матеріалів, який знайшов широке застосування на морському, річковому і залізничному транспорті. Всі основні види продукції заводу (навантажувач та елеваторні норії) у 1971 році здобули державний знак якості, вийшли на рівень світових стандартів. 11 передових працівників заводу за виробничі успіхи у восьмій п'ятирічці удостоєно урядових нагород, зокрема орденом Жовтневої Революції відзначений начальник цеху М. В. Пляцко, орденом Трудового Червоного Прапора — слюсар Б. О. Алексєєв, коваль П. Г. Мержинський, штампувальниця В. І. Онопко.

Немало представників цього славного робітничого колективу є активними партійними і державними діячами. Вагранник

Складальний цех Могилів-Подільського машинобудівного заводу. 1970 р.

Б. Н. Захарчук — член бюро міськкому партії, він був делегатом XXIV з'їзду КП України, токар В. В. Барановський 1971 року обраний депутатом Верховної Ради УРСР, кавалер ордена Леніна токар П. І. Коняга — член Вінницького обкому партії.

Механізований обробіток виноградника у радгоспі «КІМ». 1969 р.

Гарних успіхів добилися трудящі всіх могилів-подільських підприємств. За п'ятиріччя будівельно-монтажне управління спорудило понад 20 тис. кв. м житла, автовокзал, поліклініку, середню школу. дитячий комбінат, універмаг. Завдяки оснащенню новою технікою і застосуванню індустріальних методів будівництва продуктивність праці зросла майже в два рази. Більшість робітників оволоділа 2—3 суміжними спеціальностями. Всі підприємства Могилева-Подільського виконали п'ятирічку на 1—2 місяці раніше строку. Нині підприємства міста випускають вироби 258 назв, які йдуть у всі союзні республіки й експортуються в 39 зарубіжних країн.

Приміський радгосп «КІМ» обробляє 4913 га землі, в т. ч. 427 га виноградників. Тут вирощують 27 цінних сортів винограду і переробляють їх на вино (радгосп має виноробний завод). Марочне вино «Перлина Поділля» користується великим попитом. При радгоспі створено опорний пункт Одеського науково-дослідного інституту виноградарства і виноробства ім. Таїрова, який веде досліди по культивації нових високоврожайних сортів винограду.

Тепер у Могилеві-Подільському є 6 середніх та початкова школи, крім них, ще є вечірня та заочна середні школи, а також музична— семирічна. Немало й спеціальних середніх навчальних закладів — технікуми радянської торгівлі та будівельно-монтажний, медичне училище.

Вищої майстерності досягли останнім часом і самодіяльні митці. 1967 року танцювальний колектив районного будинку культури нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР і Міністерства культури УРСР. Йому присвоєно звання народного самодіяльного ансамблю танцю. 55 учасників ансамблю «Дністрове гроно» і агітбригади, що діють також при районному будинку культури, стали лауреатами республіканського фестивалю самодіяльного мистецтва 1970 року.

За восьму п'ятирічку значно зросли матеріальний добробут і культурний рівень жителів міста. Середньомісячна заробітна плата робітників збільшилася майже на 40 крб. Зріс обсяг побутових послуг населенню, на 40 проц. продано більше товарів народного споживання.

За післявоєнні роки в місті відбудовано й зведено понад 2530 будинків, відремонтовано понад 25 тис. кв. м житлової площі. Понад 1100 сімей одержали нові квартири. Нині Могилів-Подільський — значний економічний і культурний центр Поділля. Місто простягнулося понад Дністром на 12 км, завширшки воно має 4 км. Західний район міста — найбільш промислово розвинутий. Тут розташовані залізнична станція, машинобудівний завод ім. Кірова, ремонтно-механічний завод комунального обладнання, фабрика нетканих матеріалів та інші підприємства.

Вулиці Леніна, Мельника, Дзержинського, Гоголя являють собою оновлений, добре впорядкований адміністративний центр міста, де сконцентровано понад 40 проц. житлових будинків, розміщено будинок культури, кінотеатри, краєзнавчий музей, центральну бібліотеку, чудовий парк. У цьому районі зведено нові корпуси швейної, меблевої фабрик, приладобудівного, пивобезалкогольного заводів;

медичні заклади, центральний колгоспний ринок, магазини, ресторани, підприємства побутового обслуговування.

Північну й східну частину міста займають житлові будинки, які потопають у зелені фруктових і декоративних дерев. На околиці розташована центральна садиба приміського виноградарського радгоспу «КІМ».

Мальовнича південно-східна околиця міста — зона відпочинку. На березі Дністра містяться піонерський табір «Наддністрянський артек», туристська база. За останні роки тут побудовано виробничі приміщення автопідприємства, консервного заводу, «Міжколгоспбуду», шляхового відділу та споруджено новий житловий масив. У будівництві його брали участь монтажники Києва, які передали свій досвід місцевим будівельникам.

У Могилеві-Подільському багато історичних місць і пам'ятників. На Червоній площі, в міському парку, на заводі ім. Кірова встановлено пам'ятники В. І. Леніну, в центрі міста — пам'ятник М. В. Гоголю (1872 р.). На території заводу ім. Кірова звели пам'ятник С. М. Кірову. Відзначаючи історичні події та видатних людей, на 16 будинках міста встановили меморіальні дошки. З нагоди визволення Могилева-Подільського на набережній Дністра височить танк Т-34, який першим увірвався до міста. Святинею для трудящих є братські могили воїнів, що загинули в боях за місто. На них встановлено обеліски. Збереглася в Могилеві-Подільському й архітектурна пам'ятка XVIII ст.— соборна церква.

Галерея трудової слави, міська Дошка пошани, портретна галерея «Слава майстрам високих урожаїв», експозиція «Правофлангові 9-ї п'ятирічки» прославляють людей праці, передовиків і новаторів виробництва. Кожна видатна трудова перемога колективу робітників чи колгоспників відзначається підняттям червоного прапора на щоглі, яка височить на центральній площі міста.

В останні роки місто дбайливо впорядковано. Більшість вулиць заасфальтовано, тротуари вимощені плитами, всі вулиці освітлені. Тополина й каштанова алеї прикрашають вулицю Леніна. Добре озеленені Комсомольська, Фрунзе, Проспект Жовтневої революції та інші вулиці. Навколо міста на горах висаджені хвойні і листяні дерева, кущі, які разом з лісами Липниками, Березиною та Юрковецьким складають зелену захисну зону. Ліси вкупі з горами та рікою утворюють своєрідний, м'який, теплий мікроклімат, відмінний від інших місцевостей. Дерева тут починають розвиватися і квітнути на 2—3 тижні раніше, ніж у Вінниці. В місті ростуть персики, абрикоси, волоські горіхи.

Дністер широко використовується для судноплавства. З міської пристані кораблем на підводних крилах можна дістатися до крайнього верхнього села району — Бернашівки, де буде споруджуватись ГЕС, або за півгодини опинитися в нижньому селі Ярузі. Ці села знаходяться на 35—40 км від міста. З дна річки видобувається гравій, який іде як цінний будівельний матеріал до Києва, Житомира та інших міст України.

На правому березі Дністра напроти Могилева-Подільського розкинулося молдавське село Атаки. Жителі міста і села підтримують добрі сусідські відносини. Понад 800 могилівців працюють на атацьких підприємствах, понад 2 тис. жителів Атак — на підприємствах Могилева-Подільського. Працівники культури, вчителі, медпрацівники, робітничі колективи часто зустрічаються й обмінюються своїми досягненнями. Стало традицією щороку відзначати День молоді і день визволення Молдавії на мосту дружби. Молодь Могилева-Подільського і Атак обмінюється привітаннями, сувенірами, потім спільною колоною проходить до пам'ятника Леніну на Червоній площі, покладає квіти. В міському парку дають спільні українсько-молдавські концерти, а вечорами з факелами могилівці проводжають гостей молдаван до мосту дружби.

Міцніють також інтернаціональні зв'язки з трудящими Болгарії, Польщі, Чехословаччини, НДР та інших країн. Могилів-подільські спеціалісти в складі радянських інженерів і робітників споруджували Асуанський комплекс в ОАР, працю-

вали в Ірані, Іраку, Іорданії, Йємені. Робітничі делегації братніх соціалістичних країн вивчали досвід роботи підприємств, закладів і організацій Могилева-Подільського. Багато мешканців міста побувало на екскурсіях по туристських путівках у республіках СРСР і братніх соціалістичних країнах. Близько 420 чоловік взяли участь в екскурсії по ленінських місцях (Ульяновськ, Москва, Ленінград).

З великим ентузіазмом мешканці міста готували трудові подарунки XXIV з'їду КПРС та XXIV з'їзду КП України. Всі колективи взяли підвищені соціалістичні зобов'язання по достроковому завершенню восьмої п'ятирічки і виконанню планів першого кварталу 1971 року. На вечорі трудових рапортів партійним з'їздам, який відбувся 2 квітня, колективи доповіли про свої звершення. В дні роботи XXIV з'їзду КПРС робітники стали на почесну трудову вахту і добилися нових трудових досягнень. З неослабним інтересом слухали трудящі розповідь про партійний форум делегата XXIV з'їзду КПРС, першого секретаря міськкому партії О. І. Ложкарьова, нагородженого орденом Леніна, врученим у Москві під час роботи з'їзду.

Дев'ята п'ятирічка розкриває великі перспективи дальшого економічного і культурного розвитку міста. Діючі підприємства збільшать випуск продукції на 60 проц. Значна частина їх буде реконструйована. В 1973 році почнеться будівництво Могилів-Подільської ГЕС, а також ряду підприємств, культурних і побутових закладів. Підприємства міста в 7 разів збільшать випуск товарів народного споживання, в 1,5 раза зросте виробництво продукції харчової промисловості, на 50 проц.— випуск будівельних матеріалів. Лише за рахунок бюджету міськвиконкому буде споруджено 25 тис. кв. м житла. В 1971 році розпочато будівництво міського будинку культури, готелю, ресторану, двох гуртожитків, дитячого комбінату.

Нові перспективи розвитку міста в дев'ятій п'ятирічці окрилюють трудящих в їх творчій праці, мобілізують їх на виконання рішень XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України.

С. К. ЖУРАВЛЬОВ, М. О. ПІЛЕЦЬКИЙ

КУКА́ВКА

Кукавка — село, центр сільської Ради. Розташована за 28 км від районного центру, за 8 км від залізничної станції Вендичани. Населення — 1788 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Ломазів, Нижчий Ольчедаїв.

Поблизу сіл Нижчий Ольчедаїв та Ломазів виявлено поселення трипільської культури та два городища ранньоскіфських часів.

В перепису населення, проведеному 1661 року, згадується населений пункт Кукавиця, який налічував усього дві хати і належав польському панові Яну Богушу[1]. В 1678 році в селі було вже 43 двори. Становище закріпаченого населення було таким же тяжким і злиденним, як і скрізь. Панщина весь час збільшувалася, і в кінці XVIII ст. вона тривала майже «від неділі до неділі»[2]. Таке становище селян викликало з їх боку всілякий опір, іноді — грізні повстання. Під час селянсько-гайдамацького повстання 1734 року багато мешканців Кукавки теж взялися за зброю. Серед них особливо відзначився своєю хоробрістю Іван Бабій. Його навіть призначили сотником. Коли повстання було придушено, шляхта вчинила жорстоку розправу над його учасниками. І. Бабієві відтяли голову і настромили її на високу палю. Багато днів ця паля жахала жителів навколишніх сіл.

---

[1] Архив Юго-Западной России, ч. 2, т. 7, арк. 515.

[2] П. С. Любарский. Судьбы Подолии от начала Русского государства до воссоединения с Россией в 1793 году. Каменец-Подольский, 1893, стор. 9.

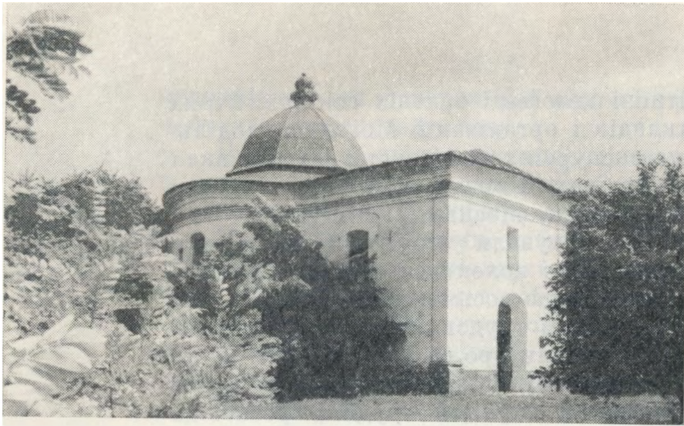

Архітектурна пам'ятка XIX ст. Кукавська церква. 1969 р.

Тіло сотника закопали на межі сіл Кукавки, Жеребилівки та Серебринця. На могилі селяни поставили кам'яний стовп, що зберігся і до цього часу під назвою «Бабій»[1]. Іван Бабій став для земляків символом мужності, про нього складали пісні.

У другій половині XVIII ст. село належало польській поміщиці Косаківській. Але після 1795 року Кукавка та інші маєтки графині, яка не схотіла присягнути на вірність Катерині II, було конфісковано й передано графові Моркову[2]. Новий власник розпочав будівництво палацу та церкви в Кукавці. Це лягло додатковим тягарем на плечі кріпаків. У 1804—1806 рр. на північ від Кукавки засновано поселення, яке назвали Малою Кукавкою, а те, що існувало раніше, стало називатися Великою Кукавкою.

1829 року маєток перейшов до зятя Моркова — П. Чернишова. Хоч він і належав до більш поміркованої частини панства, це істотних змін в життя селян-кріпаків не внесло. Їх економічне становище було тяжким. До реформи 1861 року в Кукавці панщина тривала 4—5 днів на тиждень. Селяни, які мали власне тягло, повинні були з ним виходити на панську ниву. Городники, що мали лише садибу, як і зовсім безземельні селяни, також відбували панщину.

Промовистим прикладом жахливої долі кріпака було життя видатного російського художника В. А. Тропініна (1776—1857). Ще хлопчиком він потрапив до Моркова. 1798 року граф направив талановитого юнака до Петербурзької Академії мистецтв, де він виявив неабиякі здібності. Його картина «Хлопчик, що журиться над загиблою пташкою» на академічній виставці 1804 року привернула увагу видатних художників і відкривала Тропініну шлях у велике мистецтво. Професор С. Щукін повідомляв Моркова: «...належна Вам дворова людина Василь Тропінін, який навчається малярства під моїм керівництвом, показав в оному мистецтві відмінні успіхи. Виставлена ним робота визнана гідною золотої медалі і привернула до себе милостиву увагу високих осіб»[3]. Після цього повідомлення Морков відкликав В. Тропініна з Академії, боячись втратити свого талановитого кріпака. Він доручив В. А. Тропініну скласти проект палацу та церкви в Кукавці. Молодий художник робив і розписи церкви. Архітектурний твір В. А. Тропініна — Кукавська церква — зберігся до сьогодні як визначна пам'ятка культури і взятий під охорону держави.

В. А. Тропінін любив Кукавку, її чудову природу, добре знав життя таких же знедолених, як і він сам, селян-кріпаків. На своїх полотнах — «Гаптарка», «Дівчина з Поділля», «Українець», «Молодий український селянин», «Весілля в Кукавці» — художник увічнив образи українських селян. Багато працював В. А. Тропінін над створенням портретів. У 1818—1819 рр. він написав ряд ескізів та портретів місцевих кріпаків, зокрема Тодосія Бабчака (зберігається в Смоленському музеї). В. А. Тропініну належить також портрет відомого героя українського народу — Устима Кармалюка.

Тільки на 47-му році життя В. А. Тропінін, завдяки клопотанням передових людей Росії, одержав від Моркова «вольную» і переїхав до Москви. Але син художника залишився в кріпацькій неволі. Пригадуючи кукавський період життя, В. А. Тропінін писав, що в той час він наполегливо, без відпочинку, малював з на-

---

[1] Журн. «Народна творчість та етнографія», 1965, № 6, стор. 75.

[2] Материалы для истории Подольской губернии (1792—1796 гг.), вып. 1. Каменец-Подольский, 1885, стор. 210.

[3] Б. М. Прилежаева-Барская. Крепостной художник. Л., 1959, стор. 45.

тури, «писав з усього і з усіх, і ці мої праці, здається, кращі зі всіх, що до цього часу мною написані»[1].

Світлим променем у житті кукавських селян було відкриття у 50-х роках XIX ст. 4-класної школи з пансіоном, в якій навчалось понад 60 дітей. При ній був створений театральний гурток, який виїжджав з виставами до Вінниці, Одеси, Кам'янця-Подільського і навіть до Москви. На жаль, і гурток, і школа проіснували недовго. Царські урядовці запідозріли учнів і вчителів у «вільнодумстві», і 1863 року школу було закрито. Замість неї наступного року відкрили однокласну народну школу.

Не принесла сподіваної волі селянам і реформа 1861 року. За уставною грамотою, укладеною в грудні 1862 року, селянам Великої Кукавки передавалося за викуп лише 90 десятин присадибної та 636 десятин орної землі. За цю землю вони мали заплатити 34 146 крб. Аналогічним було становище і в Малій Кукавці. Більшості селян не залишилось нічого іншого, як іти до пана і знову гнути спину на його ланах за мізерну плату. Про розміри її красномовно розповідає договір від 9 грудня 1882 року, за яким найняті до пана на роботу селяни мали одержати: Давид Козюк за 30 днів — 5 крб., Григорій Пукалюк за 2 місяці — 10 крб., Юрко Безкорисний за рік — 30 карбованців. До того ж, селяни були обтяжені різними податками та викупними платежами. Лише 1895 року на утримання волосної адміністрації мешканці Кукавки виплатили понад 2479 карбованців[2].

Злидні та безземелля примушували селян покидати рідні оселі й шукати кращої долі на стороні. В останнє десятиліття XIX ст. багато мешканців Кукавки переселилося до Бессарабії, Сибіру, на Далекий Схід. Дехто, набідувавшись на нових землях, ні з чим повертався на Україну.

Незважаючи на буржуазні реформи, проведені в другій половині XIX ст., селяни були зовсім безправними, терпіли свавілля поміщиків, урядовців та сільських глитаїв. У 1879—1880 рр. в Кукавці проживала родина М. М. Коцюбинського. Вона була неодноразовим свідком жахливих життєвих сцен. Майбутній письменник часто спостерігав зловживання місцевих властей.

Про розмах і характер заворушень у Кукавці під час революції 1905 року свідчить донесення помічника начальника подільського губернського жандармського управління, в якому Кукавка згадується серед сіл, де особливого розмаху набрали заворушення і страйки[3]. 27 травня жителі Кукавки почали страйк, вимагаючи підвищення плати за роботу на панських ланах. Вони прогнали всю прислугу з економії, а також робітників і лісників, не допускали до роботи селян з інших сіл[4]. Страйкарі трималися рішуче, та незабаром у село були викликані драгуни, які жорстоко розправилися з ними. Було заарештовано і ув'язнено в могилівській в'язниці організаторів виступу.

Мало що у пореформений період змінилося в селі і в галузі освіти та охорони здоров'я. В Кукавській школі вчилася тільки незначна частина дітей. 1908 року у Великій Кукавці із 129 дітей у віці від 8 до 11 років навчалося всього 56[5]. З 1889 року в Кукавці діяв фельдшерський пункт.

Становище трудового селянства в наступні десятиріччя погіршало. Столипінська реформа прискорила процес розшарування селян. Користуючись дармовою робочою силою батраків і скуповуючи землі бідноти, куркулі зосередили в своїх руках великі ділянки землі, десятки ж господарств втратили її. В 1914 році у Великій Кукавці був 331 двір, а в Малій Кукавці — 165 дворів, а землі, відповідно — 736 і 378 десятин. Окремі ж глитайські господарства мали більш як по 40 десятин.

---

[1] А. М. Амшинская. В. А. Тропинин. М., 1957, стор. 9.
[2] Вінницький облдержархів, ф. 855, оп. 1, спр. 10, арк. 1—38.
[3] Революционное движение в России весной и летом 1905 года, ч. 2. М., 1957, стор. 208—209.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7301, арк. 3.
[5] ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 187, спр. 709.

Звістка про Лютневу революцію, яку принесли солдати з фронту, була зустрінута в Кукавці з задоволенням і надією. Проте в селі все залишилося по-старому. А коли кукавська біднота спробувала самостійно ділити панську землю, то власті не допустили цього.

Хвиля Великої Жовтневої соціалістичної революції докотилась в село в листопаді, але тільки наприкінці 1917 року революційним червоним частинам вдалось очистити Кукавку від буржуазно-націоналістичних військ Центральної ради. В житті села настали великі зміни. Трудящі палко вітали і підтримували їх. Волосний ревком почав наділяти бідноту панськими землями. Цьому перешкодила австро-німецька окупація. Терор і сваволля запанували в селі. Активістів кинули до в'язниці. На село наклали велику контрибуцію. Народ відповів на це гнівом. Сотні подільських селян йшли в партизанські загони, був створений штаб для керівництва ними. «Партизанський загін,— згадував Іван Чебан,— виступив у Кукавську волость, де збирався ярмарок. Зброя була захована у возах, а кулемети в бочках з нафтою, які також везли на ярмарок. Другий загін партизанів, що частково знаходився у Муравці (ліс між с. Рівним і Нижчим Ольчедаєвим), також направився в Кукавку. Місцеві ж партизани очікували в селі Кукавці розпорядження розпочати бій...»[1].

В ніч на 14 серпня 1918 року за сигналом повстанського штабу спалахнуло повстання мешканців Кукавки, Іракліївки, Жеребилівки, Нижчого Ольчедаєва, Рівного та інших сіл[2]. Повстанці оточили волость та державну варту, частину якої було перебито, а решта розбіглася. Потім партизани рушили на Вендичани. Висланий окупаційним командуванням на боротьбу з ними батальйон 20-го австрійського полку через деморалізацію солдатів при сутичці показав повну небоєздатність і відступив до Яришева[3].

Повстання в Кукавській волості стривожило окупантів. Сюди було кинуто військові частини з Копайгорода та Жмеринки, які придушили повстання. В Кукавці вони спалили 12 хат, розстріляли активних учасників повстання, зокрема І. Л. та В. М. Рябих, після нелюдських катувань стратили партизанів, захоплених у боях. В числі полонених загинув і кукавчанин В. Я. Гаврилюк. Знущань і наруги зазнало багато жителів села.

Наприкінці 1918 року австро-німецька окупація зазнала краху, однак село зайняли петлюрівці. Протягом 1919—1920 рр. точилася кривава боротьба з українськими буржуазними націоналістами та польськими мілітаристами. Кукавка кілька разів переходила з рук у руки. Тільки 10 листопада 1920 року бригада червоних козаків 1-го кавалерійського корпусу визволила село остаточно[4].

Першим головою створеного сільського ревкому став Г. О. Братанюк, учасник повстання 1918 року проти австро-німецьких окупантів. Незабаром організовано сільський комнезам. Його головою обрали Г. Лошачого. Ревком і комнезам проводили організаційну та масово-політичну роботу серед трудового селянства. Вони допомагали бідноті тяглом, насінням, реманентом, вели боротьбу з куркулями.

Провідна роль у відродженні села та політичній роботі серед селян належала волосній партійній організації, створеній 17 вересня 1922 року[5]. Наступного року в Кукавці виникла комсомольська організація[6], що стала надійною опорою комуністів у проведенні всіх політичних кампаній на селі. Увага комуністів і комсомольців була зосереджена на роботі сільської Ради і комнезаму, кооперації і комсомолу, школи і лікнепу. Вони вели роз'яснювальну роботу серед трудового селян-

---

[1] «Бюлетень окружного виконавчого комітету Могилівщини», 1927, № 18, стор. 62.

[2] М. Супруненко. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни, стор. 70.

[3] Гражданская война на Украине, т. 1, стор. 323—324.

[4] І. В. Дубинський, Г. М. Шевчук. Червоне козацтво. К., 1961, стор. 143.

[5] Вінницький облпартархів, ф. 6, оп. 1, спр. 6, арк. 29.

[6] Там же, ф. 191, оп. 1, спр. 3, арк. 2, 5—6, 18, 33.

ства. В січні 1923 року комнезамівці ухвалили створити в Кукавці колективне господарство «Трудовик». Воно об'єднувало 14 сімей (38 чол.), які мали 40 десятин землі, 17 коней, 2 воли, 5 плугів, 6 борін. Головою артілі обрали комуніста В. І. Рахманька.

Відразу після закінчення громадянської війни в Кукавці почали роботу початкова школа і хата-читальня. В 1922 році тут відкрито профтехшколу, яка згодом стала називатися агрошколою. Вона готувала садівників та городників. В 1923 році відкрито сельбуд. Для населення читалися лекції, влаштовувалися вистави. Хата-читальня мала тоді 640 книг. Працювали гуртки ліквідації неписьменності. 1927 року Кукавська початкова школа перетворена в семирічну.

1926 року в Кукавці налічувалося 2205 чоловік, 647 господарств, а землі — 2475 десятин (в т. ч. польової 2110 десятин). На кожного жителя припадало менше однієї десятини.

Щоб забезпечити заможне життя всіх трудівників села, треба було докорінно перебудувати саму систему господарювання — перевести її на соціалістичну основу. Для цього був єдиний шлях — колективізація. 1929 року в Кукавці створено два колективні господарства[1]. Активним організатором їх був двадцятип'ятитисячник Михайло Приходько, кадровий робітник з Донбасу.

Пам'ятник воїнам-односельцям, які полягли у роки Великої Вітчизняної війни, с. Кукавка. 1969 р.

Коли колгоспи об'єдналися в одну артіль «Червоногвардієць», М. Приходько став її головою. 1932 року в колгоспі було 390 господарств. Помітний вплив на життя Кукавки справила тоді група демобілізованих червоноармійців, яка в 1931 році прибула сюди. Червоноармійці відзначалися високою дисципліною і сумлінним ставленням до колгоспного майна. Й досі працює колишній будьоновець І. Г. Кошман.

Значну роль у розвитку артілі відіграла техніка. Вже в 1932 році на кукавських ланах працювало 4 трактори Вендичанської кінно-прокатної станції.

За роки перших п'ятирічок колгосп «Червоногвардієць» виріс і зміцнів. Колгоспники збирали непогані врожаї — по 20 цнт зернових та по 200 цнт цукрових буряків з га. До Книги пошани Всесоюзної сільськогосподарської виставки за 1940 рік занесено бригадира колгоспу Т. К. Ковальчука, що його бригада зібрала по 26,8 цнт ячменю з га. Член партії С. А. Данилюк 1940 року зібрала з своєю ланкою по 440 цнт цукрових буряків з гектара.

Коли ж над Радянською Батьківщиною нависли чорні хмари війни, хлібороби взялися до зброї. 272 мешканці Кукавки здійснили ратні подвиги і відзначені урядовими нагородами. Серед них гвардії капітан Ф. П. Семенюк, що удостоєний 11 нагород, лейтенант І. В. Коваль — 8 нагород. Командирами Червоної Армії стали перші сільські комсомольці Г. П. Марчук, Д. В. Шубович, які героїчно билися з ворогом. Полягли смертю хоробрих 144 мешканці Кукавки.

17 липня 1941 року в село вдерлися німецько-фашистські загарбники. Настали жахливі часи окупації. Гітлерівці вщент зруйнували і розграбували громадське господарство, довели село до повного занепаду.

Край окупації настав 22 березня 1944 року. Бійці 42-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора Боброва визволили село.

Мешканці Кукавки наполегливо працювали, щоб швидше загоїти глибокі рани, завдані війною. Масове соціалістичне змагання колгоспників, організаційно-гос-

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-2217, оп. 1, спр. 26, арк. 31.

М. В. Рябий — відомий краєзнавець і фольклорист, с. Кукавка, 1968 р.

подарська діяльність парторганізації і сільської Ради дали позитивні наслідки. Кукавчани успішно впоралися з посівною кампанією 1944 року, вчасно викопали цукрові буряки і картоплю. У фонд Червоної Армії здали понад 153 цнт хліба і 100 цнт картоплі, а також гроші. Наступні роки були періодом відбудови артільного господарства і відродження села. Ця робота в основному завершена на кінець 1950 року. Проте економічні показники колгоспу були ще занадто низькими. Наслідки війни відчувалися на кожному кроці. Не вистачало техніки, майже не було добрив, невисокою була агротехніка. Через це врожайність зернових культур у колгоспі в 1948 році складала 8 цнт, а цукрових буряків лише 55 цнт з га[1].

Докорінні зміни в житті артілі настали після укрупнення. 1958 року на базі колгоспів «Червоногвардієць» (с. Кукавка), ім. Жданова (с. Нижчий Ольчедаїв) та ім. Леніна (с. Ломазів) створено господарство ім. Богдана Хмельницького, за яким закріплено 4620 га землі, в т. ч. понад 3120 га орної. Колгосп придбав 22 трактори, 11 комбайнів, 13 автомашин та багато інших машин, створивши власну технічну базу. В найближчі роки запровадили дві польові сівозміни й перейшли на високоврожайний сорт пшениці Миронівська 808, забезпечили механічну обробку та подавання кормів на фермах, спорудили типові тваринницькі приміщення. Поступово колгосп перейшов на внутрігосподарську спеціалізацію. Все це забезпечило значний ріст врожайності полів та підвищення продуктивності тваринництва. Якщо на початку 60-х років колгосп збирав по 22 цнт зерна з гектара, то вже на кінець цього десятиріччя врожайність зернових піднялася до 28—29 цнт, а цукрових буряків відповідно з 244 до 358 цнт з га. Надій молока на одну фуражну корову за цей період збільшився на 1 тис. кілограмів.

Спеціалізація господарства на відгодівлі свиней повністю себе виправдала. Широка система механізації, запроваджена на цій ділянці, значно знизила витрати праці. Кормоцех «Маяк-6», встановлений на фермі колгоспу, забезпечує заготівлю кормів на 6000 голів. Система транспортерів звільнила тваринників від важкої фізичної праці. На кінець восьмої п'ятирічки колгосп ім. Богдана Хмельницького виробляв 113 цнт свинини на 100 га сільськогосподарських угідь.

Одним з вирішальних важелів у боротьбі за високі виробничі показники колгоспу став госпрозрахунок, що особливо сприяє економії затрат праці. На виробництво центнера пшениці, за планом 1967 року, наприклад, виділялось 0,51 людино-дня, а фактично витрачено 0,42, на центнер кукурудзи відповідно 0,90 і 0,78 людино-дня.

Кожна така цифра відображає самовіддану працю колгоспників — нових людей, як за своїм культурним і технічним рівнем, так і за рівнем соціалістичної свідомості. На ключових ділянках виробництва працюють колгоспники з спеціальною, або середньою освітою і відповідною агротехнічною підготовкою, зокрема, всі 9 бригадирів колгоспу мають середню освіту. Очолюють виробництво висококваліфіковані спеціалісти відповідних галузей господарства — три агрономи, два зоотехніки, економіст, інженер, чотири ветфельдшери.

В соціалістичному змаганні розкрилися здібності сотень трудівників колгоспної Кукавки. Золота Зірка Героя Соціалістичної Праці сяє на грудях бригадира тракторної бригади І. І. Ратушного, бригада якого забезпечує збирання 40 цнт з га пшениці. Ланкова Н. В. Бойчук нагороджена орденом Леніна. Багато інших колгоспників також відзначено урядовими нагородами.

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-3375, оп. 4, спр. 933, арк. 36.

Провідною силою в розв'язанні завдань економічного розвитку, натхненником і організатором колгоспників є партійна організація. З 67 комуністів 50 працюють безпосередньо на виробництві. Аналогічне становище й у комсомольській організації.

Колгосп ім. Богдана Хмельницького став одним з передових господарств району. 1966 року він удостоєний права бути учасником ВДНГ (за одержання 38,7 цнт з кожного гектара пшениці на площі 760 га).

З розвитком колективного господарства створилися умови для докорінних змін у добробуті населення, в культурі і побуті села. Стара Кукавка з підсліпуватими хатками під сірою солом'яною стріхою, з кривими вузенькими вуличками і похилими тинами відійшла в далеке-далеке минуле. Ще в 1954 році в село прийшла електрика і всі пов'язані з нею побутові та господарські вигоди. Широкі, рівні вулиці обсаджено тисячами дерев. Крізь зелень садів видніються чепурні будинки колгоспників. Уміють кукавчани оздоблювати житла оригінальною різьбою, барвистими візерунками. З 1960 року в селі споруджено 230 і перекрито твердою покрівлею майже 300 будинків колгоспників. У Кукавці є 9 спеціалізованих магазинів, де можна придбати найрізноманітніші промислові та продовольчі товари, музичні інструменти, книги. Є їдальня, філія майстерні по ремонту телевізорів, радіоприймачів, годинників та інші побутові підприємства.

Кукавська сільська лікарня на 45 ліжок добре устаткована медичною апаратурою. Про охорону здоров'я трудящих дбають три лікарі та 20 середніх медичних працівників.

Як і в кожному селі, є тут клуб і бібліотека. Школа в Кукавці середня, відкрита вона 1952 року. Вона вже випустила понад 600 чоловік. 210 з них вступили до вузів і технікумів, 20 закінчили військові училища і стали офіцерами Радянської Армії, 114 працюють на підприємствах, 54 стали спеціалістами сільського господарства. Вчителі беруть активну участь у масово-політичній роботі серед населення, працюють в історико-краєзнавчому музеї, у гуртках художньої самодіяльності тощо.

Значну роль в культурному житті села відіграє історико-краєзнавчий музей. Одним з його засновників був М. В. Рябий. Наукова громадськість України високо оцінила його як фольклориста-самородка. Ще хлопчиком почав збирати він народні пісні й перекази. Хоча нині М. В. Рябому 77 років, він продовжує улюблену справу. Його праці друкуються в наукових журналах, літературних збірниках. У Кукавці М. В. Рябий записав варіант пісні «За Сибіром сонце сходить», «Жив — не любила», «Ой, повій вітре з яру», «Червона калина біленько зацвіла».

Нове колгоспне життя породило і нові народні традиції, національні за формою, соціалістичні за змістом. Новорічна щедрівка стала формою виразу подяки за сумлінну працю, побажання трударям нових успіхів. Святково вбрані комсомольці з піснями їздять по селу, вручають подарунки колгоспникам. У своїй широко відомій картині «Весілля в Кукавці» В. А. Тропінін показав одну з урочистих хвилин сільського життя і водночас — усю трагедію селянства тієї епохи. Розкішний панський палац і похмура величавість церкви — ось що тяжіло над одвічними трударями, ще більше гнуло до землі, принижувало їх людську гідність навіть у такий урочистий момент. У нинішній Кукавці щорічно дзвенять радісними музиками десятки весіль, народжуються нові сім'ї, скріплені творчою працею і заможним життям. Прикладом нового весілля може служити весілля Миколи і Люби Чорнопиських. Нині вони

Весілля в Кукавці. 1969 р.

студенти вузу, вирішили справити весілля у своєму селі. Весільний поїзд — розквітчені сани з молодими, їх рідними і друзями — мчав тією ж вулицею, що і на тропінінській картині, але яка величезна відстань між ними! Відстань століть, культур, духовного обличчя людей. Весілля розцвіло усмішками. Воно було гімном вільного кохання на вільній, щедрій, радянській землі.

Незабутнє враження на мешканців Кукавки справило відкриття в 1966 році пам'ятника-обеліска воїнам, які загинули в боротьбі з фашистськими загарбниками. Після багатолюдного мітингу перед пам'ятником урочистим маршем механізатори провели колони тракторів, комбайнів, автомашин. То був трудовий рапорт батькам-героям, клятва на вірність Радянській Вітчизні і готовність кожної миті стати на її захист.

В центральній частині Кукавки встановлено пам'ятник В. І. Леніну, воїнам-землякам та Богдану Хмельницькому. А недалеко — парк Перемоги, де вже висаджено понад 4000 дерев. Урочистий день нашої Батьківщини — 100-річчя з дня народження В. І. Леніна — мешканці села зустріли як свято щасливої весни. Адже всі їх надбання, все їх життя пов'язано з ім'ям В. І. Леніна і Комуністичною партією. Неоціненним серед цих надбань є новий мешканець Кукавки — справжній герой вільної соціалістичної праці.

Готуючи гідну зустріч XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України, кукавські колгоспники широко розгорнули соціалістичне змагання. Наслідки його відрадні. За п'ятиріччя збільшився врожай зернових на 2 цнт, а цукрових буряків на 108 цнт з га, вдвоє зросло поголів'я свиней.

Сумлінна праця колгоспників відзначена урядовими нагородами. Помічник бригадира тракторної бригади, ветеран Великої Вітчизняної війни О. Т. Лошачий нагороджений орденом Жовтневої Революції, тракторист Д. І. Вовкотруб та свинарка М. П. Каструк — орденом Трудового Червоного Прапора. На грудях 88 колгоспників проміняться ювілейні Ленінські медалі.

Великі плани кукавчан на дев'яту п'ятирічку. За цей період в селі виростуть: будинок культури, торговий центр, типова школа, а також багатоповерхові житлові будинки. Прикрасить село новий парк з вписаним в нього спортивним комплексом. Росте і квітне нова Кукавка — яскраве підтвердження здобутків колгоспного ладу.

Г. П. ДОВГАНЮК, О. П. СКНАР, О. В. УШАКОВ

ЧЕРНІВЦÍ

Чернівці — село, центр сільської Ради. Розташовані на відрогах Подільського плато, на правому березі річки Мурафи та її притоці Муращці, за 38 км від районного центру та залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 3943 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Йосипівка.

Перші письмові згадки про заселення території нинішнього села належать до 1392 року. Тоді литовський князь Вітовт подарував Василю Карачевському «пустош Княжу Луку між річками Морахвою і Мурашкою»[1]. На цій «пустоші» і був заснований населений пункт. У документах зустрічається кілька варіантів його назви: Черняхівці, Черніївці, Черніїв. Пізніше закріпилася назва Чернівці. Відомо, що в 1432 році вони вже були значним населеним пунктом.

У 1546 році Чернівці стали власністю брацлавського шляхтича Білого Скіндера і за його прізвищем називалися Скіндерполем. Наприкінці XVI ст. новий

[1] Н. И. Петров. Подолия, стор. 65.

Загальний вид села Чернівців. 1971 р.

власник села вирішив перетворити Скіндерпіль на містечко[1]. В червні 1595 року Скіндерпіль дістав право війтівства[2]. В наступних роках містечко швидко зростало. 1602 року в Чернівцях налічувалося 500 будинків. Зростанню сприяло надання деяких пільг населенню. 1606 року мешканцям Чернівців та кількох сусідніх поселень надано пільги на 40 років[3]. За першу третину XVII ст. Чернівці збільшилися вдвоє. В 1629 році тут було 894 дими[4]. Коли дарованим слободам настав кінець, більшість мешканців Чернівців потрапила в кріпацьку неволю. Польські пани намагалися покатоличити українське населення. 1640 року в Чернівцях споруджено великий костьол.

Гноблення шляхтичами кріпаків, приниження їх людської гідності, викликали люту ненависть селян, яка виявлялася в повстаннях. Мешканці Чернівців під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. радо зустріли козаків полку Данила Нечая, що прибув сюди на квартирування. За співчуття і підтримку козацько-селянських військ з ними жорстоко розправилися шляхтичі. В 1651 році гетьман Калиновський, якому вдалося потіснити війська Богдана Хмельницького, спустошив багато населених пунктів на терені між Південним Бугом і Дністром. Цієї участі зазнали і Чернівці[5]. Війська Калиновського, як вказує літописець, «огнем и мечем воевали в них людей неповинных»[6]. Однак козаки знову визволили Чернівці. Коли ж сюди 1654 року вдерлося шляхетське військо, містечко було дощенту спалено й зруйновано[7]. Ті мешканці, що залишилися в живих після жорстокої розправи, поселилися за дві версти вище від руїн містечка. Нове поселення польські урядовці назвали Златополем[8]. Але ця назва не була прийнята населенням, і воно називало його по-старому — Чернівцями. Однак колишнього значення поселення так і не набуло, залишалося вбогим і занедбаним містечком. Минали роки в кріпацькій неволі, панській нарузі. Хто не витримував — покидав рідні місця, втікав до Молдавії та в інші краї. В 1703 році пани Подільського воєводства звернулися

---

[1] Źródła dziejowe, t. 22, стор. 609, 630, 722; Л. Бялковський. Поріччя Мурафи в XV—XVI століттях. Кам'янець-Подільський, 1920, стор. 16.

[2] Архив Юго-Западной России, ч. 8, т. 1. К., 1893, стор. 328.

[3] Л. Бялковський. Поріччя Мурафи в XV—XVI століттях, стор. 11.

[4] А. И. Баранович. Украина накануне освободительной войны средины XVII ст., стор. 136.

[5] Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, стор. 179—180.

[6] Летопись Григория Грабянки, стор. 98.

[7] Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 5. СПб., 1885, стор. 646—647.

[8] В. К. Гульдман. Памятники старины в Подолии. Каменец-Подольский, 1901, стор. 314—315.

до молдавського господаря з вимогою повернути їм селян-кріпаків. Серед збіглих згадується і чернівчанин Дебіж[1].

Життя селян-кріпаків лишалося важким і після возз'єднання Правобережжя з Росією. Власники містечка змінювалися, а гніт і сваволя залишалися. 1831 року мешканці Чернівців змушені були звернутися до суду з скаргою на поміщика, який встановив надмірну панщину, але скарга залишилася без наслідків.

1845 року в містечку було два поміщики. Одному з них належало 4250 десятин землі із загальної кількості 7623 $^{3}/_{4}$ десятини. З його кріпаків понад 30 чол. були безземельними та 14 — мали тільки городи[2]. З решти господарств було 129 піших та 256 тяглих. Однак значна частина тяглих мали лише одну худобину. Зберігся документ, в якому вказується, що робочий день розпочинався на світанку і закінчувався, коли сідало сонце, селяни повинні були виходити на панщину з робочою худобою і тими знаряддями, які потрібні. За всяку провину пан міг покарати кріпака 25 різками, а його управитель — 15 різками[3].

Не справдила надій кріпаків на землю і волю селянська реформа, проведена 1861 року кріпосниками. За першим варіантом уставної грамоти, із загальної кількості землі села, яка причислялася до корінного наділу (сюди входила і присадибна земля), на 668 дворів припадало 2193 десятини 1697 кв. сажнів та додаткового наділу 583 десятини 2088 кв. сажнів. За орну землю й інші угіддя корінного наділу встановлювався оброк — 14 крб. 47 $^{1}/_{2}$ коп. за десятину[4]. В цій уставній грамоті були також пункти, які вказували, що пан залишає за собою право «дозволу користуватися випасами, що на господарських посадах при маєтку залишаються душі чоловічої статі із господарств піших, городників і бобилів, які працюватимуть за наймом»[5]. До того ж, в уставній грамоті кількість тяглих господарств навмисне зменшено до 132, що позначалося на кількості землі, яка повинна була передаватися селянам. Громада поскаржилася в Ямпільський мировий суд, який змушений був констатувати, що «доведено невірне складання інвентарів, куди не були внесені парові господарства»[6]. Але далі констатації справа не пішла. Минали місяці, роки після запровадження в життя реформи, а становище селян не поліпшувалося. В 1866 році вони відмовилися підписати викупний акт. Змусили їх до цього тільки за допомогою військових підрозділів, які були введені в село. У викупному акті, затвердженому урядом в 1870 році, загальна кількість орної землі та інших угідь, що передавалися в користування селянам, визначена 4745 десятинами 862 кв. сажнями[7]. За цю землю селяни повинні були вносити щорічно 6577 крб. 23 коп. протягом 49 років[8].

Була в Чернівцях і категорія селян т. зв. чиншовиків — 357 господарств. Вони повинні були викупити понад 328 десятин польової та майже 57 десятин присадибної землі. Вартість її була визначена в сумі понад 19 223 крб. Починаючи з 1867 року, чиншовики повинні були вносити викупні платежі — щорічно по 1407 крб. 40 копійок[9]. Обезземелені селяни Чернівців у 60-х роках неодноразово вдавалися до захоплення панських земель. У 1881 році мешканці кількох сіл Ямпільського повіту, в т. ч. і Чернівців, знову почали захоплювати панські землі[10]. Тільки жорстокі репресії царських властей зупинили цей стихійний протест.

Кількість безземельних і малоземельних селян з кожним роком зростала. Внаслідок підтасовок і махінацій волосного начальства сільський сход у 1885 році

---

1 Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 2, стор. 561.
2 Хмельницький облдержархів, ф. 341, оп. 1, спр. 1330, арк. 9.
3 Там же, спр. 1337, арк. 3.
4 Там же, ф. 112, оп. 1, спр. 2992, арк. 64—65.
5 Там же, арк. 68—69.
6 Там же, спр. 3136, арк. 223.
7 Там же, ф. 112, оп. 1, спр. 2992, арк. 64; спр. 3136, арк. 320.
8 Там же, спр. 3136, арк. 320.
9 Там же, оп. 2, спр. 5018, арк. 85—97.
10 Історія селянства УРСР, т. 1, стор. 414.

прийняв рішення про новий поділ додаткових земельних наділів. Через це десятки господарств опинилися на межі напівжебрацького життя, а куркулі набагато збільшили свої ділянки. Представники 42 селянських господарств написали з приводу цього скаргу[1]. Незважаючи на те, що вона обійшла всі інстанції, аж до Сенату включно, скарга залишилася без відповіді. На 1887 рік в Чернівцях (по окремих їх частинах) налічувалося безземельних і малоземельних: по Гоцулівці — 207, по Мазурівці — 254, по Хренівці — 127 господарств.

На початку 70-х років у містечку засновано ряд підприємств, що переробляли сільськогосподарську сировину, зокрема винокурний завод, два водяні млини. Згодом виникли ще один млин та спиртоочисний завод[2]. Більшість з них належала колишньому власникові села. Цей поміщик прагнув пристосуватися до нових умов. Відкривали дрібні підприємства і сільські багатії.

Робітники чернівецьких підприємств за 12-годинний робочий день одержували 9—10 крб. на місяць. Ще більш жорстокої експлуатації зазнавали наймити, їх праця оплачувалася набагато дешевше.

Якщо в 1872 році в Чернівцях налічувалося 780 дворів з 4227 мешканцями[3], то у 1889 році — 1264 двори з 5529 чоловіками[4]. Хоч містечко й зросло, в ньому була тільки одна початкова школа, відкрита 1867 року.

Становище чернівецьких селян і робітників було таким же важким, як і скрізь. Вони піднімалися на боротьбу з визискувачами. Протягом 1905 року в Чернівцях відбувалися заворушення. Агітацію серед селян Чернівців вели коваль С. Горошко та незаможник А. Манеляк[5]. Революційні настрої найбільше виявилися влітку 1906 року. В урочищі Червона Долина (в каменоломні) бідняки збиралися на сходи, де обговорювали питання про землю, про революцію. На одному з них зібралося близько 300 чернівецьких наймитів та бідняків. Вони вирішили не працювати на панських ланах доти, доки поміщик не підвищить оплату. Близько двох тижнів на роботу не вийшов жоден працівник. Поміщик змушений був прийняти їх вимоги.

В роки столипінської реакції зросло класове розшарування села, набагато погіршало становище наймитів та бідняцьких мас. Ті, що наймалися на різні роботи, фактично перетворилися на сільськогосподарський пролетаріат. В галузі культури і освіти зрушення були мізерними. Якщо на початку XX ст. кількість населення зросла до 10 316 чоловік, то на цей час у селі відкрили ще одну церковнопарафіяльну школу. Обидві школи розміщувались у звичайних селянських хатах. В 1908/1909 навчальному році в них навчалися 91 хлопчик і 40 дівчаток, а дітей шкільного віку було 1032[6]. Лише 1912 року відкрито земську школу. До чернівецької лікарської дільниці належала територія, де мешкало 70 210 чол. Тут працювали один лікар та два фельдшери. Не випадково в Чернівцях, як і в сусідніх селах, поширювалися інфекційні захворювання — тиф і віспа, дифтерія і скарлатина[7]. Зате в містечку були костьол і дві православні церкви та 5 молитовних єврейських домів.

З великими надіями зустріли мешканці Чернівців звістку про Лютневу революцію. Відбулися маніфестації і мітинги, на яких сповіщалось про повалення царя, встановлення демократичних порядків. Та не сталося в бідняцькому житті істотних змін. В масі трудового селянства назрівав стихійний протест. Протягом липня — серпня 1917 року в Чернівцях неодноразово збиралися селянські сходки,

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 3250, арк. 26—27.

[2] А. Крылов. Населенные места Подольской губернии, стор. 434.

[3] Календарь Юго-Западного края на 1873 г. К., 1872, стор. 421.

[4] В. К. Гульдман. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания, стор. 376.

[5] Вінницький облдержархів, ф. Р-5047, оп. 1, спр. 25, арк. 14—15.

[6] Начальное народное образование в Подольской губернии (1908/1909 учебный год). Каменец-Подольский, 1910, стор. 256—257.

[7] Отчет Подольской губернской управы по делам земского хозяйства по врачебной части за 1909 год. Каменец-Подольский, 1910, стор. 226—227.

на яких йшлося про розподіл землі, Установчі збори. Бідняки, інваліди війни вимагали негайно приступити до поділу панських земель, не чекаючи рішення Установчих зборів. На одній із сходок навіть було обрано комісію для поділу панських земель[1]. Але місцеві органи влади не допустили цього. Незадоволення бідняцьких мас наростало.

Активно включилися чернівчани в боротьбу за Радянську владу, коли дізналися про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Через село в грудні 1917 року проходили частини 8-ї армії. За активною участю солдатських комітетів відбувалися збори місцевих жителів, на яких по-революційному вирішувалося питання про розподіл панських земель. На початку січня 1918 року в Чернівцях створено ревком, який приступив до розподілу землі. Та не вдалося довершити розпочату справу. На початку березня 1918 року Чернівці окупували австро-німецькі війська. Окупанти наклали на населення велику контрибуцію. Тільки Гоцулівка повинна була здати протягом трьох діб 20 тис. пудів хліба, багато худоби тощо. Командування окупаційних військ наказало негайно повернути конфісковане панське майно, застосувало жорстокі репресії. Багато мешканців Чернівців пішло до партизанських загонів, що формувалися в лісах поблизу Кукавки. Ті, що залишалися, чинили опір, зокрема вбили приказного волості. 23 серпня в Чернівцях до рук ворога потрапило 8 учасників цього замаху[2]. Коли австро-німецька окупація зазнала краху, на зміну іноземним загарбникам прийшли петлюрівські бандити. Тільки в березні 1919 року частини Червоної Армії визволили Чернівці, та не надовго. Вже у липні вороги знову захопили село. В 1920 році в жорстокій боротьбі частин Червоної Армії з петлюрівцями і польськими мілітаристами село кілька разів переходило з рук у руки. Але навіть за цих тяжких умов в Чернівцях діяв ревком. 10 листопада 1920 року кавалерійська бригада Г. І. Котовського остаточно очистила Чернівці від ворога.

В цей час село було на межі повного занепаду. Не вистачало тягла, реманенту, насіння. В 1921 році із 6181 десятини землі засіяли тільки 4738[3]. В кожній бідняцькій сім'ї панували голод і злидні. Дошкуляли бандитські ватаги. Новостворений волосний ревком, очолюваний незаможником Ф. М. Блащишиним, та комнезам почали свою діяльність із здійснення розпорядження Всеукраїнського революційного комітету від 5 лютого 1920 року про безкоштовну передачу безземельним і малоземельним селянам поміщицьких і церковних наділів. Таких земель в Чернівцях було 1142 десятини. Через прокатний пункт організували також допомогу бідноті тяглом, інвентарем, насінням[4]. У грудні 1922 року комнезам вилучив лишки землі і в куркулів.

Важливе місце в роботі Рад, громадських організацій, комнезамів посідало в той час кооперування селянських господарств. Поряд із створенням споживчої, велася підготовча робота до об'єднання незаможників у виробничу кооперацію. В грудні 1922 року незаможники Чернівців заснували колективне господарство «Світ»[5], головою його обрали комуніста Н. Л. Дячишина. В 1924 році в Чернівцях вже налічувалося 262 члени споживчої кооперації. Через неї трудове селянство одержувало фінансову допомогу від держави, потрібні товари.

1921 року організовано сільський партійний осередок, наступного року створено комсомольську організацію. Комуністи й комсомольці приділяли велику увагу налагодженню культурно-освітньої роботи в селі. Завдяки їх піклуванню почали працювати клуб, бібліотека, хата-читальня, створювалися гуртки, де навчалися неписьменні. 1922 року в Чернівцях відкрито 2 трудові школи, дитячий будинок.

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-5047, оп. 1, спр. 25, арк. 18—19.
[2] Гражданская война на Украине, т. 1, стор. 299.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-2625, оп. 3, спр. 44, арк. 248—250.
[4] Там же, арк. 247.
[5] Там же, ф. Р-483, оп. 1, спр. 778, арк. 20.

За новим адміністративним поділом 1923 року створено Чернівецький район. Це позитивно позначилося на дальшому розвитку села. Під керівництвом партійної організації, яка налічувала в 1924 році 14 чоловік, виконком Ради, комнезам, комсомольці згуртовували бідняцькі маси, жінок. Тоді ще діяли куркульські банди. В 1925 році бандити вбили голову сільської Ради Ю. Ліщинського. Було створено загони для охорони села, які ліквідували банди.

В 1926—1928 рр. у Чернівцях засновано кілька колективних господарств: «Зразковий хлібороб», «Плугатар», «Червоний агроном», «Культура», «Зірка», «Надія», «Новий господар», «Серп», «Пролетарська сила». Проте це була лише підготовка до масового переходу на колгоспний лад, що стався в 1929 році, незважаючи на опір ворогів, який проявлявся на кожному кроці[1]. Колгоспний рух був нездоланним. На початку 1930 року в Чернівцях було 11 колективних господарств. На кінець 1933 року перехід до соціалістичних форм господарювання в основному завершився.

Настав період боротьби за організаційно-господарське зміцнення молодих колективних господарств. Провідну роль у розв'язанні цих питань відіграла Чернівецька МТС, створена в 1931 році. На колгоспних полях працювало 34 трактори і багато іншої сільськогосподарської техніки. Велике значення в розвитку колгоспів, у вихованні кадрів мало соціалістичне змагання. Кращих показників у ньому добився колгосп ім. Горького (колишній «Новий господар»). 4 кг хліба на трудодень одержали тут колгоспники. Дрібні колгоспи об'єдналися в більші, розвивали всі галузі сільськогосподарського виробництва. Успіхи передових господарств були відзначені всенародно. В Книгу пошани Всесоюзної сільськогосподарської виставки за 1940 рік занесено чернівецькі колгоспи ім. Горького та ім. Кірова, які на великих площах зібрали багатий урожай зерна, та свиноферма колгоспу ім. Кірова, де за 1937—1939 рр. одержано по 19,2 поросяти на кожну свиноматку. Зростали ряди самовідданих борців за колгоспну справу. Кращі з них також занесені до Книги пошани ВСГВ: бригадири колгоспу ім. Горького І. Ф. Гнатовський та Б. А. Їжаківський, свинар колгоспу ім. Кірова — К. А. Політанський. В 1940 році бути учасником ВСГВ втретє удостоєна тракторна бригада І. Т. Грудецького з Чернівецької МТС. В авангарді боротьби за високі врожаї колгоспних ланів були комуністи. Секретар парторганізації І. М. Городинський також вписаний у Книгу пошани ВСГВ.

Створена 1928 року текстильно-трикотажна артіль ім. XI річниці Жовтня в середині 30-х років була реорганізована в трикотажну фабрику.

Великі зміни в 30-х роках сталися і в культурному житті села. Крім семирічної школи, що діяла з 1929 року, в селі була середня школа. В 1937 році урочисто відзначено перший випуск її 29 учнів. Незабаром почала працювати вечірня середня школа. Вчителі шкіл організовували лекційну пропаганду, створювали гуртки художньої самодіяльності. З початку 30-х років відкрито кінотеатр, в 1937 році — будинок культури на 550 місць. Драматичний гурток будинку культури завоював популярність і в навколишніх селах. Він підготував і поставив твори класиків української драматургії, п'єси радянських авторів. На польових станах виступала агіткультбригада будинку культури.

Вторгнення фашистських орд на нашу землю порушило мирне будівництво. 21 липня 1941 року гітлерівці окупували село. Настали довгі місяці неволі. Фашисти зразу розстріляли 13 активістів, а через кілька днів кинули в річку Мурафу ще 12 чоловік і розстріляли їх на воді. Від бомбардувань загинуло 25 чоловік. Звичайним явищем стали масові пограбування. У листопаді 1941 року окупанти примусили населення сплатити 150 тис. крб. Радянські люди ненавиділи ворога і чинили йому всілякий опір. З травня 1942 по 6 квітня 1943 року підпільну боротьбу в Чернівцях і районі спрямовував підпільний райком партії. Комуністи створили

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-401, оп. 2, спр. 5, арк. 15.

на території Чернівецького району 24 підпільні групи, в яких налічувалося близько 100 чол.[1]. Патріоти розповсюджували зведення Радінформбюро, листівки з закликами до боротьби. В 1943 році патріоти вивели з ладу 12 жаток, 28 молотарок, 13 тракторів тощо. Велику активність проявили, зокрема, підпільники Чернівців О. С. Деребчинський, Т. В. Римар, Ф. Г. Соколовська, М. В. Ткаченко[2].

12 лютого 1944 року через Чернівці пройшло Вінницьке партизанське з'єднання. Партизани розгромили фашистський гарнізон та поліцейські сили. В бою знищено гармату, 2 міномети, 18 автомашин, склад пального, виведено з ладу 34 трактори, телефонну лінію, вбито близько 200 фашистів та 28 взято в полон. У цьому бою смертю хоробрих загинуло 6 партизанів, серед них начальник зв'язку штабу, один з організаторів партизанського з'єднання В. С. Муржинський, комісар загону Бондаренко, командир роти Паламарчук[3]. Мешканці села всіляко допомагали народним месникам.

18 березня 1944 року бійці 3-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії Червоної Армії визволили село від фашистських загарбників.

Фашисти вщент зруйнували колгоспне господарство і громадські будівлі села. Проте найтяжчими втратами були людські. Десятки мешканців села загинули внаслідок терору ворога, 356 — віддали своє життя на полях битв за свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини. 350 чернівчан за ратні подвиги відзначено урядовими нагородами, серед них кавалер ордена Слави трьох ступенів І. К. Насіковський, кавалер ордена Слави та трьох орденів Червоної Зірки Ф. І. Титус.

Під лозунгом «Все для фронту, все для перемоги!» почався новий період у житті Чернівців. Мешканці села здавали свої кошти на танкову колону «Колгоспник Вінниччини». Успішно завершили весняну сівбу. Розгорнули роботи на відбудові тваринницьких ферм, виробничих і громадських будівель. Із 226 тракторів і 58 комбайнів, що були напередодні війни в МТС, залишилося тільки 24 трактори і 6 комбайнів, та й ті вимагали капітального ремонту. Механізатори достроково їх відремонтували.

Колгосп ім. Горького знову став передовим господарством району. 1944 року пущено в дію Чернівецьку трикотажну фабрику, відкрито школи.

Радянський патріотизм, висока трудова активність населення проявлялися на кожній ділянці. Початок 1945 року в Чернівцях ознаменувався новим почином молоді, яка внесла кошти на танкову колону «За остаточний розгром ворога». Було зібрано 143,5 тис. крб. готівкою і 62,6 тис. крб. облігаціями. Верховний головнокомандуючий Збройними Силами СРСР 8 лютого 1945 року виніс призовникам, учителям та учням Чернівецького району подяку за збір коштів на танкову колону[4].

П'ятирічку відбудови й розвитку народного господарства колгоспники Чернівців виконали успішно. Навіть за несприятливих погодних умов артіль ім. Горького зібрала високий врожай — бригада С. Я. Їжаківського виростила по 34,6 цнт озимої пшениці на гектарі, ланка Т. А. Василик — по 35,2 цнт. 9 колгоспників тоді нагороджено орденами, а С. Я. Їжаківському і Т. А. Василик присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Збирання пшениці в колгоспі ім. М. Горького. 1969 р.

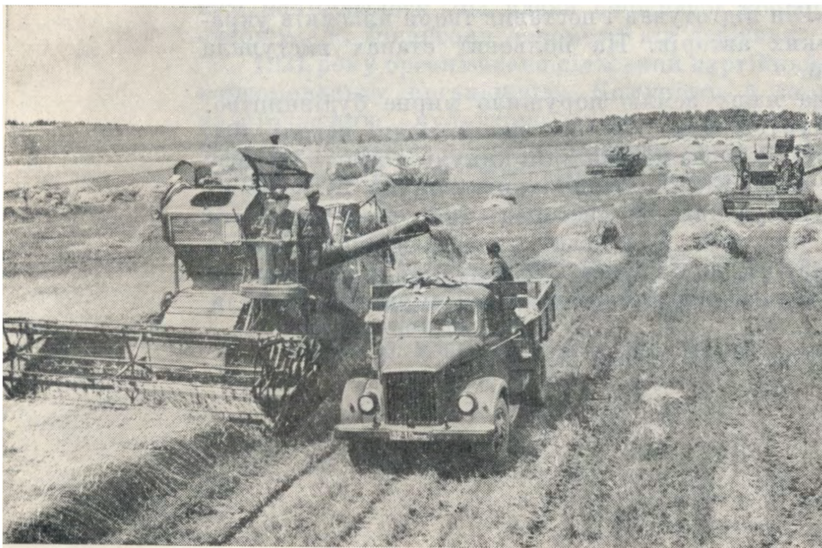

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-136, оп. 15, спр. 601, арк. 3.
[2] Там же, арк. 5—7.
[3] АІІП ЦК КП України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 68.
[4] Газ. «Колгоспна правда» (Чернівці), 11 лютого 1945 р.

Але економічний рівень господарства в цілому був ще невисоким, прибутки артілі теж були низькими. У 1950 році колгоспи ім. Горького, ім. Кірова та ім. Ворошилова об'єдналися в одну сільськогосподарську артіль ім. Горького, яка обробляла 2703 га землі, в т. ч. 1905 га орної. Заходи щодо організаційно-господарського зміцнення артілі — запровадження правильних сівозмін, передової агротехніки — привели до істотних змін у розвитку економіки. Справи набагато поліпшилися, коли колгосп придбав техніку МТС. Поступово зростала врожайність зернових і технічних культур, підвищувалася продуктивність тваринництва. Якщо в 1950 році прибутки артілі становили 70 тис. крб., в 1958 році — 340,5 тис. крб., то в 1967 році вони перевищили 1 млн. крб. Зростання неподільних фондів сприятливо позначилося на технічному оснащенні колгоспу. 1959 року тут було 11 тракторів, 3 комбайни і 13 автомобілів, а 1967 — 30 тракторів, 11 комбайнів. Це докорінно змінило характер праці колгоспників. Всі основні виробничі процеси механізовано. Завдяки невпинному зростанню колгоспного виробництва, великі зміни сталися в добробуті колгоспників. Порівняно з 1954 роком грошова оплата на кінець восьмої п'ятирічки збільшилася в два з половиною рази. На вирішальних ділянках виробництва працюють люди з середньою або неповною середньою освітою. Виросли сотні нових героїв колгоспної праці. В середині 60-х років відзначені урядовими нагородами А. Є. Дудник, Є. М. Юрій, Г. Л. Франюк, І. В. Брухаль, В. Л. Канюка, Г. М. Рибчук.

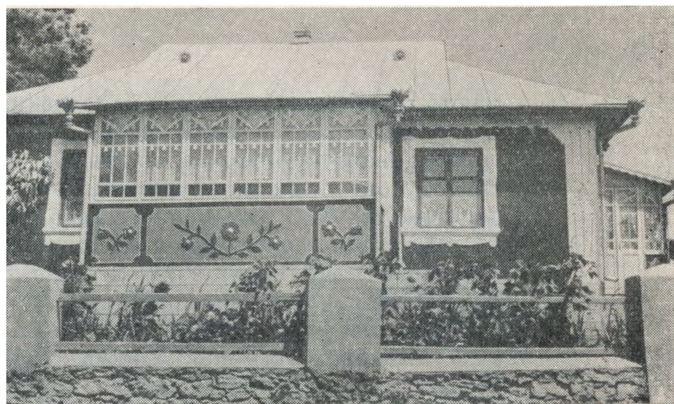
Хата колгоспника. 1970 р.

Нині в Чернівцях є кілька промислових підприємств — швейна фабрика (колишня трикотажна), хлібозавод, цех Могилів-Подільського маслозаводу, вальцьовий млин тощо. Вони успішно виконують установлені виробничі плани. На всіх ділянках виробництва приклад показують комуністи. Із 49 членів колгоспної партійної організації 37 працюють безпосередньо в ланках і бригадах. В. Л. Канюка понад 10 років очолює ланку, яка систематично вирощує високі врожаї — по 48 цнт зерна кукурудзи та по 400 цнт цукрових буряків на га. Невтомним борцем за високу агротехнічну культуру на полях став головний агроном колгоспу Д. С. Малинський. Два ордени Трудового Червоного Прапора — оцінка його сумлінної праці. Чверть століття не залишає кермо передовий механізатор колгоспу комуніст М. О. Юрій. 40 комсомольців ведуть за собою колгоспну молодь.

Новим значним кроком в розвитку економіки села була восьма п'ятирічка. Трудівники колгоспних ланів добилися збільшення врожайності зернових і технічних культур. У порівнянні з попереднім п'ятиріччям збір пшениці з га збільшився на два цнт, цукрових буряків — більш як на 70 цнт. Підвищилася й продуктивність тваринництва, зокрема виробництво молока доведено до 8018 цнт (в 1965 році — 4089 цнт). Завдяки цьому зросла й вартість людино-дня з 2,8 до 3,4 карбованця.

За успішне виконання завдань восьмої пятирічки орденом Леніна нагороджено бригадира рільничої бригади В. Ю. Буяновського, орденом Трудового Червоного Прапора — завідуючого фермою А. А. Ординського, тракториста В. М. Макогончука, ланкового А. М. Антонюка.

В період дев'ятої п'ятирічки колгоспники вирішили повністю механізувати всі виробничі процеси на фермах, ввести в дію кормоцех «Маяк-6», для працівників ферм спорудити будинок тваринника, профілакторій.

Зростання економіки, підвищення оплати праці колгоспників викликали глибинні зрушення в селянському побуті. Нині колгоспники вживають хліб, випечений місцевим хлібозаводом, часто користуються послугами їдальні. Близько 500 сімей

мають газобалонні установки, газифікація набирає все ширшого розмаху. Це в свою чергу викликало потребу перепланування традиційної селянської хати — 825 хат перебудовано та близько 320 зведено нових. В кожному домі звичайними стали електропобутові прилади — праски, пилососи, холодильники, пральні машини тощо. Головне, що такі речі можна придбати в своєму селі — в Чернівцях є 7 магазинів.

Про охорону здоров'я жителів, поліпшення санітарно-гігієнічного стану села дбає загін медиків (20 лікарів та 100 чол. середнього медичного персоналу). З 1966 року в Чернівцях працює лікарня на 200 ліжок, є поліклініка, здоровпункти на підприємствах. Добре налагоджена справа патронажного догляду дітей. В стінах звичайної сільської лікарні сьогодні здійснюються найскладніші хірургічні операції, проводиться близько 40 біологічних аналізів.

У післявоєнні роки зросла в Чернівцях мережа шкіл. Тепер є дві денні та вечірня середні школи, філіал заочної середньої школи. З них вже вийшло 3284 випускники, серед яких понад 100 медалістів. У школах працюють 65 висококваліфікованих педагогів. За педагогічну майстерність і активну громадську діяльність вчителька Р. І. Маянська нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. З 1956 року в Чернівцях працює будинок піонерів, при якому створено 12 самодіяльних гуртків, кімнату бойової і трудової слави. Книжковий фонд сільської та дитячої бібліотек складає близько 40 тис. томів. Всього бібліотек в Чернівцях — п'ять.

Помітне місце в духовному житті чернівчан належить сільському будинку культури, широкоекранному кінотеатру. Їх відвідують тисячі людей. Примножив свою славу драматичний колектив будинку культури. 1962 року йому присвоєно звання самодіяльного народного театру.

Значного розвитку в селі набуло самодіяльне образотворче та декоративно-прикладне мистецтво. На всю область відомі роботи скульптора-аматора шофера Й. А. Насіковського. Його твори — бюсти В. І. Леніна, О. М. Горького, Т. Г. Шевченка, В. А. Тропініна, Г. І. Котовського, У. Кармелюка та І. Гонти. Весь вільний час віддає мистецтву В. Я. Козяр. Він написав близько 20 полотен на теми колгоспного життя. Загальне схвалення знайшла його картина «Весна ювілейна». На обласній художній виставці праці Й. А. Насіковського та В. Я. Козяра відзначені дипломами.

Віджинають старі звичаї та обряди, натомість виникають нові, радянські. Якщо на початку 20-х років під впливом більшовицької агітації в селі відбулося троє весіль без вінчання та влаштовано замість хрестин сім зорин, то нині в чернівецькій Кімнаті щастя реєструються всі шлюби і новонароджені. Ввійшли в звичай святкування першотравневих та жовтневих днів, Нового року, свята весни, врожаю. В урочистій обстановці відбуваються проводи молоді до лав Радянської Армії.

Особливо привабливою була традиційна новорічна щедрівка 1970 року. В ній відбилися і трудові досягнення жителів Чернівців, і їх художні здібності, і піднесення, що панувало в народі цього знаменного року.

Чернівці сьогодні — це нове колгоспне село з високопродуктивним господарством, з новими осередками освіти і культури, з будинками, що потопають в зелені, над мальовничими берегами Мурафи. Автобусним та авіаційним сполученням зв'язані вони з Києвом, Вінницею, Могилевом-Подільським. Господарем села виступає нова людина з притаманними їй рисами моралі і комуністичного світогляду.

Г. О. ЗАБАВЧУК, О. П. СКНАР, О. В. УШАКОВ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

БА́БЧИНЦІ — село, центр сільської Ради. Лежать по обидва береги річки Бушанки (притока Мурафи), за 33 км від районного центру і залізничної станції Могилів-Подільський. Через село проходить шосе. Населення — 5467 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Вазлуївка, Гамулівка, Майорщина, Нове Життя та Новомикільськ.

В селі розташовані центральні садиби колгоспів «Шлях до комунізму» та «40-річчя Жовтня». Обидва господарства обробляють 8947 га землі, в т. ч. 6720 га орної. Розвинуто рільництво, садівництво й виноградарство.

Є середня, 2 восьмирічні та 6 початкових шкіл, 5 бібліотек, 2 клуби; дільнична лікарня, 4 фельдшерсько-акушерські пункти й аптека. 1936 року силами громадськості та учнів при середній школі споруджено першу на Україні дитячу залізницю. Голова сільради О. О. Дроздова нагороджена орденом Леніна.

В селі трудяться 103 комуністи й 191 комсомолець.

Село згадується в історичних джерелах XIV ст. В 1724 та 1769 роках його спустошили татари.

В 1921 році місцеві куркулі, підбурювані румунськими боярами й білогвардійцями, вчинили заколот проти Радянської влади. За активною допомогою бідняків та середняків загони Червоної Армії швидко розгромили заколотників. У 1927 році бандити вбили голову сільради О. І. Мартинюка. На його могилі встановлено пам'ятник.

1937 року за високу врожайність і зразкове ведення господарства колгосп ім. Ворошилова (нині «40-річчя Жовтня») нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

БАНДИШІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Лежить на річці Кубляківці (притока Мурафи), за 21 км від районного центру і залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 1088 чоловік.

В селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Леніна. Колгосп обробляє 2094 га землі, в т. ч. 1550 га орної. Господарство рільничо-тваринницького напряму.

У Бандишівці є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; амбулаторія. В селі працюють 28 комуністів і 36 комсомольців.

Вперше село згадується в писемних джерелах 1559 року. Під час першої російської революції та в 1914 році тут відбулися заворушення, які були придушені каральними загонами.

БЕРЕ́ЗІВКА — село, центр сільської Ради. Лежить на річці Муращці (притока Мурафи), за 32 км від районного центру і залізничної станції Могилів-Подільський. Через село проходить автодорога. Населення — 3641 чоловік. Сільраді підпорядковане село Лужок.

За місцевим колгоспом ім. Дзержинського закріплено 5452 га землі, в т. ч. 4332 га орної. Господарство — багатогалузеве. Протягом 30 років його очолює І. М. Цмокалюк. Йому та передовим колгоспникам А. Ф. Кундиловському, М. А. Кундиловській, М. І. Бучацькій, Д. М. Малярчук, Г. А. Заворотній, Г. Г. Боєчко, Ф. Є. Ширук присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Тут є середня школа, будинок культури, бібліотека; медичний пункт. Партійна організація створена 1921 року, комсомольська — 1924. Тепер у селі 72 комуністи і 189 комсомольців.

Березівка згадується у писемних джерелах XVI ст. У 1884 році відбувся виступ селян проти поміщика. 1902 року вони почали ділити панську землю. За це 5 чоловік ув'язнили на різні строки. В 1905 році страйкували сільськогосподарські робітники.

У 1924 році куркулі замордували 7 активістів КНС.

БІЛЯ́НИ — село, центр сільської Ради. Лежать по обидва береги річки Лозової (притоки Мурафи), за 37 км від районного центру, за 18 км від залізничної станції Вендичани. Населення — 2966 чоловік.

Місцевий колгосп ім. Шевченка обробляє 3760 га землі, в т. ч. 2832 га орної. Господарство — багатогалузеве.

У Білянах є середня школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт. Партійну організацію створено 1921 року, комсомольську — 1925. Тепер у селі працюють 51 член КПРС та 179 членів ВЛКСМ.

Вперше село згадується в історичних джерелах XVI ст. У 1891 році відбулося заворушення малоземельних селян. 27 травня 1905 року близько 500 селян, що працювали в панській економії, вимагали підвищення оплати праці. На придушення цього страйку прибув військовий загін. Керівників виступу Я. І. Рудого, М. А. Куйбіду, С. І. Войтовика було заарештовано.

Уродженцеві Білян О. В. Сосновському присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Він загинув на фронті у 1942 році.

БОРІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Лежить на річці Бушанці, за 45 км від районного центру і залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 5699 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Пелинівка, Степок і Трактове.

Місцевий колгосп «Росія» — багатогалузеве господарство. За ним закріплено 5908 га землі, в т. ч. 4501 га орної.

Працюють середня та восьмирічна школи, будинок культури, бібліотека; дільнична лікарня, фельдшерсько-акушерський пункт. Комуністів — 98, комсомольців — 271.

Село згадується в писемних джерелах XVI ст. В кінці XVIII — на початку XIX ст. у Борівці виникали заворушення малоземельних селян.

Улітку 1905 року відбувся страйк сільськогосподарських робітників.

Під час німецько-фашистської окупації на території села діяли 2 підпільні групи.

Уродженцям Борівки І. П. Вітновському, А. П. Морозу, В. Г. Пивовару за подвиги, звершені на фронтах Великої Вітчизняної війни, присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

БРО́ННИЦЯ — село, центр сільської Ради. Лежить біля гирла річки Котлубаївки, за 10 км від районного центру і залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 1197 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Григорівка, Криштофівка, Нова Григорівка, Оленівка, Садківці.

В селі розташовані фабрика побутової хімії та центральна садиба радгоспу «Зоря комунізму». Радгосп обробляє 3905 га землі, в т. ч. близько 2512 га орної землі, 212 га сортосаду. Крім рільництва, розвинуто садівництво, виноградарство й м'ясо-молочне тваринництво.

В Бронниці є 8-річна школа, будинок культури, бібліотека; пологовий будинок, фельдшерсько-акушерський пункт, будинок відпочинку «Гірський». В селі працюють 27 членів КПРС і 116 членів ВЛКСМ.

Бронниця вперше згадується у грамоті 1388 року. На території села збереглися залишки укріплень та підземні ходи, які свідчать про те, що Бронниця була фортецею. На це вказує й назва села.

На території Бронницької сільради, біля сіл Григорівки та Оленівки, збереглися рештки поселень трипільської культури та доби пізньої бронзи, городище скіфських часів, на якому існували слов'янські поселення VIII—IX та X—XI століть.

ВЕНДИЧА́НИ — село, центр сільської Ради. Лежать по обидва береги річки Немії (притока Дністра), за 20 км від районного центру. Залізнична станція. Населення — 4157 чоловік. Сільраді підпорядковане село Тарасівка.

У Вендичанах розташовані цукровий завод потужністю 18 тис. цнт переробки буряків за добу та центральна садиба колгоспу «Червоний Жовтень». Колгосп користується 2514 га землі, в т. ч. 2018 га орної, спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби. Ланковий В. Й. Кривицький нагороджений орденом Леніна.

В селі є середня школа, 2 клуби, 2 бібліотеки; дільнична лікарня, 2 фельдшерські пункти.

Партійна організація заснована 1921 року, комсомольська — наступного. Тепер в селі 172 члени КПРС та 290 членів ВЛКСМ.

Вендичани вперше згадуються в писемних джерелах XVI ст. Мешканці села у 1918 році повстали проти австро-німецьких окупантів та петлюрівської Директорії.

Уродженець села С. Г. Поплавський — генерал армії, Герой Радянського Союзу.

ВИ́ЛА-ЯРУ́ЗЬКІ — село, центр сільської Ради. Лежать в долині, де зливаються річки Мурафа й Лозова, за 32 км від районного центру і залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 1022 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Букатинка, Коси, Світле.

В селі розташована центральна садиба колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС. За господарством закріплено 4116 га землі, в т. ч. 2930 га орної, близько 20 га шовковичних насаджень (колгосп розводить шовкопрядів). Господарство — багатогалузеве.

Тут є середня школа, будинок культури, бібліотека; медичний пункт. Комуністів — 48, комсомольців — 100.

Село існувало вже в XV ст. 5 липня 1848 року селяни відмовилися виконувати панщину. Цей виступ був придушений мушкетерською ротою. 1870 року селяни знову повстали, керівників було ув'язнено. Навесні 1905 року мешканці села відмовилися працювати на панському полі за мізерну плату. На приборкання їх прибув військовий загін.

1923 року в селі створена комуна. З 1931 до 1941 року в селі працював робітфак Житомирського сільськогосподарського інституту.

Під час німецько-фашистської окупації села з травня 1943 до березня 1944 року в селі діяла підпільна антифашистська група, яку очолював П. П. Козакевич.

Поблизу Вил-Ярузьких та Букатинки виявлено три поселення трипільської культури, доби пізньої бронзи, скіфське городище та могильник черняхівської культури, на якому розкопано понад 10 поховань.

Уродженець села Букатинки В. Ф. Варшко — Герой Радянського Союзу.

ВОЛОДІЇВЦІ́ — село, центр сільської Ради. Лежать по обидва береги річки Мурафи, за 55 км від районного центру. Залізнична станція на вузькоколійці. Населення — 2078 чоловік. Сільраді підпорядкований населений пункт Ясне.

В селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Кірова. Господарство обробляє 3375 га землі, в т. ч. 2336 га орної. Виробничий напрям — рільничий, розвинуто також садівництво, виноградарство й тваринництво.

У Володіївцях є середня школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт.

Працюють 46 комуністів та 68 комсомольців.

Вперше село згадується в історичних джерелах XVII ст. У 1905 році сталися заворушення селян, які були жорстоко придушені.

В роки німецько-фашистської окупації у Володіївцях діяла підпільна група. Очолював її учасник партизанського руху часів громадянської війни комуніст С. Г. Вінничук.

ГО́НТІВКА (до 1948 року — Серби) — село, центр сільської Ради. Лежить на берегах річки Лозової, за 22 км від районного центру і залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 1864 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Вишневе, Дубина, Камінське, Котлубаївка, Лозове, Скалопіль, Шендерівка.

В селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Леніна. За господарством закріплено 5084 га землі, в т. ч. 3857 га орної. Розвинуті, крім рільництва, садівництво й м'ясо-молочне

тваринництво. В 1938 році колгосп був учасником ВСГВ. Бригадир К. І. Войцек нагороджений орденом Леніна.

У Гонтівці є середня школа, клуб, бібліотека; лікарня. В селі споруджено пам'ятник І. Гонті.

Партійну організацію засновано 1921 року, комсомольську — 1920. Тепер у селі 60 комуністів та 146 комсомольців.

За народними переказами, перша назва села походить від сербів, що оселилися тут у XVI ст., друга — надана йому в пам'ять про ватажка гайдамаків І. Гонту, якого тут стратили польські шляхтичі в 1768 році. 1848 року селяни відмовилися виконувати панщину, на придушення їх було кинуто роту солдатів. У 1892 році в селі знову спалахнули заворушення. Не припинялися виступи сербівських селян під час революції 1905—1907 років.

Мешканці села у 1918 році створили партизанський загін для боротьби з іноземними окупантами, керівниками загону були Ф. Пастух та А. Ройтаровський.

ГРУ́ШКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 18 км від районного центру і залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 894 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Вільне, Садки, Слобода-Шлишковецька.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Мічуріна. За господарством закріплено 4590 га землі, в т. ч. 3267 га орної. Виробничий напрям — рослинницько-тваринницький. Ланкова О. М. Бойко нагороджена орденом Леніна.

Є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт.

Працюють 59 членів КПРС та 153 члени ВЛКСМ.

Грушка вперше згадується в історичних джерелах XVI ст. 1905 року тут відбулися заворушення, на придушення селян були кинуті війська.

Уродженці села Н. А. Чернюк, І. Н. Чернюк та І. А. Шаповал — кандидати наук.

Неподалік села збереглися залишки поселення ранньоскіфських часів.

ЖЕРЕБИ́ЛІВКА — село, центр сільської Ради. Лежить по обидва береги річки Лядови (притока Дністра), за 40 км від районного центру, за 10 км від залізничної станції Вендичани. Населення — 903 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Іракліївка.

Місцевий колгосп ім. Г. І. Котовського користується 2973 га землі, в т. ч. 1860 га орної. Виробничий напрям — рослинницько-тваринницький.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт. Споруджений пам'ятник Г. І. Котовському.

У селі є 29 комуністів та 29 комсомольців.

Жеребилівка виникла в XV ст. на місці зруйнованого татарами містечка Гнівань. Мешканці села взяли участь у повстанні проти іноземних загарбників, що вибухнуло 17 серпня 1918 року.

В роки Великої Вітчизняної війни 10 мешканців села були бійцями партизанського загону С. Ф. Фролова, що діяв на Поділлі.

Пам'ятник Івану Гонті. Скульптор І. М. Гончар. 1968 р.

КА́РПІВКА — село, центр сільської Ради. Лежить по обидва береги річки Дерли (притока Дністра), за 7 км від районного центру і залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 1385 чоловік.

В селі розміщений відділок радгоспу «КІМ», за яким закріплено 1940 га землі, в т. ч. 969 га орної. Відділок спеціалізується на городництві й садівництві. В Карпівці є також 2 кар'єри, де видобувають камінь-пісковик, потужністю 15 тис. куб. м каменю на рік.

У Карпівці є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт.

На обліку 18 членів КПРС та 49 членів ВЛКСМ.

Карпівка вперше згадується в історичних документах XVI ст. В роки першої російської буржуазно-демократичної революції в селі відбувалися заворушення, страйки сільськогосподарських робітників.

КОЗЛІ́В — село, центр сільської Ради. Лежить на річці Карайці (притока Дністра), за 42 км від районного центру і залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 892 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Липчани та Нагоряни.

В селі розміщена центральна садиба радгоспу ім. Леніна. Господарство обробляє 4609 га землі, в т. ч. 2094 га орної. Спеціалізується на вирощуванні зернових культур, тютюну, винограду.

Є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт. Встановлено пам'ятник В. І. Леніну. Комуністів — 45, комсомольців — 115.

В писемних джерелах Козлів згадується вперше в XVI ст. 1905 року в селі відбулися заворушення. Для розправи з селянами були кинуті війська.

На березі Дністра поблизу с. Нагорян виявлено три пізньопалеолітичні стоянки, а в урочищі Плоцеся — поселення черняхівської культури.

КОНЕВА́ — село, центр сільської Ради. Розташована за 15 км від районного центру і залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 1046 чоловік. Сільраді підпорядковане село Садова.

Місцевий колгосп «Перемога» користується 2627 га землі, в т. ч. 2025 га орної. Господарство — багатогалузеве. Воно славиться високими врожаями всіх культур, багато разів було учасником ВДНГ.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт. Працюють 34 члени КПРС та 52 члени ВЛКСМ.

Конева вперше згадується в писемних джерелах XVIII століття.

Поблизу с. Садової знайдено залишки поселення трипільської культури.

КРИЧА́НІВКА — село, центр сільської Ради. Лежить по обидва береги річки Немії, за 26 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Вендичани. Населення — 1316 чоловік.

Кричанівський колгосп ім. Ватутіна обробляє 2073 га землі, в т. ч. 1546 га орної. Господарство— багатогалузеве. Колгосп — неодноразовий учасник ВДНГ. Колишній його голова П. О. Осипов нагороджений орденом Леніна.

У Кричанівці є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт. Комуністів — 31, комсомольців —54.

Село згадується в писемних джерелах першої половини XVIII ст. У 1905—1907 рр. відбулися масові виступи селян Кричанівки.

В боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками відзначилося 277 мешканців села, всього на фронті воювали 324 чоловіка.

Біля Кричанівки, в урочищах Кругляк та Стрімкач, виявлені поселення трипільської культури, доби пізньої бронзи та черняхівської культури.

МАЗУРІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Лежить на лівому березі Мурафи, за 38 км від районного центру і залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 4098 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Абрамівська Долина, Вензель, Весняне, Грабовець, Ромашка, Скорячий Яр, Туліїв.

За місцевим колгоспом «Україна» закріплено 4995 га землі, в т. ч. 3485 га орної. Господарство— багатогалузеве. У селі розташовані також Чернівецька міжколгоспна будівельна організація та відділення «Сільгосптехніки». Колгоспники І. Т. Пошванюк, О. І. Коваль, В. О. Попіль, М. Й. Челядіна нагороджені орденом Леніна.

Тут є три восьмирічні та початкова школи, профтехучилище, 4 бібліотеки, клуб; 3 фельдшерсько-акушерські пункти.

В селі працюють 140 комуністів та 97 комсомольців.

В письмових джерелах Мазурівка згадується в XVI столітті.

Під час Великої Вітчизняної війни в селі діяла підпільна антифашистська група, яку очолював А. С. Корюшкін.

МЕ́РВИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на річці Мурафі, за 36 км від районного центру і залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 739 чоловік.

Місцевий колгосп ім. КПРС обробляє 1450 га землі, в т. ч. 848 га орної. Господарство — багатогалузеве.

У Мервинцях є 8-річна школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт.

В партійній організації на обліку 15 членів КПРС, у комсомольській — 43 члени ВЛКСМ.

Село згадується в писемних джерелах XVII століття.

На околицях села виявлено поселення трипільської культури, курганний могильник і поселення ранньоскіфських часів та поселення черняхівської культури.

МО́ЇВКА — село, центр сільської Ради. Лежить біля річки Бушанки, за 42 км від районного центру, за 40 км від залізничної станції Вапнярка. Населення — 3023 чоловіка. Сільраді підпорядкований населений пункт Степне.

В селі розташовані цукровий завод та центральна садиба колгоспу «1 Травня». За колгоспом закріплено 1871 га землі, в т. ч. 1481 га орної. Виробничий напрям — рослинницько-тваринницький.

У Моївці є середня школа, клуб, бібліотека; дільнична лікарня, фельдшерсько-акушерський пункт. Комуністів — 152, комсомольців — 188.

Село засноване в першій половині XVIII ст. 1902 року місцеві селяни повстали. На придушення їх було кинуто козаків. Карателі заарештували 100 чоловік. Ватажків селян А. Білика, І. Ципцюру, Т. Маянського засудили на 25 років каторги.

Під час Великої Вітчизняної війни на фронт пішло 600 жителів Моївки, 414 з них відзначені орденами й медалями.

НЕМІ́Я — село, центр сільської Ради, лежить на правому березі річки Немії та на лівому березі Дністра, біля Могилева-Подільського. Населення — 1830 чоловік.

В селі розміщені відгодівельний радгосп, інкубаторна станція, хлібокомбінат і відділок радгоспу «КІМ». За відділком закріплено понад 1500 га землі, в т. ч. понад 730 га орної. Виробничий напрям — рослинницько-тваринницький.

У Немії є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт. Комуністів — 22, комсомольців — 16.

Вперше село згадується в історичних джерелах XVI ст. В другій половині 1918 року в селі створено партизанський загін, який пізніше ввійшов до Серебрійського партизанського полку, що діяв на Наддністрянщині.

Поблизу Немії у липні 1918 року відбувся бій між повсталим 20-м австрійським полком і каральними частинами, що були послані на придушення повстанців.

Біля села знайдено залишки поселення та кургани ранньоскіфських часів.

ОЗА́РИНЦІ — село, центр сільської Ради. Лежать по обидва береги Немії, за 17 км від районного центру, за 6 км від залізничної станції Ізраїлівка. Населення — 2864 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Борщівці та Підлісне.

За місцевим колгоспом ім. Щорса закріплено 3819 га землі, в т. ч. 2528 га орної. Основний виробничий напрям — рослинництво.

В Озаринцях є середня школа, клуб, бібліотека; дільнична лікарня.

Партійна організація створена 1921 року, комсомольська — 1923. Тепер в них налічується 37 комуністів і 95 комсомольців.

Село засновано в 1486 році. Поблизу Озаринців 1657 року спорудили фортецю для захисту від іноземних загарбників. У 1905 році страйкували сільськогосподарські робітники.

Уродженцем Озаринців є доктор історичних наук О. А. Парасунько. В Борщівцях народився український фольклорист і етнограф А. І. Димінський (1829—1905).

Поблизу Озаринців та Борщівців виявлено дві пізньопалеолітичні стоянки, чотири поселення трипільської культури, могильник та два поселення черняхівської культури.

ПИЛИПИ́ — село, центр сільської Ради. Лежать у долині річки Котлубаївки, за 12 км від районного центру і залізничної станції Могилів-Подільський. Через село проходить шосе. Населення — 542 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Балки, Матеївка, Петрівка, Шлишківці.

У Пилипах розміщена центральна садиба колгоспу ім. Калініна. Це — багатогалузеве господарство, за ним закріплено 1203 га землі, в т. ч. 903 га орної.

Є початкова школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт. Комуністів — 27, комсомольців — 9.

Пилипи вперше згадуються в писемних джерелах XVII ст. Влітку 1917 року селяни відмовилися працювати на поміщика, самовільно рубали панський ліс. Проти них були послані карателі, які жорстоко придушили виступ.

СА́ЇНКА — село, центр сільської Ради. Лежить на лівому березі Мурафи, за 40 км від районного центру, за 40 км від залізничної станції Вапнярка. Населення — 1458 чоловік. Сільраді підпорядкований населений пункт Вівчарня.

Місцевий колгосп ім. Комінтерну обробляє 2025 га землі, в т. ч. 1567 га орної. Виробничий напрям — рослинницько-тваринницький. Колишній голова колгоспу І. І. Кубчик нагороджений орденом Леніна.

У Саїнці є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт.

На обліку перебувають 33 члени КПРС та 53 члени ВЛКСМ.

В історичних джерелах село згадується в XVII ст. Під час революції 1905—1907 рр. відбувалися заворушення малоземельних селян, які придушували карателі.

СЕРЕБРИ́НЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 23 км від районного центру, за 5 км від залізничної станції Ізраїлівка. Населення — 1642 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Грабарівка.

За Серебринецьким колгоспом ім. Карла Маркса закріплено близько 2825 га землі, в т. ч. 2006 га орної. Господарство — багатогалузеве. У 1939—1941 рр. колгосп був учасником ВСГВ.

Тут є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт. Комуністів — 38, комсомольців — 54.

В писемних джерелах село вперше згадується в XVI ст. У 1905—1907 рр. в Серебринцях відбулися масові заворушення селян. Ватажків селян П. С. Остаф'єва та С. М. Городинського було заарештовано.

1922 року в Серебринцях створено комуну.

Поблизу села виявлено залишки двох поселень ранньоскіфських часів та поселення черняхівської культури.

В с. Грабарівці народився народний артист РРФСР М. П. Болдуман.

СЕРЕБРІ́Я — село, центр сільської Ради. Лежить на лівому березі Дністра при впадінні у нього річки Серебрії, за 8 км від районного центру і залізничної станції Могилів-Подільський. Через село проходить автошлях. Населення — 2966 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Дністровське та Кремінне.

За колгоспом «Україна» закріплено 4031 га землі, в т. ч. 2721 га орної. Господарство — багатогалузеве. Ланкова В. Ф. Шостаківська та помічник бригадира В. М. Томай нагороджені орденом Леніна. На території села є піщані кар'єри.

У Серебрії є середня школа, спеціальна школа-інтернат, клуб, бібліотека, стадіон; колгоспний пологовий будинок, фельдшерсько-акушерський пункт. Членів КПРС — 78, членів ВЛКСМ — 105.

В історичних джерелах Серебрія згадується в XV столітті.

1918 року в селі створено партизанський загін, який в березні 1919 року перейменовано в Перший Радянський Серебрійський полк. Командував ним І. М. Чебан. На честь 45-річчя Серебрійського полку в селі встановлено обеліск.

В 1922 році в Серебрії організовано комуну «Червоний світ».

Поблизу села, в урочищі Костів Яр, виявлено поселення доби пізньої бронзи.

СКА́ЗИНЦІ — село, центр сільської Ради. Лежать по обидва береги річки Дерли, за 11 км від районного центру і залізничної станції Могилів-Подільський. Через село проходить шосе. Населення — 1049 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Воєводчинці та Коштуля.

В селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Шевченка. Господарство обробляє 3592 га землі, в т. ч. 2527 га орної. Крім рільництва, розвинуто виноградарство й м'ясо-молочне тваринництво. Колгоспу належить піщаний кар'єр. Доярка Г. І. Головенко нагороджена орденом Леніна.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт. Комуністів — 30, комсомольців — 58.

Перша згадка про село є в писемних джерелах XV ст. У 1905—1907 рр. відбулися заворушення селян.

Під час Великої Вітчизняної війни 250 мешканців села зі зброєю в руках захищали Батьківщину. Німецько-фашистські окупанти розстріляли голову колгоспу І. К. Гука, його брата П. К. Гука та сина Олександра.

Біля с. Воєводчинців знайдено поселення трипільської культури.

СЛІДИ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 33 км від районного центру, за 13 км від залізничної станції Вендичани. Через село проходить шосе. Населення — 1358 чоловік.

У селі знаходиться колгосп ім. Кірова — багатогалузеве господарство. За ним закріплено 2448 га землі, в т. ч. 1892 га орної. Колгосп був учасником ВСГВ. Бригадир В. Д. Вендичанський нагороджений орденом Леніна.

Є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт.

На обліку 42 члени КПРС та 52 члени ВЛКСМ.

Вперше село згадується в писемних джерелах XVII ст. У 1905 році селяни-наймити оголосили страйк, який був жорстоко придушений царськими військами.

СЛОБОДА́-Я́РИШІВСЬКА — село, центр сільської Ради. Лежить по обидва боки річки Лядови, за 25 км від районного центру, за 8 км від залізничної станції Сулятицька. Населення — 1257 чоловік. Сільраді підпорядковане село Яструбна.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС. Господарство обробляє 3700 га землі, в т. ч. 2298 га орної. Основний виробничий напрям — вирощування зернових і технічних культур, зокрема тютюну. Розвинуто м'ясо-молочне тваринництво.

Тут є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт. Комуністів — 40, комсомольців — 43.

Село засноване вихідцями з с. Яришева в XVII столітті.

Уродженець села В. Є. Шубравський — кандидат філологічних наук.

Поблизу Слободи-Яришівської знайдено поховання доби міді.

СО́КІЛ — село, центр сільської Ради. Розташований за 40 км від районного центру і залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 1734 чоловіка.

Місцевий колгосп ім. Чапаєва обробляє 2049 га землі, в т. ч. 1527 га орної. Господарство — багатогалузеве. Колгоспниці П. В. Грудецька, Ю. К. Римар, Н. С. Микулинська нагороджені орденом Леніна.

Є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт.

В селі працюють 46 членів КПРС та 82 члени ВЛКСМ.

Село засноване в другій половині XVIII ст. Під час революції 1905—1907 рр. в Соколі відбувалися заворушення селян, які придушили царські війська.

СУБО́ТІВКА — село, центр сільської Ради. Лежить на лівому березі Дністра, за 24 км від районного центру і залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 1208 чоловік.

За місцевим колгоспом «Прогрес» закріплено 1678 га землі, в т. ч. 1103 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт.

Партійну організацію засновано 1922 року, комсомольську — 1924. Тепер у них 35 комуністів і 47 комсомольців.

Вперше Суботівка згадується в писемних джерелах XV століття.

Під час Великої Вітчизняної війни 230 мешканців села билися з фашистами на фронтах, 149 з них нагороджені орденами й медалями.

На території села виявлено пізньопалеолітичну стоянку, поселення трипільської культури, доби пізньої бронзи та черняхівської культури.

СУГА́КИ — село, центр сільської Ради. Лежать по обидва береги річки Немії, за 26 км від районного центру, за 10 км від залізничної станції Вендичани. Населення — 2396 чоловік.

В селі розташований колгосп «Дружба», за яким закріплено 3242 га землі, в т. ч. 2473 га орної. Господарство — багатогалузеве. Голова колгоспу Н. І. Попов нагороджений орденом Леніна.

Є середня школа, будинок культури, бібліотека; пологовий будинок, медичний пункт.

На обліку перебувають 46 членів КПРС та 134 члени ВЛКСМ.

Сугаки вперше згадуються в історичних джерелах XVI ст. Тоді вони були містечком, яке спалили татари.

У роки Великої Вітчизняної війни 457 мешканців села воювали на фронтах, 246 з них нагороджено орденами й медалями.

Поблизу Сугаків знайдено поселення черняхівської культури.

ТРОПОВЕ́ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 45 км від районного центру, за 20 км від залізничної станції Вендичани. Населення — 1846 чоловік.

Місцевий колгосп «Червона зірка» обробляє 3278 га землі, в т. ч. 2592 га орної. Виробничий напрям — рослинницько-тваринницький.

У Троповому є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт. Комуністів — 34, комсомольців — 66.

Перша згадка про село є в історичних джерелах XVI ст. У червні 1905 року відбулося заворушення селян Тропового, на придушення його були викликані війська.

ХО́НЬКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Лежать по обидва береги річки Карайцю, за 30 км від районного центру, за 30 км від залізничної станції Сулятицька. Населення — 1395 чо-

ловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Бернашівка і Теклівка.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Ілліча. Господарство обробляє 3355 га землі, в т. ч. 2032 га орної. Вирощує зернові та технічні культури, зокрема соняшник і тютюн. Розвинуто городництво та м'ясо-молочне тваринництво.

У Хоньківцях є середня школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт.

Членів КПРС — 45, членів ВЛКСМ — 139.

Засновані Хоньківці в XVII ст. У 1872 році відбувся виступ селян. В роки першої російської революції в селі відбувалися заворушення. На придушення їх було направлено 2 роти Кримського піхотного полку та сотню козаків.

Біля с. Бернашівки виявлено поселення трипільської культури.

ЮРКІВЦÍ — село, центр сільської Ради. Лежать по обидва береги річки Серебрії, за 9 км від районного центру. Залізнична станція Сулятицька. Населення — 2495 чоловік.

У Юрківцях розміщені спиртовий завод, Сулятицьке кар'єроуправління (видобуває вапняк для цукрової промисловості) та бригада колгоспу «Україна». За бригадою закріплено 1200 га землі. Тут трудиться знатний кукурудзівник В. І. Попов — Герой Соціалістичної Праці. Тракторист О. П. Апостол нагороджений орденом Леніна, обраний депутатом Верховної Ради УРСР 7-го скликання.

Відкрито середню школу, клуб, бібліотеку; дільничну лікарню, 2 фельдшерсько-акушерські пункти.

В Юрківцях працюють 92 комуністи й 129 комсомольців.

Юрківці відомі з XV ст. У червні 1905 року сталося заворушення селян.

643 мешканці села воювало з фашистами на фронтах Великої Вітчизняної війни.

На околиці Юрківців збереглися рештки поселення черняхівської культури.

Я́РИШІВ — село, центр сільської Ради. Лежить по обидва береги річки Лядови, за 20 км від районного центру, за 7 км від залізничної станції Сулятицька. Через село проходить шосе. Населення — 2191 чоловік. Сільраді підпорядковане село Лядова.

В Яришеві розміщена центральна садиба колгоспу «Росія». Господарство користується 4248 га землі, в т. ч. 2599 га орної. Виробничий напрям — рослинницько-тваринницький. Колгосп — учасник Виставки передового досвіду в народному господарстві УРСР, нагороджений перехідним Червоним прапором Міністерства сільського господарства УРСР. В селі розміщені також цегельний завод, рембуддільниця, цех безалкогольних напоїв.

Учасники ансамблю «Дністрове гроно» вирушають на поля колгоспу «Росія» с. Яришева. 1967 р.

Є середня школа, будинок культури, бібліотека; дільнична лікарня, будинок інвалідів. На обліку перебувають 107 комуністів та 196 комсомольців.

Яришів відомий з XVI ст. У 1848 році селяни Яришева відмовилися виконувати панщину. Заворушення селян були в 1882 та 1905 роках.

Під час німецько-фашистської окупації села діяла підпільна група.

В Яришеві народився Т. І. Танасчишин (1903—1944), генерал-лейтенант, командир танкового корпусу.

Біля села знайдено пізньопалеолітичну стоянку, в урочищі Зелена Криниця — залишки поселення доби пізньої бронзи.

ЯРУ́ГА — село, центр сільської Ради. Лежить на лівому березі Дністра, за 26 км від районного центру і залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 1384 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Івонівка.

Місцевий колгосп ім. Леніна обробляє 2770 га землі, в т. ч. 1670 га орної. Розвинуто, крім рільництва, садівництво, виноградарство та м'ясо-молочне тваринництво.

В Ярузі є середня школа, бібліотека, будинок культури; дільнична лікарня. В центрі села встановлено пам'ятник В. І. Леніну. Комуністів — 61, комсомольців — 142.

Вперше село згадується в писемних джерелах XVII століття.

Під час Великої Вітчизняної війни 456 мешканців села перебувало в діючій армії, 450 з них нагороджено бойовими орденами й медалями.

Поблизу Яруги та Івонівки виявлено рештки пізньопалеолітичної стоянки, поселення трипільської культури, три поселення доби бронзи, одне — скіфського часу та два — черняхівської культури.

МУРОВАНО-КУРИЛОВЕЦЬКИЙ РАЙОН

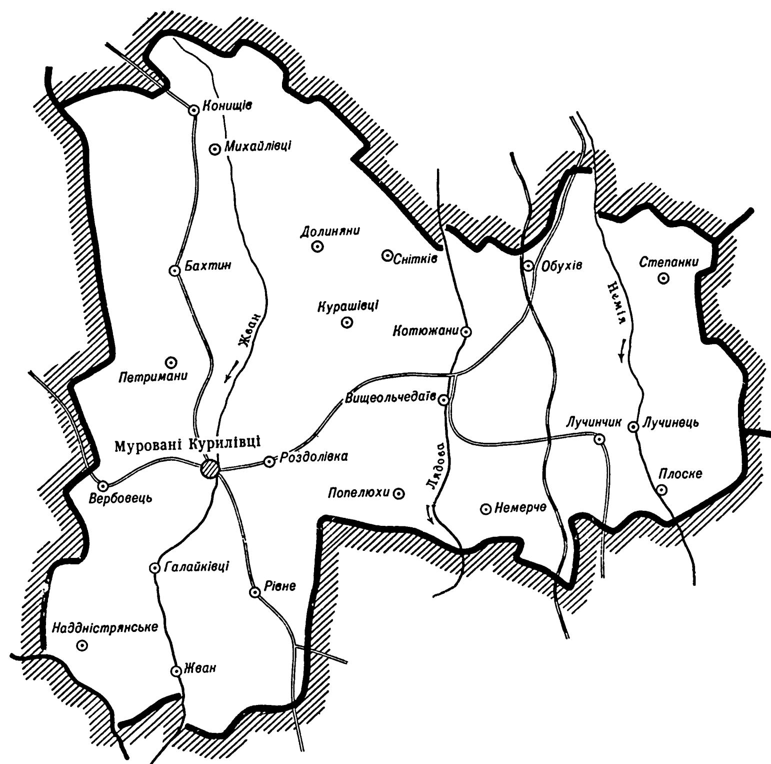

МУРО́ВАНІ КУРИ́ЛІВЦІ

Муровані Курилівці — селище міського типу (з 1956 року). Розташовані на берегах річки Жвана, притоки Дністра, за 23 км від залізничної станції Котюжани. Через селище проходить асфальтована дорога. Населення — 4972 чоловіка.

Муровані Курилівці — центр району, площа якого 0,8 тис. кв. км, населення — 53,1 тис. чоловік. 62 населені пункти району підпорядковані 1 селищній і 22 сільським Радам. Тут є корисні копалини: граніти, вапняки, пісковики, цегельні глини, флориди. Грунти підзолисті, з них переважають світло-сірі та сірі. 19 колгоспів, 3 радгоспи користуються 88,7 тис. га землі, у т. ч. 55,4 тис. га орної землі. На ланах працює 440 тракторів, 292 комбайни, 261 вантажний автомобіль. 7 промислових підприємств району, використовуючи місцеву сировину, виготовляють цукор, овочеві консерви, вершкове масло, мінеральну воду «Регіна». У районі є 43 школи, професійно-технічне училище, 14 будинків культури, 23 клуби, 54 кіноустановки, 44 бібліотеки; 6 лікарень, протитуберкульозний диспансер, 37 медичних пунктів, 18 колгоспних пологових будинків, 14 профілакторіїв, 6 аптек.

В історичній літературі Муровані Курилівці вперше згадуються 1493 року, коли тут нараховувалось 9 будівель. Основним заняттям населення було землеробство, садівництво та скотарство. У 1565 році жителі Мурованих Курилівців потрапили у кріпосну залежність від феодала Поляновського. Кріпаки відбували непосильну панщину, зводили навколо села оборонні споруди. У другій половині XVII ст. Муровані Курилівці були дуже укріпленим населеним пунктом. За рахунок жорстокої експлуатації кріпаків з кожним роком зміцнювалось поміщицьке господарство, зростали ремесло й торгівля. У 1775 році Муровані Курилівці стають містечком з правом влаштовувати два ярмарки на місяць.

Наприкінці XVIII ст. Мурованi Курилівці прибрали до своїх рук шляхтичі Косаківські. Після возз'єднання Правобережної України з Росією власниця маєтку відмовилась присягнути на вірність Катерині II. Її маєток конфіскували й передали поміщикові О. Комару. Господарство поміщицького маєтку розширилось і зміцніло. У 1842 році тут став до ладу цукровий завод[1], де працювала сільська біднота, що терпіла гніт не тільки від поміщика, а й від орендаря-капіталіста.

Більшість населення Мурованих Курилівців у ті часи займалася землеробством, садівництвом. Садоводи славились вирощуванням високоякісних сортів яблук і груш. Частина жителів працювала на різних будовах містечка, займалась ткацтвом, кравецтвом, шевством, гончарством.

Через містечко проходив поштовий тракт Могилів — Нова Ушиця — Кам'янець-Подільський, у містечку діяла поштова станція.

В кінці XVIII — на початку XIX ст. у Мурованих Курилівцях руками кріпаків, народних умільців зведено розкішний поміщицький палац, закладено парк фруктових та декоративних дерев, насаджено тополеві алеї по обидва боки дороги, споруджено кам'яний міст через річку Жван. Все це робили кріпаки, які злидарювали. В містечку не було жодної школи, медичного закладу. Зате активно діяли дві церкви.

З 1861 року Мурованi Курилівці стали центром Мурованокуриловецької волості Ушицького повіту. В 1865 році тут проживало 2549 чоловік, було 326 дворів.

Скасування кріпосного права істотно не змінило становища селян. За своє «звільнення» вони мали внести великий викуп — протягом 49 років щорічно виплачувати по 3724 крб., що втроє перевищувало тодішні ринкові ціни на землю. Їм відводили найгірші землі, розташовані далеко від села, позбавлені лісу, водопоїв, пасовиськ.

Із застосуванням капіталістичних методів господарювання збільшилась виробнича потужність на поміщицькому цукровому заводі. Якщо 1861 року підприємство дало понад 18 тис. пудів цукру-піску[2],то в 1884 році — 30 тис. Його виробляли 255 робітників.

Крім заводу, на кінець XIX ст. у Мурованих Курилівцях працювали механічна та мідеплавильна майстерні, 3 водяні млини. В містечку було 120 ремісників.

У зв'язку з розширенням промислового виробництва, зокрема цукрового заводу, посилюється експлуатація трудящих. Від селян вимагали збільшувати посівні площі цукрових буряків за рахунок скорочення посіву зернових культур, що зумовлювало їх повну залежність від власника цукрового заводу.

В пореформені часи у Мурованих Курилівцях відбувається інтенсивний процес розшарування селян. Із загальної кількості 4 тис. десятин землі близько 3 тис. належало поміщикові, церкві та місцевим багатіям. Тим часом зростало число безземельних і малоземельних господарств. 75 проц. загальної кількості дворів або не мали землі, або ж користувалися невеликими ділянками[3]. Нестача землі була головною причиною того, що селяни орендували або купували її у поміщика. Не маючи можливості своєчасно сплачувати борги, вони розорялись, а їхні наділи привласнювали.

Під час першої російської буржуазно-демократичної революції трудящі Муро-

Пам'ятка архітектури XVIII ст. Колишній поміщицький палац, тепер школа-інтернат. 1970 р.

---

[1] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1, стор. 463.

[2] Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 2, стор. 852.

[3] М. Н. Лещенко. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр., стор. 44.

ваних Курилівців активно боролися проти експлуататорів. 27—28 травня 1905 року сезонні робітники на цукровому заводі припинили роботу, вимагаючи підвищити заробітну плату. Страйк проходив організовано. Поміщик Чихачов викликав загін поліції. Страйкарів топтали кіньми, били нагаями, а 7 організаторів цього виступу було заарештовано й кинуто до в'язниці. У серпні того ж року серед жителів розповсюджувалися революційні листівки, прокламації із закликом боротися проти класових ворогів[1].

У тяжких умовах реакції трудящі Мурованих Курилівців продовжували боротьбу. 27 травня 1908 року, озброївшись кийками та палицями, селяни самочинно пасли свою худобу на поміщицькій землі. 5 червня багатьох селян заарештували і кинули до в'язниці.

1910 року в Мурованих Курилівцях проживали 4730 чоловік. Більшість населення займалася хліборобством, ремісництвом. Чимало жителів працювало на промислових підприємствах, з них 510 — на цукровому заводі.

На дуже низькому рівні було медичне обслуговування трудящих. Медичний пункт, де працювали один фельдшер та санітарка, був розрахований лише на робітників і службовців цукрового заводу. Решта жителів містечка лишалася без будь-якої медичної допомоги.

Наявність цукрового заводу та інших промислових підприємств певною мірою позначилася на розвитку освіти. В 1861 році у Мурованих Курилівцях відкрито парафіяльну школу, а в 1863 році — однокласне народне училище. 1889 року в ньому вчилися під наглядом одного вчителя та попа 104 учні. На утримання училища уряд відпускав лише 196 крб. на рік[2]. У цей же час на будівництво нової церкви було витрачено 26 тис. крб. Для підготовки спеціалістів нижчої кваліфікації у галузі сільського господарства та промислово-кустарного виробництва у Мурованих Курилівцях 1899 року відкрито сільську ремісничу навчальну майстерню з 3-річним строком навчання. У школах здобували освіту переважно синки й дочки заможних батьків. Діти бідняків через нестатки не мали можливості вчитися, вони залишалися неписьменними.

У період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції трудящі не раз виступали проти експлуататорів.Вони боролися за землю, за кращі умови праці. В серпні 1917 року відбувся виступ трудівників цукрового заводу, які вимагали від адміністрації підвищення заробітної плати. Поміщик викликав поліцію, учасників виступу було покарано.

Радісна звістка про перемогу Жовтневої соціалістичної революції дійшла до Мурованих Курилівців у листопаді 1917 року. У грудні відбувся мітинг, на якому до присутніх звернувся з промовою представник 8-ї армії Він говорив про перемогу збройного повстання у Петрограді та утворення Радянського уряду. Промовець повідомив, що робітничо-селянський уряд ухвалив передати всю землю селянам, припинити імперіалістичну війну.

Радянську владу в Мурованих Курилівцях проголошено в лютому 1918 року. Створений ревком очолив місцевий житель В. І. Кампанський. Почалося будівництво нового життя. Проте Радянська влада існувала недовго.

У березні 1918 року Муровані Курилівці окупували австро-німецькі загарбники. Вони жорстоко знущалися з радянських людей, а в травні вбили В. І. Кампанського. Під час його похорону відбувся мітинг, учасники якого співали «Марсельєзу». Трудящі вели активну боротьбу проти окупантів. Під керівництвом представника губернської підпільної більшовицької організації Ф. П. Гоголя у серпні 1918 року в Мурованих Курилівцях організували партизанський загін. Народні месники нападали на німецькі гарнізони, гетьманські війська, що охороняли помі-

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7338, арк. 1.

[2] Памятная книжка Киевского учебного округа, ч. 2. Подольская губерния. К., 1889, стор. 30.

щицькі маєтки, робили наскоки на окремі ділянки залізниць, перешкоджали окупантам вивозити хліб, худобу та інше народне добро в Німеччину[1]. Особливо відзначався у цих боях місцевий селянин А. Тихолаз. Він проводив агітаційну роботу серед селян, закликав трудящих до збройної боротьби, брав активну участь у підготовці до всеподільського збройного повстання, яке мало відбутися 14 серпня 1918 року. Окупантам вдалося схопити відважного революціонера і стратити його.

Коли з України вигнали австро-німецьких окупантів, владу в Мурованих Курилівцях захопили ставленики петлюрівської директорії. Трудящі не корилися українським буржуазним націоналістам. У січні 1919 року під керівництвом місцевого селянина С. К. Буркатого було створено підпільну бойову групу з 12 чоловік. Вона вела боротьбу проти петлюрівців, нападала на окремі військові з'єднання націоналістів, що відступали під натиском Червоної Армії. У березні група влилась у партизанський загін, що діяв на території Ушицького повіту. За активною допомогою загону на початку квітня 1919 року частини Червоної Армії визволили Муровані Курилівці від петлюрівських банд. Відновилася Радянська влада. Проте через кілька місяців до населеного пункту знову вдерлися петлюрівці.

В кінці березня 1920 року війська 14-ї радянської армії визволили Муровані Курилівці від ворога. Однак на початку травня вони були окуповані білополяками, яких вже у липні вигнали частини Червоної Армії. До Мурованих Курилівців прибув уповноважений політвідділу 14-ї армії по організації Радянської влади у визволених районах. Створили ревком[2]. Він гуртував трудящих на боротьбу проти куркульських банд, здійснював мобілізацію військовозобов'язаних, керував заготівлею продовольства та фуражу. Конфісковану поміщицьку землю було передано в користування селянам, для радгоспу виділили 150 десятин.

З 1 вересня 1920 року у чотирирічній трудовій школі почалося безплатне навчання дітей, відкрилися клуб, бібліотека, медичний пункт. 5 вересня у клубі відбулася волосна конференція трудящих. У резолюції, одностайно ухваленій конференцією, говорилось, що тільки Радянська влада послідовно захищає інтереси трудового народу, тому трудящі будуть за неї боротись до переможного кінця[3].

Ще раз жителі Мурованих Курилівців опинилися в окупації білопольських інтервентів і петлюрівців у жовтні 1920 року, але вже 12 листопада їх остаточно визволили частини 8-ї кавалерійської дивізії Червоного козацтва.

З кінця 1920 року Муровані Курилівці — волосний центр Ново-Ушицького повіту. Тоді тут було понад 4 тис. населення, тисяча дворів. Трудящі приступили до будівництва нового життя. 15 квітня 1921 року створено комуністичний осередок[4]. У травні 1921 року відбулися перші вибори Мурованокуриловецької сільської Ради, засновано КНС. У грудні 1922 року організовано комсомольський осередок.

Під керівництвом комуністів у цей період почали виникати різні форми кооперації. 1921 року організували 3 трудові товариства: сільськогосподарське та 2 хлібобробсько-тютюнові, було засновано трудову спілку вирощування цукрових буряків.

1923 року створюється Мурованокуриловецький район Могилів-Подільського округу. Муровані Курилівці стали районним центром. 1924 року тут налічувалося 5415 чоловік населення. Виникнення Мурованокуриловецького району сприяло дальшому піднесенню господарства, розвитку культури. Почали з'являтися паростки соціалістичних форм господарювання.В липні 1923 року організували ТСОЗ «Трудовик». Господарство об'єднало 10 найбідніших селянських дворів. Вони мали в своєму розпорядженні 42 десятини угідь. За допомогою кредитного товариства, споживчої кооперації та прокатного пункту бідняцько-середняцькі господарства

[1] В боях за Жовтень, стор. 217.

[2] Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). Збірник документів і матеріалів, К., 1957, стор. 683.

[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-2625, оп. 2, спр. 75, арк. 100.

[4] Вінницький облпартархів, ф. 62, оп. 1, спр. 8, арк. 1—2.

поліпшували обробіток землі, підвищували врожайність зернових і технічних культур.

Чимало зробило для залучення трудящих до різних форм колективного господарювання ощаднопозичкове промислово-кооперативне товариство, що виникло 1 серпня 1923 року і об'єднувало дрібні промислові артілі: кустарів, землеробів, виноградарів, тютюнників. Того ж року почали працювати дві промислові артілі — по вичинці шкіри та виробництву м'ясних продуктів. Успішно розвивався Мурованокуриловецький радгосп — зміцнювалась його економіка, поліпшувалася родючість полів, підвищувалась продуктивність тваринництва. На ланах появились сільськогосподарські машини. За перші роки свого існування радгосп перетворився на зразкове високопродуктивне господарство.

На досвіді радгоспу та перших трудових товариств найбільш свідома частина селян переконувалась у перевазі колективного господарювання. Згодом виникають ще ТСОЗи: 1925 року — «Праця», куди вступило 20 бідняцьких і середняцьких господарств, а 1928 року — «Червоний повстанець», де об'єдналися 16 господарств. Перші кроки будівництва соціалізму на селі робилися в умовах гострої класової боротьби. У 1924—1925 рр. навколо Мурованих Курилівців безчинствувала куркульська банда, вона готувала напад на районний центр. В її ліквідації поряд з населенням активну участь взяла частина особливого призначення.

На районних партійних зборах, скликаних у Мурованих Курилівцях 1924 року в жалобні дні після смерті В. І. Леніна, комуністи дали клятву виконувати заповіти вождя, вести непримиренну боротьбу проти класових ворогів, далі зміцнювати Радянську владу. Всіх членів партії, комсомольських працівників району було закріплено за селами. Перед бойовими посланцями стояло також завдання — роз'яснювати населенню значення всіх заходів Радянської влади. Чимало було зроблено у цьому напрямку в січні 1927 року під час виборів до сільських Рад.

Зростав рівень народної освіти у Мурованих Курилівцях. З 1920 року тут працювало 2 школи, де навчалось понад 60 проц. дітей шкільного віку. З 1923 року відкрилася 7-річна трудова школа. В 1927 році у колишньому поміщицькому палаці засновано агрономічну школу з ремісничим відділенням. Та ще лишалося багато неписьменних. Їх навчали грамоти вчителі, комуністи та комсомольці. В 1924/25 навчальному році працювали 2 школи ліквідації неписьменності. В них навчалось понад 120 чоловік дорослого населення.

1929 року в Мурованих Курилівцях було вже п'ять ТСОЗів, які об'єднували понад 150 селянських господарств. У серпні цього ж року ТСОЗи «Нове життя» і «Червоний партизан» злилися. Навесні 1930 року в 4 ТСОЗах налічувалося близько половини селянських господарств і всієї земельної площі. У другому півріччі 1930 року всі ТСОЗи перейшли на статут сільськогосподарської артілі. В селі почали діяти три колгоспи: ім. Ворошилова, «Переможець» та «16-річчя РСЧА». У 1934 році було колективізовано 85,5 проц. селянських господарств, що обробляли 90 проц. земельної площі[1].

Велику роботу щодо об'єднання селян у колгоспи проводили комуністи й комсомольці. Вони були закріплені за кутками. Наслідки виконаної роботи щотижня обговорювалися на партійно-комсомольських нарадах. Для селян-одноосібників влаштовували екскурсії до Мурованокуриловецького радгоспу та перших колективних господарств, які вже існували на той час. Питання про колективізацію часто обговорювалось на зборах селян, де комуністи роз'яснювали переваги великого колективного господарства перед одноосібним. Найбільш активними організаторами перших колгоспів були комуністи Г. І. Мельник та О. Ф. Голдинський.

У справі організаційно-господарського зміцнення колгоспів та їх технічного обслуговування значну роль відіграла створена у 1932 році Мурованокуриловецька МТС[2].

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 7, спр. 100, арк. 34.
[2] Там же, оп. 6, спр. 78, арк. 10.

З дальшим розвитком економічного життя удосконалювалася структура партійних органів: 1933 року було створено при кущі колгоспів комуністичний осередок, який працював під керівництвом політвідділу Мурованокуриловецької МТС.

За роки довоєнних п'ятирічок зміцніла економіка колгоспів, зросли урожайність сільськогосподарських культур, поголів'я великої рогатої худоби. Артільне господарство мало можливість розгорнути будівництво різних приміщень — ферм, ветлікарні, зерносховища. У Мурованих Курилівцях працювали водяний млин, олійниця. В колгоспах виросли кадри передовиків виробництва. Рільнича бригада Ф. А. Стороженка з колгоспу ім. Ворошилова виростила у 1939 році по 25 цнт пшениці з га, стала учасницею Всесоюзної сільськогосподарської виставки. На весь район славилась своїми успіхами трактористка Мурованокуриловецької МТС М. І. Лісова. Вона виконала у 1937 році своє виробниче завдання на 200 процентів.

З кожним роком зростала продукція підприємств споживчої кооперації, промкомбінату. 1934 року став до ладу маслозавод, який виготовляв вершкове масло та інші молочні продукти. Підприємства живили струмом дві електростанції. Серед новобудов тих часів — двоповерхове приміщення середньої школи, бібліотека.

Багато уваги приділялося розвитку народної освіти, культури, охорони здоров'я. Завдяки вжитим заходам Мурованокуриловецька школа стала кращою у районі. При ній відкрили інтернат, для чого виділили 4 будинки, побудували 2 майстерні, а також відкрили піонерський клуб. 1937 року у Мурованих Курилівцях були вже 2 школи, де здобували знання всі діти шкільного віку. Працювали райсільбуд, 4 бібліотеки. Велике значення у вихованні трудящих мала районна газета «Шлях колективіста», яка почала виходити з червня 1931 року. Значно поліпшилося медичне обслуговування: спорудили новий пологовий будинок, амбулаторію. У 1935 році відкрили дитячий садок.

У червні 1941 року мирне життя порушив віроломний напад фашистських загарбників. На фронт пішли всі військовозобов'язані. Муровані Курилівці були окуповані фашистами 17 липня. В перші дні окупації загарбники створили тут концтабір, де катували радянських людей. Діти, старики й дорослі вмирали від знущань, голоду та різних хвороб. 21 серпня 1942 року фашисти вивели з табору 1,5 тис. радянських громадян за два кілометри від Мурованих Курилівців і всіх розстріляли. Всього фашистські кати знищили близько 3 тис. чоловік[1].

Трудящі вели нещадну боротьбу проти гітлерівців — ховали хліб, ухилялися виконувати їхні накази, їхати на роботи до Німеччини. Восени 1942 року створюється мурованокуриловецька підпільна антифашистська організація. Активними її учасниками були жителі Мурованих Курилівців Т. К. Марущак — агроном, К. І. Нікель — дружина інструктора райкому КП(б)У. За дорученням організації один з підпільників В. В. Книшоїд змайстрував невеликий верстат, на якому друкувалися антифашистські листівки. В ніч з 10 на 11 листопада 1943 року група народних месників позрізала телеграфні стовпи, перервала лінію зв'язку між Мурованими Курилівцями і Новою Ушицею. 14 січня 1944 року було організовано партизанський загін під командуванням С. Ф. Фролова й комісара І. С. Наконечного. Патріоти діяли у багатьох селах району, а в березні об'єдналися з частинами регулярної армії[2].

У другій половині березня 1944 року наступаючі війська Червоної Армії почали бої за Муровані Курилівці. Після запеклих боїв 25 березня війська 240-ї стрілецької дивізії 2-го Українського фронту під командуванням Героя Радянського Союзу полковника Т. Ф. Уманського визволили Муровані Курилівці від фашистських загарбників. Першими вступили сюди бійці, якими командував Герой Радянського Союзу майор Ф. Ф. Ванін.

Жителі Мурованих Курилівців свято шанують тих, хто віддав життя за їх визволення. На братській могилі 92 воїнів споруджено пам'ятник. Піонери-слідо-

---

[1] Газ. «Наша перемога», 1 грудня 1944 р.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 456, арк. 1—11.

пити Мурованокуриловецької середньої школи з'ясували імена всіх загиблих радянських воїнів, похованих тут, знайшли їх рідних, налагодили з ними листування.

Трудівники селища пишаються своїми героїчними земляками — 600 жителями, що билися на фронтах Великої Вітчизняної війни. За мужність і відвагу, виявлену в боях проти фашистських загарбників, 539 нагороджено орденами й медалями Радянського Союзу.

За 990 днів окупації фашистські загарбники завдали великої шкоди: 130 чоловік вивезли на каторгу до Німеччини, повністю зруйнували підприємства місцевої промисловості, електростанцію, будинки середньої школи, редакції, райземвідділу, поліклініки, 175 житлових будівель, міст через річку Жван. Зразу ж після визволення було розроблено план відбудови і дальшого розвитку господарства й культури. Здійснювати його доводилося в дуже важких умовах воєнного часу. Не вистачало робочої сили, будівельних матеріалів, сільськогосподарських машин, насіння. Весною 1944 року поля обробляли переважно коровами, ранні культури сіяли вручну, а посівні матеріали на лани доставляли візками самотужки.

В перший рік після визволення відновили роботу всі цехи промислового та харчового комбінатів, електростанції, маслозавод, почало працювати споживче товариство. Щоб прискорити розгром ворога, робітники й службовці Мурованокуриловецької МТС зібрали на будівництво танкової колони 270 тис. крб. Працювала середня школа. При клубі створювалися гуртки художньої самодіяльності, в його приміщенні демонструвалися кінофільми; відкрили бібліотеку, радіовузол. Також відновили свою роботу лікарня, поліклініка, зуболікувальний кабінет, аптека, дитяча консультація.

Після війни у Мурованих Курилівцях було дві сільгоспартілі: ім. Ворошилова та ім. Тимошенка. Завдяки наполегливій праці колгоспників 1949 року посівні площі в колгоспах досягли довоєнного рівня, підвищилась врожайність сільськогосподарських культур.

Виходячи з рішень вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС, партійні організації і правління колгоспів за активною участю колгоспників розробили план піднесення економіки сільськогосподарських артілей. Виконуючи його, колгоспники досягли підвищення врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва. Врожайність зернових культур та цукрових буряків зросла, збільшилося поголів'я худоби. В кінці 1957 року господарства об'єдналися в один колгосп ім. Н. Крупської, який у грудні 1962 року злився з сусідньою артіллю «Росія» с. Вербовця.

За післявоєнні роки підприємства місцевої промисловості не тільки відбудували, але й значно їх розширили. Маслозавод за п'яту п'ятирічку оснащено новим устаткуванням. Якщо в 1953 році підприємство виробляло 844 цнт масла, то в 1955 році — 2057 цнт. Успішно виконували плани п'ятої п'ятирічки плодоовочевий завод, промисловий комбінат побутового обслуговування та будівельних матеріалів, харчокомбінат.

У 1956 році Муровані Курилівці віднесено до категорії селищ міського типу, що сприяло дальшому розвитку господарства, піднесенню культури. За роки семирічки селище перетворилося на один з центрів харчової промисловості на Вінниччині. Колектив маслозаводу 1968 року достроково виконав річний план, виробив 5,8 тис. цнт масла вищого й першого сортів. Цих успіхів колектив добився завдяки тому, що партійна організація уміло організувала соціалістичне змагання, виховала передовиків виробництва. Колективу маслозаводу було вручено перехідний Червоний прапор Міністерства м'ясо-молочної промисловості УРСР і ЦК профспілки робітників харчової промисловості. Повністю реконструйовано і розширено плодоконсервний завод. Тут запроваджено сучасну техніку, встановлено потокові лінії для транспортування і переробки сировини. Колектив заводу у соціалістичному змаганні на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна виконав план першого півріччя 1970 року на 134 проценти.

Популярністю користується продукція заводу мінеральних вод «Регіна». Своїми лікувальними якостями «Регіна» не поступається перед березовськими та трускавецькими водами. Її джерела і цілющі властивості були відомі ще до революції, навіть у незначній кількості вода вивозилась до європейських країн. Але тільки за роки Радянської влади використання мінеральної води для потреб трудящих поставлено на широку промислову основу. У 1969 році розпочато будівництво нового підприємства мінеральної води недалеко від джерела, розташованого за 7 км від Мурованих Курилівців.

П. Є. Лавриненко — заслужений учитель УРСР, директор школи-інтернату з своїми вихованцями. 1969 р.

Крім підприємств харчової промисловості, у селищі працюють і ряд інших — районне об'єднання «Сільгосптехніки», «Міжколгоспбуд», комбікормовий завод. «Міжколгоспбуд» за останні роки спорудив пилоцех, столярну, деревообробну, черепичну майстерні, залізобетонний цех, цегельний завод. За успішне виконання соціалістичних зобов'язань на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна понад 50 кращих працівників «Сільгосптехніки» та «Міжколгоспбуду» нагороджені Ленінською ювілейною медаллю.

Протягом останніх років змінився загальний вигляд Мурованих Курилівців. Багато чого зроблено для дальшого благоустрою селища: з'явилися нові вулиці, квартали двоповерхових житлових будинків, приміщення районних організацій та установ. Пущено другу чергу водопроводу. Зовсім змінилася центральна вулиця, яку тепер названо ім'ям В. І. Леніна. Раніше вона була вимощена булижником, обабіч дороги тяглися дерев'яні та кам'яні паркани. Тепер центральна вулиця заасфальтована, вздовж неї рівними рядами ростуть декоративні дерева — липи, ялини, тополі, каштани.

До революції у Мурованих Курилівцях було лише дві невеликі крамнички, в яких жителі могли купувати гас, сіль, хомути, дьоготь та інколи — ситець і хустки. Тепер у селищі — 28 магазинів, де можна придбати різні товари: телевізори, радіоприймачі, велосипеди, фотоапарати, мотоцикли, піаніно, пральні, машини, добротні меблі, взуття, тканини. Для дальшого розширення торгівлі, поліпшення обслуговування населення побудували також продовольчий магазин, кафе, їдальню.

До 1917 року в селищі був лише фельдшерський пункт при цукровому заводі. Тепер Муровані Курилівці мають лікарню на 100 ліжок, протитуберкульозний диспансер, велике поліклінічне відділення. При лікарні існує фельдшерський пункт швидкої допомоги, санітарно-епідеміологічна станція. Розпочато будівництво районної лікарні на 250 ліжок, яка буде обслуговувати населення всього району. Серед жителів селища і району користується шаною заслужений лікар Української РСР Н. М. Печенюк, яка понад 40 років охороняє здоров'я радянських людей.

Дедалі поліпшується справа народної освіти. У 1968—1969 навчальному році в середній школі навчалося 855 учнів, працювало 47 вчителів. При школі збудовано приміщення для інтернату та їдальні, що дає можливість здобути середню освіту і учням навколишніх сіл. Школа готує молодь до трудового життя. Учнівська виробнича бригада щорічно обробляє 36 га городніх та інших просапних культур. У школі працює будівельна бригада учнів старших класів.

За педагогічну майстерність і громадську роботу вчителям Л. К. Заболотній та П. Є. Лавріненку присвоєно звання заслуженого вчителя Української РСР. 8 учителів школи нагороджені Ленінською ювілейною медаллю.

У селищі є школа робітничої молоді, районна середня заочна школа, працює школа-інтернат санаторного типу, відкрито музичну школу.

В авангарді трудівників районного центру 440 комуністів, які об'єднані у 28 первинних партійних організацій.

Активно працює у Мурованих Курилівцях сільська Рада, до складу якої трудящі району обрали 67 депутатів.

Завдяки великим соціально-економічним перетворенням змінилися й самі люди, їх побут. У життя дедалі ширше входять нові звичаї та обряди. Тут урочисто проходять реєстрації шлюбу і новонароджених, комсомольські весілля, проводи юнаків до Радянської Армії. Церемонія проводів до Радянської Армії відбувається в районному будинку культури. Майбутніх воїнів вітають представники виконкому районної і селищної Рад, райкому комсомолу, районного військкомату, громадськості селища, їм вручають подарунки. Щороку відзначають у Мурованих Курилівцях свято врожаю, День механізатора. В урочистій обстановці вручають перші паспорти, трудові книжки, влаштовують ювілеї ветеранів праці, громадянської та Великої Вітчизняної воєн. За перспективним планом у селищі передбачається дальше розширення підприємств харчової промисловості. Намічено будівництво нового заводу мінеральної води, хлібопекарні, районної лікарні, нового кінотеатру, райунівермагу, автобусної станції, великих масивів житлових будинків.

Під зорею Радянської влади розквітли старовинні Муровані Курилівці. В недалекому майбутньому вони стануть ще кращими.

І. А. ЗАБАЙРАЧНИЙ, С. Д. КУЧЕР

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД МУРОВАНОКУРИЛОВЕЦЬКОГО РАЙОНУ

БАХТИ́Н — село, центр сільської Ради. Знаходиться за 12 км від районного центру та за 35 км від залізничної станції Котюжани. Населення — 836 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Бахтинок, Воронівці, Новосілка.

У Бахтині розташована центральна садиба колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС. За господарством закріплено 3582 га землі, в т. ч. 2558 га орної. Тут вирощують озиму пшеницю, кукурудзу, цукрові буряки.

До послуг трудівників села середня школа, клуб, бібліотека.

Партійну організацію засновано 1930 року, зараз у селі працюють 39 комуністів і 93 комсомольці.

Письмові джерела свідчать про існування села в першій половині XV ст. 1799 року відбувся виступ селян проти поміщика.

Поблизу села розвідано значні поклади флюориту, або плавикового шпату.

ВЕРБОВЕ́ЦЬ — село, центр сільської Ради, розташоване за 11 км від районного центру та за 34 км від залізничної станції Котюжани, на схилах берегів річок Батога й Бахтинки. Населення — 1090 чоловік. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Виноградне (колишні Сказинці).

На території села знаходиться центральна садиба колгоспу «Росія». За господарством закріплено 5505 га землі, в т. ч. 3176 га орної. У господарстві є олійниця.

Діти жителів села навчаються у середній школі. До послуг трудящих клуб, бібліотека.

Партійну організацію засновано 1939 року. Нині в селі трудяться 35 комуністів, 103 комсомольці.

Перша згадка про село в письмових джерелах належить до 1439 року. На початку XVI ст. його зруйнували татари. В квітні 1905 року селяни повстали проти поміщика. Для придушення непокірних були викликані війська. У серпні 1918 року жителі села виступили проти австро-німецьких інтервентів, за що на них було накладено велику контрибуцію. 1929 року в селі створюється колгосп.

ВИЩЕОЛЬЧЕДА́ЇВ — село, центр сільської Ради, лежить на обох берегах річки Лядови, за 21 км від районного центру та за 10 км від залізничної станції Котюжани. Населення — 3866 чоловік. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Морозівка.

В селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Першого травня. Є 4568 га землі, в т. ч. 3266 орної. Колгосп спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби. На території села — цукрокомбінат, відділення бурякорадгоспу, за яким закріплено 723 га землі, в т. ч. 629 га орної. Відділення радгоспу спеціалізується на вирощуванні насіння цукрових буряків.

Трудівники села мають змогу відвідувати 2 клуби, 2 бібліотеки. Діти навчаються у середній школі.

Партійна організація існує з 1920 року. Зараз в селі працюють 97 комуністів, 251 комсомолець.

Перша згадка про село належить до 1431 року. У 1905 році відбувся виступ селян проти поміщика. А. Споденюк, Г. Безпрозваний були його організаторами. На цукровому заводі в 1901—1911 рр. працювали брат П. К. Запорожця Павло Запорожець та член РСДРП М. К. Названов. Вони заснували підпільну бібліотеку марксистської літератури. В лютому 1922 року в селі створюється трудова сільськогосподарська спілка «Досвітня зоря».

Село відоме своїми археологічними пам'ятками. Тут збереглися залишки трипільського поселення, а також скіфське городище (VII—VI ст. до нашої ери).

ГАЛА́ЙКІВЦІ — село, центр сільської Ради, розкинулося по обох берегах річки Жван, за 7 км від районного центру та за 35 км від залізничної станції Котюжани. Населення — 1382 чоловіка. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Володимирівка.

На території села розташована центральна садиба сільськогосподарської артілі «Наша перемога». Господарство має 3357 га землі, в т. ч. 2047 га орної землі. Колгосп вирощує озиму пшеницю, кукурудзу, горох, тютюн, цукрові буряки, спеціалізується на відгодівлі свиней.

У Галайківцях є восьмирічна школа, бібліотека, клуб.

Партійну організацію засновано 1927 року, комсомольську — 1929. Нині в селі трудяться 55 комуністів і 83 комсомольці.

Відомо, що село існувало в кінці XVIII ст. 1885 року тут збудували гуральню, яка пізніше була зруйнована. У лютому 1923 року виникло колективне господарство «Діброва».

В центрі села височить пам'ятник воїнам-односельцям, що загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

ДОЛИНЯ́НИ — село, центр сільської Ради, знаходиться за 25 км від районного центру та за 25 км від залізничної станції Котюжани. Населення — 963 чоловіка. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Кривохижинці.

У селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Леніна, за господарством закріплено 3310 га землі, в т. ч. 2618 га орної. Колгосп вирощує озиму пшеницю, кукурудзу, горох, цукрові буряки. Розвинуте тваринництво м'ясо-молочного напрямку. За успіхи в розвитку тваринництва, збільшенні виробництва й продажу державі тваринницької продукції колишній голова колгоспу, а нині бригадир рільничої бригади Й. А. Мосендз нагороджений орденом Леніна.

У Долинянах є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека.

Партійна організація існує в селі з 1947 року, комсомольська — з 1930. Тут є 29 комуністів і 61 комсомолець.

ЖВАН — село, центр сільської Ради, розкинулося в долині по обидва береги річки Жвану, за 18 км від районного центру та за 35 км від залізничної станції Котюжани. Населення — 1722 чоловіка. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Кукурівка.

У Жвані є колгосп «Червоний прапор», за яким закріплено 2648 га землі, в т. ч. орної 1456.

Партійну організацію створили 1947 року, комсомольську — 1932. Нині в селі працюють 51 комуніст і 101 комсомолець.

До послуг трудящих середня школа, клуб, бібліотека.

Перша згадка про село належить до XV ст. В кінці першої половини XVI ст. його спустошила польська шляхта, а вже до кінця цього ж століття село знову заселили, і воно дістало магдебурзьке право. Навесні 1905 року селяни оголосили страйк, вимагаючи підвищення заробітної плати. Їх вимоги були частково задоволені.

КОНИ́ЩІВ — село, центр сільської Ради. Віддаль до районного центру 20 км та до залізничної станції Копай — 20 км. Населення — 1320 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Знаменівка і Ягідне (до 1964 року відповідно Богушівка й Калівка).

Колгосп «Україна», центральна садиба якого знаходиться в селі, користується 4428 га землі, в т. ч. 3345 га орної. Він спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби та птахівництві.

У Конищеві є восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

1928 року створено партійну організацію, 1927 — комсомольську. Тепер у Конищеві працюють 40 комуністів і 75 комсомольців.

В історичних джерелах є згадка про існування села в першій половині XVI ст. 1734 року селяни повстали проти поміщицького гніту, вони запросили в село гайдамаків під керівництвом Ф. Мироненка. Незадоволення селян викликало проведення реформи 1861 року. Сталося заворушення селян Конищева і в червні 1905 року. 1922 року в селі заснували сільськогосподарське товариство «Надія».

Пам'ятник архітектури XIX ст. Колишній поміщицький палац. Тепер дитячий будинок, с. Котюжани. 1970 р.

КОТЮЖА́НИ — село, центр сільської Ради, лежить за 18 км від районного центру та за 5 км від залізничної станції Котюжани, по обидва боки річки Лядови. Населення — 1702 чоловіка. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Блакитне, Вільшанка.

На території села міститься центральна садиба колгоспу ім. Кірова. Є 2774 га землі, в т. ч. 2080 га орної. У колгоспі побудовано цегельний завод потужністю 3 млн. штук цегли на рік.

Працюють середня школа, дитячий будинок, 2 бібліотеки, палац культури, лікарня.

Партійну і комсомольську організації засновано 1928 року, зараз у селі є 37 комуністів і 86 комсомольців.

У травні 1905 року жителі Котюжан страйкували, вимагаючи від поміщика підвищення заробітної плати.

Жителі Котюжан разом з населенням навколишніх сіл і партизанами у роки Великої Вітчизняної війни здійснили подвиг, рятуючи юних радянських громадян. Патріоти зберегли життя 130 вихованцям дитячого будинку.

КУРА́ШІВЦІ — село, центр сільської Ради. Знаходиться за 15 км від районного центру та за 18 км від залізничної станції Котюжани. Насе-

Механізований обробіток гречки в колгоспі ім. Кірова, с. Котюжани. 1969 р.

Вінницький краєвид. Мурованокуриловецький район. 1970 р.

Лекція в будинку працівників тваринницької ферми колгоспу ім. В. І. Леніна. Бершадський район. 1970 р.

Механізована молочно-товарна ферма колгоспу «Дружба». Хмільницький район. 1970 р.

лення — 1348 чоловік. До складу сільради входять населені пункти Балківка, Дігтярка, Посухів.

Колгосп «Іскра», який створено ще 1922 року, має в своєму користуванні 3280 га землі, в т. ч. 2522 га орної. Тут вирощують озиму пшеницю, кукурудзу, горох, цукрові буряки, розвинуте також тваринництво м'ясо-молочного напрямку.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

Партійну і комсомольську організації засновано 1921 року. Нині в Курашівцях працюють 32 комуністи і 77 комсомольців.

У письмових джерелах є відомості про існування села в кінці XVIII ст. У червні 1905 року в селі відбувся страйк селян. Уродженцем Курашівців є заслужений лікар УРСР Н. М. Печенюк, письменник В. К. Мельник.

Воїнам-односельцям, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, споруджено пам'ятник.

ЛУЧИ́НЕЦЬ — село, центр сільської Ради, розкинулося по обох берегах річки Немії, за 30 км від районного центру та за 7 км від залізничної станції Немерче. Населення — 1968 чоловік.

В селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Леніна. У користуванні колгоспу — 3180 га землі, в т. ч. 2438 га орної. Головними сільськогосподарськими культурами є озима пшениця, кукурудза, горох, цукрові буряки. Розвинуте тваринництво м'ясо-молочного напрямку. Тут також працює відділення «Сільгосптехніки».

Середня школа, 2 клуби, бібліотека — до послуг жителів Лучинця.

Партійну організацію засновано 1921 року, комсомольську — 1923. В селі на різних ділянках виробництва працюють 76 комуністів і 153 комсомольці.

В історичних документах Лучинець вперше згадується у XVI ст. У травні 1905 року в селі відбувся страйк селян. Страйкарі вимагали підвищення заробітної плати. 14 серпня 1918 року спалахнуло повстання проти німецьких інтервентів.

Уродженцями села є Герой Радянського Союзу Г. Г. Бондар, доктор біологічних наук Г. Х. Молотківський.

На центральній площі села споруджено пам'ятник В. І. Леніну. Шануючи пам'ять односельців, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, звели монумент Слави.

ЛУЧИ́НЧИК — село, центр сільської Ради. Віддаль до районного центру — 32 км та до залізничної станції Немерче — 4 км. Населення— 1591 чоловік. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Глибока Долина.

На території села міститься колгосп ім. 40-річчя Жовтня, за яким закріплено 3237 га землі, в т. ч. 2298 га орної. Вирощують зернові культури, добре розвинуте тваринництво м'ясо-молочного напрямку.

У Лучинчику працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

Партійну організацію засновано 1932 року, комсомольську — 1926. Тепер у Лучинчику трудяться 55 комуністів і 64 комсомольці.

В письмових джерелах є відомості про існування села в кінці XVIII ст. В червні 1905 року тут відбувся страйк селян.

МИХА́ЙЛІВЦІ — село, центр сільської Ради, розміщено за 20 км від районного центру та за 18 км від залізничної станції Копай. Населення — 2185 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Красне, Яр.

В селі є колгосп «Комунар». За господарством закріплено 3424 га землі, в т. ч. 2419 га орної. Господарство вирощує озиму пшеницю, кукурудзу, горох, цукрові буряки. Розвинуте тваринництво м'ясо-молочного напрямку.

Працюють середня школа, сільське професійно-технічне училище, бібліотека, клуб.

Партійну організацію засновано 1927 року, комсомольську — 1928. Зараз у селі трудяться 64 комуністи й 25 комсомольців.

Історичні документи засвідчують, що село Михайлівці засноване 1403 року. 1905 року тут відбувся страйк селян. Під час Великої Вітчизняної війни, у лютому 1944 року, в Михайлівцях тимчасово розміщався штаб Вінницького партизанського з'єднання.

В селі споруджено пам'ятники В. І. Леніну та воїнам-односельцям, що загинули в боях з фашистськими загарбниками.

НАДДНІСТРЯ́НСЬКЕ (до 1965 року — Березова) — село, центр сільської Ради, знаходиться за 10 км від районного центру та за 22 км від залізничної станції Котюжани. Населення — 1639 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Берег і Млинки.

На території села розташований колгосп ім. XVIII партз'їзду. За ним закріплено 2375 га землі, в т. ч. 1582 га орної. Тут вирощують озиму пшеницю, кукурудзу, тютюн, цукрові буряки. Розвинуте тваринництво м'ясо-молочного напрямку.

Є середня школа, клуб, бібліотека.

Партійну організацію створено 1921 року, комсомольську — 1931. Тепер у селі працюють 32 комуністи й 92 комсомольці.

1890 року у Наддністрянському відбулося селянське заворушення. Було підпалено поміщицький маєток. Навесні 1905 року селяни оголосили страйк, вимагаючи підвищення заробітної плати. В село були викликані війська. Обурені селяни спалили поміщицький маєток. У березні 1922 року створюється Наддністрянська трудова хліборобська спілка «З'єднана праця».

Наддністрянці пишаються своєю землячкою Д. Я. Рачкевич, підполковником у відставці, першою жінкою в Радянському Союзі, що закінчила військову академію. Під час Великої Вітчизняної війни Д. Я. Рачкевич була комісаром Таманського жіночого авіаційного полку.

НЕ́МЕРЧЕ — село, центр сільської Ради. Віддалене від районного центру на 27 км та від залізничної станції Немерче на 2 км. Населен-

ня — 1309 чоловік. Сільраді підпорядковані села Вінож, Ленінська Слобода, Струсове та селища Кукавка, Немерче.

Тут розміщено центральну садибу насінницького радгоспу ім. Жданова, утвореного 1961 року на базі місцевого колгоспу ім. Жданова та обласної селекційної станції, яка існувала ще з 1886 року. Господарство користується 4368 га землі, в т. ч. 3284 га орної. Основний напрямок господарства — вирощування насіння зернових культур для районів області. При радгоспі є міжрайонна станція штучного запліднення тварин.

Агроном радгоспу І. Л. Шевчук нагороджений орденом Леніна.

В селі є середня школа, 2 клуби, бібліотека.

Партійну організацію засновано 1921 року, комсомольську — 1932. Нині тут працюють 59 комуністів і 113 комсомольців.

Перша документальна згадка про село належить до 1728 року. У серпні 1918 року відбувся збройний виступ селян проти австро-німецьких військ.

У Немéрчому споруджено пам'ятники В. І. Леніну та воїнам-односельцям, що загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

ОБУ́ХІВ — село, центр сільської Ради, знаходиться за 23 км від районного центру і за 0,5 км від залізничної станції Котюжани. Населення — 784 чоловіка. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Котюжани, Малий Обухів, Петрівка, Привітне.

У селі розміщується відділок бурякорадгоспу Вищеольчедаївського цукрокомбінату. Тут вирощують насіння цукрових буряків. Розвинені зернове господарство й тваринництво. Відділення має 1430 га землі, в т. ч. 1064 га орної. На території села є також кукурудзокалібрувальний завод, хлібоприймальний пункт, нафтобаза, перевалочний пункт плодоконсервного заводу, скотобаза, паливний склад.

В Обухові працюють восьмирічна школа, 2 клуби, бібліотека.

Партійну організацію засновано 1930 року. Нині тут працюють 43 комуністи й 64 комсомольці.

З письмових джерел відомо, що село існувало вже в кінці XVIII ст. Під впливом революційних подій 1905 року в селі відбувся страйк селян.

ПЕТРИМА́НИ — село, центр сільської Ради, лежить на обох берегах річки Батога, за 9 км від районного центру та за 35 км від залізничної станції Котюжани. Населення — 493 чоловіка. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Дерешова, Житники, Золотогірка, Свидова.

У Петриманах міститься центральна садиба радгоспу ім. Свердлова. В користуванні господарства 3916 га землі, в т. ч. 2473 га орної. Радгосп спеціалізується на садівництві. Поблизу є джерело мінеральної води. Вона надходить до Мурованокуриловецького заводу розливу мінеральної води.

У селі працюють початкова школа, клуб і бібліотека.

Партійна організація в селі існує з 1948 року. У Петриманах працюють 13 комуністів і 12 комсомольців.

Село виникло в другій половині XVIII ст. Під час визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького в районі села стався бій з польсько-шляхетським військом. 1891 року в селі відбувся виступ селян, які були незадоволені наслідками реформи 1861 року.

Жителі Петриман пишаються своїм земляком, полковником у відставці — Героєм Радянського Союзу Ф. І. Горенчуком.

Біля Дерешової виявлено залишки великого поселення трипільської культури та городище ранньоскіфських часів.

ПЛО́СКЕ — село, центр сільської Ради. Віддаль до районного центру 35 км, до залізничної станції Немерче — 10 км. Населення — 1534 чоловіка.

На території села знаходиться колгосп ім. КПРС, за яким закріплено 2810 га землі, в т. ч. 1931 га орної. Тут вирощують озиму пшеницю, кукурудзу, цукрові буряки. Розвинуте тваринництво м'ясо-молочного напрямку. Ланкову М. М. Накарвацьку нагороджено орденом Леніна.

Працюють 2 клуби, 2 бібліотеки, 2 початкові школи.

Партійна організація існує в селі з 1946 року. Нині тут 20 комуністів і 20 комсомольців.

У Плоскому 1887 року відбувся організований виступ селян, які були незадоволені наслідками реформи 1861 року. Вони добилися певних поступок від поміщика.

В лютому 1922 року у селі організували трудову сільськогосподарську спілку.

ПОПЕЛЮ́ХИ — село, центр сільської Ради, розташоване за 24 км від районного центру та за 8 км від залізничної станції Немерче. Біля села протікає річка Лядова, ліва притока Дністра. Населення — 822 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Біляни.

У Попелюхах міститься центральна садиба колгоспу «Зоря комунізму». За господарством закріплено 2331 га землі, в т. ч. 1742 га орної.

Доярці М. С. Касько присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

В селі є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека.

Партійна організація почала працювати 1928 року. Тепер тут 33 комуністи і 55 комсомольців.

Під впливом революційних подій 1905 року в селі відбувся виступ селян. У гострій класовій боротьбі проходила в Попелюхах колективізація. 1930 року місцеві куркулі по-звірячому вбили секретаря комсомольської організації В. А. Нетребчука. Нині одну з центральних вулиць названо його ім'ям.

1944 року в селі базувався партизанський загін під керівництвом С. В. Фролова.

Уродженець села Д. А. Дудко — лауреат Державної і Ленінської премій.

Поблизу села Білян збереглися залишки поселення доби пізньої бронзи, а біля Попелюх — невелике слов'янське городище X—XI століть.

РІ́ВНЕ — село, центр сільської Ради, розкинулося по обох берегах річки Карайцю, за 10 км від районного центру та за 15 км від залізничної станції Вендичани. Населення — 1359 чоловік. Сільраді підпорядковане село Нишівці.

В Рівному знаходиться центральна садиба колгоспу «Вперед до комунізму». За господарством закріплено 4305 га землі, в т. ч. 2620 га орної.

Тут є середня школа, клуб, бібліотека.

Партійну і комсомольську організації засновано 1921 року. Нині 41 комуніст та 99 комсомольців активно працюють на всіх ділянках громадського життя.

У серпні 1918 року в селі відбулося повстання проти німецьких окупантів. За участь селян у партизанському русі було спалено 157 бідняцьких дворів. У квітні 1922 року у Рівному створюється трудова сільськогосподарська спілка, а в березні 1923 року — товариство спільного обробітку землі «Самопоміч».

В селі споруджено пам'ятник односельцям, що загинули від рук німецько-фашистських загарбників.

РОЗДО́ЛІВКА (до 1964 року — Попова) — село, центр сільської Ради. Село розташоване за 3 км від районного центру та за 20 км від залізничної станції Котюжани. Населення — 738 чоловік. Сільраді підпорядковані села Дружба, Перекоринці.

У селі міститься центральна садиба колгоспу «Більшовик». За господарством закріплено 4438 га землі, в т. ч. 3241 га орної, воно спеціалізується на відгодівлі свиней.

Є початкова школа, клуб, бібліотека.

Партійна організація існує з 1947 року. Зараз у Роздолівці працюють 17 комуністів і 11 комсомольців.

В червні 1905 року у селі відбувся великий страйк сільськогосподарських робітників.

Вчительку Н. В. Балан нагороджено орденом Леніна.

Поблизу села Перекоринці знайдено поселення трипільської культури, а біля села Дружба — посуд черняхівської культури.

СНІ́ТКІВ — село, центр сільської Ради. Віддаль до районного центру 21 км, до залізничної станції Котюжани — 8 км. Через село протікає річка Караєць. Населення — 1420 чоловік. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Рясне.

За Снітківським колгоспом «Іскра комунізму» закріплено 2526 га землі, в т. ч. 1908 га орної.

Є середня школа, будинок культури, бібліотека.

Партійну організацію засновано 1928 року, комсомольську — 1929. У селі нині є 28 комуністів і 109 комсомольців.

Ордена Леніна удостоєно вчителів О. С. Мельниченко, О. А. Трачук, комбайнера І. Т. Вархацького. Активний учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції Й. Д. Грінченко нагороджений орденом Червоного Прапора.

СТЕПА́НКИ — село, центр сільської Ради, знаходиться за 32 км від районного центру та за 8 км від залізничної станції Котюжани. Біля села протікає річка Немія. Населення — 766 чоловік. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Горай.

У Степанках міститься центральна садиба колгоспу ім. Шевченка. Господарство користується 2638 га землі, в т. ч. 1811 га орної.

Сільські діти відвідують початкову школу. Своє дозвілля трудящі проводять у клубі, до їх послуг бібліотека. В селі на громадських засадах працює історико-краєзнавчий музей.

Партійну організацію засновано 1929 року, комсомольську — 1932. Тепер у селі працюють 26 комуністів і 31 комсомолець.

Село засновано в кінці XVIII століття.

Влітку 1905 року у відповідь на знущання поміщика селяни повстали. Організаторів повстання З. Войтюка та К. Кодру було ув'язнено. В листопаді 1920 року в селі перебувала кавалерійська бригада Г. І. Котовського. Звідси вона вирушила в напрямку сіл Котюжани—Супівка, де розгромила петлюрівців. 1928 року в селі створюється машинне об'єднання «Спільна праця». У 1941—1942 рр. тут діяла підпільна комсомольська організація, яку очолював П. С. Войтюк, нині вчитель Каришківської середньої школи.

Уродженець села Я. С. Завірюха — кандидат біологічних наук.

НЕМИРІВСЬКИЙ РАЙОН

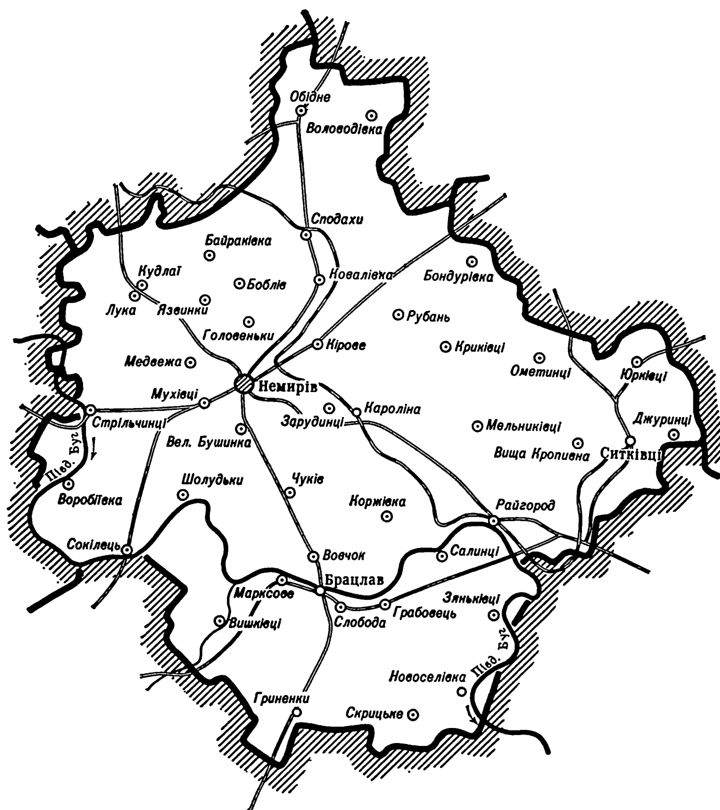

НЕМИ́РІВ

Немирів — селище міського типу (з 1923 року), розташоване у мальовничій пагористій місцевості, за 45 км від Вінниці, за 4 км від залізничної станції Немирів. Селище огинає невелика річка Устя (Замчик) — притока Південного Бугу з кількома греблями, що утворюють систему ставків. Через місто проходять автотраса Вінниця—Могилів-Подільський—Кишинів, автодороги на Гайсин, Тульчин. Населення — 9700 чоловік.

Немирів — центр району, територія якого становить 1300 кв. км, населення — 88,8 тис. чоловік, у т. ч. міського — 18,4 тис. У районі 96 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним, 38 сільським Радам. Надра району багаті на пісок, граніт, цегельно-черепичні та гончарні глини. У районі 12 підприємств, переважно харчової промисловості; 38 колгоспів, радгосп. Усієї землі 130 тис. га, у т. ч. 80,1 тис. га орної, 2,1 тис. га садів, 17,8 тис. га лісів. Працюють 236 магазинів і 83 підприємства громадського харчування; 7 лікарень, 1 протитуберкульозний диспансер, 3 амбулаторії, 2 колгоспні пологові будинки, 72 фельдшерсько-акушерські пункти, 5 медпунктів, 33 профілакторії, 11 аптек, 67 аптечних пунктів; 80 шкіл, 2 технікуми, педучилище; 62 клуби, 29 будинків культури, 83 кіноустановки, 90 бібліотек. У більшості населених пунктів району встановлено пам'ятники й обеліски полеглим у боротьбі з німецько-фашистськими окупантами.

Місцевість, де розташоване селище, заселена здавна. В урочищі Городищі, яке знаходиться недалеко від Немирова, виявлено залишки поселення трипільської культури. В цьому ж урочищі знаходиться одне з найбільших (150 га) скіфських городищ VII—VI ст. до н. е. Воно оточене могутніми валами — 32 м завширшки, 9 м заввишки, 5,5 км завдовжки. В X—XI ст. на цьому місці існувало давньоруське поселення. На околицях Немирова знайдено 122 римські монети II—III ст. та 2 срібні персні з вправленими в них римськими монетами[1].

---

[1] І. Г. Шовкопляс. Археологічні дослідження на Україні. 1917—1957. К., 1957, стор. 174.

За переказами, на місці давньоруського поселення виникло місто Мирів, яке під час монголо-татарської навали було вщент зруйноване. Пізніше, наприкінці XIV ст., виникло нове місто — Немирів[1].

У письмових джерелах Немирів як населений пункт уперше згадується в ярлику Менглі-Гірея під 1506 роком[2].

Після Люблінської унії 1569 року Немирів відійшов до Польщі. Вигідне стратегічне положення міста спричинилося до того, що воно зразу ж стало ареною запеклих битв, його не раз спустошували турецькі загарбники і татарські орди. Але проходив час, і місто знову виростало з попелу та руїн.

Великих руйнувань зазнало місто під час міжусобної боротьби польських магнатів. Як свідчать літописи, в XVI ст. місто часто переходило від одного феодала до іншого[3].

Немирів був одним із центрів боротьби українського народу проти шляхетського гніту і насильного ополячування. Для боротьби проти католицизму немирівське церковне братство, засноване 1626 року, відкрило в місті школу для міщан, заможних козаків, нижчого духовенства і дрібної шляхти[4].

В роки селянсько-козацького повстання, яке очолював С. Наливайко, населення Немирова діяло в його загонах. Воно брало також участь в антишляхетських повстаннях і заворушеннях 1607, 1612, 1614 та наступних років, а також у війні проти соціального й національного поневолення 1648—1654 рр. На початку червня 1648 року Б. Хмельницький послав на Брацлавщину військо на чолі з полковником М. Кривоносом. Щоб оволодіти Немировом, Кривоніс вдався до військової хитрості. Один з козацьких загонів під польськими військовими значками і хоругвами підійшов до стін міста; засурмили в труби і вдарили в литаври, як це робили польські вершники. Гарнізон вагався відкривати ворота. Городяни, прибічники Кривоноса, закричали, що прийшло польське військо. Ворота відчинили. Це стало сигналом до повстання немирівців, які разом з козаками визволили місто від шляхти[5]. Однак невдовзі військо Вишневецького захопило місто і розправилося з його жителями[6]. Вишневецький особисто керував розправою. За його наказом повстанцям відрубували руки, виколювали очі, їх розпинали на хрестах. На шию приречених шляхтичі надягали «намисто» з відтятих голів дітей і родичів закатованих. З повстанців робили т. зв. козацькі свічки — прив'язували їх до вкопаних у землю стовпів, обмотували соломою, обмазували смолою і підпалювали. Але жорстокі тортури не зламали волю немирівців до свободи, і вони продовжували боротьбу. 20 червня 1648 року місто визволили козацько-селянські загони уманського полковника І. Ганжі. З 1650 року Немирів входив до складу Кальницького, а згодом — Брацлавського полків[7]. Через нього не раз проходили козацькі війська на борню з польською шляхтою.

Після возз'єднання України з Росією в 1654 році шляхетська Польща не припиняла своїх загарбницьких походів на Україну. В березні 1654 року польсько-шляхетські війська, захопивши Немирів, вчинили жорстоку розправу: населення поголовно вирізали, а місто зруйнували. За Андрусівським перемир'ям 1667 року Немирів відійшов до Польщі, а з 1672 до 1699 року перебував під владою Туреччини. Наприкінці XVII — початку XVIII ст. місто було опорним пунктом

---

[1] Городские поселения в Российской империи, т. 4. СПб., 1864, стор. 97.

[2] Źródła dziejowe, t. 22, стор. 712.

[3] Кременецький земський суд. Описи актових книг, вип. 1. К., 1959, стор. 58; вип. 2. К., 1965, стор. 171.

[4] Історія Української РСР, т. 1, стор. 205; Е. Н. Медынский. Братские школы Украины и Белоруссии в XVI—XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией. М., 1954, стор. 24.

[5] Л. Полухін. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун — народні герої визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1954, стор. 13; С. Величко. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, т. 4. К., 1864, стор. 95—96.

[6] Д. Г. Онацкий. Подолия. К., 1913, стор. 35—36.

[7] Н. И. Петров. Подолия, стор. 117.

польсько-шляхетського панування на Правобережній Україні і мало укріплену фортецю[1].

Не витримуючи тяжкого соціального й національного гніту, селяни втікали від панів, вступали до повстанських загонів, які продовжували боротьбу проти шляхетської Польщі, за возз'єднання з Російською державою. Трудящі міста брали участь у народному повстанні 1702—1704 рр. під проводом Семена Палія, Самуся та Абазина, у гайдамацькому повстанні 1734 року[2].

У серпні—вересні 1737 року, коли йшла російсько-турецька війна, в Немирові проходив з'їзд уповноважених Росії, Австрії, Туреччини щодо укладення мирного договору[3]. В другій половині XVIII ст. місто було порівняно людним, чому значною мірою сприяло розташування його на давньому торговому шляху. В 1775 році у місті налічувалося 326 дворів і 5419 чоловік населення. Міські ремісники виробляли жерсть, фарби, тканини, зокрема сукно, які продавали в багатьох містах Поділля[4]. 5 червня 1779 року король С. А. Понятовський подарував Немирову грамоту на проведення ярмарків, які з того часу відбувалися 8 разів на рік. Звичайні торги проводилися двічі на тиждень. Головними предметами торгівлі були коні й велика рогата худоба.

З возз'єднанням Правобережної України з Росією Немирів відійшов до Брацлавського намісництва, а з 1797 року — до Подільської губернії. 1809 року в Немирові збудували цегельний завод[5], 1816 — заснували суконну мануфактуру, де працювали 42 чоловіка. Підприємство виробляло 5 тис. аршин сукна на рік[6]. 1832 року відкрили фабрику вовняних виробів. З маєтку графа Потоцького відправляли на ринки, переважно в Одесу, багато пшениці.

1815 року в Немирові було засновано 4-класне повітове училище, 1838 — чоловічу класичну гімназію. В другій половині століття відкрили жіночу гімназію, народне училище й школу грамоти для дітей. Але вчилися в цих закладах переважно діти поміщиків, купців, духовенства.

З Немировом тісно пов'язані імена видатних діячів російської та української культури XIX ст. 28.XI (10.XII) 1821 року в місті народився великий російський поет М. О. Некрасов. З 1855 по 1858 рік тут жила українська і російська письменниця, революційно-демократична діячка Марко Вовчок (М. О. Вілінська). Сюди вона приїхала разом із своїм чоловіком О. В. Марковичем, який дістав призначення на посаду вчителя географії Немирівської гімназії. У Немирові письменниця продовжувала збирати фольклор. Часто буваючи в навколишніх селах, вона спостерігала картини поміщицької сваволі, страшних злиднів, безпросвітної темряви і безправ'я селян-кріпаків. Бачене в селах Марко Вовчок змалювала у своїх художніх творах. Вважаючи, що «неволя — рабство, з яким треба боротися, в Росії скрізь однакове», що в боротьбі проти кріпосницької системи художній літературі належить важлива роль, вона писала свої твори як українською, так і російською мовами. В Немирові вона написала українською мовою оповідання «Сестра», «Козачка», «Одарка», «Чумак», «Сон», «Горпина», «Викуп», «Свекруха», «Отець Андрій» та ін., повість «Інститутка», російською мовою були написані оповідання «Игрушечка», «Катерина», «Купеческая дочка», «Надёжа», «Маша», «Саша». Твори немирівського періоду, написані українською мовою, ввійшли у збірку, видану 1857 року в Петербурзі під назвою «Народні оповідання»[7].

---

[1] Г. Я. Сергієнко. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст., стор. 142.
[2] И. Щипович. О границах бывшей Брацлавщины. Винница, 1914, стор. 18—19.
[3] А. Д. Новичев. История Турции, т. 1. Л., 1963, стор. 207.
[4] О. С. Компан. Міста України в другій половині XVII ст., стор. 77.
[5] Вся Россия. Адрес-календарь Российской империи, т. 4. СПб., 1912, стор. 320.
[6] Т. І. Дерев'янкін. Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст., стор. 108.
[7] О. Є. Засенко. Марко Вовчок. К., 1964, стор. 18.

В Немирівській гімназії у 1846—1856 рр. викладав малювання І. М. Сошенко— друг Т. Г. Шевченка, який брав участь у викупі поета з кріпацької неволі. Тут працювали М. К. Чалий — друг великого Кобзаря, один з перший його біографів, І. І. Ничипоренко — український педагог і освітній діяч. В цій гімназії навчались російський письменник А. О. Новодворський (А. Осипович), російський драматичний актор Недєлін (справжнє ім'я Є. Я. Недзельський), відомий російський поет Г. О. Мачтет. У 1865 році за «неблагонадійність» Г. О. Мачтета виключили з гімназії. Немирів неодноразово відвідував видатний учений, хірург і громадський діяч М. І. Пирогов. Він тривалий час був попечителем місцевої гімназії, спрямовував діяльність її педагогічної ради[1]. Тут здобували освіту польські письменники Т. Єж, І. Антоні (Ролле)[2]; з 1851 до 1862 року в ній працював польський поет Юліан Бєліна-Кенджицький — учасник польського повстання 1863 року[3].

Внаслідок грабіжницького здійснення реформи 1861 року міські селяни, позбавлені землі, змушені були займатися торгівлею, ремеслом, йти на заробітки. У відповідь на царський указ, який зобов'язував з 1 вересня 1863 року вносити викуп за землю до казни, селяни рішуче відмовилися визнати достовірність цього документа. Вони заявили місцевим властям, що землю їм цар подарував і тому ніякого викупу за неї не даватимуть, а якщо власті вдадуться до примусу, селяни взагалі відмовляться від польових наділів. Дізнавшись про це, київський генерал-губернатор направив у місто загін військ під командуванням генерала Лихачова. Та селяни не скорилися. Вони знову заявили, що приймати польових наділів і вносити за них викупу не будуть. У відповідь на це царські чиновники з допомогою солдатів заарештували 10 найбільш активних учасників заворушення. Виступ селян придушили[4].

Після скасування кріпацтва в Немирові виникає ряд значних підприємств. Окремі з них створили великі торговці й поміщики Строганови, до яких 1860 року перейшов Немирівський маєток від Потоцьких. У 1872 році Строганови збудували один з найбільших на Поділлі цукровий завод, великий винокурний завод, у 1880—1883 рр. заснували дві друкарні. Крім цих підприємств, наприкінці XIX ст. в місті працювали тютюнова фабрика, цегельня, пивзавод, фабрики виготовлення цвяхів, свічок, 2 великі водяні млини, миловарня, крупорушка, олійня, шкіряна й екіпажна майстерні. В 1893 році почалося будівництво вузькоколійної залізниці, яка сполучила Немирів з Вінницею.

Однак зовнішній вигляд Немирова не змінився. Немощені вузькі вулиці, які під час дощів перетворювались на суцільне болото, убогі хатки під соломою або гонтом, кілька гасових ліхтарів на перехрестях — таким був Немирів напередодні XX століття.

Мало дбав царський уряд про охорону здоров'я, освіту трудящих. У Немирові існувала одна земська лікарня на 20 ліжок. 6 лікарів її обслуговували жителів усієї волості. Не дивно, що у місті спалахували епідемії інфекційних хвороб. Хвороби і смерть особливо частими були серед робітників цукрового заводу, які працювали по 14—16 годин на добу, жили у вогких, брудних комірках. Низька заробітна плата (60—70 коп. на день) не забезпечувала прожиткового мінімуму робітничої сім'ї, нормальних побутових умов. І хоч у місті було де вчитися, робітники не могли дати освіту своїм дітям. У 1867 році в Немирівській гімназії навчалося 198 учнів, з них 140 дітей дворян та чиновників, 14 — духовного звання, 24 — міського стану, 16 — дітей селян, 4 — іноземців[5]. 1894 року в Брацлавському

---

[1] С. Г. Стрибульский. Историческая записка о Немировской гимназии, 1838—1888, стор. 140; В. К. Дебогорий-Мокриевич. Воспоминания. СПб., 1906, стор. 9.
[2] Słownik geograficzny, t. 7, стор. 93.
[3] Літературно-мистецька Вінниччина. Одеса, 1969, стор. 55.
[4] Н. Н. Лещенко. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года, стор. 426.
[5] Вінницький облдержархів, ф. 880, оп. 1, спр. 28, арк. 14.

повіті, до якого входив і Немирів, з 22,9 тис. дітей шкільного віку відвідувало школу лише 5305[1].

Трудящі Немирова піднімаються на боротьбу проти існуючого ладу. 1883 року під впливом народницького руху в Немирівській гімназії створюється молодіжний гурток під назвою «Ліга» або «Немирівська ліга». Крім гімназистів старших класів, він об'єднував і місцеву молодь. Серед революційних книг, які читали члени «Ліги», був «Капітал» К. Маркса. Немирівські гуртківці встановили зв'язок з київськими та харківськими народовольцями. Після II з'їзду РСДРП в Немирові бував О. Е. Шлугліт, посланий Південним бюро ЦК партії для організації революційної пропаганди серед місцевого населення, зокрема серед селян. Під впливом соціал-демократів восени 1903 року в Немирові відбувся страйк робітників. Вони вимагали 8-годинного робочого дня, підвищення зарплати, поліпшення умов праці й лікарського обслуговування, шкільної освіти дітей робітників. У місті розповсюджувалися прокламації Одеського комітету РСДРП[2].

Активно відгукнулися трудящі Немирова на революційні події 1905 року. 9 травня робітники цукрового заводу, зібравшись на мітинг, проголошували революційні гасла, закликали селян до виступу проти поміщиків. Організаторів мітингу заарештували, а А. Чухрова закатували[3]. Слідом за робітниками застрайкували селяни. Вони не лише самі не з'явилися на роботу до поміщицького маєтку, а й не пускали штрейкбрехерів. Дружні дії селян примусили управляючого задовольнити деякі вимоги їх. За наказом губернатора в Немирів надіслали 2 ескадрони драгунів[4]. Восени 1905 року відбулися заворушення серед молоді навчальних закладів. 14 жовтня учні старших класів чоловічої гімназії вимагали звільнити найбільш ненависних учителів, покласти край грубому ставленню до учнів. Їх підтримали учениці жіночої гімназії. Щоб зламати опір учнів, обидві гімназії закрили на цілий місяць[5].

Репресії царських властей не спинили революційного руху. Кульмінаційного пункту боротьба досягла після оголошення маніфесту від 17 жовтня. Про події у Немирові повітовий справник телеграфував генерал-губернаторові: «Збирають навколо себе натовп 5000. 16 грудня 600 чоловік усунули погрозами нижчих чинів поліції. 18 грудня звільнили з арестантського приміщення двох арештантів. Керівники прилюдно виголошують промови, читають прокламації»[6]. Місцеві власті встановили таємний нагляд за революційно настроєними робітниками, вчителями й учнями, запровадили цензуру листування.

Звістка про перемогу Лютневої революції 1917 року знайшла широкий відгук серед трудящих Немирова. На початку березня робітники, ремісники, учні гімназії, зібравшись на мітинг, утворили Раду робітничих і солдатських депутатів, а також професійне об'єднання трудящих. Раду очолив більшовик, студент Київського університету І. Л. Бабад. Члени Ради готували трудящих міста до боротьби проти місцевої буржуазії і поміщиків, проводили велику агітаційну роботу серед солдатів, військових частин, що були розміщені в місті. 1 Травня в Немирові відбулася святкова демонстрація, організована Радою робітничих і солдатських депутатів. На вулицях міста вперше з'явилися колони святково одягнених демонстрантів. Робітники, кустарі, селяни несли червоні прапори й лозунги. Відбулися мітинги. Не стихали революційні пісні.

В цей час у місті точилася боротьба між різними політичними течіями. Представники від молоді, які входили до Ради, співчували більшовикам і вели агітацію

[1] «Подольские епархиальные ведомости», 1894, № 7, стор. 111.
[2] Искровские организации на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1950, стор. 185.
[3] Газ. «Соціалістичні лани» (Немирів), 1 травня 1938 р.
[4] Революционное движение в России весной и летом 1905 года, ч. 2, стор. 198, 199, 228; М. Н. Лещенко. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр., стор. 221.
[5] А. Зекцер. 1905 рік на Поділлі, ч. 2, стор. 28.
[6] Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі, стор. 62.

серед мас за підтримку ленінських лозунгів. Значну роботу серед місцевих цукровиків проводив П. А. Андрійченко — член Ради, селянин з села Ковалівки. Він розповсюджував прокламації, виступав на сходках.

Радісно вітали трудящі Немирова перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Немирів був одним з тих поселень, де в листопаді 1917 року встановлено Радянську владу. Але у березні 1918 року в місто вдерлися німецькі війська. Становище ускладнювалося ще й тим, що при підтримці княгині Щербатової й поміщика Ярошинського в Немирів прибули польські офіцери, які почали формувати тут т. з. польські легіони. Для боротьби з інтервентами, внутрішньою контрреволюцією було створено підпільний ревком, який очолив більшовик О. Є. Коваленко. 14 квітня селяни разом з колишніми солдатами почали самовільно ділити й засівати поміщицькі землі. На захист землевласників прийшли легіонери. Немирівці дали рішучу відсіч спробам легіонерів захистити панську маєтність, роззброївши 60 солдатів. За це легіонери спалили 4 села і вбили кілька чоловік[1]. Звістка про жорстокість легіонерів швидко облетіла навколишні села. З усіх кінців на Немирів вирушили селянські загони і після дводенної осади костьолу й палацу княгині Щербатової знищили загін легіонерів. У травні в Немирові відновила діяльність більшовицька організація[2]. Її члени вели активну пропаганду серед населення. Незабаром поліція заарештувала кількох агітаторів[3].

Після розгрому австро-німецьких інтервентів і ліквідації гетьманщини місто захопили петлюрівці. З допомогою княгині Щербатової вони сформували свій полк. Для більшовицької агітації серед солдатів цього полку ревком надіслав О. Є. Коваленка. Під впливом його роз'яснювальної роботи з частини втекло чимало солдатів. Наприкінці лютого 1919 року, коли полк був остаточно деморалізований, члени ревкому напали на його штаб і захопили усю зброю. В боях з петлюрівцями брала участь і бригада Г. І. Котовського. 20 березня 1919 року Немирів визволили частини 1-ї Української дивізії. Полеглих у боях червоноармійців поховали в братській могилі в центрі міста. Вийшовши з підпілля, ревком оголосив про відновлення Радянської влади. На першому засіданні ревкому головою і начальником військової служби обрано О. Є. Коваленка, заступником голови і завідуючим продовольчими справами — О. П. Іващенка. Ревком створив міліцію, налагодив тісний зв'язок з Вінницьким ревкомом. Утримання ревкому і створеного при ньому червоноармійського загону вимагало коштів. Для цього було прийнято постанову про стягнення з місцевої буржуазії 10 млн. крб. контрибуції.

Серед заходів, здійснених у цей період Радянською владою, було заснування політосвітніх курсів для робітників і селян. Ряд важливих рішень, зокрема про створення в Немирові радянської загальноосвітньої школи для селян, прийняли волосні збори сільських комітетів бідноти[4]. При ревкомі виник партійний осередок у складі 10 комуністів та 20 співчуваючих. Партійний осередок підтримував тісний зв'язок з повітовим парткомом, звідти надходили інструкції, різна література[5]. Влітку, коли республіці Рад загрожував Денікін, ревком, оголосивши себе мобілізованим, звернувся до молоді з відозвою взяти участь у боротьбі з ворогами Радянської влади[6].

Немирів неодноразово переходив з рук у руки. В січні 1920 року місто знову стало радянським. Новостворений волосний ревком у своєму першому наказі оголосив палац княгині Щербатової з усім майном власністю народу. Проте в квітні,

---

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 1077, оп. 1, спр. 68, арк. 27.

[2] Є. М. Скляренко. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році. К., 1960, стор. 110.

[3] Пам'ятні місця Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Вінниччині, стор. 20.

[4] Поділля в роки громадянської війни, стор. 168—169.

[5] ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 52, арк. 61.

[6] Газ. «Колгоспні вісті» (Немирів), 7 березня 1966 р.

під час наступу об'єднаних сил польських інтервентів і петлюрівців, радянським військам довелося залишити місто.

Остаточно Немирів був визволений Червоною Армією 18 червня. Через два дні у місті відбувся з'їзд селян Немирівської волості, який постановив «всіляко підтримувати Радянську владу як єдину захисницю робітників, бідняків та середняків-селян»[1]. Того ж дня Реввійськрада 14-ї армії утворила в Немирові ревком на чолі з Парамоновим. Ревком мав відділи: управління, продовольчий, земельний, народної освіти, охорони здоров'я, соцзабезпечення, міського господарства[2].

За час громадянської війни економіка Немирова була значно підірвана: лежали в руїнах підприємства, залізнична станція, лінії зв'язку, громадські будівлі. Не вистачало кваліфікованих кадрів, бракувало досвіду господарського керівництва. Відбудова народного господарства ускладнювалась тим, що доводилося продовжувати боротьбу проти численних банд.

Поступово труднощі переборювалися. За прикладом російського пролетаріату в місті провели загальний суботник благоустрою. До рук трудящих перейшли основні підприємства Немирова, зокрема тютюнова фабрика[3]. 5 грудня 1920 року організувався комсомольський осередок. Спочатку він налічував 25 юнаків і дівчат. Очолила їх комуністка С. І. Войцехівська[4]. Зважаючи, що більшість комуністів і співчуваючих пішла в Червону Армію, створення комсомольської організації мало велике значення. Комсомольці розгорнули велику агітаційно-пропагандистську та культурно-освітню роботу серед молоді Немирова і навколишніх сіл[5]. У січні наступного року оформився комуністичний осередок на чолі з Н. М. Носковим. До нього увійшло 11 членів партії і 3 кандидати у члени партії[6]. В червні обрано міську Раду та Робітничо-селянську інспекцію. Відновили роботу міська електростанція, винокурний і цукровий заводи, створено розсадник городніх культур, показову пасіку, зерноочисний пункт. Колишній маєток княгині Щербатової став одним з перших у нашій країні санаторіїв, згодом набувши всесоюзного значення[7].

7 березня 1923 року був утворений Немирівський район, який увійшов до складу Вінницького округу. Немирів став називатися селищем міського типу. Мешкало в ньому 6030 чоловік[8].

З непередаваною скорботою зустріли трудящі Немирова звістку про смерть мудрого вождя і вчителя пролетаріату В. І. Леніна. У відкритому листі до населення районний комітет КП(б)У писав: «Знімемо шапки перед його великою могилою, бо ніхто стільки не зробив для революції, як він. Його пам'ять буде шануватися довгі віки селянством і пролетаріатом усього світу. Спи спокійно, дорогий товариш і великий вчитель наш Ілліч!»[9]. Немирівці розгорнули наполегливу боротьбу за здійснення заповітів і накреслень В. І. Леніна. Переобладнали й реконструювали спиртовий та цукровий заводи, спорудили районний промкомбінат, маслосироварний завод, завод фруктових вод та інші підприємства, організували промислові й кооперативні товариства. 1924 року виникли промислове товариство ремісників і кустарів, товариства спільного обробітку землі — «Об'єднання», «Незаможник», «Культура», «Спілка», які об'єднували 59 господарств[10]. Крім старої лікарні, відбудованої по закінченні громадянської війни, з 1925 року почали працювати амбулаторія, аптека.

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-1145, оп. 1, спр. 2, арк. 25.
[2] Там же, ф. Р-2625, оп. 2, спр. 79, арк. 92; спр. 63, арк. 71.
[3] Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Березень 1917 — березень 1921 рр. Збірник документів і матеріалів. К., 1957, стор. 645.
[4] Вінницький облпартархів, ф. 63, оп. 1, спр. 1, арк. 25, 42.
[5] Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны, стор. 595.
[6] АІІП ЦК КП України, ф. 28, оп. 1, спр. 1067, арк. 32.
[7] Газ. «Правда», 16 вересня 1925 р.
[8] Матеріали до опису округ УРСР. Вінницька округа. Х., 1926, стор. 3.
[9] Поділля в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.), стор. 409.
[10] Вінницький облпартархів, ф. 29, оп. 1, спр. 622, арк. 42, 43.

Велику увагу Радянська влада приділяла розвиткові освіти і культури. Вже в 1920—1925 рр. в приміщенні колишньої гімназії розміщувалися три початкові і неповні середні школи, в яких навчалося 756 учнів, у місті працювали профтехшкола електромеханіків, трудколонія (до 1923 року дитбудинок), школа малописьменних, 3 гуртки лікнепу, агрошкола, діяли районний селянський будинок, бібліотека, театральний колектив[1]. У вересні 1931 року в приміщенні колишньої Немирівської гімназії відкрито педагогічний технікум[2].

Колгоспники с. Стрільчинців вітають IX з'їзд Рад Немирівського району. 1931 р.

Все більшого розвитку набували соціалістичні форми господарювання. 1928 року в Немирові засновано артіль «Овочефрукт», яка об'єднувала 5 цехів. У червні з'їзд комітетів незаможних селян постановив прискорити організацію сільськогосподарських колективів. У жовтні 1929 року відбулася районна біднядько-середняцька конференція, на яку з'їхалося 225 делегатів. Конференція обговорила питання про здійснення масової колективізації на честь 12-х роковин Жовтня, прийняла рішення закрити монастир і передати його приміщення для червоноармійського клубу. Невдовзі на базі ТСОЗів організувалося 2 колгоспи: «III Інтернаціонал» і «Соціалістичні лани»[3]. 1931 року створено Немирівську МТС. Спочатку в ній було лише кілька тракторів «Фордзон» і примітивний токарний верстат на ножному приводі. Через три роки МТС мала вже 21 трактор, у 1934 році вона одержала ще 12 тракторів ХТЗ.

16 серпня 1931 року вийшов перший номер районної газети «Соціалістичні лани». Створений 1933 року політвідділ МТС почав видавати багатотиражну газету «Трактор». Преса відіграла значну роль у вихованні селян в комуністичному дусі, залученні їх до колективного господарювання. Наприкінці 1932 року в немирівських колгоспах налічувалося вже 223 господарства[4]. Завдяки підвищенню культури землеробства немирівські сільськогосподарські артілі добивалися все вищих врожаїв, зростала й оплата праці колгоспників. У технічно оснащене підприємство перетворилася Немирівська МТС. 1940 року вона мала 86 тракторів, 20 комбайнів, 12 автомашин та багато іншої техніки, яка виконувала основні польові роботи в колгоспах району.

В 30-х роках успішно розвивалася промисловість селища. Цукровий завод в 1934—1936 рр. випускав продукції в 1,5 раза більше, ніж у 1913 році. Серед колективу підприємства було 89 стахановців і 36 ударників. У 1938 році 30 стахановців і 20 ударників нараховувалося на спиртовому заводі[5].

Змінився зовнішній вигляд міста, поліпшився благоустрій його. Були замощені вулиці, збудовано водогін, спортивні майданчики, кілька великих магазинів, лікарню на 48 ліжок, нові кінотеатр та будинок культури[6].

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-254, оп. 1, спр. 194, арк. 141, 403; ф. Р-795, оп. 1, спр. 5а, арк. 51. Вінницький облпартархів, ф. 63, оп. 1, спр. 1, арк. 83.
[2] Газ. «Соціалістичні лани» (Немирів), 24 жовтня 1931 р.
[3] Газ. «Червоний край», 25 жовтня 1929 р.
[4] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 6, спр. 276, арк. 105.
[5] Газ. «Соціалістичні лани», 18 квітня 1938 р.
[6] Газ. «Більшовицька правда», 4 лютого 1939 р.

Напередодні Великої Вітчизняної війни в селищі діяли 2 середні школи, в яких навчалося 1870 учнів, працювали 69 учителів. 1940 року лише в педагогічному технікумі здобували освіту 576 чоловік, працювали 25 викладачів[1]. Велику виховну роботу проводили серед населення бібліотеки. 23 тис. томів книжок налічувала районна бібліотека.

З кожним роком кращало життя немирівців. Та дальшому розквітові міста перешкодив напад фашистської Німеччини. Гітлерівці люто бомбили залізничну станцію селища, зруйнували колію, вокзал, сховища «Заготзерна», багато житлових будинків. 22 липня 1941 року фашисти захопили Немирів. Гестапівці розстрілювали радянських людей, у т. ч. жінок, дітей і стариків. За час окупації кати розстріляли в Немирові 7785 громадян селища та інших сіл[2]. Трудящі Немирова з перших днів окупації піднялися на боротьбу проти фашистських головорізів. У вересні 1941 року в селищі було створено підпільну патріотичну організацію. Її очолили директор місцевої середньої школи комуніст О. Д. Євдокименко, колишній офіцер Червоної Армії Л. С. Ведибіда. Патріоти встановили зв'язок з Вінницьким підпільним партійним центром, розгорнули активну боротьбу проти ворога. Будинок досвідченого підпільника періоду громадянської війни М. М. Улановського, який за дорученням організації відкрив приватну майстерню, став конспіративною квартирою. Активним учасником групи була бухгалтер будинку відпочинку А. О. Бриллінг. Добре знаючи німецьку мову, вона виконувала обов'язки розвідника загону. Підпільники вели широку агітаційну роботу серед населення, добували зброю, готували людей до створення партизанського загону, встановили зв'язок з партизанським загоном «За Батьківщину», що діяв у Шабельнянському лісі[3]. За дорученням підпільників Л. С. Ведибіда влаштувався у поліцію. Він допомагав добувати зброю, заздалегідь попереджав підпільників про наміри ворога, рятував людей від арешту.

В лютому 1942 року утворилася підпільна група при цукровому заводі. Діючи спільно з організацією, яку очолював О. Д. Євдокименко, та партизанським загоном «За Батьківщину», учасники підпілля паралізували підготовку підприємства до цукроваріння[4]. Підлий провокатор видав фашистам керівників і учасників немирівського підпілля. 10 жовтня 1942 року частину патріотів було заарештовано, декому вдалося втекти до партизанів[5]. 13 січня 1943 року в присутності сотень немирівців кати стратили чотирьох підпільників: О. Д. Євдокименка, А. О. Бриллінг, Л. С. Ведибіду і М. М. Улановського. Мужньо прийняли смерть патріоти. Із зашморгом на шиї Олександр Євдокименко, звертаючись до людей, вигукнув: «Я бачу у декого сльози на очах. Не плачте, товариші! Зараз треба навчитись ненавидіти, щоб без жалю бити ворога. Бийте німців! Хай живе...» Кат не дав вимовити останнього слова. Через кілька днів фашисти розстріляли у Вінниці ще 12 немирівських підпільників, у т. ч. А. А. Бука, який мав бути командиром партизанського загону. Решту заарештованих гітлерівські фашисти відправили до таборів смерті[6].

Немирівці свято шанують світлу пам'ять героїв. На центральній площі старовинного парку, перед головним корпусом будинку відпочинку встановлено пам'ятник, на якому викарбовано імена загиблих патріотів. Біля пам'ятника завжди свіжі квіти.

10 січня 1944 року до Немирова вступили воїни Червоної Армії. Це був неза-

---

[1] Газ. «Більшовицька зброя», 5 грудня 1940 р.; Вінничина в роки Великої Вітчизняної війни, стор. 190—191.

[2] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 473, арк. 7.

[3] «Український історичний журнал», 1964, № 3, стор. 43.

[4] Газ. «Радянська Україна», 16 серпня 1960 р.

[5] Газ. «Радянський патріот», 7 червня 1960 р.

[6] Иван Безуглый. Тайны «Вервольфа», стор. 67—78, 242—247; «Український історичний журнал», 1964, № 3, стор. 1—49.

бутній час. Із сльозами радості на очах вітали немирівці своїх визволителів. До командира танкового екіпажу Д. М. Яніна підійшла жителька В. П. Завадська. Вона розгорнула червоний прапор райкому профспілки працівників освіти і, вручаючи його танкісту, сказала: «Цей прапор я зберігала три роки. Ми вас чекали, ми знали, що ви прийдете. І ви прийшли. Я з радістю передаю цей прапор вам, нашим визволителям. Громіть нещадно фашистських катів і скоріше повертайтесь здоровими додому з перемогою». З цим прапором танкісти дійшли до самого Берліна[1]. В районі Немирова ще довго точилися запеклі бої, селище кілька разів пепереходило з рук у руки і остаточно було визволене від німецьких загарбників лише 15 березня[2]. Фашистські варвари залишили після себе купи цегли. Вони спустошили чудовий палац будинку відпочинку разом з парком, приміщення педтехнікуму, вокзал[3].

Трудящі Немирова гаряче взялися за відбудову зруйнованого господарства, найперше — підприємств, МТС, шляхів. Вже в кінці березня — на початку квітня відновили роботу майстерні ремонту сільськогосподарського інвентаря, медичні заклади, районні установи. Відкрилися школи. Наприкінці 1944 року в райцентрі запрацювали промислові підприємства. Хоч були великі труднощі — не вистачало машин, тяглової сили, немирівські колгоспники вчасно провели весняну сівбу. Робітники, службовці й колгоспники селища взяли активну участь у збиранні коштів на побудову танкової колони «Колгоспник Вінниччини». Колектив маслозаводу зібрав 100 тис. крб. За ці гроші придбали бойового літака частині, яка брала участь у визволенні Немирова. 23 листопада Верховний Головнокомандуючий у своїй телеграмі на ім'я заводу передав робітникам «братерський привіт і подяку Червоної Армії»[4].

Перемога над німецько-фашистськими загарбниками і японськими імперіалістами примножила сили трудящих. Методом народної будови було споруджено високовольтну лінію електропередач Сокілець—Немирів. Введення її в дію 1948 року забезпечило підвищення потужності підприємств, електрифікацію селища, поліпшення побутових умов трудівників[5]. Набирали темпів розвитку промислові підприємства Немирова. Завдяки реконструкції цукрового заводу і самовідданій праці його колективу виробництво цукру-піску у 1950 році наблизилось до рівня 1940 року. Порівняно з 1945 роком виробництво спирту-сирцю на спиртовому заводі на кінець першої повоєнної п'ятирічки зросло до 184 проц.[6]. Трудівники цих та багатьох інших підприємств з року в рік достроково виконували державний план, невпинно підвищували якість продукції, знижували її собівартість.

Зважаючи на розширення будівництва, зростання потреби в кваліфікованих будівельниках, 1946 року в Немирові відкрили будівельний технікум, а через три роки — обласну школу майстрів сільськогосподарського будівництва.

Налагоджувалась культосвітня робота. Створювалися гуртки художньої самодіяльності, кращі з них виступали на обласних і республіканських оглядах. 1950 року в Немирові на центральній площі споруджено пам'ятник В. І. Леніну[7].

У відділенні кальвадосного цеху Немирівського спиртового комбінату. 1970 р.

---

[1] Газ. «Зоря», 8 грудня 1945 р.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 63, оп. 2, спр. 91, арк. 14.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-1683, оп. 1, спр. 7, арк. 32; спр. 22, арк. 87.
[4] Газ. «Зоря», 25 листопада 1944 р.
[5] Газ. «Вінницька правда», 20 листопада 1948 р.
[6] Народне господарство Вінницької області, стор. 20—21.
[7] Вінницький облдержархів, ф. Р-4971, оп. 1, спр. 63, арк. 95—96.

По книжці і брошурі збирали жителі селища для районної бібліотеки. У 1958 році книжковий фонд її порівняно з 1945 роком збільшився майже вдвічі і досяг 16,8 тис. томів.

Зростала промисловість селища. В грудні 1953 року став до ладу цегельний завод, почали давати продукцію художня фабрика ім. Шевченка, підприємство господарського устаткування. Поступово зміцнювалася МТС, зростала її матеріально-технічна база. До середини 1954 року МТС одержала від держави 84 трактори та 27 самохідних і причіпних комбайнів. З 1948 року колектив підприємства гідно беріг звання опорно-показової МТС. Кращі її працівники — машиніст сівалки М. П. Безрученко, комбайнери М. Ф. Грушко і М. В. Яремко були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1954 року. У 1958 році на базі МТС утворили ремонтно-технічну станцію. РТС згодом стала районним об'єднанням «Сільгосптехніки». Тут діють цехи ремонту електродвигунів, ремонту коробок передач, деревообробний, що мають обласне й республіканське значення. Здійснено реконструкцію хлібозаводу і булочного цеху. Стала до ладу машинолічильна станція, яка обслуговує підприємства, установи і колгоспи Немирівського та сусідніх районів.

В роки семирічки і восьмої п'ятирічки здійснено реконструкцію цукрового, спиртового та маслосироварного заводів. У 1970 році цукровий завод дав країні 205,6 тис. цнт цукру-піску, або в 2,6 раза більше проти 1940 року і в 4 рази більше проти 1913 року. 652,6 тис. декалітрів умовного спирту випустив у 1970 році спиртовий завод, який 1967 року перетворено на комбінат. Тут виробляється кілька видів продукції, зокрема коньячний напій типу «Кальвадос». З 1945 по 1970 рік більше як у 12 разів зросли виробничі потужності маслосироварного заводу.

У райцентрі працюють також побутовий комбінат, райхарчокомбінат, швейна фабрика, друкарня, водокачка, газозаправна станція, інкубаторна станція, млин, транспортна контора, «Міжколгоспшляхбуд», рада «Міжколгоспбуду», рембуддільниця, пересувні механізовані колони № 4 та № 49, три цегельні заводи.

Відроджувалися й міцніли колгоспи райцентру. У зв'язку з розширенням Немирова, злиттям його з селом Штелівкою Немирівський колгосп «Соціалістичні лани» в 1950 році відійшов до колгоспу «Ударник» села Мухівців. Наступного року колгосп «III Інтернаціонал» увійшов до складу колгоспу «Нова перебудова» села Селевінців.

Докорінні зміни відбулися за післявоєнні роки в галузі освіти, культури і побуту немирівців. Значно розширено мережу шкільних та дошкільних закладів. У Немирові працюють середня школа, школа-інтернат, вечірня і заочна середні школи робітничої молоді. В них трудиться понад 130 педагогів, у т. ч. 10 відмінників народної освіти. Невтомного педагога, співавтора «Читанки» для 2-го класу О. І. Горового нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора й удостоєно звання заслуженого вчителя УРСР. В ювілейному ленінському році відкрито дитячу музичну школу. Працює будинок піонерів з його численними гуртками й самодіяльною кіностудією «Романтик». Понад 600 дітей виховується в 5 дошкільних закладах.

Немирівське педагогічне училище (з 1957 року носить ім'я Марка Вовчка) за час свого існування підготувало 6850 вчителів і вихователів дошкільних закладів. Багато його випускників передають свої знання дітям цілинних районів Казахстану. За ініціати-

Музей Марка Вовчка в Немирівському педагогічному училищі. 1970 р.

вою викладачів, учнів та громадськості району в училищі створено самодіяльний історико-літературний музей Марка Вовчка, експонати його розміщено в кімнаті, де колись жила письменниця. Близько 2 тис. висококваліфікованих техніків-будівельників підготував Немирівський будівельний технікум. 1700 майстрів-будівельників, 650 бригадирів будівельних бригад, сотні інших спеціалістів випустила обласна школа майстрів сільськогосподарського будівництва.

Пам'ятник М. О. Некрасову. 1971 р.

В селищі працюють будинок культури, широкоформатний кінотеатр, 3 клуби з кіноустановками. На їх сценах виступають Вінницький музично-драматичний театр ім. М. Садовського, театри інших міст. Аматори районного будинку культури В. Погребняк і П. Гоферман відзначені золотими медалями і званням лауреатів республіканського фестивалю народного мистецтва, присвяченого 50-річчю Великого Жовтня, а також республіканського фестивалю 1970 року.

Радянський спосіб життя породив нові традиції й обряди. За ініціативою комсомольців у дні всенародних свят молодь селища влаштовує у вечірній час факельні походи. 9 травня 1970 року колони юних немирівців, з факелами пройшовши вулицями селища, поклали вінки до пам'ятника В. І. Леніну, до пам'ятників загиблим в роки Великої Вітчизняної війни. В селищі співають новорічні щедрівки. Увечері під Новий рік дід Мороз у супроводі Снігурочок на яскраво оздоблених трійках коней з піснями й веселими витівками мчать по селищу, зупиняються перед районними установами і закладами, проголошують здравиці. Тут же відбуваються імпровізовані концерти, в яких беруть участь жителі селища. Свято завершується балом-маскарадом у будинку культури.

На початку 1969 року в Немирові відкрито краєзнавчий музей на громадських засадах. Протягом кількох років велика група ентузіастів, очолювана викладачем середньої школи М. С. Нич, збирала й готувала експонати. Регулярно відбуваються районні виставки народного образотворчого мистецтва. На виставці, присвяченій 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, було представлено 145 робіт 95 самодіяльних авторів.

Великий загін селищної інтелігенції поширює політичні й наукові знання серед населення району. Лектори й пропагандисти об'єднані в товаристві «Знання». Чотири первинні організації його, створені при найбільших навчальних закладах, нараховують 110 лекторів.

У Немирові діють 43 первинні партійні організації, які об'єднують 920 комуністів. 2385 членів ВЛКСМ налічується в 36 первинних комсомольських організаціях. 60 комуністів і 17 комсомольців трудящі обрали депутатами селищної Ради.

Крім шкільних, у Немирові є 7 державних і профспілкових бібліотек із загальним книжковим фондом понад 100 тис. томів. Районній бібліотеці для дітей та юнацтва присвоєно почесне звання бібліотеки відмінної роботи.

Поліпшується благоустрій селища, транспортне обслуговування, побут населення. В 1966—1969 рр. здійснено реконструкцію залізничної станції Немирів, побудовано новий вокзал, а вузьку колію перешито на широку. Споруджено нову автобусну станцію. Заасфальтовано більшість вулиць. Якщо 1961 року, коли тільки-но розпочиналася газифікація селища, в ньому було газифіковано 74 квартири, то в 1970 році їх кількість становила майже 1,4 тис. 1967 року відкрито великий спортивний зал при педагогічному училищі, в 1971 році завершено будівництво стадіону. 1966 року стала до ладу АТС на 1000 номерів. За післявоєнний час побудовано понад 10 нових магазинів, у т. ч. двоповерховий універмаг, комплекс

Будинок у Немирові, в якому народився М. О. Некрасов. 1971 р.

торговельних підприємств та ряд підприємств громадського харчування. З 1967 року працює великий комбінат побутового обслуговування «Світанок».

В роки дев'ятої п'ятирічки в селищі буде споруджено сучасний автовокзал, універмаг, будинок культури, школу-інтернат.

У Немирові працює тепер велика лікарня на 385 ліжок, амбулаторія, 2 медпункти, протитубдиспансер, діє водо-грязелікарня на 10 ванн. У лікувальних закладах трудиться 56 лікарів, 192 спеціалісти з середньою освітою. Варто згадати, що у 1947 році весь район обслуговувало всього 60 медичних працівників[1].

Гордістю Немирова є один з кращих у країні будинок відпочинку «Авангард». Він розташований у чудовому парку площею 85 га, де ростуть дерева понад 100 порід. Парк зараховано до найбільш видатних парків — пам'яток садово-паркової архітектури УРСР. У 1969 році на його території виріс новий корпус на 100 місць, споруджений колгоспами району на свої власні кошти. До кімнат корпусу підведено водопровід, телефон, їх обставлено сучасними меблями. Поряд з головним корпусом будується новий на 212 місць, їдальня на 750 місць. У парку є чимало пам'ятних місць, пов'язаних з перебуванням у ньому видатних письменників, полководців, учених. Проїздом у Тульчин в Немирові і його парку двічі побував великий російський полководець О. В. Суворов. Відвідав парк великий французький письменник Оноре де Бальзак під час своєї поїздки на Україну. Кілька разів відпочивав тут видатний радянський вчений академік В. П. Філатов. Нині в Немирові оздоровляються також студенти-іноземці. Немирівський будинок відпочинку має філіал— літнє відділення, яке працює з травня по жовтень. Воно знаходиться за 16 км від Немирова, на лівому березі Південного Бугу, в селі Сокільці. Там, на крутих схилах, серед заснованого у XVIII ст. парку, виросли нові літні корпуси, в яких одночасно відпочиває понад 300 чоловік. Колектив «Авангарду» здобув першість у Всесоюзному огляді до 40-річчя підписання В. І. Леніним декрету про створення народних здравниць. За високі показники в соціалістичному змаганні на честь Ленінського ювілею колектив будинку відпочинку нагороджений дипломом ВЦРПС 3-го ступеня, а також завоював перше місце в республіці. За час існування «Авангарду» в ньому відпочили понад 340 тис. чоловік.

З великим патріотичним піднесенням готувалися немирівчани до XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України. Кращих з кращих послали вони делегатами: першого секретаря РК КП України М. О. Слободянюка — на з'їзд комуністів України, а знатну доярку колгоспу «Україна», депутата Верховної Ради УРСР, Героя Соціалістичної Праці М. Х. Брацлавську — на XXIV з'їзд КПРС.

[1] Вінницький облпартархів, ф. 63, оп. 2, спр. 106, арк. 45.

Будинок відпочинку «Авангард» у Немирові. 1970 р.

У бібліотеці
будинку відпочинку «Авангард».
Немирів, 1970 р.

Річка Лядова
поблизу с. Котюжан.
Мурованокуриловецький район.
1970 р.

Вклейка надрукована на Харківській
друкоофсетній фабриці

Трудящі Немирова урочисто відзначили 150-річчя з дня народження великого російського поета, революціонера-демократа М. О. Некрасова. 6 грудня 1971 року на площі міста, недалеко від будинку школи-інтернату, в якому народився поет, зібралися сотні жителів селища, трудівники багатьох колгоспів області.

З вступним словом на мітингу, присвяченому відкриттю тут пам'ятника М. О. Некрасову, виступив перший секретар Вінницького обкому КП України В. М. Таратута. Пам'ятник поету відкрив кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК КП України Ф. Д. Овчаренко. Того ж дня заступник голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько відкрив меморіальну дошку, прикріплену на будинку школи-інтернату.

Великі зміни відбулися в житті трудящих селища за роки Радянської влади. Чудові перспективи відкриваються перед ними тепер, коли вони разом з усім радянським народом беруть активну участь у будівництві комунізму, примножуючи славу рідної землі, вписуючи нові яскраві сторінки в багатовікову історію.

М. Д. ГЛАДКИЙ, Ю. П. МОРОХОВСЬКИЙ

БРА́ЦЛАВ

Брацлав — селище міського типу (з 1924 року), розташоване на річці Південному Бузі, за 18 км від райцентру, за 12 км від залізничної станції Кароліна. Через селище проходить автодорога Вінниця—Тульчин—Бершадь. Населення — 4400 чоловік.

У письмових джерелах Брацлав вперше згадується в литовському літопису під 1362 роком у зв'язку з розгромом татарських військ литовцями на чолі з князем Ольгердом. Передаючи землі Поділля своїм племінникам Коріатовичам, Ольгерд наказав відбудувати старі фортеці й спорудити нові. Серед нових фортець згадується й Брацлав (Браслав)[1]. Залишки її збереглися на східній околиці селища до нашого часу.

Невдовзі литовський князь Вітовт з допомогою польського короля Ягайла відібрав у князя Ф. Коріатовича подільські міста, у т. ч. Брацлав. Вітовт призначив до міста свого старосту і наказав усю натуральну данину й грошові податки відправляти в Брацлавський замок, для чого там збудували спеціальні комори, призначили ключників. У 1432 році Брацлав відійшов до Польщі, але скоро його повернули Литві. 1497 року на місто напали татари й сильно зруйнували його. Проте того ж року замок відбудували.

Серед населення міста панівною верхівкою були місцеві феодали, які вірно служили литовським князям. Міщани займалися ремеслом, окремі — землеробством. Найбільшими повинностями обкладалися селяни — замкові (приписані до замку) і тяглі (залежні від феодалів). Своїх спадкових земель у міщан і селян було мало, і вони орендували їх у міського уряду та феодалів, за що сплачували натуральні й грошові податки. За оренду міських (замкових) земель міщани працювали на укріпленні замку, будували й підтримували в порядку міські мости[2]. В середині XVI ст. в Брацлаві існували цехи ремісників—шевців, ковалів, кушнірів.

Посилення феодального гніту викликало збройні виступи брацлавських міщан. Перше велике повстання в місті відбулося 1541 року. Доведені до відчаю здирствами й грабіжницькими поборами брацлавського і вінницького старости С. Пронського та його прислужників, міщани Брацлава стихійно повстали. Вони здобули замок

---

[1] Ученые записки второго отделения императорской Академии наук, кн. 1. СПб., 1854, стор. 44—45.

[2] Н. И. Петров. Подолия, стор. 67.

у Брацлаві, розгромили військову залогу й скарали на смерть захоплених у полон урядовців. Староста врятувався втечею. Проте невдовзі литовський уряд надіслав каральні загони, які жорстоко придушили повстання, прилюдно стративши його ватажків. Щоб запобігти дальшим збройним виступам, литовський уряд увільнив з посади старосту С. Пронського, дещо обмежив сваволю урядовців. У 1564 році місто одержало магдебурзьке право.[1] І хоч воно було обмеженим, все ж міщани отримали право на організацію магістрату, вибори бурмистра, війта та радників. Був створений також міський суд. Запровадження магдебурзького права сприяло розвитку торгівлі. В місті виникли торги місцевого значення.

Поступово феодальна верхівка закріпачує селян, а міщан обтяжує різними зобов'язаннями за користування панськими землями, міськими угіддями та сінокосами. Феодальний гніт особливо посилюється після Люблінської унії 1569 року. Коли Брацлав разом з іншими українськими землями потрапив під владу польських магнатів і шляхти, місто стало центром Брацлавського воєводства, яке складалося з Брацлавського і Вінницького повітів. На Брацлавщину ринула польська шляхта. Вона захоплює землі, накладає на селян і міщан безліч податків: снопове, чопове, сторожове, медове, рогове, ставщина тощо. Соціальний гніт посилюється релігійним — у Брацлав проникають католицькі ксьондзи та єзуїти, які ведуть наступ на православ'я. В 70—80-х роках XVI ст. брацлавські селяни кілька разів повставали. Їх виступи жорстоко придушували[2].

Утиски польських панів посилили боротьбу українського народу за національне й соціальне визволення. Навесні 1594 року брацлавські міщани, обурені знущанням королівського старости магната Ю. Струся, повстали. Разом з військом Северина Наливайка вони вигнали з міста старосту і загони польсько-шляхетських військ. Наливайко знайшов у замку великі запаси зброї, продуктів, фуражу. Після того як Наливайко з повстанцями рушив у Молдавію, шляхта на чолі з старостою захопила місто й почала розправу над міщанами. У жовтні 1594 року Наливайко з козаками знову прибув до Брацлава, де його радо приймало населення. Тоді ж міщани Брацлава на чолі з Романом Титченком (Тищенком) разом з козаками розгромили велике польське ополчення, що рухалося до міста. Наливайко з козаками після розгрому шляхти залишив місто. Брацлав на деякий час звільнився від польського уряду — всіма громадськими справами відали виборні люди. Лише влітку 1595 року польські каральні загони жорстоко придушили брацлавське повстання. Навесні 1596 року Романа Титченка та інших керівників повстання стратили. У тому ж році у зв'язку з повстанням центр Брацлавського воєводства був перенесений у Вінницю.

Але виступи трудящих проти польських загарбників тривали. 1607 року варшавський сейм, розглянувши питання про повстанські дії жителів Брацлава, виніс рішення надати старості «повну владу приборкувати дуже шкідливі бунти міщан міста Брацлава, а бунтарів ловити й карати»[3]. Брацлав знову став адміністративним центром. В середині XVII ст. тут налічувалося 6400 жителів.[4] Брацлав був одним з великих міст Правобережжя, ремісничим і торговим центром.

Населення Брацлава брало активну участь у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. Влітку 1648 року загін повстанців під командуванням Ганжі, об'єднавшись з козаками Кривошапки, звільнив місто від військ польської шляхти[5]. 1649 року Брацлав став центром полку, який охоплював сучасні Вінницьку та більшу частину Хмельницької області. Першим полковником Брацлавського полку був сподвижник Б. Хмельницького Д. Нечай. 1650 року Брацлав відвідав Б. Хмель-

[1] Н. И. Петров. Подолия, стор. 2.
[2] Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР, т. 1. К., 1943, стор. 85.
[3] А. И. Баранович. Украина накануне освободительной войны средины XVII в., стор. 103.
[4] О. С. Компан. Міста України в другій половині XVII ст., стор. 77.
[5] Н. И. Петров. Подолия, стор. 114—115.

ницький, який разом з генеральним старшиною здійснював інспекційну поїздку по полках[1]. Присутність військ Б. Хмельницького посилила визвольну боротьбу на Поділлі. Данило Нечай поповнює Брацлавський полк, доводить кількісний склад його до 3 тис. чоловік[2].

1653 року на Брацлавщині лютувало 15-тисячне військо С. Чарнецького. Брацлав захищав невеликий гарнізон на чолі з Іваном Богуном. Коли шляхетське військо підступило до міста, несподівано із замку вискочив козацький загін. Козаки знищили багато ворогів. У січні 1654 року на Переяславській раді Брацлавський полк і місто представляв полковник П. Лисиця, який разом з іншими присягав на вірність Російській державі[3].

Брацлав залишався опорним пунктом у спільній боротьбі російського та українського народів проти шляхетської Польщі. В місті не раз відбувалися важливі історичні події, які скріплювали союз двох братніх народів. Наприкінці 1654 року головні сили польської шляхти, зруйнувавши героїчну Бушу, рушили на Брацлав. Тут перебував гарнізон, що складався з 15-тисячного війська козаків на чолі з осавулою Томиленком і загону російських драгунів під командуванням В. Колупаєва. Гарнізон рушив назустріч ворогові і в жорстокій битві розгромив його. В бою загинув осавула Томиленко. 1655 року до Брацлава вступила козацько-російська армія, очолювана Б. Хмельницьким і боярином Бутурліним. Турецький мандрівник Евлія Челебі, побувавши 1657 року в Брацлаві, писав про нього як про велике місто з міцною фортецею, з двома тисячами будинків, критих дранкою та очеретом, тритисячним гарнізоном козаків, озброєних списами[4].

1663 року ставленик Польщі Тетеря, оголосивши себе гетьманом Правобережної України, разом з родиною і гетьманським скарбом перебрався у Брацлав. Тоді ж кошовий отаман запорізьких козаків Іван Сірко зненацька напав на Брацлав і захопив архів, клейноди, цінності та гроші гетьмана-зрадника. Під час цих подій через Брацлав проїздили російські люди — втікачі з татарського полону, які потім у Москві виразно засвідчили політичні настрої Брацлава: «А в Брясловле, де ныне изменник Тетеря, а с ним казаков мало, только с тысячю человек, и те голодны, с голоду перепухли, а говорят, что они под государскую высокодержавную руку ради»[5]. Посилення антифеодальної боротьби народних мас змусило Тетерю 1665 року втекти з Брацлава у Польщу.

Брацлавці не визнавали гетьманом і П. Дорошенка, який уклав союз з Кримським ханством. 1665 року Брацлавський полк разом з іншими полками Правобережжя, невдоволеними протурецькою орієнтацією гетьмана, двічі завдав поразки гетьманським військам під Уманню та Брацлавом. У жовтні Дорошенко знову підійшов до Брацлава. Перші сутички були успішними для брацлавців. Однак переважаючим гетьманським військам вдалося оточити полк у місті. Після двадцятиденної облоги козаки Брацлавського полку, прорвавшись через вороже кільце, відступили на Лівобережжя[6]. За Андрусівським перемир'ям 1667 року Брацлав відійшов до Польщі. 1672 року місто захопили турецькі війська[7]. Це був один з найтяжчих періодів в історії міста, він тривав 27 років.

В умовах турецького, а потім польського панування населення Брацлава вело вперту боротьбу проти завойовників. Цю боротьбу очолювали брацлавський полковник Андрій Абазин, Семен Палій. Вони виступали за возз'єднання Правобереж-

---

[1] Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). К., 1961, стор. 190.

[2] «Подольские епархиальные ведомости», 1863, № 1.

[3] Д. Н. Бантыш-Каменский. История Малой России, ч. 1—2, стор. 546.

[4] Эвлия Челеби. Книга путешествия. Земли Молдавии и Украины, вып. 1. М., 1961, стор. 87, 235.

[5] О. М. Апанович. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. К., 1961, стор. 189.

[6] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 6. СПб., 1869, стор. 43.

[7] Д. Н. Бантыш-Каменский. История Малой России, ч. 1—2, стор. 326.

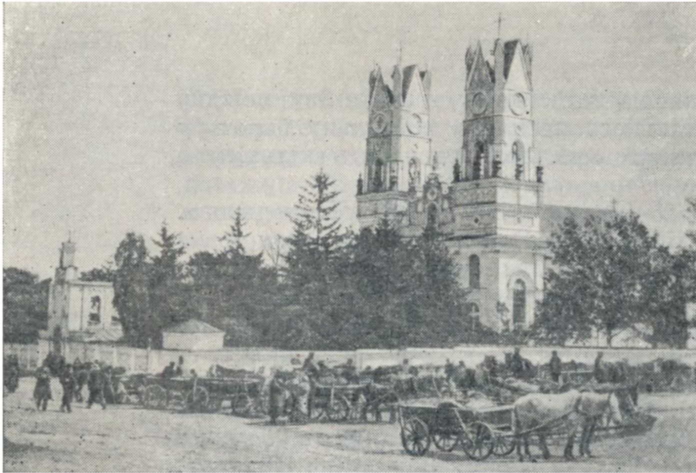

Пам'ятка архітектури XVIII ст. Брацлавський костьол. 1912 р.

ної України з Лівобережною у складі Росії. Андрій Абазин намагався за турецького панування укріпити козацький полк. Він листувався з Палієм і цілком поділяв його погляди про необхідність об'єднання й боротьби проти польської шляхти. Абазин, як і інші козацькі полковники, не підкорився рішенню сейму про ліквідацію козацтва і продовжував зміцнювати Брацлав. Вирішальний бій Брацлавського полку з польською шляхтою відбувся під Ладижином. Козаки зазнали поразки від значно переважаючого ворога. Сам Андрій Абазин потрапив у полон і був по-звірячому закатований (посаджений на палю)[1]. 1712 року Брацлавський полк ліквідували. За угодою між Росією і Польщею козаків правобережних полків переселили на Лівобережну Україну.

Історія Брацлава й Брацлавщини протягом XVIII ст.— це історія невпинної боротьби трудящих мас проти польської шляхти, за возз'єднання з Лівобережною Україною у складі Росії. Коли через кілька років після битви під Полтавою до Брацлава прибув спадкоємець Мазепи Орлик, населення зустріло його вороже. Орлик намагався утворити в місті якийсь осередок для боротьби проти союзу України з Росією, посилав звідси підбурювальні листи, вирядив послів на Запоріжжя і в Крим. Але вороже ставлення населення, загроза бути виданим російському урядові змусила Орлика покинути Брацлав[2].

Шляхетська анархія, що проявлялася в міжусобній боротьбі, нападах одного пана на маєток іншого, сваволя магнатів приводили до зубожіння селян і міщан. У Брацлаві часто з'являлися т. зв. викотці — дрібні шляхтичі, які обманом і підступом, а часто й силою «звозили» селян і міщан від одного пана й продавали іншому.

Трудящі чинили опір, піднімалися на боротьбу з гнобителями, вступали до гайдамацьких загонів. Не раз гайдамаки підходили до Брацлава й обкладали замок. В 1750 році повстанські загони громили панські маєтки навколо Брацлава.

В середині XVIII ст. королівський уряд віддавав місто в оренду різним польським панам, які приймали титул брацлавських старост. Вони платили в королівську скарбницю певну суму грошей, з надлишком стягали для себе натуральні й грошові податки й побори[3].

Під час російсько-турецької війни 1787—1791 рр. Брацлав був однією з баз російської діючої армії. 1787 року тут перебував відомий російський полководець П. О. Рум'янцев-Задунайський[4]. 1791 року під Брацлавом польська шляхта на своєму з'їзді обговорювала постанови сейму про запровадження нової конституції. Керівником однієї з шляхетських партій був майбутній національний герой Польщі Тадеуш Костюшко.

З возз'єднанням Правобережної України з Росією місто стало центром Брацлавського намісництва, а після утворення в 1797 році Подільської губернії — повітовим центром. У першій половині XIX ст. в Брацлаві не було великих підприємств. Значного розвитку досягло кустарне виробництво. 1842 року в місті налічувалося

---

[1] Г. Я. Сергієнко. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст., стор. 162.

[2] «Подольские епархиальные ведомости», 1863, № 4, стор. 63.

[3] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 123.

[4] Архив Государственного Совета, т. 1. СПб., 1869, стор. 250.

358 будинків, майже всі дерев'яні. Будівництво нових йшло дуже повільно й безладно. Поступово з'явилися лікувальні заклади. 1832 року відкрито аптеку[1], згодом — лікарню на 30 ліжок[2].

Після скасування кріпацтва в Брацлаві дещо пожвавився розвиток промисловості. В 1873 році вже діяли пивоварня, завод свічок. 1887 року збудували млин. У ці ж роки у місті виникли дві цегельні, невелика друкарня, кустарні підприємства обробки шкіри та виробництва дріжджів[3].

У другій половині XIX — на початку XX ст. в місті жили й працювали видатні громадські діячі, революціонери, винахідники. З 1872 по 1876 рік відомий винахідник літака В. Ф. Можайський був у Брацлаві почесним мировим суддею. Протягом 1879 року у сусідньому хуторі Вовчку (нині село Вовчок) жив видатний революціонер Андрій Желябов. Він часто бував у Брацлаві, де вів революційну пропаганду[4]. До останніх років свого життя (помер 1943 року) тут жив винахідник першої польової кухні А. П. Турчанович. Брацлавський міщанин П. М. Костецький, власник першої у місті фотографії, відкритої 1900 року, за високу майстерність, «артистичне виконання» фотознімків був удостоєний золотої медалі Всесвітньої виставки в Парижі[5].

На початку XX ст. у Брацлаві широко розгорнувся революційний рух. У січні 1904 року на вулицях міста знайдено листівки Одеського комітету РСДРП. 28 травня 1904 року були виявлені листівки під назвою: «До всіх громадян Росії», «До всіх російських робітників», «Останній козир самодержавства», в яких засуджувався існуючий лад[6]. Щоб не допустити революційних виступів, у Брацлав надсилалися війська. В роки революції 1905—1907 рр. міська тюрма була переповнена політичними в'язнями[7].

1910 року в Брацлаві мешкало 11 393 чоловіка, було 1160 будинків, з них 592 криті соломою. На 16 фабриках і 53 ремісничих підприємствах налічувалося 132 робітники. В місті діяли лікарня на 20 ліжок, 5 аптек. Населення обслуговували 3 лікарі, 4 акушерки і 4 фельдшери[8]. З 1869 року працювали два вищі початкові училища — чоловіче й жіноче, де навчалося 88 хлопчиків і 47 дівчаток[9], з 1907 року — ремісничa школа (1917 року її реорганізували в технічне училище). 1914 року в Брацлаві відкрили чоловічу класичну гімназію[10]. Проте навчальні заклади міста не могли прийняти навіть половини бажаючих учитися. Царський уряд відпускав на освіту мізерні кошти. Так, у 1904 році із загальної суми витрат 17 722 крб. на утримання поліції асигновувалось 2357 крб., на народну освіту — 642 карбованці[11].

Перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії відчутно позначилась на зростанні революційної свідомості трудящих Брацлава. Дізнавшись про

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 75, арк. 1; спр. 86, арк. 450.

[2] І. О. Гуржій. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). К., 1958, стор. 115.

[3] Обзор Подольской губернии за 1873 г. СПб., 1874, табл. 2; Вінницький облдержархів, ф. 965, оп. 5, спр. 387, арк. 2; Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 5778, арк. 34.

[4] В. А. Прокофьев. Андрей Желябов. М., 1960, стор. 88—90, 362.

[5] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7083, арк. 8; ф. 281, оп. 1, спр. 7810, арк. 2.

[6] Там же, ф. 281, оп. 1, спр. 7821, арк. 4.

[7] Там же, спр. 8095, арк. 182.

[8] Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год, стор. 155—158.

[9] Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913/14 учебный год, стор. 48—49.

[10] Вінницький облдержархів, ф. 182, оп. 1, спр. 11, арк. 10; ф. Р-254, оп. 1, спр. 120, арк. 83—86.

[11] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 1281, арк. 31—39.

Вулиця Базарна в Брацлаві. 1912 р.

повалення царя, робітники, ремісники міста разом з солдатами гарнізону звільнили з тюрми політичних в'язнів, заарештували царських урядовців. 13 березня 1917 року міський голова телеграфував губернському комісарові: «Шалений натовп біля 200 чоловік на чолі з агітаторами вчора скинув міського старосту, захопив скриню та справи, ввечері зірвав збори делегатів для обрання комітету. Мене і склад управи оголосив усунути від влади»[1]. Під керівництвом більшовиків, які приїжджали з Вінниці, відбувалися демонстрації протесту проти створення Тимчасовим урядом комітету громадських організацій, трудящі вимагали припинення імперіалістичної війни. Зважаючи на революційні виступи трудящих Брацлава і навколишніх сіл, 1 липня 1917 року повітовий комісар просив губернського комісара надіслати війська[2].

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції вселила в серця трудящих Брацлава надію на близьке звільнення від експлуататорів. Проте в місті, як і на значній території України, владу прибрала до своїх рук Центральна рада. Наприкінці січня 1918 року війська Центральної ради вигнано з Брацлава. В місті встановилася Радянська влада[3]. Новостворений ревком негайно приступив до роботи[4]. Та через кілька місяців місто загарбали австро-німецькі війська. Після вигнання іноземних військ у листопаді 1918 року владу захопили петлюрівці. Режим Директорії відзначався жорстокістю. Петлюрівці грабували населення, влаштовували криваві єврейські погроми, під час яких загинуло близько 300 чоловік[5].

25 березня 1919 року частини Червоної Армії, ведучи наступ проти петлюрівців, оволоділи Брацлавом. Того ж дня в місті відбулися збори комуністів, на яких був утворений партійний осередок. Очолив його О. М. Шестоперов. Усі комуністи ввійшли до складу щойно створеного ревкому[6].

Трудящі визволеного міста приступили до здійснення соціалістичних перетворень. Вже влітку 1919 року у Брацлаві працювали клуб, бібліотека, читальня. Комуністи організовували читання лекцій для населення, проводили мітинги, розповсюджували літературу[7]. Весною 1920 року місто захопили білополяки. Та недовго вони хазяйнували в ньому. 14 червня 1920 року Брацлав остаточно визволила Червона Армія. Ревком, утворений після визволення міста від білополяків, виділив громадянам землю під забудову, здійснив націоналізацію будинків та іншого майна, дбав про благоустрій міста, роботу електростанції, забезпечення населення продовольством, приділяв увагу роботі лікарень, шкіл тощо[8]. 1 жовтня 1920 року на базі технічного училища відкрили профтехшколу, до якої вступило 144 учні[9].

Проте відбудова народного господарства міста ускладнювалася тим, що на околицях Брацлава нишпорили банди, які в 1920—1921 рр. нападали на місто. 1 березня 1921 року в місті відбулися збори комуністів, де було вирішено відновити партійний осередок. Очолив його В. Анфіногенов. Осередок складався з 4 членів та одного кандидата в члени партії. У травні на об'єднаних зборах комуністів осередку і партійного бюро 47-го полку був створений районний партійний комітет, який поширив свою діяльність на Брацлавську, Монастирську та Печерську волості. Комуністи брали активну участь у мобілізації населення на боротьбу з бан-

---

[1] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 37.
[2] В. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, стор. 77.
[3] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 413.
[4] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 280—281.
[5] Вінницький облдержархів, ф. Р-252, оп. 1, спр. 77, арк. 9.
[6] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, спр. 59, арк. 4.
[7] Поділля в роки громадянської війни, стор. 339.
[8] Вінницький облдержархів, ф. Р-1139, оп. 1, спр. 55, арк. 1—34.
[9] Там же, ф. Р-590, оп. 1, спр. 16, арк. 4—5.

дами, з підпільною сіоністською організацією. Одночасно партійний осередок міста Брацлава посилав своїх членів на село для проведення різних кампаній[1].

У березні 1923 року з введенням нового адміністративно-територіального поділу був утворений Брацлавський район Тульчинського округу з центром у Брацлаві. З 1924 року Брацлав — селище міського типу.

Поступово налагоджувалося життя населення, відновлювалася діяльність підприємств, установ, створювалися артілі, товариства, культурні і навчальні заклади. На початку 20-х років працювали вальцьовий млин, електростанція, пивоварний завод. У 1928 році збудували невелику гідроелектростанцію[2]. 15 тис. декалітрів пива на рік став давати пивоварний завод після реконструкції, проведеної на початку 30-х років. В цей час були створені промкомбінат, дві промартілі, фабрика безалкогольних напоїв[3]. Діяла хлібопекарня, де працювало 40 робітників. На зміну приватним підприємствам, що закривалися, створювалися виробничі кооперативи. У 1928—1929 рр. в селищі організували артіль кравців, садово-городницько-пасічне товариство «Бджола», артілі переробки фруктів і овочів, скотарсько-молочарську[4].

16 червня 1932 року із станції Рахни до Брацлава прийшла колона з 20 тракторів, яка склала ядро Брацлавської МТС[5]. Кількість сільськогосподарських машин з кожним роком збільшувалася, на початку 1941 року Брацлавська МТС мала вже 104 трактори, 20 зернових комбайнів, 40 складних молотарок, 27 автомашин. 70 проц. основних робіт в колгоспах району виконувала техніка МТС. 87 із 200 трактористів були стахановцями[6].

Велика робота проводилася місцевими органами влади в галузі освіти й культури. В 20-х роках у Брацлаві функціонували гуртки лікнепу, школа для малописьменних, яка працювала за програмою початкових шкіл. Школу відвідувало від 20 до 50 чоловік. У 1927 році в селищі вже було 3 школи-семирічки, в яких навчалося 550 учнів. 1939 року школи відвідувало 940 учнів. 227 чоловік вчилося на механічному і будівельному відділеннях профтехшколи[7]. 1940 року з Гайсина до Брацлава перевели сільськогосподарський бухгалтерський технікум[8].

Помітно пожвавилося політичне життя селища. Працювала політшкола. У 1925/26 навчальному році в ній підвищувало свій ідейний рівень 45 чоловік. Зростали лави комуністів. Утворилися нові партійні організації. У травні 1931 року Брацлавський партосередок поділився на три: при райвиконкомі, при райвійськкоматі і райвідділі міліції, при кооперації. Цього року вийшов перший номер районної газети «Шлях Ілліча». У жовтні 1932 року організовано партосередок при Брацлавській МТС. На початку 1941 року в селищі нараховувалося 15 первинних парторганізацій, які об'єднували понад 100 комуністів[9].

Напад військ гітлерівської Німеччини на Радянську країну зірвав плани брацлавців щодо дальшого розвитку свого селища. З першого дня Великої Вітчизняної війни населення селища і району проявило високу свідомість. З потроєною енергією кожен працював на своєму робочому місці. Організовано проходила мобілізація. 22 липня 1941 року наші війська були змушені залишити місто. Увірвавшись

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 40, оп. 1, спр. 62, арк. 4, 9; ф. 244, оп. 1, спр. 13, арк. 1; спр. 48, арк. 7.

[2] Вінницький, облдержархів, ф. Р-965, оп. 5, спр. 387, арк. 2; ф. Р-2355, оп. 1. спр. 40, арк. 57.

[3] Вінницький облпартархів, ф. 40, оп. 2, спр. 1, арк. 23—24.

[4] Вінницький облдержархів, ф. Р-1304, оп. 6, спр. 33, арк. 1; спр. 36, арк. 1, 32; оп. 7, спр. 13, арк. 14; спр. 15, арк. 15.

[5] «Робітнича газета», 7 жовтня 1957 р.

[6] Вінницький облпартархів, ф. 40, оп. 1, спр. 430, арк. 17.

[7] Вінницький облдержархів, ф. Р-1304, оп. 13, спр. 75, арк. 53—60.

[8] «Робітнича газета», 16 червня 1958 р.

[9] Вінницький облпартархів, ф. 33, оп. 1, спр. 447, арк. 1; ф. 40, оп. 1, спр. 234, арк. 66—189; спр. 2646, арк. 175, спр. 429, арк. 111.

у Брацлав, фашистські загарбники встановили режим жорстокого терору. Вони створили гетто для єврейського населення. Частину жителів вивезли у Чуківський табір. Там було страчено 647 чоловік[1].

Трудящі селища героїчно билися з окупантами на фронтах Великої Вітчизняної війни і в тилу ворога. В 1943 році на території Брацлавського району діяли партизанські загони «За батьківщину» та ім. Кірова. Вони знищували живу силу й техніку ворога, розповсюджували листівки. Активного підпільника, мужнього патріота, робітника Брацлавського пивзаводу С. Микитюка фашисти розстріляли[2]. Офіцер Червоної Армії І. С. Кобзін, який потрапив у вороже оточення, створив у місті підпільну групу. Група розповсюджувала в Брацлаві і в селах району листівки, які видавала Вінницька підпільна друкарня «Україна», підбирала і відправляла в партизанські загони поповнення, зброю, порушувала телефонний і телеграфний зв'язок[3]. Щоб залякати населення, загарбники привозили у Брацлав трупи вбитих ними партизанів і ставили їх біля стін тюрми. Так вони зробили взимку 1944 року з тілом юного партизана Володі Мазура[4].

Під час окупації німецько-фашистські загарбники зруйнували лікарню, школу, будинок райвиконкому, МТС, багато жител.

17 березня 1944 р. війська 1-го і 2-го Українських фронтів визволили селище від німецько-фашистських загарбників. Багато жителів його, зокрема партизани і підпільники, влилися до лав Червоної Армії. В цілому понад 1000 жителів селища перебували в лавах Червоної Армії, близько 800 чоловік нагороджено урядовими нагородами. Під керівництвом партійних організацій трудящі Брацлава провели велику роботу, щоб відбудувати господарство селища. У квітні 1944 року в трьох первинних парторганізаціях Брацлава налічувалося 16 членів і один кандидат в члени партії[5]. Комуністи подали значну допомогу селу. За їх участю в 1944 році було відновлено 38 колгоспів, успішно проведено весняну сівбу і збирання врожаю. У листопаді почала виходити районна газета «Шлях Ілліча». 1947 року в Брацлаві було вже 20 парторганізацій, які об'єднували 140 членів і 46 кандидатів у члени партії.

Найважливішим підприємством Брацлава була МТС. В ній залишилося 38 тракторів, 40 тракторних плугів, 20 сівалок, 6 комбайнів. Майже вся техніка виявилась непридатною. В короткий строк механізатори відремонтували машини й агрегати, успішно провели весняну сівбу, збирання врожаю та озиму сівбу. В першому післявоєнному році МТС підготувала 42 трактористи і 20 машиністів. Незабаром після визволення почав давати продукцію пивоварний завод, було створено промкомбінат на 9 цехів, харчокомбінат. Почали працювати лікарня, школи.

1949 року в межах Брацлава на Південному Бузі заклали гідроелектростанцію потужністю 350 квт. 2 червня 1951 року відбувся урочистий пуск її. Гідроелектростанція забезпечувала струмом селище, МТС і 15 колгоспів району, в наступні роки до неї було підключено 23 населені пункти району (4 тис. колгоспних хат), всі будинки Брацлава, всі підприємства району, 22 школи, 22 клуби.

В червні 1957 року відзначила своє 25-річчя Брацлавська МТС. В цей час вона мала 241 трактор, 75 зернових комбайнів. Наступного року МТС було реорганізовано в РТС. Згодом на базі РТС створили Брацлавське відділення Немирівської «Сільгосптехніки», де трудиться нині 260 чоловік. У 1968—1970 рр. тут збудовано майстерню, склад мінеральних добрив, кисневу станцію, яка забезпечує киснем більшість відділень «Сільгосптехніки» Вінницької області. Колектив відділення достроково, у жовтні 1970 року, виконав план восьмої п'ятирічки. В 1960 році у селищі почала працювати велика інкубаторна станція.

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 104, арк. 6—11.
[2] Там же.
[3] Там же, спр. 121, арк. 1—2, 6, 10, 13—14, 21.
[4] Газ. «Шлях Ілліча» (Брацлав), 23 лютого 1961 р.
[5] Вінницький облпартархів, ф. 40, оп. 2, спр. 11, арк. 1.

Великі зміни відбулися на пивзаводі. Після реконструкції, здійсненої в 1967—1968 рр., він став сучасним підприємством. Нині він називається Брацлавським пивцехом Немирівського спиртокомбінату. Значно зріс обсяг робіт промкомбінату. Його швейні цехи нагадують невеликі фабрики шиття верхнього одягу.

У Брацлаві розміщується велика будівельна організація — «Міжколгоспбуд», створено майстерні, склади. Брацлавський «Міжколгоспбуд» споруджує в колгоспах тваринницькі ферми, склади, зводить клуби, магазини та інші об'єкти. Зросла потужність Брацлавського хлібозаводу, на якому працює 50 чоловік. Він забезпечує хлібобулочними виробами не лише селище, а й сусідні села. Успішно працюють автопідприємство, де трудиться 76 чоловік, млин.

В лабораторії електрообладнання Брацлавського сільськогосподарського технікуму. 1970 р.

Селище змінило свій зовнішній вигляд. За післявоєнні роки багато зроблено в галузі комунального будівництва. В 1957 році збудовано насосну станцію, водонапірну башту, прокладено 1700 м водопровідних труб. На 1970 рік мережа водогону становила 10,5 км, водопостачанням було забезпечено 60 проц. жителів селища. Більшість квартир мешканців газифіковано. Споруджено 568 житлових будинків, у т. ч. 17 2—3-поверхових, великий універмаг, книжковий магазин, спеціалізований магазин тканин, чайну, кафе, столові та інші торговельні підприємства. Вулиці селища заасфальтовані й озеленені. Зросла мережа лікувальних установ. У Брацлаві діє лікарня на 125 ліжок, поліклініка, в яких трудиться 19 лікарів і 67 чоловік з середньою медичною освітою.

У Брацлаві нині працюють дві середні школи, де навчається 1700 учнів, дитячий будинок. У березні 1968 року в ньому проходила республіканська нарада працівників дитячих будинків України.

За післявоєнні роки понад 5 тис. спеціалістів підготував Брацлавський сільськогосподарський технікум. Технікум відомий в республіці і доброю постановкою спортивно-масової роботи. Йому першому на Україні присвоєно звання спортивного клубу, а спортивний колектив цього закладу нагороджено грамотою Ради Союзу спортивних товариств і організацій УРСР. Спортивного гарту учні набувають на стадіоні, водній станції селища.

2500 дорослих брацлавців і 1500 школярів є постійними читачами двох міських бібліотек, загальний книжковий фонд яких становить 55 тис. томів. Кожна сім'я передплачує газети та журнали. В місті є кінотеатр, будинок культури, краєзнавчий музей.

Кількісно зросли партійна і комсомольська організації міста. Нині у селищі є 396 комуністів і 1334 комсомольці. Серед 59 депутатів селищної Ради — 30 комуністів і 6 комсомольців.

З ліквідацією у 1962 році Брацлавського району селище увійшло до складу Тульчинського, а з 1964 року — Немирівського району.

Жителі селища горді з того, що в степах Оренбурзької області в роки освоєння цілини одному з радгоспів дали назву «Брацлавський». На борту теплохода, який було спущено на воду в січні 1966 року, викарбовано «Брацлав». Перший рейс його був до героїчного В'єтнаму.

Багата й славна історія селища над Бугом. У сиву давнину це один з економічних, культурних і адміністративних центрів Правобережної України, в період будівництва комунізму — одне з квітучих селищ міського типу Радянської України.

І. В. БУГАЄВИЧ, В. П. ВОЛОВИК, П. Ф. СМИРНОВ

СИ́ТКІВЦІ

Ситківці — селище міського типу (з 1958 року), центр селищної Ради, залізнична станція. Розташовані за 40 км від райцентру, в мальовничій місцевості при злитті двох річок Червоної і Повстянки. Із заходу, сходу та півдня селище оточують ліси, що розкинулися на схилах вибалків. Населення — 4348 чоловік.

Сиву давнину Ситківців підтверджують археологічні дослідження. В центрі селища виявлено 20 поховань пізньосередньовічного могильника-кладовища. При одному похованні знайдено срібну монету — півгроша, карбовану 1520 року за чеського й угорського короля Людовіка II. Деякі кістяки мають сліди фізичних травм, завданих за життя ударами тупого знаряддя по черепу, що може свідчити про участь населення у збройній боротьбі проти татаро-турецьких, литовських та шляхетсько-польських загарбників.

На початку XVI ст. Ситківці — укріплений замок на межі Вінницького й Гайсинського повітів. На його місці збереглися «замчища» — залишки земляних валів, фундаментів кам'яниць і церков, а за 9 км на схід від селища — руїни старовинного монастиря (урочище Монастирище). 1545 року Ситківці належали литовському пану Скабарні, про що свідчать ревізькі документи[1].

Недалеко від Ситківців у давнину проходив Чорний шлях, по якому сунули татарські орди, здійснюючи грабіжницькі набіги. Село неодноразово знищувалось під час таких нападів (1551, 1571, 1586 рр.), але на його території знову й знову селилися люди. Польська держава не вживала ефективних заходів для оборони південних кордонів, замки ж будувалися, щоб приборкати селян-поселенців і козаків[2].

Після Люблінської унії власники Ситківців — князі Четвертинські — посилили експлуатацію селян. У 1588 році згідно з III литовським статутом тут було остаточно узаконено кріпацтво. Мрією кріпаків стали вільні поселенці та козаки. В 1594—1596 рр. під час перебування на Брацлавщині С. Наливайка селяни спільно з міщанами й козаками виступили проти магнатів, шляхти й заможних міщан. У цей час почастішали втечі селян-кріпаків на Запоріжжя. Феодали у пошуках робочих рук займалися викотництвом й осадництвом. У 1602 році в Ситківцях поселилось чимало селян з села Хлібової Подільського воєводства, які втекли від своїх хазяїв. Посібники втеч — викотці, нерідко й самі магнати зманювали селян у сусідніх власників пільгами, перевозили втікачів на своїх підводах, іноді виділяючи для цього збройні загони. Так було привезено у Ситківці селян з Кропивної[3].

Приймаючи втікачів з Волині, Полісся й Західного Поділля, поміщики обіцяли їм кілька пільгових років. Довірені особи феодалів — «осадці» ставили на ділянках-волоках, які підлягали заселенню, стовпи «на волю». На них умовними знаками зазначалися пільги строком на 10, 15, 20, 30, іноді на 40 років. Але рідко дотримувались пани обіцянок. Часто до закінчення строку пільг поселенці на «законних» підставах закріпачувались. Коли Ситківці стали власністю Вишневецьких (1606 р.), селянин-кріпак, якщо не виконував панщини, мав сплатити 5 талерів. Особливо визискували селян орендарі. 1629 року в селі було 102 дими (двори)[4].

Селяни чинили опір закріпаченню, посиленню панщини. Активну участь брали жителі села у визвольній війні 1648—1654 рр. Вони створили окрему сотню Вінницького полку[5]. Після визволення селянсько-козацькими військами від польсько-

[1] Źródła dziejowe, t. 22. Warszawa, 1897, стор. 726.
[2] Архив Юго-Западной России, ч. 8, т. 5. К., 1907, стр. 44.
[3] Źródła dziejowe, t. 21, стор. 124, 419, 423.
[4] Архив Юго-Западной России, ч. 7, т. 2. К., 1890, стор. 401.
[5] Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора. М., 1875, стор. 188.

шляхетських загарбників Ситківці перебували у складі Брацлавського полку. В документах 1654 року, що закріпили возз'єднання України з Росією, серед сіл і міст, які приймали присягу, згадуються і Ситківці[1].

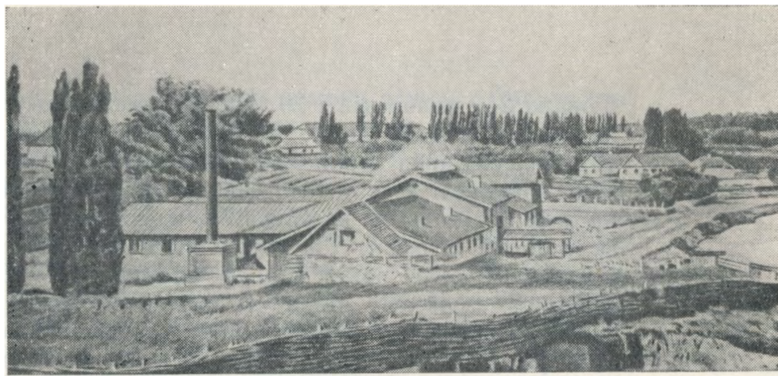

Ситковецький цукровий завод. 1867 р.

З 1654 року Ситківці неодноразово зазнавали нападів польсько-шляхетських військ. Пани катуванням і пожежами намагались погасити опір населення. Захопивши село в 1664 році, шляхетські загони перетворили його у згарище. Залишилось лише 27 димів. Четверта частина жителів загинула, багато мешканців у складі Брацлавського й Вінницького полків перейшло на лівий берег Дніпра[2].

За Андрусівським перемир'ям Ситківці залишились за Польщею, а з 1672 по 1699 рік перебували під владою Туреччини. В 1702 році повстанські загони Палія і Самуся визволили Ситківці від поміщиків і орендарів. Щоб придушити опір селянсько-повстанських загонів, пани запрошували собі на службу кримських татар. 21 березня 1745 року поблизу Немирова й Ситківців перебував тритисячний загін татар, а в лісах було заготовлено багато кайданів і колодок для бранців. Місцеві поміщики збирались заплатити живим товаром (ясир) татарам[3].

Селяни-кріпаки йшли в гайдамаки. В Голубиному яру (на території села) знайдено схованки, де гайдамаки тримали зброю. В 1750 році вони підпалили фільварок пана.

Після возз'єднання Правобережної України з Росією 1793 року Ситківці ввійшли до Брацлавського намісництва, а через чотири роки — до Липовецького повіту Київської губернії. Незабаром село купив граф С. Потоцький. Руками селян Потоцькі спорудили палац, запрудили ставки, розвели білих і чорних лебедів, розбили парк-заповідник, де за кам'яним муром тримали завезених з далеких країв диких звірів[4]. Кріпаки злидарювали, пухли з голоду, знесилювалися, працюючи від неділі до неділі на панів. У квітні 1834 року земський суд встановив, що 821 кріпак ситковецького маєтку поміщика графа Я. Потоцького харчується «хлібом», виготовленим з бурди, соломи, трави та бруньок[5]. Тим часом пан розважався на закордонних курортах, витрачаючи гроші, зароблені потом і кров'ю поневолених селян. Кріпацька праця застосовувалась також на цукроварні, заснованій 1836 року[6], цегельні, на заводі, де виробляли соду й скло[7]. З 1808 по 1870 рік на заводі виготовляли скляний посуд голубого, зеленого та інших кольорів. Тут і зараз знаходять уламки битого скла.

Реформа 1861 року збільшила кількість малоземельних і безземельних селян, які йшли працювати на цукровий завод та його плантації. У 1866 році за орендним договором з Потоцьким акціонерне товариство на чолі з бароном К. Таубе і французом І. Гоффаром розпочало будівництво нового цукрового заводу. Машини та інше обладнання були завезені з-за кордону, переважно з Австро-Угорщини. Восени 1867 року завод виробив 87 617 пудів цукру-піску. На заводі пра-

---

[1] Воссоединение Украины с Россией, т. 3, стор. 540—541.
[2] Літопис Самовидця. К., 1971, стор. 99.
[3] Д. И. Эварницкий. Источники для истории запорожских казаков, т. 2. Владимир, 1903, стор. 29—131.
[4] Вінницький облдержархів, ф. Р-5047, оп. 1, спр. 80, арк. 9.
[5] ЦДІА УРСР У Києві, ф. 442, оп. 65, спр. 145, ч. 2, арк. 169, 199.
[6] Słownik geograficzny, t. 10. Warszawa, 1889, стор. 626—627.
[7] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1, стор. 447.

цювало 240 чоловіків і 20 жінок, переважно з місцевого населення[1]. Маючи великі дивіденди (від 10 до 20 проц.), акціонери поновили контракт з Потоцьким до 1918 року. Завод давав прибутків від 58 до 84 тис. крб. на рік[2]. У погоні за наживою власники цукрового заводу примушували робітників працювати 16 годин на день без перерви на обід і без вихідних. Часто з заробітку робітників відраховували різні штрафи. Ще гірше оплачувалася праця жінок та підлітків. Останні працювали 5—6 років чорноробами по 12—13 годин, при цьому значна частина мізерної зарплати йшла на могоричі майстрам.

Про нещадну експлуатацію трудящих на цукровому заводі писав у липні 1894 року у своїй скарзі губернаторові робітник А. П. Данилевський. За 20 років своєї праці на різних цукрових заводах він ніде не бачив таких жахливих умов, як на ситковецькому. Важке життя викликало обурення робітників, багато з них не йшли працювати на завод, хоч зазнавали великих нестатків. Проте губернатор не зважив на скаргу, він переслав її фабричному інспекторові з такою резолюцією: «Залишити без наслідків у зв'язку з відсутністю доказів про тривалість робочого дня»[3]. 1896 року робітники Ситковецького цукрового заводу оголосили страйк, вимагаючи підвищення зарплати. У відповідь хазяї підприємства викликали поліцію і жандармів. Однак це не допомогло. Адміністрація змушена була частково задовольнити вимоги робітників[4].

У Ситківцях був також цегельно-черепичний завод. Як і цукрозавод, його орендувало акціонерне товариство. В 1866 році там працював 21 чоловік, переважно дівчата до 16 років[5].

У 1900 році в Ситківцях мешкало 3044 чоловіка, налічувалося 426 селянських дворів. З усієї землі 2248 десятин більше тисячі належало Потоцьким, 100 — іншим власникам, 90 — церкві і лише 981 десятиною володіли селяни. Багато з них мали лише городи. Безземельні селяни змушені були йти в батраки до панів і куркулів, на заробітки. Крім цукрового заводу, в селі працювали водяний млин, 2 кузні, які належали поміщикам Потоцьким. Куркулі мали вітряні млини, олійні та інші невеликі підприємства обробки сільськогосподарської сировини.

Революція 1905—1907 рр. знайшла широкий відгук серед ситковецьких селян, батраків і робітників, які піднялися на боротьбу проти царського самодержавства. У вересні 1906 року застрайкували батраки Ситковецького маєтку Потоцьких. Вони вимагали поліпшення умов праці, підвищення плати на збиранні цукрових буряків. Коли орендар Потоцьких викликав каральний загін, батраки побудували завал із стовпів і вчинили опір карателям. За наказом липовецького повітового справника виступ батраків придушили. Було заарештовано 6 чоловік[6]. 27 травня 1908 року в маєтку Потоцьких знову спалахнув страйк. Економ відібрав на проривку цукрових буряків 60 жінок і підлітків за 15 коп. в день, а решту — 150 чоловік прогнав грубою лайкою. Місцеві селяни Я. М. Пороховник і І. П. Коберник виступили на захист ображених. Виголошуючи політичні гасла про свободу, вони закликали залишити роботу. З співом «Марсельєзи» понад 200 чоловік покинули бурякові плантації. Організаторів страйку Я. М. Пороховника і І. П. Коберника уманський суд засудив до трьох місяців тюремного ув'язнення[7].

Злиденне життя трудящих села, антисанітарні умови, відсутність широкої лікарської допомоги спричинялися до частих епідемій. На початку XX ст. в селі

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 730, оп. 1, спр. 66, арк. 1, 81; Київський облдержархів, ф. 804, оп. 1, спр. 1796, арк. 5.

[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 804, оп. 3, спр. 43, арк. 13—14; Показчик действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов, ч. 1. СПб., 1905, стор. 834, 835.

[3] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 574, оп. 1, спр. 12, арк. 2.

[4] Вивчай історію свого краю, стор. 9.

[5] ЦДІА СРСР, ф. 1281, оп. 5, спр. 61, арк. 73—74; Київський облдержархів, ф. 804, оп. 1, спр. 1796, арк. 5.

[6] Київський облдержархів, ф. 222, оп. 2, спр. 521, № 6268.

[7] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 317, оп. 1, спр. 4949, арк. 1—3.

були лише один лікар, один фельдшер, одна лікарня на кілька ліжок[1]. Смертність на той час становила 62 проц. від кількості народжених[2].

Становище ситковецьких селян чимдалі погіршувалося. В 1912 році 31 господарство, або 6 проц. від усіх селянських дворів, зовсім не мало землі, 23 проц. господарств мали менше однієї десятини, 32,5 господарств — від 1 до 2 десятин, 20 проц. господарств — від 2 до 3 десятин. Таким чином, 81,5 проц. селян були пролетарями і напівпролетарями. 20 проц. селянських господарств зовсім не мали худоби, один кінь припадав на 14 господарств, віл — на 10, корова — на 3 господарства. Більшість селян обробляла свою землю найманою худобою або супрягою[3]. Експлуатували селян поміщики, куркулі, торговці, скупники, лихварі. Безземельні займалися гончарством, колісництвом, бондарством, вишиванням та іншими кустарними промислами, йшли працювати у майстерні.

Та незважаючи на все це, жителі Ситківців прагнули знань, освіти. З 1861 року в селі існувала лише однокласна парафіяльна школа, де дітей навчав дяк. Робітники цукрового заводу вирішили на свої кошти заснувати училище. Звернувшись щодо цього до місцевих властей, вони разом з селянами обіцяли вносити щорічно на утримання училища 360 крб. та забезпечувати його шкільним обладнанням. Після тривалого листування однокласне народне училище відкрили 1882 року. Навчалося в ньому 40 хлопчиків[4]. 1902 року училище перетворили у двокласне. Містилося воно в будинку, спорудженому робітниками на власні кошти. Селяни, як і раніше, доплачували 360 крб. Три вчителі вчили 157 хлопчиків і дівчаток. Проте закінчували його лише не більше 10 учнів, переважно із заможних родин. Через матеріальні нестатки діти бідняків у кращому разі могли навчатися одну зиму[5].

1905 року в Ситківцях побувала пересувна виставка народних художніх творів. Її супроводжували художники І. С. Макушенко, Д. Е. Лосевський.

До 1913 року в Ситківцях існувала ткацька майстерня, де виробляли килими, рушники, високоякісний шевйот. Вовну для його виготовлення доставляли з Москви. Ткалі О. Загоровська, Я. Затворницька, М. Остроухова пригадують, якою невичерпною була фантазія народних умільців. Переконливим доказом їх високого художнього смаку були килими з оригінальним рослинним й геометричним орнаментом, рушники, вишиті різнокольоровими узорами рослин і геометричних фігур. Умови праці в майстерні були дуже важкі. Робочий день тривав 16 годин. Поступово народні художні промисли занепали. Немала вина в цьому лихварів і скупників. Скуповуючи за безцінь вироби народних митців, вони доводили їх до крайнього зубожіння. «Із ткача не буде багача, з швачки — багачки» — говорилось у народній приказці[6].

З початком імперіалістичної війни становище трудящих стало ще важчим. Лютнева революція в Росії посилила революційний рух селян. Незабаром ситковецькі поміщики просили губернського комісара притягти селян до відповідальності за самовільне захоплення лісів та реманенту, насіння і навіть економій[7]. 24 квітня 1917 року в Ситківцях відбулися багатолюдні збори, організовані революційними солдатами, робітниками й селянами. Ситковецькі цукровики прийняли рішення про запровадження 8-годинного робочого дня, робітничого контролю[8].

[1] Список населенных мест Киевской губернии, стор. 997—998.

[2] Київський облдержархів, ф. 804, оп. 1, спр. 2744, арк. 97.

[3] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 127, оп. 1005, спр. 2, арк. 139—140; ф. 707, оп. 225, спр. 109, арк. 4—8.

[4] Итоги переписи скота у сельского крестьянского населения Киевской губернии в 1912 году. К., 1914, стор. 261.

[5] Памятная книжка народных училищ. Киевская губерния. Умань, 1907, стор. 190; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 127, оп. 1005, спр. 21, арк. 139—140.

[6] Вінницький облдержархів, ф. Р-5047, оп. 1, спр. 80, арк. 1—6, 10—14.

[7] Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине, стор. 191, 344, 353, 667.

[8] Вінницький облдержархів, ф. Р-5047, оп. 1, спр. 80, арк. 4.

Звістка про Жовтневу соціалістичну революцію активізувала боротьбу селянської бідноти і робітників за встановлення Радянської влади. Наприкінці листопада 1917 року батраки й селяни розібрали худобу в Ситковецькій і Козлівській економіях, розподілили реманент, хліб і землю, які належали Потоцьким. У грудні 1917 року батраки й робітники цукрового заводу створили народну міліцію, новий ревком, який очолив селянин-бідняк В. І. Пороховник. Засідання ревкому відбувалися в приміщенні сучасного будинку промкомбінату. Тут, на стінах залу, висіли надруковані перші радянські декрети — про мир, про землю, про 8-годинний робочий день[1].

У березні 1918 року село захопили австро-німецькі окупанти. Почалися реквізиції. Окупанти вивезли цукор із заводу, пограбували селян. Повернулися в село пани й орендарі. Після визволення від окупантів наприкінці листопада відновив свою діяльність ревком. З ліквідацією влади Директорії навесні 1919 року встановленням Радянської влади в Ситківцях керував балтійський матрос Д. Д. Кобелєв, більшовик, направлений в село Липовецьким повітовим парткомом. Йому активно допомагали робітники з Києва А. І. Слєсарєв, Федін, місцеві жителі Г. А. Одаховський (балтійський матрос), робітники цукрового заводу Є. А. Одаховський, П. В. Гуцаленко, вчителі І. Я. Банюк і К. Козенко. Рішучу боротьбу ревком повів з бандитизмом. Озброєні робітники й селяни-бідняки організували загін, який очолив місцевий робітник Д. Н. Брудницький. Загін охороняв цукровий завод, роззброїв місцевих бандитів, заарештував їх пособників — куркулів. В боротьбі з бандитами загинули командир загону Д. Н. Брудницький і його брат Федір, В. І. Пороховник. Головою ревкому призначили Я. П. Коберника, місцевого селянина, солдата, який щойно повернувся з німецького полону. Створений селянами-бідняками комбід очолив батрак П. Т. Усаченко. Комбідівці допомагали збирати продрозкладку, вели боротьбу з куркулями, які гноїли й отруювали хліб, щоб не здати його державі. Ревком разом з комбідом облікували товар місцевих купців і торговців, відкрили крамницю Ситковецького споживчого товариства, підтримали вимогу селян про розподіл поміщицької землі. Землю розподілили з розрахунку 0,25 десятини на їдця. Збирати врожай дозволялось тільки членами сім'ї[2]. Успішно пройшла мобілізація до лав Червоної Армії. У Ситківцях, а також у Юрківцях, Джуринцях формувався 1-й Радянський полк. Активним організатором полку, а також боротьби проти націоналістичних банд Волинця, Хмари та інших був більшовик І. І. Касяненко.

В серпні 1919 року населення Ситківців вчинило збройний опір денікінцям. Перший наступ було відбито кулеметним вогнем. Озвірілі білогвардійці, вдершись у село, палили цілі вулиці, розстрілювали людей. Вони вистежували ревкомівців та активістів, арештовували їх, чинили розправу без суду. Карателі схопили чорноморського матроса, підпільника І. Д. Гуцаленка і після жорстоких катувань прилюдно порубали шаблями[3]. У грудні 1919 року Ситківці визволила від денікінців 14-а армія.

Проте у квітні 1920 року село захопили білополяки. Окупанти по-звірячому закатували голову ревкому Я. П. Коберника[4]. Нищівного удару по білополяках і націоналістичних бандах у районі Ситківців завдала 17-а кавалерійська дивізія Котовського. Після чотириденних боїв 101-й і 214-й полки котовців розгромили банду Лиха. Населення села допомагало червоноармійцям продовольством і фуражем[5]. У червні 1920 року частини 14-ї армії визволили Ситківці від польських окупантів[6].

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-5047, оп. 1, спр. 80, арк. 14—16.
[2] Там же, арк. 12, 20—24.
[3] Там же, арк. 13.
[4] Там же, арк. 1—6.
[5] Г. И. Котовский. Документы и материалы, стор. 332, 335.
[6] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 208.

З відновленням Радянської влади сільський ревком направив свою діяльність на перетворення в життя накреслень Великої Жовтневої революції. Землю поміщиків та багатіїв було розподілено між селянами, націоналізовано місцеві підприємства. Трудящі приступили до відбудови народного господарства, насамперед промислових підприємств. Польські інтервенти перед втечею з території України зіпсували на Ситковецькому цукровому заводі механізми, вивезли вимірювальні прилади, устаткування.

З перших кроків своєї діяльності органи Радянської влади проявляли турботу про розвиток культури і освіти на селі. Вже у вересні 1920 року в Ситківцях розпочали роботу трудова школа, гуртки ліквідації неписьменності, які відвідувало понад 100 чоловік, у т. ч. 40 дівчат. Вчителі разом з учнями вели атеїстичну пропаганду. В будинку попа розмістили сільський клуб, у якому запрацювали політичний, драматичний, хоровий, музичний, сільськогосподарський, спортивний та інші гуртки, проводилися заняття з всеобучу. Населення охоче слухало тут лекції і доповіді про міжнародне становище, про значення союзу робітників і селян. На урочисті вечори, присвячені революційним святам, до клубу приходило понад 300 чоловік. Пізніше клуб перемістили в колишню церкву[1].

1922 року Ситковецький ревком передав свої повноваження сільській Раді. Головою її селяни обрали колишнього моряка Чорноморського флоту, чекіста А. А. Шимановського. В березні 1923 року розгорнув роботу сільський партосередок, до якого входило 7 чоловік. В дні ленінського призову до нього було подано багато заяв про вступ у партію. Партосередок зростав в основному за рахунок молоді. В січні 1925 року на партійних зборах, присвячених пам'яті Леніна, в присутності 450 чоловік було прийнято в партію комсомольців Ю. Г. Андрющенка, М. І. Банюка, О. Чуйко та Г. З. Коберника[2]. Починаючи з 1923 року, активну громадську та культурно-освітню діяльність проводив комсомольський осередок. Комсомольці вели боротьбу з бандитизмом, працювали в комнезамі, виховували юних спартаківців у школі, активізували роботу МОДРу. На допомогу німецькому пролетаріатові було зібрано 5 тис. крб. золотом. В 1924 році сільські комсомольці організували «червоні» весілля — без попа і кадила, у приміщенні клубу. Молоді розписувалися у загсі, їх поздоровляли товариші, вручали подарунки.

В 1923 році з запровадженням нового адміністративно-територіального поділу Ситківці стали районним центром Гайсинського округу, з 1925 року — Вінницького округу. 1923 року в селі мешкало 3035 чоловік[3]. Крім споживчого, в селі організовано кредитне товариство. На початку 1925 року сім селянських господарств об'єдналися в артіль «Хлібороб», а невдовзі організувалася друга артіль — «Надія»[4]. У 1928 році в селі виникли два ТСОЗи — «Промінь», який об'єднував 32 господарства, і «Проводир» — 36 господарств. Тоді ж вони об'єдналися в один колгосп — «Проводир». В ньому було усуспільнено 20 коней і 18 корів. Згодом на пайові внески колгоспників артіль придбала три пари коней, чотири пари волів, двигун для млина. В колгоспі створили вівцеферму, птахоферму і свиноферму. Відчутну допомогу подала колгоспові Ситковецька МТС, організована 1929 року. Поступово зростала врожайність колгоспних ланів. Вже у 1930 році врожайність зернових культур підвищилася з 9 до 18 цнт з гектара. Збільшувалась і кількість колгоспників. У квітні 1931 року до колгоспу вступило ще 600 господарств, усуспільнивши 968 га землі і 138 голів робочої худоби. Навесні 1932 року колгосп об'єднував 667 господарств, або 77 проц. усіх господарств села. Першим головою артілі був комуніст З. П. Таранюк[5]. Колгосп міцнів, зростала врожайність.

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 30, оп. 1, спр. 5, арк. 64, 65, 75; спр. 234, арк. 51, 59; ф. 69, оп. 1, спр. 20, арк. 1—4, 23, 25—26.

[2] Там же, ф. 69, оп. 1, спр. 20, арк. 36, 68.

[3] Новий адміністративно-територіальний стан Поділля. Вінниця, 1923, стор. 13.

[4] Вінницький облпартархів, ф. 29, оп. 1, спр. 622, арк. 44; ф. 69, оп. 1, спр. 20, арк. 26—32.

[5] Вінницький облдержархів, ф. Р-5047, оп. 1, спр. 80, арк. 10.

Герой Соціалістичної Праці О. Я. Середа з членами правління колгоспу «Україна». 1969 р.

В 1937 році ланка п'ятисотенниці Ф. Є. Гуцаленко одержала з кожного гектара 500 цнт цукрових буряків. У 1940 році оплата трудодня колгоспників зросла проти 1931 року у 2—3 рази.

1929 року трудящі села завершили відбудову цукрового заводу. В 1932 році він виробив 40 тис. цнт, в 1940 — 56 тис. цнт цукру. Напередодні війни на заводі було 90 стахановців, 57 ударників.

600 ситковецьких дітей навчали в середній і початковій школах 30 висококваліфікованих педагогів. У 1939 році громадськість села урочисто відзначила 25-річчя педагогічної діяльності вчительки, депутата районної Ради депутатів трудящих, кавалера ордена Трудового Червоного Прапора Г. М. Карасевич. Їй, а також вчителеві Ф. І. Морозюку було присвоєно звання заслуженого вчителя Української РСР.

Жителі села активно будували нове життя, самовіддано працювали на колгоспних ланах і в цехах підприємств. Коли ж грянула війна, вони героїчно захищали свої здобутки, билися з німецько-фашистськими загарбниками на фронтах Великої Вітчизняної війни, в тилу ворога. З вересня 1941 року в Ситківцях діяла група підпільників, організована лікарем В. В. Монастирським і колишнім працівником міліції Д. І. Савичем. До групи входило спочатку 8 чоловік, потім 20. Щоб роздобути зброю, підпільники роззброїли і знищили поліцаїв у селищі Іллінцях. Підпільники налагодили зв'язок з партизанами, доставляли їм продукти харчування, медикаменти, регулярно приймали зведення Радінформбюро, видавали і розповсюджували антифашистські листівки. Лікар В. В. Монастирський давав фіктивні документи про хворобу і тим врятував багато молоді від вигнання до Німеччини. Члени групи — робітник цукрового заводу П. Й. Пороховник і колишній комісар Червоної Армії А. А. Пустовалов улітку 1942 року підірвали ворожий ешелон на залізниці між станціями Ситківці—Криштопівка. На початку 1943 року гестапо натрапило на слід підпільної групи. Після жорстоких мордувань у вінницькій в'язниці окупанти стратили 14 патріотів — В. В. Монастирського, колгоспника Г. В. Козленка, робітника цукрового заводу комуніста П. І. Янковенка та ін.[1]. Та на місце загиблих ставали нові борці. Окупанти репресіями намагалися придушити опір радянських людей. 24 січня 1944 року до Ситківців прибув німецький каральний загін, який розстріляв 27 чоловік, спалив кілька будинків жителів[2]. Багато мешканців села билося з ворогом безпосередньо на фронтах. Односельця М. Л. Ярентюка, який пройшов у складі 62-ї армії від Сталінграда до Німеччини, за мужність і відвагу нагороджено двома орденами Червоної Зірки, орденом Олександра Невського та багатьма медалями. З трьома орденами Слави, Вітчизняної війни 1-го ступеня повернувся додому Ф. С. Ковальчук.

Село визволили від німецько-фашистських загарбників частини Червоної Армії 14 березня 1944 року. Окупанти завдали великих збитків — спалили цукровий завод, пограбували й зруйнували МТС, школу, лікарню, майно колгоспу, багато житлових будинків. З великим трудовим піднесенням трудящі села взялися відбудовувати народне господарство. Відзначаючи річницю визволення Ситківців від німецько-фашистських загарбників, робітники цукрового заводу записали в резолюції мітингу: «Нехай знають прокляті фашисти, що ми живемо і будуємо, успішно відновлюємо завод»[3]. Для прискорення розгрому ворога колектив заводу вніс

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 47, арк. 203—204; оп. 15, спр. 523, арк. 1—15.
[2] Вінничина в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., стор. 54.
[3] Газ. «Ленінський шлях», 20 березня 1945 р.

на побудову ескадрильї «Прапор перемоги» 12 300 крб. грішми і 9000 крб. облігаціями державних позик[1]. Завдяки самовідданій праці робітників та інженерно-технічних працівників у 1945 році відбудова заводу була завершена.

Важко доводилося відроджувати колгосп. Окупанти залишили його без насіння й машин. Першого року після визволення колгоспники орали землю, запрягаючи корів, копали поле. З кожним роком артіль ім. Ворошилова добивалася все кращих результатів, збільшувала валовий збір зерна. В 1950—1954 рр. тут збирали по 33 цнт зернових з гектара. В 1958 році колгосп ім. Ворошилова об'єднався з артіллю ім. Т. Г. Шевченка села Джуринців в один колгосп під назвою «Україна». З 1961 року господарство спеціалізується як тваринницьке, переважно на вирощуванні великої рогатої худоби. Колгоспна худоба утримується у 18 добротних приміщеннях. Основні роботи на фермах механізовані. В 1970 році налічувалося 2455 голів великої рогатої худоби. Тваринники одержали на одну фуражну корову 3800 кг молока, на 100 га сільськогосподарських угідь — 220 цнт м'яса. Нині колгосп — велике, економічно розвинене господарство, оснащене потужною сільськогосподарською технікою. В 1970 році колгосп мав 30 тракторів, 15 автомашин, 25 різних комбайнів, сотні інших сільськогосподарських машин. Колгоспники одержали по 2,3 крб. на людино-день.

43 роки очолює буряківничу ланку колишня батрачка О. Я. Середа. За самовіддану працю, вирощування високих врожаїв цукрових буряків 1965 року її удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці. О. Я. Середа була делегатом XXIII з'їзду КПРС. 1971 року за успішне виконання завдань 8-ї п'ятирічки ланкову бурякосійної ланки О. Г. Шеремету нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, інженера-механіка Г. З. Кирилюка — орденом «Знак Пошани», 65 колгоспників відзначено медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна».

Нарощував виробничі потужності цукровий завод. У 1951 році він одержав 750 тис. крб. надпланових нагромаджень проти 400 тис. крб. у 1950 році. За високі виробничі показники підприємству присуджено другу Всесоюзну премію Міністерства харчової промисловості СРСР і ЦК профспілки. З великим трудовим напруженням працював його колектив у роки семирічки. В 1960/1961 році собівартість кожного центнера цукру було знижено на 5 крб. 63 коп. Завод одержав близько 700 тис. крб. надпланових прибутків, у т. ч. за рахунок раціоналізації — 60 тис. крб.

У 1970—1971 рр. на честь XXIV з'їзду КПРС завод виробив 154 тис. цнт цукру, його добова потужність становила 7881 цнт переробки буряків. За успішне виконання п'ятирічного плану робітників заводу Г. Н. Поліщука нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, П. І. Григор'єва, О. О. Пачиско — орденом «Знак Пошани», 42 чоловіка — медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна».

Високих трудових показників на честь XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України досягли колективи двох цегельних заводів, залізничної станції і лісоскладу, хлібозаготівельного пункту, відділення «Сільгосптехніки», хлібозаводу, лісництва. Залізничники станції Ситківці

Перевірка готовності агрегатів колгоспу «Україна» до виходу в поле. 1970 р.

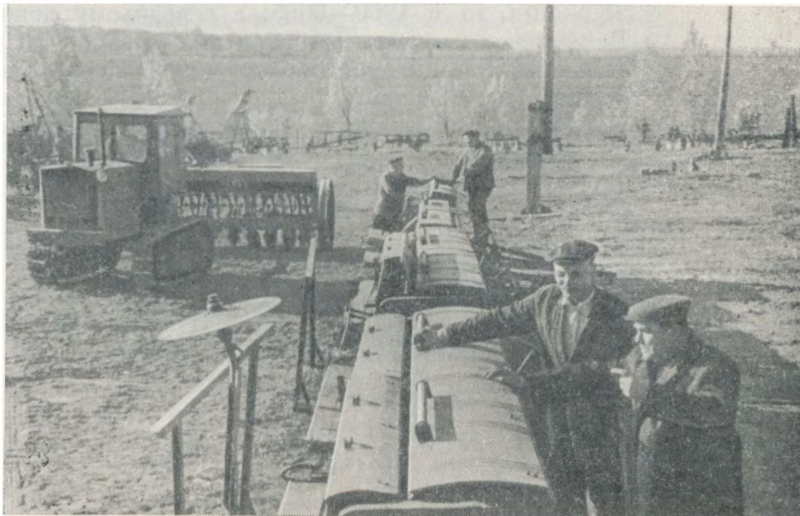

[1] Газ. «Ленінський шлях», 18 березня 1944 р.

в 1968 році завершили перешивання вузької колії на широку, що забезпечило зростання навантаження з 25 тис. тонн до 60 тис. тонн на рік, запровадили механізацію усіх процесів навантаження і вивантаження вагонів.

Змінився зовнішній вигляд Ситківців. У 1958 році вони стали селищем міського типу. За післявоєнні роки тут зведено сотні нових будинків, заасфальтовано центральні вулиці, висаджено багато декоративних і фруктових дерев. У центрі Ситківців встановлено пам'ятник В. І. Леніну, в парку — обеліск воїнам-односельцям, які загинули під час Великої Вітчизняної війни. У селищі з'явилося 25 нових вулиць, зокрема вулиці Гагаріна, Комарова, Гайдара та ін. Працює 26 магазинів і торговельних точок, лікарня на 75 ліжок, поліклінічне відділення, зубопротезний кабінет, 7 медичних пунктів і профілакторіїв, 3 дитячі садки.

Великих успіхів досягли трудящі селища в розвитку культури й освіти. В селищі діють середня школа, восьмирічна школа-інтернат, в яких працюють 89 кваліфікованих вчителів. Середня школа має чудове приміщення на 35 класних кімнат, 13 класів-кабінетів, є деревообробна і залізообробна майстерні. При школі працює музична студія. 12 вихідців із села стали кандидатами наук з різних галузей знань, 324 — інженерами, 152 — лікарями, понад 500 — учителями. Син завідуючої початковою школою З. А. Білкун — нині український письменник-сатирик М. В. Білкун. Шестеро дітей з сім'ї Сахненків — робітника цукрового заводу, інваліда Вітчизняної війни і колгоспниці артілі «Україна» одержали вищу освіту. Їх дочки — Віра, Марія, Галина й Ніна закінчили Вінницький і Кустанайський педінститути, син Олександр — Львівський державний університет ім. І. Франка, Петро після закінчення Вінницького педінституту працює викладачем Челябінського політехнічного інституту. Син ситковецького селянина Г. І. Яроцький став генерал-майором авіації, доктором військових наук, професором Військової академії Генерального штабу Збройних Сил СРСР ім. К. Є. Ворошилова. Як вченого, який вніс значний вклад у розвиток радянської військової науки, уряд відзначив Г. І. Яроцького високими нагородами — орденом Леніна, трьома орденами Червоного Прапора, орденами Кутузова 2-го ступеня, Богдана Хмельницького 2-го ступеня, Червоної Зірки і багатьма медалями. Колишня вчителька рукоділля в школі, нині пенсіонерка О. І. Петровська відома в області як майстер художньої вишивки. Її роботи, присвячені 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, були представлені на обласній виставці народної творчості й удостоєні диплома 2-го ступеня. Її чоловік Є. Г. Петровський — старий комуніст, робітник, боєць Червоної гвардії, майстер художньої обробки металу і дерева. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна він виготовив погруддя великого вождя Жовтневої революції.

Уміють ситківчани культурно відпочити. Для цього в селищі є будинок культури, клуб цукрового заводу, кінотеатр, 2 бібліотеки з книжковим фондом 34 154 примірники. 38 концертів і вистав дали 1969 року члени 8 гуртків будинку культури. Їх відвідало 15 тис. чоловік. У будинку культури виступають також лектори товариства «Знання». З кожним роком збільшується передплата періодичних видань. Якщо в 1940 році Ситківці одержували 178 примірників газет та журналів, то в 1969—6095; в середньому кожна сім'я передплачує 3—4 видання. В справі піднесення виробництва, добробуту і культури велика роль належить селищній Раді, її постійно діючим комісіям, у складі яких 11 колгоспників, 21 робітник, 14 службовців.

Заможно і культурно живуть нині трудящі селища.

В. Я. ПОЛІЩУК, Г. М. ЮРЧЕНКО

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД НЕМИРІВСЬКОГО РАЙОНУ

БАЙРА́КІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 14 км від районного центру, за 6 км від найближчої залізничної станції Фердинандівка. Населення — 1018 чоловік. Сільраді підпорядковані села Глинянець, Дубмаслівка.

В Байраківці міститься центральна садиба колгоспу ім. Жданова. За колгоспом закріплено 4031 га землі, у т. ч. 2830 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють середня школа, клуб, 2 бібліотеки, радіовузол, фельдшерсько-акушерський пункт.

Є партійна (існує з 1945 року) і комсомольська (створена 1926 року) організації, які об'єднують 57 комуністів і 50 комсомольців.

З письмових джерел відомо, що село існувало у XVIII столітті.

1921 року створено трудову сільськогосподарську спілку, 1923 — сільськогосподарське товариство.

Поблизу сіл Байраківки та Глинянця виявлено поселення доби неоліту та трипільської культури.

БО́БЛІВ — село, центр сільської Ради, розташоване за 10 км від районного центру, за 4 км від залізничної станції Фердинандівка. Населення — 855 чоловік.

У Боблові міститься центральна садиба колгоспу ім. Леніна. Багатогалузеве господарство користується 1500 га землі, у т. ч. 1114 га орної.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт.

Партійна організація існує з 1932 року, комсомольська — з 1928 року. Вони об'єднують 29 комуністів і 12 комсомольців.

Селяни Боблова брали участь у революції 1905—1907 років.

1922 року в селі організували першу сільськогосподарську артіль.

З березня 1942 по січень 1944 року в Боблові діяла підпільна комсомольсько-молодіжна група.

Поблизу села виявлено залишки поселення трипільської культури.

БОНДУРІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 21 км від районного центру, за 17 км від залізничної станції Немирів. Населення — 763 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Мар'янівка.

Багатогалузевий колгосп ім. Гагаріна користується 2315 га землі, у т. ч. 1714 га орної.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

Партійна і комсомольська організації об'єднують 54 комуністи та 39 комсомольців.

Село відоме з XVIII століття.

У жовтні 1923 року створено Бондурівсько-Мар'янівське сільськогосподарське кредитне товариство «Колос».

Уродженцю Бондурівки Х. В. Малику посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Поблизу села виявлено поселення трипільської культури, а недалеко від Мар'янівки — поселення черняхівської культури.

ВЕЛИ́КА БУШИ́НКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 6 км від районного центру, за 10 км від залізничної станції Немирів. Населення — 1601 чоловік.

У Великій Бушинці міститься центральна садиба колгоспу «Жовтень». Багатогалузеве господарство користується 2078 га землі, у т. ч. 1512 га орної. 100 га зайнято під садами.

Працюють восьмирічна школа, бібліотека, будинок культури.

1937 року в селі створено партійну організацію, 1927 року — комсомольську. Нині в них налічується 44 комуністи і 27 членів ВЛКСМ.

На початку XVII ст. кримські татари часто нападали на село. Вулиця, якою населення тікало в ліси, й досі називається Погоня.

До 1920 року село називалося Бушинкою Немирівською.

ВИ́ШКІВЦІ — село, центр сільської Ради, лежить на річці Шпиківці, притоці Південного Бугу, за 26 км від районного центру, за 20 км від найближчої залізничної станції Кароліна. Населення — 1374 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Вигнанка, Забужжя, Ясенове.

За колгоспом ім. Кірова закріплено 4217 га землі, у т. ч. 3123 га орної. Тут вирощують зернові й технічні культури, займаються садівництвом, бджільництвом. Є ставки. Розвинене тваринництво.

Працюють восьмирічна школа, 2 сільські бібліотеки, будинок культури, радіовузол, 2 медпункти, стадіон.

На вирішальних ділянках виробництва і культури села трудяться 56 комуністів і 40 комсомольців. Партійна організація існує з 1931 року.

Перша письмова згадка про село датується 1594 роком. За переказами, колись на цьому місці було село Градусове, пізніше — Вишньове.

У жовтні 1917 року селяни, очолювані солдатом-кулеметником Ф. С. Слободянюком, знищили загін охорони поміщика, а його землю роздали безземельним і малоземельним.

Біля Вишківців знайдено залишки поселення трипільської культури, а поблизу села Забужжя — поселення черняхівської культури та скарб із 100 римських монет II—III століть.

ВИ́ЩА КРОПИ́ВНА — село, центр сільської Ради, лежить у середній течії річки Кропив'янки, притоки Південного Бугу, за 37 км від районного центру, за 3 км від залізничної станції Ситківці. Населення — 1067 чоловік.

Сільраді підпорядковані села Гута й Нижча Кропивна.

У Вищій Кропивні розташована центральна садиба колгоспу «Серп і молот». Колгосп обробляє 2549 га землі, у т. ч. 1717 га орної. Тут розвинене рільництво, садівництво, тваринництво, рибне господарство.

Працюють восьмирічна і початкова школи, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

З червня 1930 року існує партійна організація. Нині вона об'єднує 28 комуністів. В селі є 26 комсомольців.

Письмові джерела свідчать про існування села в другій половині XVIII століття.

В роки громадянської війни з бідніших селян було створено загін сприяння Радянській владі і боротьбі з зовнішніми та внутрішніми ворогами. Керував загоном І. І. Немировський (загинув у роки Великої Вітчизняної війни).

На околиці Вищої Кропивни виявлено залишки слов'янського поселення та городища X—XI століть.

ВОВЧО́К — село, центр сільської Ради, лежить на лівому березі Південного Бугу, за 18 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Кароліна. Населення — 1674 чоловіка.

На території села розташована центральна садиба колгоспу «Маяк». Багатогалузеве господарство користується 2322 га землі, у т. ч. 1723 га орної.

Працюють восьмирічна школа, бібліотека, медичний пункт.

В селі є 38 комуністів і 42 комсомольці. Першу комсомольську організацію засновано 1931, партійну — 1934 року.

Письмові згадки про село зустрічаються в історичних джерелах XVII століття. За переказами, село Вовчок у давнину знаходилось в урочищі Глибокий Яр, на річці Station Станіславці, притоці Південного Бугу.

На околиці села збереглися залишки поселення трипільської культури.

ВОЛОВО́ДІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 28 км від районного центру, за 16 км від найближчої залізничної станції Фердинандівка. Населення — 1076 чоловік. Сільраді підпорядковане селище Шевченка.

За колгоспом «40-річчя Жовтня» закріплено 3019 га землі, у т. ч. 2482 га орної. Розвинуті всі галузі сільського господарства.

Працюють восьмирічна школа, клуб, медпункт.

Є в селі партійна (існує з 1945 року) і комсомольська (заснована 1923 року) організації. Вони об'єднують 32 комуністи і 35 членів ВЛКСМ.

Територію села почали заселяти наприкінці XVIII ст. вихідці з села Ковалівки, які розводили волів, від цього й походить назва села.

ВОРОБІ́ЇВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 13 км від районного центру, за 17 км від станції Немирів. Населення — 708 чоловік. Сільраді підпорядковане село Нова Миколаївка.

Багатогалузевий колгосп «Пам'ять Леніна» обробляє 2362 га землі, у т. ч. 1970 га орної.

Працюють восьмирічна школа, сільський клуб, бібліотека.

На всіх ділянках господарства і культури села трудиться 30 комуністів і 38 комсомольців. Партійна й комсомольська організації існують з 1929 року.

Перша згадка про село датується 1770 роком.

На території села знайдено залишки поселення доби неоліту.

ГОЛОВЕ́НЬКИ — село, центр сільської Ради, розташоване за 11 км від районного центру, за 9 км від залізничної станції Немирів. Населення — 1248 чоловік.

Місцевий колгосп «Зоря комунізму» користується 1721 га землі, у т. ч. 1168 га орної.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

Є партійна (існує з 1935 року) і комсомольська (заснована 1931 року) організації, які об'єднують 30 комуністів і 30 комсомольців.

Перші відомості про Головеньки знаходимо в історичних джерелах другої половини XIX ст. 1905 року в селі відбувся масовий страйк сільськогосподарських робітників.

У жовтні 1917 року селяни розібрали майно поміщицької економії, а землю поділили між біднотою. 1942 року в селі створено підпільну антифашистську групу.

Поблизу села виявлено поселення трипільської культури.

ГРА́БОВЕЦЬ — село, центр сільської Ради, лежить на правому березі Південного Бугу, за 3 км від Брацлава, за 24 км від районного центру, за 22 км від залізничної станції Кароліна. Населення — 680 чоловік. Сільраді підпорядковані села Гранітне, Сорокодуби.

У Грабовці розміщено центральну садибу колгоспу ім. Жданова. За колгоспом закріплено 1694 га землі, у т. ч. 1223 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють восьмирічна школа, бібліотека, клуб, медпункт.

1926 року в селі створено комсомольську, 1933 — партійну організації. Нині вони об'єднують 19 комуністів і 10 комсомольців.

Поблизу села Грабовця в 1945 році знайдено скарб з 80 римських монет, а біля села Гранітного досліджено залишки слов'янського поселення VIII—IX ст. На ньому виявлено 7 жител.

ДЖУ́РИНЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 42 км від районного центру, за 7 км від залізничної станції Ситківці. Населення — 1124 чоловіка.

На території села міститься бригада колгоспу «Україна». За нею закріплено 1227 га землі.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт з родильним відділенням.

Партійна і комсомольська організації об'єднують 66 комуністів і 63 члени ВЛКСМ.

Під час фашистської окупації населення Джуринців допомагало 2-й партизанській бригаді.

У Джуринцях народився письменник Я. П. Сікорський.

ЗАРУ́ДИНЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 10 км від районного центру. Населення — 472 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Березівка, Вовчок, Зеленянка, Йосипенки, Озеро, селище Кароліна.

Багатогалузевий колгосп «13-річчя Жовтня» господарює на 2982 га землі, у т. ч. 1931 га орної. Секретар парткому колгоспу М. Т. Подзігун був делегатом XXIV з'їзду КП України.

Працюють початкова школа, клуб, бібліотека, медпункт.

Партійна організація існує з 1945, комсомольська — з 1927 року. На їх обліку 57 комуністів і 57 членів ВЛКСМ.

Зарудинці відомі з XVIII століття.

1923 року засновано сільськогосподарське кооперативне товариство.

Поблизу сіл Зарудинців, Йосипенків та Озера збереглися залишки трьох поселень трипільської культури.

ЗЯ́НЬКІВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване на високому кам'янистому правому березі Південного Бугу, за 31 км від районного центру і за 24 км від залізничної станції Кароліна. Населення — 534 чоловіка. Сільській Раді підпорядковане село Анциполівка.

У Зяньківцях знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Калініна. Господарство — багатогалузеве. За ним закріплено 2092 га землі, у т. ч. 1566 га орної.

Працюють середня школа, бібліотека, клуб, медпункт.

Партійна організація існує з 1936 року, комсомольська — з 1928 року. Вони об'єднують 24 комуністи і 23 члени ВЛКСМ.

На острові, що на річці Південному Бузі, поблизу села Анциполівки, виявлено залишки поселення доби неоліту.

КІ́РОВЕ (до 1939 року — Рачки) — село, центр сільської Ради, розташоване за 7 км від районного центру, за 5 км від залізничної станції Немирів. Населення — 1934 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Коровайна, Монастирок, Сажки, Селевинці.

Місцевий колгосп «Україна» користується 4289 га землі, у т. ч. 2606 га орної. Доярку М. Х. Брацлавську удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Вона була делегатом XXIV з'їзду КПРС. Тракториста В. Г. Лагошу нагороджено орденом Леніна.

Працюють середня школа, будинок культури, бібліотека, медпункт.

Партійна і комсомольська організації об'єднують 73 комуністи і 64 комсомольці.

Перша письмова згадка про село зустрічається в історичних джерелах XVIII століття. З 18 по 24 травня 1905 року страйкували сільськогосподарські робітники. Вони вимагали підвищення заробітної плати.

Знатна доярка колгоспу «Україна», Герой Соціалістичної Праці, делегат XXIV з'їзду КПРС М. Х. Брацлавська серед молодих доярок, с. Кірове. 1971 р.

Уродженцеві села Селевинців І. І. Борисюку за героїзм, виявлений на фронтах Великої Вітчизняної війни, присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Поблизу сіл Монастирка та Сажків виявлено залишки двох поселень трипільської культури.

КОВАЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 7 км від районного центру, за 4 км від залізничної станції Немирів. Населення — 4893 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Межигірка.

За багатогалузевим колгоспом «Росія» закріплено 4637 га землі, у т. ч. 3173 га орної.

Є середня й восьмирічна школи, 2 будинки культури, 2 бібліотеки, 2 медпункти.

В колгоспі, закладах освіти і культури трудиться 81 комуніст і 87 комсомольців. Партійна організація заснована 1930 року.

Село відоме з XVII століття.

З 18 по 24 травня 1905 року тривав страйк сільськогосподарських робітників, які вимагали від поміщика підвищення заробітної плати. Поміщик змушений був поступитися. З лютого 1942 до березня 1944 року в селі діяла підпільна партійна група.

КОРЖІ́ВКА (до 1947 року — Свинциця) — село, центр сільської Ради, лежить на лівому березі Південного Бугу, за 18 км від районного центру, за 7 км від залізничної станції Самчинці. Населення — 437 чоловік. Сільраді підпорядковані села Городниця, Самчинці, селище Коржів.

У Коржівці розташована садиба багатогалузевого колгоспу ім. Леніна. За колгоспом закріплено 2691 га землі, у т. ч. 1886 га орної.

Працюють початкова школа, бібліотека, медпункт.

Є партійна (існує з 1947 року) і комсомольська (створена 1927 року) організації, які об'єднують 42 комуністи і 15 членів ВЛКСМ.

Перші письмові згадки про село зустрічаються в історичних джерелах другої половини XVIII століття.

Поблизу села Самчинців виявлено залишки поселень доби неоліту, трипільської культури та двох ранньослов'янських (ІІ—VІ та VІ—VІІ ст.). На одному з них (VІ—VІІ ст.) розкопано 14 жител.

КРИКІВЦІ́ — село, центр сільської Ради, розташоване за 16 км від районного центру, за 4 км від залізничної станції Кароліна. Населення — 1455 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Будки, Данилки, Сорокотяжинці.

Місцевий колгосп «Більшовик» користується 4016 га землі, у т. ч. 2886 га орної. Господарство— багатогалузеве.

Працюють середня школа, будинок культури, бібліотека, медичний пункт.

На вирішальних ділянках колгоспного виробництва, освіти і культури села трудиться 69 комуністів і 109 комсомольців. Партійну організацію засновано 1939 року.

Село відоме з XVIII століття.

З березня 1942 до грудня 1943 року в селі діяла підпільна антифашистська група.

КУДЛАЇ́ — село, центр сільської Ради, розташоване за 11 км від районного центру, за 13 км від залізничної станції Вороновиця. Населення — 763 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Дубовець і Чаульське.

В Кудлаях міститься бригада колгоспу «Перше травня», центральна садиба якого розташована у Дубовці. За колгоспом закріплено 2494 га землі, у т. ч. 1611 га орної.

Працюють початкова школа, бібліотека, клуб, медпункт.

1924 року в селі засновано першу комсомольську організацію, 1929 — партійну. Нині вони об'єднують 44 комуністи і 24 комсомольці.

Уродженця села І. Т. Добрика, снайпера, учасника оборони Ленінграда, який особисто знищив 313 фашистських солдатів, нагороджено орденами Леніна і Червоного Прапора.

ЛУКА́ — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від районного центру, за 17 км від залізничної станції Немирів. Населення — 830 чоловік. Сільраді підпорядковане село Никифорівці.

В селі — бригада багатогалузевого колгоспу ім. Калініна. За нею закріплено 1202 га землі, у т. ч. 830 га орної.

Працюють середня школа, бібліотека, клуб, медпункт, аптека.

Є партійна (існує з 1931 року) і комсомольська (створена 1920 року) організації, які об'єднують 31 комуніста і 49 комсомольців.

Перші згадки про село трапляються в актах XVI століття.

1861 року відбувся виступ селян проти місцевого поміщика.

МА́РКСОВЕ (до 1924 року — Монастирське) — село, центр сільської Ради, лежить на правому березі Південного Бугу, за 22 км від районного центру, за 16 км від залізничної станції Кароліна. Населення — 1348 чоловік. Сільраді підпорядковані селища Вільшанка і село Яструбиха.

На території села розміщена комплексна бригада колгоспу «Шлях Ілліча». Бригада користується 1570 га землі, у т. ч. 1455 га орної і спеціалізується на відгодівлі свиней. Щороку тут відгодовується їх 3—3,5 тисячі.

На території села розташований цех Немирівського маслосироварного заводу.

Є восьмирічна школа, 2 бібліотеки, клуб, медпункт.

На вирішальних ділянках колгоспного виробництва, в закладах освіти і культури трудяться 32 комуністи і 30 комсомольців. Комсомольська організація існує з 1926 року.

Село відоме з XVIII століття.

Біля села Яструбихи збереглися залишки слов'янських городища та поселення X—XI століть.

МЕДВЕ́ЖА — село, центр сільської Ради, розташоване за 7 км від районного центру, за 10 км від залізничної станції Немирів. Населення — 1545 чоловік. Сільраді підпорядковане село Гостинне.

У Медвежій міститься бригада колгоспу ім. Богдана Хмельницького, центральна садиба якого знаходиться в селі Гостинному. За бригадою закріплено 1012 га землі, у т. ч. 929 га орної.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медичний пункт.

Діють партійна і комсомольська організації, які нараховують у своєму складі 40 комуністів і 40 членів ВЛКСМ.

Історичні джерела свідчать про існування села в XVI столітті.

Після Жовтневої революції селяни стали засівати поля поміщиці Щербатової. Коли тут з'явилося 75 польських легіонерів з наказом припинити сівбу, хлібороби роззброїли їх. Наступного дня, 14 жовтня 1918 року, легіонери оточили Медвежу, спалили до 30 хат, заганяли у вогонь дітей і жінок, грабували жителів. Тоді на допомогу прийшли жителі навколишніх сіл. Зібравши сили, вони дали бій легіонерам і розгромили їх.

МЕЛЬНИКІ́ВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 21 км від районного центру, за 8 км від залізничної станції Самчинці. Населення — 1071 чоловік. Сільраді підпорядковане село Червоне.

У Мельниківцях розташована центральна садиба багатогалузевого колгоспу ім. Мічуріна. Господарство користується 3640 га землі, у т. ч. 2672 га орної. Голову колгоспу М. С. Кирилюка нагороджено орденом Леніна.

Працюють середня школа, 2 бібліотеки, будинок культури, фельдшерсько-акушерський пункт.

У 1928 році засновано партійну і комсомольську організації. Нині вони об'єднують 72 комуністи і 76 комсомольців.

Виникнення села припадає на середину XVIII століття.

У 1861—1862 рр. селяни, незадоволені грубим поводженням мирового посередника, відмовлялись виконувати його розпорядження про

вибори уповноважених для підписання уставної грамоти.

МУ́ХІВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 6 км від районного центру, за 9 км від залізничної станції Немирів. Село перетинає автодорога. Населення — 1819 чоловік.

Місцевий колгосп ім. Шевченка користується 4386 га землі, у т. ч. 2956 га орної, спеціалізується на відгодівлі свиней. Тракториста М. К. Шрамка нагороджено орденом Леніна. Зоотехнік колгоспу М. А. Загороднюк був делегатом XXIV з'їзду КП України.

Працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека.

Є партійна (існує з 1936 року) і комсомольська (створена 1928 року) організації, які об'єднують 37 комуністів і 25 членів ВЛКСМ.

Село відоме з XVIII століття.

За допомогу партизанам у роки німецько-фашистської окупації гітлерівці розстріляли лейтенанта І. Попова разом з родиною — дружиною, двотижневим сином і 76-річною матір'ю, спалили колгоспника В. І. Бабенка в його хаті. Захищаючи Брестську фортецю, героїчно загинув односелець старший лейтенант С. Т. Шрамко.

ОБІДНЕ́ — село, центр сільської Ради, розташоване за 24 км від районного центру, за 7 км від залізничної станції Фердинандівка. Населення — 1525 чоловік.

У селі — центральна садиба багатогалузевого колгоспу «Комунар». За господарством закріплено 3154 га землі, у т. ч. 1512 га орної.

Є середня школа, будинок культури, бібліотека, дільнична лікарня, аптека, ветпункт.

Партійна організація існує з 1937 року, комсомольська — з 1925 року. Вони об'єднують 51 комуніста і 36 комсомольців.

Жителі села брали активну участь у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни. 147 з них відзначено урядовими нагородами.

В селі народилися А. О. Джеджула — доктор історичних наук, К. О. Джеджула — доктор історичних наук, заслужений працівник культури УРСР, завідуючий кафедрою Київського університету.

ОМЕ́ТИНЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване на схилах пагористої місцевості, за 31 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Ситківці. Населення — 1701 чоловік.

Колгосп ім. Яценка користується 3551 га землі, у т. ч. 2630 га орної. 64 га зайнято під садами.

Працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

Є партійна (заснована 1932 року) і комсомольська організації, які об'єднують 49 комуністів і 63 члени ВЛКСМ.

У квітні 1918 року селяни розібрали майно з фільварка місцевого поміщика. 20 серпня 1919 року загинув від рук бандитів активний борець за владу Рад, перший голова сільревкому І. І. Касіяненко. 19 березня 1930 року куркулі вбили комуніста О. І. Яценка. Його іменем названо колгосп.

Пам'ятник матросу П. М. Кішці, с. Ометинці. 1970 р.

В селі народився і жив герой оборони Севастополя в 1854—1855 рр. матрос П. М. Кішка. На відзнаку 100-річчя Севастопольської оборони моряки Чорноморського флоту поставили на батьківщині героя пам'ятник, виконаний матросами — братами В. С. і П. С. Кийдуками.

Поблизу села та на його околицях виявлено залишки двох поселень трипільської культури, трьох поселень черняхівської культури та давньоруських городища і селища X—XI століть.

РАЙГО́РОД — село, центр сільської Ради, розташоване за 23 км від районного центру, за 1 км від залізничної станції Самчинці. Через село проходить шосе. Населення — 1550 чоловік. Сільраді підпорядковане село Слобідка.

В Райгороді розташована центральна садиба багатогалузевого колгоспу «Перемога». За колгоспом закріплено 1841 га землі, у т. ч. 1231 га орної. В південно-західній частині села є великі поклади граніту. З 1929 року тут працює щебеневий завод.

Працюють у селі середня школа, будинок культури, бібліотека, дільнична лікарня.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 30 комуністів і 46 членів ВЛКСМ. Партійна організація існує з 1930, комсомольська — з 1929 року.

Перші письмові згадки про село датують другою половиною XVIII століття.

Поблизу Райгорода знайдено залишки неолітичного поселення, а біля Слобідки — давньоруські городище та поселення X—XI століть.

РУ́БАНЬ — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від районного центру, за 8 км від залізничної станції Немирів. Населення — 2223 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Потоки.

За багатогалузевим колгоспом ім. Петровського закріплено 4076 га землі, у т. ч. 2930 га орної.

Працюють середня школа, бібліотека, медпункт.

Є партійна (існує з 1938 року) і комсомольська (створена 1922 року) організації, які об'єднують 86 комуністів і 85 членів ВЛКСМ.

Село відоме з XIV століття.

Влітку 1906 року в селі відбулося заворушення селян.

У листопаді 1917 року селяни розгромили панський фільварок.

У березні 1921 року створено трудове сільськогосподарське товариство.

Під час Великої Вітчизняної війни партизани загону «За Батьківщину» кілька разів нападали на Рубань, громили продовольчі склади гітлерівців, роздавали хліб населенню.

У Рубані проживає зачинателька руху п'ятисотенниць на Вінниччині, знатна ланкова (нині пенсіонерка) П. С. Вакуленко. 33 роки вона очолювала буряківничу ланку.

На околиці села Потоків виявлено залишки поселення трипільської культури.

СА́ЛИНЦІ — село, центр сільської Ради, лежить на правому березі Південного Бугу, за 29 км від районного центру і за 7 км від залізничної станції Самчинці. Населення — 317 чоловік. Сільраді підпорядковані села Мар'янівка, Семенки.

У Салинцях розміщується бригада колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС, центральна садиба якого — у селі Семенках. За бригадою закріплено 598 га землі, у т. ч. 486 га орної.

Працюють початкова школа, клуб, бібліотека, медпункт.

1921 року засновано сільську партійну організацію, 1920 — комсомольську. Нині вони об'єднують 36 комуністів і 17 членів ВЛКСМ.

26 грудня 1921 року створено сільськогосподарське трудове товариство «Сівач».

На околицях сіл Мар'янівки і Семенків виявлено залишки пізньопалеолітичної стоянки (понад 14 тис. років тому), поселення трипільської культури, слов'янське поселення IV—VII ст., на якому досліджено 29 жител.

СКРИ́ЦЬКЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 27 км від районного центру, за 21 км від залізничної станції Кароліна. Населення — 698 чоловік. Сільраді підпорядковані села Глинське, Новоселівка, Шура.

За багатогалузевим колгоспом «Комунар» закріплено 1866 га землі, у т. ч. 1314 га орної.

Працюють восьмирічна школа, бібліотека, будинок культури, медпункт.

Є партійна (існує з 1945 року) і комсомольська (заснована 1922 року) організації, які об'єднують 24 комуністи і 28 комсомольців.

Назву село дістало від річки Скритої, яка витікала з яру.

На околиці села Глинського виявлено два поселення доби неоліту.

СЛОБОДА́ (до 1946 року — Чернишівка) — село, центр сільської Ради, розташоване за 21 км від районного центру, за 15 км від станції Кароліна. Населення —1776 чоловік. Сільраді підпорядковане село Гриненки.

На території Слободи — комплексна бригада багатогалузевого колгоспу «Шляхом Ілліча» За бригадою закріплено 1274 га землі, в т. ч. 1221 га орної. Є цегельний завод.

Працюють 2 клуби, 2 бібліотеки, медпункт.

Є партійна (існує з 1930 року) і комсомольська організації, які об'єднують 33 комуністи і 35 членів ВЛКСМ.

29 травня 1907 року 15 слобідчан ув'язнено у брацлавській тюрмі за самовільне випасання худоби на посівах, за підпали, збройні сутички з поліцією.

У роки німецько-фашистської окупації жителі села чинили опір загарбникам, саботували заходи окупаційних властей. Гітлерівці розстріляли голову сільської Ради Х. П. Кошового, секретаря М. В. Родіонова.

СОКІЛЕ́ЦЬ — село, центр сільської Ради, лежить на лівому березі Південного Бугу, за 17 км від районного центру, за 21 км від залізничної станції Немирів. Через село проходить шосе. Населення — 1238 чоловік. Сільраді підпорядковані села Гвоздів, Олексіївка.

В Сокільці розташована центральна садиба багатогалузевого колгоспу «Маяк». За колгоспом закріплено 2717 га землі, у т. ч. 1859 га орної.

1962 року в Сокільці відкрито філіал немирівського будинку відпочинку «Авангард». Щороку тут відпочиває до 3 тис. трудящих.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, лікарня.

Є партійна (існує з 1931 року) і комсомольська організації, які об'єднують 54 комуністи і 25 комсомольців.

Село Сокілець відоме з XV століття.

1906 року відбувся організований виступ селян проти поміщика. Поліція стріляла у беззбройних селян, були вбиті і поранені.

Під час німецько-фашистської окупації на території села діяла підпільно-диверсійна група. Рація знаходилась у жителя села Я. Г. Пилипенка. Його дочка В. Я. Пилипенко — доктор медичних наук.

Біля сіл Гвоздева та Олексіївки виявлено два поселення доби неоліту, а на околиці Сокільця — слов'янське поселення VIII—IX століть.

СПОДАХИ́ — село, центр сільської Ради, розташоване за 13 км від районного центру, за 3 км від залізничної станції Фердинандівка. Населення — 1593 чоловіка.

У селі розташована центральна садиба колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС. За колгоспом закріплено 2084 га землі, у т. ч. 1468 га орної. 1968 року завершено будівництво цегельного заводу.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт.

Партійна організація існує з 1931 року, комсомольська — з 1930 року. Вони об'єднують 46 комуністів і 42 члени ВЛКСМ.

1957 року з Сподахами об'єднано село Чеколапівку.

СТРІ́ЛЬЧИНЦІ — село, центр сільської Ради, лежить на мальовничих берегах Південного Бугу, за 13 км від районного центру, за 17 км від залізничної станції Немирів. Населення — 1015 чоловік.

У Стрільчинцях розташована центральна садиба багатогалузевого колгоспу ім. «12-річчя Жовтня». Господарство користується 1814 га землі, у т. ч. 1339 га орної. В селі є державний млин.

Працюють середня школа, бібліотека, будинок культури, радіовузол, фельдшерсько-акушерський пункт.

1927 року в селі засновано партійну організацію. Нині в селі є 42 комуністи та 18 комсомольців.

З письмових джерел відомо, що село існувало у XVIII столітті.

1906 року тут відбулися страйки робітників млинів і поміщицької економії. Організаторів страйків П. Яценка, Г. Кравчука, Я. Миколюка засуджено до тюремного ув'язнення.

Під час Великої Жовтневої соціалістичної революції селяни села розгромили поміщицький маєток. У перші дні революції було створено земельну комісію для розподілу панської землі, яку очолював К. Карпенко.

1921 року в селі споруджено гідроелектростанцію.

ЧУ́КІВ — село, центр сільської Ради, розташоване за 10 км від районного центру, за 14 км від станції Немирів. Біля села проходить шосейна дорога. Населення — 1123 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Бугаків, Остапківці, Перепеличчя.

У Чукові міститься центральна садиба колгоспу «Зоря комунізму». За колгоспом закріплено 5853 га землі, у т. ч. 4439 га орної. Господарство — багатогалузеве. Ланкову Є. К. Забіяченко, комбайнера В. Ф. Овсяницького, голову колгоспу Ф. В. Собідка нагороджено орденом Леніна.

Працюють середня школа, будинок культури, бібліотека, медпункт.

Діють партійна та комсомольська організації, які об'єднують 109 комуністів і 95 членів ВЛКСМ. Комсомольську організацію засновано 1923, партійну — 1931 року.

Історичні джерела свідчать, що село існувало в першій половині XVIII століття.

У 1899—1901 рр. в селі вчителював видатний український композитор М. Д. Леонтович. Чимало пісень, зібраних ним тут, ввійшло до «Збірника пісень з Поділля».

Поблизу Чукова та на околиці Остапківців виявлено залишки поселень доби неоліту, трипільської та черняхівської культур.

ШОЛУ́ДЬКИ — село, центр сільської Ради, лежить на лівому березі Південного Бугу, за 10 км від районного центру, за 14 км від станції Немирів. Населення — 544 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Мала Бушинка.

У селі розташована бригада колгоспу імені Шевченка, центральна садиба якого знаходиться в селі Мухівцях. За бригадою закріплено 1906 га землі, у т. ч. 1299 га орної.

Працюють початкова школа, будинок культури, бібліотека, лікарська амбулаторія.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 30 комуністів і 20 комсомольців. Перший комсомольський осередок створено 1925 року, партійну організацію — 1948 року.

В історичних джерелах село згадується в другій половині XVIII століття.

В Шолудьках народився український архітектор В. В. Городецький (1863—1930). Він довгий час жив у Києві, де за його проектом побудовано ряд споруд, зокрема будинок Київського державного музею українського мистецтва.

В історичних джерелах село згадується в другій половині XVIII століття.

Поблизу села Шолудьків та на його околицях виявлено неолітичне та два поселення трипільської культури, а біля Малої Бушинки — поселення черняхівської культури.

Ю́РКІВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 44 км від районного центру, за 7 км від залізничної станції Ситківці. Населення — 1177 чоловік. Сільраді підпорядковане село Рубіжне.

За Юрківським колгоспом «Вперед» закріплено 2718 га землі, у т. ч. 1884 га орної.

Працюють середня школа, клуб, бібліотека, медпункт, фельдшерсько-акушерський пункт, колгоспний профілакторій.

Партійна і комсомольська організації об'єднують 45 комуністів і 43 комсомольці.

У березні 1923 року в селі утворено трудову сільськогосподарську артіль ім. III Інтернаціоналу.

На південно-східній околиці села знаходиться городище періоду трипільської культури, де знайдено рештки знарядь праці.

На околицях Юрківців виявлено залишки поселення трипільської культури, давньоруського городища і поселення, скарб срібних прикрас (шийна гривна, сережки, намисто тощо) X—XI століть.

ЯЗВИНКИ́ — село, центр сільської Ради, розташоване за 11 км від районного центру, за 8 км від залізничної станції Фердинандівка. Населення — 737 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Гунька, Козаківка, Супрунівка.

Тут розміщена рільнича бригада багатогалузевого колгоспу ім. Марка Вовчка. За нею закріплено 570 га землі, у т. ч. 536 га орної.

Працюють початкова школа, клуб, бібліотека, медпункт.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 40 комуністів і 56 комсомольців.

Поблизу сіл Гуньки та Супрунівки виявлено залишки двох поселень трипільської культури.

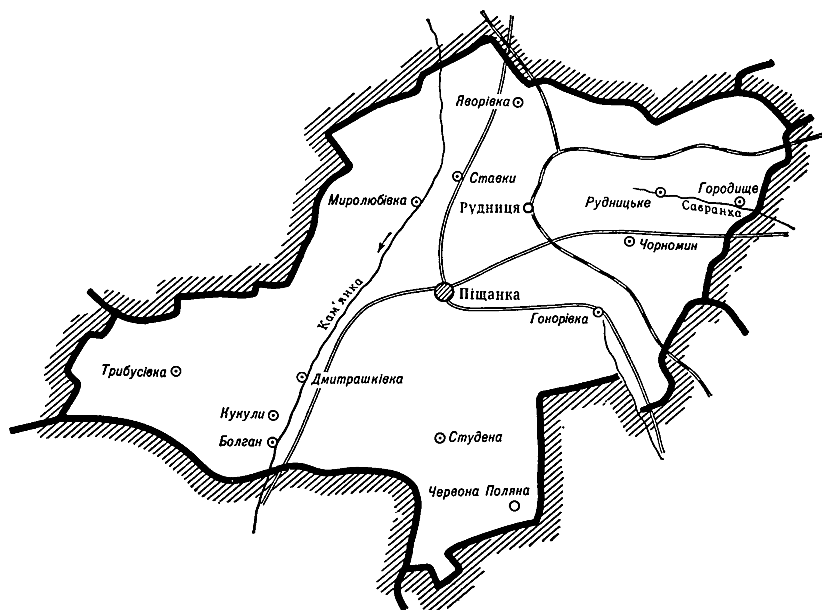

ПІЩАНСЬКИЙ РАЙОН

ПІЩА́НКА

Піщанка — селище міського типу (з 1956 року), розташоване за 160 км від Вінниці та за 8 км від залізничної станції Попелюхи. З обласним центром має залізничне, автобусне й повітряне сполучення. Населення — 6,2 тис. чоловік. Піщанській селищній Раді підпорядковане селище Трудове.

Піщанка — центр району, площа якого дорівнює 595 кв. км, населення — 37,7 тис. чоловік. Густота населення — 68,8 чоловік на 1 кв. км. З 29 населених пунктів району 2 є центрами селищних, а 12 — сільських Рад. Грунти переважно чорноземні. Орної землі в районі 34 400 га, що становить 57 проц. всієї площі району. Під садами і ягідниками — 1600 га, під лісами — 12 200 га. Є 13 колгоспів і 2 радгоспи, які мають 348 тракторів, 212 комбайнів, 236 вантажних автомашин. У районі 9 промислових підприємств, 115 магазинів і 35 підприємств громадського харчування, 30 шкіл, районна лікарня, 3 дільничні лікарні, 10 фельдшерсько-акушерських і 10 фельдшерських пунктів, 5 профілакторіїв, 4 аптеки і 21 аптечний пункт, 4 пологові будинки та санітарно-епідеміологічна станція.

За переказами, назва села походить від слова «писк», «пищати». У далеку давнину тут, у густому лісі, переховувалися жінки з дітьми від набігів татар, втікачі з турецької неволі, а також знедолені знущаннями кріпаки. Їх виловлювали й жорстоко катували. Жіночий та дитячий плач сповнював ліс. Кати назвали цей плач писком. Так і прижилося це слово до місцевості, а пізніше й до села. Першим поселився тут український козак Квітка.

В історичних джерелах вона вперше згадується у 1734 році під назвою Піщана[1]. Через 50 років село стало називатись Піщанкою. Її не раз перепродували польські магнати, що приводило до посилення гніту над селянами. На початку XIX ст. село перейшло у власність шляхтичів Любомирських, які довели панщину до чотирьох-п'яти днів на тиждень та наклали на селян ще й різні побори і повинності. Тяжке соціальне становище жителів посилювалося національним та релігійним гнобленням. Значним експлуататором і лихварем була і церква. Їй належало 108 десятин кращої

[1] Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 3, стор. 104.

землі[1]. Кріпаки Піщанки, змучені утисками, не раз брали участь у селянських рухах XVIII століття[2].

З возз'єднанням Правобережної України з Росією Піщанка увійшла до Ямпільського повіту Подільської губернії. 1837 року село перейшло у відання міністерства державних маєтностей. Царський уряд не раз передавав її у довгострокову оренду різним вельможам.

Соціально-економічне життя широких верств населення Піщанки залишалося тяжким. Значна частина селян володіла наділами, врожаю з яких не вистачало й до нового року. Та й врожаї були низькими. Селяни на кабальних умовах змушені були орендувати поміщицькі, удільні та казенні землі.

Піщанка стає волосним центром. Населення збільшувалося в основному за рахунок ремісників, купців, візників-переселенців з інших сіл. У 1859 році в селі нараховувалось 430 дворів і 2163 жителі, а вже через десять років — 497 дворів і 3111 жителів.

Мало змінилося становище трудового населення Піщанки й після скасування кріпацтва. Більшість селян одержала для викупу тільки невеличкі присадибні ділянки. Щорічна сума викупних платежів становила 374,6 крб. Селянам не наділяли ні орної землі, ні лісних угідь. Прохання виділити хоч 100 десятин пасовищ у казенній лісній дачі за звичайну плату не було задоволене. Їм відмовили, посилаючись на те, що строки подачі скарг закінчилися[3]. В той же час чотирьом поміщикам належало понад 8300 десятин найкращої землі.

У другій половині XIX ст. посилилося соціальне розшарування жителів містечка. Малоземельні селяни, обтяжені зростаючими боргами, змушені були продавати свої клаптики землі. У 1879 році селянин А. Марковський відступив свій наділ багатієві А. Ляшевському, який погодився погасити позичку і викупні платежі за цю землю[4]. А. М. Крупник вніс в Ольгопільське казначейство викуп за садибну землю Б. Шапіри, що теж не міг сплатити викупні платежі. Загальна сума недоїмок А. Цибульського до 1890 року становила 117,4 карбованця, від «добровільної сплати якої він відмовився, посилаючись на свою неспроможність»[5], через що теж втратив наділ землі.

Щоб врятувати себе і свою сім'ю від злиднів, багато селян Піщанки займалися візництвом, шукали поденної роботи на будівництві й ремонті залізниці, на Чорноминському цукровому заводі. У поміщицьких маєтках, працюючи від зорі до зорі, вони заробляли 3—5 крб. на місяць[6].

В селі виникають бондарський, шевський та інші промисли. В базарні дні тут продавали багато дрібних різних товарів, майже 200 голів худоби, понад 2 тис. пудів зерна, з яких $^3/_4$ вивозилося до Одеси.

Занепад селянських господарств Піщанки і навколишніх сіл та злиденне життя ремісників і наймитів супроводжувався посиленням класової боротьби, яка особливо загострилася в роки російської революції 1905—1907 рр. Селяни відмовлялися сплачувати податки, вносити борги, вимагали підвищення платні за роботу по найму, влаштовували сходки. В кінці липня 1905 року перед поміщиком Липковським вони поставили вимогу — підвищити плату на жнивах. Очолив селян мешканець Піщанки М. Г. Чайковський. Переляканий поміщик поступився і підвищив платню за копу нажатої пшениці з 35 копійок до одного карбованця.

Нова хвиля селянських заворушень прокотилася по Піщанській волості влітку 1906 року. Цьому сприяло поширення серед селян газети Київської військової організації РСДРП «Голос солдата» та прокламацій революційного змісту[7].

---

[1] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 839.
[2] Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 3, стор. 104.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 2413, арк. 58—59.
[4] Там же, спр. 3406, арк. 116—126.
[5] Там же, спр. 2413, арк. 192, 279.
[6] Газ. «Червоний край», 23 грудня 1925 р.
[7] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7567, арк. 1—8.

Керівник селянського заворушення 1905 року М. Г. Чайковський. 1965 р.

Організовано виступали селяни, що працювали на полях поміщиці Тишкевич, вони вимагали передати їм землі в оренду з половини, підвищити плату дорослим та підліткам до одного карбованця за робочий день. Селяни заборонили збирати хліб наймитам з інших сіл. Два тижні продовжувався страйк. Страйкарі добилися підвищення річного заробітку з 50 до 65 карбованців[1].

Місцеві власті були дуже занепокоєні зростанням революційної активності селян. У Кам'янець-Подільський полетіли рапорти й телеграми. Мировий посередник Піщанки, доповідаючи подольському губернаторові про аграрні заворушення, вимагав розквартирувати у волості кавалерійські частини. Про допомогу волав також повітовий справник. Телеграмою він повідомляв, що управляючий маєтками поміщиці Вінклер і вона сама, рятуючись від тисячного натовпу селян, прибули до Піщанки. Навколишні села одне за одним піднімалися на боротьбу. Присланих дві сотні козаків виявилося замало для придушення селянських заворушень, і справник попросив надіслати додатково солдатів[2].

Ескадрони уланів прибули у Піщанку 26 червня 1906 року. Губернатор вимагав від повітового справника негайно арештовувати страйкарів, охороняти військами тих, хто ставав працювати на поміщицьких полях, заборонити селянам, які застрайкували, працювати на своїй землі. Почалася судова розправа над учасниками страйку. Було арештовано і ув'язнено десять чоловік. Серед них — організатори заворушень В. Т. Кощанюк, К. Г. Лановий, Ю. Ф. Пантелейчук, Ю. Ю. Плитенюк та Д. А. Сауляк[3].

До Жовтневої революції у нестатках жило не лише трудове селянство. Ледве зводили кінці з кінцями дрібні ремісники — бондарі, столяри, шевці, шорники, кравці, кушніри. Постійні злидні переслідували і робітників Піщанки. Робочий день на маслобойнях, млинах, заїздах починався о шостій годині ранку і закінчувався о десятій годині вечора. Заробітної плати не вистачало, щоб забезпечити сім'ям бодай напівголодне існування.

Тяжкі умови життя ускладнювалися ще й відсутністю медичного обслуговування. Тільки з літа 1892 року у непристосованому земському будинку відкрилася лікарня. До цього невеличкого медичного закладу приписали 10 великих сіл повіту, в якому проживало близько 30 тис. чоловік[4]. І це тоді, коли тут було всього 17 ліжок і працювали один лікар, фельдшер та акушерка.

Низьким був і освітній рівень трудового населення Піщанки. Вперше початкову школу заснували 1842 року. В ній навчалося 20 хлопчиків й жодної дівчинки. Школа працювала нерегулярно. Через відсутність вчителів, підручників і зручного приміщення її часто закривали[5]. В той же час державним коштом у 1853 році в селі збудували другу кам'яну церкву[6]. Напередодні першої світової війни в селі працювали церковнопарафіяльна школа та земське однокласне училище. І все ж понад 55 проц. дітей села не навчалося[7].

---

[1] Газ. «Червоний край», 23 грудня 1925 р.

[2] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1 спр. 7656, арк. 2, 56—59.

[3] Там же. спр. 7336, арк. 72, 74; спр. 7610, арк. 2—16.

[4] Содержание врачебно-санитарной хроники Подольской губернии за 1913 год. Каменец-Подольский, 1914, стор. 1271.

[5] «Подольские епархиальные ведомости», 1863, № 10, прибавление, стор. 397—398.

[6] «Подольские епархиальные ведомости», 1873, № 3, стор. 121.

[7] Начальное народное образование в Подольской губернии (1908/1909 учебный год), стор. 208, 209.

Не внесла істотних змін у життя селян і Лютнева буржуазно-демократична революція. Влада в Піщанці належала місцевим поміщикам, підприємцям та купцям, що нажилися на війні. Повідомляючи про їх безчинства у Піщанці, газета київських більшовиків «Голос соціал-демократа» писала, що «дане містечко — це царство експлуататорів-торговців, царство контрреволюціонерів»[1].

Та все ж у середовище селянських і солдатських мас все глибше проникали більшовицькі ідеї про необхідність революційного перевороту. У жовтні на багатолюдному мітингу жителі Піщанки і навколишніх сіл палко вітали робітників Петрограда, Москви, Києва та інших великих міст, які боролися за владу робітничого класу й трудового селянства. Учасники мітингу схвалили резолюцію про передачу влади Радам[2]. Радянську владу було проголошено в січні 1918 року. Та в березні Піщанку захопили кайзерівські війська, а після їх вигнання — українські буржуазні націоналісти.

У квітні 1919 року частини Червоної Армії, підтримані місцевим населенням, визволили Піщанку. Запрацював Піщанський волревком, який очолив селянин-бідняк П. С. Яськов. 6 квітня сільський сход обрав комітет бідноти в складі семи чоловік на чолі з С. Столяриком.

Волосний ревком і комітет бідноти організували охорону громадського порядку, взяли на облік і розподілили поміщицькі та церковні землі. Безземельні і малоземельні сім'ї одержали по 0,6 десятини землі на душу. Шестистам селянам виділили для тимчасового користування частину земель у Піщанському лісництві[3]. Місцеві органи влади розгорнули підготовку до початку сільськогосподарських робіт; подбали про створення нормальних умов для працівників лікарні, школи; постачали частинам Червоної Армії продовольство, обмундирування.

З наступом денікінських військ активізувалися й петлюрівці. Вони захопили владу в Піщанці, відновили старі буржуазно-поміщицькі порядки, почали грабувати трудове населення[4]. Та недовго тривали їх безчинства. Після впертих боїв село визволила бригада Г. І. Котовського[5]. З березня 1920 року відновив роботу волревком, який знову очолив П. С. Яськов. 21 березня запрацював сільревком у складі трьох чоловік (голова К. Ф. Коломієць).

Громадянська війна ще не закінчилася, поблизу Піщанки Червона Армія вела бої з петлюрівцями, а трудяще населення вже приступило до відбудови зруйнованого війною господарства. Тяжкий то був час. Селянам, більшість яких були бідняки, не вистачало потрібного реманенту, робочої худоби, насіння. Лише 3,7 проц. господарств були середняцькими. Через поганий обробіток землі, збирали низькі врожаї. У 1920 році врожайність зернових становила 9 пудів з га. Малопродуктивним було і ремісниче виробництво.

Важливу роль у відбудові зруйнованого господарства відіграли комітети незаможних селян. У листопаді 1920 року почав діяти волосний комнезам (голова І. Колісниченко)[6].

У січні 1921 року відбулися вибори до першої Ради робітничих і селянських депутатів Піщанки. Від 5 тисяч жителів обрали 50 депутатів[7].

Комнезам і Рада з перших днів своєї діяльності виявляли і відбирали лишки землі та хліба у куркулів, допомагали селянам насінням, реманентом, робочою худобою, організовували допомогу сім'ям червоноармійців, збирали продовольство для потерпілих від недороду, відкрили 4 дитячі будинки, в яких виховувалося

---

[1] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 73, 74.

[2] Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий, т. 4. М., 1961, стор. 281.

[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-4310, оп. 1, спр. 1, арк. 12, 19, 28—29, 53, 132.

[4] Там же, ф. Р-4307, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

[5] Г. И. Котовский. Документы и материалы, стор. 87.

[6] Вінницький облдержархів, ф. Р-4307, оп. 1, спр. 1, арк. 2, 7.

[7] Там же, спр. 4, арк. 1—2, 50.

115 сиріт. Відроджувалися ремесла й промисли. В кінці 1920 і на початку 1921 року стали до ладу 2 невеликі шкіряні підприємства, артілі: колісноoбідників, випалювання вапна. Почали працювати кілька десятків ремісничих майстерень.

Поступово налагоджувалася робота лікувальних та культурно-освітніх закладів. З 1921 року почала працювати семирічна школа. Серед дорослого населення нараховувалось понад 1500 чоловік неписьменних і малописьменних. Їх залучали до навчання в школах грамоти й гуртках. Розгорнули роботу хата-читальня, 2 клуби та 2 культурно-освітні гуртки[1].

Невтомними організаторами боротьби за Радянську владу в Піщанці були комуністи. Піщанський волосний партійний осередок виник у січні 1921 року[2]. Його секретарем обрали робітника О. І. Сухова[3].

З березня 1923 року Піщанка стала центром однойменного району, що входив до Тульчинського округу. Він охоплював 76 населених пунктів з населенням близько 50 тис. жителів. Зростала й міцніла партійна організація Піщанки, посилювався її авторитет серед трудящих. На початку 1926 року вона об'єднувала 12 членів і 17 кандидатів партії, з яких 24 були робітниками і селянами[4]. Багато уваги партосередок приділяв комуністичному вихованню молоді. У першій половині 1921 року створили комсомольський осередок[5]. Наприкінці 1925 року в районі вже налічувалося 260 комсомольців, 224 з них вийшли з робітничих та бідніших селянських сімей.

У центрі багатогранної діяльності партійної й комсомольської організацій та місцевих органів влади була турбота про втілення в життя ленінських вказівок про розвиток кооперування на селі. Незабаром прийшли й перші успіхи. Вже у 1922 році виникла споживча кооперація, що об'єднувала 270 чоловік[6]. Близько тисячі чоловік входило до кредитного сільськогосподарського товариства. У першій половині 1923 року біднота й середняки організували шість товариств спільного обробітку землі: «Братерство», «Гарантія», «Дружба», «Земпраця», «Працелюбність» та «Трудівник»[7].

Засновниками найбільшого ТСОЗу «Гарантія» були З. М. Капустян, М. Л. Кристал. Він об'єднував 150 осіб. Перші його кроки довели перевагу колективного господарювання. Восени 1923 року в стислі агротехнічні строки були посіяні озимі. За досягнуті успіхи господарство преміювали. Йому зменшили продподаток. Всім членам ТСОЗів та кооперативів подавалися велика допомога і пільги. Через Кредитне сільськогосподарське товариство їм видали понад 15 тис. крб. позички. У 1927 році виникло ще кілька ТСОЗів — «Червоний гурток», «Хлібороб», «Правда» та «Сільський господар».

Від первинних форм кооперування селяни переходили до виробничого кооперування. В липні 1929 року на базі ТСОЗів був створений колгосп ім. Чубаря, в якому об'єдналися понад 700 бідняків та середняків. Господарство обробляло 1336 га землі. За 1930—1931 роки у Піщанці організувалися ще три артілі, на цьому колективізацію було завершено.

Почалася колективна робота. Вдосконалювалися соціалістичні методи господарювання, колгоспи міцніли. Важливу роль у цьому відіграла одна з перших у районі Чорноминська МТС. Вона тоді обслуговувала 27 колгоспів. У 1938 році була заснована Дмитрашківська МТС, яка розташувалася у Піщанці.

Використання нової сільськогосподарської техніки відкрило шляхи до зростання врожайності на колгоспних ланах; підвищувалася продуктивність громадського тваринництва. Артілі Піщанки стали в області кращими за врожайністю сільськогос-

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-4302, оп. 1, спр. 1, арк. 325, 369, 440, 451; спр. 10, арк. 451; спр. 12, арк. 21.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 7, оп. 1, спр. 46, арк. 17.
[3] Там же, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 6, 12.
[4] Там же, спр. 9, арк. 87—90.
[5] Вінницький облдержархів, ф. Р-2625, оп. 3, спр. 4, арк. 105.
[6] Там же, ф. Р-93, оп. 1, спр. 227, арк. 8.
[7] Там же, спр. 28, арк. 354, 355, 371; спр. 227, арк. 8.

подарських культур. В колгоспах виросло чимало майстрів високих врожаїв та передовиків тваринництва. Серед них учасник ВСГВ завідуючий тваринницькими фермами І. Крак, доярка Г. Д. Косован, свинарка У. Бидюк, ланкова Д. Шташкевич[1].

У передвоєнні роки виникає кілька ремісничих артілей. Багатофахова промартіль ім. Комінтерну займалася пошиттям і ремонтом взуття, одягу, миловарінням, виробництвом ковбас. Швейна артіль ім. XVIII з'їзду ВКП(б) мала цехи індивідуального і масового пошиття одягу, вишивальний, тапочний та ін. Бондарні вироби й різні речі з соломи виготовляла промартіль «Паризька комуна». Працював маслозавод, при райкомунгоспі стала до ладу електростанція.

Змінився і зовнішній вигляд Піщанки. Вона прикрасилась новими житловими, виробничими та адміністративними будинками. Відкрилася лікарня на 90 ліжок з просторими, добре обладнаними кабінетами. Хворим подавали допомогу 12 лікарів та 20 медпрацівників із середньою освітою[2].

Діти здобували знання в семирічній та середній школах[3]. Їх навчали 65 учителів. Повністю була ліквідована неписьменність. В селі відкрили звуковий кінотеатр. Значну політико-масову та культурно-освітню роботу вела районна газета, що виходила тричі на тиждень тиражем 3 тис. примірників.

Мирне життя піщанців порушила фашистська навала. Після запеклого бою 23 липня 1941 року німецькі війська захопили село. Гестапо й румунська жандармерія з перших днів окупації вдалися до терору, жорстоких катувань, грабежів. Тільки протягом одного липневого дня вони розстріляли 28 чоловік партійного і радянського активу[4].

Але ніякі репресії не змогли зламати духу жителів. Вони переховували поранених радянських бійців, врятували від вивозу до Румунії 51 трактор, ховали зерно, робочу й продуктивну худобу.

Кращі сини й дочки стали на захист соціалістичної Вітчизни. Спочатку в Піщанці та її околицях діяли поодинокі підпільники. Вони вели антифашистську агітацію серед населення, організовували підпільні групи. У лютому 1943 року до Піщанського району прибув за завданням ЦК КП(б)У М. Ф. Підгаєцький. Він оселився на квартирі у робітника Піщанської лісодільниці Е. Ф. Тулубінського. Згодом ця квартира стала штабом організації партизанської боротьби. В селах М. Ф. Підгаєцький організував підпільні групи, які у червні були об'єднані в партизанський загін, що нараховував 37 бійців[5]. Патріоти почали активні дії: здійснювали диверсії на залізницях, громили румунські гарнізони. У вересні 1943 року група партизанів у складі М. Г. Масного, В. Г. Мураховського, В. Г. Сідлецького, А. В. Українця, очолена М. Ф. Підгаєцьким, розібрала залізничну колію між Крижополем і Рудницею, пустила під укіс поїзд, навантажений далекобійними та зенітними гарматами, танками «Тигр» і боєприпасами. Рух на залізниці припинився на 6 діб. Таку ж диверсію вчинили на перегоні Рудниця—Попелюхи[6].

Каральний загін фашистів почав переслідувати народних месників. В одному з боїв вони оточили сміливців. Кинувшись в рукопашну, партизани вирвались з кільця. В цьому бою М. Ф. Підгаєцького тяжко поранили. Пізніше його схопили і по-звірячому замучили. Героя після визволення селища з усіма військовими почестями було поховано на центральній площі у Піщанці. Батьківщина посмертно нагородила свого відважного сина орденом Леніна. Народному месникові трудящі Піщанки спорудили пам'ятник.

На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 734 жителі Піщанки. Серед них був і О. Г. Чечельницький, учасник першої світової та громадянської

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 7, спр. 474, арк. 226—228.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-1903, оп. 1, спр. 7, арк. 6.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 65, оп. 1, спр. 16, арк. 9.
[4] Там же, ф. 136, оп. 15, спр. 498, арк. 5.
[5] Там же, спр. 501, арк. 1.
[6] Там же, спр. 498, арк. 6.

воєн. Перша бойова зустріч його з німцями сталася на Чорному морі у 1916 році. За відвагу його разом з багатьма іншими матросами було відзначено двома георгіївськими хрестами. Скоро матроси «Євстафія» підняли червоний прапор і повернули свої гармати на штурм капіталізму. Закінчивши боротьбу проти інтервентів та петлюрівців, він брав участь у розгромі банди Антонова. Взяв зброю до рук О. Г. Чечельницький і в роки Вітчизняної війни. Після загибелі сина-комсомольця батько став на його місце. За бойові подвиги комуніст О. Г. Чечельницький удостоєний багатьох урядових нагород.

Ордени й медалі Радянського Союзу одержали 500 учасників Великої Вітчизняної війни. На полі бою смертю хоробрих полягли 234 воїни. Героям-землякам, що полягли у боротьбі за Батьківщину, трудящі спорудили в центрі Піщанки меморіальну плиту-пам'ятник.

Визволили Піщанку від фашистської неволі 18 березня 1944 року частини 2-го Українського фронту.

Окупанти заподіяли величезної шкоди господарству села. Вони зруйнували всі підприємства місцевої промисловості, матеріально-технічну базу колгоспів, МТС, приміщення шкіл, медичних і культосвітніх закладів, десятки житлових будинків.

Боротьбу за відбудову господарства Піщанки очолили партійна організація та сільська Рада. В короткі строки було заготовлено насіння, укомплектовано ланки та бригади, відремонтовано сільськогосподарський реманент. До початку весняних робіт ковалі полагодили всі плуги, борони й культиватори. Вже на 24 день після визволення села почалася весняна сівба. Бракувало техніки, тягла, машин. Всі роботи в колгоспах виконували жінки, підлітки та старі люди. Поступово долалися труднощі, життя налагоджувалося. Запрацювали електростанція, маслозавод, райпромкомбінат, промартіль ім. Ватутіна.

Сільська Рада подбала про те, щоб якнайшвидше налагодити роботу медичних та культосвітніх закладів. Першого вересня за парти сіло близько тисячі дітей[1]. Незабаром почали працювати районний клуб, хата-читальня[2].

Разом з тим трудящі Піщанки допомагали Червоній Армії. У фонд оборони вони зібрали й здали в 1944 році 3 тис. цнт хліба, робітники промкомбінату відремонтували понад 5 тис. пар взуття. Жінки випрали 37 тис. пар обмундирування. Трудящі району зібрали 390 тис. крб. на будівництво ланки бойових літаків «Піщанка» та 460 тис. крб. на будівництво танків. В діючі військові частини трудящі відправили 1170 посилок, 850 кілограмів фруктів. Населення постачало продукти харчування пораненим, які лікувалися в Піщанському та Чорноминському госпіталях[3].

Після перемоги над фашистською Німеччиною поверталися додому фронтовики. Держава й колгосп подавали їм допомогу. Демобілізованим виділили 222 квартири, спорудили 27 будинків, відремонтували 126 квартир, надали понад 177 тис. крб. позички та будівельні матеріали[4].

Від держави одержали значну матеріальну допомогу й колгоспи. Їм виділили 13 автомашин, 11,3 тис. цнт насіннєвої, 2,3 тис. цнт продовольчої і 500 цнт фуражної позички[5].

Ланкова Ф. А. Комаровська проводить бесіду. 1965 р.

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-4897, оп. 1, спр. 31, арк. 310.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 65, оп. 2, спр. 2, арк. 5.
[3] Там же, спр. 1, арк. 14, 33.
[4] Там же, спр. 42, арк. 46.
[5] Там же, спр. 87, арк. 45.

Піщанський вапняковий кар'єр. 1970 р.

Трудовий ентузіазм, наполеглива праця забезпечили поступове зростання колгоспної економіки. Підвищувалася врожайність, збільшувалося поголів'я худоби, зростала її продуктивність. Вже у 1950 році врожайність зернових культур, цукрових буряків зросли проти 1945 року у 2,6, а поголів'я худоби — у 4,7 раза. Неподільні фонди колгоспів Піщанки становили 77,4 тис. крб., а грошові доходи — 61,6 тис. карбованців[1].

У вересні 1950 року чотири колгоспи об'єдналися в одне господарство ім. М. Щорса. Це створило широкі можливості для кращого використання землі, техніки, сприяло підвищенню продуктивності праці колгоспників.

Певних успіхів колгоспники артілі ім. М. Щорса досягли після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС. Протягом наступних п'яти років валовий збір зерна зріс на 35 проц., а цукрових буряків — більше як у 2 рази. Виробництво молока в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь збільшилося майже у 6 разів. Грошові доходи колгоспу становили 363,2 тис. карбованців.

Найвищої продуктивності праці добилися колгоспники у 1969 році. Валовий збір цукрових буряків становив 81,7 тис. цнт і перевищив рівень найурожайнішого 1958 року у 1,5 раза. На кожному з 320 га трудівники зібрали по 255 цнт буряків. На 100 га сільськогосподарських угідь вироблено 323 цнт молока і 102 цнт м'яса. Колгосп став мільйонером. Це дало змогу щорсівцям широко розгорнути капітальне будівництво та підвищити оплату праці колгоспників. Фонд заробітної плати у 1969 році становив 578 тис. крб., на кожний людино-день виплачено понад 4 карбованці.

Колгосп багатий досвідченими кадрами. Серед них перед ведуть комуністи і комсомольці. Комбайнер комуніст О. М. Чайковський, син активного борця за Радянську владу в Піщанці, віддав колгоспному виробництву понад 30 років праці. Його нагороджено орденом Леніна. Урядовими нагородами відзначені доярки — комуністи Г. М. Дідур та Г. І. Хмарук і бригадир тракторної бригади О. О. Олійник.

Естафету трудової слави гідно несуть комсомольці та позаспілкова молодь. Зразком у праці є трактористи Г. П. Косован, І. Я. Щадюк, ланкові Г. І. Гальчинська, Т. Ф. Гуйван, свинарки Т. М. Садовська, О. А. Созанська. Ланкова Ф. А. Комаровська обрана депутатом районної Ради депутатів трудящих, вона — агітатор.

В економіці Піщанки і району чималу роль відіграють підприємства місцевої промисловості. Найбільше з них — маслозавод. Він оснащений новітньою технікою. Річна продуктивність заводу — понад 4 тис. цнт тваринного масла. У 1970 році завершено будівництво цільномолочного цеху. За підсумками соціалістичного змагання маслозавод не раз посідав перші місця у республіці.

Поблизу Піщанки споруджено комбінат будівельних матеріалів. На його базі виросло селище Трудове з багатоповерховими будинками. З'явилися нові виробничі

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-3375, оп. 4, спр. 203, арк. 117.

площі харчокомбінату, де розмістилися цехи виробництва рослинного масла, цехи ковбасний, круп'яний, безалкогольних напоїв. Вартість продукції комбінату за рік становить півмільйона карбованців. Рік у рік зростають потужності районного відділення «Сільгосптехніки», міжколгоспної будівельної організації, автопідприємства, райпромкомбінату та комбінату побутового обслуговування. Колективи цих підприємств багато зробили, щоб вчасно і якісно виконати взяті соціалістичні зобов'язання на честь XXIV з'їзду КПРС. Одним з передовиків змагання є водій В. З. Муравський. Ветеран Великої Вітчизняної війни, він змінив кермо бойової машини на кермо машини мирного фронту і виконує виробничі завдання на 150—200 процентів.

Розширилася мережа торговельних закладів та громадського харчування. В селищі працюють райунівермаг, кілька промислових, продовольчих магазинів, кафе та їдалень. Роздрібний товарооборот у 1970 році перевищив 3,2 млн. крб. і в розрахунку на душу населення становив 588 карбованців.

Значні зміни сталися в охороні здоров'я. Розширилась районна лікарня. Збудовано дитячий і терапевтичний корпуси. Кабінети обладнані найновішим медичним устаткуванням і апаратурою. В селищі працює 29 лікарів і 85 осіб середнього медичного персоналу.

В Піщанці — п'ять шкіл: середня, восьмирічна, заочна, спецшкола-інтернат та музична. Навчальну й виховну роботу ведуть 128 учителів. В післявоєнні роки Піщанську середню школу закінчило близько 1100 учнів. З них 72 стали інженерами, 37 — агрономами і зоотехніками, 46 — лікарями, 117 — учителями, 17 — юристами, 39 — офіцерами Радянської Армії, 134 здобули середню спеціальну освіту. У вузах навчається 77, а в середніх спеціальних закладах 39 вихованців школи. Серед випускників школи є науковці та громадські діячі. Професором Ровенського філіалу Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка працює доктор історичних наук Д. М. Гринишин, кандидатом технічних наук став М. Т. Гринишин. Він — доцент Московського технологічного інституту м'ясної та молочної промисловості. Заступником міністра соціального забезпечення УРСР працює Н. К. Войтова.

Розвиткові колгоспу та підприємств, питанням культурно-побутового і житлового будівництва, благоустрою селища постійну увагу приділяє селищна Рада. Це за її ініціативою й активною участю депутатів було поліпшено і розширено асортимент продукції маслозаводу. Достроково добудовано і введено в дію хлібозавод, споруджено кілька класних кімнат та спортзал середньої школи, зведено додатковий корпус школи-інтернату, приміщення універмагу, готелю, упорядковано вулиці, здійснено озеленення селища.

Чималу роботу в селищі ведуть культосвітні заклади — районний будинок культури, 6 бібліотек, кінотеатр. У гуртках будинку культури беруть участь понад 150 чоловік.

Будується, стає красивішою Піщанка. За останні роки вона прикрасилась гарними багатоповерховими будинками виробничого, культурно-побутового та житлового призначення. Головні вулиці заасфальтовані, є водопровід. У центрі селища закінчено спорудження будинку райкому партії та райвиконкому. Неподалік виросла будівля нового широкоекранного кінотеатру. В авангарді трудящих селища, які втілюють в життя план дев'ятої п'ятирічки, йдуть 450 комуністів, об'єднані у 23 первинні партійні організації.

На одній з площ селища, поруч з будинком правління колгоспу, встановлено пам'ятник легендарному герою громадянської війни, чиє ім'я носить колгосп,— М. О. Щорсу.

Трудящі Піщанки успішно виконали завдання першого року десятої п'ятирічки. Під керівництвом Комуністичної партії вони впевнено крокують до нових трудових звершень.

П. Ф. ГАЛЬЧИНСЬКИЙ, В. І. ГЕРАСИМЧУК, В. П. ЩЕТИНІН

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СЕЛИЩНИХ І СІЛЬСЬКИХ РАД ПІЩАНСЬКОГО РАЙОНУ

БОЛГА́Н — село, центр сільської Ради, розташоване за 16 км від районного центру і за 24 км від залізничної станції Попелюхи. Населення — 1996 чоловік.

На території Болгана розміщена центральна садиба колгоспу ім. Фрунзе. Господарство має в користуванні 3750 га землі, у т. ч. 2167 орної. Виробничий напрям — зернові культури, цукрові буряки і м'ясо-молочне тваринництво. Завідуючий конефермою М. К. Врасій удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці.

Тут є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, стадіон.

Комуністів у селі працює 56 (організація існує з 1924 р.), комсомольців — 95 (організація виникла у 1925 році).

Письмова згадка про село датується першою половиною XVIII ст. Назва його походить від великого каменя на березі річки Каменки — Болгана.

У березні — травні 1848 року в селі відбулося заворушення поміщицьких селян в зв'язку з введенням інвентарних правил.

В 1929 році на базі ТСОЗу створено колгосп Першим його головою був двадцятип'ятитисячник В. О. Шляхтов.

У Болгані відкрито пам'ятник В. І. Леніну, бюст М. В. Фрунзе, пам'ятник воїнам-землякам, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Поблизу села є 26 кочівницьких курганів XI—XIII століть.

ГОНОРІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Лежить за 14 км від районного центру і за 6 км від залізничної станції Попелюхи. Населення — 1879 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Брохвичі й Козацьке.

В селі центральна садиба радгоспу цукрокомбінату ім. Бебеля. За господарством закріплено 4162 га землі, у т. ч. 3151 га орної. Спеціалізується воно на вирощуванні зернових культур, цукрових буряків, розведенні м'ясо-молочної худоби.

Є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, медичний пункт, дитячі ясла.

Комуністів працює в селі 50, комсомольців — 80 (організація виникла 1922 року).

Вперше у письмових джерелах село згадується на початку XVIII ст. У січні 1861 року тут відбувся селянський виступ проти поміщика. 1905 року в Гонорівці сталося кілька селянських заворушень.

Під час Великої Вітчизняної війни у селі діяла група підпільників. Двох з них — М. Я. Павлінську й А. К. Чоповського — фашисти стратили.

ГОРОДИ́ЩЕ — село, центр сільської Ради. Віддалене на 21 км від районного центру та на 13 км від залізничної станції Попелюхи. Через село проходить вузькоколійна залізниця. Населення — 1678 чоловік.

На території Городища розміщена центральна садиба колгоспу «Україна». Господарство багатогалузеве, йому належить 2785 га земельних угідь, у т. ч. орної землі 2055 га. Провідні культури — пшениця, цукрові буряки. Є ставок площею 14 гектарів.

В селі працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, 3 дитячих ясел.

Партійна організація виникла 1936 року, на обліку є 40 комуністів, комсомольська — існує з 1920 року, членів спілки — 70 чоловік.

1906 року в селі відбулися заворушення, організаторами яких були С. М. Кузьминський, Ю. В. Степацький, П. В. Хворостянюк.

В селі споруджено пам'ятник воїнам-землякам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.

ДМИТРА́ШКІВКА — село, центр сільської Ради, міститься за 12 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Попелюхи Через село протікає невеличка річка Кам'янка — притока Дністра. Населення — 2500 чоловік. Сільраді підпорядковане селище Миколаївка.

В селі розташовані колгосп ім. Калініна і радгосп ім. ДПУ. Колгосп ім. Калініна — багатогалузеве господарство, обробляє 3872 га землі, у т. ч. орної 2878 га. Радгосп ім. ДПУ — спеціалізоване господарство, тут вирощують фрукти. Має 887 га землі, з них 202 га орної та 477 га різносортових фруктово-ягідних насаджень. Доярка колгоспу ім. Калініна Т. О. Олійник нагороджена орденом Леніна.

У селі є середня школа, сільська і профспілкова бібліотеки, 3 дитячі садки, будинок культури, стадіон. Комуністів на обліку — 68, комсомольців — 125 чоловік.

У 1905—1906 роках жителі Дмитрашківки кілька разів виступали проти поміщика та місцевих властей.

На початку 20-х років у селі створюється сільськогосподарська артіль «Трудолюбие», в 1922 році — ТСОЗ, а в 1927 році — радгосп ім. ДПУ та артіль «Червона зірка».

В 1967 році у центрі села відкрито пам'ятник односельцям, які полягли в боях з фашизмом.

У селі народився й провів юнацькі роки народний артист УРСР, колишній художній керівник і диригент хорової капели «Думка», професор київської консерваторії П. І. Муравський.

КУКУЛИ́ — село, центр сільської Ради, лежить за 14 км від районного центру і за 22 км від залізничної станції Попелюхи. Через село протікає річка Кам'янка — притока Дністра. Населення — 1500 чоловік.

Місцевий колгосп ім. XXII з'їзду КПРС має в користуванні 2712 га землі, у т. ч. 2053 га орної. Провідними культурами в господарстві є пшениця та цукрові буряки.

Село Миролюбівка на початку XX ст.

На території села багато покладів вапнякового каменю, з якого випалюють будівельне вапно.

В Кукулах працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла.

Партійна організація виникла в 1929 році, на обліку є 34 комуністи, комсомольська — існує з 1931 року, членами спілки є 58 чоловік.

Документальні відомості про село датуються першою половиною XVIII століття.

Воїнам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни в боротьбі з німецькими фашистами, в центрі села споруджено пам'ятник.

МИРОЛЮ́БІВКА (до 1920 року — Хрестище, до 1964 року — Батрацьке) — село, центр сільської Ради, розташоване в долині річки Кам'янки — притоки Дністра, за 6 км від районного центру і за 14 км від залізничної станції Попелюхи. Населення — 2223 чоловіка.

На території села розташована центральна садиба колгоспу ім. Карла Маркса. Господарство має 2678 га закріпленої землі, у т. ч. 1868 га орної. Виробничий напрям — вирощування зернових й технічних культур та тваринництво. За високі виробничі показники бригадиру тракторної бригади І. М. Гуменному присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Є восьмирічна школа, бібліотека, будинок культури, дитячий садок, медпункт.

Комуністів у селі працює 48, комсомольців — 75 чоловік.

Село засноване у XVIII столітті.

У 1906 році в селі відбулися селянські заворушення.

Перший ТСОЗ виник у грудні 1926 року. Воїнам-односельцям, які загинули на фронтах війни, споруджено пам'ятник.

РУДНИ́ЦЯ—селище міського типу (з 1938 року), центр селищної Ради. Залізнична станція. Населення — 2247 чоловік.

На території селища є виробнича бригада колгоспу ім. Чкалова. Бригада має 351 га закріпленої землі, у т. ч. 256 га орної. Напрям господарства — вирощування зернових і технічних культур. Надра селища багаті на поклади вапняку. Важливу роль в економіці селища відіграють вапнякові кар'єри, що входять до тресту «Сахкамінь».

Тут є середня школа, бібліотека, клуб, дитячі ясла-садок, медпункт, аптека.

В селищі працює 147 комуністів і 120 комсомольців.

Рудниця заснована в кінці XIX століття.

У 1918—1919 рр. в Рудниці відбувалися жорстокі бої з інтервентами та контрреволюцією.

З листопада 1922 року рудницькі вапнякові кар'єри ввійшли до гірничо-промислового об'єднання Подільського губраднаргоспу. У 1926 році рудницькі бідняки організували перший ТСОЗ.

Стрілочник М. Г. Чорний за зразкову роботу на залізниці нагороджений орденом Леніна.

У Великій Вітчизняній війні брав участь 161 житель селища, з яких 128 нагороджено орденами й медалями Союзу РСР.

РУДНИ́ЦЬКЕ — село, центр сільської Ради. Від районного центру віддалене на 14 км та на 6 км від залізничної станції Попелюхи. Населення — 1700 чоловік.

На території Рудницького — центральна садиба артілі ім. Шевченка. Господарство багатогалузеве, має в користуванні 3191 га землі, у т. ч. 2135 га орної. Вирощують тут зернові і технічні культури, розводять м'ясо-молочну худобу.

В селі є восьмирічна школа, бібліотека, будинок культури, кіностаціонар, працюють фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла.

Партійна і комсомольська організації виникли у 1924 році. Комуністів є 26, комсомольців — 60 чоловік.

Село відоме з другої половини XVIII століття.

Історія Рудницького багата революційними подіями. У 1848, 1862, 1865, 1869 роках тут відбувалися селянські заворушення.

Відкрито пам'ятник воїнам-землякам, які загинули в боях з фашистами у період Великої Вітчизняної війни.

СТА́ВКИ (стара назва — Старо-Хрестище-Слобода) — село, центр сільської Ради. Лежить за 7 км від районного центру та за 8 км від залізничної станції Рудниця. Населення — 1197 чоловік.

На території села є колгосп ім. 50-річчя Жовтня. Це багатогалузеве господарство. Загальна земельна площа його 1584 га, у т. ч. 1236 га орної. Спеціалізується на розвитку м'ясо-молочного тваринництва та вирощуванні зернових і технічних культур.

Працюють 8-річна школа, будинок культури, бібліотека, медпункт, дитячі ясла.

Комуністів у селі — 26, комсомольців — 33 чоловіка.

Село згадується в письмових джерелах XVIII ст. Його назва пішла від невеликих ставків, які розкинулись навколо села.

СТУДЕ́НА — село, центр сільської Ради, розташоване за 9 км від районного центру, до залізничної станції Попелюхи 17 км. Населення—

3412 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Затишне, Палійове, П'ятихатка, Чабанове, Червона Поляна.

На території Студеної знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Кірова. Господарство має в користуванні 6584 га землі, у т. ч. 5205 га орної. Виробничий напрям його — вирощування зернових і технічних культур та м'ясо-молочне тваринництво.

За досягнуті успіхи в розвитку сільськогосподарського виробництва ланкову М. М. Гандзій, колишнього голову колгоспу І. М. Галинича, головного агронома Л. І. Гандзія та голову колгоспу С. К. Хілковського відзначено орденом Леніна.

Відкрито середню школу, будинок культури, бібліотеку, лікарню, двоє дитячих ясел.

Партійна організація створена у 1926 році, на обліку є 70 комуністів. Комсомольська — існує з 1922 року, комсомольців є 235 чоловік.

Перша письмова згадка про Студену належить до початку XIX ст., тоді вона була містечком. Реформа 1861 року спричинилася до неоднаразових виступів селян. У травні 1905 року в селі відбулося нове заворушення селян; вони вимагали підвищити оплату праці. Виступи селян повторилися і в листопаді—грудні 1906 року.

Уродженцями Студеної є К. Я. Домінчен — композитор, заслужений діяч мистецтв УРСР, Г. К. Олійник — кандидат історичних наук, Г. П. Гандзій — кандидат медичних наук, А. О. Стафійчук — доктор сільськогосподарських наук.

У селі відкрито пам'ятник воїнам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.

Поблизу села виявлено рештки поселень трипільської та черняхівської культур.

ТРИБУСІ́ВКА — село, центр сільської Ради, віддалене на 22 км від районного центру і на 30 км від залізничної станції Попелюхи. Через село протікає невелика річка Окна — притока Дністра. Населення — 1748 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Верхня Слобідка, Грабарівка, Калинівка.

На території села — центральна садиба колгоспу «Більшовик». Господарство має 4027 га закріпленої землі, у т. ч. орної 2828 га. Це багатогалузеве розвинуте господарство, вирощують тут зернові і технічні культури. Тваринництво — м'ясо-молочного напрямку.

В селі є середня школа, будинок культури, фельдшерсько-акушерський пункт, бібліотека, 2 будинки механізатора.

Працюють 72 комуністи (організація виникла у 1938 р.), комсомольців — 100 (організація існує з 1926 року).

Навесні 1848 року тут відбулося заворушення селян, викликане запровадженням інвентарних правил.

Село Трибусівка — батьківщина генерала П. В. Брайляна, доктора медичних наук П. К. Філяновського, кандидата технічних наук П. Т. Федоровича.

Воїнам-односельцям, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, споруджено в селі пам'ятник.

Поблизу села є залишки поселення трипільської культури.

ЧОРНО́МИН (до 1835 року — Розбійне) — село, центр сільської Ради. Розташований за 12 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Попелюхи. Населення — 2538 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Козлівка, Попелюхи, Рибки.

На території села — колгосп ім. Чапаєва. Це спеціалізоване господарство відгодівлі великої рогатої худоби. В його користуванні є 3256 га землі, у т. ч. 2167 га орної. В селі є цукровий завод ім. Бебеля. Річна продуктивність підприємства у 1970 році дорівнювала 160 448 цнт цукру. Тоді було перероблено цукрових буряків у 22 рази більше, ніж у 1913 році.

Є середня школа. Вчителька Р. І. Панкратова нагороджена орденом Леніна. Відкрито будинок культури, бібліотеку; працюють дільнича лікарня, 4 дитячих ясел.

Партійна і комсомольська організації створені у 1921 році, на обліку 182 комуністи і 179 комсомольців.

19 червня 1906 року робітники цукрового заводу оголосили страйк і вимагали підвищення платні.

З серпня 1942 по березень 1944 року в селі діяла підпільна партійна група. 327 жителів села билися проти фашистів на фронтах, 321 з них нагороджено орденами й медалями Союзу РСР.

ЯВОРІ́ВКА (до 1964 року — Попелюхи) — село, центр сільської Ради, віддалене на 12 км від районного центру та на 4 км від залізничної станції Рудниця. Населення — 2148 чоловік.

На території Яворівки — центральна садиба колгоспу ім. Чкалова, який обробляє 3340 га землі, у т. ч. орної 2309 га; під садово-городніми культурами — 93 га, під лісами — 239 га. Це високопродуктивне, спеціалізоване господарство відгодівлі свиней на м'ясо. У 1970 році колгосп виробив на 100 га сільськогосподарських угідь 102 цнт м'яса, 288 цнт молока. Колгосп має 3 ставки.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека, стаціонарна кіноустановка, дільнична лікарня, будинок тваринника, двоє дитячих ясел, будинок механізаторів.

Працює в селі 48 комуністів (організація існує з 1938 року), комсомольців є на обліку 84 (організація створена у 1921 році).

Уперше в письмових джерелах село згадується на початку XVIII ст. За переказами, назва села походить від попелу на місці спаленого лісу. Заснували село гайдамаки. У 1885 році сталося заворушення селян, які захопили частину землі поміщика і зорали її. Для придушення виступу до села ввели війська.

У травні 1905 року в Попелюхах відбулися селянські страйки, селяни добилися підвищення заробітної плати. 1917 року, ще до проголошення Радянської влади, селяни почали розподіляти землю. У 1920 році в селі стояли бійці Г. І. Котовського.

У Яворівці споруджено пам'ятник воїнам-землякам, що загинули в боротьбі з фашистами.

ПОГРЕБИЩЕНСЬКИЙ РАЙОН

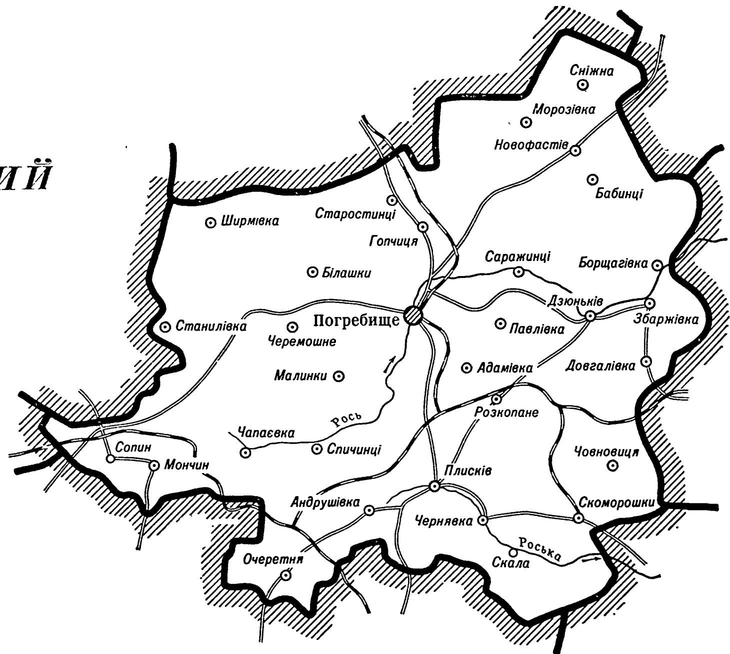

ПОГРЕБИЩЕ

огребище — селище міського типу (з 1938 року), розташоване у верхів'ях річки Росі, за 70 км від обласного центру, за 2 км від залізничної станції Ржевуська. Населення — 10 986 чоловік.

Погребище — центр району, площа якого — 1,4 тис. кв. км, населення — 77,8 тис. чоловік, густота — 59,8 чоловіка на кв. км. В районі 77 населених пунктів, підпорядкованих одній селищній та 28 сільським Радам. Сільськогосподарських угідь — 105,4 тис. га, в т. ч. 94,8 тис. га орної землі, 1,4 тис. га садів, 9,2 тис. га сінокосів і пасовиськ, 1,7 тис. га водоймищ. З корисних копалин є будівельний граніт, пісок, глина. В районі 26 колгоспів та три радгоспи. Господарства мають 970 тракторів, 662 комбайни. Розвинута харчова промисловість. Всього промислових підприємств — 11. Є 248 магазинів та 66 підприємств громадського харчування. В Погребищенському районі 62 загальноосвітні школи, медичне училище та музична школа, 24 будинки культури, 41 клуб, 65 кіноустановок, 66 бібліотек; 7 лікарень, 19 колгоспних пологових будинків, 17 профілакторіїв, 47 медичних пунктів, санітарно-епідеміологічна станція.

В XII ст. на місці сучасного селища було місто Рокитня. Після монголо-татарської навали від нього залишились самі погреби, тому поселення, що знову виникло тут, стали називати Погребищем[1]. На початку XVI ст. ним уже володіли польські магнати. У 80-х роках XVI ст. в Погребищі спорудили замок, про існування якого нагадує назва гори — Замкова.

Населення Погребища брало участь в антифеодальному повстанні 1591—1593 рр. під проводом К. Косинського. В 1595 році селянські загони, очолені козацьким ватажком Г. Лободою, зайняли Погребище і фортецю[2].

Місцеві жителі брали активну участь у визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького. В червні 1648 року селянсько-козацькі загони

---

[1] Л. Похилевич. Сказание о населенных местностях Киевской губернии, стор. 388—389.

[2] Н. И. Костомаров. Богдан Хмельницкий, т. 1. СПб., 1884, стор. 43.

Максима Кривоноса за допомогою місцевого населення розгромили шляхетський гарнізон і оволоділи Погребищем. Як тільки загони Кривоноса пішли далі громити панів, 28 червня до Погребища знову вступили війська Я. Вишневецького, які вчинили жорстоку розправу над мешканцями. Лише один день перебував він тут, але в містечку не лишилося дерева, на якому б не висів козак або селянин[1]. В липні 1648 року Погребищем знову оволоділи селянсько-козацькі загони. Цього разу його добре укріпили, обнесли шанцями. Тут знаходили захист і селяни навколишніх сіл — діти, жінки, старі. З 1648 року Погребище стало сотенним містечком Вінницького полку, з кінця 1667 до 1712 року — Брацлавського полку.

Польський воєвода С. Чарнецький у березні 1653 року з військом увірвався в Погребище під час ярмарку, нищив усіх, не зважаючи ні на стать, ні на вік. Незабаром І. Богун розгромив загін Чарнецького і визволив Погребище. За умовами Андрусівського перемир'я Погребище відійшло до Польщі.

Внаслідок військових дій та каральних експедицій польських панів Погребище та навколишні села знелюдніли, довгий час лежали в руїнах[2]. До того ж, після турецької навали 1672 року чимало вцілілих жителів переселилося на Лівобережжя. Тільки наприкінці XVII ст. Погребище і навколишні землі знову були заселені.

А на початку XVIII ст. Погребище стало значним осередком торгівлі та ремесла. Місцеві ярмарки приваблювали купців не лише з Польщі, а й з сусідніх країн. Ремісники мали свої цехові організації. 1747 року власник Погребища затвердив статути шевського, кравецького та кушнірського цехів[3].

Мешканці Погребища взяли участь у повстанні проти польсько-шляхетських загарбників під проводом С. Палія. В 1704 році на допомогу їм прийшла сотня Фастівського полку на чолі з сотником Грицьком Борисенком[4].

У 1736—1738 рр. поблизу містечка діяли гайдамацькі загони Харка, Жили, Гриви та Медведя. 10 жовтня 1736 року в запеклім бою, що тривав майже добу, гайдамаки штурмом оволоділи замком, перебили шляхту, що засіла там, захопили й роздали мешканцям майна на 400 тис. злотих[5].

Придушивши повстання, пани ще більше посилили експлуатацію українського населення. В 60-х роках XVIII ст. жителі містечка працювали на панщині, відбували зажинки, обжинки, закоски тощо, здавали курей, яйця, мед, тіпали коноплі, товкли просо, садили капусту[6].

Дізнавшись про Коліївщину, населення Погребища знову зі зброєю в руках виступило проти своїх гнобителів. Восени 1768 року повстанці під керівництвом Пташника і Дяченка оволоділи містечком, знищили там багато панів та їх слуг. А в 1788 році повсталі знову захопили маєток[7].

Коли Правобережну Україну возз'єднано з Росією, Погребище віднесено до Бердичівського повіту Київської губернії. І за царської влади збереглося велике магнатське господарство. Становище населення залишилося майже таким, як і в попередні часи[8]. Проте містечко не втратило значення господарського і торгового осередку північно-східної частини колишньої Брацлавщини. В першій половині XIX ст. тут щорічно відбувалося понад 10 ярмарків. На окремі з них з'їжджалося до 10 тис. чоловік. Торгували хлібом, тканинами, худобою та різними ремісничими виробами: сільськогосподарським реманентом, дерев'яним посудом тощо. Значна частина цих

---

[1] С. Величко. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, т. 1, стор. 95.
[2] Słownik geograficzny, t. 8, стор. 524—525.
[3] П. Клименко. Цехи на Україні, т. 1. К., 1929, стор. 12.
[4] Słownik geograficzny, t. 8, стор. 526.
[5] Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 3, стор. 279.
[6] А. І. Ярошевич. Нариси економічного життя на Україні, вип. 8. К., 1928, стор. 42.
[7] Słownik geograficzny, t. 8, стор. 528.
[8] А. И. Баранович. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. М., 1955, стор. 178.

товарів вироблялася в Погребищі та навколишніх селах. Оборот в окремі ярмаркові дні сягав 15 тис. карбованців[1].

На початку 60-х років XIX ст. у Погребищі налічувалося 3162 жителі, з них 1958 кріпаків, 1204 — торговці, ремісники та чиншовики. Крім ремісницьких майстерень, у містечку були цегельний завод та гуральня[2].

Тільки 1862 року тут відкрито парафіяльну школу. Однак піп, що викладав у ній, більше уваги приділяв господарським справам, ніж навчанню. 1866 року мешканці Погребища звернулися до керівництва Київського навчального округу з проханням відкрити народне училище[3].

Селяни Погребища досить стримано зустріли царський маніфест про звільнення їх від кріпосної залежності, не хотіли підписувати уставних грамот, згідно з якими вони мали викупити 2107 десятин землі за 103,5 тис. карбованців. Але їх присилували до цього. 16 травня 1861 року до містечка прибув з військовим підрозділом флігель-ад'ютант. 22 травня він доповідав міністру внутрішніх справ: «Після виклику однієї роти солдатів селяни дали обіцянку бути слухняними і були відпущені по домівках»[4]. У 60-х роках XIX ст. в Погребищі було створено волосне правління.

Промислове пожвавлення помітно посилилося з 80-х років. Злидні змушували місцеву бідноту найматися на будови підприємств, на спорудження залізничної колії Козятин—Умань, що тривало протягом 14 років. На 1900 рік завершено спорудження Погребищенського цукрового заводу, а в 1902 році — п'ятиповерхового вальцьового млина, обладнаного потужними паровими машинами. Працювало тут 56 чоловік. Пересічно за добу розмелювалося 5800 пудів зерна, вироблялося 10 сортів борошна. На той час це було одне з найбільших і технічно досконалих підприємств борошномельної промисловості на Україні[5]. Ці підприємства давали власникам значні прибутки. Так, за сезон 1905—1906 рр. було вироблено цукру на 1,5 млн. карбованців[6].

Наприкінці XIX ст. на 5925 чоловік населення в містечку були дві православні церкви, костьол, синагога та лише дві початкові школи, а з медичних закладів — одна невелика приймальна палата.

Зростанню політичної свідомості трудящих у цей час сприяла прогресивна інтелігенція, здебільшого молоді вчителі. Вони читали нелегальну літературу, яку одержували від київських більшовиків, обговорювали революційні події в країні, вели роз'яснювальну роботу серед робітників, селян та ремісників містечка, розповсюджували листівки з закликами до боротьби проти поміщиків та капіталістів. 11 грудня 1905 року жандарми заарештували одного студента й тесляра цукрозаводу Ф. В. Палія-Гавриша, вилучивши у них пакунки з нелегальною літературою. Серед конфіскованих видань були «Маніфест Комуністичної партії», 10 примірників програми РСДРП, прийнятої II з'їздом, 650 більшовицьких листівок[7].

Під впливом агітації трудящі Погребища включалися в боротьбу з експлуататорами. Навесні 1906 року відбулися страйки сільськогосподарських робітників, що працювали на бурякових плантаціях. Платили їм в той час по 25 копійок за 16-годинний робочий день. Страйкарі вимагали від власників плантацій підвищити плату до 50 копійок і скоротити робочий день до 10 годин. Хазяї змушені були погодитися на ці умови — стояла гаряча пора, і затримка робіт на буряках могла завдати великих збитків. Згодом відбувся страйк візників, що доставляли борошно своїми кіньми з млина на залізничну станцію. Страйкарі також вимагали підвищення плати і добилися цього. Восени 1906 року страйкували ремісники[8].

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 33, спр. 104, арк. 19—20.
[2] Л. Похилевич. Сказание о населенных местностях Киевской губернии, стор. 5.
[3] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 815, спр. 493-б, арк. 485—486.
[4] Отмена крепостного права на Украине, стор. 206.
[5] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 2, стор. 147.
[6] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 629, спр. 233, арк. 58, 70.
[7] Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 1205, арк. 1,3—4.
[8] Київський облдержархів, ф. 316, оп. 1, спр. 35, арк. 9—10.

Економічні страйки доповнювались виступами трудящих, які нерідко вели до сутичок з поліцією, наприклад, 1 серпня 1906 року. На ярмарку поліцаї затримали якусь людину в шинелі і відшмагали її нагаями. Це побачили селяни, познімали люшні з возів і кинулись на захист скривдженого. Близько десяти поліцаїв було поранено.

Участь у революційних виступах проти експлуататорів у 1905—1907 рр. брала молода вчителька Мотря Присяжнюк, за що 1908 року була засуджена до смертної кари й загинула в тюрмі.

Звістка про Лютневу буржуазно-демократичну революцію в Петрограді до Погребища прийшла на початку березня 1917 року. В кінці березня в містечко приїхав депутат Петроградської Ради солдатських депутатів В. А. Присяжнюк з дорученням сприяти організації Рад селянських депутатів на місцях. Він виступив на мітингу, що відбувся на ярмарку, куди приїхали й селяни навколишніх сіл. Посланець бойового Пітера розповів про двовладдя, про завдання трудящих міста і села в революційній боротьбі. Після мітингу делегати від установ і сіл волості обрали волосний земельний комітет, який облікував поміщицькі землі, ліси, млини, худобу, реманент. 31 травня розпочала роботу школа ліквідації неписьменності на громадських засадах, керував нею вчитель Г. Ярошенко. В школі навчалося 150 учнів. Тут велася і політична пропаганда та агітація, влаштовувалися мітинги, збори, бесіди, на яких викладачі читали книжки та газети, розповідали про події в світі та роз'яснювали їх мешканцям Погребища. Тоді надруковано та розповсюджено кілька тисяч примірників листівки «Кому потрібна війна?»[1].

Жителі містечка одверто виявляли незадоволення політикою буржуазно-поміщицької влади. Бердичівський повітовий комісар Тимчасового уряду в телеграмі губернському комісару від 21 серпня 1917 року повідомляв: «В Погребищі в ярмарковий день мали місце заворушення. Землевласники в напруженому стані. Послана тимчасова військова охорона. Прошу про щонайскорішу присилку в моє розпорядження військової частини»[2]. В грудні 1917 року земельний комітет прийняв постанову про запровадження в життя Декрету про землю в Погребищі і почав здійснювати її.

Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На початку березня 1918 року Погребище окупували німці. Разом з гетьманцями вони сікли селян і палили хати, забирали хліб, худобу тощо. Більшовики згуртовували селян на боротьбу з загарбниками, створювали повстанські загони. К. Г. та Н. А. Присяжнюки розповсюджували нелегальну літературу, закликали до розгортання партизанського руху[3].

Після краху австро-німецької окупації містечко опинилося під владою петлюрівців. Наприкінці січня 1919 року створено підпільний волосний ревком у складі В. А. Присяжнюка, Г. Безкоровайного, Т. Задерія, С. Сєрова. 1 березня 1919 року до Погребища вступили червоноармійці Сумського полку 8-ї стрілецької дивізії. На багатолюдних зборах волосний ревком звітував перед штабом полку і розгорнув активну діяльність, спрямовану на зміцнення Радянської влади. Весною вжито заходів до ліквідації безробіття — розпочато будівництво лікарні, гімназії та народного дому. Організовано комбід, взято на облік хліб, розпочато наділення малоземельних і безземельних селян поміщицькою землею[4].

В травні 1919 року був створений партосередок на чолі з К. Г. Присяжнюком. Під керівництвом комуністів у червні—липні погребищани заготовили 30 тис. пудів хліба для Червоної Армії. В липні містечко зайняли петлюрівці. Волревком, комуністи пішли в підпілля. Через два тижні петлюрівці залишили містечко, його захопила банда Зеленого, вчинивши жорстоку різанину. Від рук бандитів загинуло близько 300 мешканців. Пізніше до Погребища вступили денікінці, яких Червона Армія вигнала наприкінці року.

[1] «Київська земська газета», 1917 р., № 32.
[2] Борьба за власть Советов на Киевщине, стор. 272.
[3] Газ. «Радянське життя», 25 жовтня 1927 р.
[4] Газ. «Більшовик», 16 квітня 1919 р.

В січні 1920 року відновив роботу волревком. Та в кінці квітня 1920 року містечко зайняли війська буржуазно-поміщицької Польщі. 6 червня 1920 року Перша Кінна армія С. М. Будьонного визволила Погребище від інтервентів. 1 серпня в містечку відбулася конференція селян Погребищенської волості. Вона вітала Червону Армію, «що визволила Україну від польських панів та зрадника Петлюри»[1]. Селяни вирішили власними силами відремонтувати школи й подавати матеріальну підтримку вчителям. Делегати закликали селян виконувати продрозкладку. А вже за тиждень Бердичівський повітовий ревком, відзначаючи Погребищенську волость за успішне виконання продрозкладки, назвав її червоною.

Відразу після визволення Погребища від загарбників молодь містечка створила комсомольський осередок, який очолила М. М. Дорошенко. Комсомольці докладали зусиль до зміцнення Радянської влади, активізували культурно-освітню роботу[2].

Незважаючи на поразку в громадянській війні, класові вороги продовжували чинити опір. Навесні 1921 року поблизу Погребища безчинствували бандитські групи. 18 квітня було оголошено воєнний стан. Завдяки успішним діям бійців 221-го стрілецького полку і підтримці їх трудящими з бандами скоро було покінчено[3]. Склалися сприятливі умови для відродження зруйнованого в роки війни господарства.

Влітку 1921 року жителі Погребища, відгукнувшись на відозву уряду Радянської України, подали допомогу голодуючим, що прибували з Поволжя[4]. Восени в містечку відкрили агрошколу, для якої виділили 15 га саду, 106 га орної землі. У 1922 році почав давати продукцію цукровий завод. На початку квітня 1923 року створили селянські комітети взаємодопомоги. Вони засівали ділянки родин червоноармійців та незаможників. А вже наприкінці року створено перше колективне господарство — колгосп ім. Т. Г. Шевченка[5].

Розгорнулася також велика культосвітня робота. З початку 1923 року діяли курси ліквідації неписьменності. До цієї справи залучили ентузіастів з числа вчителів, а також комсомольців. Комуністи дбали про зростання ідейно-теоретичного рівня трудящих. З цією метою при партосередках створювали гуртки політосвіти. Найбільшим був гурток на цукровому заводі. 1926 року відкрито бібліотеку при Погребищенському райкомі партії, а наступного — районну бібліотеку.

Комуністи і комсомольці роз'яснювали селянам ленінську ідею кооперації. Кооперативне кредитне товариство засновано в Погребищі 1924 року, а через рік розпочала діяльність міжрайонна база товариства споживчої кооперації, організовано колгосп «Нове життя»[6].

В зв'язку з загостренням міжнародного становища в містечку пожвавилася оборонна робота, 1926 року створено військовий гурток. Він об'єднував понад 40 юнаків, знайомив їх з досягненнями військової техніки й готував до оборони країни. Робота гуртка була тісно пов'язана з діяльністю організації Тсоавіахіму[7].

Погребищенський цегельний завод. 1931 р.

[1] Газ. «Вісті Бердичівського повітового ревкому», 10 серпня 1920 р.
[2] Газ. «Вісті Бердичівського повітового ревкому», 7 липня 1921 р.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-2131, оп. 7, спр. 12, арк. 20.
[4] Б. М. Бабій. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). К., 1961, стор. 168.
[5] Газ. «Голос труда» (Бердичів), 26 травня 1923 р.
[6] Вінницький облпартархів, ф. 2726, оп. 1, пр. 4, арк. 1—5.
[7] Газ. «Радянський шлях», 1 березня 1927 р.

На початку 1928 року райком партії направив у села 35 активістів, щоб допомогти сільським комуністам в коопepуванні селян. З цього часу в районі широко розгорнулася колективізація. Було створено кущове об'єднання колгоспів Погребища, Павлівки, Круподеринців, Педосів, Малинок. Воно мало майстерню для ремонту реманенту, інкубаторну станцію. Наступного року організовано промисловий колгосп «Нове життя», він мав два кар'єри бутового каменю. Тут спорудили також цегельню, черепичний, гончарний та побутовий цехи. В 1930 році створена Погребищенська МТС. Вона мала 24 трактори, якими обробляла землі в 19 колгоспах району.

П. І. Федюк— керівник підпільної групи. Фото 1940 р..

Для подання допомоги кооперативним об'єднанням і молодим колективним господарствам в Погребищі засновано кредитне товариство. В 1931 році на його базі відкрили відділення Держбанку.

До Великої Жовтневої соціалістичної революції станція Ржевуська була розрахована лише на обслуговування цукрового заводу в Погребищі. У відбудовний період вона стала вантажно-пасажирською. На початку 30-х років станцію значно розширено, споруджено під'їзні колії до нових складів «Заготзерно».

Зростала виробнича потужність провідного підприємства Погребища — цукрового заводу. Якщо в 1924 році виробничий сезон тривав 42 доби і кожної з них переробляли 6,5 тис. цнт цукрових буряків, то в 1937 році виробничий сезон збільшився до 116 діб, а переробка сировини досягла 8 тис. цнт на добу. На 1940 рік завод став одним з найбільших підприємств цукрової промисловості Вінницької області. Колектив його налічував 442 чоловіка.

Великі зрушення сталися в усіх ділянках життя. У 1931 році прийняла перших хворих районна лікарня на 50 ліжок. У 1932 році обладнано радіотрансляційний вузол, розпочалася телефонізація сільських Рад, МТС, установ та квартир. В цей період зведено електростанцію, лазню, готель, кілька магазинів[1]. Відкрили районний будинок культури, кінотеатр на 300 місць. У 30-х роках в Погребищі вже були три середні й дві початкові школи, в яких навчалося 1400 учнів.

На початку Великої Вітчизняної війни значну частину устаткування підприємств і населення було евакуйовано в глиб країни. Німецько-фашистські війська окупували селище 21 липня 1941 року. Невдовзі в Погребищі сформувалася підпільна патріотична група опору. Вона швидко переросла в підпільну партійну організацію в складі 30 чоловік (керівник А. С. Павличенко). У травні 1942 року була створена молодіжна підпільна диверсійна група з семи осіб. Очолював її 18-річний юнак Д. М. Копецький. Молоді патріоти здійснювали диверсії на залізниці, на складах, порушували телефонно-телеграфний зв'язок[2]. Патріоти розповсюджували серед населення листівки, зведення Радянського інформбюро, вели агітацію проти окупантів і поліцаїв, збирали зброю для боротьби з ворогом. У січні 1943 року гестапо заарештувало К. К. Цимоданова, О. М. Орлова, Ю. Біскаєва, О. Ягодзинського, В. М. Різниченка, В. Т. Фарафонова, В. П. Сьомака, А. С. Павличенка. Всіх їх фашисти стратили[3]. З лютого 1943 року почала діяти група П. І. Федюка. Вона мала в своєму розпорядженні друкарню і випустила 16 назв листівок із закликами до боротьби з ворогом[4].

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-2355, оп. 1, спр. 40, арк. 29.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 508, арк. 13—14.
[3] Там же, арк. 1.
[4] Тезисы докладов и сообщений научной конференции кафедр общественных наук. Винница, 1964, стор. 24.

Підпільники Погребища підтримували тісний зв'язок з народними месниками 2-ї партизанської бригади та загоном П. О. Шуляка, що діяв в сусідніх районах Житомирської та Київської областей. Вони подавали партизанам допомогу людьми, зброєю, продовольством.

Мужньо захищали свою Батьківщину від фашистів мешканці Погребища. На фронті було понад 1 тис. чоловік. Трьох із них за видатні ратні подвиги удостоєно звання Героя Радянського Союзу. В бою біля міста Темрюка водій мінометної установки гвардії старший сержант В. М. Терлецький, затиснувши рукою смертельну рану, зібрав останні сили і встиг дати нищівний залп по ворогу. Ім'я В. М. Терлецького присвоєно військовій частині, в складі якої воював герой, та Погребищенській восьмирічній школі[1]. Лейтенант М. П. Сьомак воював у частині, яка визволяла його рідне Погребище. Він одержав наказ з своїм підрозділом утримувати танконебезпечний рубіж поблизу Калинівки. М. П. Сьомак з двома протитанковими гранатами рушив на ворога, знищив танк і ціною свого життя затримав гітлерівців[2]. Тепер ім'я Героя Радянського Союзу Миколи Сьомака носить Погребищенська середня школа № 1. Гвардії лейтенант В. Ф. Кравченко зі своїм підрозділом у боях на території Польщі знищив 8 важких танків ворога, бронепоїзд, 5 артилерійських гармат, 3 бронетранспортери, 4 дзоти й близько батальйона піхоти. Йому також присвоєно звання Героя Радянського Союзу[3].

65-а мотобригада 1-ї танкової армії (командуючий—генерал М. Ю. Катуков) 1-го Українського фронту 31 грудня 1943 року визволила Погребище від окупантів. У боях за селище фашисти зазнали великих втрат у техніці й живій силі. Було знищено 2 полки німецької піхоти, захоплено 42 гармати, з них 6 самохідних; 125 кулеметів, 46 мінометів, 2 склади боєприпасів, понад 250 автомашин з вантажами, великий обоз з військовим спорядженням. Взято багато полонених. У бою за Погребище відзначилися представники багатьох національностей СРСР, зокрема українець Безносий, росіянин Сергєєв, казах Деребаєв[4]. Криваві сліди, руїни і згарища залишили фашисти. За час окупації вони знищили близько 3 тис. радянських громадян, зруйнували 60 проц. житлового фонду, всі підприємства вивели з ладу, знищили культурні цінності, зокрема весь книжковий фонд районної бібліотеки.

Відразу після визволення налагодили роботу промкомбінату, згодом пустили цукровий завод, до ладу стали 3 електростанції. Працівники МТС за короткий час відремонтували виробничі приміщення, полагодили 50 тракторів, які збереглися. Сівбу й збирання врожаю того року проводити довелося важко: не вистачало тягла, на оранці і збиранні врожаю використовували корів. Однак урожай зібрали за 25 робочих днів.

Відроджуючи селище, погребищани також допомагали фронту, здавали кошти на будівництво танкової колони «Колгоспник Вінниччини». 150 мешканців виїхали на Донбас відбудовувати вугільні шахти[5]. 1 вересня 1944 року 849 учнів сіли за парти — почали працювати дві середні, 2 семирічні та початкова школи. Відновлено роботу лікарні, медичного пункту на цукровому заводі, дезинфекційної станції. Отже, ще у воєнні роки у Погребищі було чимало зроблено для ліквідації наслідків німецько-фашистської окупації. Вже на кінець 1945 року фонд районної бібліотеки ім. М. Островського становив понад 2 тис. примірників.

Першими відбудували своє підприємство робітники цукрового заводу: виробничий сезон 1946 року завод розпочав на повну потужність, а вже наступного року виробництво цукру зросло на 56 проц.[6]. 50-і роки були періодом напруженої праці: нарощуючи темпи виробництва продукції, робітники одночасно проводили рекон-

[1] Газ. «За перемогу комунізму», 22 лютого 1959 р.
[2] Газ. «Сталінський шлях», 24 листопада 1946 р.
[3] Газ. «Красная звезда», 1 січня 1944 р.
[4] Газ. «Сталінський шлях», 11 лютого 1945 р.
[5] Погребищенський райдержархів, ф. 95, оп. 2, спр. 30, арк. 9.
[6] Вінницький облпартархів, ф. 2726, оп. 2, спр. 95, арк. 78.

струкцію заводу. Найперше реконструювали паросилове господарство, модернізували агрегати, механізували трудомісткі процеси, завершили електрифікацію всіх ділянок виробництва. З кінця 50-х років систематично перевиконуються на 30—40 тис. цнт плани виробництва цукру. 1957 року колективу присуджено перехідний Червоний прапор Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС.

Погребищенські меліоратори проводять терасування крутих схилів біля с. Гопчиці. 1969 р.

У післявоєнні роки постійно вдосконалювалося виробництво на маслозаводі. В 1955—1956 рр. встановлено нове устаткування, механізовано всі виробничі процеси, завдяки чому значно збільшився випуск продукції. 1957 року завод дав країні понад 2500 цнт вершкового масла, 146 цнт казеїну, 53 цнт морозива.

Наприкінці 50-х років у Погребищі створено нове велике підприємство — автопарк. Маючи достатню кількість автомобілів, автопарк успішно справлявся з перевезенням вантажів та пасажирів. За систематичне перевиконання виробничих завдань протягом восьмої п'ятирічки робітники автопарку Д. Г. Максименко та Д. С. Милосердний нагороджені орденом Трудового Червоного Прапора.

Зростало й вдосконалювалося сільськогосподарське виробництво. Тракторний парк МТС на початок 1956 року налічував 73 трактори різних марок, понад 30 сівалок та багато інших машин. 1958 року Погребищенську МТС було реорганізовано в ремонтно-технічну станцію. Трактори, комбайни та інший реманент продано колгоспам. У 1961 році на базі ремонтно-технічної станції створено районне відділення «Сільгосптехніки».

За час існування (з 1959 року) «Міжколгоспбуд» спорудив у колгоспах району понад 170 тваринницьких приміщень, дві цегельні, десятки приміщень для дитячих садків, шкіл, клубів, районну лікарню на 300 ліжок, поліклініку. Силами цього колективу зведено й завод залізобетонних конструкцій потужністю 10 тис. куб. м виробів на рік. Колектив «Міжколгоспбуду» протягом 60-х років тричі посідав перші місця в республіканському змаганні.

Протягом 60-х років усі підприємства селища нарощували темпи виробництва, модернізували устаткування, вдосконалювали технологію. Лише робітники цукрового заводу 1961 року завдяки раціоналізації заощадили близько 1 млн. карбованців. Перехід підприємства на рідке паливо значно скоротив обслугу агрегатів. Запропонована головним інженером заводу Т. Г. Жуковським технологічна схема швидкісної переробки тростинного цукру стала надбанням усіх цукрових заводів області.

Кращі робітники цукрового заводу С. І. Затоковенко, М. П. Назарук, Ф. А. Медей нагороджені орденами і медалями. Весь колектив кілька разів відзначено республіканськими й міністерськими преміями з врученням перехідного Червоного прапора. Добре працювали й інші підприємства Погребища.

Колективи підприємств селища достроково й з перевершенням виконали завдання восьмого п'ятирічного плану. Як і в попередні роки добрих показників досяг цукровий комбінат — він вийшов переможцем у всесоюзному змаганні на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна і відзначений перехідним Червоним прапором Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС. Орденом Леніна нагороджено бригадира слюсарів Ф. А. Медея, бригадира комплексної бригади «Міжколгоспбуду» С. І. Ковалька, токаря «Сільгосптехніки» Я. Ф. Тюшка.

Великим святом праці став у Погребищі ювілейний суботник 1970 року. Дружно вийшли на нього трудящі. Цього дня оновилися будинки і вулиці селища, прикрасилися парки і сквери. А робітники підприємств у фонд п'ятирічки виробили продукції на 41 тис. карбованців.

Значне зростання економіки Погребища заплановано на дев'яту п'ятирічку. Потужність цукрового заводу має зрости вдвоє. Проходитиме реконструкція цукрового та цегельного заводів, стане до ладу комбікормовий завод.

Наприкінці 60-х років у Погребищі працювало 45 лікарів, 120 чоловік середнього медичного персоналу. В районній лікарні проводять складні операції, біохімічні аналізи[1]. В селищі обладнано сучасний пологовий будинок. 1966 року засновано медичне училище. Наприкінці восьмої п'ятирічки завершено спорудження медичного містечка, де розміщено й навчальні корпуси медичного училища. 1970/1971 навчального року тут навчалося 570 учнів.

У Погребищі є середня школа, в якій навчається понад 1 тис. учнів, та школа-інтернат. Вони укомплектовані педагогами з вищою освітою. Всі вчителі є слухачами університету вдосконалення педагогічної майстерності, що працює в Погребищі з 1966 року. Тут вони обмінюються досвідом педагогічної роботи, слухають лекції з теорії та практики навчально-виховного процесу. Серед випускників погребищенських шкіл є діячі культури і науки нашої республіки: А. О. Іщук — нині український письменник, професор; В. З. Янчук, відомий спеціаліст у галузі колгоспного права, доктор юридичних наук.

77-літня вчителька-пенсіонерка Н. А. Присяжнюк і досі збирає та записує все, що стосується життя, побуту і творчості своїх земляків. За роки Радянської влади ця патріотка рідного краю записала 3300 пісень різного жанру, 26 тис. прислів'їв та приказок, 1500 загадок та багато іншого фольклорного матеріалу. Переважну більшість своїх записів вона передала до Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. Її стаття про нові звичаї та традиції «Проводи в Радянську Армію» надрукована в журналі «Народна творчість і етнографія».

У 1966 році в Погребищі відкрито музичну школу з відділами: фортепіанним, струнним та духових інструментів. Тут навчається 157 учнів. При районному будинку культури створено драматичний, хоровий, вокальний та хореографічний гуртки. Мешканці Погребища користуються чотирма бібліотеками, фонд їх — понад 50 тис. книг.

Фізкультурники та спортсмени селища об'єднані в добровільне спортивне товариство «Колос». До їх послуг стадіон, спортивні майданчики при школах і підприємствах.

Як і скрізь, в Погребищі є багато громадських організацій — профспілкові, жіночі, ДТСААФ, комсомольські. Партійних організацій в селищі 36, а в них налічується близько 700 комуністів.

До селищної Ради депутатів трудящих обрано 120 депутатів, серед них — 53 жінки-трудівниці. Основну увагу Рада звертає на поліпшення матеріального добробуту і культурно-побутового обслуговування населення, виховання трудящих в комуністичному дусі, бореться проти порушників громадського порядку, за суворе дотримання законності.

Поліпшився добробут трудящих, порівняно з дореволю-

Урочисте відкриття медичного містечка в Погребищі. 1970 р.

[1] Газ. «Колос» (Погребище), 7 листопада 1965 р.

ційними часами докорінно змінився побут, з'явилися нові традиції, свята, зросли культурні запити. Скрізь замість однокімнатних хат під солом'яною стріхою, з підсліпуватими віконцями зведено добротні цегляні будинки на 3—4 кімнати. Діди-прадіди спали на полах, укривалися кожухами або свитками. Тепер кожне житло обставлено сучасними меблями — диванами, полірованими ліжками, сервантами, шафами. Тут є власні бібліотечки, в багатьох житлах на стінах портрети В. І. Леніна, Карла Маркса, видатних діячів партії, науки, культури, репродукції з картин відомих майстрів живопису. Якщо до революції діти селян майже до повноліття ходили більшу частину року босоніж, а взимку взагалі не переступали порога хати, бо не було взуття, то сьогодні про дитинство босоноге молодь знає лише з пісень.

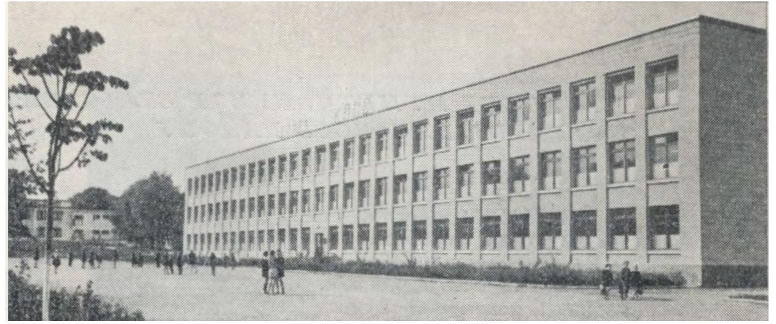

Погребищенська середня школа. 1971 р.

У наш час Радянська Армія — це школа змужніння й громадського гарту для юнаків. У Погребищі стали вже традиційними проводи до Радянської Армії. Призовникові батьки влаштовують дводенне свято, в ньому беруть участь родичі, сусіди, широка громадськість. За старих часів трудящі Погребища не знали такого родинного свята, як день народження. Більшість навіть не знала цієї дати. Тепер його відзначають у всіх родинах, навіть у дитячих садках святкують день народження кожного вихованця. Все це є свідченням величезних соціальних зрушень, які відбулися в соціалістичному суспільстві, де так високо цінують честь і гідність людини-трудівника.

Голуба стрічка Росі навпіл розділяє Погребище. До лівого берега її прилягає територія цукрового заводу, а на протилежному боці — обрамлене зеленою каймою парку розкинулося саме селище. Воно весь час оновлюється, зростає. Тут зводяться багатоквартирні державні будинки, прокладено 10 км водогону, газифікуються житла. Вулиці одягаються в бруківку й асфальт. Центральна вулиця імені Леніна — рівна, широка, чиста. Обабіч неї виструнчилися каштани, молоді липи й яблуні. Останні посаджені недавно, вони — ровесники тих новобудов, що з'явилися в роки восьмої п'ятирічки. Широкими вікнами до сонця звернена красуня — середня школа імені Героя Радянського Союзу Миколи Сьомака. Поруч — корпуси школи-інтернату, гуртожитку учнів медичного училища — справжнє учнівське містечко. В центрі вулиця імені Леніна переходить у площу Героїв. Це найсвятіше місце. Тут у братській могилі поховано 580 воїнів, що загинули, визволяючи Погребище від фашистських загарбників. Напередодні 50-річчя Великого Жовтня на площі відкрито величний монумент Слави і запалено вічний вогонь, а в день 25-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні тут покладені гранітні плити, на яких золотом викарбовано імена полеглих земляків — захисників Вітчизни.

І. М. ДАНИЛЕНКО, З. Т. МЕЛЬНИК

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТР СІЛЬСЬКИХ РАД ПОГРЕБИЩЕНСЬКОГО РАЙОНУ

АДА́МІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 15 км від районного центру, за 2 км від залізничної станції Погребище-Перше. Населення — 1278 чоловік. Сільраді підпорядкований населений пункт Погребище Перше.

В селі розміщений відділок радгоспу «Дружба», що входить до складу Погребищенського цукрокомбінату. Відділок обробляє 1270 га землі, в т. ч. 792 га орної, вирощує насіння цукрових буряків.

В Адамівці є 8-річна школа, бібліотека, медичний пункт. У селі працюють 11 комуністів і 58 комсомольців.

Село засноване в XIX столітті.

АНДРУШІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 23 км від районного центру, за 6 км від залізничної станції Андрусове. Населення — 2056 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Паріївка та Філютка.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Калініна. В користуванні колгоспу 4062 га землі, в т. ч. 2846 га орної. Виробничий напрям— рільничо-тваринницький.

В Андрушівці є 8-річна школа, будинок культури, бібліотека. На обліку перебувають 42 члени КПРС та 82 члени ВЛКСМ.

Село засноване в XIX столітті.

Під час німецько-фашистської окупації села тут діяв партизанський загін ім. Кірова. В липні 1943 року в с. Паріївці була створена підпільна група, її очолював колишній працівник райкому комсомолу О. П. Карпенко. Активним бійцем групи була завідуюча школою М. Ф. Ващенко, яка загинула в катівнях гестапо.

Уродженець Андрушівки письменник В. О. Речмедін висвітлив героїчну боротьбу своїх земляків — партизанів і підпільників — у романі «Коли закипала кров».

БА́БИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 23 км від районного центру, за 20 км від залізничної станції Рось. Населення — 1248 чоловік. Сільраді підпорядковане село Бистрик.

У Бабинцях міститься центральна садиба колгоспу ім. Леніна. Господарство обробляє 3138 га землі, в т. ч. 2469 га орної. Крім рільництва й тваринництва, розвинуті допоміжні галузі виробництва — рибництво і видобування граніту.

Є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, парк. Комуністів — 51, комсомольців — 47.

1872 року селяни Бабинців підпалили місцевий цукровий завод. Навесні 1892 року вони намагалися захопити поміщицькі землі та сіножаті.

БІЛА́ШКИ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 7 км від районного центру, за 10 км від залізничної станції Ржевуська. Населення — 1024 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Вишнівка та Смаржинці.

Місцевий колгосп «Маяк комунізму» обробляє 3961 га землі, в т. ч. 2907 га орної. Виробничий напрям — рільничо-тваринницький.

Працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, медичний пункт. Серед мешканців села — 33 члени КПРС та 54 члени ВЛКСМ.

1886 року відбулися заворушення селян.

Перша сільськогосподарська комуна в Білашках створена 1922 року. Ветеран комуни, член КПРС Я. М. Безковайна була делегатом 1 та 3-го Всесоюзних з'їздів колгоспників.

Вихідцями з села є професор І. Г. Бойко та кандидат філологічних наук М. У. Походзіло.

БОРЩАГІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Лежить на річці Росі та її притоці Оріховатці, за 25 км від районного центру, за 22 км від залізничної станції Ржевуська. Населення — 1025 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Коржиха та Скибинці.

В селі розташована центральна садиба колгоспу «Заповіт Ілліча». В користуванні його 3396 га землі, в т. ч. 2697 га орної. Колгоспу належить кам'яний кар'єр. Господарство рільничо-тваринницького напряму.

У Борщагівці є середня школа, клуб, бібліотека; пологовий будинок, медичний пункт. Комуністів — 38, комсомольців — 101.

Перші поселенці тут з'явилися після монголо-татарської навали. У липні 1708 року біля села за наказом гетьмана І. Мазепи стратили генерального суддю Лівобережної України В. Л. Кочубея та полтавського полковника І. І. Іскру. 1908 року тут встановлено пам'ятник.

ГО́ПЧИЦЯ — село, центр сільської Ради. Лежить по обидва береги річки Росі, за 6 км від районного центру, за 9 км від залізничної станції Ржевуська. Населення — 2385 чоловік.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу «Дружба». За господарством закріплено 7346 га землі, в т. ч. 5298 га орної. Виробничий напрям — рільничо-тваринницький, є допоміжні підприємства: піщаний кар'єр, 2 млини, 2 пилорами.

Працюють середня школа, будинок культури, бібліотека; медичний пункт. Видається багатотиражна газета «Колгоспна правда». В партійній організації 107 членів КПРС, у комсомольській — 122 члени ВЛКСМ.

Село засноване в XIX столітті.

За тимчасової німецько-фашистської окупації з 1941 року в Гопчиці діяла підпільна організація з 10 чоловік, керівником її був О. М. Лавріччук.

ДЗЮ́НЬКІВ — село, центр сільської Ради. Розташований за 15 км від районного центру,

за 12 км від залізничної станції Ржевуська. Населення — 2392 чоловіка.

Місцевий колгосп ім. Леніна обробляє 3692 га землі, в т. ч. 2398 га орної, вирощує цукрові буряки й озиму пшеницю. Тваринництво — м'ясо-молочного напряму.

Є середня школа, клуб, бібліотека; фельдшерський пункт, протитуберкульозний диспансер. Видається багатотиражна газета «Колгоспна правда». Серед мешканців села 49 членів КПРС та 216 членів ВЛКСМ.

Засновано Дзюньків у XVIII ст. В 1864 році він належав до категорії містечок, тут мешкало близько 2 тис. чоловік.

ДОВГАЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 23 км від районного центру, за 16 км від залізничної станції Тетіїв. Населення — 1364 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Мар'янівка.

В Довгалівці розміщена центральна садиба колгоспу ім. XX з'їзду КПРС. За господарством закріплено 2993 га землі, в т. ч. 2338 га орної. Виробничий напрям — рільничо-тваринницький.

У селі є початкова та восьмирічна школи, будинок культури, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт. У селі працюють 43 комуністи і 53 комсомольці.

Довгалівка заснована в XIX столітті.

В селі споруджено обеліск на могилі Василя Яворського — першого голови КНС, якого вбили в 1920 році бандити.

ЗБА́РЖІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 21 км від районного центру, за 9 км від залізничної станції Наказне. Населення — 789 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Обозівка і Травневе.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Жданова. За колгоспом закріплено 3196 га землі, в т. ч. 2367 га орної. Господарство має млин та олійню. Виробничий напрям — рільничо-тваринницький.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; пологовий будинок та медичний пункт. Видається колгоспна багатотиражна газета «Шлях до комунізму». В партійній організації 33 члени КПРС, у комсомольській — 68 членів ВЛКСМ.

Засновано село в XIX ст. 1868 року мешканці Збаржівки та Княжної (нині Травневе) виступили проти місцевих поміщиків. Над селянами карателі вчинили жорстоку розправу.

МАЛИ́НКИ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 7 км від районного центру, за 8 км від залізничної станції Погребище-Перше. Населення — 622 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Педоси.

В селі розміщена бригада колгоспу ім. Щорса. За нею закріплено 1570 га землі, в т. ч. 1060 га орної. Провідні галузі виробництва — рільництво й тваринництво.

У Малинках є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Серед мешканців села — 21 член КПРС та 59 членів ВЛКСМ.

Малинки засновані в XIX столітті.

Пам'ятник В. Кочубею та І. Іскрі, с. Борщагівка. 1969 р.

МО́НЧИН — село, центр сільської Ради. Розташований за 26 км від районного центру, за 1 км від залізничної станції Мончин. Населення — 1236 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Григорівка, Левківка, Сопин.

За місцевим колгоспом ім. Леніна закріплено 4291 га землі, в т. ч. 3544 га орної. Господарство— рільничо-тваринницького напряму. Доярка Г. С. Беденко нагороджена орденом Леніна.

У Мончині є середня школа, будинок культури, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт. Видається багатотиражна газета «Шляхом Леніна». Комуністів — 65, комсомольців — 125.

Вперше згадується Мончин у писемних джерелах 1864 року.

Уродженець Мончина В. З. Янчук — доктор юридичних наук, професор.

МОРО́ЗІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 18 км від районного центру, за 15 км від залізничної станції Рось. Населення — 1269 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Богатир і Бухни.

В селі розміщена бригада колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС, за якою закріплено 2177 га землі, в т. ч. 1795 га орної. Господарство

Могила радянських воїнів, полеглих у боях за визволення с. Плискова. 1970 р.

вирощує озиму пшеницю та цукрові буряки. Тваринництво — м'ясо-молочного напряму.

У Морозівці є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт. Серед мешканців села — 20 членів КПРС та 51 член ВЛКСМ.

Морозівка заснована в XIX столітті.

Уродженцеві села А. Г. Бурлачуку (1926—1945) посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

НОВОФА́СТІВ (до 1805 року — Голофастів) — село, центр сільської Ради. Розташований за 22 км від районного центру, за 19 км від залізничної станції Ржевуська. Населення — 1822 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Бурківці, Задорожне, Новий Сторожин, Соколівка, Хмелівка.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу «Перше травня». За господарством закріплено 4494 га землі, в т. ч. 3408 га орної. Виробничий напрям рільничо-тваринницький.

Тут є середня школа, будинок культури, бібліотека; лікарня. Видається колгоспна багатотиражна газета «Шляхом Ілліча». В селі налічується 49 членів КПРС та 202 члени ВЛКСМ.

Село засноване у XVIII ст. Під час революції 1905—1907 рр. тут відбувалися заворушення селян.

ОЧЕРЕ́ТНЯ — село, центр сільської Ради. Розташована за 32 км від районного центру, за 2 км від залізничної станції Погребище-Друге. Населення — 1972 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Довжок і Погребище Друге.

В Очеретні розміщена центральна садиба колгоспу ім. Шевченка. За господарством закріплено 5698 га землі, в т. ч. 4267 га орної. Виробничий напрям — рільничо-тваринницький.

У селі є середня школа, будинок культури, бібліотека. Комуністів — 63, комсомольців — 172.

Мешканці Очеретні брали участь у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. Під час першої світової війни в 1915 році відбувся антивоєнний виступ селян. За участь у ньому було ув'язнено трьох чоловік.

З вересня 1942 року до січня 1944 року в Очеретні діяла антифашистська група.

Уродженцеві села М. А. Москальчуку (1902—1943) посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

ПА́ВЛІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 10 км від районного центру, за 7 км від залізничної станції Ржевуська. Населення — 1977 чоловік. Сільраді підпорядковане село Круподеринці.

Тут розміщена центральна садиба колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС. В користуванні колгоспу 4244 га землі, в т. ч. 3055 га орної. Провідні галузі виробництва — рільництво й тваринництво.

У Павлівці є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека; медпункт. В партійній організації — 46 членів КПРС, у комсомольській —105 членів ВЛКСМ.

В історичних джерелах є згадка про те, що 1741 року в Павлівці було 43 двори. У 1880 році селяни Павлівки і Круподеринців запротестували проти неправильного розмежування земель. На втихомирення їх були кинуті 2 роти солдатів, які заарештували 24 селян, а розмежування відклали.

Під час Великої Вітчизняної війни у Круподеринцях діяла підпільна диверсійна група.

ПЛИ́СКІВ—село, центр сільської Ради (до 1963 року — районний центр). Лежить на річці Росьці, за 22 км від районного центру, за 8 км від залізничної станції Погребище-Друге. Через село проходить автошлях. Населення—2634 чоловіка.

За місцевим колгоспом ім. Леніна закріплено 2781 га землі, в т. ч. 1952 га орної. Господарство вирощує зернові культури та цукрові буряки. Розвинуто тваринництво м'ясного напряму.

У Плискові є середня школа, будинок культури, бібліотека; районна лікарня № 2, поліклініка.

В селі працюють 72 комуністи та 119 комсомольців. Видається багатотиражна газета «Колгоспник».

Вперше село згадується в люстрації 1552 року. В джерелах 1795 року Плисків фігурує як містечко. 1890 року відбулося заворушення селян.

На околиці села збереглися залишки поселення трипільської культури.

РОЗКО́ПАНЕ—село, центр сільської Ради. Розташоване за 15 км від районного центру, за 5 км від залізничної станції Наказне. Населення — 2061 чоловік. Сільраді підпорядковане село Барвінкове.

У Розкопаному розміщений відділок радгоспу «Україна», що входить до Погребищенського цукрокомбінату. За ним закріплено 2358 га землі, в т. ч. 1596 га орної. Вирощує насіння цукрових буряків.

Є початкова та середня школи, клуб, бібліотека; пологовий будинок, фельдшерський пункт. Серед мешканців села — 42 комуністи та 88 комсомольців.

Село засноване в XIX ст. Поблизу нього розкопали стародавній курган, звідси й назва села.

Під час німецько-фашистської окупації у Розкопаному створено партизанський загін ім. Кірова.

Поблизу села виявлено поселення скіфських та давньоруських часів.

САРАЖИ́НЦІ—село, центр сільської Ради. Розташовані за 10 км від районного центру, за 7 км від залізничної станції Ржевуська. Населення — 615 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Жовтневе, Кур'янці та Юнашки.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Кірова. В користуванні є 5309 га землі, в т. ч. 4027 га орної. Господарство — багатогалузеве, має гранітний кар'єр, млин, олійню.

Працюють початкова школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт. Комуністів — 54, комсомольців — 28.

Село засноване в XIX ст. У 1880 році сталося заворушення селян Саражинців.

СКОМОРО́ШКИ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 32 км від районного центру. Залізнична станція. Населення — 2382 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Вербівка і Кам'яногірка.

До Скоморошківського цукрового комбінату входить радгосп, що обробляє 6928 га землі, в т. ч. 5111 га орної, вирощує насіння цукрових буряків, та цукровий завод потужністю понад 238 тис. цнт цукру на рік. Слюсар цукрового заводу М. К. Дерев'янко був делегатом XXIV з'їзду КПРС.

У Скоморошках є середня школа, будинок культури, бібліотека; дільнична лікарня та амбулаторія. Комуністів — 108, комсомольців — 186.

Село вперше згадується в літературі XVIII століття. У 1860 році збудовано цукровий завод. У 1905 році мали місце заворушення селян і робітників цукрового заводу. За революційну діяльність було страчено робітника Л. Романюка.

Під час Великої Вітчизняної війни мешканці села героїчно боролися з ворогом — на фронт пішло 580 чоловік, у партизани — 26. На цукровому заводі з січня 1942 до грудня 1943 року діяла група підпільників. Сільські комсомольці створили підпільну групу з 14 чоловік. Керівником її був М. І. Юзвенко. За дорученням ЦК КП(б)У тут вів підпільну роботу М. І Щербаков.

Уродженцеві Скоморошок майору М. З. Брацюку (1909—1943) посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

СНІЖНА́ — село, центр сільської Ради. Розташована за 26 км від районного центру, за 23 км від залізничної станції Ржевуська. Населення — 1181 чоловік. Сільраді підпорядковане село Озерна.

В селі розміщена центральна садиба радгоспу «Новофастівський».

Господарство обробляє 2915 га землі, в т. ч. 2535 га орної. Виробничий напрям — рільничотваринницький.

У Сніжній є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт.

У селі працюють 57 членів КПРС та 53 комсомольці.

Село засновано у XVIII ст. 1864 року в ньому налічувалося 942 мешканці. В 1905 році відбулися заворушення селян.

Сніжна ввійшла в історію громадянської війни як пункт прориву Першою Кінною армією фронту військ буржуазно-поміщицької Польщі. У пам'ять про це поблизу села встановлено обеліск.

В Сніжній народились І. В. Журавель, професор архітектурного будівництва, та О. З. Міньківський — народний артист СРСР, диригент Державної заслуженої капели бандуристів УРСР.

СПИ́ЧИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 13 км від районного центру, за 7 км від залізничної станції Андрусове. Населення — 1226 чоловік. Сільраді підпорядковане село Васильківці.

Тут розміщена центральна садиба колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС. За колгоспом закріплено 4139 га землі, в т. ч. 2791 га орної. Провідними галузями виробництва є вирощування зернових культур та цукрових буряків. Тваринництво м'ясо-молочного напряму. Пташник П. І. Янчук нагороджений орденом Леніна.

Є середня школа, будинок культури, бібліотека; дільнична лікарня. Видається багатотиражна газета «Зоря комунізму». Серед трудящих — 70 членів КПРС та 104 члени ВЛКСМ.

В історичних джерелах Спичинці вперше згадуються 1606 року. В 1872 році на цукровому заводі через відсутність техніки безпеки травмовано 30 чоловік. З цього приводу відбулися страйки протесту.

Під час німецько-фашистської окупації у селі створено партизанський загін.

СТАНИЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 20 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Мончин. Населення — 1019 чоловік. Сільраді підпорядковане село Талалаї.

За місцевим колгоспом «Росія» закріплено 3347 га землі, в т. ч. 2563 га орної. Господарство—багатогалузеве. Колгосп має кам'яний кар'єр та зарибнені ставки площею 25 га.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт. Серед мешканців села — 52 члени КПРС та 65 членів ВЛКСМ.

Село засноване в XVI ст. У 1905 році відбулися заворушення селян.

СТАРОСТИ́НЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 11 км від районного центру, за 2 км від залізничної зупинки Старостинці. Населення — 1452 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Іваньки та Ліщинці.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Горького. Господарство обробляє 5654 га землі, в т. ч. 4228 га орної. Виробничий напрям — рільничо-тваринницький. Комбайнер О. П. Назарчук нагороджений орденом Леніна.

У Старостинцях є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; пологовий будинок, фельдшерсько-

акушерський пункт. Комуністів — 60, комсомольців — 81.

Вперше село згадується в писемних джерелах 1606 року. В 1905 році сталися заворушення селян.

У Старостинцях народився український економіст, академік АН УРСР В. Ф. Левитський (1854—1939).

Під час Великої Вітчизняної війни в с. Ліщинцях діяла підпільна партійна група.

ЧАПА́ЄВКА (стара назва — Жидівці) — село, центр сільської Ради. Розташована за 24 км від районного центру, за 10 км від залізничної станції Погребище-Друге. Населення — 810 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Булаї та Ординці.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Ф. Е. Дзержинського. За господарством закріплено 3503 га землі, в т. ч. 2704 га орної. Виробничий напрям — зерно-тваринницький.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; пологовий будинок, фельдшерсько-акушерський пункт. В селі працюють 33 комуністи і 32 комсомольці.

Село засноване в XIX ст. У 1892 році мешканці Жидівців та Ординців виступили проти поміщика.

ЧЕРЕМО́ШНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 12 км від районного центру, за 15 км від залізничної станції Ржевуська. Населення — 1515 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Веселівка, Кулешів, Степанки.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Щорса. Господарство обробляє 6411 га землі, в т. ч. 4680 га орної, вирощує зернові культури та цукрові буряки. Розвинуто м'ясо-молочне тваринництво.

Є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт. В партійній організації 34 члени КПРС, у комсомольській — 85 членів ВЛКСМ.

Село засноване в XIX ст. У 1905 році мали місце виступи селян проти поміщиків.

Уродженцеві Черемошного А. І. Пономарчуку (1915—1943) посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

ЧЕРНЯ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 24 км від районного центру, за 13 км від залізничної станції Погребище-Друге. Населення — 2325 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Ганнівка та Скала.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. 40-річчя Жовтня. Господарство користується 4649 га землі, в т. ч. 2764 га орної. Вирощує зернові культури. Тваринництво — м'ясо-молочного напряму. Комбайнер М. К. Снідевич удостоєна звання Героя Соціалістичної Праці.

Є середня школа, будинок культури, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт. Видається багатотиражна газета «Шлях Ілліча». Комуністів — 54, комсомольців — 154.

В писемних джерелах вказується, що в XVII ст. Чернявка була великим населеним пунктом. У 1905 році відбулися заворушення селян.

На полях Чернявки збереглися залишки поселень трипільської культури, доби пізньої бронзи, скіфських часів та черняхівської культури.

ЧОВНОВИ́ЦЯ — село, центр сільської Ради. Розташована за 29 км від районного центру, за 7 км від залізничної станції Наказне. Населення — 1574 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Закриниччя, Озерне, Степове.

За місцевим колгоспом ім. Леніна закріплено 4465 га землі, в т. ч. 3378 га орної. Господарство рільничо-тваринницького напряму.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; пологовий будинок і фельдшерсько-акушерський пункт. В партійній організації на обліку 58 членів КПРС, у комсомольській — 61 член ВЛКСМ.

Село засноване в XIX ст. Після реформи 1861 року відбулися виступи селян. Були заворушення й під час революції 1905—1907 років.

З жовтня 1941 до січня 1944 року в Човновиці діяла підпільна група.

ШИ́РМІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 15 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Зарудинці. Населення — 1537 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Свитинці та Соснівка.

За місцевим колгоспом «Україна» закріплено 6356 га землі, в т. ч. 5125 га орної. Провідні галузі — рільництво й тваринництво.

У Ширмівці є середня школа, клуб, бібліотека; дільнична лікарня. Видається багатотиражна газета «Голос колгоспника». Серед мешканців села — 64 комуністи і 96 комсомольців.

Вперше село згадується в писемних джерелах 1759 року.

ТЕПЛИЦЬКИЙ РАЙОН

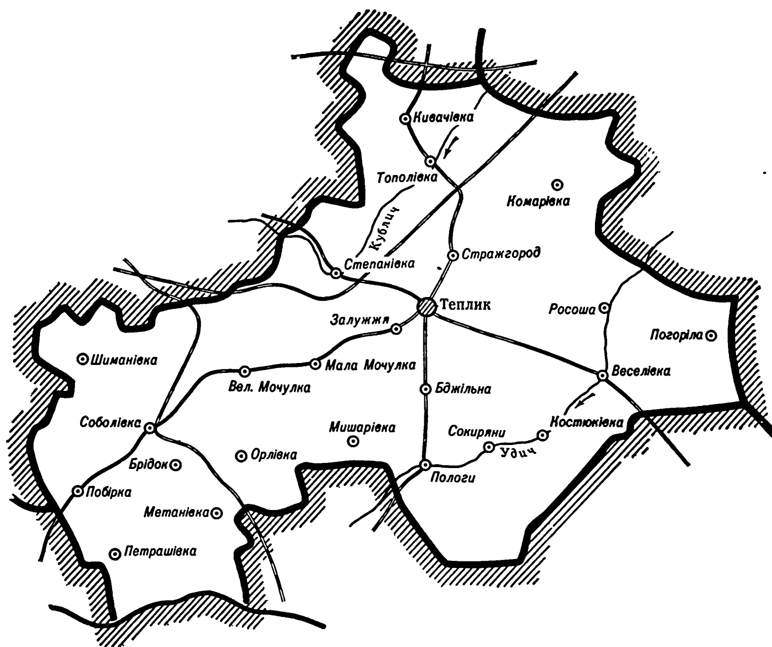

ТЕ́ПЛИК

Теплик — селище міського типу (з 1956 року), розташоване за 130 км від Вінниці, за 7 км від залізничної станції Кублич. Населення — 5049 чоловік. Теплик — центр району, площа якого 0,8 тис. кв. км. Населення —54,7 тис. чол., у т. ч. міського — 5 тис., сільського — 49,7 тис. чол. Густота населення — 68,4 чол. на кв. км. До складу району входять 45 населених пунктів, які підпорядковуються одній селищній і 23 сільським Радам. Земельні угіддя району—81,3 тис. га, в т. ч. орної землі — 60 тис. га, лісів — 3 тис. га. Грунти переважно чорноземні. В районі є 26 колгоспів, цукровий комбінат, працюють 584 трактори, 416 комбайнів. У районі 9 промислових підприємств харчової і легкої промисловості, 116 магазинів, 48 підприємств громадського харчування. Для медичного обслуговування трудящих — 6 лікарень, 32 фельдшерсько-акушерські пункти, районна санітарно-епідеміологічна станція, 4 профілакторії. Є 39 шкіл, професійно-технічне училище, 41 будинок культури і клуб, 46 бібліотек.

На території селища зливаються дві річки — Тепличка і Свинарка. Гадають, що від назви першої річки походить назва селища. Тут виявлено поселення черняхівської культури.

Перша письмова згадка про Теплик належить до XV ст. Поселення виникло як прикордонний пункт Литовського князівства. Укріплення мало земляні вали і високий дубовий частокіл. Підземні ходи й печери, що були вириті в ті часи, збереглися й досі. В них жителі ховали своє майно під час нападів татарських орд.

Населення Теплика займалося землеробством і ремеслом, переважно чинбарством, чоботарством і ковальською справою. Перебуваючи під постійною загрозою ворожих нападів, жителі завжди були готові дати відсіч нападникам. Вони самі виготовляли зброю і власними силами боронили свої житла. За героїзм і стійкість жителів у боротьбі з ворогом поселення дістало другу назву — Смілгород[1].

---

[1] Źródła dziejowe, t. 22, стор. 177.

1582 року власники Теплика Іван і Андрій Кішки поділили маєток і продали його князеві Острозькому[1]. Протягом 1609—1645 рр. Теплик переходив з рук у руки. Часті зміни власників погіршували становище селян. Вони позбавлялись права розпоряджатись своєю землею, і вже на початку XVII ст. їх повністю закріпачено. Селяни платили пану натуральну данину (жито, овес, пшеницю, ячмінь, сіно, курей, гусей, пряжу), чинш і відбували 4-денну панщину[2].

Розташований на перехресті торгових шляхів, Теплик стає значним торгово-ремісничим центром. Тут поселялися й ставали ремісниками втікачі з Подільського і Волинського воєводств. Життя трудящих було тяжким. Вони зазнавали не тільки соціального, але й національного гніту і не раз піднімались на боротьбу за своє визволення. Під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Теплик входив до складу Уманського полку.

У 1652 році через Теплик проходило козацьке військо, до якого приєдналося багато жителів поселення й разом з ним взяли участь у відомій Батозькій битві, що завершилась розгромом польсько-шляхетського війська.

За Андрусівським перемир'ям Теплик залишався під владою Польщі. Феодали експлуатували селян, позбавляли їх будь-яких прав. Польська шляхта, намагаючись окатоличити населення, посилювала національно-релігійний гніт.

У 70-х рр. XVIII ст. Теплик і навколишні села стали власністю магнатів Потоцьких[3]. Містечко перетворюється в господарський центр володінь Потоцьких на Поділлі. У Теплику розмістились частини польського війська, від сваволі якого населення зазнавало багато лиха. Пригноблені й жорстоко визискувані жителі Теплика взяли активну участь у гайдамацькому русі. В 1755 році вони разом з гайдамацьким загоном розгромили маєток феодала[4].

1768 року під час Коліївщини в містечку та Теплицькому ключі була повалена польсько-шляхетська влада. Керівник повстання Максим Залізняк призначив старшим над мешканцями Теплика та Теплицького ключа Федора Осадчого, «аби он имел і прочии громади ключа того местечка в добрем состоянію здерживал: яко то, аби імел власть судити, радити і во всяких случаях добре справовати»[5].

Повстання придушили і в Теплик були введені два ескадрони царських військ і 80 козаків на чолі з полковником[6].

У другій половині XVIII ст. Теплик стає значним торговим центром. Щоденні торги та ярмарки, які відбувались тут двічі на місяць, забезпечували збут продукції, вироблюваної на мануфактурах і в маєтках Потоцьких. На початку XIX ст. у Теплику налічувалось 50 чинбарів і шевців. Останні здавна складали цехову громаду, що користувалась особливими правами й привілеями[7].

Після возз'єднання Правобережної України з Росією Теплик з 1797 року — заштатне містечко Гайсинського повіту Подільської губернії. Становище селян залишалося тяжким. Повне політичне безправ'я кріпаків доповнювалося жорстокою поміщицькою експлуатацією. Вони відробляли Потоцькому панщину: тяглові господарства — 150—153 дні, піші — 80—115 днів на рік або сплачували грошовий оброк на суму 19 крб. 50 коп. сріблом щороку з кожного двору[8]. Праця кріпаків використовувалась також і в промисловості. В Теплику діяла суконна мануфактура Потоцького, на якій працювало 105 кріпаків.

У 20—30-х роках XIX ст. на Поділлі ширився рух селян проти кріпацтва. Поблизу Теплика діяли повстанські загони Устима Кармалюка. Для безпеки поміщиків у містечку був розквартирований російський гвардійський полк.

[1] Słownik geograficzny, t. 12, стор. 300.
[2] Н. И. Петров. Подолия, стор. 88.
[3] Słownik geograficzny, t. 12, стор. 300.
[4] Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. К., 1970, стор. 254.
[5] Там же, стор. 351.
[6] Там же, стор. 403.
[7] «Подольские епархиальные ведомости», 1873, № 8, стор. 546.
[8] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр. 346, арк. 3, 11.

За інвентаризацією 1845 року в маєтку поміщика було 3087 десятин землі й 1468 кріпаків. Селяни користувались 688 десятинами орної й 251 десятиною городньої та садибної землі й 114 десятинами сінокосу. Решта орної землі — 2148 десятин, а також 355 десятин сінокосу та 366 десятин лісу належали графові Потоцькому. З 246 селянських дворів тяглових було 24, напівтяглових і безтяглових — 149, городників — 52, безземельних — 21[1]. З роками процес обезземелення й подрібнення селянських господарств посилювався.

Феодальна експлуатація селян доповнювалась духовним гнітом. До другої половини XIX ст. в Теплику жодної школи не було, зате діяли православна церква, костьол, синагога, жіночий монастир.

Незадоволені кріпосницькими порядками, жителі Теплика 19 лютого та 15 липня 1860 року підпалювали приміщення станової квартири[2].

Скасування кріпаччини не поліпшило економічного становища селян, їм належало лише 1577 десятин придатної для обробітку землі. За неї селяни мусили сплатити 45 069 крб. 66 копійок[3].

Потоцькі зберегли за собою монопольне право користуватися лісом, річками, водоймищами, випасами та іншими угіддями. Селянам заборонялося збирати хмиз, полювати на дичину, ловити рибу, ставити водяні млини, користуватися водою ставків для поливання городів[4]. Теплицькі селяни вийшли з-під кріпосної залежності з ділянками землі в середньому по 2 десятини на ревізьку душу. Такі наділи орної землі одержали 199 дворів, 105 взагалі не змогли викупити землю, одержали тільки під садибу в середньому по 400—500 кв. сажнів.

Після реформи селянству доводилося стягуватися не лише на викупні платежі, але й на інші збори: для утримання духовенства, спорудження всіляких громадських будівель, на державний поземельний податок, губернсько-земський збір, страхові видатки, утримання училищ і т. д. 1897 року на кожного теплицького платника припадало казенних зборів 9 крб. 63 коп. і мирських — 3 крб. 10 коп.[5]. Це були непосильні платежі, які прирікали селянство на зубожіння. Селянин потрапляв у нову залежність від поміщика і куркуля.

Незадоволених суворо карали. У списки селян, покараних різками до 1905 року, занесено 442 жителі Теплика, з яких 12 чоловік суд визнав «неблагонадійними»[6]. Малоземелля, перенаселення і пов'язане з цим важке економічне становище селян змушували їх шукати роботи в поміщицьких економіях та на заводах. Це забезпечувало графині Потоцькій дешеву робочу силу. На збиранні хліба у 1902 році вона сплачувала щодня 50—65 коп. чоловікам і 20—30 коп. жінкам[7].

В кінці XIX — на початку XX ст. в містечку відкрилися механічні, слюсарні, фарбувальні, шевські, в'язальні майстерні, а також підприємства з переробки сільськогосподарської сировини. На цих підприємствах працювало близько 200 найманих ремісників та підмайстрів і вироблялося продукції на 31 тис. крб. щороку. Робочий день тривав 16—18 годин. Не було охорони праці, лікарської допомоги, не дотримувались елементарні вимоги гігієни.

Все це позначилось на характері виступів теплицьких робітників у 1905—1907 рр. Під впливом революційних подій, що розгорнулися на Поділлі, теплицькі ремісники-підмайстри в червні 1905 року виступили з вимогою скоротити робочий день до 12 годин на добу.

На теплицьких робітників і селян поширювався вплив Уманської організації РСДРП. До містечка переправлялась підпільна література, приїжджали агітатори.

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр. 346, арк. 7—8.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 37, спр. 232, арк. 1—8.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 936, арк. 85—88.
[4] Там же, арк. 74—78.
[5] Там же, оп. 19 спр. 19298, арк. 114.
[6] Там же, оп. 1, спр. 5872, арк. 124—130.
[7] А. В. Бондаревський. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. К., 1961, стор. 111.

У травні 1906 року в маєтку графині Потоцької застрайкували 40 строкових робітників, вимагаючи підвищити заробітну плату. Для придушення страйку становий пристав відрядив 10 кінних і 8 піших стражників[1]. Нове, побудоване в 1903 році просторе приміщення «арештантської збірної хати» було заповнене страйкарями[2].

Незважаючи на репресії царської влади, боротьба тривала, революційні ідеї проникали в маси трудящих усе глибше. 15 жовтня 1906 року біля волосного правління, куди зігнали новобранців, мешканець Теплика Х. Г. Воскобойников розповсюджував звернення Уманської соціал-демократичної організації «До новобранців». Новобранців закликали не підкорятися царським законам, відмовлятися служити царю, «разом з народом боротися за народну справу». Звернення закінчувалося словами: «Геть пригноблювачів і насильників, геть царя і панів! Хай живе демократична республіка!». Лише 30 примірників листівок вдалося відібрати в новобранців. 16 жовтня Х. Г. Воскобойникова заарештували[3].

У період реакції зростала експлуатація промислових і сільськогосподарських робітників. Максимальна заробітна плата становила 12—13 крб. на місяць. За даними гайсинського повітового справника, з цього заробітку в родині з п'яти чоловік на харчування залишалось 7 крб. на місяць — по 1 крб. 40 коп. на душу, тим часом на харчі арештантам відпускалося 9 коп. на добу, або 2 крб. 70 коп. на місяць[4]. 1911 року населення Теплика становило 10 376 чоловік. На його частку припадало 1577 десятин землі. Графу Потоцькому й церкві належало 1950 десятин орної землі й 811 десятин лісу[5]. Поміщик продовжував тяжіти над громадою. У липні 1910 року, коли сільський сход Теплика ухвалив наділити свого односельця Й. Погребняка ділянкою під садибу розміром 145 квадратних сажнів з числа вигінної землі, повірений графа Потоцького не погодився з цим, і мировий посередник скасував цю ухвалу, посилаючись на те, що вигінні землі знаходяться у спільному користуванні селян і поміщика. Скасовано було й ухвалу сільського сходу про виділення ділянки під забудову жителеві О. Легкому[6].

На кошти, зібрані громадою, 1864 року в Теплику відкрилося народне училище. В його бібліотеці було лише 500 примірників різних шкільних посібників, інструкцій та книг. 1897 року відкрили жіночу церковнопарафіяльну школу. Із 728 дітей шкільного віку в 1908 році навчалося 197, тобто 25,2 процента.

Під час столипінської аграрної реформи посилився процес розшарування селянства. Загострювалися класові суперечності в містечку, трудящі піднімалися на революційну боротьбу.

Звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції трудящі Теплика зустріли з великою радістю.

20 грудня 1917 року спалахнуло збройне повстання жителів проти Центральної ради. Гайсинський повітовий комісар Центральної ради телеграфував тоді подільському губернському комісарові: «В повіті розруха збільшилася. Гвинтівки, бомби, револьвери пішли в хід... В Теплику роззброїли поліцію, тяжко покалічено кілька чоловік»[7]. В телеграмі вимагалось негайно надіслати військо для придушення руху. З розвитком революційних подій зростала активність трудящих. Селяни захопили й поділили церковну землю, позбавили влади адміністрацію маєтку графа Потоцького, запровадили свій контроль над обліком господарства. Селянський рух підтримали солдати, що поверталися з фронтів першої світової війни.

В лютому 1918 року в Теплику встановлено Радянську владу. Було створено

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 980, арк. 381.
[2] Там же, арк. 389.
[3] Там же, ф. 228—57с, оп. 1, спр. 7561, арк. 1—11.
[4] Там же, ф. 112, оп. 1, спр. 7096, арк. 119.
[5] Там же, ф. Р-2630, оп. 2, спр. 17, арк. 2.
[6] Там же, ф. 112, оп. 1, спр. 980, арк. 396, 412.
[7] З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні. К., 1957, стор. 169.

ревком. Але мирному життю зашкодило вторгнення австро-німецьких військ. Разом з окупантами з'явилися тут і представники роду Потоцьких, вимагаючи повернути їм землю та майно.

Австро-німецьких окупантів у містечку змінювали петлюрівці, банди Волинця, білополяки. Трудящі виступали на боротьбу за здобутки Великої Жовтневої соціалістичної революції. За 15 км від Теплика вони підірвали поїзд з бандою Волинця, що йшов до станції Дукля[1], відмовлялися виконувати розпорядження окупаційних властей поставляти для них продовольство й тягло, допомагали частинам Червоної Армії боротися з петлюрівцями та польськими інтервентами.

У червні 1920 року частини 1-ї Кінної армії вигнали білополяків, розгромили петлюрівщину. В Теплику було остаточно відновлено Радянську владу. Під керівництвом Гайсинського повітового партійного комітету в кінці червня 1920 року відновлено роботу Теплицького революційного комітету в складі трьох чоловік: В. Г. Лагодюка (голова), К. А. Кулибаби і К. С. Корнійчука. Ревком дбав про зміцнення Радянської влади, виконання завдань продрозкладки. 6 вересня 1920 року створено Теплицький волосний ревком у складі 5 чоловік. У волревкомі організували чотири відділи: управління, продовольства, народної освіти, праці і соціального забезпечення[2]. До нього перейшла вся повнота влади в Теплику і волості. Наприкінці 1920 року засновано комуністичний осередок. Першим секретарем осередку було обрано П. І. Чуприніна.

У вересні 1920 року між теплицькими селянами розподілено 1909 десятин поміщицької і 46 десятин церковної землі. Відійшло в громадське користування 811 десятин поміщицького лісу. Землю одержали найперше безземельні, наймити, родини червоноармійців. Одержуючи землю і відбудовуючи господарство, трудове селянство створювало свої громадські організації. Тоді ж у Теплику засновано комітет незаможних селян на чолі з С. Никаноровим. Комітет незаможників став надійною опорою ревкому й партійної організації в боротьбі за зміцнення Радянської влади. Його члени створили збройний загін народної охорони, який боровся з бандитизмом, підтримував революційний порядок[3].

За ініціативою КНС здійснено ряд заходів для зміцнення господарств бідняків: утворено фонд допомоги бідноті насінням, з якого для осінньої сівби 1920 року виділили 224 пуди зерна, засновано сільське споживче товариство, створено майстерню для ремонту сільськогосподарського реманенту. Ці заходи сприяли виконанню завдань продрозкладки. У колишньому маєтку Потоцьких відкрили народну лікарню. Понад 20 років її очолював Є. І. Скринник.

В січні 1921 року було обрано Теплицький волосний виконком Ради робітничих і селянських депутатів на чолі з А. М. Запорожцем, оформився комсомольський осередок.

Нелегкими були перші кроки нового життя. Доводилося боротися з куркульсько-петлюрівськими бандами, які палили радянські установи, грабували населення, вбивали активістів, прагнули терором залякати народ. Бандити підступно вбили голову волревкому І.Д. Заколесника, коли він повертався ввечері зі зборів бідноти.

З 1923 року Теплик — районний центр. Більша відповідальність лягла і на партійний осередок. Секретарем його було обрано С. І. Глущенка[4].

Розвивалося й міцніло господарство Теплика. Зростало виробництво продукції з сільськогосподарської сировини, поширювалося кооперування кустарів і трудового селянства. Наприкінці 1924 року виникло сільськогосподарське товариство, до якого ввійшли не тільки селянська біднота, але й ремісники, які пізніше об'єднались у товариство «Райкустпром»[5]. У багатьох галузях (миловаріння, чинбарство,

[1] Поділля в роки громадянської війни, стор. 253.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-886, оп. 1, спр. 55, арк. 129, 143.
[3] Там же, ф. Р-2826, оп. 5, спр. 23, арк. 5.
[4] Вінницький облпартархів, ф. 30, оп. 1, спр. 186, арк. 1.
[5] Там же, ф. 73, оп. 1, спр. 9, арк. 137: спр. 36, арк. 32.

столярство, фарбування, виробництво круп'яних та ковбасних виробів) приватний сектор було ліквідовано і створено промартілі[1]. Процес залучення трудящих до споживчої кооперації став масовим. Вона об'єднувала половину всього населення. Кооперативні ціни на товари були нижчі проти приватних, тому жителі задовольняли свій попит на них в крамницях кооперативної торгівлі.

Щоб зміцнити селянські господарства, біднякам і середнякам надавалися державні кредити. З 3500 крб. Теплицьке кредитне товариство влітку 1927 року 70 проц. виділило виробничим кооперативам, а 30 проц.— некооперованим біднякам для придбання худоби[2]. Біднякам подавалась також допомога насінням.

Відбудова й зміцнення господарства створювали певні умови для культурного й духовного розвитку населення. В 1922 році було засновано перші школи лікнепу, обладнано приміщення театру, відкрито робітничо-селянський клуб. З числа місцевої інтелігенції та активу організували драматичний гурток. При клубі працювали музичний та військовий гуртки, хор, гурток друзів газети і книги. Члени його розповсюджували серед населення газети, журнали, книги, проводили читацькі конференції. Особливе місце в діяльності клубу належало поширенню основ агрономічних знань. З цією метою створили гурток, його регулярно відвідували 30—40 селян. У клубі організовували виставки досягнень сільського господарства та результатів запровадження агрокультури. Це допомагало поширювати передовий досвід. У 1924—1925 рр. в Теплику працювала пересувна школа агітаційно-пропагандистського відділу Гайсинського окружкому КП(б)У. Вона охоплювала 50—60 постійних слухачів партійного, комсомольського і комнезамівського активу. Щонеділі на заняття приходило багато селян. Пересувна партійна школа допомогла створити в Теплику й селах району гуртки ленінізму, політичної самоосвіти, школи лікнепу. В 1925 році в містечку було 23 школи лікнепу, тільки комнезамівців у них навчалось 731 чоловік.

Ще ширшого розмаху набув рух за ліквідацію неписьменності в 1926—1927 рр. Значну роль відіграло тоді товариство «Геть неписьменність!». Члени його постачали учнів книгами, проводили в селянських хатах колективні читання газет, журналів, організовували екскурсії на заводи, культпоходи в кіно і театр. Товариство турбувалось про залучення всіх дітей шкільного віку до навчання. У 1927/28 навчальному році в двох теплицьких семирічних школах здобували знання 438 учнів.

Зростали й міцніли партійні та комсомольські осередки. 1927 року в Теплику створюється друга парторганізація, що об'єднувала сільських комуністів. Для марксистсько-ленінського навчання партійно-комсомольського активу відкрили стаціонарну партійну школу, де навчалось 57 комуністів, комсомольців та членів КНС. Комуністи й комсомольці були організаторами перших виробничих кооперативів та об'єднань. У листопаді 1927 року в Теплику створено кооперативне товариство «Цукровий буряк». Воно охоплювало і навколишні села.

1930 року організовано перші три колгоспи: ім. К. Є. Ворошилова, ім. Г. І. Котовського та «За більшовицьку перемогу». Куркулі та інші ворожі елементи чинили шалений опір колективізації. Але цей опір був подоланий. На допомогу колгоспникам прийшла МТС, створена навесні 1932 року. Вона мала 26 тракторів, 4 автомашини й обслуговувала 19 колгоспів, за якими закріпили 17 884 га землі. МТС стала школою підготовки механізаторських кадрів: трактористів, комбайнерів, механіків, бригадирів тракторних бригад. Колгоспи посилали сюди вчитися кращих людей. Весною наступного року організовано політвідділ МТС. Він разом з райкомом партії розгорнув широку ідейно-політичну роботу серед трудового селянства, скеровував діяльність партійної, комсомольської та інших громадських організацій на завершення процесу колективізації та організаційно-господарське зміцнення колгоспів. Весною 1934 року всі індивідуальні селянські господарства було усуспільнено. Зміцніло

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-2252, оп. 6, спр. 9, арк. 38.
[2] Там же, оп. 3, спр. 4, арк. 253.

громадське господарство колгоспів, підвищилася урожайність їх полів. За вирощування високих урожаїв зернових культур Теплицький колгосп ім. Г. І. Котовського був учасником ВСГВ у 1939 році.

За передвоєнні роки трудящі Теплика зробили значний крок вперед. Реконструйовано харчові підприємства: маслозавод, млин, хлібозавод, крупорушку, олійню та ін. Збільшилось виробництво цегли та інших будівельних матеріалів. Діяло 5 промартілей. Всі вони працювали рентабельно. Тільки в споживчій кооперації в 1939 році одержано 231 700 крб. прибутку[1].

Поліпшилося медичне обслуговування жителів. До революції в Теплику діяла одна лікарня на 10 ліжок, що обслуговувала 42 села. В 1936 році в містечку функціонувало дві лікарні на 56 ліжок, п'ять амбулаторій, два фельдшерські та два акушерські пункти, пологовий будинок, дитяча консультація і санітарна станція. Всі діти навчалися в середній, неповній середній та початковій школах. Культурні запити мешканців задовольняли районний будинок культури, три профспілкові клуби. Культурно-освітні заклади Теплика взяли шефство над 13 сільськими клубами і 30 колбудами.

Напередодні Великої Вітчизняної війни в містечку було 9 первинних парторганізацій. Районний комітет партії розгорнув широку мережу партійної освіти. В Теплику працювала дворічна вечірня партшкола, кабінет партосвіти. Пропагандисти парткабінету керували шістьма сільськими гуртками вивчення історії ВКП(б). В поширенні знань значну роль відігравала районна газета «За більшовицьку перемогу». Вона виходила з вересня 1931 року. Понад 180 робселькорів посилали свої кореспонденції до газети. Редакція організувала для авторського активу курси, на яких щорічно навчалось близько 50 чоловік, проводила рейди робселькорів.

З перших днів Великої Вітчизняної війни в Теплику для боротьби з шпигунами та диверсантами створили винищувальний батальйон у складі 200 чол. Від юнаків і дівчат надходили заяви про добровільний вступ до Червоної Армії. 614 тепличан пішли на фронт. 26 липня 1941 року Теплик захопили німецько-фашистські загарбники. Окупація тривала 958 днів. Фашисти грабували населення, забирали худобу, хліб, гнали молодь до Німеччини на каторгу. В приміщенні середньої школи влаштували гестапівську катівню.

Тепличани були непримиренними до ворогів. Ще в червні 1941 року створено Теплицький підпільний райком партії. Але тоді йому не вдалося закріпитись на території району і розгорнути роботу. Організатором підпільної боротьби в Теплику й районі став колишній агроном райземвідділу А. К. Микитенко. 26 жовтня цього ж року обрали підпільний партійний комітет. Тут же було створено штаб майбутнього партизанського загону.

Основні зусилля підпільний партком спрямував на організацію партизанського руху. Теплицький загін став ядром партизанського загону ім. Леніна. Народні месники здійснювали рейди через територію району. Біля Теплика вони пустили під укіс два військові ешелони з бойовою технікою і живою силою, знищили 24 автомашини, здійснили ряд успішних операцій, визволяючи радянських громадян від німецької каторги. У партизани пішов 51 житель Теплика.

10 березня 1944 року частини Червоної Армії визволили Теплик. У боях загинули смертю хоробрих 35 радянських воїнів. Їхні імена викарбувані над братською могилою.

По закінченні Великої Вітчизняної війни до Теплика повернулось понад 500 воїнів-переможців, з яких 323 мали бойові відзнаки. Мужньо захищали Вітчизну 5 братів-тепличан Сокотнюків: Йосип боронив Севастополь, Максим брав участь у боях під Сталінградом та у Криму, Яків бився під Харковом і на Кавказі, Іван — під Херсоном і на Дніпрі, де в 1944 році загинув, Гаврило визволяв Київ і штурмував Берлін. Тепер брати живуть і працюють в Теплику.

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 73, оп. 1, спр. 78, арк. 72—73.

Важкою була весна 1944 року. Самовіддано трудилися жителі Теплика, відбудували школи, лікарні, кінотеатр, клуб. В МТС уже восени того ж року працювали 48 тракторів, 18 комбайнів, 23 молотарки. Для відбудови й розвитку господарства бракувало спеціалістів масових професій. Теплик став центром їхньої підготовки. Тільки при МТС у 1944 році було підготовлено 87 трактористів, 62 машиністи молотарок, 14 комбайнерів, 35 чоловік інших технічних спеціальностей. За 9 місяців 1944 року на різних районних курсах пройшли підготовку 637 чоловік, а в 1945/46 навчальному році — 997 чоловік[1].

1950 року Батьківщина високо відзначила трудовий подвиг теплицьких хліборобів, нагородивши бригадира О. Д. Гаврилюка орденом Леніна, а комбайнера С. С. Твердохліба — орденом Трудового Червоного Прапора. Бригада, в якій вони працювали, виростила по 23,2 цнт зернових та по 316 цнт цукрових буряків з гектара[2].

Відбудувалися й підвищили рентабельність промислові підприємства Теплика. Кілька з них об'єдналися з артілями, утворивши райпромкомбінат та райхарчокомбінат.

З метою підвищення продуктивності праці, зміцнення економіки в 1951 році три теплицькі колгоспи об'єдналися в один, якому 1956 року присвоєно ім'я XX з'їзду КПРС. Для підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників з 1953 року запроваджено додаткову оплату праці й щоквартальне авансування. 1955 року вирощено високий урожай цукрових буряків — по 337 цнт на кожному гектарі, колгосп був учасником ВСГВ, здобув диплом 2-го ступеня, Велику срібну медаль і премію — автомашину.

Значну допомогу в механізації виробничих процесів, раціональному використанні техніки подає місцевому колгоспу Теплицьке відділення «Сільгосптехніки». Це сучасне велике підприємство, що має ремонтну майстерню, загін вантажного автотранспорту, монтажні бригади.

Кадри механізаторів для колгоспів готує Теплицьке професійно-технічне училище, відкрите в липні 1956 року. За 12 років тут підготовлено понад 3800 спеціалістів.

Вагомі успіхи теплицьких колгоспників у тваринництві. На фермах повністю механізовано водопостачання, подрібнення кормів. Тваринництво стало рентабельним. Розгорталось капітальне будівництво. За 1958—1968 рр. споруджено 4 корівники, 2 телятники, 4 свинарники, майстерню для ремонту сільськогосподарської техніки, 2 будинки механізатора. Розвиток колгоспної економіки весь час супроводжується підвищенням життєвого рівня колгоспників. Цьому значною мірою сприяв перехід на грошову гарантовану оплату праці.

За трудові успіхи багатьох колгоспників у 1965 році нагороджено орденами й медалями, зокрема зоотехніка Л. І. Кузьмич — орденом Трудового Червоного Прапора та голову колгоспу Ф. П. Кравченка — орденом Леніна.

Теплицький завод сухого молока. 1969 р.

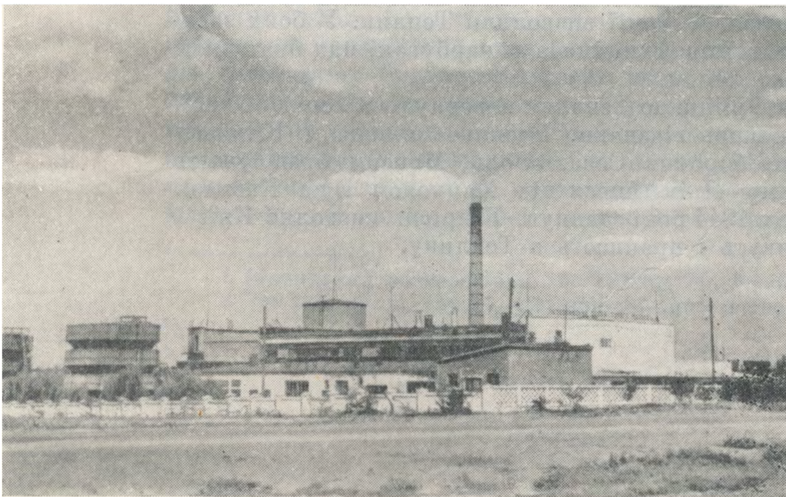

Трудівники колгоспу перевиконали завдання восьмої п'ятирічки по виробництву та продажу державі сільськогосподарської продукції. За 1966—1970 рр. колгосп одержав середньорічний врожай зернових 28,6 цнт, цукрових буряків — 336 цнт з га. План продажу державі молока виконано на 120 проц., м'яса — на 150 проц.

[1] Вінницький облпартархів, ф. 73, оп. 2, спр. 1, арк. 11.
[2] Там же, спр. 185, арк. 22.

Універмаг у Теплику. 1971 р.

Радянський уряд відзначив успіхи тепличан у розвитку сільськогосподарського виробництва. Доярку колгоспу Г. К. Мазур нагороджено орденом Леніна.

1968 року колгосп був учасником ВДНГ у Москві. За високі показники у виробництві зерна, цукрових буряків, м'яса, молока та успішне виконання планів продажу державі сільськогосподарських продуктів колгосп нагороджено дипломом третього ступеня, а бригадира В. Л. Поворознюка бронзовою медаллю й відзначено грошовою премією.

Зростання сільськогосподарського виробництва сприяло розвитку підприємств, що переробляють його продукцію. З 1964 року працює завод сухого молока. Це підприємство з сучасним обладнанням, всі технологічні процеси механізовані. За зміну переробляється до 100 тонн молока.

В селищі діють цегельний завод, нова хлібопекарня, птахокомбінат, інкубаторна станція, міжколгоспна будівельна організація та інші підприємства. З 1961 року населення обслуговує побутовий комбінат. На околицях селища розкинувся державний плодорозсадник, в якому вирощують кокони тутового шовкопряда, саджанці плодових і декоративних дерев.

До 50-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції в селищі побудовано нове приміщення комбінату побутового обслуговування, торговельний комплекс, спортивний зал та 3 класні кімнати восьмирічної школи.

За ініціативою селищної Ради й громадських організацій в Теплику побудували типову середню школу, дитячий комбінат, готель, автостанцію, ресторан, нові магазини.

Молодь селища посадила 25 тисяч декоративних і плодових дерев. Закладено чудовий парк культури та відпочинку, який щорічно впорядковується і є улюбленим місцем відпочинку мешканців Теплика.

Кооперативна торгівля здійснюється через 20 торговельних підприємств і 9 організацій громадського харчування. За 1970 рік тепличанам продано 1486 телевізорів, 621 радіоприймач, 317 пральних машин, 206 холодильників та багато інших товарів. Населення має 20 власних автомобілів і 59 мотоциклів.

Значно розширена районна лікарня з хірургічним, терапевтичним, дитячим, пологовим, інфекційним і поліклінічним відділеннями. З 1967 року працює протитуберкульозний диспансер.

У Теплику є середня, середня заочна, восьмирічна та музична школи. За післявоєнні роки середню школу закінчили 2013 юнаків і дівчат. З них 746 здобули вищу освіту. Серед випускників — 16 наукових працівників, 215 вчителів, 98 інженерів, 95 агрономів. Понад 50 років свого життя присвятив школі заслужений учитель УРСР Г. С. Побережник. За успіхи в педагогічній і громадській роботі він нагороджений двома орденами Леніна. Майже кожний дорослий у селищі — його колишній учень.

У селищі діє будинок культури на 650 місць, де працюють 5 гуртків художньої самодіяльності та агіткультбригада. Пропагандистську роботу в селищі та за його межами проводить районне відділення товариства «Знання». 1970 року у ньому налічувалось 632 члени.

Жителів обслуговують 6 бібліотек. У селищі сьогодні нема сім'ї, яка б не передплачувала газет і журналів.

Організаторами всього нового, прогресивного виступають комуністи, які об'єднані в 24 первинні партійні організації. 397 комуністів і 786 комсомольців ідуть в авангарді боротьби трудящих за піднесення сільськогосподарського та промислового виробництва.

З кожним роком змінюється Теплик, кращає, впорядковується. Все це робиться працьовитими руками жителів, які люблять своє селище, пишаються його історією, а ще більше його сучасним — досягненнями економіки, добробуту і культури.

П. О. ДРАЧЕНКО, Б. Г. КОЖЕДУБ

СОБОЛІ́ВКА

Соболівка — село, центр сільської Ради. Розташована на берегах річок Деркачки і Погрібної, за 22 км від районного центру, за 0,5 км від залізничної станції Дукля. Через село пролягає автодорога. Населення — 5779 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Антонівка та Дукля.

Про виникнення Соболівки можна судити лише на підставі історичних джерел, що стосуються заселення всієї Брацлавщини. Писемні згадки про заснування хутора Антонівки в середині XVII ст. і віднесення його до Соболівки певною мірою свідчать, що тоді вона вже була великим селом[1].

Напади турків і татар мали тяжкі наслідки для українського населення. Уряд Польщі не здатний був захистити Правобережжя від турецько-татарської агресії. В 1672 році Соболівку пограбували і зруйнували татари, частина її жителів потрапила в неволю[2]. Лише на початку XVIII ст. Соболівка знову відродилася. Основну частину її населення становили селяни. Мешкали в Соболівці також ремісники та дрібні торговці. До 1810 року в Соболівці діяв селітровий завод[3]. Село було приватновласницьким, з 70-х років XVIII ст. ним володіли графи Потоцькі[4]. Важко жилося соболівським селянам, що гнули спину на панщині, платили поміщикові натуральний оброк та відбували різні повинності.

З матеріалів інвентаризації маєтку О. Потоцької, проведеної 1850 року, постає сумна картина землекористування в Соболівці. Поміщиця мала 6282 десятини землі, а всі кріпаки її користувалися 547 десятинами. Всього було 1503 кріпаки та 1460 кріпачок. З 317 кріпацьких господарств тільки 261 господарство мало по одному коню. Лише 23 двори мали плуги. В селі налічувалося 42 двори городників та 4 — бобилів, які також відробляли панщину[5].

Невдоволення селян кріпосництвом іноді проявлялося у відкритих виступах. Улітку 1848 року соболівські селяни відмовилися виконувати т. зв. «безкінні» дні[6]. Зачинщиків цього бунту справник наказав відшмагати різками, а місцевий піп почав залякувати селян карою божою за непокору, за що одержав від поміщиці нагороду.

З часом Соболівка розрослася. 1859 року її віднесено до категорії містечок[7].

---

[1] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 340.
[2] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 9, стор. 628.
[3] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 341.
[4] Słownik geograficzny, t. 10, стор. 951.
[5] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр. 112, арк. 8—9.
[6] Крестьянское движение в России в 1826—1849 гг. Сборник документов. М., 1961, стор. 805.
[7] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 1—5, спр. 6899, арк. 1—74.

Загальний вид Соболівки. 1971 р.

За реформою 1861 року селяни мали викупити у графині 356 десятин присадибної та 3396 десятин 650 кв. сажнів польової землі. Десятина присадибної землі оцінювалася в 66 крб., а польової — 44 крб. Пересічно на один двір (а їх на час реформи було 440) припадало 8 десятин 500 кв. сажнів землі.

Після остаточного затвердження уставної грамоти була визначена сума щорічних викупних платежів — 8461 крб. 68 коп. Поміщиця накинула селянам ще 277 десятин непридатної землі. Частину своєї землі графиня здавала в оренду сусідові, з яким селяни сперечалися за межу. Всього соболівці повинні були внести за землю 99 966 крб. 83 копійки[1].

Через деякий час поміщиця звернулася до генерал-губернатора з клопотанням про одержання не тільки процентів, а й усього викупного капіталу, який їй потрібен «для покращання місцевих економічних умов і життя робітничого класу»[2]. Річ у тім, що, прагнучи пристосуватися до нових економічних умов, поміщиця вирішила побудувати в Соболівці цукроварню, залучивши для цього компаньйонів. В травні 1868 року затверджено статут «Товариства Соболівського цукрового заводу»[3]. Графиня Потоцька виділила 400 десятин під бурякові плантації. Але, коли розподіляли акції, забрала їх четверту частину[4]. В 1870 році завод почав перший виробничий сезон, який дав графині Потоцькій і К° 45 тис. крб., а через 10 років прибуток становив 1655 тис. карбованців.

Становище працюючих на Соболівському цукровому заводі було важким. За 12 годин виснажливої праці кваліфікований робітник одержував всього 15—20 крб. на місяць.

Прибутки акціонерного товариства зростали, а тим часом містечко лишалося брудним, невпорядкованим, розкиданим на семи горбах. Вулиці восени та навесні потопали в непролазній грязюці. Після віднесення до категорії містечок Соболівка стала центром волості. Тут містилися 9-а урядницька дільниця, перебували міський староста, мировий посередник. На 5979 жителів містечка відкрили лише дві церковнопарафіяльні школи і однокласне училище. Дітей навчали закона божого, письма, знайомили з діями арифметики, втлумачували догми катехізису, вчили церковного співу[5]. Зате тут були православна церква та два єврейські молитовні будинки. З 1884 року в Соболівці діяв завод землеробського знаряддя, що належав сербському капіталістові, було чотири заїжджі двори[6].

Соболівці зазнавали постійних утисків і знущань поліції та місцевих властей. Про це красномовно свідчить скарга селянина П. Заворотного на сільського стражника, подана 1896 року до подільського губернатора[7].

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 299, спр. 116, арк. 8—20.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 980, арк. 194—205.
[3] С. Ф. Рубинштейн. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии, Малороссии за 240 лет с 1652 по 1892 г., стор. 686.
[4] Протокол общего собрания владельцев паев Соболевского свеклосахарного и рафинадного завода 8 февраля 1869 г., стор. 748. (Зберігається на Соболівському заводі).
[5] Сборник сведений о Подольской губернии, вып. 3. Каменец-Подольский, 1884, стор. 55.
[6] А. Крылов. Населенные места Подольской губернии, стор. 290.
[7] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 846, спр. 188, арк. 1.

В народі назрівав протест проти експлуататорів. 14 грудня 1905 року соболівські робітники застрайкували. Вони висунули вимоги про підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня до 8 годин. На придушення цього виступу прибула рота солдатів з Гайсина, яка перебувала в Соболівці й у перші місяці 1906 року[1]. Селяни також виступали проти поміщиків, відмовлялися працювати на їх ланах за низьку плату[2]. Заворушення селян тривали й після революції 1905—1907 рр., зокрема в період нового революційного піднесення. Мешканці Соболівки, Антонівки й Брідка, що сезонно працювали на цукровому заводі, в 1911 році поставили перед адміністрацією вимоги підвищити заробітну плату і поліпшити умови праці. Єдність дій і наполегливість страйкуючих примусили адміністрацію задовольнити їхні вимоги[3]

В листопаді 1917 року до Соболівки дійшла звістка про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Скоро сюди повернувся робітник з Петрограда соболівець А. Я. Чуба. Він привіз революційну літературу. Тоді ж прибув і другий земляк матрос Чорноморського флоту К. Н. Майко. Вдвох вони розпочали в містечку агітацію за Радянську владу, очолили місцевих активістів, колишніх фронтовиків, організували збройний загін для боротьби з контрреволюційними елементами. Згодом створили ревком (голова — К. Н. Майко). Активістам вдалося захопити зброю, заготовлену адміністрацією цукрового заводу[4].

Жителі Соболівки саботували всі заходи німецьких окупантів, що вступили сюди навесні 1918 року за згодою з Центральною радою. Поміщицьке майно і землю не повернули. Всіляко перешкоджали вивезенню до Німеччини хліба, худоби, майна[5].

Хоч австро-німецька окупація зазнала краху, в селі встановилася влада Директорії. Петлюрівці в кінці травня 1919 року навіть оголосили мобілізацію. Населення саботувало наказ буржуазних націоналістів. Тоді вони насильно схопили 80 молодих соболівців, однак ті незабаром втекли додому і переховувалися до приходу 18 червня 1919 року Червоної Армії[6]. Становище в Соболівці ще тривалий час лишалося напруженим. На село налітали буржуазно-націоналістичні банди, тероризуючи населення. Розгорнути радянське будівництво в той час у Соболівці не було можливості. В кінці серпня 1919 року до неї вдерлися денікінці. Вони вчинили розправу над радянськими активістами. Схопили і після катування повісили одного з борців за новий лад К. Нестерука. На допомогу односельцям з Тульчина прийшов загін, очолюваний членом Соболівського ревкому Д. Я. Бабуром, і денікінці змушені були тікати. Однак загонові Бабура довелося вести запеклу боротьбу з бандою Волинця. Намагаючись вибити сміливців із станції Дукля, бандити направили туди бронепоїзд. Проте соболівці розібрали колію, і він зійшов з рейок. Не допоміг бандитам і бронепоїзд, висланий з Гайсина. Йому перетнула шлях озброєна група, якою командував І. Корнійчук. Однак бандитам вдалося заманити в пастку обох командирів і по-звірячому знищити їх. Загін продовжував діяти до приходу частин Червоної Армії в кінці січня 1920 року.

На початку лютого 1920 року в Соболівці вдруге створено ревком, який став здійснювати декрети Радянської влади. Та польська інтервенція, яка розпочалась у квітні 1920 року, на деякий час перервала радянське будівництво. Після вигнання інтервентів 19 червня 1920 року відновлено владу ревкому, розпочато створення міліції та організовано боротьбу з бандитизмом[7]. Перші кроки Радянської влади, спрямовані на відбудову господарства, були надзвичайно важкими. Не вистачало найнеобхіднішого — палива, гасу, сірників, одягу, господарство було занедбаним,

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 288, оп. 1, спр. 7470, арк. 6.

[2] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 17, спр. 2550, ч. 41, арк. 117—119.

[3] Наукові записки Кам'янець-Подільського педінституту, т. 5. Кам'янець-Подільський, 1957, стор. 50.

[4] Газ. «Зірка» (Теплик), 25 листопада 1967 р.

[5] Журн. «Архів Радянської України», 1932, № 4—5, стор. 203.

[6] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, спр. 30, арк. 265.

[7] Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920), стор. 670.

цукровий завод — зруйнованим. До того ж, у навколишніх лісах бродили зграї бандитів. Восени 1920 року поблизу Соболівки вони по-звірячому вбили командира 14-ї окремої роти зв'язку штабу 14-ї армії І. І. Куренкова та ще трьох командирів.

Трудящі Соболівки розуміли, що тільки напруженням усіх сил, самовідданою працею можна подолати розруху й перемогти класових ворогів. 11 вересня 1921 року організовано вийшли на недільник 446 чоловік. За 4 години роботи було навантажено 6 вагонів продовольства, зібраного населенням повіту для голодуючих Поволжя[1].

Після демобілізації в Соболівці залишилася на постійне проживання група бійців латиської дивізії. Вони допомагали сільському активу будувати нове життя. В 1922 році при цукровому заводі створено партійний осередок[2]. Істотною опорою для нього були комсомольці, організація їх оформилася ще в жовтні 1920 року. Комсомольці облікували всіх батраків, слідкували за дотриманням куркулями трудового законодавства, допомагали вдовам та інвалідам громадянської війни обробляти землю, ремонтували їм житла, впорядковували Соболівку. Нині окрасою села є парк біля середньої школи, посаджений комсомольцями на початку 20-х років. В приміщенні колишнього волосного правління вони створили сельбуд, що став центром культурно-масової роботи. Успішно вели комсомольці політмасову роботу[3].

Поступово загоювалися рани, завдані господарству війною і розрухою, налагоджувалося нормальне життя. Жителі Соболівки на практиці пересвідчувалися в правильності нової економічної політики: кращим стало постачання, пожвавилася торгівля. Радісно було працювати і на відбудові, хоча труднощі ще давалися взнаки. В 1922 році почали давати продукцію цукровий завод, паровий та водяний млини, олійня.

7 березня 1923 року Соболівську волость реорганізовано в район. До 1924 року в Соболівці вже діяли чотири трудові школи (одна з них була семирічною), клуб, хата-читальня, самодіяльний театр при цукровому заводі.

Коли світ облетіла сумна звістка про смерть В. І. Леніна, робітники цукрового заводу вирішили організувати вивчення праць любимого вождя, щоб краще будувати соціалізм, план побудови якого накреслив великий учитель.

Цукровий завод набирав темпів роботи. У 1925 році він працював 105 днів і переробив 547,9 тис. цнт сировини, наблизившись до рівня виробничого сезону 1913 року[4]. Налагоджувалися справи і в сільських трударів. Завдяки допомозі радянських органів та громадськості зміцнювалися бідняцькі й середняцькі господарства. Порівняно з дореволюційним часом на 19 проц. зросло поголів'я коней, на 17 — волів, на 26 — корів, вдвоє — свиней. Розширилися посівні площі.

У жовтні 1926 року відкрилася перша сільськогосподарська виставка. Серед її експонатів були виготовлені вручну дерев'яні плуги та молотарки. Соболівці також виставили кращих коней, корів, волів. Дехто з села не вірив, що експонати місцеві. За три дні виставку відвідало 3 тис. чоловік. Вона свідчила, що рани, завдані війною, були вже заліковані, селяни охоче застосовували досягнення агрономії. Виставка розповіла також про допомогу держави в розвитку господарства.

Мешканці Соболівки все більше пересвідчувалися в перевагах колективної праці. На 1928 рік у селі вже налічувалося вісім ТСОЗів, зокрема «Добробут», «Зоря», «Цвіт», «Радянський селянин». Їм надано понад 2100 крб. державного кредиту. На ці гроші члени «Добробуту», «Зорі», наприклад, закупили сільськогосподарський реманент, інші — худобу, насіння, саджанці плодових дерев[5].

---

[1] Поділля в період відбудови народного господарства, стор. 116.

[2] Вінницький облпартархів, ф. 22, оп. 1, спр. 84, арк. 2—3.

[3] Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны, стор. 571—572.

[4] Поділля в період відбудови народного господарства, стор. 553—555.

[5] Вінницький облдержархів, ф. Р-864, оп. 2, спр. 5, арк. 55.

З початком масової колективізації в Соболівці організувалася комуна. До неї вступили 25 найбідніших сімей. Комуна містилася в будинку нинішньої середньої школи № 1. Однак найбільш повно відображала інтереси селянства і держави сільськогосподарська артіль. Комуна й ТСОЗи наприкінці 1929 року були перетворені на артілі. В Соболівці їх утворилося чотири: «Більшовик», «Червоний плугатар», «Золотий колос», «Червоний хлібороб» («Червоний плугатар» пізніше був перейменований на колгосп ім. Комінтерну, а «Золотий колос» — на ім. Другої п'ятирічки, ще пізніше — ім. Мічуріна).

Труднощі траплялися на кожному кроці перших колгоспників. Землю обробляли кіньми і волами. Жодної сівалки в соболівських колгоспах не було — сіяли вручну. На сівбі знову відзначилися комсомольці. Вони скрізь встигали, самовіддано працювали, пильно охороняли колгоспне майно від зазіхань куркулів, допомагали комуністам. Всі соболівські господарства добилися непоганої врожайності пшениці та жита[1].

Соболівський район розформовано в 1930 році, а Соболівка увійшла до складу Теплицького району.

Значно поліпшилися справи в колгоспах після створення в 1932 році МТС. Вона мала близько 20 тракторів, кілька сівалок, плугів. А через два роки МТС була добре оснащена всіма видами машин. На механізаторів пішло вчитися багато мешканців Соболівки. Велику роботу у вихованні кадрів механізаторів проводив політвідділ МТС. Він видавав свою багатотиражну газету[2].

При цукровому заводі з 1933 року почала діяти фабрично-заводська школа. Відкрили й загальноосвітні семирічну і середню школи, для останньої в 1938 році побудовано двоповерхове приміщення з великими, світлими класами і кабінетами.

Долаючи труднощі, зростали соболівські артілі. 1933 року було викрито спроби куркулів проникнути до колгоспу, траплялися факти шкідництва. Партійна і комсомольська організації села встановили пости охорони колгоспного майна. Їм допомагали піонери[3].

За роки перших п'ятирічок громадське господарство соболівських колгоспів докорінно перебудовано, оснащено сільськогосподарською технікою. Загальна посівна площа зернових культур на 1940 рік становила 3472 га, під садами і ягідниками було зайнято 25 га[4]. Всі артілі мали добрі тваринницькі ферми. Цукровий завод за цей час перетворився на сучасне підприємство. На ньому працювало 267 робітників та інженерів.

Тільки-но пролунали перші вибухи бомб, скинутих на радянську землю фашистами, соболівці піднялися на захист Вітчизни. До Червоної Армії пішло понад 600 чоловік. Ті, що залишилися в селі, працювали на будівництві оборонних споруд, готувалися до евакуації. 5 липня 1941 року було вивезено половину тракторного парку МТС, частину колгоспного майна. 28 липня до Соболівки вдерлися німецькі загарбники. Настали чорні дні окупаційного режиму, сповнені жаху і звірств фашистських бандитів. 27 травня 1942 року гестапівці поблизу села в лісі Ближньому Довжку розстріляли 382 соболівці[5]. В селі закрили школи, магазини, клуби, знищили бібліотеки. Вільних колгоспників кати намагалися перетворити на рабів, грабували майно колгоспів, полювали на молодь, насильно вивозили її на каторгу до Німеччини.

Але не стали соболівці на коліна. Вони створили підпільно-диверсійну групу з 22 чол. під керівництвом І. М. Бабура, яка тримала зв'язок з партизанами загону ім. Леніна, а пізніше з другою партизанською бригадою ім. Сталіна. Мешканці Соболівки всіляко допомагали підпільникам. Патріоти знищили старосту та полі-

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 7, спр. 113, арк. 18—31.
[2] Там же, ф. 137, оп. 1, спр. 316, арк. 8—10.
[3] Там же, арк. 18.
[4] Вінницький облдержархів, ф. Р-2355, оп. 2, спр. 13, арк. 78.
[5] Там же, ф. Р-1683, оп. 1, спр. 13, арк. 379.

цая, організували кілька диверсій на залізницях поблизу села. Разом з партизанами із загону ім. Леніна 27 лютого 1943 року підпільники звільнили близько 300 юнаків та дівчат, яких фашисти хотіли вивезти до Німеччини, вбивши при цьому начальника охорони і жандарма[1]. За це гестапівці жорстоко помстилися над патріотами. Гітлерівські карателі розстріляли 17 активістів села, в т. ч. колишнього голову сільради Н. П. Кущика, голову колгоспу М. І. Майка, агронома П. Д. Скакодуба. Одначе ця жахлива розправа не залякала радянських людей. Вони посилили допомогу народним месникам, саботували заходи окупантів.

12 березня 1944 року жителі села радісно вітали своїх визволителів — воїнів з частин 27-ї армії. У боях за визволення села загинуло 20 солдатів і офіцерів, серед них, крім українців, були представники братніх російського і узбецького народів. За свободу і незалежність Батьківщини віддали життя 329 мешканців Соболівки.

Дуже важкою була перша весна після визволення села. Поля обробляли переважно жінки й підлітки, вручну та коровами. В колгоспі «Червоний хлібороб» залишилося 7 корів, 33 коней, 20 свиней. Реманент складався з 9 кінних плугів, 2 культиваторів, 7 возів і 9 саней. Відбудова МТС тільки починалася. Це згубно позначилося на обробітку землі та на врожайності[2].

Трактори, які залишилися в МТС, виявилися зіпсованими. Не було запасних частин, не вистачало й слюсарів. Під кінець 1944 року, використавши побиті й трофейні машини, відремонтували 44 трактори. Робітники цукрового заводу протягом 1944 року в надзвичайно важких умовах зуміли відремонтувати наявне обладнання і підготувати підприємство до виробничого сезону наступного року. Незважаючи на скрутне становище в розореному селі, його мешканці здавали хліб та інші продукти у фонд Червоної Армії, щоб допомогти наблизити перемогу над лютим фашизмом[3].

У наступні два роки всі чотири колгоспи залишалися ще економічно слабкими. Становище дуже ускладнила посуха 1946 року.

Нелегко було налагоджувати побут і культуру. Приміщення сільських клубів і шкіл були майже зруйновані або потребували ремонту. Збереглася лише третя частина парт. Однак у квітні почалося навчання. Дітям доводилося сидіти на лавках і принесених з дому стільцях.

Хоч довелося переборювати великі труднощі, соболівці п'ятирічку відбудови й розвитку народного господарства виконали. На 1950 рік цукровий завод досяг кращих показників довоєнного часу, видавши країні понад 106 тис. цнт цукру. Завдяки турботам держави краще пішли справи в усіх колгоспах. Через два роки тракторний парк МТС був значно більший довоєнного[4].

Протягом 1956—1958 рр. всі колгоспи села об'єдналися в одну артіль «Росія». До неї приєднався невеликий колгосп с. Антонівки. Після укрупнення земельні угіддя артілі «Росія» розкинулись на 5980 га. Згодом тут одержали в середньому по 17,5 цнт зернових та 250 цнт цукрових буряків з гектара, виробили по 46,3 цнт м'яса і 168 цнт молока на 100 га угідь. Після реорганізації МТС колгосп придбав 27 тракторів, 7 зернових комбайнів та 16 вантажних автомашин.

За семирічку економіка Соболівки значно зросла. В 1968 році було завершено реконструкцію парокотельного цеху цукрового заводу. Згодом цех переведено на рідке паливо, що значно поліпшило умови праці робітників, а також збільшило енергетичну потужність заводу. В 1966 році на підприємстві встановлено парову турбіну потужністю 1500 квт. Добова потужність переробки сировини під кінець семирічки досягла 7824 центнерів.

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 541, арк. 6—9.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-3375, оп. 4, спр. 70, арк. 346—351.
[3] Газ. «Вінницька правда», 20 серпня 1944 р.
[4] Вінницький облдержархів, ф. Р-3375, оп. 4, спр. 2347, арк. 255.

Значно поліпшились умови праці робітників заводу: всі процеси виробництва максимально механізовано. В більшості виробничих приміщень дерев'яна підлога замінена кахляними плитками, встановлено лампи денного світла, в цехах з'явилися квіти. Впорядковано й територію: прокладено алеї, розбито клумби. До заводу примикає чудовий парк — місце відпочинку трудящих. При заводі є свій театр, клуб і бібліотека, яка має понад 10 тис. книг.

Заводський колектив трудиться творчо, натхненно. Тільки за 1963 рік запроваджено у виробництво 70 раціоналізаторських пропозицій та винаходів. Тут широко розгорнулося змагання за комуністичну працю, в авангарді якого йшли комуністи. Їх на заводі 70 чоловік, комсомольців — 36. Багато енергії для досягнення високих виробничих показників доклала колишній директор цукрокомбінату М. П. Черкасова. Їй удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Кінець семирічки колгосп «Росія» зустрів з непоганими показниками: середня врожайність зернових досягла 30 цнт з га, цукрових буряків — 355 цнт. М'яса на 100 га угідь вироблено понад 41 цнт, молока — 226 цнт. Докорінно змінилась оплата праці колгоспників — завдяки госпрозрахунку заробітки збільшилися втроє.

Гарними економічними показниками зустріли трудящі Соболівки XXIV з'їзд КПРС та XXIV з'їзд КП України. Колгоспники за роки восьмої п'ятирічки виростили близько 30 тис. тонн зерна, 122 тис. тонн цукрових буряків. На наступне п'ятиріччя запланували довести врожаї зернових культур до 33 цнт з га, виробництво м'яса — до 300 цнт на 100 га угідь. З цією метою значно розширюються колгоспні ферми, споруджується промисловий комплекс по відгодівлі свиней. Цукровий завод щодоби перероблятиме 17 тис. цнт цукрових буряків.

Дальшого розвитку набула культура. 50-річчя Великого Жовтня соболівці святкували в новому будинку культури, що його спорудив колгосп «Росія». Тут проводять дозвілля старі й малі, бо працівники будинку культури старанно організовують його, прагнуть кожний захід провести найцікавіше. Завідуючому будинком культури І. В. Бондарчуку присвоєно звання заслуженого працівника культури Української РСР. Будинок культури став одним з кращих закладів і відзначений у всесоюзному змаганні клубів.

Драматичному колективу будинку культури присвоєно найменування самодіяльного народного театру. Правдиве слово партії несуть в маси 53 лектори товариства «Знання» — кращі представники інтелігенції села. З 1967 року відкрита перша в районі Соболівська музична школа. В селі є 8 бібліотек, 8 кіноустановок, радіовузол, стадіон. Виходять багатотиражна газета «Суворовець» та колгоспна радіогазета.

Соціалістичні перетворення, що сталися в Соболівці, досить переконливо висвітлені в численних експонатах відкритого напередодні 100-річчя з дня народження В. І. Леніна музею історії села, дбайливо оформленого народним умільцем Е. А. Руппельтом.

З 1965 року в Соболівці є дві середні школи, де працюють 70 вчителів, навчається 935 учнів.

Будинок культури колгоспу «Росія», с. Соболівка. 1968 р.

Соболівська лікарня має 75 ліжок. В ній трудяться 30 медичних працівників. Організовано в селі швидку медичну допомогу. Є рентгенівський кабінет, клінічна лабораторія, пологовий будинок, а також дитяча лікарня.

Величезні зміни в побут соболівців внесла електрифікація. Мешканці села у повсякденному вжитку мають холодильники, пральні машини та інші електропобутові прилади. Про зміни традиційних

звичаїв селян свідчать і спеціалізовані магазини — хлібний, молочний тощо. Всього в селі 15 магазинів. За післявоєнні роки в Соболівці виросло близько 1 тис. нових впорядкованих будинків. Сільська дітвора виховується в дитячих яслах та дитячому садку цукрового комбінату.

Урочистий прийом у піонери біля пам'ятника В. І. Леніну, с. Соболівка. 1971 р.

В звитяжній праці зростали люди соціалістичної Соболівки. Нині тут трудяться 37 спеціалістів сільського господарства, понад 30 інженерно-технічних працівників. Усі комплексні бригади очолюють спеціалісти. Серед колгоспників чимало орденоносців, зокрема, доярка М. А. Маринчак, свинарка М. П. Бабенко, рільник Є. Л. Грабчак. Депутатом Верховної Ради УРСР 7 і 8-го скликань була М. А. Маринчак, її ж обирали і на 3-й Всесоюзний з'їзд колгоспників. Делегатом XXII і XXIV з'їздів КПРС та XXIII з'їзду КП України була М. П. Бабенко. За багатолітній сумлінний труд вона удостоєна звання Героя Соціалістичної Праці.

Членами партії нині є 92 колгоспники. Партком вникає у всі справи колгоспного життя, пильно стежить як за розвитком економіки, так і за зростанням кадрів. Великою пошаною і піклуванням оточені ветерани колгоспної праці. Їх у Соболівці понад 900 чоловік, всі одержують пенсію.

Добре дбає про благоустрій Соболівки сільрада. Протягом останніх 10 років впорядковано вулиці: вибруковано центр села, встановлено на вулицях лампи денного світла. На честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна жителі села відкрили пам'ятник Іллічу. Тепер село дедалі менше відрізняється від міста. Соціалістична Соболівка впевнено крокує до комунізму.

І. К. ФУРДИК, П. І. ХАВЛЮК

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ТЕПЛИЦЬКОГО РАЙОНУ

БДЖІЛЬНА́ — село, центр сільської Ради, розташоване за 5 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Кублич. Населення — 1682 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Червона Долина.

У селі розміщено центральну садибу колгоспу «Зоря комунізму». За господарством закріплено 3058 га землі, в т. ч. 2395 га орної. Тут вирощують цукрові буряки, пшеницю, кукурудзу, горох. В Бджільній працює спиртовий завод, який збудований 1894 року і заново реконструйований 1947 року.

В селі є восьмирічна і 2 початкові школи, бібліотека.

Партійну організацію засновано 1945 року, комсомольську — 1923. Зараз у селі працюють 38 комуністів і 76 комсомольців.

Колишній голова колгоспу П. К. Ткачук, вчитель Г. Н. Воєвиченський нагороджені орденом Леніна. Двічі цієї нагороди удостоєний бригадир П. Т. Тарасишин.

Вперше згадується Бджільна у джерелах середини XVIII ст. 1892 року селяни виступили з вимогою повернути громадські землі, загарбані економією графа Потоцького.

В селі споруджено пам'ятник воїнам, що загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

БРІДО́К — село, центр сільської Ради, віддаль до районного центру — 25 км, до залізничної станції Дукля — 2 км. Населення — 1487 чоловік.

Колгосп ім. Калініна, що міститься в Брідку, користується 1772 га землі, в т. ч. 1256 га орної. Господарство спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби.

Колгоспниці Н. І. Поник, Ф. Х. Пітик і М. А. Сполітак нагороджені орденом Леніна.

В селі є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека.

Партійну організацію створено 1946 року, комсомольську — 1924. Нині у селі трудяться 45 комуністів і 88 комсомольців.

Брідок відомий з початку XVIII ст. У травні—червні 1905 року тут відбувалися виступи робітників і селян. У вересні 1922 року виникла сільськогосподарська трудова спілка.

ВЕЛИ́КА МОЧУ́ЛКА — село, центр сільської Ради, знаходиться за 13 км від районного центру і за 10 км від залізничної станції Кублич. Через село протікає річка Мочулка. Населення — 2545 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Панчишине і Шевченка.

За місцевим колгоспом «40-річчя Жовтня» закріплено 3860 га землі, в т. ч. орної 2898 га. Провідні культури — озима пшениця, цукрові буряки, кукурудза.

У селі є середня й початкова школи, клуб, бібліотека. Видається колгоспна багатотиражна газета «Ленінським шляхом».

Партійну організацію засновано 1926 року, комсомольську — 1923. Нині у Великій Мочулці трудяться 63 комуністи, 194 комсомольці.

В давнину село мало назву Доброполь. В центрі його збереглися рештки укріплення, де колись стояв Доброполь. В 1875—1876 рр. жителі села повстали проти нещадної експлуатації з боку місцевих гнобителів. У травні—червні 1905 року відбулися виступи селян.

1920 року в селі створюється комнезам, першим головою його був О. П. Солошенко. 1928 року члени комнезаму організували в селі ТСОЗ «Добробут».

На честь жителів села, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, споруджено пам'ятник.

ВЕСЕ́ЛІВКА (до 1946 року — Вищий Ташлик) — село, центр сільської Ради, лежить на березі річки Удичу — притоки Південного Бугу, за 10 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Кублич. Населення — 2007 чоловік. Сільраді підпорядковане селище Войтівка.

У Веселівці розташований колгосп ім. Куйбишева, який користується 2726 га землі, в т. ч. орної 2162 га. Тут вирощують озиму пшеницю, цукрові буряки, кукурудзу, горох.

Є середня школа, бібліотека, видається багатотиражна газета «Веселівська правда».

Партійну організацію села створено 1939 року, комсомольську — 1925. Тепер у Веселівці трудяться 37 членів КПРС та 140 комсомольців.

У XVIII ст. село мало назву Кривий Ташлик. Селяни Веселівки піднімалися на революційну боротьбу з поміщицьким гнобленням у квітні—листопаді 1906 року.

Уродженець села Г. Ф. Пугачевський — кандидат технічних наук.

Біля села є курган доби бронзи.

ЗАЛУ́ЖЖЯ — село, центр сільської Ради, знаходиться за 3 км від районного центру і за 13 км від залізничної станції Кублич. Населення — 1319 чоловік.

У Залужжі — колгосп ім. Карла Маркса. За ним закріплено 1854 га землі, в т. ч. орної 1515 га. Основні культури — озима пшениця, цукрові буряки, кукурудза.

Діти місцевих жителів навчаються у восьмирічній школі. Трудівники Залужжя проводять дозвілля в клубі. Колгосп видає багатотиражну газету «Шляхом Ілліча».

Партійна організація створена 1936 року, комсомольська — 1923. Нині у селі працюють 34 комуністи й 116 комсомольців.

Перша згадка про село належить до 1777 року.

Поблизу його 1942 року німецько-фашистські окупанти розстріляли понад 1000 радянських громадян.

КИВАЧІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від районного центру, за 7 км від залізничної станції Розкошівка. Населення — 1116 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Дубина й Цвіліхівка.

В Кивачівці розташований колгосп ім. Щорса, за яким закріплено 2934 га землі, в т. ч. 2287 га орної. Напрямок господарства — зерно-тваринницький.

Є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека.

Партійна організація виникла 1938 року, комсомольська — 1924. Нині на різних ділянках виробництва працюють 34 комуністи й 112 комсомольців.

В письмових джерелах є відомості про існування села у XVIII ст. В липні 1918 року відбулась жорстока сутичка з загоном військ, який надіслали з Києва для розправи над жителями за непокірність окупаційним властям. В роки Великої Вітчизняної війни населення Кивачівки чинило опір гітлерівцям, допомагало підпільній групі, що діяла у селі Комарівці. 1943 року фашисти закатували перших комсомольців села Г. Г. Лебедя, Я. Т. Капітона, Ф. Ф. Пшеничного.

Учитель Кивачівської школи М. П. Козак нагороджений орденом Леніна.

На території села є пам'ятник героям, що загинули в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками.

КОМАРІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Віддаль до районного центру 10 км, до залізничної станції Розкошівка — 4 км. Населення — 1916 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Розкошівка, Шевченківка.

В Комарівці міститься центральна садиба колгоспу ім. Жданова. За господарством закріплено 3980 га землі, в т. ч. 3098 га орної. Воно спеціалізується на відгодівлі птиці. Також вирощують озиму пшеницю, цукрові буряки, кукурудзу, горох. Голову колгоспу Д. С. Бондаря нагороджено орденом Леніна.

Є середня й восьмирічна школи, клуб, бібліотека. Тут виходить багатотиражна газета «Колгоспна правда».

Партійну організацію створено 1931 року, комсомольську — 1925 року. Зараз у Комарівці працюють 53 комуністи, 188 комсомольців.

Перші згадки про Комарівку у письмових джерелах XVIII ст. 1905 року в селі вели революційну агітацію члени Уманської організації РСДРП. 1924 року організували колективне господарство «Бджола», до якого ввійшло 10 сімей.

Уродженцем села є письменник П. Ф. Гуцал.

Неподалік від Розкошівки збереглися залишки поселення трипільської культури.

КОСТЮКІ́ВКА (до 1946 року — Нижчий Ташлик) — село, центр сільської Ради, розкинулося на обох берегах річки Удичу, за 15 км від районного центру, за 25 км від залізничної станції Кублич. Населення — 1082 чоловіка.

У місцевому колгоспі ім. Шевченка 1903 га землі, в т. ч. орної 1489 га. Головні культури — пшениця, цукрові буряки, кукурудза, горох.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

Партійна організація виникла 1947 року, комсомольська — 1925. Тепер у селі працюють 36 комуністів й 56 комсомольців.

Село відоме з першої половини XVIII ст. під назвою Нижчий (а також Гнилий) Ташлик.

У Костюківці споруджено пам'ятник воїнам, що загинули під час визволення села від фашистських загарбників.

МАЛА́ МОЧУ́ЛКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 10 км від райцентру, за 5 км від залізничної станції Кублич. Населення — 1624 чоловіка.

У колгоспі «40-річчя КП України» 2688 га землі, в т. ч. орної 2102 га. Господарство спеціалізується на вирощуванні пшениці, цукрових буряків; розвинуте тваринництво.

Для жителів села споруджено восьмирічну школу, будинок культури, відкрито бібліотеку.

Партійну організацію засновано 1929 року, комсомольську — 1923. Нині тут працюють 35 комуністів, 91 комсомолець.

Село існує з XVIII ст. Влітку 1905 року жителі Малої Мочулки виступили проти місцевого поміщика, вони вимагали підвищення плати за обробіток цукрових буряків. 1906 року селяни спалили господарські будівлі поміщика. 1939 року за одержання високого врожаю цукрових буряків місцевий колгосп став учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки, його відзначили дипломом першого ступеня.

Колишній голова колгоспу Т. П. Дмитренко — кавалер ордена Леніна, а нинішній його керівник Г. Ф. Трачук удостоєний ордена Жовтневої Революції.

МЕТА́НІВКА — село, центр сільської Ради, лежить на лівому березі Південного Бугу, за 31 км від районного центру, за 7 км від залізничної станції Дукля. Населення — 1595 чоловік. Сільраді підпорядковане село Завадівка.

За місцевим колгоспом «Дружба» закріплено 4293 га землі, в т. ч. 3222 га орної. Напрямок господарства — зерно-тваринницький. Розвинуте також рибництво, у колгоспі 70 га ставків. Свинарку О. А. Івахненко нагороджено орденом Леніна.

Партійна організація існує з 1932 року, комсомольська — з 1925. У колгоспному виробництві трудяться 42 комуністи й 101 комсомолець.

Перші згадки про Метанівку є в джерелах XVIII ст. В травні—червні 1905 року розгорнувся страйковий рух селян і наймитів Метанівки, які вимагали підвищити оплату праці. З листопада 1943 року до березня 1944 року на території Метанівки і навколишніх сіл діяв партизанський загін ім. Чапаєва на чолі з М. О. Литвиновим.

МИ́ШАРІВКА — село, центр сільської Ради, знаходиться за 12 км від Теплика, за 12 км від залізничної станції Кублич. Через село протікає невеличка річка Ревуха. Населення — 954 чоловіка.

У Мишарівці розташований колгосп ім. 17 партз'їзду. В його користуванні 1725 га землі, в т. ч. орної 1364 га. Провідними культурами є озима пшениця, цукрові буряки, горох, кукурудза.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

Партійну організацію засновано 1947 року, комсомольську — 1925 року. Зараз тут працюють 20 комуністів й 49 комсомольців.

Мишарівка, за документальними даними, відома з 70-х років XVIII ст. У травні—червні 1905 року відбувалися страйки селян і батраків.

ОРЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Від районного центру віддалене на 19 км, а від залізничної станції Кублич — на 17 км. Населення — 1601 чоловік.

За Орлівським колгоспом ім. Горького закріплено 3131 га землі, в т. ч. орної 2464 га. Тут вирощують пшеницю, цукрові буряки, кукурудзу, горох.

Є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека. Видають багатотиражну газету «Зоря комунізму».

Партійну організацію створено 1939 року, комсомольську — 1924. Нині в Орлівці трудяться 45 комуністів і 103 комсомольці.

Орлівка відома з 40-х років XVIII ст. У червні—серпні 1848 року відбулися антифеодальні виступи селян, які не схотіли відбувати «згінні дні» на поміщицю.

У центрі села споруджено пам'ятник воїнам, які полягли в боях з німецько-фашистськими загарбниками.

ПЕТРАШІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 33 км від районного центру та за 12 км від залізничної станції Дукля. Населення — 1566 чоловік.

У колгоспі ім. Шевченка 2759 га землі, в т. ч. орної 2117 га. Провідні культури — озима пшениця, цукрові буряки, кукурудза, горох.

Відкрито середню школу, бібліотеку, видається багатотиражна газета «Колгоспник». Жителі Петрашівки користуються лікарнею.

Партійна організація існує з 1947 року, комсомольська — з 1925. Тепер у селі працюють 33 комуністи й 105 комсомольців.

Петрашівку засновано в першій половині XVIII століття.

ПОБІ́РКА — село, центр сільської Ради, лежить на річці Тьмі, лівій притоці Південного Бугу, за 28 км від районного центру і за 9 км від залізничної станції Губник. Населення — 1361 чоловік.

Колгосп «Комунар» у своєму користуванні має 2460 га землі, в т. ч. орної 1849 га. Тут вирощують пшеницю, цукрові буряки.

Ланковий механізованої ланки вирощування цукрових буряків І. В. Купчинський нагороджений орденом Леніна.

В Побірці є восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

Партійна організація створена 1948 року, комсомольська — 1925. На різних ланках виробництва трудяться 38 комуністів і 53 комсомольці.

Перші згадки про Побірку в письмових джерелах належать до XVIII ст. В травні—червні 1905 року тут відбулись значні виступи у формі страйків, селяни захоплювали землю.

ПОГОРІ́ЛА — село, центр сільської Ради. Віддаль до районного центру 20 км, до залізничної станції Христинівка — 25 км. Населення — 1883 чоловіка. Сільській Раді підпорядковане село Кизими.

На території села розташований колгосп «Комунар», за яким закріплено 2238 га землі, в т. ч. орної 1881 га. Це багатогалузеве господарство. Тут вирощують озиму пшеницю, цукрові буряки. Розвинуте тваринництво м'ясомолочного напряму.

З 1954 року колгосп є постійним учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки, а з 1959 року — ВДНГ. Орденом Леніна нагороджені ланкова Є. М. Белко, голова колгоспу І. Т. Вихватнюк, доярка М. О. Фоменко.

Є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека. Виходить богатотиражна газета «Зоря комунізму».

Партійна організація виникла 1945 року, комсомольська — 1925. Нині тут працюють 32 комуністи й 100 комсомольців.

Перші згадки про Погорілу належать до 60-х років XVIII ст. В липні 1906 року та червні 1907 року відбулися революційні виступи погорілівських селян. 1907 року місцеві власті ув'язнили 10 організаторів виступу проти поміщика.

На околиці села знайдено скарб срібних римських монет II століття.

ПОЛО́ГИ — село, центр сільської Ради, розкинулося на обох берегах річки Удичу, за 10 км від районного центру, за 20 км від залізничної станції Кублич. Населення — 1375 чоловік.

За колгоспом ім. Чкалова закріплено 3774 га землі, в т. ч. орної 2999 га. Провідними культурами є озима пшениця, цукрові буряки, кукурудза, горох. Орденом Леніна нагороджені колгоспники О. Д. Гаврилюк, О. С. Калиниченко, Г. О. Калиниченко, І. С. Сопільняк.

Діти жителів села навчаються у середній школі. У Пологах є клуб, бібліотека.

Партійна організація існує з 1932 року, комсомольська — з 1924. Тепер у селі працюють 44 комуністи та 89 комсомольців.

Вперше в історичних джерелах Пологи згадуються в середині XVIII ст. 1887 року відбувся організований виступ селян проти виснажливої праці в маєтку поміщика. Влітку 1906 року відбулися страйки бідняків і наймитів, які вимагали поліпшити умови життя. 1925 року любителі театрального мистецтва створили у Пологах народний театр. Під час Великої Вітчизняної війни на території села діяли групи партизанів із загону ім. Леніна.

В Пологах народився український радянський хімік, академік АН УРСР К. Б. Яцимирський.

РОСО́ША — село, центр сільської Ради, знаходиться за 8 км від районного центру і за 18 км

від залізничної станції Кублич. Населення — 1293 чоловіка. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Кам'янки, Кожухівка, Удич, Червоний Кут.

Місцевий колгосп «Україна» спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби, має в користуванні 4361 га землі, в т. ч. орної — 3423 га. На території Росошанської сільської Ради працює Удицький цукровий завод. Колгоспницю Є. П. Івангородську нагороджено орденом Леніна.

У Росоші є восьмирічна школа, тут відкрили консультпункт Теплицької середньої заочної школи. Жителі Росоші мають будинок культури, бібліотеку. Виходить багатотиражна газета «Україна».

Партійну організацію засновано 1928 року, комсомольську — 1924. На різних ділянках виробництва трудяться 28 комуністів і 89 комсомольців.

В історичних джерелах збереглися відомості про існування села у XVIII ст. У вересні—грудні 1941 року в Удичі організували підпільну групу, яку очолили комуніст Ф. Волощук і комсомолець М. Корнійчук. Удицькі підпільники подавали допомогу партизанам, що діяли у навколишніх селах.

СОКИРЯ́НИ — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від районного центру і за 22 км від залізничної станції Кублич. Населення — 848 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Ленінка і Саша.

Сокирянський колгосп ім. Леніна користується 2149 га землі, в т. ч. орної 1703 га. Тут вирощують озиму пшеницю й цукрові буряки.

Є восьмирічна школа, бібліотека.

Партійну організацію в селі створено 1948 року, комсомольську — 1924. Тепер у Сокирянах працюють 33 комуністи, 56 комсомольців.

Вперше у письмових джерелах село згадується в 60-х роках XVIII ст. В липні 1917 року відбулися революційні виступи сокирянських селян.

СТЕПА́НІВКА — село, центр сільської Ради, лежить на обох берегах річки Кублич, за 7 км від районного центру. Через село проходить автомобільна дорога. Населення — 1838 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Карабелівка, Кублич, Марківка.

В селі розташований колгосп ім. Леніна, в його користуванні 4933 га землі, в т. ч. орної 3813 га. Господарство спеціалізується на відгодівлі свиней. 1971 року колгосп нагороджено орденом Леніна.

У колгоспі працює знатна доярка, Герой Соціалістичної Праці В. О. Вовк. Голова колгоспу І. М. Дищук та ланкова М. С. Бондар нагороджені орденом Леніна.

Діти жителів села здобувають знання в середній школі. В селі є клуб, бібліотека. Колгосп видає багатотиражну газету «Урожай».

Партійну організацію створено 1932 року, комсомольську — 1923. Нині у селі трудяться 41 комуніст, 148 комсомольців.

Герой Соціалістичної Праці В. О. Вовк, с. Степанівка. 1968 р.

Перші згадки про існування села є у джерелах XVIII ст. У липні 1917 року тут відбулись виступи селян, в ході яких були захоплені хліба на поміщицьких полях.

В 1921 році у Марківці від кулі бандита загинув і похований український композитор М. Д. Леонтович. В селі створено кімнату-музей композитора.

Могила М. Д. Леонтовича, с. Марківка. 1971 р.

СТРА́ЖГОРОД — село, центр сільської Ради, розташоване за 3 км від районного центру, за 9 км від залізничної станції Розкошівка. Населення — 1955 чоловік. До Стражгорода у 1969 році приєднано село Розкошівку.

Колгосп ім. Фрунзе має в користуванні 1740 га землі, в т. ч. орної 1391 га. Тут вирощують зернові і технічні культури. Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

Партійну організацію засновано 1925 року, комсомольську — 1923. Тепер у Стражгороді працюють 49 комуністів, 129 комсомольців.

Перша згадка про село в письмових джерелах за 1708 рік. Жителі Стражгорода 1861 року виступали з протестом проти утисків властей. В жовтні 1917 року в Стражгороді відбувся антицерковний виступ селян, під час якого вони забрали церковний будинок, розподілили між собою землю, а священика вигнали з села.

ТОПОЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розкинулось по обох берегах річки Кубличу, за 12 км від районного центру, за 4 км від залізничної станції Розкошівка. Населення — 1688 чоловік.

В селі розташований колгосп ім. Куйбишева. За ним закріплено 2758 га землі, в т. ч. 2251 га орної. Провідні культури — озима пшениця, цукрові буряки, кукурудза, горох.

Працюють восьмирічна і початкова школи, клуб, бібліотека. В селі розміщено дільничну лікарню.

Партійну організацію створено 1947 року, комсомольську — 1924. Зараз у селі 38 комуністів і 87 комсомольців.

Перші згадки про Тополівку є у джерелах XVIII століття.

Уродженцем села є доктор економічних наук П. І. Багрій.

ШИМА́НІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 30 км від районного центру і за 10 км від залізничної станції Губник. Населення — 916 чоловік.

На території села розміщена садиба колгоспу ім. Леніна. Господарство у своєму користуванні має 1709 га землі, в т. ч. орної 1422 га. Вирощують зернові і технічні культури, розвинуте також тваринництво.

Відкриті восьмирічна школа, клуб, бібліотека,

Партійна організація у селі існує з 1946 року, комсомольська з 1925. Тепер у Шиманівці 20 комуністів й 57 комсомольців.

Перші згадки про село містяться в історичних джерелах 40-х років XVIII століття.

ТИВРІВСЬКИЙ РАЙОН

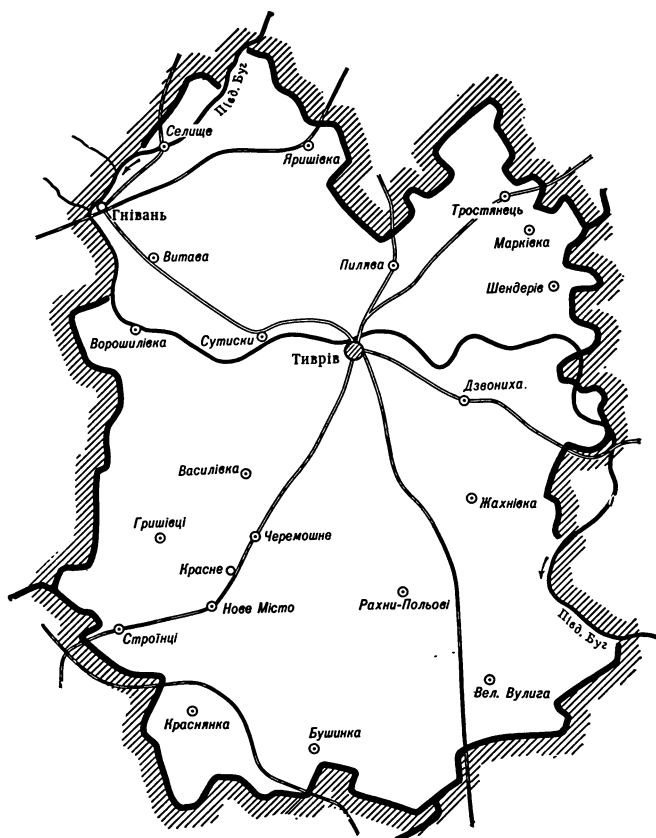

ТИВРІВ

иврів — селище міського типу (з 1965 року). Розташований на мальовничому узгір'ї правого берега Південного Бугу, за 25 км на південь від Вінниці, за 16 км від залізничної станції Гнівань. Через селище проходить автодорога Вінниця—Могилів-Подільський. Населення — 3980 чоловік.

Тиврів — центр району, територія якого становить 882 кв. км, населення — 60,3 тис. чоловік, у т. ч. міського 10,9 тис. чоловік. У районі — 59 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 20 сільським Радам. Усієї землі — 88,2 тис. га, у т. ч. 56,3 тис. га орної, 1,5 тис. га сіножатей, 3,5 тис. га пасовиськ, 9,8 тис. га лісів. Працюють 22 колгоспи, один радгосп; 13 промислових підприємств, 180 магазинів і кіосків, 61 підприємство громадського харчування; 6 лікарень, 54 медичні пункти, 15 колгоспних пологових будинків, 14 профілакторіїв, 6 аптек, санепідстанція; 53 школи, вечірній машинобудівний технікум, будинок культури, 53 клуби, 51 бібліотека, 5 кінотеатрів, 55 кіноустановок.

Територія села освоєна в сиву давнину. В центрі Тиврова, на березі Південного Бугу, трапляються кремінні знаряддя праці доби неоліту, що існував на Побужжі між VI і IV тисячоліттям до нашої ери[1].

Перша письмова згадка про Тиврів належить до початку XVI ст. В 1505 році брацлавський зем'янин Федько Дашкевич «бив чолом» і пред'явив відповідні документи великому князю Литовському Олександрові про те, що Тиврів в числі інших населених пунктів був дарований «за службу» великим князем Вітовтом його дідові Герману Дашкевичу. Князь підтвердив право Дашкевичів на володіння Тивровом[2]. 1629 року Тиврів згадується також в списках подимного податку Брацлавського воєводства.

---

[1] Науковий архів Інституту археології АН УРСР, № 2637, стор. 6.
[2] M. Baliński, T. Lipiński. Starożytna Polska, t. 2. Warszawa, 1844, стор. 1373.

Тиврів був прикордонним оборонним пунктом феодальної Литовської держави і кілька разів спустошувався татарами. Недалеко проходив Кучманський шлях, яким сунули татарські орди на Галичину, Волинь, Польщу. Час від часу частина татарського війська відокремлювалася від головних сил, біля Тиврова переправлялася через Південний Буг, щоб зненацька з тилу вчинити напад на якесь місто чи село. Тиврів, звичайно, був першою жертвою на шляху степових розбійників. Ще й досі побутують у народі легенди про страшне татарське лихоліття, розповіді про підземні ходи, що тягнуться від центра селища до протилежного берега Південного Бугу. Ними тікали до лісу жителі Тиврова, рятуючись від нападу. Один з бродів поблизу селища й досі називають татарським. Після кожного ворожого нападу поселення знову й знову відроджувалося з попелу, поповнювалося новими поселенцями, зростало. В середині XVI ст. у Тиврові, шукаючи захисту від панського гніту, оселилося чимало втікачів із Західного Поділля, Галичини, Волині. Внаслідок Люблінської унії 1569 року Тиврів відійшов до шляхетської Польщі — до складу Вінницького повіту Брацлавського воєводства.

Місцеві феодали Кліщівські зразу ж перейшли в католицизм, побудували костьол[1]. Крім існуючої натуральної ренти, вони запровадили відробіткову — панщину, яка дедалі зростала. Поступово селяни втрачали рештки особистої свободи, право вільного переходу. В кінці XVI ст. через посилення поміщицького гноблення Тиврів перестав бути притулком для втікачів. Тепер уже тиврівські селяни рятувалися від панської сваволі на півдні Брацлавщини, на кордоні з Диким полем. У списках подимного податку за 1629 рік у Тиврові налічувалося 347 димів[2].

У червні 1648 року селянсько-козацькі загони Максима Кривоноса визволили Тиврів від польсько-шляхетського панування. 1654 року він увійшов до складу возз'єднаних з Росією земель. Проте за Андрусівським договором містечко знову опинилося під владою польсько-шляхетської держави. З 1672 по 1699 рік ним володіли турецькі поневолювачі. Тиврівці брали активну участь у повстанні С. Палія, А. Абазина, З. Іскри, боролися проти чужоземного гніту, за возз'єднання з братнім російським народом. Жителі містечка на деякий час вигнали польських панів з свого поселення. Лише з 1715 року шляхта почала поволі повертатися до Тиврова, поновлювати порядки, скасовані повсталим народом. Ще важчою стала панщина, зростали повинності, силоміць насаджувалося католицтво. Один з власників Тиврова — М. Калитинський у 1742 році побудував новий костьол, привіз у Тиврів монахів-домініканців.

Власники тиврівських маєтків зав'язали прямі торговельні стосунки з містами Прибалтики. У 1758 році З. Ярошинський відправив у Данціг перший транспорт жита і пшениці. Відтоді протягом двадцяти років таких транспортів вирушало 6—8 на рік[3]. Почалася грошова лихоманка. Пани жорстоко експлуатували кріпаків, заводили в маєтках промисли, грабували, нищили природні багатства. Той же З. Ярошинський за чотири роки продав данцігським купцям на 200 тис. злотих поташу, для чого було знищено весь ліс навколо Тиврова й сусідніх сіл[4]. М. Калитинський з метою реалізації на місці продуктів сільського господарства і виробів ремісників-кріпаків добився 1744 року для Тиврова статусу містечка, права влаштовувати щотижневі торги (кожний четвер) і три ярмарки на рік[5]. У цей час у Тиврові проживала 171 сім'я міщан, 72 селянські (крім тих, що відробляли панщину або давали грошову ренту), 61 ремісник і 24 сім'ї «вільних від дані». Панські палаци скидалися на військові фортеці. Високі кам'яні стіни, бойові башти, гармати, чисельні залоги робили їх неприступними.

---

[1] Słownik geograficzny, t. 12, стор. 730.
[2] Źródła dziejowe, t. 21, стор. 18.
[3] Журн. «Киевская старина», 1890, № 12, стор. 425.
[4] Журн. «Киевская старина», 1890, № 9, стор. 458.
[5] Słownik geograficzny, t. 12, стор. 730.

Селяни терпіли не тільки від нелюдської експлуатації, але й від сваволі шляхти. Місцеві феодали часто ворогували між собою, нападали на маєтки один одного. При цьому, звичайно, найбільше терпіли селяни, для яких панські наїзди мало чим різнилися від татарських набігів. У 1756 році З. Ярошинський з військовим загоном у 200 чоловік напав на маєток М. Калитинського. Як розповідає сучасник, у містечку розгорівся справжній бій: стріляли гармати, палали будинки, людей мордували — палили бороди, вуса, чуприни, підсмажували п'яти. «Тиврів спалений, залишилися тільки ратуша і чотири будинки біля костьола. Убиті, поранені... мало залишилося жителів у Тиврові...»[1]. У відповідь пані Калитинська спалила «без останку...» Василівку і Шершні — села З. Ярошинського.

Тиврівці не корилися польській шляхті. В 1734 році повсталі селяни тиврівських маєтків під проводом сотника Антона Притиченка напали на маєток Таганчу, вбили управляючого, панського племінника, і оволоділи замком. У середині XVIII ст. в околицях Тиврова діяли гайдамаки. Брацлавський хорунжий М. Калитинський, який очолював каральні експедиції в 1750 році і знищував цілі села, хутори, повідомляв старосту, що він не може добратися до Вінниці, бо гайдамаки обложили його у Тиврові[2]. Гайдамаки тоді захопили містечко. Не встиг Тиврів піднятися з руїн, як у 1772 році тут спалахнула чума. Тиврівські пани втекли на Волинь, люди ховалися в лісах, але голод повертав їх додому. «Немає дня, щоб у Тиврові хтось не вмер від чуми»,— сповіщав пана його управляючий[3]. На Чорній горі, в центрі містечка, збереглися старовинні кам'яні хрести, які ставили тут як «чудодійний захист» від чуми.

З возз'єднанням Правобережної України з Росією Тиврів став волосним центром Вінницького повіту Подільської губернії. 1795 року в ньому мешкало 810 жителів. 1811 року тут було 20 ремісників — бондарів, ковалів, кравців, шевців, два перукарі[4]. В 40-х роках XIX ст. намітилось деяке пожвавлення в розвитку торгівлі. Запрацювала суконна фабрика, винокурня, пивоварний завод, млини. Тодішнє тиврівське пиво славилось далеко за межами містечка. Продукцію підприємств збували в різних місцях Подільської губернії[5].

Головним заняттям жителів містечка було сільське господарство. Напередодні реформи 1861 року майже вся земля (3141 десятина) в Тиврові і присілку Гуті належала поміщику Ярошинському. На нього працювало 963 кріпаки. Селяни користувались 840 десятинами землі, причому робочу худобу мали лише 36 селянських господарств. Скасування кріпаччини не поліпшило економічного становища селян. За «введення у володіння» своєю ж землею вони мали сплатити в казну 33 432 крб. Селяни не припиняли боротьби за землю. Особливо запеклими були їх сутички з князем Кочубеєм, який 1867 року купив маєток. Хлібороби відстоювали кожен клаптик землі, лісу, пасовиська. Коли 1887 року поміщик продав купцям на вируб ліс, в якому селяни косили сіно для власної худоби, вони прогнали лісорубів. Так повторювалось кілька разів. Кочубей був змушений поступитися[6].

Селянське землеволодіння Тиврова характеризувалося високим процентом дворів на чиншовому праві[7]. На селян накладали багато різних податків — губернські повинності, земський, волосний, сільський збори, викупні платежі. В середньому вони сплачували 2 крб. 55 коп. з десятини, поміщик — лише 27 коп. різних зборів[8]. У Тиврові на початку XX ст. на селянський двір припадало в середньому

---

[1] Журн. «Киевская старина», 1890, № 12, стор. 431.

[2] Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 3, стор. 471.

[3] Журн. «Киевская старина», 1890, № 12, стор. 430.

[4] Вінницький облдержархів, ф. 603, оп. 1, спр. 2, арк. 194—196.

[5] Справочный энциклопедический словарь, т. 10. СПб., 1848, стор. 546.

[6] Д. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период, стор. 341—342.

[7] Отчет Подольского губернского статистического комитета за 1886 год, стор. 125.

[8] А. В. Бондаревський. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року, стор. 87.

6 чоловік, тобто стільки ж, як у 1861 році. Але оскільки дворів за цей час стало у два рази більше, то і кількість землі на селянський двір скоротилась удвічі. Навіть тиврівський поміщик Д. Гейден визнавав, що 8 проц. селянських господарств мали тільки власну садибу з городом, дві третини селян не мали навіть садиби, жили на чужій землі, у 47 проц. селян не було робочої худоби[1]. Погано оброблена селянська земля й родила скупо.

Наявність великої кількості дешевих робочих рук сприяла виникненню промислових підприємств. 1907 року у Тиврові засновано новий пивоварний завод. 1912 року він виробив 180 тис. відер пива. Діяли суконна фабрика, винокурний і цегельний заводи, млин, стала до ладу перша на Україні гідроелектростанція потужністю 50 квт[2]. Тиврів був тоді містечком з вузькими й кривими вуличками без тротуарів, лише одну — від центру до мосту через Південний Буг — забрукували. З 280 будівель близько 40 були з цегли, решта — дерев'яні й глинобитні[3].

Соціальний і національний гніт гальмував розвиток культури. Лише 1864 року у Тиврові відкрили однокласне початкове народне училище, на утримання якого казна асигновувала 176 крб. на рік, 395 крб. збирала община. Училище відвідувало 98 хлопчиків і 39 дівчаток[4]. 1893 року в містечку засновано училище для дітей православного духовенства[5].

В 1910—1911 рр. у Тиврівському духовному училищі на посаді викладача співів працював видатний український композитор К. Г. Стеценко (він приїхав сюди з Києва за порадою лікарів). Композитор організував позакласну роботу з учнями, поставив дитячу оперу «Король іменитий — ялинова шишка». Тиврів сподобався композиторові. «Взагалі природа тут надзвичайно красива і розкішна,— писав він.— Настрій увесь час бадьорий, бойовий. Хочеться щось здорове, велике утворити»[6]. Тиврівський період був одним з найінтенсивніших у житті композитора. Тут К. Г. Стеценко написав майже всю оперу «Івасик-телесик», дитячу оперу «Лисичка», такі полум'яні революційні кантати, як «Єднаймося», «Шевченкові», десятки колядок, хори, романси та інші твори.

Під час першої світової війни у Тиврові розташовувався ветеринарний лазарет 11-ї армії, у навколишніх селах — військові госпіталі. Після Лютневої революції під впливом солдатів-фронтовиків, серед яких були робітники промислових центрів, зростала класова свідомість трудящих. У Тиврові було створено Раду солдатських депутатів.

Радісно вітали трудящі Тиврова перемогу Жовтневої соціалістичної революції. На початку січня 1918 року в містечку встановилася Радянська влада. Про ці незабутні дні писав їх свідок — тиврівець, український поет Кесар Андрійчук:

Сонце сяє з Петрограда —
Справедливий лад,
Проголошується влада
Більшовицьких Рад[7].

Та не встигли закінчити розподіл поміщицької землі, як на початку березня містечко зайняли австро-німецькі окупанти. Тиврівська більшовицька група, очолювана І. Таранюком, підняла трудящих Гніванської і Тиврівської волостей на

---

[1] Статистическо-экономический очерк Винницкого уезда. Винница, 1902, стор. 7—9.
[2] Статистическо-экономический очерк Винницкого уезда за 1905—1910 годы. К., 1910, стор. 15.
[3] Доклад № 32 об оценке фабрично-заводских и городских имуществ в Винницком уезде. Винница, 1914, стор. 29, 32.
[4] Памятная книжка Киевского учебного округа на 1903 год, ч. 1, Киевская губерния, стор. 121.
[5] Подольские архипастыри. Каменец-Подольский, 1895, стор. 154—155.
[6] Л. О. Пархоменко. Кирило Григорович Стеценко. К., 1963, стор. 22—25.
[7] Кесар Андрійчук. Подільська сторона. К., 1958, стор. 88.

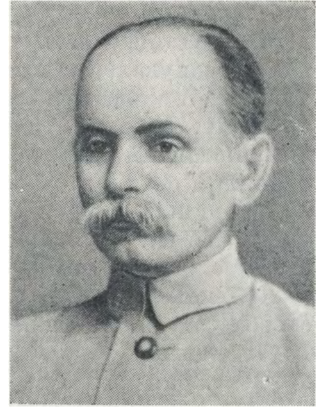

Видатний український композитор К. Г. Стеценко.

боротьбу з окупантами[1]. Після вигнання австро-німецьких загарбників владу захопили петлюрівці. У березні 1919 року бійці Богунського і Таращанського полків визволили Тиврів від гніту буржуазно-націоналістичної Директорії. Було обрано Раду робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, комітет бідноти. Цього разу вся земля поміщиків, а також деяких куркулів була розподілена між селянами[2].

Скористатись плодами своєї праці трудящі не встигли. В липні у Тиврів увірвалися петлюрівці, а за ними денікінці. Вони запровадили режим військової диктатури, поновили владу поміщиків, закрили українські школи, культурні заклади. На початку січня 1920 року Червона Армія визволила Тиврів. Тоді ж відбувся мітинг трудящих, на якому вони обговорили питання зовнішньої політики Радянського уряду, а також земельне питання. У березні почав діяти ревком з трьох членів. Він займався наділенням землею бідняків, збором продовольства для Червоної Армії[3].

Та мирному радянському життю перешкодили війська буржуазно-поміщицької Польщі. Тиврівські більшовики пішли в підпілля. В червні 1920 року частини Червоної Армії вигнали білополяків з містечка. В кінці 1921 року була ліквідована остання петлюрівська банда, яка не раз вривалася сюди, грабувала населення.

Трудящі Тиврова приступили до відбудови господарства. Невдовзі після вигнання окупантів у Тиврові створили комітет незаможних селян на чолі з бідняком Ф. Т. Касянчуком. Комнезам до виборів Рад фактично виконував обов'язки органу Радянської влади. Комнезамівці забезпечували виконання продрозкладки, проводили збір для Червоної Армії одягу, брали участь у боротьбі з бандитизмом, у розподілі землі, в організації допомоги голодуючим. Активно працював жінвідділ, очолюваний тиврівською селянкою Гарбик. У грудні 1920 року створено перший осередок комсомолу, який об'єднав 15 юнаків і дівчат[4].

У 1921 році стали до ладу гідроелектростанція, пивоварний завод, млин[5]. Були створені кооперативні товариства — кредитне «Трактор», споживче, садівниче, бурякосіяння, бджільництва, які постачали населення промисловими товарами, збували державі сільськогосподарську продукцію[6]. 1925 року електрокооперативи, які використовували енергію Тиврівської електростанції, збудували першу на Поділлі високовольтну лінію протяжністю 17 км і низьковольтну — 13 км, в результаті чого одержали світло 600 хат у Качанівці, Швачівці, Новому Місті, Росоші, Красному, Черемошному.

У квітні 1922 року в Тиврові відбувся волосний з'їзд комнезамів, який особливу увагу приділив розвитку народної освіти. Виконкомам пропонувалося подбати про забезпечення шкіл землею, паливом, про надання вчителям безкоштовних квартир. На цей час у містечку працювали створені Радянською владою трудова школа, механічна профшкола, музична школа, трирічні педагогічні курси, дитячий будинок, гуртки лікнепу. 1922 року тут організували трудову колонію. Їй виділили 65 га орної землі, 4 га городу, 20 га саду, худобу, реманент. Учні в ній жили, працювали в господарстві, а також на відбудові містечка. Вони відбудували насосну станцію, водогін, на кошти колонії спорудили пам'ятник героям громадянської війни — пірамідальний стовп з червоною зіркою на вершку,— він і зараз стоїть

---

[1] Газ. «Вінницька правда», 6 серпня 1957 р.
[2] Поділля в роки громадянської війни, стор. 216.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-2625, оп. 2, спр. 86а, арк. 4, 31.
[4] Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны, стор. 593.
[5] Вінницький облдержархів, ф. Р-992, оп. 1, спр. 66, арк. 91.
[6] Там же, ф. Р-137, оп. 1, спр. 564, арк. 29—33.

на території Тиврівської восьмирічної школи-інтернату. Керував колонією М. О. Шестоперов. Тут була створена друга в містечку комсомольська організація, яка об'єднувала молодь навчальних закладів. Комсомольці брали активну участь у боротьбі з бандитизмом, охороняли склади, збирали кошти для бідноти і червоноармійців, допомагали продзагонам тощо. Тоді ж у Тиврові оформився волосний комуністичний осередок, до якого входили 10 комуністів. 1923 року містечко стало районним центром. У жовтні був створений райком партії.

Трудящі Тиврова як своє особисте горе зустріли повідомлення про смерть В. І. Леніна. Було проведено збір коштів на пам'ятник вождеві[1]. Проект пам'ятника розробили самі робітники. 1 травня 1925 року на площі перед Тиврівською семирічною школою встановили гранітний триметровий обеліск, який нагадує стовбур дуба. У верхній частині його висічено сувій паперу із зображенням В. І. Леніна, обрамленого вінком. На одній із зрізаних гілок гранітного дуба напис «Працюючі Тиврівщини на смерть незабутньому вождю».

На початку 1925 року в містечку відкрили стаціонарний кінотеатр. Його організатором був завідуючий Тиврівською електростанцією Я. П. Бахін. Кінотеатр містився в залі райвиконкому, електроенергію давала гідростанція. Щодня відбувалося 3—4 сеанси, які відвідувало 100—200 глядачів[2].

У жовтні 1929 року в Тиврові відбулася районна конференція наймитів та бідняків, яка звернулася із закликом до селянства району розгорнути масову колективізацію[3]. Цього ж року засновано ТСОЗ, куди ввійшло 20 селянських господарств. Головою його обрали селянина-бідняка комуніста К. П. Дзюня. В перші роки колективної праці тяжко було, бо не вистачало робочої худоби, реманенту. Поступово ці труднощі переборювалися. 1930 року на базі ТСОЗу організували колгосп «Перемога». Держава подала йому значну матеріальну допомогу. Основні роботи виконувала Тиврівська МТС. У 1933 році колгосп одержав добрий урожай, зміг видати на трудодень по 3 кг зерна. Артіль почала капітальне будівництво. У 1936 році колгосп «Перемога» поділився на два — ім. РСЧА та ім. Ворошилова. Обидва колективні господарства вирощували в середньому по 16—20 цнт зернових на гектарі.

Зростали й промислові підприємства Тиврова. Напередодні Великої Вітчизняної війни пивоварний завод випускав продукції на 650 тис. крб. щорічно, водяний млин переробляв за рік понад 7 тис. цнт зерна. В промисловій артілі працювало 80 робітників[4]. Потужною стала Тиврівська гідроелектростанція. Вона забезпечувала електроенергією Тиврів і ряд сіл, що знаходились поблизу його. Було здійснено також радіофікацію села. В 1940 році колектив гідроелектростанції за відмінну працю занесено до Книги пошани Всесоюзної сільськогосподарської виставки[5].

Великі зміни відбулися в культурному житті містечка. Тиврівці оволоділи грамотою, зріс їх інтерес до книги. В містечку, де колись майже ніхто не читав газет, більшість населення передплачувала періодичні видання, працювали дві бібліотеки, районний клуб, друкарня, виходила районна газета «Ударник соціалістичного будівництва». Діяла середня школа, створена 1934 року на базі семирічної. В ній налічувалося 300 учнів, яких навчало 24 вчителі. Тиврівська молодь здобувала освіту у вузах.

Коли настала Велика Вітчизняна війна, сотні комуністів, комсомольців і безпартійних Тиврова пішли до лав Червоної Армії. 18 липня 1941 року гітлерівські війська вдерлися у Тиврів. Через три місяці німецькі й румунські загарбники поділили між собою район, і Тиврів відійшов до Румунії. Масові вбивства хоч і припи-

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-131, оп. 1, спр. 20, арк. 14.
[2] Тиврівський райдержархів, ф. 112, оп. 113а, арк. 2.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 1174, оп. 1, спр. 43, арк. 36.
[4] Там же, спр. 112, арк. 40.
[5] Почетная Книга Всесоюзной сельскохозяйственной выставки, Украинская ССР. М., 1939, стор. 16.

Сад
колгоспу ім. Тельмана.
Липовецький район. 1969 р.

На Ямпільському
фруктово-консервному
заводі. 1969 р.

На звороті:
Збирання яблук у радгоспі
«Шлях до комунізму».
Тиврівський район. 1970 р.

Вклейка надрукована на Харківській
друкоофсетній фабриці

нилися, але терор і грабунки тривали. Третина довоєнного населення Тиврова була знищена фашистськими окупантами.

16 березня 1944 року частини 38-ї армії 2-го Українського фронту під командуванням К. С. Москаленка визволили Тиврів від фашистського поневолення[1]. Населення містечка радо зустріло воїнів Червоної Армії, і, спорудивши міст, допомогло їм швидко перебратися через Південний Буг.

Втікаючи, фашисти не встигли зруйнувати електростанцію — вона продовжувала працювати. Уціліли пивоварний завод, МТС, машини і майстерні. Проте труднощі були великі. Все уціліле потребувало ремонту. Містечко обезлюдніло. 40 проц. складу парторганізації Тиврова пішло в перші дні на фронт; кожен третій комуніст села поліг на полі бою[2].

Населення містечка активно включилося у відбудову народного господарства. Зразу ж після визволення почалося навчання у середній школі. Відновили роботу клуби, лікарні. Вже в першу повоєнну весну колгоспники зуміли перевиконати план сівби зернових і цукрових буряків. Одночасно тиврівці допомагали Червоній Армії продовольством, вони зібрали на танкову колону «Колгоспник Вінниччини» 1,2 млн. крб. Гроші було передано військам 3-го Українського фронту, яким командував земляк Р. Я. Малиновський[3]. Жителі містечка збирали кошти також на ескадрилью літаків «Прапор перемоги», здавали продукти у фонд оздоровлення бійців Червоної Армії і для підшефного госпіталю.

Самовіддано працювали на колгоспних ланах дівчата-трактористки і літні колгоспники, зокрема трактористка Ганна Писарчук, конюх Олександр Шипочка. Значні масиви поля люди скопали лопатами. Врожай збирали в рядна і носили до молотарок[4]. Згодом було здійснено технічне переобладнання пивоварного заводу, створено і відновлено роботу ряду комунальних підприємств, відремонтовано 30 квартир[5]. Відкрилася лікарня на 50 ліжок. Районне лісництво організувало в містечку пункт переробки дерева, де виготовлялись предмети першої потреби: будівельні деталі, інвентар для колгоспів. Чимало зробили працівники лісництва для відновлення лісів, залісення ярів та балок. Було посаджено 250 га захисних лісосмуг, висаджено лісу на площі понад 500 гектарів.

У великому корпусі дитячого будинку після вигнання німецьких та румунських загарбників майже зовсім не було підлоги, дверей, постільних речей. Радянські органи зразу ж виділили будівельні матеріали, ліжка, меблі, продукти харчування. Восени 1944 року в Тиврівському дитячому будинку виховувалось понад 500 дітей. Часто їм самим доводилось заготовляти паливо. І навіть за таких важких умов, коли не було зошитів, підручників, всі діти навчались у середній школі. Поступово зміцнювалась матеріальна база дитячого будинку, кращим ставало харчування дітей та їх життя.

Однак трудовому ентузіазму тиврівців перешкодила посуха 1946 року. Радянські органи вжили ряд заходів для ліквідації наслідків посухи. З державних запасів було виділено зерно. Людей безплатно харчували в їдальнях.

У 1961 році були ліквідовані тиврівські колгоспи ім. Ворошилова та ім. РСЧА. Їх землі передали сусіднім господарствам. У Тирові залишилася тільки комплексна бригада колгоспу «Росія» села Дзвонихи. 1 січня 1965 року Тиврів знову став районним центром, а в червні того ж року його перетворили у селище міського типу.

50—60-і роки були для Тиврова періодом дальшого розвитку промисловості, сільського господарства, культури й освіти. В 1958 році на 8 тиврівських підприємствах працювало близько 3 тис. робітників. Цього року в селищі створили

[1] Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., стор. 66.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 1174, оп. 2, спр. 113, арк. 11.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-1174, оп. 2, спр. 30, арк. 1, 2.
[4] Тиврівський райдержархів, ф. 112, оп. 113а, арк. 51—52.
[5] Вінницький облдержархів, ф. Р-1683, оп. 4, спр. 1632, арк. 216—227, 396—406.

«Міжколгоспбуд», який істотно змінив вигляд не лише самого Тиврова, а й сіл району. Почавши з будівництва підсобних приміщень для дитячого садка, 1964 року «Міжколгоспбуд» здав в експлуатацію районну лікарню на 100 ліжок, спорудив 67 культурно-побутових і тваринницьких приміщень. «Міжколгоспшляхбуд» проклав у 1966—1968 рр. 36 км доріг з твердим покриттям і 1,7 км на фермах.

Успішно працюють автотранспортне підприємство, цегельний завод, райпромкомбінат. 1970 року промкомбінат виріс у завод пластмасових виробів, де працює 300 робітників. На пивоварному заводі відкрили новий цех розливу, який дає 3 тис. пляшок за годину, введено в дію нову компресорну установку для охолодження пива, механізовано виробничі процеси у варочному відділенні. На підприємстві виросла справжня робітнича гвардія. Кавалер ордена Трудового Червоного Прапора розливальниця М. В. Сопінська за 23 роки виробничої діяльності навчила багатьох робітників своєї професії. 30 років свого життя віддала заводові Н. В. Гончарук та інші робітники. На їх прикладі на заводі виховується молода зміна всебічно розвинених, технічно грамотних робітників. Серед них комсомольці Є. Брижевата, З. Дроздюк, М. Мокренко, які систематично перевиконують виробничі норми. Саме завдяки таким людям завод за роки Радянської влади збільшив випуск продукції у 12 разів. У дев'ятій п'ятирічці виробництво пива намічається довести з 600 тис. до 1 млн. декалітрів на рік. Завод вироблятиме 6 сортів цього напою. Передбачається механізувати всі трудомісткі процеси і повністю ліквідувати ручну працю.

Змінився і зовнішній вигляд Тиврова. Колись крива і вузенька центральна вуличка зникла. Тут простяглася пряма, широка асфальтована вулиця з тротуарами, липовими алеями. Узбіч неї виріс торговельний комплекс. Стали до ладу нові лінії водогону, дві водокачки, газозаправна станція. З'явилось багато інших новобудов. Лише в 1967—1969 рр. зведено 11 двоповерхових будинків.

В тиврівських середній та восьмирічній школах у 1970/71 навчальному році навчалося 950 учнів, працювало 88 педагогів. Більш досконалою стала система навчання й виховання у Тиврівському дитячому будинку. Тут працює 5 різних гуртків по 25—30 вихованців. Члени технічного гуртка змонтували діючий макет села площею 30 кв. м, за що в 1955 році були нагороджені медалями ВСГВ. Наступного року таку нагороду одержали ще 30 вихованців. Неодноразово здобували перші місця на обласних олімпіадах духовий оркестр та хоровий гурток. Дитячий будинок дав путівку в життя більш як 5 тис. дітей. Багато з них мають вищу освіту. Так, Люба Басиста стала вчителькою, Юзефа Клиновська — інженером, Василь Штрикун — лікарем, а Віктор Співак — художником. Урочисто відзначив колектив дитячого будинку 35-річчя з дня його заснування. Вихованці одержали від гостей багато подарунків — велосипеди, баяни, радіоли, швейні машинки тощо.

В 1959 році дитячий будинок перетворено в школу-інтернат. Його гордістю є добрі навчальні кабінети: фізичний, хіміко-біологічний, математичний, англійської мови, кімнати образотворчого мистецтва, казок, бібліотека й читальний зал, виробничі майстерні. В шкільному музеї В. І. Леніна зберігаються листи від Генерального секретаря Комуністичної партії Великобританії Джона Голлана, з яким учні вели тривале дружнє листування.

В читальному залі Тиврівської школи-інтернату. 1970 р.

На вищу сходинку піднялась і культура. У роботі 8 гуртків районного будинку культури беруть участь 176 чоловік. Велику популярність завоювали жіночий вокальний ансамбль, ансамбль бандуристів, тан-

Першотравнева демонстрація у Тиврові. 1971 р.

цювальний ансамбль «Дівочий хоровод». Добре відомі в районі імена солістів — лаборантки Марії Шеремети, телефоністки Надії Синявської, медсестри Лариси Огородник, бандуристки, інспектора фінвідділу Ніли Лаути та багатьох інших. У Тиврові люблять хорове мистецтво. У школі-інтернаті створено хор учнів з 250 чоловік, працюють також хори у середній школі, будинку культури. Періодично виступає зведений хор кращих солістів Тиврова з 80 чоловік.

У двох бібліотеках селища — для дорослих і дітей — кількість читачів становить 3300 чоловік, а книжковий фонд — понад 32 тис. томів. У селищі виходить районна газета «Маяк».

Великі перспективи відкриває перед селищем дев'ята п'ятирічка. Заплановано здійснити реконструкцію пивоварного заводу, що значно збільшить його потужність, значно розшириться автопідприємство, будуть збудовані цегельний завод, приміщення для адміністративних установ, автовокзалу, поштамту, лікарні, широкоекранний кінотеатр, будинок селищної Ради, дитячий садок на 140 місць, будинок відпочинку для Побузької геологічної експедиції. Нові підприємства й будови Тиврова перетворять його на промислове місто. Запорукою цьому є творча праця трудящих Тиврова, їх прагнення втілити в життя історичні накреслення XXIV з'їзду КПРС.

М. Г. ГОРОБЧУК, К. П. КРИЖАНІВСЬКИЙ

ГНІ́ВАНЬ

Гнівань — селище міського типу (з 1938 року), центр селищної Ради, розташоване на лівому березі Південного Бугу, за 20 км від районного центру. Залізнична станція. Населення — 6959 чоловік.

Поселення Гнівань виникло у давнину. Його не раз спустошували татари[1]. Саме про Гнівань згадується в документах, датованих 1629 роком[2].

За часів прокладання залізниці Київ — Одеса Гнівань починає швидко зростати. Тоді для потреб будівництва розпочали розробку гніванського граніту. Земля села і його околиць налічувала до 3000 десятин, яку поміщик Ярошинський продавав (по 0,15 га) робітникам, що працювали на прокладанні залізничної колії[3].

---

[1] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 736.

[2] Źródła dziejowe, t. 22, стор. 711.

[3] П. Н. Андреев. Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западным казенным железным дорогам. К., 1899, стор. 111.

З розвитком капіталістичних відносин на Україні значення Гнівані зростало. В 1877 році тут побудовано цукрорафінадний завод, що належав Гніванському акціонерному товариству[1]. За короткий час він перетворився у велике підприємство Подільської губернії. В 1882 році за добу завод переробляв 1404 цнт цукрових буряків. Виробничий процес тривав 90 діб. Цукор продавали на внутрішньому ринку, частину експортували в Іран[2].

У 80-х роках XIX ст. у Гнівані постійно проживало до 1000 мешканців. Тут була залізнична станція, телеграф, пошта[3]. Основним заняттям населення Гнівані в дореволюційний час було добування граніту, праця на цукровому заводі і залізниці. Гніванський гранітний кар'єр належав поміщикові Ф. Ярошинському. З 1890 року видобуток каменю збільшується: відкривають нові кар'єри, створюються майстерні для обробки граніту. Проте продуктивність кар'єрів була низькою. Річне виробництво будівельного каменю й щебеню становило 20 тис. кубометрів. У кар'єрах цілий рік працювало від кількох сот до тисячі й більше робітників. На заводі під час цукроваріння і транспортування буряків з полів було зайнято від 2500 до 3000 чол. І в кар'єрах, і на цукровому заводі переважну більшість робітників становили сезонники. Жили й працювали вони в тяжких умовах. На гранітних кар'єрах трудовий день не нормувався, часто тривав до 16 годин, заробітна плата була низькою, відсутня будь-яка охорона праці.

Кадрові робітники цукрового заводу і кар'єрів були тим ядром, яке активно реагувало на події в країні, відстоювало інтереси трудящих. Гнівань, як робітничий осередок, мала свої революційні традиції. 29 квітня 1905 року 200 робітників цукрового заводу організували страйк. Це був перший в історії Гнівані масовий виступ трудящих. Вони вимагали запровадження 9-годинного робочого дня, підвищення зарплати, поліпшення медичного обслуговування, відкриття школи при заводі, наполягали перед дирекцією дозволити їм проводити загальні збори робітників і майстрів, а всі спірні питання між робітниками і дирекцією розглядати з участю представників від трудящих. 17 жовтня 1905 року відбувся більш масовий страйк, в якому взяло участь близько 3000 чоловік. Цього разу робітники трималися впевненіше, ніж під час квітневого виступу. Адміністрація заводу відмовилась задовольнити вимоги, попередивши робітників, що коли вони протягом трьох днів не стануть до роботи, їх звільнять і замінять новим складом. У відповідь на цю заяву адміністрації робітники попередили, що заберуть з собою знаряддя праці, отже, будь-які роботи на заводі взагалі припиняться. У масових виступах робітників, їх вимогах царські власті вбачали для себе серйозну небезпеку, тому вже 29 листопада було відряджено військову частину для охорони Гніванського цукрового заводу.

Масові виступи трудящих Гнівані сприяли зростанню їх єдності, революційної свідомості. 10 лютого 1907 року 673 робітники цукрового заводу виступили проти переслідувань прогресивно настроєних людей і сваволі стражників та поліцейських[4].

У роки нового революційного піднесення, коли робітничий клас країни перейшов у наступ за свої корінні інтереси, робітники Гніванського цукрового заводу не залишилися осторонь. В листопаді 1913 року протягом трьох днів страйкували 52 робітники. Вони вимагали збільшити заробітну плату. Оскільки дирекція заводу не задовольняла їх вимоги, 17 чоловік залишили роботу на заводі[5].

Для забезпечення прибутків підприємці змушені були підвищувати кваліфікацію і культурний рівень певної частини робітників. У 1913 році в Гнівані від-

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-3966, оп. 1, спр. 26, стор. 77—78.
[2] П. Н. Андреев. Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западным казенным железным дорогам, стор. 111—112.
[3] Słownik geograficzny, t. 3, стор. 80.
[4] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 575, оп. 1, спр. 334, арк. 37.
[5] Там же, ф. 419, оп. 3, спр. 334, арк. 166—167.

крили народне училище з столярним відділом при ньому. На потреби цього відділу земське управління виділило 1500 карбованців.

Виступи гніванських робітників у роки першої російської революції і після її поразки не пройшли марно: вони сприяли згуртуванню трудящих для спільної боротьби проти експлуататорського ладу. Трудящі Гнівані вітали Велику Жовтневу соціалістичну революцію. Радянська влада в селі була встановлена в січні 1918 року[1]. Але в березні село окупували польські легіонери, які прийшли з австро-німецькими військами[2]. Після краху окупації владу захопила буржуазно-націоналістична Директорія.

Навесні 1919 року, коли радянські війська визволяли від петлюрівців Поділля, в селі діяв партизанський загін з 50 чоловік, який узяв під свій контроль станцію Гнівань і в бою захопив ворожий бронепоїзд[3]. У травні в Гнівані створено Раду робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, обрано виконком.

Коли армія Денікіна створила небезпеку для молодої Радянської республіки, мітинг робітників і селян, що відбувся в липні у Гнівані, ухвалив рішення про мобілізацію трудящих волості на боротьбу з ворогом[4]. «Ми на оголошену мобілізацію робітничо-селянською Радянською владою віддаємо все, що маємо для захисту радянських республік... Хай живе Соціалістична революція і її вождь товариш Ленін!»— говорилося в резолюції мітингу[5]. Чимало робітників поповнили лави Червоної Армії.

Для боротьби з денікінськими й петлюрівськими військами за дорученням Радянського уряду України на фронт виїхав М. І. Подвойський. Під його керівництвом частини Червоної Армії 6 липня 1919 року визволили станцію Гнівань.

Під час наступу білополяків у квітні 1920 року мужньо билися з ворогом у Гнівані частини 45-ї стрілецької дивізії Й. Е. Якіра й кавалерійська бригада під командуванням Г. І. Котовського. Але вони змушені були відступити. Радянські війська визволили село від окупантів у червні того ж року.

Гніванці поступово переходили до мирної праці. Народне господарство за роки війни занепало. На гранітних розробках у 1921 році працювало 3 чол. На цукровому заводі діяли лише ремонтні майстерні. Заводське устаткування було зовсім зруйноване, бракувало сировини. Панувало безробіття. Демобілізованих з Червоної Армії треба було забезпечити роботою. В центрі уваги стояло питання відбудови господарства. В кінці квітня 1922 року на спільних зборах комуністичних осередків Гніванської волості та інженерної школи 24-ї стрілецької дивізії, яка в цей час була розташована в Гнівані, вибрано об'єднане бюро в складі 5 чоловік.

На 9 липня 1922 року об'єднаний Гніванський партійний осередок налічував 22 члени і кандидати в члени партії. Гніванські комуністи проводили широку роз'яснювальну роботу про значення для соціалістичного будівництва нової економічної політики партії і Радянської держави.

Щоб відновити роботу цукрового заводу, забезпечити його устаткуванням, робітники не шкодували ні своїх сил, ні часу. На заводі створюється партосередок. Місцеві комуністи і комсомольці організували на відбудову майже все доросле населення Гнівані. Незабаром підприємство стало до ладу. Були побудовані теплі приміщення для змін, лазня, ізолятор. При заводі створили професійно-технічну школу, яка готувала хіміків-цукроварів. По закінченні виробничого сезону 1923 року роботи припинилися до реконструкції. Працювали лише ремонтні майстерні, виконуючи різні замовлення для сільського господарства.

Гніванські гранітні кар'єри не діяли з 1914 року. Їх затопили підземні води. Відновлення гранітних розробок почалося з 1925 року: добували бутове каміння

[1] Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 487.
[2] Боротьба українського народу проти панської Польщі. К., 1940, стор. 30—33.
[3] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, спр. 267, арк. 6, 16.
[4] Вінницький облдержархів, ф. Р-4196, оп. 1, спр. 3, арк. 6, 8, 23.
[5] Поділля в роки громадянської війни, стор. 267—268.

для шляхового будівництва та виробляли плитки. Кар'єри постачали матеріали для брукування вулиць, будівництва мостів, облицювання будинків, сходів.

Помітні зрушення в роки відбудовного періоду сталися в сільському господарстві. Відновлювалися посівні площі. Під час посівної кампанії 1922 року Гніванська волосна Рада виділила селянським господарствам додатковий посівний матеріал. На допомогу голодуючим зібрали по 2 фунти зерна з кожного працюючого[1].

Поряд з відбудовою і дальшим розвитком економіки партійні і радянські органи дбали про поліпшення матеріального й культурного становища населення. Відкрились сільська і трудова школи, дві бібліотеки, клуб, сельбуд, дитячий садок[2]. Створено гурток політграмоти, який відвідували також і безпартійні.

Ініціаторами нових починань були члени комсомольського осередку, створеного ще в травні 1921 року. До нього входили й комсомольці сусідніх сіл Витави й Селища. Під керівництвом комуністів комсомольці включились у боротьбу за ліквідацію неписьменності, організовували художню самодіяльність у клубі та сельбуді, проводили недільники для впорядкування Гнівані.

З великим болем зустріли гніванці звістку про смерть В. І. Леніна. Партійний осередок закликав трудящих до ще більшої згуртованості і втілення в життя заповіту В. І. Леніна — побудови комунізму. На зборах партійного осередку цукрового заводу було вирішено відкрити пам'ятник вождеві пролетаріату.

Дедалі швидше розвивалась економіка й культура Гнівані. В період реконструкції народного господарства і побудови фундаменту соціалізму обсяг виробництва гніванських гранітних розробок збільшився в 4,5 раза. Були відкриті нові кар'єри. Проведено механізацію трудомістких виробничих процесів. Установлено каменедробильні агрегати, каменекопальні машини, побудовано естакади, прокладено залізничні колії до кожного забою, запроваджено пневматичне глибоке буріння. Спорудження електростанції допомогло в цій роботі. На розробках повністю витіснено гужовий транспорт, встановлено електричні підйомники, потужні компресори. Все це значно підвищило продуктивність праці на кар'єрах. Постало питання про підготовку кваліфікованих кадрів. У 1930 році організовано школу ФЗН, яка випускала каменотесів-брущатників і каменотесів-буровиків, відкрито виробничо-технічні вечірні курси для підвищення кваліфікації робітників.

Гніванські кар'єри виконували завдання союзного значення. Тут добували граніт для будівництва набережної Москви-ріки, Московського метрополітену.

Партійна організація гніванських гранітних розробок у 1935 році нараховувала 23 члени партії і 9 кандидатів у члени партії. Для керівництва нею обрано партійний комітет, по цехах і виробничих ділянках створено 7 партійних груп. Близько 70 проц. комуністів працювали безпосередньо на виробництві. Партійна організація приділяла багато уваги впровадженню у виробництво стахановських методів праці, раціоналізаторству й винахідництву, спрямовувала інженерно-технічний персонал і всіх трудящих на удосконалення виробничих процесів та поліпшення технології добування й переробки граніту.

Наприкінці другої п'ятирічки 80 проц. добування та обробки граніту здійснювались механічним способом; обсяг виробництва з основних видів продукції збільшився в 5 раз. Виросла велика армія стахановців, які виконували виробничі завдання на 200—300 проц. Серед них — каменотеси В. Іщук, А. Слободянюк, Н. Ковальчук та інші[3].

Напередодні Великої Вітчизняної війни майже була завершена комплексна механізація всіх виробничих процесів гніванських гранітних розробок. Колектив підприємства успішно розв'язував завдання, накреслені третім п'ятирічним планом розвитку народного господарства СРСР.

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-850, оп. 1, спр. 67, арк. 2, 3.
[2] Там же, ф. Р-965, оп. 5, спр. 226, арк. 22.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 8, спр. 78, арк. 47.

Восени 1939 року почалась реконструкція Гніванського цукрозаводу. Виробничий сезон після її завершення почався в жовтні наступного року. Перший рік роботи підприємства був періодом технічного освоєння. За добу тут перероблялось 6423 цнт цукрових буряків. Це становило 64 проц. від проектної потужності заводу.

Восени 1929 року в Гнівані засновано товариство спільного обробітку землі, яке наступного року перетворене в сільськогосподарську артіль «Перше травня». В 1933 році артіль об'єднала 25 селянських господарств[1]. Основні польові роботи в артілі виконувались за допомогою одного трактора, якого виділяла Тиврівська МТС.

За роки п'ятирічок відбулися нові зміни в побуті й культурному житті гніванців. Побудовано новий житловий масив «Червоний гай». До 1934 року була одна семирічна школа, в якій навчалося 245 учнів і працювало 18 учителів. З 1934 року в селищі існувала середня школа, в якій здобували знання 1200 учнів і викладало 45 учителів. Вони організовували самодіяльні вистави, виступали з лекціями, доповідями, бесідами серед населення. Відкрились два дитячі садки. В 1939 році збудовано дільничну лікарню на 50 ліжок. На кошти профспілкової організації гранітних розробок була створена бібліотека, яка обслуговувала всіх жителів селища. Електрика, кіно, радіо органічно ввійшли в життя і побут трудящих Гнівані.

17 липня 1941 року до селища увірвалося лихо: Гнівань окупували німецько-фашистські загарбники[2]. За роки окупації підприємства Гнівані були по-варварському зруйновані. Вороги вивезли з цукрового заводу найцінніше устаткування до Німеччини, а те, що залишилось, знищили. Було пограбовано обладнання гранітних розробок. Фашисти повністю зруйнували господарство артілі «Перше травня»[3].

На території гранітних розробок окупанти відкрили табір для військовополонених. У липні 1941 року в ньому ув'язнили 3000 чоловік. Внаслідок звірячих знущань, холоду, голоду, важких антисанітарних умов, різних хвороб (сипний і черевний тиф, дизентерія) щоденно помирало 15—20 чоловік. До кінця листопада в таборі залишилось 700 чоловік.

Фашисти знищили також багато мирних жителів. Кати приводили під конвоєм до місця розправи приречених, примушували їх копати ями, наказували повністю роздягатися. Жінок і старих людей розстрілювали першими, дітей живцем кидали в яму і закопували. Судово-медичною комісією розслідування злодіянь німецьких загарбників установлено, що розстріляно і знищено мирного населення та полонених у селищі Гнівань 6370 чоловік[4].

В окупованому 1941 року селищі залишилось багато поранених воїнів. Жителі селища, ризикуючи своїм життям, перенесли поранених у дубовий гай, недалеко від гранітних розробок, і там їх доглядали. Багато бійців потім пішли в партизанський загін, щоб продовжити боротьбу у ворожому тилу. В 1943 році за переховування радянських військовополонених, яким пощастило втекти з табору смерті, німці розстріляли Д. П. Некрута та його дружину.

Під гнітом німецьких окупантів Гнівань перебувала 973 дні. На початку 1944 року 1-а гвардійська танкова армія, що входила до складу військ 1-го Українського фронту, під командуванням М. Ю. Катукова здійснювала глибокий рейд у тил ворога. 10 січня в Гнівані розгорнулися запеклі бої танкових підрозділів старшого лейтенанта Захарова і капітана Дубоделова проти фашистів. В ці дні загинуло 23 танкісти. Але закріпити завойовані рубежі радянським бійцям тоді не

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 6, спр. 299, арк. 153.
[2] Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 370.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-1683, оп. 1, спр. 18, 22, арк. 12, 17.
[4] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 15, арк. 112—117.

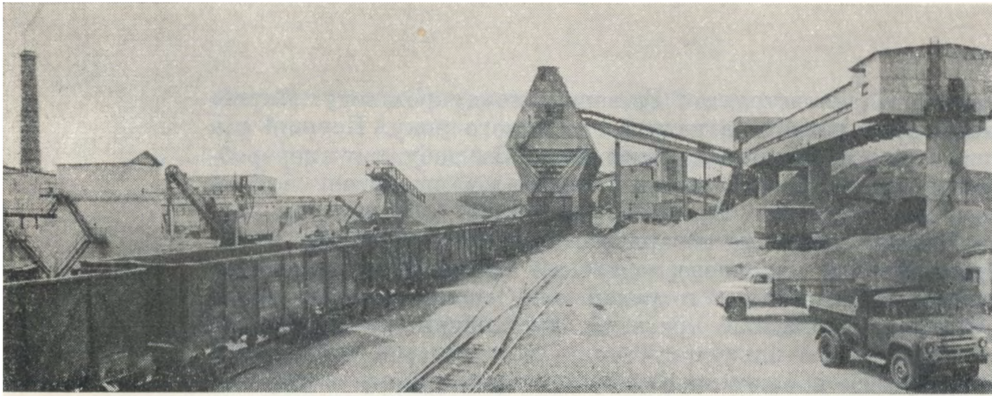

Гніванський каменедробильний завод. 1970 р.

вдалося. Вони тимчасово відступили. Великий патріотизм проявили жителі селища С. А. Гулько, О. С. Гулько, О. В. Василюк, Я. І. Ліщинський, які переховували поранених у бою танкістів.

15 березня 1944 року війська 151-ї стрілецької дивізії 2-го Українського фронту остаточно визволили Гнівань від фашистських загарбників[1].

Трудящі Гнівані свято шанують тих, хто загинув у роки війни. Руками гніванських каменотесів споруджено і встановлено в селищі три пам'ятники: в дубовому гаю, в парку, біля селищної Ради депутатів трудящих.

680 фронтовиків-гніванців мають урядові нагороди за участь у Великій Вітчизняній війні. За бойові заслуги орденом Леніна нагороджені майори М. К. Уткін та Й. І. Бокач, а підполковник А. Є. Бушинський удостоєний двох орденів Червоного Прапора і двох орденів Червоної Зірки.

Гніванці зробили все можливе, щоб прискорити перемогу Радянського Союзу над гітлерівською Німеччиною. Овіяне духом патріотизму, все населення взяло активну участь у зборі коштів на побудову танкової колони «Колгоспник Вінниччини», в реалізації Державної воєнної позики, відродженні зруйнованого окупантами народного господарства.

Відновлювалося мирне життя. На гранітних розробках уже 10 квітня 1944 року була відбудована і вступила в експлуатацію перша, а 10 травня — друга дільниці. На вересень продукція розробок досягла 70 проц. довоєнного рівня, а урядові завдання виконано на 361 процент.

Перед колективами гніванських кар'єрів постало відповідальне завдання — швидкими темпами виконати поставки гранітних матеріалів на відбудову Києва та інших міст Радянського Союзу. Робітники кар'єроуправління вирішили працювати додатково по 2 години щодня. Партійна організація разом з дирекцією кар'єроуправління розробила план підвищення технічної кваліфікації колективу. Уже в 1944 році відкрили школу ФЗН для підготовки електриків, каменотесів, бурильників, машиністів, штукатурів та робітників інших спеціальностей[2]. Цього ж року всі об'єкти гранітних розробок були відбудовані, а виробничий план валової продукції виконано на 263 проценти[3].

За роки четвертої п'ятирічки на гранітних розробках основні виробничі ділянки були оснащені сучасною технікою, ручне буріння замінено механічним, повністю механізовано вантажні роботи, велику увагу приділено підвищенню якості продукції. Розгорнулося соцзмагання між підприємствами Гніванського і Головинського кар'єроуправлінь тресту «Союзграніт». Все це прискорило відбудову підприємства. В 1949 році рівень довоєнного видобутку граніту був перевершений. На підприємстві виросла велика група передовиків виробництва, які виконували норми на 300 проц. (середня норма виробітку становила 125—135 проц.). Серед них

[1] Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., стор. 65.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 1186, оп. 2, спр. 1, арк. 3.
[3] Там же, спр. 2, арк. 1.

ломщик Л. Тишко, каменотес А. Ситник, слюсар Г. І. Ніколаєв. Зміцніла партійна організація, яка налічувала 63 комуністи[1]. З них 39 чоловік працювало безпосередньо на виробництві.

В 1946 році на місці зруйнованого в роки Вітчизняної війни був збудований новий вокзал станції Гнівань. У жовтні 1947 року після відбудови почав працювати Гніванський цукровий завод. Дирекція заводу разом з партійною і профспілковою організаціями розробили розгорнутий план дальшого удосконалення підприємства. Були вивчені всі можливості підвищення продуктивності праці, поліпшення якості цукру, зменшення витрат на його виробництво. Колектив заводу спрямував свої зусилля на те, щоб якнайкраще використати ці можливості. На підприємстві з успіхом застосовано 108 раціоналізаторських пропозицій. Для підвищення кваліфікації робітників та інженерно-технічних працівників організували виробничо-технічні курси. Важливу роль в удосконаленні виробництва відіграло масове соціалістичне змагання, впровадження передових методів праці. Завдяки здійсненим заходам у 1948 році завод досяг довоєнного рівня виробничої потужності. 1951 року йому присвоєно почесне звання підприємства відмінної якості[2].

Набирав сили і колгосп «Перше травня». В 1949 році він досяг довоєнного рівня виробництва і був об'єднаний з сусіднім колгоспом с. Витави.

1951 року введено в дію Гніванський ремонтно-підшипниковий завод, який, крім ремонту, став виготовляти роликопідшипники. Продукція надходить всім конторам «Сільгосптехніки» Радянського Союзу, а також Горьковському автозаводу, Кемеровському електромеханічному, заводу ім. Фрунзе Киргизької РСР, Цілиноградському «Сільгоспмашу». Завод експортує підшипники в Польщу, Румунію, Болгарію, Демократичну Республіку В'єтнам, Монголію.

Гніванські підприємства взяли шефство над селом. Колектив кар'єрів допоміг підшефному колгоспу «Червоний господар» Тиврівського району механізувати трудомісткі роботи на тваринницьких фермах, відремонтувати сільськогосподарські машини, організувати політико-виховну роботу серед колгоспників. Юнаки й дівчата цукрового заводу допомагали підшефному колгоспу ім. Свердлова безпосередньо на ланах. Разом з молодіжними ланками колгоспу вони вивозили добрива на поля, спільно обробляли їх і збирали врожай[3]. Гніванська автобаза взяла шефство над колгоспом «Зоря комунізму», ремонтно-підшипниковий завод — над артіллю ім. Шевченка, кар'єроуправління — над колгоспом «Росія».

На підприємствах Гнівані розгортався масовий рух за комуністичну працю. 1964 року на цукровому заводі вже існувало 14 бригад, яким надано звання комуністичних, і 57 ударників комуністичної праці. Авторитетом і повагою в колективі користується В. О. Данильцев — керівник групової лабораторії, автор понад 140 раціоналізаторських пропозицій і винаходів. В. О. Данильцев має 6 авторських свідоцтв, він — заслужений раціоналізатор УРСР.

Всі підприємства Гнівані виконали виробничий семирічний план достроково. В 1965 році на цукровому заводі вироблено 689 133 цнт цукру. За досягнуті успіхи у виконанні завдань семирічного плану випарника О. А. Гароджу нагороджено орденом Леніна, сатуратника В. К. Мельника — орденом Трудового Червоного Прапора.

На Гніванському ремонтно-підшипниковому заводі. 1970 р.

[1] Вінницький облпартархів, ф. 1186, оп. 2, спр. 18, арк. 116.

[2] Там же, ф. 1185, оп. 1, спр. 12, арк. 40.

[3] Там же, оп. 6, спр. 1, арк. 58.

Успішно виконали гніванські промислові підприємства план восьмої п'ятирічки. За 1966—1970 рр. збільшився випуск товарної продукції: на цукровому заводі — на 33,6 проц., на підприємствах Гніванського кар'єроуправління — на 54,1 проц., на ремонтно-підшипниковому заводі — на 32 проценти.

Запровадження нової економічної реформи на підприємствах сприяло зростанню продуктивності праці й заробітної плати трудящих. На гранітних розробках продуктивність праці в 1967 році порівняно з попереднім роком зросла на 16,7 проц. Цукровий завод перейшов на нові умови планування і економічного стимулювання у вересні 1967 року. До кінця року, тобто за чотири місяці, доходи трудящих збільшились на 11,4 тис. крб., які нараховані їм з фондів матеріального стимулювання.

Колектив цукрового заводу підтримав патріотичну ініціативу трудящих Москви й Ленінграда та колективу Красносілківського цукрового заводу — включитися в соціалістичне змагання за достойну зустріч 100-річчя з дня народження В. І. Леніна і виконання п'ятирічного плану.

За роки Радянської влади селище Гнівань виросло територіально. Підвищився культурний рівень і матеріальний добробут населення. Великого розмаху набрало житлове й культурно-побутове будівництво. На місці старих дореволюційних халуп звели красиві сучасні житлові будинки, підприємства громадського харчування; жителі користуються водопроводом. Збудовано нове приміщення для середньої школи, комбінат побутового обслуговування, палац культури.

Розширилась державна та кооперативна торгівля. З року в рік зростає товарообіг. Значно поліпшилось медичне обслуговування населення. У Гнівані є дільнична лікарня на 50 ліжок, селищна поліклініка, два здоровпункти, дитяча консультація, аптека. Медичні працівники, серед яких 22 лікарі та 60 спеціалістів з середньою медичною освітою, наполегливо борються за здоров'я трудівників та санітарно-гігієнічний стан селища.

Досягнуто успіхів і в справі народної освіти. За післявоєнні роки не тільки розширилася матеріальна база шкіл, але й значно підвищився рівень викладання. В селищі працюють: середня та восьмирічна загальноосвітні школи, середня школа робітничої молоді та школа-інтернат. У школах навчається понад 1600 учнів, викладає 107 учителів. Серед майстрів педагогічної справи — два заслужені вчителі УРСР М. Я. Новицький, нагороджений орденом Леніна, П. В. Бригадир, нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. 12 випускників гніванських шкіл працюють у вищих навчальних закладах країни. Випускниця середньої школи слюсар Гніванського цукрового заводу Г. П. Рератюк — депутат Верховної Ради СРСР.

У Гнівані діє будинок культури кар'єроуправління, клуб цукрового заводу. Учасники художньої самодіяльності виступають перед робітниками й колгоспниками навколишніх сіл.

До послуг трудящих — дві державні бібліотеки та дві бібліотеки при кар'єроуправлінні й цукровому заводі. Вони стали місцем проведення літературних вечорів, читацьких конференцій, консультацій з питань міжнародного і внутрішнього становища СРСР.

Сучасна Гнівань будується і зростає. Стали до ладу нові підприємства — об'єднаний завод залізобетонних конструкцій та шиноремонтний. В дев'ятій п'ятирічці гніванці матимуть нові універмаг, лікарню на 250 ліжок, поштамт, автоматичну телефонну станцію на 1000 абонентів. Значними трудовими досягненнями прославляють гніванці рідне селище.

Ф. М. ЖУРАВЛЬОВ, Л. Ф. ЛАПИНСЬКИЙ, Ф. К. СЕРГА

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ТИВРІВСЬКОГО РАЙОНУ

БУШИ́НКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 26 км від районного центру, за 4 км від залізничної станції Рахни-Лісові. Населення — 1101 чоловік. Сільраді підпорядковані селище Гута-Бушинська, села Сліди, Уяринці.

У Бушинці розміщена центральна садиба колгоспу ім. Шевченка. За господарством закріплено 2143 га землі, у т. ч. 1439 орної. В колгоспі вирощують пшеницю, цукрові буряки, соняшник, займаються садівництвом і городництвом. Розвинуте тваринництво.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт.

Є партійна і комсомольська (заснована 1924 року) організації, які об'єднують 31 комуніста і 22 комсомольці.

Село засновано на початку XVIII століття.

Уродженець села І. П. Горянський — генерал-майор Радянської Армії.

В селі Уяринцях народився Д. Ф. Вірник — доктор економічних наук.

ВАСИЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 7 км від районного центру, за 16 км від залізничної станції Гнівань. Населення — 802 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Гута-Шершнівська, Зарванка, Курники, Майдан, Шершні, Шостаківка.

У Василівці розташована центральна садиба колгоспу «Зоря комунізму». За господарством закріплено 5500 га землі, у т. ч. 3671 га орної. Тут вирощують зернові культури, з технічних — цукрові буряки, соняшник. Розвинуте м'ясомолочне тваринництво.

Працюють 8-річна школа, бібліотека, будинок культури, фельдшерсько-акушерський пункт. Виходить багатотиражна колгоспна газета «Вперед».

Існують партійна (з 1933 року) і комсомольська (1928 р.) організації. Нині в них об'єднано 57 комуністів і 63 комсомольці.

Письмові джерела свідчать про те, що село існувало в 1758 році.

В листопаді 1906 року селяни Василівки підпалили поміщицькі будівлі.

Восени 1922 року в селі засновано сільськогосподарський кооператив.

Уродженцю села М. Ф. Шварцману посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

З села Шостаківки вийшли поет В. Ф. Панченко, кандидат медичних наук Г. М. Сидоренко.

На околиці села Василівки (колишня Талалаївка) виявлено поселення трипільської культури.

ВЕЛИ́КА ВУЛИ́ГА — село, центр сільської Ради, розташоване за 24 км від районного центру, за 18 км від залізничної станції Рахни-Лісові. Населення — 2017 чоловік. Сільраді підпорядковані села Мала Вулига, Підлісівка, Польова Слобідка, Рогізна.

Колгосп «Комунар» користується 3068 га землі, в т. ч. 2860 га орної. Головний напрям колгоспного виробництва — рільництво і тваринництво.

Є восьмирічна школа, консультпункт Тиврівської заочної середньої школи, клуб, бібліотека, радіовузол, пологовий будинок, аптека. Виходить багатотиражна колгоспна газета «Прапор Жовтня».

Є 50 комуністів і 62 комсомольці. Комсомольську організацію засновано 1928 року, партійну — у 1936 році.

Село відоме з 1760 року. Назва села походить від річки Улижки.

На околиці села Рогізної виявлено залишки поселення черняхівської культури.

ВИТА́ВА — село, центр сільської Ради, розташоване за 16 км від районного центру, за 2 км від залізничної станції Гнівань. Населення — 3441 чоловік. Сільраді підпорядковане село Грижинці.

Місцевий колгосп «Перше травня» користується 1860 га землі, у т. ч. 1300 га орної. Господарство спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби.

Працюють восьмирічна школа, клуб, 2 бібліотеки, медичний пункт.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 36 комуністів і 20 комсомольців. Партійна організація існує з 1933, комсомольська — з 1948 року.

Село відоме з XVIII століття.

У 1924 році в селі встановлено пам'ятник В. І. Леніну з написом: «На пам'ять від осередку спілки будівельних робітників с. Витави Володимиру Іллічу Леніну. Ти помер, але твоя наука для нас свята. Через спілку робітників і селян твої заповіти виконаємо».

ВОРОШИ́ЛІВКА — село, центр сільської Ради, лежить на Південному Бузі, за 18 км від районного центру, за 9 км від залізничної станції Гнівань. Населення — 1551 чоловік. Сільраді підпорядковані села Борсків, Маянів.

Колгосп ім. Свердлова користується 4067 га землі, у т. ч. 2880 га орної. Господарство спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби.

Працюють середня школа, клуб, бібліотека, медпункт, пологовий будинок. Виходить багатотиражна колгоспна газета «Прапор комунізму».

Є партійна (створена 1928 року) і комсомольська (1920 р.) організації, які об'єднують 50 комуністів і 32 комсомольці.

Перша згадка про село належить до 1789 року.

З 1890 по 1896 рік в селі проживав П. І. Ніщинський (1832—1896) — український композитор і поет-перекладач. Похований у Ворошилівці.

У селі Маянові народився український радянський поет В. Ю. Свідзинський (1885—1941).

Поблизу села Ворошилівки виявлено залишки поселення трипільської культури та скіфського городища. У X—XI ст. тут жили слов'яни.

ГРИШІ́ВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 17 км від районного центру, за 8 км від залізничної станції Ярошенка. Населення — 897 чоловік. Сільраді підпорядковане село Кобелецьке.

У Гришівцях міститься центральна садиба колгоспу «Більшовик». За господарством закріплено 3669 га землі, у т. ч. 2685 га орної. Тут вирощують пшеницю, цукрові буряки, соняшник, займаються розвитком тваринництва.

Працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, медпункт.

Є партійна (заснована 1933 року) і комсомольська організації, в яких налічується 37 комуністів і 37 комсомольців.

Перша письмова згадка про село належить до 1723 року.

ДЗВОНИ́ХА — село, центр сільської Ради, розташоване за 6 км від районного центру, за 22 км від залізничної станції Гнівань. Населення — 789 чоловік. Сільраді підпорядковані села Канава, Колюхів, Соколинці.

У Дзвонисі міститься центральна садиба колгоспу «Росія». Господарство користується 6558 га землі, у т. ч. 4656 га орної, займається рільництвом і тваринництвом.

Працюють середня школа, бібліотека, будинок культури, фельдшерсько-акушерський пункт. Виходить багатотиражна газета «Трибуна колгоспника».

Партійна організація заснована 1929 року, комсомольська — 1927 року. Вони об'єднують 63 комуністи і 42 комсомольці.

Перша письмова згадка про село датується 1434 роком. Йдеться про передачу литовським князем Ф. Дашкевичу села Збуново (пізніше називалось Дзбоніци, Дзвониха), а також інших населених пунктів.

21 жовтня 1917 року відбувся виступ селян проти карального загону.

З липня 1943 по березень 1944 року в селі діяла підпільна антифашистська група.

Виходець з села Дзвонихи шахтар Донбасу О. Я. Патлатюк — Герой Соціалістичної Праці.

ЖА́ХНІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від районного центру, за 15 км від залізничної станції Рахни-Лісові. Населення — 379 чоловік. Сільраді підпорядковані села Івонівці, Онитківці.

У Жахнівці розміщена центральна садиба колгоспу ім. Фрунзе. За господарством закріплено 4654 га землі, у т. ч. 3665 га орної. Тут вирощують пшеницю, цукрові буряки, займаються розвитком м'ясо-молочного тваринництва.

Працюють восьмирічна школа, консультпункт Тиврівської заочної середньої школи.

Партійна організація існує з 1932, комсомольська — з 1923 року. Вони об'єднують 37 комуністів і 31 члена ВЛКСМ.

Перші письмові згадки про село є в письмових джерелах XVIII століття.

В селі Жахнівці народився український радянський мовознавець, академік АН УРСР М. Я. Калинович (1888—1949).

З квітня 1942 по березень 1944 року в селах Жахнівці та Івонівцях діяла підпільна антифашистська група.

Недалеко від села Івонівців виявлено залишки ранньослов'янського поселення черняхівської культури.

КРАСНЯ́НКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 24 км від районного центру, за 15 км від залізничної станції Ярошенка. Населення — 586 чоловік. Сільраді підпорядковані села Дубина, Круги.

У Краснянці міститься центральна садиба колгоспу ім. Кірова. Господарство користується 2044 га землі, в т. ч. 1580 га орної, займається рільництвом і тваринництвом.

Працюють початкова школа, бібліотека, клуб, фельдшерсько-акушерський пункт. Виходить багатотиражна колгоспна газета «Зоря комунізму».

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 23 комуністи і 9 комсомольців. Партійна організація існує з 1940, комсомольська — з 1930 року.

Засновано Краснянку у 1794 році.

На південно-східній околиці села, на лівому березі річки Краснянки виявлено залишки поселення черняхівської культури, розкопано кілька давньоруських курганів.

Вчителеві села Кругів С. П. Шлапакову присвоєно звання заслуженого вчителя Української РСР.

МАРКІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 13 км від районного центру, за 5 км від залізничної станції Вороновиця. Населення — 322 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Кальнишівка, Федорівка.

У Марківці міститься колгосп «Пам'ять Ілліча», за яким закріплено 1934 га землі, у т. ч. 1318 га орної. Головний виробничий напрям господарства — вирощування зернових і технічних культур, м'ясо-молочної худоби.

Працюють початкова школа, бібліотека, будинок культури, медпункт.

Партійна організація заснована в 1932, комсомольська — в 1924 році. Нині вони об'єднують 40 комуністів і 21 комсомольця.

Марківку засновано 1738 року.

З села Кальнишівки вийшов контр-адмірал Герой Радянського Союзу В. С. Пилипенко.

Поблизу села Марківки виявлено поселення трипільської культури.

НОВЕ́ МІ́СТО — село, центр сільської Ради, розташоване за 15 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Ярошенка. Населення — 649 чоловік. Сільраді підпорядковані села Іскрівка, Красне, Розсоше.

У Новому Місті розміщується центральна садиба колгоспу ім. Карла Маркса. За господарством закріплено 6261 га землі, у т. ч. 4230 га орної. Тут вирощують зернові і технічні культури, переважно пшеницю, цукрові буряки, соняшник, займаються розвитком тваринництва.

Слюсар Красненського відділення «Сільгосптехніки» П. Я. Ясногорський нагороджений орденом Леніна.

Працюють початкова школа, дільнична лікарня, клуб, бібліотека. Виходить колгоспна багатотиражна газета «Ленінська зоря».

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 63 комуністи і 29 комсомольців. Партійна організація створена 1927 року.

Історичні джерела вказують на те, що село існувало в 1450 році.

В містечку Красному в лютому 1651 року в нерівному бою з польською шляхтою героїчно загинув брацлавський полковник Данило Нечай. Його поховано за 3 км від села. Тут козаки насипали високу могилу, яка збереглася й досі. В 1954 році, на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією, на могилі Данила Нечая встановлено гранітний пам'ятник.

З липня 1942 по березень 1944 року в селі Красному діяла підпільна антифашистська група.

ПИ́ЛЯВА — село, центр сільської Ради, розташоване за 10 км від районного центру, за 9 км від залізничної станції Гнівань. Населення — 1148 чоловік. Сільраді підпорядковані села Довгополівка, Кліщів.

У селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Шевченка. За колгоспом закріплено 4366 га землі, у т. ч. 3226 га орної. Тут вирощують зернові і технічні культури, розвинуте тваринництво м'ясо-молочного напрямку.

Працюють восьмирічна школа, бібліотека, будинок культури, медпункт. Виходить колгоспна багатотиражна газета «Червоний прапор».

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 30 комуністів і 43 комсомольці. Партійна організація існує з 1946 року. Перший комсомольський осередок засновано у 1925 році.

З історичних джерел відомо, що село існувало в 1768 році.

Під час фашистської окупації житель села Пиляви Р. І. Федотченко розповсюджував листівки і допомагав підпільникам.

Поблизу села Кліщева на березі Південного Бугу виявлені залишки поселення доби неоліту та трипільської культури.

У селі Кліщеві провів дитячі роки Маршал Радянського Союзу Р. Я. Малиновський.

РАХНИ́-ПОЛЬОВІ́ — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від районного центру, за 15 км від залізничної станції Рахни-Лісові. Населення — 660 чоловік. Сільраді підпорядковане село Пирогів.

У селі розміщується центральна садиба колгоспу «Україна». За колгоспом закріплено 4012 га землі, у т. ч. 3100 га орної. Виробничий напрям господарства—вирощування зернових і технічних культур, розведення м'ясо-молочної худоби.

Працюють восьмирічна школа, медпункт, клуб, бібліотека. Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 47 комуністів і 61 комсомольця. Партійну організацію створено 1933 року, комсомольську — 1934 року.

З історичних джерел відомо, що село існувало в 1790 році.

СЕ́ЛИЩЕ — село, центр сільської Ради, лежить на берегах Південного Бугу, за 25 км від районного центру, за 3 км від залізничної станції Гнівань. Через село проходить шосе. Населення — 2642 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Урожайне.

У Селищі розміщується центральна садиба колгоспу «Росія». За колгоспом закріплено 2422 га землі, у т. ч. 1386 га орної. Господарство спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби.

Працюють середня школа, консультаційний пункт Тиврівської заочної середньої школи, бібліотека, будинок культури, лікарня, аптека.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 56 комуністів і 34 комсомольці. Партійну організацію засновано 1927, комсомольську — 1924 року.

Історичні джерела вказують, що село існувало в 1779 році.

Для боротьби проти польських окупантів у 1920 році створено партизанський загін, який очолювали П. О. Король, П. І. Поліщук, Г. Буківський.

В роки німецько-фашистської окупації у селі була створена підпільна організація «За соціалістичну Батьківщину», до якої входили також мешканці сусідніх сіл. Керував підпільниками офіцер Червоної Армії П. М. Білокурський.

Влітку 1960 року у Селищі організовано міжнародний трудовий табір молоді. Тут побували представники США, Японії, Гани, Франції, Італії, Гвінеї, Угорщини, Румунії, Польщі, НДР та інших країн.

Поблизу Селища виявлено залишки поселення трипільської культури.

СТРОЇ́НЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 25 км від районного центру і за півкілометра від залізничної станції Ярошенка. Населення — 1793 чоловіка.

У Строїнцях розміщений центр радгоспу «Шлях комунізму». Господарство користується 2586 га землі, у т. ч. 1706 га орної. Тут вирощують зернові культури, розводять м'ясо-молочну худобу. Особливо розвинене садівництво і ягідництво. Під садами зайнято 1037 га землі, під ягідниками — 29 га. Директора радгоспу В. М. Дубова і завідуючу дільницею З. Г. Світильник нагороджено орденом Леніна.

Працюють середня школа, 2 бібліотеки, будинок культури, лікарський пункт.

Є партійна (існує з 1925 року) і комсомольська (створена 1928 року) організації. Вони об'єднують 40 комуністів і 79 комсомольців.

У XVIII ст. виселенці з села Дзигівки заснували поблизу Строїнців поселення Чепелівку. Незабаром села злилися в одне, яке дістало назву Строїнці.

СУТИ́СКИ — село, центр сільської Ради, лежить на лівому березі Південного Бугу, за 5 км від районного центру, за 10 км від залізничної станції Гнівань. Через село проходить шосе. Населення — 5791 чоловік.

У Сутисках міститься центральна садиба колгоспу ім. Леніна. За колгоспом закріплено

Конструкторська група Вінницького заводу автоелектроапаратури, с. Сутиски. 1970 р.

3115 га землі, у т. ч. 2067 га орної. Господарство спеціалізується на відгодівлі свиней. Тут розташовані також Тиврівське районне відділення «Сільгосптехніки», Вінницький завод автоелектроапаратури, міжколгоспна інкубаторно-птахівнича станція. Доярку колгоспу М. П. Стеценко нагороджено орденом Леніна.

Працюють середня школа, середня школа-інтернат, консультпункт Тиврівської заочної середньої школи, вечірній машинобудівний технікум, будинок культури заводу, бібліотека, будинок культури, лікарня, аптека.

Є партійна і комсомольська організації, засновані 1924 року. Нині вони об'єднують 309 комуністів і 887 комсомольців.

Історичні джерела свідчать, що село існувало ще до XVI століття.

З села вийшли Герой Радянського Союзу В. О. Єгорович, генерал-майор О. В. Сакін, доктори біологічних наук Г. М. Ількун, П. Я. Голодрига, С. П. Ніколайчук.

ТРОСТЯНЕ́ЦЬ — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від районного центру, за 8 км від залізничної станції Вороновиця. Населення — 2275 чоловік.

За місцевим колгоспом «Шляхом Леніна» закріплено 3206 га землі, у т. ч. 2060 га орної. Колгосп є одним з передових у районі. В 1968 році тут одержали по 536 цнт цукрових буряків з гектара, по 533 цнт молока і по 79,9 цнт м'яса з кожних 100 га сільськогосподарських угідь. В 1969 році колгосп одержав по 31,1 цнт зернових з гектара. За високі виробничі показники голову колгоспу В. Г. Біличенка, ланкових А. І. Заверюху, К. О. Кравчук удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, заступника голови колгоспу О. С. Кушніренка, бригадира комплексної бригади С. І. Лановенка нагороджено орденом Леніна. В. Г. Біличенко був делегатом XXIV з'їзду КПРС.

Працюють середня школа, клуб, 2 бібліотеки, медичний й акушерський пункти. Виходить багатотиражна газета «Колгоспне життя».

На вирішальних ділянках господарства і культури села трудиться 77 комуністів і 44 комсомольці. Партійна організація існує з 1933, комсомольська — з 1922 року.

Перша письмова згадка про село датується 1836 роком.

У Тростянці проживає моряк-балтієць М. В. Ніколаєнко, який брав участь у придушенні контрреволюційного Кронштадського заколоту 1921 року.

В селі Латанцях, яке об'єдналося з Тростянцем, народився український радянський поет К. О. Андрійчук (1907—1958). У Латанецькій початковій школі відкрили музей поета.

ЧЕРЕМО́ШНЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 10 км від районного центру, за 15 км від залізничної станції Ярошенка. Населення — 995 чоловік. Сільраді підпорядковане село Іванківці.

У Черемошному розміщується центральна садиба колгоспу «Червона зірка». Господарство користується 4282 га землі, у т. ч. 3090 га орної, займається вирощуванням зернових і технічних культур, розвитком тваринництва.

Працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека. Виходить колгоспна багатотиражна газета «Зірка».

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 54 комуністи і 53 комсомольці.

Делегат XXIV з'їзду КПРС, Герой Соціалістичної Праці В. Г. Біличенко розповідає дояркам колгоспу «Шляхом Леніна» про роботу з'їзду, с. Тростянець. 1971 р.

Партійну організацію в селі створено 1928 року, комсомольську — 1924 року.

В історичних джерелах село згадується в XVII столітті.

ШЕ́НДЕРІВ — село, центр сільської Ради, розташоване за 13 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Вороновиця. Населення — 504 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Потуш.

У Шендерові міститься центральна садиба колгоспу «Ленінський прапор». За господарством закріплено 1738 га землі, у т. ч. 1170 га орної. Тут вирощують зернові і технічні культури, розводять худобу.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт. Є партійна (існує з 1931 року) і комсомольська організації, які об'єднують 24 комуністи і 17 членів ВЛКСМ.

Село відоме з 1763 року.

Організатором і першим головою сільревкому був матрос з крейсера «Аврора», житель села В. Ф. Гутник.

Я́РИШІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 15 км від районного центру, за 1,5 км від залізничної станції Студениця. Населення — 1442 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Лани, Студениця.

У Яришівці розміщується центральна садиба колгоспу ім. Куйбишева. За господарством закріплено 2871 га землі, у т. ч. 2020 га орної. Основні виробничі галузі колгоспу — рільництво і тваринництво.

Працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, пологовий будинок.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 33 комуністи і 47 комсомольців. Партійну організацію засновано 1932, комсомольську — 1922 року.

Перша згадка про село датується 1773 роком.

За німецько-фашистської окупації деякі жителі села були членами підпільної організації «За соціалістичну Батьківщину», створеної в сусідньому селі Селищі. Житель Яришівки Б. Й. Завальнюк надавав свою квартиру для зустрічей підпільників, М. П. Ціотковський був зв'язковим підпільної організації.

ТОМАШПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

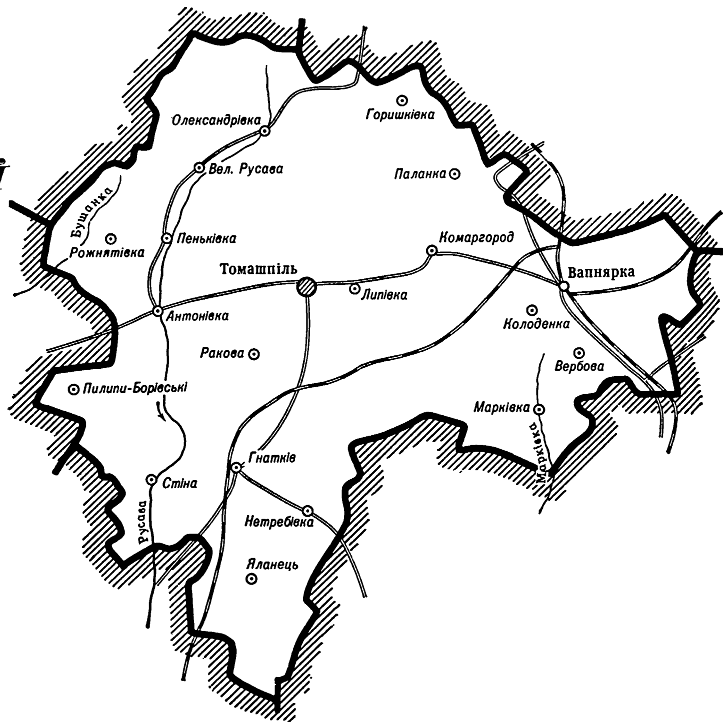

ТОМА́ШПІЛЬ

омашпіль — селище міського типу (з 1923 року). Розташований на східних відрогах Подільської височини, в долині річки Томашівки, що впадає у Русаву. До Вінниці — 124 км, до залізничної станції Вапнярка — 19 км. Через селище проходить автодорога Вінниця—Ямпіль. Населення — 2100 чоловік.

Томашпіль — центр району, площа якого 779 кв. км, населення — 58 тис. чоловік, у т. ч. сільського — 48 400 чоловік. Густота населення — 72,6 чоловік на 1 кв. км. З 37 населених пунктів 2 є центрами селищних і 18 центрами сільських Рад. Район перетинає Одесько-Кишинівська залізниця. Є тут значні запаси вапняку, піску, каоліну. Грунти чорноземні опідзолені, суглинки опідзолені. В районі 20 колгоспів і 2 радгоспи, за якими закріплено 57 400 га землі: вони мають 558 тракторів, 358 комбайнів, 333 вантажні автомобілі.

У районі — 18 промислових підприємств, 99 магазинів, 37 ларків, 44 підприємства громадського харчування; 7 лікарень, протитуберкульозна лікарня, друга обласна психоневрологічна лікарня, 27 фельдшерсько-акушерських та 8 фельдшерських пунктів, 5 пологових будинків, 4 профілакторії; 31 школа, 1 технікум, 8 будинків культури, 25 сільських клубів, 38 бібліотек, 38 стаціонарних кіноустановок.

Перша письмова згадка про Томашпіль датується 1616 роком. Природні умови та родючі землі сприяли швидкому зростанню кількості жителів поселення. У 1629 році тут було вже 419 дворів[1]. Володарі Томашполя часто змінювалися, що призводило до посилення гноблення його жителів. Це було причиною частих виступів селян проти гнобителів.

---

[1] А. И. Баранович. Украина накануне освободительной войны середины XVII в., стор. 136.

Томашпільці брали активну участь у визвольній війні 1648—1654 рр. В липні 1648 року загін М. Кривоноса при підтримці місцевого населення визволив Томашпіль, який увійшов до Ямпільської сотні Брацлавського полку.

Після Андрусівського перемир'я Томашпіль залишався під владою Польщі. Грабіжницький напад і загарбання на 27 років турками Поділля 1672 року дорого коштувало і Томашполю. Турки зруйнували село, а більшість його жителів забрали в неволю.

Спустошливі напади турків і татар, жорстока експлуатація, до якої вдавалася польська шляхта, призводили до занепаду села. За 220 років в Томашполі кількість дворів збільшилася всього на 45[1]. Селяни, шукаючи порятунку, тікали на Лівобережну Україну.

Після возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Росії Томашпіль включено до Ямпільського повіту Подільської губернії.

Напередодні скасування кріпацтва більшість селян не мала землі. Не вистачало у них тягла й реманенту. На тисячу селян припадало лише 609 десятин. Обробляли землю бідняки примітивними знаряддями, тому врожаї були низькими. Середній урожай на той час становив: жита — 10 пудів з десятини, пшениці — 7 пудів[2].

Шукаючи додаткових засобів до існування, значна частина населення займалась ремеслом, торгівлею. У 1852 році в Томашполі нараховувалось 77 ремісників (ковалі, шевці, кравці та ін.), які виробляли продукції на 1140 крб. Частина селян працювала на винокурному заводі, який належав поміщиці Браницькій.

Незадоволені умовами земельної реформи 1861 року, селяни піднімалися на боротьбу. Томашпільці рішуче відмовилися підписати тоді уставну грамоту. Щоб придушити виступ селян, до Томашполя ввели батальйон Мінського піхотного полку[3].

Однак виступи не припинялися. Селяни вдруге відмовилися підписати уставну грамоту. 1862 року знов сюди направили батальйон солдатів. Дванадцять чоловік було жорстоко покарано.

Скасування кріпацтва сприяло дальшому розвиткові промисловості й торгівлі. 1873 року в Томашполі поміщики збудували цукровий завод[4]. Селяни, обділені землею, шукали тут заробітку й остаточно поривали з сільським господарством. Через 6 років на заводі працювало близько 400 робітників. За свою важку працю вони одержували по 4—5 крб. на місяць, жили у напівзруйнованих дерев'яних бараках. Ніякої охорони праці не існувало, нещасні випадки часто закінчувалися не лише каліцтвом, а й смертю робітника[5]. З 1883 року в Томашполі почали діяти цегельний і винокурний заводи та два водяні млини[6]. Наприкінці XIX ст. дали продукцію два миловарні заводи, став до ладу паровий млин[7]. Кожні два тижні відбувалися ярмарки. З пожвавленням торгівлі й розвитком промисловості повітова управа почала ремонт грунтових доріг, які з'єднували Томашпіль з навколишніми повітами. Зростало населення. За півстоліття воно збільшилось майже в 4 рази і 1908 року перевищило 8 тис. чоловік[8].

Непосильна праця, тяжкі умови життя породжували ненависть трудящих до самодержавства, поміщиків і капіталістів. Про гостроту класових протиріч свідчать події, які відбулися в Томашполі й сусідніх селах у період першої російської революції. 30 листопада 1905 року на стінах будинку Томашпільського цукрового заводу було розклеєно відозви до робітників із закликом негайно застрайкувати,

---

[1] Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. 10, ч. 2. СПб., 1849, стор. 87.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр. 1324, арк. 9; спр. 1329, арк. 9.
[3] Отмена крепостного права на Украине, стор. 184—185.
[4] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 1038.
[5] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 801, арк. 57; спр. 5778, арк. 59.
[6] Сборник сведений о Подольской губернии, вып. 3. Каменец-Подольский, 1884, стор. 43.
[7] А. Крылов. Населенные места Подольской губернии, стор. 431.
[8] ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 187, спр. 694, арк. 12; ф. 1290, оп. 4, спр. 98, арк. 106—107.

вимагати збільшення зарплати і зменшення кількості робочих годин. Того ж дня робітники почали страйк. Вони домоглися збільшення зарплати на 10 коп. у день.

Трудящі Томашполя зазнавали не лише соціального гноблення, їх позбавляли найнеобхіднішого — освіти. Майже все населення лишалося неписьменним. На весь Томашпіль працювало невелике однокласне училище. А тим часом тут було 2 православні церкви, костьол, синагога, 4 молитовні будинки.

Ніхто не дбав про медичне обслуговування трудящих. З 1856 року в Томашполі працював один приватний лікар. Лише на початку XX ст. в селі відкрили невелику лікарню й амбулаторію[1]. Та їх послугами могли користуватися заможні люди. Коли 1914 року в Ямпільському повіті спалахнула епідемія холери, перші ознаки її зареєстрували саме в Томашполі. З 25 вересня по 18 жовтня зареєстровано було 20 хворих, з яких більшість померла[2].

Імперіалістична війна принесла трудящим Томашполя багато страждань і злигоднів. Значно погіршало їх становище, зросла дорожнеча. Все це ще більше посилило революційні настрої робітників, наймитів, селян. Особливо активізувалися трудящі, коли дійшла звістка про перемогу Лютневої революції.

У березні 1917 року наймити і робітники роззброїли пристава і 25 стражників Томашполя. На підприємствах почали створюватись профспілки. Завком цукрового заводу у квітні 1917 року прийняв рішення — запровадити восьмигодинний робочий день та оплату за надурочні години в подвійному розмірі. У травні робітники й службовці томашпільських поміщицьких маєтків затвердили резолюцію, в якій йшлося про введення 8-годинного робочого дня і підвищення зарплати на 50 проц.[3]. Представники профспілки томашпільських цукровиків взяли участь у створенні повітового комітету профспілки.

На боротьбу за свої права, за землю піднялися й селяни волості. У жовтні подільський губернський комісар Тимчасового уряду зазначав, що в Томашпільській волості тривають заколоти, громлять гуральні й цукрові заводи, палять економії, знищують запаси хліба, фураж і худобу[4].

Дізнавшись про перемогу Жовтневої революції, трудящі Томашполя на мітингу вітали Радянську владу й висловили підтримку політиці більшовицької партії. Після вигнання загонів Центральної ради було проголошено Радянську владу. В лютому 1918 року розпочала роботу Рада робітничих, селянських і солдатських депутатів[5].

Однак плани мирного будівництва порушила іноземна інтервенція і громадянська війна. Наприкінці лютого Томашпіль окупували австро-німецькі війська. Окупанти відновили буржуазно-поміщицькі порядки, грабували населення, накладали на нього великі контрибуції, розорили Томашпільський цукровий завод й вивезли понад 1200 мішків цукру.

Жителі Томашполя чинили опір окупантам. До партизанського загону Ф. Ю. Криворучка входили робітники й селяни з Томашполя та навколишніх сіл[6]. Загін двічі з боями захоплював Томашпіль. Окупанти й гетьманці ув'язнювали жителів за зв'язок з партизанами. Комісія, яка вербувала солдатів до гетьманської армії, повідомляла, що в Томашполі і довкола населення їй і австро-німецьким окупантам не довіряє, а більшовиків вважає за своїх братів. Виступи трудящих ще більше активізувалися під час вигнання інтервентів у 1918 році та боротьби

---

[1] А. Крылов. Населенные места Подольской губернии, стор. 431.
[2] Журн. «Врачебно-санитарная хроника», 1915, № 1—2, стор. 34—35.
[3] Вінницький облдержархів, ф. 238, оп. 1, спр. 2, арк. 6; ф. 2059, оп. 4, спр. 1, арк. 10.
[4] М. І. Супруненко. Боротьба за встановлення Радянської влади на Україні, стор. 26.
[5] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, спр. 63, арк. 2.
[6] Боротьба проти інтервенції та внутрішньої контрреволюції на Вінниччині (1918—1920 рр.). Вінниця, 1958, стор. 6, 8.

проти націоналістів. В липні 1919 року кавалерійська бригада Г. І. Котовського з допомогою населення визволила Томашпіль[1].

Навесні 1920 року війська буржуазно-поміщицької Польщі вчинили збройний напад на Країну Рад і окупували Томашпіль. Проти нових загарбників у селах спалахували повстання. Одне з таких повстань було в Томашполі. Воно почалося в середині червня. Загони Червоної Армії, що прибули сюди 17 червня, допомогли трудящим визволити Томашпіль від польських інтервентів[2].

Почало відновлюватися мирне життя. Розгорнули роботу волосний ревком (голова А. І. Савуляка) і місцевий ревком на чолі з С. О. Тихоновим, робітником Томашпільської економії[3]. Ревкоми організували допомогу Червоній Армії продовольством, одягом, налагоджувався громадський порядок у Томашполі. Треба було відбудувати зруйновані підприємства, налагодити роботу шкіл, лікарні[4].

Нормалізувати життя заважали банди. На боротьбу проти куркульського бандитизму піднялися всі трудящі. Активну участь взяли й комсомольці. Спілка комуністичної молоді в Томашполі утворилася в 1920 році. В боротьбі проти бандитів загинув у селі Бабчинцях секретар повіткому комсомолу О. Дубчак, 20 бійців продзагону та кілька комсомольців. Всіх їх поховано в братській могилі на території цукрового заводу.

Відбудовуючи нове життя, комсомольці взяли шефство над селами волості, де організували хати-читальні, проводили роботу серед допризовників, розгортали антирелігійну пропаганду, забезпечували селян літературою[5]. Значну допомогу подали томашпільці голодуючим. Комітет допомоги зібрав для них багато хліба та інших продуктів і грошей.

1922 року в Томашполі дала струм електростанція, а наступного року запрацював цукровий завод.

Відбувалися зміни і в сільському господарстві. У розвитку колективних форм господарювання на селі відіграв чималу роль комітет незаможних селян (голова І. О. Храновський). За один 1923 рік у Томашполі створюються сільськогосподарські артілі: «Культура», «Цвіт». Крім того, виникають сільськогосподарські кредитні кооперативні товариства «Самодопомога» й «Трактор»[6]. Згодом засновано артіль «Оратай».

Того року за новим адміністративним поділом Томашпіль стає центром новоствореного однойменного району. Відтоді значно пожвавішало господарське, громадське й культурне життя. Радісною подією для трудящих Томашполя був приїзд у 1924 році всеукраїнського старости Г. І. Петровського[7]. Виступаючи перед робітниками цукрового заводу, Григорій Іванович відзначив активність робітників і всіх трудящих району у відбудові й дальшому розвитку господарства, роз'яснив завдання, які треба виконати, й побажав успіху. Це сприяло піднесенню активності всіх трудящих.

Тривожно зустріли томашпільці звістку про серйозну хворобу В. І. Леніна. Вони надіслали телеграму з побажанням Іллічу швидкого одужання. Коли ж Ленін помер, за ленінським призовом до партії вступило 10 кращих робітників цукрового заводу Томашполя[8]. За рішенням бюро Томашпільського комуністичного осередку від 28 січня 1924 року в селищі поруч з клубом цукрового заводу було встановлено погруддя В. І. Леніна[9].

---

[1] Г. И. Котовский. Документы и материалы, стор. 74.
[2] Поділля в роки громадянської війни, стор. 348.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-4932, оп. 1, спр. 70, арк. 5.
[4] Там же, ф. Р-2625, оп. 2, спр. 2, арк. 274.
[5] Вінницький облпартархів, ф. 978, оп. 1, спр. 4, арк. 2.
[6] Вінницький облдержархів, ф. Р-137, оп. 1, спр. 512, арк. 2.
[7] Газ. «Вінницька правда», 3 лютого 1963 р.
[8] Вінницький облпартархів, ф. 978, оп. 1, спр. 13, арк. 7.
[9] Там же, спр. 9, арк. 4.

В ці роки багато робилося для поліпшення охорони здоров'я. Розгорнула діяльність спеціальна медична комісія допомоги інвалідам і хворим. Відкрилися поліклініка, 2 аптеки, зуболікарський кабінет.

Водночас з відбудовою зруйнованого господарства налагоджувалося громадське й культурне життя. В Томашполі працювала секція губкомісії, що мала виявляти й зберігати культурні цінності. Відкрилося кілька культурних закладів. На 1 жовтня 1926 року в Томашполі налічувалося 2 клуби, народний будинок, кінотеатр, бібліотека. У двох трудових семирічках навчалися всі діти шкільного віку, в школах і гуртках лікнепу оволодівали грамотою неписьменні. Крім того, в селищі відкрили 3 радпартшколи, де готувалися працівники партійних і радянських установ району.

Про перші успіхи сільськогосподарських артілей того часу свідчила районна виставка, яка відкрилась у Томашполі 26 вересня 1926 року. На ній були представлені відділи: рільництво, садівництво, бджільництво, городництво, механічний, ветеринарний та скотарство. Демонструвалися досягнення індивідуальних сільських господарств, а найбільше — колективів. Виставка стала своєрідною школою сільського господарства й дала багато користі для селян[1], які з кожним роком переконувалися в перевагах колективного господарства.

Артілі зростали й міцніли. Дві з них — «Культура» і «Цвіт» об'єдналися в одну під назвою «Культсвіт». У січні 1929 року колективи «Оратай» і «Культсвіт» злились в одну сільськогосподарську артіль «Гігант».

Чимало труднощів довелося перебороти молодому колгоспу. Часто не вистачало найпотрібнішого. Ворожі елементи намагалися перешкодити утвердженню колгоспного ладу. Вони отруювали худобу, псували реманент, викошували посіви, агітували бідняків залишити колгосп. тероризували активістів. Допомогу колгоспу в організаційному й господарському зміцненні подавали МТС та її політвідділ[2]. Матеріально-технічну допомогу колгоспи Томашполя й навколишніх сіл діставали від машинно-кінної станції, створеної при цукровому заводі.

Комсомольці колгоспу були першими зачинателями змагання за ударну працю. Кращих ударників призначали ланковими та бригадирами.

В роки довоєнних п'ятирічок відчутні зміни сталися на Томашпільському цукровому заводі. 1934 року почалася його повна реконструкція, завдяки чому потужність підприємства зросла до 1936 року на третину. В останньому передвоєнному році завод давав продукції майже на 3 млн. крб. На підприємстві широко розгорнулося соціалістичне змагання між бригадами й окремими робітниками[3]. В соціалістичне змагання включилися робітники й інших підприємств селища.

Подією в житті робітників підприємств стало запровадження трудових книжок. Першу книжку урочисто вручили токареві цукрового заводу Д. П. Сарнецькому, який пропрацював на підприємстві 43 роки. В книжці відзначалася його зразкова стахановська робота[4]. В липні 1936 року Томашпіль і села району вдруге відвідав голова ВУЦВК Г. І. Петровський. Трудівники району розповіли йому про соціалістичні перетворення й свої досягнення в господарському й культурному житті[5]. За високі виробничі успіхи тракторист МТС Д. М. Ситник був нагороджений орденом «Знак Пошани», а 16 трактористів і механізаторів МТС та 6 робітників цукрового заводу стали учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1939 року[6].

За роки передвоєнних п'ятирічок успішно здійснювалося й культурне будівництво в Томашполі. Асигнування на розвиток народної освіти в районі становили

[1] Газ. «Червоний край», 10 жовтня 1926 р.
[2] ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 12, спр. 522, арк. 1.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 978, оп. 1, спр. 54, арк. 2.
[4] Газ. «Колективіст Томашпільщини», 10 січня 1939 р.
[5] Газ. «П'ятирічка», 14 липня 1936 р.
[6] Вінницький облпартархів, ф. 978, оп. 1, спр. 67, арк. 45.

майже 3 млн. крб., на охорону здоров'я — перевищили 730 тис. крб. У Томашполі й селах району з'являлася нова радянська інтелігенція. Вчителів, спеціалістів сільського господарства з вищою освітою, інженерно-технічних працівників, лікарів і середнього медперсоналу працювало близько 250 чоловік. З 1930 року в районі почала виходити газета «Колективіст Томашпільщини».

Трудящі Томашполя гаряче підтримали справедливу боротьбу іспанського народу проти фашизму. Проводили збір коштів на допомогу жінкам і дітям республіканської Іспанії[1].

Дальшому розвиткові господарства, культури, поліпшенню добробуту людей перешкодила війна. 20 липня німецько-фашистські загарбники захопили Томашпіль. Сотні радянських громадян зазнали переслідувань і знущань. Східна частина Томашполя була загороджена колючим дротом, за її межі населення не мало права виходити. Там фашисти розстріляли багато мирних жителів.

Незважаючи на кривавий терор, трудящі селища не припиняли боротьби з окупантами. На початку 1942 року за завданням підпільного РК КП(б)У в районі було створено дві підпільні групи з центрами в селах Вапнярці й Рожнятівці, з якими підтримували зв'язок й жителі селища. Роботу груп скеровували комуністи П. М. Воронюк, П. С. Редько, Г. К. Чорненький[2]. Підпільники розповсюджували зведення Радянського інформбюро, випускали листівки, в яких розповідали про бої на фронтах і закликали до боротьби з окупантами, здійснювали диверсійні акти, перешкоджали вивозити награбоване майно[3]. На початку 1944 року томашпільці допомагали народним месникам Вінницького партизанського з'єднання ім. Леніна, яке здійснювало рейд через територію району, зброєю, продовольством, одягом.

16 березня 1944 року війська 2-го Українського фронту визволили Томашпіль. На фронтах Великої Вітчизняної війни брали участь 653 томашпільчан, з них 139 відзначені урядовими нагородами. Трудящі пишаються своїм земляком Героєм Радянського Союзу С. П. Сельським. Цього високого звання удостоєно його за форсування Дунаю. 313 томашпільчан віддали своє життя за свободу Батьківщини.

Окупанти завдали селищу великої матеріальної шкоди. Зруйнували цукровий завод, МТС. Місцева промисловість була повністю паралізована. В колгоспах Томашполя й селах не лишилося сільськогосподарського інвентаря. Загарбники знищили й вивезли з району 208 тракторів, 40 комбайнів, 86 тракторних сівалок, 140 кінних сівалок, 150 тракторних плугів; зруйнували тваринницькі ферми, вивезли й знищили 4295 коней, 6108 голів великої рогатої худоби, 5465 свиней, 4500 овець[4]. Були зруйновані всі школи, не працював жодний медичний заклад. Не вистачало робочої сили.

Але час не ждав: жінки, підлітки, старики приступили до роботи. Весь тягар відбудови зруйнованого господарства в перші роки ліг на їх плечі.

Невдовзі відновили діяльність селищна Рада депутатів трудящих, партійна і комсомольська організації. З ініціативи комсомольців створювалися молодіжні бригади для ремонту цукрового заводу, відбудови залізниці, колгоспів, радгоспу.

З допомогою держави в 1944 році стали до ладу цукровий завод, електростанція та кілька промислових артілей. Трудящі району відбудували зруйновані шосе й мости.

З часу визволення Томашполя і до завершення війни жителі селища й сіл району зібрали на танкові колони і в фонд Червоної Армії 740 тис. крб., відправили на фронт кілька тисяч посилок, організували допомогу інвалідам Вітчизняної війни, сім'ям військовослужбовців.

---

[1] Газ. «Колективіст Томашпільщини», 29 січня 1939 р.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 56, арк. 170—171.
[3] Там же, спр. 542, арк. 3—4.
[4] Там же, ф. 978, оп. 2, спр. 1, арк. 30.

На кагатному полі Томашпільського цукрового заводу. 1970 р.

Ще йшла війна, а вже впорядковувались вулиці, оселі, сквери, відкрилися бібліотеки, школи, лікарні, клуб, кінотеатр, районна друкарня[1].

Набирав темпів цукровий завод. За сезон 1949—1950 рр. він дав понад план близько 40 тис. пудів цукру, виконав річний план на 107 проц. і при цьому зекономив 100 тонн палива. Комуністи заводу, яких налічувалося 40 чоловік, вели перед на виробництві. Ударна праця робітників була високо оцінена партією і урядом. Групу передовиків заводу й радгоспу нагородили орденами й медалями. Механік З. Д. Мойсеєв удостоєний ордена Леніна. Добре працювали промартілі «Перемога», «Більшовик», «Художник», їх продукція йшла на задоволення потреб трудящих району.

Для налагодження роботи колгоспів райком КП(б)У і селищна Рада відрядили 82 чоловіка партійно-радянського активу і спеціалістів сільського господарства, з яких 13 обрали секретарями партійних організацій і головами правлінь колгоспів[2].

Місцевий колгосп у квітні 1961 року перетворено на відділок радгоспу.

Трудівники Томашполя багато уваги приділили організації матеріальної допомоги інвалідам. На кінець четвертої п'ятирічки в селищі спорудили 7 будинків для інвалідів Вітчизняної війни, відремонтували житла сім'ям загиблих воїнів.

Хлібороби й робітники Томашполя включилися у змагання за звання бригади та ударників комуністичної праці. Артіль «Більшовик» стала ініціатором боротьби за зниження собівартості продукції[3]. Колектив круп'яного заводу здобув перемогу у змаганні з Сорочанським млинкомбінатом.

Змінив своє обличчя Томашпіль за 1950—1970 рр.

Збудовано новий хлібозавод, його потужність 25—30 тонн на добу.

Здійснено генеральну реконструкцію цукрового заводу. Раніше в сокоочисному цеху працювало 6 чоловік за зміну, а тепер всім процесом керують 2 робітники. У продуктовому цеху запроваджено сушилки, на кагатному полі — буртоукладчики. Працює газова піч, нова бурякомийка, завдяки чому виробнича потужність заводу порівняно з довоєнним часом зросла у 2 рази. У жовтні 1970 року підприємство переробило 12,6 тис. цнт сировини на добу, перевершивши проектну потужність. За восьму п'ятирічку вироблено понад план 20 тис. 100 цнт цукру.

Колектив цукрокомбінату посідає одне з перших місць у районі в соціалістичному змаганні. Почесного звання ударників комуністичної праці удостоєно 7 бригад і 52 передових робітника.

Реорганізовано промислову кооперацію «Перемога». Вона стала державним підприємством. Зведено нові фабричні корпуси меблевої фабрики. Відкрито шпалерно-фанерний цех, камеру для сушки деревини, приміщення механо-складального цеху. Основні виробничі процеси механізовано. Продукція її йде до Запорізької, Херсонської, Миколаївської та інших областей України.

Багато чудових людей працює на цьому підприємстві. Склалися робітничі династії. Такими є чотири брати Юрченки — Костянтин, Борис, Петро, Юрій. Вони стали ініціаторами соціалістичного змагання за почесне право називатись колек-

[1] Вінницький облпартархів, ф. 978, оп. 2, спр. 4, арк. 13.
[2] «Український історичний журнал», 1963, № 1, стор. 46.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 978, оп. 4, спр. 73, арк. 57.

тивом ім. 50-річчя Радянської влади. Ф. М. Хмелевський працював на заводі слюсарем, а його син Василь — головний інженер заводу, Олександр — завідуючий майстернями, а Дмитро — директор Соколівського цукрового заводу.

Виросли в Томашполі нові підприємства. Одним з них є цегельний завод, який дає за рік близько 2 млн. 500 тис. штук цегли. В Томашполі розміщене відділення «Сільгосптехніки». Його колектив план восьмої п'ятирічки виконав за чотири роки. Раціоналізатори цього підприємства внесли близько 60 пропозицій, які дали прибутку майже на 30 тис. карбованців. Всього в Томашполі працює 9 промислових підприємств.

За досягнуті успіхи в соціалістичному змаганні на честь Ленінського ювілею, сумлінну працю й активну громадсько-політичну діяльність на Дошку пошани занесено М. І. Дубова, робітника райпромкомбінату, С. І. Олійника, шофера «Міжколгоспбуду»[1], в Ленінську Книгу трудової слави — В. Г. Богачука, слюсаря цукрозаводу, З. Ф. Дністровську, медсестру, Є. А. Забуранну, завідуючу дитячою бібліотекою, а 459 трудящих Томашполя нагороджено ювілейними медалями.

З 1963 до кінця 1966 року Томашпільський район, у зв'язку з адміністративними змінами, був розформований, а з 8 грудня того ж року Томашпіль став знов центром району. Змінювався загальний вигляд селища. Широко розгорталося будівництво. Виросли житлові будинки, зведено кінотеатр, кілька магазинів, з'явилася нова автобусна станція. Ряд вулиць вимощено гранітом і покрито асфальтом, прокладено водопровід, тротуари. З'явились нові вулиці. Селище повністю електрифіковано, в центрі є денне освітлення.

Трудящі селища гідно зустріли XXIV з'їзд КПРС та XXIV з'їзд КП України. Всі підприємства Томашполя достроково виконали свої виробничі завдання першого кварталу 1971 року. На XXIV з'їзд КП України комуністи Томашполя послали своїми делегатами М. В. Полотняного — шофера автопідприємства та В. Н. Трегуба — секретаря РК КП України. Виконуючи рішення з'їздів партії, колективи автопідприємства, маслозаводу та інші річні виробничі плани завершили достроково. У цьому основна роль належить комуністам і комсомольцям. В селищі на виробництві зайнято 440 комуністів та близько 500 комсомольців.

Добре організовано в Томашполі охорону здоров'я. Збудовано лікарню, пологовий будинок. Лікарня розрахована на 100 ліжок, тут впроваджуються передові методи лікування. Працює ще медпункт цукрового заводу, жіноча й дитяча консультації. В медичних установах селища — понад 50 лікарів та 247 чоловік середнього медперсоналу.

Широкого розвитку набула освіта й культура в селищі. Понад тисяча дітей навчається в середній школі, де є навчальні кабінети, спортзал, 3 майстерні. Книжковий фонд шкільної бібліотеки перевищує 5600 книжок. Велику допомогу школі в організації позакласної роботи подає будинок піонерів, де працюють гуртки художньої самодіяльності, юних техніків, автомобілістів. З стін її вийшли Герой Радянського Союзу підполковник С. П. Сельський, генерал-майор Ф. І. Олійник. У вечірній школі здобуває середню освіту працююча молодь. Колектив учителів, крім навчально-виховної, веде й громадську роботу.

Красується в селищі чудовий будинок культури. Молодь виявляє свої таланти в 17 гуртках (хореографічному, драматичному, інструментальному, фотоаматорів та інших), які об'єднують

Кінотеатр у Томашполі. 1970 р.

[1] Газ. «Шляхом комунізму», 1 травня 1970 р.

близько 400 чоловік. При будинку культури створена агітбригада, що нараховує близько 20 учасників художньої самодіяльності.

Будинок культури є центром всебічного виховання молоді. Близько 60 чоловік зайняті в музичній студії. Багато молоді відвідує студію образотворчого мистецтва, їх твори часто експонуються на районних та обласних виставках.

Популярністю користуються бібліотеки. Районна бібліотека для дорослих має книжковий фонд 24 тис. примірників, бібліотека для дітей — 15 тис. Кількість читачів в них понад 3 тис. чоловік. Бібліотеки є в школах, при клубі цукрового заводу та на інших підприємствах. Багато робітників і службовців мають свої власні бібліотеки. Давно не новинкою є для жителів селища телевізори й радіоприймачі.

Широко розгорнуто лекційну пропаганду. В Томашполі працюють 5 первинних організацій товариства «Знання», в яких нараховується 116 членів. У 1970 році вони прочитали понад 1300 лекцій. Активну роль у господарському, громадському, культурному житті селища відіграють профспілки та комсомол. На підприємствах, в установах і закладах вони об'єднують по кілька сот чоловік. Члени комсомолу та профспілки — це передовики виробництва у соцзмаганні за комуністичну працю, у громадському житті.

Активну роль у громадському житті селища відіграють депутати Рад. 13 червня 1971 року мешканці Томашполя обрали до обласної й селищної Рад своїх кращих виробничників. До обласної Ради обрано апаратника цукрового заводу Ф. Ф. Мороза. В числі депутатів селищної Ради — передовики підприємства — токар О. М. Мошняга та робітниця Г. Є. Зелена, робітниця хлібозаводу Л. С. Осипенко, слюсар автопідприємства В. Ю. Квятківський. Всього обрано 75 депутатів, з них 38 комуністів, 33 жінки, 55 робітників.

Нова соціалістична дійсність породжує нові звичаї і обряди — комсомольські весілля, урочисту реєстрацію шлюбу, новонароджених. Входять у побут такі народні свята, як проводи зими, новорічні щедрівки, зустрічі весни, урочисті проводи в Радянську Армію призовників. Стало традицією поздоровляти з Новим роком кращих виробничників. Спеціально обладнується троє саней, запряжених кіньми, прикрашених по-святковому. На передніх санях сідає дід Мороз із Снігуронькою, на інших — молодь. Трійки з дзвониками роз'їжджають селищем, поздоровляють передовиків виробництва, вручають подарунки.

Жителі Томашполя свято бережуть пам'ять про творця першої Радянської держави В. І. Леніна. В селищі споруджено новий пам'ятник вождеві, замість зруйнованого фашистами, біля його підніжжя завжди вінки, квіти. Вшановуючи пам'ять тих, що загинули в боротьбі за торжество влади Рад, відкрили пам'ятник комсомольцям 20-х років та пам'ятник жителям Томашполя, які полягли, захищаючи Батьківщину від фашистів.

У найближчі роки Томашпіль набуде нового вигляду. Вже на початку дев'ятої п'ятирічки завершено будівництво ряду житлових будинків, дитячої консультації, кінотеатру, насінницької лабораторії, дитячого комбінату на цукровому заводі, нової середньої школи. Розпочато будівництво приміщення селищної Ради, дитячого комбінату в селищі, двох багатоквартирних будинків, швейного цеху, інкубаторної станції, ветеринарної лікарні тощо.

В роки дев'ятої п'ятирічки у Томашполі заплановано спорудити новий машинний зал на цукровому заводі, звести приміщення районної лікарні на 210 ліжок, готель, гастроном, кафе-ресторан, чотири багатоквартирні й кілька адміністративних будинків, здійснити дальше озеленення й упорядкування вулиць.

Соціалістичні принципи нового життя міцно ввійшли у свідомість і побут жителів Томашполя — активних будівників комуністичного суспільства.

І. П. БАБІЙ, В. І. КРАВЧУК

ВАПНЯ́РКА

Вапнярка — селище міського типу (з 1938 року), розташоване на Вапнярській хвилястій рівнині. До районного центру 19 км. Вапнярка — один з найбільших залізничних вузлів області. Населення — 7,5 тис. чоловік.

Селище Вапнярка виникло в 70-х роках XIX ст. з появою Південно-Західної залізниці. Понад 100 років тому місцевість, де тепер селище, була вкрита лісом і чагарниками. Крім жител одного-двох лісників, ніяких будівель не було[1]. Свою назву станція і селище дістали від сусіднього села Вапнярки, що лежить на віддалі 14 кілометрів.

26 травня 1870 року почався регулярний рух пасажирських поїздів через Вапнярку[2]. Після спорудження залізниці відкрилися нові поштові маршрути, один з них проходив від Тульчина до Вапнярки, яка на той час була невеликою залізничною станцією. Поруч неї виникло й селище. Коли в лютому 1899 року проклали залізничну лінію від Вапнярки до Христинівки, станція Вапнярка стала вузловою. Невдовзі тут побудували паровозне депо. Працювало в ньому на той час 270 чоловік, частина з них жила в селищі, решта — у навколишніх селах. З розширенням станції значно побільшало жителів селища. На початку XX ст. у Вапнярці було 85 дворів і 750 жителів[3]. Відкрили в ній пошту, телеграф, аптеку. Почав працювати паровий млин тощо. До революції тяжко жилося вапнярським залізничникам. Робочий день тривав не менше 15 годин.

В 1905—1907 рр. робітники Вапнярки підтримали політичні страйки, які відбувалися на Південно-Західній залізниці[4]. Через Вапнярку переправляли політичну літературу. Тут часто розповсюджувались революційні листівки. Ще в 1904 році на станції був затриманий вантаж з такою літературою і повне устаткування друкарні з кількома пудами шрифту, відправленого з Кам'янця-Подільського до Катеринодара. У квітні 1905 року на коліях станції знайдено листівки, частину з яких підписано «РСДРП»[5].

Безчинства чорносотенців не минули й Вапнярки. 20 жовтня 1905 року до селища прибуло з Одеси 150 чорносотенців і вчинили єврейський погром: грабували крамниці, квартири. Жителі ховалися у навколишніх селах. Після грудневого повстання, щоб попередити нові виступи робітників і селян, власті розмістили у Вапнярці роту військової охорони[6].

Тяжке економічне становище й політичне безправ'я доповнювалося ще й відсутністю медичного обслуговування населення та низьким рівнем освіти. Лише в 1897 році на кошти Південно-Західної залізниці в селищі відкрили однокласне залізничне училище. Містилося воно у дерев'яному одноповерховому будинку. За навчання своїх дітей залізничники мали платити щорічно 4 крб. за дитину, а для решти жителів плата встановлювалася вдвічі більшою. Через високу плату за навчання дві третини дітей залишалося поза школою. У 1910 році училище закінчили лише 17 хлопчиків і 2 дівчинки.

Лютнева буржуазно-демократична революція не внесла суттєвих змін в життя трудящих. Дізнавшись про повалення царизму, група робітників-залізничників, очолювана П. С. Сільницьким, підняла червоний прапор над приміщенням станції. Коли ж робітники й селяни почали обирати Ради, то до Томашпільської Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів послали своїх представників і трудящі Вапнярки. Це були робітники Ф. І. Литвинов і Д. Д. Білоус.

---

[1] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 1029—1030.
[2] ЦДІА СРСР, ф. 219, оп. 1, спр. 6215, арк. 15.
[3] А. Крылов. Населенные места Подольской губернии, стор. 425.
[4] Історія робітничого класу Української РСР, т. 1, стор. 320.
[5] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 233, спр. 51, арк. 13.
[6] ЦДІА СРСР, ф. 273, оп. 2, спр. 847, арк. 41, 112.

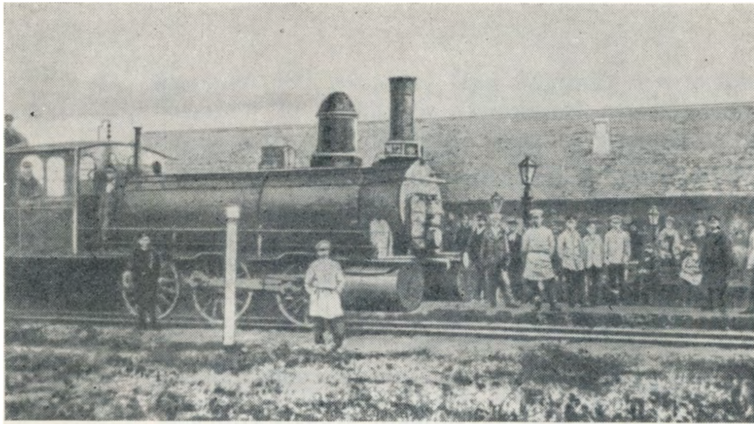

Станція Вапнярка. 1880 р.

Робітники станції в квітні 1917 року на зборах ухвалили запровадити 8-годинний робочий день, боротися за підвищення заробітної плати.

Радянську владу в селищі проголошено тільки в січні 1918 року. Створений ревком очолив робітник У. М. Степанков. Та мирна передишка тривала недовго.

Коли на Україну посунули австро-німецькі окупанти, робітники залізничного транспорту зразу ж включилися у боротьбу проти іноземних загарбників. Ночами при світлі ліхтарів робітники побудували броньовик, який відправили до Жмеринки, де загони Червоної Армії вели бої з німецькими військами. Наступ німців там на кілька днів було затримано. В лютому селище окупували німецькі війська[1].

В липні 1918 року всеукраїнський страйк залізничників охопив і Вапнярку. Німецьким загарбникам все важче ставало транспортувати свої війська. В листопаді загони Червоної Армії за допомогою місцевих жителів визволили селище від окупантів. Але на зміну німцям прийшла Директорія. 28 березня 1919 року в районі Вапнярки — Бірзули вибухнуло повстання проти петлюрівців, влада перейшла до військово-революційного комітету. Через три дні на підмогу повстанцям до Вапнярки вступили радянські війська. На бік Червоної Армії перейшло два полки петлюрівців з бронепоїздами і зброєю[2].

До складу новоствореного ревкому увійшли: комуніст У. М. Степанков (Стефанов, голова ревкому), Д. Т. Сільницький, П. Г. Дикий, З. І. Дашківський та ін.[3]. В ці дні створюється партійний осередок, першими членами його стали всі члени ревкому.

Мирному будівництву в селищі заважали куркульські банди, які на початку травня навіть вчинили заколот у Вапнярці. Та вже 12 травня загони Червоної Армії вигнали їх з селища[4]. В липні 1919 року Вапнярку захопили петлюрівці. До кінця року станція кілька разів переходила з рук у руки. Петлюрівці зазнали нищівної поразки. Навесні 1920 року селище окупували польські інтервенти. 22 червня радянські воїни остаточно визволили селище від ворога.

Відновили діяльність радянські органи влади. Розпочав роботу селищний комсомольський осередок[5]. Та життя трудящих було неспокійним: мешканців селища часто грабували банди. Комсомольці стали активними учасниками захисту станції і селища. Повністю настало мирне життя лише в середині 1922 року, коли було покінчено з бандитами.

Швидко налагоджувалася робота залізничного вузла. Депо станції Вапнярка вийшло переможцем у змаганні по ремонту паровозів Південно-Західної залізниці[6]. У відновленні роботи депо значну роль відіграв С. В. Гандзей, який раніше працював слюсарем вагонного депо Одеси. Він прибув до Вапнярки влітку 1921 року для налагодження руху на залізничному транспорті. Скоро він став начальником депо і працював тут до 1924 року.

Надійним помічником комуністів у відбудові Вапнярки був вузловий осередок комуністичної спілки молоді, створений у 1922 році. Комсомольці допомагали

---

[1] Журн. «Летопись революции», 1926, № 6, стор. 71.
[2] Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 1, стор. 618, 697, 710, 715.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-4932, оп. 1, спр. 81, арк. 3 — 5.
[4] Журн. «Літопис революції», 1932, № 1—2, стор. 139.
[5] Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны, стор. 572.
[6] Вінницький облпартархів, ф. 33, оп. 1, спр. 2, арк. 42.

селищному партосередку в роботі серед сільського населення. Вони згуртовували бідноту, допомагали їй вчасно провести весняну посівну кампанію, вели політико-виховну роботу, готували й ремонтували сільськогосподарський реманент.

З 1923 року Вапнярка — районний центр[1]. Першим секретарем райкому партії обрали С. В. Гандзея, начальника депо, комуніста з дожовтневим стажем. Тоді ж залізничний і селищний партосередки об'єдналися[2]. Вапнярські комуністи й комсомольці за рішенням райкому партії організували шефство над селами. На підприємствах комплектувалися спеціальні бригади для подання допомоги селу в господарських, громадських питаннях, у культурно-масовій роботі. Вони організовували клуби, сельбудинки, бібліотеки, постачали селам літературу[3].

В селищі запрацювали культосвітні заклади. Початкова школа з 1923 року стала семирічною. Разом з вчителями комсомольці доклали чимало зусиль для ліквідації тяжкої спадщини минулого — неписьменності. Вони облікували всіх неписьменних і малописьменних, навчали їх грамоти. 1923 року відбувся перший випуск слухачів лікнепу.

Велику виховну роль у зміцненні союзу робітників і селян відігравали спільні збори й мітинги робітників і селян. Коли імперіалісти вчинили у травні 1923 року злодійське вбивство радянського дипломата В. В. Воровського, у Вапнярці відбувся мітинг робітників-залізничників і селян навколишніх сіл, на якому було близько тисячі чоловік. Присутні гнівно засудили підступність міжнародної реакції і заявили, що ніякими провокаціями не порушити єдності робітників та селян Країни Рад.

Як безмежне горе сприйняли жителі селища звістку про смерть В. І. Леніна. В день похорону вождя у Вапнярці відбувся великий траурний мітинг. Сюди прибули й мешканці навколишніх сіл. Мітинг пройшов під лозунгами: «Ленін вмер, але його ідеї не вмруть. Міцніше з'єднаємось навколо Комуністичної партії!». Присягаючи на вірність ідеям великого Леніна, кращі виробничники подавали заяви про вступ до партії. За ленінським призовом у Вапнярці вступило до партії 22 чоловіка.

Йдучи шляхом, вказаним В. І. Леніним, трудящі Вапнярки успішно будували нове життя. Підводячи підсумки відбудови господарства, в листопаді 1925 року в селищі провели свято врожаю. На виставці демонструвались досягнення сільського господарства та промислових підприємств.

За роки довоєнних п'ятирічок Вапнярка розвивалась не тільки як залізничний вузол. Тут з'явилися різні підприємства — каменоломні, електростанція, нафтобаза, елеватор, маслозавод, круп'яний завод, різні майстерні МТС.

Зростало й залізничне господарство. Побудували нове приміщення пасажирської станції, нове вагонне та паровозне депо.

З розвитком господарства упорядковувалося й селище Вапнярка. Швидко здійснювалось житлове й культурно-побутове будівництво. З'являлися нові вулиці, квартали. Кількість його жителів перевищила 2100 чоловік.

Значні зрушення сталися і в медичному обслуговуванні населення. Працювали лікарня, амбулаторія, жіноча та дитяча консультації.

Чималих успіхів було досягнуто в галузі освіти й культури. Семирічна школа, яка мала інтернат на 30 місць, з 1935 року

Перший комбайн на полях Вінниччини, с. Вапнярка. 1934 р.

[1] Районним центром Вапнярка була до 1930 року, потім ввійшла до складу Томашпільського району.

[2] Вінницький облпартархів, ф. 33, оп. 2, спр. 581, арк. 6.

[3] Там же, оп. 1, спр. 12, арк. 180, 181; спр. 19, арк. 172; спр. 184, арк. 38, 58.

перетворилася в десятирічку, а наступної осені відкрилися ще дві середні школи, в яких навчалося вже близько двох тисяч дітей.

Розгорталася мережа культосвітніх закладів. Працювали селищна та залізнична бібліотеки, два кінотеатри. При клубі залізничників діяли гуртки — драматичний, музичний, гігієни тощо. Населення передплачувало багато газет і журналів. Допомагаючи селянам, залізничники відправляли у підшефне село Комаргород понад 40 примірників центральних і місцевих газет.

Коли фашисти розв'язали грабіжницьку війну проти Країни Рад, на плечі залізничників Вапнярки лягло складне й відповідальне завдання: забезпечити безперебійне просування поїздів через станцію, військ, бойової техніки на фронт, людей і матеріальних цінностей в глиб країни. Станцію нещадно бомбила ворожа авіація. Багато потрудилися тоді працівники 4-ї дистанції колії під керівництвом начальника станції І. Я. Іваненка.

22 липня 1941 року селище окупували фашистські загарбники. Для трудящих Вапнярки настали тяжкі часи поневолення і знущань. Однак вони не схилили голови. В селищі виникла підпільна комуністична організація, яку очолив П. С. Редько. З січня 1942 року вона об'єднувала патріотів Вапнярки, Горишківки, Жолобів та інших навколишніх сіл. Підпільники приймали по радіо зведення Радінформбюро і розповсюджували серед населення, вели антифашистську пропаганду, зривали виконання сільськогосподарських робіт, виводили з ладу трактори, машини, виливали пальне, щоб окупанти не могли використати його, псували вантажі. Працівник пошти С. С. Білоус був радистом підпільної організації. Ф. О. Коломієць працював до війни помічником машиніста станції Вапнярка, а коли сюди вдерлися фашисти, він встановив зв'язок з Ямпільською підпільною організацією, виводив з ладу паровози. О. А. Юрченко, колишній тракторист колгоспу, псував сільськогосподарські машини, перешкоджав відправці хліба до Румунії.

Опір загарбникам чинили й інші мешканці селища, які не входили до організації. Машиніст МТС С. Я. Гудима руйнував техніку, окремі доручення підпільників виконували М. О. Алібкоров, К. П. Бак та ін.[1]. У вересні 1943 року румунським окупантам вдалося натрапити на слід підпілля, багато патріотів було ув'язнено.

Частини 2-ї танкової армії 2-го Українського фронту 16 березня 1944 року визволили Вапнярку від німецько-фашистських загарбників. На станції радянські воїни захопили заготовлені ворогом для вивозу 1300 автомашин та сотні вагонів з військовим майном.

У боях за оволодіння Вапняркою відзначились танкісти генерал-лейтенанта С. І. Богданова, підрозділи генерал-лейтенантів Ф. Ф. Жмаченка й С. Г. Трофименка. На ознаменування здобутої перемоги з'єднанням і частинам, що найбільше відзначилися в боях за визволення Вапнярки, наказом Верховного Головнокомандуючого присвоєно найменування «Вапнярських», а 180-а стрілецька дивізія нагороджена орденом Червоного Прапора[2]. 16 березня 1944 року Москва від імені Батьківщини салютувала доблесним військам 2-го Українського фронту, які оволоділи залізничним вузлом і селищем Вапняркою, двадцятьма артилерійськими залпами із 124 гармат[3]. На честь перемоги Радянської Армії над фашистською Німеччиною в 1954 році в селищі споруджений пам'ятник-обеліск. Жителі Вапнярки свято шанують тих, хто віддав своє життя за їх визволення. На братській могилі, де поховані 106 радянських воїнів, трудящі встановили у 1965 році пам'ятник.

Трудівники селища з першого дня після визволення взялися до відбудови станції, підприємств і установ. Уже 28 березня 1944 року відновився рух поїздів на залізничній колії між станціями Вапнярка й Могилів-Подільський[4].

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 903, арк. 1, 5—6, 20—21.
[2] Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., стор. 66, 68.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 12, арк. 5.
[4] Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., стор. 71.

Відбудовчі роботи здійснювалися у важких умовах. Ворог намагаючись перешкодити роботі на залізниці, не припиняв бомбардування. Лише в травні 1944 року відбулося 17 великих авіанальотів, в результаті чого зазнали руйнувань міст, паровозне й вагонне депо, казарми, житлові будинки, три гідроколони. Великих руйнувань зазнали складальний та механічний цехи, на підході до станції були пошкоджені 8 стрілочних постів тощо[1].

Організатором трудящих селища на відбудову зруйнованого господарства став вузловий партійний комітет. До кінця 1944 року робітники полагодили 20 км залізничного шляху, побудували новий міст, відремонтували 22 паровози, 2 зали пасажирського вокзалу, житлові й службові приміщення, електромережу, котельний пункт[2].

Почалося будівництво залізничного клубу силами громадськості (старий клуб знищили окупанти). Майже щодня тут працювали робітники й службовці селища. Не вистачало електричного освітлення. 18-кіловатна станція не забезпечувала потреби вузла. Зусиллями робітників потужвість станції скоро було збільшено у три рази.

Чимало було зроблено для сільського господарства. Працівники Вапьярської МТС зобов'язалися до 20 грудня 1944 року обладнати майстерню для ремонту тракторів, реконструювати розбірний, радіаторний цехи та провести інші роботи. Ці зобов'язання було виконано. Вже наступного року МТС виконала план весняних робіт на 200 проц. В МТС з'явилася нова техніка — трактори, комбайни різного призначення тощо. Для оволодіння технікою при МТС почали працювати курси механізаторів.

За час окупації фашисти перетворили середню школу на купу руїн, а від залізничної школи лишився напівзруйнований будинок. Вчителі, учні й батьки спільними силами взялися за відбудову шкіл. Жителі на громадських засадах виготовляли парти й столи. 15 квітня 1944 року в середній школі селища почалося навчання[3].

З 1945 року стали до ладу залізничний вокзал, нафтобаза, пошта, залізнична лікарня тощо.

В жовтні 1945 року при селищній Раді відновила роботу первинна партійна організація. За її ініціативою на підприємствах і в установах розгорнулося соціалістичне змагання. Змагалися служби, зміни, бригади, цехи. Широкого розмаху набрав рух раціоналізаторів. За перше півріччя 1946 року на вагоноремонтному пункті здійснено 10 раціоналізаторських пропозицій з економічним ефектом понад 50 тис. крб. на рік. Завдяки впровадженню цих пропозицій вагонне депо за один рік підвищило продуктивність праці і заощадило майже 48 тис. карбованців (в цінах до 1961 року)[4].

Великим фактором у мобілізації й організації трудящих Вапнярки на виконання завдань відбудови господарства стало соціалістичне змагання. Комсомольці вагоноремонтного депо зайняли перше місце в районі. Виконуючи свої змінні завдання на 200—250 проц., комсомольці в неробочий час зібрали та відправили на домни три платформи металевого брухту. Виручені за це кошти вони внесли у фонд відбудови залізничного транспорту. До Дня залізничника комсомольці, працюючи надурочно, відремонтували понад план 2 вагони. За ініціативою молодих залізничників розгорнувся патріотичний рух за достроковий ремонт хлібних вагонів у неробочий час. Силами комсомольців полагоджено 5 вагонів без затрат державних коштів, завдяки чому було зекономлено 8780 крб. На честь 30-річчя Жовтня колектив вагоноремонтного пункту 13 жовтня 1947 року завершив ремонт вагонів і завоював перше місце в передсвятковому змаганні серед колективів Одеської

[1] Вінницький облпартархів, ф. 978, оп. 2, спр. 1, арк. 36.
[2] Там же, ф. 980, оп. 2, спр. 1, арк. 3.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-4897, оп. 1, спр. 32, арк. 216.
[4] Вінницький облпартархів, ф. 980, оп. 2, спр. 4, арк. 35.

Новий залізничний вокзал станції Вапнярка. 1970 р.

залізниці. Комсомольці добилися скорочення простою поїздів, перевиконання плану ремонту вагонів, паровозів, залізничних колій. Їх силами упорядковано залізничний вокзал, закладено сквер. Вони виконали основні роботи на спорудженні залізничного клубу. Його побудували без державних асигнувань, силами громадськості.

Успішно відроджуючи своє господарство, залізничники подавали допомогу й підшефним селам. Вони провели 7 недільників на збиранні й обмолоті врожаю, в яких взяло участь понад 500 чоловік. Допомагали колгоспам під час боронування озимих, вивозити хліб і цукрові буряки. У підшефних селах Цапівці й Вербовій провели електроосвітлення, допомагали колгоспам ремонтувати сільськогосподарський реманент[1]. Робітники вагонного депо допомогли відремонтувати колгоспний клуб.

Разом з дорослими шефську допомогу Колоденському колгоспу ім. Жданова під час весняних і літніх робіт подавали й учні вапнярських шкіл.

За успішне виконання відбудовчих робіт і дальший розвиток господарства багато залізничників у 1951 році було нагороджено орденами й медалями, з них 10 чоловік — орденом Леніна, понад 450 чоловік — премійовано[2].

Партійна організація вузла завжди підтримує творчі задуми раціоналізаторів-винахідників. Слюсар механічного цеху І. П. Вдовиченко винайшов потужний домкрат, впровадження якого дало можливість повністю механізувати підіймання вагонів на пункт техогляду. За пропозицією робітника колісного цеху А. Ф. Каруцяка вдосконалено гідропневматичний пристрій для підіймання і повертання колісних пар. Це значно полегшило працю робітників, втричі прискорило процес роботи.

Нових господарських і культурних успіхів досягли жителі Вапнярки за семирічку і восьму п'ятирічку. Відзначаючи ювілей 50-річчя Радянської влади, залізничники значно перевиконали план перевезень.

Невпізнанною стала станція Вапнярка. Новий вокзал розраховано на 500 місць, його площа 9800 кв. м. Значно розширено й перебудовано естакаду під перевантаження гравію з вузької колії на широку, встановлено два електрокозлові крани для обробки вантажів, обладнано контейнерний майданчик. Станція має напівавтоматичне блокування. Всі паровози замінені тепловозами. Стрілочне господарство електрифіковане.

Досягнення Вапнярського залізничного вузла стали можливими завдяки чітко поставленій роботі, впровадженню раціоналізаторських пропозицій, високій про-

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 980, оп. 2, спр. 5, арк. 82; спр. 7, арк. 46.
[2] Газ. «Шляхом комунізму», 7 листопада 1958 р.

дуктивності праці, механізації всіх робіт, розгорнутому соціалістичному змаганні. Серед передовиків виробництва високих показників добився ударник комуністичної праці, помічник складача поїздів служби руху І. Д. Дупляк. У 1965 році він сформував додатково 170 поїздів, зекономив 10 тис. вагоно-годин. За досягнуті успіхи в соціалістичному змаганні на честь Ленінського ювілею його прізвище занесено до Ленінської Книги трудової слави. Тут є й прізвище раціоналізатора — столяра контейнерних майстерень П. М. Римарчука, ударника комуністичної праці В. М. Ревуцького.

На залізниці склалися династії ветеранів праці. Ще до революції зчіплювачем поїздів почав працювати М. Р. Мазур. З 1914 року по 1956 працював стрілочником, а пізніше завідуючим господарством К. Ю. Слободяник. Діти Мазура й Слободяника пішли дорогою батьків. Син М. Р. Мазура — І. М. Мазур закінчив залізничний технікум і працює старшим інспектором відділу служби руху. Дочка Слободяника — В. К. Мазур 22 роки вагар служби руху. А онук М. Р. Мазура і К. Ю. Слободяника,— О. І. Мазур, закінчивши залізничний технікум, почав свою трудову діяльність теж у службі руху станції Вапнярка. Звідси пішов в армію. Демобілізувавшись, продовжує роботу на залізничному транспорті. Таких династій залізничників у Вапнярці багато.

Вапнярка не тільки залізничний вузол. Вона є одним з промислових районів області, де розміщено кілька підприємств районного й обласного значення.

Значним підприємством у Вапнярці є комбінат хлібопродуктів. Він почав працювати у грудні 1949 року як круп'яний завод. На комбінаті розширено складські приміщення, всі роботи механізовано. Побудовано дві зерноочисні башти, на одній з них закінчено спорудження естакади відкритого типу. Встановлено стаціонарні автоперекидачі для механізованого розвантаження зерна. За восьму п'ятирічку на території комбінату побудовано: насіннєвий цех, механізовано 8 складів верхніми й нижніми транспортерами. Через розгалужену мережу водопроводу всі виробничі дільниці забезпечено водою.

Добрими показниками колектив комбінату зустрів 50-річчя Великого Жовтня. Надплановий прибуток становив 296,8 тис. крб. За виробничі успіхи на честь Ленінського ювілею до Ленінської Книги трудової слави занесено прізвища ударників комуністичної праці М. Ф. Борщевського, І. Ф. Кречка.

Ще з 1958 року почав давати продукцію хлібозавод. Нині це велике устатковане найновішими машинами і механізмами підприємство. Всі виробничі процеси від просівання борошна до виходу готового печеного хліба механізовано.

Працює в селищі промкомбінат видобутку вапнякового каменю й випалювання вапна. У 1956 році на базі промислової кооперації було організовано Томашпільський райпромкомбінат. Нині це підприємство оснащене сучасною технікою, має екскаватор, компресор для буріння каменю, дві механічні лопати, електростанцію. На комбінаті склався працьовитий колектив. Ось уже 15 років працює М. І. Дубов каменоломом, він — відмінник змагання.

Значну роль в економіці селища відіграє нафтобаза. За післявоєнні роки її потужність зросла майже в 14 разів. Вона обслуговує три райони.

Вапнярське об'єднання «Сільгосптехніки» виконує багато замовлень навколишніх колгоспів і радгоспів. Усі майстерні обладнано новими механізмами, встановлено козловий кран. Споруджено кілька складів для збереження мінеральних добрив. У 1970 ювілейному році підприємство в змаганні посіло перше місце в районі, і йому вручено перехідний Червоний прапор РК КП України та райвиконкому.

В перебудові селища провідне місце посідає Вапнярське будівельне управління шляхбудтресту Одесько-Кишинівської залізниці. Воно має 8 комплексних бригад і 3 спеціалізовані колійні бригади. Будівельники спорудили вокзал, школу, лікарню, гуртожиток, десятки житлових та господарських приміщень, дитячі ясла тощо. Робітники 4 комплексних і 1 шляхової бригад удостоєні почесного звання колективів комуністичної праці.

На всіх підприємствах Вапнярки працюють згуртовані колективи. Трудові досягнення передовиків відзначені орденами й медалями. Лише 1971 року 360 чоловік нагороджено ювілейною медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна».

Є в селищі радгосп «Вапнярський». Це спеціалізоване господарство для відгодівлі свиней. Всі приміщення, де утримуються тварини, кормокухня оснащені досконалими механізмами. Радгосп має 132 га землі, що забезпечує йому можливість створювати запаси кормів. Тут щороку відгодовують по 4—4,5 тис. свиней.

Багато зроблено у Вапнярці для зростання культурного рівня і добробуту трудівників селища. У Вапнярці працюють дві денні й одна вечірня середні школи. Вони мають навчальні кабінети, спортивні зали, виробничі майстерні. В кожній школі відкрито ленінські кімнати. На 1970 рік середню освіту здобули понад 1000 юнаків і дівчат. З числа випускників вчителями стали — 318 чоловік, інженерами й техніками — 104, лікарями — 84, агрономами — 8 чоловік. Є юристи, офіцери Радянської Армії, водії повітряних лайнерів. Випускники Вапнярської середньої школи В. Д. Білик — кандидат медичних наук, М. І. Коперсак — кандидат технічних наук. Вчився у Вапнярській школі І. Д. Черняховський — радянський полководець періоду Великої Вітчизняної війни, генерал армії, двічі Герой Радянського Союзу.

Осередками культурно-виховної роботи трудівників селища й колгоспників навколишніх сіл є клуби: залізничний та комбінату хлібопродуктів. Учасники гуртків художньої самодіяльності залізничного клубу виступають з концертами не лише в себе, а й на станціях Крижопіль, Рудниця, Котовськ, Княжеве та в підшефних колгоспах сіл Цапівки, Колоденки, Вербової. Успіхом користуються хоровий гурток і духовий оркестр.

Значну роль у піднесенні культурного рівня трудящих відіграють і бібліотеки, яких 1970 року в селищі працювало шість. Клубам і бібліотекам в їх роботі постійно допомагають шефи — профспілкові та комсомольські організації.

Є у Вапнярці дві лікарні — селищна на 25 і залізнична на 50 ліжок, поліклініка, 2 аптеки, медпункт при круп'яному заводі. Відкриті пологове та дитяче відділення. Постійним медичним наглядом забезпечені малята, які виховуються у дитячих садках.

Добре організовано забезпечення мешканців селища продуктовими, промисловими й іншими товарами. Працюють у Вапнярці 40 торговельних пунктів, з них 11 — громадського харчування.

Зростає й упорядковується Вапнярка. На колишньому пустирі виросло селище залізничників. Майже кожного місяця там з'являються нові будівлі. Крім державних жител, зведено 385 індивідуальних будинків. Для молоді споруджено стадіон.

Про господарське і культурне життя трудящих, про благоустрій Вапнярки постійно дбає селищна Рада та її депутати. До селищної Ради обрано 100 депутатів, з яких комуністів 51, комсомольців 21, жінок 48.

Не впізнати тепер Вапнярки. Сьогодні це значний залізничний вузол.

Жителі Вапнярки великі трудолюби. Йдучи назустріч XXIV з'їздові КПРС і XXIV з'їздові КП України, колектив служби руху достроково виконав виробничий план 1970 року і зекономив 18 145 вагоно-годин. Чистий прибуток від вантажоперевозок становив 408,6 тис. крб., надплановий доход — 84 тис. крб. План восьмої п'ятирічки підприємства селища завершили достроково. За успішне виконання завдань 13 чоловік нагороджено орденами й медалями Союзу РСР.

Натхнені рішеннями XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, жителі селища прагнуть примножити трудову славу будівників комунізму.

О. В. ІВАНОВА, С. С. МОГИЛЬНИЙ, І. І. ПЕТРОВА

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ТОМАШПІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

АНТО́НІВКА — село, центр сільської Ради, лежить за 8 км від районного центру і за 30 км від залізничної станції Вапнярка. З Томашполем має автобусне сполучення. Населення — 2493 чоловіка. Сільській Раді підпорядковане село Вила.

На території села розташована центральна садиба колгоспу ім. Димитрова. Господарство використовує 3696 га землі, у т. ч. 2818 га орної. Тут вирощують зернові і технічні культури, розводять м'ясо-молочну худобу. Ланкова колгоспу ім. Карла Маркса з села Вила Г. С. Продан була делегатом XXIV з'їзду КПРС. Бригадир В. А. Халабуда нагороджений орденом Леніна.

Працюють середня школа, будинок культури, 2 бібліотеки, 3 дитячих ясел, радіовузол.

Партійна організація існує з 1925 року, на обліку 49 комуністів. Комсомольська — виникла у 1923 році, членів спілки — 167 чоловік.

Перша документальна згадка про село належить до другої половини XVIII століття.

Після реформи 1861 року місцеві селяни почали захоплювати поміщицькі землі. В роки першої російської революції 1905—1907 рр. тут відбулося кілька страйків селян.

Односельчанам-воїнам, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни, споруджено пам'ятник.

ВЕЛИ́КА РУСА́ВА — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від районного центру і за 34 км від залізничної станції Вапнярка. Через село протікає річка Русава — ліва притока Дністра. Населення — 2834 чоловіка.

На території села — центральна садиба колгоспу ім. Кірова. Господарство обробляє 5418 га землі, у т. ч. 4217 га орної. Вирощують зернові і технічні культури, розводять м'ясомолочну худобу. За високі виробничі показники комбайнера Г. П. Шленськовського нагороджено орденом Леніна.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, дитячі ясла, АТС.

Комуністів у селі 43 (організація існує з 1930 року), комсомольців — 145 (організація створена у 1922 році).

Документальна згадка про село датується першою половиною XVIII століття.

У травні 1861 року в селі відбулося заворушення, яке закінчилося сутичкою з військами.

Під час першої російської революції у Великій Русаві селяни провели кілька страйків.

ВЕРБО́ВА — село, центр сільської Ради. Віддалена від районного центру на 26 км і на 4 км від залізничної станції Вапнярка. Населення — 960 чоловік. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Високе.

В селі є колгосп ім. Черняховського, який обробляє 2943 га землі, у т. ч. 2241 га орної. Основний напрям його — вирощування озимої пшениці, цукрових буряків, м'ясо-молочне тваринництво.

Трактористка колгоспу М. М. Галушка удостоєна звання Героя Соціалістичної Праці.

Працюють середня школа, при якій відкрито Ленінський зал, клуб з стаціонарною кіноустановкою, 2 бібліотеки, дитячі ясла, медичний пункт, пологовий будинок.

Партійну організацію засновано 1924 року, на обліку — 56 комуністів, комсомольців — 139.

Перша письмова згадка про село належить до другої половини XVIII століття.

З початком реформи 1861 року в селі сталося заворушення селян, для придушення якого були надіслані каральні війська.

14 грудня 1905 року селяни почали вирубувати поміщицький ліс. Між ними й прибулими жандармами відбулася сутичка.

Перший сільськогосподарський колектив «Незаможник» виник у селі в березні 1923 року.

До 10-річчя з дня утворення колгоспу на екрани вийшов документальний кінофільм про колгосп. В ньому розповідалося про досягнення трудівників села.

1931 року шефи, робітники Харківського тракторного заводу, надіслали хліборобам у дарунок трактор ХТЗ, виготовлений у позаурочний час.

Понад 30 учнів Вербівської середньої школи за роки Радянської влади стали спеціалістами з вищою освітою, серед них 4 кандидати наук, 2 генерали. З 1915 по 1923 рік тут жив і навчався у школі прославлений учасник Великої Вітчизняної війни — двічі Герой Радянського Союзу, генерал армії І. Д. Черняховський. У селі споруджено пам'ятник полководцеві, в школі відкрито кімнату-музей.

ГНА́ТКІВ — село, центр сільської Ради, лежить за 12 км від районного центру і за 34 км від залізничної станції Вапнярка. Через село проходить шосейна дорога та вузькоколійна залізниця. Населення — 2544 чоловіка. Сільській Раді підпорядковане село Русава-Радянка.

На території села — центральна садиба колгоспу «Червоний партизан». Колгосп обробляє 2982 га землі, у т. ч. 2244 га орної. Господарство високопродуктивне, спеціалізується на відгодівлі свиней. За роки восьмої п'ятирічки тут вироблено по 147 цнт м'яса та надоєно по 372 цнт молока на 100 га сільськогосподарських угідь. У 1969 році вирощено пшениці по 32,6 цнт з гектара. За досягнуті успіхи в розвитку економіки колгоспу його голову В. О. Гринчука нагороджено орденом Леніна. У 1958 році господарство було представлене на ВСГВ. Доярку О. І. Мазур нагороджено орденом Леніна.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека, стаціонарна кіноустановка, дільнична лікарня, колгоспні дитячі ясла.

На обліку — 33 комуністи (організацію засновано у 1924 році), комсомольців — 190 (організація виникла у 1920 році).

Перші відомості про село належать до другої половини XVII ст. Під час революції 1905—1907 рр. у Гнаткові відбувся страйк селян.

У роки громадянської війни та іноземної інтервенції багато місцевих жителів були партизанами й билися проти ворогів у загоні Ф. Ю. Криворучка. Загиблим споруджено пам'ятник.

Поблизу Гнаткова виявлено рештки поселення трипільської культури.

ГОРИ́ШКІВКА — село, центр сільської Ради, лежить за 35 км від районного центру і за 7 км від залізничної станції Юрківка. Населення — 1283 чоловіка. Сільській Раді підпорядковане селище Горишківське.

На території села розташована центральна садиба колгоспу ім. Ілліча. Він використовує 2213 га землі, у т. ч. 1400 га орної.

Основний напрям господарства — м'ясо-молочне тваринництво та вирощування зернових і технічних культур.

Є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, стаціонарна кіноустановка.

Партійну організацію в селі створено 1933 року, комуністів на обліку — 23, комсомольська — виникла 1923 року, членів ВЛКСМ — 51.

Перші документальні відомості про село належать до кінця XVIII століття.

Під час першої російської революції 1905—1907 рр. у Горишківці відбулися заворушення селян проти поміщика.

На околицях села знайдено два скарби римських монет II—III століть.

КОЛОДЕ́НКА — село, центр сільської Ради, розкинулося за 26 км від районного центру і за 4 км від залізничної станції Вапнярка. Населення — 1230 чоловік. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Цапівка.

На території села розташована центральна садиба колгоспу ім. Жданова, який обробляє 2841 га землі, у т. ч. 2197 га орної. Господарство спеціалізується на відгодівлі свиней. За останні три роки восьмої п'ятирічки тут вироблено по 153—198 цнт м'яса на 100 га сільськогосподарських угідь.

Працюють восьмирічна школа, 2 клуби, 2 бібліотеки, 3 фельдшерсько-акушерські пункти.

Церковнопарафіяльна школа у с. Горишківці. 1909 р.

Комуністів у селі є 39 чоловік (організація існує з 1926 року), комсомольців — 62 (організація виникла 1921 року).

В документальній літературі село згадується у першій половині XVIII століття. Назвали його так через велику кількість пнів, що залишилися після зрубаного лісу. 1861 року в Колоденці відбулося заворушення селян, для придушення якого викликались царські війська. Під час першої російської революції 1905—1907 рр. селяни брали участь у страйках.

КОМА́РГОРОД — село, центр сільської Ради, віддалене від районного центру на 8 км, від залізничної станції Вапнярка — 14 км. Населення — 3262 чоловіка. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Кислицьке та Комаргородське.

На території села — садиба колгоспу ім. Котовського. За ним закріплено 4563 га землі, у т. ч. 3393 га орної. Тут розводять м'ясо-молочну худобу, вирощують зернові і технічні культури.

Працюють середня школа, сільськогосподарський технікум, 4 бібліотеки, лікарня.

На обліку є 60 комуністів і 142 комсомольці.

В письмових джерелах село згадується вперше в XV столітті.

1649 року Комаргород став сотенним містечком Брацлавського полку. Населення його брало участь у боротьбі проти пригноблювачів — польської шляхти, проти турків та кримських татар. Тут діяли загони повстанців на чолі з найближчими сподвижниками Богдана Хмельницького — Кривоносом, Нечаєм; пізніше — Дрозденком та Палієм.

В роки першої російської революції 1905—1907 рр. у Комаргороді сталося заворушення селян.

Під час боротьби проти буржуазно-поміщицької Польщі та петлюрівців у селі містився штаб бригади Г. І. Котовського.

Односельчанам, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни, в Комаргороді споруджено пам'ятник.

ЛИ́ПІВКА (давня назва — Липівка-Комаргородська) — село, центр сільської Ради, розкинулося на косогорах, по обидва боки ставка і безіменної річки, яка впадає в річку Русаву — притоку Дністра. Лежить за 5 км від районного центру і за 17 км від залізничної станції Вапнярка. Населення — 1781 чоловік. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Яришівка.

На території села — центральна садиба колгоспу ім. Леніна. За господарством закріплено 3964 га землі, у т. ч. 2930 га орної. Провідними культурами є озима пшениця, кукурудза, цукрові буряки, картопля. Господарство спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медичний пункт.

Партійна і комсомольська організації існують з 1922 року. На обліку 33 комуністи та 73 комсомольці.

В писемних джерелах село вперше згадане в другій половині XVIII століття.

Герой Соціалістичної Праці, делегат XXIII з'їзду КПРС Р. В. Пасічник розмовляє з колгоспницями. 1969 р.

Уродженець села генерал Ф. І. Олійник нагороджений орденами Леніна, Богдана Хмельницького.

МАРКІ́ВКА — село, центр сільської Ради, лежить по берегах річки Марківки, за 32 км від районного центру і за 10 км від залізничної станції Вапнярка. З районним центром має автобусне сполучення. Населення — 678 чоловік. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Антопіль.

Колгосп ім. XX з'їзду КПРС обробляє 2861 га землі, у т. ч. 2158 га орної. Основні культури — зернові, цукрові буряки, кукурудза. У 1968 році тут зібрано по 510 цнт цукрових буряків з гектара. За вирощування високих урожаїв кукурудзи ланковій Р. В. Пасічник присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, доярку Г. В. Олійник та голову колгоспу О. Д. Кравця нагороджено орденом Леніна.

В селі Антополі є дендропарк.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла, будинок механізаторів і тваринника.

Комуністів у селі працює 36 чоловік (організація виникла у 1934 році), комсомольців — 93 (організацію засновано в 1929 році).

Вперше у письмових джерелах село згадується в XVI столітті.

У 1648—1654 рр. жителі брали участь у боротьбі проти польської шляхти. Вони виступили проти поміщиків у 1861 році. На придушення селян до Марківки було надіслано 4 батальйони солдатів.

Під час революції 1905—1907 рр. селяни громили поміщицькі економії, забирали хліб та інвентар, рубали ліс, випасали худобу на поміщицьких угіддях.

Поблизу Марківки виявлено рештки поселення трипільської культури.

НЕТРЕБІ́ВКА — село, центр сільської Ради, лежить за 17 км від районного центру і за 41 км від залізничної станції Вапнярка. З районним центром Нетребівка має автобусне сполучення. Населення — 1873 чоловіка.

Колгосп ім. Фрунзе використовує 2460 га землі, у т. ч. 1818 га орної. Основний напрям господарства — зерно-тваринницький. За високі виробничі показники свинар І. С. Гаврилюк нагороджений орденом Леніна.

В Нетребівці є восьмирічна школа, 2 бібліотеки, медичний пункт, пологовий будинок, дитячі ясла.

Партійна організація існує з 1928 року, на обліку 25 комуністів. Комсомольська — виникла 1922 року, на обліку 110 членів ВЛКСМ.

В письмових джерелах перші відомості про село належать до другої половини XVII століття.

1861 року в Нетребівці відбулося заворушення селян, які виступили проти поміщика.

В селі споруджено пам'ятник односельцям, полеглим на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Поблизу села виявлено рештки поселення трипільської культури.

ОЛЕКСА́НДРІВКА — село, центр сільської Ради, розкинулось по обох берегах річки Русави, за 12 км від районного центру, з яким має автобусне сполучення, і за 34 км від залізничної станції Вапнярка. Населення — 1500 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Благодатне та Забіляни.

Місцевий колгосп «Радянська Україна» користується 3389 га землі, у т. ч. 2636 га орної. Вирощують тут зернові, технічні культури, розводять м'ясо-молочну худобу.

Працюють 2 школи — восьмирічна й початкова, 3 медичні пункти, 2 стаціонарні та 2 пересувні кіноустановки, 3 клуби та 2 бібліотеки, дитячі ясла.

Партійна організація існує з 1931, комсомольська — з 1930 року. На обліку 38 комуністів і 72 комсомольці.

В письмових джерелах село вперше згадується у другій половині XVII століття.

1861 року в Олександрівці відбулося заворушення селян. За першої російської революції 1905—1907 рр. сталася нова хвиля селянських виступів, для придушення яких до села прибули каральні загони.

Споруджено пам'ятник воїнам, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

ПАЛА́НКА — село, центр сільської Ради, віддалене на 27 км від районного центру і на 5 км від залізничної станції Журавлівка. Населення — 922 чоловіка. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Вапнярки, Жолоби, Касянівка.

На території села — центральна садиба колгоспу ім. Леніна. Господарство використовує 4206 га землі, у т. ч. 3047 га орної. Вирощують тут зернові і технічні культури. Колгосп має пасіку, сад, ставки. 34 роки артіль очолював колишній батрак, комуніст Г. І. Брус. За досягнуті успіхи в розвитку артілі його нагороджено орденом Леніна.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, дільнична лікарня.

Комуністів у селі 41 (організація існує з 1926 року), комсомольців — 53 (організація діє з 1923 року).

Перша згадка про село датується XVIII століттям. 1861 року селяни виступили проти поміщика й відмовилися виконувати повинності на його користь.

Уродженці Паланки І. З. Дробот та Жолобів Д. В. Нагірняк (посмертно) удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

В центрі села височить пам'ятник В. І. Леніну.

ПЕНЬКІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розташоване по обох берегах річки Русави, за 8 км від районного центру, з яким має автобусне сполучення. До залізничної станції Вапнярка 30 кілометрів. Населення — 1076 чоловік.

Колгосп «Комуніст» має в користуванні 2277 га землі, у т. ч. 1701 га орної. Вирощують зернові і технічні культури, розводять м'ясо-молочну худобу.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, будинок механізатора, медичний пункт, дитячі ясла.

У 1923 році засновано партійну організацію, на обліку 29 комуністів. Комсомольців 71, організація існує з 1926 року. Вперше Пеньківка згадується у письмових джерелах першої половини XVIII ст. Навесні 1861 року в селі відбулося заворушення селян, для придушення якого ввели війська.

ПИЛИПИ́-БОРІ́ВСЬКІ — село, центр сільської Ради, віддалене на 15 км від районного центру і на 38 км від залізничної станції Вапнярка. Населення — 1284 чоловіка. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Калинка (колишня Ельжбитовка).

Колгосп «Дружба» використовує 2112 га землі, у т. ч. 1576 га орної. Вирощують озиму пшеницю, кукурудзу, цукрові буряки.

Є восьмирічна школа, консультаційний пункт Томашпільської заочної середньої школи, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, 2 бібліотеки.

Працює в селі 43 комуністи (організація існує з 1933 року), комсомольців на обліку 89 (організацію створено в 1922 році).

Історичні джерела свідчать про існування села з другої половини XVIII століття.

У роки першої російської революції 1905—1907 рр. селяни не раз страйкували. Їх виступи жорстоко придушувалися карателями, а керівників С. Ігнатова та О. В. Терентьєва було засуджено до ув'язнення.

У травні 1917 року відбувся страйк, селяни відмовилися обробляти поміщицькі цукрові плантації.

РА́КОВА — село, центр сільської Ради, розташоване за 3 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Вапнярка. Населення — 1530 чоловік.

На території села є центральна садиба колгоспу ім. Калініна. Господарство обробляє 2803 га землі, у т. ч. 2155 га орної. Воно спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби. Комбайнера колгоспу В. О. Кузика нагороджено орденом Леніна.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла, будинок тваринника.

На обліку є 28 комуністів (організація існує з 1935 р.), комсомольців — 64 (спілка молоді виникла 1920 року).

В історичній літературі село згадується у першій половині XVII століття.

В селі встановлено пам'ятник односельцям, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

РОЖНЯТІ́ВКА — село, центр сільської Ради, лежить по берегах річки Сухої — притоки Дністра, за 18 км від районного центру і за 40 км від залізничної станції Вапнярка. Населення — 3030 чоловік.

На території села розміщено центральну садибу колгоспу ім. Горького. Господарство обробляє 4027 га землі, у т. ч. 3208 га орної. Тут вирощують зернові і технічні культури, розводять м'ясо-молочну худобу.

В селі є восьмирічна школа, будинок культури, 2 бібліотеки, лікарня.

Партійна організація в селі існує з 1920 року, на обліку 55 комуністів. Комсомольську — засновано 1924 року, має 112 членів ВЛКСМ.

За письмовими джерелами село згадується в другій половині XVII століття.

Під час окупації села гітлерівцями діяла підпільна група.

СТІНА́ — село, центр сільської Ради, розкинулось вздовж річки Русави, віддалене на 17 км від районного центру і на 41 км від залізничної станції Вапнярка. Населення — 2000 чоловік.

На території села — центральна садиба колгоспу «Жовтень». За господарством закріплено 3581 га землі, у т. ч. 2463 га орної землі. Колгоспники вирощують зернові й технічні культури. Ланкова К. В. Юрій за одержання високих урожаїв цукрових буряків нагороджена орденом Леніна. Поблизу села є кар'єр пиляних матеріалів.

Працюють середня школа, бібліотека, будинок культури, лікарня, дитячі ясла.

Партійну організацію створено 1946 року, комуністів на обліку — 32. Комсомольська існує з 1924 року, на обліку 112 членів ВЛКСМ.

Перша згадка про село належить до середини XVI ст. Його назва походить від високих круч, які ніби стіною оточують село. У роки визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. жителі Стіни разом з козаками перетворили село в укріплений пункт і довго обороняли його від шляхти. В кінці XVII ст. село спустошила польська шляхта. Навесні 1898 року місцеві жителі виступили проти поміщика. На придушення селян прибуло 2 батальйони солдатів. У 1905—1907 рр. тут пройшла нова хвиля заворушень.

Під час іноземної інтервенції та громадянської війни трудящі села громили петлюрівців, багато селян вступало до партизанського загону Ф. Криворучка та до дивізії Г. І. Котовського.

Уродженець села полковник Г. Д. Кельбас за успішне форсування Одера удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

В селі встановлено пам'ятник односельцям, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

На околицях села виявлено рештки 4-х поселень трипільської культури та скарб срібних римських монет II століття.

ЯЛА́НЕЦЬ — село, центр сільської Ради, віддалене на 18 км від районного центру і на 42 км від залізничної станції Вапнярка. Населення — 2909 чоловік.

На території села розташована центральна садиба колгоспу «Більшовик». Господарство обробляє 4595 га землі, у т. ч. 3489 га орної. Розвинуте м'ясо-молочне тваринництво. Доярка колгоспу Л. І. Баштанар удостоєна звання Героя Соціалістичної Праці.

Є середня школа, бібліотека, будинок культури, лікарня, амбулаторія, аптека, пологовий будинок.

Комуністів у селі працює 75 чоловік, комсомольців — 225. Спілка молоді існує з 1922 року.

У письмових джерелах село вперше згадується в XVIII столітті.

В травні 1861 року тут відбулося селянське заворушення. В 1905 році бідняки Яланця почали вирубувати поміщицький ліс, забрали хліб у поміщицькій економії.

Першу сільськогосподарську артіль «Хлібороб» у селі заснували в 1923 році.

На честь воїнів, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, споруджено пам'ятник. До 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрито пам'ятник В. І. Леніну.

Поблизу села виявлено рештки селища трипільської культури.

ТРОСТЯНЕЦЬКИЙ РАЙОН

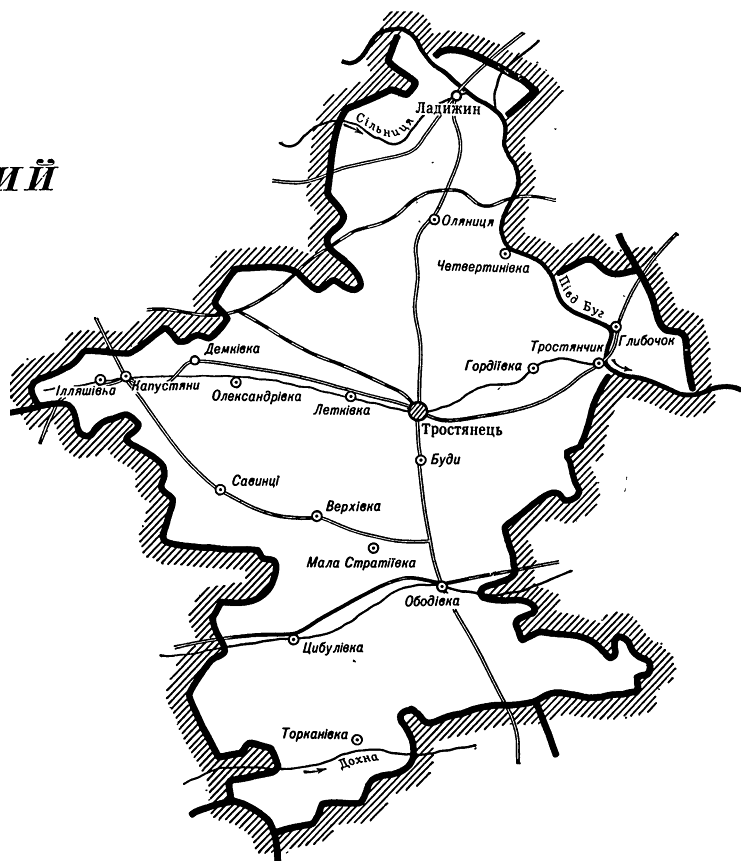

ТРОСТЯНЕЦЬ

Тростянець — селище міського типу (з 1957 року). Розташований на річці Тростянці, за 120 км від обласного центру, з яким зв'язаний автодорогою. Залізнична станція. Населення — 6667 чоловік.

Тростянець — центр району, площа якого — 941 тис. кв. км, населення — 68,1 тис. чоловік, густота його — 75,7 чоловіка на кв. кілометр. В районі 39 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним та 16 сільським Радам, 16 колгоспів, 3 радгоспи, 3 державні лісові господарства. Земельні угіддя становлять 62 530 га, в т. ч. орної землі — 57 600 га. На ланах працюють 483 трактори, 336 комбайнів та 365 автомобілів. Працює одна з найпотужніших в Європі Ладижинська ДРЕС. Всього є 15 промислових підприємств. Працюють 216 магазинів та підприємств громадського харчування. В районі 32 школи, 2 технікуми, 39 будинків культури та клубів, 70 бібліотек; 6 лікарень, санепідстанція, 27 фельдшерсько-акушерських пунктів, 10 профілакторіїв, 5 аптек.

Перша згадка про Тростянець в письмових джерелах належить до 1598 року. Через село пролягав Шпаків тракт, що сполучав північно-західні райони України з узбережжям Чорного моря[1].

1629 року жителі Тростянця, або Адамгорода, як він тоді називався, платили податки з 765 димів[2]. У першій половині XVII ст. Тростянець багато разів переходив від одного власника до іншого, мешканці його були кріпаками. Поміщицький визиск призводив до втечі кріпаків з маєтку.

Під час визвольної війни українського народу проти польської шляхти неподалік містечка відбувалися запеклі бої. 1649 року Тростянець увійшов до складу

---

[1] Źródła dziejowe, t. 22, стор. 406.

[2] Архив Юго-Западной России, ч. 7, т. 2, стор. 404, 541.

Брацлавського полку. Серед населених пунктів, мешканці яких приведені до присяги в 1654 році після возз'єднання України з Росією, згадується і Тростянець. Але за Андрусівським перемир'ям він залишився за Польщею.

У Тростянецькому фільварку магнатів Потоцьких, за інвентаризацією 1674 року, налічувалося сімнадцять господарств, які користувалися землею, та 7 безземельних господарств. Кількість малоземельних господарств постійно зростала. Крім панщини, кріпаки відбували багато різних натуральних повинностей — здавали поміщику сіно, паливо, коноплі на прядиво, збирали для нього гриби тощо, або за всі повинності платили грішми. До того, ще відбували «гвалти» на ремонті греблі. Селяни були зобов'язані молоти зерно лише в панському млині[1].

Великим лихом для мешканців містечка були наскоки татар. У 70-х роках XVII ст. вони двічі грабували і руйнували Тростянець.

1793 року Тростянець в складі Правобережної України був возз'єднаний з Росією. З 1797 року, згідно з новим адміністративним поділом, він увійшов до Брацлавського повіту Подільської губернії. Селяни залишалися кріпаками тих же Потоцьких. Зберігся документ 1796 року, в якому йдеться про те, що 113 кріпаків з Тростянця щорічно відробляли по 156 днів панщини[2].

В період розкладу феодально-кріпосницької системи і розвитку капіталістичного укладу власник маєтку почав будувати підприємства, на яких застосовувалася праця кріпаків. З 90-х років XVIII ст. у Тростянці діяли два винокурні заводи. 1834 року став до ладу цукровий завод Потоцького — один з перших заводів на Поділлі. Пізніше збудували водяний млин, олійню, крупорушку[3]

В 1840 році Тростянець з навколишніми селами Качурівкою, Великою Стратіївкою, Олександрівкою, Демківкою, Летківкою та Северинівкою, які становили родовий маєток графа Потоцького, було закладено в Петербурзьку опікунську раду, а в 1855 році цей маєток, у якому налічувалося 3545 ревізьких душ, був проданий.

Життя кріпаків було злиденним. Із загальної кількості землі (2419 десятин) в користуванні 166 селянських дворів Тростянця в 1845 році було лише 179 десятин присадибної, 635 орної землі та 211 десятин сіножатей. Робочу худобу мали тільки 26 дворів[4].

Жорстока експлуатація, важке економічне становище селян викликали заворушення. Особливо загострилися класові протиріччя після селянської реформи. В квітні 1861 року справник повідомляв, що мешканці Тростянця не підкоряються панові. Селяни й слухати не хотіли, щоб до затвердження уставної грамоти протягом двох років, як і колись, працювати на поміщика. Вони перестали відробляти панщину, вважаючи, що звільнені від неї та інших повинностей[5]. Виступ був придушений з допомогою військової сили.

В пореформений період у Тростянці, коли основна маса селян убожіла, зростав прошарок заможних господарів. Міцнів зв'язок селянських господарств з ринком. Розвивалася торгівля. В містечку з'явилося чимало крамниць. Сприятливо позначилося на розвитку економіки Тростянця будівництво цукрового, спиртового та цегельного заводів, підведення сюди залізниці. 1861 року став до ладу цукровий завод, який належав французьким капіталістам. Спочатку тут працювало 270 робітників. Завод виробляв 80 тис. пудів цукру на рік. Згодом він перетворився в одне з найбільших підприємств цукрової промисловості Росії. В сезон 1875 року на ньому вже працювало 800 робітників[6]. Заробляли вони від 3 крб. 40 коп. до 6 крб. на місяць. Лише висококваліфіковані робітники одержували по 12—15 крб. Адміністрація широко застосовувала штрафи.

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 49, оп. 2, спр. 146, арк. 1—2.
[2] Там же, оп. 1, спр. 2274, арк. 1—7.
[3] Вінницький облдержархів, ф. 965, оп. 5, спр. 387, арк. 2.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. 241, он. 1, спр. 165, арк. 5—7.
[5] Отмена крепостного права на Украине, стор. 185—186.
[6] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1, стор. 117, 131, 238.

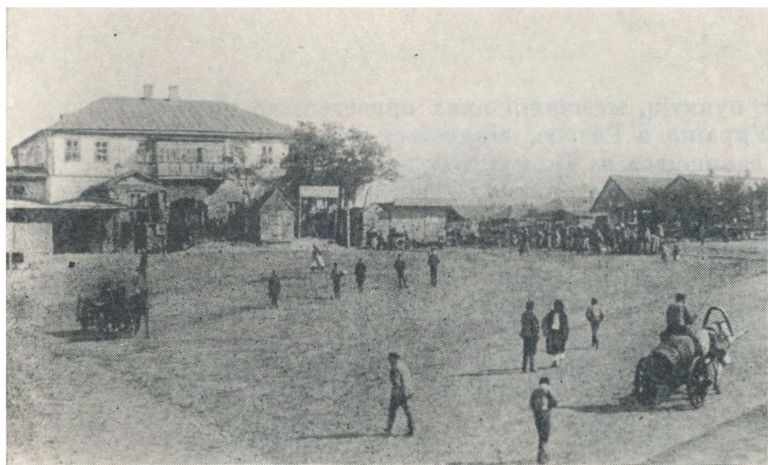

Базарна площа в Тростянці. 1905 р.

У травні 1868 року через погані умови праці 275 сезонних робітників — селян Биховського повіту Могильовської губернії — відмовилися від роботи. На підставі контракту вони зобов'язані були працювати на заводі протягом усього виробничого сезону. Лише голодом і застосуванням сили адміністрації вдалося примусити їх стати до роботи. Організаторів цього страйку Т. Петрова та ще трьох робітників було засуджено до покарання різками[1].

Французькі капіталісти збудували в Тростянці 1864 року ще спиртовий завод. Невдовзі тут виробляли понад 20 600 відер спирту. Власники підприємства володіли 18 тис. десятин землі. 1884 року до містечка провели залізничну лінію від станції Демківка[2]. Були в Тростянці друкарня та палітурна майстерня.

Переважна більшість мешканців містечка в цей час втратила землю й змушена була найматися на сезонну та поденну роботу до заводчиків, куркулів та інших власників. Працювати доводилося за мізерну плату від зорі до зорі. Непосильна праця, тяжкі умови життя штовхали пролетарів на боротьбу проти експлуататорів та самодержавства. Зростала класова свідомість трудящих. Революція 1905—1907 рр. знайшла широкий відгук у Тростянці. Восени 1905 року робітники цукрового заводу висунули вимоги про скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, поліпшення побутових умов. Хазяї не задовольнили цих вимог. Тоді робітники оголосили страйк, що тривав кілька днів. З приводу цього страйку київський генерал-губернатор надіслав телеграму подільському губернаторові, в якій повідомлялося, що становище у Тростянці загострилося й треба вжити особливих заходів, запровадити нагляд за службовцями[3]. Адміністрація змушена була скоротити робочий день до 10,5 години.

Слідом за робітниками піднялися й селяни навколишніх сіл. Щоб придушити заворушення, були кинуті урядові війська. Під час сутички селян з військами в 1905 році в Тростянці вбито 7 і поранено 12 чоловік. Поліція заарештувала 10 селян — організаторів виступу[4].

На початку XX ст. в Тростянці (з передмістями Витягайлівкою та Качурівкою) налічувалося 1122 двори з населенням 5862 чоловіка[5]. Тут було волосне управління, поштово-телеграфна контора. Функціонували міська лікарня та лікарня при цукровому заводі. 1906 року в них обох працювало всього два терапевти та один зубний лікар[6].

Обмеженими були можливості освіти мешканців Тростянця — тут діяли дві церковнопарафіяльні школи, двокласне училище при цукровому заводі та три єврейські молитовні школи. 1908/1909 навчального року в містечку налічувалося 450 дітей шкільного віку, а навчалося лише 188[7]. При училищі відкрили бібліотеку, яка 1910 року мала лише 435 книг.

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 8079, спр. 612, арк. 1—2.

[2] П. Н. Андреев. Юго-Западные железные дороги. Историческо-экономический очерк. К., 1896, стор. 510.

[3] Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі, стор. 75.

[4] Сонце над Бугом, стор. 14.

[5] А. Крылов. Населенные места Подольской губернии, стор. 260.

[6] ЦДІА СРСР, ф. 1276, оп. 2, спр. 524, арк. 1746—1749.

[7] Начальное народное образование в Подольской губернии (1908/1909 учебный год), стор. 110.

З великою радістю населення Тростянця дізналось про повалення царизму. Але буржуазний Тимчасовий уряд продовжував братовбивчу війну, нічого не зробив для поліпшення становища трудящих. Як видно із скарги цукрозаводчиків французькому консулу в Києві, робітники і селяни, не дочекавшись змін, самі рубали ліс, забирали цукор, що належав товариству Тростянецького цукрового заводу[1]. Робітничий комітет, утворений на заводі, виставив вимоги адміністрації про підвищення розцінок, поліпшення побутових і житлових умов, забезпечення робітників паливом[2], але адміністрація відхилила їх.

Радянську владу в Тростянці встановлено в січні 1918 року. Відразу взято під робітничий контроль цукровий, спиртовий і цегельний заводи, 2 панські економії, друкарню, залізничну станцію. Було створено комісію розподілу поміщицької землі, реманенту, худоби. Вживалися заходи щодо поліпшення постачання, налагодження культурно-масової роботи, зміцнення революційного порядку в Тростянці та навколишніх селах[3]. Вторгнення австро-німецьких окупантів на початку березня 1918 року перервало радянське будівництво. Окупанти жорстоко розправилися з сільськими активістами. Голову комісії по розподілу землі Т. Г. Маснюка розстріляли, селян примусили повернути панську землю, худобу й реманент в економію.

В період боротьби за владу Рад на Україні Тростянець неодноразово був місцем запеклих боїв. Над населенням його знущалися петлюрівські банди[4]. 9—10 травня 1919 року бандити розстріляли членів ревкому, активістів і влаштували різню євреїв. Понад 400 чоловік було по-звірячому вбито, а їх майно пограбовано[5].

18 травня 1919 року частини Червоної Армії в Тростянці й на станції Демківка здобули важливу перемогу. Значення її в боротьбі за відновлення Радянської влади на Україні високо оцінював командуючий українським фронтом В. О. Антонов-Овсієнко[6].

Ще тривалий час точилася боротьба трудящих проти петлюрівців і польських інтервентів. Лише в червні 1920 року після вигнання їх у Тростянці остаточно встановлено Радянську владу.

В період громадянської війни мешканці Тростянця подавали велику допомогу Червоній Армії. Тільки в грудні 1920 року під час «Тижня зміцнення фронту» вони зібрали 50 кожухів, багато різних речей та продуктів і передали їх 45-й та 60-й стрілецьким дивізіям[7].

Велику роль в зміцненні органів Радянської влади та боротьбі з бандитизмом і післявоєнною розрухою відіграли міський та волосний ревкоми, до складу їх входили Д. Л. Мазуренко, О. К. Задверняк, Д. Н. Березюк, У. Є. Задверняк та інші.

В серпні 1920 року виник партійний осередок на цукровому заводі (секретар — Д. О. Коновалов), організовано комітет незаможних селян (він налічував 437 чоловік, голова — Т. Я. Шевчук). Трохи пізніше створено комсомольську організацію.

Будівництво нового життя в Тростянці спрямовували члени партійного осередку. Вони організували кілька суботників на відбудові цукрового й спиртового заводів, посилили політико-виховну роботу серед населення. Передових робітників і селян-бідняків та середняків приймали до партії. Комсомольці проводили культурно-освітню роботу, разом з членами КНС брали активну участь у боротьбі з куркулями й бандитами[8]. Комнезам розподіляв продрозкладку, організовував допомогу бідноті тягловою силою, насінням. Усе це викликало лють куркулів, які

---

[1] Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 492.
[2] Там же, стор. 845.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-1139, оп. 1, спр. 39, арк. 4, 6.
[4] В. Федоров. В боях за рідну землю. К., 1966, стор. 115.
[5] АІІП КП України, ф. 1, оп. 4, спр. 137, арк. 1—2.
[6] Журн. «Літопис революції», 1932, № 1—2, стор. 138.
[7] Вінницький облдержархів. ф. Р-1139, оп. 1, спр. 39, арк. 33, 35.
[8] Вінницький облпартархів, ф. 244, оп. 1, спр. 21, арк. 1—3.

вдавалися до терористичних актів. У Тростянці було чимало випадків, коли куркулі стріляли в радянських активістів, підпалювали хати комнезамівців[1].

Не менш гостро стояло питання відродження зруйнованого війнами сільського господарства. В цей час селяни збирали по 10—15 пудів зерна з десятини, не мали робочої худоби (на початку 1921 року в містечку налічувалося лише 11 коней), різко зменшилася кількість корів.

Комуністи, комсомольці, комнезамівці разом з усіма радянськими органами вели роботу щодо відродження селянських господарств на основі нової економічної політики. Запровадження продподатку, всебічна кооперація (споживча, сільськогосподарська, кредитна) були тими важелями, що підняли селянські господарства. В період відбудови селяни особливо відчули значення класової солідарності трудящих. Робітничі колективи спиртового заводу, механічних майстерень та інших підприємств з весни 1921 року ремонтували інвентар бідняків. Робітники механічних майстерень виготовляли для селян коси, борони та інший реманент[2].

У 1921—1922 рр. почали працювати спиртовий завод, залізнична станція. Цукровий завод тоді демонтовано для відбудови інших підприємств, на його базі створено механічні майстерні, а на землях колишньої економії — радгосп.

За адміністративним поділом 1923 року, новостворений Тростянецький район увійшов до складу Тульчинського округу.

Питанням культурного будівництва в цей період також приділялася велика увага. 1924 року в Тростянці були дві початкові та 7-річна трудова школи, дитячий будинок, школа ліквідації неписьменності. Для підготовки кваліфікованих робітників відкрили школу фабрично-заводського навчання. В школах почали вивчати суспільні дисципліни, запровадили політехнічне навчання. З культурно-освітніх закладів тоді в Тростянці відкрили бібліотеку, кінотеатр та самодіяльний театр.

Коли було відроджено сільське господарство, дальший розвиток його став гальмуватися дрібнотоварним виробництвом. Неминуче поставало питання про створення великих колективних господарств. Селяни мали переконливий приклад— Ободівську комуну ім. Котовського. В травні 1928 року мешканці передмістя Качурівки організували сільськогосподарську артіль «Свій труд». Важко долались приватновласницькі звички. Дехто з селян, подавши заяву про вступ до колгоспу, перед цим продавав худобу. Загальні збори колгоспників запропонували їм повністю внести до артілі вартість худоби, а інакше не вважали їх членами колгоспу[3]. Куркулі не обмежувалися агітацією проти колгоспів. Вони вчинили замах на першого голову колгоспу Й. С. Моцака, а після невдачі замаху — спалили його хату.

Успішному розвитку колгоспного руху сприяло створення машинно-тракторної станції. У боротьбі з куркульством і в зміцненні економіки колгоспів велику роль відіграли політвідділ Тростянецької МТС та двадцятип'ятитисячники П. Г. Іванов, І. М. Мар'яновський, С. Й. Вержбицький, М. Д. Зубицький, які прибули з м. Артемівська. Всі вони стали сільськими механізаторами[4].

З розгортанням суцільної колективізації в грудні 1929 року колективні господарства об'єднано в одну сільськогосподарську артіль «Комінтерн»: до неї ввійшли 44 наймитські, 645 бідняцьких, 425 середняцьких господарств[5]. У колгоспі працювали 5 комуністів і 47 комсомольців. Колгосп мав близько 3 тис. га землі, ферми великої рогатої худоби на 400 голів. Сільськогосподарська техніка складалася з плугів, борін, сівалок, возів та інших усуспільнених знарядь. Всі роботи виконувалися на кінській тязі та вручну. Лише орали тракторами МТС.

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-1139, оп. 3, спр. 7, арк. 185.
[2] Там же, ф. Р-4286, оп. 1, спр. 11, арк. 3, 11.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 33, оп. 1, спр. 1014, арк. 43.
[4] Там же, спр. 963, арк. 2.
[5] Вінницький облдержархів, ф. Р-103, оп. 1, спр. 15, арк. 17.

Колгоспний лад змінював і побут селян. Було відкрито громадську їдальню, дитячий майданчик на 200 місць і дитячі ясла на 400 дітей.

У 1935 році колгосп «Комінтерн» був розукрупнений на три господарства: ім. Комінтерну, «Політвідділ» та ім. Паризької комуни. Завдяки самовідданій праці колгоспників і допомоги держави всі артілі перетворилися у високоприбуткові господарства. В 1939 році 7 передовиків колгоспного виробництва були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Механізація сільськогосподарського виробництва і впровадження передової агротехніки зумовили зростання врожайності. 1940 року тут збирали 16—18 цнт зернових, 190—230 цнт цукрових буряків, 12 цнт соняшнику з гектара. Колгоспники Тростянця в 1940 році одержали на трудодень по 3,5 кг зерна[1].

Одночасно розвивалися й промислові підприємства селища. Спиртовий завод значно розширив свою виробничу базу, він виробляв до 2500 декалітрів спирту на добу[2]. Успішно виконували виробничі плани маслозавод, промкомбінат, дві електростанції. З 1930 року в Тростянці діяла авторемонтна майстерня, з 1934 — майстерня ремонту тракторів і сільськогосподарських машин.

Партійні і радянські органи проводили значну роботу щодо розвитку охорони здоров'я, народної освіти, культури. 1935 року відкрито середню школу, де навчалося 650 учнів. Працювали заводський та районний клуби, бібліотека з книжковим фондом 6 тис. примірників.

Мирну щасливу працю радянських людей порушив напад фашистської Німеччини. На околиці Тростянця відбувся жорстокий бій частин Червоної Армії з гітлерівцями. Під тиском переважаючих сил ворога радянські війська відступили, 25 липня 1941 року Тростянець окупували фашистські війська. Почалися жорстокі репресії. Десятки людей було закатовано, сотні — відправлено до таборів смерті, понад 460 юнаків і дівчат вивезли до фашистської Німеччини[3].

Радянські люди чинили мужній опір загарбникам. У вересні 1941 року в Тростянці виникла підпільна група, до складу якої входили 10 чоловік — комуністів, комсомольців і безпартійних. Організатором і керівником її був член партії з 1927 року М. І. Бєлов. У листопаді 1941 року обрали підпільний комітет в складі М. І. Бєлова, А. В. Дробінського, В. Х. Крикливого. Підпільники розповсюджували листівки, зведення Радянського інформбюро, здобували зброю, здійснювали диверсії у тилу ворога. Встановили зв'язок з іншими підпільними організаціями. Активну участь у роботі групи брав голова Четвертинівської сільської Ради А. Д. Бойцун. Він роздобув два автомати, пістолети і патрони.

Фашистам вдалося дізнатися про підпільний комітет. 8 листопада 1942 року вони заарештували М. І. Бєлова, А. В. Дробінського, В. Х. Крикливого, через кілька днів схопили й інших підпільників. Після нелюдських катувань всі члени комітету, а також І. Н. Пекар та Х. Б. Савранська були страчені. Решту підпільників кинули до таборів смерті[4].

Радянські воїни поклали край розгулу, сваволі й звірству загарбників. 13 березня 1944 року частини 27-ї армії 2-го Українського фронту визволили Тростянець.

Мешканці селища свято шанують пам'ять полеглих за їх визволення. На братській могилі споруджено монумент солдатської Слави. 417 жителів Тростянця брали участь в боях з фашистськими окупантами. За виявлений героїзм 309 чоловік нагороджено орденами і медалями. Особливо відзначилися, захищаючи Радянську Батьківщину, підполковник М. І. Попик, капітани В. Д. Мазуренко та І. Ф. Посредников. На гранітному обеліску біля селищної Ради золотими літерами

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-2355, оп. 2, спр. 7, арк. 29.
[2] Там же, ф. Р-4268, оп. 1, спр. 13, арк. 91.
[3] Там же, ф. Р-4422, оп. 1, спр. 36, арк. 13—14, 37.
[4] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 548, арк. 4—5.

викарбовані прізвища 391 односельця, які полягли на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Гітлерівці завдали великої шкоди Тростянцю. Вони зруйнували підприємства, електростанції, приміщення установ, кінотеатр, магазин, значну частину житлових будинків. Тракторний парк Тростянецької МТС був повністю знищений, великих збитків зазнали й місцеві колгоспи[1].

Під час відступу окупантів робітники спиртового заводу взяли його під охорону і зберегли все, що було можливо, зокрема 50 тис. літрів спирту, які передали госпіталям.

Районний комітет партії, районна та селищна Ради підняли трудящих на відбудову Тростянця. Ще лунали постріли гармат, а в селищі вже кипіла робота. Перш за все було відбудовано залізничну станцію, а до кінця року відновили роботу електростанції, МТС, спиртовий завод, маслозавод, райпромкомбінат, млин, побутові підприємства, друкарня. Вже в квітні діти сіли за парти в середній і початковій школах. А 1944/1945 навчальний рік розпочали нормально, хоч і в тимчасово пристосованих приміщеннях. 1944 року було відбудовано клуб, бібліотеку та районну лікарню.

Всі помисли радянських людей були спрямовані на те, щоб якнайшвидше добити лютого ворога і відродити рідні землі. Мешканці Тростянця зібрали десятки тисяч карбованців на танкову колону «Колгоспник Вінниччини». Чимало жителів влилося до лав Червоної Армії. Щоб провести весняну сівбу 1944 року, колгоспники використовували своїх корів, але й їх було мало. В усьому районі збереглося лише 580 коней, тому доводилося скопувати землю лопатами — з ними в поле вийшли понад тисячу жінок. Робітники підприємств вже випускали продукцію[2].

Для забезпечення автоперевезень в Тростянці створили автобазу, вона мала спочатку 18—20 трофейних автомашин.

Вже в перші повоєнні роки завдяки самовідданій праці колгоспників та допомозі держави колгоспи Тростянця досягли певних успіхів у розвитку громадського господарства — повністю освоїли довоєнні посівні площі, зміцнили матеріально-технічну базу, домоглися підвищення врожайності всіх культур. Якщо 1944 року зібрали лише по 5 цнт зерна з га, то в 1950 році середня врожайність всіх зернових у колгоспі «Паризька комуна» вже досягла 18 цнт, а цукрових буряків виростили по 250 цнт на гектарі. Середній надій на фуражну корову становив понад 1520 літрів молока[3].

В роки післявоєнних п'ятирічок будували нові підприємства і реконструювали діючі. В 1951 році Тростянецький спиртовий завод виборов перше місце у соціалістичному змаганні підприємств Міністерства харчової промисловості СРСР. Йому присуджено перехідний Червоний прапор.

В 1962 році розпочалася реконструкція спиртового заводу. В наступні роки реконструкція тривала — переустатковано бродильний відділ, впроваджено безперервну однопотокову схему здобрювання патокового сусла, механізовано основні виробничі процеси. Котельну підприємства переведено на рідке паливо. Завдяки цьому значно вдосконалено весь технологічний процес. Споруджено новий цех хлібопекарських дріжджів потужністю 10 тонн на добу. Завод перетворено на спиртово-дріжджовий комбінат. Порівняно з 1950 роком колектив його працівників зріс більш як удвоє. На підприємстві велика увага приділяється раціоналізаторській роботі, широко розгорнуто змагання за звання бригад та ударників комуністичної праці.

Заслуженою повагою в колективі користується апаратниця А. І. Оружейчик, яку комуністи Вінниччини обирали делегатом XXIII з'їзду КПРС. За самовіддану

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-1683, оп. 1, спр. 22, арк. 138.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 74, оп. 2, спр. 1, арк. 19—33.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-3375, оп. 4, спр. 1628, арк. 272, 276, 278.

працю, перевиконання виробничих завдань, активну участь у реконструкції підприємства слюсар А. К. Плахотнюк, вантажник В. Л. Скапровський, бригадир Л. О. Пащенко відзначені урядовими нагородами.

Виконуючи соціалістичні зобов'зання на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, комбінат достроково завершив план виробництва 1969 року. На кінець восьмої п'ятирічки він перетворився в одне з найбільших підприємств спиртової промисловості республіки.

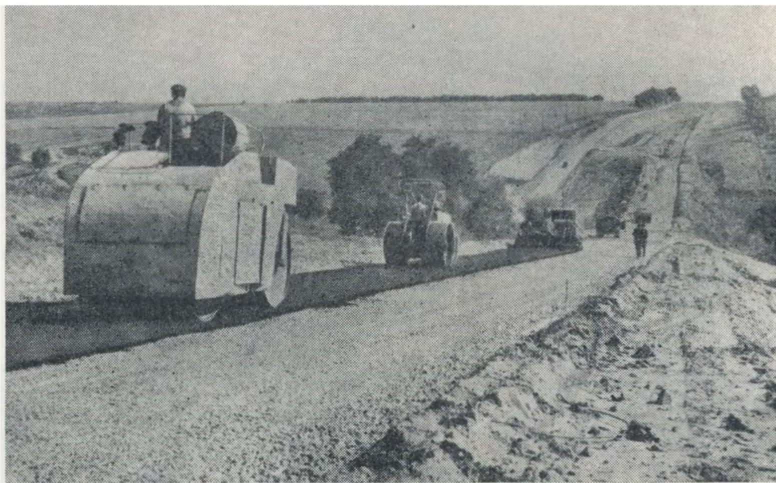

Будівництво дороги Тростянець—Ладижин. 1970 р.

Швидкими темпами зростали й інші підприємства Тростянця. Маслозавод, наприклад, 1970 року давав продукції в 20 разів більше, ніж у 1950 році. За цей же час автобаза перетворилася в потужне підприємство «Союззаготтранс».

У післявоєнні роки в селищі збудовано й нові підприємства — механізований хлібозавод, комбінат побутового обслуговування. Восьма п'ятирічка для Тростянця ознаменувалася спорудженням потужного м'ясокомбінату, що має міжрайонне значення. Велику допомогу колгоспам району подає Тростянецьке відділення «Сільгосптехніки», яке має 40 тракторів та 102 автомобілі.

В 50-х роках завершено відбудову сільського господарства, здійснено укрупнення колгоспів: спочатку в селищі їх було два, а з 1961 року існує одне велике господарство «Україна».

Партійна організація та правління колгоспу зосередили свою увагу на вирішальних питаннях дальшого розвитку господарства — механізації та електрифікації як основних, так і допоміжних галузей виробництва, поліпшенні культури землеробства.

За колгоспом «Україна» закріплено 4460 га землі. На його тваринницьких фермах 1160 голів великої рогатої худоби і 1190 свиней. Урожайність всіх зернових 1970 року пересічно становила понад 26 цнт з гектара, що на 8 цнт більше, ніж в 1950 році, цукрових буряків — 322 цнт, або на 72 цнт більше. Виробництво молока за цей час зросло в 2,5 раза, м'яса — в 2 рази.

На кінець восьмої п'ятирічки потужність тракторного парку колгоспу зросла більш як удвоє, здійснено механізацію тваринницьких ферм, запроваджено 9-пільну сівозміну, споруджено 23 типові виробничі приміщення.

Підвищився культурно-освітній рівень колгоспних кадрів. У господарстві працюють 27 спеціалістів сільського господарства, 120 механізаторів, 16 колгоспників навчаються у вузах і технікумах.

Якщо в 1950 році оплата людино-дня становила 53 коп. (в теперішніх цінах), то в 1970 році — 4 крб. Середній місячний заробіток в землеробстві становить 75, в тваринництві — 77, механізаторів — 92 карбованці. 245 колгоспників одержують пенсії.

За досягнуті успіхи в розвитку громадського господарства 12 колгоспників відзначено урядовими нагородами, зокрема, орденом Леніна М. П. Хлівненко, П. В. Паламарчук, а О. А. Сікорського — орденом Трудового Червоного Прапора.

Кращою стала й охорона здоров'я трудящих. Тепер у Тростянці є районна та дільнична лікарні, аптека та санепідстанція, на кожному підприємстві — здоровпункти. Всього в селищі працюють 21 лікар та 65 чол. середнього медичного персоналу.

Гастроном у Тростянці. 1969 р.

У 60-х роках партійні та радянські органи велику увагу приділили розширенню шкіл та зміцненню їх навчальної бази. Збудовано 10 класних кімнат, майстерні, спортзали, обладнано фізичний, хімічний та інші навчальні кабінети. Для шкіл зведено типові приміщення. З 1959 року в Тростянці працює вечірня середня школа, в ній навчаються 150 учнів, через два роки відкрито заочну середню школу, в якій 1240 учнів. 1967 року відкрито музичну школу на 100 учнів. Для неї споруджено спеціальне приміщення на 10 класів з концертним залом та бібліотекою.

В середній та восьмирічній школах викладають 64 вчителі. За високу педагогічну майстерність вчительки середньої школи О. І. Кривченко та Л. В. Гаврилюк нагороджені орденом Леніна. Їм присвоєно звання заслуженого вчителя УРСР.

Понад 200 випускників тростянецьких шкіл закінчили технікуми та вузи і трудяться в різних галузях господарства, науки і культури. Серед них кандидат сільськогосподарських наук М. Ф. Паламарчук, кандидат хімічних наук М. Д. Мазуренко, письменник К. В. Курашкевич.

Тепер у Тростянці 6 бібліотек — 3 державні та 3 профспілкові. Їхній загальний книжковий фонд — близько 100 тис. примірників. У багатьох мешканців селища є власні бібліотеки.

Завжди багато відвідувачів у районному будинку культури, при ньому організовано 12 гуртків художньої самодіяльності, в них бере участь понад 150 чоловік. Хоровому колективу 1967 року присвоєно звання Народної хорової капели. В будинку культури працює клуб «Для вас, жінки», проводяться ленінські п'ятниці, працює університет культури. Проте це не єдине місце, де можна провести дозвілля. Є клуби на підприємствах і в колгоспі. Чоловічий ансамбль спиртово-дріжджового комбінату став лауреатом всесоюзного та республіканського конкурсів самодіяльного мистецтва. Цьому ансамблю Одеська кіностудія присвятила фільм «Мелодії степу». На сценах тростянецьких клубів часто виступають мистецькі колективи Києва, Вінниці та інших міст.

Будинок культури пропагує нові звичаї. Тут відбуваються проводи в армію, урочиста реєстрація шлюбів та новонароджених.

На підприємствах та в установах працюють 29 парторганізацій, в яких налічується 651 комуніст, та 22 комсомольські організації. Шість первинних організацій товариства «Знання» об'єднують 95 лекторів.

У Тростянці створено умови для розвитку фізичної культури і спорту. В первинних організаціях ДТСААФ та фізкультурних колективах понад тисячу чоловік.

Невпинно зростає й добробут трудящих. За післявоєнний час вони з допомогою держави спорудили близько 700 індивідуальних будинків. Зведено також сім багатоповерхових будинків за рахунок промислових підприємств. Збудовано універмаг, великий магазин «Гастроном», кілька промтоварних і продовольчих магазинів, п'ять їдалень, лазню, швейну та взуттєву майстерні. Жителі селища купують багато радіоприймачів, мотоциклів, холодильників, пральних машин, велосипедів, добротні меблі, одяг та взуття, а 26 чоловік придбали легкові автомашини.

Новими успіхами трудящі селища відзначили 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Вони виконували на підприємствах підвищені соціалістичні зобов'язання, спорудили стадіон, посадили парк та на вулицях висадили 50 тисяч дерев. Колектив райоб'єднання «Сільгосптехніки» занесено до обласної Ленінської Книги трудової слави, 446 чоловік нагороджено ювілейною медаллю. Серед нагороджених — ветерани боротьби за Радянську владу та Великої Вітчизняної війни, ветерани колгоспу і підприємств — Д. О. Корнієнко, Р. В. Прокопенко, О. І. Чудак, О. О. Ковальчук, С. Й. Вержбицький.

З кожним роком Тростянець змінює свій вигляд, стає кращим, більш впорядкованим. Особливо багато зроблено за восьму п'ятирічку. Якщо старий Тростянець був типовим містечком з вузькими кривими вуличками, похилими хатинами, то нинішнє селище має широкі прямі заасфальтовані вулиці, обсаджені деревами. По всьому селищу встановлено світильники денного світла, біля кожного будинку ростуть квіти. Виросли нові вулиці Гагаріна, Терешкової, Калініна, Дзержинського, Набережна, Першотравнева. На центральній площі височить пам'ятник В. І. Леніну. До 50-річчя Жовтня в центрі селища закладено парк на 4,5 га, в ньому споруджено монумент на честь 50-річчя ВЛКСМ.

Натхнені історичними рішеннями XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України, трудящі селища докладають усіх зусиль, щоб домогтися нових успіхів у виконанні завдань дев'ятої п'ятирічки, прагнуть зробити життя людей ще заможнішим і радіснішим.

І. Є. МАЙДАНИК, Д. С. ТРЕТЯК

ЛАДИ́ЖИН

Ладижин — селище міського типу (з 1968 року), центр селищної Ради. Розташований на правому березі Південного Бугу, за 19 км від районного центру, за 6 км від залізничної станції Ладижин. Через селище протікає річка Сільниця. Населення — 11 267 чоловік. Селищній Раді підпорядковані населені пункти Губник, Лукашівка та Ружицьке.

Територія Ладижина заселялася з глибокої давнини. Про це свідчать дані археології. Тут виявлено сліди двох поселень доби неоліту та двох ранньослов'янських поселень VI—VII століть.

Перша літописна згадка про Ладижин належить до 1362 року. Дослідники вважають його тотожнім із стародавнім Лодяжиним, назва якого походить від імені язичеської богині Лади[1].

Зручне географічне розташування в лісистій місцевості, що з двох боків омивається Південним Бугом та Сільницею, сприяло створенню неприступного укріплення. Ладижин був оточений глибоким ровом та земляним валом, що тягнувся аж до Брацлава. Під укріпленням були прокладені підземні ходи. Залишки стародавніх укріплень, т. зв. Замчище, помітні ще й тепер.

У XIV ст., коли литовські феодали захопили Поділля, Ладижин став магнатською власністю. Литовські, згодом польські магнати кілька століть жорстоко визискували його мешканців. Експлуатація особливо посилилася з середини XVI ст., після волочної реформи, яка зміцнила право феодала на землю та його владу над населенням. В другій половині XVI ст. жителі Ладижина платили податки більш як з 400 димів, відбували на користь власника маєтку всі види феодальної ренти: відробіткову, натуральну та грошову[2].

---

[1] «Подольские епархиальные ведомости», 1862, № 21, стор. 693.

[2] А. И. Баранович. Украина накануне освободительной войны середины XVII в., стор. 33.

Постійна загроза турецько-татарських наскоків спричинилася до будівництва міст-укріплень, які спочатку були не стільки осередками торгівлі і ремесла, скільки військово-адміністративними опорними пунктами в управлінні та захисті краю. Одним з таких міст став і Ладижин. На початку XVII ст. він входив до складу Брацлавського воєводства. Ладижин мав фортецю. В середині XVII ст. в ньому мешкало 6 тис. чоловік, оподатковувалося 1294 дими[1].

Навесні 1648 року, після визволення Ладижина від шляхетських військ, козацький полковник Ганжа сформував з його мешканців загін, що став частиною селянсько-козацького війська. Ладижин було визнано сотенним містом Уманського полку[2]. В 1665 році польське військо за допомогою татар оволоділо Ладижином, пограбувало і зруйнувало його. Під час боротьби старшинських угруповань за владу на Правобережжі з 1670 року Ладижин підлягав гетьманові П. Дорошенку. Однак в ході боротьби його захоплювали то шляхетські війська, то турки, то татари. 6 серпня 1671 року до околиць Ладижина наблизилися турецькі війська. В місті в цей час перебувало понад 5 тис. польського і козацького війська, які об'єдналися для спільної боротьби з турками, і понад 20 тис. мешканців Ладижина та біженців, що шукали порятунку від турків. Тривала облога не принесла турецьким військам перемоги[3]. Пізніше гетьман Дорошенко на деякий час оволодів містом, але був вигнаний козаками лівобережного гетьмана Самойловича. Для охорони Ладижина він залишив 5-тисячний загін козаків на чолі з полковником Мурашком[4].

1674 року султанське військо знову підступало до Ладижина. Козаки Мурашка й жителі міста виявили великий героїзм і мужність. Вони витримали 11 атак ворога, і тільки після двох тижнів жорстокої битви турки оволоділи фортецею. Більшість її захисників разом з полковником Мурашком загинула[5]. Турки спалили містечко та вирізали багато його мешканців. До кінця XVII ст. Подільські землі, в т. ч. й Ладижин, були фактично віддані на поталу турецько-татарським загарбникам. Лише в 1699 році, після завершення російсько-турецької війни яничари примушені були забратися звідси. Але замість турків до Ладижина повернулися польські магнати, і становище його жителів залишалося й далі тяжким.

Та жорстока експлуатація трудящих польськими магнатами змушувала їх відстоювати свої права. Ладижин знову став місцем кривавих битв. Селяни разом з козаками в 1702 році повстали проти шляхти. Полковник Семен Палій надіслав на допомогу ладижинцям 2-тисячний загін козаків на чолі з полковником А. Абазином. У лютому 1703 року біля Ладижина відбувся жортокий бій повсталих з польським військом, очолюваним А. Синявським. Майже три чверті повстанців загинуло. Тяжко поранений полковник А. Абазин потрапив у полон і був страчений. Шляхтичі спалили Ладижин. Напавши на табір біженців, розташований близько Ладижина, польське військо зруйнувало його, а людей — дощенту вирубало. Повстанці, що залишилися в живих, продовжували боротьбу. На початку лютого 1704 року вони закликали на допомогу козаків з Умані і вигнали шляхетське військо[6].

Після придушення повстання польський уряд жорстоко розправився не тільки з його учасниками. Карали на смерть усіх, кого запідозрювали в співчутті повсталим[7]. У місцевого населення конфіскували всю худобу, а його зобов'язали виконувати панщину.

---

[1] О. С. Компан. Міста України в другій половині XVII ст., стор. 67, 77.

[2] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 329.

[3] С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, т. 5—6, кн. 3. М., 1960, стор. 443, 474.

[4] «Подольские епархиальные ведомости», 1863, № 17, стор. 667.

[5] О. М. Апанович. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії, стор. 266.

[6] Г. Я. Сергієнко. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст., стор. 162.

[7] Н. И. Петров. Подолия, стор. 157, 168—169.

Внаслідок руйнувань та винищення людей у Ладижині настало страшне запустіння, економічний занепад. На тривалий час Ладижин став глухим містечком. Польським панам довелося «колонізувати» спустошені землі: надавати пільги та оголошувати «слободи» переселенцям. Близько 1760 року закінчувався строк «слобод», і селяни знову змушені були відбувати повинності; працювати 60 днів на панщині, або сплачувати 20 злотих на рік. Дуже уразливими для українського населення були зневага до його національної гідності, скривдження релігійних почуттів, насильницьке покатоличення.

Ладижин згадується в документах у зв'язку з народним повстанням 1768 року. Багато мешканців містечка пішло в гайдамацькі загони, що зосередилися в густому лісі на південь від Ладижина. Цей ліс ще й досі називають Гайдамацьким.

1775 року в Ладижині разом з Слободою-Ладижинською налічувалося 360 будинків. З 1790 року щорічно, весною і восени, проводилися в Ладижині чотиритижневі ярмарки, щовівтірка дозволялася торгівля на ринку. Мешканці містечка переважно були хліборобами, терпіли кріпацьку долю та сваволю панів. В складі Правобережної України Ладижин 1793 року відійшов до Росії.

Щоб пристосуватися до нових економічних умов на початку XIX ст., власник Ладижина побудував кілька мануфактур. З 1816 року діяла велика суконна мануфактура, де працювали близько 130 кріпаків, які виробляли 5 тис. аршин сукна на рік. А в 1823 році було вже чотири (три суконні та полотняна) мануфактури з 100 вільнонайманими робітниками[1].

У 1832 році Ладижин був конфіскований урядом за участь його власника у польському повстанні 1830 року. До Ладижина були приєднані Струтів та Слобода-Ладижинська, тут заснували військове поселення. Частину мешканців Ладижина переселили в с. Секретарку — до іншого військового поселення.

В першій третині XIX ст. Ладижин продовжував зростати, збільшилося його населення. В цей час зведено на кошти селян дві кам'яні церкви. Коли Ладижин належав до військових поселень, тут була кантонійська школа[2]. 1859 року в Ладижині відкрито парафіяльну школу для хлопчиків[3]. На утримання її селянська община вносила 60 крб. сріблом.

Від часу заснування військового поселення вся земля була казенною. Мешканці Ладижина відбували повинності на користь військовопоселенського відомства, 1859 року їх було скасовано, а землю передано в користування селян, за що вони повинні були платити чинш. 1866 року Ладижин передано у відання цивільних властей.

Лише 1871 року мешканці Ладижина були наділені землею. За 4933 десятини вони щорічно вносили 206 крб. 50 коп. сріблом викупних платежів. На цей період в Ладижині налічувалося 1062 чоловіка, 525 дворів. Пересічно на одного чол. припадало до 1,74 десятини землі. Тим часом у містечку з'явилося кілька глитаїв, які зосередили в своїх руках сотні десятин землі. Основна ж маса селян прожити з своєї землі не могла, тому ходила на заробітки до багатіїв, на лісорозробки, на будівництво залізниці, або займалася промислами.

Пореформений період в Ладижині відзначався швидким зростанням промисловості, з'явилися казенний спиртовий завод, 5 суконних фабрик, 3 цегельні, шкіряний та черепичний заводи, 6 водяних млинів, шовковична та тютюнова плантації.

Ладижин перетворився на досить велике містечко — в ньому налічувалося 1042 двори, 7762 мешканці. Тут були поштово-телеграфна контора, селянський банк, лікарня, аптека, 4 заїжджі двори. В Ладижині містилися волосне управління, камера мирового судді, штаб 575-го піхотного Севастопольського полку та міщан-

---

[1] Т. І. Дерев'янкін. Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст., стор. 108, 111.

[2] «Подольские епархиальные ведомости», 1862, № 9, стор. 699.

[3] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 336—339.

ське управління. З 1871 року працювало однокласне міністерське училище (реорганізоване з парафіяльної школи), а 1896 року воно стало двокласним. При двокласному училищі було ремісниче відділення з столярно-токарним та слюсарно-ковальським відділеннями. Кошти на його утримання відраховувалися з «коробочного» збору[1]. В 1897 році відкрито школу грамоти для дівчаток — дочок заможних мешканців містечка. Тоді ж «попечительством про народну тверезість» при чайній відкрито читальню[2].

Перша робітнича організація — марксистський гурток — виникла в Ладижині 1904 року. Ініціатором створення і керівником гуртка був залізничник П. Г. Вербовенко. Не минуло й року, як гурток перетворився на партійну організацію, що підпорядковувалася Вінницькій організації РСДРП. В березні 1905 року в Ладижині були розповсюджені прокламації з антиурядовими закликами[3]. Селянські заворушення в Ладижині мали місце в 1905—1906 роках[4]. Селяни відмовлялися працювати на плантаціях за низьку плату. Під час виступу на мітингу в с. Бубнівці заарештували П. Г. Вербовенка. Він був в'язнем до повалення самодержавства. 1907 року відбулися страйки кравців та шевців.

В роки першої світової війни економічне життя містечка дуже занепало. В 1916 році через відсутність сировини став спиртовий завод. Населення Ладижина терпіло злигодні воєнного часу.

Після перемоги Жовтневої революції партійна організація вийшла з підпілля. П. Г. Вербовенко, що повернувся з тюрми, знову очолив ладижинських комуністів. У грудні 1917 року в Ладижині створено волосний ревком. Головою його став Д. І. Капустянський, делегат Другого Всеросійського з'їзду Рад, на який прибув прямо з фронту. Однак працював ревком лише кілька місяців — до вторгнення австро-німецьких окупантів.

Багато мешканців Ладижина пішло до партизанських загонів. Окупанти та буржуазні націоналісти переслідували радянських активістів та тих, хто не підкорявся їхнім розпорядженням. У наказі подільського губернського старости зазначалося: «за шкідливу діяльність, за проведення агітації; за повстання проти української державної влади і австро-угорських військ висилати за межі України»[5]. Ревкомівці та активісти розповсюджували листівки, в яких закликали трудящих до боротьби з окупантами та з гетьманською владою, створювали бойові дружини, перешкоджали вивезенню реквізованого лісу[6].

Не встигли окупанти забратися з Ладижина, як владу захопили петлюрівці. Багато лиха завдали трудящим їхні банди. Вони грабували населення та вбивали радянських активістів. У травні 1919 року червоноармійські загони очистили околиці Ладижина від банд. Але в липні містечко зайняли денікінці. Вони грабували народ, забирали хліб, одяг і худобу, навіть дрібні хатні речі. Вирішальну роль у боротьбі з денікінцями та рештками петлюрівців відіграли полки кавалерійської бригади Г. І. Котовського. Жителі Ладижина свято шанують пам'ять бійців-котовців, які віддали своє життя за їхнє визволення. Герої поховані в центрі селища. В братській могилі покоїться й один з кращих командирів М. В. Просвирін[7].

Тільки-но Червона Армія вигнала з Ладижина білополяків, почав працювати волосний ревком, згодом створено комітет незаможних селян. КНС був послідовним провідником політики партії на селі, надійною опорою для радянських органів. Увага незаможників зосереджувалася на правильному розподілі землі та реманенту,

---

[1] Д. Н. Чихачев. О низшем сельскохозяйственном и ремесленном образовании в Подольской губернии. Одесса, 1907, стор. 13.

[2] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 330—336.

[3] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 244, арк. 365.

[4] Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі, стор. 174.

[5] ЦДАЖР УРСР, ф. 1793, оп. 1, спр. 404, арк. 38, 48.

[6] І. К. Рибалка. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні, стор. 148.

[7] Пам'ятні місця Вінниччини. Одеса, 1968, стор. 82.

здійсненні продрозкладки, боротьбі з бандитизмом. Наприкінці 1920 року в Ладижині ще бешкетувала банда отамана Лиха. Бандити вбили першого голову КНС М. Т. Срібного, голову ревкому М. Кублича, учасника Жовтневої революції Д. О. Плахотнюка та кількох інших працівників радянських органів[1].

Але радянське будівництво йшло своїм шляхом. 20 червня 1921 року Ладижинський ревком перетворено на волвиконком. Для захисту трудового народу було створено народну міліцію. Передова молодь Ладижина проявила цінну ініціативу — вона створила спеціальний комітет, який організував збір коштів на створення притулку для сиріт, що їх батьки загинули під час громадянської війни. Притулок відкрили в березні 1920 року, а після закінчення громадянської війни його взято на державне забезпечення. Завдяки активності членів КНС організовано пройшла осіння сівба 1921 року. Під урожай наступного року незасіяними залишилися тільки 50 десятин, та й то через посуху[2].

1922 року в Ладижині засновано комсомольську організацію, яка об'єднувала 7 членів[3].

По закінченні громадянської війни та ліквідації бандитизму волосний виконком, комуністи Ладижина піднімали бідняцько-середняцькі верстви селянства на подолання розрухи, дальший розвиток сільськогосподарського виробництва та реалізацію інших заходів, покликаних до життя новою економічною політикою.

На 1922 рік у Ладижині налічувалося 1213 дворів, проживало 4613 чоловік, в т. ч. 225 кустарів, які виробляли рибальські сітки, тканини, займалися деревообробкою, жерстяництвом тощо. В тогочасному Ладижині налічувалося 156 торговельно-промислових і ремісничих підприємств. Понад 150 мешканців його на присадибних ділянках вирощували для продажу тютюн.

За цих умов потрібно було спрямувати розвиток кустарного виробництва на кооперативний шлях. В перші роки непу в Ладижині засновано споживче товариство, сільськогосподарське товариство «Добробут» та дві артілі тютюнників[4].

За адміністративним поділом 1923 року Ладижин став районним центром Гайсинського округу (з 1925 до 1930 року він входив до Тульчинського округу).

У здійсненні ленінського кооперативного плану та проведенні культурно-освітніх заходів велика роль належала комнезаму. Члени КНС збирали і розподіляли посівний матеріал, організовували спільний обробіток землі і збирання врожаю. Особливу пильність виявляли комнезамівці під час підготовки і проведення виборів, коли куркулі та підкуркульники намагалися будь-що пролізти до органів Радянської влади. До активної громадської діяльності залучалися члени профспілок (у Ладижині були профспілки працівників освіти, працівників землі і лісу, будівельників, кравців тощо), жінделегатки. Жінки провели велику роботу щодо виявлення і подання допомоги сиротам та безпритульним дітям, збирали кошти для МОДРу та страйкуючих шахтарів Англії[5].

Вчителі, жінделегатки, комсомольці, червоноармійці частини, розташованої в Ладижині, організовували гуртки ліквідації неписьменності, художньої самодіяльності. В проведенні політико-виховної і культосвітньої роботи особливою активністю відзначалася червоноармійська молодь. За її ініціативою з 1924 року відбувалися вечори-зустрічі армійських та сільських комсомольців, на яких читалися лекції про героїчну боротьбу в роки громадянської війни. На ці вечори приходила молодь з сусідніх сіл. Комсомольці побудували літній театр, де гуртківці давали концерти, влаштовували цікаві вечори відпочинку.

Завдяки залученню широких мас трудящих до відбудови народного господарства, його відродження швидко завершувалося. 1926 року відремонтовано і пущено

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-2625, оп. 2, спр. 109, арк. 116, 156.
[2] Там же, ф. Р-2630, оп. 1, спр. 9, арк. 69.
[3] Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны, стор. 572.
[4] Вінницький облдержархів, ф. Р-40, оп. 1, спр. 200, арк. 14.
[5] Вінницький облпартархів, ф. 33, оп. 1, спр. 482, арк. 2, 5, 8, 11.

спиртовий завод, на якому працювало тоді близько 100 робітників. Підприємство швидко збільшувало випуск продукції. Зростав обсяг виробництва промислової кооперації та кустарів.

За відбудовного періоду в Ладижині функціонувала лікарня на 15 ліжок, її обслуговували 2 лікарі та два фельдшери. Тоді були дві школи, сельбудинок, дві хати-читальні, 7 бібліотек. 1924 року засновано Ладижинський технікум механізації сільського господарства.

Громадськість Ладижина разом з сільською Радою докладала всіх зусиль до популяризації переваг колективних форм ведення сільського господарства, залучала бідняцько-середняцькі маси до спільного обробітку землі. В жовтні 1926 року з цією метою організовано виставку, найцікавішим експонатом на якій був трактор. Селяни з інтересом і захопленням спостерігали роботу трактора.

Наступного року 16 родин ладижинських незаможників об'єдналися в товариство спільного обробітку землі «Червоний степ», а через два роки на базі ТСОЗу організовано великий колгосп ім. Леніна. В ньому об'єдналася більша частина (304) господарств села. В 1930 році виник єврейський колгосп, що проіснував до 1940 року.

Втілення в життя ленінського кооперативного плану проходило в жорстокій боротьбі. Куркулі намагалися будь-що скомпрометувати ідею колективізації. Вони саботували заходи партії щодо колективізації, чинили шалений опір виконанню планів хлібозаготівель. Куркулі підпалювали колгоспні будівлі, хати комнезамівців. Від їх рук загинув голова колгоспу П. І. Споденюк[1].

Ладижинська партійна організація згуртувала незаможницькі та середняцькі маси на боротьбу з куркулями. З цією метою скликалися збори селян, на яких роз'яснювалась політика партії та радянського уряду. В серпні 1929 року відбулося свято — День колективізації. Трудящі жінки одностайно вирішили бойкотувати куркулів, не відпускати ніякого краму в кооперативних крамницях. Куркулів, що не виконували хлібопоставок, не допускали молоти зерно у млинах. Протягом 1929 року сільрада прийняла кілька рішень, спрямованих проти куркулів, зокрема постанову про виселення за саботаж, про передачу куркульського майна колгоспу ім. Леніна[2].

В напружений період колективізації та ліквідації куркульства як класу Ладижинська сільрада і партійна організація змогли вирішувати найскладніші питання завдяки всебічній підтримці всього селянства. Так, 1930 року мешканці Ладижина запропонували на кошти, зібрані за самообкладанням, збудувати нову школу, сприяти місцевій промкооперації, створити машинно-тракторне товариство, посилити догляд за господарським використанням місцевих млинів, сприяти розвитку всіх видів кооперації: кредитної, споживчої, садово-городньої, птахівничої тощо.

Наслідки широкого залучення мас до вирішення завдань будівництва не забарилися позначитися на здійсненні ленінського кооперативного плану в Ладижині. На початку 1931 року близько трьох чвертей селянських господарств об'єдналися в колгоспи[3] ім. Леніна та «Праця». Через рік створено Ладижинську МТС. Згодом виникли промислово-кооперативні об'єднання «Текстильшвей», «Червоний шлях» (виготовлення виробів із соломи) та цегельна артіль. Швидко міцніли молоді колгоспи, збільшувалися їх прибутки. Успіхи соціалістичного будівництва викликали трудове піднесення колгоспників, яке виявлялося в розгортанні соціалістичного змагання. Вже на кінець першої п'ятирічки в колгоспах були п'ятисотенниці: А. А. Стрищенко, А. М. Прищенко, С. М. Кримаренко, М. Т. Калюженко та інші. Якщо середня врожайність зернових культур в 1931—1932 рр. становила 5 цнт, а цукрових буряків 110 цнт з га, то в 1938—1940 рр. вона відповідно зросла до

[1] Вінницький облпартархів, ф. 33, оп. 1, спр. 1013, арк. 97—102.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-3101, оп. 1, спр. 10, арк. 15, 17—21, 27, 38.
[3] ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 7, спр. 1474, арк. 49.

Герой Радянського Союзу А. Г. Наконечний. 1944 р.

18—20 та 180—200 цнт з га. Під час розподілу прибутків за 1940 рік колгоспники ладижинських артілей ім. Леніна та «Праця», крім грошей, одержали по 2,5—3,5 кг зерна та по кілька кг фуражу на кожний трудодень.

Темпи розвитку промисловості були також високими. Відкрили гранітний кар'єр, а з 1930 року в Ладижині почав діяти щебеневий завод потужністю 3,3 тис. куб. м щебеню на рік. На спиртовому заводі працювало вже понад 420 робітників. Випуск валової продукції досяг 1 тис. декалітрів спирту на добу.

Одночасно з економікою зростала й культура. 1935 року в Ладижині відкрито середню школу і технікум механізації сільського господарства. Було в селі два клуби, систематично демонструвалися кінофільми. Працювали кілька бібліотек, радіовузол.

З перших днів Великої Вітчизняної війни 730 мешканців Ладижина стали на захист Батьківщини. Було демонтовано й вивезено на схід устаткування щебеневого заводу. 26 липня 1941 року гітлерівські загарбники окупували Ладижин і почали чинити нечувані звірства. 12 вересня есесівці зігнали близько двох тисяч мешканців Ладижина під село Басаличівку і всіх знищили[1]. Багато жителів пішло в партизанські загони, що діяли в навколишніх лісах. Партизани сміливо мстили окупантам за всі злочини. В липні 1943 року вони знищили каральний загін есесівців разом з комендантом Ладижина.

13 березня 1944 року воїни 40-ї армії 2-го Українського фронту визволили Ладижин від фашистського поневолення. В складі дивізії, що визволяла Ладижин, були його жителі — полковник Г. П. Іванов та лейтенант С. І. Зедгельнізов. Велику мужність і відвагу виявили мешканці Ладижина на фронтах Великої Вітчизняної війни. 445 воїнів нагороджено орденами й медалями. Артилерист майор А. Г. Наконечний посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Його ім'ям названо піонерську організацію середньої школи, де навчався патріот. В боротьбі з німецько-фашистськими окупантами 275 ладижинців загинули смертю хоробрих. Земляки свято шанують їх пам'ять. До 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції в центрі села встановлено величний пам'ятник, на якому золотими літерами викарбувані імена односельців, що віддали життя за Вітчизну.

Визволений Ладижин мав жахливий вигляд. Фашисти зруйнували промислові підприємства і колгоспи, пам'ятник В. І. Леніну, клуб і бібліотеку, 600 житлових будинків. Незважаючи на надзвичайні труднощі, повну відсутність машин та робочої худоби, сільськогосподарського реманенту та насіння, трудящі гаряче взялися за відбудову і виявили справжній героїзм. Протягом трьох років були відновлені промислові підприємства, господарські споруди, колгоспи освоїли посівні площі. А до 1950 року був повністю відбудований спиртовий завод. Поступово його й реконструювали. Поряд з спиртом тут виробляли кормовий біоміцин для великої рогатої худоби.

У вересні 1948 року в Ладижині організовано пункт відгодівлі свиней, який через два роки перетворено в радгосп, що став великим високомеханізованим господарством. Наступного року при колгоспі ім. Леніна створено насінник ракостійких сортів картоплі. На кінець четвертої п'ятирічки колгоспи повністю відбудовано.

В квітні 1944 року відновлено навчання в школах. Незабаром відкрито допоміжну школу-інтернат. З 1946 року розпочалися заняття в технікумі механізації сільського господарства. На кінець відбудовного періоду він випустив 184 техніки-механізатори.

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-4422, оп. 1, спр. 36, арк. 4.

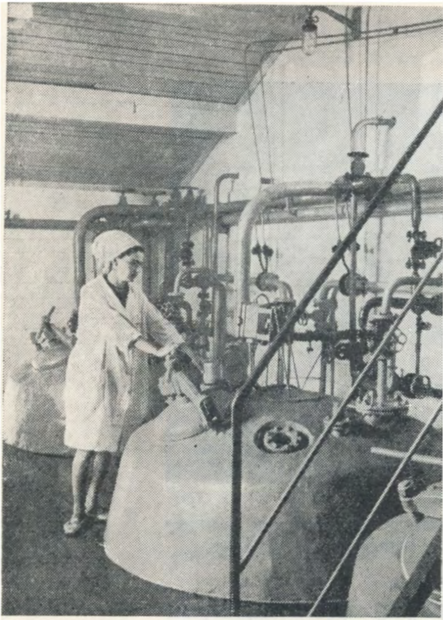

На біохімічному заводі, смт Ладижин. 1970 р.

Під час наступних п'ятирічок економіка Ладижина розвивалася прискореними темпами, набувала нових ознак. Спиртовий завод став біохімічним, його потужність невпинно зростає. Щодоби завод дає близько центнера кормового біоміцину (в 1947 році — 3 кг). Колектив заводу посів перше місце в змаганні на честь 50-річчя Великого Жовтня. Йому було присуджено перехідний Червоний прапор Головного Управління мікробіологічної промисловості при Раді Міністрів СРСР.

Керуючись постановами Пленумів ЦК КПРС (1953 і 1965 рр.), перебудували своє господарство ладижинські сільгоспартілі. В 1954 році колгосп ім. Жданова (колишні назви «Праця», «Червоний степ») за вирощування високих урожаїв удостоєний права участі у ВСГВ. 1959 року обидві артілі, об'єднавшись, створили один колгосп «Росія», до якого приєднано колгосп ім. Будьонного (с. Лукашівка). За колгоспом «Росія» закріплено 5280 га землі, на якій працюють 28 тракторів, 17 комбайнів, 20 автомобілів. Колгосп має 1540 голів великої рогатої худоби, 1220 свиней, 23,4 тис. штук птиці. Споруджено допоміжні підприємства — олійню та консервний завод. Завдяки механізації птахоферма перетворилася на фабрику виробництва яєць та бройлерів.

За трудову доблесть багато колгоспників удостоєно урядових нагород. Орденом Леніна відзначено Р. Ш. Пастуха, Д. І. Попеля, В. І. Рябого, орденом Жовтневої Революції — П. О. Крижанівського, орденом Трудового Червоного Прапора — В. М. Запорожця, Ф. В. Лівого, І. Т. Спінея, Є. П. Галауз.

Пуском однієї з великих будов України — Ладижинської сільської ГЕС ознаменувався 1964 рік. Ця одна з найбільших споруд Бузького каскаду гідроелектростанцій виробляє за рік 27 млн. квт.-годин енергії. Цієї енергії вистачає для електрифікації понад 300 населених пунктів і забезпечення будівництва енергетичного велетня — Ладижинської ДРЕС.

Під час спорудження сільської ГЕС зведено 650-метрову греблю, що пролягла через річку Південний Буг, ставши берегом Ладижинського водосховища. Площа його — 2400 га, глибина — 17 метрів. Поблизу ГЕС виросло нове робітниче селище.

Ці величезні новобудови в свою чергу потребували створення заводу залізобетонних виробів, що дає 20 тис. куб. м залізобетону та 6 тис. куб. м просочувального лісу на рік.

На щебеневому заводі трудомісткі процеси виконують машини. З 1967 року діє каменедробильний цех, оснащений найновішими дробильно-сортувальними апаратами, які переробляють 450—500 кубометрів околу. На кінець восьмої п'ятирічки виробіток шляхового щебеню доведено до 225 тис. куб. м на рік.

Потужним механізованим підприємством став і гранітний кар'єр. Тут є 76 автомобілів, 4 екскаватори, 4 бульдозери, 10 компресорів, 140 електромоторів. У період восьмої п'ятирічки в селищі збудовано плодоконсервний завод.

За Директивами XXIII з'їзду КПРС, 1968 року розпочалося будівництво Ладижинської державної районної теплової електростанції потужністю в 1,8 млн. квт (6 блоків по 300 тис. квт). Електростанція щорічно вироблятиме близько 11 мільярдів кіловат-годин електроенергії[1]. Будівництво Ладижинської ДРЕС визнано ударним. Особливістю цієї будови є те, що вона зводилася швидкісними методами, за новою технологічною схемою. В січні 1969 року на будівельному майданчику ДРЕС вже працювало понад 3 тис. робітників, а на кінець п'ятирічки колектив енергобудівників налічував 10 тис. чоловік. В травні 1970 року завер-

[1] Газ. «Правда», 23 січня 1969 р.

шено будівництво адміністративного приміщення ДРЕС, успішно складалася головна споруда. На промисловому майданчику ДРЕС виросли 3 бетонні заводи, перевалочна база з автоматичним цементним складом. Поруч з'явилося робітниче селище з усіма вигодами для мешканців. В цю будову над Південним Бугом вкладали свою працю колективи більш як 50 підприємств нашої країни.

Значні зміни відбулися в культурному житті Ладижина. Тепер тут є дві денні та вечірня середні школи, допоміжна школа-інтернат. При Ладижинській ДРЕС відкрито вечірній енергобудівельний технікум з двома факультетами.

Великим навчальним закладом став Ладижинський технікум механізації сільського господарства. У післявоєнні роки його закінчило близько 4 тис. техніків-механізаторів. Тут працює 38 викладачів, технікум має міцне навчальне господарство — близько 500 га землі, 21 трактор, 10 комбайнів, 13 автомашин та 115 інших машин для обробітку грунту, різні виробничі будівлі. Близько 200 випускників ладижинських шкіл навчається у вузах та технікумах, 368 стали вчителями, 367 — офіцерами Радянської Армії, 153 — інженерами, 52 — агрономами, 60 — лікарями. Самовіддану працю багатьох учителів відзначено Радянським урядом, зокрема Г. Ф. Дмитренко нагороджена орденом Леніна.

В 1968 році силами вчителів та школярів в Ладижині створено народний історико-краєзнавчий музей, де налічується близько трьох тисяч експонатів. Тут є роботи народного умільця — Т. Ф. Черниченка, різьбаря по дереву і самодіяльного скульптора. Народний митець багато працює над створенням образів В. І. Леніна, Т. Г. Шевченка.

У Ладижині є три профспілкові та селищний клуби. В їх залах регулярно демонструються кінофільми, проводяться концерти. Є також 2 широкоекранні кінотеатри.

Значні культурні перетворення спостерігаються і в повсякденному житті ладижинців. Входять в народний побут нові традиції і обряди, зокрема «комсомольські вечорниці». В селищі стало традицією відмічати свято весни, комсомольські весілля, «вогники», проводити юнаків до Радянської Армії.

В Ладижині є дільнична лікарня на 75 місць з п'ятьма відділеннями, яку обслуговують 50 медичних працівників, та лікарня при ДРЕС.

Зростає матеріальний добробут населення Ладижина. На місці старих хат з солом'яними стріхами з'явилося понад 700 добротних будинків, вкритих бляхою та шифером. Вулиці селища освітлюють неонові ліхтарі. Свої житла трудівники Ладижина обладнують добротними і гарними меблями; вони все краще одягаються, повніше задовольняють свої потреби. В старій частині селища є два магазини, а в містечку будівельників Ладижинської ДРЕС зведено торговельний комплекс з універмагом, кількома гастрономами та їдальнями.

Невпізнанно змінився і зовнішній вигляд села, яке перетворилося на селище міського типу. За вимогами міської архітектури розташовані і впорядковані контора колгоспу «Росія», корпуси біохімзаводу, технікуму механізації сільського господарства, майстерень «Сільгосптехніки» тощо. Ладижин добре озеленено.

З особливим піднесенням стояли енергобудівники на передз'їздівській вахті. XXIV з'їзд КПРС і XXIV з'їзд КП України вони зустріли чудовими виробничими успіхами: на повну потужність уже працювали два енергоблоки та був готовий до здачі в експлуатацію третій блок.

Досвід ладижинців одностайно схвалено на Всесоюзній нараді енергобудівників, що відбулася в Ладижині в квітні 1971 року. Цей метод став надбанням розвитку теплового енергобудівництва в СРСР.

За успішне виконання завдань восьмої п'ятирічки відзначено велику групу будівельників. Бригадирові монтажників І. А. Бабицькому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Орденом Леніна нагороджено начальника будови Г. М. Аксьонова, орденом Жовтневої Революції — бригадира-турбініста П. А. Мельника, орденом Трудового Червоного Прапора — О. Я. Андрющенка, А. Г. Згоду, П. М. Каралаша, Г. Я. Юхимчука.

Урочисте відкриття Ладижинської ДРЕС. Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест перерізує стрічку біля входу до головного корпусу електростанції. 1972 р.

Завершення будівництва Ладижинської ДРЕС намічено на дев'яту п'ятирічку. Щоб виконати цю директиву XXIV з'їзду КПРС, будівельники працювали за цілодобовим графіком, за яким досягалася безперервність трудового процесу. Завдяки цьому наприкінці 1971 року став до ладу шостий енергоблок — будівництво завершено на два роки раніше нормативного строку.

18 січня 1972 року відбулося урочисте відкриття Ладижинської ДРЕС. Від імені ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест поздоровив усіх учасників спорудження Ладижинської ДРЕС з великою трудовою перемогою. П. Ю. Шелест оголосив будівельникам привітання ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР.

З пуском Ладижинської ДРЕС Батьківщина одержить електроенергії більше, ніж її давали усі 30 електростанцій, споруджених за планом ГОЕЛРО.

М. Є. КАРПЕНКО

ОБОДІВКА

Ободівка — село, центр сільської Ради. Лежить на берегах річки Берладинки, за 12 км від районного центру і залізничної станції Тростянець-Подільський. Населення — 5008 чоловік. Сільраді підпорядковане с. Бережанка.

Село існувало вже в XVI ст. під назвою Бадовка. В 1569 році власник його пан Ободівський змінив назву на Ободівку. З літературних джерел відомо, що вже в першій третині XVII ст. Ободівка була великим містечком[1] і входила до Брацлавського воєводства. 1654 року в Ободівку приїздили представники російського уряду для приведення населення до присяги на вірність Російській державі.

Під час російсько-польської війни 1654—1667 рр. та після неї, особливо коли точилася боротьба за владу на Правобережжі між старшиною, на Ободівку багато разів нападали турки і татари.

Незважаючи на руйнування, заподіяні війнами, в другій половині XVII — на початку XVIII ст. Ободівка лишалася великим багатолюдним містечком. Основ-

[1] Źródła dziejowe, t. 22, стор. 176, 235, 733.

ним заняттям населення було землеробство. Розвивалися й різні промисли — гончарство, чинбарство, кушнірство, ткацтво. Ободівські ткалі славилися своїми барвистими вовняними килимами.

Мешканці містечка були кріпаками панів Потоцьких. У Ободівці зберігся панський палац, збудований у 1763 році й реставрований 1840 року. В палаці були розкішні мармурові зали. Навіть підлогу в конюшні вистелили кахлями.

За реформою 1861 року, ободівські селяни до укладення викупної угоди повинні були сплачувати оброк або відробляти поміщикові. За польові землі й угіддя корінного наділу — 13 крб. 58 коп. на рік, або чоловіки з кожного двору мусили відробити панові 50 днів улітку та 32 дні зимою. За кожну десятину додаткового наділу встановлювалася платня — 3 крб. 20 коп., або 20 робочих днів, до того ж, 12 з них — влітку. Поміщикові належало виключне право користування лісом. Обурені грабіжницькою реформою, селяни відмовлялися виконувати повинності на користь поміщика. Заворушення селян жорстоко карались урядом. 27 травня 1861 року на екзекуцію в Ободівку прибули солдати[1].

За уставною грамотою, селяни Ободівки викупили в поміщика 2587 десятин землі, а раніше вони користувалися 3950 десятинами. Середній розмір наділу був мізерним, тому що всього налічувалося 1695 ревізьких душ. Внаслідок реформи 70 дворів городників лишилися безземельними, а 160 тяглових дворів одержали 658 десятин і 202 піші двори — 831 десятину землі корінного наділу. До того, піші й тяглі двори одержали ще 658 десятин додаткового наділу. Протягом 49 років громада повинна була вносити щорічно 7450 крб. 54 коп. сріблом[2].

Користуючись неписьменністю селян, поміщик брав з них більше, ніж належало за передану землю. У 1868 році виявилося, що пан одержав по викупних платежах 2946 крб. понад встановлену суму, але власті не стягли з поміщика цих грошей[3].

Після реформи 1861 року розвиток капіталізму відбувався прискореними темпами. В Ободівці працювали винокурний і цегельний заводи, 9 водяних млинів, паровий млин, 2 олійниці. Ці підприємства належали місцевому поміщикові. Він їх здавав у оренду. 1884 року споруджено цукровий завод, на ньому працювало 269 робітників[4]. Ободівські селяни почали вирощувати цукрові буряки. Часто для цього орендували поміщицькі землі.

Хоч капіталізм розвивався швидко, культурний рівень Ободівки залишався низьким. Тільки 1877 року в селі відкрито однокласне народне училище, яке в 1902 році перетворено на двокласне. 1909 року в ньому навчалося 204 учні, та 16 учнів відвідувало церковнопарафіяльну школу. Всього ж в Ободівці того часу налічувалося понад 570 дітей шкільного віку[5].

В селі були заводська лікарня та фельдшерський пункт, аптека; поштово-телеграфне відділення.

На початку XX ст. мешканці Ободівки взяли участь у масовому селянському русі. Заворушення сталося у травні 1905 року, а в червні відбувся страйк сільськогосподарських робітників. Заворушення тривали в Ободівці й протягом 1906 року. Селяни відмовлялися працювати за встановлену плату, вимагаючи істотного підвищення її. Часто взагалі вони не хотіли робити на поміщика навіть за будь-яку плату, й прийшлих робітників проганяли. У травні 1907 року в селі відбувся великий сільськогосподарський страйк. Страйкарі підпалили панське майно, погрожували адміністрації поміщика, дійшло до сутички з поліцією і військами[6].

Мешканці Ободівки радісно зустріли звістку про повалення царату. В березневі дні 1917 року солдат О. В. Горанський разом з братом В. В. Горанським організу-

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 300, спр. 54, арк. 2.
[2] ЦДІА СРСР, ф. 577, оп. 29, спр. 2114, арк. 193—194.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. 12, оп. 1, спр. 2325, арк. 88.
[4] Фабрично-заводские предприятия Российской империи, № 7822.
[5] Начальное народное образование в Подольской губернии (1908/1909 учебный год), стор. 206—207.
[6] Історія селянства УРСР, т. 1, стор. 486.

вав в селі маніфестацію. З усіх адміністративних установ селяни повикидали царські портрети. Але Тимчасовий уряд і буржуазно-націоналістична Центральна рада не здійснили надій селян на одержання землі. Тому боротьба ободівців після революції посилюється. Вони рубали панський ліс, захоплювали реманент, тягло і землю. Для боротьби з селянськими виступами ольгопільський повітовий комісар 18 жовтня 1917 року викликав козаків.

Лише Велика Жовтнева соціалістична революція здійснила споконвічні мрії хліборобів. Тільки-но в Ободівці дізналися про перемогу революції, великий натовп селян попрямував до панського палацу, маючи на меті знищити його. Директор сільської школи К. М. Заболотний та свідомі селяни, колишній фронтовик І. В. Катренко і А. Ф. Заєць, переконали односельців не робити цього, а використати приміщення та панське майно для потреб народу.

В Ободівці в листопаді 1917 року створено ревком, який очолив робітник цукрового заводу С. А. Юков. Ревком розподілив між біднішими селянами понад 2 тис. га землі, панський реманент. Але в березні 1918 року Ободівку окупували австро-німецькі війська. Незабаром до села прибули представники окупаційної влади, які силою примусили селян повернути панське майно. Окупанти відновили старі порядки.

Під впливом більшовицької агітації серед австрійських солдатів почався розклад. Солдати 19-го австрійського полку в Ольгопільському повіті звільнили з тюрем заарештованих[1]. Мешканці Ободівки разом з усім селянством повіту піднялися на визвольну боротьбу проти окупантів. В листопаді 1918 року в селі відновлено Радянську владу, та перепочинок був недовгий. Уже в кінці року село зайняв загін контрреволюційної Директорії.

Успішний наступ Червоної Армії, розклад петлюрівських частин та повстання робітників і селян Поділля привели в кінці березня — на початку квітня 1919 року до краху Директорії. Але в травні до Ободівки вдерлася банда Зеленого, яка вчинила погром. 18 травня 1919 року село визволила Червона Армія. Проте недовго тривав мирний перепочинок: навесні 1920 року село окупували білополяки, їх вигнала Червона Армія 1 червня. Відразу було створено Ольгопільський повітовий ревком, який створював у повіті органи Радянської влади[2].

В червні 1920 року, після визволення села, засновано комітет незаможних селян (КНС), до якого ввійшло 19 чоловік[3]. Наприкінці року в Ободівці створено волвиконком Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

Органи Радянської влади спільно з КНС наділили безземельних і малоземельних селян землею. Розподіл вели за кількістю їдців. Завдяки цьому бідняки піднялися до рівня середняків. Щоб полегшити обробіток одержаної землі, селяни об'єдналися в ТСОЗ.

Місцеві органи влади велику увагу приділяли культурному розвитку села. Вже 1920 року в Ободівці відкрито клуб, де читалися лекції про соціалістичне будівництво, ставилися вистави, вчителі розгорнули роботу, щоб ліквідувати неписьменність.

На заходи Радянської влади щодо будівництва нового життя, особливо здійснення земельної і продовольчої політики, куркулі відповіли бандитськими діями. Диверсіями і терором вони намагалися залякати активістів. 1921 року бандити по-звірячому закатували представника волвиконкому Н. Д. Кульчицького. Голова КНС К. В. Сутика помер після жорстоких побоїв.

Заходи Радянської влади по боротьбі з контрреволюцією і розрухою розглядалися на конференції представників Ободівської волості в січні 1921 року, яка схвалила всі дії революційних органів[4]. 1921 року в Ободівці створено волосні

[1] Гражданская война на Украине, т. 1, стор. 413.
[2] Поділля в роки громадянської війни, стор. 357.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-584, оп. 1, спр. 43, арк. 16.
[4] Там же, ф. Р-887, оп. 1, спр. 15, арк. 3, 4.

й сільські посівні комітети, основним завданням їх було землевпорядкування. Вони слідкували за правильним розподілом землі, не допускали самовільного захоплення земель, допомагали сім'ям червоноармійців. На безпартійних селянських конференціях Ободівської волості організовано волкомнезам і волосну робітничо-селянську інспекцію. В тяжкий для Радянської країни 1921 рік мешканці Ободівки здали понад 2860 пудів хліба, 70 голів великої рогатої худоби та багато інших продуктів, взяли активну участь у проведенні «Тижня допомоги голодуючим Поволжя».

В. Ф. Левицький і М. О. Гажалов — організатори Бессарабської сільськогосподарської комуни. Фото 1930 р.

Ободівський цукровий завод, зруйнований під час війни, почав працювати в 1923 році. Йому додатково виділили 2,5 тис. десятин землі. Робітничий колектив допомагав селянам відроджувати господарство, призвичаюватися до колективного життя.

Боротьбу ободівців за подолання післявоєнної розрухи й куркульського опору очолили комуністи. 1922 року в селі створено партійний осередок[1]. А коли в 1923 році Ободівка стала районним центром, виникло 2 осередки — при райвиконкомі й на цукровому заводі. Вони вникали не тільки в питання землевпорядкування, організації продовольчої кампанії, кооперації, зміцнення радянського апарату, а й зосереджували увагу на залученні всіх селян до активного громадсько-політичного життя, пропаганді ідей колективного господарювання. Комуністи організовували відзначення революційних дат, мітинги з нагоди важливих політичних подій, зокрема, в травні 1923 року влаштували мітинг протесту проти вбивства відомого радянського дипломата В. В. Воровського. В день похорону В. І. Леніна в Ободівці відбулася траурна процесія, 6 селян цього ж дня подали заяви про вступ до партії.

Крім районного клубу, в Ободівці діяли ще два клуби, три бібліотеки. В селі була семирічна школа, а також школа лікнепу. В цей час створено Ободівський дитячий будинок, відкрито дитячі ясла.

Першим колективним господарством в Ободівці була Бессарабська комуна, створена 2 серпня 1924 року ініціативною групою демобілізованих червоноармійців, яку відрядив сюди Г. І. Котовський. В листі на ім'я ініціативної групи він висловив упевненість в тому, що ветерани громадянської війни стануть прикладом для селян і будуть провідниками всіх культурних починань робітничо-селянської влади[2]. Агроном за освітою, Г. І. Котовський давав поради, як краще господарювати. Засновниками комуни були 29 чоловік. До 1930 року очолював комуну В. Ф. Левицький, поки його не перевели до Наркомзему України.

Новому господарству виділили понад 600 десятин землі та близько 10 великих житлових і господарських будівель, 70 коней та 30 волів[3]. Комунари придбали динамомашину, і 7 листопада 1924 року в Ободівці засяяли лампочки Ілліча. Навесні 1925 року комуна одержала 3 трактори. Це була знаменна подія в житті Ободівки — машини зустрічали тисячі селян.

В березні 1925 року в комуні створено партосередок в складі 12 комуністів. Секретарем його став М. О. Гажалов. Тоді ж виник і комсомольський осередок, який очолив А. А. Татомир. Під його впливом сільська молодь створила й свій комсомольський осередок. Після трагічної загибелі Г. І. Котовського комуні надали його ім'я.

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 33, оп. 1, спр. 12, арк. 164.
[2] Г. И. Котовский. Документы и материалы, стор. 494.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 932, оп. 1, спр. 1, арк. 16.

Комунари допомагали сусіднім селянам сортовим насінням, племінною худобою, реманентом, орали тракторами землі незаможників[1].

Саме існування комуни було прикладом для селянської маси. В 1926 році в Ободівці й Павлівці виникло два ТСОЗи. Переконували селян в перевагах колективного господарювання й районні сільськогосподарські виставки, які щорічно відбувалися в Ободівці. Найкращими експонатами цих виставок були продукти комуни. Мешканці Ободівки й навколишніх сіл охоче відвідували комуну, знайомились з її господарством. Лише за півтора року тут побувало близько тисячі екскурсантів. У травні 1927 року комуну ім. Г. І. Котовського відвідали К. Є. Ворошилов, Й. Е. Якір, С. М. Будьонний, пізніше — С. В. Косіор. Високо оцінюючи роботу комуни, К. Є. Ворошилов у книзі відгуків записав, що справу, розпочату комуною, слід продовжити і остаточно закріпити, вона буде жити й процвітати на підтвердження вірності великих ідей комунізму.

Місцеві селяни поповнювали лави комунарів. Невдовзі кількість членів комуни зросла до 640. Міцніла й матеріально-технічна база. Минуло понад п'ять років, як заснували комуну, а вона вже мала близько 20 тракторів, автомобіль та інші машини, повидловарочний і винаробний заводи. Сільськогосподарської продукції виробляли стільки, що на продаж вивозили вагонами: 1930 року вивезено 24 вагони зерна, 137 вагонів цукрових буряків тощо. Вартість валової продукції комуни обчислювалася півмільйоном карбованців. У 1928 році про комуну ім. Г. І. Котовського створено кінофільм. Президія Всесоюзної ради колгоспів визнала Бессарабську комуну ім. Г. І. Котовського дослідно-показовою. В 1929 році її удостоєно грамоти ЦВК СРСР[2].

В боротьбі за соціалістичну перебудову сільського господарства Ободівський райком КП(б)У спирався на партійні кадри комуни. Коли розгорнулася масова колективізація, комунари допомагали створити в районі 6 колгоспів. Багато котовців очолили колгоспи на Україні та в Молдавії. 1929 року в Ободівці організовано три колгоспи: «Нова громада», «Червона Армія» та ім. Г. І. Петровського. Пізніше, в 1934 році, були створені ще колгоспи: ім. М. І. Калініна, С. М. Кірова та С. В. Косіора. Матеріально-технічне забезпечення колгоспів району здійснювала Ободівська МТС, організована в 1932 році, вона мала 117 тракторів та 17 комбайнів.

Вінницький обком партії та облвиконком надіслали комунарам вітання з нагоди десятиліття комуни, в якому відзначили, що вона стала опорою колгоспного руху. В 1934 році Бессарабська комуна ім. Г. І. Котовського перейшла на Статут сільськогосподарської артілі.

Промисловість Ободівки також розвивалася успішно. 1926 року остаточно відбудовано цукровий завод. На ньому працювало понад 230 робітників. Підприємство виробляло близько 10 тис. тонн цукру-піску[3]. При заводі був радгосп, що вирощував цукрові буряки, за ним закріплено 2790 га землі. 1931 року в Ободівці стала до ладу макаронна фабрика. В селі працювали хлібопекарня, електрифікований інкубатор. У цей час переустатковано млин, цегельню, механізовані майстерні[4]. При комуні було створено вишивальну майстерню. Вироби ободівських умільців потрапляли й на міжнародні виставки, зокрема вишивка «Волошкова сукня» була відзначена на Паризькій виставці 1929/30 року.

Зростав і добробут трудівників села. Колгоспники одержували щороку на трудодень від 3 до 5 кг зерна і 3—4 карбованці.

З 1926 року в Ободівці функціонувала лікарня та жіноча і дитяча консультації. Побудова соціалізму докорінно змінила стан освіти народу, підвищила культурний рівень всіх трудящих. Восени 1927 року організовано 4-річну сільськогосподарську школу на 222 чоловіка. На початку 30-х років у Ободівці від-

---

[1] «Український історичний журнал», 1964, № 5, стор. 130—131.
[2] Вторая слава котовцев. Сборник статей. Кишинев, 1965, стор. 23—24, 44.
[3] Народне господарство Вінницької області, стор. 20.
[4] Вінницький облдержархів, ф. Р-93, оп. 1, спр. 745, арк. 50.

крили вечірній робітфак Кам'янець-Подільського інституту соціального виховання, 1934 року — середню школу, були ще дві семирічні й початкова школи. До 1937 року в селі остаточно ліквідовано неписьменність. В підготовці кадрів для району велику роль відігравав агро-індустріальний комбінат при комуні. Четверо комунарів було послано до сільськогосподарської академії ім. Тімірязєва, багатьох — на різні курси, а В. Ф. Левицького Всесоюзна Рада колгоспів відрядила вивчати велике фермерське господарство до США, в штат Айову. В 1934 році 14 комунарів були студентами вищих навчальних закладів.

Центром культурного й громадського життя Ободівки став клуб комуни, який з 1926 року мав свою кіноустановку. Успіхом користувалися духовий і струнний оркестри. В клубі виникла цікава форма масової роботи — вечори запитань і відповідей. Систематично тут ставилися вистави, організовувалися естрадні концерти, виступи синьоблузників. Комсомольці придбали планер і оволодівали льотним мистецтвом. Політвідділ 9-ї Кримської дивізії допоміг налагодити випуск багатотиражної газети «Бессарабська комуна», вона почала виходити з 1928 року.

Великі зміни відбулися й у зовнішньому вигляді села. Виросло червоноармійське селище з 80 будинків з широкими рівними вулицями. З'явилися колгоспні багатоповерхові будинки, а коли 1939 року стала до ладу сільська електростанція, Ободівку було повністю електрифіковано. 1932 року ободівці почули радіо.

Розвиток села був порушений нападом німецько-фашистських загарбників. Сотні мешканців Ободівки пішли на фронт. 28 липня 1941 року сюди вдерлися німецькі та румунські частини. Окупанти встановили режим терору. Гітлерівці знищили 108 мешканців районного центру і сусідніх сіл. На території Ободівського району вони розстріляли 25 тис. чоловік, вигнаних з Буковини[1].

Але терор фашистів не залякав радянських людей. Вже на початку 1942 року виникли підпільні групи на цукровому заводі (керівник П. Ф. Проданчук) та в МТС (керівник П. Т. Олійник). Вони мали тісний зв'язок з підпільними групами сусідніх сіл та з підпіллям Чечельницького району. Особливо активізувалася діяльність патріотів в травні 1943 року, коли сюди прибув за дорученням ЦК КП(б) України А. В. Квашенко. Він об'єднав усі підпільні групи району в одну підпільну партійну організацію. В липні 1943 року підпільникам вдалося здобути в окупантів радіоприймач і перенести його в ліс. Відтоді вони регулярно приймали зведення Радінформбюро і розмножували їх у своїй невеликій друкарні. Через підпільні групи, що існували в селах, розповсюджували листівки, в яких закликали населення саботувати накази окупаційних властей, ставати на шлях збройної боротьби. Патріоти перешкоджали молотьбі хліба, зривали вивезення сільськогосподарських машин та продуктів до Німеччини і Румунії[2]. Навесні 1943 року підпільники МТС затримали ремонт тракторів, не допустили відправки 22 тракторів до Румунії. Підпільна група цукрового заводу зірвала переробку цукрових буряків і разом з підпільниками радгоспу «Дубина» організувала роздачу населенню 36 тонн хліба та худоби.

Через недостатню конспірацію до підпільної організації проникли провокатори. В серпні 1943 року вони вбили А. В. Квашенка та його найближчого помічника Ф. М. Кондратьєва. Однак підпілля продовжувало діяти. Зразу ж після загибелі А. В. Квашенка комуніст З. Я. Гаврильченко скликав нараду представників усіх підпільних груп. Нарада обрала підпільний районний комітет у складі З. Я. Гаврильченка, Г. З. Уроди, А. Я. Кеквалідзе, Ф. Д. Козака.

В ніч на 7 листопада 1943 року в багатьох селах району були вивішені червоні прапори, розповсюджені листівки з викладом змісту доповіді, присвяченої 26-й річниці Великого Жовтня.

В листопаді 1943 року поблизу Цибулівського лісу висадилася десантна група під командою капітана Богданова. Підпільна група села Торканівки допомогла

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 486, арк. 2—4.
[2] Там же, спр. 483, арк. 1, 9—10; спр. 29, арк. 148.

Богданову зв'язатися з командиром парашутного десанту майором І. С. Артюховим, який діяв біля станції Кодима. Таким чином встановився зв'язок обох десантних груп з підпіллям Ободівського та Чечельницького районів[1].

Та вже наприкінці 1943 року гестапівці натрапили на слід десанту й ободівських підпільників. Почалися арешти, тому членам комітету довелося піти в глибоке підпілля. Багато хто з підпільників залишив село. В січні 1944 року вони влилися в загони Вінницького партизанського з'єднання.

Успішний наступ Червоної Армії запалював радянських людей на трудові подвиги. Вже восени 1943 року колгоспники почали збирати робочу худобу і, ризикуючи життям, вночі засівали поля. За короткий час в колгоспі ім. Г. І. Котовського було засіяно близько 100 га пшениці. А незабаром ободівці радісно вітали бійців 2-го Українського фронту, які 15 березня 1944 року визволили Ободівку.

Страшну картину залишили після себе окупанти — у колгоспах не було ні машин, ні худоби, ні насіння, виробничі приміщення лежали в руїнах, а ті, що вціліли, були занедбані, поля заросли бур'янами. В МТС залишилося тільки 24 трактори та 6 пошкоджених комбайнів, приміщення МТС були зруйновані[2].

У важких умовах трудівники села відновлювали зруйноване господарство. 1944 року всі п'ять колгоспів засіяли 3450 га землі. Довелося площу під посів орати коровами і навіть копати лопатами. Держава надала колгоспам Ободівки довгострокові позички, МТС одержала тоді 80 тракторів. У 1950 році відбулося укрупнення колгоспів. Тепер в Ободівці стало два колгоспи — ім. Г. І. Котовського та ім. О. В. Суворова. Перший мав у користуванні 3490 га, другий — 2790 га землі.

Цього ж року відбудовано цукровий завод. Одночасно йшла й реконструкція підприємства. Тут встановили дві парові турбіни потужністю 1100 квт, всі ручні роботи було механізовано.

Відновивши господарство, трудівники колгоспів ім. Г. І. Котовського та ім. О. В. Суворова мобілізували свої зусилля на боротьбу за дальший розвиток соціалістичної економіки. Після укрупнення, що відбулося наприкінці 50-х років, колгосп ім. Г. І. Котовського має близько 4950 га землі (в т. ч. 3647 га орної), 1410 голів великої рогатої худоби (в т. ч. 620 корів). За колгоспом ім. О. В. Суворова закріплено 4596 га землі (орної — 3437 га). Він має 1850 тис. голів великої рогатої худоби. Укрупнення артілей прискорило розвиток всіх галузей господарства. Було споруджено багато громадських приміщень — тваринницькі містечка, типові майстерні, автогаражі, зерносховища, будинки механізаторів і тваринників, комбінат побутового обслуговування, приміщення крамниць тощо. Коли колгоспи придбали техніку МТС, вони перетворилися у високомеханізовані господарства. В них створено 5 тракторних бригад, на озброєнні яких понад 60 тракторів, 50 комбайнів і 40 автомашин. Завдяки цьому господарства добилися підвищення врожайності зернових і технічних культур, більш високої продуктивності тваринництва.

Парникове господарство в колгоспі ім. Г. І. Котовського, с. Бережанка. 1971 р.

За роки восьмої п'ятирічки в господарствах збудовано 10 корівників, 3 свинарники, літні

[1] Вінницький облпартархів, ф. 914, оп. 2, спр. 483, арк. 10—13.
[2] Там же, спр. 10, арк. 4.

відгодівельні табори для худоби, чотири будинки механізаторів, комбінат побутового обслуговування, будинок торгівлі, 2 будинки культури, дитячий садок і ясла тощо.

У ювілейному 1967 році колгосп ім. Г. І. Котовського нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, а в 1969 році — пам'ятною медаллю «50 років Радянської влади на Україні».

Обжинки в колгоспі ім. О. В. Суворова, с. Ободівка. 1970 р.

Великі зміни відбулися в післявоєнні роки й на Ободівському цукровому заводі. У роки семирічки встановлено парову турбіну потужністю 1500 квт, для неї побудовано новий машинний зал, встановлені додатковий елеватор, новий котел першої сатурації, застосована автоматика; ТЕЦ заводу переведено на рідке паливо. Для вивантажування автомашин з цукровими буряками використовуються бурякоукладальні машини. Завдяки цьому виробнича потужність заводу зросла з 8500 цнт до 9200 цнт переробки цукрових буряків на добу. За час восьмої п'ятирічки підприємство значно розширено й удосконалено: збудовано ще один цех переробки буряків, два склади готової продукції, газову піч, артезіанську скважину тощо. Запровадження автоматичних центрифуг з програмним управлінням, автоматизація парокотельні, реконструкція випарної станції значно поліпшили умови праці робітників. Усе це забезпечило зростання середньодобової потужності заводу на 400 цнт переробки сировини.

При цукровому заводі є радгосп, за яким закріплено 4838 га землі. Це багатогалузеве, високо механізоване господарство, яке має близько 2 тис. голів великої рогатої худоби (в т. ч. понад 700 корів), понад 2 тис. свиней; 36 автомашин, 38 тракторів 11 зернових комбайнів та іншу техніку. В радгоспі постійно працюють 356 робітників та 23 інженерно-технічні працівники. Господарство постачає насіння цукрових буряків багатьом колгоспам району.

Робітники радгоспу восьмий п'ятирічний план виконали успішно — перш за все вони добилися значного збільшення врожайності зернових культур. Якщо 1965 року тут збирали по 26 цнт зерна з га, то на кінець п'ятирічки середня врожайність зернових становила 30,9 цнт з га. В радгоспі зведено за цей час два корівники, склад міндобрив, кормоцех, кілька комунальних об'єктів.

1956 року в Ободівці побудовано ткацьку фабрику. В 1964 році її переобладнано на швейну фабрику. Зараз на підприємстві працюють понад 500 робітників. Тут встановлено стрічкову машину для точного крою, дві електрозакрійні машини, конвейєри та інші механізми.

Є в Ободівці й інші підприємства —«Міжколгоспбуд», комбінат побутового обслуговування, пекарня, а також лісництво.

Самовіддана сумлінна праця ободівців високо оцінена Радянським урядом. Звання Героя Соціалістичної Праці удостоєний бригадир радгоспу І. Ф. Андрусь. У багатьох мешканців села сяють на грудях ордени. Електрозварювач цукрового заводу Л. С. Лобода, бригадир колгоспу ім. Г. І. Котовського П. С. Грабчак, голова колгоспу ім. О. В. Суворова А. К. Легун, робітниця Є. Д. Демуцька, вчителька О. С. Смульська та лікар Н. В. Короленко нагороджені орденом Леніна; завідуюча фермою Г. П. Родіонова та бригадир «Міжколгоспбуду» І. П. Ігнатов нагороджені орденом Жовтневої Революції, ланкова Є. С. Черниченко, доярки Д. С. Грабовик

В краєзнавчому народному музеї ім. Г. І. Котовського, с. Ободівка. 1970 р.

і Н. Н. Гонтарук, вчителі Є. І. Метелиця, Л. С. Прибутько та багато інших — орденом Трудового Червоного Прапора. Директорові школи-інтернату П. І. Васильєву присвоєно почесне звання заслуженого працівника культури Української РСР.

Передові трудівники промисловості, сільського господарства і культури об'єднані в 11 партійних організаціях. Всього в Ободівці 345 комуністів, 36 з них обрані депутатами сільської Ради.

Широко розгорнуто в Ободівці житлове будівництво. Тільки за семирічку зведено 473 житлові будинки, 6 сучасних крамниць. Прикрашає село триповерховий навчальний корпус школи-інтернату. Встановлено нову автоматичну телефонну станцію на 100 номерів. Лінію водогону прокладено на території школи-інтернату, лікарні, середньої школи, на всіх тваринницьких фермах колгоспу ім. Г. І. Котовського тощо.

В селі розміщена районна лікарня на 150 ліжок, є поліклініка, неврологічне відділення на 30 ліжок. Тут працюють 18 лікарів та 77 чол. середнього медичного персоналу. Головний лікар В. І. Саміляк нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Діти трудящих Ободівки виховуються в 6 дошкільних закладах та в 6 школах. За успішну роботу по вихованню дітей і молоді на революційних, бойових і трудових традиціях радянського народу школа-інтернат нагороджена грамотою Радянського комітету ветеранів війни, а вчительська і учнівська комсомольські організації школи — Почесною грамотою ЦК ВЛКСМ.

В Ободівці є будинок культури, широкоекранний кінотеатр, клуб цукрового заводу та два колгоспні клуби, 6 бібліотек з книжковим фондом понад 50 тис. примірників. Жителі села одержують понад 12 тис. газет і журналів. Для відпочинку трудящих є парк-заповідник. На околиці Ободівки розташовані два обласні піонерські табори та будинок відпочинку для дорослих. В центрі села встановлено пам'ятники В. І. Леніну, Г. І. Котовському та воїнам, полеглим у роки Великої Вітчизняної війни.

З 1959 року діє колгоспний краєзнавчий музей ім. Г. І. Котовського, якому присвоєно звання народного музею. Багаторічна сумлінна праця завідуючого музеєм В. Х. Бабенка відзначена шістьма почесними грамотами і медаллю «50 років Радянської влади на Україні».

Ободівська молодь продовжує традиції комунарів, особливо щодо розвитку фізичної культури і спорту. За підсумками соціалістичного змагання на честь 100-ліття від дня народження В. І. Леніна первинна спортивна організація товариства «Колос» посіла перше місце в республіці.

Немало ободівців стало відомими діячами науки і культури. Це український художник О. Х. Новаківський (1873—1936), поети К. Л. Лісовський та Д. С. Черевичний, заслужений артист УРСР соліст Київського оперного театру ім. Т. Г. Шевченка А. В. Іщенко.

Натхненні рішеннями XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України, трудівники колгоспних ланів і промислових підприємств Ободівки успішно працюють над здійсненням Директив партії.

П. І. ВАСИЛЬЄВ, О. В. ІВАНОВА

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ТРОСТЯНЕЦЬКОГО РАЙОНУ

БУ́ДИ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 5 км від районного центру і залізничної станції Тростянець-Подільський. Через село проходить шосе. Населення — 1625 чоловік. Сільраді підпорядкований населений пункт Дубина.

В селі розміщений відділок радгоспу, що входить до складу Ободівського цукрокомбінату. Господарство обробляє 1504 га землі, в т. ч. 1350 га орної. Вирощує насіння цукрових буряків.

У Будах є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Комуністів — 20, комсомольців — 76.

В квітні 1861 року селяни, невдоволені грабіжницькою реформою, відмовилися виконувати повинності на користь пана.

Поблизу села знайдено поховання доби бронзи.

ВЕРХІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Лежить по обидва береги річки Берладинки, за 8 км від районного центру і залізничної станції Тростянець-Подільський. Через село проходить шосе. Населення — 1827 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Верхівське та Козинці.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу «Іскра». За господарством закріплено 4022 га землі, в т. ч. 2782 га орної. Виробничий напрям — зерновий.

У Верхівці є середня школа, сільськогосподарський технікум, два клуби, бібліотека, історико-краєзнавчий музей. У партійній організації 59 членів КПРС, у комсомольській — 441 член ВЛКСМ.

Село засноване в XV ст. Збереглися рештки валів колишньої фортеці. В XIX ст. Верхівка була значним торговельно-ремісничим осередком, але з розвитком залізничного транспорту втратила своє значення. В травні 1861 року відбулося заворушення селян. 1891 року селяни виступили проти поміщика, що намагався захопити громадські землі.

З жовтня 1941 до січня 1942 року в селі діяла підпільна антифашистська група.

У Верхівці збереглася давня поміщицька садиба. Тепер тут міститься технікум, навчальний корпус якого охороняється як пам'ятка архітектури XIX ст. В заповідному парку ростуть рідкісні дерева — бархат амурський, берека, дуб червоний тощо.

В селі народився український радянський письменник К. К. Гриб.

ГЛИБОЧО́К — село, центр сільської Ради. Лежить на лівому березі Південного Бугу, за 20 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Губник. Через село проходить шосе. Населення — 1489 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Глибочанське та Скибинці.

За місцевим колгоспом «Зоря комунізму» закріплено 3720 га землі, в т. ч. 2780 га орної. Господарство рільничо-тваринницького напряму. На території села споруджено ГЕС потужністю понад 6 тис. кіловат.

У Глибочку є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт. Комуністів — 66, комсомольців — 83.

Село засноване у XVIII ст. У роки першої російської буржуазно-демократичної революції селяни застрайкували, вимагаючи підвищення плати за роботу на панських ланах. Страйк закінчився перемогою селян.

Уродженцем села є генерал-майор І. С. Колісниченко.

Поблизу Глибочка збереглися кургани доби бронзи, а біля Скибинців — ранньослов'янське поселення VI—VII ст. Розкопано два житла, майстерню, кілька господарських ям. Тут знайдено штамповану бронзову фігурку лева.

Уродженцеві с. Скибинців Л. С. Смавзюку присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

ГО́РДІЇВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 8 км від районного центру і залізничної станції Тростянець-Подільський. Через село проходить шосе. Населення — 1871 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Велика Стратіївка та Митківка.

За місцевим колгоспом «Дружба» закріплено 4587 га землі, в т. ч. 3637 га орної. Господарство — багатогалузеве. Бригадира тракторної бригади В. П. Ковтуна нагороджено орденом Леніна.

У Гордіївці є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт. Видається багатотиражна газета «Колгоспне життя». Партійна організація заснована 1921 року, тепер в ній 65 членів КПРС, у комсомольській організації — 116 юнаків та дівчат.

В історичних джерелах вказується, що 1629 року татари зруйнували містечко Гордіївку. Пізніше воно заселялося вихідцями з різних місць. У травні 1861 року селяни виступили проти грабіжницької реформи, для придушення цього виступу прибули війська. Під час революції 1905—1907 рр. в селі відбувалися заворушення.

ІЛЛЯ́ШІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 28 км від районного центру, за 8 км від залізничної станції Кирнасівка. Через село проходить шосе. Населення — 766 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Красногірка та Підлісне.

У селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Шевченка. За господарством закріплено 3231 га землі, в т. ч. 2505 га орної, понад 50 га ставків, 164 га лісу. Це — багатогалузеве господарство.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, народний краєзнавчий музей. Видається колгоспна багатотиражна газета «Ленінським шляхом». В селі працюють 55 комуністів та 73 комсомольці.

Село засноване у XVIII ст. У травні 1861 року

в Іллящівці відбулося селянське заворушення. Під впливом революційних подій 1905—1907 рр. іллящівські селяни виступали проти поміщика.

КАПУСТЯ́НИ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 17 км від районного центру, за 7 км від залізничної станції Демківка. Через село проходить шосе. Населення — 2372 чоловіка.

За місцевим колгоспом ім. Калініна закріплено 1930 га землі, в т. ч. 1484 га орної. Господарство спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби. На території села розташований цукровий завод, збудований в 1853 році. Його потужність— 10 тис. цнт переробки сировини за добу.

У Капустянах є середня школа, консультаційний пункт заочної середньої школи, 2 клуби, 2 бібліотеки; дільнична лікарня. В селі працюють 119 комуністів та 242 комсомольці.

В писемних джерелах село вперше згадується 1629 року. В квітні 1861 року відбувся виступ селян проти поміщиці. 1905 року вони вимагали підвищення плати за роботу на панських ланах.

1925 року в селі побував Г. І. Петровський.

Уродженець Капустянів В. А. Горобець—кавалер ордена Слави трьох ступенів.

ЛЕ́ТКІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Тростянці, за 6 км від районного центру і залізничної станції Тростянець-Подільський. Через село проходить шосе. Населення — 1793 чоловіка. Сільраді підпорядкований населений пункт Северинівка.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу «Перемога». За господарством закріплено 4037 га землі, в т. ч. 2850 га орної. Колгосп спеціалізується на відгодівлі свиней. Колгосп вийшов переможцем у соціалістичному змаганні на честь 50-річчя Великого Жовтня — йому присуджено перехідний Червоний прапор Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Доярка П. Д. Шляхтун нагороджена орденом Леніна.

У Летківці є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека. Видається колгоспна багатотиражна газета «За комунізм». У центрі села височить пам'ятник В. І. Леніну. Комуністів — 76, комсомольців — 63.

Село засноване у XVIII ст. У квітні 1861 року відбулося селянське заворушення, на придушення його були кинуті війська.

Шкільні бандуристки, с. Демківка. 1965 р.

МАЛА́ СТРА́ТІЇВКА — село, центр сільської Ради. Лежить на лівому березі річки Берладинки, за 12 км від районного центру і залізничної станції Тростянець-Подільський. Через село проходить шосе. Населення — 4717 чоловік.

В селі розташована комплексна бригада колгоспу ім. Суворова. За господарством закріплено 1950 га землі, в т. ч. 1340 га орної. Крім рільництва, розвинені садівництво та виноградарство. Ланкова М. Н. Оголенко нагороджена орденом Леніна.

У Малій Стратіївці є восьмирічна школа, бібліотека, клуб. У селі є 57 комуністів та 52 комсомольці.

1861 року відбулося заворушення селян. У 1907 році селяни відмовилися працювати в панському маєтку.

ОЛЕКСА́НДРІВКА — село, центр сільської Ради. Лежить по обидва береги річки Тростянця, за 10 км від районного центру, за 5 км від залізничної станції Демківка. Через село проходить шосе. Населення — 1722 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Демківка.

Радгосп «Олександрівський» обробляє 4888 га землі, в т. ч. 3494 га орної, 55 га садів та 42 га ставків. У господарстві вирощують сортове насіння та високопродуктивні породи свиней для колгоспів і радгоспів південної зони Вінницької області.

В Олександрівці є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт. Видається багатотиражна газета «Ленінська правда».

В селі є 51 член КПРС та 61 член ВЛКСМ.

В квітні 1861 року відбулося заворушення селян, у ньому брало участь понад 300 чоловік. У червні 1905 року стався страйк, селяни вимагали підвищення плати за роботу на панських полях.

Першу сільськогосподарську артіль організовано в травні 1921 року.

В Олександрівці народився український письменник М. Ю. Тарнавський.

Уродженцеві с. Демківки П. Т. Сокуру за подвиг, здійснений під час оборони півострова Ханко, присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

ОЛЯ́НИЦЯ — село, центр сільської Ради. Розташована за 12 км від районного центру, за 2,5 км від залізничної станції Ладижин. Населення — 2044 чоловіка. Сільраді підпорядкований населений пункт Ладижинське.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу «Прогрес». За колгоспом закріплено 2394 га землі, в т. ч. 1919 га орної, 29 га садів. Господарство — багатогалузеве. Ланкова О. Л. Танченко нагороджена орденом Леніна.

В Оляниці є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; пологовий будинок, медичний пункт. Комуністів — 34, комсомольців — 70.

Село засноване в кінці XV ст. У травні 1861 року відбувся виступ селян, незадоволених реформою. Проти них були кинуті війська. В 1905—1906 рр. мешканці села, які працювали на поміщицьких ланах, вимагали підвищення оплати праці.

СА́ВИНЦІ — село, центр сільської Ради. Лежать у верхів'ї річки Бережанки, за 25 км від районного центру, за 15 км від залізничної станції Демківка. Населення — 1325 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Довжок, Зелений Довжок та Китайгород.

У селі розміщена центральна садиба колгоспу «Шляхом Леніна». За господарством закріплено 3400 га землі, в т. ч. 2570 га орної. Виробничий напрям — рослинницько-тваринницький.

В Савинцях є середня школа, будинок культури, бібліотека. Видається багатотиражна газета «Вперед». В партійній організації, створеній 1920 року, тепер 43 комуністи, в комсомольській — 98 членів ВЛКСМ.

У травні 1861 року мешканці села відмовилися виконувати панщину й інші повинності.

Уродженцеві села Т. Г. Мазуру за мужність, виявлену в боях за оволодіння Берліном, присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Мешканець Савинців Т. О. Грубий — кавалер ордена Слави трьох ступенів.

ТОРКАНІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Лежить на лівому березі річки Дохни, за 35 км від районного центру, за 10 км від залізничної станції Дохно. Населення — 1950 чоловік. Сільраді підпорядковане село Дубівка.

Тут розміщена центральна садиба колгоспу ім. Чкалова. За господарством закріплено 3261 га землі, в т. ч. 2360 га орної. Виробничий напрям — рослинницько-тваринницький, розвинуто також садівництво й виноградарство.

У Торканівці є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; пологовий будинок, фельдшерсько-акушерський пункт. Комуністів у селі — 41, комсомольців — 91.

Село засноване на початку XVIII ст. У травні 1861 року селяни, невдоволені реформою, відмовилися відбувати повинності на користь пана. Для придушення цього виступу були кинуті війська. Навесні 1907 року мешканці Торканівки підпалили панський маєток.

З березня 1942 до березня 1944 року в Торканівці діяла антифашистська організація, очолювана С. С. Луциком.

ТРОСТЯ́НЧИК — село, центр сільської Ради. Лежить на правому березі Південного Бугу, за 15 км від районного центру і залізничної станції Тростянець-Подільський. Через село проходить шосе. Населення — 1979 чоловік. Сільраді підпорядковане село Демидівка.

За місцевим колгоспом ім. Г. І. Петровського закріплено 4370 га землі, в т. ч. 3366 га орної. Основний виробничий напрям — тваринництво. У 1956—1957 рр. колгосп був учасником ВСГВ. Колишньому голові колгоспу М. О. Крещенецькому та бригадиру М. Д. Сухіну присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, завідуючий фермою Ф. В. Гончарук нагороджений орденом Леніна. За успіхи в соціалістичному змаганні на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна колгосп нагороджений Ленінською ювілейною почесною грамотою ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та Української республіканської ради професійних спілок.

Є середня школа, клуб, бібліотека; пологовий будинок, медичний пункт. Встановлено пам'ятник Г. І. Петровському. Видається колгоспна багатотиражна газета «За комунізм». Комуністів — 42, комсомольців — 157.

Село засноване на початку XVIII ст. Тоді воно називалося Костянтиноградом. У травні 1861 року відбувся виступ селян проти поміщицького гніту. 1884 року селяни вирубали панський ліс. 1905 року в Тростянчику відбулося селянське заворушення.

1936 року село відвідав голова ВУЦВК Г. І. Петровський.

Уродженцеві с. Демидівки І. Л. Могильчаку (1917—1945) за ратні подвиги присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

ЦИБУЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 30 км від районного центру, за 21 км від залізничної станції Крижопіль. Через село проходить шосе. Населення — 3303 чоловіка.

За місцевим колгоспом ім. Жданова закріплено 5701 га землі, в т. ч. 4110 га орної, близько 140 га ставків, 250 га лісу, 65 га саду. Господарство — багатогалузеве. Доярка Г. А. Деревщук нагороджена орденом Леніна.

У Цибулівці є середня школа, клуб, бібліотека; дільнична лікарня, поліклініка. На обліку 58 членів КПРС та 130 членів ВЛКСМ.

Цибулівка згадується в документах XVIII ст. 1848 року відбулося заворушення селян, які відмовилися відбувати згінні дні в маєтку пана. В травні 1907 року селяни знову виступили проти визискувачів.

Уродженцеві Цибулівки М. І. Надутому (1925—1945) посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

ЧЕТВЕРТИ́НІВКА — село, центр сільської Ради. Лежить по обидва береги річки Батога, при впадінні її у Південний Буг, за 12 км від районного центру, за 7 км від залізничної станції Ладижин. Населення — 2598 чоловік.

У селі розташована центральна садиба колгоспу «Зоря комунізму». В користуванні 4244 га землі, в т. ч. 3491 га орної. Господарство зернотваринницького напряму. Колгосп спорудив вальцьовий млин. Бригадиру тракторної бригади М. З. Трусю присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

В Четвертинівці є середня школа, будинок культури, бібліотека; лікарня. Комуністів — 46, комсомольців — 135.

Село засноване на початку XVII ст. Тоді воно називалося Батогом. У травні 1652 року тут відбулася знаменита Батозька битва між селянсько-козацьким і шляхетським військами, яка закінчилася цілковитим розгромом 20-тисячного польського війська. На честь цієї події 1954 року в селі встановлено обеліск.

ТУЛЬЧИНСЬКИЙ РАЙОН

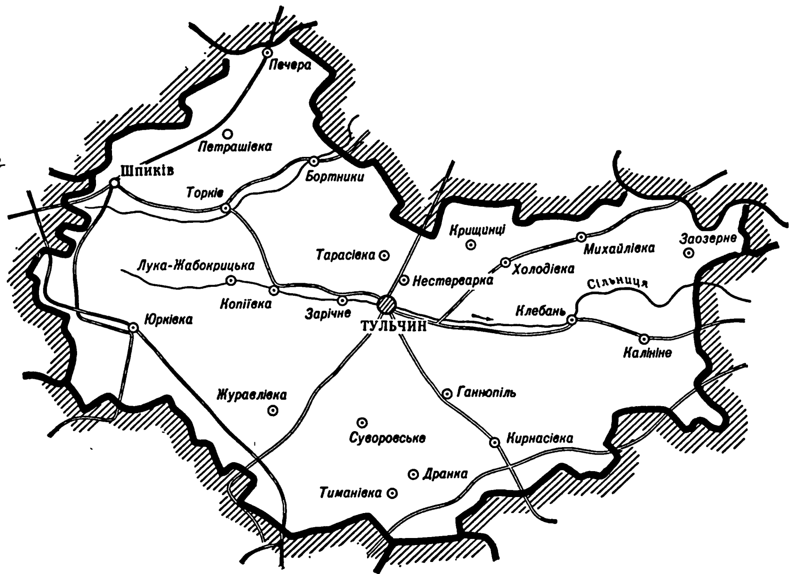

ТУЛЬЧИ́Н

Тульчин — місто районного підпорядкування, розташоване у південній частині Подільського плато, за 13 км від залізничної станції Журавлівка, за 82 км від обласного центру. Автобусне сполучення з Вінницею, Житомиром, Уманню, Одесою. Населення — 14 279 чоловік.

Тульчин — центр району, площа якого 1124 кв. км, населення — 88,6 тис. чоловік. 54 населені пункти району підпорядковані 1 міській, 2 селищним, 21 сільській Радам. Надра багаті на граніт, каолін, глини. Є 16 промислових підприємств, переважно легкої і харчової промисловості; 25 колгоспів, 1 радгосп. Усієї землі 112 400 га, у т. ч. 67 179 га орної; 20 372 га лісів, 1812 га сіножатей, 2100 га пасовиськ. Більше половини площі посіву під зернові займає пшениця, вирощують і лікарські рослини. Тваринництво м'ясо-молочного напряму, розвинуте садівництво. В районі 277 магазинів і 99 підприємств громадського харчування. Є 2 лікарні, 2 амбулаторії, 33 фельдшерсько-акушерські пункти, 17 пологових будинків, 2 туберкульозні санаторії, 13 профілакторіїв, 10 аптек, 44 аптечні пункти. Працює 52 школи, 1 училище, 1 технікум, 32 клуби, 14 будинків культури, 108 бібліотек, 53 кіноустановки. Майже в усіх селах району встановлено пам'ятники й обеліски полеглим у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників.

Перші письмові відомості про Тульчин належать до 1607—1609 рр. В документі Львівського магістрату від 3 липня 1648 року містечко згадується під назвою Нестервар[1].

Протягом XVI—XVII ст. на Брацлавщині утворились великі володіння польських, а згодом і українських поміщиків. Формально селяни сиділи на «поборах» і сплачували землевласникові натуральну та грошову данину. Крім того, як дер-

[1] Жерела до історії України-Руси, т. 6. Львів, 1913, стор. 116—118.

жавні, так і поміщицькі селяни, платили урядові «подимне» (від житла) і стацію — податок на утримання польського війська[1].

Жителі міста займалися ремеслом. Тульчинські ремісники спеціалізувалися на виробництві окремих видів товарів, все більше відриваючись від сільського господарства. Користуючись необмеженою владою, нещадно визискуючи селян і міщан, шляхтичі розширювали промисли. Згодом у Тульчині дістали розвиток млинарська й пивоварна промисловість.

Населення Тульчина взяло активну участь у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр.[2] В червні 1648 року 8-тисячний загін повстанців, очолений полковниками М. Кривоносом та І. Ганжею, визволив Тульчин від шляхетського війська. 1649 року місто було приписано до Брацлавського козацького полку. За Андрусівським договором Тульчин залишився у складі Речі Посполитої. У 1672 році Тульчин був загарбаний султанською Туреччиною, під владою якої він перебував до 1699 року.

Після повернення польської шляхти становище жителів лишалося тяжким. Вони й далі терпіли соціальний та національно-релігійний гніт. Тому не дивно, що селяни рішуче бралися до зброї, виступали проти визискувачів. Активну участь взяли вони у Коліївщині 1768 року.

З другої половини XVIII ст. Тульчин належав польським магнатам Потоцьким. У 70-х роках тут засновано суконну мануфактуру[3] та ткацьку майстерню. Розвивалися пивоварне, гончарне, стельмашне, столярне та ковальське ремесла, відкрились майстерні для виготовлення свічок і переробки шкір. Вовняна мануфактура, на розширення якої 1777 року витрачено 3 тис. злотих, через 20 років виробила 2453 аршини тканин.

У травні 1787 року з нагоди перебування в Тульчині польського короля місту надано магдебурзьке право, яке, однак, не забезпечувало самоврядування, а лише давало дозвіл на вільну торгівлю. Тульчин став повітовим містом Брацлавського намісництва після возз'єднання Правобережної України з Росією. Через три роки по тому затверджено герб міста у вигляді рицарського щита. У верхній половині його на блакитному полі було зображення фасаду старої Брацлавської фортеці, у нижній — на фоні зеленого поля три золоті снопи жита, які символізували розвинене тут хліборобство[4].

Початок XIX ст. для Тульчина характеризується посиленням феодальної експлуатації селян, збільшенням чиншових платежів, штрафів тощо. Володіння С. Потоцького сягали півтора мільйона десятин земельних, лісових та інших угідь. Він мав понад 130 тис. кріпаків. Не випадково ці володіння його називали «королівством Тульчинським». У панському палаці була дворова в'язниця, до якої пани кидали селян за власним розсудом. В одній з численних судових справ Брацлавського земського суду за 1838—1842 рр. наводяться факти звірячих знущань Потоцького над людьми. Орда п'яних вершників на чолі з вельможним графом часто «розважалась» не лише в лісі або в полі. Повертаючись з полювання, вони під дикий регіт і свист зривали дахи на селянських хатах, били й калічили людей[5], стріляли селянську птицю та худобу. Пан і його управителі стягували різні податі, відбирали в людей сіно й ліс, вчиняли обшуки, грабували і відправляли селян у рекрути, а іноді доводили до самогубства.

У другій половині XIX ст. в Тульчині вже працювало кілька значних промислових підприємств: цукроварня, пивоварня, миловарня, шкіряний цех[6]. Далі розвивались торгівля й ремесло. Коли спорудили телеграфну лінію Житомир —

---

[1] Історія Української РСР, т. 1, стор. 55.

[2] Н. И. Костомаров. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования, кн. 4, т. 9—11. СПб., 1904, стор. 640—643.

[3] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1, стор. 248—249.

[4] Полное собрание законов Российской империи, т. 23. СПб., 1830, стор. 641, 642.

[5] Вінницький облдержархів, ф. 473, оп. 1, спр. 835, арк. 1; спр. 842, арк. 11—12.

[6] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр. 166, арк. 1—2.

Будинок у Тульчині, в якому збиралися декабристи. 1971 р.

Тульчин—Одеса, з вересня 1858 року в місті відкрили поштово-телеграфну контору.

Трудові маси знаходились в умовах безперервного соціального й національного гноблення, вони не мали жодного закладу охорони здоров'я, школи. Та на загальнокультурному розвитку міста не могли не позначитись деякі важливі фактори і події, що відбувались у Тульчині, приїзди і перебування тут багатьох видатних людей того часу.

Протягом цілого року — з березня 1796 року до березня 1797 — тут жив командуючий Південно-Західною армією російський полководець О. В. Суворов. У Тульчині він написав знамениту працю «Наука перемагати». На полях навколо міста споруджувались учбові земляні укріплення — знамениті «пражки», проводилися навчання військ тощо.

З 1806 до 1807 року в Тульчині перебував видатний український письменник І. П. Котляревський, який служив тоді в армії і був ад'ютантом командира корпусу. Тривалий час тут жив і творив відомий польський поет Станіслав Трембецький (1739—1812), який у своїх кращих творах осуджував шляхетсько-магнатське свавілля, співчував простим людям, оспівував красу української природи, уманської Софіївки.

Важливе місце посів Тульчин у декабристському русі. У 1814—1815 рр. повернулися сюди війська 2-ї російської армії, які перед тим, переслідуючи французів, брали Берлін і Париж. Згодом тут розмістився і перебував тривалий час штаб цієї армії, ад'ютантом її головнокомандуючого був полковник П. І. Пестель. 1818 року він організовує тут Тульчинську управу — філію «Союзу благоденства». У березні 1821 року Тульчинська управа проголосила себе Південним товариством, яке очолив також П. І. Пестель. Після утворення Кам'янської та Васильківської управ, Тульчинська стала головною управою Південного товариства. У будинку Пестеля в Тульчині збиралися члени Тульчинської управи О. П. Юшневський, І. Б. Аврамов, брати О. О. та М. О. Крюкови, В. П. Івашов, Ф. Б. Вольф, О. П. Барятинський. Вони обговорювали першу республіканську конституцію Росії «Руську правду», плани ліквідації царизму і кріпацтва. На цих зборах були й інші прогресивні офіцери: М. П. Бестужев-Рюмін, М. В. Басаргін, С. Г. Важковський, В. Ф. Раєвський, брати М. С. і П. С. Бобрищеви-Пушкіни та ін.[1]. 13 грудня 1825 року в Тульчині П. І. Пестеля було заарештовано.

Тульчинці свято шанують пам'ять про декабристів. Їх діяльність яскраво висвітлена в експозиції краєзнавчого музею. Зберігається будинок, у якому мешкав П. І. Пестель.

До Тульчина кілька разів приїздив О. С. Пушкін. Поет відвідав місто в лютому 1821 року, в серпні і листопаді 1822 року. Тут він зустрічався з П. І. Пестелем. Декабрист М. В. Басаргін у 1823 році згадував: «Знаменитого поета Пушкіна... я ще раніш мав нагоду бачити в Тульчині у Кисельова... у товаристві разів три зустрічався»[2]. Хвилюючі тульчинські зустрічі надовго лишились у поетовій пам'яті. В 10-й главі «Євгенія Онєгіна» він згадує Пестеля й Тульчин.

---

[1] М. В. Нечкина. Движение декабристов, т. 1, стор. 347—348.
[2] М. В. Басаргин. Записки. Пг., 1917, стор. 24, 25.

У Тульчині деякий час перебував поет-революціонер К. Ф. Рилєєв.

Не минали цього пам'ятного міста й інші діячі культури — поети, художники. 1827 року в Тульчині перебував польський письменник-демократ Юліуш Словацький, який вивчав життя українського народу, його пісні і думи, співчував знедоленим масам. Сюди ж до Тульчина у 1846 році не раз приїжджав з Немирова малювати видатний український художник І. М. Сошенко.

Та навіть і в першій чверті XIX ст. власті не відкрили в Тульчині жодного медичного чи освітнього закладу. Лише у 1833 році тут заснували чоловіче духовне училище з обмеженою кількістю учнів[1].

Жалюгідними й мізерними проти поміщицьких палат і будинків багатіїв виглядали старі селянські хати та похилі ремісницькі халупи. Незабруковані й неосвітлені вечорами вулиці в негоду вкривалися багнюкою, а головна з них була замощена дерев'яним тротуаром з гнилих дощок. На тому фоні виділявся винятковим багатством Тульчинський палац Потоцьких. Тут були: бібліотека, що налічувала понад десять тисяч томів, кабінет нумізматики, галерея картин відомих художників Європи. Навколо палацу — розкішний парк «Хороше» з альтанками, фонтанами, мармуровими і бронзовими статуями, ставками. Існував театр з трупою акторів, виступали хорова капела й оркестр. Близько 400 душ челяді і придворних обслуговували палац.

Значні соціально-економічні зрушення сталися у розвитку міста після скасування кріпацтва. Швидко зростало населення, сюди на заробітки йшла з села безземельна біднота. Якщо 1859 року тут налічувалося 11 217 жителів, то 1866— 21 685, а 1897 — 23 252. Інтенсивно розвивалися кустарні промисли, було побудовано цукроварню, два шкіряні заводи, водяний млин, дві тютюнові фабрики, екіпажні майстерні тощо.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. у Тульчині вже було близько 40 дрібних підприємств — цегельні, шкіряні й свічкові заводи, паровий і водяний млини, цукроварня, крупорушка, макаронна, тютюнова і каретна фабрики, вовночесалка, пивоварня і медоварня, завод штучних мінеральних вод. На кожному з них працювало від 10 до 30 робітників. Крім того, відкрилося чимало різних майстерень, де налічувалось понад 700 ремісників. Місто мало понад 400 невеликих крамниць, лавок, шинків, корчем. Діяли банківська і нотаріальна контори, готель, 12 заїжджих дворів[2].

Не відзначалось місто особливими змінами в культурному та освітньому житті. Хоча кількість населення швидко зростала, переважна більшість його лишалась неписьменною. У 1863 році в Тульчині відкрилась парафіяльна (один учитель і 20 учнів) і 4 єврейські школи. 1867 року почались заняття в жіночому духовному училищі[3]. Працював приватний театр на 200 місць у дерев'яному будинку. Проте діяли 5 мурованих і дерев'яних церков, 2 синагоги, понад десяток молитовних будинків. Було 23 шинки і 13 горілчаних та винних лавок.

Важко жилося ремісникам і міській бідноті. В їх середовищі дедалі зростало незадоволення злиденним становищем, зріла класова свідомість і гнівний протест проти поміщиків і буржуазії.

Початок XX ст. характерний активними виступами робітників проти самодержавства. 1903 року в Тульчині виник соціал-демократичний гурток, до якого входили вчитель С. І. Кравцов, бібліотекар В. П. Книжник та ін. Вони й провадили революційну агітацію серед трудящих.

У серпні 1904 року соціал-демократи організували перший виступ робітників міста, який було придушено[4]. Але вже не одиниці сміливців, а десятки, сотні

---

[1] В. К. Гульдман. Справочная книжка Подольской губернии, стор. 529.
[2] А. Крылов. Населенные места Подольской губернии, стор. 262.
[3] ЦДІА СРСР, ф. 1272, оп. 2, ч. 2, спр. 2944, арк. 25.
[4] «Бюлетень Тульчинського окружного виконкому Рад», 1927, № 44, стор. 6.

трудящих ставали на боротьбу за соціальну справедливість. Свідчення тому — мітинги на початку 1905 року — один у січні, який відбувся після похорону робітника тютюнової фабрики, що довго хворів на сухоти; другий — 1 Травня, він пройшов під гаслом боротьби з самодержавством. Тульчинські соціал-демократи придбали гектограф, на якому передруковували листівки Одеської організації РСДРП. Незабаром у місті почалися арешти й обшуки. Поліція шукала гектограф, але його вдалося надійно заховати[1].

Незважаючи на переслідування царських властей, виступи робітників продовжувалися. У травні 1906 року вибухнув страйк столярів, які вимагали підвищення заробітної плати і поліпшення умов праці. В червні припинили роботу кравці швейної фабрики Ріхтера, а в серпні — робітники заводів Сістера і Шаргородського[2].

До департаменту поліції з Тульчина надходили повідомлення про посилення революційної агітації серед солдатів військової частини, розташованої в місті. В донесенні зазначалось, що близько 250 солдатів бере участь у революційній діяльності. Активними агітаторами серед них були вчитель Б. Перел і слюсар Б. Шапіро.

Активісти Тульчинської групи соціал-демократів часто виїжджали до села Чукова провадити політичну роботу серед селян. В одного з місцевих соціал-демократів у 1907 році в Тульчині під час обшуку відібрано листівки, папери з штампом Тульчинської організації РСДРП та ряд інших документів. Жандармерія кілька років вела слідство в цій справі[3].

І в чорну пору столипінської реакції, і в роки перед першою світовою війною не замовкав голос народного протесту. В січні 1912 року начальник Подільського губернського жандармського управління повідомляв, що в грудні 1911 року в Тульчинській друкарні надруковано 15 тис. примірників відозви місцевої організації РСДРП «До новобранців»[4].

Перед першою імперіалістичною війною в Тульчині була розвинута кустарна та місцева промисловість, торгівля, зросло населення. Працювало 264 ремісничі майстерні. У 1912 році стала до ладу невеличка дизельна електростанція. І без того важке матеріальне становище трудящих з початком першої світової війни погіршало — ще більше зросли податки, різні військові повинності, на вулицях все частіше зустрічалися каліки, убогі, голодні.

Тульчин жив великими сподіваннями на те, що старим порядкам, нарешті, настане край. З радістю він зустрів звістку про повалення царського самодержавства. На вулицях і площах міста стихійно збиралися мітинги з участю солдатів гарнізону.

В травні 1917 року в Тульчині виникла Рада робітничих і солдатських депутатів, у якій більшість місць захопили есери, меншовики та бундівці. Пізніше до складу Ради ввійшли місцеві робітники та солдати-більшовики Г. Алчєєв, І. Шаповалов, Орлов та інші.

Звістка про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції швидко прилетіла до Тульчина. Але владу в жовтні 1917 року захопили органи Центральної Ради. Велику роботу серед населення проводили більшовики, роз'яснюючи антинародну політику буржуазно-націоналістичного «уряду». Наприкінці року трудящі Тульчина обрали трьох делегатів на III Всеросійський з'їзд Рад.

23 січня 1918 року радянські війська вступили до Тульчина. Тоді ж було проголошено Радянську владу. Створили ревком у складі О. М. Семенова, Є. Ф. Розвадовського, В. В. Ульріха й інших, сформували загін самооборони, а також кава-

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. 473, оп. 19, спр. 856, арк. 74—75.
[2] «Бюлетень Тульчинського окружного виконкому Рад», 1927, № 44, стор. 7.
[3] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 2419, оп. 1, спр. 5263, арк. 1—14.
[4] Там же, ф. 301, оп. 3, спр. 34, арк. 1.

лерійський ескадрон і піший загін. На початку березня 1918 року мали відбутись вибори до Ради робітничих і солдатських депутатів. Але навала австро-німецьких окупантів перешкодила мирному будівництву. Більшість радянських активістів пішла до Червоної Армії, деякі залишились для нелегальної роботи в місті і створили підпільний ревком.

О. М. Семенов — голова Тульчинського ревкому в 1918 році.

На Поділлі діяли великі партизанські загони. Один з них, у якому було близько трьох тисяч чоловік, 9 травня 1918 року вступив до Тульчина. Відбувся мітинг трудящих міста та навколишніх сіл, обрано тимчасовий ревком (голова В. В. Ульріх). Військовим комісаром призначено Є. Ф. Розвадовського. Ревком видав наказ, у якому проголосив відновлення Радянської влади. На початку червня 1918 року Тульчин знову захопили війська австро-німецьких інтервентів. На зміну їм прийшли частини петлюрівської Директорії.

29 березня 1919 року 5-й радянський полк разом з червоними партизанами визволив Тульчин[1]. У місті відновлюються радянські порядки. У цей час доводилось часто відбивати напади різних банд. Тієї ж весни кавалерійський ескадрон місцевого загону самооборони на чолі з В. М. Гутом відбив напад петлюрівської частини. В травні до міста увірвалася петлюрівська банда, але на світанку 16 травня губернський караульний батальйон разом із загоном самооборони визволив місто[2].

У цих складних випробуваннях міцніла місцева партійна організація. У зведенні для бюлетеня секретаріату ЦК КП(б)У про стан роботи партійної організації Поділля від 7 червня 1919 року зазначалось, що в Тульчині більшовицька організація «існує з квітня 1919 року, членів — 8, співчуваючих — 26. Настрій селян хороший. Енергійно ведеться робота на селі — влаштовуються мітинги, співбесіди, розповсюджується у великій кількості література»[3].

В червні петлюрівці прорвали фронт радянських військ і захопили Тульчин, де вчинили погроми і вбивства. Через кілька днів їх вигнали з міста. Червоний ескадрон на чолі з членами ревкому Єфросимовим і Гурвичем переслідував бандитів. У селі Кунці (тепер Гайсинського району) куркулі й петлюрівці по-зрадницькому захопили Гурвича та Єфросимова і після катувань вирізали у них на лобах зірки та закопали живими в землю.

Влітку 1919 року місто не раз переходило з рук у руки. То захоплювали його петлюрівці, то денікінці[4]. 7 лютого 1920 року кавалерійська бригада Г. І. Котовського визволила Тульчин від інтервентів і банд. Наступного дня на мітингу трудящих створено ревком на чолі з комуністом М. Левіним. Тульчин став центром Брацлавського повіту. Відновив роботу партійний комітет.

На світанку 2 травня до міста ввірвалась банда Тютюнника. По-звірячому розправлялась вона з радянськими активістами, грабувала і вбивала людей. За нею вступили головорізи Голуба, а слідом за петлюрівцями ввійшли польські інтервенти. Почались обшуки й арешти.

У перших числах червня 1920 року Червона Армія переходить у рішучий наступ і жене війська інтервентів та петлюрівців на захід. 19 червня кавалеристи 14-ї армії визволили місто. В липні тут стояла кавалерійська бригада Г. І. Котовського, що вела бої з петлюрівцями, які безчинствували в районі Вапнярки.

[1] Газ. «Подольский коммунист» (Вінниця), 2 квітня 1919 р.
[2] Журн. «Літопис революції», 1932, № 1—2, стор. 138.
[3] Поділля в роки громадянської війни, стор. 248.
[4] ЦДАРА, ф. 1421, оп. 2, спр. 3, арк. 30.

Того року молодь Тульчина вирішила створити комсомольську організацію. 20 юнаків і дівчат увійшли до ініціативної групи, що стала ядром осередку[1]. Комсомольці брали активну участь у діяльності комісій щодо виявлення та націоналізації майна у багатіїв, у роботі продовольчих загонів тощо. Партком і ревком Тульчина організували частини особливого призначення (ЧОП) для захисту міста від нападів банд, допомагали чопівцям виявляти і знешкоджувати ворогів. Партійні і радянські органи з перших днів завоювання влади приділяли увагу становленню економіки міста, переведенню її на нові рейки. Ще у 1918 році почалась націоналізація промислових підприємств, здійснювались заходи, спрямовані на втілення в життя ленінського Декрету про землю. Першого травня 1920 року на суботник вийшли сотні тульчинців, які пішли до лісу, щоб заготовити паливо для госпіталів, військових частин, шкіл та установ. Були створені волосні й сільські ревкоми, комітети незаможних селян. Трудящі міста активно підтримували заходи Радянської влади. Ремонтувалися лікарні, школи, будувалися шляхи. У 1920 році в Тульчині було десять підприємств, серед них — хлібопекарня, два млини, олійня, друкарня, електростанція. Незабаром створили першу промислову артіль «Риболов». Наприкінці листопада 1921 року в Тульчині 11 селянських виробничих об'єднань заснували «Господарсоюз», який допомагав забезпечувати ці об'єднання реманентом, посівним матеріалом тощо[2].

Партійна організація міста, радянські органи провадили велику роботу, щоб найшвидше ліквідувати розруху, викликану громадянською війною. Вірним помічником комуністів була молодь. На той час в осередку налічувалось 150 юнаків і дівчат. Комсомольці вели боротьбу з бандами, брали участь у продовольчих загонах, проводили масово-політичну роботу.

Взимку 1922 року до міста і сіл повіту прибули з голодуючих областей Поволжя діти й дорослі. Партійний комітет і виконком міської Ради депутатів трудящих виділили приміщення для житла, харчування та навчання цих дітей. Розміщено було 449 юних волжан.

В січні 1923 року Брацлавський повіт було ліквідовано і утворено Тульчинський округ. До його складу ввійшло 13 районів. Невдовзі відбувся перший окружний з'їзд Рад. Його делегати надіслали тепле й щире вітання вождеві революції В. І. Леніну. «Ми віримо, що провідник всесвітньої праці,— говорилось у вітанні,— знову стане біля керма боротьби за визволення працюючих всього світу»[3].

Завдяки зусиллям партійної організації і місцевої Ради, напруженій праці трудящих відроджувалися промисловість і міське господарство. Налагоджувалася робота шкіряного цеху, швейних майстерень, пекарні. Перші кроки робила й державна транспортна контора, яка вже мала 8 автомобілів та 4 мотоцикли. Відбудовувалися й ремонтувалися житлові будинки, школи, лікарні, шляхи, мости, упорядковувалася територія міста, зокрема, садиба, де жив П. І. Пестель.

Весь час партійні організації приділяли багато уваги питанням політичної і культурно-освітньої роботи. Велика роль у здійсненні цих заходів належала політпрацівникам частин Червоної Армії. Ще в серпні 1920 року в Тульчині відбувся перший повітовий з'їзд учителів, у якому взяло участь 105 делегатів. З вересня почала виходити газета «Рабочий и крестьянин».

Визначною подією в культурному житті міста був приїзд восени 1920 року Української капели під керівництвом видатного композитора К. Г. Стеценка, яка виконувала пісні переважно в обробці М. Д. Леонтовича. На одному з таких концертів у гарнізонному клубі композитор К. Г. Стеценко висловив теплу подяку М. Д. Леонтовичу за його чудові твори. Червоноармійці запросили Миколу Дмитровича на сцену і піднесли йому букет живих квітів. Відповідаючи на палкі вітання

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-1139, оп. 1, спр. 21, арк. 51.
[2] Поділля в період відбудови народного господарства, стор. 374.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-925, оп. 2, спр. 1264, арк. 52.

Мітинг у Тульчині, присвячений ліквідації неписьменності. 1925 р.

присутніх, Леонтович сказав, що за змістовні і ніжні пісні треба дякувати їх творцеві — українському народові.

Значна частина творчого життя М. Д. Леонтовича пов'язана з Тульчином. Тут, у єпархіальному жіночому училищі, з 1908 року понад 10 років викладав він музику і співи, а з весни 1918 до літа 1919 працював у Києві. Влітку 1919 року композитор повернувся до сім'ї у Тульчин, продовжував записувати і обробляти народні пісні[1]. Після встановлення Радянської влади в місті композитор весь поринув у громадське й культурне життя. Він працював секретарем спілки працівників освіти, організував червоноармійську художню самодіяльність, а восени створив Тульчинський народний хор, розучував з хористами й оркестром «Інтернаціонал».

Трудящі Тульчина свято шанують пам'ять про українського композитора. Одну з вулиць міста названо його ім'ям. Любовно зберігається будинок, у якому композитор провів останні свої роки. В краєзнавчому музеї виставлено цікаву експозицію, присвячену життю й діяльності М. Д. Леонтовича.

Радянська влада багато уваги приділяла культурному будівництву, охороні здоров'я. 1924 року в Тульчині була лікарня на 35 ліжок, у якій працювало 5 лікарів і 14 чоловік середнього медперсоналу[2]. В місті створено трирічні педагогічні курси ім. Коцюбинського (згодом — педтехнікум), музичну школу ім. Леонтовича, технічну школу ім. Енгельса. Працювали гуртки лікнепу, робітничий і комсомольський клуби, міська бібліотека. Наприкінці 1922 року в Тульчині було вже 10 семирічних трудових шкіл, діяли дитячий будинок, двоє дитячих ясел, курси ручного ремесла. Розгортали свою роботу клуби, драматичний театр ім. Леніна, кінотеатр, 9 бібліотек, краєзнавчий музей[3]. Того ж року на своєму засіданні міська Рада прийняла рішення про розширення і впорядкування вулиць та майданів, деякі з них було забруковано, приведено в належний санітарний стан. З ініціативи воїнів військових частин і насамперед бійців 9-ї Кримської кавалерійської дивізії споруджено футбольне поле з легкоатлетичними секторами, іподром, водну станцію, тир. Особливу популярність здобув кінний спорт, активним пропагандистом його був командир полку М. Осліковський — пізніше генерал Радянської Армії.

В роки індустріалізації змінювалося обличчя багатьох підприємств міста. Розширювалися їх виробничі площі, зростав випуск продукції. Держава виділяла великі кошти на розвиток промисловості та кредитування сільського господарства. Замість швейних майстерень 1925 року засновується державна швейна фабрика ім. Ф. Е. Дзержинського. Місто зростало. За даними перепису населення, на 1 січня 1926 року в ньому проживало 16 119 чоловік[4]. Тульчин став окружним центром.

Розвивалась промисловість. На базі взуттєвої і гудзикової промислових артілей виникли державні фабрики. У 1929 році стала до ладу панчішна фабрика. Тоді ж почали працювати м'ясо-забійний пункт з переробними цехами, маслосирзавод, нова електрична станція, артілі деревообробна та вишивальниць, птахоінкубаційна станція.

---

[1] В. Дяченко. М. Д. Леонтович. К., 1969, стор. 47, 86, 107, 113.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-965, оп. 5, спр. 226, арк. 5—6; спр. 475, арк. 2.
[3] Там же.
[4] Матеріали до опису округ УРСР. Вінницька округа, Х., 1926.

Десятиріччя Великого Жовтня в Тульчині ознаменувалось розгортанням житлового й комунального будівництва. Споруджено триповерхове приміщення будинку Рад, семирічну школу, лікарню, відділення Держбанку, кінотеатр, двоповерхові житлові будинки, магазини. Озеленювалися вулиці, впорядковувалися тротуари, насаджувалися сквери, парки, будувався водогін.

Тридцяті роки для Тульчина були періодом боротьби за соціалістичні перетворення в економіці й культурі, утвердження соціалістичних відносин у громадському житті. На початку 1929 року створено приміський колгосп «Ленінський призов». Для допомоги місцевим активістам в організації колгоспів в села округу послали 138 двадцятип'ятитисячників, з них 89 комуністів[1]. З 1932 року в Тульчині почала діяти машинно-тракторна станція. 1933 року при ній створено політвідділ, який відіграв важливу роль в організаційно-господарському зміцненні колгоспів району.

Разом з усією країною тульчинці вирушили в похід за технічні знання. На швейній, панчішній і взуттєвій фабриках, в артілі «Металіст» діяли школи виробничників.

На початок 1941 року на 19 промислових підприємствах Тульчина працювало 1567 робітників і службовців.

Широкого розвитку набрало медичне обслуговування населення. В районній лікарні було відкрито нові відділення, розширилася мережа дитячих установ — у 1940 році в місті функціонували 4 дитячих ясел, 2 садки, дитячий санаторій.

Багато робилось в освітній справі. Ще на початку 30-х років усіх дітей шкільного віку охоплено навчанням, повністю ліквідовано неписьменність серед дорослих. Крім семирічних загальноосвітніх шкіл, у 1930 році функціонували педагогічний, бібліотечний і медичний технікуми, робітфак, на якому навчалось понад тисячу слухачів, школа партійно-радянського активу. У 1933 році відкрито зооветеринарний технікум, і ще через три роки почалися заняття в учительському інституті. В місті працювали краєзнавчий музей, районний будинок культури.

Успішно розвивались культура й мистецтво. У 1925 році в місті створюється філіал Всеукраїнського музичного товариства ім. М. Леонтовича, що сприяло розвитку хорового й музичного мистецтва в місті та селах округу[2]. Створюється міський струнний оркестр під керівництвом самодіяльного композитора — вчителя Д. О. Клевчука. У 1926 році знову почала виступати хорова капела ім. М. Леонтовича, якою керував самодіяльний композитор Р. А. Скалецький. Капела виступала з концертами перед трудящими міста, в селах Поділля. Тоді ж створено окружне товариство краєзнавців, яке зібрало і систематизувало багато матеріалів з історії та природи краю, друкувало їх у краєзнавчому збірнику «Тульчинщина».

Великим випробуванням для радянських людей стала Велика Вітчизняна війна, розв'язана гітлерівською Німеччиною. Мешканці міста негайно приступили до будівництва оборонних споруд. Райком партії і райвиконком організували курси підготовки санітарів, зв'язківців, снайперів. Було створено винищувальний батальйон з 220 чоловік, групи для боротьби з пожежами та наслідками ворожого бомбардування. На схід евакуювалася худоба й техніка. Для підпільної боротьби проти окупантів готувалися люди.

Фашистські війська захопили Тульчин 23 липня 1941 року[3]. Настали нестерпні часи окупації. Фашистські нелюди знищили понад 4 тис. жителів міста та навколишніх сіл. Незважаючи на жорстокий окупаційний режим, населення чинило опір загарбникам. Вже восени 1941 року тут почала діяти підпільна антифашистська група, в якій брали участь І. О. Вурсол, С. Г. Кучеренко, В. І. Мізернюк, В. М. Баранський, І. С. Добровольський, К. О. Лаптєв та ін. Члени групи

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 33, оп. 1, спр. 962, арк. 2.
[2] Там же, спр. 741, арк. 2.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-4422, оп. 1, спр. 37, арк. 14.

організовували диверсії у ворожому тилу, слухали по радіо Москву і розповсюджували серед населення повідомлення Радінформбюро. Місцеві патріоти знищили склад, у якому окупанти зберігали сотні тонн пального й мастил.

Колишній перший секретар Тульчинського райкому партії В. В. Сашко за завданням ЦК КП(б)У був відряджений через лінію фронту до табору партизанського з'єднання О. М. Сабурова. Тут він брав участь в організації Вінницького партизанського з'єднання[1]. Потім В. В. Сашко був комісаром одного із загонів цього з'єднання і увійшов до складу підпільного обкому партії. 28 липня 1943 року в бою біля с. Вишнівчика Смотрицького району на Хмельниччині він героїчно загинув.

На початку січня 1944 року, коли фронт все ближче підходив до Тульчина, на територію району вступили загони Вінницького партизанського з'єднання[2]. 1 лютого народні месники були вже неподалік Тульчина й захопили плодоконсервний завод. Вони поповнили свої запаси і знищили продукцію, що її готували окупанти до вивезення. 15 березня 1944 року до Тульчина вступили гвардійці 3-ї Уманської повітряно-десантної дивізії 27-ї армії 2-го Українського фронту.

Величезної шкоди завдали місту окупанти. Вони знищили виробничі корпуси швейної, панчішної і взуттєвої фабрик, артілі «Металіст», близько 300 житлових будинків, частину шкільних приміщень, пошту, адміністративні споруди. Напівзруйнованими виявились приміщення технікумів, дитячих ясел, садків і кінотеатр.

З перших днів після визволення тульчинці взялися до відбудови зруйнованого господарства. Відновили роботу служба зв'язку, електростанція, пекарня, друкарня, млини. Відбудову Тульчина очолила міська партійна організація, яка в квітні 1944 року налічувала 38 членів і 10 кандидатів у члени партії.

У квітні 1944 року почали давати продукцію взуттєва і швейна фабрики. Гасло «Все для фронту!» запалювало радянських людей на самовіддану працю. З ентузіазмом працювало все населення. За останній рік війни тульчинці зібрали понад 300 тис. крб. до фонду оборони Батьківщини[3], організували збирання подарунків для поранених бійців, що лікувались у госпіталях. Учні виступали перед фронтовиками з концертами. На початку 1945 року розгорнули виробництво райпромкомбінат, артілі: деревообробна ім. Кірова, металообробна «Прогрес», «Шкіртруд», «Харчовик»; восени на повну потужність вже працювали 2 хлібопекарні, 2 млини, водогін. Відбудовували житловий фонд міста. На допомогу хліборобам у 1946 році прибувала нова техніка. Тульчинська МТС мала 66 тракторів, майже стільки, як до війни.

Протягом 1950 року відбудову підприємств в основному було завершено. У 1955 році вони дали продукції майже вдвічі більше, ніж у 1950. Швидкими темпами розвивалась промисловість у семирічці. На базі колишньої деревообробної артілі ім. Кірова в 1963 році створено державну меблеву фабрику. Введено в дію додаткові виробничі площі, в цехах з'явилось нове сучасне устаткування. Значно розширилися майстерні колишньої МТС — тепер об'єднання «Сільгосптехніки». Збудовано механічний і електроремонтний цехи, склади запасних частин, гаражі; клуб механізаторів. Повністю реконструйовано консервний завод.

Великим оснащеним новою технікою підприємством стала швейна фабрика. Тут впроваджено потоково-конвейєрну технологію виробництва. На фабриці працює понад 800 робітників. Щороку вони випускають продукції на 6,5—7 млн. крб. Тульчинці пишаються своїми кращими людьми, серед яких швачки-мотористки К. О. Книжник і Н. І. Костюк, нагороджені орденом Трудового Червоного Прапора; майстри І. М. Капцан, який чотири десятиліття працює на підприємстві, А. Я. Тернопольська; швачки О. І. Паславська, О. Г. Ревізор, які достроково виконали

[1] АІІП ЦК КП України, ф. 75, оп. 1, спр. 49, арк. 27.
[2] Там же, спр. 5, арк. 75—83.
[3] Газ. «Червона Тульчинщина», 19 травня і 6 червня 1946 р.

завдання восьмої п'ятирічки; раціоналізатори З. П. Цвігун, Г. Т. Олійник, Г. Д. Коваль, на рахунку яких щорічно 5—7 пропозицій і удосконалень, спрямованих на дальше підвищення ефективності виробництва.

Значно розширились цехи і збільшилась виробнича площа взуттєвої фабрики, яка щороку дає 1 млн. пар взуття. Стали до ладу корпуси з новим обладнанням потоково-конвейєрних ліній. 1970 року випуск продукції у порівнянні з 1945 роком зріс майже у 30 разів. Гордість фабрики — її працьовиті люди. Серед них робітник кравецького цеху Я. Ф. Пухно, нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Заслужений авторитет здобув у колективі колишній робітник, тепер директор фабрики комуніст О. Н. Ковальов.

У місті 22 підприємства легкої і харчової промисловості, будівельні, транспортні та інші організації, де працює 4,3 тис. чоловік. Сотні робітників стали майстрами своєї справи, поповнили лави кращих виробничників.

Яскравим оглядом досягнень міста було святкування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. До знаменного ювілею трудящі фабрик і заводів прийшли з вагомими трудовими дарунками. Промислові підприємства збільшили випуск продукції на 39 проц., понад план видали її на 9,2 млн. крб. Особливо відзначились у змаганні колективи взуттєвої, меблевої і швейної фабрик, металоштампувального заводу, хлібокомбінату та інші.

Не пізнати тепер довоєнного Тульчина! Лише протягом 1965—1970 рр. збудовано тут новий хлібозавод, 3-поверховий корпус комбінату побутового обслуговування, споруджено механічний цех олійні, мукомельний цех харчокомбінату. Зникли з вулиць старі, приземкуваті, з підсліпуватими віконцями будиночки, старовинні постоялі двори. На їхніх місцях з'явилися чудовий палац культури, автобусна станція, центральний універмаг, житлові будинки. У післявоєнні роки кожний другий житель справив новосілля. Будуються нові приміщення для магазинів і ларків на околицях. Звичайною деталлю пейзажу старовинного міста стали стріли кранів, бетонні конструкції каркасів.

Широкого розвитку набув автобусний транспорт. Тульчинські автомобілісти обслуговують 52 маршрути, щоденно перевозячи понад 2 тис. пасажирів.

Гідний внесок зробили трудящі міста у виконання восьмої п'ятирічки. За трудові досягнення орденами і медалями нагороджено 71 трудівника. Серед них ордена Жовтневої Революції удостоєно — працівників швейної фабрики С. С. Дубину та М. О. Макаренка, робітника меблевої фабрики В. Т. Зуєва, начальника райконтори зв'язку М. Г. Рижкова, продавця М. О. Шевченка.

Г. П. Гаврилюк — лікар-педіатр, депутат Верховної Ради СРСР IV скликання. 1963 р.

Багато зроблено для зміцнення охорони здоров'я. Тут працюють районна лікарня, міська поліклініка, стоматологічна поліклініка, протитуберкульозний диспансер, дитячий кістково-туберкульозний санаторій, санітарно-епідеміологічна станція, дві аптеки. Лікарня має 22 відділення на 225 ліжок. Лікувальні і профілактичні кабінети оснащені сучасним медичним устаткуванням. У розпорядженні станції швидкої допомоги 10 автомашин. В місті працює близько 100 лікарів, 230 середніх медичних працівників — це вдвічі більше, ніж було у 1940 році. Для наймолодших громадян міста відкрито дитячу консультацію, 5 дошкільних дитячих закладів. В Тульчині трудиться лікар-педіатр, депутат Верховної Ради СРСР IV скликання Г. П. Гаврилюк.

Медичні заклади Тульчина є базою передового досвіду в області. Далеко за межами Вінниччини відоме ім'я тульчинського лікаря офтальмолога В. О. Семенюти, який зробив сотні операцій, повернув зір багатьом людям. По досвід до своїх колег у Тульчин приїздили медичні працівники Польщі,

Самодіяльна народна хорова капела ім. М. Д. Леонтовича Тульчинського будинку культури. 1964 р.

Чехословаччини, ОАР, Франції, Данії, Швеції, Канади, США та інших країн. У травні 1961 року тут перебувала делегація 36 країн Всесвітньої організації охорони здоров'я ООН.

Добре поставлено справу фізичного виховання. В спортивних колективах нараховується близько шести тисяч тульчинців. До їх послуг — міцна матеріально-технічна база: стадіон, 4 баскетбольні, 7 волейбольних майданчиків, 7 спортивних залів, водно-веслярська станція. Все це, за винятком спортзалів, споруджено методом народної будови.

В місті 4 загальноосвітні середні школи, школа робітничої молоді, де здобувають освіту понад 3 тис. учнів. Їх навчає 196 учителів. У школі-інтернаті вчиться 450 учнів, працює 48 учителів. Директор цієї школи М. С. Сірий, який понад 30 років трудиться на освітній ниві, та заступник директора А. М. Пополова нагороджені орденом Леніна.

Розвивається і спеціальна освіта. Місцеве культосвітнє училище готує диригентів, хормейстерів, концертмейстерів, баяністів та інших культпрацівників. Тільки за післявоєнний період понад дві тисячі його випускників послано на роботу в клуби і бібліотеки області. Для училища споруджено новий навчальний корпус, кабінети. Є в місті музична та спортивна школи, а також ветеринарний технікум.

Далеко за межами області лине слава Тульчина, як міста високої культури, розвинутої пісенної творчості, народного самодіяльного мистецтва. Зі сцени Жовтневого палацу в Києві звучали безсмертні мелодії М. Д. Леонтовича, що їх виконувала народна хорова капела Тульчинського будинку культури на заключному концерті огляду художньої самодіяльності республіки, присвяченому 150-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка. Хорову капелу нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Тульчинських співаків тепло вітали москвичі й ленінградці. А в червні 1965 року їх запрошували на свято пісні до братньої Естонії. За високу виконавську майстерність Президія Верховної Ради Естонської РСР нагородила капелу Почесною Грамотою. Розгортають свою роботу в місті музична й образотворча студії, хореографічний і драматичний гуртки, духовий оркестр, струнний квінтет, школа художнього вишивання.

У 1957 році при будинку культури створено самодіяльну кіностудію. Аматори зняли стрічки «Районні будні», «У колгоспникі[illegible]івки», «Край Поділля прекрасний» та інші. Фільм «У колгоспників Тиман[illegible]нструвався на республіканському о[illegible]ді [illegible]льмів самодіяльних кіностудій та під час Декади української літератури [illegible]ецтва в Москві 1957 року. На промислових підприємствах — плодоконсервному заводі, взуттєвій і швейній фабриках, харчокомбінаті та інших діють робітничі клуби.

Місто має 12 бібліотек. У кінотеатрі ім. Т. Г. Шевченка встановлено екран для демон[illegible]ування широкоформатних фільмів, є також малий зал для демонстрування дитячих і документальних фільмів.

Пам'ятник О. В. Суворову. Тульчин. 1965 р.

Важливу роботу серед населення проводить товариство «Знання». Воно об'єднує понад 250 лекторів, які систематично виступають перед населенням з цікавими змістовними лекціями. У народному університеті, що діє при будинку культури, є факультети: політичних, юридичних, медичних знань.

Трудящі Тульчина підтримують тісні зв'язки з письменниками та композиторами. О. Є. Корнійчук і М. П. Бажан обирались депутатами до Верховної Ради Союзу РСР від трудящих міста і району. Народні обранці не раз бували в місті. Дорогим гостем тульчинців у 1947 році був український поет-академік М. Т. Рильський, який після відвідання міста написав вірш «Будинок у Тульчині». При редакції районної газети «Зоря комунізму» працює літературне об'єднання.

У місті пильно зберігається багато визначних місць, пам'яток історії, культури, архітектури. Серед них — домініканський собор, Успенська церква XVII ст., палаци Потоцьких; пам'ятники В. І. Леніну, героям громадянської війни, О. В. Суворову, М. Д. Леонтовичу та інші.

Заможно й культурно живуть тульчинці. Під керівництвом партійної організації, яка налічує 1540 комуністів, міської Ради депутатів трудящих та за активною участю комсомольської організації, що об'єднує тут 2 тис. юнаків і дівчат, профспілок вони своєю невтомною працею, своїм розумом, умінням і творчістю звеличують і прикрашують рідне місто, любовно примножують славу Тульчина.

А. О. БЕЗСОННИЙ, Д. К. ДУДКЕВИЧ, Н. С. КВЄТНИЙ

ТИМАНІВКА

Тиманівка — село, центр сільської Ради, розташоване на берегах невеликої річки Козарихи, яка впадає в Сільницю — притоку Південного Бугу. Віддаль до Тульчина — 12 км, до залізничної станції Вапнярка — 10 км. Населення — 3204 чоловіка.

Перша письмова згадка про Тиманівку належить до 8 травня 1606 року в зв'язку з позовом шляхтича Яремського на тодішнього власника села Тихона Шашкевича про повернення останнім збіглих селян[1]. В акті передачі її одним власником іншому в 1647 році вказується, що Тиманівка (вона ж і Липівка) має корчму, млин і ставок. Тут є «хлопів — 120», а також міщани на чолі з бургомістром[2].

Жителі Тиманівки займалися хліборобством, скотарством, бджільництвом. Лісові багатства стали базою для розвитку таких промислів, як смолокуріння, випалювання поташу й бондарство. Розвивалася також торгівля. У договорі Шашкевича з одним гданським купцем (1623 р.) йдеться про зобов'язання поставляти останньому поташ і клепки, вироблювані у Тиманівці[3].

[1] Źródła dziejowe, t. 21, стор. 514.
[2] Архив Юго-Западной России, ч. 7, т. 1, стор. 432.
[3] Źródła dziejowe, t. 21, стор. 628—629.

Умови життя трудящого населення були важкими. Складність їх становища посилювалась постійними чварами власників села з сусідніми можновладцями, в ході яких господарства тиманівських селян руйнувались і грабувалися. В документах за 1609 рік згадується про наїзд на землі Тиманівки челяді канцлера Замойського, внаслідок чого «було забрано різної рогатої худоби на велику суму»[1].

Населення Тиманівки брало участь у визвольній війні українського народу проти польсько-шляхетського гніту. Воно гаряче вітало рішення Переяславської ради про возз'єднання України з Росією. Коли влітку 1654 року польська шляхта розпочала війну проти Росії за повернення втрачених українських земель, Тиманівка (на той час досить добре укріплене село) стала одним з опорних пунктів Брацлавщини у боротьбі проти загарбників. Наприкінці 1654 року тиманівці разом з українськими козаками й російськими солдатами чинили опір війську Потоцького. Але внаслідок переважаючих сил противника і зрадницької втечі сотника Махеринського, який очолював оборону, польські солдати здобули Тиманівку і повністю розграбували її. Знову настали чорні дні тяжкого поневолення, яке тривало майже півтора століття.

Після возз'єднання Правобережної України з Росією Тиманівка стала місцем розташування частин російського війська. В 1796—1797 рр. тут стояли підрозділи армії, якою командував О. В. Суворов. У літніх таборах на полях і в лісах видатний полководець проводив тактичні заняття, навчаючи своїх солдатів штурмувати фортеці, форсувати водні рубежі тощо. З тих часів у лісі й досі є три криниці, викопані солдатами, які населення називає «суворовськими».

О. В. Суворов часто приїжджав у Тиманівку. Ще й сьогодні зберігається будинок, у якому він жив і працював.

У першій половині XIX ст. Тиманівка була значним населеним пунктом південного Поділля. Поряд з такими традиційними промислами, як бондарство, гончарство, виробництво коліс, якими займалися селяни-кріпаки та ремісники, виникають підприємства мануфактурного типу. У 30-х роках в Тиманівці відкрилися пивоварний і шкіряний заводи.

На початку 1837 року в селі проживало близько 1700 чоловік, з них 1619 селян-кріпаків[2]. Невдовзі Тиманівку віднесено до розряду містечок. Та, незважаючи на значну зайнятість жителів промислами, сільське господарство становило головне заняття тих, хто був власністю князів Четвертинських, а потім — графів Протасових-Бахметьєвих. За інвентарем 1845 року Тиманівський маєток графа Бахметьєва мав 3293 десятини землі. Селян-кріпаків жорстоко експлуатували. 130 днів на рік відробляли вони панщину. Крім того, охороняли економію, виконували натуральні та гужові повинності, платили чинш. Поміщик забороняв селянам користуватися потрібними їм угіддями й пасовиськами, за найменшу провину бив різками.

Нещадна експлуатація та сваволля кріпосників були причиною численних стихійних протестів селян, які нерідко закінчувалися серйозними акціями проти гнобителів. 20 серпня 1845 року управитель маєтку доповідав ямпільському приставу, що в Тиманівці з невідомих причин виникла пожежа, під час якої згоріли канцелярія економії з усіма справами на селян-кріпаків, будинок управителя, панська клуня з обмолоченим хлібом, возами, вином і кілька скирд пшениці, жита тощо. Характерна така обставина: селяни почали гасити пожежу на панському подвір'ї лише тоді, коли вогонь перекинувся на їхні халупи і житла ремісників. Хоч слідчим органам не вдалося виявити винуватців пожежі, суд визнав винними всіх селян і ухвалив відшкодувати збитки, завдані ними графові[3].

Бурхливі події відбувались у Тиманівці і навесні 1861 року, коли селяни, ознайомившись з уставною грамотою, побачили, що їх грубо і безсоромно ошу-

---

[1] Źródła dziejowe, t. 21, стор. 534.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 1, спр. 2533, арк. 26.
[3] Вінницький облдержархів, ф. 474, оп. 1, спр. 1380, арк. 48—59.

кали. Зібравшись на подвір'ї панського маєтку, вони зажадали, щоб їх наділили тією землею, яку вони обробляли до реформи, виділили ліс та сінокоси. Селяни рішуче відмовилися виконувати будь-які повинності на користь економії[1].

Спроби поміщика придушити за допомогою поліції виступи селян виявилися марними. Після цього сюди прибуло дві роти солдатів, які 26 квітня зібрали людей. Та селяни стояли на своєму. Як тільки справник наказав поліцейським і солдатам арештувати найактивніших учасників руху, селяни оточили своїх товаришів і захистили їх. Коли ж справник наказав солдатам пустити в хід приклади гвинтівок, то повсталі з ціпками, ножами й камінням кинулись на солдатів, поліцейських і чиновників. Командир батальйону з цього приводу свідчив у суді: «Натовп селян весь в одну мить кинувся на мене, панів-офіцерів і солдатів, і не було можливості помітити, хто саме перший кинувся». Під час сутички поранено двох солдатів, у третього зірвано медаль. За наказом справника солдати почали стріляти в селян бойовими патронами, від чого двоє селян тяжко поранено, один з них тут же на площі помер. Скориставшись з тимчасового замішання, солдати схопили 21 учасника заворушення.

Однак і після цього приборкати непокірних не вдалося. 27 квітня до села введено ще дві роти солдатів. Але й це не злякало селян. Під проводом Івана Вовка, Гната Костишина-Мельника та Петра Горохолінського вони розігнали прислугу в поміщицькому маєтку і попередили, що працювати тут нікому не дозволять. Переляканий справник, переконавшись у своєму безсиллі придушити повстання, звернувся по допомогу безпосередньо до генерал-губернатора, який 28 квітня наказав надіслати до Тиманівки ще два батальйони солдатів.

І лише тоді повстання придушили. Почалась жорстока розправа над його учасниками. За вироком військового суду Гната Костишина-Мельника, Якова Жмудя, Гната Чудика, Федора Штейнюка, Івана Вовка, Петра Горохолінського, Гаврила Карасевича і Михайла Вовка засуджено до катування шпіцрутенами та віддачі в арештантські роти строком на 6 років. Дев'ять інших активних учасників повстання покарали різками — по 60 ударів кожного[2]. Під тиском зброї селяни змушені були прийняти панську уставну грамоту, за якою вони позбувалися землі і залишалися у поміщицькій кабалі.

Після скасування кріпацтва в селі з'являється багато вільних робочих рук. Сільська біднота в пошуках заробітку йшла на будівництво залізниці Київ—Одеса, на заводи й фабрики Поділля та інших губерній. Ті ж з селян, що залишались на місці, за мізерну плату працювали в економії графа Протасова-Бахметьєва, на його винокурному і ректифікаційному заводах, на цегельні й мукомельні.

Боротьба тиманівських селян проти поміщика не припинялася і в пореформений період. Багато років тривав їх позов про дорізку недоданої під час реформи землі. Поміщик, намагаючись відволікти увагу селян, заявив 1883 року про намір подарувати їм чотири ділянки садибної землі по 1400 кв. сажнів кожна. Але він вимагав від селян згоди прийняти цей «дар» у пам'ять коронації Олександра III. Зібравшись на сход, вони рішуче відмовились прийняти поміщицький «дарунок», справедливо вбачаючи в ньому намагання графа шляхом дрібних поступок відмовитись від того, щоб дорізати недодану землю. Коли ж волосний старшина наказав заарештувати найбільш активних селян, то вони побили його. Відмовившись від поміщицької «милості», тиманівці розійшлись по домівках[3].

У пореформений період Тиманівка стала волосним центром Ямпільського повіту. Та хоч вона й вважалась містечком, переважна кількість населення були селяни. В 1900 році, наприклад, у Тиманівці проживало 1837 чол., у т. ч. селян —

[1] Отмена крепостного права на Украине, стор. 195, 390.

[2] Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. К., 1963, стор. 164—165.

[3] Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период, стор. 284.

1737, дворян — 12, міщан — 64, іноземців — 13[1]. У зв'язку з цим в 1901 році її переведено до розряду сіл[2].

Під впливом революційного руху пролетаріату в 1905—1907 рр. великого розмаху набрала боротьба і в Ямпільському повіті, де селяни багатьох сіл на своїх сходах ставили питання про конфіскацію поміщицької землі. У Тиманівці, де було багато бідноти, а заробітна плата наймитів, що працювали в економії, надзвичайно низька, влітку 1906 року відбувся страйк. Організаторами його стали матрос-чорноморець З. С. Дмитрик, який приїхав з флоту до рідних, та наймит панської економії І. М. Дмитрик. У гарячу жнив'яну пору всі, хто працював у поміщика, припинили роботу і зажадали підвищення оплати праці. На дорогах виставили пікети, які не пускали до села сторонніх заробітчан. Женці добилися надбавки. Але незабаром прибули стражники, побили нагаями активних організаторів страйку, а З. С. Дмитрика і ще кількох селян заарештували[3]. В листопаді того ж року селяни Тиманівки рубали панський ліс і намагалися поділити панську землю, але загін козаків, охоронників маєтку, розправився з ними[4].

Розгул реакції, що охопив країну після поразки революції, на деякий час пригасив бунтарський дух тиманівських бідарів. Але ненадовго. У повідомленні подільського губернатора департаменту поліції за квітень 1913 року вказувалося, що «в с. Тиманівці Ямпільського повіту серед місцевих селян спостерігалось заворушення, викликане непорозумінням на грунті земельних відносин з місцевим землевласником... Між іншим, селянами була проведена порубка лісу князя..., декілька селян вчинили опір лісовій охороні, яка намагалась відібрати зрубані дерева»[5].

Протягом всього дожовтневого періоду село не мало медичної допомоги. Постійним супутником трудящого селянства була масова неписьменність. Лише в 1898 році в селі відкрили церковнопарафіяльну школу, яку 1908/09 навчального року відвідувало 65 хлопчиків і 35 дівчаток, або 48,8 проц. дітей шкільного віку[6].

В період першої світової війни класові суперечності в селі ще більше загострились. У зв'язку з тим, що багато чоловіків було мобілізовано до армії, зросла кількість безпосівних і малопосівних господарств. Сім'ї тих, хто пішов на війну, голодували й жили в неопалюваних хатах, у той час як поміщик і куркулі мали великі запаси хліба та інших продуктів харчування, продавали їх по високих цінах. В 1915 році солдатки з'явилися до контори управителя маєтку, вимагаючи хліба та палива. Управитель змушений був пообіцяти по пуду борошна і підводі хмизу сім'ям фронтовиків, які до війни працювали в поміщика. Того ж року страйкували і наймити-скотарі Тиманівського фільварку, вони зажадали підвищення заробітної плати та кращого харчування. Страйк тривав близько трьох тижнів і закінчився лише тоді, коли було задоволено деякі вимоги страйкуючих[7].

З великою надією селяни зустріли звістку про повалення царизму. Однак їх сподівання на одержання землі та поліпшення становища не виправдалися. Лише після перемоги Великого Жовтня почали здійснюватись мрії тиманівських трударів про землю. У грудні 1917 року було створено земельний комітет, який відповідно до ленінського Декрету почав розподіляти між безземельними і малоземельними селянами поміщицьку та церковну землі.

Недовго довелося тиманівцям займатися будівництвом нового життя: на початку березня 1918 року сюди вдерлися австро-німецькі окупанти і привезли з собою

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 629, спр. 606, арк. 3.
[2] Там же, арк. 7.
[3] Газ. «Радянська Україна», 10 січня 1961 р.
[4] Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі, стор. 178.
[5] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 861, спр. 259, ч. 2, арк. 14.
[6] Начальное народное образование в Подольской губернии (1908—1909 учебный год), стор. 252—253.
[7] Вінницький облпартархів, ф. 8, оп. 1, спр. 101, арк. 3.

колишнього управителя маєтку Блюмера. Він почав відновлювати поміщицьке господарство і нещадно розправлятися з активістами, які розподіляли землю і панське майно. Незабаром місцеві партизани знищили цього прислужника. Біднота Тиманівки брала активну участь у партизанському русі, вела боротьбу з іноземними окупантами та буржуазно-націоналістичною контрреволюцією.

Навесні 1919 року, коли радянські війська визволили Поділля від петлюрівської Директорії, у Тиманівці створено волосний виконавчий комітет. Його очолив уродженець села, колишній петроградський робітник, більшовик Й. Шестопалько. Та діяльність органів Радянської влади в селі незабаром перервав прихід денікінців, а згодом польських інтервентів. У 1920 році вони разом з петлюрівцями вислідили Й. Шестопалька, який був у підпіллі, заарештували його, а потім розстріляли.

У червні 1920 року після вигнання білополяків у селі створено ревком, до складу якого ввійшли І. Вовк (голова), М. Орлан та О. Кокошко[1]. В січні наступного року вперше проведено вибори до Тиманівської волосної і сільської Рад, згодом у селі виник комітет незаможних селян[2], які наділяли поміщицькою землею бідноту. Потрібно було відновити посівні площі, підвищити врожайність сільськогосподарських культур. Але вирішення цих питань ускладнювалось нестачею насіння, реманенту і робочої худоби. У 1920 році майже на 500 дворів села налічувалось лише 103 плуги, віялка, кінна молотарка та сівалка.

Будувати нове життя в Тиманівці перешкоджали терористичні петлюрівсько-куркульські банди, які безчинствували на території волості й повіту. Влітку 1921 року від рук бандитів загинули два продармійці[3]. Тоді ж петлюрівці схопили працівників Тиманівського волвиконкому Т. О. Хруща, П. С. Бабчинського, Ронова і жорстоко побили шомполами, а на грудях Ронова вирізали шаблею зірку.

Організаторами нового життя в селі стали сільські комуністи. Створений 5 січня 1921 року Тиманівський волосний партійний осередок об'єднував 8 чоловік. Першим секретарем його обрали Д. Т. Сільницького. Активними помічниками комуністів були комсомольці, осередок яких утворено в грудні 1921 року. Секретарем осередку обрали сина бідняка Ф. Трофана. У 1923 році в комсомолі налічувалось 50 юнаків і дівчат з бідняцьких родин.

Комуністи й комсомольці чимало зробили, щоб налагодити економічне і культурне життя в Тиманівці і волості. Вони були палкими агітаторами і організаторами впровадження в життя ленінської нової економічної політики. Селяни Тиманівки, незважаючи на залякування з боку петлюрівських недобитків, палко вітали перехід від продрозкладки до продподатку.

На початку 1924 року створено сільськогосподарську комуну «Червоний Жовтень», в якій свої землі, реманент і худобу усуспільнило 13 бідняцьких господарств. Першими членами комуни були комуністи, комсомольці і безпартійні активісти, головою — З. С. Дмитрик. Господарство комуни на час її заснування складалось з 4 пар коней, 12 волів, 6 корів, 3 однолемішних плугів, 5 дерев'яних борін та 40 десятин землі[4]. Вже восени були добрі наслідки колективної праці: 180 пудів пшениці з десятини — небачений тут до того врожай.

На досвіді комуни «Червоний Жовтень», а також радгоспу, який успішно працював з 1923 року[5], бідняки й середняки переконувались у перевагах колективної праці. В 1926 році комуна перейшла на статут сільськогосподарської артілі. В липні 1927 року в селі виникла артіль «Вірний шлях», у березні наступного року — артіль «Україна», у липні — артіль «Червоні Рудки»[6].

---

[1] Вінницький облдержархів. ф. Р-4932, оп. 1, спр. 46, арк. 16.
[2] Там же, спр. 82, арк. 47.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 8, оп. 1, спр. 34, арк. 1; спр. 82, арк. 2.
[4] Газ. «Комуністичний шлях» (Тульчин), 1 листопада 1957 р.
[5] Вінницький облпартархів, ф. 4275, оп. 1, спр. 3, арк. 26.
[6] Вінницький облдержархів, ф. Р-2231, оп. 1, спр. 36, арк. 86.

З перших днів Радянської влади велась робота щодо подолання масової неписьменності, підвищення культурного рівня трудящих. У листопаді 1920 року відновилося навчання в початковій школі. 1923 року тут було 2 школи. Створюються гуртки ліквідації неписьменності серед дорослих. Активну участь у цій справі брали вчителі К. М. Крижанська і Н. М. Желюк, комсомольці Б. С. Муха і П. О. Желюк. Важливу роль відіграли клуб і хата-читальня. Ставилися вистави, читалися лекції, випускалися стінні і «живі» газети, працювали драматичний, музичний та агрономічний гуртки.

У 1922 році почав роботу сільський медичний пункт, а через два роки в колишньому графському маєтку відкривається санаторій[1]. У травні 1925 року з ініціативи жінделегаток і з допомогою держави відбулося урочисте відкриття дитячих ясел, яким надано ім'я Н. К. Крупської.

В роки суцільної колективізації переважна більшість селянських господарств об'єдналася у колгоспи. В середині тридцятих років на базі п'яти дрібних артілей створено колгоспи «Червоний Жовтень», «Паризька комуна» та ім. Комінтерну[2]. Особливо добрих і сталих успіхів добилася артіль «Червоний Жовтень», яка користувалася малородючими землями. Успішно розвивалося тут і тваринництво. Колгосп мав паровий млин, вантажну автомашину.

Досягнення передовиків села були відбиті на Всесоюзній сільськогосподарській виставці. До Почесної книги ВСГВ у 1939 році занесені колгосп «Червоний Жовтень» та його передовики — бригадири П. С. Волошин, А. А. Яремчук, Д. А. Грама, що одержали високий урожай озимого рапсу і ячменю, конюх І. С. Дубина, який виростив у 1938 році 13 лошат від 14 конематок[3].

Протягом 1935—1936 рр. у Тиманівці побудовано двоповерхове приміщення для середньої школи. У жовтні 1935 року в урочистій обстановці відкрився пологовий будинок, устаткований найновішою медичною апаратурою. Колгоспникам було надано декілька постійних місць у санаторії, розташованому на території села.

Десятки людей брали участь у драматичному, хоровому, музичному, спортивному та інших гуртках, які працювали при будинку колективіста. В 1935 році репертуар струнного оркестру включав понад 30 творів, у т. ч. Брамса і Моцарта, революційні пісні. Працювали бібліотека, кінотеатр. Активну участь у проведенні ідеологічної роботи в селі брали вчителі, медичні працівники, які влаштовували для колгоспників цикли лекцій з історії партії, історії СРСР, географії, хімії, медицини, агротехніки, атеїзму тощо, керували гуртками художньої самодіяльності.

Партійна організація постійно дбала про виховання, підготовку й залучення до лав партії та комсомолу передовиків виробництва. В 1932 році прийнято до лав партії колишню наймичку Ф. І. Нагорянську. Цю ініціативну і вольову жінку обрали головою Тиманівської сільської Ради. В 1935 році вона була делегатом VII Всесоюзного з'їзду Рад, де її обрали членом ЦВК СРСР. Виступаючи на з'їзді, Ф. І. Нагорянська розповідала про боротьбу за соціалістичні перетворення на селі. Як член ЦВК Ф. І. Нагорянська була учасником Надзвичайного VIII з'їзду Рад СРСР, який прийняв Конституцію СРСР. На Надзвичайному XIV Українському з'їзді Рад (січень 1937 р.) вона входила до складу редакційної комісії для розробки остаточного тексту Конституції УРСР[4].

Визначною подією в житті села був приїзд до нього влітку 1936 року голови ВУЦВК Г. І. Петровського, який цікавився працею і життям колгоспників, станом роботи сільської Ради, дав чимало цінних порад. На кінець 30-х років значно

[1] Вінницький облпартархів, ф. 138, оп. 2, оп. 97, арк. 1.
[2] Там же, ф. 2325, оп. 1, спр. 144.
[3] Почетная книга Всесоюзной сельскохозяйственной выставки. Украинская ССР. М., 1939, стор. 16, 31, 35, 40, 94.
[4] Газ. «Більшовицька правда», 26, 29 січня 1937 р.

зріс добробут населення. Село впорядковувалось, обновлялися будинки колгоспників, кожна сім'я жила в достатку.

Коли фашистська Німеччина вчинила віроломний напад на нашу країну, трудящі села разом з усім радянським народом стали на захист Вітчизни. Чоловіки пішли до армії. Добро артілі вивозилося на Схід, у глиб країни, виїхала туди і частина трударів. Важкі часи настали для Тиманівки. 22 липня 1941 року її окупували німецько-фашистські війська. Гітлерівці забирали в людей худобу, птицю, одяг, а за непокору — катували.

Та патріоти не корились ворогові. З перших днів окупації у селі почала діяти підпільна організація. Її очолював кандидат у члени ВКП(б) молодий колгоспник Я. С. Кокошко, який загинув у січні 1944 року, за 2 місяці до визволення Тиманівки. До складу організації входили комсомольці Г. С. Кокошко, І. М. Волошин, Г. М. Багрій, безпартійний Й. М. Нароган. Згодом активним учасником її став комуніст М. Я. Гуцол, який утік з полону. На кінець 1942 року організація об'єднувала 18 патріотів Тиманівки і навколишніх населених пунктів[1].

Підпільники збирали зброю, створювали продовольчі запаси, проводили роз'яснювальну роботу серед населення. З липня 1942 року організація випускала листівки і заклики, що друкувались на машинці і за допомогою спеціальних гумових шрифтів, виготовлених І. М. Волошиним. Листівки розповсюджувались на території Тульчинського, Тростянецького, Крижопільського і Бершадського районів, автором більшості їх був Я. С. Кокошко. Члени групи Т. П. Стахов і П. Ф. Рибкін, працюючи в депо станції Вапнярка, виводили з ладу паровози, забруднювали водяні насоси. 1 травня 1943 року підпільники вивісили червоний прапор на водонапірній башті цієї станції[2]. У 1943 році встановлено зв'язок з партійним підпіллям Одеси, яке надсилало тиманівським антифашистам листівки для розповсюдження серед населення.

У кінці 1943 — на початку 1944 року майже весь склад організації перейшов до лісу і далі подавав допомогу наступаючим частинам Червоної Армії. Жителі Тиманівки одягом і продовольством допомагали бійцям Вінницького партизанського з'єднання, сповіщали його про розташування та склад ворожого війська. Фельдшер Г. О. Барабаш лікував хворих і поранених партизанів. 13 березня 1944 року до села вступили частини 33-го гвардійського стрілецького корпусу[3]. Жителі з хлібом і сіллю зустрічали своїх визволителів.

Німецько-румунські окупанти завдали великих збитків колгоспам, культурно-освітнім закладам села, населенню. Загарбники знищили бібліотеку, зруйнували школу, лікувальні заклади. З перших днів визволення трудящі з ентузіазмом взялися за відбудову села. Доводилося важко: не вистачало робочих рук, майже не було техніки і тяглової сили. У 1944 році близько двох тисяч гектарів землі скопано лопатами, врожай збирали серпами й косами. Та незважаючи на труднощі, колгоспники Тиманівки за допомогою МТС успішно провели польові роботи, вчасно виконали свої зобов'язання перед державою.

Закінчилася перемогою війна проти німецького фашизму, на фронтах якої брали участь 552 уродженці Тиманівки. Але додому повернулись не всі — 285 загинули смертю хоробрих. Пам'ять про них увічнена в гранітних плитах монумента, спорудженого в центрі села. С. М. Дзизель у боях на угорській землі підірвав ворожий дзот, за що був нагороджений орденом Червоного Прапора. Захисника Ленінграда В. А. Сватка за бойові подвиги удостоєно ордена Слави і багатьох медалей. В. Г. Кокошко захищав Москву. За ратні подвиги його нагороджено орденами Вітчизняної війни, Червоної Зірки, медалями[4].

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 562, арк. 172—173; спр. 566, арк. 3—5, 7, 8.
[2] Там же, спр. 566, арк. 3—5.
[3] Архів МО СРСР, ф. 381, оп. 8378, спр. 422.
[4] Г. Дробчак, Т. Підласко. Три музеї одного села. Одеса, 1970, стор. 56.

Виконання завдань четвертої п'ятирічки колгоспники Тиманівки почали в дуже складних умовах. Урожай зернових у кожній з трьох артілей у 1945—1946 рр. не перевищував 6,8 цнт з гектара, цукрових буряків — 40 цнт. Але трудівники перемагали. Прикладом для всіх були комуністи-виробничники, які 1944 року об'єднались в парторганізацію при артілі «Червоний Жовтень», а 1946 утворили сільську партійну організацію.

П. О. Желюк — Герой Соціалістичної Праці, голова правління колгоспу ім. Суворова. 1965 р.

Для створення міцнішої господарської бази 1950 року артілі ім. Комінтерна та «Червоний Жовтень» об'єдналися. Через рік до них приєдналась третя — «Паризька комуна». Новоутвореному колгоспові було присвоєно ім'я видатного російського полководця О. В. Суворова. Тоді ж сільські партосередки об'єдналися в одну партійну організацію артілі ім. Суворова. У січні 1953 року в колгоспі працювало понад тисячу чоловік. Господарство мало 2321 гектар посівної площі, 219 коней, 521 голову великої рогатої худоби, 540 свиней, 513 овець, багато птиці. Підвищувалась врожайність зернових і технічних культур, зростало громадське тваринництво. У 1956 році артіль добилась добрих врожаїв пшениці (23,5 цнт з га), цукрових буряків (244 цнт з га), високих надоїв молока (2627 кг на корову).

Високими врожаями зернових і цукрових буряків, значними успіхами в тваринництві, внаслідок чого достроково виконано взяті зобов'язання, колгосп зустрів 40-річчя Великого Жовтня. Велику групу трудівників тоді ж нагороджено орденами і медалями. Серед них орденом Леніна — ланкову Г. Г. Паламар, орденом Трудового Червоного Прапора — бригадира Ф. П. Волошина, секретаря парторганізації В. Т. Передерка, орденом «Знак Пошани» — ланкову О. Т. Пастичину. Голові колгоспу П. О. Желюку присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

У 1959 році артіль ім. Суворова стала ініціатором впровадження нових ефективних форм господарювання — госпрозрахунку і грошової оплати праці колгоспників. У співдружбі з спеціалістами і науковими працівниками Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. Леніна розроблено і застосовано нові методи планування, обліку й системи грошової оплати. Внутрігосподарський розрахунок сприяв дальшому підвищенню продуктивності праці, зниженню собівартості виробленої продукції, підвищенню рентабельності всіх галузей виробництва.

Одним з перших в області колгосп став на шлях спеціалізації у розвитку тваринництва. 1962 року на основі високопродуктивних симентальських корів, які з'явились тут ще в 1954 році, створено ферму, що вирощувала молодняк для колгоспів усього району[1]. У 1964 році кожен гектар сільськогосподарських угідь у цій артілі дав 455 крб. грошової виручки, а рівень рентабельності дорівнював 88 проц., що було найвищим показником серед колгоспів області. Півторамільйонний прибуток — звичайне явище для артілі ім. Суворова протягом 1966—1968 рр. За нові успіхи в розвитку колгоспного виробництва сім передовиків нагороджено орденами і медалями. П. О. Желюк був удостоєний ордена Леніна. 25 травня 1967 року високою урядовою нагородою — орденом Трудового Червоного Прапора — відзначено весь Тиманівський колгосп ім. Суворова.

Господарство має тепер десятки тракторів, комбайнів, сівалок, автомашин та інших сільськогосподарських знарядь. Тут є електростанція, цегельня, олійня, виноробний цех, два механічні млини, плодоконсервний завод, велике парникове господарство.

---

[1] Газ. «Зоря комунізму», 1 серпня 1962 р.

Колгосп давно став своєрідною школою господарювання, відомою на всю країну. Його досвід вивчає і поширює створений ще 1959 року опорний пункт Інституту економіки та організації сільського господарства Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. Леніна. На базі артілі у 1962—1965 рр. працювала обласна школа підготовки керівних колгоспних кадрів. Досягнення передового колгоспу узагальнено в хронікально-документальному фільмі «Мільйон складається з копійки».

До послуг трудящих 15 торговельних закладів, побутовий комбінат, у якому є кравецька і шевська майстерні, фотоательє, перукарня, лазня. У 1968 році на колгоспні кошти збудовано хлібозавод. Частина вулиць і тротуарів вимощена твердим покриттям, озеленена. П'ять доріг, що ведуть до села, обсаджені фруктовими деревами. Першу фруктову алею закладено ще на початку 30-х років. У 60-х роках побудовано шосейну дорогу Тиманівка—Вапнярка.

Село має велику мережу лікувальних закладів. Тут є лікарня на 25 ліжок, поліклініка з зуболікарськими і рентген-кабінетами, санаторій обласного підпорядкування. Цілорічно діють 2 ясел на 240 місць, а також будинок для колгоспників похилого віку.

Великі здобутки тут і в народній освіті, в роботі культосвітніх закладів. Середню школу закінчило понад тисячу юнаків і дівчат. Є спеціальна школа-інтернат. Споруджено нове приміщення для середньої школи. Якщо до революції у Тиманівці не було жодного селянина, який мав вищу освіту, то на 1970 рік тут живе і працює 60 спеціалістів, що закінчили інститути й університети, понад 100 фахівців мають середню спеціальну освіту. 250 випускників середньої школи успішно працюють у колгоспі механізаторами та тваринниками, бригадирами, ланковими. 22 жителі села навчаються заочно у вузах і технікумах. З Тиманівки вийшло 65 учителів, 52 медпрацівники, 45 спеціалістів інших галузей, п'ятеро стали кандидатами наук. У селі заслужено пишаються своєю вчителькою, пенсіонеркою К. М. Крижанською, яка 44 роки працювала в тиманівських початковій і середній школах. Її нагороджено орденом Леніна. Високо оцінена праця й інших педагогів. Учителька Н. М. Желюк удостоєна ордена «Знак Пошани».

У 1966 році тут відкрито новий будинок культури з великим залом на 500 місць. При ньому працюють хоровий, танцювальний, музичний і драматичний самодіяльні гуртки, що налічують близько 200 учасників. Сільському хору присвоєно звання народного. За досягнення в розвитку художньої самодіяльності митцям Тиманівки було надано право запалити факел обласного фестивалю, присвяченого 100-річчю від дня народження В. І. Леніна. В селі є 5 бібліотек з книжковим фондом понад 20 тис. примірників, широкоекранний кінотеатр. Трудящі передплачують 4 тис. газет і журналів. З 1957 року виходить колгоспна багатотиражка «Вперед до комунізму».

Гарнішає колгоспна Тиманівка. Вже тепер по забудові й благоустрою село вважається одним з кращих в області і республіці. Тут вдало склалася мережа вулиць, де стоять капітальні будови. Зводяться двоповерхові будинки. Вони мають всі види комунальних послуг. За післявоєнний час збудовано і перебудовано 750 будинків. Споруджено також універмаг, водну станцію, стадіон. Ще на 50-річчя Радянської влади під час всесоюзного огляду благоустрою сіл Тиманівка удостоєна диплома II ступеня.

Збирання винограду в колгоспі ім. Суворова. 1969 р.

На колгоспній пасіці, с. Тиманівка. 1970 р.

Трудящі села давно стали ініціаторами запровадження нових соціалістичних звичаїв і обрядів. Ось як у серпні 1964 року Тиманівка урочисто відзначала свято урожаю. Колгоспниці вийшли в поле, де залишився невеличкий нескошений острівок. Женці зв'язали сніп, прикрасили його. Потім колона автомашин, комбайнів, тракторів, мотоциклів, велосипедів, прикрашена квітами, стрічками й прапорами, під'їхала до правління колгоспу. Кращі трудівники: ланковий механізованої ланки І. Д. Паламар, бригадир рільничої бригади І. М. Довгань, ланкові Н. С. Нагоран і О. С. Шестопалько вручили голові артілі та ветеранам праці, що стояли на трибуні, обжинковий вінок з пшеничних колосків, сніп дорідної кукурудзи і ваговиті корені цукрового буряка. Потім представники від ланок і бригад рапортували про успіхи своїх колективів. Після урочистої частини розпочались масові гуляння. З того часу святкування Дня врожаю стало у Тиманівці традицією.

Традиційним стало в селі і відзначення ветеранів праці, комсомольські весілля тощо.

Тиманівці пишаються історією свого села, пов'язаною з героїчною боротьбою за щастя, свободу і владу трудящих. Протягом післявоєнного часу вони створили три музеї. Ще восени 1947 року в будинку, де в свій час жив і працював О. В. Суворов, заснували музей його імені. Тепер тут є близько 800 експонатів. 1968 року за успіхи в роботі музей нагороджено Грамотою Міністерства культури СРСР. На початку 60-х років почалось збирання експонатів для місцевого художнього музею. Тиманівцям допомогли Спілка художників України, Харківський художній інститут, Львівське художнє училище, Ленінградське вище художньо-промислове училище ім. Мухіної, дирекція художніх виставок України, Вінницький обласний будинок народної творчості. Чимало своїх творів подарували музею українські митці В. Г. Непийпиво, О. О. Мельничук, ленінградські художники М. І. Іванов і Ю. М. Титов, скульптор Д. П. Попович. Музей відкрито в грудні 1963 року, йому присвоєно ім'я Т. Г. Шевченка. У 6 кімнатах експонується понад 300 творів живопису, графіки, скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва. І нарешті у 2 великих кімнатах будинку культури 1966 року відкрито музей історії села. Серед різних експонатів виставлено самовар — особистий дарунок М. І. Калініна члену ЦВК СРСР Ф. І. Нагорянській. Чимало сил, знань та умінь в організації цього музею доклав учитель І. О. Яремчук.

У 1968 році на базі тиманівських музеїв проведено семінар завідуючих сільськими музеями. В його роботі взяли участь представники усіх союзних республік. 1970 року за підсумками всесоюзного огляду, присвяченого 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, комплекс тиманівських музеїв удостоєно диплома 1 ступеня. «Село трьох музеїв» — вже й під такою назвою відома в країні колгоспна Тиманівка[1].

Чудові досягнення села в економіці, культурі, освіті, в зростанні добробуту і духовному збагаченні його людей — це, насамперед, наслідок натхненної праці, яка давно стала першою потребою й справжньою окрасою нового життя. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна та за успіхи, досягнуті в роки восьмої п'ятирічки, 158 кращих трудівників села удостоєно високих урядових нагород.

---

[1] Газ. «Правда», 20 липня 1967 р.

У колгоспному художньому музеї ім. Т. Г. Шевченка, с. Тиманівка. 1970 р.

Велику організаційну, ідейно-політичну та виховну роботу провадять партійна організація, що налічує 90 комуністів, комсомольська організація, яка об'єднує 232 юнаки і дівчини, сільська Рада депутатів трудящих та її актив, профспілки. Невсипущу енергію в оновлення села вкладає член ЦК КП України, депутат Верховної Ради УРСР, Герой Соціалістичної Праці голова колгоспу ім. Суворова П. О. Желюк. У передовій статті газета «Известия» влучно характеризувала його як «людину мислячу, з господарською хваткою і душею педагога, якій притаманні партійна принциповість, знання, почуття нового, яка не терпить консерватизму і застою»[1]. П. О. Желюк був делегатом XXIV з'їзду КП України.

Окрилені могутніми ленінськими ідеями, натхнені історичними рішеннями Комуністичної партії, трудящі соціалістичної Тиманівки своєю благородною працею збагачують нові сторінки літопису величних звершень Радянської Батьківщини.

В. І. БОНДАР, А. А. МІНЯЙЛО, П. П. НОВИКОВ

ШПИ́КІВ

Шпиків — селище міського типу (з 1961 року), центр селищної Ради. До районного центру 37 км, до найближчої залізничної станції Рахни 8 км. Населення — 5119 чоловік. Селищній Раді підпорядковані населені пункти Бурдії, Винокурня, Кленове, Левківці, Соснівка, Шпиківка. З 1923 по 1963 рік Шпиків був районним центром.

Перша письмова згадка про населений пункт є у документах XVI ст. Там йдеться про те, що 1507 року власником Шпикова (Ошпекова) став брацлавський землянин Семен Кішка[2]. Власники шпиківських земель, прагнучи збільшити свої прибутки, дозволяли селитись на спустошених татарськими набігами землях у своїх володіннях людям різного походження. Тут оселялися втікачі від кріпацької неволі. Вони займалися землеробством, ремеслами, але не випускали з рук і зброї. Під захистом цих озброєних поселенців околиці Шпикова, які ще 1545 року вважались пусткою, починають швидко заселятись. У 1546 році Шпиків згадується вже як центр Краснянської волості, а в документах другої половини XVI ст. можна зустрінути згадку про Шпиківську волость.

У 1582 році брати Андрій та Іван Кішки розділили свої землі. І. Кішка після грабіжницького набігу татар 1586 року продав свою частину князеві Острозькому. Село розвивалося далі, в ньому осідають селяни-втікачі з Хмільницького староства. Вони затримувалися тут тому, що поміщики обіцяли їм пільги на 20—30 років. Але пани не дотримували слова, і втікачі знову ставали безправними кріпаками. Особливо по-звірячому експлуатували кріпаків у феодальних маєтках, що здавались в оренду. До їх числа належав і Шпиків.

1602 року Шпиків входить до Вінницького повіту Брацлавського воєводства. В ньому тоді було близько 200 димів. З 1613 року він стає власністю магнатів Замойських, які ще більше посилили гніт. Це зустріло відчайдушний опір населення. Боротьба загострилася у період визвольної війни українського народу проти

[1] Газ. «Известия», 10 грудня 1967 р.

[2] Źródła dziejowe, t. 22, стор. 606, 722.

шляхетської Польщі. Влітку 1648 року хвиля селянсько-козацьких повстань змила і шляхетських власників Шпикова.

Внаслідок возз'єднання України з Росією Шпиків позбувся польського гніту. Але незабаром, за Андрусівським перемир'ям, село знову відійшло до Польщі. Проте Річ Посполита не змогла стримати наступ Туреччини, і Шпиків опинився під її владою. У XVIII ст. він знову потрапив до рук польських феодалів. В 1793 році Шпиків, населення якого становило тоді 1850 чоловік, разом з Правобережною Україною увійшов до складу Росії.

В першій половині XIX ст. з розвитком промисловості на Україні в Шпикові виникло цукроваріння. В 1844 році споруджується цукрозавод. Він належав поміщикові Свейковському, власникові Шпикова з 700 душами селян[1].

Після реформи 1861 року селяни й далі терпіли через малоземелля. Вони мали тільки 1729 десятин, а тим часом поміщикові належало 8920 десятин. Малоземелля й злидні спричинялися до виступів селян проти пана. 1862 року у селі сталося заворушення. Царські власті послали сюди війська.

На початку 60-х років Шпиків стає центром волості і входить до складу Брацлавського повіту. У 60—70-х рр. значного розвитку досягло тут цукроваріння. Шпиківський цукровий завод переобладнали, встановили потужні парові двигуни. Разом з усіма службами й добудовами територія заводу становила 55 десятин. Продукція його вивозилась за кордон[2]. Завод неодноразово брав участь у всеросійських виставках у Петербурзі, Москві, Нижнім Новгороді, де був нагороджений бронзовими та срібною медалями.

Важко жилося робітникам цукрового заводу і наймитам, які працювали в маєтку, обробляючи буряки. Робочий день на підприємстві тривав 12 годин, а в маєтку примушували працювати від сходу до заходу сонця. Сільськогосподарські робітники й поденники отримували в середньому 7 крб. на місяць. Зарплата на Шпиківському цукровому заводі становила: жінок і підлітків — 5—6, чоловіків — 8—13 крб.. Трудівники зазнавали різних утисків, з них постійно стягували штрафи. Відсутність техніки безпеки та охорони праці призводили до нещасних випадків.

Розвиток промисловості і торгівлі в другій половині XIX ст. сприяв зростанню містечка. 1888 року тут нараховувалося 499 дворів, мешкало 2982 чоловіка, серед них 158 ремісників. Працювали цукровий, цегельний, миловарний, свічковий заводи, 16 лавок. 1864 року заснували однокласне народне училище, де було 3 вчителі і 58 учнів.

Робітники виступали проти своїх поневолювачів, вимагали поліпшення умов життя та праці, підвищення заробітної плати. Вони активно включалися у страйкову боротьбу. На початку травня 1905 року застрайкували робітники цукрового заводу, до них приєднались поденники, що обробляли плантації. Цей виступ набув широкого розмаху. Губернатор дав наказ про посилку до Шпикова військової команди. Робітників не вдалося залякати, вони продовжували боротьбу. Власник підприємства змушений був задовольнити вимоги страйкарів. Також успішно пройшов тут страйк 9—10 грудня[3].

За прикладом робітників страйкову боротьбу вели також селяни Шпиківського маєтку. У травні 1905 року вони не вийшли на роботу, вимагаючи збільшити їм заробітну плату. Керуючий маєтком не задовольнив цю вимогу і запросив на роботу селян з навколишніх сіл, які на знак солідарності з своїми шпиківськими товаришами відхилили умови, запропоновані поміщиком. Страйк мав організований характер. Поміщик вимушений був встановити поденну плату: для чоловіків —50 коп., для жінок — 40 копійок.

[1] Отмена крепостного права на Украине, стор. 199.
[2] Вінницький облдержархів, ф. 358, оп. 1, спр. 21, арк. 1.
[3] ЦДІА СРСР, ф. 575, оп. 1, спр. 334, арк. 12.

Заворушення шпиківських селян не припинялись протягом 1906—1907 рр. У першій половині 1907 року було підпалено поміщицький маєток. Селянин П. Х. Чубко організував бідноту на перекриття річки загатою, після чого частина поміщицьких посівів опинилася під водою. Разом з робітниками він підпалив кілька заводських приміщень[1].

Робітники й селяни Шпикова терпіли не тільки від злиднів, але й від політичного безправ'я, від темряви. Переважна більшість трудящих не знала грамоти. В двокласному міністерському училищі та церковнопарафіяльній школі вчилися головним чином діти сільських багатіїв та службовців. Ніхто у дореволюційному Шпикові не дбав про охорону здоров'я трудящих. Тут була тільки невеличка лікарня, в якій працювали лікар і фельдшер.

Багато лиха зазнали жителі Шпикова під час першої світової війни. 1914 року в розпалі жнив частину шпиківських селян разом з возами та кіньми забрали в царську армію і погнали на фронт. Роки війни вкрай розорили господарство. Ось чому звістка про повалення самодержавства була радісно сприйнята місцевим населенням. Незабаром селяни почали ділити поміщицьку землю, розбирати хліб з панських комор. У квітні 1917 року робітники Шпиківського цукрового заводу, незважаючи на протидію місцевих органів Тимчасового уряду, на своїх зборах прийняли рішення про встановлення 8-годинного робочого дня.

Як тільки жителі Шпикова дізнались про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, вони кинули роботу й з червоними прапорами попрямували до центру містечка, де на площі відбувся мітинг. Крім місцевих жителів, тут зібралося багато солдатів з військових частин, що проходили через Шпиків. Радянську владу в Шпикові було встановлено в лютому 1918 року. В цей час тут організували волосний ревком. Він розгорнув роботу, втілюючи в життя Декрет Радянської влади про землю.

У березні 1918 року до Шпикова навально вдерлися австро-німецькі окупанти. Вони жорстоко знущалися з населення, примушували трудящих повернути землю і майно поміщикові. Це викликало ще більшу ненависть до інтервентів та їх прислужників — буржуазних націоналістів. У серпні 1918 року партизани з допомогою місцевого населення на деякий час вигнали окупантів з містечка. Було заарештовано начальника місцевої варти[2].

Восени 1918 року австро-німецькі війська залишили Шпиків, але владу захопили петлюрівці. Після двотижневих безчинств вони залишили містечко пограбованим. Влітку 1919 року у Шпиків вдерлися денікінці. Білогвардійці чинили погроми, грабували і знищували мирне населення. Неодноразово зазнавав Шпиків і нападів різних банд.

На початку 1920 року містечко стало радянським. Розгорнули роботу ревком та волревком, створений 27 лютого 1920 року. Члени ревкомів у своїй повсякденній діяльності займалися широким колом питань — відбудовою господарства, боротьбою з бандитизмом, роботою шкіл, поліпшенням санітарного стану містечка й сіл. Особлива увага приділялася поданню допомоги Червоній Армії[3]. 1920 року у Шпикові було створено КНС.

Виховну роботу серед населення проводили комуністи Шпикова та окремої кавалерійської бригади, розміщеної тут, члени ревкому й КНС. Регулярно відбувалися мітинги, під час яких висвітлювалось внутрішнє й міжнародне становище Радянської республіки. Не раз комуністи, ризикуючи власним життям, виконували різні партійні доручення. Голова волревкому С. С. Трачук неодноразово пробирався у лігво бандитів і вів серед них роз'яснювальну роботу. Внаслідок цього у травні 1921 року всі вони прийшли з каяттям в органи Радянської влади[4].

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7764, арк. 4.
[2] Поділля в роки громадянської війни, стор. 84.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-1139, оп. 1, спр. 8, арк. 3—6, 28.
[4] Вінницький облпартархів, ф. 244, оп. 1, спр. 37, арк. 120.

Шпиківський ревком з перших днів своєї діяльності приділяв велику увагу відбудові підприємств. У 1921 році став до ладу цукровий завод. Уряд Радянської України присвоїв йому найменування «Перший пролетарський цукровий завод»[1].

1921 року у Шпикові засновано комуністичний осередок на чолі з М. С. Черняковим. Незабаром цей осередок став волосною парторганізацією. 7 серпня 1922 року виник другий комуністичний осередок на цукровому заводі. У зв'язку з тим, що 1923 року Шпиківська волость перетворилася на район, був обраний райпартком[2].

На цукровому заводі в 1923 році організовується комсомольський осередок, до якого приймалась і молодь містечка. До осередку входило 30 юнаків і дівчат — завзятих бійців за нове соціалістичне життя. Вони були першими на виробництві і в полі. Комсомольці активно допомагали комуністам здійснювати серед населення культурно-масові заходи. Велика увага приділялась ліквідації неписьменності. З ініціативи комсомольців було створено кілька шкіл лікнепу. Місцем проведення лекцій, мітингів, виступів самодіяльних гуртків став клуб ім. К. Маркса.

Одержавши від держави землю, селяни Шпикова поступово долали споконвічні злидні. Але одноосібні господарства лишалися слабкими, були позбавлені робочої худоби, корів. Отже, життя вимагало нових, соціалістичних форм господарювання. Починають виникати перші сільськогосподарські кооперативи з бідняцьких господарств, що об'єднувалися для спільного обробітку землі. Повсякденну роботу по залученню селян до кооперативів вели комуністи, комсомольці, члени сільради та КНС, який налічував у своїх лавах 289 чоловік[3]. Тоді ж створюється машинно-прокатна станція.

Трудящі Шпикова боляче переживали звістку про хворобу В. І. Леніна. У своєму зверненні в 1923 році до Ілліча вони писали: «В день Паризької комуни загальні збори робітників Шпиківського цукрового заводу і селяни волості вітають головного вождя революції, бажають швидкого одужання». За ленінським призовом 1924 року до партії вступило 12 робітників, 8 бідняків та батраків[4].

У другій половині 1929 року в Шпикові почалася масова колективізація селянських господарств. Вона здійснювалася у жорстокій класовій боротьбі з куркульством. На території Шпикова організували 4 колгоспи. Радянська держава забезпечувала колгоспи сільськогосподарською технікою. Вже 1929 року для їх потреб надійшло 2 трактори, 98 плугів, 66 культиваторів та ін. Відкрилася машинно-кінна станція, яка мала 175 коней та 39 тракторів.

Здійснюючи колективізацію, райпартком спирався на сільську бідноту. Одним з важливих засобів її активізації став зліт наймитів, що відбувся у березні 1930 року. Учасники зльоту вимагали посилити боротьбу з куркулями. Всі вони оголосили себе ударниками весняної сівби, 9 делегатів тут же подали заяви про прийом у партію[5].

Міцніли новостворені колективні господарства, розпочинали свою діяльність перші колгоспні партійні організації. В 1933 році парторганізація колгоспу «Залізний» нараховувала 6 членів партії і 10 кандидатів у члени партії, колгоспу ім. XVI партз'їзду — 6 комуністів. У колгоспі ім. Шевченка створили партгрупу.

Велике політичне й трудове піднесення серед трудящих Шпикова викликали нова Конституція СРСР, перші вибори до Верховної Ради СРСР у 1937 році та Верховної Ради УРСР в 1938 році за новою виборчою системою. В період підготовки до виборів Шпиківський райком КП(б)У провів значну агітаційно-пропагандистську роботу: організував семінари агітаторів, мітинги. Нову Конституцію

[1] Вінницький облпартархів, ф. 79, оп. 1, спр. 6, арк. 18.
[2] Там же, спр. 1, арк. 59.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-93, оп. 1, спр. 241, арк. 128—130.
[4] Вінницький облпартархів, ф. 79, оп. 1, спр. 15, арк. 12.
[5] Газ. «Червоний край», 26 березня 1930 р.

СРСР і Положення про вибори трудящі мали можливість вивчати в спеціальних гуртках.

У передвоєнні роки населення Шпикова жило заможно й культурно. Розвивалася місцева промисловість, з року в рік міцніли колгоспи. Підвищувалась урожайність полів: 1937 року колгосп імені XVI партз'їзду зібрав урожай пшениці по 21 цнт на круг з площі 95 га. Колгоспники цієї артілі одержали на трудодень по 5,75 кг хліба[1]. Урожайність цукрових буряків становила 171 цнт з га. Зростало колгоспне тваринництво.

Зміцнювалась матеріально-технічна база колгоспів. 1941 року Шпиківська МТС, яка виникла 1937 року, мала 53 трактори, 12 комбайнів.

Колгоспний лад виховав нового хлібороба — свідомого, освіченого трудівника. Багато спеціалістів сільського господарства мали вищу й середню освіту.

З перших днів Великої Вітчизняної війни всі зусилля трудящих були спрямовані на перебудову народного господарства на воєнний лад. Організованість, готовність виконати свій священний обов'язок перед Батьківщиною виявили жителі Шпикова під час мобілізації. Для боротьби з диверсантами, захисту промислових підприємств був створений винищувальний батальйон у складі 300 чоловік.

22 липня 1941 року Шпиків окупували фашисти. Радянські патріоти мужньо боролися проти загарбників. З лютого 1942 року по серпень 1943 у Шпикові діяла підпільна антифашистська організація, яка об'єднувала 16 чоловік. Її очолював комітет у складі Я. О. Попова, Ф. Прокоф'єва, І. І. Костюка[2]. Підпільники мали радіоприймач і щоденно доводили до відома жителів Шпикова і навколишніх сіл зведення Радінформбюро. Вони готували збройні виступи проти фашистських окупантів. Але сигуранца натрапила на слід організації, і влітку 1943 року відважних патріотів було страчено.

В січні 1944 року створюється Шпиківський підпільний райком партії, до якого увійшли партизани Вінницького з'єднання І. Ю. Панасенко, А. С. Черевичний та ін. Він проіснував до березня 1944 року.

Частини Червоної Армії 18 березня 1944 року визволили Шпиків від окупантів. Населення радо зустрічало своїх визволителів. Трудящі доклали багато зусиль, щоб допомогти воїнам Червоної Армії громити ворога. Вони обладнали приміщення для військового госпіталю, передали сюди сотні кілограмів продуктів харчування тощо. Населення Шпиківського району здало у фонд оборони 135 тис. карбованців на створення танкової колони «За розгром ворога»[3].

Трудящі Шпикова брали активну участь у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками на фронтах Великої Вітчизняної війни. 925 чоловік билися в лавах Червоної Армії, з них 480 нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу. Ф. І. Жарчинський, який був вчителем Шпиківської середньої школи, наприкінці війни на території фашистської Німеччини разом з 8 розвідниками визволив 4500 радянських військовополонених з табору. Під час цієї операції він загинув смертю хоробрих. Патріотові посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу[4].

З першого дня визволення трудящі Шпикова самовіддано трудилися на відбудові народного господарства. Вже за кілька днів після вигнання окупантів відкрилися магазини, хлібопекарня, пошта, майстерня побутового обслуговування. Почалася відбудова промислових об'єктів, найперше — цукрового заводу. 25 березня 1944 року знову стала виходити газета «За перемогу». Відновили свою діяльність районний клуб, бібліотека, друкарня. З 20 квітня запрацювали школи.

Зусиллями робітників і службовців у 1947 році був повністю відбудований цукровий завод. Зразки трудового героїзму показували робітники П. Н. Біло-

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 79, оп. 1, спр. 651, арк. 36—37.
[2] Там же, ф. 136, оп. 15, спр. 977, арк. 15, 23.
[3] Там же, ф. 79, оп. 2, спр. 53, арк. 8.
[4] Газ. «Радянська Україна», 11 травня 1967 р.

конний, Д. Г. Мандебура, І. Я. Слободянюк, І. П. Левінський. Спрямовуючою силою трудового колективу була заводська парторганізація, яка мала у своєму складі 19 комуністів[1].

Обговорення плану перебудови с. Шпикова. 1971 р.

З першого дня після вигнання гітлерівських окупантів розгорнулась робота по відродженню колгоспів Шпикова. 1944—1945 рр. пройшли в умовах боротьби колгоспників за відновлення колективних господарств, пограбованих окупантами. Для обробітку полів не було машин, тягла — всі сільськогосподарські роботи виконувалися тоді вручну. На колгосп припадало в середньому один-два коні, основним тяглом були корови. Велику допомогу колгоспам подавала Шпиківська МТС, де було на той час 23 трактори. Дуже гостро стояло питання з посівним матеріалом. Держава відпустила шпиківським колгоспам 6 тис. цнт насіння. Незважаючи на величезні труднощі, члени артілей з небаченим піднесенням відбудовували колективне господарство. Весною 1944 року уже було засіяно близько 80 проц. посівної площі[2].

За четверту п'ятирічку багато чого зробили для удосконалення колгоспного виробництва. 1950 року у Шпикові після об'єднання сільськогосподарських артілей утворився один великий колгосп ім. Мікояна. Господарство, що згодом дістало назву «Україна», швидко зростало. Було збудовано нові приміщення ферм, закладено фруктовий сад.

Разючі зміни сталися в наступні роки на цукровому заводі. Основні і трудомісткі процеси було механізовано, ліквідовано ручну працю. Особливо великий обсяг робіт щодо реконструкції, механізації та автоматизації підприємства здійснено за час семирічки. На підприємстві встановлено турбогенератор потужністю 1500 квт, котельню на рідке паливо, повністю електрифіковано виробництво. Кагатне поле перетворене на механізований цех, звідки безперервним потоком надходять буряки для переробки. Протягом 1967—1969 рр. проведені дальші капітальні роботи на заводі, зокрема збільшилася потужність дифузійної батареї, обладнано новий паровий котел, вакуум-апарат першого продукту з поверхнею нагріву 140 кв. м, удосконалили пробовідбирач для приймання буряків тощо. За останні кілька років вжито заходів щодо поліпшення якості цукру і зниження його собівартості. Все це сприяло зростанню продуктивності заводу. Якщо в 1965 році він переробляв 8 тис. цнт цукрових буряків, то в 1968 — 10 тисяч.

У 1965 році колгоспи «Україна» та ім. Шевченка села Замлиння об'єдналися в одну артіль «Дружба». Колгосп «Дружба» розвивається як спеціалізоване господарство для відгодівлі великої рогатої худоби. Він повністю перейшов на госпрозрахунок і грошову оплату праці по всіх галузях виробництва. Це стимулювало розвиток виробництва і значно збільшило товарну продукцію у восьмій п'ятирічці. Якщо в 1965 році державі було продано 5,5 тис. цнт м'яса, то в 1969 році — вже 8,5 тис. цнт. Збір зернових у 1970 році перевищив 30 цнт, а цукрових буряків — 345 цнт з гектара. Господарство має 30 тракторів, 21 комбайн, 21 вантажну автомашину, 27 сівалок та багато іншої сільськогосподарської техніки. Працюють у ньому 14 спеціалістів, що мають вищу й середню освіту.

[1] Вінницький облпартархів, ф. 79, оп. 2, спр. 104, арк. 66.
[2] Там же, спр. 59, арк. 103—104.

В колгоспі трудяться відомі люди, майстри високих урожаїв, знатні тваринники. Доброю славою користується колишній бригадир комплексної бригади В. І. Щербатюк. Усе його життя зв'язане з роботою на шпиківській землі. За досягнення у вирощуванні високих врожаїв пшениці його нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Незважаючи на пенсійний вік, він працює на фермі відгодівлі великої рогатої худоби. Колгоспниця К. Д. Єленчак нагороджена орденом «Знак Пошани» за високі показники у виробництві м'яса. Вона мати п'яти дітей, бере активну участь у громадській роботі, двічі була учасницею Виставки досягнень народного господарства СРСР, де нагороджувалася медалями.

Поліпшуються побутові умови шпиківських трудівників. У селищі споруджено 1409 будинків. Кожна квартира має електрику, радіо. У 510 будинках є телевізори, а в 530 — установлені газові плити. Населення обслуговує 21 магазин.

Докорінні зміни за роки Радянської влади сталися в охороні здоров'я. Нині Шпиківська лікарня має 150 ліжок. Стаціонар і поліклініка обладнані новітньою апаратурою. Лікарня має 5 легкових автомашин спеціального призначення. Тут трудяться 187 штатних працівників.

Багато цікавого, повчального можна побачити в роботі шпиківських освітніх закладів. Тут працюють середня, восьмирічна, 3 початкові школи, а також середня школа робітничої молоді. Понад тисячу учнів закінчили Шпиківську середню школу в післявоєнний час. Вони стали агрономами, інженерами, викладачами, журналістами, служать у Радянській Армії.

Уже три роки існує в школі літературно-краєзнавче товариство. Серед його почесних членів Ю. К. Смолич, М. П. Стельмах, Є. П. Кирилюк. Учні — члени товариства — оформили 18 стендів про життя і творчість письменників Поділля та альбом «Літературна Вінниччина». Згодом було відкрито у школі літературно-краєзнавчий музей ім. М. М. Коцюбинського. Із зібраного матеріалу про участь жителів у Великій Вітчизняній війні, про подвиги вчителя школи Героя Радянського Союзу Ф. І. Жарчинського 1970 року було створено кімнату бойової і трудової слави.

Культурне дозвілля жителі Шпикова проводять у своєму будинку культури. В спеціальних приміщеннях відбуваються заняття дитячої музичної студії по класу баяна, акордеона й фортепіано. Працюють гуртки художньої самодіяльності: хоровий, танцювальний, драматичний, художнього читання, оркестр народних інструментів, естрадний оркестр, вокальний жіночий ансамбль, агітбригада. Будинок культури влаштовує вечори зустрічей з передовиками виробництва, героями і учасниками громадянської та Вітчизняної воєн, партизанами і підпільниками, діячами культури. В 1967 році відбулася зустріч жителів селища з учасниками шпиківського підпілля.

Жителі Шпикова пишаються своїми знатними земляками, слава про яких лунає далеко за межами рідного краю. Серед них — В. А. Подзерко, що народився у Шпикові 1912 року в бідній селянській сім'ї. Нині він працює секретарем Всесвітньої Федерації Профспілок. На XXIII з'їзді КПРС його обирали кандидатом у члени ЦК КПРС. Уродженець Шпикова полковник Н. Ф. Кирилюк в роки Великої Вітчизняної війни і після її закінчення подавав допомогу братньому польському народові в створенні нової армії.

Жителі Шпикова люблять своє селище. Вони впорядкували його, посадили декоративні дерева. Шпиків потопає в садах. Природа і трудові руки створили сприятливі умови для продуктивної праці і відпочинку. Розквітає селище. Широкі перспективи відкриваються перед ним. Запорука цьому — творча, наполеглива праця трудівників Шпикова.

В. М. ОРЛОВ

Південний Буг. Тульчинський район. 1970 р.

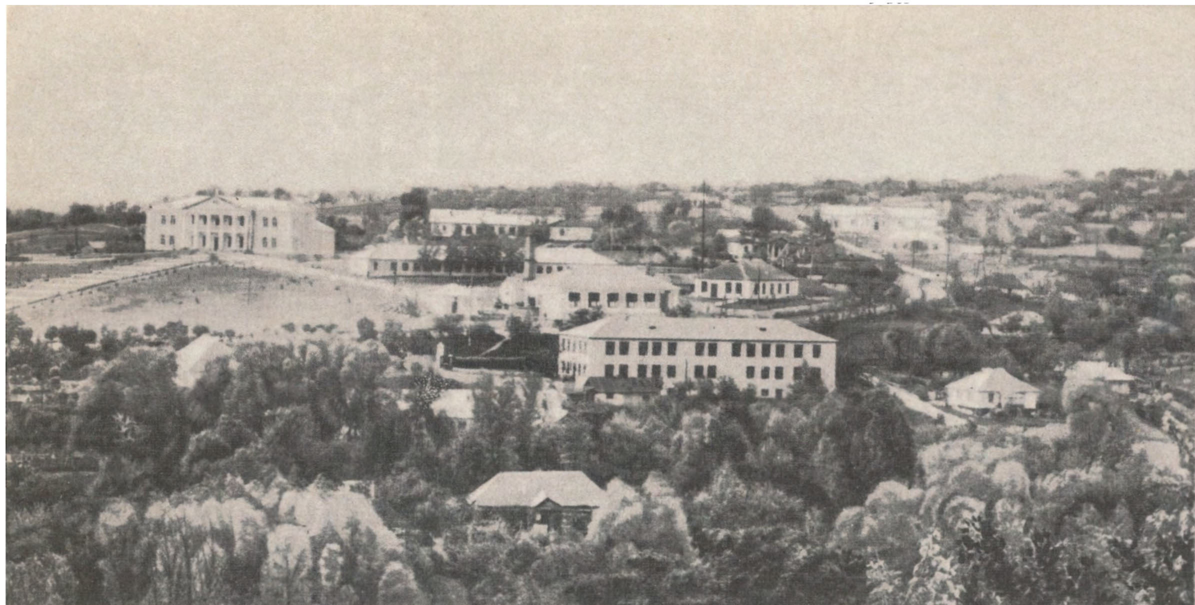

Загальний вид с. Клембівки Ямпільського району. 1969 р.

Одна з вулиць у Немирові. 1971 р.

Новобудови в Іллінцях. 1970 р.

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ТУЛЬЧИНСЬКОГО РАЙОНУ

БО́РТНИКИ — село, центр сільської Ради, знаходиться за 16 км від Тульчина і за 28 км від залізничної станції Рахни. Населення — 1571 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Стадниця.

У Бортниках міститься центральна садиба колгоспу «40-річчя Жовтня». За господарством закріплено 4704 га землі, в т. ч. 3604 га орної; є 58 га ставків. Свинарку Н. Д. Рак нагороджено орденом Леніна.

Тут працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, лікарня. З 1957 року виходить багатотиражна газета «Зоря комунізму».

Партійна організація налічує 52 комуністи, комсомольська — 70 членів ВЛКСМ.

Бортники відомі з XVIII ст. 18 червня 1905 року відбулися заворушення селян, які вимагали підвищення поденної плати за сільськогосподарські роботи. 7 березня 1924 року створено сільськогосподарську артіль «Культурний хлібороб».

Під час визволення села від фашистських загарбників загинуло 72 бійці Червоної Армії. На могилі воїнів-визволителів споруджено пам'ятник.

ГАННО́ПІЛЬ — село, центр сільської Ради, лежить за 7 км від Тульчина і 10 км від залізничної станції Кирнасівка. Населення — 1956 чоловік.

Місцевий колгосп «8 Березня» користується 2492 га землі, в т. ч. 1800 га орної. Господарство спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби. У 1958 році за досягнення високих урожаїв зернових культур та цукрових буряків колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки, де його відзначено дипломом II ступеня і премійовано вантажною автомашиною. Ланковій Н. О. Комасюк присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Колгоспниця Н. С. Поліщук нагороджена орденом Леніна.

У Ганнополі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

На різних ділянках колгоспного виробництва трудяться 46 комуністів, 61 комсомолець.

Перші згадки про село знаходимо в історичних джерелах XVIII століття.

ДРА́НКА — село, центр сільської Ради. Віддаль до Тульчина 15 км, до залізничного вузла Вапнярка — 12 км. Населення — 1205 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Одаї.

Місцевий колгосп ім. Кірова користується 2792 га землі, в т. ч. 1986 га орної, вирощує зернові та технічні культури. Голова колгоспу М. М. Вальчик нагороджений орденом Леніна.

В селі є восьмирічна школа, будинок культури.

Тут працюють 45 комуністів і 105 комсомольців.

Засновано Дранку у XIX столітті.

ЖУРАВЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 10 км від районного центру і за 2 км від залізничної станції Журавлівка. Населення — 2641 чоловік. Сільраді підпорядковане селище Маяки.

У Журавлівці міститься центральна садиба колгоспу ім. Шевченка. За господарством закріплено 3966 га землі, в т. ч. 2855 га орної. Тут вирощують пшеницю та цукрові буряки.

Працюють середня школа, клуб, лікарня.

Партійну організацію в селі засновано 1920 року. Тепер тут є 83 комуністи й 230 комсомольців.

Вперше згадується Журавлівка в історичних джерелах XVII ст. 1938 року удостоєно ордена Леніна першу в селі п'ятисотенницю Є. І. Подоляк.

До 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка у Журавлівці споруджено пам'ятник великому українському поету-революціонеру.

ЗАОЗЕ́РНЕ (до 1965 року — Паланка) — село, центр сільської Ради, розташоване за 25 км від Тульчина і за 12 км від залізничної станції Ладижин. Населення — 1605 чоловік. Сільраді підпорядковане село Василівка.

За місцевим колгоспом «Ленінський шлях» закріплено 2966 га землі, в т. ч. 1939 га орної. Господарство спеціалізується на вирощуванні зернових та технічних культур.

У селі є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, виходить багатотиражна газета «Голос колгоспника».

Тут працюють 51 комуніст і 77 комсомольців.

Паланку засновано в першій половині XVIII ст. У червні — серпні 1848 року сталися заворушення селян, які відмовились виконувати повинності, запроваджені поміщицею Р. Сабанською. 25 травня 1905 року застрайкували селяни Паланки, вони вимагали підвищення поденної оплати й загрожували розгромити економію. В листопаді 1925 року заснували сільськогосподарське товариство «Шлях незаможника».

Біля села виявлено залишки ранньослов'янського поселення черняхівської культури.

ЗАРІ́ЧНЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 6 км від Тульчина, за 20 км від залізничної станції Журавлівка. Населення — 1784 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Левада і Тартак.

За місцевим колгоспом ім. Калініна закріплено 2900 га землі, в т. ч. 2182 га орної. Тут вирощують зернові і технічні культури.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

У Зарічному трудяться 32 комуністи й 55 комсомольців.

Село існує з початку XVIII століття.

Уродженцеві села П. Я. Бондарчуку за героїчний подвиг під час Великої Вітчизняної війни посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

42 1-302

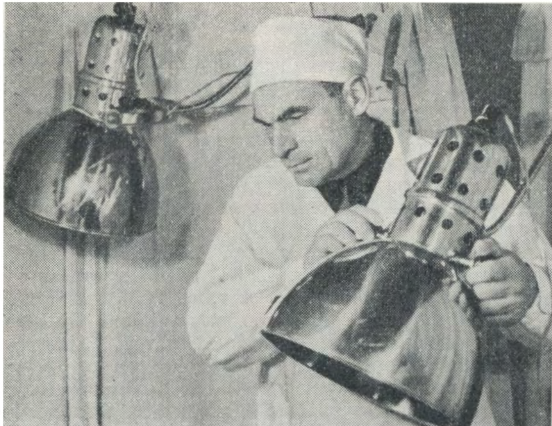

Т. К. Каракой — Герой Соціалістичної Праці, завідуючий фельдшерсько-акушерським пунктом, с. Калініне. 1970 р.

КАЛІ́НІНЕ (до 1923 року — Богданівка) — село, центр сільської Ради, розташоване за 22 км від районного центру і за 8 км від залізничної станції Демківка. Населення — 1787 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Білоусівка Друга, Улянівка.

В селі розміщено центральну садибу колгоспу «Зоря комунізму». За господарством закріплено 2113 га землі, в т. ч. 1527 га орної. Тут вирощують озиму пшеницю й цукрові буряки.

У Калініному є будинок культури, восьмирічна школа, бібліотека.

У селі працює Герой Соціалістичної Праці Т. К. Каракой.

Тут трудяться 31 комуніст та 94 комсомольці.

Вперше Богданівка згадується у документах початку XVIII ст. 18 червня 1905 року відбувся селянський виступ. Селяни вимагали підвищити поденну плату за працю на поміщицьких полях. З січня 1943 по березень 1944 року в селі діяла підпільна група.

Біля села Білоусівки Другої виявлено ранньослов'янське поселення черняхівської культури.

КИ́РНАСІВКА — селище міського типу, центр селищної Ради, розташоване за 12 км від районного центру, за 1 км від залізничної станції Кирнасівка. Населення — 6069 чоловік. Селищній Раді підпорядкований населений пункт Маркове.

На території селища знаходяться два цукрові заводи. За місцевим колгоспом ім. XXI з'їзду КПРС закріплено 3533 га землі, в т. ч. 2510 га орної. Господарство спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби та птиці.

Є середня й восьмирічна школи, клуб, бібліотека, лікарня.

Партійна організація налічує 171 комуніста, комсомольська — 330 членів спілки.

Кирнасівка у джерелах згадується як містечко Краснопілля ще з початку XVIII ст. З історією селища пов'язана діяльність членів Південного товариства декабристів, які часто збирались тут, щоб обговорити «Руську правду». У квітні 1861 року селяни відмовились виконувати повинності на поміщика. В липні 1905 року спалахнули заворушення селян. Повсталі вимагали підвищення поденної плати за сільськогосподарські роботи. Жителю Кирнасівки Г. І. Гнатенку за героїзм і військову майстерність, виявлену при багаторазових висадках морських десантів у Новоросійську та Керчі, присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

КЛЕБА́НЬ — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від Тульчина і за 8 км від залізничної станції Демківка. Населення — 3550 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Гути та Федьківка.

Місцевий колгосп «Перше травня» користується 6030 га землі, в т. ч. 4403 га орної. На фермах вирощують поголів'я племінних корів. Голову колгоспу В. О. Качуровського нагороджено орденом Леніна. У селі також працює майстерня ремонту сільськогосподарських машин районного об'єднання «Сільгосптехніки».

В Клебані є середня школа, будинок культури, бібліотека, лікарня. Виходить багатотиражна газета «Ленінський шлях».

Партійну організацію засновано 1922 року. Тепер у селі трудяться 70 комуністів і 231 комсомолець.

За переказами, село засноване в XVII ст. Старі назви — Гусаків, Ковбаня.

КОПІ́ЇВКА — село, центр сільської Ради, розміщене за 10 км від Тульчина і за 12 км від залізничної станції Юрківка. Населення — 2461 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Гуральня й Щурі.

У Копіївці міститься центральна садиба колгоспу ім. Ілліча. За господарством закріплено 4111 га землі, в т. ч. 2677 га орної. Воно спеціалізується на відгодівлі свиней.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Виходить багатотиражна газета «За високий урожай».

На різних ділянках виробництва трудяться 48 комуністів та 103 комсомольці.

Під час визволення села в березні 1944 року загинуло 22 бійці Червоної Армії. На їх могилі споруджено пам'ятник.

КРИ́ЩИНЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 7 км від Тульчина, за 21 км від залізничної станції Журавлівка.

Населення — 2279 чоловік.

У місцевому колгоспі «Маяк» — 3773 га землі, в т. ч. 2801 орної. Вирощують зернові та технічні культури. Розвинуте тваринництво молочного напрямку.

В селі працюють середня школа, клуб, бібліотека, випускається багатотиражна газета «Колгоспне життя».

Партійна організація об'єднує 55 комуністів, комсомольська — 133 члени ВЛКСМ.

Перші згадки в літературі про село належать до XVIII століття.

Тут народився і працював майстер українського народного мистецтва І. Т. Гончар (1888—1944).

ЛУКА́-ЖА́БОКРИЦЬКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 15 км від Тульчина і за 6 км від залізничної станції Юрківка. Населення — 1701 чоловік.

У селі розміщений колгосп «Авангард», який користується 2681 га землі, в т. ч. 1958 га орної. Господарство спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці та цукрових буряків. Тут є 65 га ставків.

До послуг жителів восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека.

На різних ділянках колгоспного виробництва працюють 48 комуністів і 103 комсомольці.

Перші згадки про село у джерелах XVIII століття.

МИХАЙЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 15 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Ладижин. Через Михайлівку проходить автошлях з Тульчина до села Заозерного. Населення — 1439 чоловік. Сільраді підпорядкований населений пункт Маньківка.

За колгоспом ім. Щорса закріплено 3462 га землі, в т. ч. 2443 га орної. Господарство вирощує озиму пшеницю, цукрові буряки, розвинуте тваринництво м'ясо-молочного напрямку.

Український письменник А. П. Свидницький.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, виходить багатотиражна газета «За високий урожай».

Тут працюють 50 комуністів і 61 комсомолець.

Михайлівку засновано у XVI столітті.

В Маньківці народився й провів дитячі роки український письменник А. П. Свидницький (1834—1871).

Біля села виявлено залишки поселення трипільської культури, городище й поселення давньоруських часів.

НЕСТЕРВА́РКА — село, центр сільської Ради. Віддаль до районного центру — 1 км, до залізничної станції Журавлівка — 16 км. Населення — 2984 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Завалля, Капки, Кинашів, Липки, Мазурівка, Марусине, Хмельницьке.

В селі розміщено бригаду колгоспу «Україна», за нею закріплено 1749 га землі, в т. ч. 1154 га орної. Вона спеціалізується на відгодівлі свиней.

У селі є восьмирічна школа та спецшкола, клуб, бібліотека.

Партійна організація об'єднує 104 комуністи, комсомольська — 49 юнаків і дівчат.

1796 року під час літніх навчань з солдатами за наказом О. В. Суворова тут спорудили учбове укріплення «Пражка». 1882 року селяни зруйнували греблю біля млина, що належав орендареві.

В селі збудовано пам'ятник воїнам, полеглим у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. Уродженець с. Мазурівки М. Д. Кучерявий повторив подвиг О. Матросова. Йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Відкриття пам'ятника Герою Радянського Союзу М. Д. Кучерявому в с. Мазурівці. 1966 р.

ПЕЧЕ́РА — село, центр сільської Ради, лежить за 38 км від районного центру. Населення — 2377 чоловік. Сільраді підпорядковане село Петрашівка.

В Печері міститься центральна садиба колгоспу ім. Леніна. За господарством закріплено 2071 га землі, в т. ч. 1437 га орної. Тут розміщено міжколгоспну птахоінкубаторну станцію.

У селі є середня школа, клуб, бібліотека. Працюють лікувальні заклади: республіканський кістково-туберкульозний санаторій «Печера», лікарня.

У Печері трудяться 79 комуністів та 157 комсомольців.

Печера згадується в історичних джерелах кінця XVI століття.

Під час німецько-фашистської окупації на території колишнього маєтку Потоцьких було створено концтабір, де загинуло 4 тис. радянських людей.

Поблизу села виявлено залишки двох поселень доби неоліту, поселення трипільської культури, курганний могильник доби пізньої бронзи та два ранньослов'янські поселення черняхівської культури VIII—IX століть.

СУВО́РОВСЬКЕ (до 1946 року — Війтівка) — село, центр сільської Ради, лежить за 6 км від

У піонерському таборі, с. Печера. 1965 р.

районного центру та за 6 км від залізничної станції Журавлівка. Населення — 1968 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Білоусівка Перша, Грабівка, Пестеля.

В селі розміщений колгосп ім. Леніна, за яким закріплено 5906 га землі, в т. ч. 4382 га орної. Тут вирощують озиму пшеницю, цукрові буряки. Голова колгоспу О. К. Радченко та доярка М. Т. Сташко нагороджені орденом Леніна.

У Суворовському є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека.

На різних ділянках колгоспного виробництва працюють 73 комуністи та 146 комсомольців.

У письмових джерелах є відомості про існування села в XVIII столітті.

ТАРА́СІВКА — село, центр сільської Ради, знаходиться за 7 км від районного центру, за 21 км від залізничної станції. Населення — 1502 чоловіка.

За місцевим колгоспом «Іскра» закріплено 2517 га землі, в т. ч. 1638 орної. На фермах колгоспу вирощують поголів'я поросят, які продають спеціалізованим господарствам району для відгодівлі на м'ясо.

Є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека. Виходить багатотиражна газета «Колгоспні вісті».

Партійна організація об'єднує 35 комуністів, комсомольська — 58 членів ВЛКСМ.

ТО́РКІВ — село, центр сільської Ради, розташоване за 16 км від Тульчина і за 12 км від залізничної станції Юрківка. Населення — 1878 чоловік.

За місцевим колгоспом ім. Свердлова закріплено 3349 га землі, в т. ч. 2394 орної. Господарство спеціалізується на відгодівлі свиней.

Є восьмирічна школа, клуб.

На різних ділянках колгоспного виробництва трудяться 46 комуністів і 94 комсомольці.

Про існування села було відомо ще в джерелах XVII ст. Навесні 1905 року в поміщицькій економії працюючі припинили роботу, вимагаючи підвищити заробітну плату.

ХОЛОДІ́ВКА — село, центр сільської Ради, лежить за 12 км від районного центру і за 16 км від залізничної станції Кирнасівка. Населення — 1980 чоловік.

Холодівський колгосп ім. Жовтневої революції користується 3769 га землі, в т. ч. 3013 га орної. Тут вирощують зернові та технічні культури.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, лікарня, виходить багатотиражна газета «Шляхом Ілліча».

Партійна організація села налічує 46 комуністів, комсомольська — 79 членів спілки.

В історичних джерелах є згадки про те, що село існувало з XVIII ст. В березні 1869 року відбулися виступи селян. Сільські бідняки у 80-х роках XIX ст. зруйнували панську гуральню, водяний млин. У серпні 1918 року спалахнули селянські заворушення проти австро-німецьких окупантів. Повсталі вбили волосного старшину.

Уродженець села О. Ф. Гриб — Герой Радянського Союзу, загинув у бою під Кіровоградом 1943 року. В селі споруджено пам'ятник герою.

ЮРКІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розміщене за 22 км від Тульчина, залізнична станція. Населення — 1219 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Калинівка, Станіславка, Шура-Копіївська.

Тут міститься центральна садиба радгоспу «Жовтень». За господарством закріплено 6533 га землі, в т. ч. 4593 га орної. Воно спеціалізується на вирощуванні зернових та технічних культур.

Відкрито середню школу, будинок культури, лікарню.

У селі працюють 115 комуністів та 200 комсомольців. Виходить радгоспна багатотиражна газета «За комунізм».

Перші згадки про Юрківку є в джерелах XVIII ст. Весною 1861 року селяни Юрківки й сусідніх сіл відмовились виконувати повинності на поміщика. Навесні 1905 року в селі відбулися заворушення: селяни вимагали підвищити поденну плату. 7 чоловік заарештували. 1905 року юрківські селяни самовільно косили панські посіви, рубали ліс, за що зазнали жорстоких переслідувань.

З серпня 1942 по березень 1944 року в селі Шурі-Копіївській діяла підпільна група.

У Юрківці народився український радянський письменник Я. Д. Качура. Уродженець села Шури-Копіївської К. Г. Клименко удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

ХМІЛЬНИЦЬКИЙ РАЙОН

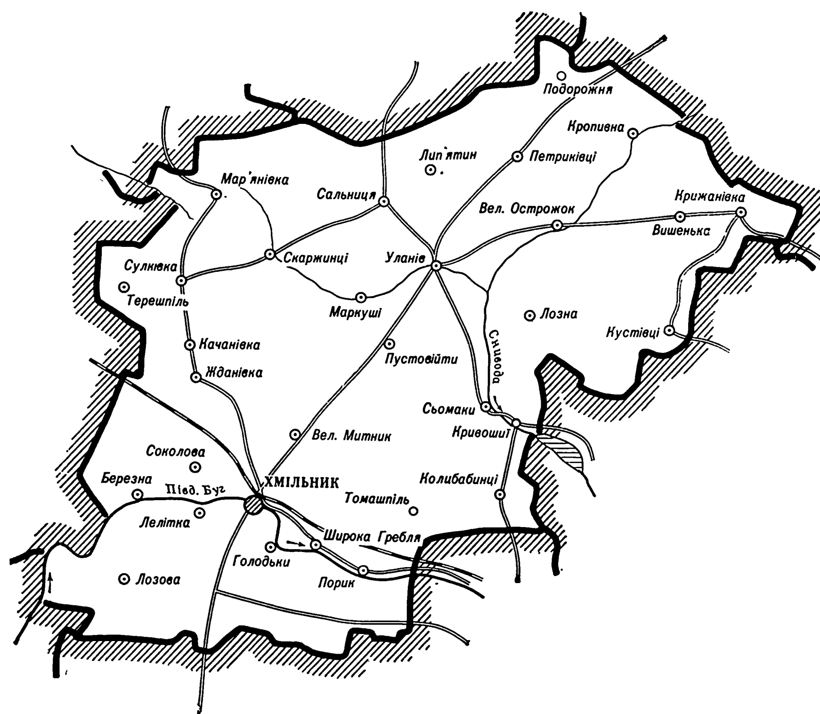

ХМІЛЬНИ́К

Хмільник — місто районного підпорядкування (з 1957 року), залізнична станція. Розташований на берегах Південного Бугу, за 67 км від Вінниці. Місто має автобусний зв'язок з Києвом, Вінницею, Хмельницьким. Населення — 18 464 чоловіка.

Хмільник — центр району, територія якого становить 1274 кв. км, населення — 108 тис. чоловік, у т. ч. міського 18,5 тис. чоловік. У районі 81 населений пункт, у т. ч. одне місто і 28 центрів сільських Рад. Усієї землі 127,4 тис. га, у т. ч. орної — 86,6 тис. га, багаторічних насаджень — 2 тис. га, лісів — 10,9 тис. га. Є 16 промислових підприємств, 31 колгосп, 64 магазини і підприємства громадського харчування; 13 лікарень, 14 пологових будинків, 21 профілакторій, 58 фельдшерсько-акушерських пунктів. Райцентр є бальнеологічним курортом. Працює 75 шкіл, 23 будинки культури, 46 клубів, 85 бібліотек, 84 стаціонарні кіноустановки. Майже в усіх селах встановлено пам'ятники й обеліски полеглим у боротьбі з німецько-фашистськими окупантами.

Перша письмова згадка про Хмільник датується 1362 роком. Йдеться про те, що литовський князь Ольгерд, розбивши татар на річці Синіх Водах, оволодів невеликим поселенням Хмільником[1]. Воно знаходилось за 6 км від Чорного шляху, яким рухались татарські й турецькі орди, було воротами на Поділля з північного сходу. Тому Хмільник поступово укріплювався, і в 1434 році, коли він відійшов до Польщі, являв собою укріплений замок з розташованими навколо нього будинками. Тоді ж він став центром Хмільницького староства новоствореного Подільського воєводства. Староству підлягало 28 сіл і містечко Уланів. З одержанням 1448 року магдебурзького права в місті почали розвиватися ремесло, торгівля. Виникли шевські, кравецькі та інші майстерні, вироби яких йшли на ринки (через

[1] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 605.

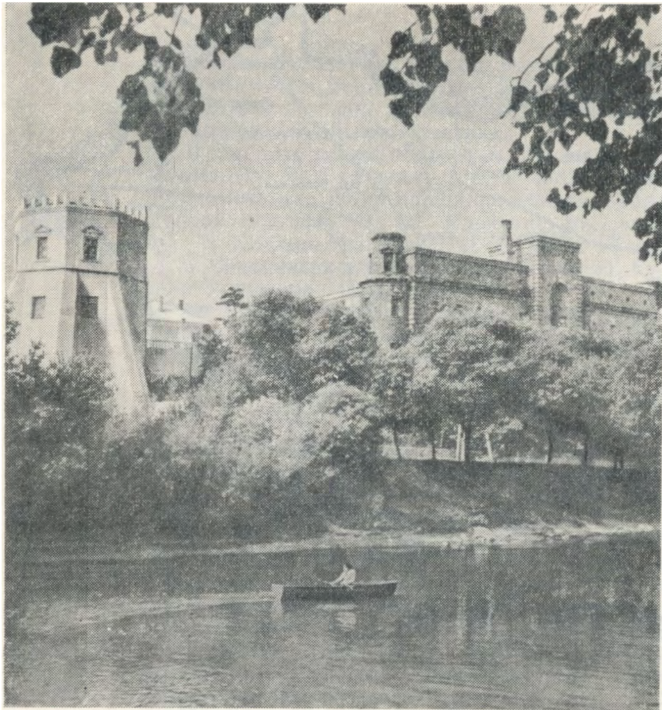

Хмільницький палац початку XX ст., збудований на місці старовинного замку. 1969 р.

Хмільник проходив зручний торговий шлях із Львова на Крим і Київ), у замок, зокрема для війська. Однак населення міста зростало повільно, часом навіть зменшувалося: позначалися спустошливі набіги татар.

У 1534 році за наказом польського короля місто обнесли кам'яним муром з баштами. Викопаний канал між Південним Бугом і його притокою Пастушею надавав місту (пізніше — центру його) острівного положення. В мирний час населення зростало — в місті селилися переселенці. 1565 року майже 47 проц. усіх господарств становили новосели[1]. 1570 року в місті було 320 будинків; 46 з них належали замковим слугам, які несли кінну службу, займалися ремісництвом для внутрішніх потреб[2].

Крім ремесел і торгівлі, населення Хмільника займалося сільським господарством, рибальством, бджільництвом. Чимало прибутків староство одержувало від млинів у вигляді натуральної плати (житом, пшоном, солодом) за помел. Міщани платили великі податки за землю, за право торгувати, займатися винокурінням тощо, виконували інші повинності. З розвитком фільваркового господарства старости стали примушувати міщан виконувати всі основні польові роботи, відбирали землю, забороняли займатися ремеслом і торгівлею. Це викликало велике незадоволення населення — воно не раз скаржилося польському королю на своїх поневолювачів. З прийняттям Люблінської унії соціальний гніт посилився національно-релігійним. Українців примушували приймати католицтво. Наступу католицизму протидіяли місцеві послідовники західних реформаторів Кальвіна, Соціна та ін. У Хмільнику була заснована соцініанська школа вищого типу. Тут викладали польську й українську мови, риторику, поезію, філософію, історію, математику. Школа мала свою друкарню, видавала антикатолицьку літературу, готувала борців проти католицизму. 1585 року в місті відбувся протестантський Хмільницький собор. Але католицизм продовжував наступати. Після Брестської унії (1596 р.) переслідування православної та інших церков посилилося. 1603 року в Хмільнику збудували костьол[3]. Ця споруда існує й досі.

Феодальна експлуатація й національне гноблення примушували бідноту тікати до козаків, підніматись на боротьбу проти шляхти. Трудящі Хмільника брали участь у селянсько-козацьких повстаннях на чолі з Наливайком (1594—1596 рр.) та Павлюком (Павлом Бутом) 1637 року. «І коси, і серпи кували на зброю, і недарма земля тряслась,— трясли козаки ляхів»,— повідомляє невідомий автор Хмільницького літопису про повстання 1637 року. Польський уряд жорстоко розправився з повстанцями: «були повні палі трупу козацького»[4]. Через Хмільник вели повстанців на страту.

---

[1] І. Д. Бойко. Селянство України в другій половині XVI і першій половині XVII ст., стор. 299.

[2] M. Baliński. T. Lipiński. Starożytna Polska, t. 2, ч. 2, стор. 1020.

[3] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 608.

[4] Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник. К., 1879, стор. 78.

На початку визвольної війни українського народу проти соціального і національно-релігійного гноблення (1648—1654 рр.) хмільницька біднота, сформувавши повстанський загін, приєдналася до військ Б. Хмельницького. Не раз замком оволодівав загін М. Кривоноса[1]. 15 червня 1649 року в Хмільнику побував із своїми загонами Б. Хмельницький.

Після Переяславської ради населення Хмільника не припиняло боротьби проти польської шляхти, спираючись на допомогу російського народу. 1659 року Хмільник був тимчасовим пристановищем війська зрадника українського народу гетьмана І. Виговського. Тут він чекав на свого посланця з Варшави і допомоги польських загонів. Але прибулі сюди з Переяслава козаки на чолі з Я. Сомком і ніжинським полковником Васютою та російські війська під командуванням боярина В. Б. Шереметьєва[2] 23 листопада розбили військо І. Виговського і татар, що йому допомагали. Місто ще не раз було ареною боїв між російсько-українськими і польсько-шляхетськими військами. Страшно спустошили його шляхетські війська в 1665 році.

1672 року Хмільник захопили турки. 27 років тут стояв їх гарнізон. Турки укріпили замок, побудували мечеть — восьмигранну споруду з стінами півтора метра завтовшки, з бійницями в них на випадок облоги. Між замком і мечеттю, а також сторожовими постами в заростях ріки були прориті підземні ходи[3]. За роки турецького іга, яке супроводжувалося безперервними боями між польськими і турецькими військами, занепали ремесла й торгівля, місто обезлюдніло: одних турки продали у рабство, інші втекли до козаків. 1699 року, коли Хмільник відійшов до Польщі, він знову став центром староства. 1774 року король подарував Хмільницьке староство своєму племінникові Й. Понятовському. 1776 року у Хмільнику налічувалося 497 будинків[4].

Економічне життя староства XVIII ст. характеризувалося розширенням панщинного фільваркового господарства, дальшим закріпаченням населення. У 1763 році панщина досягала 120 днів для тяглих селян і 90 днів для піших[5].

Посилився наступ магнатів на міщан Хмільника. Їх позбавляли громадських земель, скасовували привілеї, надані магдебурзьким правом. Ремісників примушували працювати без плати. Міщани поступово перетворювалися в кріпаків. У 1782 році в старостві було 57 млинів, поташні фабрики, селітровий і скляний заводи[6].

Посилення панщини, національне гноблення викликало протест трудящих. Вони вступали до гайдамацьких загонів, брали участь у виступах і повстаннях. У 1734—1735 рр. у Хмільницькому старостві діяв загін гайдамаків під проводом Митки.

Після возз'єднання Правобережної України з Росією Хмільник був окружним центром Брацлавського намісництва, а з 1797 року — повітовим містом Подільської губернії. Місто мало свій герб — зображення срібної башти на голубому фоні. Хмільницьке староство з населенням 6070 чоловік Катерина II подарувала графові Безбородьку. 1804 року Хмільник став позаштатним містом Літинського повіту.

Перехід під владу російського царя не змінив становища народних мас. І вони продовжували боротьбу проти феодально-кріпосницького гноблення. Багато хмільничан перебувало в загонах Устима Кармалюка. Для боротьби з повстанцями

---

[1] «Подольские епархиальные ведомости», 1869, № 10, стор. 425.

[2] С. Величко. Летопись событий в Юго-Западной России в XVIII в., стор. 397—398; «Подольские епархиальные ведомости», 1869, № 10, стор. 428—429.

[3] Мечеть і підземні ходи частково збереглися донині.

[4] Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 5, стор. 508.

[5] В. А. Маркина. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в., стор. 59.

[6] «Подольские епархиальные ведомости», 1869, № 13, стор. 567.

царський уряд посилав збройну силу. 1827 року у Хмільнику був розквартирований цілий батальйон[1].

На початку XIX ст. Хмільник являв собою хаотично забудоване місто. Низинні частини його навесні й восени затоплювалися водою, перетворюючись у болото. З 830 будинків лише три були з цегли. У місті часто виникали пожежі. 1834 року згоріло 113 будинків[2]. 1845 року місто дуже потерпіло від повені — вода знесла всі мости, затопила багато будівель[3].

В цей період швидко багатіють і розширюють свою діяльність православні церкви, в яких царизм вбачав вірного захисника своїх інтересів. З 1788 року, коли було закладено Порубинську церкву, і до 1910 року в Хмільнику спорудили 4 церкви[4].

За соціальним складом населення Хмільника (на 1861 рік) розподілялося так: дворян і духовенства — 128 чоловік, купців — 208, ремісників — 1362, міщан — 5098 і близько 400 чоловік військових, іноземців та ін. У місті було 8 напівкустарних фабрик і заводів, дрібні ремісничі майстерні, в яких працювало 1149 чоловік[5].

Скасування кріпосного права прискорило економічний розвиток міста. 1878 року тут засновано ткацьку фабрику Гера[6]. Наприкінці XIX ст. в місті вже працювали водяний млин, різниця, олійня, маслобійня, миловарний, пивоварний, винокурний, черепичний і 4 цегельні заводи, тютюнова фабрика[7]. До 1905 року стали до ладу ще один пивоварний завод, тартак, чавуноливарний завод. Серед 1616 ремісників було 470 шевців, 250 кравців, 230 кушнірів[8]. Багато жителів займалося переробкою продуктів землеробства й тваринництва. Населення виробляло олію, тримало пасіки. Сільськогосподарські продукти користувалися великим попитом на ярмарках, особливо хмільницька цибуля, виведена місцевими городниками. Її продавали в багатьох містах Подільської і Київської губерній, вивозили в Одесу.

Із зростанням промисловості збільшився приплив переселенців до міста. 1897 року у Хмільнику мешкало 14 тис. чоловік[9], у 1904 — 16 тис. Місто продовжувало рости.

Розвивалася промисловість, збільшувалась кількість робітників, які включались до революційної боротьби.

У жовтні 1898 року робітники, солідаризуючись з міським населенням, припинили будівництво залізниці-вузькоколійки, що проходила через городи хмільничан. Безпосередньою причиною виступу було порушення акціонерним товариством договору про плату на землю. Озброївшись будь-чим, робітники не відступили навіть перед стражниками, викликаними на місце події. Акціонерне товариство змушене було виконати умови договору[10].

В період революції 1905—1907 рр. у Хмільнику відбулися сходки, демонстрації, страйки. 1 травня 1905 року в лісі під Хмільником відбулась маївка. Розганяючи її, поліція вбила одного з учасників — Пироговського. Похорон його перетворився на революційну маніфестацію. Поліція розшукувала учасників траурної процесії. Сестрі і двом братам Логвиновим довелося таємно виїхати з міста. Жителі Хмільника Ю. Бегаюк, І. Бабій, К. Мечник вели агітацію серед робітників Кушелівської економії. Трудящі зажадали від підприємців підвищити заробітну плату,

---

[1] Устим Кармалюк. Збірник документів, стор. 90.

[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 1, спр. 179, арк. 1, 38; оп. 2, спр. 177, арк. 4—5.

[3] Военно-историческое обозрение Российской империи, т. 10, ч. 2. СПб., 1849, стор. 45.

[4] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 599, 603, 608—609.

[5] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 396, спр. 2, арк. 20, 60.

[6] Вінницький облдержархів, ф. 3966, оп. 1, спр. 26, арк. 74.

[7] В. К. Гульдман. Справочная книжка Подольской губернии, стор. 456.

[8] ЦДІА СРСР, ф. 1290, оп. 1, спр. 1797, арк. 34—39.

[9] А. П. Крылов. Населенные места Подольской губернии, стор. 134.

[10] Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период, стор. 403.

погрожуючи в разі відмови страйком. Адміністрації економії довелося поступитися[1]. 6 серпня 1905 року в місті відбулися збори робітників. Вони застрайкували, влаштували маніфестацію[2]. Помічник справника спробував розігнати її учасників, але робітники схопили його й викинули з натовпу. 28 грудня застрайкували працівники поштово-телеграфної контори, і волосний справник просив губернатора перевести ненадійних чиновників на іншу роботу. Поліція закрила Народний будинок, де збиралися революційно настроєні маси.

Революційні заворушення тривали. В липні 1906 року страйкували робітники тартака, чавуноливарного заводу[3]. Власті Хмільника були безпорадні перед силою народу і не раз просили губернатора прислати військо. У липні до міста прибула рота піхоти[4].

Економічний застій, який особливо проявився в період реакції 1907—1910 рр., змінився деяким пожвавленням. У 1911 році в Хмільнику працювало 22 підприємства з невеликою кількістю робітників (на чавуноливарному заводі було зайнято лише 8 чоловік), 67 різних майстерень — по переробці продуктів тваринництва, обробці дерева, металу тощо[5]. Було багато кустарів-одиночок, лише шевців — 1800 чоловік. Під час першої світової війни вони, виконуючи спеціальне замовлення, шили для армії 1800 пар чобіт за тиждень[6].

Місто залишалось невпорядкованим. Коли випадали дощі, вулицями не можна було ні пройти, ні проїхати. Брудні вулиці ставали розсадником інфекційних захворювань. Цьому різко контрастували церкви та побудований у 1911—1915 рр. місцевими майстрами за проектом відомого архітектора академіка І. О. Фоміна красивий кам'яний палац графа Ксідо. Біднота міста тулилася в сирих, тісних, не пристосованих до життя приміщеннях, де частими були хвороби і смерть. Якщо про здоров'я 18,3 тис. жителів міста дбали 4 лікарі, які працювали у двох лікарнях на 21 ліжко, то про їх «благонадійність» і моральний стан «турбувалися» 28 городових, тюрма на 35 місць.

Біднота лишалася неписьменною, хоч після скасування кріпацтва з освітою стало трохи краще. 1861 року в місті було засновано дві парафіяльні школи, які згодом перетворили в однокласні училища. В 1869 році відкрили ще одне однокласне народне училище. 1903 року у Хмільнику крім училищ працювали 4 школи грамоти, одна церковнопарафіяльна школа, двокласне міське училище, створене на базі однокласного народного училища. Проте відвідувало ці заклади дуже мало дітей, ще менше закінчувало їх. 1890 року, наприклад, у двох народних училищах навчалося 137 дітей, закінчило лише 15. За даними перепису 1897 року, кількість письменних у місті становила 12 проц.[7]. 1904 року в усіх школах й училищах працювало 7 учителів.

Не було в місті жодної бібліотеки. Щоправда, «Попечительство про народну тверезість» організувало чайну-читальню[8], діяли 2 невеличкі книжкові магазини, друкарня, фотографія. До 1913 року навчальні заклади міста поповнилися лише одним вищим початковим чотирикласним училищем, відкритим на базі міського парафіяльного початкового училища. Через високу плату за навчання — 10 крб. на рік — вчилися в ньому лише діти заможних сімей. У 1913/14 навчальному році його відвідувало 115 хлопчиків і 42 дівчинки[9].

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7398, арк. 9.
[2] 1905 год на Украине. Хроника и материалы, т. 1. Х., 1926, стор. 192.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7453, арк. 1.
[4] Там же, арк. 15.
[5] Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год, стор. 185—186.
[6] Кустарные промыслы Подольской губернии, стор. 416, 441—442.
[7] Памятная книжка Киевского учебного округа на 1903 год, ч. 2, стор. 41, 44; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. 32. Подольская губерния. СПб., 1904, стор. 1.
[8] ЦДІА СРСР, ф. 1290, оп. 1, спр. 17, арк. 36—38.
[9] Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913/14 год, ч. 2, стор. 167.

Трудящі Хмільника виступали проти соціальної нерівності, царського режиму. 1916 року застрайкували робітники ткацької фабрики, де важкі умови праці спричинялися до частих захворювань, особливо на туберкульоз. Приводом до припинення роботи було грубе поводження дружини власника фабрики з робітниками. Одному з них вона перебила ногу. Страйкарі вимагали лікування потерпілого, людського ставлення, 8-годинного робочого дня. Але їм не вдалося добитися задоволення цих вимог[1].

Коли звістка про перемогу Лютневої революції 1917 року дійшла до Хмільника, 13 березня в місті за ініціативою робітників чавуноливарного заводу відбувся мітинг. Була утворена Рада робітничих і солдатських депутатів, до якої увійшли робітники чавуноливарного заводу Є. П. Карпинський, Ю. І. Красинський, ткач Я. Клапух та інші.

Перемога Жовтневого збройного повстання в Петрограді ще більше активізувала виступи трудящих Хмільника. Робітники почали створювати заводські комітети, професійні спілки. В січні 1918 року в місті було встановлено Радянську владу. Створений революційний комітет розпочав підготовку до виборів у Раду робітничих, селянських і солдатських депутатів. До складу Ради, обраної 10 лютого, ввійшло 15 чоловік[2].

Наприкінці лютого 1918 року до міста вдерлися австро-німецькі війська. Населення чинило опір окупантам. У травні 1918 року була створена підпільна більшовицька організація, до якої входили 21 член партії і 52 співчуваючі[3]. Комуністи вели агітацію серед населення, викривали суть зрадницької політики гетьмана Скоропадського, закликали до боротьби. В листопаді німецькі війська залишили Хмільник. Однак у грудні владу в місті захопила петлюрівська Директорія. Місцева більшовицька організація готувала населення до повстання. В лютому 1919 року було відновлено Радянську владу. В березні місцеве населення зустрічало частини 1-ї Радянської української дивізії, якою командував М. Щорс.

Однак мирне життя зривали петлюрівські недобитки. 20 травня місто стало ареною безчинств куркульської банди Шепеля[4]. Невдовзі частини Червоної Армії вигнали її з Хмільника. 28 травня до міста вступив інтернаціональний загін Київського окружвійськкомату. Негайно був створений ревком[5]. Для боротьби з бандами, які діяли навколо Хмільника, залишився загін червоних кіннотників. Видали зброю населенню — до 600 гвинтівок. І коли 13 червня 1919 року під містом з'явилися куркульські банди, вимагаючи від населення здати всю зброю, дружинники міста на чолі з комуністом Л. Дем'янюком, а також кінний загін примусили ворога відступити. Був відбитий напад бандитів і в липні[6]. 14 серпня 1919 року, коли загін Червоної Армії залишив Хмільник, сюди ввірвалися петлюрівці. Лише 19 грудня частини Червоної Армії і партизани очистили місто від ворога.

Становище було складним: в лісах нишпорили банди, господарство занепало. Трудящі міста допомагали Радянській владі, яка відновила свою діяльність. Коли відділ по роботі серед жінок звернувся до населення з закликом включитися у проведення Всеукраїнського тижня дитини, допомогти нагодувати й одягти сиріт, у Хмільнику відкрили дитячий будинок, їдальні[7]. Та незабаром місто зайняли частини зунрівської галицької армії. 29 лютого 1920 року Хмільник визволила Червона Армія[8]. Новостворений ревком організував допомогу Червоній Армії, запровадив суворий

---

[1] Газ. «Хмільницька зоря». 29 травня 1957 р.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-925, оп. 2, спр. 91, арк. 225.
[3] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, спр. 1866, арк. 22—26; Вінницький облпартархів, ф. 138, оп. 5, спр. 80, арк. 24.
[4] Вінницький облдержархів, ф. Р-4942, оп. 1, спр. 8, арк. 86.
[5] Поділля в роки громадянської війни, стор. 239.
[6] Газ. «Хмільницька зоря», 29 травня 1957 р.
[7] Вінницький облпартархів, ф. 5, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
[8] Газ. «Вісті» (Вінниця), 2 березня 1920 р.

облік продуктів. Товариство чоботарів пошило для Таращанського полку 418 пар чобіт і вирішило поставити фронтові ще 10 тис. пар. У квітні 1920 року місто захопили білополяки. У червні 8-а червонокозача дивізія вигнала польських окупантів з міста. Відступаючи, вони спалили Угринівський міст через Південний Буг. У жовтні цього року Хмільницький ревком на своєму засіданні розглянув питання про взяття на облік шкіряних, миловарних, свічкових заводів, продовольче питання. Були створені відділи ревкому — міліція, житловий, охорони здоров'я, народної освіти[1].

Але польські війська, підтримані імперіалістами Антанти, перейшли в контрнаступ і 18 жовтня знову зайняли Хмільник. Наприкінці жовтня Червона Армія вибила інтервентів з Хмільника. Проте місто вдалося захопити петлюрівським недобиткам. Остаточно його визволили частини дивізії Г. І. Котовського в середині листопада 1920 року[2].

Перед Радянською владою міста постало важливе завдання — відбудувати господарство, яке дуже занепало під час громадянської війни. В грудні 1920 року у Хмільнику працювали лише кустарі, переважно одиночки. Необхідно було впорядкувати місто, до весни відновити роботу майстерень ремонту сільськогосподарських машин, виробництва коліс, плугів, лопат та інших знарядь, роботу кузень. 800 жителів міста, вийшовши 29 травня 1921 року на недільник, впорядкували територію залізничної станції, вулиці міста. Для забезпечення селян сільськогосподарським знаряддям були утворені прокатні пункти. Наприкінці року вже працювали артілі і підприємства, які виготовляли для населення олію, сукно, мило, дьоготь, шкіряні, столярні, шерстяні та інші вироби. На початку 1922 року відновили роботу чавуноливарний завод, лісопилка, пивзавод[3]. У 1923—1925 рр. виникли артілі — взуттєва «Робітник», деревообробна, «Текстильстанок», трудова артіль «Сільтруд». 1924 року на базі націоналізованих ткацьких майстерень Гера була створена артіль «Червоний ткач»[4], розпочалося будівництво електростанції на Південному Бузі[5]. Були утворені кооперативні товариства — сільськогосподарське та бджільницьке. До кінця 1925 року трудящі відбудували господарство міста.

Одночасно створювалася мережа лікувальних закладів. На початку 1924 року в місті працювали 2 лікарні, амбулаторія, 2 державні аптеки.

З введенням у 1923 році нового адміністративно-територіального поділу Хмільник став районним центром.

Велику роботу проводила в цей період комсомольська організація, створена 10 травня 1921 року. Наприкінці місяця вона об'єднувала 30 чоловік. Комсомольці працювали в гуртках ліквідації політичної неграмотності серед молоді, випускали стінну газету, брали участь у своєрідних семінарах (курсо-з'їздах), на яких читались доповіді і лекції з різних політичних питань, шефствували над 1-м кінним корпусом Червоного козацтва, збирали подарунки, писали листи бійцям, допомагали їх сім'ям. 12 серпня 1922 року комсомольці прийняли рішення, а потім створили при дитячому клубі піонерський загін[6].

Поряд з ліквідацією господарської розрухи трудящі Хмільника дбали про налагодження справи освіти. Відбудованому господарству потрібні були кадри. В березні 1920 року в колишньому графському палаці почала працювати агрономічно-ветеринарна школа. У 1924 році її закінчило 23 чоловіка[7]. В квітні 1922 року заснували сільськогосподарську школу, яка готувала спеціалістів для сільського господарства району.

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-2625, оп. 2, спр. 53, арк. 4.
[2] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 16, 715, 760, 767.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 5, оп. 1, спр. 29, арк. 6—7.
[4] Вінницький облдержархів, ф. Р-137, оп. 1, спр. 1168, 1209 та ін.
[5] Поділля в період відбудови народного господарства, стор. 515.
[6] Вінницький облпартархів, ф. 348, оп. 1, спр. 1, арк. 6—7; спр. 2, арк. 8; спр. 3, арк. 1.
[7] Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 31, арк. 4; Вінницький облдержархів, ф. Р-254, оп. 1, спр. 1094, арк. 74.

З 1919 року в приміщенні чотирикласного училища працювала вчительська семінарія. Її учні видавали рукописний журнал «Юнак», в якому вміщували твори письменників-революціонерів, а також свої. Син бідного селянина з села Івониці З. Кицюк закликав: «Скиньмо бруд з душі своєї, що гнітив її віками. І нехай витає чисте слово правди поміж нами. До борні, брати-юнаки...». В 1921 році семінарію реорганізували в педагогічну школу (курси) підготовки й перепідготовки вчителів[1].

Налагоджувалась робота загальноосвітніх шкіл. У липні 1920 року одно- і двокласні училища були перетворені в трудові школи. На початку 1924 року працювало 4 школи в центрі міста і в передмістях Мазурівці та Порубинцях»[2]. І хоч школам бракувало приміщень, обладнання, посібників, учителів, навчанням було охоплено 35 проц. дітей[3].

Йшла боротьба і на фронті ліквідації неписьменності. В 1921 році працювали 2 школи лікнепу на 30 і 45 чоловік при зареєстрованих 619 неписьменних[4], у 1924 році — ще 3 школи для неписьменних і малописьменних[5].

Поступово розгортали свою роботу державні культурно-освітні заклади. В 1921 році провели централізацію клубної справи: замість окремих гуртків і клубів створено міський клуб ім. III конгресу Комінтерну, в якому працювали агітаційно-пропагандистський, музичний, драматичний, спортивний гуртки. Був організований державний театр, де виступали місцеві драмгуртки і гастрольні трупи. У Мазурівці діяв ще один культурний заклад — сельбудинок. Налагоджувалась бібліотечна справа. На початку 1921 року було відкрито 6 хат-читалень, центральну міську бібліотеку з читальнею.

Відбудоване господарство міста продовжувало залишатись відсталим, але соціалістичне будівництво внесло великі зміни. Трудяще селянство все більше проймалося ідеєю переходу до великого соціалістичного виробництва. Селяни Мазурівки, зібравшись 1929 року на збори, постановили утворити товариство спільного обробітку землі — «12-річчя Жовтня»[6]. Велику роботу в справі кооперування селян здійснював районний комітет незаможних селян, який очолював Л. Дем'янюк.

Виникали і зміцнювали свою технічну базу промартілі «Панчішник», швейна «10-річчя Жовтня», «Червоний шапкар», «Сукно», «Текстильпром», «Металіст», деревообробна артіль ім. В. Куйбишева та ін. Зростав чавуноливарний завод. 1928 року в Хмільнику побудовано маслозавод, в 1929 — електростанцію потужністю 140 кіловат.

Разом з соціалістичними перетвореннями в економіці змінювалися самі люди, їх ставлення до праці. На підприємствах Хмільника поширився стахановський рух. Застрільником широкого застосування стахановських методів праці став колектив чавуноливарного заводу. В 1936 році завод виконав виробничий план на 144,9 проц. і зайняв перше місце в системі «Металотресту». Успішно справилися з плановими завданнями колективи маслозаводу, артілей «Текстильпром», «Металіст», «Робітник» та ін. У місті швидко збільшувалась кількість стахановців. Формувальник ливарного цеху чавуноливарного заводу В. І. Маганов за рахунок раціоналізації робочого місця виконував виробничі норми на 300—310 проц. Його місячна зарплата становила 400 крб. Майстер маслозаводу П. К. Коленський за рахунок ущільнення робочого часу, збільшення вдвічі числа оборотів маслобійного апарату довів свій денний виробіток до 300 проц. Його метод дозволив заводові зекономити за рік 10 тис. карбованців[7].

---

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 4, спр. 265, арк. 44.
[2] Населені місця Поділля, стор. 76—77, 80—81.
[3] Поділля в період відбудови народного господарства, стор. 28.
[4] Вінницький облпартархів, ф. 5, оп. 1, спр. 31, арк. 2.
[5] Вінницький облдержархів, ф. Р-254, оп. 1, спр. 189, арк. 155.
[6] З історії Радянської Вінниччини, стор. 64.
[7] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 14, спр. 1225, арк. 9, 10; ф. 532, оп. 1, спр. 426, арк. 1, 8.

Зміцніла технічна база підприємств міста. В механізовану фабрику перетворилася деревообробна артіль ім. Куйбишева. Згодом вона переросла в комбінат, де в 1937 році працювало понад 140 робітників, з них 33 стахановці.

У жовтні 1938 року уряд Радянської України оголосив район Хмільника курортною зоною. Почалося будівництво обласної водолікарні.

Розвиток промисловості, ріст добробуту трудящих стимулювали піднесення культури Хмільника. 1936 року в новозбудованому будинку відкрили палац піонерів на 250 місць, де зразу ж запрацювали драматичний, авіамодельний і фотогуртки, ляльковий театр. В пристосованому приміщенні почав діяти клуб молоді.

1938 року в Хмільнику було навчено грамоти 1223 чоловіка дорослих. Ліквідацію неписьменності було завершено. Всіх дітей шкільного віку охопили навчанням. У 1940/41 навчальному році в місті працювали три початкові школи, одна семирічна, дві середні. В них навчалося 1543 чоловіка.

Та мирну творчу працю трудящих порушив віроломний напад німецько-фашистських загарбників. При в'їзді в місто, ліворуч асфальтованого шляху, посеред чистого поля лежать бетонні плити. То населення зберегло дзот, збудований в 1936—1937 рр. З нього у 1941 році захисники міста чинили відчайдушний опір фашистським загарбникам. 13 липня 1941 року німецькі війська окупували місто, встановили терористичний режим. За період окупації вони знищили у Хмільнику 11 750 чоловік.

Трудящі міста піднялися на боротьбу з ворогом. У грудні 1941 року за ініціативою комуністів П. А. Цицурова, О. Я. Воржева, колишніх командирів Червоної Армії, яким вдалося вирватися з фашистського полону, уродженця міста В. К. Дяченка у Хмільнику було створено підпільну партійну організацію. В її складі налічувалося 43 чоловіка, у т. ч. 21 комуніст і 6 комсомольців[1]. Організація мала свої групи у селах Сандраках, Сьомаках, Педосах, Семках. Тоді ж організовано Хмільницький підпільний райком партії (бюро). До нього входили П. А. Цицуров, О. Я. Воржев, В. К. Дяченко і П. І. Яковлєв[2].

Підпільники друкували й розповсюджували листівки, відозви, повідомлення Радянського інформбюро, викривали зрадників. У серпні 1942 року група підпільників на чолі з Б. П. Нечипоруком обстріляла поліцейський конвой, який гнав для відправки в Німеччину 200 чоловік. Людям вдалося врятуватися[3]. В листопаді цього року в районі села Соломирки (нині Порик) підпільники, розібравши залізничну колію, пустили під укіс ворожий військовий ешелон. На чавуноливарному заводі члени організації затримали на 2 місяці виплавку деталей і дали 75 проц. бракованої продукції, вивели з ладу 10 верстатів артілі «Металіст». У січні 1943 року гітлерівці заарештували П. А. Цицурова і О. Я. Воржева. Після тривалих тортур кати по-звірячому замучили їх.

Хмільницька підпільна організація дістала й передала у грудні 1943 року партизанським загонам 34 гвинтівки, 7 автоматів, станковий кулемет, 106 гранат, близько 15 тис. патронів, велику кількість харчів — 5 тонн борошна, 3,2 тонни цукру, 700 кг крупи, 50 кг солі та інші продукти[4].

10 березня 1944 року частини Червоної Армії визволили лівобережну частину Хмільника[5]. Правобережжя німецькі війська утримували до 18 березня — засіли в Хмільницькому палаці, дуже зручному для оборони. Щоб вибити звідти фашистів, бійці роти лейтенанта М. М. Волобуєва переправились вночі через річку з боку, куди вогонь ворожих кулеметів не сягав. З протилежного боку до палацу увірвалися партизани. Після рукопашного бою Хмільник був повністю визволений від

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 589, арк. 4, 12.
[2] Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни, стор. 286.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 1, спр. 589, арк. 5, 8; спр. 977, арк. 4.
[4] Там же, оп. 15, спр. 589, арк. 1, 5—6, 8, 16—17.
[5] Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни, стор. 209.

окупантів. У боях за місто загинуло 156 воїнів 71-ї і 276-ї стрілецьких дивізій. На честь полеглих встановлено обеліск.

Сумне видовище являв собою Хмільник після німецької окупації. В руїнах лежали промислові підприємства, житлові будинки, школи, клуби, бібліотеки, був повністю знищений міський парк. Зразу ж після визволення жителі Хмільника приступили до розчистки міста. Одночасно вони займалися організацією допомоги Червоній Армії, сім'ям фронтовиків. Трудящі зібрали 900 тонн хліба у фонд Червоної Армії, потрібну кількість посівного зерна. Відбулися місячники, декадники, недільники на допомогу сім'ям військовослужбовців, інвалідам війни, дітям-сиротам. Робітники й службовці міста деякий час відраховували щомісяця у фонд допомоги сім'ям військовослужбовців п'ятиденний заробіток[1].

Великого напруження сил вимагала відбудова міського господарства. Деревообробний комбінат, райпромкомбінат, артілі «Металіст», «Робітник», маслозавод, електростанція не працювали: споруди були зруйновані, устаткування вивезене або пошкоджене. Діяв лише чавуноливарний завод, де устаткування збереглося. Через 2 місяці після визволення Хмільника стала до ладу електростанція, згодом маслозавод. На деревообробному комбінаті почали виготовляти вози, бочки, столи, табуретки, артіль «Текстильпром» випускала селянське полотно, мішковину, мотузки. На кожному з відбудованих підприємств майстри своєї справи показували високу продуктивність праці, деякі з них виконували норму на 450—500 процентів[2].

Самовіддана праця радянських людей дала змогу за короткий час залікувати тяжкі рани війни. В 1946 році одержала нове устаткування ткацько-прядильна фабрика, чавуноливарний завод реорганізували в машинобудівний, який дістав назву «Хмільниксільмаш». Він випускав машини для сільського господарства (автопоїлки, транспортери, пристрої для підживлення полів та ін.). Відновили роботу меблева, швейна фабрики, ремонтний завод. У 1947 році більшість підприємств міста працювала на повну потужність. До 1950 року довоєнний рівень виробництва був перевершений[3].

Разом з ростом виробництва ріс благоустрій міста, підвищувався матеріальний добробут трудящих. Готуючись до 40-річчя Жовтня, жителі Хмільника посадили тисячі дерев, впорядкували мостові, тротуари.

Німецько-фашистські окупанти нанесли великих збитків культурному життю міста. Проте до вересня 1944 року були відбудовані школи, за парти сіли 1219 дітей. Цього року почали працювати бібліотеки, кінотеатр, 1 травня 1945 року вийшов перший номер районної газети «Прапор перемоги».

Хмільницький хлібоприймальний пункт. 1970 р.

В 50—60-х роках трудящі Хмільника внесли значний вклад у розвиток свого міста. Став до ладу асфальтовий завод, у привокзальній частині виросла велична споруда елеватора. В 1971 році завершено будівництво машинообчислювальної станції, реконструкцію маслозаводу. За сумлінну працю чимало жителів Хмільника удостоєно урядових нагород. Орденом Леніна відзначено шліфувальника ремонтного заводу Г. Н. Красильника, орденом Жовтневої Революції — шофера райоб'єднання «Сільгосптехніки» Ф. А. Воспитанюка.

Згідно з планом реконструкції міста в центрі його почалося спорудження багатоповерхових будинків. 1970 року введено в дію першу чергу водопроводу,

[1] Вінницький облпартархів, ф. 532, оп. 2, спр. 5, арк. 1, 13.
[2] Там же, арк. 20, 35.
[3] Там же, спр. 163, арк. 47.

заасфальтовано 5 тис. кв. м вулиць і 8 тис. кв. м тротуарів. Створено міське тепличнo-квітникове господарство. Прокладено каналізацію, збудовано універмаг, банно-пральний комбінат. Працює будинок побуту.

Зустріч радянських і польських піонерів у таборі «Орлятко», м. Хмільник. 1969 р.

Розвиток Хмільника тісно пов'язаний з наявністю тут великих запасів надзвичайно цінних мінеральних вод, відкритих ще 1934 року під час буріння артезіанської свердловини. Першим докладно дослідив хмільницьку воду професор В. В. Гук з Українського науково-дослідного інституту курортології. Виявилось, що це радонова вода.

Після вигнання фашистів у місті відкрили обласну водолікарню, де протягом року лікувалося всього 66 хворих. Згодом лікарню значно розширили: запрацювали нове ванне відділення, поліклініка, спальний корпус, їдальня, клуб, аеросолярій. Щороку тут лікується близько 10 тис. хворих. Очолює обласну лікарню Г. О. Новицький — кандидат медичних наук, заслужений лікар УРСР. Недалеко від обласної водолікарні, у центрі міста, 1952 року відкрито ревматологічну лікарню на 450 ліжок для залізничників Південно-Західної ордена Леніна магістралі. Лікарня має ванне відділення, обладнані сучасною апаратурою медичні кабінети. Тут вперше з лікувальною метою стали використовувати торф. 1957 року почав діяти санаторій «Хмільник» на 100 місць.

У лісі, що за 4 км від міста, розкинулися будинки республіканського санаторію профспілок «Хмільник» на 200 місць, відкритого 1961 року. Санаторій має 6 спальних корпусів, їдальню, клуб, ванне відділення, лабораторію, літній кінотеатр. Передбачено спорудження для санаторію ще одного ванного корпусу з купальним басейном для радонових вод, спального корпусу на 250 місць. 1967 року відкрито санаторій «Радон» Укоопспілки на 450 місць, 1970 року — санаторій «Південний Буг» — на 310 місць, піонерський табір «Орлятко».

Зростає популярність хмільницьких здравниць, усе більше людей їде сюди лікуватися. В 1958 році тут лікувалося 7 тис. чоловік, в 1964 році — 15 984. Зараз 6 здравниць приймають щорічно 40 тис. чоловік.

Міністерство охорони здоров'я УРСР 1963 року відкрило у Хмільнику філіал Українського науково-дослідного інституту курортології та фізіотерапії. Зважаючи, що розвідані запаси хмільницьких радонових вод використовуються лише на 10 проц., у найближчі 10 років передбачено значно розширити існуючі здравниці, спорудити нові, зокрема великий бальнеологічний санаторій для лікування серцево-судинних захворювань, два санаторії на 400 ліжок кожний з діагностичними кабінетами, бальнеоторфолікарнею, аеросолярієм, ревматологічну лікарню, курортну поліклініку[1]. Уже розпочато спорудження обласного міжколгоспного санаторного комплексу на тисячу місць, пансіонату Міністерства автотранспорту УРСР.

За післявоєнний період значно покращало медичне обслуговування населення міста. В роки восьмої п'ятирічки в місті введені в дію центральна районна лікарня на 175 місць, 4 аптеки.

Вищого рівня розвитку досягла культура міста. Зараз кожне промислове підприємство має свій клуб, бібліотеку. Працюють рада любителів книги і 420 її громадських розповсюджувачів. 1970 року відкрито магазин політичної книги. Понад

[1] В. Лис, К. Майданик. Хмільник. Одеса, 1969, стор. 25—30.

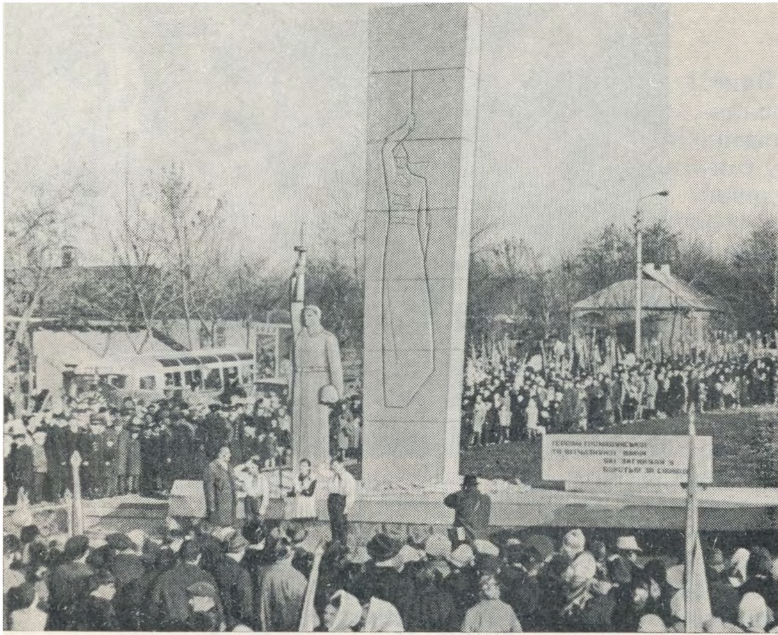

Мітинг на честь відкриття монумента Слави в Хмільнику. 1969 р.

200 учнів навчається щорічно в дитячій музичній школі, відкритій 1963 року. Постійно зростає кількісний і якісний склад інтелігенції. Якщо в 1953 році в місті було 70 учителів, то через 10 років — 155, більшість з яких мали вищу освіту. В 1970 році в чотирьох загальноосвітніх школах Хмільника та школі робітничої молоді працювало 195 учителів, у т. ч. два заслужені вчителі УРСР — П. П. Степанківська і С. М. Мільман. Чотирьох педагогів уряд нагородив медаллю «За трудову доблесть», 31 — значком «Відмінник народної освіти». 28 учителів міста нагороджено медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна». Багато вихованців шкіл Хмільника стали кваліфікованими спеціалістами, науковими працівниками, серед них доктор технічних наук В. О. Бойко, кандидат економічних наук В. І. Лукашенко, кандидат медичних наук О. П. Даценко, кандидат математичних наук Т. П. Мар'янович.

Ознакою зростаючої культури міста є активна участь трудящих у художній самодіяльності і її високий рівень. У районному будинку культури працює самодіяльний театр, якому присвоєно звання народного. Великим успіхом у хмільничан користується ансамбль бандуристок. На обласному огляді художньої самодіяльності 1967 року ансамбль здобув друге місце. Живе і працює у Хмільнику самодіяльний композитор, учитель музики і співів Р. І. Панченко. Він автор пісень «Шумлять ліси мої подільські», «Радянський закон», «З Південного Бугу» та інших, надрукованих у збірнику «Співає Поділля». Відоме в Хмільнику ім'я самодіяльного художника Анатолія Афанасенка, робітника текстильної фабрики. Його картини не раз експонувались на обласних і республіканських виставках народної творчості, одержували високу оцінку жюрі. Краща з його робіт — «Подолянка» підготовлена художником до XXIII з'їзду КПРС

7 листопада 1969 року в центрі Хмільника відкрито монумент Слави героям громадянської та Великої Вітчизняної воєн, що загинули в боротьбі за Батьківщину. На гранітних плитах — шкатулки з землею міст-героїв Москви, Ленінграда, Волгограда, Одеси, Севастополя, Києва, Бреста. Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради УРСР, перший секретар Хмільницького райкому партії М. Д. Білоус від імені 1257 комуністів, усіх мешканців міста запалив біля монумента вічний вогонь — символ незгасної народної пам'яті.

В повоєнні роки з руїн підняли місто працелюбні руки хмільничан. Ці ж руки перетворили його в місто-сад, місто-курорт.

Д. М. ДЖОЛА, К. І. МАЙДАНИК, П. С. СЛОБОДЯНЮК, В. М. ЧОРНОКОЗОВА

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ХМІЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ

БЕРЕЗНА́ — село, центр сільської Ради, розкинулося обабіч Південного Бугу, за 8 км від районного центру і залізничної станції Хмільник. Населення — 1269 чоловік. Сільраді підпорядковані села Крупин, Куманівці й Чудинівці.

На території села розташована центральна садиба колгоспу ім. Леніна. За колгоспом закріплено 4931 га землі, у т. ч. 3811 га орної. Господарство — багатогалузеве, воно має ремонтні майстерні, агрохімлабораторію, телефонну станцію. Ланкову Г. С. Повар удостоєно високого звання Героя Соціалістичної Праці, доярку Є. А. Марущак нагороджено орденом Леніна.

Працюють середня школа, клуб, бібліотека, пологовий будинок, лікарня, готель, будинок спеціаліста сільського господарства.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 68 комуністів і 184 комсомольці. Партійна організація існує з 1926, комсомольська — з 1925 року.

Село відоме з XVIII століття.

Поблизу села в кінці XIX ст. знайдено 2 кам'яні баби кочівників (XI—XIII століття).

У Куманівцях народився поет В. С. Колодій.

ВЕЛИ́КИЙ МИ́ТНИК — село, центр сільської Ради, розташоване за 5 км від районного центру і залізничної станції Хмільник. Населення — 1636 чоловік. Сільраді підпорядковані села Будків, Кушелівка, Малий Митник, Філіопіль.

Тут розміщена центральна садиба колгоспу ім. Мічуріна. Колгосп користується 5224 га землі, у т. ч. 3637 га орної, є районним дослідним насінницьким господарством. Будується птахоферма на 50 тис. курей-несучок.

Голова колгоспу В. Н. Гнатюк, бригадир комплексної бригади Р. Н. Літинський, вчитель П. Ю. Грицик нагороджені орденом Леніна. В 1971 році цієї нагороди удостоєно свинарку колгоспу Г. С. Голембієвську.

Працюють середня школа, 2 бібліотеки, будинок культури, медпункт, пологовий будинок, профілакторій, зуболікарський кабінет.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 77 комуністів і 202 члени ВЛКСМ.

Село відоме з XVI ст. Спочатку воно називалося Пилипами.

1905 року у Великому Митнику відбулися селянські страйки, для придушення яких викликали солдатів.

В роки Великої Вітчизняної війни 257 жителів села взяли участь у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, 92 з них полягли смертю хоробрих.

ВЕЛИ́КИЙ ОСТРОЖО́К — село, центр сільської Ради, розташоване за 28 км від районного центру і залізничної станції Хмільник. Через село проходить шосе. Населення — 1066 чоловік.

У селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Коцюбинського. За колгоспом закріплено 2467 га землі, у т. ч. 1997 га орної. Господарство— багатогалузеве.

Працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека. Виходить колгоспна багатотиражна газета «Прапор Жовтня».

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 20 комуністів і 65 комсомольців.

Письмові джерела свідчать, що село існувало в XIV столітті.

1917 року селяни Великого Острожка спалили маєток місцевого пана, розібрали майно. В період громадянської війни в районі села діяли Таращанський і Богунський полки.

Уродженець села Д. І. Герасимчук удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

ВИ́ШЕНЬКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 40 км від районного центру і залізничної станції Хмільник. Через село проходить шосе. Населення — 1188 чоловік. Сільраді підпорядковані села Малий Острожок та Червоний Степ.

У селі міститься центральна садиба колгоспу «Шлях до комунізму». За господарством закріплено 4085 га землі, у т. ч. 3324 га орної. Тут вирощують зернові культури, розводять м'ясо-молочну худобу. В колгоспі трудиться знатна доярка С. І. Пукасюк, нагороджена орденом Леніна.

Працюють середня школа, будинок культури, бібліотека, дільнична лікарня, аптека.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 37 комуністів і 170 комсомольців.

Село Вишенька виникло у XVI ст. під назвою Вільшанка, з XVII ст. стало називатися Вишенькою.

Під час німецько-фашистської окупації житель села В. П. Павлинський був зв'язковим підпільної організації, яка діяла в селі Чуднові Житомирської області, виготовляв штампи та печатки для фіктивних документів. У липні 1943 року його разом з товаришами було схоплено і розстріляно. 26 лютого 1944 року в бою під Вишенькою червоноармієць О. В. Полін повторив подвиг О. Матросова. Йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. В центрі села споруджено пам'ятник воїнам, полеглим у роки Великої Вітчизняної війни.

ГОЛО́ДЬКИ — село, центр сільської Ради, розташоване на правому березі Південного Бугу, за 5 км від районного центру Хмільника і одноіменної залізничної станції. Населення — 1216 чоловік. Сільраді підпорядковане село Стара Гута.

За місцевим колгоспом «Шлях до комунізму» закріплено 1717 га землі, у т. ч. 1015 га орної. Тут вирощують зернові і технічні культури, зокрема хміль. Розвинуте тваринництво. Колгоспників І. І. Бичка, Л. Ф. Франчук удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, О. Р. Слободянюк, Н. А. Невір нагороджено орденом Леніна.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт.

43 1-302

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 22 комуністи і 56 комсомольців.

Село відоме з XIV століття.

Під час Великої Вітчизняної війни жителі села Г. П. Карасюк і В. Я. Колісник перебували у партизанських загонах, що діяли на території Франції. В. Я. Колісник там і загинув.

ЖДА́НІВКА (до 1946 року — Війтівці) — село, центр сільської Ради, розташоване за 8 км від районного центру і залізничної станції Хмільник. Населення — 2481 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Дібрівка та Ольгине.

На території села розміщений радгосп і цукровий завод Жданівського цукрокомбінату. Радгосп користується 4419 га землі, у т. ч. 3382 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють середня школа, заводський клуб, 2 бібліотеки, дільнична лікарня, автоматична телефонна станція.

1923 року в селі виникли партійна і комсомольська організації. Нині в них налічується 116 комуністів і 225 комсомольців.

Перша письмова згадка про село належить до 1788 року. Тут у 1858 році збудували цукровий завод. 7 червня 1905 року на заводі спалахнув страйк. Робітники вимагали скорочення робочого дня. Через 9 днів вимоги страйкарів були задоволені. У 1906 році на завод прибув металіст Путилівського заводу О. П. Жданов, висланий за участь у революційних подіях 1905 року. Згуртувавши навколо себе робітників, він вів революційну агітацію і незабаром став загальновизнаним вожаком трудящих села. Після смерті О. П. Жданова в 1922 році його ім'я було увічнено в назві заводу.

КАЧА́НІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від районного центру і залізничної станції Хмільник. Населення — 2013 чоловік. Сільраді підпорядковане село Семки.

На території села розташована центральна садиба колгоспу «Прогрес». За господарством закріплено 3624 га землі, у т. ч. 2808 га орної. Колгосп спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби. Ланкову Г. Г. Погуть нагороджено орденом Леніна.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 47 комуністів і 123 комсомольці. Партійна організація існує з 1929, комсомольська — з 1927 року.

Уродженці Качанівки Й. Д. Лучицький — кандидат історичних наук, вчителька Є. М. Ревунова — Герой Соціалістичної Праці.

Село відоме з XVI століття.

За німецько-фашистської окупації у Семках діяла підпільна патріотична група, до якої входили К. Г. Лук'янчук, А. Д. Марункевич, О. О. Ратушний, К. П. Загородний, Ф. І. Попіль, С. П. Амонс. Встановивши зв'язок з партизанським загоном ім. Леніна, підпільники не раз виконували його бойові завдання. Під час чергового завдання у січні 1944 року багато патріотів загинуло в нерівнім бою.

КОЛИБА́БИНЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване в долині, якою протікає річка Снивода, за 24 км від районного центру, за 8 км від залізничної станції Уладівка. Населення — 1577 чоловік. Сільраді підпорядковане село Кривошиї.

В Колибабинцях є бригада колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС, центральна садиба якого міститься в селі Кривошиях. Господарство користується 1542 га землі, у т. ч. 1285 га орної, займається вирощуванням зернових культур, розвитком м'ясо-молочного тваринництва.

Працюють восьмирічна школа, 2 бібліотеки, клуб, медпункт, пологовий будинок. Виходить багатотиражна колгоспна газета «За високий урожай».

Тут є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 46 комуністів і 106 комсомольців. Перший комсомольський осередок засновано в 1926 році. Комсомольського ватажка В. О. Бартка вбили бандити у 1928 році.

Перші письмові згадки про село належать до XVI століття.

Влітку 1905 року в Колибабинцях відбулося велике заворушення. Селяни вимагали розподілу поміщицької землі, ліквідації боргів. Організаторів виступу Х. Л. Мартинюка, Я. І. Стадника, С. К. Ковальчука, С. І. Фурмана та інших відправили до Кам'янця-Подільського у в'язницю. В 1912 році в селі вибухло нове заворушення селян під керівництвом Д. М. Риги і К. Безносюка. Для придушення виступу в село було введено каральний загін козаків.

З жовтня 1943 по березень 1944 року в Колибабинцях діяла підпільна антифашистська група.

Понад 500 вихідців з села закінчили вищі та середні навчальні заклади. Серед них М. П. Рудюк — кандидат медичних наук.

КРИЖА́НІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 47 км від районного центру, за 48 км від залізничної станції Хмільник. Населення — 225 чоловік. Сільраді підпорядковані села Осична, Слобода-Кустовецька.

В Крижанівці — бригада колгоспу «Україна». Центральна садиба його знаходиться у Слободі Кустовецькій. Господарство — багатогалузеве.

Працюють бібліотека, школа, клуб.

Є партійна і комсомольська організації. Вони об'єднують 27 комуністів і 29 комсомольців.

Село засновано у першій половині XVIII століття.

26 травня 1884 року крижанівські селяни, зібравшись на сільський сход, вирішили відібрати землю у місцевого поміщика. Виступом керував житель міста Бердичева, гвардії поручик у відставці Микола Ендуаров. Виступ придушили. Багато селян було віддано до суду, а Миколу Ендуарова вислано на поселення до Курська.

Під час тимчасової німецько-фашистської окупації в районі села діяв партизанський загін ім. Щорса.

КРОПИ́ВНА — село, центр сільської Ради, розташоване за 42 км від районного центру і за-

лізничної станції Хмільник. Населення — 1120 чоловік. Сільраді підпорядковані села Клітенка, Подорожня, Ступник.

На території села розміщена центральна садиба колгоспу «Маяк комунізму». У користуванні колгоспу 5388 га землі, у т. ч. 4565 га орної. Господарство — багатогалузеве. В ньому трудяться Герої Соціалістичної Праці Г. В. Ковальчук, Н. Л. Киналь, Л. Д. Олексюк, Т. А. Реп'ях.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт.

Є партійна і комсомольська організації. Вони об'єднують 49 комуністів і 65 комсомольців.

Село відоме з XVIII століття.

У 1861 році відбулося заворушення селян, для придушення якого був викликаний батальйон Полтавського піхотного полку. Трудящі Кропивної виступали проти існуючого ладу і в 1905 році.

Жителю села В. К. Олійнику посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

КУ́СТІВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 43 км від районного центру і залізничної станції Хмільник. Населення — 1008 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Кустовецьке і Рогинці.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу «Росія». За господарством закріплено 2670 га землі, у т. ч. 1969 га орної. Головний напрям виробництва — вирощування пшениці і цукрових буряків.

Працюють середня школа, клуб, бібліотека, дитячі ясла, медпункт.

Є партійна і комсомольська організації, в яких налічується 22 комуністи і 95 комсомольців. Комсомольську організацію засновано в 1921 році.

Перші письмові згадки про село є в джерелах початку XVII століття.

1905 року в Кустівцях відбулися селянські заворушення. Організатором їх був уродженець села С. Ф. Остапчук.

ЛЕЛІ́ТКА — село, центр сільської Ради, лежить на правому березі Південного Бугу, за 8 км від районного центру і залізничної станції Хмільник. Населення — 615 чоловік. Сільраді підпорядковані села Вербівка, Крутнів.

У селі розташована виробнича бригада колгоспу ім. Петровського. Центральна садиба його знаходиться в селі Соколовій. Господарство спеціалізується на відгодівлі свиней.

Працюють початкова школа, клуб, бібліотека, медпункт, пологовий будинок,

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 15 комуністів і 20 комсомольців. Комсомольську організацію створено 1930 року.

ЛИП'Я́ТИН — село, центр сільської Ради, розташоване за 31 км від районного центру і залізничної станції Хмільник. Населення — 1100 чоловік. Сільраді підпорядковані села Морозівка, Чеснівка.

На території села розміщена центральна садиба колгоспу «Шляхом Леніна». За колгоспом закріплено 3707 га землі, у т. ч. 3019 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють восьмирічна школа, 2 бібліотеки, клуб, медпункт. Виходить багатотиражна газета «Колгоспна правда».

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 52 комуністи і 72 комсомольці. Комсомольську організацію засновано 1926 року.

Письмові джерела вказують, що село існувало в 1703 році. Воно утворилося з т. зв. Любарських хуторів.

У боях за визволення Лип'ятина від фашистських загарбників загинуло 14 воїнів Червоної Армії. 1961 року їм споруджено пам'ятник.

ЛОЗНА́ — село, центр сільської Ради, розташоване за 30 км від районного центру і залізничної станції Хмільник. Населення — 1594 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Пролетар, Хутори-Кривошиїнецькі.

За колгоспом ім. Куйбишева закріплено 2947 га землі, у т. ч. 1955 га орної. Тут вирощують переважно пшеницю, цукрові буряки. Тваринництво — м'ясо-молочне. Свинарку колгоспу Т. О. Сорочинську удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Працюють середня школа, клуб, бібліотека, лікарня, медпункт із стоматологічним кабінетом, пологовий будинок. Виходить багатотиражна колгоспна газета «За високий урожай».

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 32 комуністи і 138 комсомольців. Партійний осередок засновано 1930 року.

Село відоме з XIV століття.

ЛОЗО́ВА — село, центр сільської Ради, розташоване за 10 км від районного центру і залізничної станції Хмільник Населення — 1448 чоловік. Сільраді підпорядковані села Вугли, Гулі, Думенки, Педоси.

В селі розміщений колгосп «Зоря комунізму». За господарством закріплено 4434 га землі, у т. ч. 2842 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 53 комуністи і 116 комсомольців.

Історичні джерела вказують, що село Лозова виникло наприкінці XVIII століття.

МАРКУШІ́ — село, центр сільської Ради, розташоване за 20 км від районного центру і залізничної станції Хмільник. Населення — 1571 чоловік. Сільраді підпорядковані села Митинці, Рибчинці.

За місцевим колгоспом ім. Леніна закріплено 6072 га землі, у т. ч. 4571 га орної. Господарство — багатогалузеве. Понад 800 га землі зайнято під цукровими буряками.

Працюють середня школа, бібліотека, будинок культури, фельдшерсько-акушерський пункт.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 89 комуністів і 165 комсомольців. Комсомольську організацію засновано 1919 року.

Село вперше згадується в історичних джерелах початку XVII ст. під назвою Маркушівці.

Поблизу Митинців виявлено поселення трипільської культури.

Учасник французького Руху Опору Андре П'єррар з близькими Василя Порика, с. Порик. 1969 р.

МАР'Я́НІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 28 км від районного центру і залізничної станції Хмільник. Населення — 736 чоловік. Сільраді підпорядковані села Лісогірка, Червона Володимирівка.

На території села розташована центральна садиба колгоспу ім. Ілліча. Колгосп користується 3136 га землі, в т. ч. 2356 га орної. Тут вирощують зернові і технічні культури, розвинуто тваринництво.

Працюють середня школа, клуб, бібліотека, медпункт. Виходить багатотиражна колгоспна газета «Шляхом Ілліча».

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 36 комуністів і 10 комсомольців. Партійну організацію створено 1933 року.

Село виникло наприкінці XVIII століття.

ПЕТРИ́КІВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 31 км від районного центру і залізничної станції Хмільник. Населення — 928 чоловік. Сільраді підпордковане село Сміла.

У Петриківцях розміщена центральна садиба колгоспу ім. Жданова.

Колгосп має 2300 га землі, у т. ч. 1970 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт.

Є партійна і комсомольська організації. Вони об'єднують 29 комуністів і 68 комсомольців.

Історичні джерела свідчать, що село існувало на початку XVIII століття.

Влітку 1905 року в селі відбулися селянські заворушення. Наймані робітники оголосили страйк, вимагаючи підвищення денної оплати. Виступ селян придушив надісланий з Бердичева військовий загін. Керівників страйку, бідняків С. Голубенка, П. Топорівського, К. Піддубного, С. Яринича було покарано.

ПОРИК (до 1964 року — Клітища) — село, центр сільської Ради, розташоване за 14 км від районного центру, за 8 км від залізничної станції Уладівка. Населення — 2030 чоловік. Сільраді підпорядковані села Курилівка, Томашпіль.

На території села розташована центральна садиба колгоспу «Україна». За колгоспом закріплено 6306 га землі, у т. ч. 4169 га орної. Господарство спеціалізується на вирощуванні птиці.

Працюють 2 восьмирічні школи, 2 бібліотеки, палац культури на 700 місць, медпункт.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 89 комуністів і 152 комсомольці. Комсомольську організацію засновано 1922 року.

Село виникло на початку XVII століття.

В літопису Великої Вітчизняної війни увічнено славне ім'я жителя села комуніста В. В. Порика, лейтенанта Радянської Армії, Героя Радянського Союзу, національного героя Франції, учасника Руху Опору. В. В. Порик народився в селі Соломірці (1964 року об'єднане з селом Клітищами). В 1938 році закінчив Бобринецький сільськогосподарський технікум Кіровоградської області. В 1941 році після закінчення Харківського військового піхотного училища В. В. Порик командував на фронті стрілецьким взводом. Восени 1941 року потрапив у полон, був відправлений до табору примусової праці в Бомоні (департамент Па-де-Кале, Франція). Там він очолив підпільний «Комітет радянських патріотів», який визволяв радянських людей з фашистського полону і переправляв їх у партизанські загони. В 1943 році втік з табору, став організатором і командиром радянських партизанських загонів на півночі Франції, членом ЦК Руху Опору від колишніх полонених. Фашисти не раз заарештовували і засуджували народного месника до страти, але він утікав з тюрем. У липні 1944 року В. В. Порик був схоплений гестапівцями і страчений. У місті Аррасі, на стіні фортеці Сен-Нікез, біля якої розстріляний герой, встановлено меморіальну дошку. Похований у місті Енен-Льєтарі (Франція). На могилі героя в 1967—1968 рр. встановлено пам'ятник з

Зустріч піонерів з ветераном Великої Вітчизняної війни Я. Л. Гладким, с. Порик. 1969 р.

червоного граніту, виготовлений у Радянському Союзі.

Поблизу села Курилівки зберігся курганний могильник. Під час розкопок там знайдено поховання доби бронзи та скіфських часів.

ПУСТОВІ́ЙТИ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 12 км від районного центру і залізничної станції Хмільник. Населення — 834 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Зозулинці, Чернятинці.

За колгоспом «Більшовик» закріплено 2288 га землі, у т. ч. 1800 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють середня і початкова школи, клуб, 2 бібліотеки, аптека, амбулаторія, пологовий будинок.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 42 комуністи і 119 комсомольців.

Село згадується в історичних джерелах початку XIX ст. як Козьмінін.

1905 року в Пустовійтах відбулося селянське заворушення. Група повсталих селян на чолі з Максимом Сорокою напала на маєтки панів, спалила скирти хліба і забрала зерно.

Під час тимчасової німецько-фашистської окупації гітлерівці по-звірячому вбили комуністів села А. В. Сороку, Н. О. Долюка. На фронтах Вітчизняної війни загинув 121 чоловік.

СА́ЛЬНИЦЯ — село, центр сільської Ради, розташоване за 31 км від районного центру і залізничної станції Хмільник. Населення — 3923 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Гнатівка.

На території села розташована центральна садиба колгоспу «Червоний партизан». За колгоспом закріплено 4941 га землі, у т. ч. 3682 га орної. Господарство — багатогалузеве. Близько 800 га землі зайнято під цукровими буряками, 215 га — під садами. Голові колгоспу О. Є. Конделю, агроному Д. Є. Мулярчуку, ланковій М. А. Барабаш присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, орденом Леніна нагороджені колгоспники А. М. Мулярчук, Т. В. Кондель, К. Г. Ридванюк, А. П. Бойко, А. В. Крикун. Понад 100 чоловік відзначено іншими орденами і медалями.

Працюють лікарня, аптека, пологовий будинок, середня, восьмирічна і початкова школи, 2 клуби, 4 бібліотеки, фотоательє, перукарня, автобусна станція. Виходить багатотиражна колгоспна газета «Ленінським шляхом».

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 90 комуністів і 317 комсомольців. Партійна організація існує з 1923, комсомольська — з 1920 року.

Історичні джерела свідчать, що Сальниці засновані у XVI столітті.

У квітні 1917 року в селі відбулися революційні виступи проти місцевих властей Тимчасового уряду.

З квітня 1943 року по березень 1944 року в Сальниці діяла підпільна молодіжна патріотична група. Вона мала свій радіоприймач, приймала і передавала населенню зведення Радянського інформбюро. Трьох членів цієї групи А. П. Гудзенка, І. Ф. Гриньова, К. Є. Плахотнюка фашисти схопили і після жорстоких катувань розстріляли. Було страчено також активістів села М. С. Плахотнюка, В. Ю. Кондрацького, П. Величка, М. Л. Олійника, Ю. Я. Козерука та ін. Всього розстріляно 789 чоловік.

Уродженцю села Ф. Є. Столярчуку посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

В селі народився український радянський письменник Я. Г. Шпорта (1922—1956).

СКА́РЖИНЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 30 км від районного центру і залізничної станції Хмільник. Населення — 1376 чоловік.

На території села розміщена центральна садиба колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС. За колгоспом закріплено 2425 га землі, у т. ч. 1869 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Є восьмирічна школа, 2 бібліотеки, 2 клуби, фельдшерсько-акушерський пункт.

У селі є партійна (існує з 1935 року) і комсомольська (створена 1925 року) організації. Нині вони об'єднують 29 комуністів і 84 комсомольці.

Вперше село згадується в люстрації 1616 року.

СОКОЛО́ВА — село, центр сільської Ради, розташоване на лівому березі Південного Бугу, за 3 км від районного центру і залізничної станції Хмільник. Населення — 978 чоловік.

За місцевим колгоспом ім. Петровського закріплено 3823 га землі, у т. ч. 2818 га орної. Господарство спеціалізується на виробництві свинини. Будується промисловий комплекс відгодівлі свиней на 5 тис. голів.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 17 комуністів і 17 комсомольців.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

Село відоме з XVIII століття.

1905 року в Соколовій відбулося селянське заворушення.

СУ́ЛКІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 25 км від районного центру і залізничної станції Хмільник. Населення — 847 чоловік. Сільраді підпорядковані села Нова Сулківка і Торчин.

В Сулківці розміщена бригада колгоспу ім. Горького, центральна садиба знаходиться у селі Торчині.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 37 комуністів і 88 комсомольців.

Село відоме з XIV ст. Раніше його називали Сулуківкою.

СЬОМАКИ́ — село, центр сільської Ради, розташоване за 17 км від районного центру і залізничної станції Хмільник. Населення — 1065 чоловік. Сільраді підпорядковані села Білий Рукав, Сербанівка.

У Сьомаках розміщується центральна садиба колгоспу «Вперед». За колгоспом закріплено 4560 га землі, у т. ч. 3514 га орної. Господарство — багатогалузеве.

Працюють середня школа, клуб, бібліотека, медпункт.

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 49 комуністів і 162 комсомольці. Комсомольську організацію засновано 1925 року.

З грудня 1941 по жовтень 1942 року в Сьомаках діяла підпільна партійна група.

Село відоме з XVIII століття.

ТЕРЕ́ШПІЛЬ — село, центр сільської Ради, розташоване за 22 км від районного центру і 12 км від залізничної станції Адамполь. Населення — 814 чоловік. Сільраді підпорядковані села Держанівка, Софіївка, Українське.

За місцевим колгоспом ім. Кірова закріплено 3267 га землі, у т. ч. 2557 га орної. Господарство—багатогалузеве.

П'ятисотенниця К. Петрук за вирощення високого врожаю цукрових буряків у 1938 році нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. В 1965 році ланкового механізованої ланки П. І. Шамрая нагороджено орденом Леніна. Він був делегатом XXIV з'їзду КПРС.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, дільнична лікарня. Виходить багатотиражна колгоспна газета «За високий урожай».

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 42 комуністи і 56 комсомольців. Партійна організація існує з 1921 року.

Село виникло в першій половині XVIII століття.

1967 року в селі встановлено пам'ятник активному комсомольцю І. Ф. Кулаку, вбитому куркулями 1933 року.

УЛА́НІВ — село, центр сільської Ради, розташоване за 22 км від районного центру і залізничної станції Хмільник. Через село проходить шосе. Населення — 2700 чоловік. Сільраді підпорядковані села Воронівці, Пагурці, Тараски, Чепелі.

На території села є колгосп «Дружба», відділення «Сільгосптехніки», «Міжколгоспбуд», філія Держбанку, хлібозавод. За колгоспом закріплено 7626 га землі, у т. ч. 5632 га орної. Господарство спеціалізується на відгодівлі свиней і великої рогатої худоби, а одна з бригад — на молочному тваринництві. 310 га зайнято під ставками. Починаючи з 1965 року, колгоспники одержують в середньому по 32—35 цнт зернових, по 430 цнт цукрових буряків з гектара. За трудові досягнення 6 буряківників нагороджено орденами і медалями. На честь 50-річчя Великого Жовтня колгосп відзначено пам'ятним Червоним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС. Голову колгоспу В. Ф. Вільчинського удостоєно ордена Леніна.

В 1971 році колгосп нагороджено орденом «Знак Пошани».

Працюють в Уланові середня школа, будинок культури, 2 бібліотеки, перукарня, фото- і телеательє, лікарня, стадіон. Виходить багатотиражна колгоспна газета «Маяк».

Є партійна і комсомольська організації. Вони об'єднують 217 комуністів і 427 комсомольців. Партійна організація існує з 1921, комсомольська — з 1925 року.

Першою письмовою згадкою про Уланів є королівський привілей 1552 року про надання йому магдебурзького права. Збудована в Уланові в другій половині XVI ст. фортеця була одним з опорних пунктів шляхетської Польщі. Влітку 1648 року фортецю здобули козацькі загони на чолі з Максимом Кривоносом. У 1734, 1750 і 1768 рр. поблизу Уланова діяли гайдамацькі загони.

Під час революції 1905—1907 рр. в Уланові і навколишніх селах відбулися селянські виступи.

На фронтах Великої Вітчизняної війни відзначився уродженець Уланова С. Н. Сиротюк. За мужність в боях за Будапешт йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Поблизу Уланова збереглося городище скіфських часів.

Будинок заслуженого колгоспника А. М. Шакули, с. Уланів. 1969 р.

ШИРО́КА ГРЕ́БЛЯ — село, центр сільської Ради, розташоване на берегах Південного Бугу, за 6 км від районного центру і залізничної станції Хмільник. Населення — 2664 чоловіка.

Місцевий колгосп «Переможець» користується 3030 га землі, у т. ч. 1970 га орної. Тут розвивають усі галузі сільського господарства. Колгосп має млин, каменоломню, тартак, ремонтні майстерні. На території колгоспу міститься міжколгоспна Сандрацька ГЕС.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок. Виходить багатотиражна газета «Колгоспна правда».

Є партійна і комсомольська організації, які об'єднують 27 комуністів і 79 комсомольців.

Колись обидві частини села були з'єднані через Південний Буг довгою і широкою земляною греблею, від якої й одержало свою назву село.

У 1905 році в Широкій Греблі відбулося селянське заворушення.

З 10 по 14 березня 1944 року в районі села йшли бої за переправу через Південний Буг.

Поблизу села і на його околицях досліджено поселення пізньотрипільської культури та доби пізньої бронзи; виявлено слов'янське поселення VIII століття.

ЧЕЧЕЛЬНИЦЬКИЙ РАЙОН

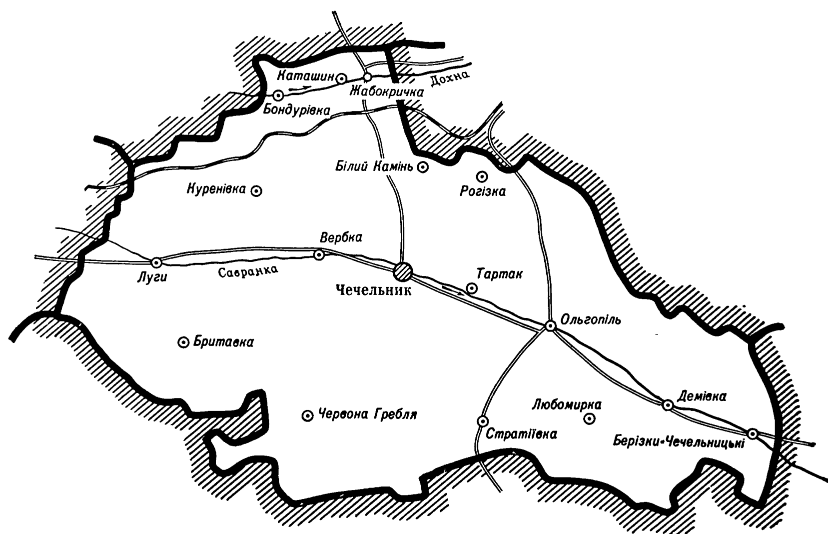

ЧЕЧЕЛЬНИ́К

ечельник — селище міського типу (з 1961 року). Розташований на річці Савранці, правій притоці Південного Бугу, на відстані 191 км від Вінниці, з якою має сполучення автодорогою і вузькоколійкою. Населення — 5200 чоловік.

Чечельник — центр району, площа якого становить 759 кв. км. Населення — 43 тис. чоловік. Густота населення — 56,5 чоловік на 1 кв. км. 23 населені пункти підпорядковані 1 селищній і 15 сільським Радам депутатів трудящих.

Грунти в районі переважно середньогумусні, опідзолені та деградовані чорноземи. На території району є 13 колгоспів та один радгосп, які спеціалізуються на вирощуванні зернових і технічних культур. Усієї землі 75,9 тис. га, у т. ч. орної — 42,9 тис. га, лісонасаджень — 18,4 тис. га, багаторічних насаджень — 1200 га, водоймищ — 619 га, сіножатей — 800 га. На ланах району працює 450 тракторів, 300 комбайнів, 467 вантажних автомашин. У районі — 7 промислових підприємств. Є 137 магазинів та 43 підприємства громадського харчування. Працюють 23 школи, професійно-технічне училище, 5 лікарень, 9 фельдшерсько-акушерських пунктів, 11 профілакторіїв, 12 пологових будинків та районна санепідемстанція; є 9 будинків культури, 13 сільських клубів, 29 бібліотек, 26 стаціонарних кіноустановок.

Чечельник заснований на початку XVII ст. З 1635 року й до початку XX ст. Чечельник вважався містечком.

Населення містечка брало участь у визвольній війні українського народу. У 1649 році, повертаючись з-під Зборова, татари дуже пограбували Чечельник, а багатьох жителів погнали у неволю[1].

Жителі містечка, за свідченням грецьких купців, що проїжджали через Чечельник, радо сприйняли звістку про возз'єднання України з Росією й присягнули на вірність Російській державі[2].

---

[1] Памятники, издаваемые временною комиссиею для разбора древних актов, т. 1, стор. 369.
[2] Воссоединение Украины с Россией, т. 3, стор. 542.

Значну допомогу мешканцям Чечельника у захисті від татар і польської шляхти подавали запорізькі козаки. 1671 року в містечку укріпився з військом запорізький кошовий Іван Сірко і звідси відбивав напади татар Білгородської орди[1]. Восени того ж року Чечельник захопили польські війська і пограбували його. Великої шкоди навесні 1709 року завдали містечку прихильники зрадника Мазепи[2]. Часті війни перешкоджали розвитку не лише ремесла й торгівлі, але й сільського господарства. Тому населення Чечельника дуже бідувало. У 1717 році, наприклад, селяни не мали чим сплачувати податки. Феодальна експлуатація доповнювалась національним та релігійним гнітом. Щоб ополячити українське населення й зміцнити свою владу, Любомирські (володарі Чечельника) збудували костьол, заарештували православних священиків, а церкви та їх майно передали уніатам[3]. Підприємств та промислів на той час у Чечельнику не було. Єдиним великим господарством вважався кінний завод Любомирських.

У другій половині XVIII ст. на Чечельник кілька разів нападали татари, вчиняючи грабежі та руйнування[4]. Багатьох жителів вони погнали в неволю. З возз'єднанням Правобережної України з Росією Чечельник увійшов до Подільської губернії. 1794 року царський уряд купив Чечельник у Любомирських і подарував графові Гудовичу. Наступного року, після утворення Ольгопільського повіту, повітовий центр з усіма установами тимчасово розмістився в Чечельнику, який стали називати Ольгополем. У 1812 році повітовий центр перевели до села Рогузки-Чечельницької, перейменованого на Ольгопіль, а Чечельнику повернули його попередню назву[5].

Протягом першої половини XIX ст. в містечку розвивалося ремесло, працювало два невеличкі шкіряні заводи. Поміщикові належало 30 727 десятин землі та 2164 кріпаки. Тяглових дворів у містечку налічувалося 111, напівтяглових — 168, городників — 43, бобилів — 31 двір. Селяни мали 1264 десятини орної землі і 549 десятин сінокосів, які розподілялися між ними дуже нерівномірно. Тяглові селяни-кріпаки відробляли панщину від 120 до 160 днів на рік, напівтяглові — 80 днів, городники — 52 дні, а бобилі, що не мали зовсім землі,— 24 дні на рік. Крім панщини, кожен двір зобов'язували відпрацювати 12 днів на рік різних громадських робіт — ремонтувати дороги, мости тощо[6]. Та денна норма виробітку визначалась такою, що її можна було виконати за два-три дні, тому панщина фактично подвоювалася, а то й потроювалася.

Реформа 1861 року не принесла селянам помітного поліпшення. Кращі родючі грунти у них відібрали на користь поміщика, а їм визначили непридатні для обробітку землі. Хоч селяни поскаржилися на поміщика, подільський губернатор їх вимог не задовольнив. Тоді селяни Чечельника відмовилися обробляти землі, визначені їм уставною грамотою. Та виступ селян придушили силою. Великого розмаху виступ селян набрав 1874 року. Для придушення заворушення до Чечельника ввели батальйон солдатів. За наказом губернатора непокірних висікли різками.

Після розкріпачення селян дещо посилюється розвиток ремесла й торгівлі. У 1862 році вже було 83 ремісники, почав працювати цегельний завод, відкритий поміщиком.

Акціонерне товариство заснувало в 1875 році цукровий завод, а володар маєтку — пивоварний. З 1860 року став до ладу спиртовий завод. На цей час почалося будівництво вузькоколійної під'їзної залізниці, що сполучала містечко з залізни-

[1] О. М. Апанович. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії, стор. 250.
[2] Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. 3. СПб., 1897, стор. 424.
[3] Н. И. Петров. Подолия, стор. 193, 198.
[4] Журн. «Русский вестник», 1883, т. 45, стор. 329.
[5] Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 5, стор. 698.
[6] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр. 954, арк. 17—23.

цею Гайворон—Вінниця. Крім цих підприємств, у містечку працювали невеличкі шкіряний, свічкосальний, костопальний заводи та завод штучних мінеральних вод.

Розвиток промислового виробництва й ремесла сприяв також піднесенню торгівлі. Щороку в містечку відбувалося 26 великих базарів і два п'ятиденні ярмарки— перший з 9 травня, а другий з 9 вересня[1].

Весь пореформений період для Чечельника характерний зростанням боротьби трудящих за землю. Перший організований виступ робітників у містечку відбувся 1879 року. Значного розмаху набрала боротьба робітників заводів і економії на початку XX ст. У січні 1905 року в Чечельнику з'являються прокламації Одеського більшовицького комітету РСДРП. Близькість залізничного вузла Жмеринки й Балти сприяла проникненню до містечка відомостей про революційні події у країні. Жорстока експлуатація в поміщицьких маєтках та на цукровому заводі спричинилася до виступу робітників у лютому 1905 року. Вони вимагали поліпшити умови праці, підвищити заробітну плату. Робітників підтримали селяни[2]. Губернські власті, щоб не допустити розростання виступу, розмістили на цукроварні і в маєтку солдатів. Та присутність військ не залякала трудящих, і вони у червні розпочинають новий страйк[3]. Особливо бурхливим був 1906 рік. У травні застрайкували сільськогосподарські робітники. До них приєдналися робітники цукроварні й спиртового заводу. Учасники страйку вимагали збільшити заробітну плату трудівникам як на підприємствах, так і в економіях до 1 крб. на день. Повітовий справник повідомляв губернатора, що страйк набрав великого розмаху, поширився на навколишні села. Він просив вислати війська, щоб придушити заворушення й підтримати порядок, відрядити чиновників для ведення слідства. Через кілька днів поміщик інформував представників влади, що триваючий страйк охопив вісім економій маєтку, настрій селян загрозливий, тому один ескадрон військ неспроможний охороняти заводи й маєток. Він доводив, що необхідно прислати ще сотню козаків. Незважаючи на присутність військ, страйк не припинявся.

Поразка революції 1905—1907 рр. призвела до посилення реакції. У березні 1909 року в Чечельнику закрили однокласне училище й приватну польську школу

Ніхто не дбав у містечку про охорону здоров'я. До 1906 року взагалі не було жодного медичного закладу. Невдовзі земство відкрило невелику лікарню. Працювали в ній лікар, фельдшер і медична сестра.

Але й за цих умов містечко залишалося відсталим. У 60-х роках XIX ст., через 250 років після його виникнення, у Чечельнику засновано невеличку парафіяльну школу, пізніше — однокласне народне училище. З 1884 року відкрилося двокласне народне училище[4]. У 90-х роках створюється окрема церковнопарафіяльна школа для дівчаток та школа грамоти. Та цього було замало. 1910 року у школах навчалося лише 187 з 724 дітей шкільного віку[5].

Перша світова війна позначилась і на господарстві містечка. Нестача робочих рук і тягла призвела до скорочення обсягу сільськогосподарського виробництва; занепадали селянські господарства. Зменшилися посіви цукрових буряків і зернових. Погіршало становище робітників. У 1915 році закрили спиртовий завод. Всі, хто працював на ньому, позбулися роботи[6].

Вітаючи повалення самодержавства, трудящі на мітингу обрали новий орган влади — Раду. Та есери й буржуазні націоналісти, що засіли в Раді, перетворили її у прислужника буржуазії. Вони розпустили земельну комісію, заборонили ділити поміщицьку землю.

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 39, спр. 348, арк. 1—22.

[2] Наукові записки Вінницького педінституту, вип. 3. К., 1954, стор. 6.

[3] Там же, стор. 24.

[4] Начальное народное образование в Подольской губернии (1908—1909 учебный год), стор. 212.

[5] Вінницький облдержархів, ф. Р-4268, оп. 1, спр. 130, арк. 40.

[6] Там же, ф. Р-587, оп. 15, спр. 1, арк. 81.

У вересні, на вимогу бідноти, земельна комісія відновила свою діяльність. Селяни Чечельника почали розподіляти землі князя Орлова. Здійснювати ці революційні заходи їм допомагали солдати 17-го піхотного полку, який розташувався у Чечельнику і навколишніх селах.

Швидко зростала свідомість і активність робітників цукрового заводу. Вони обрали своїх делегатів на Ольгопільські повітові збори робітників-цукровиків, що відбулися 24 травня 1917 року. Був обраний також виконавчий комітет Ольгопільської повітової Ради робітничих і солдатських депутатів. На початку серпня заводський комітет добився від адміністрації заводу підвищення розцінок, застосування преміальної системи оплати, впорядкування робочого дня. 13 серпня організаційний з'їзд робітників цукрових заводів Ольгопільського повіту заслухав доповідь представника Чечельницького заводського комітету і схвалив роботу завкому[1].

Звістка про перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді дійшла до Чечельника через прибулих сюди солдатів. Трудящі Чечельника і, зокрема робітники цукроварні й гуральні, піднялися на боротьбу проти контрреволюції за встановлення влади Рад. Місцеві буржуазні органи влади просили Центральну раду надіслати до Чечельника надійні війська, бо «тут тривають погроми, громлять гуральні, цукроварні, палять економії»[2].

На початку січня 1918 року в Чечельнику була встановлена Радянська влада. Однак 12 березня до містечка вступили польські легіонери, що входили до складу німецьких окупаційних військ. Вони нещадно грабували, катували і вбивали людей[3]. У травні польських легіонерів змінили австро-німецькі загарбники. 7 листопада 1918 року батальйон австрійських солдатів, проходячи через Чечельник, пограбував населення, а на цукровому заводі захопив 1195 пудів цукру[4].

Наприкінці листопада з Чечельника було вигнано іноземних окупантів. Та владу захопила Директорія. У квітні 1919 року в містечку відновлено владу Рад. Однак петлюрівські банди ще перешкоджали мирній праці трудящих. Улітку сюди вдерлися денікінці. Три місяці у 1920 році тут безчинствували білополяки. Лише на цукровому заводі денікінці й польські інтервенти пограбували 20,5 тис. пудів цукру. У червні загони Червоної Армії визволили Чечельник від польських окупантів. Цього разу влада Рад закріпилась у містечку остаточно.

Дорого коштувало трудівникам Чечельника хазяйнування тут інтервентів, петлюрівців та різних банд. Населення за ці роки скоротилося наполовину. Великих руйнувань зазнали цукровий, пивоварний, спиртовий заводи та інші підприємства. Багато селянських садиб розорили вороги. Понад 500 сімей потерпіли від них[5].

Трудящі Чечельника приступили до мирного життя. Першого червня 1920 року у двох частинах містечка — Тартаку й Липецькому було створено ревкоми. Одночасно почали роботу комітети незаможних селян, куди на кінець року входило 50 членів.

Незабаром трудівники містечка відкрили механічну майстерню для ремонту сільськогосподарських знарядь та млинового устаткування, тютюнову фабрику. Почав працювати цукровий завод.

Партійна організація (існує з квітня 1919 року), сільрада розгорнули виховну роботу серед населення. Допомагали їм солдати і командири 60-ї кавалерійської дивізії, розташованої в Чечельнику. Першого травня 1920 року в урочистій обстановці силами учасників художньої самодіяльності була показана перша вистава, а зібрані кошти пішли на спорудження дитячого майданчика при заводі. 26 червня відбувся перший суботник.

---

[1] Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине, стор. 639, 809—811.
[2] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 233.
[3] Поділля в роки громадянської війни, стор. 19—20.
[4] Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 1, стор. 413.
[5] Вінницький облдержархів, ф. Р-587, оп. 1, спр. 103, арк. 14.

Відродження народного господарства здійснювалося в боротьбі з бандами, які ще нишпорили навколо. 12 січня 1921 року нарада сільських громад ухвалила вести рішучу боротьбу проти бандитизму. У прийнятій нею резолюції стверджувалось, що Ради робітничих і селянських депутатів є єдино бажаною для селян формою правління[1].

У першій половині цього ж року пройшли вибори до сільських Рад Липецької й Тартацької частин Чечельника. Це значно зміцнило органи Радянської влади.

Ради і КНС разом з волвиконкомом стали організаторами й ініціаторами відбудови зруйнованого господарства. Восени 1921 року було створено перше сільськогосподарське товариство[2]. На кінець 1925 року виник сільськогосподарський колектив «Життя». В ці роки з'явився і перший трактор на полях колективу[3].

До кінця року вже працювали: 1 паровий, 3 водяні й 7 вітряних млинів. Поступово зростала потужність цукрового заводу, збільшувалося виробництво цукру. Але не вистачало кваліфікованих кадрів. Тому для підготовки спеціалістів на підприємстві створили професійну школу. Скоро вона стала дворічною технічною школою, в якій навчалося 100 учнів[4]. З 1925 року почав працювати спиртовий завод. Через два роки його реконструювали, обладнали новою технікою, і випуск продукції зріс у два рази. Збільшив випуск продукції і пивоварний завод.

До початку 1926 року в Чечельнику багато зробили в галузі освіти й культури. Працювало 4 трудові школи, 3 школи лікнепу і малописьменних, 5 бібліотек, 5 клубів, у яких нараховувалося 10 різних гуртків. На підприємствах та в клубі організували гуртки поточної політики й політграмоти.

Зростав авторитет партійних осередків. До партії йшли кращі робітники й селяни. На 27 лютого 1923 року у містечку налічувалось 29 комуністів[5]. У дні ленінського призову лави партосередків цукрового заводу й села значно поповнились. Кращих робітників і активістів рекомендували до партії колективи підприємств. 6 березня 1924 року загальні збори членів профспілки цукрового заводу у відповідь на заклик ЦК РКП(б) ухвалили рекомендувати кандидатами до Комуністичної партії 15 передових робітників[6]. В цей час оформилась партійна організація і на спиртовому заводі.

З березня 1923 року Чечельник, ставши районним центром Тульчинського округу, був переведений у категорію сіл. За роки довоєнних п'ятирічок його трудівники досягли чималих успіхів у дальшому економічному й культурному розвитку. Цукровий завод обладнали потужними механізмами. Випуск продукції з 1929 по 1941 рік зріс більш як у три рази і перевищив 140 тис. цнт за сезон[7]. Швидко розвивався спиртовий завод. Після реконструкції випуск продукції збільшився у 40 разів. Крім цих підприємств, в селі працювали ще маслозавод, райхарчокомбінат, 6 різних трудових артілей і невеликі майстерні.

Партійні, комсомольські й профспілкові організації були зачинателями соціалістичного змагання, стахановського руху. За виробничими показниками, продуктивністю праці й трудової дисципліни чечельницькі підприємства посідали одне з перших місць в області.

Успішно здійснювалася й колективізація сільського господарства, чому сприяло утворення в Чечельнику МТС та політвідділу при ній. Колгоспи «Життя», ім. Постишева, ім. МТС, ім. 20-річчя МЮД об'єднували майже всіх місцевих селян. Колгосп ім. Постишева виступив ініціатором соціалістичного змагання в районі за вирощування високих урожаїв цукрових буряків[8].

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 7, оп. 1, спр. 88, арк. 2.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-40, оп. 1, спр. 200, арк. 10.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 33, оп. 1, спр. 37, арк. 4.
[4] Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 164, арк. 22, 28.
[5] Там же, ф. 33, оп. 1, спр. 20, арк. 13.
[6] Вінницький облдержархів, ф. Р-1128, оп. 2, спр. 9, арк. 25, 26.
[7] Г. С. Бенин. Основные показатели работы сахарных заводов СССР. М., 1958, стор. 315.
[8] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 7, спр. 274, арк. 46—47.

Міцніла матеріально-технічна база МТС. У 1940 році вона мала 83 трактори, 17 комбайнів, 32 молотарки, 92 зернові й бурякові сівалки, 23 тракторні бурякокопачі, понад 100 плугів, 69 автомашин та іншу техніку. Всі трудомісткі роботи в колгоспах і бурякорадгоспі були механізовані від 45 до 100 проц. За високі виробничі показники Чечельницький радгосп у 1940 році представили на Всесоюзну сільськогосподарську виставку, а головного агронома С. П. Максимчука нагородили срібною медаллю та грошовою премією[1]. Наступного року на цій виставці була представлена тракторна бригада МТС.

Поліпшувався життєвий рівень трудящих. Заробітна плата робітників підвищилась на цукровому заводі на 13,3 проц., на спиртовому — на 35 процентів.

Про здоров'я трудящих піклувався чисельний загін лікарів і середніх медичних працівників. У селі працювали лікарня, поліклініка, медичні пункти, аптека.

Чималих успіхів досягли трудящі Чечельника і в розвитку шкільної справи та культури. Всі діти шкільного віку навчалися. Напередодні війни працювали середня школа, яка відкрилася в щойно збудованому приміщенні, 2 семирічні та 1 початкова школи. При цукровому заводі організували школу ФЗН та школу медичних сестер. Працювали районна бібліотека, бібліотеки при школах і на підприємствах, районний будинок культури, два клуби. Щороку більшало радіоточок.

Та раптом фашисти почали війну. 25 червня в Чечельнику створюються групи сприяння винищувальному батальйону, куди вступило 25 робітників цукрового і 25 із спиртового заводів[2]. На місце тих, хто пішов на фронт, ставали жінки й підлітки. 24 липня німецькі фашисти захопили Чечельник. Почалися роки неволі.

В народі зростав опір окупантам, організаторами його були комуністи. В лютому 1942 року тут формується підпілля. Ініціатором його став комуніст М. Ф. Підгаєцький. З червня 1942 року підпільна група в складі комуністів М. Ф. Підгаєцького, П. К. Федорова та інших фактично виконувала функції районного комітету партії. Під її впливом і керівництвом створено диверсійні групи в селах Тартаку, Червоній Греблі, Білому Камені та ін. Підпільники встановили зв'язок з Ободівським, Ольгопільським, Бершадським, Піщанським районами. М. Ф. Підгаєцький влаштувався працювати провідником на залізниці. Налагодили зв'язок з залізничними вузлами Жмеринки й Одеси, звідки отримували листівки. М. Ф. Підгаєцький замаскував на території цукрового заводу радіоприймач і слухав зведення Радянського інформбюро, які потім розповсюджувалися серед населення. Підпільники на заводі випускали значну частину цукрового сиропу в жом, у відходи, руйнували машини і апарати[3]. Діяльність Чечельницького підпілля посилилася, коли на територію району в жовтні 1942 року за завданням ЦК КП(б)У прибув Г. Я. Савранчук[4]. 13 серпня 1943 року на квартирі Є. А. Бороди відбулася нарада підпільників, на якій вирішили створити партизанські загони, а в лісах закласти бази продуктів і спорядження. Тоді ж виник озброєний загін у складі 15 чоловік, його командиром став В. Кривенцов, а комісаром — І. І. Чернов. 6 жовтня патріоти розгромили блокпост між станціями Кодима й Попелюхи, а в листопаді на перегоні Рудниця — Крижопіль пустили під укіс поїзд з артилерією ворога. Слухаючи радіо, підпільники записали повідомлення про урочисті збори, що відбувалися 6 листопада 1943 року в Москві, видрукували його в підпільній Бершадській друкарні й розповсюдили серед населення.

19 листопада, виконуючи завдання на залізниці, М. Ф. Підгаєцький був тяжко поранений і потрапив до рук окупантів. 2 грудня він помер від катувань. Партизани помстилися за свого товариша. 22 й 29 листопада пустили під укіс поїзди між станціями Дохно і Щербакове, що йшли до фронту з технікою і живою силою. Незаба-

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 77, оп. 2, спр. 77, арк. 6, 7.
[2] Там же, оп. 1, спр. 141, арк. 8, 9.
[3] Там же, спр. 614, арк. 27.
[4] Там же, спр. 613, арк. 4, 6.

ром підпільники налагодили тісний зв'язок з десантом Червоної Армії, який висадився на території району.

В січні 1944 року окупанти заарештували одного з організаторів підпілля П. К. Федорова й кинули до тюрми у Балті, де він перебував до визволення радянськими військами. У січні 1944 року підпільники Чечельника приєдналися до Вінницького партизанського з'єднання. Постійну допомогу їм подавали жителі Чечельника Є. Борода, П. Гуменюк та багато інших[1].

За два роки й 8 місяців окупанти заподіяли величезної шкоди народному господарству Чечельника. Зруйнували цукровий і спиртовий заводи, пограбували МТС, знищили районну друкарню, харчокомбінат, електростанцію, механічну зерносушарку, інкубаторну станцію, пошту й телеграф, вивезли 79 тракторів, 13 комбайнів та багато іншої техніки. За час окупації фашисти та їх прислужники з українських націоналістів вбили 383 чоловіка.

17 березня 1944 року частини 2-го Українського фронту визволили Чечельник.

У перемозі над фашистською Німеччиною є частка зусиль і боротьби й населення Чечельника. Понад тисячу чоловік перебували в армії, з яких 332 загинуло на фронтах. 502 чоловіка було нагороджено орденами й медалями. Жителі з повагою згадують імена своїх земляків — учасників війни генерал-майора С. М. Подольського, майорів Л. Д. Кулебу і С. І. Путковського, нагороджених багатьма орденами та медалями. За мужність і героїзм, виявлені в боях з ворогом, командиру батареї капітану А. А. Грибу, вихованцю Чечельницької школи, присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Після визволення почалася відбудова народного господарства. Багато встигли зробити трудящі до кінця 1944 року. Відновили діяльність райком партії і всі органи Радянської влади. Найпершим завданням було вчасно провести весняну сівбу. За успішне виконання весняних робіт Чечельницьку МТС занесено на обласну Дошку пошани[2].

Зусиллями трудящих в короткий строк було відремонтовано й підготовлено до пуску спиртовий і цукровий заводи.

Через чотири місяці після визволення запрацювали лікарня на 60 ліжок, поліклінічний відділ, дитяча консультація, санепідемстанція, аптека.

Відновились навчання в середній та семирічних школах, де навчалося 750 учнів. Тут працював 31 учитель. При школах заново створювались бібліотеки[3].

Протягом четвертої п'ятирічки цукрорадгосп і підприємства Чечельника поступово відбудовувалися й міцніли. Спиртовий завод вже у 1948 році за обсягом виробництва досяг довоєнного рівня, а на кінець п'ятирічки значно перевершив його й добився зниження собівартості продукції. Було зекономлено багато палива й одержано 254 тис. крб. надпланового прибутку.

Набирав сили цукровий завод. Вже у 1949 році він перевищив довоєнний рівень і додатково виробив 1888 пудів цукру. Особливо успішним для заводу був 1950 рік. Річний план виробництва було виконано 24 листопада, за що завод відзначили третьою всесоюзною премією. Колективам п'яти бригад присвоїли звання бригад відмінної якості[4].

Зміцнювала свою матеріальну базу й МТС. Якщо в 1945 році вона мала лише 16 тракторів, то в 1958 тут уже працювало 86 тракторів, 74 різні комбайни, 56 плугів, десятки сівалок і культиваторів.

Селище Чечельник. 1970 р.

[1] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 615, арк. 12.

[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-2700, оп. 5, спр. 35, арк. 234.

[3] Там же, ф. Р-4897, оп. 1, спр. 39, арк. 40, 43.

[4] Вінницький облпартархів, ф. 77, оп. 2, спр. 203, арк. 39.

У МТС тоді налічувалося близько 50 спеціалістів сільського господарства високої кваліфікації.

Наступні роки були періодом дальшого зростання господарства Чечельника. Основні підприємства селища стали провідними в економіці району і відігравали значну роль в області. На спиртовому заводі виробництво продукції на 1962 рік зросло більш як на 18 проц., а продуктивність праці — майже на 4 проц. За рахунок зниження собівартості завод отримав додатково 100 тис. крб. прибутку. Добрих успіхів досяг і цукровий завод. План виробництва цукру був значно перевиконаний. За рахунок зниження втрат підприємство додатково виробило 5200 пудів цукру і одержало 750 тис. крб. надпланового прибутку[1]. Достроково перевиконали план з усіх показників РТС, автогосподарство, залізнична станція, маслозавод, харчокомбінат.

На підприємствах Чечельника всі робітники включилися в соціалістичне змагання. На спиртовому заводі звання бригад комуністичної праці виборювали чотири бригади, на цукровому заводі та автобазі — по три. У змаганні перед вів колектив цукрового заводу. Трьом бригадам було присвоєно звання бригад комуністичної праці, п'яти робітникам — звання ударника комуністичної праці, а вісім — нагороджені значком «Відмінник соціалістичної праці».

У 1962 році Чечельницький район було ліквідовано, і Чечельник відійшов до Бершадського району. З грудня 1966 року він знову став районним центром.

Ювілейний 1970 рік приніс нові трудові перемоги. Радгосп заводу виробив по 89,4 цнт м'яса на 100 га сільськогосподарських угідь. На кожну фуражну корову тут надоєно по 3277 кг молока. Показових виробничих успіхів досягнуто у відділку радгоспу «Садиба», зернових вирощено по 38,5 цнт, у т. ч. пшениці — по 34,3, кукурудзи — по 68, гороху — по 26, ячменю — по 32 цнт з га. Урожай цукрових буряків зріс до 377 цнт на гектар. Серед тваринників найбільші успіхи мала доярка М. В. Парахонич, вона надоїла по 5253 кг молока на кожну фуражну корову.

Одним з кращих підприємств області на кінець восьмої п'ятирічки став спиртовий завод. Введено в дію новий цех виробництва кормових дріжджів.

Високими показниками відзначили 1970 рік колективи цукрозаводу, райоб'єднання «Сільгосптехніки», харчокомбінату і промкомбінату та інших підприємств. Імена кращих робітників селища — робітника спиртового заводу Г. П. Паньковського, шофера-механіка відділення «Сільгосптехніки» А. П. Мураховського, доярки радгоспу М. В. Парахонич та інших занесено на районну Дошку пошани.

В цеху Чечельницького спиртового заводу. 1971 р.

За самовіддану працю при виконанні соціалістичних зобов'язань, взятих на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, ювілейною медаллю «За трудову доблесть. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна» нагороджено 393 жителів селища. За успіхи, досягнуті у виконанні завдань восьмого п'ятирічного плану розвитку народного господарства, 29 чоловік відзначено орденами й медалями Союзу РСР. Ордена Леніна удостоєний Л. П. Березюк — керуючий районним об'єднанням «Сільгосптехніки», ордена Жовтневої Революції — М. М. Атаманенко — апаратник цукрового заводу, ордена Трудового Червоного Прапора — 8, ордена «Знак Пошани» — 3, медалей — 10 чоловік.

В авангарді трудящих селища, які борються за втілення в життя рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, йдуть комуністи, комсомольці та депутати селищної Ради. Двадцять п'ять первинних організацій об'єднують понад 500

[1] Вінницький облпартархів, ф. 77, оп. 5, спр. 28, арк. 44, 78.

членів партії, переважна більшість яких зайнята на виробництві. До селищної Ради жителі обрали 72 кращі виробничники, у т. ч. 34 комуністи, 14 комсомольців, 32 жінки.

На краще змінилося селище. За останні роки три його вулиці заасфальтовано. Зведено п'ять 16-квартирних житлових будинків. Прокладено першу й завершується друга черга водопроводу. Завершено спорудження нового приміщення автовокзалу.

В селищі є 32 торговельні підприємства, у тому числі універмаг і спеціалізовані магазини промислових та продовольчих товарів. Відкрилися книжковий магазин. Щороку виростають житлові квартали.

Медичне обслуговування трудящих Чечельника завжди в центрі уваги селищної Ради. Споруджується нова лікарня, розрахована на 125 ліжок. Крім неї і медпункту, на цукровому заводі ще є поліклініка з кількома спеціальними кабінетами. В них працює понад 40 кваліфікованих медичних працівників. Малята виховуються і доглядаються у 3 дошкільних закладах.

Широкі можливості має молодь селища, щоб здобути середню освіту. Працюють три середні школи — денна, вечірня й заочна. В них навчається близько 2 тис. учнів.

Прийом до піонерів. Чечельник. 1971 р.

У Чечельнику розгалужена мережа культурно-освітніх закладів. Зводиться нове приміщення районного будинку культури. В парку культури працюють літня естрада, атракціони. До дня 50-ї річниці Жовтня на спиртовому заводі відкрито новий будинок культури. Крім того, є ще два клуби — селищний і на цукровому заводі. Постійно діють чотири стаціонарні кіноустановки.

В селищі налічується вісім бібліотек. Великий інтерес виявляють жителі селища до преси. Тут на тисячу чоловік населення передплачують понад 1300 примірників газет та журналів.

Любовно прикрашають селище його жителі. З ініціативи селищної Ради, її депутатів упорядковуються, озеленюються вулиці, двори і сквери.

Турбуються тут і про вшанування пам'яті тих, хто віддав свої сили й життя в боротьбі за Радянську владу, за незалежність нашої країни. Селищна Рада розробила план і проект будівництва меморіального пам'ятника героям революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

Старовинне селище Чечельник має багату історію. Але справжній розквіт і оновлення його прийшли з Великим Жовтнем. За роки Радянської влади Чечельник перетворився у красиве селище, центр господарського й культурного життя району.

А. Л. КРАСНОПОЛЬСЬКИЙ, Ф. М. РОБОТЬКО

ОЛЬГО́ПІЛЬ

Ольгопіль — село, центр Ольгопільської сільської Ради депутатів трудящих. Розташований вздовж обох берегів річки Савранки (притоки Південного Бугу), за 13 км від районного центру і залізничної станції Чечельник. Населення — 5,6 тис. чоловік.

Територія Ольгополя і його околиць заселялася людиною здавна. Про це свідчать виявлені поблизу села рештки поселення трипільської культури[1].

[1] Трипільська культура на Україні, вип. 1. К., 1926, стор. 13, 31—41.

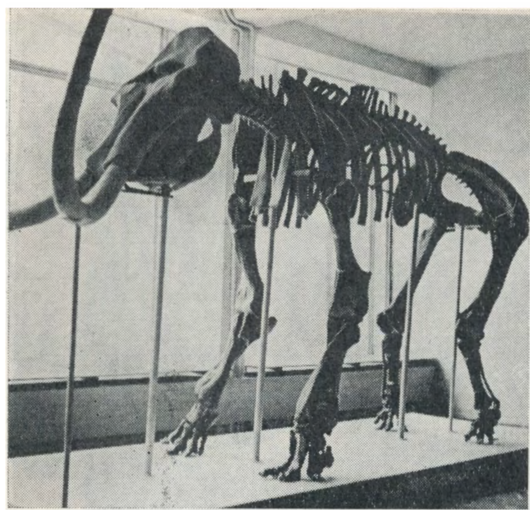

Кістяк мамонта, знайдений у 1961 році поблизу Ольгополя. Вінницький краєзнавчий музей.

До кінця XVIII ст. село Ольгопіль мало іншу назву — Рогузка-Чечельницька. Його оточувала велика водойма з непрохідним болотом і густими заростями очерету, де ховалися селяни, рятуючись від частих грабіжницьких нападів татар[1].

Уперше в письмових документах Рогузка-Чечельницька згадується за 1780 рік як власність польського магната Любомирського[2]. Жителі села виконували безліч повинностей і поборів. Наприклад, за гру на скрипці, сопілці або дудці платили 4 гроші, за новонароджену дитину — 200, від садових чи городніх плодів — 200, від хати — 5, подушного — 10, шлюбного — 6, від вулика — 2 гроші.

Необмежена експлуатація, грабіжницькі наскоки татар довгий час стримували розвиток села. З 1795 року Рогузка-Чечельницька входила до Вознесенського намісництва й належала казні. Відтоді з'являється сучасна назва села. За свідченням флігель-ад'ютанта Катерини II Вігеля, цариця, подорожуючи по Новоросійському краю, зупинилась у Рогузці-Чечельницькій. Місцевість їй сподобалась і на честь своєї онуки княжни Ольги вона назвала село Ольгополем (Ольчиним містом)[3]. Через три роки Ольгопіль стає містечком — повітовим центром Подільської губернії. У ньому проживало 2,5 тис. чоловік. Не вистачало приміщень, тому в Ольгополі осіла тільки частина повітових установ. Решту ж довелося тимчасово перевести до Чечельника. Повітові архіви залишалися в Ольгополі майже на «голому полі», від того повітовий центр на місцевому діалекті стали називати «Голопіль». Остаточне переміщення повітових установ до Ольгополя відбулось 1811 року. В цей час визначено герб Ольгопільського повіту, що зображав піски, серед яких протікає струмок.

Через містечко проходив поштовий тракт. Працювала поштова станція, діяло кілька крамничок. Щонеділі відбувалися базари, влаштовувались ярмарки. Ольгопіль повільно зростав. У 1860 році тут нараховувалось 597 дерев'яних і 2 кам'яні будинки[4]. Основним заняттям жителів було хліборобство й тваринництво. Але через брак своїх наділів вони господарювали на орендованій землі[5]. Орендна плата дорівнювала 10—15 крб. сріблом за десятину. Часті неврожаї, висока орендна плата, різні побори, утиски лихварів розоряли ольгопільських селян і міщан. Багато з них, убожіючи, йшли у найми до місцевих багатіїв, дворян, чиновників. Число наймитів збільшувалось і за рахунок селян, що втікали від кріпаччини, сподіваючись знайти тут кращу долю. Їх ловили й після покарання відправляли у рекрути. Місцевих жителів, що надавали втікачам притулок, штрафували на 60—70 крб. сріблом[6].

У пореформений період посилюється диференціація населення Ольгополя. Селянські наділи скорочуються. Більшість селян мала землі менше однієї десятини, а третина їх лишалася безземельною[7]. У багатьох не вистачало реманенту, тягла. Один робочий кінь припадав на два-три господарства. Щоб позбутися боргів, біднота спродувала свої мізерні наділи землі. Користуючись цим, торговці-перекупники, дворяни, куркулі й духовенство зосередили у своїх руках більше половини всієї землі. У 1865 році наймитували 540 ольгопільських селян, тобто більше половини тих, хто займався сільським господарством. Частина землеробів, розорившись,

[1] Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. 1, стор. 455, 500—515.
[2] Архив Юго-Западной России, ч. 6, т. 1. К., 1876, стор. 217.
[3] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 770, 771.
[4] Słownik geograficzny, t. 7, стор. 483.
[5] «Український історичний журнал», 1959, № 4, стор. 39.
[6] Вінницький облдержархів, ф. 468, оп. 1, спр. 888, арк. 1—2.
[7] Сборник сведений о Подольской губернии, вып. 2. Каменец-Подольский, 1882, стор. 151.

цілком відривалася від хліборобства і перетворювалася на сільських пролетарів. Щоб заробити грошей на утримання сім'ї, вони йшли працювати до панської економії, наймитували у куркулів, лихварів, орендарів, працювали на свічковому й миловарному заводах, олійниці, йшли до власників-ремісників тощо. Дрібним ремеслом займалися понад 150 чоловік.

Реформи 60-х років не забезпечили трудящим містечка і виборчого права. З 5424 жителів під час виборів до міської думи правом голосу користувалися лише ті, хто володів не менше як 15 десятинами землі, або мав нерухомого майна на суму понад 1500 крб., таких було 3—4 проц. від загальної кількості населення[1].

Розвиток промисловості, ремесел і торгівлі в другій половині XIX ст. сприяв зростанню містечка й кількості його жителів. Переселення людей посилилося. Шукаючи заробітку, сюди йшли переселенці. Вони заселяли околиці містечка— Мацківку, Піски, Гниле, Загору, Москалівку. На кінець XIX ст. кількість будинків та жителів у них зросла більш як у 1,5 раза. Населення розподілялось так: дворян було 134, духовенства — 21, купців — 216, міщан — 7268, селян — 723 та ін.[2]. Землі не вистачало. Лихварі-орендарі захопили навіть міський майдан і продавали його як вигін. Вони по-хижацькому використовували ліси й сади, прагнучи збагатіти, не витрачаючи при цьому великих сум. Кабальні умови оренди землі призводили до зростання недоїмок за трудящими Ольгополя. Недоїмки на початок XX ст. перевищували 1700 крб.[3]. Обезземелення селян було вигідним місцевій буржуазії: вона завжди мала дешеву робочу силу. В Ольгополі, наприклад, під час польових робіт платили: чоловікові 32 коп. на день, жінці — 25.

На кінець XIX ст. в Ольгополі працювали пивоварний, 2 цегельні заводи, гуральня, 3 олійниці, один водяний і 13 вітряних млинів, шевська майстерня, діяло 42 лавки та 7 постоялих дворів. Більшість робітників, зайнятих на підприємствах, становили селяни-бідняки Ольгополя й навколишніх сіл. Майже скрізь переважала ручна праця. Чорноробів наймали, вдаючись до послуг підрядчиків. За кожних двох найнятих працівників вони одержували прибутку від 6 до 12 крб. Середній місячний заробіток робітника не перевищував 7—9 крб. На підприємствах масово застосовувалась жіноча праця.

Тяжка праця на багатіїв, політичне безправ'я загострювали класові протиріччя. Найбільш яскраво виявилися вони у роки першої російської революції. 17 липня 1905 року в Ольгополі розпочали страйк робітники-челядники (шевці, кравці, бондарі), вимагаючи від хазяїв скорочення робочого дня й збільшення заробітної плати.

Виступи робітників підтримало трудове селянство. Ольгопільський справник доповідав подільському губернаторові, що серед місцевого населення спостерігається незадоволення, і просив розквартирувати там ескадрон для придушення заворушення[4].

Революція вплинула не тільки на робітників та селян. Застрайкували й рядові працівники державних установ. У листопаді 1905 року застрайкували поштово-телеграфні службовці. Як повідомляв начальник Ольгопільської поштової контори, «для телеграм південних і північних виходу немає»[5].

Після поразки революції знову підвела голову реакція. Почалися розправи з революційно настроєною біднотою. Тільки 1911 року суди Ольгополя й повіту розглянули 3597 справ про виступи робітників і селян за свободу та землю.

Трудящі Ольгополя зазнавали не лише злиднів, а й терпіли від частих хвороб. У 1912 році до Ольгопільської лікарні було приписано 14 населених пунктів. 13 тис. жителів, у кращому разі, могли сподіватись на допомогу одного лікаря. Дільнична

[1] Обзор Подольской губернии за 1904 год, стор. 188.
[2] Подольская губерния. М., 1904, стор. 1—2.
[3] Обзор Подольской губернии за 1904 год, стор. 66.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7335, арк. 16.
[5] А. Зекцер. 1905 рік на Поділлі, стор. 12, 30.

лікарня на 20 ліжок тулилася у двох тісних орендованих приміщеннях[1]. Власті майже нічого не робили, щоб попередити інфекційні хвороби та лікувати хворих. 1913 року в містечку захворіло на тиф близько 3200 чоловік. На боротьбу з епідемією власті асигнували всього 300 крб., в той час як на будівництво нової церкви — 960 карбованців[2]. Дуже важко було придбати ліки. Одна невеличка аптека обслуговувала 26,5 тис. жителів.

Не краще було в Ольгополі і з народною освітою. Тільки в 40-х роках XIX ст. тут заснували казенне училище. На початку XX ст. відкрили ще дві міністерські школи. В них навчалося всього 100—120 дітей. Більшість дітей залишалася поза школою[3]. Понад 70 проц. жителів не знали грамоти.

Перша світова війна ще більше загострила класові суперечності, ускладнила і без того важке становище жителів селища. Ціни на продукти й товари зросли на 200 проц. і стали, за словами місцевих жителів, «недоступними для осіб, що живуть двадцятим числом»[4], тобто днем заробітної плати. Дорожнеча, погіршення матеріального становища трудящих викликали нову хвилю протесту проти війни, проти самодержавного ладу. В цей час в Ольгополі масового характеру набули хвилювання запасних солдатів. Вони супроводжувалися сутичками з поліцією і військовими загонами. Подекуди ці виступи мали організований характер. Мобілізовані селяни не хотіли накладати головою за панську землю, говорили, що після повернення з війни вони будуть палити всіх поміщиків. 20 липня 1915 року в Ольгополі зібрались близько 50 тис. запасних. Щоб уникнути заворушення, місцеві власті вирішили швидко відправити «ратників» до місць формування маршових частин. Просуваючись до міста Гайсина та залізничної станції Попелюхи, мобілізовані разом з місцевими жителями громили крамниці, палили поміщицькі будинки і економії, забирали пшеницю, ячмінь, овес.

Лютневі події 1917 року в країні зробили великий вплив на суспільно-політичне життя невеликого повітового містечка. У квітні створюється Ольгопільський комітет РСДРП(б). Для посилення агітаційної роботи серед трудящих він звернувся до Московського обласного бюро ЦК РСДРП(б) з листом, в якому було сказано: «Зважаючи на те, що у нас відчувається велика потреба в літературі, звертаємось до вас з проханням: що б то не стало вислати нам таку у вигляді газет, відозв, брошур»[5].

24 травня 1917 року відбулися збори робітників цукрового заводу та солдатів Ольгопільського гарнізону. Скоро було обрано виконком Ольгопільської Ради робітничих і солдатських депутатів у складі 12 осіб. Пізніше до нього ввійшли і представники від селян. Та керівництво в ньому захопили дрібнобуржуазні партії.

Звістка про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції дійшла до Ольгополя у листопаді. В містечку розгорнулася боротьба за встановлення влади Рад, яку було проголошено в січні 1918 року.

Але 18 березня 1918 року австро-німецькі війська захопили Ольгопіль. Почалися репресії. Окупанти «забирали все, що бачили»[6]. Проте революційний дух населення не тільки не згас, але розгорявся з новою силою. Місцеві жителі не лише чинили опір окупантам, а й вели агітацію серед солдатів окупаційних військ. Під впливом такої агітації 7 листопада 1918 року австрійські частини, які проходили з Балти через Ольгопіль, разом з революційними селянами розбили ольгопільську повітову тюрму, звільнили арештованих, роздали їм гвинтівки, спалили справи архіву[7].

Після вигнання австро-німецьких окупантів, а потім і петлюрівців у селі поновлено Радянську владу. 20 квітня 1919 року знов розгорнула діяльність більшовицька

---

[1] Журналы III Ольгопольского уездного земского собрания. Ольгополь, 1913, стор. 60—64.
[2] Доклады и отчеты Ольгопольской земской управы. Ольгополь, 1914, стор. 115.
[3] Журналы III Ольгопольского уездного земского собрания, стор. 80.
[4] Газ. «Подолянин», 22 березня 1916 р.
[5] Б. І. Корольов. На шляху до Жовтня. К., 1968, стор. 49, 61.
[6] Поділля в роки громадянської війни, стор. 19, 20.
[7] Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 1, стор. 412—413.

партійна організація, яка об'єднувала 20 членів та 22 співчуваючих[1]. Більшовики видавали відозви, листівки, газету «Ольгопільський комуніст». Секретарем обрали колишнього члена Севастопольської організації РКП(б) П. С. Бевза. Настрій робітників і селян Ольгополя був революційний. Першотравнева святкова демонстрація пройшла з піднесенням і вилилась у маніфестацію підтримки Радянської влади. Зміцненню Радянської влади сприяло проведення в Ольгополі у червні 1919 року першого повітового з'їзду Рад, на якому були присутні понад 150 делегатів. У телеграмі Радянському уряду України повідомлялось: «Перший Ольгопільський повітовий з'їзд Рад України вітає у вашій особі Робітничо-Селянський Уряд України, висловлює свою впевненість у тому, що робітничо-селянська Україна, яку штурмують зовнішні і внутрішні вороги, переможе в цій важкій боротьбі і приведе трудящий народ разом з братніми народами інших радянських республік до світлого майбутнього»[2].

Але будівництву нового життя перешкодили білогвардійці Денікіна. На початку вересня 1919 року вони захопили Ольгопіль і відновили старі порядки. Почалися репресії й переслідування сільських активістів. Денікінцям вдалося натрапити на слід підпільників. Скоро їх майже всіх було заарештовано. Тікаючи під ударами Червоної Армії, вороги намагалися підірвати тюрму, щоб поховати під її руїнами в'язнів. Проте намір їх не вдався. В ніч на 7 січня 1920 року кати вигнали ув'язнених на Стратіївську гору і 10 з них розстріляли. Решту арештованих врятував загін червоноармійців, що вчасно підійшов до місця страти.

З середини січня відновили діяльність органи Радянської влади. Мирному життю перешкодила інтервенція буржуазно-поміщицької Польщі. Захопивши 28 квітня Ольгопіль, вони по-звірячому розправлялись з радянськими активістами, чинили терор, грабували населення. В кінці травня частини Червоної Армії визволили Ольгопіль від ворогів остаточно. Першого червня утворився повітовий ревком, його очолив М. Є. Зеленський[3]. Повітревком став ініціатором впровадження в життя нового соціалістичного ставлення до праці. Одними із заходів у цій справі були суботники. Перший суботник в Ольгополі проведено 26 червня 1920 року[4]. Ревком організував роботу шкіл, відкрив притулки для сиріт.

10 жовтня 1920 року в Ольгополі створено міськревком, який очолив Г. Л. Кабак[5]. Активну участь у його роботі брали В. С. Козьмян, Й. І. Химич, І. М. Чорнокозенко, що разом з Г. Л. Кабаком працювали в підпіллі в Ольгопільському повіті за завданням голови ВУЦВК Г. І. Петровського[6]. Міськревком керував розподілом землі, організував трудящих на боротьбу з бандитизмом.

За зміцнення Радянської влади разом з комуністами боролися й комсомольці. 4 вересня відбулися комсомольські збори, тоді було обрано повітовий комітет КСМУ. Першим секретарем став П. Богулей.

Комсомольці відкривали клуби, читальні, проводили недільники зміцнення фронту тощо[7].

Будувати нове життя трудящим Ольгополя допомагали червоноармійці 12-ї стрілецької дивізії ім. Петроградської Ради, яка тут дислокувалася. Червоноармійці вели агітаційно-пропагандистську роботу, подавали технічну допомогу селянам, допомагали жителям у боротьбі з бандитизмом тощо.

17 вересня 1920 року повітовий центр з Ольгополя перенесено до Бершаді[8]. В Ольгополі 16 листопада утворили районний партійний комітет[9].

---

[1] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, спр. 64, арк. 2.
[2] ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 53, арк. 41.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-3737, оп. 1, спр. 1, арк. 65, 71.
[4] Там же, ф. Р-2625, оп. 2, спр. 43, арк. 82.
[5] Там же, спр. 76, арк. 22.
[6] Вінницький облпартархів, ф. 7, оп. 1, спр. 12, арк. 22.
[7] Там же, спр. 16, арк. 37, 38.
[8] Вінницький облдержархів, ф. Р-2625, оп. 2, спр. 76, арк. 90.
[9] Вінницький облпартархів, ф. 7, оп. 1, спр. 7, арк. 3, 11.

Перша повітова конференція комсомольців Ольгопільщини. 1921 р.

На початку серпня 1921 року до Ольгополя приїздив В. П. Затонський. Вивчивши становище, він допоміг трудящим розв'язати ряд господарських і державних питань. Було вжито заходів, щоб у найкоротший строк повністю ліквідувати рештки банд, які заважали мирній праці і завдавали шкоди. У боротьбі з бандитами загинули перший голова Ольгопільського міськревкому Г. Л. Кабак та командир 12-ї стрілецької дивізії А. Г. Рева. Трудящі шанують пам'ять про загиблих. На могилі встановлено пам'ятник, біля якого влаштовують урочисті піонерські лінійки, прийом до піонерів і комсомолу.

Навесні 1923 року село Ольгопіль стає районним центром. Долаючи господарські труднощі, саботаж куркулів, його трудящі будували нове життя. Ще 24 січня 1922 року в Ольгополі організовано перше об'єднання селян — цукрово-бурякову спілку «Праця». Наступного року створено першу сільськогосподарську артіль «Початок». Організаторами її стали ольгопільські бідарі. До артілі вступив С. М. Крайнюк, демобілізований з лав Червоної Армії. Його й обрали головою артілі, та життя Крайнюка скоро обірвала бандитська куля. Господарство об'єднувало 25 га землі, мало 3 пари коней та пару волів. Незважаючи на великі труднощі, через рік кількість членів його подвоїлась[1]. Такими були перші кроки переходу до колективного господарювання.

Місцеві куркулі вели шалену агітацію проти створення колективних господарств. Вони випускали провокаційні відозви, підкидали листівки-погрози активним членам кооперативу, псували артільний інвентар, калічили робочих коней, саботували хлібозаготівлі[2]. Крім артілі, в Ольгополі на той час ще нараховувалось 1983 одноосібних господарства. Їм не вистачало насіння, тяглової сили. В середньому на душу населення припадало 0,72 десятини землі, один плуг — на 10 і один культиватор — на 62 десятини; 43 проц. господарств були безінвентарними. Одноосібні господарства збирали невеликі врожаї.

Шлях до піднесення сільського господарства був лише один — колективізація. Наслідуючи приклад бідняцьких сімей, що спільно обробляли землю в артілі «Початок», переважна більшість селян-середняків Ольгополя за 1929—30 роки об'єдналася в сільськогосподарські артілі «Працівник», «Ленінський шлях», «Червона нива», «Червоний Жовтень» та «Нове життя»[3]. Ольгопіль став селом суцільної колективізації.

В організаційному й господарському зміцненні колгоспів значну роль відіграла Ольгопільська МТС. У березні 1934 року в ній нараховувалось 40 тракторів та багато іншої техніки, використання якої вимагало досвідчених кадрів механізаторів. Для підготовки їх в Ольгополі відкрили училище механізації сільського господарства. За 20 років (з 1934 року) ним було підготовлено 682 бригадири тракторних бригад, 2557 трактористів, 2189 комбайнерів, 1009 шоферів — всього 20 тис. механізаторів[4].

Колгоспи швидко міцніли. За другу п'ятирічку врожайність цукрових буряків подвоїлась. А ланка О. І. Швидкої з колгоспу «Червоний Жовтень» зібрала урожай утричі більший. За здану надпланову продукцію вона одержала понад 3 тис. крб. премії. За ударну працю та високі виробничі показники 18 колгоспників Ольгополя

---

[1] «Бюлетень Тульчинського окружового виконавчого комітету Рад», 1925 р., № 4, стор. 16.
[2] Газ. «Червоний край», 5 серпня 1925 р.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 39, оп. 1, спр. 136, арк. 7.
[4] Там же, ф. 77, оп. 4, спр. 1, арк. 50.

у 1939 році були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки, а 5 із них занесені до Книги пошани ВСГВ.

Чималих успіхів досягли трудящі Ольгополя за довоєнні роки в культурному й громадському житті. На кінець 1922 року в селі вже працювало 5 трудових і одна професійна школи. Розгорнули роботу 3 клуби, 2 хати-читальні, 2 бібліотеки. Вперше у повіті для дітей трудящих відкрили музичну школу та дитячий садок. Організували 2 школи для дорослих, 17 пунктів лікнепу. Тяжку спадщину минулого — неписьменність невдовзі ліквідували.

За рішенням культкомісії сільської Ради й активною участю комсомольців та вчителів було організовано товариство дослідників природи й охорони культурних цінностей краю.

З 1934 року почала працювати середня школа. Вона відкрилася у двоповерховому будинку, мала фізичний і хімічний кабінети, бібліотеку. Вчителі брали активну участь у громадсько-культурному житті села. Під їх керівництвом працювали хорові і драматичний гуртки, струнний оркестр та спортивні секції.

Старий повітовий Ольгопіль одержував до 1917 року 50 газет та 5—6 журналів. Їх читали поміщики, урядовці та попи. У 1936 році трудящі Ольгополя передплачували близько тисячі примірників газет та майже 100 журналів. У п'ять разів зросли фонди бібліотеки.

Медичне обслуговування жителів здійснювала дільнична лікарня, акушерський пункт. Напередодні війни районний центр Ольгопіль став упорядкованим селом.

Напад фашистської Німеччини на Країну Рад на деякий час затримав його дальше зростання. Трудящі Ольгополя стали зі зброєю в руках на захист Батьківщини. Першими добровольцями на фронт пішли О. Я. Довгопола, Г. І. Заміховський, Л. С. Косаренко, М. Д. Костюк, В. Я. Поліщук, Н. Я. Семененко. Близько 800 жителів села билися на фронтах Великої Вітчизняної війни.

26 липня 1941 року німецько-румунські фашисти захопили Ольгопіль. За 33 місяці окупації вони вбили і спалили живцем 95 чоловік мирного населення, а 41 чоловіка вивезли у рабство до Німеччини[1].

Радянські люди не мирилися з окупаційним режимом і піднімалися на збройну боротьбу проти ворога. В Ольгополі з лютого 1942 до 22 березня 1944 року діяла підпільна група, яку очолив комуніст Ю. М. Копач. Друга підпільна група комуніста О. Д. Матвійчука діяла з лютого 1942 по березень 1944 року[2]. Підпільники розповсюдили понад 25 назв листівок. Вони закликали населення саботувати розпорядження окупаційних властей, чинити диверсійні акти. Підпільники спалили склад з хлібом, зруйнували залізничну колію між станціями Бершадь—Дохно, неодноразово виводили з ладу телефонно-телеграфну лінію[3].

7 січня 1944 року група ольгопільських підпільників, керована Ю. М. Копачем, була виказана зрадниками. В будинку лісника, члена підпільної організації А. П. Татарика, Ю. М. Копач та ще деякі підпільники полягли у нерівному бою з жандармами. Загинули й лісник А. П. Татарик та його дружина Г. А. Татарик[4]. У жовтні 1943 року була створена Ольгопільська підпільно-партизанська група загону П. К. Байдана (Чорного), вона об'єднувала 33 чоловіка: 2 комуністів, 11 членів ВЛКСМ та 20 безпартійних.

Ольгопільці мужньо билися з ворогом і на фронтах Великої Вітчизняної війни. 490 воїнів нагороджені орденами й медалями Союзу РСР. Льотчик А. Г. Шевчук в одному з повітряних боїв повторив подвиг Миколи Гастелло — спрямував свій літак на колону німецько-фашистських військ[5]. У боях за Радянську Батьківщину загинуло 220 жителів Ольгополя.

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 64, оп. 2, спр. 1, арк. 13.
[2] Там же, ф. 136, оп. 15, спр. 875, арк. 20—22.
[3] Одеський облпартархів, ф. 11, оп. 45, арк. 3.
[4] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 489, арк. 4—5.
[5] Вінницький облдержархів, ф. Р-4422, оп. 1, спр. 25, арк. 4.

22 березня 1944 року частини Черкаської ордена Червоного Прапора і ордена Богдана Хмельницького дивізії 2-го Українського фронту визволили Ольгопіль. Його жителі одразу ж взялися до роботи, щоб якнайшвидше загоїти рани, заподіяні окупантами. Водночас розгорнувся патріотичний рух збору коштів на танкову колону «Колгоспник Вінниччини». Цей почин ольгопільців високо оцінив Верховний Головнокомандуючий у надісланій телеграмі[1].

Багато зробили трудящі села, відбудовуючи своє господарство. До кінця 1944 року в Ольгополі налічувалося 6 колгоспів, МТС.

Почали працювати районна лікарня, аптека, пошта. Перших слухачів прийняли школа механізації та загальноосвітні школи. Відремонтували житлові будинки. За успішне проведення весняної сівби 1944 року Ольгопільський район занесено на обласну Дошку пошани.

Завдала великої шкоди сільському господарству посуха 1946 року. Тоді було освоєно лише 85 проц. посівних площ. Долаючи труднощі, ольгопільці першу післявоєнну п'ятирічку завершили успішно. У 1950 році середня врожайність озимої пшениці по колгоспах становила 19, цукрових буряків—233,6 цнт з га[2]. Того ж року відбулося укрупнення колгоспів. Колгоспи «Ленінський шлях», «Працівник» і «Червона нива» злилися в один під назвою «Ленінський шлях». Інші три утворили артіль «Червоний Жовтень». Артілі села набирали силу. У 1951 році колгосп «Червоний Жовтень» був учасником обласної сільськогосподарської виставки. За вирощування цукрових буряків по 254 цнт на площі 170 га його нагороджено дипломом 2-го ступеня. Такою ж нагородою відзначено доярку артілі «Ленінський шлях» Д. Є. Єгорову, яка надоїла по 2198 кг молока від кожної корови[3]. Передовики села примножували трудову славу і в наступні роки. Однак в цілому тваринництво колгоспів села лишалося ще збитковим.

Щоб піднести рівень сільського господарства, колгоспники глибоко вивчали агротехніку, передовий досвід кращих господарств. Для цього спеціально організували трирічні агрозооветеринарні курси. 150 курсантам було присвоєно звання майстра сільськогосподарського виробництва. Це скоро позначилось на виробничих успіхах колгоспів. У 1957 році колгосп «Ленінський шлях» виростив по 228 цнт цукрових буряків, а «Червоний Жовтень»—по 291 цнт з га. Дальшому зміцненню сільського господарства сприяло об'єднання у 1959 році двох артілей «Ленінський шлях» і «Червоний Жовтень» в одну — «Україна».

Комуністи працювали на всіх основних ділянках господарства. Парторганізація колгоспу на рік об'єднання налічувала 44 комуністи. Комсомольська організація мала на обліку 59 комсомольців[4].

З 1962 року колгосп «Україна» став спеціалізованим господарством відгодівлі свиней. Нині — це передове господарство області.

Відзначаючи 50-річчя Радянської влади, комуністи Ольгополя широко розгорнули соціалістичне змагання трудящих, що принесло нові успіхи. Колгоспники одержали зернових з га по 27,4 цнт, кукурудзи — по 43,6 цнт в зерні, цукрових буряків — по 313 цнт. На 100 га угідь виробили 402 цнт молока і 120,9 цнт м'яса.

Самовіддана праця, досконала техніка забезпечили успіх: трудівники прийшли до ювілейного 1970 року з новими досягненнями. Вони зібрали по 34,4 цнт зернових та по 370 цнт цукрових буряків з га. На 100 га угідь мали понад 154 цнт м'яса й 445 цнт молока. Виробництво тваринницької продукції у господарстві здійснювалося на промисловій основі. Кожен трудівник ферми став доглядати 200 свиней замість 60—80, як це було раніше. Це дало змогу скоротити витрати праці у 4 рази й одержати від цієї галузі господарства понад 200 тис. крб. чистого прибутку. Загальні доходи колгоспу перевищили 2 млн. карбованців.

[1] Газ. «Соціалістичне село» (Ольгопіль), 3 грудня 1944 р.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 64, оп. 2, спр. 122, арк. 14.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-3375, оп. 4, спр. 2614, арк. 31—47.
[4] Вінницький облпартархів, ф. 77, оп. 5, спр. 36, арк. 69, 25.

Найкращі успіхи мала механізована ланка І. М. Щербатого. У 1969 році цей колектив виростив по 101,2 цнт зерна кукурудзи на 100-гектарній площі[1]. На базі цієї ланки в колгоспі «Україна» створено школу передових методів праці, в якій навчаються передової технології вирощування кукурудзи ланкові й механізатори з колгоспів району та області. В 1971 році за успіхи у вирощуванні високих врожаїв кукурудзи І. М. Щербатому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Партійна організація та правління колгоспу багато роблять для морального й матеріального стимулювання колгоспників. У 1967 році 45 колгоспників відпочивали в будинках відпочинку та санаторіях, 65 колгоспників, у т. ч. дві кращі ланки у повному складі, відпочивали на узбережжі Чорного моря та виїжджали за туристськими путівками до міст-героїв нашої країни. 365 колгоспників нагороджено за сумлінну працю цінними подарунками.

Колгосп «Україна» не єдине господарство села. В Ольгополі знаходяться філіал Чечельницького об'єднання «Сільгосптехніки», автоколона, міжколгоспна будівельна рада. Крім того, є в селі кооперативні підприємства, торговельні та громадського харчування. Працюють відділення зв'язку, ощадна каса тощо.

Разючі зміни сталися в Ольгополі. Село переживає свою молодість. Нові будови змінили його обличчя. В центрі зведено чудовий двоповерховий красень — палац культури, гастроном, їдальню. Навколо села розлились 12 ставків. Мешканці Ольгополя люблять своє село, беруть активну участь в його впорядкуванні, спорудили стадіон, посадили тисячі фруктових дерев, побудували дві водонапірні башти, проклали водопровід.

Розгортається будівництво нових об'єктів. Один з них ольгопільці вважають першорядним — це дитячий комбінат. Заплановано звести два 8-квартирні будинки для спеціалістів сільського господарства, профілакторії на фермах[2].

Поліпшується медичне обслуговування населення. Нині в селі працює лікарня на 200 ліжок. Вона має спеціалізовані кабінети, жіночу й дитячу консультації. Хворим подають допомогу понад 60 лікарів, фельдшерів та медичних сестер. Є в селі аптека. Піклуванням і увагою оточені маленькі жителі Ольгополя. Вони виховуються у двох дитячих садках та дитячих яслах.

Центром виховної та політико-масової роботи серед молоді і трудящих стала середня школа. Тут працюють 63 висококваліфіковані педагоги. За активну роботу на ниві народної освіти директор школи І. П. Байдюк нагороджений орденом «Знак Пошани». В Ольгополі є вечірня середня школа сільської молоді. В середній школі у свій час навчались І. І. Стратійчук — Герой Радянського Союзу, В. І. Пеллер — Герой Соціалістичної Праці, кавалер орденів Слави 3-х ступенів, М. Д. Поляничко — постійний представник УРСР в ООН, 2 доктори наук, 5 кандидатів наук, 63 інженери, 158 учителів, 115 медичних працівників, 68 агрономів, 12 зоотехніків, 30 ветеринарних працівників, 20 офіцерів.

Велику допомогу партійній організації у виховній роботі подає первинна організація товариства «Знання». Вона об'єднує понад 100 чоловік, має 6 секцій. У селі успішно працює народний університет культури з факультетами: здоров'я, культури, сільськогосподарських та педагогічних знань. З 1962 року видається колгоспна багатотиражна газета «Ленінський шлях». На початку 1963 року в Ольгополі організували на громадських засадах редколегію місцевого радіомовлення. Цікаво й змістовно можна відпочити у новому палаці культури, спорудженому на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Це цілий комбінат культури. В ньому є два зали для перегляду кінофільмів, лекційний і піонерський зали, кімната для занять самодіяльних акторів. На другому поверсі розміщені дві бібліотеки (дитяча і для дорослих) з читальними залами, кімната пенсіонерів тощо. Працюють 11 гуртків художньої самодіяльності, які об'єднують 290 учасників. Постійно діюча агіткультбригада палацу культури нараховує понад 30 чоловік.

[1] Газ. «Колгоспник», 21 травня 1970 р.
[2] Газ. «Колгоспник», 24 квітня 1970 р.

Корисну роботу проводять бібліотеки села. Тут відбуваються літературні диспути, вечори. В бібліотеках можна познайомитися з працями знатних земляків. У фондах бібліотек понад 25 тис. книг.

В обстановці великого патріотичного піднесення трудящі Ольгополя відзначили 100-річний ювілей з дня народження В. І. Леніна. Вони успішно справилися з виконанням виробничих планів. Близько 200 трудівникам села вручено ювілейні медалі «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна». Групі ветеранів колгоспного виробництва на загальних зборах артілі присвоєно звання почесного колгоспника. За успішне виконання виробничих завдань восьмої п'ятирічки багато жителів села нагороджено орденами і медалями Союзу РСР. Серед них ордена Леніна удостоєна ланкова Л. Х. Войт, ордена Жовтневої Революції — головний зоотехнік М. К. Кирилишин.

Провідна роль у здійсненні господарських планів жителями Ольгополя, налагодженні громадського й культурного життя належить партійним організаціям і сільській Раді. В селі працює 188 комуністів. Депутатами сільської Ради обрано 76 кращих виробничників, серед яких 37 комуністів, 32 жінки. На виробництві комуністи, комсомольці та депутати є зразком у роботі. Натхнені рішеннями XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, вони очолили патріотичний рух трудівників села за дострокове виконання плану дев'ятої п'ятирічки.

Я. С. КИФОРЕНКО, М. І. КУПРІЙ, Є. П. ТАРАН

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ЧЕЧЕЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ

БЕРІ́ЗКИ-ЧЕЧЕЛЬНИ́ЦЬКІ — село, центр сільської Ради, розташоване обабіч річки Савранки — притоки Південного Бугу, за 33 км від районного центру і за 27 км від залізничної станції Балта. Населення — 1847 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Миколаївка.

На території села — садиба колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС. Господарство має в користуванні 3577 га землі, у т. ч. 2578 га орної. Основний напрям його — зерно-тваринницький. З підсобних підприємств є млин, олійня.

Є восьмирічна школа, клуб, 2 бібліотеки, фельдшерсько-акушерський пункт.

Працює в селі 28 комуністів та 70 комсомольців.

Село виникло у XVII столітті.

Назва Берізки походить від великого березового гаю, поблизу якого виникло поселення, а Чечельницькі додано на відміну від Берізок Бершадських.

БІ́ЛИЙ КА́МІНЬ — село, центр сільської Ради, лежить за 6 км від районного центру і за 9 км від залізничної станції Чечельник. Населення — 1600 чоловік.

За місцевим колгоспом «Більшовик» закріплено 2191 га землі, з яких 1667 га орної. З 1968 року він спеціалізується на виробництві свинини. За високі надої молока доярку О. М. Олійник нагороджено орденом Леніна.

В селі є восьмирічна школа, 2 бібліотеки, дитячі ясла, фельдшерсько-акушерський пункт.

На обліку партійної організації 26 комуністів, комсомольців у селі — 34 чоловіка.

Поблизу села збереглися залишки поселення трипільської культури, виявлено кілька поховань доби пізньої бронзи.

БО́НДУРІВКА — село, центр сільської Ради, лежить на річці Дохні, за 15 км від районного центру і за 3 км від залізничної станції Дохно. Населення — 1819 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Дохно.

В селі розміщений колгосп «Жовтнева революція», за яким закріплено 3442 га землі, у т. ч. 2434 га орної. Господарство спеціалізується на вирощуванні зернових і технічних культур.

Є середня школа, 2 бібліотеки, 2 клуби, 2 стаціонарні кіноустановки, АТС, 2 медпункти, дитячі ясла.

В Бондурівці працює 81 комуніст і 118 комсомольців.

Бондурівка заснована у XVII ст. Перші поселенці займалися бондарством, звідси і назва села — Бондурівка.

За окупації фашисти розстріляли 213 жителів села.

БРИТА́ВКА — село, центр сільської Ради, віддалене на 18 км від районного центру і на 10 км від залізничної станції Кодима. Населення — 1439 чоловік.

На території села розташована садиба колгоспу ім. Котовського. Господарство використовує 2186 га землі, у т. ч. 1543 га орної. Його виробничий напрям — м'ясо-молочне тваринництво, зернові і технічні культури. Доярку Н. С. Рябошапко удостоєно ордена Леніна, їй присвоєно звання майстра високих надоїв.

Є восьмирічна школа, клуб, 2 бібліотеки, медпункт, пологовий будинок, дитячі ясла.

В Бритавці працює 36 комуністів і 75 комсомольців.

Село оточує державна Бритавська лісова дача — місцевий заповідник рідкісних порід дерев.

Перші відомості про село належать до кінця XVIII ст. У 1906 році тут сталися селянські заворушення проти поміщика.

ВЕ́РБКА (давні назви — Старожинці, Стара Вербка, Вербка Велика) — село, центр сільської Ради, лежить на річці Савранці, за 6 км від районного центру, за 4 км від залізничної станції Чечельник. Населення — 3933 чоловіка. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Василівка.

В селі розташована садиба колгоспу ім. Калініна. Господарство користується 6637 га землі, у т. ч. 4432 га орної і 127 га саду. Провідні культури — озима пшениця, цукрові буряки, кукурудза.

Є середня школа, 3 клуби, 3 стаціонарні кіноустановки, 3 бібліотеки, медпункт, пологовий будинок, 2 дитячих ясел, стадіон.

Партійна організація виникла 1930 року, на обліку 76 комуністів. Комсомольська — існує з 1925 року, на обліку 200 членів ВЛКСМ.

Село засноване в кінці XVII ст. Влітку 1848 року його жителі відмовилися відбувати панщину. У червні 1906 року в селі спалахнув страйк. Селяни прогнали адміністрацію економії, орендарів. Для придушення селян був викликаний ескадрон з Городища. У серпні 1919 року за підтримкою місцевого населення тут вів боротьбу з петлюрівськими бандами полк бригади Г. І. Котовського. Колишній котовець, нині пенсіонер П. К. Семенюк за бойові подвиги під час громадянської війни нагороджений орденом Червоного Прапора.

Уродженець села Р. П. Новицький — ветеран трьох революцій, активний учасник боротьби за встановлення Радянської влади в Казахстані та Середній Азії. На фронтах Великої Вітчизняної війни проти фашистів билися 750 жителів села, 430 з них нагороджено орденами й медалями Союзу РСР.

ДЕ́МІВКА — село, центр сільської Ради, віддалене на 22 км від районного центру і на 24 км від залізничної станції Чечельник. Населення — 3000 чоловік.

У селі розміщений колгосп «Жовтнева перемога», за яким закріплено 4962 га землі, у т. ч. 3642 га орної. Господарський напрям — м'ясо-молочне тваринництво, зернові культури, цукрові буряки. За 1969 рік урожайність зернових

Почесна варта біля пам'ятника загиблим воїнам у роки Великої Вітчизняної війни, с. Любомирка. 1969 р.

у колгоспі складала 34 цнт, цукрових буряків — 329,7 цнт з га. За успіхи в розвитку колгоспного виробництва 15 чоловік нагороджені орденами й медалями. М. Ф. Зеленюк удостоєно ордена Леніна та ордена «Знак Пошани», голову колгоспу В. І. Пецько — ордена Леніна.

Є середня школа, 2 бібліотеки, будинок культури, широкоформатний кіностаціонар, медпункт, пологовий будинок, профілакторій, дитячі ясла.

На обліку партійної організації 62 комуністи. Комсомольців налічується 143 чоловіка.

У письмових джерелах село вперше згадується у XVII ст. Жителі Демівки активно допомагали селянсько-козацькому війську в роки визвольної війни 1648—1654 років.

В листопаді 1905 року тут відбулися заворушення селян проти поміщика.

Житель села, комуніст В. У. Сухачевський організував у 1918 році партизанський загін з 200 чоловік, який пізніше з'єднався з бригадою Г. І. Котовського.

КАТАШИ́Н — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Дохно. Населення — 1589 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Жабокричка.

У селі комплексна бригада колгоспу «Росія». За нею закріплено 2600 га землі, у т. ч. 1973 га орної. Господарство зерно-бурякового напрямку з розвиненим м'ясо-молочним тваринництвом. У 1968 році колгосп зібрав по 325 цнт цукрових буряків з га, виробив 95 цнт м'яса на 100 га угідь.

Є восьмирічна школа, клуб, стаціонарна кіноустановка, бібліотека, медпункт.

Комуністів працює в селі 51 чоловік, комсомольців — 74. Спілку молоді засновано в 1921 році. Існує Каташин з XVII століття.

КУРЕНІ́ВКА — село, центр сільської Ради, лежить за 18 км від районного центру. До залізничної станції Дохно 10 км. Населення — 1013 чоловік.

У Куренівці розміщена комплексна бригада колгоспу ім. Калініна. За нею закріплено 1478 га землі, у т. ч. 1165 га орної. Основний виробничий напрям у рільництві зерно-буряковий, у тваринництві — м'ясо-молочний.

Є восьмирічна школа, 2 бібліотеки, клуб, стаціонарна кіноустановка, медпункт, пологовий будинок.

Партійна організація виникла у 1919 році. На обліку 27 комуністів. Комсомольців — 34 чоловіка.

У першій чверті XVIII ст. в лісах на території сучасного села з'явилися перші його жителі — втікачі від поміщицької сваволі, вони поставили ряд куренів, від чого й походить назва села — Куренівка.

На могилі партизанів, учасників Великої Вітчизняної війни встановлено пам'ятник.

ЛУГИ́ — село, центр сільської Ради, розкинулось по обох берегах річки Савранки, за 18 км від районного центру і за 12 км від станції Попелюхи. Населення — 2917 чоловік.

На території села розташований колгосп «40-річчя Жовтня». Він обробляє 4190 га землі, у т. ч. 2757 га орної. Господарство зерно-бурякового напрямку з розвинутим тваринництвом.

Працюють середня школа, дільнична лікарня, аптека, радіовузол, клуб, дитячі ясла, бібліотека.

На обліку партійної організації 52 комуністи, комсомольської — 138 членів ВЛКСМ.

За народними переказами село заснував виходець із Запорізької Січі.

Під час Великої Вітчизняної війни 387 жителів села брали участь у боротьбі проти німецько-румунських окупантів.

ЛЮБОМИ́РКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 18 км від районного центру і залізничної станції Чечельник. Населення — 2 тис. чоловік.

На території села є центральна садиба колгоспу ім. Карла Маркса. Колгосп існує з 1922 року. Господарство використовує 3260 га землі, у т. ч. 2408 га орної. Головний напрямок—зерно-буряковий з розвинутим м'ясо-молочним тваринництвом. За 1968 рік колгосп зібрав урожай зернових культур по 30,2 цнт, цукрових буряків по 306 цнт з гектара.

Є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, пологовий будинок, фельдшерсько-акушерський пункт.

Комуністів у селі працює 44, комсомольців — 65 чоловік.

Перші відомості про село зустрічаються у письмових джерелах 1747 року. Під час першої російської революції 1905—1907 рр. тут відбулося кілька селянських заворушень.

З лютого 1942 по березень 1944 року в селі діяла підпільна антифашистська організація.

У центрі села споруджено пам'ятник односельцям — воїнам Великої Вітчизняної війни, що полягли, захищаючи Батьківщину.

Тут народився й провів дитинство капітан М. Т. Рябошапка, якому за подвиг під час форсування Дніпра присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

РОГІ́ЗКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 7 км від районного центру і за 3 км від станції Яланець. Населення — 1900 чоловік. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Тарасівка.

За місцевим колгоспом «Вогні комунізму» закріплено 3263 га землі, у т. ч. 2489 га орної. Тут вирощують зернові і технічні культури.

Є восьмирічна школа, будинок культури, 2 бібліотеки, клуб, фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, 3 дитячих ясел, АТС.

На обліку партійної і комсомольської організації 54 комуністи та 69 комсомольців.

Перші відомості про село належать до 1768 року.

Жителі Рогізки не раз виступали проти грабіжницької реформи 1861 року.

З лютого 1942 по березень 1944 року в селі діяла підпільна антифашистська група.

Поблизу села знайдено рештки поселення трипільської культури.

СТРАТІ́ЇВКА — село, центр сільської Ради, лежить від районного центру за 10 км, від станції Кодима — за 22 км. Населення — 2400 чоловік.

На території села розташовано колгосп ім. Леніна. В його користуванні 4305 га землі, у т. ч. 3129 га орної. Виробничий напрям його — м'ясо-молочне тваринництво, зернові і технічні культури. Голову колгоспу Л. П. Березюк нагороджено орденом Леніна.

В селі є середня школа, клуб, 2 бібліотеки, дитячий садок, АТС, фельдшерсько-акушерський пункт.

Партійна організація виникла у 1921 році. На обліку 67 комуністів. Комсомольська — створена у 1922 році, членів ВЛКСМ — 100 чоловік.

Перша письмова згадка про село належить до XVIII століття.

В липні 1905 року у Стратіївці сталися селянські заворушення, які були придушені царськими військами.

У вересні 1921 року в Стратіївці засновано одну з перших в області артілей.

Уродженці села С. К. Цвігун — автор книги «Невидимий фронт», В. О. Білик — кандидат економічних наук.

Поблизу Стратіївки знайдено рештки поселень трипільської та черняхівської культур.

ТАРТА́К — село, центр сільської Ради, розкинулося по обох берегах річки Савранки притоки Південного Бугу. Своєю західною частиною примикає до Чечельника. Населення — 2441 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Анютине.

На території села розташовані господарства двох відділків радгоспу Чечельницького цукрокомбінату, а також спиртовий та маслоробний заводи. За обома відділками закріплено 4485 га землі, у т. ч. 2763 га орної. Вони вирощують насіння цукрових буряків. У тваринництві — відділок ім. Петровського спеціалізується на виробництві молока, а ім. Леніна — на виробництві свинини. В середньому вони щорічно виробляють на 100 га угідь по 126 цнт м'яса і по 456 цнт молока. Доярка відділку ім. Петровського М. В. Парахонич у 1970 році надоїла на кожну фуражну корову по 5253 кг молока.

У Тартаку є восьмирічна й початкова школи, 3 бібліотеки, 3 клуби, 2 фельдшерсько-акушерські пункти.

Працюють в селі 41 комуніст і 39 комсомольців.

В селі народився і виріс М. Ф. Підгаєцький — один з керівників підпільної і партизанської боротьби в роки Великої Вітчизняної війни на території Чечельницького й Піщанського районів. Загинув у грудні 1943 року в Піщанці, де йому споруджено пам'ятник, а в Тартаку його ім'ям названо вулицю.

ЧЕРВО́НА ГРЕ́БЛЯ (до 1921 року — Попова Гребля) — село, центр сільської Ради, віддалене на 12 км від районного центру і залізничної станції Чечельник. Населення — 1741 чоловік. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Новоукраїнка.

На території села — колгосп ім. Кірова, який обробляє 4155 га землі, у т. ч. 2763 га орної. За 1967—68 рр. колгосп осушив і освоїв 250 га боліт. Господарство зерно-бурякового напрямку з розвинутим м'ясо-молочним тваринництвом. Має млин, олійню.

Є середня й початкова школи, 2 клуби з стаціонарними кіноустановками, лікарня, аптека, 3 дитячих ясел.

На обліку партійної організації 64 комуністи, комсомольської — 131 чоловік.

Виникло село в кінці XVIII ст. У 1795 році селяни побудували тут греблю через заболочену долину річки Савранки. Звідси й пішла назва села.

У 1888 році селяни судилися з князем Орловим за земельні угіддя, відібрані в общини на користь останнього. Суд підтримав князя. Селяни почали боротьбу, в якій взяло участь близько 400 чоловік. Масові виступи селян відбувалися і в роки першої російської революції 1905—1907 років.

На фронтах Великої Вітчизняної війни бився 671 житель села, 359 з них загинуло.

ШАРГОРОДСЬКИЙ РАЙОН

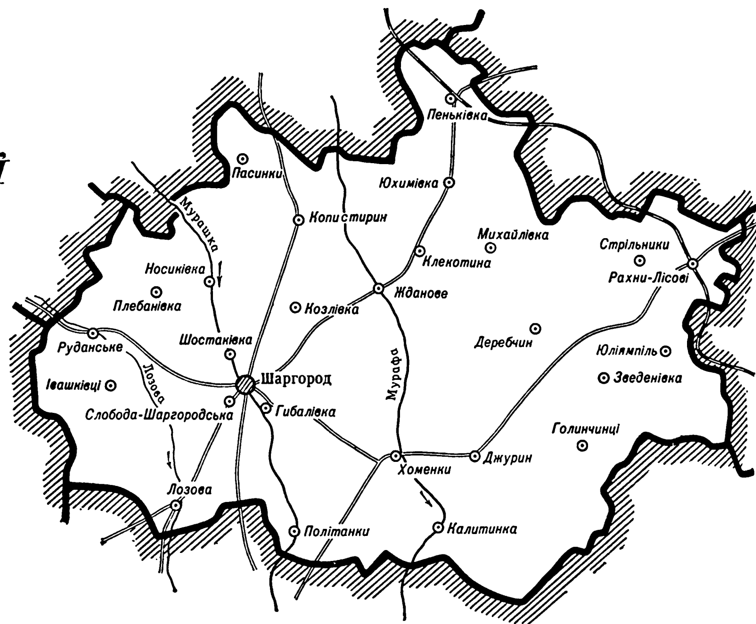

ШАРГОРОД

Шаргород — селище міського типу (з 1923 року). Розташований за 90 км від Вінниці і за 27 км від залізничної станції Ярошенка. Автошляхи зв'язують селище з Вінницею, Могилевом-Подільським та іншими населеними пунктами області. Населення — 3,4 тис. чоловік.

Шаргород — центр району, площа якого 1137 кв. км, населення — 87,1 тис. чоловік, у т. ч. міського — 3,4 тис. чоловік. Густота населення — 87,2 чоловіка на кв. км. Населених пунктів — 68, всі вони підпорядковані селищній і 25 сільським Радам. Через район проходить залізниця Москва—Одеса, а також автомобільна дорога Вінниця—Кишинів. Район багатий на будівельні матеріали: камінь, пісок. Грунти переважно сірі й світло-сірі, опідзолені. Клімат помірний. У районі 30 колгоспів і 4 радгоспи, які спеціалізуються на вирощуванні зернових культур, цукрових буряків, фруктів. Добре розвинуте м'ясо-молочне тваринництво. Всього земельних угідь 79 500 га, з них орних земель — 70 800 га, пасовиськ — 3700 га, сінокосів — 700 га, водоймищ — 600 га. Колгоспи й радгоспи мають міцну матеріально-технічну базу. На ланах працюють 673 трактори, 423 комбайни, 490 автомашин та багато іншої техніки. Є 13 підприємств, переважно харчової промисловості, 261 магазин. Відкрито 55 загальноосвітніх шкіл, музична школа, 62 бібліотеки, 37 сільських клубів, 10 будинків культури, 57 стаціонарних кіноустановок; 11 лікарень, 44 фельдшерсько-акушерські пункти та районна санітарно-епідеміологічна станція, 15 пологових будинків, 14 профілакторіїв.

Перші відомості про Шаргород стосуються кінця 14 ст. 5 травня 1383 року литовський князь Вітовт видав грамоту на володіння землею з прилеглими лісами, де нині розташований Шаргород, своєму слузі В. Карачевському. У дарчій грамоті зазначалося, що Карачевський повинен «вирубати ліс і на сирому корені заснувати Княжу Луку»[1]. Але ця місцевість довгий час залишалась малозаселеною. Пізніше, з 1497 року, Княжу Луку стали називати Карачевою Пустинню, за ім'ям першого свого воло-

[1] «Подольские епархиальные ведомости», 1863, № 4, стор. 553.

даря. 1579 року князь Замойський, якому на той час належали ці землі, одержав від польського короля грамоту на спорудження замку. Відтоді все володіння й фортеця дістали назву Шаргород. У кінці XVI ст. магнати Замойські звели в Шаргороді чимало будинків, костьол, оточивши його стіною й ровами.

Шаргород, укріплений міцними стінами й валом, швидко заселявся. Цьому сприяло також звільнення поселян на кілька років від податків[1] та вигідне географічне положення містечка, розташованого на торговому шляху з Брацлавщини на Молдавію.

У 1588 році Шаргород дістав магдебурзьке право, а водночас і дозвіл проводити торги і три ярмарки на рік. Це сприяло розвиткові торгівлі й ремесел. Містечко мало свій герб[2]. Магдебурзьким правом могли користуватися лише в тому разі, коли всі справи вестимуться польською мовою, а це призводило до ополячування населення[3]. Приїжджі купці з Молдавії й Туреччини були зобов'язані продавати тут свої товари протягом двох днів. Отже, Шаргород вже наприкінці XVI і на початку XVII ст. здійснював широку торгівлю з цілим краєм і одночасно був перевалочним пунктом для різних товарів. Купці з Молдавії, зі Сходу мали в містечку свої склади[4]. В кінці XVI ст. з дозволу князя Замойського в Шаргороді оселяються єврейські сім'ї. Згодом вони збудували синагогу у мавританському стилі. Цей будинок існує й досі. Завдяки міцним стінам з бійницями він вважався свого часу одним з важливих на той час оборонних об'єктів.

У 40-х роках XVII ст. Шаргород був міцною фортецею і посідав значне місце в охороні південних кордонів від нападів кримських татар. Після Брестської унії він став одним з опорних пунктів католицтва на Україні.

Населення Шаргорода не мирилось з соціальним і релігійним гнобленням. Воно брало активну участь у повстанських загонах Криштофа Косинського й Северина Наливайка. Під проводом Наливайка на початку 1596 року повстанці за допомогою міського населення захопили Шаргород. Після поразки повстання уніатське духовенство посилило ополячення населення. Від жителів вимагали присяги на вірність унії, жителям заборонялось вступати у шлюб, хрестити дітей у православних священиків без дозволу на те священика уніатського. Переходити з православ'я в унію дозволялося вільно, а з унії у православ'я — заборонялося під загрозою покарання. Православні не могли мати свої школи. Все це викликало невдоволення жителів. У січні 1626 року міщани виступили проти унії, вбили католицького священика, а тіло його кинули в річку[5]. Прибічники православ'я, щоб захиститися від шляхти, заснували в Шаргороді братство.

Під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Шаргород опинився в зоні частих боїв. На початку серпня 1648 року загони Максима Кривоноса штурмом оволоділи Шаргородом[6]. Містечко увійшло до Брацлавського полку Данила Нечая. Його населення активно допомагало війську Б. Хмельницького в боротьбі проти польської шляхти. Навесні наступного року біля стін Шаргорода відбулась битва між передовими загонами козаків і шляхтичів. Останні зазнали великих втрат і знову відступили до Бара[7]. За Зборівським договором, хоч влада у Брацлавському воєводстві залишалась в руках козацької старшини, польська шляхта дістала право повернутися до своїх маєтків.

У лютому 1651 року польська шляхта знов захопила Шаргород, завдала йому великих збитків, знищила багато ні в чому не винних людей[8]. Після перемоги над

---

[1] Архив Юго-Западной России, ч. 5, т. 1, стор. 36.
[2] Słownik geograficzny, t. 11, стор. 800.
[3] Н. И. Петров. Подолия, стор. 89.
[4] Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 1, стор. 768.
[5] Н. И. Петров. Подолия, стор. 103.
[6] Архив Юго-Западной России, ч. 1, т. 1, стор. 192.
[7] С. Величко. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, т. 1, стр. 93.
[8] Летопись Григория Грабянки, стор. 98.

польсько-шляхетськими військами під Батогом з Шаргорода поневолювачів було вигнано. У жовтні 1653 року в Шаргороді перебував Б. Хмельницький, звідси він звернувся з листом до російських послів — Р. Стрешнєва й М. Бредихіна[1]. В кінці 1654 року Шаргородом удруге оволоділи польські війська і знову пограбували[2].

За Андрусівським перемир'ям Шаргород знову відійшов до Польщі.

Протягом другої половини XVII ст. великого лиха українському народові завдали турецько-татарські набіги. 1672 року турецька армія захопила Шаргород. Турки перейменували містечко в Кучук-Стамбул (Малий Стамбул), зважаючи на його торгове значення. Двадцять сім років жителі Шаргорода терпіли від турецької неволі. У 1675 році полковник Морозенко на чолі повсталих козаків і селян зробив спробу визволити Шаргород, але його загін зазнав поразки. Морозенка схопили вороги і жорстоко катували. Турецькі кати вирвали у нього язика, а самого прибили цвяхами до міських воріт[3]. З 1699 року містечко знову стає польським.

Шляхта відновила старі феодальні порядки. У відповідь на тяжкий соціальний і національний гніт на Правобережжі у 1702—1704 рр. розгортається визвольна боротьба. В цьому повстанні активну участь брали й селяни Шаргорода під проводом своїх ватажків Я. Осмалого і Й. Бризатого.

Щоб закріпити за собою українські землі, шляхта будує костьоли, монастирі. Гайдамацький рух на Правобережній Україні, що посилився тут у 1734 році, очолив начальник надвірних козаків у Шаргороді сотник Верлан, який став скликати під свої прапори селян, козаків — всіх, хто хотів боротися проти поляків. Сам Верлан прийняв титул козацького полковника. Своє ополчення він поділив на десятки, сотні, полки. Кожне таке військове об'єднання обирало собі командира. Усі повстанці записувалися до козацького реєстру. Верлан заявляв, що після вигнання «іноплемінників» весь край буде приєднано до Росії разом з новоствореним козацьким військом. Окремі його загони діяли і в районі Львова та Кам'янця. Зрадник повстання С. Чалий відокремився від Верлана, захопив Шаргород, а його населення пограбував.

У другій половині XVIII ст. польська шляхта намагається перетворити Шаргород в один з центрів підготовки єзуїтів на Поділлі. 1784 року в місцевій єзуїтській школі навчалося близько 600 учнів.

Після возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Росії Шаргород увійшов до Подільської губернії. За першої половини XIX ст. в ньому з'являються невеликі, кустарного типу підприємства. У 1825 році відкрилася суконна вотчинна мануфактура. Вона належала князеві Любомирському. Із 48 робітників, що тут працювали, лише три були вільнонаймані, а решта — кріпаки[4]. У 1845 році працювали свічковий, тютюновий, цегельний заводи, продукція яких йшла навіть до Херсонської губернії та Бессарабії[5]. Було два млини.

1850 року містечком став володіти князь Р. Сангушко. Він відбудував замок, заклав кілька нових промислових підприємств напівкустарного типу[6]. Подальшому промисловому розвитку містечка перешкоджало кріпацтво.

Земельна реформа не виправдала сподівань селян Шаргорода. На той час у містечку було 79 селянських дворів, де проживало 312 чоловік. За умовами реформи селян так пограбували, що замість визначеного вкрай мізерного наділу — 200 десятин їм виділили 120 десятин. За кожну десятину селяни мали сплатити викуп по 80 крб., а здерли з них значно більше. Щорічний внесок мав становити до 1863 року по 200 крб., з 1863 — по 175 крб., потім його знизили до 95 крб. на рік[7]. Князь

[1] Документы Богдана Хмельницкого, стор. 306—307.
[2] Воссоединение Украины с Россией, т. 3, стор. 484.
[3] «Подольские епархиальные ведомости», 1863, № 14, стор. 556.
[4] Т. І. Дерев'янкін. Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст., стор. 61.
[5] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1, стор. 463.
[6] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 732.
[7] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 2131, арк. 4—5, 37—42, 50, 53.

Колишня Шаргородська бурса. 1970 р.

Сангушко і далі продовжував володіти понад тисячею десятин землі. Не дивно, що боротьба селян за землю після реформи набувала все гострішого характеру. За один лише 1861 рік у маєтку Сангушка брало участь у виступах 1330 селян[1]. Щодалі ця боротьба загострювалася. До селян доходить слово агітаторів. 1878 року в Шаргороді власті заарештували жителя Серпухова С. Архипова, який розповсюджував заборонену царським урядом літературу[2].

Після реформи 1861 року настало певне економічне пожвавлення. З'явилися нові промислові підприємства переробки сільськогосподарської сировини. На початку 80-х років у містечку відкрилися гуральня, пивоварний завод, три млини, два шкіряні заводи. Пожвавилися торгівля й ремісниче виробництво. Тут налічувалося 125 лавок; у ремісництві було зайнято 275 чоловік. Ремісництвом і торгівлею займалося в основному єврейське населення.

На початку XX ст. в містечку з'являються нові промисли. Тут працювало понад 200 шевців[3], які у 1912 році заснували товариство. Овчинно-кожушним промислом займалося 44 господарства.

У другій половині XIX ст. в Шаргороді сталися певні зрушення в галузі культури. З 70-х років тут працювали повітове й церковнопарафіяльне училища[4]. 1886 року з'являється перша згадка про бібліотеку. У Шаргородській бурсі навчалися майбутні українські письменники С. В. Руданський і М. М. Коцюбинський. Навчаючись у Шаргороді, М. М. Коцюбинський виявив великі здібності до літературної творчості. Одного разу вчитель російської мови,— згадує його сучасник В. Ковердинський,— зайшов до учительської кімнати з зошитом М. Коцюбинського, із задоволенням прочитав і вигукнув: «Будемо мати свого літератора!»[5]. Нову загальноосвітню школу тут відкрили у 1908 році, а через чотири роки — чотирикласне училище.

Лютнева революція пробудила трудящих Шаргорода до політичного життя. Та вона не дала їм ні землі, ні хліба, ні роботи.

Звістка про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції надійшла до Шаргорода в листопаді 1917 року й була зустрінута трудящими з великим піднесенням. За ініціативою солдатів, що прийшли з фронту, було скликано сходку, на якій оголосили перші декрети Радянської влади. Створені радянські державні органи в січні 1918 року почали розподіляти між селянами поміщицьку й церковну землю. Однак всі плани господарського будівництва обірвало вторгнення австро-німецьких окупантів. Червоній Армії у боротьбі проти інтервентів активну допомогу подавало населення Шаргорода.

На придушення заворушень трудящих до Шаргорода прибули австрійські війська[6]. Остаточно містечко було визволене від окупантів, а пізніше й петлюрівців навесні 1920 року. Населення взялося до мирної праці.

---

[1] Отмена крепостного права на Украине, стор. 202.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 5695, арк. 1—17.
[3] Кустарные промыслы Подольской губернии, стор. 339, 417, 441—442.
[4] Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. 10, ч. 2, стор. 149, 155.
[5] Михайло Потупейко. Михайло Коцюбинський. К., 1964, стор. 26.
[6] Поділля в роки громадянської війни. стор. 87—88.

Навесні 1920 року в Шаргороді сформовано волосний ревком, до якого увійшли О. Ф. Саулко (голова), Н. Гудима і К. Я. Огородник[1]. Того ж року створено й комітет незаможних селян у складі бідняків М. Смолинського, Г. Турчанівського[2] та інших, які проводили у життя закон Радянської держави про передачу землі селянам. Селяни одержали землю та іншу матеріальну допомогу. 18 червня 1921 року у Шаргороді виник комуністичний осередок. За його ініціативою населення взяло участь у перших суботниках, організувало допомогу голодуючим жителям Поволжя. На зборах робітників і службовців парового вальцьового млина, що належав до революції поміщиці Любомирській, обрали робітничий комітет, який керував підприємством.

Широко розгорнулося кооперування індивідуальних господарств. У березні 1922 року 7 селян-бідняків об'єдналися для спільного обробітку землі і утворили трудову сільськогосподарську спілку. Пізніше в Шаргороді виникають ще три спілки. У 1924 році організовано ТСОЗ «Червоний орач»[4]. Створюється сільськогосподарське кредитне товариство «Хлібороб», яке користувалося великою популярністю. Число його членів у липні 1926 року становило 462 чоловіка. Згодом у Шаргороді заснували такі кредитні товариства, як «Провідник-буряконосець», «Культура» та ін. Все це були невеликі колективи, за винятком «Хлібороба». Вони об'єднували по кілька десятків сімей. Крім сільськогосподарських товариств, тут діяли 4 промислові й одне сільське споживче товариство.

У 1923 році Шаргород став районним центром. У ньому тоді проживало 2450 чоловік.

Зростала активність трудящих і у вирішенні питань культурного та громадського життя. Для підготовки низових партійних кадрів у Шаргороді 1926 року відкрили політшколу. В ній навчалися комуністи, комсомольці і актив селища. Надійними помічниками комуністів у будівництві нового життя були комсомольці. Культурно-масова робота в клубах, бібліотеках, боротьба з бандитизмом, господарські питання, ліквідація неписьменності — скрізь встигала комсомольська молодь. До громадського життя включалися й жінки. Все відчутнішою ставала їхня роль у роботі КНС, кооперативному русі. В 1924 році у Шаргороді і районі 15 проц. членів Рад складали жінки. На кінець відбудовного періоду було розв'язано проблеми культурного будівництва і найперше — питання ліквідації неписьменності. В Шаргороді працювали єдина трудова школа та школа ліквідації неписьменності. Відкрилася бібліотека.

Трудящі селища вперше дістали можливість користуватись безкоштовною медичною допомогою в новоствореному лікувальному пункті. Почали працювати аптека, амбулаторія.

Відбудувавши зруйноване господарство, трудящі Шаргорода багато зробили у дальших соціалістичних перетвореннях. Великий вплив на розгортання колективізації дрібних селянських господарств мали конкурси й сільськогосподарські виставки. Під час всесоюзного конкурсу кредитних сільськогосподарських товариств у 1927 році Шаргородське товариство «Хлібороб» посіло одне з перших місць, за зразкову роботу його відзначено дипломом. На початку 1928 року в Шаргороді відкрилася міжрайонна сільськогосподарська виставка, в якій взяли участь 9 колгоспів, 3 кооперативні об'єднання, 3 радгоспи і 97 індивідуальних господарств. Відвідали її понад 4 тис. чоловік. Найбільшу увагу привертали трактори. І хоч їх було на виставці тільки два, селяни, як і годиться, оцінили значення техніки для зростання продуктивності сільського господарства. Виставка в Шаргороді яскраво продемонструвала перші успіхи господарювання по-новому[4].

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-4040, оп. 1, спр. 1, арк. 38.
[2] Там же, спр. 2, арк. 54.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 31, оп. 1, спр. 924, арк. 25.
[4] Газ. «Червоний край», 4 лютого 1928 р.

Щоб задовольнити зростаючі потреби колгоспів у спеціалістах сільського господарства, в Шаргороді 1928 року відкрили сільськогосподарський технікум, який готував агрономів і рільників. З початком масової колективізації 1929 року в селищі утворюються два колгоспи — «Червоний орач» і «Молодий більшовик». Це були ще невеликі господарства. Але на їхньому прикладі селяни з кожним роком переконувалися в перевагах колективного господарювання. До колгоспу надходила нова техніка, держава допомагала їм кредитами, інвентарем, насінням. Урожаї зернових і технічних культур на колгоспних полях вже в перший рік перевищили врожаї, вирощені в індивідуальних господарствах. У здійсненні колективізації й зміцненні перших колгоспів трудящим допомагали кращі представники робітничого класу — двадцятип'ятитисячники.

Важливе значення в зростанні колгоспів мала створена у 1930 році Шаргородська МТС, де через три роки вже налічувалося 57 тракторів[1].

Колективізація в Шаргороді проходила в умовах гострої боротьби з класовими ворогами. В березні 1930 року куркулі сіл Шостаківки і Плебанівки вдалися до антирадянського виступу, вчинили у Шаргороді напад на приміщення райвиконкому. Але ніякі підступи куркулів не могли перешкодити ходу колективізації.

Авангардна роль у її здійсненні належала комуністам Шаргорода. Вони стали ініціаторами розгортання соціалістичного змагання й ударництва між трактористами, рільничими бригадами[2]. Жителі Шаргорода організовували шефську допомогу трудящим навколишніх сіл в боротьбі за дальший розвиток сільськогосподарського виробництва, зокрема підвищення врожайності цукрових буряків. В колгоспах району 1933 року працювало 4218 жителів Шаргорода. Посильну допомогу колгоспникам подавали кілька міських комсомольських та піонерських організацій. Шефи розгорнули на селі й культурно-масову роботу — читали доповіді, доставляли літературу, випускали стіннівки, бюлетені тощо. Все це сприяло зміцненню дружби робітників і селян, які разом будували нове соціалістичне суспільство.

У 1936 році артілі «Молодий більшовик» і «Червоний орач» об'єдналися в одне колективне господарство під назвою «Червоний орач». Тоді ж трудівники його добилися значного збільшення урожайності зернових культур та цукрових буряків. Включившись у соціалістичне змагання (рух п'ятисотенниць), майстри-буряківники колгоспу «Червоний орач» та 112 ланок інших колгоспів району зібрали урожай до 500 цнт буряків з га, а 11 ланок — від 500 до 812 цнт. За високі показники у вирощуванні врожаїв зернових і технічних культур район у 1936 році завоював перехідний Червоний прапор обкому партії та облвиконкому. Це була велика трудова перемога селян, робітників міста, комуністів і комсомольців, усіх трудящих.

Колгоспники підвищували свою кваліфікацію, постійно вчилися і передавали свій досвід іншим. У цьому постійну допомогу їм подавав Шаргородський сільськогосподарський технікум. Готуючи фахівців, він став базою для підвищення кваліфікації колгоспних кадрів через систему спеціальних курсів.

Зростала на той час і промисловість селища. Стали до ладу кілька підприємств переробки сільськогосподарської сировини: млин, крупорушка, плодосушарня, олійниця. 1934 року в Шаргороді відкрили автопарк. У два рази збільшилася потужність електростанції.

Сталися помітні зміни і в культурному житті. За ініціативою депутатів Шаргородської селищної Ради й комсомолу відбувалися суботники: впорядковувалися двори й вулиці, озеленювалося селище.

Економічне й культурне життя Шаргорода широко висвітлювала районна газета «Прапор комуни», тираж якої в 1940 році становив 3750 примірників.

Багато досягли жителі селища у розвитку народної освіти. 1938 року споруджується двоповерховий корпус Шаргородської середньої школи з навчальними кабіне-

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 12, спр. 522, арк. 17.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 14, спр. 340, арк. 7.

 45 1-302

тами, лабораторіями, бібліотекою. Учні посадили фруктовий сад, де проводили практичні заняття.

Розпочала роботу в селищі медична школа. Відкрилася районна бібліотека, працювало три клуби, радіовузол[1]. У центрі селища молодь заклала парк культури.

Тяжкого лиха завдали німецькі фашисти, що вчинили грабіжницький напад на Країну Рад. З перших днів Великої Вітчизняної війни партійні організації селища підпорядкували всю діяльність справі розгрому ворога. На підприємствах замість чоловіків, що стали бійцями, трудилися жінки, підлітки. Вони також зводили оборонні споруди, копали окопи.

22 липня 1941 року гітлерівці окупували Шаргород. Усіх, хто не корився, загарбники люто карали. Тілесні покарання стали повсякденним явищем. В Шаргороді фашисти створили для єврейського населення гетто, де загинули сотні людей. Проте ніякі звірства не зламали у радянських людей волі до опору. Вже у вересні 1941 року в селищі виникає підпільна організація, до складу якої увійшли І. Т. Гречаний, І. Д. Маливанчук, Н. І. Малинський, Є. І. Казимиров, М. Т. Радецький[2]. Організація швидко зростала. Під її впливом створювалися підпільні групи в селах Пеньківці, Калитинці, Джурині, Гибалівці. Патріоти Шаргорода мали тісний зв'язок з підпіллям Вінниці, Жмеринки, Чернівецького й Томашпільського районів. По селах району розповсюджували листівки.

В червні 1943 року утворився районний комітет підпільних організацій, до якого обрали І. Т. Гречаного (голова), І. К. Данькова, Є. І. Казимирова, Н. І. Малинського, Ф. І. Степанова[3]. Підпільники зірвали відправку до Румунії 110 тракторів, а 60 вивели з ладу, на станції Ярошенка пошкодили елеватор, розповсюджували повідомлення Радянського інформбюро про становище на фронтах, знешкодили агента румунської жандармерії тощо[4].

1 серпня 1943 року окупанти натрапили на слід організації. Розпочалися масові арешти. Схоплені були й члени комітету І. Т. Гречаний, Н. І. Малинський, І. Кучер та ін. В числі 18 патріотів у тираспільській тюрмі загинули І. Т. Гречаний, Н. І. Малинський. По-звірячому був убитий на своїй квартирі Є. І. Казимиров — організатор диверсій на станції Ярошенка[5]. Ті, що уникли арешту, не припиняли боротьби. Підпільний комітет очолив І. Даньків[6]. 15 лютого 1944 року налагоджено зв'язок з партизанською бригадою ім. Леніна, до якої ввійшла частина членів Шаргородської підпільної організації.

20 березня частини військ 2-го Українського фронту визволили Шаргород від німецько-румунських загарбників. Трудящі селища приступили до відбудови народного господарства. Вони вносили кошти на придбання для армії танків, літаків, гармат. У 1944 році на танкову колону «Колгоспник Вінниччини» шаргородці внесли 973 тис. крб. та 26 тис. цнт хліба. Окремо вчителі зібрали на танкову колону «Народний учитель» 57 140 крб. У госпіталі для поранених трудящі відправили 1113 індивідуальних посилок. На підприємствах створювалися грошові, продуктові, матеріальні фонди для інвалідів Великої Вітчизняної війни.

Відроджуючи своє господарство, трудящі Шаргорода і району взяли активну участь у відбудові вугільної промисловості Донбасу. На донецькі шахти виїхало 160 колгоспників, гірникам подали допомогу продуктами харчування. Багато шаргородців відбудовували Соснівський цукрокомбінат.

Постійна увага приділялася боротьбі з епідемічними захворюваннями, які виникли тут під час окупації. На заклик селищної Ради всі жителі взяли участь у санітарній очистці селища та в його благоустрої.

---

[1] Газ. «Більшовицька правда», 18 травня 1935 р.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 620, арк. 4—9.
[3] Там же, спр. 872, арк. 61.
[4] Там же, спр. 622, стор. 2, 7.
[5] Там же, стор. 4.
[6] Там же, спр. 623, стор. 8.

Загальний вид Шаргорода. 1971 р.

Піднімаючи з руїн господарство, шаргородці включилися у соціалістичне змагання. Вже до кінця року серед колгоспників, на підприємствах і транспорті району почесного звання передовиків виробництва удостоєно понад 300 чоловік. Перше місце серед механізаторів здобула тракторна бригада Шаргородської МТС (бригадир Д. Сторожишин). Цей колектив добився виробітку на кожен трактор по 396 га при плані 260, досяг великої економії пального (613 кг)[1]. МТС стала на той час центром підготовки колгоспних кадрів для всього району. У зимовий період 1947 року 460 спеціалістів, керівних працівників колгоспу пройшли перепідготовку на різних короткотермінових курсах МТС. Спеціалісти МТС організували агронавчання кадрів безпосередньо в колгоспах.

За четверту п'ятирічку було зроблено перші кроки на шляху до застосування електрики в сільському господарстві. З цією метою реконструюється електростанція в Шаргороді. У наступні п'ятиріччя електрика застосовується у всіх галузях господарства і побуту. У 1949 році Шаргородський колгосп «Червоний орач» об'єднався з двома іншими в один під назвою ім. Куйбишева, правління якого розмістилося у Слободі Шаргородській.

Відновили роботу школа, бібліотеки, клуби. У школі учні одержували гарячі сніданки[2]. З 1946 року в Шаргороді відновив роботу технікум сільського господарства, де готували спеціалістів середньої кваліфікації — агрономів, рільників, рільників-ентомологів, економістів. Багато випускників його стали передовиками сільського господарства. Один з них, П. П. Марценюк, працював головою колгоспу, удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці.

З медичних закладів розгорнули роботу лікарня, аптека. Щоб запобігти інфекційним захворюванням, медичні працівники систематично вели профілактичну роботу серед населення.

Важливу роль в економіці селища стали відігравати місцеві підприємства. Найбільшим серед них є районне об'єднання «Сільгосптехніки». Розширилася його ремонтно-технічна база, в цехах встановлено 40 верстатів різних типів і 300 електромоторів. Об'єднання має 6 автопересувних майстерень та лінійно-монтажну дільницю.

Другим за значенням є Шаргородський «Міжколгоспбуд». Він має в своєму розпорядженні сучасну будівельну техніку — автокрани, каменерізні машини, екскаватори, електрокари й повністю забезпечує будівництво виробничих, житлових, культурно-побутових та інших приміщень. З будівельних організацій, створених у Шаргороді, значне місце посідає пересувна механізована колона тресту «Вінницьк-

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 78, оп. 2, спр. 1, арк. 3, 6, 12, 13, 16, 20.
[2] Там же, спр. 3, арк. 131.

Новобудови в Шаргороді. 1971 р.

сільбуду». Вона звела навчальний будинок ДТСААФ, два шістнадцятиквартирні житлові будинки. У дев'яту п'ятирічку стануть до ладу лікарня на 180 ліжок, готель, автовокзал.

Набирає темпів харчокомбінат. Випуск його продукції у порівнянні з 1945 роком збільшився у 5,5 раза. Харчокомбінат має вальцьовий млин, цехи виробництва олії, безалкогольних напоїв, ковбасний та механізовану пекарню. Його продукція використовується не тільки в районі та області, а й відправляється до Москви, Ленінграда, Свердловська та інших міст Радянського Союзу. Колектив харчокомбінату, включившись у соціалістичне змагання, достроково виконав план 1970 року. До багатьох міст і сіл Радянського Союзу надходить продукція Шаргородського сокоморсового заводу — це соки абрикосів, айви, вишні, сливи, малини, клюкви, яблук, горобини, смородини тощо.

У квітні 1960 року видав першу продукцію маслозавод. Щозміни тут переробляється 45 тонн молока. За високі виробничі показники в листопаді 1970 року Вінницьким обкомом профспілки робітників харчової промисловості й Вінницьким управлінням молочної промисловості колективу маслозаводу, який посів перше місце в області, вручено перехідний Червоний прапор.

Робота підприємств селища й колгоспів району залежить від автотранспорту, який забезпечує 90 проц. пасажирських і 40 проц. вантажних перевезень. За межі району пішла слава шаргородських водіїв. Понад шість років їх очолює комуніст М. І. Свояк. Учасник національно-революційної війни іспанського народу 1936—39 рр. та Великої Вітчизняної війни, він нагороджений багатьма орденами й медалями, а за доблесну працю на мирному фронті до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна удостоєний ювілейної медалі.

Працею простих трудівників звеличується, економічно зміцнюється Шаргород. У перших лавах завжди йдуть комуністи і комсомольці. Нині на підприємствах і в установах Шаргорода трудиться понад 500 комуністів і 460 комсомольців. Понад 320 шаргородців за свій доблесний труд відзначені ювілейними медалями на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

З великим піднесенням зустріли трудящі Шаргорода XXIV з'їзд КПРС і XXIV з'їзд КП України. Всі виробничі колективи селища рапортували про дострокове виконання завдань восьмої п'ятирічки та першого кварталу 1971 року. Першість у передз'їздівському змаганні завоювали працівники Шаргородського районного об'єднання «Сільгосптехніки». За високі виробничі успіхи колективу вручено перехідний Червоний прапор Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС. Передовики цього підприємства нагороджені грамотою райкому партії й обласного об'єднання «Сільгосптехніки» та цінними подарунками. Очолює цей передовий колектив І. Д. Маливанчук — кавалер 9 орденів і медалей, делегат XXIV з'їзду КП України.

Друге місце в області серед підприємств харчової промисловості у передз'їздівському змаганні здобув маслозавод. За восьму п'ятирічку понад план випущено продукції на 710 тис. крб., зекономлено 53 тис. крб. Продуктивність праці на заводі зросла на 52 проц., а заробітна плата робітників — на 58 крб. За високі виробничі показники колектив підприємства одержав грошову премію, апаратниця Н. І. Заболотна удостоєна ордена Трудового Червоного Прапора.

З кожним роком красивішає Шаргород, поліпшується побут його мешканців. Житловий фонд Шаргорода нараховує 49,1 тис. кв. метрів. За останні 10 років тут,

крім індивідуальних забудов, споруджено більше десяти багатоквартирних житлових будинків; головні вулиці заасфальтовані й освітлюються люмінесцентними лампами.

Шаргород має зручне сполучення з іншими населеними пунктами району та області. Запроваджено регулярний рух автобусів до Вінниці. Літаком з Шаргорода можна дістатися до Вінниці, Могилева-Подільського, Мурованих Курилівців. Між Шаргородом і навколишніми селами курсують автобуси. Стала до ладу Шаргородська АТС на 500 номерів. Кожен дім радіофіковано, майже в кожній другій квартирі є телевізор, 50 проц. сімей користуються газом. Широко увійшли в побут електроприлади, пральні машини, мотоцикли. У власному користуванні мешканців — 15 легкових автомобілів. У селищі працюють 20 промтоварних і продовольчих магазинів.

1960 року в Шаргороді споруджено красень — будинок культури. Тут працюють драматичний і хореографічний гуртки, духовий оркестр, студії художнього читання, образотворчого мистецтва та інші аматорські колективи. На рахунку драматичного гуртка понад 60 вистав. Він об'єднує людей різних професій, різного віку. В огляді драматичних колективів на честь 50-річчя Радянської влади гурток зайняв 3 місце в області і нагороджений дипломом 3-го ступеня. За два роки будинок культури дав понад 150 концертів. Для сільських клубів він є прикладом методичної роботи. При будинку культури створено музей В. І. Леніна, відкрито музей М. М. Коцюбинського, кімнату бойової та трудової слави, є спортивний і лекційний зали.

Розширила свою роботу районна бібліотека для дорослих. Книжковий фонд її перевищує 22 тис. томів. Бібліотека організовує книжкові виставки, пересувки, подає методичну допомогу сільським бібліотекам. Бібліотека для дітей та юнацтва має книжковий фонд понад 28 тис. томів з різних галузей знань.

В селищі широко поставлено вивчення матеріалів з'їздів партії. На районній конференції, семінарах працівників культури, зборах колективів виступали науковці. В бібліотеках і клубах проводились тематичні вечори, усні журнали, ленінські читання. Дні науки й культури відбулися в будинку культури, де перед трудящими виступали, роз'яснюючи рішення з'їзду партії, науковці вузів області, делегати XXIV з'їзду партії.

Популярністю в селищі користується музична школа. Понад 200 дітей робітників, колгоспників, службовців навчаються по класу фортепіано, скрипки, баяна, духових інструментів, вивчають сольфеджіо, музичну літературу, хорознавство.

Глибокі знання здобувають юні шаргородці в середній школі. З її стін вийшли наукові працівники: П. І. Нагорна — кандидат біологічних наук, декан природничого факультету Ніжинського педінституту, П. П. Войцехівський — кандидат медичних наук, А. П. Войцехівський — кандидат педагогічних наук, А. Й. Лудар — кандидат технічних наук.

У школі є добре обладнані фізичний, хімічний, біологічний кабінети та класи-кабінети: історичний, методичний, мови й літератури. Щороку поповнюються новими експонатами ленінський

Дорога в Шаргородському районі. 1971 р.

зал та зали бойової і трудової слави. З 1966 року тут працює молодіжний клуб «Прометей». Клуб організовує вечори, конференції, проводить зустрічі з передовиками виробництва, учасниками Великої Вітчизняної війни.

Піонери Шаргорода поповнюють свої знання в гуртках, що працюють при будинку піонерів: авіамодельному, юних фотолюбителів, радіолюбителів, туристсько-краєзнавчому тощо.

У Шаргороді діє селищна лікарня, яка має клінічну й санітарно-бактеріологічну лабораторії, рентгенологічний, електрокардіографічний, фізіотерапевтичний кабінети, 9 поліклінічних кабінетів. Терапевтичне, хірургічне, пологове, гінекологічне, дитяче та інфекційне відділення районної лікарні мають 150 ліжок і забезпечують спеціалізовану амбулаторну і лікувально-консультативну допомогу хворим. З завершенням будівництва нового приміщення районної лікарні відкриються онкологічний, протитуберкульозний, ендокринологічний диспансери, відділення переливання крові, працюватиме будинок санітарної освіти. Досвідчені лікарі працюють в цій лікарні, вони ведуть серед населення медичну пропаганду, проводять профілактичну й санітарно-освітню роботу.

Нова соціалістична дійсність народжує відмінні від минулого звичаї, обряди. Комсомольські весілля, урочиста реєстрація шлюбу, новонароджених, проводи зими, зустрічі весни, день трудової слави, урочисті проводи до Радянської Армії, свято врожаю давно стали традиційними. До свята врожаю готують сільськогосподарську виставку, запрошують ветеранів праці. Учасників свята зустрічають дівчата в українських костюмах з великим караваєм хліба, вітають піонери. Цього дня трудівники ланів отримують нагороди, цінні подарунки. Так само урочисто за участю громадськості проходять й інші свята. При виконкомі районної Ради депутатів трудящих працює комісія, яка вивчає і впроваджує в життя та побут нові свята й обряди. До неї входять кращі виробничники селища.

Трудівники Шаргорода живуть і працюють за ленінськими заповітами. Своїми досягненнями в боротьбі за перетворенняв життя накреслень партії вони відзначили 100-річчя з дня народження В. І. Леніна і під керівництвом Комуністичної партії, натхнені її рішеннями, впевнено крокують до нових трудових звершень.

В. І. КРАВЧУК, М. Л. НІГАЛЬЧУК

ДЖУРИ́Н

Джурин — село, центр сільської Ради, розташоване по обидва береги річок Вовчої і Джурки, за 20 км від районного центру і за 20 км на південний захід від залізничної станції Рахни. Населення — 5575 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Сапіжанка.

Через село з півночі на південь проходить вузькоколійна залізниця, з північного сходу на південний захід — автошлях.

Навколо Джурина розкинулися невеликі гороутворення з вапняків, черепашника й гранітів. На сході й південному сході — великі масиви лісу.

За переказами, там, де тепер розкинулася західна околиця Джурина, в глибоку давнину містилося село Чурилове. Згодом це поселення дістало назву Джурин[1].

В історичній літературі Джурин вперше згадується в 1547 році[2], коли він входив до Литовського князівства. Після Люблінської унії ним володіли польські пани.

[1] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 1042.
[2] Słownik geograficzny, t. 2, стор. 305.

З 1672 по 1699 рік Джурин перебував під владою Туреччини. Про це свідчать залишки фортеці з підземними входами й виходами в центрі села, побудованої турками в другій половині XVII ст.[1]. З 1699 року Джурин знову потрапив під владу Польщі. Поступово в селі розвивалися ремесла й торгівля. 1767 року Джурин став містечком; йому було надано право влаштовувати 12 ярмарків на рік. Феодальний, національний і релігійний гніт завжди викликали протест трудящих, які не раз бралися до зброї. 1773 року вони разом з козаками розгромили панський маєток, розібрали його майно[2].

В кінці XVIII ст. панщина зростає, вона доходить до 5—6 днів на тиждень.

Після возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Росії Джурин увійшов до Подільської губернії.

Містечко росло. В середині XIX ст. в ньому налічувалося 387 дворів і проживало 2667 чоловік. На той час містечко входило до Ямпільського повіту[3]. Через Джурин проходив поштовий тракт з Могилева до Брацлава. Тут містилася поштова станція. На той час Джурин мав дуже контрастний вигляд. Поміщик П. Сабанський, визискуючи кріпаків, збудував у мальовничому місці Джурина, біля ставу, розкішний палац, обсаджений фруктовими та декоративними деревами[4], а поблизу — винокурний завод. Поряд з панськими хоромами особливо жалюгідно виглядали халупи сільської бідноти.

У містечку не було жодної школи, медичного закладу, зате діяли дві церкви. Тяжка панщина й безправ'я завжди викликали у селян протест.

Джурин славився талановитими народними митцями. Вони виготовляли та художньо оформляли посуд, майстрували глиняні іграшки. Джуринські митці відомі своїми виробами з лози, красивими кошиками, які користувалися великим попитом серед населення.

Реформа 1861 року мало що змінила економічне становище селян Джурина. Їх позбавили лісу, водопоїв, пасовиськ. 724 чоловіка кріпаків (245 дворів) мали викупити в поміщиці 1754 десятини землі. Протягом 49 років щорічно вони мусили виплачувати по 2914 крб. Це втроє перевищувало тодішні ринкові ціни на землю. До того ж, селянам відводилися гірші землі, значно віддалені від села[5].

Скасування кріпацтва сприяло розвиткові капіталістичних форм господарювання. Удосконалювалось виробництво цукру на поміщицькій цукроварні, яка незабаром стала чималим на той час заводом, оснащеним новою технікою[6]. За рахунок селянських земель розширювалась посівна площа цукрових буряків.

У кінці XIX ст. в Джурині швидко розвивалося ремесло. Кількість ремісників зросла в п'ять разів. Частина населення займалась візництвом та дрібною торгівлею[7].

З розширенням посівних площ цукрових буряків скорочувались посіви зернових, що ставило селян у повну залежність від поміщика. Бідняки за безцінь продавали свої наділи землі. Тривав процес розшарування. Селяни, що розорялися, йшли у найми до куркуля, поміщика, на завод, до орендаря й зазнавали жорстокої експлуатації.

Крім викупних платежів, жителі містечка сплачували й численні податки державі. У 1878 році жителі Джурина виплатили таких податків 6559 карбованців[8].

За переписом 1897 року, в Джурині кількість населення зросла до 4617 чоловік, дворів стало 528[9]. Більшість населення займалася сільським господарством.

---

[1] В. К. Гульдман. Памятник старины в Подолии, стор. 95—96.
[2] Журн. «Киевская старина», 1885, № 10, стор. 313.
[3] Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 2, стор. 56.
[4] Газ. «Подольские губернские ведомости», № 49, 1845 р.
[5] Вінницький облдержархів, ф. 774, оп. 1, спр. 2, арк. 1—66.
[6] Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1901—1902, гг., вып. 1. К., 1903, стор. 19.
[7] Календарь Юго-Западного края на 1873 г. К., 1872, стор. 420.
[8] Вінницький облдержархів, ф. 774, оп. 1, спр. 23, арк. 5.
[9] ЦДІА СРСР, ф. 1290, оп. 4, спр. 1797.

Під час першої російської революції трудящі Джурина активно включилися у революційну боротьбу. 30 вересня 1905 року робітники цукрового заводу припинили роботу, вимагаючи підвищити заробітну плату. Але переговори між представниками страйкарів та адміністрацією закінчилися безрезультатно. Щоб забезпечити роботу підприємства в нічну зміну, дирекція намагалася спокусити дрібними подачками групу робітників. Але страйкарі не допустили штрейкбрехерів. Лише 3 жовтня, коли дирекція заводу задовольнила вимоги робітників, вони повернулися до праці.

Разом з робітниками піднялися на боротьбу й селяни. Під впливом агітації робітника місцевого цукрового заводу Стародуба в листопаді 1905 року відбувся страйк сільськогосподарських робітників, які вимагали підвищення платні. Для придушення виступу власті вислали каральний загін. Близько 40 найактивніших організаторів страйку заарештували й ув'язнили[1]. Через місяць селяни Джурина та навколишніх сіл самочинно почали рубати поміщицький ліс, а на початку 1906 року розібрали поміщицьку солому. Власті заарештували організаторів цього виступу і кинули до в'язниці[2].

Напередодні першої світової війни у Джурині, крім цукрового заводу, працювали ще цегельний завод, кілька водяних млинів, 26 кустарних гончарних і кушнірних промислів та 8 взуттєвих майстерень. Кустарі залежали від поміщиків і куркулів, які володіли покладами глини та іншою сировиною, за що ремісникам доводилося платити великі гроші.

Наявність цукрового й цегельного заводів, а також дальший розвиток ремесла дещо впливали на культуру й побут жителів містечка. Ще у 1881 році відкрилося сільське однокласне училище. На його утримання держава щорічно відпускала 226, а община — 420 крб.[3]. Однак у 1909 році всього навчалося 120 учнів з 620 дітей шкільного віку.

На дуже низькому рівні було медичне обслуговування населення Джурина. При цукровому заводі діяв медичний пункт, де працювали один фельдшер та санітарка. Обслуговували вони лише робітників заводу. Решта жителів медичної допомоги не одержувала.

В роки першої світової війни погіршало і без того тяжке становище трудящих прифронтового містечка. Удвоє збільшились податки. Більшість кращої землі лишалася в руках поміщика. Граф Бнінський володів 2273 десятинами землі, а 759 селянських господарств мали 1500 десятин. Позбавлені робочих рук, коней, яких забирали для армії, селянські господарства занепадали.

Лютнева революція активізувала і трудящих Джурина. В липні 1917 року селяни вимагали від адміністрації цукрового заводу підвищення плати за обробіток бурякових плантацій. Коли їм у цьому відмовили, вони оточили будинок директора та управляючого заводу і зажадали негайно виконати пред'явлені вимоги.

Радянську владу в Джурині було встановлено в січні 1918 року. Утворено сільський ревком[4]. Почалося будівництво нового життя. Проте в березні сюди вступили австро-німецькі війська. Настали роки боротьби трудящих проти інтервентів та різних банд. У першій половині квітня жителі його захопили зброю на складі, що була тут, і частина їх приєдналася до партизанського загону Ф. Ю. Криворучка, який діяв на території Ямпільського повіту. В травні партизани за допомогою місцевого населення захопили в Джурині ще один склад зброї і закликали селян посилити боротьбу проти окупантів[5]. Новий збройний виступ стався у серпні. Повстанці вбили гетьманського приказного і двох вартових. У Джуринському лісі стався бій

[1] М. Н. Лещенко. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр., стор. 203.

[2] Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі, стор. 44—45, 146.

[3] Памятная книжка Киевского учебного округа на 1903 год, ч. 2. Подольская губерния, стор. 79.

[4] Вінницький облдержархів, ф. 5047, оп. 1, спр. 27, арк. 1—4.

[5] Поділля в роки громадянської війни, стор. 33, 47.

між партизанами та австрійськими військами[1]. Серед жителів Джурина проти окупантів у ті дні вели агітацію студенти-брати Никанор та Іван Кослуки[2].

Окупанти жорстоко розправлялися з повстанцями: розстрілювали людей, палили хати, накладали на всіх жителів контрибуцію. 22 серпня кати схопили одного з організаторів повстання місцевого селянина П. А. Токарчука й кинули до ямпільської в'язниці.

Після вигнання австро-німецьких загарбників у листопаді 1918 року владу на деякий час захопили українські буржуазні націоналісти. В кінці березня 1919 року частини Червоної Армії визволили Джурин від петлюрівців. Відновив діяльність ревком, запрацювали інші установи. Та мирна передишка була недовгою. Влітку вороги знову захопили його на кілька місяців. 20 лютого 1920 року бійці Червоної Армії вибили з Джурина петлюрівців. Нові страждання трудящим принесли польські окупанти, які захопили Джурин наприкінці квітня того ж року. На початку липня війська 14-ї армії назавжди визволили Джурин від інтервентів.

Одним з активних учасників громадянської війни був житель Джурина В. Ф. Погожа, командир артдивізіону 45-ї дивізії. За бої під Проскуровом у 1920 році він нагороджений орденом Червоного Прапора. Після війни Погожа працював головним агрономом цукрового заводу Джурина.

Жителі Джурина приступили до мирної праці. Новоутворений ревком очолив робітник цукрового заводу Т. І. Сайчук. Ревком піднімав трудящих на боротьбу проти куркульських банд, керував заготівлею продовольства та фуражу, здійснював мобілізацію до Червоної Армії, всю поміщицьку землю передав селянам, націоналізував цукровий завод.

Перед робітниками й селянами Джурина виступали Г. І. Котовський та Й. Е. Якір, закликаючи їх швидше відбудувати народне господарство.

Організатором трудящих у будівництві нового життя став комуністичний осередок, що виник на цукровому заводі у вересні 1920 року[3]. До кінця року були створені комітет незаможних селян та комсомольський осередок.

17 січня 1921 року відбулися перші вибори до Джуринської сільської Ради. 50 депутатів Ради — обранці трудящих села — були робітниками, бідняками та середняками. Серед них було 4 комуністи. Головою сільради обрали робітника цукрового заводу Д. Н. Турчинського.

Почали створюватися й розвиватися різні форми сільськогосподарської кооперації. У 1921 році засновано кредитне сільськогосподарське товариство, перший ТСОЗ «Сельроб»[4]. Через два роки організували другий ТСОЗ — «Червоний лужок». Для залучення селян-одноосібників до соціалістичних форм господарювання багато робило споживче товариство.

1923 року утворено Джуринський район. Джурин віднесено до розряду сіл. На той час у ньому налічувалося 4945 чоловік населення. З 1116 дворів бідняцьких було 848.

Поступово відроджувалось господарство. Відновили роботу 3 промислові підприємства, 3 водяні млини, 4 олійниці та 2 крупорушки.

Утворення Джуринського району сприяло дальшому піднесенню господарства й культури села. Розпочалося навчання у 4 початкових школах, запрацювали сільський клуб, хата-читальня, 2 бібліотеки, амбулаторія.

Зміцнювались одноосібні селянські господарства, все більше бідняків ставало середняками. За допомогою кредитного товариства та прокатного пункту бідняцько-середняцькі господарства поліпшили обробіток землі, підвищили врожайність сільськогосподарських культур.

---

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 1, спр. 2, арк. 50.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-5047, оп. 1, спр. 27, арк. 1—5.
[3] Там же, ф. Р-2625, оп. 3, спр. 4, арк. 77—78; ф. Р-4932, оп. 1, спр. 46, арк. 5.
[4] Там же, ф. Р-401, оп. 1, спр. 4, арк. 124.

На досвіді перших ТСОЗів трудяще селянство Джурина все більше переконувалось у перевазі великого колективного господарства. 7 січня 1925 року виникає перша на селі сільськогосподарська артіль «Труд — надія», а через два місяці — ТСОЗ «Червоний орач»[1]. 3 жовтня 1926 року відновив роботу Джуринський цукровий завод. До початку масової колективізації у Джурині вже налічувалось шість ТСОЗів та одна сільськогосподарська артіль. Це ще були дрібні господарства, їм бракувало техніки, кадрів, досвіду.

Значну допомогу цим господарствам подавали комуністи й комсомольці цукрового заводу. За їх ініціативою робітники встановили шефство над ТСОЗами, виділили бригади для ремонту сільськогосподарських машин, на курсах при заводі готували для села слюсарів, ковалів, рахівників, обліковців, рільників.

Кооперування селян попередніх років підготувало умови для швидкого здійснення колективізації протягом першої п'ятирічки. У 1929 році було створено три артілі, а в 1930 їх стало вже шість. На кінець п'ятирічки 90 проц. селянських дворів об'єдналися в колгоспи. Всі ТСОЗи перейшли на статут артілі.

У здійсненні колективізації на селі головну роль відіграли комуністи сільського партійного осередку, що виник у 1927 році, та комсомольці. Організаторами перших колгоспів були В. К. Гаврилишин — секретар партійного осередку, А. К. Брояк — засновник, а потім голова передового колгоспу «Червоний орач», П. Ф. Гальчишин — робітник цукрового заводу. Багато зробив для організаційно-господарського зміцнення колгоспів Джурина двадцятип'ятитисячник Ф. Д. Кузьоний, який довгий час працював головою колгоспу «Труд — надія».

У липні 1930 року Джуринський район ліквідували. Село увійшло до складу Шаргородського району. Велику організаційно-господарську й технічну допомогу подавала колгоспам Джуринська МТС, заснована у 1932 році. Тоді ж виникають партійні осередки в колгоспах[2].

За роки довоєнних п'ятирічок зміцніли колгоспи, підвищилась урожайність сільськогосподарських культур. Включившись у соціалістичне змагання п'ятисотенниць, передові ланки колгоспу «Червоний орач» у 1936 році зібрали більш як по 500 цнт цукрових буряків з га. За високі врожаї у 1939 році колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки[3]. До війни в селі спорудили став, електростанцію, приміщення для ветлікарні[4]. Виросли в селі передовики виробництва. Доярка артілі «Червоний орач» К. Л. Станіслав за високі надої молока першою в селі удостоєна ордена Леніна[5].

Джуринський цукровий завод перетворився на велике промислове підприємство. Виникло кілька нових підприємств. Відкрили кар'єр видобутку будівельних матеріалів-блоків з черепашника, почала давати продукцію багатофахова промислова артіль, що обслуговувала побутові потреби населення. Відкрито вузькоколійну залізницю, яка проходила через Джурин, побудовано залізничну станцію, два кооперативні магазини.

За роки Радянської влади у Джурині було досягнуто успіхів і в галузі народної освіти та розвитку культури. Ліквідовано тяжку спадщину минулого — неписьменність. На базі початкової школи відкрили семирічку, а в 1934 почала працювати середня школа. Виросла мережа культосвітніх закладів на селі. Діяло вже 5 бібліотек.

У клубах працювали гуртки художньої самодіяльності, демонструвалися кінофільми. Село було радіофіковане й електрифіковане.

Поліпшилось медичне обслуговування населення. Працювали лікарня, амбулаторія, аптека.

---

[1] Вінницький облдержархів, ф. Р-401, оп. 1, спр. 4, арк. 124; ф. Р-2217, оп. 1, спр. 59, арк. 300.

[2] Вінницький облпартархів, ф. 78, оп. 1, спр. 222, арк. 110.

[3] Почетная книга Всесоюзной сельскохозяйственной выставки. Украинская ССР, стор. 19.

[4] Газ. «Прапор комуни», 7 листопада 1937 р.

[5] Газ. «Прапор комуни», 8 березня 1937 р.

Та раптом грянула війна. Фашистська Німеччина напала на Країну Рад. Через місяць після цього гітлерівці захопили село. Почалися арешти. За час окупації фашисти ув'язнили понад 150 чоловік[1]. З осені 1941 року в селі розгорнула діяльність підпільна організація. Очолював її колишній завідуючий військовим відділом райкому партії М. Т. Радецький, заступником був директор Джуринської МТС І. Д. Маливанчук. Активними учасниками підпілля стали жителі села М. С. Пахольчак, У. Н. Крикливий, А. М. Гончарук, Ю. М. Танський. Штаб підпільників містився в будинку У. Н. Крикливого. У Ю. М. Танського переховували радіоприймач. Джуринські підпільники випускали антифашистські листівки, розповсюджували серед населення зведення Радінформбюро. 5 лютого 1943 року за дорученням організації М. Т. Радецький, А. М. Гончарук, І. Д. Маливанчук, М. К. Скальський вивели з ладу телеграфну лінію, що зв'язувала Яришів і Джурин з Могилевом-Подільським і Рахнами. 12 грудня підпільники влаштували аварію на вузькоколійній залізниці, внаслідок чого було знищено вагони з цукром, який окупанти намагалися вивезти до Румунії. У кінці лютого 1944 року джуринська підпільна група влилась до Вінницького з'єднання, яким командував полковник Я. І. Мельник, і повела спільну боротьбу проти окупантів[2].

За 990 днів окупації Джурин зазнав великих збитків. Загинуло в боротьбі з ворогом понад 300 чоловік. Фашисти повністю зруйнували цукровий завод, МТС, лікарню, пограбували й розорили колгоспи села.

19 березня 1944 року частини 42-ї гвардійської дивізії 2-го Українського фронту визволили Джурин від фашистських загарбників.

798 джуринців героїчно билися на фронтах Вітчизняної війни. Серед них нині майор у відставці О. Т. Гончарук. Він брав участь у боях під Сталінградом, Курськом, форсував Дніпро. Пережив блокаду і обороняв Ленінград І. І. Гончарук, мстився окупантам у брянських лісах партизан М. Я. Марціянко. За мужність і відвагу в боротьбі проти німецьких загарбників 600 чоловік з села нагороджено орденами та медалями.

У центрі Джурина в 1955 році встановлено пам'ятник Герою Радянського Союзу майору Л. С. Смавзюку та 43 радянським воїнам, що загинули в боях за визволення села.

Одразу ж після визволення Джуринська сільська Рада депутатів трудящих затвердила план відбудови та дальшого розвитку господарства й культури села. Здійснювати його доводилось у дуже тяжких умовах воєнного часу. Не вистачало робочої сили, сільськогосподарських машин, насіння. Та переборюючи труднощі, колгоспники перший господарський рік завершили успішно: вся земельна площа була оброблена і засіяна.

Відроджуючи господарство, трудівники дбали й про те, щоб якнайшвидше здобути остаточну перемогу над фашистською Німеччиною. Вони внесли на побудову ескадрильї літаків «Прапор перемоги» грішми 27 700 крб. та цінностей на суму 73 180 крб., а з зібраного врожаю здали у фонд Червоної Армії понад 800 цнт зерна[3].

Піднімали трудящих на здійснення господарських і громадських справ комуністи первинної територіальної партійної організації села та колгоспу «Червоний орач».

Через десять днів після визволення села почалося навчання в школах. При клубі запрацювали гуртки художньої самодіяльності, демонструвалися кінофільми. Відновили роботу бібліотека, лікарня, аптека.

20 березня 1946 року було відновлено Джуринський район[4]. З жовтня почала виходити районна газета «Колгоспне життя». На місці зруйнованого цукрового заводу стали будувати ремонтно-механічну майстерню. Для зміцнення дрібних мало-

---

[1] Вінницький облпартархів, ф. 4422, оп. 1, спр. 10, арк. 1—3.
[2] Там же, ф. 136, оп. 15, спр. 317, арк. 1—9.
[3] Вінницький облдержархів, ф. Р-3375, оп. 4, спр. 80, арк. 388, 395, 401, 409, 416, 472.
[4] Там же, ф. Р-2700, оп. 5, спр. 63, арк. 138.

продуктивних колгоспів, яких тоді нараховувалось шість, у 1950 році проведено перше укрупнення й утворено два великі господарства.

Керуючись рішеннями вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС, колгоспники незабаром досягли успіхів. На кінець п'ятої п'ятирічки урожайність зернових, бобових і цукрових буряків збільшилася майже у два рази. Міцніло й тваринництво, зростала його продуктивність. За досягнуті високі надої молока краща доярка колгоспу М. І. Глуха стала учасницею Всесоюзної сільськогосподарської виставки[1]. Матеріально-технічна база колгоспу зросла ще більше після об'єднання в 1958 році двох колгоспів в один, названий «Україна».

У вересні 1959 року Джуринський район ліквідовано, і Джурин увійшов до Шаргородського району.

За роки семирічки й восьмої п'ятирічки в селі сталося чимало змін, трудящі добилися нових успіхів. Колгосп «Україна» перетворився на велике багатогалузеве господарство. На кінець семирічки хлібороби зібрали зернових і бобових культур по 24,6 цнт з га, а цукрових буряків — по 230 цнт. Чистий прибуток артілі перевищив 200 тис. крб. Окремі бригади працювали дуже успішно. Рільнича бригада № 2, очолювана І. С. Чорним, зібрала зерна по 25,2 цнт на кожному з 560 га. Тракторна бригада № 2 (бригадир С. Д. Наумчак) за рахунок зниження собівартості дала економії понад 3800 карбованців.

Високими показниками відзначився комсомольсько-молодіжний колектив молочнотоварної ферми № 1. За успіхи у передз'їздівському соціалістичному змаганні працівникам ферми присвоєно почесне звання колективу ім. XXIII з'їзду КПРС і нагороджено Почесною грамотою обкому комсомолу. Гідно відзначили колгоспники 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Прибутки колгоспу перевищили суму 325 тис. крб. За досягнуті успіхи в соціалістичному змаганні до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна 97 кращих колгоспників нагороджені ювілейною медаллю.

У післявоєнні роки в Джурині значно зросла промисловість. Ремонтно-механічна майстерня, де ремонтують і виготовляють обладнання для цукрових заводів, поповнилася сучасним устаткуванням і стала тепер заводом. Тут склалася міцна партійна організація, комуністи ведуть перед у соціалістичному змаганні. Бригада котельників, яку очолює комуніст А. С. Конверський, щорічно перевиконує план. Кожен її робітник досконало володіє своєю справою, забезпечує високу продуктивність праці при відмінній якості продукції. На заводі організоване навчання всіх робітників з питань економіки, працює школа технічного прогресу. 100-річчя з дня народження В. І. Леніна колектив заводу відзначив достроковим виконанням плану. Понад план реалізовано продукції на суму 350 тис. карбованців.

За успішне виконання соціалістичних зобов'язань, взятих на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 29 робітників і службовців заводу нагороджено Ленінською ювілейною медаллю.

У Джурині та його околицях виявлено значні поклади будівельного каменю-черепашника. З маленьких, оснащених примітивною технікою, кар'єрів виросло за останні роки велике підприємство. У 1956 році в урочищі Лисої гори став до ладу новий завод стінових матеріалів. З приєднанням до нього у 1962 році кар'єру, де добувається камінь-вапняк для цукрової промисловості, завод перетворився у комбінат стінових матеріалів — сучасне велике підприємство. Налагоджено професійну підготовку молодих робітників. Колективи комбінату, рем.-механічного заводу систематично ведуть шефську роботу в колгоспах навколишніх сіл, допомагають їм технікою,

Будинок дитини в Джурині. 1970 р.

[1] Вінницький облпартархів, ф. 1295, оп. 6, спр. 2, арк. 33—34.

Загальний вигляд с. Джурина. 1970 р.

кадрами тощо. Комбінат став одним з передових підприємств області. Його передові робітники примножують трудову славу колективу. Член КПРС комбайнер каменерізальної машини Г. П. Щербатюк за восьму п'ятирічку виробив продукції понад план на 6570 крб. Його раціоналізаторські пропозиції дають щороку економії на суму понад 750 крб. Він навчив 8 молодих робітників спеціальності машиніста каменерізального комбайна. За досягнуті виробничі успіхи й громадську роботу Г. П. Щербатюка нагороджено орденом Леніна. Зразково працює машиніст каменерізального комбайна комуніст Г. М. Хазбей. Його раціоналізаторські пропозиції у два рази збільшили строки роботи каменерізальної машини. За відмінну працю Г. М. Хазбей удостоєний ордена Трудового Червоного Прапора. Колектив комбінату план 1970 року виконав достроково, дав надпланової продукції на 53 тис. крб. На ознаменування ленінського ювілею 58 робітників і службовців комбінату нагороджено ювілейною медаллю.

Докорінно змінився загальний вигляд Джурина. З'явились нові упорядковані вулиці, двоповерхові житлові будинки. За допомогою державних кредитів та на власні заощадження трудящі звели близько 400 котеджів. Прокладено нові шосейні дороги, вимощено тротуари. Селом щоденно курсують комфортабельні рейсові автобуси.

Для кращого задоволення запитів трудящих у селі працюють комбінат побутового обслуговування, хлібозавод, цехи безалкогольних напоїв і ковбасний, їдальня. Розширилась державна та кооперативна торгівля. До революції у Джурині було дві невеликі приватні крамнички, в яких основними товарами були гас, сіль, хомути, дьоготь та інколи ситець і хустки. Тепер тут — 24 торговельні точки, у т. ч. універмаг, культмаг, книжковий магазин. Жителі села можуть придбати телевізори, радіоприймачі, фотоапарати, велосипеди, мотоцикли, піаніно, пральні машини, добротні меблі, модний одяг, взуття, різноманітні тканини.

Поліпшилось і медичне обслуговування населення. В селі є лікарня на 75 ліжок, пологовий будинок, медпункти при комбінаті будівельних матеріалів та ремонтно-механічному заводі. В лікарні обладнано клінічну лабораторію, рентгенівський, фізіотерапевтичний і зуболікувальний кабінети та зубопротезну лабораторію.

В центрі Джурина привертає увагу дитячий будинок для малят. Тут панують затишок і тепло справді родинних почуттів. 120 маленьких громадян оточені материнським піклуванням лікарів та вихователів

Успіхів досягнуто і в справі народної освіти. У 1962 році завершено будівництво за типовим проектом двоповерхової середньої школи. Вона має добре обладнані слюсарну і столярну майстерні, фізичний, хімічний, біологічний та історичний кабінети, бібліотеку з книжковим фондом понад 5 тис. томів. У 1970/1971 навчальному році в середній та восьмирічній школах села навчалося 906 учнів, працювало 53 вчителі. При школі створено вечірні групи робітничої та колгоспної молоді.

За високу майстерність у навчанні та вихованні школярів кращі вчителі Л. Я. Авербух, Г. Л. Барштейн, Н. Б. Блаватник, А. Ф. Павлюк, Д. М. Санчук, О. Г. Фурман нагороджені значками «Відмінник народної освіти УРСР». Чимало спе-

ціалістів, які тут працюють, вчаться заочно в середніх спеціальних та вищих навчальних закладах. Уродженець Джурина І. С. Зеленюк (1909—1966) став науковцем. Він був кандидатом історичних наук, останні роки свого життя працював ректором Кам'янець-Подільського педінституту.

Набагато поліпшилися умови для культурного відпочинку трудящих. Працюють клуб, кінотеатр, червоні кутки. 22 грудня 1968 року відкрито новий будинок культури з концертним залом. При ньому — 15 гуртків художньої самодіяльності, в них — 270 учасників. Є тут ленінська кімната та кімната бойової і трудової слави. В центрі села, поряд з будинком культури, зведено приміщення для музичної школи.

Для трудящих відкриті три бібліотеки з книжковим фондом понад 30 тис. томів. У Джурині видається багатотиражна газета «Ленінський шлях» — орган партійної організації і правління колгоспу «Україна». Спортивна молодь Джурина має добре обладнаний стадіон.

Провідну роль у здійсненні завдань розвитку економіки та культури села відіграють партійні організації колгоспу «Україна», ремонтно-механічного заводу, комбінату будівельних матеріалів, споживчої кооперації, школи, філії зв'язку та ощадної каси, лікарні, в яких на обліку понад 200 комуністів. Помічником комуністів є комсомол і профспілки. У 8 комсомольських організаціях об'єднано 365 комсомольців. Профспілки налічують близько 700 членів.

Постійну турботу про благоустрій села, дальший розвиток культурного й громадського життя виявляє Рада депутатів трудящих. Депутати сільської Ради — це кращі люди виробництва. Вони працюють у комісіях Ради й залучають сюди широкий актив громадськості, який налічує 75 чоловік.

Нова соціалістична дійсність породжує відмінні від минулих звичаї і обряди: комсомольські весілля, урочисті реєстрації шлюбу тощо. Урочисто відзначаються революційні свята. Стали традиційними проводи зими, зустрічі весни, день трудової слави, свято врожаю, проводи допризовників до Радянської Армії. Церемонія проводів до Радянської Армії відбувається в будинку культури. Майбутніх воїнів вітають представники районного військкомату, партійних та комсомольських організацій, сільської Ради депутатів трудящих, громадськості села. Їм вручають подарунки. Комсомольські організації села листуються з воїнами Радянської Армії. В урочистій обстановці вручаються перші паспорти, трудові книжки, відзначаються ювілеї ветеранів праці, громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

За перспективним планом у Джурині передбачається дальший розвиток та благоустрій села, поліпшення побутових і культурних умов життя. Намічено спорудити приміщення для бібліотеки, нові житлові двоповерхові будинки, розширити водопровід, закласти парк культури, реконструювати і впорядкувати стадіон. Натхнені рішеннями XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України трудівники села успішно виконали виробничі завдання першого року дев'ятої п'ятирічки, примножують трудову славу будівників комуністичного суспільства.

Н. Б. БЛАВАТНИК, І. А. ЗАБАЙРАЧНИЙ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ШАРГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ

ГИ́БАЛІВКА — село, центр сільської Ради, віддалене від Шаргорода невеличкою річкою Ковбасною — притокою Мурашки. Від залізничної станції Ярошенка розміщена за 27 км. Автошляхи зв'язують Гибалівку з Жмеринкою, Могилевом-Подільським, Вінницею. Населення — 2275 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Борівське, Дерев'янки, Кропивня та селища Лукашівка, Мишівське, Роля, Сурогатка.

Місцевий колгосп «Україна» обробляє 3350 га землі, в т. ч. 2444 га орної. Тут вирощують зернові і технічні культури.

Є восьмирічна школа, клуб з стаціонарною кіноустановкою, бібліотека, медпункт. Прокладено водопровід.

Комуністів працює 55, комсомольців — 125 чоловік.

Перша згадка про село припадає на кінець XVI століття.

Під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. у Гибалівці було розміщено сотню Брацлавського козацького полку. В липні 1905 року наймити Гибалівки та інших сіл застрайкували. Викликані козаки вчинили над селянами розправу.

На фронтах Великої Вітчизняної війни брали участь 570 жителів села, з них загинуло 210 чоловік.

З села вийшли доктор та 5 кандидатів наук.

ГОЛИ́НЧИНЦІ — село, центр сільської Ради, віддалене на 34 км від районного центру і на 18 км від залізничної станції Рахни. Населення — 2238 чоловік. Сільській Раді підпорядковане селище Петровське.

Місцевий колгосп ім. Леніна обробляє 2119 га землі, в т. ч. орної 1552 га. Господарство спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби.

Є середня школа, бібліотека, клуб, фельдшерсько-акушерський пункт.

В Голинчинцях працює 49 комуністів і 123 комсомольці.

Вперше село згадується у другій половині XVIII ст. під назвою Гала. Невдовзі Гала з'єдналася з селом Ченці, від чого й пішла назва Голинчинці.

У січні 1916 року тут стався виступ селян проти поміщика. Селяни вимагали підвищити плату.

ДЕРЕБЧИ́Н — село, центр сільської Ради, лежить за 20 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Рахни, за 5 км від автодороги Вінниця — Кишинів. Населення — 3914 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Аристівка, Володимирка, Мала Деребчинка, Семенівка.

На території села — центральна садиба радгоспу Деребчинського цукрокомбінату. Господарство використовує 6780 га землі, у т. ч. 5414 га орної. Спеціалізується на вирощуванні зернових культур, цукрових буряків. Працює тут цукровий завод, збудований в 1877 році. Виробництво продукції на ньому з 1914 по 1970 рік зросло у 33 рази. За вирощування високих врожаїв пшениці — 30 цнт з га і цукрових буряків — по 420 цнт з га ланковій Г. Д. Матіяш присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. М. Г. Дудика, Т. С. Поліщук, А. І. Тростогон нагороджено орденом Леніна.

Є середня й восьмирічна школи, 2 бібліотеки, 2 клуби, дільнична лікарня.

Партійна організація Деребчина має на обліку 86 комуністів, комсомольська — 262 члени ВЛКСМ.

Вперше село згадується у XVII столітті.

Під час визвольної війни в Деребчині у 1651 році відбулася т. зв. Чорна рада, на якій подоляни обрали своїми ватажками Олександренка та Чугуя і під їхнім керівництвом піднялися на боротьбу проти польської шляхти. 19 травня 1905 року жителі Деребчина застрайкували, вимагаючи підвищити на цукровому заводі заробітну плату. З допомогою солдатів заворушення було придушено.

20 червня 1917 року застрайкували робітники цукрового заводу. На вимогу страйкарів поміщик став сплачувати робітникам за 8-годинний день по 3 карбованці.

З червня 1918 року в селі діяв повстанський загін.

У селі встановлено пам'ятники В. І. Леніну та воїнам, що загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

ЖДА́НОВЕ (утворене 1949 року на базі сіл Мурафи, Старої Мурафи, Травни) — село, центр сільської Ради, розташоване на обох берегах річки Мурафи, за 12 км від районного центру і за 18 км від залізничної станції Ярошенка. Населення — 2571 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Довжок.

На території села — центральна садиба колгоспу ім. Жданова. Колгосп обробляє 2811 га землі, з них 2072 га орної. Господарство спеціалізується на вирощуванні зернових і технічних культур та розведенні м'ясо-молочної худоби. В селі працює плодоконсервний завод, відділення «Сільгосптехніки», водяний млин, на річці Мурафі споруджено гідроелектростанцію.

Є восьмирічна школа, бібліотека, клуб, лікарня, аптека.

Працює в селі 57 комуністів і 272 комсомольці.

Перша згадка про село Мурафу належить до 1432 року.

У лютому 1651 року в Мурафі розміщувалися загони Богдана Хмельницького. В ході визвольної війни 1648—1654 рр. поляки зруйнували село за участь населення у повстанні.

Нова хвиля селянських заворушень сталася тут улітку 1735 року.

Перші сільськогосподарські колективи «Труд», «Хлібороб» виникли на початку 1923 року.

717 жителів села воювали проти фашистів на фронтах, з них 326 полягли смертю хоробрих. На честь загиблих в селі споруджено пам'ятник.

На території села є архітектурна пам'ятка — костьол, побудований на початку XVII століття.

ЗВЕДЕ́НІВКА — село, центр сільської Ради, лежить на березі річки Сухої — притоки Мурафи, за 12 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Рахни-Лісові. Населення — 1114 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Вербівка й Попелівка.

На території села — центральна садиба колгоспу ім. Суворова. Господарство обробляє 3245 га землі, у т. ч. 2419 га орної. Має розвинуте м'ясо-молочне тваринництво, вирощує зернові і технічні культури.

Є восьмирічна школа, бібліотека, будинок культури, фельдшерсько-акушерський пункт.

На обліку в партійній організації 39 комуністів, у комсомольській — 63 члени ВЛКСМ.

Вперше село згадується в кінці XVIII століття.

Навесні 1905 року тут відбулося заворушення селян. Широкого розмаху набула боротьба за землю й у 1917 році. Селяни, очолювані Г. С. Мельничуком, захопили землі, ліс і маєток поміщиці.

ІВА́ШКІВЦІ — село, центр сільської Ради, міститься за 10 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Немерче. Населення — 2086 чоловік. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Конатківці.

Місцевий колгосп ім. І. Франка використовує 2026 га землі, з них 1626 га орної, спеціалізується на вирощуванні зернових і технічних культур та розведенні м'ясо-молочної худоби.

За високі врожаї зернових культур колгоспникам Т. О. Гордійчук, М. Т. Заболотній, Н. В. Зварич, С. С. Очеретнюк, Г. Я. Сенчишиній, Я. Т. Тимошенко, М. Т. Федорчук, Н. А. Шпак та голові колгоспу Ф. Г. Іваницькому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Є середня школа, пологовий будинок, радіовузол. У будинку культури виступає жіночий вокальний ансамбль у складі 8 Героїв Соціалістичної Праці. Він був учасником республіканського і всесоюзного конкурсів-фестивалів у 1967 році, нагороджений Грамотою Президії Верховної Ради УРСР й золотою медаллю фестивалю.

Партійна організація села нараховує 78 комуністів, комсомольська — 175 членів спілки молоді.

В письмових джерелах село вперше згадується у 1450 році під назвою Васьківці. За першої російської революції тут відбулося заворушення селян, яке переросло в повстання. Ним керував місцевий житель Г. Я. Тимошенко. Для придушення повстання був викликаний 35-й драгунський полк. У жовтні 1917 року селяни знову піднялися на боротьбу проти буржуазного ладу, захопили і засіяли поміщицьку землю.

Виступ колгоспної агіткультбригади с. Івашківців. 1970 р.

КА́ЛИТИНКА — село, центр сільської Ради, розкинулося вздовж річки Мурафи — притоки Дністра, за 18 км від районного центру і за 35 км від залізничної станції Рахни. Населення — 1260 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Покутине й Садківці.

На території села розташована центральна садиба колгоспу ім. Пархоменка. Господарство обробляє 2042 га землі, у т. ч. 1483 га орної. Тут вирощують зернові й технічні культури, розводять м'ясо-молочну худобу.

В селі початкова школа, бібліотека, клуб, фельдшерсько-акушерський пункт.

На обліку партійної організації 43 комуністи, комсомольців — 54 чоловіка.

Уперше Калитинка згадується у XVIII ст. За переказами, на місці теперішнього села було місто Кремінець, знищене татарами. Частина Кремінця називалася Калитою. Тому й село, що виникло на руїнах цієї частини міста, стали називати Калитинкою.

У травні—червні 1905 року тут відбулося заворушення селян проти поміщика.

В центрі села споруджено пам'ятник односельчанам, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

КЛЕКОТИ́НА — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від районного центру і за 16 км від залізничної станції Ярошенка. Населення — 2346 чоловік. Сільраді підпорядковане село Слобода-Мурафська.

У селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Леніна. За господарством закріплено 4534 га землі, у т. ч. 3227 га орної. Виробничий напрям господарства зерново-буряковий.

Працюють середня й восьмирічна школи, дві бібліотеки, клуб, медпункт, дитячі ясла.

Партійний осередок утворено в 1929 році. На обліку є 52 комуністи і 73 комсомольці.

Засновано Клекотину в XIV столітті.

В грудні 1917 року селяни-бідняки розподілили між собою поміщицьку землю. 1924 року в селі організували сільськогосподарську артіль «Зоря».

На фронтах Великої Вітчизняної війни загинуло 112 місцевих жителів.

Уродженцем села є кандидат економічних наук В. С. Юрчишин.

КОЗЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради, лежить за 6 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Ярошенка. Населення — 739 чоловік. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Мальовниче.

На території села — садиба колгоспу «Більшовик». Господарство користується 2111 га землі, у т. ч. орної 1670 га. Колгосп спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби. У 1967 році тут вирощено по 402 цнт цукрових буряків з гектара.

Є восьмирічна школа, бібліотека, клуб, медпункт.

В селі працює 28 комуністів і 57 комсомольців.

В липні 1906 року тут відбулося заворушення селян, які відмовилися збирати й молотити хліб, вимагали підвищення плати.

КОПИСТИ́РИН — село, центр сільської Ради, віддалене на 15 км від районного центру і на 12 км від залізничної станції Ярошенка. Повз село проходить шосе, протікає річка Мурафа — притока Дністра. Населення — 1758 чоловік.

На території села розташована центральна садиба колгоспу ім. Шевченка. Господарство використовує 3533 га землі, у т. ч. 2585 га орної. Основний виробничий напрям — м'ясо-молочне тваринництво та вирощування зернових і технічних культур.

Є середня школа, будинок культури, бібліотека, клуб, фельдшерсько-акушерський пункт.

Партійна організація нараховує 35 комуністів. комсомольська — 105 членів ВЛКСМ.

Село вперше згадується у 1432 році, тоді на його околицях відбулася велика битва між військами Польщі і литовського князя за оволодіння Поділлям.

В центрі села встановлено пам'ятник воїнам, які загинули під час Великої Вітчизняної війни.

ЛОЗО́ВА — село, центр сільської Ради, від районного центру віддалене на 10 км і від залізничної станції Вендичани на 18 км. Населення — 2289 чоловік. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Теклівка.

За місцевим колгоспом «Прогрес» закріплено 4688 га землі, у т. ч. 3576 га орної. Тут вирощують зернові й технічні культури, розводять м'ясо-молочну худобу. За одержання високих врожаїв озимої пшениці семи колгоспникам—І. М. Байді, Г. Г. Білінській, А. Д. Матусяку, П. П. Марценюку, О. Т. Меєр, О. С. Садовій, Я. О. Щербатюк присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Орденом Леніна нагороджені Г. П. Крива, Д. А. Сторожишин.

Є середня школа, клуб, бібліотека, будинок культури, фельдшерсько-акушерський пункт, АТС.

Працює в Лозовій 59 комуністів та 170 комсомольців.

Вперше село згадується у XVI столітті. Навесні і влітку 1905 року тут відбулися селянські заворушення. На придушення виступів селян сюди прибув каральний загін.

562 жителі села брали участь у Великій Вітчизняній війні, з них 261 загинули.

Герой Соціалістичної Праці О. Т. Меєр у колгоспному саду с. Лозової. 1965 р.

МИХА́ЙЛІВКА — село, центр сільської Ради, знаходиться за 20 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Ярошенка. Населення — 2724 чоловіка.

На території села розташована садиба колгоспу ім. Леніна. Господарство використовує 1985 га землі, у т. ч. 1512 га орної, вирощує зернові культури, цукрові буряки. За досягнення високих врожаїв зернових культур (по 30—33 цнт з га) удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці Г. П. Гарматюк, А. М. Гончарук, Г. С. Козяр, О. М. Наумчак, В. М. Шаргало, орденом Леніна нагороджені С. О. Вусінський та Н. І. Кастрович.

На території села виросло велике підприємство — Управління придністрянських під'їзних колій, засноване 1933 року. Село зв'язане залізничним шляхом з Деребчинським, Соснівецьким, Моївським та Гонорівським цукрозаводами.

Тут є середня школа, 3 бібліотеки, будинок культури.

На обліку партійної організації є 76 комуністів. Комсомольців налічується 129 чоловік.

Заснована Михайлівка в кінці XVII ст. За переказами, на цьому місці був козачий сторожовий пост.

В селі встановлено пам'ятник односельцям, які загинули під час Великої Вітчизняної війни.

На околиці Михайлівки виявлено рештки поселення трипільської культури.

НО́СИКІВКА — село, центр сільської Ради, лежить за 10 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Жмеринка. Населення — 1634 чоловіка. Сільській Раді підпорядковане село Андріївка.

На території села розташована центральна садиба колгоспу ім. Димитрова. За господарством закріплено 3385 га землі, у т. ч. орної 2369 га. Тут вирощують пшеницю, кукурудзу, цукрові буряки, розводять м'ясо-молочну худобу. Колгосп має 2 ставки з водним дзеркалом 50 га, пасіку, сад площею 64,5 гектара.

За вирощування високого врожаю озимої пшениці — по 32,8 цнт з га ланковій Г. Ю. Видиш присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Є в селі восьмирічна школа, бібліотека, клуб, лікарня, медпункт, пологовий будинок.

Партійна організація села налічує 41 комуніста, комсомольська — 66 членів ВЛКСМ.

Вперше село згадується у XVIII столітті.

Вже у 1927 році майже все населення об'єдналося в колективи. Цього року тут утворено 4 ТСОЗи.

З вересня 1941 по березень 1944 року в селі діяла підпільна партійна група.

ПА́СИНКИ — село, центр сільської Ради, розташоване за 17 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Жмеринка. Населення — 1073 чоловіка.

Місцевий колгосп «Зоря комунізму» використовує 2394 га землі, у т. ч. 1813 га орної. Основними культурами є озима пшениця, кукурудза, цукрові буряки. Є тут пилорама, млин.

Працюють восьмирічна школа, бібліотека, клуб, дитячі ясла, фельдшерсько-акушерський пункт.

Партійна організація має на обліку 32 комуністи. Комсомольська — 74 члени ВЛКСМ.

В історичній літературі село вперше згадується у XVIII столітті.

У серпні 1918 року багато жителів села приєдналися до повстанського загону.

Воїнам, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, споруджено пам'ятник.

ПЕНЬКІ́ВКА — село, центр сільської Ради, знаходиться на віддалі 28 км від районного центру і 1 км від залізничної станції Ярошенка. Населення — 2548 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Садове (стара назва Бабина Долина), Федорівка.

На території села — садиба радгоспу «Друга п'ятирічка», існує з 1925 року. Господарство використовує 3778 га землі, у т. ч. 1430 га орної. Спеціалізується на садівництві, має 1400 га саду, у т. ч. плодоносного 123 га, 5,4 га ягідників. Орденом Леніна нагороджені директор радгоспу В. П. Шутко, бригадир І. Т. Франков, керуючий Федорівським відділком А. Д. Слободянюк.

У Пеньківці працюють меблева фабрика, кукурудзо-калібрувальний завод, хлібоприймальний пункт.

Є середня школа, бібліотека, клуб з кіноустановкою, лікарня, зубопротезна лабораторія, аптека.

На обліку партійної організації села є 98 комуністів. Комсомольців налічується 255 чоловік.

Вперше село згадується у XVIII ст. Назва його походить від пнів вирубаного тут лісу.

В 1923 році жителі Пеньківки об'єдналися в артіль «Незаможник».

За роки Радянської влади 93 жителі села стали спеціалістами з вищою освітою, серед них 2 кандидати наук.

ПЛЕБА́НІВКА (давня назва — Княжа Лука) — село, центр сільської Ради, лежить за 9 км від районного центру і за 38 км від залізничної станції Ярошенка. Населення — 2271 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Калинівка, Оліхи, Перепільчинці.

Колгосп ім. Леніна використовує 3000 га землі, у т. ч. 2020 га орної, має розвинуте м'ясо-молочне тваринництво.

За високі врожаї зернових (по 38 цнт з га) І. М. Горенюка, В. А. Лясового, Ф. Ф. Тимчка та голову колгоспу П. М. Павлишина нагороджено орденом Леніна. Заступник голови колгоспу С. Й. Савицька була делегатом XXIV з'їзду КПРС.

Є восьмирічна школа, бібліотека, будинок культури, фельдшерсько-акушерський пункт, аптека.

В усіх галузях господарства і культури села працює 54 комуністи і 107 комсомольців.

Засноване село у XIV столітті.

ПОЛІТА́НКИ — село, центр сільської Ради, лежить на берегах річки Мурашки — притоки Мурафи, за 23 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Рахни. За 2 км від села проходить автодорога. Населення — 1513 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Дубинки, Лісничівка, Писарівка.

За місцевим колгоспом ім. Суворова закріплено 2354 га землі, у т. ч. орної 1848 га. Тут вирощують зернові й технічні культури. Допоміжні підприємства — олійня, гідроелектростанція на річці Мурашці. Ланкову Г. М. Білоус, доярку О. І. Собко нагороджено орденом Леніна.

Діють середня школа, бібліотека, клуб, фельдшерсько-акушерський пункт.

Політанківська партійна організація об'єднує 37 комуністів, комсомольська — 92 комсомольці.

Письмові відомості про село датуються XVIII століттям.

Односельцям, що загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, встановлено пам'ятник.

РАХНИ́-ЛІСО́ВІ — село, центр сільської Ради, віддалене на 36 км від райнного центру і на 1 км від залізничної станції Рахни. Населення — 5833 чоловіка.

Радгосп ім. 9-ої Кримської кавалерійської дивізії використовує 3225 га землі, у т. ч. 1217 га орної. Він спеціалізується на садівництві. Під садом зайнято 1176 га землі. Допоміжні підприємства — цех технічної переробки фруктів, пилорама. За врожайністю плодів радгосп посідає перше місце в республіці. Його продукція неодноразово експонувалася на ВДНГ в Москві, у Києві та міжнародних виставках. Господарство нагороджено золотою медаллю і дипломом 1-го ступеня ВДНГ та золотою медаллю Ерфуртської міжнародної виставки. Директор В. В. Ксенишин та бригадир-садівник Н. О. Басюк нагороджені орденом Леніна. Працюють плодоконсервний завод, хлібоприймальний пункт, відділення «Сільгосптехніки».

В селі є одна з кращих в області санаторна школа-інтернат, в якій зразково поставлено медичне обслуговування дітей, створено добрі побутові умови. Працюють середня школа, бібліотека, будинок культури, дільнична лікарня. В селі 211 комуністів та 327 комсомольців.

Село відоме з XVII століття.

За першої російської буржуазно-демократичної революції у травні 1905 року сталося заво-

рушення селян. Лише з допомогою війська виступ було придушено.

Влітку 1920 року в селі стояла військова частина 9-ої Кримської кавалерійської дивізії. Червоноармійці брали участь в організації радгоспу, довгий час були його шефами. В селі живуть кавалери ордена Леніна — заслужена вчителька УРСР П. С. Заремба та учасник Великої Вітчизняної війни С. Т. Яцюк.

На честь перемоги російської армії над Туреччиною у війні 1787—1791 рр. в селі встановлено обеліск. Вшановуючи пам'ять односельців, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, споруджено пам'ятник.

РУДА́НСЬКЕ (давня назва — Жорнівка, до 1922 року — Довгінці) — село, центр сільської Ради, лежить за 14 км від районного центру і за 18 км від залізничної станції Котюжани. Населення — 1898 чоловік.

Колгосп ім. Котовського використовує 2768 га землі, у т. ч. 1792 га орної. Тут вирощують озиму пшеницю, кукурудзу, цукрові буряки. Допоміжні підприємства — каменерізний кар'єр, вальцьовий млин.

Є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, клуб. В усіх галузях господарства села працює 48 комуністів і 77 комсомольців.

В письмових джерелах село згадується у XVI столітті.

Односельцям, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни, споруджено пам'ятник.

СЛОБОДА́-ША́РГОРОДСЬКА — село, центр сільської Ради, розміщене поряд з районним центром, від залізничної станції Ярошенка віддалене на 30 км. Населення — 2787 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Будне, Грелівка.

За колгоспом ім. Куйбишева закріплено 4317 га землі, в т. ч. 3284 га орної. Щорічно відгодовують 4,5 тис. свиней. Орденом Леніна нагороджено агронома колгоспу Д. С. Стратія.

Є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, АТС.

На обліку парторганізації села 58 чоловік. Комсомольців є 185 чоловік.

Вперше село згадується у письмових джерелах XVI століття.

Під час гайдамацького руху жителі села у 1734 році брали активну участь у антифеодальній боротьбі.

В лютому 1923 року в селі організували одну з перших в області артіль «Незаможник».

Уродженцеві села Будного підполковнику І. М. Грелю за оволодіння плацдармом на Одері посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

СТРІ́ЛЬНИКИ — село, центр сільської Ради, віддалене на 40 км від районного центру і на 5 км від залізничної станції Рахни. Населення — 1754 чоловіка. Сільській Раді підпорядкований населений пункт Лопатинці.

На території села — центральна садиба колгоспу ім. Коцюбинського. Господарство використовує 4007 га землі, у т. ч. 2861 га орної. Виробничий напрям його — вирощування зернових і технічних культур. Є електростанція, млин.

В селі є восьмирічна школа, бібліотека, клуб, медичний пункт з пологовим відділенням.

В селі живе Герой Соціалістичної Праці В. Я. Верес. Ланкова Г. П. Левченко нагороджена орденом Леніна.

Працює в Стрільниках 58 комуністів та 103 комсомольці.

Вперше село згадується у 1742 році.

У Лопатинцях в 1891—1892 рр. вчителював український письменник М. М. Коцюбинський. В будинку, де він жив, відкрито філіал музею.

В роки першої російської революції 1905—1907 рр., навесні і влітку 1917 року у Стрільниках відбулися селянські заворушення проти поміщика.

ХОМЕ́НКИ — село, центр сільської Ради, лежить за 13 км від районного центру і за 22 км від залізничної станції Рахни. Через село проходить автодорога.

Населення — 2744 чоловіка. Сільській Раді підпорядковано село Чапаєве.

За місцевим колгоспом «Прогрес» закріплено 3709 га землі, у т. ч. 2581 га орної. Тут вирощують зернові і технічні культури. Допоміжні підприємства — олійня, два млини, пилорама, каменерізальний кар'єр, електростанція (на річці Мурафі).

В селі є середня школа, 2 бібліотеки, будинок культури, літня естрада, спортивний майданчик, АТС. Прокладено водопровід.

Партійна організація села налічує 46 комуністів, комсомольська — 155 членів ВЛКСМ.

Село засноване в першій половині XVII ст. на руїнах селища, спаленого татарами. За переказами тільки одному місцевому жителю на ім'я Хома вдалося врятуватися від загибелі.

Навесні 1905 року в Хоменках відбулося заворушення селян.

В боях проти фашистських загарбників брало участь 578 жителів села. Всі вони нагороджені орденами і медалями. Воїнам, що загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, в селі зведено обеліск Слави.

ШОСТАКІ́ВКА — село, центр сільської Ради, віддалене на 4 км від районного центру і на 32 км від залізничної станції Ярошенка.

Населення — 2130 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Поляна, Соснівка, Таранове.

Відділок цукрового радгоспу Соснівського цукрокомбінату, який тут розміщено, використовує 1333 га землі, у т. ч. 1119 га орної. Основний напрям — виробництво насіння цукрових буряків.

У Соснівці міститься цукровий завод, збудований у 1857 році. Виробництво цукро-піску з 1913 до 1967 зросло у 46 разів.

На території села розташоване Шаргородське автотранспортне підприємство.

У Соснівці є восьмирічна школа, школа заводського навчання, клуб, бібліотека, дільнична лікарня, аптека, поштове відділення.

Сільська партійна організація нараховує 112 комуністів, комсомольська — має на обліку 179 членів ВЛКСМ.

Село засноване у XVIII ст. Влітку 1905 року тут відбулися селянські заворушення.

Восени 1928 року при Соснівецькому цукрозаводі виникл. одна з перших у Радянському Союзі машинно-кінна станція. Серед жителів Шостаківки й Соснівки орденом Леніна нагороджені колишній агроном радгоспу П. О. Магдаченко, бригадир рільничої бригади І. Г. Михайлик, ланкові Ю. Г. Сауляк та М. П. Саулко, доярка В. І. Шкірчак, апаратник цукрозаводу М. І. Чіпак.

ЮЛІЯ́МПІЛЬ (давня назва — Дубові Корчми) — село, центр сільської Ради, розташоване за 46 км від районного центру і за 8 км від залізничної станції Рахни. Населення — 380 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Юліямпільське, Ярове.

За бригадою колгоспу «Комуніст» закріплено 1985 га землі, у т. ч. 1896 га орної. Основна галузь сільськогосподарського виробництва — м'ясо-молочне тваринництво.

Відкрито початкову школу, бібліотеку, будинок культури.

Партійна організація об'єднує 40 комуністів, комсомольська — 58 членів ВЛКСМ.

Село засноване на початку XIX століття.

Перша артіль «Колос» виникла в селі 1924 року.

Вчитель В. С. Солостян нагороджений орденом Леніна. Уродженець села І. В. Стрільчук— доктор медичних наук.

ЮХИ́МІВКА — село, центр сільської Ради, віддалене на 20 км від районного центру і на 8 км від залізничної станції Ярошенка.

Населення — 1625 чоловік.

На території села — садиба колгоспу ім. Суворова. Господарство використовує 2190 га землі, у т. ч. 1502 га орної. Його виробничий напрям — зерново-тваринницький.

Є восьмирічна школа, бібліотека, будинок культури, фельдшерсько-акушерський пункт.

Працює в селі 30 комуністів і 61 комсомолець.

В письмових джерелах село вперше згадується наприкінці XVIII століття.

Влітку 1917 року тут відбулося кілька виступів селян, які захопили поміщицьку землю — зібрали урожай на свою користь.

У центрі Юхимівки встановлено пам'ятник воїнам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.

ЯМПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

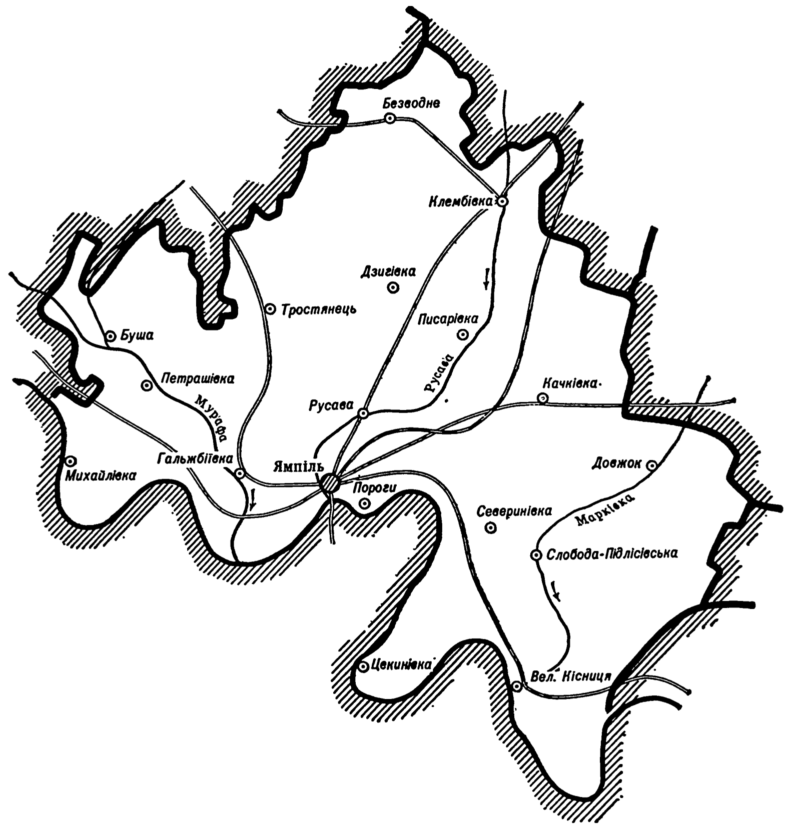

ЯМПІЛЬ

Ямпіль — селище міського типу (з 1924 року). Лежить на лівому березі Дністра, при впадінні у нього річки Русави, в долині, захищеній з північного і східного боків відрогами Волино-Подільської височини, за 165 км від обласного центру, за 49 км від залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 7975 чоловік.

Ямпіль — центр району, площа якого — 788 кв. км, населення — 61,5 тис. чоловік. Густота населення — 76,9 чоловіка на кв. км. У районі 39 населених пунктів, підпорядкованих одній селищній і 17 сільським Радам. Надра багаті на поклади вапняків та фосфоритів. Це економічно міцний і розвинутий сільськогосподарський район. Земельна площа його — 78,8 тис. га, в т. ч. орної землі — 51,2 тис. га. Колгоспів — 19, радгосп — 1. У господарствах є 600 тракторів, 336 комбайнів, 300 вантажних автомашин. Промисловість тут представлена 14 підприємствами, торгівля — 170 магазинами та 50 підприємствами громадського харчування. У районі — 34 школи, 7 будинків культури, 32 клуби, 41 кіноустановка, 40 бібліотек; 9 лікарень, 40 медичних пунктів, 15 профілакторіїв, санепідстанція, 10 аптек.

Історичні джерела свідчать, що в XVI ст. містечко Ямпіль вважалося одним із значних торговельних центрів України. Ямпіль був єдиним на Поділлі осередком розвитку каменетесального промислу. Вироби місцевих ремісників: жорна, точила, кам'яні кільця для криниць повсюди користувалися великим попитом і вивозилися навіть у Новгородську губернію[1]. Розвинутим був і деревообробний промисел.

Після Люблінської унії Ямпіль входив до Брацлавського воєводства. Містечко було власністю магнатів Замойських[2]. Близько 1600 року коронний канцлер Я. Замойський побудував тут замок. Населення в основному було українським, лише

[1] Каменотесы — кустари и ремесленники, кустарные древодельные промыслы Подольской губернии. К., 1916, стор. 3—79.

[2] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 999.

незначну частину становили поляки і литовці. Однак наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. помічається приплив польських шляхтичів. Їх приваблювала можливість розбагатіти, поживитися коло магнатів, у маєтках яких вони влаштовувалися управителями, комісарами, писарями або ставали посесорами. Місцеве ж населення головним чином займалося хліборобством, почасти — торгівлею. Селяни платили поміщикові грошову ренту, а також натуральну — з худоби, бджіл, садів та виноградників. Польські поміщики збільшували виробництво хліба, який вигідно збували на європейському ринку. Тому весь час збільшували панщину. Хліб, вирощений у Ямпільському та сусідніх повітах, вантажили на галери на Ямпільській пристані, звідси Дністром везли його до Чорного моря[1].

Важке економічне становище, національно-релігійний гніт викликали постійний протест народу проти іноземних поневолювачів. Виступ 1591 року запорізьких козаків, очолюваних К. Косинським, став сигналом до великого селянсько-козацького повстання проти польської та української шляхти. Хвиля цього повстання захопила й Ямпіль. У 1593 році відважний козацький полковник Іван Лобода обложив Ямпільський замок Замойських, але взяти його не вдалося[2].

Подільські міста й села одні з перших відгукнулися на заклик Богдана Хмельницького і примкнули до народного повстання. Багато ямпільців влилося до козацького війська. У перші роки визвольної війни 1648—1654 рр. Ямпіль став одним з центрів, куди сходилися всі бажаючі взяти участь у боротьбі з поневолювачами. Кожен міг вільно записуватись до реєстру козацького війська[3]. Після поділу України на полки Ямпіль увійшов до складу Могилівського, а потім Брацлавського полку як сотенне містечко[4].

На початку 1651 року шляхетське військо рушило на Ямпіль. Саме в цей час у містечку був ярмарок, на який з'їхалось багато народу. В ніч на 6 березня брацлавський воєвода С. Лянцкоронський з двома полками увірвався до Ямполя. Шляхетське військо пограбувало міщан, зруйнувало будинки, винищило близько 10 тис. чоловік. «Ямпіль, котрий надіявся на багаточисельність і силу своїх бунтарів,... сильно поплатився за свій опір» — сповіщалося з цього приводу до Варшави[5]. Внаслідок цих спустошень Ямпіль довго залишався запустілим і відродився вже як незначне село[6]. За даними 1775 року, в Ямполі налічувалося всього 113 хат[7].

Після возз'єднання Правобережжя з Росією Ямпіль в 1795 році став повітовим містечком Брацлавського намісництва (а згодом — Подільської губернії) і одержав власний герб. Але він залишився приватновласницьким володінням і переходив з рук у руки. Були спроби деяких власників на початку XVIII ст. (Потоцькі), а потім на початку XIX ст. (Добжанський) побудувати в Ямполі дрібні заводи, відновити його давнє торговельне значення. 1817 року діяло кілька невеликих мануфактур: суконна, панчішна, екіпажна. На суконній, наприклад, працювало 48 кріпаків, тут виробляли 2690 аршинів сукна на рік[8]. Основним заняттям місцевого населення лишалося хліборобство. В Ямполі було розвинуто виноградарство, а також дрібні промисли. Частина міщан обслуговувала пристань на Дністрі.

Важким тягарем лежала на селянських плечах кріпаччина. Минали роки, росли нові покоління, а доля кріпака лишалася незмінною. Пристосовуючись до умов ринку, пани намагалися одержати з свого маєтку більше хліба на продаж. Для крі-

---

[1] Журн. «Киевская старина», 1887, № 8, стор. 646.
[2] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 99.
[3] Летопись Григория Грабянки, стор. 90.
[4] Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 5, стор. 955.
[5] Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. К., 1965, стор. 394.
[6] Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 5, стор. 955.
[7] Słownik geograficzny, t. 3, стор. 394.
[8] Т. І. Дерев'янкін. Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст., стор. 108.

пака — це збільшення днів тяжкої, виснажливої праці на панщині. Хоч не завжди доходило до виступів селян, глуха, вперта боротьба їх проти панської сваволі ніколи не вгасала. Про це, зокрема, свідчать матеріали архіву Ямпільського повітового суду, що рясніють такими назвами: «Справа про насильницький примус селян відробляти додаткову панщину», «Справа про жорстоке поводження поміщиків», «по обвинуваченню селян у підбурюванні односельців до подання скарг на поміщиків і церковників», «по обвинуваченню селян у непідкоренні поміщикові та властям», «по обвинуваченню селян в агітації проти сплати оброку, проти поміщика, проти царського уряду». З 1834 до 1861 року суд розглянув також близько 40 справ про втечу селян-кріпаків від поміщиків та про підпали поміщицьких садиб[1].

Коли ж кріпосники змушені були провести реформу 1861 року, вони пограбували селян. Якщо до цього наділи на одну ревізьку душу складали від 5,5 до 6,6 десятини угідь, то після реформи вони були значно меншими. На час реформи ямпільськими селянами володіли п'ять поміщиків. Згідно з уставною грамотою, складеною поміщиком М. Беляєвим, пішим дворам було наділено по 4,9 десятини. За 513 десятин його колишні кріпаки мали вносити щорічно по 609 крб. викупних платежів[2]. Аналогічними були умови «визволення» кріпаків інших поміщиків. До того ж, селян позбавили таких необхідних угідь, як ліс, водопій, луки. Тому широкою хвилею прокотилися селянські виступи, учасники яких відмовлялися приймати уставні грамоти. «У Ямпільському повіті... селяни рішуче відмовилися працювати більше двох днів тяглих або одного пішого на тиждень, перестали відбувати жіночу панщину і нічний караул. Усі переконування місцевих поліцейських чиновників не вплинули...»,— доносив київський генерал-губернатор міністрові внутрішніх справ[3].

В Ямпільському повіті десяту частину населення складали представники католицького віросповідання — поляки. Польське визвольне повстання 1863 року не могло не знайти відгуку серед населення повіту. Недалеко від Ямполя (в с. Томашполі) діяла таємна польська школа, створена таємним «Товариством навчальної допомоги польському народу»[4]. В лютому 1863 року подільського губернатора повідомили: «... всі поляки тутешнього краю очікують дозволу Варшавського центрального комітету — чи треба починати свої дії, схильні до повстання». Відразу було дано розпорядження про розташування в містах Могилеві і Ямполі частин Єлецького піхотного полку, а начальникам поліції наказано «посилити всюди... нагляд за поляками... звернути особливу увагу на переправи через Дністер..., про все підозріле — доповідати»[5]. У серпні того ж року в повіті було створено загін сільської озброєної варти, завдання якого, зокрема, полягало і «в пошуках і переслідуванні заколотників, там, де вони ще не встигли створити значних загонів або де вони, зазнавши поразки, розпорошилися і взагалі перешкоджати їм одержувати різні припаси, продовольство»[6].

Після придушення повстання виступи селян, невдоволених реформою, тривали. Боячись розширення селянських заворушень і намагаючись використати селян у боротьбі з польським революційним рухом, уряд змушений був піти на деякі поступки. Було змінено умови уставних грамот: переведено на оброк селян, що відбували панщину, знижено викупні платежі.

У другій половині XIX ст. в Ямполі з'явилися дрібні підприємства (пивоварня, водяні млини, крупорушки, друкарня, різні майстерні), але питома вага їх була незначною.

З розвитком промисловості почали занепадати ремесло і промисли. Не стало попиту на ручні жорна. Різко знизилися ціни на кустарні вироби: за останнє десяти-

[1] Вінницький облдержархів, ф. 474, оп. 1, всі справи.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 272, арк. 28—32.
[3] Отмена крепостного права на Украине, стор. 184—187.
[4] Г. Марахов. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине, стор. 77—78.
[5] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 813, спр. 16, арк. 56.
[6] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 3607, арк. 19.

ліття XIX ст. вони зменшилися в чотири рази. Ручна праця не могла конкурувати з машинним виробництвом. Зменшувалося й число славетних колись ямпільських бондарів, стельмахів, теслярів, майстрів виготовлення екіпажів. Тогочасні довідники характеризують ямпільські промисли як жалюгідні. Слабо розвивалася й торгівля.

На початку XX ст. заселена територія Ямполя становила 450 десятин. Тут було 27 незамощених вулиць і 5 майданів. Містечко освітлювалося лише 62 гасовими ліхтарями[1]. Ямпіль вважався одним з найбідніших повітових міст Подільської губернії. Він був схожим на велике село з обшарпаними хатками і нескінченними плотами. Міську лікарню одного часу навіть хотіли закрити, оскільки бракувало коштів на її утримання[2]. З 1869 року в Ямполі було міське двокласне училище, яке 1913 року перетворено у вище початкове чоловіче. Більшість дітей трудящих не мала можливості його відвідувати: плата за навчання складала на рік десять карбованців[3]. Справу не набагато поліпшило й відкриття на початку XX ст. двох церковнопарафіяльних шкіл на 99 учнів. У всіх трьох навчальних закладах працювало тільки 9 учителів[4].

Тяжке економічне становище, духовний гніт змушували багатьох мешканців Ямполя покидати містечко і шукати заробітку у великих промислових центрах. Однак не тільки в такий пасивний спосіб висловлювали ямпільці свій протест проти гнобителів. 1902 року в повіті траплялися часті підпали поміщицьких господарських будівель, скирд сіна, соломи, складів хліба. 1905 рік почався в Ямпільському повіті тривожно, то в одному, то в іншому селі спалахували заворушення, відбувалися страйки. Найбільшого розмаху досяг селянський рух після звісток про грудневі події 1905 року у Москві. До 25 січня 1906 року в повіті стався 21 випадок розгрому маєтків і конфіскації поміщицького майна[5].

Не припинялися виступи трудящих під час столипінської реакції, особливо почастішали у роки кривавої імперіалістичної бойні. У квітні — жовтні 1917 року в повіті зареєстровано сто селянських революційних виступів.

22 травня 1917 року по-більшовицькому настроєний солдат Семен Вінницький закликав трудящих Ямполя, не чекаючи рішення Установчих зборів, захопити всі поміщицькі землі, а якщо поміщики чинитимуть опір — убивати їх[6].

В середині 1917 року за активною допомогою армійських більшовиків І. Волкова і П. Афанасьєва в Ямполі створено організацію РСДРП(б). До неї ввійшли колишні члени підпільного гуртка — робітники В. Юсов, Л. Бичков, С. Такой, селянин-бідняк К. Чорноморець, технік-будівельник Ю. І. Лютий — усього 9 чол. Очолив організацію Є. Г. Наймушин. Більшовики вели політичну роботу серед населення Ямполя і навколишніх сіл, роз'яснювали трудящим, хто справжні друзі і хто вороги народу. В серпні вони влаштували масовий мітинг, а потім демонстрацію трудящих, у якій взяла участь велика кількість місцевого населення і всі робітники, що працювали на будівництві мосту через Дністер. Демонстранти виголошували заклики: «Геть владу буржуазії!», «Геть царських чиновників!». Особливо широкого розмаху набула боротьба ямпільців напередодні Жовтня. Селяни, виступаючи під проводом більшовиків, захоплювали і ділили поміщицькі землі та маєтки. Заступник губернського комісара телеграфував штабові 8-ї армії: «Ямпільський повіт охопила погромна хвиля... благаю наказати козачому полку Сороках вирушити Ямпіль допомогу повітовому комісару»[7].

---

[1] ЦДІА СРСР, ф. 1290, оп. 11, спр. 1797, арк. 67.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 107, спр. 87, арк. 1—39.
[3] Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913/1914 учебный год, ч. 2, стор. 178.
[4] ЦДІА СРСР, ф. 1290, оп. 11, спр. 1797, арк. 67.
[5] І. П ш у к. Участь трудящих Вінниччини у першій російській революції 1905—1907 рр., стор. 7, 10, 17.
[6] Питання історії народів СРСР, вип. 2. Х., 1966, стор. 12, 19.
[7] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1. К., 1967, стор. 160.

З великою радістю зустріли ямпільці звістку про перемогу Жовтневої революції. 15 грудня 1917 року відбувся багатолюдний мітинг, учасники його надіслали вітальну телеграму В. І. Леніну та Петроградській Раді. В містечку було розігнано повітову управу й арештовано її керівників[1].

Однак ямпільцям довелося виборювати владу Рад в особливо тяжких умовах: на Поділлі було зосереджено великі сили контрреволюції, вигнаної з центру, отаборилися тут і старий генералітет Південно-Західного фронту, і різноманітні націоналістичні, анархістські та інші ворожі елементи. В результаті виступів червоних загонів, створених ямпільськими більшовиками, 18 лютого 1918 року в містечку встановлено Радянську владу. Цього дня міська управа ще встигла повідомити губернське управління про те, що Ямпіль уже в руках більшовиків, і просила: «Дайте порятунок самі або просіть помочі чужої»[2]. Цю «поміч» їм дали австро-німецькі окупанти, що вступили до Ямполя в березні. Більшовицька організація перейшла в підпілля.

За розробленим більшовиками планом, на початку травня 1918 року трудящі Ямполя повстали проти кайзерівського режиму[3]. 7 травня на допомогу їм вирушив революційний загін села Качківки, очолюваний Ф. Ю. Криворучком. У Ямполі загін захопив склад зброї. Більшовики-агітатори закликали селян чинити опір окупантам і гетьманцям, вступати до революційних загонів. Хоч окупація зазнала краху, в кінці 1918 року владу захопила петлюрівська Директорія. В листопаді 1918 року в Ямполі створено партизанський загін, очолюваний більшовиками. Партизани вели не тільки збройну боротьбу. Вони зривали виконання наказу Петлюри про мобілізацію населення до армії. В ніч на 15 лютого 1919 року ямпільський партизанський загін розгромив чисельні сили петлюрівців. До містечка прибув батальйон бессарабців під командуванням І. Леводянського. Мешканці Ямполя радо зустрічали революційні військові частини і допомагали їм знищувати петлюрівські банди у всьому повіті.

В день приходу частин Червоної Армії до Ямполя 9 квітня 1919 року скликано організаційні збори комуністів. На них було присутніх понад 60 чоловік. Збори обрали партійний комітет[4]. А через три дні створено повітовий ревком. Почала виходити газета «Ямпольский коммунист» — орган повітового партійного комітету. Партійний та військово-революційний комітети провадили велику політичну і організаторську роботу. В села йшли агітатори. Вони роз'яснювали селянам чергові завдання Радянської влади, закликали зміцнювати військово-політичний союз селянства і робітничого класу. Нова навала петлюрівських банд на деякий час перешкодила зміцненню Радянської влади. Та в першій половині липня 1919 року Ямпіль був очищений від ворога. У його визволенні брала участь друга кавалерійська бригада під командуванням Г. І. Котовського, в лавах якої воювали й ямпільські більшовики Ю. І. Лютий, Й. М. Леві, К. Чорноморець, Є. Г. Наймушин, С. Такой та весь загін Ф. Ю. Криворучка. Для Ямпільського повіту 1920 рік був особливо складним. Загони бандитів, контрреволюційні провокатори, шпигуни нишпорили по селах, відкрито влаштовували мітинги і збори, щоб підготувати грунт для підходу петлюрівців[5]. Відчувалося наближення нового фронту (західну частину Поділля вже окупували війська буржуазно-поміщицької Польщі). Однак і за цих умов місцеві органи влади брали на облік та під свою охорону вилучені в експлуататорів майно, хліб, сільськогосподарський реманент, розподіляли землі між селянами. Конференція волосних і сільських ревкомів, що відбулася на початку березня 1920 року, дала революційну клятву не шкодувати сил для закріплення Радянської влади, закликала трудящих найближчого часу закінчити поставки, передбачені продрозкладкою, щоб

[1] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 411.
[2] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 273.
[3] Є. М. Скляренко. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році, стор. 110.
[4] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, спр. 63, арк. 1.
[5] Вінницький облпартархів, ф. 8, оп. 1, спр. 37, арк. 6.

забезпечити Червону Армію продовольством[1]. Після вигнання інтервентів у червні 1920 року ямпільці приступили до відбудови народного господарства. Чимало уваги приділялося активізації культурного і громадського життя містечка й повіту. В липні 1920 року в Ямполі створено санітарну комісію, яка проводила «тиждень чистоти і благоустрою». Комісія ревкому готувала школи до нового навчального року, відкрила в серпні вчительські курси[2]. Почали діяти три школи, бібліотека, театр, робітничо-селянський будинок, створено три гуртки лікнепу. Стали до ладу пошта, телеграф. Обслуговували мешканців Ямполя державна лікарня, аптека.

Вже 1920 року діяло споживче товариство, а 1921 року в Ямполі виникла перша промислова артіль «Пролетар». В умовах розрухи треба було налагодити виробництво млинарських жорен, і цей промисел відновили. Виготовляли й кам'яні плити. Споруджувалася перша в Ямполі електростанція. В червні 1921 року профспілкова рада повіту направляла молодь вчитися до вузів[3]. У 1922—1924 рр. у Ямполі працювала агрономічна школа, що готувала кадри для сіл повіту.

Хоч нелегко жилося в ті скрутні часи, ямпільці 1921 року організовували збір грошей і продуктів для голодуючих російських братів з Поволжя, надали притулок 200 дітям, що прибули з уражених голодом губерній[4].

Всі ці звершення відбувалися в умовах гострої класової боротьби. По селах повіту шастали петлюрівські банди, підтримувані румунськими та польськими правлячими колами. Вони мали на меті зруйнувати залізничну колію, щоб перешкодити транспортуванню хліба для голодуючих. Чекісти і партійний актив, спираючись на всебічну підтримку трудящих, в листопаді 1921 року розгромили куркульсько-націоналістичні банди[5].

За кілька років у Ямполі виникло 11 кооперативних об'єднань, переважно виноградарських. Будувалися й державні підприємства. 1926 року в селищі діяли три електростанції, масло- та плодоконсервний заводи, млинокомбінат, хлібоприймальний пункт, артіль побутового обслуговування. Коли почалася масова колективізація, хлібороби Ямполя утворили три колгоспи: ім. Леніна, ім. Дзержинського та ім. Ворошилова. Тоді ж створено промколгосп, який видобував камінь і пісок, випускав вироби місцевого промислу. Виняткове значення для соціалістичної перебудови сільського господарства району мало створення в Ямполі в 1930 році машинно-тракторної станції. Однак через перекручення, допущені в процесі колективізації, недостатню масово-політичну роботу, підступи ворожих елементів на початку 30-х років спостерігався в Ямполі і районі відхід деякої частини селян від колгоспів. Партійним організаціям довелося наполегливо працювати над виправленням становища, яке склалося в районі. Особлива увага приділялася поліпшенню керівництва внутрішнім життям артілей. А в травні 1931 року об'єднане засідання колегії Наркомзему та правління Колгоспцентру УРСР постановило занести на Червону дошку Ямпільський район: його трудівники виявили себе як непохитні борці за суцільну колективізацію, дали яскраві зразки більшовицької масово-політичної роботи і трудової дисципліни[6]. 1935 року державними нагородами відзначено групу колгоспників Ямпільського району. Секретаря райкому КП(б)У С. Т. Горяного нагороджено орденом Леніна.

Все більших успіхів добивалися колгоспники Ямполя. 1937 року вони здобули першість у республіканському змаганні за гідну зустріч 20-ї річниці Великого Жовтня, зібравши пересічно по 19,8 цнт зернових з гектара[7]. Ямпільці були учасни-

[1] З історії Радянської Вінниччини, стор. 5—6.
[2] Вінницький облдержархів, ф. Р-4932, оп. 1, спр. 34, арк. 60—66.
[3] Газ. «Червона Ямпільщина», 15 червня 1921 р.
[4] Поділля в період відбудови народного господарства, стор. 154.
[5] А. В. Лихолат. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917—1922 рр.). К., 1955, стор. 572, 599.
[6] Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів, т. 2. К., 1965, стор. 450, 573.
[7] «Український історичний журнал», 1962, № 4, стор. 45.

ками Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Список трудівників та господарств району, занесених до Почесної книги ВСГВ, завжди був найчисленнішим серед інших районів Вінницької області. Наприклад, 1939 року учасниками ВСГВ були: МТС, сортодослідницька дільниця, інкубаторно-птахівнича станція та всі колгоспи Ямпільського району. Перед Батьківщиною демонстрували свій досвід соціалістичного господарювання на оновленій землі тракторист МТС К. А. Желавський, що виробив 1938 року на тракторі У-2 630 га, ланковий колгоспу ім. Леніна П. С. Лівандовський, який одержав по 103,8 цнт винограду з гектара, завідуючий свинофермою цього ж колгоспу І. С. Нижник, бригадир Д. І. Оберняк та інші.

Секретар Ямпільського райкому КП(б)У С. Т. Горяний проводить бесіду з ланковими колгоспу «Активіст» с. Цекинівки. 1935 р.

З року в рік все заможнішим ставало життя. Колгоспники Ямпільського району одержували на трудодень по 8—9 кг хліба[1]. Багато робилося і для задоволення духовних запитів трудящих. У Ямполі були будинок культури, при якому створено кілька гуртків художньої самодіяльності, дві бібліотеки, кінотеатр. Всі діти шкільного віку навчалися в трьох загальноосвітніх школах.

Та настало лихоліття війни, нав'язаної СРСР кривавим фашизмом. Райком партії, райвиконком, господарські організації здійснили велику оперативну роботу, щоб евакуювати населення, техніку, запаси хліба, худобу в глибинний тил країни. А вже 17 липня 1941 року Ямпіль захопили фашистські війська. Окупанти почали встановлювати «нові» порядки, вдаючись до терору. 28 липня 1941 року після знущань було розстріляно 49 ямпільців. 2 серпня фашисти по-звірячому знищили ще одну групу радянських громадян[2]. Але незважаючи на ці звірства, мешканці селища чинили окупантам всілякий опір. У грудні 1941 року в Ямполі створено підпільну організацію[3], яку з березня 1942 року очолив комуніст Ф. Г. Тонкопій. Він служив у Червоній Армії. Під час відступу наших військ був поранений і потрапив у полон. При нагоді втік до рідного Ямполя й продовжував боротьбу з ворогом. Лави народних месників зростали. З середини 1943 року підпілля очолив районний партійний комітет. Організація мала свої групи в багатьох селах району. Тісний зв'язок підпільники Ямполя підтримували з партизанською групою станції Вапнярка, з партизанським загоном ім. Сталіна та з Вінницьким підпільним обкомом партії. Активними бійцями Ямпільського підпілля були В. Ф. Лаврук, І. М. Уманець, І. А. Савицький, Ф. В. Бойко, Н. А. Гоцерідзе, П. Ф. Голуб, О. Г. Бугов, М. П. Литвак і багато ін.[4]. Підпільно-партизанська організація провела на окупованій території району велику політичну роботу, знищила багато ворожих солдатів, захопила склад зброї, роздала населенню понад 12 тонн хліба, призначеного для відправки до Німеччини. Партизани вивели із ладу 12 тракторів та чимало інших сільськогосподарських машин. Систематично порушували телефонно-телеграфний зв'язок. А коли до Ямполя підходили радянські війська, партизани не дали можливості ворогові

[1] Вінницький облпартархів, ф. 80, оп. 2, спр. 1, арк. 20.
[2] Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., стор. 18—19.
[3] Вінницький облпартархів, ф. 136, оп. 15, спр. 646, арк. 1.
[4] Там же, спр. 56, арк. 198—199.

вивезти 6500 коней, 2 тис. корів, відбили і передали частинам Червоної Армії близько 15 тис. тонн хліба[1].

17 березня 1944 року, переслідуючи відступаючого противника, радянські бійці увірвалися до Ямполя. Притиснуті до річки гітлерівці зазнали величезних втрат у живій силі, а також техніці (50 гармат, понад тисячу автомашин, склади).

Вже в березні відновилися всі три колгоспи — ім. 20-річчя Жовтня, ім. Ворошилова, ім. Дзержинського. У надто важких умовах колгоспники Ямполя готувалися до весняної сівби 1944 року. Фашисти цілком спустошили артільні господарства, пограбували і знищили МТС та підприємства, що переробляли сільськогосподарську продукцію. Нічим було обробляти землю: у колгоспах лишилося по одній парі коней. Однак поля засіяли. А на осінь колгоспи мали вже по 2—3 тваринницькі ферми. Під кінець року в Ямполі з руїн піднято 24 громадські будівлі, дві школи, поліклініку, лікарню, масло- та плодоконсервний заводи. Добре впоралася з виробничими завданнями і Ямпільська МТС[2].

Відчуваючи допомогу всієї країни, окрилені славними перемогами Червоної Армії, ямпільці виявляли високі почуття радянського патріотизму і громадської активності. Вони збирали кошти на будівництво танків «Патріот Ямпільщини». Ініціатором руху виступив голова Ямпільського колгоспу ім. Ворошилова С. Г. Жарський, котрий особисто вніс 2 тис. крб. За його ініціативою кожен колгосп району взяв зобов'язання збудувати на свої кошти один танк[3].

Комсомольці та молодь замінили в праці батьків та старших братів-фронтовиків. З грудня 1944 року при МТС діяли курси підготовки механізаторів. На весняній сівбі наступного року працювали 74 новопідготовлені механізатори. 1945 року комсомольсько-молодіжна бригада Ямпільської МТС, очолювана Л. Кушнірем, в 4,5 раза перевиконала план тракторних робіт, заощадивши понад тонну пального. Змагалися за високий урожай комсомольсько-молодіжні ланки, створені в колгоспах.

Ще йшла війна, а партійні і радянські органи турбувалися про те, щоб підняти з руїн будинок культури, кінотеатр, поповнити книжковий фонд районної бібліотеки. З вересня 1944 року відновлено випуск районної газети «Наддністрянський колективіст».

Переможно завершилася Велика Вітчизняна війна. З 1209 ямпільців, які перебували в діючій армії, 308 полягли на полях битв. До мирної праці повернувся 901 чоловік. Їх груди прикрасили бойові ордени та медалі, а полковник І. О. Тонкопій був удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу. Фронтовики стали гвардійцями праці. Демобілізовані танкісти сіли за керма тракторів і комбайнів, що почали надходити з різних міст країни до Ямпільської МТС. 1947 року МТС вже мала 39 тракторів. Цього року освоєно всю довоєнну посівну площу, вирощено непоганий урожай зернових і технічних культур.

Районний комітет партії, виконком районної Ради депутатів трудящих, спираючись на ініціативу і підтримку мас, спрямовували ямпільців на нові трудові звершення у період повоєнних п'ятирічок, вели боротьбу за підвищення врожайності всіх культур, зміцнення економіки колгоспів. 1955 року Ямпільську МТС нагороджено дипломом 2-го ступеня ВСГВ. У колгоспах, обслуговуваних нею, одержали непогані, як на той час, вро-

У ямпільській книгарні. 1970 р.

[1] Вінницький облпартархів, ф. 80, оп. 2, спр. 2, арк. 91.

[2] Там же, ф. 80, оп. 2, спр. 1, арк. 29; спр. 2, арк. 66.

[3] Там же, спр. 60, арк. 2.

Будинок Рад. Ямпіль. 1970 р.

жаї — близько 23 цнт зернових та понад 320 цнт цукрових буряків з га. Налагоджувалися справи й у тваринництві: на 100 га угідь тоді виробляли по 53 цнт м'яса, 2650 кг молока надоювали в середньому на фуражну корову[1].

Достроково завершив виробничу програму 1950 року плодоконсервний завод, виконавши її на 160 процентів. З перевиконанням планів працював і райпромкомбінат.

1951 року артілі Ямполя об'єдналися в один колгосп (з 1957 р.— ім. Суворова). Його матеріально-технічна база невпинно зростала. Колгосп почав одержувати великі прибутки. А на початку семирічки в господарстві відбулися істотні зміни — його перетворено на садово-виноградарський радгосп. Протягом 60-х років здійснювалася спеціалізація господарства.

Як і в довоєнні роки, сільські трударі Ямпільського району ведуть перед в області. Ще в 50-х роках усі колгоспи стали мільйонерами. 1965 року за вирощування високих урожаїв усіх культур і підвищення продуктивності тваринництва Ямпільський район нагороджено дипломом ВДНГ 1-го ступеня.

Високі темпи розвитку сільського господарства району викликали потребу створити в Ямполі підприємства переробки його продуктів. 1960 року став до ладу завод калібрування насіння кукурудзи потужністю 1500 тонн за сезон, а в наступному році — хлібозавод. Значно реконструйовано маслозавод, встановлено дві потужні лінії безперервного виробництва масла, споруджено новий маслоцех та біоміциновий цех. У різних місцях нашої країни користується попитом продукція Ямпільського консервного заводу — овочеві й м'ясні консерви, фруктові компоти тощо. Один лише маринадний цех заводу щорічно випускає 3 млн. умовних банок консервів.

Не менше уваги приділялося розвиткові освіти, охороні здоров'я. Нині в селищі розміщена районна лікарня. Багато в Ямполі шкіл: дві денні та вечірня середні, восьмирічна, школа-інтернат, музична та спортивна. Є кілька бібліотек. При радгоспі ім. Суворова на громадських засадах створено музей історії радгоспу. В Ямполі працює великий загін інтелігенції — вчителі, лікарі, інженери, спеціалісти сільського господарства. При редакції районної газети створено літературне об'єднання.

Одночасно змінювалося й саме селище. Його мешканці поставили перед собою завдання — перетворити Ямпіль на суцільний квітучий сад. Лише наприкінці 50-х років на вулицях селища висаджено десятки тисяч декоративних та фруктових дерев. Прокладено 10 км водогону, споруджено готель, багато нових магазинів, їдалень, кафе. Починаючи з 1958 року в нові комунальні квартири переселилося понад 200 сімей ямпільців. Красиве робітниче селище виникло на території Ямпільського радгоспу. Традиційним стало змагання за те, чия вулиця, чиє подвір'я краще, охайніше[2]. Одних троянд у Ямполі тепер вирощують 400 сортів. А в парку над Дністром кожен житель селища посадив своє деревце.

На підприємствах райцентру, в Ямпільському радгоспі імені Суворова комуністи — авторитетні люди, вони завжди попереду. Їх в Ямполі налічується 742 чоло-

[1] Газ. «Наддністрянський колективіст» (Ямпіль), 20 лютого 1957 р., 15 червня 1958 р.
[2] Газ. «Слово хлібороба» (Ямпіль), 26 вересня 1967 р.

Школа-інтернат. Ямпіль. 1970 р.

віка. У селищних комсомольських організаціях 720 юнаків і дівчат.

За післявоєнні роки партійні і громадські організації Ямполя нагромадили чимало форм і методів масової роботи. Зокрема, дуже популярними є ленінські п'ятниці, що практикуються з 1946 року. Працівники райкому партії, активісти, члени товариства «Знання» вирушають у найвіддаленіші села, на польові стани, в бригади, дізнаються про потреби трудящих, їх запити, а наступної п'ятниці ведуть мову про те, що вже зроблено для розв'язання поставлених проблем.

Чимало зроблено громадськими організаціями Ямполя для зміцнення дружби і братерства з усіма радянськими народами. Тісні зв'язки налагодилися між трудівниками радгоспу ім. Суворова і колективом чотириорденоносного ленінградського Кіровського заводу, між ямпільськими каменярами та трудящими міста Смоленська, між виноградарями Ямполя і братньої Молдавії. Вони постійно обмінюються досвідом передовиків виробництва, допомагають один одному у здійсненні технічного прогресу. Ямпільські каменярі багато допомогли в післявоєнній відбудові зруйнованого фашистами Смоленська. Не послабли ці зв'язки й пізніше. 1967 року Ямпільський завод будматеріалів надіслав російським братам 1500 метрів бордюрного каменю для реконструкції площі ім. Карла Маркса в старовинному російському місті. Із заощаджених фондів ленінградці подарували радгоспові кілька верстатів, багато інструментів та запасних частин до тракторів. Ямпільці щороку організовують табори відпочинку для дітей ленінградських робітників, надсилають у Ленінград дари наддністрянських садів і виноградників. Традиційними стали щорічні поетичні свята українського і молдавського народів, що відбуваються на мальовничому березі Дністра, обміни делегаціями між ямпільськими селянами і робітниками Кіровського заводу. Це передове підприємство країни стало для мешканців Ямполя не просто шефом, а яскравим прикладом трудової звитяги. «Рівнятися на ленінградців!» — такий постійний девіз ямпільців.

Значними трудовими здобутками зустріли соту річницю з дня народження В. І. Леніна жителі Ямполя і всього району. 2816 хліборобів та виноградарів, робітників промислових підприємств нагороджено ювілейною медаллю. Це завдяки їх сумлінності успішно здійснені всі накреслення восьмої п'ятирічки. Стали до ладу нові підприємства: комбікормовий завод, дві ремонтно-будівельні дільниці, лісомеліоративна станція, відділення «Міжколгоспшляхбуду», пересувна механізована колона. З'явилися нові благоустроєні квартали по вулицях Комсомольській, Комінтерну, Котовського. На центральній вулиці виріс архітектурний комплекс — будинок Рад, кінотеатр, торговий центр.

Чудові перспективи Ямполя і у дев'ятій п'ятирічці. Тут намічається спорудження кількох підприємств, а разом з ними і впорядкованих житлових масивів, палацу культури, ще одного кінотеатру.

Селище набирає все більш промислового характеру, не втрачає воно й вигляду саду. Вирує в ньому нове життя, величні перспективи дальшого розвитку якого відкрили історичні рішення XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України.

А. П. ЗАБЛОЦЬКИЙ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ЯМПІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

БЕЗВО́ДНЕ (до 1946 року — Феліціанівка) — село, центр сільської Ради. Лежить у долині річки Коритної (притока Русави), за 25 км від районного центру, за 40 км від залізничної станції Вапнярка. Населення — 1682 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Прилужне.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу «Більшовик». За господарством закріплено 2204 га землі, в т. ч. 1780 га орної. Виробничий напрям — зерно-тваринницький. Доярці А. П. Деньдобрій присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

У Безводному є середня школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт. Працюють 44 комуністи та 66 комсомольців.

Феліціанівка вперше згадується в писемних джерелах середини XIX ст. Влітку 1905 року в селі відбулося заворушення.

БУША́ — село, центр сільської Ради. Лежить на річці Бушанці при впадінні її у Мурафу, за 20 км від районного центру, за 30 км від залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 1323 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Держанка, Дорошівка, Слобода-Бушанська.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу «Зоря комунізму». Господарство обробляє 4445 га землі, в т. ч. 3050 га орної. Комбайнер І. С. Гнидюк — Герой Соціалістичної Праці.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; дільнична лікарня.

Партійну та комсомольську організації засновано 1926 року. Тепер у селі 65 комуністів та 40 комсомольців.

Вперше село згадується в історичних джерелах XVI ст. У XVII ст. Буша була містом-фортецею, відігравала важливу роль у захисті південних кордонів. 1648 року мешканці Буші приєдналися до селянсько-козацького війська Б. Хмельницького. 1654 року польсько-шляхетське військо двічі намагалося оволодіти фортецею. В листопаді цього ж року 60-тисячне військо Речі Посполитої при підтримці татар обложило Бушу. Оборону фортеці очолили сотники Гречка та Забисний. Коли під час однієї нічної вилазки керівники оборони загинули, керівництво залогою очолила вдова Забисного Мар'яна. Значна частина козаків загинула в бою, і шляхтичам вдалося вдертися у фортецю. Тоді Мар'яна Забисна підпалила пороховий льох. Під уламками фортеці загинуло багато ворогів. Лише наприкінці XVII ст. Буша почала відроджуватися.

В травні 1905 року в Буші відбулися селянські заворушення.

Поблизу Буші виявлено поселення трипільської культури та печерний храм VIII ст., який існував і за давньоруських часів, і пізніше. Біля Дорошівки та Слободи-Бушанської знайдено два великі поселення черняхівської культури.

ВЕЛИ́КА КІ́СНИЦЯ — село, центр сільської Ради. Лежить в межиріччі Вільшанки й Марківки (притоки Дністра), за 25 км від районного центру, за 65 км від залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 5263 чоловіка.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Ілліча. Господарство — багатогалузеве, обробляє 7302 га землі, в т. ч. 4774 га орної. 1939 року колгосп був учасником ВСГВ. Тракторист М. В. Кожухар нагороджений орденом Леніна.

Є середня та восьмирічна школи, клуб, 2 бібліотеки; дільнична лікарня, фельдшерсько-акушерський пункт.

Партійну організацію створено 1923 року, комсомольську — 1921. Тепер у селі 114 комуністів та 206 членів ВЛКСМ.

Вперше село згадується в писемних джерелах XVI ст. У 1906 році відбулося заворушення.

За тимчасової німецько-фашистської окупації з лютого 1942 до березня 1944 року у Великій Кісниці діяла підпільна партійна група. 998 мешканців села захищали Радянську Вітчизну на фронтах, 301 з них поліг смертю хоробрих. За доблесть, виявлену в битвах з фашистами, К. І. Целіку (1915—1945), В. С. Солов'ю (1922—1948) та П. О. Брайку присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

ГАЛЬЖБІ́ЇВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 5 км від районного центру, за 35 км від залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 1830 чоловік. Сільраді підпорядковані села Біла, Оксанівка та Улянівка.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Леніна. Господарство — багатогалузеве, обробляє 4509 га землі, в т. ч. 3347 га орної. Свинарка Л. Д. Коломієць нагороджена орденом Леніна.

У Гальжбіївці є середня школа, будинок культури, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт. Членів КПРС — 82, комсомольців — 92.

Село вперше згадується в писемних джерелах 1785 року.

1922 року в селі створено садівничий радгосп, на базі якого працювала окружна агрошкола.

Під час Великої Вітчизняної війни 357 жителів Гальжбіївки загинули на фронті.

Село Оксанівку названо в честь місцевої комуністки О. І. Дудницької, закатованої фашистами в 1941 році.

ДЗИГІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Лежить в долині річки Коритної (притока Русави), за 18 км від районного центру, за 45 км від залізничної станції Вапнярка. Населення — 6041 чоловік. Сільраді підпорядковане село Дзюброве.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу «Україна». Господарство — багатогалузеве, за ним закріплено 6701 га землі, в т. ч. 5173 га орної. Ланковий колгоспу Г. В. Домбровський — Герой Соціалістичної Праці. Орденом Леніна нагоро-

В картинній галереї с. Дзигівки. 1969 р.

джені голова колгоспу С. Т. Трофімов та ланкова Т. В. Барабаш. В Дзигівці є цегельний завод.

Є середня та восьмирічна школи, будинок культури, картинна галерея, музей, бібліотека; дільнична лікарня, поліклініка. Комуністів — 76, комсомольців — 181.

Село засновано на початку XVIII ст. 1734 року мешканці Дзигівки приєдналися до гайдамацького повстання. Навесні 1874 року відбувся виступ селян проти місцевого поміщика. В роки першої російської революції тривали заворушення селян, на придушення їх було кинуто війська.

Мешканці Дзигівки боролися з австро-німецькими окупантами в партизанському загоні, очолюваному матросом С. І. Яворським.

Під час німецько-фашистської окупації у селі діяла підпільна група, створена комуністом М. В. Тарнавським. 1592 мешканці Дзигівки билися з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни, 719 з них полягли смертю хоробрих. Уродженцеві села Д. Г. Шамурі присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

ДОВЖО́К (до 1946 року — Кетроси) — село, центр сільської Ради. Лежить по обидва береги річки Марківки (притока Дністра), за 25 км від районного центру, за 30 км від залізничної станції Крижопіль. Населення — 3068 чоловік.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу «Передовик». За господарством закріплено 4813 га землі, в т. ч. 3353 га орної. Крім рільництва, розвинуто садівництво й м'ясо-молочне тваринництво.

У Довжку є середня школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт.

Партійну та комсомольську організації засновано 1929 року, тепер в них налічується 61 комуніст та 69 комсомольців.

У писемних джерелах село вперше згадується у XVIII столітті.

За доблесть, виявлену в роки Великої Вітчизняної війни, мешканцеві Довжка Ю. І. Балабуху присвоєно звання Героя Радянського Союзу. В діючій армії перебували 813 мешканців села, 387 з них не повернулося з поля бою.

КАЧКІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 18 км від районного центру, за 35 км від залізничної станції Крижопіль. Населення — 2870 чоловік. Сільраді підпорядковане село Ратуш.

У Качківці розміщена центральна садиба колгоспу «Дружба». Господарство обробляє 3925 га землі, в т. ч. 2804 га орної. Виробничий напрям — рослинницько-тваринницький. 1939 року колгосп нагороджено орденом «Знак Пошани», він був учасником ВСГВ. На честь 50-річчя Великого Жовтня колгосп відзначено пам'ятним Червоним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС. Ланковий Т. Ф. Столяр удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці.

Є середня школа, будинок культури, бібліотека, стадіон; дільнична лікарня.

Партійну та комсомольську організації засновано 1921 року. Нині в них налічується 99 комуністів і 106 комсомольців.

Качківка відома з початку XVII ст. У травні 1861 року відбувся виступ селян проти поміщика. Взимку 1905 року селяни знову виступили.

В травні 1918 року мешканці села організували партизанський загін. Біля Качківки стався бій між партизанами та австро-німецькими окупантами. 1919 року партизанський загін влився в 45-у стрілецьку дивізію.

З квітня 1942 до березня 1944 року в селі діяла підпільна антифашистська група.

Поблизу Качківки розкопано курган з похованням доби міді — бронзи.

КЛЕМБІ́ВКА — село, центр сільської Ради, лежить по обидва береги річки Русави (притока Дністра), за 20 км від районного центру, за 35 км від залізничної станції Вапнярка. Населення — 5089 чоловік.

В селі розташована центральна садиба колгоспу «Більшовик». За господарством закріплено 6353 га землі, в т. ч. 4848 га орної. Виробничий напрям — рослинницько-тваринницький. Колгосп — неодноразовий учасник ВДНГ. Свинар Д. П. Олійник нагороджений орденом Леніна. В Клембівці міститься відома фабрика художніх виробів «Жіноча праця», заснована 1870 року. Її вироби знають далеко за межами нашої країни. 35 робітницям присвоєно звання майстра народної творчості. 1968 року на Лейпцігському ярмарку фабрика удостоєна золотої медалі.

У Клембівці є початкова та середні школи, будинок культури, бібліотека; дільнична лікарня, будинок побуту. Комуністів — 144, комсомольців — 193.

Село згадується в писемних джерелах початку XVII ст. 1896 року відбулося заворушення селян. Виступали селяни й у 1905 та 1906 роках.

Багато мешканців села у 1918 році вступили до партизанського загону Ф. Ю. Криворучка.

Поблизу Клембівки виявлено городище та курганний могильник часів Давньої Русі.

МИХА́ЙЛІВКА — село, центр сільської Ради. Лежить на лівому березі Дністра, за 15 км від районного центру, за 30 км від залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 1759 чоловік.

Клембівські вишивальниці. 1970 р.

Городківські вишивки й тканини.

Вишивки Бершадського району.

Бубнівські кераміка й рушники. Гайсинський район.

Вклейка надрукована на Харківській друкоофсетній фабриці

В селі розміщена центральна садиба колгоспу «Маяк». За господарством закріплено 2357 га землі, в т. ч. 1656 га орної. Розвинуто рільництво, садівництво, виноградарство та м'ясо-молочне тваринництво. Бригадир Л. А. Віняр нагороджена орденом Леніна.

У Михайлівці є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека. Вчитель Р. І. Ткач нагороджений орденом Леніна.

Партійну та комсомольську організації засновано 1929 року. Тепер у них на обліку 62 члени КПРС та 49 членів ВЛКСМ.

Село вперше згадується в писемних джерелах початку XVIII століття.

1886 року в Михайлівці вчителював великий український письменник М. М. Коцюбинський.

З березня 1942 до березня 1944 року в Михайлівці діяла підпільна антифашистська група.

Уродженцеві села М. О. Ісайку присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

ПЕТРАШІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Лежить на правому березі річки Мурафи, за 18 км від районного центру, за 35 км від залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 1281 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Миронівка та Хмелівщина.

В селі розташована бригада колгоспу «Шляхом Леніна». За нею закріплено 1320 га землі, в т. ч. 1110 га орної. Провідна галузь господарства — рільництво.

У Петрашівці є початкова школа, клуб, бібліотека; дільнична лікарня. Комуністів — 66, комсомольців — 67.

Вперше село згадується в писемних джерелах початку XVIII століття.

За тимчасової німецько-фашистської окупації в Петрашівці та Миронівці діяли підпільні партійні групи.

ПИ́САРІВКА — село, центр сільської Ради. Лежить по обидва береги річки Русави, за 18 км від районного центру, за 45 км від залізничної станції Вапнярка. Населення — 2836 чоловік.

За місцевим колгоспом «Росія» закріплено 4335 га землі, в т. ч. 3251 га орної. Господарство— багатогалузеве. Голова колгоспу В. В. Козлов нагороджений орденом Леніна.

У Писарівці є середня школа, клуб, бібліотека. Комуністів у селі — 67, комсомольців — 92.

Село засноване в XVII ст. У 1905 році відбулося заворушення селян.

Частина мешканців Писарівки була в партизанському загоні, створеному в 1918 році для боротьби з іноземними окупантами.

Під час Великої Вітчизняної війни 624 мешканці Писарівки захищали Батьківщину, 293 з них полягли смертю хоробрих. Уродженець села М. Я. Василишин (1925—1945) відзначився у боях при форсуванні Одера. Йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

ПОРО́ГИ — село, центр сільської Ради. Лежать на лівому березі Дністра, за 3 км від районного центру, за 45 км від залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 495 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Добрянка і Франківка.

У Порогах розміщена центральна садиба колгоспу ім. Калініна. За господарством закріплено 2659 га землі, в т. ч. 1977 га орної. Розвинуто рільництво, садівництво, виноградарство та м'ясо-молочне тваринництво. 1939 року колгосп був учасником ВСГВ. Голова колгоспу А. П. Слободян, механізатор А. Г. Прилипко та свинарка Ф. Я. Островська нагороджені орденом Леніна.

Є початкова школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт. Членів КПРС — 29, комсомольців — 35.

У писемних джерелах Пороги вперше згадуються в XIX столітті.

Під час німецько-фашистської окупації в селі діяли підпільники. Одного з них, комуніста І. Ф. Врублевського, гестапівцям вдалося схопити, в 1944 році його розстріляли.

РУСА́ВА — село, центр сільської Ради. Лежить по обидва береги річки Русави, за 5 км від районного центру, за 55 км від залізничної станції Вапнярка. Населення — 1353 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Радянське.

В Русаві розміщена центральна садиба колгоспу ім. Фрунзе. За господарством закріплено 2269 га землі, в т. ч. 1538 га орної. Крім рільництва й м'ясо-молочного тваринництва, розвинуто садівництво.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт.

Партійну та комсомольську організації в селі створено 1920 року. Тепер комуністів — 37, комсомольців — 43.

Русава заснована у XVIII ст. Навесні 1905 року сталися заворушення селян.

Мешканці села брали участь в партизанській боротьбі проти австро-німецьких окупантів у 1918 році.

Уродженцеві села полковнику К. З. Чоловському під час Великої Вітчизняної війни присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Агроном О. В. Дьяконов разом з п'ятисотенницями перевіряє ріст цукрових буряків, с. Радянське. 1938 р.

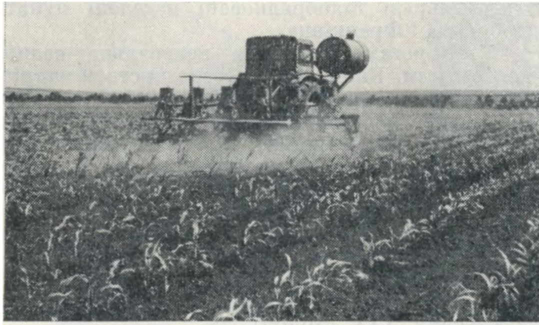

Хімічне прополювання кукурудзи в колгоспі ім. Котовського, с. Слобода-Підлісівська. 1971 р.

Село Радянське в 1935 році уславилося своїми п'ятисотенницями, 7 чоловік тоді нагороджено орденом Леніна.

СЕВЕРИ́НІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 15 км від районного центру, за 55 км від залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 803 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Іванків.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу «40-річчя Жовтня». За колгоспом закріплено 2042 га землі, в т. ч. 1577 га орної. Господарство рільничо-тваринницького напряму. Доярка О. І. Бромарецька, телятниця Б. Ф. Парушевська нагороджені орденом Леніна, а колишній голова колгоспу М. М. Голубчук двічі удостоєна цієї найвищої нагороди.

У Северинівці є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт. Комуністів—50, комсомольців—61.

Село згадується вперше в писемних джерелах XIX століття.

У Северинівці народився М. К. Крупський— професор Харківського сільськогосподарського інституту.

СЛОБОДА́-ПІДЛІ́СІВСЬКА — село, центр сільської Ради. Лежить по обидва береги річки Марківки, за 20 км від районного центру, за 60 км від залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 908 чоловік. Сільраді підпорядковані села Підлісівка та Придністрянське.

В селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Котовського. Господарство обробляє 4052 га землі, в т. ч. 2693 га орної. Виробничий напрям—рільничо-тваринницький. 1939 року колгосп нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Ланковим О. Д. Ігнатову та К. Н. Захарчук присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Ланкові Н. В. Асаула, П. Ф. Прокопишина, Н. Д. Венгер, Є. М. Рябенька, бригадир Б. О. Хомутковський, голова колгоспу П. Ф. Долуд і колишній голова колгоспу А. М. Ляхович нагороджені орденом Леніна.

У Слободі-Підлісівській є початкова школа, клуб, бібліотека; медичний пункт.

Партійну та комсомольську організації створено 1920 року. Нині в селі працюють 64 комуністи й 81 комсомолець.

Село засновано в XIX столітті.

ТРОСТЯНЕ́ЦЬ — село, центр сільської Ради. Розташований за 15 км від районного центру, за 40 км від залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 2525 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Вітрівка, Гонорівка, Лаврівка, Регляшинці.

У Тростянці розміщена центральна садиба колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС. Господарство — рільничо-тваринницького напряму, за ним закріплено 2553 га землі, в т. ч. 1909 га орної. Завідуючий фермою Г. С. Біленький нагороджений орденом Леніна.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт.

Комуністів — 39, комсомольців — 32.

Тростянець заснований в середині XVIII ст.

В с. Гонорівці є цукровий завод, побудований 1873 року. У 1900 та 1903 роках на цьому підприємстві відбулися страйки робітників.

ЦЕКИ́НІВКА — село, центр сільської Ради. Лежить на лівому березі Дністра, за 25 км від районного центру, за 65 км від залізничної станції Могилів-Подільський. Населення — 2262 чоловіка.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Леніна. За господарством закріплено 2859 га землі, в т. ч. 1987 га орної. Розвинуто рільництво, м'ясо-молочне тваринництво, виноградарство й садівництво. Голова колгоспу Ф. З. Цяпенко — Герой Соціалістичної Праці, ланковий І. І. Журавський нагороджений орденом Леніна.

У Цекинівці є середня школа, будинок культури, бібліотека. Серед трудящих Цекинівки — 67 членів КПРС та 37 комсомольців.

Село засноване на початку XVIII ст. Мешканці Цекинівки, бійці-котовці Є. О. Ляхомський та І. А. Герасимчук 1920 року нагороджені орденом Червоного Прапора. За доблесть, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, В. А. Булату присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

За дев'яту п'ятирічку в Цекинівці буде споруджено будинок Рад, приміщення середньої школи, розширено мережу водогону, тваринницький комплекс. Колгоспники взяли соціалістичні зобов'язання добитися значного підвищення продуктивності тваринництва та врожайності всіх культур.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Б

* Прізвища, позначені зірочкою, в посиланнях подано російською або іноземними мовами.

В

Г

Д

І

Ї

К

М

Н

О

П

Р

С

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

Щ

Ю

Я

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

В

Г

Д

Е

Є

Ж

З

Л

М

Н

О

П

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

Щ

Ю

Я

У виявленні та доборі документів, ілюстрацій, використаних у томі «Вінницька область», подавали допомогу: Центральний державний архів Жовтневої еволюції, вищих органів державної влади та органів державного управління РСР, Центральний державний історичний архів СРСР, Центральний державний архів давніх актів СРСР, Центральний державний воєнно-історичний архів РСР, Архів Інституту історії партії ЦК КП України, Центральний ержавний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, Центральний державний історичний архів УРСР у Києві, Центральний державний архів кінофотофонодокументів УРСР, Центральна наукова бібліотека Н УРСР, Державна історична бібліотека УРСР, Одеський обласний державний рхів, Житомирський обласний державний архів, Хмельницький обласний ержавний архів, Київський обласний державний архів, відділи та партархів інницького обкому КП України, відділи та управління виконкому обласної ади депутатів трудящих, Вінницький обласний державний архів, Вінницький бласний краєзнавчий музей, Вінницька обласна наукова бібліотека і. К. А. Тімірязєва, Вінницький медичний інститут ім. М. І. Пирогова, інницький педагогічний інститут ім. М. Островського, Вінницький філіал иївського політехнічного інституту, Вінницький філіал Київського торговоекономічного інституту, поточні архіви підприємств, закладів, установ і організацій.

У збиранні та опрацюванні матеріалів авторам і редколегії тому активно допомагали працівники організацій і установ: Інституту історії партії ЦК КП України — П. І. Павлюк; Вінницького обкому КП України — С. С. Байда, М. Є. Бєлка, П. І. Вишенський, Л. П. Зінченко, О. О. Інгульський, О. І. Кілінаєв, С. С. Ковпак, В. В. Куревін, Г. А. Скоряк, О. Ф. Швець; Вінницького міськкому КП України — Г. Я. Буртяк, І. Г. Мостовий; Вінницького обласного партійного архіву — М. М. Бех, В. Е. Борденюк; Вінницького обласного державного архіву — А. Г. Бабенко, Г. Ю. Дробчак, Е. П. Ковальова, С. А. Юсім; обласної наукової бібліотеки — В. М. Нестеренко, В. Ф. Погуть; Військово-наукового товариства при Вінницькому гарнізонному будинку офіцерів — Л. О. Сахнєвич; Вінницького обласного статистичного управління — П. П. Лось, М. П. Малєєва, В. П. Марусан, М. Ф. Ободівська, Г. Г. Пшенична; редакції обласної газети «Вінницька правда» — Л. О. Білозерова, Д. М. Левчишин, Я. Л. Муляр, В. С. Рибалко, М. О. Рябий, І. І. Рябокінь; редакція обласної газети «Комсомольське плем'я» — А. П. Заблоцький, Г. Л. Лящук; обласного краєзнавчого музею — І. І. Заяць, Л. В. Мархлевська; Вінницького державного педагогічного інституту ім. М. Островського — В. М. Борщевський, М. М. Потупейко, П. Й. Рожковський, Б. Г. Хоменко; пенсіонер — В. К. Семашко.

У виготовленні ілюстрацій до тому активну участь брали: фотокореспонденти — Ю. Д. Копит (РАТАУ), А. М. Попелянський (газета «Вінницька прав-

да»), О. С. Гордієвич, В. О. Хомлак (газета «Комсомольське плем'я»), художній редактор УРЕ АН УРСР Г. П. Кривдін, фотографи С. Г. Оленич, В. О. Світланов, К. Я. Токар.

Значну роботу по підготовці тому здійснила науково-редакційна група при обласній редколегії: В. І. Бондар, М. Г. Горобчук, І. А. Забайрачний, А. Р. Локаєнко, А. А. Міняйло, В. Я. Поліщук, М. Ф. Присяжнюк, Й. Г. Тельман.

Матеріали з археології до нарисів і довідок підготував викладач Вінницького педагогічного інституту П. І. Хавлюк.

В доборі матеріалів по окремих містах, селах і районах активну участь брали:

Барський район: В. Г. Богуцький, С. А. Дунаєвич, А. І. Кінщак, І. О. Максимчук, В. Т. Чернецький, А. Г. Шпортій;

Бершадський район: О. В. Гінгольд, І. О. Палагній, П. Д. Яковлєв, М. Т. Яловенко;

Вінницький район: І. О. Вовк, М. М. Джоган, В. В. Дремлюженко, Л. К. Ковбасюк;

Гайсинський район: А. Т. Давидюк, П. Д. Косенко, Л. П. Лінчевська, В. Г. Мартишевський, М. І. Прилипко, |Я. М. Хлистун|;

Жмеринський район: В. С. Гриневич, О. А. Іванишин, І. К. Королюк, М. Й. Павловський, Г. Г. Стеценко;

Іллінецький район: О. Л. Балинський, В. М. Дудник, В. М. Черненко;

Калинівський район: М. А. Дідик, І. К. Міхєєв;

Козятинський район: Л. І. Бестужева, П. Й. Дулецький, С. О. Куперштейн, С. Ю. Столяр, П. І. Цвігун;

Крижопільський район: І. Т. Василенко, А. С. Гребінський, В. Г. Плисак, І. К. Пляцок, С. С. Поліщук, |Б. М. Радомський|, М. О. Сидоренко. М. А. Сіпер, Д. В. Тарахкало;

Липовецький район: П. Х. Деревицька, О. С. Димчак, Я. М. Кукуруза, І. Н. Степанюк;

Літинський район: С. Д. Гарник, О. В. Гусєв, П. Ф. Мельничук, О. А. Надольський;

Могилів-Подільський район: Л. В. Будяк, М. О. Горобець, Г. П. Довганюк, М. З. Клейнер, С. А. Костенчук, М. Т. Семеренко, Г. А. Шведова;

Мурованокуриловецький район: І. М. Богуцька, П. А. Боднар, А. П. Позур;

Немирівський район: Б. А. Бетлінський, А. П. Кийко, В. П. Паховська;

Піщанський район: В. В. Бершадський, Є. Я. Козловська, Г. П. Морій, Г. С. Трачук;

Погребищенський район: З. Т. Мельник, М. А. Мельник, І. Л. Немировський, Н. А Присяжнюк;

Теплицький район: В. О. Дикий, Л. У. Криничний, В. С. Ясєвін;

Тиврівський район: П. І. Кивлюк, Ф. М. Кондратенко, П. В. Контарук, К. В. Правда, В. І. Таран;

Томашпільський район: І. П. Бабій, А. К. Дзигодянський, І. В. Китурко, І. Ф. Лехель, В. С. Ляненко, В. Д. Павлов;

Тростянецький район: Г. С. Гурська, Н. Ф. Дорош, Л. М. Зайцева, М. М. Пустовалов;

Тульчинський район: С. О. Горобченко, О. І. Копайгородська, М. І. Недобой, І. Г. Новиков, Є. А. Подолянчук, І. А. Райчук, Н. Ю. Цекало, В. А. Цмовз;

Хмільницький район: К. С. Беземський, М. І. Гребенюк, П. М. Косенко, У М. Рекрут, Г. К. Тимощук, П. І. Ткач;

Чечельницький район: І. І. Антоненко, Д. Н. Старий, І. Й. Ямковий;

Шаргородський район: С. І. Главацький, М. М. Зелепа, Г. О. Child Мородецька, В. О. Хаєцький, А. П. Чепелюк;

Ямпільський район: Г. Л. Бондарчук. М. А. Леванчук, В. Є. Пирожок, Г. О. Урсуленко.

Науково-методичне керівництво підготовкою тому здійснювали наукові співробітники відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР: В. М. Зайцев, А. А. Кондрацький, Ю. О. Курносов, О. П. Лола, Д. І. Мишко, наукові співробітники Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР О. І. Кудін, Інституту археології АН УРСР Є. В. Махно, Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР І. П. Чепіга, Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР П. Д. Павлій, науковий співробітник Ради по вивченню продуктивних сил УРСР при Президії АН УРСР Г. К. Макаренко. У рецензуванні нарисів брав участь науковий співробітник відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР І. С. Черненко.

ЗМІСТ

ИСТОРИЯ ГОРОДОВ И СЕЛ УССР
Винницкая область
(на украинском языке)

Зав. редакцією «Історії міст і сіл УРСР» *В. М. Кулаковський*
Редактори: *О. П. Вержбицька, І. Г. Дурнєв, В. Х. Косян* (керівник редакційної групи), *Н. П. Кот, М. Д. Семенчук*
Молодший редактор *В. В. Стехун*
Літературний редактор *П. П. Сіпачов*
Художній редактор *Ю. С. Яхніс*
Технічний редактор *В. М. Курінний*
Редагування карт: *Є. В. Мержвинський*
Коректори: *С. Я. Гапонова, К. Г. Шевченко, В. М. Юдіна, О. К. Яценко*
Оправа та титульна сторінка художника *В. І. Юрчишина*

В томі вміщено 296 фотоілюстрацій, 32 карти, 12 кольорових вклейок (38 ілюстрацій). Том здано до набору 9/IX 1971 р., підписано до друку 11/I 1972 р. БФ 02007. Тираж 15 000. Формат $84 \times 108^{1}/_{16}$, фіз. друк.арк. 48,75+1,5 арк. вклейок. Умовн. друкарських арк. 84,42, обліково-видавничих арк. 91,08. Замовлення № 1-302. Ціна в оправі 4 крб. 60 коп.

Набрано і надруковано Харківською книжковою фабрикою ім. М. В. Фрунзе Комітету по пресі при Раді Міністрів Української РСР. Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.